

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

9'2024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 9, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та інформаційного права, Національний університет «Львівська політехніка»;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 1 від 05.09.2024 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Vorona V.V., Morohovskyi M.L., Ivashchenko S.M., Ponomarenko P.M. ANALYSIS OF THE METHODOLOGY FOR ACQUIRING LEADERSHIP QUALITIES BY FUTURE MILITARY LEGAL SPECIALISTS.....	14
Гіденко Є.С. МЕХАНІЗМ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОЦІНКИ ТАКТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБОВИМ СКЛАДОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	17
Прокопик А.П. ПОЗИТИВНІ ДІЇ (ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ) В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	20
Савинський С.М. ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК ГАРАНТІЯ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	23
Святоцька В.О. РОЗБУДОВА КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВИЗНАННЯ ЇЇ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ.....	27
Сидоркіна Р.Д., Соколов С.А. ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ВТІЛЕННЯ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЖИТТЯ.....	30
Шигаль Д.А. РЕФОРМИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ.....	34

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Качурінер В.Л., Згама А.О. ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ ТА ОБ'ЄДНАНЬ В ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	42
Козін А.О. ІНСТРУМЕНТИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ УЧАСТІ ГРОМАДИ У ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ ЗДІЙСНЕННЯ ВИДАТКІВ З МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ.....	45
Приполова Л.І., Корнієнко В.О. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ СКЛАДОВІ МІЖНАРОДНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	48
Рішко М.І. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ОСІБ, ЯКІ НЕ МАЮТЬ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ЇХ ОСОБУ ТА ПІДТВЕРДЖУЮТЬ ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ ДО БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ У ЦЕНТРАХ З НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ВТОРИННОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ.....	52

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Алімов К.О., Сінько А.В., Чілінгір М.М. ДИСТАНЦІЙНА УЧАСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	56
Берназ-Лукавецька О.М., Наумов А.С. ДО ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ДОГОВОРУ ПІДРЯДУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	60
Гулик А.Г., Дем'янова О.В. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АПЕЛЯЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ УХВАЛИ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ.....	64
Кикоть А.В. ПІДГОТОВКА СВІДКА В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ США.....	68
Колодін Д.О. КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	72
Кузнецова М.Ю., Імамгулієва К.І. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	75

Курило М.П., Кравченко І.О. ЗУСТРІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	80
Лига А.І. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕНЬ СТАНУ ВІДКРИТОСТІ ТА ПРОЗОРОСТІ «РОЗУМНОГО МІСТА» В УКРАЇНІ: ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ	84
Маркович Х.М. АЛІМЕНТИ ЯК ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК У ШЛЮБІ ТА ПІСЛЯ ЙОГО РОЗІРВАННЯ	93
Простибоженко О.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ОГЛЯД РЕГЛАМЕНТІВ ЄС (НЕМАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ).....	96
Сінько О.А., Бажанов В.О. ЗАХИСНІ СПОРУДИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЇХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	100
Татулич І.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	104
Тимошенко Д.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОШИРЕННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ.....	108
Устїнова-Бойченко Г.М., Юнацький М.О. ВИКОНАННЯ СПАДКОЄМЦЯМИ ОБОВ'ЯЗКІВ ПЕРЕД КРЕДИТОРАМИ СПАДКОДАВЦЯ.....	114
Яворська О.С. ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ДОСВІД ЄС.....	117
Яриш О.М. ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ ІНФОРМАЦІЇ.....	120

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Богун В.П. ОСНОВНІ РИСИ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	126
Остапенко Ю.І., Коробка О.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕГОСПОДАРЮЮЧИХ СУБ'ЄКТІВ У ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	136
Очольда М.Г. КОРПОРАТИВНИЙ ДОГОВІР ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОРПОРАТИВНИХ КОНФЛІКТІВ.....	139
Погурельський А.С. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИКОРИСТАННЯ БЕЗПЛОТНИХ СИСТЕМ ПОВІТРЯНОГО, НАЗЕМНОГО ТА ВОДНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В КОМЕРЦІЙНИХ ЦІЛЯХ.....	143

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Кузнецова М.Ю., Демченко Д.В. ЩОДО ШКІДЛИВИХ УМОВ ПРАЦІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	147
Бурак В.Я., Рим О.М. ВИЗНАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ, ЯКІ ЗНАЙШЛИ ТИМЧАСОВИЙ ЗАХИСТ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	151
Середа О.Г., Красюк Т.В. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ ПЕДАГОГІЧНИХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У КОНТЕКСТІ ЗМІН В ОСВІТНЬОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....	155
Тарнавська М.І., Шардакова А.С. ВІДМОВА У ПРИЙНЯТТІ НА РОБОТУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ РОЗГЛЯДУ ТРУДОВОГО СПОРУ В СУДІ	159
Халимон С.І., Ганьба О.Б., Бомбергер І.І. ОСОБЛИВОСТІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ТА ДЕЯКИХ ІНШИХ ОСІБ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	162
Цуварев О.Ф. СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА.....	167
Шаповалова К.Р. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕРЕВАЖНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЗАЙНЯТОСТІ НА ЦИФРОВИХ ТРУДОВИХ ПЛАТФОРМАХ.....	171

РОЗДІЛ 6**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

Балюк Г.І., Шараєвська Т.А. ПРАВОВІ ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЮ В СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ТА РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	177
Вовк А.О. ГАРАНТІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОСІБ, ПРИРІВНЯНИХ ДО НИХ.....	181
Шерстюк С.В., Шерстюк К.Д. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЗЕЛЕНИЙ КУРС: МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС.....	186
Шульга М.В., Лейба Л.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	189

РОЗДІЛ 7**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Баранов С.О. ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ УСУНЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ.....	194
Батрак К.М. ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	200
Бишовець Ю.П. ПРИНЦИПИ ПОДАТКОВОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ.....	204
Ганкевич К.Б. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ ІНІЦІАТИВИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	209
Gurzhii T.O., Gurzhii A.V., Shevchenko O.V. TARIFF REGULATION OF RAIL TRANSPORTATION UNDER GERMAN LEGISLATION.....	213
Довгань Б.В. СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРИВАТНИМ ІНТЕРЕСОМ ОСОБИ ТА ЇЇ СЛУЖБОВИМИ ЧИ ПРЕДСТАВНИЦЬКИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ ЯК ПРЕДСТАВНИКА ОРГАНУ ВЛАДИ.....	216
Єфіменко І.В. КОНТЕНТ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ: ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	220
Заболотна Г.І. ВІДШКОДУВАННЯ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....	224
Кметик-Подубінська Х.І. ПРАВОВА ОХОРОНА ПРОМИСЛОВОГО ЗРАЗКА.....	228
Коваленко В.В. ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	231
Кожевников А.Ю. РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ У ЗАХИСТІ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПРИ РОЗГЛЯДІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ.....	234
Криворучко Л.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	238
Лесько Н.В., Кіра С.О. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКУ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В УКРАЇНІ.....	241
Омельченко І.О., Яра О.С. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ.....	244
Пустовіт Ю.Ю. ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ.....	248
Саббатовський В.Ю. МІСЦЕ, РОЛЬ І ВЗАЄМОДІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	251
Серебро М.В. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	255

Сірко В.С. КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ В ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЛЯХ: АНАЛІЗ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ТА МЕТОДІВ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ, ВКЛЮЧАЮЧИ ЗАКОНОДАВЧІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ.....	260
Смоловий А.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕДИЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК СУБ'ЄКТА НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ.....	263
Солодка О.М. ІНФОРМАЦІЙНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВИ: ДО ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	267
Тихонова Д.С. ДЕРЖАВНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ В РАМКАХ ПЛАНУ UKRAINE FACILITY.....	271
Тімашов В.О. СВІТОВИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ ТА ЙОГО АДАПТАЦІЯ В УКРАЇНІ	274
Чайка Р.О., Гуржій А.В. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ.....	277

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бобчинський П.М., Конопельський В.Я. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....	279
Волинець Р.А. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА СУКУПНІСТЮ ВИРОКІВ У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ (ЧАСТИНА ІІІ)...	284
Гальцова В.В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЗА ПОСЯГАННЯ НА ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я ТА НЕДОТОРКАНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	289
Гирич О.С. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ...	293
Колб О.Г., Третяк Є.А. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ДЕЯКІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	296
Негру Ф.С. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕСТРУКЦІЇ.....	300
Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. АТРИБУЦІЯ ЗЛОЧИНУ ЯК КРИТИЧНО ВАЖЛИВА ПРОБЛЕМА КІБЕРБЕЗПЕКИ.....	303
Сподарик Ю.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРАДІЖКУ, ВЧИНЕНУ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО АБО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ.....	307

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Андрушко О.В. СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ DE LEGE LATA TA DE LEGE FERENDA.....	311
Верлос Н.В., Пирожкова Ю.В., Мельковський О.В. СЛІДОВА КАРТИНА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ).....	314
Гребенюк А.В. ПРОТИДІЯ РОЗСЛІДУВАННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, СУБ'ЄКТИ.....	318
Гусєв Ю.М. АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ КРАДІЖКИ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ІЗ КУЛЬТОВОЇ СПОРУДИ З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТАКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	324
Дикий О.В., Сидорчук В.В. ПОНЯТТЯ OSINT ТА СУМІЖНІ КАТЕГОРІЇ.....	332
Кіріченко М.О., Шулепова О.О. ВПЛИВ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ НА ОРГАНІЗАЦІЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ.....	336
Крицька І.О., Тищенко О.І. ПРОВЕДЕННЯ НЕВІДКЛАДНОГО ОБШУКУ З МЕТОЮ ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ: НАЦІОНАЛЬНІ ЗАКОНОДАВЧІ РЕАЛІЇ ТА ПРАКТИКА ЄСПЛ І ВЕРХОВНОГО СУДУ США.....	341

Павлюк Н.М. СВІТОВИЙ ДОСВІД МОДЕЛЮВАННЯ АДВОКАТУРИ ТА АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	383
Чорний М.М. ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ПРОКУРОРОМ ТА СЛІДЧИМ ДБР.....	387

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Кас'яновський І.О. ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІМУНІТЕТУ ВЛАСНОСТІ ДЕРЖАВИ.....	390
Лабенська Д.Л., Філяніна Л.А. ВРАЗЛИВІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ НА МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ.....	395
Ольховик В.С., Волченко Н.В. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	399
Реньов Є.В. ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО БЕЗПЕКУ ШКІЛ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	402
Стужук Ю.П. ПРАВОВІ АСПЕКТИ МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ, ЯКА НАДХОДИТЬ ДО УКРАЇНИ ВІД КРАЇН-ПАРТНЕРІВ.....	406
Сьомич М.І., Стрілець Б.В., Шведенко П.Ю. МЕДІАЦІЯ В ТРУДОВИХ СПОРАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	409
Чухрай І.Ю. ФОРМУВАННЯ І ВПРОВАДЖЕННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ В МЕЖАХ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ.....	414

РОЗДІЛ 12 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Кучеров Д.С. ОКРЕМІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ АУДІО-, ВІДЕОКОНТРОЛЮ ОСОБИ.....	418
Войцешук В.В. ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ АДВОКАТА В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....	422
Руденко С.К., Євтушенко Д.С. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	426
Тимошенко В.Г. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: СТАН, СЬОГОДЕННІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	429
Гордієнко А.В. СВІТОВІ СТАНДАРТИ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	433
Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Агатій Ю.Д. ПОНЯТТЯ СВОБОДИ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА: ВІД КЛАСИЧНИХ ТЕОРІЙ ДО СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ.....	438
Чвалюк А.М., Бабін Б.В. РИЗИКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ ЗА УМОВ АГРЕСІЇ ТА ОКУПАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	441
Глобенко І.О., Бородин І.Л., Лазарев А.А. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ.....	448
Підберезних І.С., Курило І.В. ВПРОВАДЖЕННЯ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В ПРОЦЕС ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ.....	451
Самсонов О.В., Цитряк В.Я. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ.....	454
Походжук Т.Б. РОЛЬ МЕХАНІЗМУ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРОДАЖУ АКЦІЙ МІНОРИТАРНИМИ АКЦІОНЕРАМИ НА ВИМОГУ АКЦІОНЕРА – ВЛАСНИКА ДОМІНУЮЧОГО КОНТРОЛЬНОГО ПАКЕТА АКЦІЙ (SQUEEZE-OUT) У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ.....	457
Тильчик В.В., Француз-Яковець Т.А., Букач В.В. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК УЧАСНИКИ ГЛОБАЛЬНОГО ПРАВОТВОРЕННЯ: ПОСТНАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ВИКЛИКИ.....	462
Лошицький М.В. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЗА КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	466
Головач О.А., Деревянко Н.З. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	470
Даниленко-Негара Ю.С. ВИМОГИ ДО ДРЕС-КОДУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ.....	475
Колпаков В.К., Курінний Є.В., Алімов К.О. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ.....	479

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Vorona V.V., Morohovskyi M.L., Ivashchenko S.M., Ponomarenko P.M. ANALYSIS OF THE METHODOLOGY FOR ACQUIRING LEADERSHIP QUALITIES BY FUTURE MILITARY LEGAL SPECIALISTS.....	14
Hidenko Ye.S. THE MECHANISM OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE ASSESSMENT OF TACTICAL LITERACY IN THE PERFORMANCE OF SERVICE AND COMBAT TASKS BY THE PERSONNEL OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	17
Prokopyk A.P. AFFIRMATIVE ACTION (POSITIVE DISCRIMINATION) IN TIMES OF WAR: TELEOLOGICAL ASPECT.....	20
Savynskyi S.M. LEGAL DETERMINATION AS A GUARANTEE OF THE EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS: PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	23
Sviatotska V.O. DEVELOPMENT OF THE KYIVAN RUS' STATE AND ITS RECOGNITION ON THE INTERNATIONAL ARENA.....	27
Sydorkina R.D., Sokolov S.A. LAW-GOVERNED STATE AS AN INSTRUMENT FOR IMPLEMENTING THE INTERESTS OF CIVIL SOCIETY INTO LIFE.....	30
Shyhal D.A. REFORMS AS OBJECTS OF COMPARATIVE HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	34

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Kachuriner V.L., Zghama A.O. THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY AND ASSOCIATION IN THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES.....	42
Kozin A.O. TOOLS FOR DIRECT PARTICIPATION OF THE COMMUNITY IN SOLVING ISSUES OF SPENDING FROM LOCAL BUDGETS.....	45
Prypolova L.L., Korniienko V.O. ORGANIZATIONAL AND LEGAL COMPONENTS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN ASSISTANCE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE... ..	48
Rishko M.I. THE REALIZATION OF THE RIGHT OF PERSONS WITHOUT DOCUMENTS VERIFYING THEIR IDENTITY AND CONFIRMING UKRAINIAN CITIZENSHIP TO FREE LEGAL AID IN CENTERS FOR PROVIDING FREE SECONDARY LEGAL AID.....	52

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Alimov K.O., Sinko A.V., Chilinir M.M. REMOTE PARTICIPATION IN CIVIL JURISDICTION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE.....	56
Bernaz-Lukavetska O.M., Naumov A.S. TO THE QUESTION OF THE GENERAL PRINCIPLES OF THE CONTRACT UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	60
Hulyk A.H., Demianova O.V. SOME FEATURES OF AN APPELLATE APPEAL AGAINST A DECISION TO SECURE A CLAIM.....	64
Kykot A.V. WITNESS PREPARATION IN A USA TRIAL.....	68
Kolodin D.O. CLASSIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST POPULAR EXPRESSION ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	72
Kuznetsova M.Yu., Imamhulieva K.I. FEATURES OF THE SOCIAL PROTECTION OF CHILDREN DURING THE STATE OF MARTIAL IN THE TERRITORY OF UKRAINE.....	75
Kurylo M.P., Kravchenko I.O. COUNTER-SECURITY IN CIVIL PROCEEDINGS.....	80
Lyha A.I. IMPLEMENTATION OF THE WORLD EXPERIENCE OF RESEARCH ON THE STATE OF OPENNESS AND TRANSPARENCY OF THE "SMART CITY" IN UKRAINE: WAYS OF FURTHER IMPROVEMENT.....	84

Markovych Kh.M. ALIMONY AS A LEGAL INSTRUMENT FOR THE PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS IN MARRIAGE AND AFTER ITS DISSOLUTION.....	93
Prostybozhenko O.S. LEGAL REGULATION OF FAMILY RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION: OVERVIEW OF EU REGULATIONS (NON-PROPERTY SPOUSAL RELATIONS).....	96
Sinko O.A., Bazhanov V.O. PROTECTIVE CIVIL DEFENSE STRUCTURES AS OBJECTS OF CIVIL LAW AND THEIR LEGAL FRAMEWORK.....	100
Tatulych I.Yu. FEATURES OF THE PROCESS OF EVIDENCE IN INDIVIDUAL PROCEEDINGS.....	104
Tymoshenko D.V. LEGAL ASPECTS OF CIVIL LIABILITY FOR DISSEMINATION OF FALSE INFORMATION IN A SOCIAL NETWORK.....	108
Ustinova-Boichenko H.M., Yunatskyi M.O. PERFORMANCE OF HEIRS' OBLIGATIONS TO THE CREDITORS OF THE DECEASED.....	114
Yavorska O.S. PROTECTION OF PERSONAL DATA IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: EU EXPERIENCE.....	117
Yarysh O.M. THE CONCEPT AND ELEMENTS OF THE CIVIL CIRCULATION SYSTEM OF INFORMATION.....	120

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Bohun V.P. MAIN FEATURES OF CLIMATE POLICY IN THE EUROPEAN UNION: AN INSTITUTIONAL AND LEGAL ANALYSIS.....	126
Ostapenko Yu.I., Korobka O.V. LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF NON-ECONOMIC ENTITIES IN ECONOMIC LEGAL RELATIONS: CHALLENGES AND PROSPECTS.....	136
Ochkolda M.H. CORPORATE AGREEMENT AS AN EFFECTIVE TOOL FOR SOLVING CORPORATE CONFLICTS.....	139
Pohurelskyi A.S. REGULATORY AND LEGAL SUPPORT FOR THE MANUFACTURING AND USE OF UNMANNED SYSTEMS OF AIR, LAND AND WATER FUNCTIONING FOR COMMERCIAL PURPOSES.....	143

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Kuznetsova M.Yu., Demchenko D.V. CONCERNING HARMFUL WORKING CONDITIONS DURING MARITAL STATE IN UKRAINE.....	147
Burak V.Ya., Rym O.M. RECOGNITION OF PROFESSIONAL QUALIFICATIONS OF UKRAINIANS HOLDING TEMPORARY PROTECTION STATUS AT THE EUROPEAN UNION.....	151
Sereda O.H., Krasiuk T.V. WORK ORGANIZATION OF TEACHING AND SCIENTIFIC PEDAGOGICAL EMPLOYEES IN THE CONTEXT OF CHANGES IN THE EDUCATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE.....	155
Tarnavska M.I., Shardakova A.S. REFUSAL OF EMPLOYMENT AS A GROUND FOR CONSIDERING A LABOR CASE IN COURT.....	159
Khalymon S.I., Hanba O.B., Bomberher I.L. PECULIARITIES OF PENSION PROVISION OF PEOPLE RETIRED FROM MILITARY SERVICE AND SOME OTHER PERSONS UNDER MODERN CONDITIONS..	162
Tsuwarev O.F. SOCIAL DIALOGUE AS INSTRUMENT FOR IMPLEMENTATION OF THE SOCIAL FUNCTION OF LABOR LAW.....	167
Shapovalova K.R. PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF THE PRE-EMPTIVE RIGHT IN THE CONTEXT OF EMPLOYMENT ON DIGITAL LABOUR PLATFORMS.....	171

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Baliuk H.I., Sharaievska T.A. LEGAL FORMS OF CONTROL IN THE FIELD OF ENSURING NUCLEAR AND RADIATION SAFETY.....	177
Vovk A.O. GUARANTEES OF LAND RIGHTS OF COMBATANTS AND PERSONS EQUATED TO THEM.....	181
Sherstiuk S.V., Sherstiuk K.D. THE EUROPEAN GREEN DEAL: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES FOR UKRAINE IN IMPLEMENTING THE EU CLIMATE POLICY.....	186
Shulha M.V., Leiba L.V. LEGAL PRINCIPLES OF PRIVATE PROPERTY RIGHTS TO LAND PLOTS OF LEGAL ENTITIES: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT.....	189

SECTION 7**ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS;
FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW**

Baranov S.O. APPLICATION OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR THE ELIMINATION OF CORRUPTION RISKS IN THE PROCESS OF PUBLIC PROCUREMENT IN UKRAINE.....	194
Batrak K.M. INFORMATION SECURITY OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL.....	200
Byshovets Yu.P. PRINCIPLES OF TAX OPTIMIZATION.....	204
Hankevych K.B. ENSURING MILITARY DISCIPLINE AMONG MILITARY PERSONNEL IN THE CONTEXT OF THE INITIATIVE CREATION OF THE MILITARY POLICE: COMPARATIVE LEGAL STUDY.....	209
Gurzhii T.O., Gurzhii A.V., Shevchenko O.V. TARIFF REGULATION OF RAIL TRANSPORTATION UNDER GERMAN LEGISLATION.....	213
Dovhan B.V. THE RELATIONSHIP BETWEEN A PERSON'S PRIVATE INTEREST AND HIS OFFICE OR REPRESENTATIVE POWERS AS A REPRESENTATIVE OF THE AUTHORITY.....	216
Yefimenko I.V. CONTENT IN SOCIAL NETWORKS: FEATURES OF LEGAL REGULATION UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL STATE.....	220
Zabolotna H.I. REIMBURSEMENT OF EXPENSES FOR PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN THE ADMINISTRATIVE PROCESS OF UKRAINE.....	224
Kmetyk-Podubinska Kh.I. LEGAL PROTECTION OF AN INDUSTRIAL DESIGN.....	228
Kovalenko V.V. INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINE.....	231
Kozhevnykov A.Yu. THE ROLE OF ADMINISTRATIVE COURTS IN PROTECTING RIGHTS, FREEDOMS AND LEGITIMATE INTERESTS WHEN CONSIDERING PUBLIC LAW DISPUTES RELATED TO THE ELECTORAL PROCESS.....	234
Kryvoruchko L.S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF MONITORING COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ENSURING THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS.....	238
Lesko N.V., Kira S.O. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE ELECTRONIC COMMERCE MARKET IN UKRAINE.....	241
Omelchenko I.O., Yara O.S. ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC SAFETY.....	244
Pustovit Yu.Yu. FOOD SAFETY AS AN ADMINISTRATIVE AND LEGAL CATEGORY.....	248
Sabbatovskyi V.Yu. THE PLACE, ROLE, AND INTERACTION OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF SUBJECTS AGAINST DOMESTIC VIOLENCE.....	251
Serebro M.V. DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN UKRAINE: HISTORICAL ASPECT.....	255
Sirko V.S. CORRUPTION RISKS IN PUBLIC PROCUREMENT: ANALYSIS OF CORRUPTION RISKS AND METHODS OF THEIR MINIMIZATION, INCLUDING LEGISLATIVE AND ORGANIZATIONAL MEASURES.....	260
Smolovyi A.V. LEGAL STATUS, PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF A HEALTHCARE PROFESSIONAL AS A HEALTHCARE SERVICE PROVIDER IN UKRAINE.....	263
Solodka O.M. INFORMATION SOVEREIGNTY OF THE STATE: ON THE ISSUE OF ENSURENCE.....	267
Tykhonova D.S. STATE DEVELOPMENT STRATEGY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE UKRAINE FACILITY PLAN.....	271
Timashov V.O. GLOBAL EXPERIENCE OF GAMING BUSINESS REGULATION AND ITS ADAPTATION IN UKRAINE.....	274
Chaika R.O., Hurzhii A.V. THE OBJECTIVE SIDE OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION.....	277

SECTION 8**CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW**

Bobchynskyi P.M., Konopelskyi V.Ya. SPECIAL FEATURES OF PUNISHMENT FOR VIOLATION OF THE INVIOABILITY OF HOUSING IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE.....	279

Volynets R.A. DETERMINATION OF PUNISHMENT ACCORDING TO THE SET OF CRIMINAL OFFENSES AND THE SET OF SENTENCES IN THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT (PART III).....	284
Haltsova V.V. SOME ISSUES OF IMPROVING THE CRIMINAL LEGISLATION FOR VIOLATING THE LIFE, HEALTH AND INVINCIBILITY OF MINORS.....	289
Hyrych O.S. CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR COMMITTING OFFENSES IN THE FIELD OF ENERGY SECURITY UNDER THE LEGISLATION OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION.....	293
Kolb O.H., Tretiak Ye.A. MODERN PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE STATE CRIMINAL ENFORCEMENT SERVICE OF UKRAINE AND SOME WAYS TO SOLVE THEM.....	296
Nehru F.S. CRIMINOLOGY ASPECT OF DOMESTIC VIOLENCE AS SOCIAL DESTRUCTION.....	300
Pavliukh O.A., Sanzharova H.F. CRIME ATTRIBUTION AS A CRITICAL CYBERSECURITY ISSUE.....	303
Spodaryk Yu.V. CERTAIN ASPECTS OF CRIMINAL PROSECUTION FOR THEFT COMMITTED DURING A STATE OF WAR OR STATE OF EMERGENCY.....	307

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Andrushko O.V. SYSTEM OF LEGAL RESPONSIBILITY OF JUDICIAL EXPERTS DE LEGE LATA AND DE LEGE FERENDA.....	311
Verlos N.V., Pyrozhkova Yu.V., Melkovskyi O.V. TRACE PATTERN IN THE INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED BY MEMBERS OF YOUTH INFORMAL GROUPS (ASSOCIATIONS).....	314
Hrebeniuk A.V. OPPOSING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES: CONCEPTS, TYPES, SUBJECTS.....	318
Husiev Yu.M. ANALYSIS OF THE CONCEPT OF THEFT OF CULTURAL VALUES FROM A CULTURAL BUILDING WITH THE PURPOSE OF FORMING THE CRIMINAL CHARACTERISTICS OF SUCH CRIMINAL OFFENSES.....	324
Dykyi O.V., Sydorchuk V.V. THE CONCEPT OF OSINT AND RELATED CATEGORIES.....	332
Kirichenko M.O., Shulepova O.O. THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL COOPERATION OF THE PROSECUTION OF UKRAINE ON THE ORGANIZATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION.....	336
Krytska I.O., Tyshchenko O.I. CONDUCTING AN URGENT SEARCH TO PROTECT MATERIAL EVIDENCE: NATIONAL LEGISLATIVE REALITIES AND PRACTICE OF THE ECHR AND THE US SUPREME COURT.....	341
Kudinov S.S., Shekhavtsov R.M. INVESTIGATION OF COLLABORATIONISM IN UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM.....	346
Lohinov O.V. CLASSIFICATION AND CHARACTERISTICS OF TRAFFIC SAFETY VIOLATIONS OR OPERATION OF WATER TRANSPORT.....	350
Malanchuk P.M., Bezdidko H.O. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TAX CRIMES AND WAYS TO PREVENT THEM.....	355
Murzanovska A.V. THEORETICAL AND PRAXEOLOGICAL PROBLEMS OF LEGALITY OF CONDUCTING INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL LAW.....	358
Shulha A.O., Chorna M.V., Martyniuk O.O. COMBINATION OF CRIMINAL PROCESS FUNCTIONS AT THE STAGE OF PRE-JUDICIAL INVESTIGATION AS A CONDITION FOR COMMITMENT OF CORRUPTION CRIMES DURING THE CLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS.....	361

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Boiko N.I. LEGAL-STABILIZING FUNCTION OF ADVOCATE.....	365
Hanenko I.S. THE COURT'S ROLE IN ENSURING CRIMINAL AND PROCEDURAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF ARMED CONFLICT.....	368
Dudchenko O.Yu. THE PLACE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE SYSTEM OF SEPARATION OF POWERS IN THE CONTEXT OF THE POSITION OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE.....	372
Kotliar D.O., Kuznetsova L.V. FOREIGN EXPERIENCE OF FORMING A JURY COURT (US THE EXAMPLES OF THE USA, ENGLAND, FRANCE AND GERMANY).....	376
Pavliuk N.M., Karpiuk A.O. CURRENT PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO INHERITANCE UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE.....	379

Pavliuk N.M. GLOBAL EXPERIENCE OF MODELING LAWYERS AND ADVOCACY ACTIVITIES.....	383
Chorny M.M. THE ETHICAL ASPECT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PROSECUTOR AND THE SBI INVESTIGATOR.....	387

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Kasianovskiy I.O. THE EVOLUTION OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF STATE IMMUNITY.....	390
Labenska L.L., Filianina L.A. VULNERABLE GROUPS OF POPULATION: LEGAL REGULATION IN THE EUROPEAN UNION AT THE INTERNATIONAL AND NATIONAL LEVELS.....	395
Olkhoviyk V.S., Volchenko N.V. THEORETICAL BASIS OF DEFINING CRIMES AGAINST HUMANITY IN MODERN INTERNATIONAL LAW.....	399
Renov Ye.V. THE SAFE SCHOOLS DECLARATION AND ITS SIGNIFICANCE FOR UKRAINE.....	402
Stuzhuk Yu.P. LEGAL ASPECTS OF CUSTOMS CLEARANCE FOR MILITARY EQUIPMENT RECEIVED IN UKRAINE FROM PARTNER COUNTRIES.....	406
Somych M.I., Strilets B.V., Shvedenko P.Yu. MEDIATION IN LABOR DISPUTES: PROSPECTS FOR THE USE IN UKRAINE AND THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION.....	409
Chukhrai I.Yu. FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE DEFENSE FORCES OF UKRAINE WITHIN THE LIMITS OF INTERNATIONAL AID.....	414

SECTION 12 TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Kuchеров D.S. SPECIFIC PROCEDURAL FEATURES OF CONDUCTING AUDIO AND VIDEO SURVEILLANCE OF A PERSON.....	418
Voitseshuk V.V. ON THE ISSUE OF DETERMINING THE LEGAL STATUS OF A LAWYER IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA.....	422
Rudenko S.K., Yevtushenko D.S. ENSURING HUMAN RIGHTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....	426
Tymoshenko V.H. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION OF CHILDREN IN UKRAINE: STATUS, CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT.....	429
Hordiienko A.V. WORLD STANDARDS FOR PROTECTION OF ATMOSPHERIC AIR AND AIRSPACE: REGULATORY AND LEGAL ASPECT.....	433
Tsurkan-Saifulina Yu.V., Ahatii Yu.D. THE CONCEPT OF FREEDOM IN THE PHILOSOPHY OF LAW: FROM CLASSICAL THEORIES TO MODERN REALITIES.....	438
Chvaliuk A.M., Babin B.V. RISKS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND YOUTH POLICY'S IMPLEMENTATION UNDER AGGRESSION AND OCCUPATION CONDITIONS: ORGANIZATIONAL AND LEGAL DIMENSION.....	441
Hlobenko I.O., Borodin I.L., Lazarev A.A. SOME ASPECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION AND THE USE OF ENGLISH IN UKRAINE.....	448
Pidbereznykh I.Ye., Kurylo I.V. IMPLEMENTATION OF ENGLISH LANGUAGE LEARNING IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT PROCESS OF CIVIL SERVANTS.....	451
Samsonov O.V., Tsytriak V.Ya. THE STATE OF STUDY OF THE ISSUE OF CRIMINALIZATION OF PROFESSIONAL SPORTS.....	454
Pozhodzhuk T.B. THE ROLE OF THE MECHANISM OF MANDATORY SALE OF SHARES BY MINORITY SHAREHOLDERS AT THE REQUEST OF THE SHAREHOLDER OWNER OF THE DOMINANT CONTROLLING PACKAGE OF SHARES (SQUEEZE-OUT) IN ENSURING THE SECURITY OF JOINT-STOCK COMPANIES.....	457
Tylchik V.V., Frantsuz-Yakovets T.A., Bukach V.V. PARTICIPATION OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE LEGISLATIVE PROCESS: BALANCE OF NATIONAL INTERESTS AND INTERNATIONAL INFLUENCE.....	462
Loshytskyi M.V. DISCIPLINARY LIABILITY OF CIVIL SERVANTS OF THE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE FOR CORRUPTION OFFENSES UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	466
Holovach O.A., Derevianko N.Z. ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY.....	470
Danylenko-Nehara Yu.S. REQUIREMENTS TO THE DRESS CODE OF CIVIL SERVANTS IN THE LEGISLATION ON THE CIVIL SERVICE.....	475
Kolpakov V.K., Kurinnyi Ye.V., Alimov K.O. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF REASONABILITY IN THE PRACTICE OF THE ECTHR.....	479

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

UDC 378:355.233

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/1>

ANALYSIS OF THE METHODOLOGY FOR ACQUIRING LEADERSHIP QUALITIES BY FUTURE MILITARY LEGAL SPECIALISTS

АНАЛІЗ МЕТОДИКИ НАБУТТЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІМИ ВІЙСЬКОВИМИ ЮРИСТАМИ

Vorona V.V., PhD,
Head of the Department of Physical Training
Naval Institute

Morohovskiy M.L.,
Associate Professor at the Basic Military Disciplines Department
Military Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University

Ivashchenko S.M.,
Associate Professor at the Department of National Security and Law Work
Military Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University

Ponomarenko P.M.,
Senior instructor at the Basic Military Disciplines Department
Military Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University

The problem of leadership in the military team has always been highly relevant. Currently, scholars who have studied it indicate that by his status the officer is the formal leader of his unit, but this is often not enough to effectively lead subordinates in a complex environment that places additional demands on the officer's professional and personal qualities. The higher military school should form the future organizer of the service activities of military units not only as a comprehensively developed personality, but also prepare him for creative managerial work, which should ensure the officer's leadership position in the formal and informal structure of the military team. The specific features and requirements of military activity necessitate the purposeful formation of future officers' leadership qualities, starting from the period of their training in higher military educational institutions and military educational units of higher education institutions. During the process of military-professional selection of cadets, it is necessary to take into account the need for personal qualities, which are a prerequisite for the formation of such qualities.

The article explores the origins and essence of military leadership. It describes the components of the military leader's pyramid: values and ethics of behavior; motivation and service standards; professional training and education; combat readiness and preparedness; leadership and professional competence. The service activities of military personnel must meet the key criteria of professionalism required in modern conditions. Significant attention is given by the authors to the methods by which military personnel acquire leadership qualities, as well as the paths to successful leadership for officers (sergeants). The article offers advice on effective leadership within a team and outlines the principles of creating and managing a unit. Based on the results of the scientific research, the presence of leadership qualities in future military specialists is analyzed according to widely accepted methodologies.

Key words: leadership, leadership qualities, professional competence, methods, military specialists, unit.

Проблема лідерства у військовому колективі завжди мала високу актуальність. Нині науковці, які займалися її вивченням, вказують, що за своїм статусом офіцер є формальним лідером свого підрозділу, але цього найчастіше виявляється недостатньо для ефективного керівництва підлеглими у складній обстановці, яка висуває додаткові вимоги до професійних особистісних якостей офіцера. Вища військова школа повинна сформувати майбутнього організатора службової діяльності військових підрозділів не тільки як всебічно розвинуту особистість, але й підготувати його до творчої управлінської праці, що має забезпечити лідерське становище офіцера у формальній і неформальній структурі військового колективу. Специфічні особливості та вимоги військової діяльності, зумовлюють необхідність цілеспрямованого формування у майбутніх офіцерів лідерських якостей, починаючи ще із періоду їх підготовки у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти. А у процесі військово-професійного відбору курсантів слід обов'язково враховувати необхідність наявності особистісних властивостей, які є передумовою формування подібних якостей.

У статті розглянуто походження і сутність військового лідерства. Описано складові піраміди лідерства військовослужбовця: цінності та етику поведінки; мотивацію та стандарти служби; професійну підготовку та освіту; бойову підготовку та готовність; лідерство та професійну компетентність. Службова діяльність військовослужбовців повинна відповідати основним критеріям професіоналізму, що висуваються до них в сучасних умовах. Значна увага авторами приділяється методам набуття військовослужбовцями лідерських якостей, а також шляхам досягнення успіху лідерства офіцерами (сержантами). Наведені поради до вдалого лідерства у колективі. Охарактеризовані принципи створення та керування підрозділом. За результатами проведеного наукового дослідження проаналізовано наявність лідерських якостей у майбутніх військових фахівців за загальноприйнятими методиками.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, професійна компетентність, методи, військові фахівці, підрозділ.

Introduction. Recently, significant attention has been given to developing leadership qualities in military personnel in the U.S. and NATO armies. Today, the Armed Forces of Ukraine are effectively implementing the experience of for-

eign countries in cultivating leadership abilities in military personnel. Competency development is carried out through the continuous participation of future military legal specialists in educational programs. Management bodies are actively

being formed to coordinate the actions of officials, adjust the content of educational programs, and organize practical training to enhance the level of instruction provided by scientific and pedagogical staff in military educational institutions.

An officer's (sergeant's) leadership is their ability to meet the three main needs of the unit's personnel: successfully accomplishing the overall mission, working harmoniously in a cohesive team (unit), and fully satisfying the individual needs of each service member in the unit [1, p. 112].

There is a leadership pyramid that includes: values and ethics of behavior; motivation and service standards; professional training and education; combat readiness and preparedness; leadership and professional competence [1, pp. 79–80; 2, p. 36].

The service activities of both officers and contract sergeants must meet the key criteria of professionalism. When a service member approaches the ideal of the profession, they become more effective, professional, and in demand.

In combat situations, high demands on subordinates can only be made by a commander who demonstrates a high level of professionalism, good physical condition, and strong organizational abilities. Leadership skills are either innate or acquired qualities that can be identified in service members of different genders and ranks [3, p. 25; 5, p. 129].

Materials and Methods. The analysis of scientific literature has revealed that the methods for achieving successful leadership by an officer (sergeant) include the following:

1. **Leadership in Fostering Cohesion within Military Units:** This involves adhering to the following principles: the term "unit" encompasses everything from a platoon to an entire country; the core principle of a team is voluntariness; the strength of the unit is determined by its weakest member; the best is selected for a position; officers, sergeants, and soldiers should undergo the same initial training system; natural selection is taken into account; personal responsibility for everyone in the unit; a basic model for training military personnel (theoretical and practical training); the unit should not lose sight of its goal and must assess progress towards it; being informed, vigilant, and capable of making quick and correct decisions is essential [2, pp. 64; 12, p. 47].

2. **Knowing Your People:** Actively participate in shared activities; be able to identify and utilize the talents of subordinates; care for the well-being of each individual as well as the unit as a whole; detect problems early; take responsibility for the welfare and morale of the unit; study the personnel, their interests, and skills; show concern for the collective and encourage others to do the same; promote your subordinates' advancement.

3. **Defining the Unit's Mission:** Develop the personnel within the unit; establish clear goals and standards within the unit; encourage responsibility and dedication; maintain high standards of behavior and accountability [7, pp. 76–77; 10, p. 29].

4. **Pragmatism in Actions and Deeds:** Don't overestimate yourself; take pride in your successes, but avoid complacency; remember your comrades who remain in the trenches; invest time in developing subordinates; be confident: strong, honest, and worthy of respect; be proactive.

5. **Development of Unit Personnel:** Leadership skills can be acquired, developed, and refined; provide subordinates with opportunities for self-development; establish close connections between officers and soldiers; consult, collaborate, and adjust; motivate subordinates; be consistent, flexible, resilient, and forward-thinking [1, p. 102; 11, p. 69].

6. **Combating Emotional "Burnout" within the Unit:** Observe personnel both on duty and during rest; learn about the relationships among subordinates; identify problems at an early stage; boost the collective morale; recognize and reward diligence, effort, and conscientiousness; develop newcomers and trust them; utilizing subordinates' talents is the best motivation for them [4, pp. 84–85; 6, p. 9].

7. **Flexible Firmness of Officers and Sergeants as Leaders:** What is familiar and comfortable is not always the most effective; be ready to change when necessary; a lack of flexibility hinders the development of personnel; allow people to make mistakes – they learn from them and learn how to correct them; listen to and consult with subordinates; avoid clinging to stereotypes; a leader has the courage and freedom to deviate from the "average norm"; encourage, empower, and assign responsibility. Do not compromise high standards.

8. **Trust in Personnel:** Assign tasks if you believe the person can handle them; communicate the task requirements; do not nit-pick a job well done; accept the task's result unless there are serious errors or safety hazards; explain important details – lack of information leads to resentment; delegate authority within the unit; work towards achieving the goal [13, pp. 24–25; 15, p. 39].

9. **Adhere to These Principles:** Gossip and rumors in the unit are unacceptable; create a favorable atmosphere and provide timely information; clarify the rules for information dissemination within the unit; maintain confidentiality; uphold subordination and allow subordinates to make their own decisions; maintain control over the unit by appropriately distributing information [9, p. 12].

10. **Attitude Towards Subordinates:** The primary method of training soldiers is personal example, and the main form is mentorship by experienced personnel; relationships in the unit should be based on mutual understanding, support, and complementing each other; exploitation is unacceptable, and respect and care within the unit are paramount; the development and support of the unit impact the quality of task execution; guide the active training of recruits in unit operations; assign tasks and distribute responsibilities among newcomers – do not make their lives easier; train and mentor future leaders; be accessible, interested, and vigilant [4, pp. 84–85; 6, p. 9; 14, pp. 15–18].

The unit's collective demands: confidence in your leadership abilities; knowledge of your unit and your work, with the ability to control the situation; honesty and openness; experience; respect for each soldier.

Additional Recommendations for the Officer-Leader: Embrace challenges; manage adverse circumstances and turn them to your advantage; be responsible and consistent; leadership is voluntary; cultivate the unit, ensure mentorship, and professional development within the unit; respect people and their needs; find a suitable role for everyone in the unit according to their abilities and skills; goals and rules should be clear and understandable; establish high ethical standards within the collective [14, pp. 44–51].

Results. The study of the level of leadership qualities formation in future military specialists was conducted at the Military Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University. A total of 54 cadets (40 males and 14 females) from three training groups of the 2020 intake participated in the study. The cadets were divided into control and experimental groups, with three training sections in each: the control group (CG) consisted of 28 cadets (20 males and 8 females), and the experimental group (EG) consisted of 28 cadets (22 males and 6 females).

At the beginning and end of the fourth semester, cadets were surveyed using the method developed by Y. Zharikov and Y. Krushelnitsky, which consists of 50 questions. This method allows for assessing a person's ability to be a leader, a quality that largely depends on the development of organizational and communicative skills.

A true leader, as noted by the authors of the methodology, should possess certain characterological traits and may exhibit the following characteristics:

- Strong-willed, capable of overcoming obstacles on the way to a goal;
- Persistent, able to take reasonable risks;
- Patient, willing to perform monotonous and uninteresting work diligently for extended periods;

- Initiative-driven and prefers to work without excessive supervision. Independent;
- Psychologically stable, not easily swayed by unrealistic proposals;
- Adapts well to new conditions and requirements;
- Self-critical, realistically evaluates not only successes but also failures;
- Demanding of oneself and others, able to hold others accountable for assigned tasks;
- Critical, able to identify weaknesses in seemingly attractive proposals;
- Reliable, keeps their word, and can be depended upon;
- Resilient, capable of working even under heavy workloads;
- Receptive to new ideas, inclined to solve unconventional problems with original methods;
- Stress-resistant, maintains composure and efficiency in extreme situations;
- Optimistic, views difficulties as inevitable and surmountable challenges;
- Decisive, capable of making independent and timely decisions, taking responsibility in critical situations;
- Able to adjust behavior according to the situation, capable of both demanding and encouraging.

Using the mentioned methodology, we identified cadets with a high level of leadership qualities in each training group [8, pp. 24–31].

Based on the survey results at the beginning of the fourth semester, 14.3% of cadets were found to have a high level of leadership qualities (see Table 1). Among the identified leaders, cadets were selected from the three training sections based on their physical fitness, being rated "excellent" or holding a sports qualification of at least the first sports category, and being active athletes. For the experiment, and with the approval of the Institute's administration, the selected cadets from these three training sections were appointed as commanders in our newly formed experimental group (EG). In the other three sections, which were part of the control group (CG), the junior commanders remained in their regular positions.

At the start of the experiment, the cadets in both the CG and EG had roughly the same level of leadership abilities, with strong and high ratings: 28.6% and 32.1%, respectively. After conducting the survey at the end of the experiment, the EG showed an increase in the percentage of cadets with high and strong levels of leadership abilities compared to the CG: 67.9% and 53.6%, respectively, confirming the success of the proposed methodology.

Table 1

Survey Results on Assessing the Leadership Abilities of CG and EG Cadets Using the Methodology of E. Zharikov and E. Krushelnitsky During the Experiment

Leadership Rating Ranges	Leadership Level	Level/ number, (%)			
		CG (n=28)		EG (n=28)	
		Start	End	Start	End
0–25	Weak	8(28,6)	6(21,4)	8(28,6)	4(14,3)
26–35	Average	10(35,7)	7(25)	11(39,3)	5(17,8)
36–40	Strong	6(21,4)	7(25)	5(17,8)	8(28,6)
41<	High	4(14,3)	8(28,6)	4(14,3)	11(39,3)

Conclusions:

Leadership of officers (sergeants) in uniting military teams and understanding their people involves defining the unit's mission, pragmatism, and exploring new opportunities for the development of the unit's personnel.

The military service of officers and sergeants meets the main criteria of professionalism. These categories of military personnel become more effective as they approach the ideal of their profession.

At the start of the experiment, a high and strong level of leadership abilities was found in only 35.7% of cadets in the control group (CG) and 32.1% in the experimental group

(EG). By the end of the experiment, these levels increased to 53.6% in the CG and 67.9% in the EG, with a difference of 14.3% between the experimental groups.

The results of the experiment show that the overall educational process in military higher education institutions (including the introduction of courses such as "Leadership" and "Combat Survival Systems and Tactical Medicine") contributes to the development of leadership abilities in future officers. However, significantly better results are achieved with the systematic use of physical training resources and with the management of units by commanders who are physically well-prepared.

REFERENCES

1. Бойко О.В., Миценко Д.В., Романишин А.М. Психолого-педагогічний практикум лідерства командира взводу (роти): Навчально-методичний посібник. Львів: АСВ, 2009. 153 с.
2. Бойко О.В., Коберський Л.В., Кожевніков В.М., Романишин А.М., Скрипник С.В. Військова педагогіка у професійній діяльності офіцера і сержанта: навчальний посібник. Частина II. "Методика та системи виховання військовослужбовців. Л.: АСВ, 2012.
3. Військова психологія та лідерство в Україні: проблеми та виклики впровадження циклу розгортання бойових дій. / навч. посіб. Захист Патріотів. 2018. 263 с.
4. Військова педагогіка у професійній діяльності офіцера і сержанта: Частина I "Загальні основи педагогіки та військової дидактики" / О.В.Бойко, Л.В. Коберський, В.М. Кожевніков, А.М. Романишин, С.В. Скрипник. Л.: АСВ. 2012. 448 с.
5. Військова педагогіка у професійній діяльності офіцера і сержанта: Частина II «Методика та системи виховання військовослужбовців» / О.В.Бойко, Л.В. Коберський, В.М. Кожевніков, А.М. Романишин, С.В. Скрипник Л.: АСВ. 2012. 370 с.
6. Лідерство сержанта та офіцера (психолого-педагогічний аспект): Навчально-методичний посібник / О.В. Бойко, О.В. Копаниця, А.В. Луцьков, А. М.Романишин, Н. Спейд. Львів: ЛІСВ, 2009. 188 с.
7. Максвелл Д., 5 рівнів лідерства. Переклад з англ. Т. Курілко. Харків : Фабула, 2018. 304 с.
8. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 29.04.2017 №153 "Про затвердження Інструкції з оцінювання морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил України".
9. Про стратегічне лідерство. 10 найкращих статей з Harvard Business Review ; Пер. з англ. О. Лобастової. К. : Вид. група КМ-БукС, 2018. 233 с.
10. Психологічна концепція лідерства (Leadership in NATO: Translationmail Principles) / навч. посіб. К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. 108 с.
11. Татенко В.О. Лідер XXI/Lider XXI. Соціально-психологічні студії. К.: Видавничий Дім "КОРПОРАЦІЯ", 2004. 198 с.
12. Хміляр О., Москальов І., та ін. Концепція лідерства за стандартами армій країн НАТО (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries) : навчальний посібник. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. 252 с.
13. John Maxwell. The 5 levels of leadership (Proven Steps to Maximize Your Potential). New York. 2017. 240 p.
14. STANAG 2565 MEDSTD. Психологічні поради для лідерів під час виконання бойових дій.

МЕХАНІЗМ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОЦІНКИ ТАКТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБОВИМ СКЛАДОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

THE MECHANISM OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE ASSESSMENT OF TACTICAL LITERACY IN THE PERFORMANCE OF SERVICE AND COMBAT TASKS BY THE PERSONNEL OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Гіденко Є.С., капітан поліції,
старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню механізму нормативно-правового регулювання оцінки тактичної грамотності виконання службово-бойових завдань особовим складом Національної поліції України. У статті проаналізовано сучасні нормативно-правові акти та внутрішні документи, які регулюють процес оцінки та підвищення тактичної підготовки поліцейських. Розглянуто основні аспекти організації навчального процесу, критерії та методи оцінки тактичної грамотності, а також роль і значення таких оцінок у забезпеченні ефективності та оперативності роботи правоохоронних органів. Особливу увагу приділено проблемам та викликам, які виникають у процесі реалізації нормативних вимог, а також пропозиціям щодо вдосконалення існуючої системи. Стаття має на меті підвищення розуміння механізмів правового регулювання в контексті поліцейської діяльності та сприяння подальшому розвитку та вдосконаленню тактичної підготовки української Національної поліції. Аналіз чинного законодавства та внутрішніх документів дозволив виявити основні механізми регулювання цього процесу, а також ідентифікувати його сильні та слабкі сторони. Особлива увага приділена організаційним аспектам навчального процесу, критеріям оцінки та їх валідності, а також ролі оцінки в забезпеченні ефективності діяльності правоохоронних органів. На основі проведеного дослідження сформульовано ряд пропозицій щодо вдосконалення існуючої системи оцінки, спрямованих на підвищення якості підготовки поліцейських та адаптацію її до сучасних викликів. Дана стаття присвячена комплексному дослідженню правових засад, що регулюють оцінку рівня тактичної підготовки поліцейських в Україні. В дослідженні проаналізовано сучасне законодавство та внутрішні нормативні документи, які визначають порядок оцінювання та підвищення професійної майстерності правоохоронців. Метою статті є підвищення рівня розуміння механізмів правового регулювання в сфері підготовки поліцейських, а також сприяння подальшому розвитку та вдосконаленню системи оцінки тактичної грамотності в Національній поліції України. Результати дослідження можуть бути використані для розробки нових нормативних документів, удосконалення навчальних програм та підвищення ефективності роботи правоохоронних органів. Оцінка тактичної грамотності поліцейських є важливим елементом забезпечення безпеки громадян. Правове регулювання цього процесу потребує постійного вдосконалення. Завданням держави є створення такої системи оцінки, яка б гарантувала високий рівень професійної підготовки поліцейських та забезпечувала ефективну боротьбу зі злочинністю.

Ключові слова: регулювання, склад поліції, бойові завдання, нормативно-правовий.

The article is devoted to the study of the mechanism of regulatory and legal regulation of assessment of tactical literacy in the performance of service and combat tasks by the personnel of the National Police of Ukraine. The article analyzes modern legal acts and internal documents that regulate the process of evaluating and improving the tactical training of police officers. The main aspects of the organization of the educational process, the criteria and methods of assessing tactical literacy, as well as the role and significance of such assessments in ensuring the effectiveness and efficiency of the work of law enforcement agencies are considered. Special attention is paid to problems and challenges that arise in the process of implementing regulatory requirements, as well as proposals for improving the existing system. The article aims to increase the understanding of the mechanisms of legal regulation in the context of police activity and to promote the further development and improvement of the tactical training of the Ukrainian National Police. The analysis of current legislation and internal documents made it possible to identify the main mechanisms of regulation of this process, as well as to identify its strengths and weaknesses. Special attention is paid to organizational aspects of the educational process, assessment criteria and their validity, as well as the role of assessment in ensuring the effectiveness of law enforcement agencies. On the basis of the conducted research, a number of proposals for improving the existing evaluation system were formulated, aimed at improving the quality of training of police officers and adapting it to modern challenges. This article is devoted to a comprehensive study of the legal principles governing the assessment of the level of tactical training of police officers in Ukraine. The study analyzed modern legislation and internal regulatory documents that determine the procedure for evaluating and improving the professional skills of law enforcement officers. The purpose of the article is to increase the level of understanding of the mechanisms of legal regulation in the field of police training, as well as to promote the further development and improvement of the tactical literacy assessment system in the National Police of Ukraine. The results of the research can be used to develop new regulatory documents, improve training programs, and improve the efficiency of law enforcement agencies. Assessment of the tactical literacy of police officers is an important element of ensuring the safety of citizens. Legal regulation of this process needs constant improvement. The task of the state is to create such an evaluation system that would guarantee a high level of professional training of police officers and ensure an effective fight against crime.

Key words: regulation, police personnel, combat tasks, normative-legal.

Актуальність дослідження. В умовах воєнного стану, що триває в Україні, відбуваються значні зміни у функціонуванні державних установ, зокрема, в Національній поліції. Цей текст має на меті дослідити, як саме війна вплинула на повноваження, компетенцію, права та обов'язки поліції, а також порядок і процедури роботи відомства. З початком воєнного стану було внесено численні зміни до нормативно-правових актів, що регулюють діяльність Національної поліції.

В умовах воєнного стану поліція отримала додаткові повноваження для забезпечення національної безпеки. Це включає право на посилення контролю за переміщенням осіб та транспортних засобів, проведення додаткових

перевірок, а також застосування спеціальних заходів для підтримання правопорядку. Поліція тепер повинна взаємодіяти з іншими силовими структурами, такими як збройні сили та Служба безпеки України, для координації дій у рамках боротьби з загрозами воєнного характеру. Зміни також стосуються розширення її функцій у сфері розслідування злочинів, пов'язаних з воєнними діями. В умовах воєнного стану були переглянуті права і обов'язки працівників поліції. Їм надано нові обов'язки щодо забезпечення безпеки на критичних об'єктах інфраструктури, а також особлива увага приділяється захисту цивільного населення від наслідків воєнних дій. Дослідження впливу воєнного стану на діяльність Національної поліції є над-

звичайно актуальним. В умовах триваючої війни, ефективність роботи правоохоронних органів є критично важливою для забезпечення стабільності та безпеки в країні. Зміни в нормативно-правовій базі, нові обов'язки і повноваження поліції відображають необхідність адаптації до нових викликів і загроз, з якими стикається Україна.

Виклад матеріалу. В умовах воєнного стану Національна поліція України стикається з новими викликами та завданнями, які потребують адаптації її діяльності до особливих умов. Важливо зрозуміти, як зміни в законодавстві вплинули на повноваження та обов'язки поліції, а також як це відображається на її практичній діяльності [1, с. 8].

Згідно з чинним законодавством України, на поліцію покладено ряд обов'язків та повноважень. Однією з основних вимог є носіння спеціального жетона поліцейськими в цивільному одязі при виконанні службових обов'язків, що є важливим для ідентифікації та забезпечення відкритості їх діяльності. Заборона на зняття або приховування відмітних знаків з уніформи також є важливим аспектом для підтримання правопорядку та довіри суспільства [2, с. 10].

Під час воєнного стану, діяльність Національної поліції набуває нових рис, зокрема в контексті виконання бойових завдань. Законодавство України передбачає, що формально бойові завдання виконуються озброєними поліцейськими згідно з процедурами, встановленими чинним законодавством. Однак, наявність терміна «службова діяльність» у Законі України «Про Збройні Сили України» свідчить про те, що законодавець часто ототожнює поняття вчинення дій із бойовими діями, хоча чітке визначення «службово-бойової діяльності» не надане.

Аналіз нормативно-правових актів показує, що поняття «службово-бойова діяльність» в основному стосується діяльності Національної поліції під час виконання специфічних операцій у рамках правового режиму надзвичайного або воєнного стану. Це включає участь у заходах разом з військовими частинами, державними органами влади та іншими структурами для подолання наслідків кризових ситуацій. Така діяльність має на меті забезпечення національної безпеки та суверенітету, а також боротьбу зі злочинами проти критичної інфраструктури, кіберзлочинами, диверсійно-розвідувальними групами та іншими загрозами [5, с. 39].

Закон України «Про Національну поліцію» передбачає розширення повноважень поліції в умовах воєнного стану. Це включає забезпечення впровадження заходів воєнного чи надзвичайного стану, боротьбу з кримінальними угрупованнями, а також підтримання безпеки у кіберпросторі. В умовах війни поліція виконує роль, яка часто співпадає з завданнями армії, що свідчить про інтеграцію та координацію дій між різними силовими структурами [6, с. 60].

Зміни в діяльності Національної поліції під час воєнного стану відображають необхідність адаптації до нових умов і викликів. Розширення повноважень та нові обов'язки поліції в умовах війни підкреслюють важливість її ролі у забезпеченні національної безпеки. Це також вказує на необхідність постійного оновлення нормативно-правової бази для ефективного реагування на зміни в ситуації на фронті та внутрішніх загрозах. Робота поліції під час воєнного стану є складовою частиною ширшої системи національної безпеки, яка включає як службово-бойову, так і сервісну діяльність, спрямовану на забезпечення правопорядку та захисту держави.

Під час воєнного стану Національна поліція України стикається з новими викликами, які потребують адаптації її діяльності до умов війни. Однією з ключових особливостей є необхідність виконання службових обов'язків з урахуванням специфічних умов та нових вимог. Цей науковий текст розглядає основні аспекти діяльності поліції в умовах воєнного стану, зокрема питання носіння форменого одягу та засобів індивідуального захисту, а також застосування заходів примусу та технічних засобів [2, с. 22].

У період воєнного стану можуть виникнути ситуації, коли виконання службових завдань поліцією вимагає творчого підходу. Законодавство не забороняє поліцейським виконувати обов'язки в цивільному одязі без нагрудних знаків. Це дозволяє уникнути певних офіційних ситуацій, що можуть виникнути через носіння форми, яка може привернути небажану увагу або ускладнити виконання завдань [3, с. 10].

На відміну від мирного часу, під час воєнного стану відсутні жорсткі вимоги щодо використання поліцейськими засобів індивідуального захисту або ідентифікаційних номерів та знаків. Це означає, що поліцейські можуть використовувати захисне обладнання за необхідності, але його носіння не є обов'язковим. Зокрема, відсутність вимоги носіння жетонів може бути виправданою в умовах бойових дій.

Закон України «Про Національну поліцію» визначає порядок застосування заходів примусу, включаючи фізичний вплив, спеціальні засоби (кijки, наручники) та вогнепальну зброю. Під час воєнного стану поліція має право використовувати ці заходи не лише для забезпечення порядку, але й для відбиття нападів чи затримання правопорушників, що можуть бути озброєними або чинити опір [3, с. 25]. Поліція може застосовувати доступні засоби, що знаходяться поруч, якщо це необхідно для виконання службових завдань.

У воєнний час поліція може використовувати різноманітні технічні засоби для забезпечення ефективного виконання своїх обов'язків. До таких засобів відносяться:

Обладнання для фото- та відеозйомки, включаючи автоматичні системи;

Прилади для визначення рівня радіаційної або біологічної загрози;

Спеціальні засоби для протидії використанню підбих засобів;

Пристрої для визначення рівня алкогольного сп'яніння;

Пристрої для зчитування та ідентифікації номерних знаків транспортних засобів.

Фото- та відеоапаратура може бути розміщена як на поліцейських, так і на спецтранспорті або в точках спостереження, таких як дороги та будівлі. Поліція має право використовувати інформацію, отриману за допомогою такої техніки, навіть якщо вона належить іншим особам [5, с. 11].

В умовах бойових дій емоційний та фізичний стрес суттєво впливають на якість роботи. Психологічні дослідження підтверджують важливість підтримки працівників поліції. Хронічний стрес є нормальним явищем у поліцейській діяльності, але його вплив може бути значним. Психологи в поліції відіграють ключову роль у наданні психологічної підтримки, що є необхідним для забезпечення ефективної роботи під час воєнного стану [4, с. 6].

В умовах воєнного стану діяльність Національної поліції України має специфічні особливості, що вимагають гнучкого підходу до виконання службових завдань. Це включає можливість роботи в цивільному одязі, використання різноманітних технічних засобів, застосування заходів примусу, а також важливість психологічної підтримки для забезпечення ефективності роботи поліцейських. Усі ці аспекти свідчать про необхідність постійної адаптації і вдосконалення діяльності поліції в умовах війни.

Висновки. Отже, аналіз нормативно-правових актів, що регулюють діяльність поліції в умовах воєнного стану, вказує на те, що існуючий правовий регулятор не забезпечує чіткої та єдиної доктринальної позиції щодо розподілу функцій із захисту національної безпеки та діяльності поліції. Визначення та узгодження поняття «службово-бойова діяльність», а також її умов у контексті чинного законодавства, потребують подальших наукових досліджень. Це зокрема стосується розробки конкретних правових норм, які б більш детально регулювали діяльність Національної

поліції України в умовах воєнного стану. Оскільки практика роботи поліції в таких умовах є новим та динамічним полем, отримання досвіду і його наукове осмислення допоможе вдосконалити нормативно-правову базу та забез-

печити більш ефективний захист національної безпеки. Таким чином, подальші наукові дослідження у цій сфері є перспективними та актуальними для розвитку правової доктрини та практики в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власенко, І. В., Т. В. Шевченко. Підвищення боєготовності та боєздатності поліцейських до дій в екстремальних ситуаціях. 2022. С. 40.
2. Гіденко, Є. С. Форми нормативно-правового регулювання забезпечення тактичної грамотності виконання службово-бойових завдань особовим складом Національної поліції України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. С. 427–430.
3. Кравченко О.І. Формування інформаційно-комунікаційної культури майбутніх офіцерів Збройних сил України у процесі професійної підготовки. Приватний вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Київ, 2020. С. 50.
4. Покайчук В.Я. Сутність і співвідношення понять «сили безпеки» та «сили охорони правопорядку». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. С. 47–53. URL: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/6097>.
5. Ткачук П.П. Математичні методи вирішення задачі комплексної оцінки комплекту бойового екіпірування з урахуванням особливостей функціонального призначення. *Військово-технічний збірник*. 2017. С. 24–30. URL: <https://doi.org/10.33577/2312-4458.16.2017.24-30>.
6. Чмелюк В.В., Гришук В.Л., Бадьора С.М. Основи тактичної підготовки працівників правоохоронних органів: навчальний посібник. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. 218 с.

ПОЗИТИВНІ ДІЇ (ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ) В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕЛЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

AFFIRMATIVE ACTION (POSITIVE DISCRIMINATION) IN TIMES OF WAR: TELEOLOGICAL ASPECT

Прокопик А.П., аспірант

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню стану і динаміці розвитку категорії позитивних дій (позитивної дискримінації) в Україні на фінальних стадіях євроінтеграційних процесів в умовах воєнного стану. В тексті дослідження, автором зазначається, що конституційно закріплений принцип рівності є таким, що діє на даний момент часу, що підкреслює його важливість для національної правової системи. Розгляд фокусується на обґрунтуванні використанні телеологічного способу тлумачення норм права при аналізі нормативно-правової бази, а саме на аспекті мети. Вказано на проблему відсутності релевантних для розгляду категорії позитивних дій даних, що ускладнює можливість проведення міждоctrинальних досліджень в цій сфері. Автор наводить тезу на користь того, що, в зазначених умовах, аналіз через мету вбачається найбільш оптимальним задля встановлення динаміки та траєкторії розвитку окресленої сфери. Відповідно, в дослідженні, телеологічний спосіб обрано основним інструментом аналізу, задля встановлення відповідності вектору нормотворчої діяльності законодавця чітко визначеній і формально закріпленій в правовому ядрі держави меті.

Проаналізовано ініціативу законодавця у вигляді Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури стосовно запровадження ініціативи по безкоштовному навчанню жінок-водійок, порівнявши її із схожою в деяких елементах попередню ініціативу законодавця у державному акціонерному товаристві АТ «Укрзалізниця» та її дискусійний характер. З розгляду наданого обґрунтування, поставлено під сумнів необхідність використання саме механізму позитивних дій. Наголошується на необхідності ліквідації прогалин в праворозумінні в позиціях законодавця. Шляхами вирішення цієї проблеми, автор в висновках вказує на необхідність розширення доктринального покриття та моніторингу динаміки розвитку позитивних дій як категорії.

Ключові слова: принцип рівності, телеологічний спосіб, позитивні дії, позитивна дискримінація, євроінтеграція.

The article is devoted to the examination of the status and dynamics of the development of the category of affirmative action (positive discrimination) in Ukraine during the final stages of the eurointegration process under conditions of martial law. The author highlights that the constitutionally enshrined principle of equality is currently operative, underscoring its significance within the national legal system. The analysis is centered on the justification for employing a teleological method of legal interpretation, particularly focusing on the purpose-oriented approach when analyzing the normative legal framework. The study points to the challenge posed by the absence of relevant data concerning affirmative action, which complicates the potential for conducting interdisciplinary research in this domain. The author argues that, under the given circumstances, a purpose-driven analysis appears to be the most effective method for identifying the dynamics and trajectory of the category's development. Accordingly, the teleological method is selected as the primary analytical tool to assess whether the law-making efforts of the legislature are aligned with the clearly defined and formally embedded objectives in the state's legal core.

The article further examines the legislative initiative by the Ministry for Communities, Territories, and Infrastructure Development concerning the introduction of a program offering free driver training for women, drawing a comparison to a previous, somewhat analogous initiative by the state-owned joint-stock company JSC "Ukrzaliznytsia," noting its contentious nature. Based on the analysis provided, the necessity of employing affirmative action mechanisms in this context is questioned. The author stresses the need to address gaps in the legal understanding among legislators. In the conclusions, the author advocates for expanding doctrinal coverage and enhancing the monitoring of the development dynamics of affirmative action as a legal category in order to address this issue.

Key words: principle of equality, teleological method, affirmative action, positive discrimination, eurointegration.

Постановка проблеми. Актуальність ширшої категорії дискримінації, та, відповідно, вужчої категорії позитивних дій (позитивної дискримінації), в контексті даного конкретного історичного етапу розвитку національного законодавства, на перший погляд, може здатись такою, що не обумовлює нагальну потребу ані в пріоритетному фокусі законодавця в його намаганнях забезпечити функціонування національної правової системи та її існування як такої, ані в концентрованому доктринальному покритті даного явища. Однак, зважаючи на те, що обраний і конституційно-закріплений загальнодержавний євроінтеграційний курс вміщує в собі питання приведення національної правової системи та, відповідно, законодавства до стандартів як наднаціональних структур, таких як Євросоюз, так і західної правової доктрини у цілому, та на те, що невід'ємною частиною даного приведення є процес проведення цілісного і ціннісного перегляду норм та, відповідно, імплементації суттєвих змін до них на його основі в категорії попередження та протидії дискримінації, можна стверджувати, що у цьому контексті, категорія позитивних дій (позитивної дискримінації) та, відповідно, її аналіз, має надзвичайно важливе значення, адже, недостатнє опрацювання даної проблематики несе в собі пряму загрозу для функціонування таких фундаментальних для правової держави елементів принципової бази, як інститут рівності. На цьому наголошує те, що норми Кон-

ституції, які закріплюють в собі принцип рівності, а саме стаття 24, не зазначається в вичерпному переліку норм, які призупиняють свою дію згідно з пунктом 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 [1]. Зважаючи на ускладнений характер дослідження явища дискримінації та, відповідно, позитивних дій в сучасних умовах, коли великий об'єм необхідної для комплексного аналізу даної категорії інформації є критично важливим для існування держави та також таким, що не є відомим для широкого загалу, рівень необхідного і наразі можливого наукового покриття є таким, що залишає бажати кращого.

Оперуючи в такому контексті, особливого змісту набуває телеологічний спосіб тлумачення, як інструмент, що дозволив би нам, опираючись на певні об'єктивні маркери, наприклад, на декларовані цілі в уже прийнятих законодавцем правових нормах, так і у змінах в законодавстві, які зараз знаходяться на стадії активного розгляду та перебувають в статусі потенційних рішень, визначити його загальне бачення та позицію на шляху вирішення проблемних аспектів в межах окресленого питання, встановити траєкторію розвитку (або відсутності такої) окресленої категорії та загальний стан дискурсу стосовно проблематики у цілому.

Стан дослідження. Враховуючи вищенаведене, рівень розкриття питання позитивних дій у ширшому дискурсі

стосовно протидії дискримінації та забезпечення прав людини загалом у контексті даного конкретного етапу розвитку національної правової системи, станом на серпень 2024 року, є недостатнім. Про це свідчить відсутність ґрунтовних міждоктринальних досліджень, які були б сфокусовані на даній проблематиці і які є критично необхідними при роботі з категорією позитивної дискримінації через її характер. Також слід звернути увагу при обговоренні стану дослідження окресленої проблематики на об'єктивну складність проведення таких досліджень в умовах відсутності доступу до необхідної релевантної інформації, наприклад, стосовно актуальної кількості громадян, які б відносились до певних категорій розподілу населення за захищеними Конституцією ознаками (такими як стать). Однак, на мою думку, навіть враховуючи ці обставини, неможливо не констатувати, що це очевидна прогалина в національній правовій науці і вона, в зв'язку з тим, що дані питання зазнають активного розгляду зі сторони законодавця, є такою, яку необхідно ліквідувати. Питання позитивної дискримінації, як категорії національної правової науки, висвітлювали С. Погребняк, З. Равлінко, Г. Христова, Л. Каменкова та інші. Також, серед науковців в національній правовій науці, які опрацьовували телеологічний аспект, який використовується в даному аналізі, слід виділити Б. В. Малишева, зокрема, його працю «Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти».

Мета статті полягає в обґрунтуванні використання телеологічного способу для формування цілісної картини в умовах обмеженого наукового покриття проблематики позитивних дій (позитивної дискримінації) на сучасному етапі розвитку національної правової системи в умовах воєнного стану, а також, беручи до уваги дане обґрунтування, показати приклад використання телеологічного аналізу задля встановлення динаміки, позитивних і негативних тенденцій та шляхів для корекції таких, якщо в ході дослідження окресленої категорії, виявиться така необхідність.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети даного дослідження спершу необхідно охарактеризувати дефініційний апарат та визначити основні підходи до його застосування. Позитивні дії (позитивна дискримінація) через саму суть співвідношення принципів рівності, справедливості і недискримінації, які задіяні в даному явищі, є доволі турбулентною категорією як в правовій науці, так і в сфері правового регулювання. Як ознаки цього можна навести, окрім очевидного, як, наприклад, дискусії стосовно назви, і, відповідно, класифікації явища, постійні перегляди позицій стосовно окремо прийнятих рішень (скасування Верховним судом США позитивних дій під час вступу до навчальних закладів країни [2] та імплементації в окремі національні доктрини певних розширень категорії через як дотичні, так і прямі нормативні зміни (ратифікація Україною Стамбульської конвенції [3]).

Спробою синтезу вбачаю порівняння як законодавчого так і доктринального дефініювання категорії та виокремлення спільних акцентів. Так, прикладом доктринальної дефініції слушно навести визначення С. П. Погребняка, який визначає позитивні дії як тимчасовий захід з метою створення сприятливих умов для певної категорії осіб на шкоду іншій категорії і таким чином компенсує існуючу між ними фактичну нерівність [4]. Законодавець же, в пункті 5 статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», визначає позитивні дії як «спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права і свободи, надані їм Конституцією і законами України» [5]. Як бачимо, спільним між

визначенням, яке наводить законодавець, та прикладом однієї з доктринальних дефініцій даної категорії, на мою думку, є наголос на двох ключових і взаємопов'язаних аспектах явища позитивних дій – на підвищеній необхідності в обґрунтуванні законодавцем застосування даного спірного механізму та, відповідно, на його тимчасовості задля попередження і мінімізації його можливого негативного впливу на ширшу категорію прав людини через фактичне призупинення дії принципу недискримінації задля досягнення рівності як мети. Вважаю за доцільне сфокусуватись в цій рамці, саме на аспекті мети, адже в умовах, окреслених в розділі актуальності, мета надає нам необхідний критерій, за допомогою якого ми можемо проаналізувати траєкторію і тенденцію розвитку окресленої проблематики та сформувати позицію стосовно того, чи дії законодавця в напрямку процесу реформації національного нормативно-правової бази фактично відповідають задекларованій цілі досягнення реальної рівності, та, якщо ні, дати відповідну оцінку і рекомендації стосовно усунення та попередження проблемних аспектів.

Розгляд такої категорії, як мета, за своєю суттю, відноситься до сфери телеології, вираженням якої в юридичній доктрині є телеологічний спосіб тлумачення правових норм. Телеологічний, або цільовий, аналіз в національній правовій науці є категорією, що ще не зазнала достатньої доктринальної кристалізації, але навіть в таких умовах, він вбачається, як один з найкращих інструментів для застосування в межах окресленої проблематики. Найбільш ґрунтовними і систематичними дослідженнями стосовно даного виду аналізу є праці Б. В. Малишева. Так він зазначає, що «телеологічний спосіб тлумачення передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети», і що «при цьому метою норми права виступають певні матеріальні або духовні цінності, які досягаються внаслідок реалізації норми права» [6]. Наголос на меті має критичне значення в рамках даного дослідження, адже, в сучасних умовах, коли доктринальне покриття окресленої проблематики залишає бажати кращого, а релевантна і необхідна для застосування інших підходів оцінки, систематизації і тлумачення інформація є відносно обмеженою через свій характер, саме беручи за основу конституційно закріплену законодавцем мету завершення євроінтеграційного процесу в поєднанні з метою окремих досліджуваних норм дозволяє нам простежити динаміку досліджуваного явища. Дане застосування входить в парадигму об'єктивного аспекту телеологічного способу, адже, хоча воно і оперує зверненням до умовного законодавця в процесі аналізу, що містить елементи суб'єктивного підходу, сам аналіз спрямований на уже прийняті законодавцем норми, які мають власний, відокремлений від волі зазначеного умовного колективного законодавця, який їх приймав, характер, що є втіленням об'єктивного підходу. Однак, вбачається неабачним повне відкидання суб'єктивної складової досліджуваного питання, та пропонуємо включити її в розгляд, проте, виключно в якості аспекту об'єктивного підходу задля забезпечення повного розкриття окреслених питань. Як зазначає А. Барак «авторський намір – це лише один із багатьох засобів – чие значення змінюється залежно від типу тексту – щоб досягти мети тексту. Можливість розгляду інших засобів (які складають об'єктивну мету) – насамперед, фундаментальних цінностей системи та прав людини – надає тлумаченню необхідної глибини» [7].

Також аргументом на користь використання саме телеологічного способу на відміну від альтернативних способів аналізу, як, наприклад, системного, є те, що, в контексті оперування з принципом рівності в умовах фіналізації реформаційних процесів євроінтеграції, норми стосовно позитивних дій, які зазнають як активного перегляду, так і імплементації у національне законодавство, знаходяться у прямому взаємозв'язку «мета-засіб». Як зазначає Мали-

шев, «за системного способу тлумачення з'ясовується субординаційний (ієрархічний) тип зв'язку між нормою з більшою юридичною силою та нормою з меншою юридичною силою, а при телеологічному способі тлумачення мова йде про те, наскільки норма права, яка тлумачиться, здатна виступати засобом для досягнення мети норми більш високої юридичної сили» [6]. Використовуючи призму телеологічного аналізу, а саме, фокус на категорії мети, ми можемо забезпечити найкраще, в даних конкретних умовах, розкриття проблематики позитивних дій.

Враховуючи вищенаведене, пропоную проаналізувати за допомогою телеологічного способу деякі нещодавні законодавчі ініціативи, які містять в собі характер позитивних дій. Задля забезпечення ясності і сфокусованості, вбачається за доречне провести даний аналіз за найбільш поширеною і, відповідно, найбільш значущою з категорій розподілу, а саме – за ознакою статі. В цій рамці можна виокремити спільну ініціативу ООН та Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури щодо безкоштовного навчання жінок-водійок у сфері транспорту та ініціативу законодавця у державному акціонерному товаристві «Укрзалізниця» стосовно запровадження жіночих вагонів.

Повертаючись до наскрізної теми мети в даній роботі, законодавець у вигляді Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури), при розробці проекту «Розширення професійного потенціалу жінок у сфері пасажирських перевезень» формулює мету як намір «забезпечити перепідготовку та перекваліфікацію жінок-водійок у сфері міського та муніципального транспорту, а саме автобусів» [8]. Виклик, на який покликана дати відповідь дана ініціатива, законодавцем подається як спроба подолання дефіциту кадрів, так і «задля подолання стереотипів та упереджень щодо професій» [8]. Очевидним є те, що дана норма містить характер позитивних дій, адже позитивні дії вчиняються на користь однієї із сторін дихотомії розподілу за статтю, і, відповідно, з окресленого вище, вбачається за необхідне проаналізувати її за ознакою тимчасовості та посиленого обґрунтування. Якщо аспектом тимчасовості, в даному випадку, коли проект іще перебуває на стадії розробки та випробування, можна, то стосовно посиленого обґрунтування та спрямування даної ініціативи законодавця на забезпечення ширшої мети встановлення рівності варто звернути детальнішу увагу. Основними аргументами обґрунтування вказується намір подолання дефіциту кадрів і подолання стереотипів та упереджень щодо професії, тобто популяризації її серед статі, яка є менш представленою на даний момент в цій сфері. Якщо друга частина декларованої мети, хоча і є такою, що може бути об'єктом

більш детальної дискусії, по своїй суті, не суперечить застосуванню позитивних дій, топерша частина, а саме намір боротьби із дефіцитом кадрів потребує детальнішого розгляду. Очевидним є те, що, якщо фокусом є саме перша частина мети, то, задля її досягненням, доречним було б розширення даного проекту, із включенням обох статей. Даний спірний момент, на мою думку, ставить під сумнів необхідність в використанні саме механізму позитивної дискримінації в межах цього конкретного випадку, але ця позиція є дискусійною і потребує розгляду в рамках окремого дослідження. При попередньому аналізі, не можна не провести аналогію із схожим спірним рішенням стосовно запровадження у державному акціонерному товаристві «Укрзалізниця» жіночих вагонів, де також викликає сумнів задіяння саме механізму позитивних дій та відповідність ініціативи принципу рівності [9]. З цього можемо зробити висновок, що якість використання законодавцем механізму позитивних дій поки є такою, що потребує вдосконалення. Шляхами покращення вбачається, на мою думку, збільшення обсягу доктринального покриття даної проблематики, із можливим задіянням саме міждоктринального формату (соціології, юриспруденції, та інших релевантних наук), з наголосом саме на юридичному аспекті, через характер явища. Це призвело б до формування цілісної національної наукової позиції стосовно механізму позитивних дій, що, відповідно, допомогло покращити рівень застосування законодавцем його.

Отже, підсумовуючи, на даному конкретному історичному етапі розвитку національної правової системи, яка перебуває в умовах підвищеної турбулентності у зв'язку як із реформаційними процесами, зумовленими фіналізацією євроінтеграції, так і через об'єктивні обставини пов'язаними із воєнним станом, саме аналіз на основі мети дає можливість встановити динаміку розвитку категорії позитивних дій (позитивної дискримінації). Телеологічний спосіб направлений на мету нормотворчої діяльності законодавця дозволяє нам простежити динаміку внесення змін у національну правову систему, та встановити відповідність таких із задекларованими конституційно закріпленими цілями, які є чітко визначеними як самим законодавцем, так і історичним моментом у цілому. Застосовуючи даний спосіб аналізу, попередньо, можна констатувати те, що, для покращення вектору розвитку категорії позитивних дій у ширшому контексті принципу рівності та прав людини загалом, вбачається за необхідне вирішення проблеми недостатнього обґрунтування законодавцем відповідних змін та їх імплементації. Шляхом вирішення вбачається покращення наукового покриття окресленої проблематики та, відповідно, посилений моніторинг, з можливим залученням міждоктринальних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 : станом на 17 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 13.09.2024).
2. Students for Fair Admissions, Inc. v. President and Fellows of Harvard College : Supreme Court of the United States. No. 20–1199. 600 U.S. 181. від 29.06.2023.
3. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022 р. № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення: 13.09.2024).
4. Погребняк С. П. Роль позитивної дискримінації в загальній концепції рівності: *Університетські наукові записки*. 2008. № 1. С. 23–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_1_6 (дата звернення: 13.09.2024).
5. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2023 р. № 5207-VI : станом на 30 трав. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 13.09.2024).
6. Малишев Б. В. Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти: *Адвокат*. 2011. № 10. С. 7–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2011_10_1 (дата звернення: 13.09.2024).
7. A. Barak. Chapter Eleven. Purposive Interpretation and Its Critique of Other Systems of Interpretation: *Purposive Interpretation in Law*. 2005. С. 260–304. URL: <https://doi.org/10.1515/9781400841264-012> (дата звернення: 13.09.2024).
8. Мінінфраструктури спільно з ООН Жінки запускає пілотний проект навчання жінок-водійок. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35807.html> (дата звернення: 13.09.2024).
9. Укрзалізниця працює над комплексним підвищенням безпеки поїздок та планує тестування жіночих купе. URL: https://uz.gov.ua/press_center/up_to_date_topic/608898/ (дата звернення: 13.09.2024).

ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК ГАРАНТІЯ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

LEGAL DETERMINATION AS A GUARANTEE OF THE EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS: PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Савинський С.М., аспірант відділу теорії держави і права

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України,
адвокат

Адвокатське об'єднання «ГРЕЙСЕРС»

Стаття присвячена розгляду правової визначеності як гарантії ефективної реалізації прав і свобод людини, а також узагальненню практики Європейського суду з прав людини з вказаного питання. У статті проведено дослідження змісту принципу правової визначеності, проаналізовані його особливості та сфера його використання в практиці Європейського суду з прав людини. Також у статті узагальнено практику розгляду справ Європейським судом з прав людини, які стосуються тлумачення принципу правової визначеності. ЄСПЛ вказує на наступні змістовні характеристики правової визначеності як: неприпустимість скасування рішень судів, що набрали законної сили, за відсутності судової помилки або суттєвих порушень; суворість встановлених законом термінів, у тому числі неприпустимість зворотної сили закону; зрозумілість правового регулювання. Автором зазначено, що правова визначеність тісно взаємопов'язана із такими принципами як законність, справедливість тощо, та іноді може вступати з ними в колізії. При вирішенні можливих протиріч зазначених принципів необхідно виходити із значущості функцій права, що втілюються за їх допомогою, а також цінностей, на захист яких вони спрямовані.

У висновках до статті зазначено, що особливої уваги заслуговує підхід до розгляду правової визначеності як гарантії реалізації прав і свобод людини. На думку автора правову визначеність необхідно розглядати як правовий орієнтир для національного законодавства, мета якого полягає, насамперед, у забезпеченні стабільності правового статусу людини. Правова визначеність як гарантія ефективної реалізації прав і свобод людини забезпечується шляхом вдосконалення правотворчих і правозастосовних процесів. Крім того, зроблені висновки, що принцип правової визначеності широко використовується у практиці Європейського суду з прав людини, зокрема, при обґрунтуванні ухвалених ним рішень. Поняття «правової визначеності» розглядається Європейським судом з прав людини в декількох аспектах. По-перше, як вимога до судового рішення, до підсумку правозастосовної діяльності. По-друге, як вимога до національного законодавця. Дотримання принципу правової визначеності є запорукою впевненості в ефективній діяльності правотворчих і правозастосовних органів.

Ключові слова: верховенство права, принципи права, правова визначеність, визначеність закону, права людини, обмеження прав, реалізація права, Європейський суд з прав людини.

The article is devoted to consideration of legal certainty as a guarantee of effective implementation of human rights and freedoms, as well as generalization of the practice of the European Court of Human Rights on the specified issue. The article researches the content of the principle of legal certainty, analyzes its features and the scope of its use in the practice of the European Court of Human Rights. The article also summarizes the practice of considering cases by the European Court of Human Rights, which relate to the interpretation of the principle of legal certainty. The ECtHR indicates the following meaningful characteristics of legal certainty as: inadmissibility of annulment of court decisions that have entered into force, in the absence of judicial error or significant violations; the strictness of the terms established by law, including the inadmissibility of retroactive effect of the law; clarity of legal regulation. The author states that legal certainty is closely interconnected with such principles as legality, justice, etc., and can sometimes come into conflict with them. When resolving possible contradictions of these principles, it is necessary to proceed from the significance of the functions of law implemented with their help, as well as the values that they are aimed at protecting.

In the conclusions to the article, it is stated that the approach to consideration of legal certainty as a guarantee of the realization of human rights and freedoms deserves special attention. According to the author, legal certainty should be considered as a legal guideline for national legislation, the purpose of which is, first of all, to ensure the stability of the legal status of a person. Legal certainty as a guarantee of effective implementation of human rights and freedoms is ensured by improving law-making and law-enforcement processes. In addition, it was concluded that the principle of legal certainty is widely used in the practice of the European Court of Human Rights, in particular, when justifying its decisions. The concept of "legal certainty" is considered by the European Court of Human Rights in several aspects. First, as a requirement for a court decision, for the conclusion of law enforcement activities. Secondly, as a requirement for the national legislator. Compliance with the principle of legal certainty is a guarantee of confidence in the effective activity of law-making and law-enforcement bodies.

Key words: rule of law, principles of law, legal certainty, human rights, limitation of rights, implementation of law, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. У юридичній науці правова визначеність розглядається як ефективна умова дії верховенства права, а також як правовий орієнтир для національного законодавства, основною метою якого є забезпечення стабільності правового статусу людини. Така стабільність, у свою чергу, досягається шляхом вдосконалення правотворчих і правозастосовних процесів. Дотримання принципу правової визначеності є запорукою впевненості в ефективній діяльності правотворчих і правозастосовних органів.

Принцип правової визначеності активно застосовується в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Водночас, актуальною є необхідність узагальнення практики Європейського суду з прав людини, зокрема, щодо тлумачення даним органом змісту та елементів принципу правової визначеності. Крім того, вра-

ховуючи те, що правова визначеність носить загальний характер і об'єднує різноманітні вимоги до якості нормативно-правових актів і правозастосовної практики, то практика Європейського суду з прав людини щодо тлумачення принципу правової визначеності постійно перебуває у стані свого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо поняття та змісту правової визначеності, особливостей реалізації принципу правової визначеності розглядалися у наукових працях таких вітчизняних вчених як: Л. Л. Богчової, П. Д. Гуйвана, Д. О. Єрмоленка, М. І. Козюбри, О. С. Котухи, Л. А. Луць, Ю. І. Матвеевої, С. П. Погребняка, Т. С. Подорожної, А. М. Приймака, О. В. Стрельцової, Л. Г. Удовика, Т. І. Фулей, та інших. Крім того, окремі аспекти щодо сутності принципу правової визначеності становили предмет досліджень і зарубіж-

них науковців, зокрема: А. Дайсі, В. Кернза, Дж. Максейнера, Г. Радбруха, А. Тагама, Ф. Хаєка, Т. Хартлі та інших. Водночас, незважаючи на наявність наукових доробків, присвячених визначенню поняття та змісту принципу правової визначеності, актуалізується необхідність у подальшому дослідженні правової визначеності як гарантії ефективної реалізації прав і свобод людини, та розгляду її крізь призму вивчення практики Європейського суду з прав людини.

Метою статті є розгляд правової визначеності як гарантії ефективної реалізації прав і свобод людини, а також узагальнення практики Європейського суду з прав людини з вказаного питання.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку національного законодавства система правових механізмів реалізації та захисту прав людини спрямована на максимальну відповідність основним міжнародним нормативно-правовим актам, таким як: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1996 року [1], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року [2], Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [3] тощо.

Водночас, наявність певної невизначеності в правовому регулюванні встановлених законодавством гарантій прав і свобод людини та громадянина, наявність колізійних норм, «розпливчаті» та неоднозначні формулювання правових норм в законодавчих актах вказує на те, що діюча система правозахисних механізмів прав людини не в повній мірі забезпечує їх реалізацію та потребує вдосконалення. Важливість реалізації принципу правової визначеності при правовому регулюванні правозахисних механізмів прав людини полягає в тому, що цей принцип забезпечує комплексність і системність досліджуваних суспільних правовідносин.

Вимога правової визначеності є однією з головних ознак норм права як системи соціальних норм. У свою чергу формальна визначеність права є тією рисою, без якої право в цілому не може існувати [4, с. 24]. Принцип правової визначеності у правовій доктрині розглядають як принцип, що забезпечує стабільність рішення, яке набрало законної сили [5, с. 31].

Правова визначеність є не тільки властивістю, а й принципом права. Як властивість права вона передбачає точність правових розпоряджень, що забезпечує високу якість юридичної техніки. Як принцип права правова визначеність вимагає ясності щодо обсягу суб'єктивних прав, обов'язків і заборон, які випливають із закону, інших форм права та правозастосовних актів [4, с. 25]. Принцип правової визначеності активно використовуються при розгляді справ Європейським судом з прав людини, зокрема, в контексті порушення права на свободу та особисту недоторканість та права на справедливий суд (стаття 5 і 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) [3].

На нашу думку, принцип правової визначеності також можна розглядати як гарантію ефективної реалізації прав і свобод людини. Правова визначеність як гарантія ефективної реалізації прав і свобод людини забезпечується шляхом вдосконалення правотворчих і правозастосовних процесів. У даному контексті правова визначеність являє собою правовий орієнтир для національного законодавства, мета якого полягає, насамперед, у забезпеченні стабільності правового статусу людини.

Практикою ЄСПЛ виокремлені певні складові елементи правової визначеності, які відображають її зміст, до яких належать: незаперечність судових рішень, тобто, неприпустимість скасування рішень судів, що набрали законної сили, за відсутності судової помилки або суттєвих порушень; суворість встановлених законом термінів, у тому числі неприпустимість зворотної сили закону; зрозумілість правового регулювання. Кожне значення, що

надається принципу правової визначеності, передбачає виконання однієї чи кількох його функцій, серед яких: забезпечення ясності прав та обов'язків прав людини у межах чинного законодавства; захист від свавілля держави та уповноважених нею органів; підтримка довіри громадян до держави; забезпечення ефективності застосування права; гарантії ефективної реалізації прав і свобод людини [6, с. 12].

Правова визначеність тісно взаємопов'язана із такими принципами як законність, справедливість тощо, та іноді може вступати з ними в колізії. При вирішенні можливих протиріч зазначених принципів необхідно виходити із значущості функцій права, що втілюються за їх допомогою, а також цінностей, на захист яких вони спрямовані. Принцип правової визначеності, як обґрунтовано зазначають Т. С. Подорожна та О. С. Котуха, узагальнює такі загальноправові категорії як «якість закону», «законні очікування», «непорушність прав», «стабільність та остаточність судових рішень» на які, у свою чергу, спирається практика Європейського суду з прав людини [7, с. 76].

Розглянемо більш детально розуміння природи такого правового явища як «правова визначеність» на дослідженні конкретних рішень Європейського суду прав людини.

У рішенні в справі «Маркс проти Бельгії» від 13 червня 1979 року, Європейським судом з прав людини було зроблено висновок про те, що принцип правової визначеності є «невід'ємною частиною Конвенції» (п. 58) [8]. Аналогічна позиція висловлена ЄСПЛ в справі «Санді таймс» проти Сполученого Королівства» від 26 квітня 1979 року [9].

У справі «Лендон, Очаковські-Лоран і Жюлі проти Франції» від 22 жовтня 2007 року, ЄСПЛ зазначив, що правова норма не може вважатись «законом» в розумінні положень п. 2 ст. 10 Конвенції, якщо вона не сформульована з точністю, достатньою для того, щоб особа могла регулювати власні дії; громадянин повинен, якщо є необхідність з допомогою юридичної консультації, передбачити в достатній мірі правові наслідки до яких може ті або інші діяння. Відповідні наслідки не повинні бути передбачено з абсолютною точністю. Хоча визначеність є бажаною, вона може призвести до надмірної «жорсткості» закону, а останній має бути здатний прилаштовуватися до постійних змін умов і обставин в суспільстві та державі. Враховуючи це, закони у більшій чи меншій мірі сформульовані розпливчато, а їх тлумачення та реалізація – є питаннями правозастосовної практики. У цьому рішенні ЄСПЛ такого наголосив на тому, що обсяг поняття передбачуваності залежить від змісту відповідного нормативно-правового акту та сфери, яку він покликаний урегулювати, а також статусу тих осіб, до якого він звернений (п. 41) [10].

Однією із вимог правової визначеності є «чітке формулювання норми права» (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олссон проти Швеції» від 24 березня 1988 року) [11]. Запорукою належного тлумачення та реалізації правової норми є її однозначність, чікість, відносна конкретність та зрозумілість [12, с. 54].

Також необхідно виокремити та охарактеризувати вимоги, які випливають із принципу правової визначеності, та напрацьовані практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, Європейський суд з прав людини пропонує включати в зміст принципу правової визначеності заборону повторного перегляду судового рішення, яке набрало законної сили:

1) перегляд рішення суду, яке набрало законної сили судом вищої інстанції за заявою посадової особи є недопустимим (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Барановський проти Польщі» від 28 березня 2000 року) [13];

2) перегляд рішення суду, яке набрало законної сили не ж порушенням принципу правової визначеності, якщо метою такого перегляду є виправлення судової помилки,

неправильного здійснення правосуддя (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнесбі проти Греції» від 19 березня 2006 року) [14];

3) повторний розгляд вирішеної справи є недопустимим. Принцип правової визначеності закріплює, що жодна зі сторін не може вимагати перегляду остаточного судового рішення, яке набрало законної сили (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» від 28 жовтня 199 року) [15].

У вище згаданій справі «Барановський проти Польщі» від 28 березня 2000 року, ЄСПЛ сформулював висновок згідно із яким необхідною умовою правової визначеності є чітке формулювання умов, за яких здійснюється обмеження чи позбавлення свободи. Така вимога має на меті, у першу чергу, захист особи у її відносинах з уповноваженими органами державної влади [13].

Крім того, варто зауважити, що принцип правової визначеності також потребує забезпечення виконання судових рішень, які набрали законної сили. Зокрема, у справі «Серінг проти Сполученого Королівства» від 07 липня 1989 року, ЄСПЛ визначив, що Конвенція як нормативно-правовий акт, що спрямований на захист прав людини, припускає, що її гарантії повинні бути ефективними та реальними. Крім того, будь-яке тлумачення гарантованих Конвенцією прав і свобод людини та громадянина повинно відповідати загальним рисам Конвенції, метою якої є – розвиток та забезпечення цінностей та ідеалів демократичного суспільства. Судові рішення, які набрали законної сили є обов'язковими для виконання усіма органами місцевого самоврядування, органу державної влади, їх уповноваженими посадовими особами, фізичними та юридичними особами на всій території держави. На державу покладений безпосередній обов'язок забезпечення своєчасного та повного виконання рішення суду, яке набрало законної сили [16].

Таким чином, узагальнивши правозастосовну практику Європейського суду в справах щодо тлумачення правової визначеності впливає висновок про те, що законодавство, яке застосовується судами законодавство повинно бути чітким, конкретним та недвозначним. Формулювання норм права мають бути однозначними, їхній зміст не повинен суперечити іншим правовим нормам. Тобто, принцип правової визначеності передбачає високий рівень визначеності права у цілому, і високий рівень визначеності правової норми, зокрема. Така визначеність має виключати такі ситуації, коли, заявник і суд можуть одночасно вчинити помилку, наприклад, у питанні визначення підвідомчості спору. Точність формулювань норм права гарантує особі захист від свавілля зі сторони представників державної влади, а також від невизначеного кола третіх осіб, а також виключає для особи стан невизначеності, обумовлений неможливістю прогнозувати правові наслідки своїх дій.

За допомогою реалізації принципу правової визначеності досягається однозначність і точність норм права, забезпечення їх логічного співвідношення та чітких пра-

вил законодавчої техніки. Такий підхід правового регулювання гарантій прав і свобод людини та громадянина забезпечить єдність правозастосовної практики.

Висновки. Враховуючи наведені вище позиції Європейського суду з прав людини можемо зробити наступні висновки. На нашу думку, серед різних підходів до змісту правової визначеності, особливої уваги заслуговує підхід до розгляду правової визначеності як гарантії реалізації прав і свобод людини. Зміст такого підходу полягає в тому, що правову визначеність необхідно розглядати не тільки складову принципу верховенства права, а і як правовий орієнтир для національного законодавства, мета якого полягає, насамперед, у забезпеченні стабільності правового статусу людини. Правова визначеність як гарантія ефективної реалізації прав і свобод людини забезпечується шляхом вдосконалення правотворчих і правозастосовних процесів.

Принцип правової визначеності широко використовується у практиці Європейського суду з прав людини, зокрема, при обґрунтуванні ухвалених ним рішень. Поняття «правової визначеності» розглядається Європейським судом з прав людини в декількох аспектах.

По-перше, як вимога до судового рішення, до підсумку правозастосовної діяльності. У такому випадку Європейський суд з прав людини розглядає вимогу правової визначеності з двох позицій: як безпосередню вимогу до самого рішення суду (в контексті його зрозумілості, вмотивованості тощо), та як вимогу «стійкості» остаточного судового рішення у цілому, покликаною бути стабільним регулятором суспільних правовідносин. У справах про порушення принципу правової визначеності Європейським судом з прав людини було зазначено, що суперечливі рішення вищого національного суду самі по собі складають джерело правової невизначеності та порушують конвенційне право людини на справедливий судовий розгляд, що закріплене в статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Невизначеність норми права на практиці є ретроактивною, тобто її адресат не може співвіднести з такою нормою власну поведінку та передбачити відповідні правові наслідки. У такому разі відсутній психологічний зв'язок між правопорушником і законом, що, у свою чергу, призводить до нівелювання регулятивної функції нормативно-правового акту.

По-друге, як вимога до національного законодавця. Насамперед, така вимога стосується законодавчого процесу, в результаті якого з'являється правова норма, яка, відповідно до позиції Європейського суду з прав людини, повинна відповідати вимогам зрозумілості, точності та недвозначності її змісту. Із аналізу рішень Європейського суду з прав людини випливає, що закон повинен відповідати, встановленому Європейською конвенцією стандарту, згідно із яким правові норми законодавчого акту повинні бути сформульовані чітко та дозволяти особі передбачити, використовуючи у разі необхідності звернення за юридичною допомогою, ті наслідки, з якими можуть бути пов'язані ті або інші дії такої особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1996 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 20.09.2024).
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 20.09.2024).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04 листопада 1950 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.09.2024).
4. Луць Л.А. Принцип правової визначеності: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 21-27. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/2.pdf (дата звернення: 20.09.2024).
5. Матвеева Ю.І. Правова визначеність: pro et contra. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2018. Том. 1 С. 29-32.
6. Гуйван П.Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Випуск 17. С. 11-21.
7. Подорожна Т.С., Котуха О.С. Реалізація принципу правової визначеності крізь призму захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Юридичні науки*. 2021. № 10. С. 72-80. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/1000/948> (дата звернення: 20.09.2024).

8. Case of Marckx v. Belgium 13 June 1979 (Application № 6833/74). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57534%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57534%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).
9. Case of Sunday Times v. The United Kingdom 26 April 1979 (Application № 6538/74). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57584%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57584%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).
10. Case of Lindon, Otchakovsky-Laurens and July v. France 22 October 2007 (Application № 21279/02, 36448/02). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-82846%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-82846%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).
11. Case of Olsson v. Sweden 24 March 1988 (Application № 10465/83). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57548%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57548%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).
12. Приймак А.М. Принципи правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки. Серія: Юридичні науки*. 2010. Том 103. С. 53-55.
13. Case of Baranowski v. Poland 28 March 2000 (Application № 39742/05). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-82496%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-82496%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).
14. Case of Hornsby v. Greece 01 April 1998 (Application № 107/1995/613/701). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58153%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58153%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).
15. Case of Brumărescu v. Romania 28 October 1999 (Application № 28342/95). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:\[%22001-58337%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-58337%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).
16. Case of Soering v. The United Kingdom 07 July 1989 (Application № 14038/88). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57619%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57619%22]}) (дата звернення: 20.09.2024).

РОЗБУДОВА КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВИЗНАННЯ ЇЇ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

DEVELOPMENT OF THE KYIVAN RUS' STATE AND ITS RECOGNITION
ON THE INTERNATIONAL ARENA

Святоцька В.О., д.ю.н.,

доцент кафедри теорії права та конституціоналізму

Національний університет «Львівська політехніка»

Наукова стаття присвячена питанням зародження державності у східних слов'ян та формування могутньої Києво-Руської держави, як унікальної, але взірцевої середньовічної держави. Історія держави і права Києво-Руської держави розглядається автором через призму української державності, яка є понад тисячолітньою та безперервною.

Автор досліджує в хронологічному порядку процес зародження, становлення, розвитку та занепаду могутньої та величної Київської держави. У статті присвячено увагу процесам економічного, політичного та соціального розвитку Русі. Досліджуються питання формування могутньої Києво-Руської держави, як унікальної, але взірцевої середньовічної держави зі слов'янськими, вікінгськими, візантійськими, хозарськими та західноєвропейськими елементами. Стверджується, що цей етап є одним з найважливіших в історії української безперервної державності.

Автором виокремлено три етапи розвитку Києво-Руської держави: виникнення і становлення (IX – кін. X ст.); піднесення і розвиток (кін. X – серед. XI ст.); політичної роздробленості (кін. XI – серед. XIII ст.).

Аналізується, що вже на початку IX ст. існувала рання держава Україна-Русь, яка була високо розвинутою та званою в тодішньому світі державою. Досліджуються періоди піднесення і розвитку Києво-Руської держави з кінця X до середини XI ст. У статті історичний екскурс присвячено часам князювання Володимира Великого, коли Києво-Руська держава підіймається на цивілізаційну сходинку завдяки обранню князем шляху християнізації.

За результатами аналізу робляться висновки про те, що визнання Київської Русі на міжнародній арені як цивілізованої, культурної і розвиненої держави відбулося ще в першій половині IX ст.. Висновається, що міжнародні дипломатичні та торговельні відносини руської держави було продовжено завдяки зовнішній політиці князів Галицько-Волинської держави, яка у 1199 р. стала спадкоємицею та правонаступницею державно-правових традицій роздробленої Русі.

Ключові слова: історія Києво-Руської держави, зародження державності у східних слов'ян, виникнення і становлення Києво-Руської держави, розвиток Київської держави, занепад Київської Русі.

The scientific article is devoted to the issues of the emergence of statehood among the Eastern Slavs and the formation of the powerful Kyivan Rus' state, as a unique but exemplary medieval state. The history of the state and law of the Kyiv-Rus state is considered by the author through the prism of Ukrainian statehood, which is more than a thousand years old and continuous.

The author examines in chronological order the process of birth, formation, development and decline of the powerful and majestic Kyiv state. The question of the formation of the powerful Kyivan Rus' state, as a unique but exemplary medieval state with Slavic, Viking, Byzantine, Khazar and Western European elements, is investigated. It is claimed that this stage is one of the most important in the history of continuous Ukrainian statehood. The article focuses on the processes of economic, political and social development of Rus.

The author singles out three stages of the development of the Kyivan Rus' state: emergence and formation (IX – late X centuries); rise and development (late 10th – middle 11th centuries); political fragmentation (end of the 11th – middle of the 13th centuries). It is analyzed that already at the beginning of the 9th century. there was an early state of Ukraine-Rus, which was a highly developed and well-known state in the world at that time. The periods of the rise and development of the Kyivan Rus' state from the end of the 10th to the middle of the 11th century are studied. The historical excursion in the article is devoted to the times of the reign of Volodymyr the Great, when the Kyivan Rus' state climbed the civilization ladder thanks to the path of Christianization chosen by the prince.

Based on the results of the analysis, it is concluded that the recognition of Kyivan Rus' on the international arena as a civilized, cultural and developed state took place in the first half of the 9th century. It is concluded that the international diplomatic and trade relations of the Russian state were continued thanks to the foreign policy of the princes of the Galicia-Volyn state, which in 1199 became the heir and legal successor of the state-legal traditions of the fragmented Rus'.

Key words: the history of the Kyivan-Rus' state, the birth of statehood among the Eastern Slavs, the emergence and formation of the Kyivan-Rus' state, the development of the Kyivan state, the decline of Kyivan Rus.

Українська державність має понад тисячолітнє коріння та є безперечною. Сучасний процес українського державотворення неможливий без роздумів над минулими державотворчими процесами, що відбувались на території української держави. У сучасному світі спостерігається особливий інтерес до виникнення і становлення української державності, що зумовлено складною військовою ситуацією в Україні.

Впродовж сотні років історія України розглядалася через фільтр імперіалізму, колонізації та русифікації. Українці вважались «нездатними» на національно-державне будівництво, а існування самої держави – України – ставилось під сумнів. Натомість, державницькі традиції української історії спростовують будь-які нав'язані сусідні державами ідеологічні вигадки.

Державотворчі процеси на українських землях тривали починаючи з античних часів, коли на цій території існували такі протодержавні утворення, як Скіфська держава, античні міста-держави та Боспорське царство. Проте, най-

більший спадок державницьких традицій залишила рання українська княжа держава – Київська Русь.

Києво-Руська держава на полицях історії Східної Європи має таке ж велике історичне значення, як імперія Карла Великого в історії Західної Європи [1, с. 30].

На першому етапі розвитку Києво-Руської держави можемо говорити про її зародження і становлення (IX – кін. X ст.).

Формування могутньої Києво-Руської держави, як унікальної, але взірцевої середньовічної держави зі слов'янськими, вікінгськими, візантійськими, хозарськими та західноєвропейськими елементами, є чи не найважливішим етапом в історії української безперервної державності.

«Русь» або «Руська земля» – таку назву отримала військово-політична структура, утворена східними слов'янами на берегах Дніпра із центром у Києві наприкінці IX століття.

Оскільки центром східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ, Русь у історичній літературі отримала назву «Київська Русь» [2].

Київське Подніпров'я було першим територіальним осередком Руської землі, яке заселило плем'я полян-руси-чів, серед яких було три брати Кий, Щек і Хорив та їхня сестра – Либідь. Саме вони, згідно «Повісті минулих літ», збудували місто, що було назване в честь старшого брата Кия – Києвом [3].

Ще багато років їхні нащадки правили Києвом, першими серед яких були слов'янські князі Аскольд і Дір. Мова йде про 860-ті роки, починаючи з цього періоду літопис подає нам послідовний династичний виклад історії Русі. Вже в цей період Русь стає однією з провідних країн тодішнього світу [4].

Наступними свою владу в племінних князіннях східних слов'ян у Києві встановили Олег Віщий та його дружина. Так, у 882 р. Олег, який взяв Київ та вбив київських князів Аскольда і Діра, об'єднує Північну Слав'яну з центром у Новгороді та Південну Полянію-Русь з центром у Києві. Так виникає ранньофеодальна монархія держави Русь з центром у місті Києві – Київська Русь.

За часів їхнього правління починається розбудова могутньої та величної Києво-Руської держави. Відбувається інституалізація князівської влади, встановлюється та зміцнюється соціально-політичні відносини між київським князем та підвладним йому племінним населенням, на утриманні якого перебував князь. Зміцнюється міжнародна торгівля, що сприяло економічному розвитку Русі, утворенню нових форм соціальних та суспільно-політичних спільнот [5, с. 172–173].

Після смерті Олега, за правління князя Ігоря, інституалізація князівської влади тільки поглиблюється, а система збирання данини з підвладного населення удосконалюється. Щоправда, за це фінансове поневолення князя було вбито його ж поневоленими жителями. Дружина Ігоря – княгиня Ольга, помстилася за смерть чоловіка та зробила збирання данини ще жорсткішою, визначила чіткі строки, обсяги та місця для її зберігання. Розширюється підвладна князівському роду територія. За правління княгині Ольги влада київського княжого роду закріплюється ще сильніше, а отже відбувається зміцнення державної влади Русі.

Перш ніж Київська держава була визнана на міжнародній арені, що було вкрай важливим для еліти Русі, київськими князями було здійснено численну кількість далеких військових походів. Так, вже після збройних походів на греків князів Аскольда і Діра у 860 р., князя Олега Віщого у 907 р., князя Ігоря у 941 р. Русь стала званою у цивілізованому світі.

Наступний київський князь – син Ольги Святослав, який близько 964 р. захопив землі Хозарського каганату, а у 967 підкорив своїй владі майже всю східну Болгарію. Таким чином він забажав не тільки міжнародного визнання для Русі, але й вирішив зробити її сильним суперником Візантії. Щоправда, вбивство печенігами на Дніпровських порогах Святослава та його дружинників у 972 р. призвело до значного ослаблення державно-політичної організації Русі та початку кризового періоду у вже досить могутній на той час східно-слов'янській державі [6, с. 173–174].

Аналізуючи даний етап зародження та становлення Києво-Руської держави, необхідно зазначити, що вже на початок IX ст. ця держава була відома на міжнародній арені. Так, згідно Бертинських анналів середньовічної пам'ятки, написаної в Франкській імперії у 830–882 рр. – у 838–839 рр. держава Київська Русь мала тісні міжнародні зв'язки з наймогутнішими державами того періоду – Візантійською та Франкською імперіями. Так, в анналах йдеться про торговельні та дипломатичні зв'язки з обома імперіями. У другій частині анналів описано 838 рік, коли між Візантією та Руською державою було укладено торговельну угоду. Також в анналах йдеться про візит послів Руської держави до візантійського імператора Теофіла, а згодом у 839 р. завдяки протекції правителя Візантії, руських послів було прийнято франкським імператором Людовиком Благочестивим [7].

На другому етапі розвитку Києво-Руської держави говоримо про її піднесення та розвитку (кін. X – серед. XI ст.).

11 червня 979 року великий князь Володимир утвердився на престолі та розпочав низку реформ, перші з яких стосувались системи оподаткування. Завдяки цим реформам вдалося суттєво збільшити надходження коштів до державної казни. Володимир продовжив розпочаті княгинєю Ольгою та її сином Святославом реформи державного управління, взявши під свій контроль місцевих посадників-управлінців та посадивши в найголовніших містах Київської держави довірених бояр та своїх дітей.

Також Володимир реорганізував систему язичницьких культів і вірувань. Щоправда, така система вірувань перешкоджала подальшому розвитку Київської держави та інтеграції її у співтовариство цивілізованих європейських народів. Так, великий князь зробив цивілізаційний вибір для України-Русі – обрав християнство у його візантійському варіанті. Це сприяло піднесенню престижу держави, поставило її на один рівень з цивілізованими християнськими країнами, сприяло культурному та освітньому розвитку. Християнізація Русі зробила її повноправним членом християнської співдружності, означала її визнання на міжнародній арені та входження до християнської спільноти [8].

Таким чином князь Володимир підняв Русь-Україну на нову сходинку розвитку – цивілізаційну, адже тогочасні цивілізовано-розвинені держави давно прийняли християнство. Тому, такий крок був ключовим для подальшого розвитку Київської держави та її вступу в сім'ю цивілізованих народів.

Подальшого розвитку після Хрещення Русі набули її культура та мистецтво. Так, розвивалися живопис, кам'яна архітектура, музичне мистецтво, поширювалась писемність та розвивались визначні пам'ятки літератури. Серед найпопулярніших книг з часів прийняття християнства стала Біблія.

Особливого розвитку в Київській державі набула церковна організація, яка була включена у структуру державної влади і управління. Повноваження церкви були значно розширені, адже церкву було наділено функціями судочинства [9, с. 52–53].

Також розпочалося церковне будівництво. У 989 р. за наказом князя Володимира Святославовича на території Київського дитинця було закладено Десятинну церкву (Успіння Пресвятої Богородиці). У 1011 р. розпочалося будівництво головного храму Київської метрополії – собору Святої Софії – Премудрості Божої [10].

Нова церковна організація цілком і повністю відображала тогочасну систему політико-ідеологічних уявлень, згідно яких великокнязівська влада була могутньою і значущою, а її верховенство було безапеляційним. Місто Київ утвердилось як головне і священне. Головною ідеологією Києво-Руської держави було утверджено ідеологію священної держави, така ідеологія повторювала Візантійську модель державного управління, яка обґрунтовувала теократичну концепцію імператорської влади – представника Бога на Землі.

Розбудову могутньої централізованої держави після смерті Володимира у 1015 р. продовжили його сини – Ярослав та Мстислав. Щоправда, чотири роки поспіль після смерті батька вони не могли поділити владу на Руських землях. Після того, як їм вдалося порозумітися та укласти мирну угоду у 1026 р., поділивши володарювання на землях Руських на Правобережжі і Лівобережжі, розвиток Києво-Руської держави продовжився.

Особливого розвитку держава зазнала за князювання Ярослава Володимировича, який після смерті брата Мстислава у 1036 р. став самовладним правителем Києво-Руської держави. Він продовжив справу батька у розбудові могутньої священної християнської держави зі священною столицею – Києвом. Великий князь Ярослав Мудрий

продовжив розпочате батьком масштабне церковне будівництво, писемну та законотворчу діяльність, розвиток освіти і літератури, мистецький та культурний розвиток.

Важливою для подальшого розвитку та зміцнення держави була зовнішня політика та «шлюбна дипломатія» великого князя Ярослава, яка повністю повторювала цивілізаційний шлях його батька Володимира. Зовнішня політика Ярослава була спрямована на зміцнення зв'язків з європейськими більш розвиненими державами. Так, доньки великого князя були видані заміж за королів Франції, Норвегії, Угорщини. Сам князь був одружений з донькою шведського короля. Така політика сприяла зміцненню могутності Києво-Руської держави та утвердження її на міжнародній арені тогочасного світу.

Зміцнюючою для держави була і внутрішня політика Ярослава, основним завданням якої було відновлення централізованої влади. Після її відновлення, розбудова Києво-Руської держави набрала особливих темпів. Так, Ярослав удосконалив систему управління, пом'якшив данину, збудував нову оборонну лінію на півдні держави, заснував нові міста та приділив багато уваги розвитку вже існуючих [11, с. 183–185].

На третьому етапі розвитку Києво-Руської держави настає період політичної роздробленості (кін. XI – серед. XIII ст.).

Після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. організація політичної системи Києво-Руської держави була змінена. Так, за заповітом Ярослава Мудрого його старший син Ізяслав Ярославович одержав престол в Києві із великокнязівським доменом, щоправда йому довелося поділитися владою і було встановлено систему управління під назвою «тріумвірат» – управління державою трьома братами (старшими синами Ярослава). Така система управління виявилася недосконалою та була зруйнована. Після тривалої завоюницької боротьби за великокнязівський трон у 1073 р. Ізяслава було скинуто з престолу його ж братами Святославом і Всеволодом. У 1077 році Ізяславу Ярославичу вдалося повернути київський престол, але вже восени 1078 року він загинув на полі бою, виборюючи право на великокнязівський престол у інших Ярославичів.

Києво-Руська держава була ослаблена.

Після смерті Ізяслава київський домен дістався єдиному з п'яти живих синів Ярослава Мудрого – Всеволоду Ярославичу. Проте влада князя настільки була послабленою, що єдиновладної київської держави відновлено не було. Оскільки ключові державні рішення на цьому етапі розвитку Києво-Руської держави приймаються найвпливовішими князями, Всеволоду Ярославичу довелося створити родинний дуумвірат зі своїм сином Володимиром Мономахом, хоча формально він залишався самостійним правителем.

За часів правління Володимира Мономаха у 1113–1125 рр. політична ситуація в країні значно стабілізувалась. Особливого значення мали законодавчі зміни, які значно полегшували становище таких соціальних категорій осіб, як залежні селяни-смерди, закупи та боржники. Проте Володимир Мономах та його син Мстислав були останніми князями, в руках яких зосереджувалась централізована влада в державі з центром у Києві, доки земельна знать не відокремилась [12].

З другої половини XII ст. Києво-Руська держава втрачає державну та територіальну єдність. Триває постійна боротьба князівських кланів за Київ, який попри удільну роздробленість в державі залишається політичним та культурним центром.

Ординське нашествя 40-х років XIII ст. ще більше похитнуло подальший розвиток держави.

Висновки.

1. Вже на початку IX ст. існувала рання держава Україна-Русь, яка була високо розвинутою та заною на міжнародній арені державою.

2. З кінця X до середини XI ст. Київська Русь проходила періоди піднесення і розвитку. У часи князювання Володимира Великого Києво-Руська держава підіймається на цивілізаційну сходинку завдяки обраному князем шляху християнізації. Хрещення Русі у 988 р. сприяло піднесенню престижу держави, поставило її на один рівень з цивілізованими християнськими країнами, сприяло культурному та освітньому розвитку, зробило її повноправним членом християнської співдружності, що означало її визнання на міжнародній арені та входження до християнської спільноти.

3. За часів правління князя Ярослава Мудрого Рюриковича, сина Володимира Великого, Київська Русь стала централізованою та єдиновладною державою, досягла неабиякого розквіту, стала однією з провідних держав тогочасної Європи, була визнана на міжнародній арені. Ярослав Володимирович продовжив розпочате батьком масштабне церковне будівництво, писемну та законотворчу діяльність, розвиток освіти і літератури, мистецький та культурний розвиток.

4. З кінця XI до середини XIII ст. Києво-Руська держава зазнала політичної роздробленості. В цей період значно послаблюється влада київського князя та зростає роль місцевих князів і бояр.

5. Міжусобні війни місцевих князів, зміна світових торговельних шляхів, активізація нападів кочівників та монгольська навала призвели до розпаду Київської Русі у другій половині XII ст.

6. Попри це, міжнародні дипломатичні та торговельні відносини руської держави було продовжено завдяки зовнішній політиці князів Галицько-Волинської держави, яка у 1199 р. стала спадкоємицею та правонаступницею державно-правових традицій роздробленої Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ухач В. З. Історія держави і права України: навчальний посібник (конспекти лекцій). – Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.
2. Смолий В. А. Енциклопедія історії України: Т. 4: Наукова думка, 2007. 528 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyivska_Rus (дата звернення: 01.09.2024).
3. Повість минулих. URL: https://dovidka.biz.ua/povist-minulih-lit-skorochocho/#google_vignette (дата звернення: 01.09.2024).
4. Смолий В. А. Енциклопедія історії України: Т. 4: Наукова думка, 2007. 528 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyivska_Rus (дата звернення: 01.09.2024).
5. Українська державність: історико-правничі нариси / за ред. В.А. Смоля. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. с. 498
6. Там же.
7. Бертинські аннали URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бертинські_аннали (дата звернення: 12.08.2024).
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur10905.htm> (дата звернення: 15.07.2024).
9. Ухач В. З. Історія держави і права України: навчальний посібник (конспекти лекцій). – Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.
10. Мистецтво і культура Київської Русі. URL: <https://ukrartstory.com.ua/tekst-statti/desjatinna-cerkva.html> (дата звернення: 15.08.2024).
11. Українська державність: історико-правничі нариси / за ред. В.А. Смоля. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. с. 498
12. Тацій В. Я., Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник у 2-ох томах. Том 1. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. 484 с. URL: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni__za_red_v_ya_tatsVya_t__1_.pdf (дата звернення: 16.08.2024).

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ВТІЛЕННЯ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЖИТТЯ

LAW-GOVERNED STATE AS AN INSTRUMENT FOR IMPLEMENTING THE INTERESTS OF CIVIL SOCIETY INTO LIFE

Сидоркіна Р.Д., доцент кафедри права

Західнодонбаський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Соколов С.А., старший викладач кафедри права

Західнодонбаський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Поняття правової держави в сучасних умовах багатотраждальної України залишається центральною категорією не тільки теорії держави і права, але й низки інших правових дисциплін. У статті зроблено аналіз існуючих наукових підходів до змісту самого поняття «правова держава». Встановлено відсутність єдиного його змісту з точки зору науки. Завдяки відомим основам правової держави, напрацьованим українськими науковцями, зроблено акцент на прогресуючу модернізацію самого поняття. У статті приділяється увага фундаментальним принципам правової держави та її ознакам. Автори переконані, що правова держава може існувати тільки завдяки реально проведеним реформам в економіці, політиці, правовій системі. З'ясовано, що Україна лише формально характеризується розподілом влади, правовою захищеністю населення. Встановлено, що реальний стан громадян не завжди відповідає тому, що передбачено в нормативно – правових актах, а це свідчить про проблеми в розбудові правової державності та наявності лише загальних її рис. Передумовою правової держави є формування особливого суспільства – громадянського, в якому людина, її життя, здоров'я, честь, гідність та недоторканність забезпечуються шляхом взаємної діяльності усіх гілок влади на засадах верховенства права, закону і представляють її цінність. Автори впевнені, що підтримати цілісність держави, забезпечити в ній стабільний правовий порядок здатні громадяни, що мають високий рівень правової культури. Враховуючи важливість порушених питань на сучасному етапі розвитку держави і права України, авторами зроблено висновок про необхідність розроблення дієвої концепції становлення й розвитку правової державності в Україні і бажаним є обов'язкове врахування історичних, національних та культурних особливостей, що сприяло б процесу європейської інтеграції нашої держави.

Ключові слова: правова держава, верховенство права, права людини, громадянське суспільство, правова культура, правова освіта.

The concept of the law-governed state in the modern conditions of long-suffering Ukraine remains a central category not only of the theory of the state and law, but also of a number of other legal disciplines. The article analyzes the existing scientific approaches to the content of the very concept of "law-governed state". The absence of its single content from the point of view of science has been established. Thanks to the well-known foundations of the law-governed state developed by Ukrainian scientists, emphasis is placed on the progressive modernization of the concept itself. The article pays attention to the fundamental principles of the law-governed state and its features. The authors are convinced that the law-governed state can exist only thanks to real reforms in the economy, politics, and legal system. It has been found that Ukraine is only formally characterized by the distribution of power and legal protection of the population. It has been established that the real state of citizens does not always correspond to what is provided for in regulatory and legal acts, and this indicates problems in the development of legal statehood and the presence of only its general features. The prerequisite of the law-governed state is the formation of a special society – a civil one, in which a person, his or her life, health, honor, dignity and inviolability are ensured through the mutual activity of all branches of government on the basis of the rule of law, the law and they represent his or her value. The authors are sure that citizens with a high level of legal culture are able to support the integrity of the state and ensure a stable legal order in it. Taking into account the importance of the issues raised at the current stage of the development of the state and law of Ukraine, the authors have concluded that it is necessary to develop an effective concept of the formation and development of legal statehood in Ukraine, and it is desirable to take into account historical, national and cultural features, which would contribute to the process of European integration of our state.

Key words: law-governed state, rule of law, human rights, civil society, legal culture, legal education.

Актуальність теми. В сучасних умовах України, яка вибрала курс на Європейську інтеграцію актуалізується необхідність дослідження питання, щодо інструментів, які можуть втілювати життєві інтереси громадянського суспільства. Слід зазначити, що таке втілення інтересів суспільства в життя залежить від великої кількості факторів і вирішення різних проблем. Однією із них є саме держава, що повинна відображати волю населення та реалізовувати його права. Таку державу прийнято називати правовою.

Варто констатувати, що дослідженням сутності правової держави приділяли свою увагу численні вчені, науковці, серед яких: В. Бринцев, Ю. Ведерніков, В. Задорожна, А. Колодій, Л. Самофалов, М. Слободянюк, П. Рабінювич, В. Шатіло та інші.

Основи правової держави, як такої зароджувалися, формувалися, змінювалися та розвивалися поступово. Ключовим інструментом забезпечення життєвих інтересів громадянського суспільства в життя є правова держава.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та розробка сутності правової держави, дослідження проблем, пов'язаних із формуванням її сучасної моделі в українському суспільстві, яка сприятиме втіленню його інтересів в життя.

Першочерговою задачею є визначення змісту самого поняття. Аналізуючи думки різних вчених, слід зазначити, що їх погляди на зміст та сутність правової держави є досить різноманітні.

Справжнім творцем вчення про правову державу вважають видатного німецького філософа Іммануїла Канта. Правове суспільство, як зазначав І. Кант, можливе лише за двох умов – визнання повної індивідуальної свободи та наявності зовнішнього примусу у вигляді закону, який є обов'язковим для усіх без винятку членів спільноти. Тобто, для правового суспільства властиві дві на перший погляд протилежні ознаки: у ньому поєднується індивідуальна свобода та зовнішній примус [1, с. 184]. Відомий мислитель уперше наголосив на взаємозалежності правової держави та громадянського суспільства, вважаючи, що розвиток громадянського суспільства обов'язково спричиняє рух у напрям правової держави.

На думку науковця Ю. Ведернікова, правова держава – є суверенною політико-територіальною організацією влади, яка може мати місце тільки в громадянському та демократичному суспільстві на підставі справедливого права, в якому реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини та громадянина і що

важливо, що держава й люди несуть взаємну відповідальність. Тобто, держава, у якій саме засобами юридичного характеру забезпечується здійснення, охорона та захист основних прав і свобод людини [2, с. 103–105].

Вчений Л. Самофалов в сутності правової держави вбачає міцну зв'язаність законодавчих, виконавчих й судових органів із законом. Тобто, створення правової держави передбачає утвердження панування закону в усіх сферах суспільного життя, його верховенство серед інших нормативних актів, підпорядкування закону державними органами. Слід погодитись із думкою науковця, що закони покликані забезпечувати права та свободи людини, її природні інтереси, установлювати єдність взаємних прав і відповідальності держави й особи [3, с. 195–198].

Слушною є думка вченого П. Рабіновича, який стверджує, що «правова держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону й захист основних прав людини». Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів [4, с. 24].

Цінним вважається дослідження А. Колодій, який наголошує, що зміст поняття «правова держава» розкривається саме через аналіз її основних принципів: верховенства права, поділу влади, реальності законних інтересів людини та громадянина [5].

Варто прислухатись до думки науковця В. Бринцева, який вважає правову державу теоретичною і практичною моделлю управління суспільством, у якому реалізація владних повноважень органів держави й посадових осіб базується на демократичних принципах. Саме вони забезпечують пріоритет прав і законних інтересів особистості, яка регламентується чіткою завершеною системою законодавства з втіленням у правозастосовній діяльності принципу верховенства права та здійснюється на основі самостійності й незалежності законодавчої та виконавчої, судової функцій держави, побудованих із застосуванням механізмів взаємних стримувань і протипаг [6, с. 25].

В. Задорожна переконує, що правова держава – головний принцип політико-правового ладу держави, що характеризується особливим шанобливим ставленням до права, закону та норм, передбачених у документах цієї країни. Слушною є думка вченої, що громадяни в правовій державі мають бути висококультурними особами, які дотримуються закону й із відповідальністю ставляться до нього.

Правильно акцентує нашу увагу В. Задорожна, сьогодні ми можемо говорити лише про певні загальні риси правової держави в умовах сучасної України, адже не завжди реально становити українських громадян відповідає тому, що затверджено законами та підзаконними актами [7, с. 181–195].

Отже, в Україні як у суспільному, так і державному житті мають панувати закони. За статтею 8 Конституції України, у нашій державі визнається й діє принцип верховенства права, проте іноді самі закони та норма є суперечливим твердженням, який суперечить сам собі [8].

Урегулювання відносин між особою і державою здійснюється за принципом «особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом», установлено взаємну відповідальність особи і держави, громадянам має бути притаманна правова культура для володіння знаннями про закони й уміння використовувати їх сутність.

Проте лише за формальними ознаками Україна характеризується принципом поділу влади, юридичною захищеністю особи, повсюдним виконанням законів і підзаконних нормативних актів.

Науковець Шатіло В. вважає, що правова держава здійснює свою роботу на засадах відповідності законів, підконтрольності діяльності посадових осіб державної влади незалежним судам [9, с. 37–40].

Отже, аналізуючи різні підходи щодо змісту поняття «правова держава», простежується не тільки відсутність

єдиного його змісту, але й оновлення, удосконалення самого поняття науковцями, які всебічно наповнюють сутність правової держави.

Тобто, правова держава це особлива правова форма організації управлінського характеру, цінністю якої є людина, її життя, здоров'я, честь, гідність недоторканість та інші права і свободи, що забезпечуються через діяльність усіх гілок влади, які працюють на засадах верховенства права та закону.

До основоположних її ознак правознавці відносять: верховенство права в усіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій та громадян; підзвітність державної влади її громадянам; невтручання держави у справи громадянського суспільства; охорона державою невід'ємних природних прав та громадських свобод особи; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушність її честі і гідності; рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом; взаємна відповідальність держави і особи, правова відповідальність посадових осіб за дії, які вони чинять від імені держави; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, їх взаємна урівноваженість і відкритість; незалежність судів і суддів, наявність ефективної системи захисту; наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів тощо.

Безумовно, необхідно підтримати думку вченого Слободянюк М., який вважає, що основою створення і функціонування правової держави є особливий вид суспільства – громадянське, тобто об'єднання вільних і рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує правові можливості бути власником, брати активну участь у всіх сферах життя держави та втілювати його життєві інтереси [10, с. 336].

Громадянське суспільство, особливий вид суспільства з цивілізованою ринковою економікою. В процесі свого розвитку воно досягло високого рівня самоорганізації та саморегуляції і реалізується в діяльності таких важливих для правової держави інститутах, як: політичних партій, громадських організацій та рухів, засобах масової інформації недержавного характеру, що суттєво впливають на діяльність органів державної влади.

Варто зазначити, що саме в правовій державі існує правова захищеність громадян, всі вони рівні перед законом. Людина перебуває в безпеці, а її права і свободи надійно гарантуються. Надзвичайно важливою ідеєю правової держави є принцип поділу державної влади, де кожна з гілок влади щодо інших є самостійною та незалежною, що виключає можливість узурпації влади в державі як окремою особою, так і певним органом.

Іншими словами, функціонування правової держави виключає можливість зосередження влади в руках однієї особи, державної структури. Відносини держави і громадянського суспільства гармонічні, будуються на основі співпраці. Порушення такої рівноваги часто призводить до необмеженої влади в управлінні. Слід констатувати, що в таких умовах знищується свобода людини. А коли відсутня вільна і суверенна людина, говорити про існування правової держави та громадянського суспільства не приходиться. Необхідно проводити економічні реформи в інтересах більшості населення і це допоможе зняти напругу в суспільстві.

Держава необхідна громадянському суспільству, адже покликана захищати права і свободи, інтереси і власність громадян, але діючи у суворо визначених межах, вихід за які може спровокувати акції громадської непокорності.

Але і громадянське суспільство необхідне державі, адже воно легітимізує її. Коли суспільство визнає, підтримує настанови владних структур, це свідчить про правдивість, законність, дієвість та стабільність існуючого ладу. Ми вважаємо, що політична активність громадян є свідченням розвинутого громадянського суспільства.

В Основному законі української держави закріплено положення, що Україна є правовою державою, однак ще немає достатніх підстав так вважати.

Беззаперечно Україна зробила вже багато кроків на шляху її побудови. Прийнято чимало нормативно-правових актів, що забезпечують більш широкую участь громадян у здійсненні державної політики й доступу до публічної інформації. Але це тільки загальні риси правової держави. Існують проблеми її становлення в Україні. Принципи правової держави закріплені в Конституції часто не дотримуються, правові норми суперечать одна одній. Розподіл гілок влади більш формальний. Особливо в сучасних умовах спостерігається поєднання державного апарату з апаратом правлячої партії, мають місце силові методи управління. Така ситуація породжує правовий нігілізм; політичний хаос.

Значною проблемою у налагодженні співпраці між громадськістю та владою є непропорційне розміщення громадських об'єднань по країні, їх зосереджують в основному у найбільших містах України. Більш того, органи державної влади не мають достатнього досвіду та навичок застосування процедур відкритої політики, що призводить до ухвалення неефективних рішень, які не підтримуються громадянами.

Мають місце проблеми в роботі судової влади, яка не завжди відповідає принципам правової держави. Через необ'єктивне прийняття рішень і корумпованість, довіра суспільства до національних судів є вкрай низькою. Необхідна потужна та якісна судова реформа в Україні.

В діяльності органів виконавчої влади зберігаються тенденції до непрозорості та закритості. Тож виникає необхідність використовувати досвід функціонування громадських інститутів західних демократичних держав. У зв'язку з цим доцільно було б запровадити європейські механізми контролю органів виконавчої влади за діяльністю інститутів громадянського суспільства, провести адаптацію законодавства України у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків до законодавства Європейського Союзу, розвивати механізми електронного урядування й електронної демократії. Підвищенню рівня громадської участі сприяло б спрощення процедур та скорочення термінів реєстрації інститутів громадянського суспільства, запровадження єдиного порядку розподілу коштів для державної фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства, з одного боку, й податкове стимулювання їх діяльності, з іншого. Сприяє становленню правової держави в Україні має контроль за діяльністю державних органів інститутами громадянського суспільства.

Крім того, Україна продовжує перебувати в економічній і політичній кризі, росія продовжує війну проти України. У нинішніх умовах державі необхідно суттєво удосконалити систему національної безпеки, оскільки від неї залежить захищеність інтересів держави, суспільства й особи від внутрішньої та зовнішньої загрози.

Для підвищення ефективності реалізації функцій інститутами громадянського суспільства у нашій державі необхідно забезпечити реальну участь громадянського суспільства у процесах формування й реалізації державної й регіональної політики, створити умови для активізації участі громадян у процесі підготовки й прийняття управлінських рішень.

Створені при державних органах консультативно-дорадчі структури повинні здійснювати громадські експертизи діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а їх рекомендації мають бути враховані й відображені у державній політиці. В українському законодавстві недостатньо визначені положення статусу громадянського суспільства. Існують лише окремі підзаконні нормативно-правові акти, що покликані сприяти становленню громадянського суспільства в Україні.

Негативним чинником для формування громадянського суспільства є корупція, причинами якої є: слабкість політичної влади, часта запізнілість та протиріччя прийнятих рішень. 36 балів зі 100 можливих отримала Україна в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI) за 2023 рік, і тепер наша країна посідає 104 місце поміж 180 країн. Слід зауважити, що зростання України на 3 бали – один із позитивних результатів за минулий рік у світі. Також Україна стала однією з 17 країн в щорічному CPI, що продемонстрували свій найкращий показник за увесь час. Реформування останніх сьогодні стало можливим завдяки впливу на центральні та місцеві органи влади й великі бізнесові структури. Політичні діячі скаржаться на труднощі у виконанні своїх посадових обов'язків в сучасних умовах, нажалі рідко хто відмовляється від посад. Натомість бізнесменам вигідно підтримувати зв'язки з корумпованими представниками влади, які можуть посприяти в розв'язанні різних проблем. Проте жоден чиновник не бере на себе конкретних зобов'язань щодо виконання в чітко визначені терміни поставлених завдань, а також не звільнить посаду в разі їх невдалого чи невчасного виконання. Тільки відкритість влади до народу, прозорість прийнятих законодавчих рішень, формування в суспільстві нетерпимого, ставлення до корупції, подальший розвиток громадянського суспільства та підтримка ним антикорупційних заходів, що здійснюються державою, вдосконалення діяльності органів по боротьбі з корупцією є важливим фактором її подолання.

Варто зауважити, що найважливішим чинником, який підтримує цілісність суспільства й держави, забезпечує стабільність і правопорядок, безумовно є високий рівень правової культури. Громадяни в правовій державі мають бути особами з високим рівнем правової культури, дотримуватися закону та з відповідальністю ставитися до нього. Сьогодні нагальною є потреба в підвищенні рівня правової культури, рівня правосвідомості громадян і якості організації правового виховання. Найбільш ефективною формою правового виховання є правова освіта. Особливо це стосується еліти, яка займає високі посади у владі. З нашої точки зору, до правлячої еліти повинні належати люди, які живуть потребами українського народу, свідомо працюють над проблемами сучасного державотворення.

Таким чином, правова держава по своїй суті покликана обслуговувати суспільство, бути інструментом втілення його життєвих інтересів. В Україні закладено основні засади становлення громадянського суспільства, однак його розвиток стримується низкою вище зазначених чинників. З огляду на важливість порушених в статті питань, в сучасних умовах багатостраждальної України, необхідна суттєво оновлена концепція становлення та розвитку правової держави, враховуючи її історичні, національні та культурні особливості, що сприяли б процесу інтеграції України в європейський простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко А. Категоричний імператив як раціональна підстава права, влади та держави у політичній доктрині І. Канта. Філософська думка. 2008. № 6. С. 178–194.
2. Теорія держави і права : підручник / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 468 с.
3. Самофалов Л.П. Правова держава як фактор розвитку громадянського суспільства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 189–198.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Київ, 1994. 236 с.

5. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.
6. Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с.
7. Задорожна В.В. Сутність та ознаки правової держави, її прояви в Україні. Філософія. Культура. Життя. 2014. Вип. 40. С. 185–191.
8. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. із змінами. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Шатіло В. Концептуальна генеза правової держави та її вплив на формування загальних принципів державної влади в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 95. С. 37–40.
10. Слободянюк М. Правова держава і громадянське суспільство. *Актуальні проблеми суспільно-політичних наук* : збірник матеріалів наукової конференції / упоряд. : О.І. Яременко, С.А. Лапшин. Вінниця, 2018. С. 328–336.

РЕФОРМИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

REFORMS AS OBJECTS OF COMPARATIVE HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Шигаль Д.А., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Актуальність теми статті зумовлена тим науковим інтересом, що існує навколо практичного застосування порівняльного історико-правового методу. При цьому особливе місце серед об'єктів, щодо яких може бути використано гносеологічний потенціал цього засобу спеціально-наукового пізнання, займають реформи. Передусім це пов'язано із тим, що реформи, як доволі динамічні процеси, проявляються у вигляді досить кардинальних трансформацій соціальних, економічних, правових, політичних та інших систем. Крім того, ефективність реформ прямо залежить від часу їх реалізації та кількості витрачених ресурсів. І нарешті, реформування є ледь не єдиним інструментом, який дозволяє, не вдаючись до радикальних засобів, ефективно долати кризові явища, знімати суперечності у суспільстві, проводити необхідні модернізації. У цьому контексті історико-правове порівняння реформ, завдяки тим можливостям, які надає компаративний метод, здатне значно збагатити наявні наукові знання про способи вирішення тих або інших системних проблем. Однак, незважаючи на виражені переваги застосування цього засобу наукового пізнання, розвинені методика і техніка порівняльного аналізу перетворень відсутні. Саме тому метою статті стало дослідження загальної методики історико-правового порівняння реформ, а також специфіки їх зіставлення за окремими елементами, зокрема такими, як: причини, передумови і приводи перетворень; ініціаторство і авторство реформ; їх підготовка; зміст реформ у вигляді нормативно-правового забезпечення; процес їх реалізації; результати реформ тощо. Для досягнення поставленої мети було використано структурно-функціональний метод, за допомогою якого було встановлено зміст поняття «реформа», а також такі логічні прийоми, як аналіз, синтез і систематизація. Серед отриманих результатів наукової статті можна виокремити характеристику загальної методики зіставлення реформ як об'єктів компаративного історико-правового аналізу, а також дослідження специфіки їх історико-правового порівняння за основними елементами. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку полягають як у загальному вдосконаленні окресленої методики зіставлення реформ, так і у систематизації тих технічних прийомів, що можуть бути використані під час проведення подібних наукових робіт.

Ключові слова: історико-правове порівняння, методика, криза, стаціонарний стан, реформа, перетворення.

The relevance of the topic of the article is due to the scientific interest which exists around the practical application of the comparative historical and legal method. At the same time, reforms occupy a special place among the objects for which the epistemological potential of this tool of special scientific knowledge can be used. First of all, this is due to the fact that reforms, as rather dynamic processes, manifest themselves in the form of rather radical transformations of social, economic, legal, political and other systems. In addition, the effectiveness of reforms directly depends on the time of their implementation and the amount of resources spent. Finally, reforms are almost the only tool that allows, without resorting to radical means, to effectively overcome crises, resolve contradictions in society, and carry out the necessary modernisation. In this context, the historical and legal comparison of reforms, thanks to the opportunities provided by the comparative method, can significantly enrich the existing scientific knowledge on how to solve certain systemic problems. However, despite the pronounced advantages of using this means of scientific knowledge, there are no developed methods and techniques for comparative analysis of transformations. That is why the purpose of the article is to study the general methodology of historical and legal comparison of reforms, as well as the specifics of their comparison by individual elements, in particular, such as: reasons and prerequisites for transformations; initiative and authorship of reforms; their preparation; content of reforms in the form of regulatory and legal support; the process of their implementation; results of reforms, etc. To achieve this goal, the author used the structural-functional method, which helped to determine the content of the concept of 'reform', as well as such logical techniques as analysis, synthesis and systematisation. Among the results of the research article, the author describes the general methodology for comparing reforms as objects of comparative historical and legal analysis, and also studies the specifics of their historical and legal comparison by the main elements. Prospects for further research in this area are both in the general improvement of the outlined methodology for comparing reforms and in the systematisation of the techniques which can be used in conducting such research.

Key words: historical and legal comparison, methodology, crisis, steady state, reform, transformation.

Вступ. Об'єктами порівняльного історико-правового дослідження, окрім галузей права, правових інститутів, держав та інших відносно стабільних (у часі та просторі) державно-правових явищ, можуть виступати і доволі динамічні процеси у вигляді реформ. Будучи своєрідною антитезою революції як радикальної ломки існуючої системи, будь-яка реформа набуває відповідної специфіки, яку потрібно враховувати під час проведення наукового пошуку. Порівняльний аналіз реформ ускладнюється також їхньою досить складною внутрішньою структурою. Так, вченому-компаративісту під час підготовки до процесу зіставлення обраних в якості об'єктів дослідження реформ доводиться реконструювати доволі велику кількість елементів, іманентних цим явищам. При цьому історико-правова робота з реформами додатково ускладнюється ще й тим, що у часовому вимірі дослідник віддалений від об'єктів порівняльного аналізу, а історичний простір майже ніколи не збігається з географічним. У результаті такої специфіки обсяг підготовчої роботи суттєво збільшується, а імовірність критичних помилок у процесі зіставлення реформ значно зростає.

Характерно, що історично людство на рівні окремих спільнот неодноразово вдавалося до реформування різних

галузей державного та суспільного життя, намагаючись таким чином подолати ту або іншу перешкоду у своєму поступальному розвитку, або вирішити якесь базове протиріччя. Це дозволяє досить впевнено стверджувати про те, що реформа як засіб модернізації є не тільки інструментом, але й неодмінним атрибутом розвиненого суспільства. Більше того, ті спільноти, які втрачали час у проведенні відповідних керованих перетворень, або ступали на досить небезпечний революційний шлях, або залишали історичну сцену. Е. Є. Регушевський з цього приводу справедливо відзначає, що появу реформ як процесів перебудови у суспільному житті або організації слід пов'язувати із самим виникненням держави, а, отже, і з появою необхідності впорядкування державно-правового управління із потребами суспільства, які постійно змінюються у процесі історичного розвитку [1, с. 90].

Враховуючи сказане, цілком зрозумілою є висока актуальність порівняльних історико-правових досліджень, де об'єктами компаративного аналізу виступають саме реформи. Вивчення досвіду людства у сфері трансформації соціально-економічних та політико-правових систем само по собі спроможне надати нового імпульсу до поглиблення наукових знань у методології проведення тих або інших

керованих системних перетворень. Крім того, треба враховувати й те, що з історичної точки зору не кожне реформування характеризувалося своєю успішністю. Відповідно, виокремлення, дослідження і систематизація типових помилок, яких в історії припускалися реформатори, є корисним і необхідним для підвищення ефективності функціонування людської спільноти у сучасності. Однак, незважаючи на яскраво виражену перспективність досліджень з окресленою вище проблематикою, кількісно та якісно вони характеризуються своєю недостатністю. Однією з причин такого стану справ у вітчизняній історико-правовій науці є передусім відсутність добре розробленої методики проведення подібного виду наукових робіт. При цьому сучасній методології компаративних досліджень реформ та інших подібних динамічних процесів бракує не лише усталеної стадіальності, але й розуміння особливостей роботи з такими об'єктами, зокрема застосування тих або інших технічних прийомів. Це обумовлює мету цієї наукової статті – дослідити основні етапи порівняльного дослідження реформ, а також встановити їхню логічну послідовність. Відповідно в якості завдань цього наукового пошуку були окреслені наступні: 1) визначення та детальна характеристика основних ознак реформ у історико-правовому контексті; 2) опис загальної методики історико-правового порівняння реформ; 3) пояснення специфіки дослідницької роботи з реформами як об'єктами компаративного історико-правового аналізу.

Матеріали та методи. Методологічною основою цієї статті стали попередні напрацювання у напрямку комплексної розробки порівняльного історико-правового методу, зокрема таких обов'язкових елементів його внутрішньої структури, як теорія, методика і техніка. Специфічна реалізація головного завдання теорії цього спеціально-наукового засобу через три ключових підходи – порівняльний, історичний і правовий – обумовила розробку відповідної методики і, як подальшу її конкретизацію, підбір тих технічних прийомів, які наближають дослідника-компаративіста до отримання науково обґрунтованих результатів. Після завершення загальнометодологічної частини роботи цілком закономірно постало питання щодо оформлення спеціальних методик порівняльного дослідження різних за своїм обсягом історико-правових об'єктів.

У попередній науковій роботі [2], присвяченій методичці порівняння держав, нами вже була окреслена концепція висвітлення основних аспектів історико-правового зіставлення таких макрооб'єктів. Так, у першій частині статті було наведено різні підходи до визначення поняття держави, виокремлено основні його елементи, а також охарактеризовано загальні питання методики компаративного аналізу держав. Друга частина статті була присвячена історико-правовій конкретизації основних елементів поняття держави. Подібну концепцію було взято за основу і при підготовці цієї наукової роботи: перша її частина передбачає визначення поняття реформи, характеристику ключових її елементів, дослідження основних аспектів порівняльного аналізу реформ; у другій частині розглядається специфіка історико-правового зіставлення реформ за їх ключовими елементами.

Враховуючи складність наукових робіт у сфері методології науково-пізнавальної діяльності, слід також відзначити, що ця стаття (як і попередні) не є завершальною і має відкриту архітектуру, а, отже, прямо передбачає можливість подальшого внесення обґрунтованих правок і коректив. Варто додати й те, що методологічна робота з такими складними макрооб'єктами як реформи сама по собі вимагає колективної участі з боку наукового співтовариства.

У ході підготовки цієї наукової статті були використані структурно-функціональний метод, а також такі логічні прийоми як аналіз, синтез і систематизація. Структурно-функціональний метод як метод системного дослідження соціальних явищ і процесів [3] був застосований під час

встановлення змісту поняття реформи. Відповідно до двох підходів, що лежать в основі цього засобу наукового пізнання, спочатку була проаналізована структура реформи як державно-правового явища, а вже потім було виявлено функціональний зміст кожного елементу, що входять до її складу, з подальшою історико-правовою конкретизацією.

Аналіз і синтез як універсальні та протилежно спрямовані способи пізнання різних об'єктів було застосовано під час вивчення структури реформи, дослідження її окремих елементів. Так, аналітичне розчленування поняття реформи на окремі складові дозволило встановити кількість його найголовніших компонентів, що полегшило подальше поглиблене вивчення кожного з них у контексті історико-правового пізнання. У свою чергу синтетичне сполучення отриманих розрізнених знань про трансформаційні процеси в історії людства дозволило відобразити поняття реформи як певної цілісної складної системи й до того ж зрозуміти її історико-правовий зміст.

Систематизація як процес зведення розрізнених знань до єдиної системи, по-перше, дозволила узагальнити отримані дані про реформи як спосіб подолання певних кризових явищ у соціально-економічних та політико-правових системах, а по-друге, допомогла підсумувати інформацію щодо методики здійснення порівняльного історико-правового аналізу цих динамічних процесів. Досить важливого значення систематизація набула й під час історико-правової конкретизації кожного зі встановлених елементів реформи – саме завдяки її застосуванню після екстраполяції формально-логічного змісту поняття реформи на історико-правову матерію було проведено якісне наукове узагальнення отриманого масиву даних.

Результати та обговорення. Як правило, реформа визначається як цілеспрямоване перетворення, трансформація, видозміна, переулаштування певного соціального об'єкта (інституту, підсистеми, сфери соціальних відносин тощо) без радикальної зміни засад наявного суспільного ладу [4]. У «Сучасному словнику іноземних мов» вказується, що термін «реформа» (франц. *reform*, від лат. *reformare* – «перетворювати», «поліпшувати») передбачає процес кардинальних, зазвичай тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо [5, с. 145].

Під реформою також прийнято розуміти сукупність цілеспрямованих дій у суспільстві, спрямованих на трансформацію окремих елементів тієї або іншої системи або часткову зміну способу їхнього функціонування, за яких принципові основи існуючої соціально-політичної структури залишаються без змін. Як слушно зауважують Є. М. Черних та Ю. В. Камардіна, у широкому сенсі реформу можна трактувати також як нововведення певного змісту, що має на меті більш-менш позитивні перетворення, а до ознак поняття соціальної реформи слід віднести: повільну зміну частини системи; використання законних методів; керованість і прогнозованість процесу; повний контроль над реалізацією реформи з боку державної влади; спрямованість на зміцнення позицій чинної влади» [5, с. 145–146].

У соціальній філософії поняття «реформа» тлумачиться як спосіб перетворення суспільних відносин, інститутів, структури і функцій об'єктів підсистем суспільства, здійснюваний суб'єктом влади на основі спеціалізованого під об'єкт механізму реформування. На думку Н. В. Агафонові, це обумовлює те, що у змісті терміна «реформа» превалює діяльнісний, трансформаційний аспект [6, с. 352].

Таким чином, якщо підсумувати все вищевказане, можна зробити висновок про те, що будь-яка реформа є вимушеним порушенням сталого гомеостазу тієї або іншої системи. А оскільки майже будь-яка система є стаціонарною у своїй основі і передбачає певну досить ригідну ієрархію своїх внутрішніх елементів, то цілком зрозумі-

лою стає й інша (окрім перелічених вище) доволі важлива ознака будь-якої реформи – її кризовий характер. Будь-яка реформа має на меті подолати або випередити розвиток кризи [5, с. 145] і навіть соціальної катастрофи, й разом з тим сама є типовим кризовим явищем, що має відповідну статистику і динаміку. Як з цього приводу слушно зауважує І. Юркевич, усякі зміни «несуть за собою низку проблем і ризиків, які треба подолати задля досягнення бажаного результату» [7, с. 103].

Взагалі суттєва відмінність кризи від катастрофи полягає у збереженні вищезгаданої керованості суб'єкта, що здійснює перетворення, над процесом проведення необхідних трансформацій. І криза, і катастрофа передбачають руйнацію стаціонарного стану №1, у якому перебувала система, а також подальший перехід цієї системи у стаціонарний стан №2; різниця тільки у тому, що під час кризи цей перехід відбувається контрольовано, а під час катастрофи – спорадично і неконтрольовано (див. рис 1 і 2). Відповідно і наслідки при розгортанні катастрофічних процесів є погано прогнозованими, на відміну від кризових явищ, де ті або інші результати одразу закладаються у програму здійснення відповідних перетворень. У даному контексті цілком зрозумілою стає відмінність будь-якої реформи від катастрофічного сценарію: при здійсненні реформи правлячий режим зберігає керованість соціально-економічними та політико-правовими процесами у країні, одночасно проводячи їхню модернізацію; при соціальній катастрофі, як правило, втрачає важелі впливу і залишає історичну авансцену, поступаючись місцем більш вдалим у аспекті управлінської майстерності політичним силам.

Рис. 1. Структура кризи

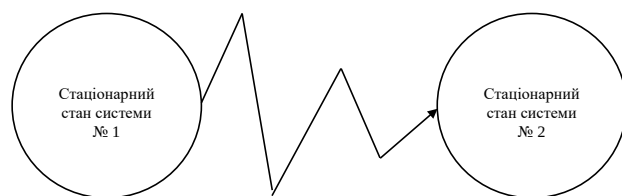

Рис. 2. Структура катастрофи

Отже, при вивченні будь-якої реформи, окрім характеристики її змістовної частини у вигляді нормативно-правового забезпечення, варто виокремлювати і суб'єкта (суб'єктів), що є ініціатором (автором) відповідних перетворень. Також у кожному конкретному випадку, особливо якщо мова йде про компаративні історико-правові дослідження, потрібно з'ясовувати причини проведення реформи. Крім того, важливого значення набувають: час, протягом якого здійснювалися ті або інші перетворення, а також етапи їх проведення; параметри попереднього стаціонарного стану, у якому перебувала реформована система; результати реформи і те, наскільки вони відрізняються від запланованих (тобто параметри нового стаціонарного стану системи) тощо.

Проведення якісного порівняльного історико-правового дослідження реформ як кризових явищ, пов'язаних із трансформацією соціально-економічних та політико-правових систем, прямо пов'язане з низкою методологічних застережень і рекомендацій. Так, враховуючи складність реформ як історико-правових об'єктів, на стадії поста-

новки проблеми та формулювання теми порівняльного дослідження бажано розумно обмежити їхню кількість. Крім того, вибір історико-правових об'єктів на цій стадії прямо обумовлює напрямок компаративного аналізу – синхронічний або діахронічний. Відповідно, якщо одна з реформ віддалена у часі від іншої, то порівняльне історико-правове дослідження носитиме характер діахронічного. І навпаки, якщо обрані в якості історико-правових об'єктів реформи розташовані в межах одного часового інтервалу, дослідження буде синхронічним. Постановка проблеми і формулювання теми порівняльного дослідження передбачають також визначення мети усієї наукової роботи, яка може полягати у наступному: 1) широкий евристичний пошук з максимальними пізнавальними цілями; 2) заповнення прогалин у знаннях про одну з порівнюваних реформ шляхом переносу інформації з іншої, подібної до неї, реформи за допомогою методу аналогії; 3) отримання в ході компаративного історико-правового аналізу реформ знань, які можуть стати корисними під час розв'язання подібних проблем у сучасності.

Під час формування джерельної бази компаративної роботи варто концентруватися не тільки на нормативно-правовому матеріалі, але й долучати інші письмові документи: картографічні, статистичні, канцелярські, особові, художні, історичні та наукові. Наприклад, велими інформативними з точки зору оцінки результатів тієї або іншої реформи можуть виявитися такі письмові особові джерела, як листи, щоденники, мемуари та ін.

На стадії історико-правової реконструкції реформ важливо пам'ятати про метод занурення у минуле, що передбачає по можливості максимально повне відтворення їх історико-географічних, історико-соціальних, історико-економічних та історико-політичних характеристик і параметрів. Максимально повна реконструкція реформ як історико-правових об'єктів є запорукою їх подальшого зіставлення на високому науковому рівні.

Стадія безпосереднього порівняння реформ передбачає їх почергове зіставлення за основними елементами, що більш детально буде розглядатися у цій статті нижче. При цьому слід відзначити, що загальна кількість елементів, за якими можуть порівнюватися ті або інші реформи, завжди залежатиме від конкретного компаративного дослідження, що, зокрема, можна простежити у надзвичайно актуальній науковій роботі М. В. Шульги і Б. В. Даниленка, присвяченій порівняльно-правовому аналізу Столипінської аграрної реформи і сучасної земельної реформи в Україні [8]. Так, автори, окрім низки основних елементів, які розглядаються у цій науковій статті, в основу свого порівняльного дослідження поклали й деякі специфічні, обумовлені змістом обраних для історико-правового порівняння реформ.

І нарешті, систематизація і оцінка результатів проведеного порівняльного історико-правового аналізу реформ, як завершальний етап усієї наукової роботи, об'єктивно вимагає від дослідника-компаративіста провести класифікацію та (або) типологізацію виявлених статичних і динамічних характеристик реформ; оцінити їхню результативність, включаючи часові характеристики; зробити висновки з високим рівнем теоретичних узагальнень.

Одним із найважливіших елементів поняття «реформа», з якого слід починати реконструкцію цього історико-правового об'єкта, є причини і передумови проведення реформи. У різноманітних тлумачних словниках причина здебільшого визначається як явище, яке обумовлює або породжує інше явище [9]. Цілком зрозуміло, що у випадку з такими складними динамічними історико-правовими процесами, як реформи, причин, що їх обумовили, буде декілька; доцільним буде навіть казати про комплекс причин. Наприклад, як справедливо зауважує А. П. Гетьман, потреба конституційного реформування може бути обумовлена як розбалансованістю державно-

владного механізму, так і його неефективністю в умовах нових викликів і загроз, а також проблемами, пов'язаними із наявністю гострої фази політичної кризи [10, с. 3].

При цьому причини проведення реформ потрібно відрізнити від їхніх передумов, які визначаються як попередні умови існування, виникнення, діяння чого-небудь [11]. Також нерідко важливим є виокремлення безпосереднього приводу проведення відповідних перетворень, як справжньої або вигаданої підстави яких-небудь дій або вчинків [12]. Глибоке дослідження причин, передумов і приводів порівнюваних реформ здатне саме по собі значно полегшити вивчення безпосередньо їх змістовної частини у вигляді нормативно-правового забезпечення, а також зрозуміти ті суперечності, які виникали під час їх втілення у життя.

Як приклад можна навести аграрну реформу 1557 р., передумовами проведення якої у Великому князівстві Литовському стали соціально-економічні процеси у Західній Європі, пов'язані з так званим «великим зерновим бумом» [13, с. 83]. Протягом XVI ст. у багатьох європейських країнах поживалася господарська діяльність, а їхнє населення почало швидко зростати. Зростали й ціни на продукти харчування. Між 1500 та 1600 рр. відбулася так звана революція цін, що була спричинена напливом срібла й золота з Нового Світу, яка призвела до небаченого підвищення цін на товари сільськогосподарського виробництва. У багатолюдних західних містах виникла потреба у збіжжі в товарних масштабах [13, с. 83]. Звичайно, регіоном, який об'єктивно міг задовольнити харчові потреби західноєвропейських міст, ставали землі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а згодом і Речі Посполитої.

До безпосередніх причин проведення у Великому князівстві Литовському аграрної реформи 1557 р. можна віднести: прагнення литовських і польських феодалів отримати надприбутки від реалізації продукції сільськогосподарського виробництва на перспективному західноєвропейському ринку; бажання великого князя Литовського і польського короля Сигізмунда II Августа, а також місцевих магнатів і шляхти упорядкувати свої маєтності, привівши їх у відповідність з новими вимогами часу; намагання феодалів закріпити селян, заручившись підтримкою держави у цьому питанні у вигляді відповідного нормативно-правового забезпечення тощо.

Що стосується приводів до проведення реформ, то ними, як правило, стають якісь критичні внутрішні або зовнішні події, що відіграють роль певного, досить потужного, каталізатора, що прискорює владу діяти у напрямку запровадження тих або інших перетворень. Так, в авторитарних режимах таким каталізатором часто виступає поразка у війсьній кампанії, яка наочно проявляє технологічну відсталість, ресурсну недостатність та управлінську некомпетентність правлячого уряду, примушуючи його до переосмислення парадигми функціонування й зрештою до переходу від екстенсивних форм свого розвитку до інтенсивних.

Під час реконструкції причин і передумов порівнюваних реформ, особливо коли мова йде про складні комплексні і багаторівневі перетворення, доцільним буде здійснення їх групування залежно від тієї сфери суспільного життя, де вони проявлялися. Відповідно, можна виокремлювати соціальні причини і передумови, ідеологічні, релігійні, економічні, політичні та ін. Подібне групування причин і передумов реформ, окрім того, що надає кращої структурованості цій частині компаративного дослідження, значно полегшує їх зіставлення й здатне призвести історика-компаративіста до проміжних висновків з високим евристичним потенціалом вже на цій стадії наукової роботи.

По своїй суті дослідження причин і передумов здійснення порівнюваних реформ є описом стаціонарного

стану № 1 об'єктів, що реформуються, чи то державне управління, чи то економіка, чи то право, медицина, наука та ін. Саме тому детальна характеристика причин і передумов реформ, що зіставляються, є запорукою успішного проведення компаративного дослідження загалом. Інакше кажучи, стаціонарний стан № 1 порівнюваних об'єктів є умовною відправною точкою здійснення їх подальших перетворень; отже, розуміння попереднього (дореформеного) стану систем, що є предметом порівняльного аналізу, дозволяє більш кваліфіковано провести зіставлення як самих реформ, так і їх результатів.

Наступним важливим елементом поняття «реформа», за яким слід зіставляти ці історико-правові об'єкти, є автор реформи, тобто суб'єкт, який безпосередньо розробляє план, програму та (або) проєкт тих або інших перетворень. При цьому автора реформи доцільно відрізнити від її ініціатора, як суб'єкта, який, маючи владні повноваження, ініціює початок здійснення необхідних трансформацій. Характерно, що ініціаторство і авторство реформи можуть збігатися і належати одній особі. Як правило, у більшій мірі це притаманне раннім примітивним формам організації суспільного і державного життя, зокрема, Стародавнього світу і Середньовіччя, коли монарх, будучи першою особою у державі й очолюючи систему сюзеренітету-васалітету, ініціював проведення перетворень і брав безпосередню участь у розробці їх головних положень. Найвищий ранг сюзерена у феодалній ієрархії сам по собі зобов'язував здійснювати не лише важливі управлінські функції, але й вчасно реагувати на розгортання кризових явищ і процесів через проведення відповідних трансформацій. Відсутність адекватної реакції на внутрішні або зовнішні загрози означала слабкість першої особи і нерідко призводила до втрати монархом влади й навіть життя через палацовий переворот.

Як приклад вищевказаного можна навести правління австрійських монархів з династії Габсбургів Марії Терезії та її сина Йосифа II, з іменами яких прямо пов'язують здійснення важливих різнопланових трансформацій в Австрійській імперії. Будучи прибічниками концепції «освіченого абсолютизму», ці імператори «провели низку революційних на той час для Європи реформ та вивели Австрію на значно новий політичний, культурний та соціальний рівень» [14, с. 34–35]. Усього ж за час свого правління Марія Терезія та Йосиф II послідовно та комплексно втілювали в життя військову, фінансову, судову, церковну, освітню та митну реформи.

Збіг ініціаторства та авторства реформи у одній особі притаманний й більш складним економічним і державним формам доби Нового та Новітнього часів. Однак тут на перший план (на відміну від певної об'єктивної вимушеності монарха доби середньовіччя бути одночасно і ініціатором, і автором реформи) висуваються деякі екстраординарні психологічні якості та характеристики державного діяча, котрі дозволяють пізніше біографам робити висновки про харизматичність, унікальність і навіть доленосний характер його історичної постаті. Такими, наприклад, у історію увійшли Франклін Делано Рузвельт з «Новим курсом»; Вінстон Черчилль, який провадив радикальні соціальні реформи; Маргарет Тетчер тощо. Так, за правління Маргарет Тетчер, яке характеризувалося її активним втручанням у процеси розробки і втілення у життя необхідних реформ, відбулося формування політики Великої Британії за принципом: внутрішні політичні інтереси домінують над європейськими. Крім того, уряду Тетчер удалося зберегти економічні пільги. Велика Британія добилася зменшення відрахувань до бюджету ЄЕС, зокрема на розвиток агропромислового комплексу країн ЄЕС. Жорсткість і непоступливість курсу М. Тетчер виявилася також і у відмові від участі в Європейській валютній системі та відстоюванні бюджетних поступок на саміті у Фонтенбло в 1984 р. [15, с. 93].

Слід також відзначити, що як ініціатива, так і авторство реформи можуть належати не главі держави, а іншим, наближеним до нього, особам, що, наприклад, було характерно для Франції у період абсолютизму із досить великим впливом на короля з боку кардиналів. Наприклад, один з найвідоміших французьких кардиналів Рішельє прославився не тільки своєю майстерністю впливати на короля Людовика XIII, а й своїми досить успішними адміністративними та економічними реформами.

Якщо у ході реконструкції реформ як об'єктів порівняльного історико-правового аналізу буде з'ясовано, що ініціатива у проведенні тієї або іншої реформи та її авторство не належать одній особі, бажаним є встановлення окремо ініціатора і окремо автора перетворень. Приналежність ініціативи і авторства реформи різним особам може обумовлюватися декількома чинниками: 1) лідер держави, будучи безпосередньо ініціатором трансформацій, не має часу брати участь у процесі їх підготовки, і авторство доручає довірчій особі; 2) перша особа держави, ініціюючи відповідні перетворення, є некомпетентною у сфері, в якій буде проводитися реформування, у результаті чого питаннями розробки головних положень майбутніх перетворень займаються інші особи.

У процесі реконструкції реформ як об'єктів порівняльного історико-правового аналізу варто пам'ятати також про те, що авторів реформи може бути декілька, а між ними може існувати доволі сильна конкуренція. Більше того, в історії нерідкими є випадки, коли навколо автора реформи формується команда його однодумців, яка перебуває у досить жорсткому протистоянні з представниками інших поглядів на здійснення необхідних перетворень у державі. Якщо під час здійснення реконструкції реформ дослідником-компаративістом буде з'ясовано, що у ході розробки нормативно-правового забезпечення однієї з порівнюваних реформ існувало різко виражене протистояння між різними партіями, кожна з яких намагалася втілити у життя свою концепцію майбутніх перетворень, доцільним буде приділити більше уваги дослідженню процесів конкуренції між різними проектами реформи, а також кінцевих результатів їхнього протистояння.

Отримання даних про ініціаторство (авторство) порівнюваних реформ дозволяє значно збагатити компаративне дослідження в інформативному сенсі, з'ясувати причини більш тривалої розробки тих або інших перетворень, дослідити еволюцію поглядів авторів реформи на процес здійснення трансформацій, а нерідко і зрозуміти причини успішності або навпаки неуспішності обраної в якості об'єкта історико-правового порівняння реформи.

Дослідження авторства порівнюваних реформ досить тісно пов'язане з наступним важливим елементом будь-яких перетворень – їх підготовкою. Підготовка реформи передбачає низку послідовних етапів, кількість яких залежить від багатьох чинників: історичної епохи; рівня розвитку продуктивних сил і технологій; складності проблем у тій сфері суспільних відносин, у якій плануються перетворення; наявності необхідного історичного часу для більш тривалої підготовки до проведення трансформацій тощо. Логіка історичного процесу диктує наступну закономірність щодо цього аспекту: чим більш розвиненим є суспільство, його економічний рівень життя, чим більш ускладненими є державно-правові форми, тим більше часу об'єктивно потрібно для підготовки реформи.

Взагалі підготовка тих або інших перетворень у державі включає наступні стадії (звичайно, не обов'язково у такій кількості і послідовності): збір максимально повної і вичерпної інформації про стан справ у тій сфері суспільних відносин, яка буде реформуватися; формування концептуальних засад майбутньої реформи, що передбачає передусім окреслення тих базових ідей і принципів, що будуть покладені у її основу; вивчення думки усіх верств населення стосовно змісту запланованих трансформацій;

узагальнення усієї отриманої інформації; експертна розробка проекту реформи у вигляді її основних положень; експертне обговорення проекту реформи; схвалення проекту перетворень; розробка нормативно-правового забезпечення реформи; прийняття в установленому законом порядку з подальшим обнародуванням нормативно-правових актів, що регламентують процес здійснення реформування тієї або іншої сфери суспільного чи державного життя.

Ретельне вивчення процесу підготовки порівнюваних реформ здатне допомогти історико-компаративісту отримати додаткову інформацію про причини їх успішності або неуспішності, виявити розбіжності між авторами реформи, а також з'ясувати вже на цьому етапі компаративного дослідження сутність можливих суперечностей у змісті досліджуваних реформ. Так, відсутність у будь-якому вигляді стадії вивчення громадської думки стосовно запланованих перетворень, або відверте нехтування ініціатором (автором) реформи думкою якоїсь верстви населення вже свідчить про неякісний зворотній зв'язок між владою та суспільством й повинно привернути увагу дослідника, оскільки потенційно погіршує адекватність заходів по реформуванню тієї або іншої сфери суспільних відносин. Розробка реформи без залучення відповідних експертів, очевидно, погано позначатиметься на її загальній ефективності і, як показує історична практика, нерідко призводить до уповільнення процесу здійснення реформування.

Ще одним обов'язковим елементом будь-яких соціально-економічних або державно-правових перетворень, який є обов'язковим для реконструкції і за яким у подальшому здійснюється історико-правове порівняння, є їх зміст. Зміст реформи, як правило, розкривається через вивчення тієї нормативно-правової документації, що буда покладена авторами реформи у її основу. Відповідно історико-правові документи, що регламентували здійснення порівнюваних реформ, будуть центральним елементом у джерельній базі усього компаративного дослідження. Оскільки реконструкція змісту реформ, що зіставляються, є ледь не найголовнішою стадією наукової роботи, то збір і детальне вивчення усіх нормативно-правових актів, за якими здійснювалося реформування, є обов'язковим. При цьому слід мати на увазі, що ієрархія цих нормативно-правових актів може бути різною і залежати як від країни походження, так і від змісту конкретного історичного періоду. Так, у практиці історико-правових досліджень нерідко є ситуація, коли головні положення і принципи реформи викладаються у маніфесті або іншому програмному документі, а їх конкретизація здійснюється вже у низці спеціальних законів та підзаконних нормативно-правових актів.

Наступним важливим елементом поняття «реформа», за яким здійснюється їх порівняльний історико-правовий аналіз, є процес втілення реформ у життя. Інакше кажучи, історико-компаративісту потрібно реконструювати реалізацію основних положень порівнюваних реформ як у історичному просторі, так й у історичному часі. Головною вимогою на цьому етапі компаративного дослідження буде суворе дотримання принципу історизму, який передусім зобов'язує враховувати під час аналізу історико-правових об'єктів конкретно-історичні умови їх функціонування. Наприклад, досліджуючи час реалізації реформи, варто пам'ятати, що для кожного історичного періоду така його характеристика як тривалість буде мати різні суб'єктивні характеристики. Іншими словами, те, що сучасна людина опише як «дуже довго», мешканцем середньовіччя, скоріше за все, сприйматиметься, навпаки, як дуже стрімкий і драматичний процес. Тому, оцінюючи часові параметри втілення у життя тієї або іншої реформи з точки зору критерію ефективності (швидко – значить ефективно), необхідно виходити із тієї системи координат,

яка була притаманна тому історичному періоду, що є предметом наукового пошуку. У контексті сказаного привертає увагу наукова робота Б. Я. Шабали, у якій дослідник на високому методологічному рівні реконструював реалізацію аграрної реформи 1557 р. у сільському господарстві Волині [16].

Враховуючи, що у більшості випадків реалізація реформ займає значний проміжок часу, в ході здійснення порівняльного історико-правового дослідження варто розробляти їхню періодизацію. Так, наприклад, у своїй науковій статті «Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, результативність» колектив авторів на чолі з Я. М. Гадзало дуже вдало охарактеризували процес здійснення аграрних перетворень в Україні через послідовне розкриття його основних етапів [17]. Слід також відзначити, що окрім кращої структурованості інформації, пов'язаної з реалізацією реформ, їх періодизація дозволяє досліднику вчасно виявляти і глибше розуміти специфіку втілення тих або інших перетворень у життя, зокрема: опір новациям з боку різних верств населення; перешкоди організаційного, економічного та (або) управлінського характеру; наявність ідеологічних, культурних, релігійних суперечностей тощо.

Таким чином, реконструкція змісту реформ, обраних в якості об'єктів історико-правового порівняння, передбачає послідовне встановлення ініціаторства та авторства кожної з них; характеристику процесів їх підготовки; розкриття сутності перетворень через аналіз їх нормативно-правового забезпечення, а також всебічне висвітлення ключових етапів втілення основних положень реформ у життя. По цих же елементах проводиться і зіставлення реформ.

І нарешті, останнім важливим елементом поняття «реформа», обов'язковим для реконструкції і порівняльного аналізу, є її результати. При цьому слід відзначити, що якщо характеристика причин і передумов здійснення тих або інших перетворень тісно пов'язана з описом стаціонарного стану № 1 системи, стосовно якої було заплановано реформування, то аналіз результатів перетворень означає не що інше, як опис стаціонарного стану № 2 системи, яка вже пройшла через фазу трансформації. Відповідно найголовнішою проблемою цієї стадії порівняльного історико-правового дослідження для історика-компаративіста буде дати відповідь на питання, чи всі порівнювані реформи призвели до переходу реформованих систем зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2. При цьому імовірними історичними сценаріями можуть бути наступні: а) одна або обидві порівнювані реформи призвели до повного переходу реформованого об'єкта зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2; б) та або інша досліджувана реформа призвела до часткового переходу реформованого об'єкта зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2; в) одна або обидві порівнювані реформи взагалі не призвели до переходу реформованого об'єкта зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2. Наприклад, характеризуючи успішні політико-економічні реформи Отто фон Бісмарка, Т. Л. Боднарчук та О. П. Свідер так описують їх результати і, відповідно, новий стаціонарний стан німецької економіки: «завершення промислової революції в Німеччині, швидка індустріалізація, концентрація, технічна модернізація та спеціалізація виробництва, підвищення продуктивності праці, утвердження національних виробників на внутрішньому ринку, посилення експортних позицій країни, розвиток ринкової інфраструктури тощо» [18, с. 6].

Для того, щоб отримати максимально повну інформацію про ступінь переходу порівнюваних систем, що зазнали свого реформування, потрібно провести доволі масштабну роботу по узагальненню інформації, отриманої на всіх стадіях порівняльного дослідження й, крім того, необхідно додатково проаналізувати ті письмові джерела,

у яких містяться відомості про безпосередні та віддалені результати досліджуваних реформ. Взагалі реконструкція результатів порівнюваних реформ передбачає:

1) встановлення ступеня відповідності початкових концепцій реформ їх змісту, закріпленому у нормативно-правових актах, а змісту – проміжним результатам здійснюваних перетворень;

2) аналіз часових характеристик реформ, зокрема, наскільки швидко або повільно здійснювалися перетворення (звичайно, з урахуванням конкретно-історичних умов). При цьому обов'язковим є з'ясування причин швидкості або повільності здійснення перетворень;

3) дослідження кількісних і якісних характеристик ресурсів (організаційних, управлінських, фінансових, матеріальних тощо), витрачених у процесі втілення реформ у життя, а також їх співвідношення з отриманими результатами;

4) вивчення специфіки втілення досліджуваних реформ на різних територіях (у різних регіонах) держав, які є об'єктами порівняльного історико-правового аналізу;

5) аналіз впливу порівнюваних реформ на різні аспекти соціально-економічних та державно-правових процесів у відповідних країнах;

6) відображення змін у структурі порівнюваних суспільств, що стали результатом здійснених перетворень.

Отже, по своїй суті дослідження результатів реформ, що стали об'єктами компаративного історико-правового аналізу, передбачає з'ясування питання, чи змогла та або інша реформа подолати кризові явища у реформованій системі, чи навпаки не змогла і лише наблизилася катастрофічній сценарій вирішення накопичених у системі суперечностей. Як свідчить історичний досвід людства, будь-яка реформа є ефективним й водночас дуже небезпечним інструментом. Руїнація попереднього стаціонарного стану реформованої системи при нестачі необхідних ресурсів і неприпустимих втратах часу загрожує остаточним її (системи) розбалансуванням і накопиченням всередині неї руйнівних ентропійних процесів. Іншими словами, переходу системи зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2 не відбувається, і початкова криза дуже швидко набуває ознак суцільної катастрофи з неконтрольованим наслідками. Саме тому стадія реконструкції і зіставлення результатів порівнюваних реформ є надзвичайно важливою: історико-компаративісту потрібно не тільки максимально повно відтворити наслідки реформ, але й досить чітко ідентифікувати ступінь переходу досліджуваних систем.

Для полегшення компаративної роботи, де в якості об'єктів виступають реформи, можна використовувати різного роду порівняльні таблиці, у яких за обраними елементами порівняння доцільно проводити фіксацію отриманої під час вивчення джерел інформації. Як приклад такої порівняльної таблиці, можна навести наступну, у якій основними елементами будуть причини, передумови і приводи здійснення перетворень; ініціаторство і авторство реформи; підготовка реформи; нормативно-правове забезпечення перетворень; процес втілення (реалізації) перетворень у життя; результати реформи тощо.

Висновки. Таким чином, проведення компаративного історико-правового дослідження реформ прямо пов'язане із дотриманням низки загально- і спеціально-методологічних вимог, що обумовлюють як сам вектор порівняльного аналізу, так і конкретну методику роботи, а також сукупність використовуваних технічних прийомів. При цьому доцільним буде враховувати наступні важливі аспекти.

1. Зазвичай реформи є об'єктами макропорівняльних історико-правових досліджень, а, отже, робота з ними вимагає всебічної підготовки історика-компаративіста, зокрема знання ним соціально-економічних, культурологічних, релігійних, ідеологічних та політико-правових чинників, що обумовлюють розгортання подібних процесів у історичному часі та просторі.

Таблиця 1

Ознаки, за якими відбувається історико-правове порівняння		Реформа № 1	Реформа № 2
Причини і передумови реформи	Економічні		
	Соціальні		
	Політичні		
	Ідеологічні		
	Релігійні		
	...		
Приводи реформи			
Ініціаторство і авторство реформи			
Підготовка реформи	Збір інформації про стан системи, щодо якої планується реформування		
	Розробка концепції реформи		
	Вивчення громадської думки стосовно запланованих перетворень		
	Експертна розробка проєкту реформи		
	Експертне обговорення проєкту		
	Розробка нормативно-правової бази реформи		
	Обнародування реформи		
	...		
Нормативно-правове забезпечення реформи	Основний програмний документ		
	Додаткові нормативно-правові акти		
	...		
Реалізація реформи	Етап № 1		
	Етап № 2		
	...		
Результати реформи	Відповідність змісту реформи проміжним результатам		
	Час здійснення реформи		
	Витрачені ресурси		
	Реалізація реформи у різних регіонах		
	...		

2. Реформи як об'єкти історико-правового порівняння мають доволі динамічний характер, який у свою чергу обумовлює їхню внутрішню структуру. Велика динаміка реформ пов'язана передусім із накопиченими кризовими явищами у тій або іншій системі, які потребують свого якнайшвидшого вирішення. Звичайно, час здійснення перетворень для кожної реформи буде різним, однак емпіричне правило при проведенні реформування є доволі простим і незмінним: чим швидше будуть здійснені усі необхідні перетворення, тим скоріше реформована система перейде зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2. А це, у свою чергу, є запорукою економії матеріальних, організаційних, управлінських та інших цінних ресурсів й до того ж мінімізує негативний вплив на суспільство з боку численних стресових факторів, пов'язаних із проведенням трансформацій.

3. Історико-правове порівняння реформ здійснюється через типові стадії будь-якого компаративного дослідження: вибір об'єктів, постановка проблеми і формулювання теми порівняльного аналізу; формування джерельної бази наукової роботи; реконструкція реформ як історико-правових об'єктів; зіставлення реформ; систематизація і оцінка результатів порівняльного дослідження. Також на початку компаративного аналізу варто визначитися й з метою усього дослідження: а) здійснення

широкого евристичного пошуку; б) реконструкція однієї з реформ, знання про яку є неповними, шляхом переносу інформації за допомогою методу аналогії з іншої, подібної до неї, реформи; в) отримання в ході порівняння реформ знань, які можна використати для розв'язання якої-небудь проблеми сьогодення.

4. Специфіка реформ як об'єктів порівняльного історико-правового дослідження розкривається через їхню структуру, за окремими елементами якої здійснюється їх почергове зіставлення. Так, порівняння реформ доцільно проводити за наступними елементами: причини, передумови і приводи проведення перетворень; ініціаторство і авторство реформ; підготовка перетворень; зміст реформ у вигляді їх нормативно-правового забезпечення; процес реалізації основних положень реформ; безпосередні і віддалені результати перетворень. Окрім вказаних основних елементів у кожному конкретному компаративному дослідженні, варто виокремлювати й додаткові, або факультативні елементи порівняльного аналізу реформ, що сприятиме кращій історико-правовій конкретизації усього дослідження, а також є запорукою отримання якісніших наукових висновків. При цьому обов'язковою вимогою є суворе дотримання принципу історизму та врахування на його підставі історико-правової специфіки кожного з порівнюваних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Регушевський Е.Є. Сутність і основні ознаки конституційно-правового реформування як динамічного та безперервного процесу. *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 88–94.
2. Шигаль Д.А. Держави як об'єкти порівняльного історико-правового аналізу: територія, населення, механізм державної влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 54–60.
3. Єнін М.Н., Кривошеїн В.В., Судаков В.І. Аналіз структурно-функціональний // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Аналіз_структурно-функціональний (дата звернення: 13.08.2024).
4. Реформа. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Реформа> (дата звернення: 20.08.2024).
5. Черних Є.М., Камардіна Ю.В. Теоретичні аспекти до визначення поняття «адміністративна реформа». *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 88. С. 144–152. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i88.3070> (дата звернення: 20.08.2024).
6. Агафонова Н.В. Конституція як об'єкт реформування. *Університетські наукові записки*. 2016. № 59. С. 351–366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2016_3_36 (дата звернення: 20.08.2024).
7. Юркевич І. Децентралізація та реформування місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3 (11). С. 100–104.
8. Шульга М.В., Даниленко Б.В. Столипінська аграрна реформа та сучасна земельна реформа на теренах України: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 62. С. 71–86.
9. Причина. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=причина> (дата звернення: 25.08.2024).
10. Гетьман А.П. Кодифікація екологічного законодавства в контексті конституційної реформи. *Екологічне право України*. 2016. № 1–2. С. 3–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eklprukr_2016_1-2_3 (дата звернення: 13.09.2024).
11. Передумова. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=передумова> (дата звернення: 25.08.2024).
12. Привід. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=привід> (дата звернення: 25.08.2024).
13. Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
14. Кобилецький М., Вишневський Б. Сільські реформи Марії Терезії та Йосифа II та їх застосування в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. Вип. 76. С. 33–41.
15. Сінкевич Є.Г., Балан А.В. Особливості підходу урядів М. Тетчер (1979–1990) до політики Європейського співтовариства у фінансово-економічній сфері. *Історичний архів*. Вип. 6. С. 90–93.
16. Шабала Б.Я. Зародження елементів фермерства у сільському господарстві Волині (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). *Молодий вчений*. 2022. №1 (101). С. 149–153. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-1-101-31> (дата звернення: 13.09.2024).
17. Гадзало Я.М., Саблук П.Т., Лупенко Ю.О., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, результативність. *Економіка АПК*. 2021. № 7. С. 6–15. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107006> (дата звернення: 13.09.2024).
18. Боднарчук Т.Л., Свідер О.П. Політико-економічна доктрина формування національної економіки: з історії розвитку німецької держави. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 50. С. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-2> (дата звернення: 17.09.2024).

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.729

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/8>

ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ ТА ОБ'ЄДНАНЬ В ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY AND ASSOCIATION IN THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Качурінер В.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного та морського права
Міжнародний гуманітарний університет

Згама А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена аналізу законодавства щодо права на свободу мирних зібрань та об'єднань у різних зарубіжних країнах. Основна увага приділяється регламентації цих прав у Канаді, США, Польщі, Німеччині та Японії, зокрема, на конституційному рівні та в нормативно-правових актах, що регулюють обмеження на реалізацію зазначених прав.

Робиться акцент не тільки на національне законодавство, а також позначається, що майже всі зазначені країни є державами-учасницями Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, а стаття 21 цього Пакту регулює право на мирні зібрання. Додатковий захист громадяни зарубіжних країн отримують, якщо їх держави є учасницями Першого факультативного протоколу до МПГПП, який дозволяє особам подавати петиції до Комітету з прав людини, якщо вони вважають, що держава порушила їхні права людини, захищені Пактом.

Зазначено, що країни, як-от Канада, США, Польща та Німеччина, уже мають розвинуті правові рамки, які регулюють це право, включаючи деталі щодо можливих обмежень та умов їх застосування. Зокрема, законодавство Канади і Німеччини відзначається як найбільш чітке та системне.

У статті проаналізовано різні моделі законодавчих обмежень права на мирні зібрання, такі як вимоги щодо отримання дозволу на демонстрації в Канаді та США або більш ліберальні підходи у ФРН і Польщі.

Аргументовано, що український законодавець може скористатися позитивним досвідом зарубіжних країн, особливо європейських, для розробки спеціального закону у питанні регулювання мирних зібрань. Підкреслено необхідність прийняття подібного закону в Україні, оскільки наявна прогалина дозволяє органам влади застосовувати широкі дискреційні повноваження, що часто обмежують права громадян. Зазначені пропозиції сприятимуть демократичному розвитку України та відповідатимуть міжнародним стандартам захисту прав людини.

Ключові слова: право на свободу мирних зібрань, право на свободу об'єднань, конституція, конституційний акт, свобода асоціацій, міжнародно-правові акти, національне законодавство, ЄКПЛ, МПГПП.

The article is dedicated to analyzing legislation on the right to freedom of peaceful assembly and association in various foreign countries. The focus is on the regulation of these rights in Canada, the United States, Poland, Germany, and Japan, particularly at the constitutional level and in legal acts governing restrictions on the exercise of these rights.

Emphasis is placed not only on national legislation, but it is also noted that almost all of the mentioned countries are States Parties to the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966. Citizens of foreign countries receive additional protection if their states are parties to the First Optional Protocol to the ICCPR.

It is noted that countries such as Canada, the United States, Poland, and Germany already have well-developed legal frameworks regulating this right, including details regarding possible limitations and the conditions under which they may be applied. In particular, the legislation of Canada and Germany is highlighted as the most clear and systematic.

The article examines various legislative models of restrictions on the right to peaceful assembly, such as the requirement to obtain permits for demonstrations in Canada and the United States, or more liberal approaches in Germany and Poland.

It is argued that Ukrainian lawmakers can benefit from the positive experience of foreign countries, especially European ones, in drafting a special law on the regulation of peaceful assemblies. The need for such a law in Ukraine is emphasized, as the existing gap allows authorities to exercise broad discretionary powers, which often limit citizens' rights. The proposed measures would contribute to the democratic development of Ukraine and ensure compliance with international standards for the protection of human rights.

Key words: right to freedom of peaceful assembly, right to freedom of association, constitution, constitutional act, international legal acts, national legislation, ECHR, ICCPR.

Кожен має право на свободу мирних зібрань і асоціацій, які є невід'ємними складовими демократії. Право на мирні зібрання включає право проводити збори, страйки, мітинги, заходи чи протести як офлайн, так і онлайн. Право на свободу асоціацій передбачає право осіб взаємодіяти та організовуватися між собою для колективного вираження, просування та захисту спільних інтересів. Це включає право створювати профспілки. Свобода мирних зібрань і об'єднань слугує засобом реалізації багатьох інших прав, гарантованих міжнародним та конституційним правом, включаючи право на свободу вираження

поглядів і право на участь у веденні державних справ. Право на свободу мирних зібрань і асоціацій захищено статтею 20 Загальної декларації прав людини, а також іншими міжнародними та регіональними угодами.

Метою статті є проведення аналізу законодавства деяких зарубіжних країн щодо регламентації права на свободу мирних зібрань та об'єднань, а також виокремлення позитивного досвіду для України. Крім того, буде досліджено й законодавчі обмеження позначеного права.

Як позначає Ю. В. Кириченко: «...проблематика права кожної людини на свободу об'єднання ... має актуальне

значення, і тому належне конституційне врегулювання цих прав допоможе забезпечити відповідну практику й наповнити її демократичним змістом» [1, с. 72]. С. О. Власенко та С. О. Трішина підкреслюють, що: «Уже довгий час, особливо в умовах сьогодення, в Україні існує реальна необхідність прийняття спеціального закону, який би визначив «правила гри» у сфері реалізації громадянами права на мирні зібрання, оскільки його відсутність стає підґрунтям для застосування владними органами широкого адміністративного розсуду, як правило, не на користь громадян» [2, с. 597]. Отже, досвід зарубіжних країн сьогодні може стати у нагоді для внесення відповідних змін до національного законодавства.

Так, з липня 2019 року Канада є державою-учасницею Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року (МПГПП). Стаття 21 МПГПП регулює право на мирні зібрання, передбачаючи, що: «Визнається право на мирні зібрання. На здійснення цього права не можуть бути накладені жодні обмеження, окрім тих, які встановлюються відповідно до закону та є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної чи громадської безпеки, громадського порядку (*ordre public*), охорони здоров'я населення, моралі чи захисту прав і свобод інших» [3].

Канада також є державою-учасницею Першого факультативного протоколу до МПГПП, який дозволяє особам подавати петиції до Комітету з прав людини, якщо вони вважають, що держава порушила їхні права людини, захищені Пактом.

Відповідно до Розділу 2(с) Хартії прав і свобод, яка міститься в частині I Конституційного акту Канади 1982 року, кожна людина має «фундаментальну» свободу «мирних зібрань» [4]. Верховний суд Канади разом посилався на свободи, позначені в Розділі 2, як на захист прав, основоположних для ліберально-демократичного суспільства Канади [5].

Стаття 2(с) містить право брати участь у мирних демонстраціях, протестах, парадах, мітингах, пікетуваннях та інших зібраннях. Положення захищає право на демонстрації у публічних місцях.

Стаття 2(с) гарантує право на мирні зібрання; вона не захищає заворушення та зібрання, які серйозно порушують спокій. В одній справі Верховний суд Онтаріо постановив рішення, що це право не охоплює право фізично перешкоджати або блокувати законну діяльність.

У деяких містах Канади для проведення демонстрацій потрібен дозвіл.

Що стосується масових заворушень, відповідно до розділу 32(1) Кримінального кодексу Канади 1985 року кожен офіцер поліції «є виправданим у застосуванні або наданні наказу про застосування такої сили, які він чи вона вважає, добросовісно та на розумних підставах,

(а) необхідною для придушення бунту; і

(б) не є надмірною з огляду на небезпеку, яку можна очікувати від продовження заворушення» [6].

США також є учасницею МПГПП 1966 року, однак не є учасницею Першого факультативного протоколу, який дозволяє особам подавати петиції (заяви) до Комітету з прав людини, якщо вони вважають, що держава порушила їх права, захищені Пактом. На регіональному рівні США є підписантами, але не учасницею Американської конвенції про права людини 1969 року, стаття 15 та 16 якої регулює відповідно право на мирні зібрання та свободу асоціацій (об'єднань) [7].

Відповідно до Першої поправки до Конституції США: «Конгрес не повинен приймати закони, що обмежують право людей мирно збиратися та звертатися до уряду з петиціями про відшкодування скарг» [8, с. 258].

Федерального закону, що обмежує право на мирні зібрання, немає. Однак саме на рівні штатів встановлюються правила та процедури, що регулюють право на

зібрання. Для проведення демонстрацій потрібно попередньо отримати дозвіл, також вимагають отримати дозвіл на використання підсилювальних пристроїв. Такі вимоги, що вимагають чіткого дозволу відповідних органів влади, є серйозною перешкодою для вільного та необмеженого права на мирні зібрання та надають органам влади надмірні повноваження щодо відмови та криміналізації мирних протестів. Наприклад, згідно з Муніципальним кодексом Чикаго, дозвіл потрібен для публічних зібрань, які можуть перешкоджати нормальному руху пішоходів або транспортних засобів. Крім того, у Нью-Йорку з населенням майже 9 мільйонів організатори протестів повинні отримати дозвіл на марш на громадських вулицях і використання підсилювальних пристроїв у громадських місцях. У Лос-Анджелесі влада вимагає дозвіл на проведення як стаціонарних, так і рухомих демонстрацій, які можуть порушити рух транспорту. Ці та інші перешкоди свободі зібрань, які є поширеними в США, явно нехтують передовою практикою зарубіжних країн, яка пропонує, щоб штати вимагали простого повідомлення, а не дозволу на проведення публічних зборів.

У своєму рішенні 1989 року у справі Грема проти Коннора Верховний суд роз'яснив основний правовий стандарт США для визначення законності будь-якого застосування сили представником правоохоронних органів: чи були його або її дії «об'єктивно розумними». Цю оцінку слід робити з точки зору офіцера на місці події, включаючи те, що офіцеру було відомо на той момент [9].

Право на мирні зібрання широко регламентується в національному законодавстві Польщі. Польща є державою-учасницею МПГПП. Польща також є учасником Першого факультативного протоколу до МПГПП, який дозволяє особам подавати петиції до Комітету з прав людини, якщо вони вважають, що держава порушила їхні права людини, захищені Пактом. На регіональному рівні Польща є державою-учасницею Європейської конвенції з прав людини 1950 року.

Відповідно до статті 57 Конституції Республіки Польща 1997 року: «Кожному забезпечується свобода мирних зібрань та участь у них. Обмеження таких свобод можуть бути встановлені законом» [10].

Основним законодавчим актом, який регулює право на зібрання, є Закон про зібрання 2015 року. Відповідно до Закону: «Збори – це групування людей у відкритому просторі, доступному для неназваних осіб у певному місці для проведення спільних обговорень або висловлення спільної позиції з суспільних питань» [11]. Закон чітко прописує підстави для заборони зібрань та порядок оскарження такого рішення.

ФРН є державою-учасницею МПГПП 1966 р. та Першого факультативного протоколу до цього Пакту. На регіональному рівні Німеччина є державою-учасницею Європейської конвенції з прав людини 1950 року.

На національному рівні право на свободу мирних зібрань регламентується Основним Законом ФРН. Так, відповідно до статті 8 Основного Закону з останніми змінами, внесеними 23 грудня 2014 року:

(1) Усі німці мають право збиратися мирно і без зброї без попереднього повідомлення чи дозволу.

(2) У випадку зібрань на відкритому повітрі це право може бути обмежено законом або відповідно до нього [12].

Відповідно до Закону про федеральні збори 1953 року («*Versammlungsgesetz*»), зібрання на відкритому повітрі повинні бути зареєстровані владою за 48 годин [13]. Тим не менш, спонтанні публічні зібрання дозволені за певних умов. Держава не може розганяти дозволена демонстрація, за винятком крайнього заходу. Влада може заборонити зібрання, якщо воно може загрожувати громадській безпеці чи порядку. Коли зібрання триває, будь-яка небезпека для громадського порядку має походити від демонстрації в цілому, а не лише від окремих учасників. Влада

також має довести, що існує конкретна небезпека; простих підозр чи припущень недостатньо для розгону протесту. Носіння масок або будь-яких інших засобів, спрямованих на приховування особи протестувальника, заборонено. Землі, суб'єкти федерації також мають закони, що регулюють право на мирні збори. Вони можуть замінити положення Федерального закону про збори.

Розглянемо ще одну країну – Японію. Свобода зібрань гарантується статтею 21 Конституції Японії 1946 року [8, с. 497]. Що цікаво, то в Японії немає національного акту, присвяченого публічним зібранням. Певні обмеження на свободу зібрань встановлюються Законом про державну таємницю 2014 р., в якому позначається, що японська поліція має право застосовувати розумно необхідну силу, включаючи застосування вогнепальної зброї, для здійснення арешту під час зібрань.

Що ж стосується України, то національне законодавство сьогодні потребує відповідного акту щодо реалізації права на мирні зібрання. В своїй роботі на цьому наголо-

шує і Л. В. Ярмол, позначаючи, що «в Україні не прийнято поки що спеціального Закону, котрий би встановлював обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання, як це вимагають положення Конституції України» [14, с. 332].

Отже, законодавство зарубіжних країн регламентує право на мирні зібрання та свободу об'єднання на рівні конституційних положень та, як правило, деталізує це право в нормативно-правових актах, особливу увагу приділяючи обмеженню цього права. Нам видається, що найбільш чітко та системно право на свободу мирних зібрань та об'єднань регламентовано в законодавстві європейських країн, зокрема, держав-членів ЄС, таких, наприклад, як ФРН та Польща. Український законодавець мав би скористатись позитивним досвідом цих країн та прийняти відповідний закон щодо реалізації права на мирні зібрання та свободу об'єднання/асоціацій, зокрема, роблячи акцент на обмеженні цього права та, прописуючи детально процедуру оскарження рішення про обмеження щодо реалізації цього права, встановлюючи відповідні гарантії, як цього вимагають міжнародні угоди, які ратифікувала Україна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кириченко Ю.В. Право на свободу об'єднання у професійні спілки: відповідність конституційної практики України європейським стандартам. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. №. 10-1. С. 70-73.
2. Власенко С.О., Трішина С.О. Допустимі рамки втручання у право на свободу мирних зібрань у практиці ЄСПЛ (постановка проблеми). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №. 4. С. 594-597.
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 19.09.2024).
4. Canada's 1982 Constitution Act. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/const_index.html#:~:text=The%20Constitution%20Act%2C%201982%20contains,amending%20the%20Constitution%20of%20Canada (дата звернення: 19.09.2024).
5. Mounted Police Association of Ontario v. Canada (Attorney General): Supreme Court Judgments 2015-01-16. URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/14577/index.do> (дата звернення: 19.09.2024).
6. Canada's 1985 Criminal Code (as amended). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-46/> (дата звернення: 19.09.2024).
7. American Convention on Human Rights «Pact of San Jose, Costa Rica» 1969. URL: https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf (дата звернення: 19.09.2024).
8. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / За заг. ред. В. О. Ріяки. 2е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. US Supreme Court, *Graham v. Connor*, 490 US 386 (1989), Decided on 15 May 1989. URL: <http://surl.li/rntsik> (дата звернення: 19.09.2024).
10. Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/7539> (дата звернення: 19.09.2024).
11. USTAWA z dnia 24 lipca 2015 r. Prawo o zgromadzeniach. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/prawo-o-zgromadzeniach-18226487> (дата звернення: 19.09.2024).
12. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 23.05.1949. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (дата звернення: 19.09.2024).
13. Jones T. Freedom of assembly in Germany. *Law and Justice*. April 6, 2021. URL: <https://www.dw.com/en/freedom-of-assembly-in-germany-protected-but-regulated/a-39630488> (дата звернення: 19.09.2024).
14. Ярмол Л.В. Право на мирні зібрання: до уточнення загальнотеоретичної характеристики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 331-337.

ІНСТРУМЕНТИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ УЧАСТІ ГРОМАДИ У ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ ЗДІЙСНЕННЯ ВИДАТКІВ З МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ

TOOLS FOR DIRECT PARTICIPATION OF THE COMMUNITY IN SOLVING ISSUES OF SPENDING FROM LOCAL BUDGETS

Козін А.О., д.філос. в галузі права,
старший науковий співробітник відділу
актуальних питань філософії права та юридичної лінгвістики
Науково-дослідний інститут публічного права

Наукова стаття присвячена дослідженню питань інструментів здійснення місцевого самоврядування в Україні у частині участі громади у здійсненні видатків з місцевих бюджетів. Визначено поняття «місцевий бюджет», наведено особливості і характерні ознаки місцевих бюджетів. Наведено інструменти безпосередньої участі громади у вирішенні питань місцевого значення, зокрема, проаналізовано програми, які дають можливість громаді вирішувати фінансові питання місцевого значення. Проаналізовано проект «Громадський бюджет», який було реалізовано у деяких громадах в Україні, наведено переваги і недоліки реалізації відповідного проекту, а також нормативно-правові передумови реалізації такого проекту. Досліджено інші інструменти участі громадян у вирішенні фінансових питань місцевого значення. Визначено досвід зарубіжних країн у питанні участі громади у вирішенні фінансових питань місцевого значення; проаналізовано проекти на кшталт проекту «Громадський бюджет», що були реалізовані у громадах зарубіжних країн. Визначено досвід впливу громадян у зарубіжних країнах на прийняття органами місцевого самоврядування рішень у частині фінансування завдань місцевого значення; здійснено порівняльний аналіз з українським досвідом; виокремлено негативні та позитивні риси. Наведено недоліки участі громадян у вирішенні фінансових питань місцевого значення в Україні; визначено недоліки нормативного регулювання участі громадян у вирішенні фінансових питань місцевого значення. Запропоновано ефективний зарубіжний досвід участі громадян у вирішенні фінансових питань місцевого значення та особливостей нормативного закріплення такої участі у зарубіжних країнах. Наведено пропозиції до удосконалення нормативного регулювання участі громадян у вирішенні фінансових питань місцевого значення на основі ефективного досвіду зарубіжних країн.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, місцевий бюджет, місцеве самоврядування, місцеві адміністрації, громадський бюджет.

The scientific article is devoted to the study of the issue of instruments of local self-government in Ukraine in terms of community participation in spending from local budgets. The concept of "local budget" is defined, the features and characteristics of local budgets are given. The tools of direct participation of the community in solving issues of local importance are given, in particular, the programs that give the community the opportunity to solve financial issues of local importance are analyzed. The project "Public Budget", which was implemented in some communities in Ukraine, is analyzed, the advantages and disadvantages of the implementation of the corresponding project are given, as well as the regulatory and legal prerequisites for the implementation of such a project. Other instruments of citizens' participation in solving financial issues of local importance have been studied. The experience of foreign countries in the iss

ue of community participation in solving financial issues of local importance has been determined; analyzed projects such as the "Public Budget" project, which were implemented in communities of foreign countries. The experience of the influence of citizens in foreign countries on decision-making by local self-government bodies in terms of financing tasks of local importance has been determined; a comparative analysis with the Ukrainian experience was carried out; negative and positive features are singled out. Disadvantages of citizens' participation in solving financial issues of local importance in Ukraine are indicated; the shortcomings of the regulatory regulation of citizens' participation in solving financial issues of local importance have been identified. An effective foreign experience of citizens' participation in solving financial issues of local importance and the peculiarities of the normative consolidation of such participation in foreign countries are offered. Proposals for improving the regulatory regulation of citizens' participation in solving financial issues of local importance based on the effective experience of foreign countries are given.

Key words: local self-government bodies, local budget, local self-government, local administrations, public budget.

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування передбачає можливість вирішення питань місцевого значення громадами шляхом надання конкретних інструментів участі громади у такому вирішенні різного роду питань.

Питання доступу громади до вирішення питань місцевих бюджетів важливі для розвитку демократії, ефективного фінансового контролю та наближення України до виконання євроінтеграційних завдань.

Участь громадськості у вирішенні питань місцевого значення становить важливо складову досягнення основних завдань місцевого самоврядування, тож наявність інструментів, які лише покращують таку участь свідчать про розвиток місцевого самоврядування, фінансового контролю та демократії в Україні.

В умовах воєнного стану та необхідності перерозподілу бюджету для покриття витрат з метою підвищення обороноздатності країни, більшість проектів щодо участі громадськості у розподілі коштів з місцевих бюджетів було призупинено, однак їх попереднє запровадження може свідчити про їх ефективність та відновлення після закінчення війни, що і становить актуальність визначеного питання та потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань інструментів забезпечення реалізації демократії на місцевому рівні, розвитку місцевого самоврядування, зокрема, в рамках участі громад у вирішенні бюджетних, фінансових питань місцевого значення, займалися такі науковці як: Глушенко Ю., Василик О.,

Лаговська Н., Лаговська Т., Божук І., Фоменко Ю. та інші.

Метою статті є дослідження участі громади у вирішенні питань, пов'язаних із місцевим бюджетом, дослідження проектів участі громади у вирішенні таких питань, аналіз зарубіжної практики участі громади у вирішенні фінансових питань місцевого значення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання формування місцевих чи державного бюджету складає основу формування цільових програм, стратегій тощо. Вирішення питань місцевого значення напряму залежить від місцевого бюджету. Рівень безпосередньої участі громади у вирішенні питань місцевого значення транслює рівень розвитку місцевого самоврядування і демократії у державі загалом.

Фінансову основу здійснення місцевого самоврядування становлять саме місцеві бюджети; від акумулювання ресурсів місцевого бюджету залежить ефективність виконання органами місцевого самоврядування своїх повноважень [1, с. 52].

Місцеві бюджети, як фонди фінансових ресурсів, що мобілізуються й витрачаються на відповідній території, мають ресурси для забезпечення функціонування органів місцевого самоврядування; задоволення потреб населення територіальних громад; надання муніципальних послуг; забезпечення життєдіяльності громади тощо. Розвиток місцевих бюджетів залежить від національних, політичних, економічних та інших факторів; проект громадського бюджету є таким, що реалізує одразу і політичний і економічний фактори.

Розвиток місцевого самоврядування та реалізації основних засад місцевого самоврядування, зокрема, децентралізації влади, залежить від матеріальних та організаційних умов життєдіяльності громад, тож актуальним завданням фінансової децентралізації є достатній обсяг фінансів для забезпечення спроможності громади реалізовувати завдання місцевого самоврядування на відповідній території. В рамках забезпечення реалізації децентралізації влади державними бюджетами європейських країн закріплено видатки на розвиток громад, та змінено підходи до формування місцевих бюджетів, забезпечуючи участь громадськості у такому процесі [2, с. 44].

Адміністративна реформа, яка у тому числі, передбачає наближеність влади до громади свідчить про необхідність розробки інструментів залучення громадськості до механізмів, що здійснюються органами місцевого самоврядування, адже саме такі інструменти і забезпечують виконання основних принципів місцевого самоврядування.

Зокрема, з метою забезпечення реалізації принципів прозорості та публічності бюджетного процесу, було розроблено проект «Громадський бюджет», який реалізує можливість кожного громадянина вплинути на прийняття та реалізацію бюджетних рішень, зокрема на місцевому рівні.

Дослідження ознак вищезазначеного проекту свідчить, що громадський бюджет є не лише інструментом розвитку місцевої демократії (електронна демократія), що запроваджено з метою розвитку місцевого самоврядування, посилення громадської активності, тощо, а і інструментом розвитку взаємодії органу місцевого самоврядування з громадськістю.

Зазначений проект, через залучення учасників громадського бюджету до здійснення бюджетного процесу, передбачає формування команд громадських проектів, проведення голосування за такі проекти, та відповідно здійснення контролю за реалізацією таких проектів. Безпосередня участь у громадському бюджеті передбачає подання громадянами свого проекту або долучення до вже існуючого проекту на певних етапах його участі. Проект повинен містити інформацію про необхідність здійснення заходів громадського бюджету з метою забезпечення роз-

витку того чи іншого міста. В рамках процесу формування громадського бюджету створюється

Важливою особливістю участі у громадському бюджету є право подання проекту громадянином, якому виповнилося 16 років, що є суттєвою можливістю залучення до участі у проекті молоді [3].

Започатковано проект громадського бюджету або партиципаторного бюджету (Participate – «брати участь») наприкінці 1980-х років у одному із міст Бразилії, а наразі більшість європейських країн хоча б у одному місті мають практику реалізації подібних проектів та надають можливість громаді брати безпосередню участь у формуванні місцевих бюджетів.

Активними серед європейських країн у частині забезпечення участі громади у подібних питаннях є Німеччина, Іспанія і Польща. Швейцарія реалізує подібні проекти у частині формування не лише місцевих, а і державного бюджету, тож надає можливість громадянам брати безпосередню участь у визначенні проектів, які реалізуватимуться за рахунок державного бюджету. Такий досвід буде корисним для України, яка змінить пріоритети під час формування місцевих бюджетів після війни.

Загальні характеристики проектів громадського бюджету або партиципаторного бюджету визначені на рівні міжнародних угод, які передбачають участь громадян у бюджетних процесах, зокрема відповідні питання регулюються положеннями Рекомендацій «Про доступ до інформації», що знаходиться у розпорядженні державних органів» № R (81), 19 (1981); Декларації Комітету міністрів Ради Європи «Про свободу висловлювання та інформації» (1982); Конвенції Ради Європи «Про доступ до офіційних документів» (2009), Кодексу фінансової прозорості Міжнародного валютного фонду (2014) тощо [4; 5; 6; 7].

Науковці Лаговська Н. В. та Лаговська Т. В. пропонують вважати, що громадський бюджет – це ефективний інструмент доступу громади до розподілу коштів з місцевих бюджетів, який слід ефективно застосувати після війни. Громадський бюджет слід поширити на всю територію України, щоб якомога більше громад могли його запровадити [8, с. 85–92].

Крім цього науковці також пропонують внести зміни до Бюджетного кодексу України з метою передбачити громадський бюджет як механізм участі громадян у формуванні місцевого бюджету, окреслити завдання цього проекту, чітко встановити відсоток від доходів, або ж суму коштів, яка буде розподілятися за участю громади, а також алгоритм подання проектів, їх відбору, голосування, способів реалізації тощо.

Науковці Божук І. І. та Фоменко Ю. О. також підтримують думку щодо необхідності законодавчого закріплення визначення та алгоритмів функціонування громадського бюджету в Україні шляхом внесення відповідних змін до Бюджетного кодексу України; передбачити визначення поняття, завдання, суму коштів або відсоток від доходів загального фонду, алгоритми подання, відбору та голосування за проекти, шляхи їх ефективної реалізації. Відповідні норми мають поширюватись на всю територію України та активно використовуватись громадами [9, с. 80].

Воєнний стан на території України вніс корективи у процес формування місцевих бюджетів та збільшив потреби громади, зокрема відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 252 «Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану», передбачено виключення виконавчих органів рад із органів, що можуть приймати рішення про ухвалення або внесення змін до місцевих бюджетів, тож лише ради і військові адміністрації прийматимуть рішення, пов'язані із формуванням місцевих бюджетів; мінімізовано випадки обов'язкового погодження із Мініфіном проектів рішень місцевої ради, військової адміністрації про передавання

коштів у вигляді міжбюджетних трансфертів; не вимагається ряд інших погоджень тощо [10].

Громадський бюджет є ефективним інструментом участі громадян у формуванні місцевого бюджету, організації та забезпечення реалізації якого здійснюють органи місцевого самоврядування. Однак, як і будь-який інший проект, громадський бюджет не може бути реалізований масово населенням.

Перешкодою до масового залучення людей у проект є відсутність ефективно сформованої та налагодженої інформаційної політики як на муніципальному, так і на державному рівні щодо алгоритмів, корисності та достатньо простої процедури участі у громадському бюджеті. Не вистачає достатньо інформації про питання, які можна вирішити завдяки громадському бюджету тощо.

Коли було запущено проект громадський бюджет у 2015 році наявна була проблема електронного підпису, не всі громадяни вміли та хотіли підписувати електронним підписом свій проект. На сьогодні ця проблема вирішена і кількість генерації електронних підписів, зокрема, через вих інструментів, зокрема таких, як громадський бюджет.

Громадський бюджет започаткований наприкінці 19 ст., однак активно почав використовуватись європейськими країнами у середині 20 ст. В Україні громадський бюджет запроваджено у 2015 році, та більшість великих міст ним скористувались. Однак, все ж далеко не всі громади в Україні надали можливість населенню взяти участь у громадському бюджеті, що беззаперечно складає проблему, що потребує вирішення.

В умовах воєнного стану, та з метою забезпечення пріоритетності бюджетів на підвищення обороноздатності країни, громадський бюджет не може бути як проект ефективно реалізований, однак цей проект може доопрацьовуватись в частині формування інформаційної політики тощо. Інформаційна політика, що направлена на підвищення цифрових навичок, роз'яснення алгоритмів участі у проекті, визначенні переліку питань, які можуть бути вирішені громадським бюджетом надасть можливість залучити більшу кількість громадян до участі.

веб-портал Дія, на рік перевищує очікування. Зокрема, за даними Мінцифри, у 2019 році електронний підпис згенеровано понад 1,6 млрд разів; у 2020 році – понад 3,9 млрд разів; у 2021 році – понад 8,7 млрд разів; у 2022 році – понад 10,4 млрд разів; у 2023 році – понад 20 млрд разів [11].

Крім цього, потужне функціонування проекту неможливе в умовах воєнного стану, за яких як Державний, так і місцеві бюджети мають віддавати пріоритет на ті видатки, що забезпечують підвищення обороноздатності держави. Тож, у повоєнній Україні відповідний проект матиме змогу запрацювати на повну силу, з ефективною інформаційною політикою і визначеними нормативно алгоритмами участі для підвищення рівня доступності інформації для громади.

Висновки. Рівень демократії та місцевого самоврядування у державі транлює рівень безпосередньої участі громади у вирішенні питань місцевого значення. Фінансову основу здійснення місцевого самоврядування становить місцевий бюджет, тож участь громади у вирішенні питань фінансового місцевого значення потребує наявності особли-

ЛІТЕРАТУРА

1. Глушенко Ю. А. Доходи місцевих бюджетів як джерело фінансового забезпечення на місцевому локальному рівні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 6. С. 52-61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2019_6_8
2. Васирик О. Д. Пріоритети бюджетної політики. *Наукові праці НДФІ*. 2004. № 6. С. 44-45.
3. Рішення Київської міської ради від 22 грудня 2016 року № 787/1791 Про затвердження Положення про громадський бюджет міста Києва. Офіційний веб-сайт Київської міської ради. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/provisions-public-budget>
4. Про доступ до інформації, що знаходиться у розпорядженні державних органів. Рекомендації Комітету міністрів для держав-членів від 25 листопада 1981 р. № R (81) 19. URL: <https://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-81-19-pro-dostup-do-informatsiyi-shho-znahodytsya-u-rozporya-dzhenni-derzhavnyh-organiv/>
5. Про свободу вираження поглядів та інформації: Декларація Ради Європи від 29 квітня 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_885#Text
6. Конвенція Ради Європи «Про доступ до офіційних документів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-09
7. The Fiscal Transparency Code. URL: <https://www.imf.org/external/np/fad/trans/Code2019.pdf>
8. Лаговська Н. В., Лаговська Т. В. Особливості впровадження громадського бюджету в Україні як інструменту розвитку місцевої демократії. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2023. Вип. 3 (12). С. 85-92.
9. Божук І. І., Фоменко Ю. О. Громадський бюджет як інструмент розвитку місцевої демократії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 297-299. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/35831/1/ГРОМАДСЬКИЙ%20БЮДЖЕТ.pdf>
10. Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 бер. 2022 р. № 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF#Text>
11. Минулого року українці використали електронний підпис та печатку понад 20 мільярдів разів: у чому рішення. Рубрика все по політиках. URL: <https://rubryka.com/2024/03/06/mynulogo-roku-ukrayintsi-vykorystaly-elektronnyj-pidpys-ta-pechatku-ponad-20-milyardiv-raziv-u-chomu-rishennya/>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ СКЛАДОВІ МІЖНАРОДНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL COMPONENTS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN ASSISTANCE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Приполова Л.І., к.ю.н.,
старший дослідник начальник науково-дослідного відділу
правових проблем у сфері міжнародного співробітництва
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері,
сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

Корнієнко В.О., к.ю.н., доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
правових проблем у сфері міжнародного співробітництва
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері,
сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

Стаття присвячена проблематиці аналізу організаційно-правових основ здійснення надання гуманітарної допомоги під в умовах дії воєнного стану. Зазначено про наявність галузевої проблематики, яка не була цілісно врегульована на міжнародному рівні, а саме про відсутність ефективних правових механізмів імплементації та впровадження права жертв збройних конфліктів на міжнародну гуманітарну допомогу.

Визначено, що серед основних міжнародно-правових документів у сфері надання міжнародної гуманітарної допомоги, які закріплюють базові принципи (правові механізми) її здійснення є: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 46/182 по зміцненню координації гуманітарної допомоги ООН у надзвичайних ситуаціях; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 58/114; Кодекс поведінки Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця і неурядових організацій при наданні допомоги у випадку стихійних лих і катастроф Гуманітарна хартія та базові стандарти надання гуманітарної допомоги в умовах воєнного конфлікту (міжнародно визнаний набір принципів і універсальних мінімальних стандартів надання гуманітарної допомоги), тощо.

Наголошено на відсутності ефективних правових механізмів імплементації та впровадження права жертв збройних конфліктів на міжнародну гуманітарну допомогу. Разом з тим, держави мають не лише право, а й обов'язок вживати заходів протидії порушенням міжнародного гуманітарного права, і зокрема, права на гуманітарну допомогу. Сфера організаційно-правового механізму надання гуманітарної допомоги наразі має значний масив нормативно-правових актів, які продовжують адаптуватися до умов воєнного стану. Проаналізовано основні зміни в ключових нормативно-правових актах, які здійснено у зв'язку із дією воєнного стану.

Підсумовано, що інтенсивність та динамічність надання гуманітарної допомоги міжнародними партнерами відкрили для подальшого наукового пошуку ряд проблемних питань щодо оновлення правового механізму щодо отримання й використання гуманітарної допомоги, контролю за її використанням тощо.

Ключові слова: гуманітарна допомога, міжнародна гуманітарна діяльність, міжнародні партнери, правове регулювання, міжнародні організації.

The article is devoted to the analysis of the organizational and legal foundations of the provision of humanitarian aid under the conditions of martial law. It is noted that there are sectoral problems that have not been fully resolved at the international level, namely, the lack of effective legal mechanisms for the implementation and implementation of the right of victims of armed conflicts to international humanitarian assistance.

It was determined that among the main international legal documents in the field of providing international humanitarian domestic assistance, which establish the basic principles (legal mechanisms) of its implementation, are: UN General Assembly Resolution 46/182 on strengthening the coordination of UN humanitarian assistance in emergency situations; UN General Assembly Resolution 58/114; Code of conduct of the International Red Cross and Red Crescent Movement and non-governmental organizations in providing assistance in the event of natural disasters and catastrophes Humanitarian Charter and basic standards for providing humanitarian assistance in conditions of military conflict (an internationally recognized set of principles and universal minimum standards for providing minimum assistance), etc.

The absence of effective legal mechanisms for the implementation and implementation of the right of victims of armed conflicts to international humanitarian aid is emphasized. At the same time, states have not only the right, but also the duty to take measures to counter violations of international humanitarian law, and in particular, the right to humanitarian aid. The field of the organizational and legal mechanism for the provision of humanitarian aid currently has a significant array of regulatory and legal acts that continue to adapt to the conditions of martial law. The main changes in the key normative legal acts, which were implemented in connection with the martial law, were analyzed.

It was concluded that the intensity and dynamism of the provision of humanitarian aid by international partners opened up for further scientific research a number of problematic issues regarding the renewal of the legal mechanism regarding the receipt and use of humanitarian aid, control over its use, etc.

Key words: humanitarian aid, international humanitarian activity, international partners, legal regulation, international organizations.

Постановка проблеми. Важливим фактором стабілізації кризових ситуацій під час збройних конфліктів є саме гуманітарна допомога (далі – ГД).

Після широкомасштабного вторгнення РФ на територію України постала нагальна проблема у сфері забезпечення потреб ГД військових та цивільного населення, яка у великих об'ємах почала надходити з перших днів від наших зарубіжних партнерів. Реагуючи на виклики, країна почала стрімку перебудову існуючої системи забезпечення потреб ГД для оперативного надходження тим, хто

її потребує та оптимізацію правового регулювання для покращення формату взаємодії із зарубіжними донорами. Системний аналіз здійснення міжнародно-правового регулювання ГД висвітив галузеву проблематику, яка не була цілісно врегульована на міжнародному рівні. Так, відсутні ефективні правові механізми імплементації та впровадження права жертв збройних конфліктів на міжнародну ГД. Разом з тим, слід вбачати, що держави мають не лише право, а й обов'язок вживати заходів протидії порушенням міжнародного гуманітарного права, і зокрема, права

на ГД. Держави зобов'язані співпрацювати з іншими сторонами, зокрема, міжнародними організаціями та установами, в забезпеченні гарантій права на ГД.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика, пов'язана із сутністю, особливостями надання ГД для сил оборони України час від часу була предметом дослідження. З початком подій, що розвивалися у зв'язку із проведенням антитерористичної операції, операції об'єднаних сил, а згодом і повномасштабного вторгнення росії у 2022 році, можна спостерігати активізацію наукових дискусій як серед науковців, так і інших фахівців в галузі юриспруденції. Серед таких можна виокремити публікації: М. М. Антонович, О. А. Біда, А. Б. Блага, О. С. Бондаренко, О. М. Бурдюжа, О. А. Мартиненко, В. О. Савчук, М. Г. Статкевич та інші. В той же час, численні зміни в законодавство та стрімкий розвиток військово-політичної ситуації вимагають оновленого наукового аналізу щодо адаптованості процедур надання, отримання й контролю за використанням ГД.

Мета статті – полягає у проведенні аналізу організаційно-правових складових ГД в умовах дії воєнного стану в державі.

Виклад матеріалу. У ході дослідження проаналізовані організаційні та правові складові здійснення міжнародної ГД. Проведений порівняльний аналіз встановив відсутність якісних функціональних підходів у роботі з ГД, не достатній рівень підзвітності та прозорості – це лише частина проблем, з якими зіштовхнулася система забезпечення ГД в Україні в умовах дії воєнного стану.

На міжнародному рівні започатковано правовий механізм, коли держави-учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зобов'язані вживати належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права. Разом з тим, в умовах гуманітарної кризи надання ГД є загальновизнаною міжнародною практикою. ГД організовується в основному після надзвичайних ситуацій та гуманітарних криз, і у першу чергу спрямовується на порятунок життя, полегшення страждань, допомогу людям з гідністю долати важкі обставини, запобігання виникненню або поширенню епідемій і т.д. [1, с. 4].

Зважаючи, що зовнішньополітичними планами України є інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС, безумовно, національне законодавство повинно враховувати загально прийняті міжнародні принципи, в тому числі базові принципи здійснення ГД. Серед основних міжнародно-правових документів у сфері надання міжнародної ГД, які закріплюють базові принципи (правові механізми) її здійснення є: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 46/182 по зміцненню координації гуманітарної допомоги ООН у надзвичайних ситуаціях; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 58/114; Кодекс поведінки Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця і неурядових організацій при наданні допомоги у випадку стихійних лих і катастроф Гуманітарна хартія та базові стандарти надання гуманітарної допомоги в умовах воєнного конфлікту (міжнародно визнаний набір принципів і універсальних мінімальних стандартів надання мінімальної допомоги), тощо.

Всеохоплюючий підхід міжнародних партнерів по здійсненню ГД забезпечений правовим регулюванням на міждержавному рівні, в той же час, неодноразово ми ставали свідками негативної інформації щодо зловживання у цій сфері (відомі не поодинокі випадки під виглядом ГД на територію України ввозилися товари, які не належать до ГД для військовослужбовців та цивільного населення).

Розкриваючи особливості правової регламентації надання ГД на міждержавному рівні слід виділити нормативно-правові складові, а саме:

1) «Держава, яка потребує гуманітарної допомоги (the affected state), має обов'язок «шукати», не «просити»

допомоги («to seek», not «to request» assistance), тобто має право, шукаючи таку допомогу, відмовитись від неї». Із цього слідує, що: держава, яка потребує ГД, може відмовитись від допомоги третіх країн, які створюють видимість надання такої допомоги в порушення статті 2(7) Статуту ООН. Зазначаємо на той факт, що держава, яка погодилась на отримання допомоги, залишає за собою вирішальну роль у скеруванні, контролі, координуванні і нагляді за такою допомогою. Зокрема, держава може відмовитись від ГД, якщо запропонована допомога не відповідає вимогам гуманності, нейтралітету та неупередженості [2];

2) подальший аналіз особливостей вказує, що згідно зі ст. 30 Четвертої Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, «особам, які перебувають під захистом, повинні бути надані всі можливості звертатися до держав-покровительок («protected powers»), до МКЧХ, до Національного товариства Червоного Хреста (Червоного Півмісяця, Червоного Лева та Сонця) країни, у якій вони перебувають, а також до будь-якої іншої організації, яка зможе надати їм допомогу». При цьому, слід підкреслити, що владні органи мають сприяти цим організаціям у межах, які тільки дозволяють умови війни або вимоги безпеки;

3) в межах здійснення міжнародної допомоги визначаємо, що крім візитів делегатів держав-покровительок та МКЧХ, передбачених статтею 143 Четвертої Женевської конвенції, «держави, під владою яких є особи, що перебувають під захистом, або окупаційні держави («detaining or occupying powers») повинні сприяти, у міру можливого, відвідуванню представниками інших організацій, метою яких є надання духовної або матеріальної допомоги, осіб, що перебувають під захистом» (ст. 30);

4) Четверта Женевська конвенція передбачає, що «окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних засобів забезпечувати населення продуктами харчування та медичними матеріалами; зокрема, постачати необхідні продукти харчування, медичні матеріали та інші припаси, якщо ресурсів окупованої території виявиться недостатньо» (ст. 55);

5) відповідно до ст. 18(2) Факультативного протоколу щодо захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру (Протоколу II), «якщо цивільне населення страждає через відсутність товарів, необхідних для виживання, таких як харчі, медикаменти, допомога цивільному населенню, виключно гуманітарна і неупереджена, яка надається без будь-якого розрізнення, повинна здійснюватись залежно від згоди високої договірної сторони» 7. Крім того, як передбачено Четвертою Женевською конвенцією 1949 року, «держава-покровителька («the protecting power») має право будь-коли здійснити перевірку стану постачання продуктів харчування та медичних матеріалів на окупованій території, завинятком випадків, коли діють тимчасові обмеження, спричинені особливо важливими воєнними потребами» (ст. 55);

6) відповідно до МГД держава, через яку буде переїжджати ГД і якій вона призначена, повинна надати дозвіл на отримання ГД. При цьому має значення, чи територія, на яку спрямована ГД, є окупованою територією, чи це внутрішній збройний конфлікт у державі. Відповідно до Четвертої Женевської конвенції, якщо територія є окупованою і «все або частина населення окупованої території отримують недостатній обсяг постачань, окупаційна держава повинна погодитись вжити заходів, спрямованих на надання підтримки цьому населенню, і повинна сприяти реалізації цих заходів усіма наявними в неї засобами. Особливість полягає в тому, що допомога може надходити як з боку держав, так і з боку незалежних гуманітарних організацій [1, с. 6–8].

Отже, в окремих випадках наукова спільнота розкриваючи аспекти здійснення міжнародно-правового регулювання ГД висвітлює галузеву проблематику, яка не була цілісно

врегульована на міжнародному рівні. Так, з приводу відповідальності за порушення права на ГД провідний науковий фахівець М. М. Антонович висловив наукову думку про відсутність ефективних правових механізмів імплементації та впровадження права жертв збройних конфліктів на міжнародну ГД. Разом з тим, слід вбачати, що держави мають не лише право, а й обов'язок вживати заходів протидії порушенням міжнародного гуманітарного права, і зокрема, права на ГД. Держави зобов'язані співпрацювати з іншими сторонами, зокрема, міжнародними організаціями та установами, в забезпеченні гарантій права на ГД [2, с. 96].

За період своєї діяльності Рада Безпеки ООН неодноразово висловлювала занепокоєння щодо порушення права на ГД (Резолюції РБ ООН 307 (1971) щодо Індійсько-Пакистанського конфлікту; 361 (1974) щодо Кіпру; Резолюції 512, 513, 518, 520 (1982) щодо Ліванського конфлікту; і особливо резолюції щодо Курдистану, Сомалі та Югославії). Було визначено, що порушення права жертв на ГД становить загрозу миру і безпеці у світі [1, с. 9].

Як справедливо зауважують Усманов Ю. І. та Вергелес О., встановлення заборон та бар'єрів для надання ГД з боку воюючих сторін стало трендом сучасних збройних конфліктів по всьому світу, зокрема в Азії, Африці, Європі, на Близькому Сході та в Латинській Америці. Історії відомі чимало випадків встановлення перешкод для ГД та загрози безпеці гуманітарному персоналу в Боснії та Герцеговині, а також встановлення адміністративних блокпостів та прямих нападів в Косово. Автори зазначають про існування низки проблем у забезпеченні та підтримці такого доступу у ситуаціях збройних конфліктів, зокрема щодо розуміння самого терміну «гуманітарний доступ», прав та обов'язків учасників збройних конфліктів щодо такого доступу, зобов'язань та обмежень щодо самих гуманітарних організацій, критеріїв надання гуманітарного доступу в різних ситуаціях тощо [3, с. 462].

Також в наукових колах висловлюється позиція щодо нагальності вирішення питання напруження більш ефективної екстреної ГД. Міжнародно-правовий механізм надання ГД є недосконалим. Сьогодні відповідні норми є розпорошеними по різних правових актах та слабо скоординованими, що доводить доцільність прийняття конвенції щодо надання ГД у воєнний та мирний час, які б сприяли підвищенню ефективності міжнародно-правового регулювання в цій сфері [4, с. 772].

Сфера організаційно-правового механізму надання ГД наразі має значний масив нормативно-правових актів, які продовжують адаптуватися до умов воєнного стану. В контексті дослідження, звернемо увагу на зміст ряду нормативно-правових актів. Станом на 24 лютого 2022 року правова модель забезпечення ГД військовослужбовців та цивільне населення була законодавчо та нормативно врегульована в основному Законом України «Про гуманітарну допомогу», Порядком взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади та Національного банку щодо реалізації Закону України «Про гуманітарну допомогу», затвердженим Постановою КМУ від 25.03.2013 № 241, Постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 927 «Деякі питання організації ведення автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги». Згодом, 25 лютого 2022 року КМУ прийняв Постанову № 155 «Про особливості визнання гуманітарною допомогою товарів, необхідних для здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони у зв'язку з військовою агресією РФ проти України та цивільного захисту населення в умовах введення воєнного стану», 1 березня 2022 року КМУ прийняв Постанову № 174 «Деякі питання пропуску гуманітарної допомоги через митний кордон України в умовах воєнного стану», що замінила Постанову КМУ № 155.

Варто зазначити, що Порядок пропуску через митний кордон України ГД, зокрема, для потреб ЗС України

з 24.02.2022 неодноразово змінювався з метою спрощення формальних процедур, прискорення її доставки кінцевому споживачу. Зокрема, протягом 2022 року – зміни вносилися 8 разів. Загальний підхід дослідження наукової тематики зазначив що чинна на момент повномасштабної агресії, національна система забезпечення ГД дієво розширювалась, удосконалювалась, до неї під'єднувались нові учасники, з'являлись зміни до правового регулювання, здійснювався пошук та впровадження нових правових механізмів тощо. Далі було запроваджено Порядок пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану, затверджений Постановою КМУ від 5 вересня 2023 року № 953 [5], яким удосконалено механізм визнання товарів ГД та контролю за їх використанням за цільовим призначенням.

Законодавець криміналізував незаконні дії з ГД, а саме, Закон України 24 березня 2022 року № 2155-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги», відповідно до якого Кримінальний кодекс України доповнено статтею 12 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги» [6].

В той же час, значна кількість осіб, які задіяні в механізмі надання ГД наголошують на існуванні проблемних питань. Фахівці та волонтери неодноразово давали відгуки щодо новоприйнятих у 2023 році правил постачання ГД, і загалом оцінили його як такий, що ускладнює процедуру визнання товарів ГД та її ввезення і встановлює суворий контроль за номенклатурою, кількістю та обсягом таких товарів. Серед основних новел, які на їх думку супроводжують таке ускладнення вони виокремили:

- заборона подання декларації без унікального коду ГД;
- на ввезення ГД за декларацією передбачено лише 30 днів з дати її заповнення;
- отримувач ГД до 15 числа місяця, наступного за місяцем митного оформлення товарів, подає звіт про наявність і розподіл ГД, який формується в електронному кабінеті системи або завантажується в систему з накладеним електронним підписом отримувача, тобто передбачено щомісячне звітування;
- для донорів і отримувачів допомоги-нерезидентів, які не мають електронного підпису та мають потребу у двомовній версії ресурсу, де буде обліковуватись ГД;
- поза межами уваги залишилися випадки інших можливих умов надання ГД (блекаут, передавання адресної допомоги для населення, в тому числі вживаної допомоги при якій не кожен погодиться надавати дані своїх документів для звітування), які потребують спрощеного порядку оформлення;
- створювати декларацію може керівник юридичної особи як отримувача, який має право кваліфікованого електронного підпису (КЕП), що є проблемним для іноземних фондів, які не мають КЕП;
- компетентність представників контролюючих установ не завжди дозволяє оперативно здійснювати перевірки обладнання, щодо якого вони мають не достатню обізнаність [7, 8].

Висновки. Таким чином, інтенсивність та динамічність надання ГД зарубіжними партнерами відкрили для подальшого наукового пошуку ряд проблемних питань щодо оновлення правового механізму щодо отримання й використання ГД, контролю за її використанням тощо. Встановлено основні проблемні питання діючих правових механізмів здійснення та контролю забезпечення міжнародної ГД для ЗС України та цивільного населення. Серед основних факторів – невідповідність нормативно-правової бази України в сфері ГД базовим принципам надання ГД закріпленим у міжнародному праві та відсутність достатніх і завершених правових механізмів реалізації державного контролю й моніторингу за процедурою визнання вантажу гуманітарним, його розмитнення, розподілу та звітування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуманітарна катастрофа чи гуманітарна голка – дві сторони однієї медалі: доступ до гуманітарної допомоги в умовах збройного конфлікту на сході України / О. А. Біда, А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, М. Г. Статкевич; за заг. ред. А.П. Буценка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., КИТ, 2016. 54 с.
2. Антонович М. М. Право на гуманітарну допомогу під час збройного конфлікту і відповідальність за його порушення згідно з міжнародним правом. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 93-98. Електрон. ресурс. Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7843/Antonovych_Pravo_na_humanitarnu_dopomohu.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
3. Усманов Ю.І., Вергелес О. Проблема гуманітарного доступу в умовах збройних конфліктів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 69. 2022. С. 461-466.
4. Бурдюжа О.М. Становлення та розвиток міжнародно-правового регулювання гуманітарної допомоги. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 769-773.
5. Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 05.09.2023 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2023-p#Text> (дата звернення: 09.05.2024).
6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги : Закон України від 24 березня 2022 року № 2155-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text>.
7. Гуманітарка – стоп? Чому волонтери б'ють на сполох. 03.11.2023. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/humanitarka-stop-chomu-volonteri-bjut-na-spolokh-965975.html>.
8. Коломиченко Т. Держава хоче контролювати всі потоки гуманітарної допомоги": як будуть працювати волонтери з грудня. 20.11.2023. URL: <https://biz.censor.net/r3456590>.

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ОСІБ, ЯКІ НЕ МАЮТЬ ДОКУМЕНТІВ,
ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ЇХ ОСОБУ ТА ПІДТВЕРДЖУЮТЬ ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ
ДО БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ У ЦЕНТРАХ З НАДАННЯ
БЕЗОПЛАТНОЇ ВТОРИННОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ**

**THE REALIZATION OF THE RIGHT OF PERSONS WITHOUT DOCUMENTS VERIFYING
THEIR IDENTITY AND CONFIRMING UKRAINIAN CITIZENSHIP TO FREE LEGAL
AID IN CENTERS FOR PROVIDING FREE SECONDARY LEGAL AID**

Рішко М.І., к.ю.н.,

помічник менеджера проекту «Захист та пошук рішень для осіб без громадянства,
осіб під ризиком без громадянства та осіб з невизначеним громадянством в Україні»

Благодійна організація «Міжнародний фонд охорони здоров'я та навколишнього середовища «Регіон Карпат»

У статті розкрито роль та місце безоплатної правничої допомоги в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина, принципи її надання в Україні (принципи у сфері надання безоплатної правничої допомоги – верховенство права; законність; доступність безоплатної правничої допомоги; забезпечення якості безоплатної правничої допомоги; гарантоване державне фінансування).

Наголошено, що концепція формування системи безоплатної правничої допомоги в Україні спрямована насамперед на реалізацію права людини на доступ до правосуддя, створення засад для розвитку доступної та якісної правничої допомоги, яка б відповідала потребам суспільства, відповідно до Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Крім того, зазначено важливість приєднання України у 2013 році до Конвенції 1954 року про статус апатридів та Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року, що сприяє вирішенню питання безгромадянства.

Проаналізовано перелік документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України згідно ЗУ «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», «Про громадянство України».

Досліджено національне законодавство України про реалізацію права осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України на безоплатну вторинну правничу допомогу у Центрах з надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Проаналізовано доступ осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України до правничої послуги: безоплатної первинної правничої допомоги у центрах з надання безоплатної вторинної правничої допомоги.

Особливу увагу приділено питання документального підтвердження фізичною особою (осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України) належності до суб'єкта права на безоплатну вторинну правничу допомогу у Центрах з надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Досліджено можливі перешкоди в реалізації права осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України на безоплатну вторинну правничу допомогу, у доступі до правосуддя.

Зазначено доцільність удосконалення окремих норм чинного законодавства щодо розширення переліку категорії питань недокументованих осіб, з яким вони можуть звертатися до центрів з надання безоплатної вторинної правничої допомоги для отримання безоплатної вторинної правничої допомоги (звернення заявника не лише з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, але й передбачити можливість звертатися з питань встановлення факту народження, оскільки особа не маючи реєстрації народження в органах державної реєстрації актів цивільного стану не зможе оформити паспорт громадянина України в Державній міграційній службі України) та звільнення від сплати судового збору фізичних осіб з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, що сприяло б доступу вразливих категорій осіб до правосуддя.

Ключові слова: правосуддя, безоплатна вторинна правничу допомога, безоплатна первинна правничу допомога, документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, підтвердження належності до громадянства України.

The article explores the role and place of free legal aid within the mechanism of protection of human and citizen rights and freedoms, the principles of its provision in Ukraine (principles in the field of providing free legal aid – the rule of law; legality; accessibility of free legal aid; quality assurance of free legal aid; guaranteed state funding).

It was emphasized that the concept of forming a system of free legal aid in Ukraine is primarily aimed at ensuring the human right to access justice, creating the foundations for the development of affordable and high-quality legal aid that would meet the needs of society, in accordance with the Constitution of Ukraine, the Convention on the Protection of Human Rights and fundamental freedoms, the International Covenant on Civil and Political Rights.

The list of documents certifying identity and confirming citizenship of Ukraine according to the Law "On the Unified State Demographic Register and documents confirming citizenship of Ukraine, certifying a person or his special status", "On Citizenship of Ukraine" was analyzed.

The national legislation of Ukraine on the implementation of the right of persons who do not have documents certifying their identity and confirming their citizenship of Ukraine to free secondary legal aid in the Centers for providing free secondary legal aid was studied.

The access of persons who do not have documents certifying their identity and confirming Ukrainian citizenship to legal services: free primary legal assistance in centers providing free secondary legal assistance was analyzed.

Special attention is given to addressing the issue of documentary confirmation by individuals (persons who do not have documents certifying their identity and confirming citizenship of Ukraine) of belonging to the subject of the right to free secondary legal aid in the Centers for the provision of free secondary legal aid.

Possible obstacles to the realization of the right of persons who do not have documents certifying their identity and confirming Ukrainian citizenship to free secondary legal assistance and access to justice have been studied.

The expediency of improving specific provisions of the current legislation on expanding the list of issues of the category of undocumented persons with which they can apply to the centers for the provision of free secondary legal aid to obtain free secondary legal aid is noted (applicant's appeal is not only about the establishment in court of facts of legal significance, related to the registration and issuance of documents certifying their identity and confirming the citizenship of Ukraine, but also to provide for the possibility of applying for the establishment of the fact of birth, since a person without birth registration in the state registration of civil status acts will not be able to obtain a passport of a citizen of Ukraine at the State Migration Service of Ukraine) and exemption from payment of court fees for individuals in matters of establishing facts of legal significance in the court procedure, related to the registration and issuance of documents certifying their identity and confirming Ukrainian citizenship, which would facilitate the access of vulnerable categories of persons to justice.

Key words: justice, free secondary legal aid, free initial legal assistance, documents certifying identity and confirming citizenship of Ukraine, confirmation of belonging to the citizenship of Ukraine.

Постановка проблеми. В Україні, згідно оцінки Агентства ООН у справах біженців, близько 35 000 осіб без громадянства або із невизначеним громадянством, у тому числі люди, громадянство яких залишалося невизначеним після розпаду радянського союзу, і які все ще мають радянські паспорти, та інші недокументовані особи, які з різних причин мають труднощі довести їхні зв'язки з Україною. Крім того, у багатьох громадян України немає свідоцтва про народження та паспортів, що наражає їх на ризики безгромадянства у майбутньому. Сюди входять діти, народжені на тимчасово непідконтрольній території України, а також роми, які ніколи не отримували паспорт. Така кількість недокументованих осіб є одним із важливих викликів перед державою в цілому, у тому числі Центрами з надання безоплатної вторинної правничої допомоги, неурядовими організаціями, у вирішенні питання їхнього документування.

Як пояснив Павло Матеу, Представник УВКБ ООН в Україні щодо складності процедури документування: «Процедури довгі в часі, складні та коштовні. Юристи повинні допомагати людям збирати документи з місця їхнього народження та проживання. Їм потрібно надати документи з фотокартками та привести свідків, щоб встановити їх особу. Це особливо важко для тих, чиї документи та свідки знаходяться на тимчасово непідконтрольній уряду території Донецької та Луганської областей, а також для літніх, хворих та бідних людей» [9].

Мета дослідження – здійснити аналіз законодавства щодо реалізації права недокументованих осіб на безоплатну вторинну правничу допомогу, дослідити можливі перешкоди в реалізації права осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України на безоплатну вторинну правничу допомогу, у доступі до правосуддя та надати рекомендації щодо законодавчих змін для доступу недокументованих осіб до безоплатної вторинної правничої допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науці питання доступу до безоплатної вторинної правничої допомоги (БВПД) осіб, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України у центрах з надання БВПД (Центр) потребує наукового напрацювання.

Окремі питання, що стосуються права людини на одержання безоплатної правничої допомоги досліджувалися, зокрема, у наукових працях таких вітчизняних науковців, як: М. Лахижа, О. Данилевська, Л. Павлик, З. Петрович, О. Цмоць, І. Мішук та ін.

Виклад основного матеріалу. Безоплатна правнича допомога та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Тому обов'язком держави є утвердження і забезпечення права на безоплатну правничу допомогу. Під час реалізації цього права не допускається застосування привілеїв чи обмежень до осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [2].

Серед принципів державної політики у сфері надання безоплатної правничої допомоги є: 1) верховенство права; 2) законність; 3) доступність безоплатної правничої допомоги; 4) забезпечення якості безоплатної правничої допомоги; 5) гарантованого державного фінансування [2].

Тобто концепція формування системи безоплатної правничої допомоги в Україні спрямована насамперед на реалізацію права людини, у доступі до правосуддя, створення засад для розвитку якісної правничої допомоги, згідно Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Запровадження інституту безоплатної правової допомоги у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського

Суду з прав людини Парламентська асамблея Ради Європи розцінює як важливий інструмент покращення доступу до правосуддя.

Аналізуючи законодавче врегулювання питання отримання БВПД у Центрах, зокрема, представництва інтересів про встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України до 20 травня 2022 року не передбачалося у ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» і не фінансувалось за рахунок видатків Державного бюджету України; натомість Центри надавали безоплатну первинну правову допомогу (БППД), про бопо, перенаправляли до потужних неурядових організацій, серед яких: БО «Міжнародний фонд охорони здоров'я та навколишнього середовища «Регіон Карпат», ГО «Десяте квітня», БФ «Право на захист».

Таким чином, реалізації права на безоплатну вторинну правову допомогу у Центрах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України залишалося відкритим і потребувало законодавчих змін.

Лише з прийняттям Закону України від 3 травня 2022 року № 2238-ІХ «Про внесення змін до частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» було розширено перелік осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу – це особи, які не мають документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, – з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України [2]. Згідно цього Закону України зрозуміло, що перелік питань заявника, з яких має право отримати БВПД є вузькоспеціалізованим – це встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення і стосується лише оформлення та видачі документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (до прикладу, оформлення паспорта громадянина України), хоча у заявника може бути відсутня реєстрація народження і тоді його запит на звернення стосується встановлення факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження, оскільки особа не маючи реєстрації народження в органах ДРАЦС не зможе оформити паспорт громадянина України в Державній міграційній службі України.

Водночас, слід відмітити, що ці законодавчі зміни мають вагоме значення для соціально вразливих категорій осіб, оскільки сприяють їх документуванню – оформленню документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; дипломатичний паспорт України; службовий паспорт України; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну; тимчасове посвідчення громадянина України, згідно ст. 13 ЗУ «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [5]).

Серед вразливої групи населення, які потребують представництва в судах, із питань встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України, є особи ромських нацменшин. Беручи до уваги власне дисертаційне дослідження «Забезпечення права на безоплатну правову допомогу в Україні: теоретико-правове дослідження» 2019 року, варто відмітити важливість захисту прав ромських нацменшин у їх документуванні [10]. Зокрема, під

час дисертаційного напрацювання були розроблені рекомендації для вдосконалення Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо доступу представників ромських нацменшин до безоплатної вторинної правової допомоги.

Відповідно до розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року» від 28 липня 2021 р. № 866-р значна кількість осіб, які належать до ромської національної меншини, не має документів, які підтверджують інші юридичні факти (реєстрацію акту цивільного стану, права власності, реєстрацію місця проживання, працевлаштування та, як наслідок, соціального страхування тощо), що призводить до їх соціальної незахищеності та ускладнює надання їм адміністративних послуг, забезпечення соціальних гарантій і отримання пільг [9].

Зазначені проблеми є комплексними і такими, що посилюють одна одну, створюючи для ромських сімей умови, за яких вони не можуть самостійно подолати складні життєві обставини, в яких опинилися.

У даному випадку участь урядових установ, неурядових організацій у наданні безоплатної правничої допомоги є надзвичайно важливою для вирішення вищезазначених питань.

Ч. 4 ст. 18 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» передбачено порядок подання звернень про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, а саме: разом із зверненням про надання безоплатної вторинної правничої допомоги особа або законний представник особи повинні подати документи, що підтверджують належність особи або осіб, стосовно яких звертається законний представник, до однієї з вразливих категорій осіб, передбачених частиною першою статті 14 цього Закону [2].

Крім того, разом із зверненням можуть подаватись: рішення територіального підрозділу Державної міграційної служби України про відмову в оформленні та видачі паспорта громадянина України; копія ухвали суду про відкриття провадження у цивільній справі про встановлення факту, що має юридичне значення, пов'язаного з оформленням та видачею документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України.

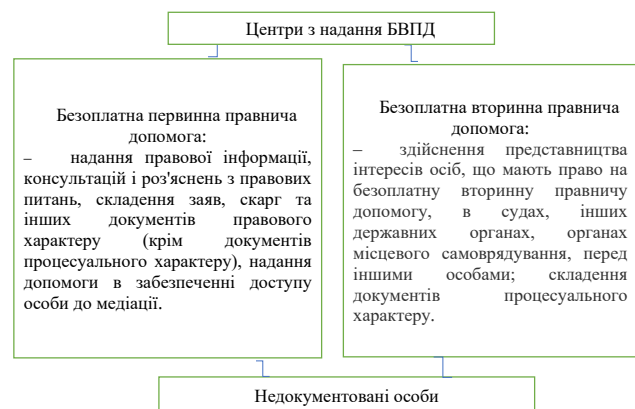
Слід зважати на те, що рішення територіального підрозділу Державної міграційної служби України про відмову в оформленні та видачі паспорта громадянина України приймається у конкретно визначених випадках, зокрема, якщо: 1) особа не є громадянином України; 2) особа вже отримала паспорт (у тому числі паспорт зразка 1994 року), який є дійсним на день звернення (крім випадків обміну паспорта у зв'язку з виявленням помилки в інформації, внесеної до нього; звернення для обміну протягом одного місяця до дати закінчення строку дії паспорта; непридатності для подальшого використання); 3) дані, отримані з баз даних Реєстру, картотек, наявних державних та єдиних реєстрів, інших інформаційних баз, що перебувають у власності держави, органів місцевого самоврядування або підприємств, установ та організацій, не підтверджують надану заявником інформацію; 4) за видачею паспорта звернувся законний представник, який не має документально підтверджених повноважень на отримання паспорта; 5) особа подала не в повному обсязі документи та інформацію, необхідні для оформлення і видачі паспорта; 6) особу не встановлено за результатами проведення процедури встановлення особи [8].

І до прикладу, у вразливих категорій осіб, у тому числі ромських нацменшин можуть (недокументовані – які своєчасно не оформили паспорт громадянина України через певні життєві обставини; особи під загрозою безгромадянства – у яких виникають складнощі із підтвердженням

факту належності до громадянства України) виникати складнощі в отримати рішення територіального підрозділу Державної міграційної служби України про відмову в оформленні, видачі паспорта громадянина України, оскільки звертаються до урядової установи без жодного документа, до прикладу: відсутня реєстрація народження, тоді особа завчасно звертається до ДМС України; відсутні документи з фотокарткою, що підтверджують відомості про особу, викладені в заяві. У разі відсутності документів з фотокарткою/відцифрованим образом обличчя особи, отриманих з державних, єдиних реєстрів, інших інформаційних баз, що перебувають у власності держави або підприємств, установ та організацій, та за результатами перевірок, за якими особу не ідентифіковано, проводиться процедура встановлення особи шляхом опитування свідків, які були зазначені заявником, але може виникати нова перешкода через відсутність свідків у заявника. Натомість, у таких випадках ДМС України надає чітке роз'яснення щодо переліку необхідних документів для оформлення паспорта громадянина України, особливостей встановлення особи та видачі паспорта в період дії воєнного стану.

Якщо фізична особа документально підтверджує право на БВПД, то їй Центр призначає адвоката для представництва інтересів в суді щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням, видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України. Як результат, фізична особа може отримати позитивне рішення суду і звертатись до ДМС України для оформлення паспорта громадянина України.

Звісно, якщо особа не підтверджує належність до суб'єкта права на безоплатну вторинну правничу допомогу, то центри з надання БВПД можуть надавати БППД (надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру), надання допомоги в забезпеченні доступу особи до медіації): адресну правничу допомогу для недокументованих осіб, виїзні консультування, чи надавати такі правничі послуги у власному офісі. Це сприятиме збору необхідних документів (доказів) для підготовки до суду заяви з питань встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням, видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (до прикладу, про встановлення особи та факту постійного проживання в Україні – підтвердження належності до громадянства України відповідно до ст. 3 ЗУ «Про громадянство України»), чи звернення в ДМС щодо оформлення паспорта громадянина України вперше від 18 років.

Водночас, під час збору документів до суду фізична особа, без отримання БВПД в Центрах, може стикатись з відповідними перешкодами: правильне тлумачення положень законодавства про громадянство України, зокрема,

справа розглядається в цивільному чи адміністративному судочинстві. У даному випадку слід відмітити, що із змісту права особи на безоплатну вторинну правничу допомогу у Центрах, – з питань встановлення фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України вбачається представництво у цивільному судочинстві, хоча особа може стикнутися із потребою представництва у адміністративному судочинстві, до прикладу, про визнання протиправним та скасування рішення ДМС щодо набуття громадянства України; складність у зборі та поданні доказів у справі про встановлення факту постійного проживання в Україні на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) / після 13 листопада 1991 року – у підтвердженні постійного проживання понад 30 років; сплата судового збору: для соціально незахищених верст населення – це значна перешкода у доступі до правосуддя.

Процедура встановлення належності до громадянства України стосується тих громадян колишнього СРСР, хто вже визнається громадянином України відповідно до ст. 3 Закону України «Про громадянство України», але з тих чи інших причин досі не має паспорту громадянина України.

На офіційній сторінці УВКБ ООН розміщена актуальна інформація для ознайомлення про актуальність питання щодо необхідності фізичних осіб у судовому порядку встановлювати факт постійного проживання на території України (підтвердження належності до громадянства України), зокрема, протягом 2014–2022 років ДМС України встановила належність до громадянства України на підставі рішень судів – 2,382 (139 у 2022; 224 у 2021) громадян колишнього СРСР та оформила належність до громадянства України на підставі внесених написів «Громадянин України» – 549 (23 у 2022; 27 у 2021) громадян колишнього СРСР [11]. Вищезазначена статистика свідчить про те, що у фізичних осіб є запит на представництво інтересів у судах – встановлювати факт постійного проживання на території України і участь Центрів з надання БВПД у наданні такої БВПД є необхідністю.

Крім того, наявність у соціально вразливих категорій осіб копій ухвали суду про відкриття провадження у цивільній справі про встановлення факту, що має юридичне значення, пов'язаного з оформленням та видачею

документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України свідчить про те, що особа вже користується правничими послугами адвоката поза межами системи надання безоплатної правничої допомоги, і виникає питання про доцільність звернення до центру з надання БВПД для призначення нового адвоката по тій же цивільній справі у суді.

Висновки. Підводячи підсумки можна зробити висновки про доцільність розширення категорії питань недокументованих осіб, з яким вони можуть звертатися до центрів з надання БВПД для отримання БВПД. Зокрема, виникає необхідність в законодавчих змінах: передбачити можливість звернення заявника не лише з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України (13 п. ч. 1 ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»), але й звертатися з інших питань: встановлення факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження, оскільки особа не маючи реєстрації народження в органах ДРАЦС не зможе оформити паспорт громадянина України в Державній міграційній службі України; встановлення факту родинних відносин між фізичними особами, – у разі відсутності осіб, які можуть бути заявниками у окремому провадженні для встановлення факту народження; встановлення факту належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті; передбачити право на представництво в адміністративному судочинстві з питань, до прикладу, про визнання протиправним та скасування рішення ДМС щодо набуття громадянства України, про визнання дій ДМС, органів ДРАЦС протиправними та зобов'язати вчинити певні дії.

Також, звільнення від сплати судового збору з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею документів, що посвідчують їх особу та підтверджують громадянство України сприяло б доступу вразливих категорій до правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
2. «Про безоплатну правничу допомогу»: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
3. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
4. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
5. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус»: Закон України від 20.11.2012 р. № 5492-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.09.2024).
7. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: ратифіковано Указом Президента Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.09.2024).
8. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України: Постанова КМУ від 25 березня 2015 р. № 302. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
9. Про схвалення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: Розпорядження від 28 липня 2021 р. № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
10. Забезпечення права на безоплатну правову допомогу в Україні: теоретико-правове дослідження [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Рішко Марія Іванівна. – Івано-Франківськ: ПВНЗУ К. Данила, 2019. – 16 с.
11. Прогрес у подоланні безгромадянства необхідний для полегшення страждань людей. УВКБ ООН в Україні: веб-сайт. URL: <https://www.unhcr.org/ua/17548-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81-%D1%83-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0.html> (дата звернення: 20.09.2024).

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/12>

ДИСТАНЦІЙНА УЧАСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

REMOTE PARTICIPATION IN CIVIL JURISDICTION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Алімов К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Сінько А.В., студентка IV курсу юридичного факультету
Запорізький національний університет

Чілінгір М.М., студент IV курсу юридичного факультету
Запорізький національний університет

В умовах дії правового режиму воєнного стану, зростання загроз життю та здоров'ю учасників цивільного судочинства, питання дистанційної участі під час здійснення цивільного судочинства в суді є вкрай актуальним. У статті досліджено вплив правового режиму воєнного стану на участь у судовому засіданні у режимі відеоконференції. До того ж, у статті досліджено основні правові аспекти запобігання порушенню основних принципів здійснення правосуддя в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Одним із інноваційних інструментів здійснення правосуддя є дистанційна участь за допомогою інформаційно-телекомунікаційних засобів. Тим не менш, з урахуванням положень сучасного законодавства дистанційну участь пропонується розглядати у двох аспектах: здійснення дистанційного правосуддя та дистанційний розгляд відповідної справи. У статті досліджено відмінність дистанційного правосуддя від дистанційної участі особи під час розгляду цивільної справи у суді. До того ж, у статті досліджено міжнародний досвід розвитку дистанційного правосуддя.

Враховуючи обов'язковість дотримання положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, виконання рішень та практики Європейського суду з прав людини, вагомим значення набуває неухильна реалізація основних міжнародних стандартів. У статті досліджено ключові аспекти забезпечення права на справедливий судовий розгляд в порядку статті 6 визначеної Конвенції та доступу до правосуддя.

Фактичні умови запровадження правового режиму воєнного стану, безпекові реалії на відповідній території де проводяться активні бойові дії, сильно відрізняються від карантинних заходів під час пандемії та загального порядку визначення проведення участі особи в режимі відеоконференції. В статті досліджено проблемні аспекти сучасного стану правового регулювання участі осіб у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Ключові слова: правосуддя, правовий режим воєнного стану, цивільне судочинство, дистанційна участь, судові засідання, діджиталізація, відеоконференція.

In the conditions of the legal regime of martial law, increasing threats to the life and health of participants in civil proceedings, the issue of remote participation during the implementation of civil proceedings in court is extremely urgent. The article examines the impact of the legal regime of martial law on participation in a court session in videoconference mode. In addition, the article examines the main legal aspects of preventing violations of the basic principles of justice in the conditions of the legal regime of martial law.

One of the innovative tools for the administration of justice is remote participation with the help of information and telecommunication means. Nevertheless, taking into account the provisions of modern legislation, it is proposed to consider remote participation in two aspects: the implementation of remote justice and the remote consideration of the relevant case. The article examines the difference between remote justice and remote participation of a person during the consideration of a civil case in court. In addition, the article examines the international experience of the development of distance justice.

Considering the obligation to comply with the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the implementation of decisions and practices of the European Court of Human Rights, the consistent implementation of the main international standards is of great importance. The article examines the key aspects of ensuring the right to a fair trial in accordance with Article 6 of the Convention and access to justice.

The actual conditions for the introduction of the legal regime of martial law, the security realities in the relevant territory where active hostilities are taking place, are very different from the quarantine measures during the pandemic and the general procedure for determining the participation of a person in the video conference mode. The article examines the problematic aspects of the current state of legal regulation of the participation of persons in a court session in the mode of video conference.

Key words: justice, legal regime of martial law, civil justice, remote participation, court session, digitization, video conference.

Актуальність теми. В умовах дії правового режиму воєнного стану, зростання загроз життю та здоров'ю учасників цивільного судочинства, питання дистанційної участі під час провадження у суді видається вкрай актуальним. Варто зауважити, що починаючи з 2012 року, цивільне судочинство передбачає сучасні інформаційно-телекомунікаційні засоби залучення осіб до участі у судо-

вому засіданні. Тим не менш, виклики перед здійсненням правосуддя, що виникли під час повномасштабної збройної агресії з боку Російської Федерації проти України, в частині забезпечення безпекових умов та реальної можливості участі для учасників цивільного судочинства зумовлюють розвиток процесуальних інструментів та механізмів дистанційної участі осіб у захисті їх прав,

свобод та законних інтересів. А тому, на сьогоднішній день, важливим аспектом залишається визначення можливості здійснення дистанційного правосуддя в Україні та порівняння останнього з сучасним правовим регулюванням щодо дистанційної участі учасників справи та їх представників у судовому засіданні. До того ж, актуалізуються питання визначення слабких місць сучасного правового регулювання щодо залучення учасників судового засідання у дистанційному режимі в умовах порушення стабільності безпекових умов та виникнення об'єктивних обставин неможливості особи бути присутньою у залі судового засідання.

Аналіз наукових публікацій. Дослідження доступу до правосуддя у цивільних справах присвятили свої роботи багато науковців, серед яких особливої уваги заслуговують наступні: Ю. Матаг, В. Заборовський, Д. Луспенник, Т. Цувіна, А. Виноградова, Ю. Полюк та інші. Серед вчених, що досліджували питання діджиталізації правосуддя, у тому числі й дистанційної участі осіб до судового розгляду варто визначити наступних: Л. Остафійчук, Л. Остич, І. Татулич, К. Шейко та інші. Тим не менш, враховуючи, що правовий режим воєнного стану в Україні є відносно новим поняттям в нашій державі, визначення проблемних аспектів розвитку дистанційної участі у цивільному судочинстві видається малодослідженим, що і обумовлює визначене дослідження.

Метою статті є визначення основних аспектів розвитку дистанційної участі осіб у цивільному судочинстві в Україні. Для досягнення визначеної мети, перед дослідженням були поставлені наступні завдання: дослідити сучасний стан правового регулювання дистанційної участі осіб у цивільному судочинстві; визначити вплив правового режиму воєнного стану на розвиток дистанційної участі осіб у здійсненні цивільного судочинства; визначити міжнародно-правовий аспект забезпечення доступу до правосуддя в умовах воєнного стану; визначити проблемні положення правового регулювання участі у судовому засіданні у режимі відеоконференції.

Виклад основного матеріалу. В умовах повномасштабної збройної агресії з боку Російської Федерації проти України, актуалізується питання забезпечення ефективної діяльності судової гілки влади. Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022 року на території нашої держави був запроваджений правовий режим воєнного стану, що став наслідком виникнення загроз національній безпеці України [1]. Правове регулювання воєнного стану, передусім здійснюється Конституцією України та Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Зокрема, зазначеним законом визначається зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб [2].

Тим не менш, вагомо значення під час дії правового режиму воєнного стану є й забезпечення діяльності суду, як найбільш дієвого механізму захисту та відновлення оспорюваних чи невизнаних прав особи. В контексті цивільного судочинства, забезпечення принципів рівності перед законом і судом (стаття 6 ЦПК України) та змагальності сторін (стаття 12 ЦПК України) є ключовими аспектами забезпечення ефективного правосуддя. Вбачається, що оскільки цивільні та господарські спори мають приватно-правовий інтерес серед відповідних учасників провадження, пошук нових механізмів щодо забезпечення здійснення ефективного судочинства в умовах воєнного стану є найбільш складним питанням з точки зору пошуку балансу між об'єктивними можливостями здійснення правосуддя, зокрема й проведення судового засідання та процесуальними правами, інтересами його учасників [3].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» містить фундаментальні положення щодо недо-

пущення звуження чи скасування гарантованих Конституцією України, міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, ЦПК України та іншими нормативно-правовими актами прав особи щодо судового захисту своїх прав, свобод та законних інтересів. Згідно статті 12² Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені. Вбачається, що дані положення є фундаментальними в контексті недопущення звуження чи скасування прав осіб на судовий захист, у тому числі й цивільного судочинства. Особливого значення набуває положення частини 2 статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», згідно якого скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. Уявляється, що дане положення обумовлює неможливість зменшення обов'язкових процесуальних етапів (дій) або створення додаткових механізмів для пришвидшення розгляду цивільної справи поза наявних інструментів вирішення спору. З одного боку, дане положення є вагомих фактором недопущення порушення прав та законних інтересів учасників відповідного провадження, у тому числі й щодо процесуальних строків, однак з іншої сторони, дане положення фактично нівелює можливість запровадження додаткових процесуальних інструментів для здійснення правосуддя в умовах воєнного стану, що вбачається слабким місцем сучасного законодавства з визначеного питання.

Одним із інноваційних інструментів здійснення правосуддя є дистанційна участь за допомогою інформаційно-телекомунікаційних засобів. Тим не менш, з урахуванням положень сучасного законодавства дистанційну участь пропонується розглядати у двох аспектах: здійснення дистанційного правосуддя та дистанційний розгляд відповідної справи. Отже, що стосується здійснення дистанційного правосуддя, то під ним слід розуміти здійснення правосуддя за допомогою інформаційно-телекомунікаційних засобів під час розгляду відповідної справи, починаючи від прийняття позову, проведення всіх засідань у режимі відеоконференції, а закінчуючи ухваленням кінцевого рішення по справі. Таким чином, дистанційне правосуддя передбачає трансформацію від фізичного залучення осіб під час проведення цивільного судочинства на дистанційну форму за допомогою інформаційно-телекомунікаційних засобів.

Загальносвітовий тренд на впровадження дистанційного правосуддя почав формуватися під час пандемії, викликаного коронавірусною хворобою з 2020 року. Прикладами впровадження часткового дистанційного правосуддя стали: США, Великобританія, Естонія та інші держави. Зокрема, у США дистанційний розгляд судових справ запровадили в деяких штатах, причому в обов'язковому порядку, однак в інших штатах – за можливістю. У Великобританії було збільшено кількість судових засідань, які слухаються у спеціально розробленому мобільному додатку. Що стосується Естонії, то судді та інші співробітники судів дистанційно працюють завдяки впровадженню електронного правосуддя.

В умовах дії правового режиму воєнного стану та внаслідок проведення активних бойових дій на території України, що зумовлює підвищення ризиків життя та здоров'я громадянам України, перед системою здійснення правосуддя постають нові виклики, зокрема й забезпечення доступу до правосуддя. Профільною статтею, що регулює право на справедливий судовий розгляд є стаття 6 ЄКПЛ. Відповідно до частини 1 визначеної статті – кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирі-

шить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [4].

Одним із елементів права на справедливий судовий розгляд є доступ до правосуддя. ЄСПЛ покликає гарантувати та забезпечити не теоретичні та ілюзорні, а практичні та ефективні права особи щодо судового захисту, що узгоджується з практикою ЄСПЛ (*n. 34 справа Matthews v. the United Kingdom*); право на доступ до суду повинно бути «практичним та ефективним», а не «теоретичним чи ілюзорним» (*n. 36 справа*) [5, 6].

Таким чином, ЄСПЛ вважає, що доступ до правосуддя є динамічним та багатоетапним елементом права на справедливий судовий розгляд, що не охоплюється виключно поданням позову. До того ж, порушення судового провадження саме по собі не задовольняє усіх вимог пункту 1 статті 6 ЄСПЛ. Як вказує ЄСПЛ, ціль та сутність Конвенції – гарантувати та забезпечити права, які є практичними та ефективними, а не теоретичними або ілюзорними. Згідно рішень ЄСПЛ (*n. 46 «Multiplex v. Croatia», n. 25 «Kutić v. Croatia»*) – право на доступ до суду включає в себе не тільки право ініціювати провадження, а й право отримати «вирішення» спору повноважним судом [7, 8].

В умовах проведення активних бойових дій та законодавчої можливості Голови Верховного Суду (у разі неможливості Вищою Радою Правосуддя) в порядку частини 7 статті 147 та абз. 2 частини 1 статті 55 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» зміни територіальної юрисдикції суду, актуалізується питання реальної можливості захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, що перебувають на території, де не функціонує відповідний суд [9].

На жаль, починаючи з 2014 року, тобто з моменту проведення АТО дане питання вирішувалося лише точковими змінами до ЦПК України, без виділення окремого інституту норм у відповідному розділі (главі) процесуального закону. До того ж, відповідно до Конституції України, Закону України «Про судоустрій та статус суддів» та ЦПК України, дистанційне правосуддя в Україні не передбачено. На сьогоднішній день, дистанційне правосуддя або діджиталізація правосуддя знаходиться на етапі трансформації та має певні недоліки і ризики. Яскравим прикладом видається неможливість судом дослідити, зокрема речові матеріальні докази, що передбачають безпосередню оцінку судом сенсорними відчуттями, що унеможливило дистанційний розгляд справи судом поза приміщенням суду. А тому, фізичне направлення доказів, у тому числі ознайомлення з ними протилежною стороною по справі залишається неминучим аспектом дотримання принципу змагальності сторін. До того ж, серед інших процесуальних ризиків варто навести: фактична неможливість проведення судового засідання у дистанційному режимі через відсутність центрального чи автономного електропостачання, можливість зловживання зі сторони учасників провадження щодо формального пошуку обставин для зриву судового засідання, що впливатиме на розумні строки вирішення цивільної справи та інші. Варто погодитись із думкою О. В. Музиченко, та М. В. Карандась згідно якої – існування та функціонування такої можливості залежить не тільки від юридичного підґрунтя, а й від фактичної можливості українських судів провадити судочинство за допомогою цифрових програм та гаджетів [10].

Тим не менш, новаторство, що спрямовується на розширення прав особи на справедливий суд і не порушує статті 6 ЄСПЛ, а також забезпечення її від загроз, у тому числі внаслідок проведення бойових дій, є позитивним фактором сучасного правосуддя. Вбачається, що поступова трансформація на здійснення дистанційного правосуддя (діджиталізація) є необхідним фактором забезпечення ефективного правосуддя.

На сьогоднішній день, Закон України «Про судоустрій та статус суддів» та ЦПК України передбачає дистанційну форму участі у відповідній справі за допомогою відеоконференції. Відповідно до частини 7 статті 11 Закону

України «Про судоустрій та статус суддів» – учасникам судового процесу на підставі судового рішення забезпечується можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції у порядку, встановленому законом. Обов'язок забезпечити проведення відеоконференції покладається на суд, який отримав судові рішення про проведення відеоконференції, незалежно від спеціалізації та інстанції суду, який прийняв таке рішення. ЦПК України у статті 212 визначає можливість учасника справи брати участь у судовому засіданні у режимі відеоконференції. Таким чином, сьогодні, можливість дистанційної участі у судовому засіданні передбачається для учасників справи та її представників. В умовах воєнного стану дистанційна участь учасників справи та їх представників є вкрай важливим інструментом проведення судового засідання, з точки зору безпеки учасників цивільного провадження та їх фактичної можливості бути присутнім у судовому засіданні в приміщенні суду. Варто нагадати, що вже у 2012 році Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції» положення ЦПК України на той час було доповнено статтею 158¹ «Участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції» [11].

Вже згодом, форма участі у судовому процесі була визначена у новій редакції ЦПК України, в порядку Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 року № 2147-VIII [12]. Під час пандемії, що була викликана поширенням коронавірусної хвороби, дистанційний формат залучення до розгляду судових справ отримав активного розвитку. Зокрема, у 2020 році, був реалізований механізм повідомлення учасників провадження і направлення копій судових рішень, судових повісток на електронну пошту, смсповідомленнями, а також через оголошення розміщуються на офіційному веб-порталі судової влади України [13]. Починаючи з 28.12.2021 року, було розпочато надсилання повідомлень про дату та час проведення судових засідань через мобільний застосунок Дія (у разі коли така сторона по справі є користувачем визначеного мобільного застосунку. А же з 15.02.2023 року, сторони по відповідній справі мають можливість отримувати судові повістки, повідомлення та виклики за допомогою месенджера Viber [14]. Окремо, варто й відзначити розвиток системи «Електронного суду» в Україні, де особа може отримувати виклики до суду, рішення, а також приєднатися до відповідної справи. Отже, можна дійти до висновку, що дистанційна форма розгляду справи у суді продовжує активно розвиватися.

Тим не менш, фактичні умови запровадження правового режиму воєнного стану, безпекові реалії на відповідній території де проводяться активні бойові дії, сильно відрізняються від карантинних заходів під час пандемії та загального порядку визначення проведення відеоконференції. Навіть враховуючи неодноразові зміни до положень статті 212 ЦПК України, деякі з частин даної статті видаються дискусійними та такими, що можуть створювати додаткові складності для доступу до правосуддя в контексті реалізації частини 1 статті 6 ЄСПЛ. Варто звернути увагу на частину 2 статті 212 ЦПК України – учасник справи, його представник подає заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду або у приміщенні іншого суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. Копія заяви в той самий строк надсилається іншим учасникам справи. Вбачається, що встановлення строку на подання заяви про дистанційну участь у судовому засіданні в 5 днів, що передує такому судовому засіданню може бути обтяжливою обставиною для відповідного учасника справи. Для прикладу, безпекова ситуація на територіях, що безпосередньо знаходяться поряд з лінією бойового зіткнення може різко змінюватись, що може стати об'єктивною причиною пропуску такого строку.

Таким чином, доцільно додати воєнний стан як ще одну підставу для проведення дистанційної участі особи у судовому засіданні або взагалі прибрати з норми подібні умови та зробити відеоконференції повноцінною альтернативою звичайного судового засідання. Однак, на виконання частини 8 статті 212 ЦПК України, варто визначити один із ключових недоліків сучасного законодавчого та матеріально-технічного стану дистанційної участі у судовому засіданні. Згідно визначеного положення – судові засідання проводяться виключно в спеціально обладнаному для цього приміщенні суду – залі засідань, яке придатне для розміщення сторін та інших учасників судового про-

На сьогоднішній день, виникають проблемні моменти забезпечення участі особи у судовому засіданні дистанційно (за допомогою відеоконференції) через законодавчі положення у частинах 2, 5, 6 статті 212 ЦПК України. Вбачається, що в умовах воєнного стану має бути передбачена альтернативна можливість брати дистанційну участь у судовому засіданні без додаткових умов. До того ж, для забезпечення розумних строків, процесуальної економії та дотримання пропорційності під час цивільного судочинства, вбачається належним ухвалення законопроекту № 9090 від 10.03.2023 року.

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 25.09.2024).
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 25.09.2024).
3. Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 25.09.2024).
4. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 1950 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995> (дата звернення: 25.09.2024).
5. Рішення Європейського суду з прав людини Matthews v. the United Kingdom (1999). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr/%7B%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%7D%7D> (дата звернення: 25.09.2024).
6. Рішення Європейського суду з прав людини Bellet v. France (1995). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ES011035> (дата звернення: 25.09.2024).
7. Рішення Європейського суду з прав людини «Multiplex v. Croatia» (2003). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus/%7B%22itemid%22:%7B%22001-22701%22%7D%7D> (дата звернення: 25.09.2024).
8. Рішення Європейського суду з прав людини «Kutic v. Croatia» (2002). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B%22itemid%22:%7B%22001-125528%22%7D%7D> (дата звернення: 25.09.2024).
9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 25.09.2024).
10. Музиченко О. В., Карандась М. В. Електронне провадження в Україні через призму процесуальних кодексів та міжнародного досвіду. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 239–246.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції: Закон України від 04.07.2012 року № 5041-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5041-17#Text> (дата звернення: 25.09.2024).
12. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів (Розділи 1-3) : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 25.09.2024).
13. Кузнечова К. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. Діджиталізація суду. Виклики правничої професії в умовах воєнного стану : матеріали круглого столу до Дня юриста, Харків, 6 жовт. 2022 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Харків. нац. екон. ун-т ім. С. Кузнеця ; за ред. О. О. Коваленко. Харків, 2022. С. 96–99..
14. Порядок надсилання судових повісток, повідомлень і викликів учасникам судового процесу в електронній формі, затверджений наказом ДСА України від 23.01.2023 № 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0028750-23#Text> (дата звернення: 25.09.2024).
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо цифровізації судочинства та удосконалення наказного провадження у цивільному судочинстві» № 9090 від 10.03.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41530> (дата звернення: 25.09.2024).

ДО ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ДОГОВОРУ ПІДРЯДУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

TO THE QUESTION OF THE GENERAL PRINCIPLES OF THE CONTRACT UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE

Берназ-Лукавецька О.М., к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Наумов А.С., студент II курсу магістратури
факультету прокуратури та слідства (кримінальної юстиції)
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню загальних засад договору підряду за національним законодавством України та особливостям його регулювання в умовах воєнного стану. Досліджено історичні аспекти розвитку договору підряду починаючи ще з античних часів. Так, ще в Дигестах Юстиніана міститься згадка про досліджувану договірну конструкцію.

У статті проаналізовано ключові ознаки договору підряду за національним законодавством України, серед яких те, що договір підряду є двостороннім; ризик виконання роботи покладається на підрядника; зобов'язання замовника прийняти результати роботи підрядника; зобов'язання замовника оплатити виконану роботу.

Окрема увага у статті присвячена предмету договору підряду, яким є результат робіт, а також іншим істотним умовам договору, до яких відноситься ціна або способи її визначення зазначаються у самому договорі або може бути визначена у його кошторисі, строк його виконання, суб'єктний склад. З'ясовано, що сторонами у договорі підряду можуть бути будь-які особи як фізичні так і юридичні, однак, з цього правила є виключення, зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 837 ЦК України «для виконання окремих видів робіт, встановлених законом, підрядник (субпідрядник) зобов'язаний одержати спеціальний дозвіл». Також у статті проаналізовані основні права і обов'язки сторін договору підряду. Важливою умовою договору підряду є вимога про якість роботи. Виконана робота має відповідати вимогам якості, визначеним у договорі підряду, або вимогам, що звичайно на момент її передання замовникові.

Окремо досліджено основні види договору підряду серед яких побутовий підряд, будівельний підряд, підряд на капітальне будівництво та договір підряду на проєктні та пошукові роботи. Кожен з вищеперелічених договорів має свої особливості. Також у статті характеризовано особливості правового регулювання в умовах воєнного стану.

Ключові слова: договір, договір підряду, замовник, підрядник, побутовий підряд, будівельний підряд, підряд на капітальне будівництво, договір підряду на проєктні та пошукові роботи, воєнний стан, форс-мажор.

The article is dedicated to the investigation of hidden ambushes in accordance with the national legislation of Ukraine and the peculiarities of its regulation in the minds of the military camp. The historical aspects of the development of the treaty have been studied since ancient times. Thus, in the Digests of Justinian there is a riddle about the investigation of the contractual structure.

The article analyzes the key features of a contract under the national legislation of Ukraine, including those that are a bilateral contract; The labor cost is borne by the contractor; the duty of the deputy manager to accept the results of the contractor's work; Zobov'yazannya of the deputy assistant to pay the Wikonan robot.

The respect of the article is assigned to the subject of the contract, which is the result of the work, as well as to other fundamental principles of the contract, to which the price and the methods of its value are indicated in the contract itself or may be indicated in its cost, lines yogo vikonannya, subject warehouse. It is clear that the parties to the contract can be any individuals, both physical and legal, however, from this rule there is exclusion, limitation, in accordance with Part 3 of Art. 837 of the Central Committee of Ukraine for the execution of certain types of work established by law, the contractor (subcontractor) requires a special permit. The article also analyzes the fundamental rights and obligations of the parties to the contract. An important mental agreement in a row is beneficial for the efficiency of work. Vikonana's work may be subject to the benefits specified in the contract in a row, or to the benefits that are essential at the time of its transfer to the deputy.

The main types of contract have been closely monitored for the following types of work contract, permanent contract, capital contract and contract for projects and search work. The skin has its own peculiarities due to higher treatment agreements. The article also characterizes the peculiarities of legal regulation in the minds of the military camp.

Key words: contract, contract, deputy, contractor, casual contract, daily contract, capital contract, contract for a project and work, military force, major.

Виклад основного матеріалу. Договір підряду відомий людству ще з античних часів. Так, ще в Дигестах Юстиніана міститься згадка про досліджувану договірну конструкцію, зокрема, зазначається таке: «Той, хто замовив побудову будівлі, окремо вказав в договорі: «Кожен, раз, коли буде потреба в камінні, за каміння і за роботу замовник дасть підрядчику по сім (сестерцій) за кожен фут» Д. 19, 2, 30, 3 (Алфен Вар)» [1, с. 289].

Згадка про договір підряду міститься й у величній та важливій пам'ятці права Давньої Русі – «Руській Правді». Сам збірник законів до нашого часу не зберігся, однак, збереглася велика кількість різних списків «Руської Правди», які вже в новітній час склалися до академічних списків. В Академічному списку «Руської правди» за ред. Р. Лашенка договір підряду згадується у 43 статті, де зазначається наступне: «А се оурук мостниковъ: аще помостивше мостъ, взяти отъ дѣля ногата, а отъ городници ногата; аще же боудеть ветхаго

моста потвердити нѣколико доскъ, или 3, или 4, или 5, то теже» [2, с. 8].

У сучасній Україні договір підряду регулюється головним чином Цивільним кодексом України, а саме главою 61, параграфом першим зазначеної глави визначені загальні положення про підряд, а параграфом другим, третім та четвертим спеціальні види підряду, а саме побутовий підряд, будівельний підряд та підряд на проєктні та пошукові роботи [3]. Договір підряду на капітальне будівництво як окремий вид договору підряду врегульований Господарським кодексом України главою 33 [4].

Спробуємо проаналізувати основні риси договору підряду. Дослідимо його поняття; ознаки; предмет; права та обов'язки сторін та інші важливі питання укладення договору підряду.

Визначення договору підряду міститься у статті 837 ЦК України, де зазначається, що «за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати

певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу» [3].

З цих положень можна виділити характерні ознаки договору підряду серед яких: 1) договір підряду є двостороннім за яким обидві сторони як підрядник так і замовник мають певні права та обов'язки; 2) ризик виконання роботи покладається на підрядника; 3) зобов'язання замовника прийняти результати роботи підрядника; 4) зобов'язання замовника оплатити виконану роботу [3].

Стосовно предмету договору, то ним є результат певної виконаної роботи, з чим погоджуються сучасні дослідники договору підряду [5, с. 16; 6, с. 43]. Цим він відрізняється, зокрема, від договору на надання послуг, де предметом договору є процес виконання роботи, а не сам її результат [7, с. 358].

Сторонами у договорі підряду можуть бути будь-які особи як фізичні так і юридичні, однак, з цього правила є виключення, зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 837 ЦК України «для виконання окремих видів робіт, встановлених законом, підрядник (субпідрядник) зобов'язаний одержати спеціальний дозвіл» [3].

Цікавим моментом при дослідженні суб'єктного складу договору підряду є те, що відповідно до вимог ст. 838 ЦК України, сторона, що виступає підрядником може залучати до виконання робіт також інших осіб – субпідрядників, якщо інше сторони не встановили договором підряду. Цим законодавець встановлює інститут генерального підрядника та субпідрядника. При цьому генеральний підрядник все одно залишається відповідальним перед замовником, проте у правовідносинах із субпідрядником сам починає виконувати функцію замовника по відношенню до субпідрядника, а останній в свою чергу – підрядника.

Важливою умовою договору підряду є його ціна. Відповідно до положень ст. 843 та 844 ЦК вона може бути визначена у самому договорі або може у його кошторисі. Якщо сторони не передбачили її розмір у договорі, то вона визначається за рішенням суду з урахуванням цін, які зазвичай можуть бути застосовані до подібних робіт.

Необхідною складовою договору підряду є його кошторис, тобто письмовий документ, в якому міститься конкретизований перелік витрат необхідний для виконання робіт. Він оформлюється у вигляді додатку до договору підряду, а також є його невід'ємною частиною [8]. Кошторис може бути складений як підрядником, так і замовником. Він може бути твердим або приблизним. Різниця між ними полягає в тому, що приблизний кошторис може бути змінений за окремою волею сторін учасників договору без попереднього погодження, у разі якщо такі зміни кошторису не є істотними. Твердий кошторис, в свою чергу, може бути змінений лише за погодженням сторін.

Обов'язковою умовою будь-якого договору є строк його виконання, який повинен бути визначений у самому договорі підряду. У випадку, коли строк не вказаний у договорі, сторони виконують його у розумний строк.

Важливою умовою договору підряду є вимога про якість роботи. Дана робота повинна відповідати вимогам якості, які визначаються у договорі підряду.

Перейдемо до аналізу загальних прав та обов'язків сторін договору підряду визначених ЦК України. До обов'язків підрядника відповідно до положень глави 61 ЦК України відносяться перш за все виконати роботу на свій ризик за завданням замовника (ч. 1 ст. 837 ЦК). За загальним правилом підрядник має виконати роботу використовуючи свій матеріал та необхідні йому засоби, якщо інше не встановлено умовами договору.

До прав підрядника можна віднести таке його право як ошадливості ведення робіт, але при цьому він повинен забезпечувати належну їх якість.

Першим обов'язком замовника відповідно до положень ЦК України у договорі підряду є прийняття та оплата виконаної роботи.

До основних прав замовника відповідно до ст. 849 ЦК України відносяться по-перше, «у будь-який момент перевіряти хід і якість роботи, але при цьому не втручаючись у роботу підрядника. По-друге, він має право, якщо підрядник вчасно так і не розпочинає роботу чи виконує її дуже повільно відмовитися від договору, а також вимагати відшкодувати йому збитки.

По-третє, у випадку якщо в процесі виконання роботи замовник розуміє, що вони не будуть виконані належним чином, то замовник може визначити для підрядника конкретний строк, який є необхідним для усунення даних недоліків. У випадку, коли дана вимога не виконується замовник має право відмовитися від договору підряду при цьому вимагаючи відшкодувати понесені ним збитки. Також замовник може доручити виправлення неякісної роботи іншій третій особі, але за рахунок недобросовісного підрядника» [3].

Далі пропонуємо дослідити окремі види договору підряду та виділити їхні характерні ознаки, які дозволяють відрізнити один вид договору підряду від іншого.

Першою характерною ознакою договору побутового підряду є його суб'єктний склад. Так, підрядником можуть виступати тільки фізичні особи – підприємці або юридичні особи, а замовником лише фізичні особи. Ще однією ознакою договору побутового підряду є те, що цей договір є публічним.

Особливістю договору побутового підряду є й його предмет. Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 865 ЦК України стосовно предмету цього виду підряду акцентує увагу на виконанні певної роботи, призначеної для задоволення побутових та інших особистих потреб.

Поняття договору будівельного підряду міститься у частині першій ст. 875 ЦК України. «За даним договором і підрядник бере на себе обов'язок побудувати та здати у встановлений договором строк об'єкт або виконати інші будівельні роботи відповідно до проектно-кошторисної документації, а замовник зобов'язується надати підрядникові будівельний майданчик (фронт робіт), передати затверджену проектно-кошторисну документацію, якщо цей обов'язок не покладається на підрядника, прийняти об'єкт або закінчені будівельні роботи та оплатити їх» [3].

Як і будь-який з видів підряду будівельний підряд вирізняє його предмет. Так, предмет договору будівельного підряду є його предмет, який є результатом будівельних робіт, виражений у певній матеріальній формі (матеріальний результат) [9, с. 11].

Обов'язковою умовою, що виділяє будівельний підряд порівняно з іншими видами договору підряду є обов'язкова наявність проектно-кошторисної документації, яка йде

Також особливістю договорів будівельного підряду є строк позовної давності, який становить 3 роки від дня прийняття роботи замовником. Це стосується споруд та будівель.

Дуже близьким, але дещо відмінним від договору будівельного підряду є договір підряду на капітальне будівництво. Відповідно до ч. 1 ст. 318 ГК України «за договором підряду на капітальне будівництво одна сторона (підрядник) зобов'язується своїми силами і засобами на замовлення другої сторони (замовника) побудувати і здати замовникові у встановлений строк визначений договором об'єкт відповідно до проектно-кошторисної документації або виконати зумовлені договором будівельні та інші роботи, а замовник зобов'язується передати підряднику затверджену проектно-кошторисну документацію, надати йому будівельний майданчик, прийняти закінчені будівництвом об'єкти і оплатити їх» [3].

Першою особливістю договору підряду на капітальне будівництво є його суб'єктний склад, що впливає із самої суті господарсько-правових відносин, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 317 ГК України відповідні підрядні роботи здійснюються суб'єктами саме господарювання для інших суб'єктів або на їх замовлення.

Ще однією особливістю договору підряду на капітальне будівництво порівняно з іншими видами договорів підряду є достатньо широкий перелік істотних умови, які прямо визначені законодавцем у ч. 5 ст. 318 ГК України. Серед основних можна виділити:

- повне найменування сторін договору;
- дата договору;
- місце укладення;
- предмет договору;
- строки початку і завершення будівництва;
- права і обов'язки замовника та підрядника;
- вартість фінансування будівництва об'єкта та його

порядок;

– порядки забезпечення будівництва, прийняття об'єкта та розрахунків за виконані роботи, включаючи умови гарантійних строків та дефектів;

- відповідальність сторін;
- порядок урегулювання спорів;
- умови та підстави щодо зміни або розірвання договору [3].

Договір підряду на капітальне будівництво достатньо широко застосовується у сфері договорів державного замовлення, що також сильно вирізняє цю договірну конструкцію у порівнянні з іншими видами підряду.

Наступна ознака договору підряду на капітальне будівництво лежить у сфері відповідальності за порушення умов договору. Так, цивільним законодавством передбачено, що за неналежне виконання або невиконання зобов'язань за даним договором до винної сторони застосовується сплата штрафних санкцій. Штрафні санкції є видом господарських санкцій, а не цивільно-правових, при цьому, всі інші різновиди договорів підряду врегульовані Цивільним кодексом, а тому, це вирізняє договір на капітальне будівництво від усіх інших видів договору підряду.

Останньою особливістю договору підряду на капітальне будівництво на якому ми б хотіли б акцентувати увагу є строк позовної давності. Це стосується вимог, які випливають з неналежної якості робіт за даним договором. Строк позовної давності починається з дня прийняття роботи кредитором (замовником) і складає: 1 рік, коли це стосується недоліків некапітальних конструкцій. 2 роки, у випадку, коли недоліки не могли бути виявлені за звичайним способом прийняття роботи. А три роки при недоліках капітальних конструкцій. 10 років, у випадку, коли недоліки не могли бути виявлені за звичайного способу прийняття роботи. І 30 років відносно відшкодування збитків, які були завдані замовникові протиправними діями недобросовісного підрядника, які в свою чергу привели до аварій або руйнувань.

Останнім видом договору, який виокремлюється чинним законодавством є договір підряду на проєктні та пошукові роботи. Відповідно до ч. 1 ст. 887 ЦК України «за договором підряду на проведення проєктних та пошукових робіт підрядник зобов'язується розробити за завданням замовника проєктну або іншу технічну документацію та (або) виконати пошукові роботи, а замовник зобов'язується прийняти та оплатити їх» [3].

Першою ознакою, що вирізняє підряд на проведення проєктно-пошукових робіт як для всіх інших різновидів договору підряду є його предмет, який полягає у проведенні проєктно-пошукових робіт.

Ще однією ознакою – є відповідальність підрядника у випадку щодо недоліків у документації та робіт.

У зв'язку із воєнними діями, які тривають в нашій країні внаслідок збройної агресії РФ проти України починаючи з 24 лютого 2022 року особливої актуальності набуває дослідження правових аспектів порядку функціонування договірних відносин в умовах воєнного стану. Одним із таких ключових аспектів є форс-мажор.

Поняття форс-мажору на рівні законодавства визначається ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати». «Так, до них відносяться невідворотні та надзвичайні обставини, які об'єктивно роблять неможливим виконання зобов'язань, які передбачені умовами договору, а також обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами.

До них можна віднести : збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, при цьому включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загроза війни, загальна військова мобілізація, військові дії, тощо» [10].

В той же час, відповідно до вимог національного законодавства для посвідчення наявності форс-мажорних обставин обов'язковою є наявність сертифікатів ТПП України або уповноважених нею регіональних торгово-промислових палат. Такі сертифікати відповідно до положень ч. 1 ст. 12 Закону України «Про торгово-промислові палати» видаються протягом 7 днів з моменту (дня) звернення суб'єкта господарської діяльності за собівартістю. Але, для суб'єктів малого підприємництва такі сертифікати надаються безкоштовно.

Для спрощення процедури засвідчення форс-мажорних обставин в умовах військової агресії РФ проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб, відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». ТТП опублікувала Лист від 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1, чим підтверджувала, що «зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності або фізичних осіб по договору, окремим податковим чи іншим зобов'язанням, тощо» [11].

Однак, відповідно до правової позиції викладеної у Постанові Касаційного господарського суду від 14 червня 2022 року у справі № 922/2394/21 стосовно настання форс-мажорних обставин зазначається, що форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру, і при їх виникненні сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести їх наявність не тільки самих по собі, але і те, що вони були форс-мажорними саме для даного конкретного випадку [12].

Висновки. Згадки про договір підряду містяться ще в джерелах права Стародавнього Риму та Київської Русі. Договір підряду порівняно з іншими зобов'язаннями вирізняється особливим предметом, яким є результат робіт, суб'єктом складом, правами та обов'язками сторін, позовною давністю, тощо. Особливими різновидами договору підряду є договір побутового підряду, будівельного підряду, підряду на капітальне будівництво, а також договору підряду на проєктні та пошукові роботи. Особливістю реалізації договору підряду в умовах воєнного стану є достатньо широке застосування положень про форс-мажор, оскільки у воєнних умовах ризик настання обставин непереборної сили є достатньо високим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник за ред. Є. О. Харитонов. Одеса : Фенікс, 2019. с. 296.
2. Руська правда (Академічний список) під редакцією Р. Лашенка випуск перший *Пам'ятки українського права*. Прага : Наклад «Українського правничого товариства в Ч. С. Р.», 1927 р. с. 19.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#Text>
4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/conv#Text>

5. Гриняк А. Б. Систематизація та характеристика договорів підряду: окремі питання оновлення глави 61 Цивільного кодексу України *Нове українське право*, Вип. 1, 2021, С. 14-21.
6. Кривенко Ю. В., Спасова К. І. Укладання та реалізація договору підряду *Часопис цивілістики: практична цивілістика*, випуск 43, 2021, С. 41-45.
7. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького Харків. Право. 2011. Т. 2. 816 с.
8. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України за ред. Дзери І. О., Леківського Б. К., Михальнюк О. В. та ін. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/1208-844.html>
9. Вавженчук С. Істотні умови будівельного підряду *Підприємництво, господарство і право: цивільне право і процес* № 8 С. 9-13.
10. Закон України «Про торгово-промислові палати» від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр#Text>
11. Лист торгово-промислової палати України від 28.02.2024 року № 2024/02.0-7.1
12. Постанова Касаційного господарського суду від 14.06.2024 року у справі № 922/2394/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104788391>

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АПЕЛЯЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ УХВАЛИ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ

SOME FEATURES OF AN APPELLATE APPEAL AGAINST A DECISION TO SECURE A CLAIM

Гулик А.Г., д.ю.н.,
старший викладач кафедри права

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Дем'янова О.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена аналізу апеляційного оскарження ухвал про забезпечення позову у цивільному судочинстві України. Розглянуто процесуальні особливості цього інституту, зокрема відсутність спеціальних строків для розгляду апеляційних скарг та процедури її вирішення. Висвітлено наслідки такого регулювання, зокрема затягування апеляційного розгляду, що може призводити до тривалого порушення прав відповідача та інших осіб, з огляду на негайне виконання заходів забезпечення позову.

Окрему увагу приділено проблемам, що виникають у практиці застосування заходів забезпечення позову, зокрема можливим зловживанням правом на роз'яснення судового рішення. Проаналізовано, як цей механізм іноді використовується замість подання апеляційної скарги чи клопотання про скасування заходів, що є грубим порушенням норм процесуального закону.

Досліджено роль Верховного Суду у формуванні єдиної судової практики у справах, пов'язаних із забезпеченням позову. Визначено випадки, коли правові висновки Верховного Суду спричиняють неоднозначне застосування процесуальних норм судами нижчих інстанцій, що негативно впливає на передбачуваність судових рішень та ефективність захисту прав осіб.

На основі аналізу зроблено висновки про необхідність внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України, зокрема щодо запровадження скорочених строків для розгляду апеляційних скарг на ухвали про забезпечення позову. Пропонується також розглядати такі скарги без повідомлення сторін, залишаючи за судом апеляційної інстанції право додаткового заслуховування сторін у судовому засіданні, якщо це буде необхідно.

Ключові слова: цивільне судочинство, позивач, відповідач, забезпечення позову, заходи забезпечення позову, ухвала про забезпечення позову, апеляційне оскарження.

The article is dedicated to the analysis of appeals against court rulings on securing claims in civil proceedings in Ukraine. The procedural features of this institution are examined, particularly the absence of specific time limits for the consideration of appeals and the procedures for their resolution. The consequences of such regulation are highlighted, including delays in the appellate process, which can lead to prolonged violations of the rights of the defendant and other parties, given the immediate enforcement of measures to secure claims.

Special attention is paid to the issues arising in the practice of applying security measures, particularly the potential abuse of the right to clarify court decisions. The article analyzes how this mechanism is sometimes used instead of filing an appeal or a motion to cancel the security measures, which constitutes a serious violation of procedural law.

The role of the Supreme Court in forming a unified judicial practice in cases related to securing claims is examined. Cases are identified where the Supreme Court's legal conclusions have led to inconsistent application of procedural norms by lower courts, negatively affecting the predictability of judicial decisions and the effectiveness of legal protection.

Based on the analysis, conclusions are drawn about the necessity of amending the Civil Procedure Code of Ukraine, specifically regarding the introduction of shorter time frames for considering appeals against rulings on securing claims. It is also proposed to allow such appeals to be considered without notifying the parties, while granting the appellate court the right to hold a hearing if additional examination of the parties is deemed necessary.

Key words: civil proceedings, plaintiff, defendant, securing a claim, security measures, ruling on securing a claim, appeal.

Постановка проблеми. Оскарження ухвал про забезпечення позову є ключовим елементом захисту прав та законних інтересів відповідача та інших осіб, щодо яких застосовані заходи забезпечення позову. Однак, незважаючи на наявність встановлених процесуальних механізмів, існують проблеми, які ускладнюють їх ефективне здійснення. Зокрема, існують процесуальні розбіжності та неточності у застосуванні норм процесуального законодавства щодо апеляційного оскарження ухвал про забезпечення позову, що призводить до правової невизначеності та різноманітності судових рішень.

До ключових проблем належить відсутність спеціальних строків для розгляду апеляційних скарг, що призводить до їх розгляду за загальними правилами. Це може затягувати процес оскарження, залишаючи права осіб порушеними на тривалий період, оскільки заходи забезпечення позову підлягають негайному виконанню, і їх оскарження не зупиняє виконання ухвали.

Крім того, механізм роз'яснення судових рішень, встановлений процесуальним законодавством, іноді використовується замість подання апеляційної скарги чи клопотання про скасування заходів забезпечення позову, що

є грубим порушенням процесуального закону. Важливо, щоб суди дотримувалися чітких меж між різними правовими механізмами для запобігання зловживанню процесуальними правами.

Роль Верховного Суду у формуванні єдиної судової практики є вирішальною, проте іноді його правові висновки можуть призводити до неоднозначного застосування норм процесуального права судами нижчих інстанцій. Це призводить до прийняття рішень, які по суті не відповідають процесуальному закону, та ускладнює процес захисту прав осіб, щодо яких застосовані заходи забезпечення позову.

Метою цієї статті є дослідження питання особливостей апеляційного оскарження ухвали про забезпечення позову, а також виявлення практичних проблем для розроблення відповідних рекомендацій щодо їх вирішення.

Стан дослідження. Проблематика забезпечення позову, зокрема в частині його оскарження, була предметом наукових досліджень таких вчених, як О. Беліков, Г. Буга, М. Штефан, В. Комаров, С. Васильєв, С. Фурса, О. Грабовська, О. Захарова, Н. Алексєєва, О. Колосова, О. Одосій, Р. Степанець, О. Дем'янова та інших. Незважа-

ючи на значний внесок цих науковців, у контексті нашого дослідження слід відзначити недостатню вивченість конкретних практичних аспектів, що виникають у процесі оскарження ухвал про забезпечення позову. Зокрема, це стосується процесуальних розбіжностей, неточностей та прогалин у застосуванні норм про забезпечення позову в цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Цивільний процесуальний кодекс України надає ефективні засоби відповідачу або іншій особі, щодо якої застосовано заходи забезпечення позову, для захисту їхніх порушених прав та законних інтересів. Серед таких процесуальних способів захисту вагоме місце займає оскарження ухвал про забезпечення позову.

Цей спосіб захисту впливає не лише з положень процесуального закону, а й є конституційною гарантією. Відповідно до пункту 8 частини другої статті 129 Конституції України, однією з основних засад судочинства є забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення [1].

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) гарантує кожному право на справедливий судовий розгляд, що включає, зокрема, право на доступ до суду та розгляд справи незалежним і неупередженим судом у розумні строки [2].

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що одним із механізмів забезпечення реалізації гарантованого Конвенцією права на доступ до правосуддя є право на оскарження судового рішення, фактично – право на виправлення судової помилки. При цьому Суд визнає порушення положень пункту 1 статті 6 Конвенції у випадках, коли заявнику створено такі умови, за яких він позбавлений можливості захистити свої права на стадії оскарження в судах апеляційної та касаційної інстанцій (наприклад, рішення Європейського суду з прав людини від 09.11.2023 у справі «Legros та інші проти Франції» (№ 72173/17 та 17 інших)) [3].

Конституційний Суд України також зазначав, що реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина [4].

За загальним правилом, в цивільному процесуальному законодавстві України основним об'єктом апеляційного оскарження є рішення суду першої інстанції повністю або частково, додаткове рішення суду першої інстанції у відповідних випадках, які передбачають його постановлення, а винятковими об'єктами апеляційного оскарження є ухвали суду першої інстанції, які підлягають апеляційному оскарженню лише у випадках, передбачених законодавством.

До об'єктивних передумов апеляційного оскарження в теорії цивільного процесу відносять і строк оскарження. Це пояснюється тим, що апеляційне провадження не може виникнути, якщо строк на апеляційне оскарження пропущений і в його поновленні було відмовлено. Під суб'єктивною передумовою апеляційного оскарження в роботі розуміється наявність певного кола суб'єктів, які мають право подати апеляцію на рішення, ухвалу суду першої інстанції [5, 13].

У Цивільному процесуальному кодексі України передбачено право відповідача та іншої особи, щодо якої застосовано заходи забезпечення позову, на апеляційне оскарження ухвали про забезпечення позову.

Так, частина друга статті 352 Цивільного процесуального кодексу України встановлює, що учасники справи, особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси

та (або) обов'язки, мають право оскаржити в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції окремо від рішення суду лише у випадках, передбачених статтею 353 цього Кодексу. Оскарження ухвал суду, які не передбачені статтею 353 цього Кодексу, окремо від рішення суду не допускається [6].

Згідно з пунктом 3 частиною першою статті 353 Цивільного процесуального кодексу України встановлює, що окремо від рішення суду можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції щодо забезпечення позову та заміни заходу забезпечення позову [6].

Варто зазначити, що реалізація такого процесуального права не пов'язується з використанням інших процесуальних способів захисту порушених прав та законних інтересів, зокрема подання клопотання про скасування заходів забезпечення позову чи про застосування зустрічного забезпечення. Це свідчить про незалежність та самостійність такого способу захисту. Для його застосування достатньо наявності судового рішення про застосування заходу забезпечення позову, яким порушуються або іншим чином зачіпаються права та законні інтереси особи.

Процесуальний закон не встановлює спеціального строку для апеляційного оскарження ухвал про забезпечення позову. Такий строк є загальним і визначений статтею 354 Цивільного процесуального кодексу України [6], становить п'ятнадцять днів з дня проголошення ухвали. Якщо учаснику справи не було вручено цю ухвалу в день її проголошення або складання, він має право подати апеляційну скаргу протягом п'ятнадцяти днів з дня її вручення. При цьому строк на апеляційне оскарження ухвали про забезпечення позову може бути поновлено судом з інших причин, якщо такі причини визнаються поважними.

Відповідно до частини першої статті 371 Цивільного процесуального кодексу України апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом шістдесяти днів із дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції – протягом тридцяти днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження [6].

Частина одинадцята статті 153 Цивільного процесуального кодексу України передбачає, що ухвалу про забезпечення позову або про відмову у забезпеченні позову може бути оскаржено. Оскарження ухвали про забезпечення позову не зупиняє її виконання, а також не перешкоджає подальшому розгляду справи [6].

Доречно звернути увагу на думку Х. О. Шухатян про те, що забезпечення позову має тимчасовий та строковий характер, у зв'язку з чим оперативне реагування суду на заяви відповідача та інших учасників процесу щодо оскарження ухвали про забезпечення позову є необхідною умовою для повноцінного захисту прав та інтересів сторін. Однак Господарський процесуальний кодекс України встановлює загальний строк розгляду апеляційних скарг на ухвали місцевого господарського суду [7, 137].

Погоджуючись із цією думкою, вважаємо за доцільне розглянути питання щодо внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України в частині строків розгляду апеляційної скарги на ухвалу про забезпечення позову. Такі зміни є необхідними з огляду на те, що протягом усього періоду апеляційного провадження права та законні інтереси відповідача або іншої особи, щодо якої застосовано заходи забезпечення позову, залишаються порушеними, адже ухвала про забезпечення позову є виконавчим документом та підлягає негайному виконанню незалежно від її оскарження. Це також обґрунтовується тим, що процесуальний закон встановлює обмежений строк для розгляду заяви про забезпечення позову – два дні з дня її надходження. Отже, для забезпечення рівності учасників процесу та отримання балансу їхніх інтересів, слід зменшити строк розгляду апеляційної скарги на

ухвалу про забезпечення позову з тридцяти до п'ятнадцяти днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження.

У разі прийняття зазначених змін можна розглянути питання щодо включення ухвали про забезпечення позову до переліку ухвал, апеляційні скарги на які розглядаються судом апеляційної інстанції без повідомлення учасників справи. Такий підхід є обґрунтованим, оскільки позиція заявника вже відома та оцінена судом першої інстанції, а відповідач викладає свої заперечення в апеляційній скарзі. Якщо суд вважатиме за необхідне додатково заслухати сторони, він зможе розглянути апеляційну скаргу в судовому засіданні, про що постановить відповідну ухвалу.

Стаття 263 Цивільного процесуального кодексу України визначає загальні вимоги до судового рішення: воно повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим [6].

Суд апеляційної інстанції, переглядаючи ухвалу про забезпечення позову, не обмежується загальними вимогами, встановленими статтею 263 процесуального закону. Він зобов'язаний перевірити, чи відповідають вжиті заходи забезпечення позову критеріям розумності, обґрунтованості та адекватності. Така позиція підтверджується усталеною практикою Верховного Суду. Зокрема, у постанові від 09.05.2024 у справі № 405/6738/23 зазначено, що адекватність заходів забезпечення позову визначається їхньою відповідністю вимогам, які вони покликані захищати. Суд оцінює таку відповідність, на дотримання балансу між правами та законними інтересами заявника і наслідками обмежень для відповідача чи інших осіб. Заявник повинен обґрунтувати необхідність застосування таких заходів, надаючи фактичні обставини та докази, які виправдовують використання конкретних заходів забезпечення позову [8].

Якщо суд апеляційної інстанції встановить, що ухвала суду першої інстанції про забезпечення позову не відповідає зазначеним загальним вимогам та критеріям розумності, обґрунтованості і адекватності, це стане підставою для прийняття рішення про її скасування.

Процесуальний закон визначає вичерпний перелік підстав для скасування заходів забезпечення позову. Скасування може бути здійснено судом за ініціативою учасника справи шляхом подання відповідного клопотання або апеляційної скарги, а також за ініціативою суду у разі настання обставин, що зумовлюють необхідність їх скасування.

Водночас неправильно очікувати від суду, що він, розглядаючи заяву про роз'яснення ухвали про забезпечення позову, може встановити строк дії заходів забезпечення позову, тим самим змінюючи своє рішення по суті, що фактично призводить до таких самих процесуальних наслідків, як і скасування заходів забезпечення позову.

Це пов'язано з тим, що роз'яснення судового рішення спрямоване на досягнення інших цілей, ніж клопотання про скасування заходів забезпечення позову чи апеляційна скарга на ухвалу про їх застосування. Зазвичай подання заяви про роз'яснення зумовлено нечіткістю змісту судового рішення, коли воно є незрозумілим як для осіб, стосовно яких його ухвалено, так і для тих, хто буде його виконувати.

Верховний Суд у постанові від 21.02.2024 у справі № 460/9602/20 зауважив, що процесуальним законом урегульовано питання щодо строку дії заходів забезпечення позову. Зокрема, визначено, що припинення дії заходів забезпечення позову, якщо вони не скасовані або не змінені у судовому порядку, пов'язане з одночасним настанням таких юридичних фактів: 1) вирішення справи по суті; 2) набрання законної сили рішенням суду, яким вирішено справу по суті.

У цій справі Верховний Суд виклав правовий висновок, відповідно до якого механізм роз'яснення судового рішення, визначений статтею 254 Кодексу адміністра-

тивного судочинства України, не допускає тлумачення судом норм процесуального права. Натомість він передбачає, як виняток, можливість уточнення змісту судового рішення, зокрема шляхом додаткового формулювання певної частини рішення для більшої чіткості та зрозумілості; пояснення окремого положення судового рішення, яке допускає неоднозначність тлумачення; характеристики застосованих судом термінів або понять. Однак, за будь-яких умов, під час роз'яснення не допускається зміна змісту (суті) судового рішення шляхом його звуження або розширення [9].

Зазначений правовий висновок доцільно враховувати у цивільному судочинстві, з огляду на тотожність відповідних норм. Тому, якщо суд першої інстанції, розглядаючи заяву про роз'яснення ухвали про забезпечення позову, скасує чи змінить захід забезпечення позову, це стане підставою для скасування такого судового рішення судом апеляційної інстанції.

Цивільний процесуальний кодекс України встановлює вимоги як до заяви про забезпечення позову, так і до апеляційної скарги. На нашу думку, дотримання вимог щодо форми і змісту відповідних процесуальних документів не є надмірним процесуальним формалізмом, оскільки без їх дотримання фактично неможливо здійснити їх розгляд. Кожна формальна вимога має певний практичний зміст. Наприклад:

1) захід забезпечення позову, який належить застосувати, з обґрунтуванням його необхідності: повинен бути чітко сформульований, оскільки суд, виходячи з принципу диспозитивності, не може вийти за межі прохальної частини заяви про забезпечення позову;

2) дата отримання копії судового рішення суду першої інстанції, що оскаржується: потрібна для встановлення судом факту дотримання апелянтом строку на апеляційне оскарження судового рішення.

До важливих формальних вимог до заяви про забезпечення позову належить також пропозиція заявника щодо зустрічного забезпечення. Це необхідно для того, щоб суд, застосовуючи заходи забезпечення позову, міг визначити зустрічне забезпечення такого характеру, яке б забезпечило відшкодування потенційних збитків відповідача чи іншої особи, до якої такі заходи застосовуються, і не було б обтяжливим для заявника.

Втім, Верховний Суд у постанові від 25.02.2019 у справі № 924/789/18 сформулював правовий висновок, згідно з яким задоволення судом заяви про забезпечення позову, що не містить пропозиції щодо зустрічного забезпечення, не є порушенням норм процесуального закону та не свідчить про незаконність оскаржуваного судового рішення [10].

Ми не погоджуємося з таким висновком Верховного Суду, оскільки наявність у заяві про забезпечення позову пропозиції щодо зустрічного забезпечення не є звичайною процесуальною формальністю, а має вагоме значення. Тим більше, відповідно до частини десятої статті 153 Цивільного процесуального кодексу України, суд, встановивши, що заяву про забезпечення позову подано без дотримання вимог статті 151 цього Кодексу, або якщо заява подана особою, яка згідно з частиною шостою статті 14 цього Кодексу зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його, повертає її заявнику, про що постановляє ухвалу.

Вважаємо, що якщо суд першої інстанції, виявивши недотримання заявником вимог щодо форми та змісту заяви про забезпечення позову, не застосував процесуальні наслідки, передбачені частиною десятою статті 153 Цивільного процесуального кодексу України, то суд апеляційної інстанції повинен скасувати ухвалу суду першої інстанції, якщо цією ухвалою було задоволено таку заяву.

Висновки. Питання апеляційного оскарження ухвал про забезпечення позову в цивільному судочинстві

України в цілому врегульоване на належному рівні, але потребує певного вдосконалення для більш ефективного захисту прав та законних інтересів учасників процесу. Особливо важливою є перевірка апеляційними судами ухвал про забезпечення позову не лише на відповідність загальним вимогам, встановленим для всіх судових рішень, а й таким критеріям, як розумність, обґрунтованість та адекватність.

Важливо також звернути увагу на необхідність запровадження спеціальних строків для розгляду апеляційних скарг на ухвали про забезпечення позову. Це дозволить уникнути тривалих порушень прав осіб, щодо яких засто-

совані заходи забезпечення позову, та сприятиме оперативності апеляційного перегляду.

Крім того, суди мають суворо дотримуватися меж процесуальних механізмів, щоб запобігти можливим зловживанням правом, зокрема, на роз'яснення судового рішення як альтернативи подачі апеляційної скарги. Це забезпечить більш чітке та прозоре застосування процесуальних норм.

Таким чином, удосконалення процесуальних строків та забезпечення додаткових критеріїв оцінки заходів забезпечення позову під час апеляційного розгляду сприятимуть підвищенню ефективності судового захисту та забезпеченню балансу інтересів сторін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 20.09.2024).
2. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.09.2024).
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Legros та інші проти Франції (№ 72173/17 та 17 інших), Страсбург, 09 листопада 2023 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_ESPL_11_12_2023.pdf (дата звернення: 20.09.2024).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007 (справа № 1-33/2007). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va11p710-07#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
5. Чернушенко Є.А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2004. 24 с.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
7. Шухатян Х.О. До питання захисту інтересів відповідача при реалізації заходів забезпечення позову у господарському процесі. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 135–139.
8. Постанова Верховного Суду від 09.05.2024 у справі № 405/6738/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118961171> (дата звернення: 20.09.2024).
9. Постанова Верховного Суду від 21.02.2024 у справі № 460/9602/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117153788> (дата звернення: 20.09.2024).
10. Постанова Верховного Суду від 25.02.2019 у справі № 924/789/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80149873> (дата звернення: 20.09.2024).

ПІДГОТОВКА СВІДКА В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ США

WITNESS PREPARATION IN A USA TRIAL

Кикоть А.В., аспірант кафедри
цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття всебічно досліджує питання підготовки свідків в американській судовій системі, зосереджуючись на теоретичних та практичних викликах, які ця процедура створює для забезпечення справедливого судочинства. Автор аналізує проблематику підготовки свідків: з одного боку, вона є важливою складовою діяльності адвокатів у змагальному процесі, оскільки допомагає свідкам більш чітко та послідовно представляти свої показання. З іншого боку, цей процес може призводити до викривлення фактів або спотворення пам'яті свідків, що ставить під загрозу досягнення правди.

Основна проблема, яку висвітлює стаття, полягає в тому, що підготовка свідків, хоча й є поширеною практикою, супроводжується правовими неточностями. Автор пояснює, що змагальна система правосуддя має дві ключові цілі: досягнення максимальної точності у встановленні фактів і забезпечення активної адвокатської діяльності щодо захисту клієнтів.

Автор розглядає кілька важливих судових прецедентів, які ілюструють ці дилеми. Наприклад, справа полковника Норта демонструє, як використання документів під час підготовки може викликати питання щодо точності свідчень. В іншій справі, Berkey, аналізується підготовка експертних свідків, яка створює окремі проблеми через специфіку надання експертної оцінки. Важливою частиною статті є обговорення Федерального правила доказів 612, яке вимагає розкриття матеріалів, що використовувалися для овісвіження пам'яті свідка під час підготовки або на судовому засіданні. Це правило покликане забезпечити можливість ефективного перехресного допиту та перевірки свідчень на їх достовірність.

Однак автор також підкреслює, що застосування правила 612 не завжди є чітким і справедливим, оскільки існують винятки, особливо коли йдеться про підготовку свідків у конфіденційній обстановці. Стаття розглядає, як різні стратегії підготовки, включаючи використання усних описів замість документів, можуть збільшувати ризики спотворення свідчень.

Ключові слова: підготовка свідків, викривлення пам'яті, адвокатська таємниця, федеральне правило доказів 612, змагальна система правосуддя, точність свідчень.

The article comprehensively examines the issue of witness preparation in the American judicial system, focusing on the theoretical and practical challenges that this procedure poses to ensure a fair trial. The author analyzes the issues of witness preparation: on the one hand, it is an important component of the adversarial process, as it helps witnesses to present their testimony more clearly and consistently. On the other hand, this process can lead to distortion of facts or distortion of witnesses' memories, which jeopardizes the achievement of the truth.

The main problem highlighted in the article is that witness preparation, although common practice, is accompanied by legal inaccuracies. The author explains that the adversarial system of justice has two key goals: to achieve maximum accuracy in fact-finding and to ensure vigorous advocacy for clients.

The author reviews several important court precedents that illustrate these dilemmas. For example, the Colonel North case demonstrates how the use of documents in preparation can raise questions about the accuracy of testimony. Another case, Berkey, analyzes the preparation of expert witnesses, which poses particular challenges due to the nature of expert testimony. An important part of the article is the discussion of Federal Rule of Evidence 612, which requires disclosure of materials used to refresh a witness's memory during preparation or at trial. This rule is intended to ensure the possibility of effective cross-examination and verification of testimony for its reliability.

However, the author also emphasizes that the application of Rule 612 is not always clear and fair, as there are exceptions, especially when it comes to preparing witnesses in a confidential setting. The article discusses how different preparation strategies, including the use of oral descriptions instead of documents, can increase the risk of witness tampering.

Key words: witness preparation, distortion of memory, attorney privilege, Federal Rule of Evidence 612, adversarial justice system, accuracy of testimony.

Проблема, яку висвітлює стаття, стосується підготовки свідків у судовій системі, зокрема, в американському цивільному процесі. Хоча підготовка свідків є невід'ємною частиною адвокатської діяльності, вона несе загрозу викривлення показань через можливий вплив адвоката на сприйняття та пам'ять свідка. Це викликає конфлікт між двома основними цілями судової системи: точністю фактів і забезпеченням ефективного захисту сторін. У сучасній юридичній практиці відсутня чітка регламентація, яка б одночасно захищала права на ефективну підготовку свідків і гарантувала правдивість показань.

В останніх дослідженнях підготовки свідків основну увагу приділяють питанням адвокатської етики та впливу процесу підготовки на якість показань. Судові прецеденти, такі як справа Berkey Photo, Inc. v. Eastman Kodak Co [1], висвітлюють виклики, пов'язані з використанням документів під час підготовки свідків та впливом адвокатів на формування свідчень. При цьому враховуються правила доказів, як-от Федеральне правило доказів 612 (Federal Rule of Evidence 612) [2], які спрямовані на забезпечення прозорості та можливості перехресного допиту свідків.

У редакційній статті National Law Journal досліджується Opinion No. 79 висвітлене Колегією адвокатів округу Колумбія (District of Columbia Bar), що виносить на перший план важливі етичні питання щодо підготовки свідків.

Стаття висвітлює роль адвоката у процесі підготовки свідків і підкреслює, що адвокати повинні бути обережними, щоб уникати будь-якої поведінки, яка могла б призвести до викривлення або маніпуляції показаннями. Редакційна стаття підкреслює важливість забезпечення балансу між ефективною підготовкою свідка та дотриманням етичних норм для підтримки правдивості й точності свідчень.

Метою дослідження є глибший аналіз ролі підготовки свідків у змагальному процесі та оцінка того, як вона впливає на правдивість і точність показань. Дослідження прагне знайти баланс між адвокатською підготовкою та необхідністю забезпечення правдивості свідчень у суді. Також воно розглядає можливість вдосконалення правил та практик підготовки свідків, зокрема, аналізує ефективність чинних правових норм, таких як Федеральне правило доказів 612, та пропонує шляхи підвищення прозорості цього процесу для досягнення справедливого судочинства.

Виклад основного матеріалу. Американські юристи регулярно використовують підготовку свідків в судових процесах, в США її вважають фундаментальним обов'язком представництва та основним елементом ефективною адвокатури. Водночас, для багатьох правників підготовка свідків уособлює найгірші якості правової системи. Оскільки підготовка свідків зазвичай проводиться

приватно, адвокату та свідку важко уникнути враження, що вони вигадали зручну історію для суду [3].

Насправді спокуса вигадати або прикрасити історію може бути дуже сильною. Більше того, межа між підготовкою та навіюванням (або «коучингом»), як це зазвичай називають в США) рідко буває чіткою навіть для найсумлінніших юристів. Хоча підготовка свідків відбувається майже в кожній справі, її не часто викладають у юридичних школах, вона не регулюється напряму нормативно-правовими актами, рідко обговорюється в науковій літературі та майже ніколи не стає предметом судових процесів. Підготовку свідків сприймають як одну з таємниць юридичної професії. Відсутність правил, рекомендацій і наукових досліджень створила значну невизначеність щодо допустимих типів і методів підготовки свідків.

Колегія адвокатів округу Колумбія (District of Columbia Bar), намагаючись зменшити частину цієї невизначеності, видала власну думку (Opinion No. 79) щодо належної ролі адвокатів у підготовці свідків. В цій думці зазначалось, що детальні консультації між адвокатами та потенційними свідками є очікуваною частиною підготовки до суду. Більше того, вона дійшла висновку, що пропонування адвокатом конкретної мови, яку має використовувати свідок, може бути допустимим за умови, що кінцеве свідчення залишається правдивим і не буде вводити суд в оману.

У редакційній статті в National Law Journal досліджується Opinion No. 79 Колегії адвокатів округу Колумбія та висвітлюється питання відсутності чітких вказівок для адвокатів щодо підготовки свідків: «Нас непокоїть, що адвокатам мало повідомляють про те, що можна і що не можна робити під час підготовки свідків... Існує потреба в конкретних рекомендаціях». Це є показником невизначеності, яка домінує в питаннях підготовки свідків в США, і думка викладена в статті залишається єдиним авторитетним джерелом, яке хоча б намагається всебічно обговорити цю тему [4].

Доктринальні невизначеності в підготовці свідків часто призводять до непорозумінь при застосуванні правових норм до конкретних практик підготовки свідків. У справі *Berkey Photo, Inc. v. Eastman Kodak Co.*, суд вчинив незвично, дозволивши не публікувати матеріали процесу підготовки свідків, хоча суд вважав, що адвокат чітко відмовився від будь-якого привілею, який захищав би ці матеріали від розголошення. Суддя Франкел, що здійснював розгляд даної справи зазначив: «З огляду на поточний розвиток права в цій сфері, буде справедливим сказати, що адвокати не мали переконливого усвідомлення про можливість вибору між утриманням зошитів (записів підготовки свідків) від експертів або передачею їх протилежній стороні».

Самі практикуючі юристи частково несуть відповідальність за відсутність правил і рекомендацій. Стикаючись із значними незручностями проведення підготовки свідків публічно, адвокати в США не прагнуть до глобальних змін в цьому процесі.

Цей невизначений стан справ аргументовано тим, що більшість юристів воліють терпіти доктринальну невизначеність, ніж ризикувати судовими процесами. Підготовка свідків також пронизана етичною невизначеністю. Вона представляє одну з найскладніших етичних дилем, з якими юристи стикаються регулярно.

Будь-яка спроба усунути доктринальну невизначеність, яка домінує в сфері підготовки свідків, повинна повністю враховувати суперечливі цілі представництва та пошуку істини, які присутні в загальній системі правосуддя.

Слухання у Конгресі щодо підтримки США повстанських сил у Нікарагуа за рахунок прибутків від продажу зброї до Ірану, так званий скандал Іран-контра (*Iran-Contra Hearings*), надають рідкісну можливість дослідити цю дилему в конкретному контексті [5].

Центром цієї інтриги був раніше маловідомий член штабу Національної ради безпеки, підполковник Олівер Л. Норт, він був звільнений з посади в Білому домі, незалежний прокурор розпочав кримінальне розслідування діяльності Норта та інших осіб, Норт найняв Брен-

дана В. Саллівана-молодшого як свого адвоката, і Норт скористався п'ятою поправкою до Конституції США щодо захисту від самозвинувачення у відповідь на запит дати свідчення перед спеціальним комітетом Палати представників і Сенатом, які розслідували справу Іран-контра. У свою чергу, комітет найняв досвідчених юристів, Артура Л. Лімана для Сенату і Джона В. Нілдса-молодшого для Палати представників, щоб керувати розслідуванням. Конгрес згодом надав Норту імунітет в обмін на його свідчення на слуханнях.

Публіка з нетерпінням чекала виступу Норта перед комітетом, і передбачувані сенсації почалися відразу на початку свідчень Норта. Салліван (представник Норта) відкрив засідання, скаржачись голові Сенату, сенатору Даніелю К. Іноуе, що він не зміг достатньо підготувати Норта до його свідчень, оскільки комітет надав не достатньо документів та зробив це всього за кілька днів до слухання.

Більшість слухачів, які поділяли загальне уявлення про те, що чесний свідок просто приносить присягу і свідчить, були здивовані, почувши, як Салліван (представник Норта) говорить, що «не можна очікувати, щоб Норт в деталях згадав всі факти» або дав «повні та точні свідчення» без детальних консультацій з адвокатом. Насправді, Салліван був абсолютно правий.

Свідок не може точно свідчити про питання, «пов'язані з роками інтенсивної роботи» без детальної підготовки свідка, включаючи перегляд з адвокатом всіх «відповідних матеріалів завчасно». Немає підстав сумніватися в твердженні Саллівана, що це був перший випадок, коли він представляв клієнта, не маючи можливості переглянути всі відповідні документи до слухання.

Увага комітету повернулася до підготовки свідків через два дні. Під час допиту головним юристом Сенату Ліманом щодо подій попереднього року, Норт консультувався з Салліваном перед тим, як відповісти, що було частим явищем протягом всього свідчення Норта.

Існують дві юридично значущі характеристики конкретної ситуації з підготовки свідків: роль свідка і техніка підготовки свідка. Роль свідка визначає застосування привілеїв і етичних обов'язків. Техніка підготовки свідка стосується процедурних і доказових правил. Необхідно поєднати ролі свідків і техніки підготовки з конкретними етичними стандартами та юридичними правилами, щоб ілюструвати складні міркування, що залучені в підготовку свідків.

Таке поєднання здійснюється лише для зручності та ясності. Очевидно, що кожна роль свідка і кожна техніка підготовки фактично порушують кілька різних юридичних і етичних міркувань.

Модельний кодекс професійної відповідальності Американської асоціації юристів (*American Bar Association's Model Code of Professional Responsibility*) не згадує прямо про підготовку свідків, але ясно вказує, що фактична підготовка справи є суттєвою [6]. У контексті професійної компетентності Модельний кодекс надає вказівку адвокатам здійснювати представництво лише з «підготовкою, що відповідає обставинам». Подібна вимога в Федеральних правилах цивільного процесу полягає в тому, що адвокати повинні провести розумне розслідування фактів, заявлених у їхніх позовах. Це завдання зазвичай включає перегляд з клієнтом питань, що будуть розглянуті, прогнозування конкретних запитань, які можуть бути поставлені під час прямого чи перехресного допиту, і перегляд важливих документів для ознайомлення чи повторного ознайомлення клієнта з ними.

Практична література одногласно вважає відмову від допиту свідків перед їхніми свідченнями комбінацією стратегічної безглуздості та грубої недбалості. Адвокат, який не готує всіх свідків, вважається таким, що «знехтував своїми професійними обов'язками».

Юридична практика, що деталізує право шостої поправки на ефективну правову допомогу (*Sixth Amendment Right to Effective Assistance of Counsel*), надає додаткове розуміння необхідності ефективної підготовки. Представництво може бути неефективним, якщо адвокат не прово-

дить належного розслідування фактів у справі. Верховний суд постановив, що правова допомога є неефективною, якщо адвокат не отримує розумної кількості часу для підготовки до судового розгляду. Право клієнта на ефективну правову допомогу також включає конференції з адвокатом до і під час судового процесу. Суд чітко визнав, що ці конференції можуть включати підготовку свідків.

Незалежно від того, чи має свідок інтерес у результаті справи, адвокат повинен захищати свідка від того, щоб він виглядав нечесним, корисливим, непрофесійним, незграбним або неприємним.

Повертаючись до справи *Berkey Photo, Inc. v. Eastman Kodak Co.* розглянемо позицію Норта на слуханнях Іран-контра. Імунітет захищав його від переслідування за те, що він розповів комітету, але він мав надзвичайно сильний інтерес створити позитивне враження. Салліван (представник) частково відповідав за те, щоб допомогти Нарту досягти цієї мети.

Обов'язок підготовки, чітко впливає з обов'язків компетентності та прагнення захистити клієнта, однак обсяг цього обов'язку не є ясним. Положення «в межах закону» неминуче тягне адвоката в протилежному напрямку від інтересів клієнта. Найбільша невизначеність у цьому відношенні існує, коли підготовка може захопити клієнта до вчинення неправомірних дій.

Підготовка свідків ставить перед юристами складні етичні питання, оскільки вона знаходиться на межі глибокого напруження в межах змагальної системи між пошуком істини та захистом інтересів клієнта. Підготовка свідків може сприяти неточності, вносячи спотворення в свідчення свідка, але вона також сприяє точності, коли використовується для уточнення складних або погано згаданих подій. Підготовка свідків є продуктом змагальної системи – неминучим наслідком її структури і охоплює як пошук істини, так і захист інтересів клієнта [7].

Проблема підготовки свідків, як обговорюється в цій статті, має дві частини.

По-перше, застосовувана в США юридична доктрина є складною і амбівалентною.

По-друге, доктринальна складність і амбівалентність відображають напруження в основі структури змагальної системи. Важливо визнати, що аргументи за і проти підготовки свідків не відповідають один одному в точності. Більшість критиків підготовки свідків вказують на її спотворювальні ефекти на точність свідчень. Її прихильники відкидають пріоритет точності або вказують на цінність підготовки свідків у створенні чіткої та переконливої змагальної позиції.

Мета при оцінці конкретної техніки підготовки свідків, використаної з конкретним типом свідка, повинна включати оцінку змагальних наслідків. Підготовка свідків повинна бути спрямована на ті методи, які дозволяють попередній розбір справи свідка з представником, але при цьому такі методи мають мінімізувати ризик порушення процедури збору фактів.

Два види правил – етичні та процесуальні – впливають на практику підготовки свідків. Адвокат має етичний обов'язок, заснований на структурі змагальної системи, максимально повно зрозуміти справу клієнта і представити її якомога переконливіше. Оскільки практично вся підготовка свідків має спотворювальні ефекти на свідчення, підготовка повинна бути обмежена до мінімуму, необхідного для виконання етичної відповідальності адвоката. Адвокат повинен мати можливість отримати інформацію, уточнити важливі моменти, виявити або вирішити непорозуміння і організувати презентацію справи. Поза цим, полірування, сценаризація та репетиція (особливо повторна репетиція) здаються небажаними. Свідок повинен бути спокійним і володіти предметом очікуваного свідчення, але невразливість не є ані реалістичним очікуванням, ані в більшості випадків точним відображенням знань свідка.

Отже, етична заборона повинна залежати від питання, чи знає адвокат про неправдивість отриманих свідчень. Оскільки таке знання важко визначити та довести, забо-

рона на навмисне представлення неправдивих свідчень навряд чи стане корисним орієнтиром для відповідної підготовки свідків.

Суди також повинні захищати від розкриття документи, що були використані під час підготовки свідка. Розкриття таких матеріалів неявно демонструє процеси мислення адвоката, який збирав документи та його стратегію. До нещодавнього часу більшість практикуючих юристів у США вважали, що документи використані під час підготовки свідка є захищеними від розкриття, ймовірно, тому що загальні правила не зобов'язують розкривати ці підготовчі матеріали за принципом «просто перегляду». Проте деякі суди почали надавати такий доступ супротивній стороні через застосування Федерального правила доказів 612 (*Federal Rule of Evidence 612*), яке вимагає розкриття матеріалів, використаних до або під час свідчення для освіження пам'яті свідка [8].

Перегляд документа або переліку документів свідком під час підготовки піднімає проблему розрізнення між навчанням та спотворенням пам'яті свідка. Правило 612 надає можливість перехресному допитувачу перевірити точність освіженої пам'яті свідка та оцінити здатність документа освіжити пам'ять свідка.

Огляд процесу підготовки свідка надає чіткіше розуміння. Перегляд відповідних документів має переваги для дослідження якості свідчень свідка. Це саме той вид підготовки, який слід заохочувати. Це суттєво підвищує повноту, точність і зв'язність свідчень. Крім того, можливість огляду документів, що були використані під час підготовки свідка майже не дає можливості для спотворення свідчень, оскільки їх зміст не може змінюватися в такій мірі, як це може бути з «людською пам'яттю». Більше того, спотворення в значній мірі може бути виправлено зусиллями адвоката протилежної сторони, який має доступ до основних документів, що були використані під час підготовки.

Найбільша проблема з дозволом на розкриття таких матеріалів не полягає в тому, що адвокати відмовлятимуться від перегляду важливих документів зі свідками – базове ознайомлення з відповідними документами завжди буде суттєвим, – а в тому, що буде використано іншу техніку перегляду. Обачливий адвокат, з огляду на рішення у справі *Berkey Photo, Inc. v. Eastman Kodak Co.*, повинен припустити, що всі матеріали його підготовки з клієнтом будуть розкриті, однак, оскільки правило 612 застосовується лише до письмових матеріалів і враховуючи те, що суди строго захищають від розкриття підготовчі дії, які є усним робочим процесом, очевидною альтернативою є підготовка свідків шляхом опису, а не показу відповідних документів. Дійсно, деякі суди, вимагаючи розкриття матеріалів, переглянутих під час підготовки, припустили, що «усно підготовлений майбутній свідок» може використовувати «коуча», який ознайомився з документами і працює з їх змістом, замість самих документів [9].

Але при цьому потрібно враховувати, що усний опис документів є не найкращим можливим типом підготовки свідків для правової системи.

По-перше, підготовка, що проводиться усно, не зменшує ризику спотворення пам'яті. Навпаки, існує велика ймовірність того, що будь-який усний опис документа буде, в якійсь мірі, неточним. Адвокат, без сумніву, впровадить упередження, наприклад, мінімізуючи значення документа, якщо адвокат вважає за потрібне його мінімізувати. Без документа в руках свідок має мало вибору, окрім як погодитися з такою характеристикою. В результаті будь-яке подальше тлумачення документа свідком, ймовірно, відхилиться від істини. Неточність такого роду не тільки не допомагає свідку, який може бути поставлений у незручне становище під час перехресного допиту, але й шкодить процесу в цілому.

По-друге, усна підготовка є неповною. Покладаючись лише на усні обговорення, свідок може бути спантеличений під час свідчення певним нюансом висловлювання, контекстом або розміщенням пункту в документі чи матеріалом, який просто не був обговорений. Ретельний

перегляд самого документа свідком часто вирішує цю проблему. Це також дозволяє свідку допомогти адвокату, помітивши деталі про документ, які адвокат міг пропустити. Ймовірно, свідок буде краще ознайомлений з обставинами, за яких документ був написаний [10].

Можна використати збалансований підхід до розкриття інформації щодо процесу підготовки свідків, він передбачає використання вільного доступу сторін до документів по справі, та водночас конкретна вибірка та організація цих документів представником, що здійснює підготовку свідка повинна бути захищена, щоб уникнути надмірного розкриття підготовчих стратегій і потенційних упереджень.

На практиці це означає, що хоча протилежна сторона повинна мати доступ до документів через суттєве розкриття інформації, їй не слід автоматично надавати право отримувати весь перелік документів, які використовуює інша сторона для підготовки свідків. Такий підхід допоможе забезпечити, щоб увага всіх учасників процесу зосереджувалася на змісті документів, а не на процедурі їх відбору та організації юристом.

Таким чином може бути вирішена проблема розкриття не тільки повного переліку документів підготовки свідків, але й думок та стратегій адвоката. Метою є запобігти надмірній упередженості та зберегти цілісність змагального процесу, одночасно забезпечуючи можливість змістовного допиту та перевірки представлених доказів.

Цей компроміс забезпечить високий рівень конфіденційності процесу підготовки свідка. Навіть якщо стороні процесу дозволено запитати, чи переглядав свідок конкретний документ перед свідченням, відповідь на це питання не обов'язково повинна бути розкрита. Більше того, якщо підготовка була досить обширною, свідок навряд чи зможе повністю або в точності згадати, які документи обговорювалися з адвокатом. Головна мета запиту на «повний список» документів, переглянутих зі свідком, – отримати повну та точну картину питань, які адвокат в процесі підготовки свідка вважав важливими. Запитувач сподівається таким чином зрозуміти, як опонент оцінює важливі моменти у справі і, можливо, які докази та аргументи можуть бути використані.

Підготовка свідків не є безневинною. Вона надає адвокатам можливість заохочувати свідків до надання зручних, а не обов'язково точних свідчень. Навіть з найчеснішими намірами підготовка може призвести до спотворення спогадів свідків. Але підготовка свідків є невід'ємною частиною ролі адвоката в судовій системі, яка залежить від розвитку справи та змагального процесу. Деякі підготовчі дії є необхідними для послідовного та досить точного представлення фактів. Цей конфлікт не може бути вирішений одним або кількома доктринальними правилами.

Висновки. Застосування принципів Федерального правила доказів 612 (Federal Rule of Evidence 612) в контексті системи цивільного судочинства України може включати ряд суттєвих змін для забезпечення балансу між точністю свідчень і правами сторін на конфіденційність підготовки свідків.

Федеральне правило доказів 612 вимагає розкриття матеріалів, які використовуються для освіження пам'яті свідка до або під час свідчення. Це правило може служити основою для впровадження схожих практик в Україні. У цьому контексті можна вжити ряд заходів для покращення системи цивільного судочинства.

По-перше, доцільно ввести чіткі правила для підготовки свідків, які б визначали межі допустимого в підготовці. В Україні це може включати розмежування того, що є дозволеним в процесі підготовки свідка, і що може викликати ризик спотворення свідчень. Якщо свідки використовують матеріали для освіження пам'яті, ці матеріали повинні бути розкриті стороні супротивника. Це дозволяє забезпечити прозорість і дозволяє іншій стороні перевірити, наскільки правильною є інформація надана свідком.

Однак, необхідно знайти баланс між вимогами прозорості та необхідністю зберегти певні аспекти підготовки в конфіденційності. Це може бути досягнуто через нормативно-правове визначення того, що розкриття документів, які безпосередньо використовуються для освіження пам'яті та підготовки свідків, є важливим, але обговорення деталей підготовки, наприклад, специфічних стратегій або рекомендацій адвоката, повинно залишатися захищеним.

З іншого боку, для забезпечення рівності сторін судового процесу, в Україні можна розглянути варіанти, які дозволяють іншій стороні отримати доступ до важливих документів, на основі яких свідки формують свої свідчення. Це включає можливість запитувати, чи свідок переглядав конкретні документи перед свідченням, але без розкриття всіх деталей підготовки. Такий підхід дозволяє забезпечити точність свідчень без надання надмірної переваги одній зі сторін процесу.

Також необхідно врахувати, що такі зміни можуть включати освітні ініціативи для адвокатів і суддів, щоб краще зрозуміти нові правила і як вони можуть вплинути на підготовку свідків і достовірність наданої ними інформації. Впровадження навчальних програм для юридичних фахівців і суддів може допомогти забезпечити ефективність нововведень і запобігти зловживанням.

Таким чином, застосування принципів Федерального правила доказів 612 в українській системі цивільного судочинства може допомогти створити справедливий баланс між необхідністю підготовки свідків та забезпеченням достовірності їх свідчень, що зрештою сприятиме підвищенню якості судового процесу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Justia. U.S. Law. U.S. Case Law. U.S. BERKEY PHOTO, INC. v. EASTMAN KODAK CO URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/444/1093/>
2. LII. Federal Rules of Evidence. Rule 612. URL: https://www.law.cornell.edu/rules/fre/rule_612
3. Witness Preparation. John S. Applegate. Indiana University Maurer School of Law URL: <https://core.ac.uk/reader/232666230>
4. District of Columbia Bar, Legal Ethics Comm., Op. No. 79 (1979).
5. Iran-Contra Investigation: Joint Hearings Before the Senate Select Comm. on Secret Military Assistance to Iran and the Nicaraguan Opposition and the House Select Comm. To Investigate Covert Arms Transactions with Iran (1987) [hereinafter Iran-Contra Hearings] (testimony of Oliver L. North). URL: <https://www.britannica.com/event/Iran-Contra-Affair>
6. Model Rules of Professional Conduct – Table of Contents URL: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/model_rules_of_professional_conduct_table_of_contents/
7. J. AUERBACH, UNEQUAL JUSTICE: LAWYERS AND SOCIAL CHANGE IN MODERN AMERICA (1976). URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/iustitia/vol4/iss2/5/>
8. Freedman, Personal Responsibility in a Professional System, 27 CATH. U.L. REV. 191 (1978). URL: <https://scholarship.law.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2412&context=lawreview>
9. Haynsworth, Professionalism in Lawyering, 27 S.C.L.Q. 627, 628 (1976). URL: <https://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2427&context=sclr>
10. The New Public Interest Lawyers, 79 YALE L.J. 1069, 1123 (1970). URL: <https://www.jstor.org/stable/795258>

КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

CLASSIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST POPULAR EXPRESSION ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE

Колодін Д.О., к.ю.н., доцент,
декан факультету цивільної та господарської юстиції
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню питань класифікації кримінальних правопорушень проти народного волевиявлення за законодавством України. Ознаки кримінальних правопорушень у сфері реалізації виборчих та референдумних правовідносин детерміновані глибинною сутністю виборчого процесу, його політичними та економічними складовими, які створюють привабливість втручання у виборчі правовідносини. Виборче право не виникає саме по собі, оскільки є зумовленим рядом конституційних приписів, які забезпечують не лише можливість особи брати участь у формуванні публічної влади, а і формують складну цілісну виборчу систему України.

Пропонується теза про те, що народне волевиявлення, як об'єкт кримінально-правової охорони, становить собою сукупність одинорідних суспільних відносин (правовідносин) з формування виборчих органів і посадових осіб публічної влади, відкликання представників виборчих органів чи посадових осіб публічної влади за народною ініціативою, а також прийняття загальнообов'язкових рішень з питань державного та місцевого значення.

Наводиться класифікація кримінальних правопорушень проти народного волевиявлення можуть бути поділені на три групи: 1) кримінальні правопорушення, які вчиняються виключно під час виборчого процесу чи процесу референдуму (ч. 1 ст. 157 в частині перешкодження вільному здійсненню виборцем, учасником референдуму свого виборчого права або права брати участь у референдумі, перешкодження діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, процесу референдуму, ініціативної групи референдуму, комісії референдуму) члена ініціативної групи референдуму або офіційного спостерігача, ст. 158¹, ст. 158³ (крім частини другої цієї статті в частині зберігання незаконно виготовленої чи підробленої виборчої документації, документації референдуму), ст. 159, ч. 1 ст. 159¹ (в частині подання завідомо недостовірних відомостей у фінансовому звіті про надходження та використання коштів виборчого фонду політичної партії, місцевої організації політичної партії, кандидата), ч. 2 та ч. 4 ст. 159¹, ч. 1 ст. 160 (крім прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди членом виборчої комісії або комісії з референдуму), ч. 2 ст. 160, крім пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди члену виборчої комісії або комісії з референдуму, ч. 3 ст. 160, ч. 4 ст. 160);

2) кримінальні правопорушення, які вчиняються поза межами виборчого процесу чи процесу референдуму (ст. 158², ч. 1 ст. 159¹ в частині подання завідомо недостовірних відомостей у звіті політичної партії про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру);

3) кримінальні правопорушення, які можуть вчинятися як під час виборчого процесу чи процесу референдуму, так і поза їх межами (ч. 1 ст. 157 в частині перешкодження у виконання своїх повноважень членами виборчих комісій або комісії з референдуму, ч. 4 та ч. 5 ст. 157, ст. 158, ч. 2 ст. 158³ в частині зберігання незаконно виготовленої чи підробленої виборчої документації, документації з референдуму).

Ключові слова: народне волевиявлення, виборчий процес та процес референдуму, об'єкт кримінального правопорушення, кримінальні правопорушення, виборчі та референдумні права, класифікація кримінальних правопорушень.

The article is devoted to the study of issues related to the classification of criminal offenses against the expression of the people's will under Ukrainian legislation. The signs of criminal offenses in the field of implementation of electoral and referendum legal relations are determined by the deep essence of the electoral process, its political and economic components which create the attractiveness of interference with electoral legal relations. The right to vote does not arise by itself, since it is conditioned by a number of constitutional provisions which ensure not only the ability of a person to participate in the formation of public authorities, but also form a complex and integral electoral system of Ukraine.

The author proposes the thesis that the people's will, as an object of criminal law protection, is a set of homogeneous social relations (legal relations) on the formation of electoral bodies and public officials, recall of representatives of electoral bodies or public officials at the people's initiative, and also on the adoption of generally binding decisions on issues of state and local importance.

The classification of criminal offenses against the expression of the people's will provided herein may be divided into three groups: 1) criminal offenses committed exclusively during the electoral or referendum process (part 1 of Art. 157 in terms of obstructing the free exercise by a voter, referendum participant of his/her electoral right or right to participate in a referendum, obstructing the activities of another subject of the electoral process, referendum process, initiative group of a referendum, referendum commission) of a member of the initiative group of a referendum or an official observer, Art. 158¹, Art. 158³ (except for part two of this article regarding the storage of illegally produced or forged election or referendum documentation), Art. 159, part 1 of Art. 159¹ (regarding the submission of knowingly false information in the financial report on the receipt and use of funds of the election fund of a political party, local organization of a political party, candidate), part 2 and part 4 of Art. 159¹, part 1 of Art. 160 (except for acceptance of an offer, promise or receipt of an undue benefit by a member of an election or referendum commission), Article 160(2), except for an offer, promise or provision of an undue benefit to a member of an election or referendum commission, Article 160(3), Article 160(4));

2) criminal offenses committed outside of the election or referendum process (Article 158², part 1 of Article 159¹ in terms of submitting knowingly false information in the report of a political party on property, income, expenses and financial liabilities)

3) criminal offenses that may be committed both during the election or referendum process and outside of it (Article 157(1) in terms of obstruction of the exercise of their powers by members of election or referendum commissions, Article 157(4) and (5), Article 158, Article 158(2) in terms of storage of illegally produced or forged election or referendum documentation).

Key words: popular will, election and referendum process, object of a criminal offense, criminal offenses, electoral and referendum rights, classification of criminal offenses.

Встановлення об'єкта кримінального правопорушення, як і інших елементів складу, дозволяє детермінувати конкретне кримінально каране діяння. Відсутність поняття об'єкта кримінального правопорушення у законодавстві України про кримінальну відповідальність поєднується з відсутністю єдності позицій в науці кримінального права щодо визначення його сутності та змісту. Тема об'єкта кримінального правопорушення залишається

актуальною для вітчизняної наукової доктрини, вчені не можуть прийти до єдиної думки та продовжують дискусії з цього приводу. Відомо, що більшість вчених дотримуються позиції того, що об'єктом кримінального правопорушення є певні суспільні відносини, на які направлено суспільно небезпечне діяння, яким завдається шкода внаслідок його вчинення або створюється загроза такої шкоди. Визначаючи об'єктом кримінального правопо-

рушення суспільні відносини, дослідники цієї проблеми визнають, що кримінальне право охороняє не матеріальні блага, цінності, а форму їх вияву, зв'язки між суб'єктами відносин. Об'єкт кримінальних правопорушень виступає у якості одного з основних критеріїв класифікації кримінально протиправних діянь.

Кримінально-правова характеристика об'єкта та класифікації кримінальних правопорушень проти виборчих прав громадян раніше досліджувалася П. П. Андрушком, С. Я. Лиховою, Л. П. Медіною, В. П. Тихим, М. І. Мельником та іншими вітчизняними науковцями.

У науковій літературі відмічається, що «виборчі відносини як вид суспільних відносин формуються на основі об'єктивних законодавчих норм, які по суті уже акумулювали і розчинили в собі багато цінностей, поєднавши їх із численними соціально-правовими принципами. Виборчі права реалізуються виключно у межах таких відносин і не мають самостійного природного фундаменту, на відміну від категорій життя, здоров'я, народження як самостійних і незалежних. Така позиція повною мірою корелюється з науковими поглядами щодо зв'язку цінностей з юридичними нормами і їх реальним втіленням» [1, с. 87].

Ознаки кримінальних правопорушень у зазначеній сфері детерміновані глибинною сутністю виборчого процесу, його політичними та економічними складовими, які створюють привабливість втручання у виборчі правовідносини. Виборче право не виникає саме по собі, оскільки є зумовленим рядом конституційних приписів, які забезпечують не лише можливість особи брати участь у формуванні публічної влади, а і формують складну цілісну виборчу систему України.

Виборчі правовідносини як багатогранне утворення за такого підходу вбирають у себе основні елементи і принципи виборчого права та виборчого процесу, учасників виборів, діяльність окремих суб'єктів виборчого процесу та їх взаємозалежність тощо.

Аналіз диспозицій нині передбачених кримінально караних діянь проти виборчої системи (ст. ст. 157–160 КК України) дає можливість стверджувати, що зазначені діяння існують виключно в ході реалізації народного волевиявлення.

Народовладдя, тобто демократія передбачає безпосередню участь народу. Тільки інститутам, створеним народом і для народу, може бути надана влада держави. Саме таке положення є утвердженням в статті 3 Першого протоколу до Конвенції від 20 березня 1952 року, де визнається сутність вільних виборів та вказується, що «Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування за умов, які забезпечуватимуть народові вільне виявлення своєї думки при виборі законодавчої влади» [2].

Народне волевиявлення, як об'єкт кримінально-правової охорони, становить собою сукупність однорідних суспільних відносин (правовідносин) з формування виборчих органів і посадових осіб публічної влади, відкликання представників виборчих органів чи посадових осіб публічної влади за народною ініціативою, а також прийняття загальнообов'язкових рішень з питань державного та місцевого значення.

Народне волевиявлення, як родовий об'єкт, охоплює собою три групи тотожних суспільних відносин:

1) суспільні відносини з реалізації виборчих або референдумного прав громадян, прав чи повноважень інших суб'єктів виборчого чи референдумного процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена виборчої комісії, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача, а також права на участь у виборчому процесі чи процесі референдуму;

2) суспільні відносини з організації і проведення виборів чи референдуму;

3) суспільні відносини з реалізації права громадян на відкликання представника виборних органів чи посадової особи публічної влади, прав члена ініціативної групи чи офіційного представника такої ініціативної групи, а також права на участь у процесі відкликання представника виборних органів або посадової особи публічної влади. Ці відносини можуть виконувати функцію видових об'єктів кримінальних правопорушень проти народного волевиявлення.

Слід зазначити, що ступінь розвинутості та усталеності виокремлених відносин є не однаковою, що безпосередньо впливає на вирішення питання щодо меж їх кримінально-правової охорони. Найбільш розвинутими є відносини першої групи, що не випадково, оскільки виборчі та референдумне права є доволі традиційним об'єктом кримінально-правової охорони. Проте, й тут є певні прогалини, пов'язані, як вже зазначалося, з трансформацією відповідної законодавчої бази, внаслідок чого з'явилася нова категорія прав – права на участь у виборчому процесі, чи процесі референдуму, які хоча й пов'язані з основними виборчими правами або референдумним правом, все ж таки, утворюють самостійну групу, яка не фігурує у ч. 1 ст. 157 чинного КК України. Втім необхідність її кримінально-правової охорони є цілком очевидною. Запропонувати наступну класифікацію кримінальних правопорушень проти народного волевиявлення:

1) кримінальні правопорушення, що посягають на суспільні відносини з реалізації виборчих або референдумного прав, прав та повноважень інших суб'єктів виборчого процесу чи процесу референдуму: перешкодження здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ч. 1, ч. 2, ч. 3 ст. 157); пропозиція, обіцянка або надання виборцю чи учаснику референдуму, кандидату, члену виборчої комісії, або комісії з референдуму неправомірної вигоди (ч. 2 ст. 160 КК). До цієї групи слід також віднести запропоновану вище ст. 157¹, а також перешкодження здійсненню права громадян на відкликання депутатів місцевих рад та прав члена ініціативної групи з відкликання депутатів місцевих рад чи представника такої ініціативної групи, яке поки що можна передбачити у межах ч. 1 ст. 157 КК;

2) кримінальні правопорушення, що посягають на суспільні відносини з організації та проведення виборів або референдуму: незаконне втручання службової особи у діяльність виборчої комісії, комісії з референдуму (ч. 4 ст. 157); ухилення члена виборчої комісії чи члена комісії з референдуму від виконання своїх обов'язків у роботі комісії без поважних причин (ч. 5 ст. 157); надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або інше не санкціоноване втручання в роботу Державного реєстру виборців (ст. 158); незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше одного разу, викрадення, пошкодження, приховування або знищення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі (ст. 158¹); фальсифікація, підроблення, викрадення, пошкодження, знищення виборчої документації, документації референдуму, викрадення, пошкодження, приховування, знищення печатки виборчої комісії, комісії з референдуму, виборчої скриньки, списку виборців чи учасників референдуму (ст. 158³); незаконне знищення або пошкодження виборчої документації або документації референдуму (ст. 158²); порушення таємниці голосування (ст. 159); порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму (ст. 159¹); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання членом виборчої комісії, офіційним спостерігачем неправомірної вигоди (ч. 1 ст. 160); проведення передвиборної агітації чи агітації референдуму, поєднаної з непрямым підкупом виборців (ч. 3 ст. 160).

Кримінальні правопорушення проти народного волевиявлення можуть бути класифіковані і за часом їх вчинення, оскільки виокремлені вище видові об'єкти можуть охоронятися як в межах виборчого процесу чи процесу референдуму, так і поза їх межами. Так, наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 79 Виборчого кодексу, повноваження окружних та дільничних виборчих комісій можуть тривати і поза строками виборчого процесу Президента України, який завершується через п'ятнадцять днів після офіційного оголошення Центральною виборчою комісією результатів виборів Президента України або у день офіційного оприлюднення подання Центральної виборчої комісії до Верховної Ради України щодо призначення повторних виборів Президента України. Виборчий процес виборів народних депутатів завершується через п'ятнадцять днів після офіційного оприлюднення Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів, хоча повноваження окружних та дільничних виборчих комісій можуть частково тривати і поза строками виборчого процесу (ч. 3 ст. 137 Виборчого кодексу). Тобто, суспільні відносини з реалізації повноважень членів виборчих комісій є об'єктом кримінально-правової охорони як під час виборчого процесу, так і після його завершення.

Згідно ч. 1 ст. 17 Закону України «Про політичні партії в Україні» політична партія зобов'язана щорічно опубліковувати в загальнодержавному засобі масової інформації фінансовий звіт про доходи і видатки, а також звіт про майно політичної партії. Звідси постає, що таке діяння, як подання завідомо недостовірних відомостей у звіті політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру (ч. 1 ст. 159¹ КК), вчиняється виключно у міжвиборчий період. У той же час, партія зобов'язана відкрити рахунки свого виборчого фонду не пізніше як на десятий день з дня реєстрації Центральною виборчою комісією кандидатів, включених до виборчих списків партії (ч. 1 ст. 150 Виборчого кодексу). У свою чергу, реєстрація кандидатів у депутати є першим етапом виборчого процесу, поряд з їх висуненням (п. 1 ч. 1 ст. 137 Виборчого кодексу). Це означає, що таке діяння, як подання завідомо недостовірних відомостей у фінансовому звіті про надходження та використання коштів виборчого фонду політичної партії, місцевої організації політичної партії чи кандидата може вчинятися лише під час виборчого процесу.

Виходячи з цього кримінальні правопорушення проти народного волевиявлення можуть бути поділені на три групи:

1) кримінальні правопорушення, які вчиняються виключно під час виборчого процесу чи процесу референдуму (ч. 1 ст. 157 в частині перешкоджання вільному здійсненню виборцем, учасником референдуму свого

виборчого права або права брати участь у референдумі, перешкодження діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, процесу референдуму, ініціативної групи референдуму, комісії референдуму) члена ініціативної групи референдуму або офіційного спостерігача, ст. 158¹, ст. 158³ (крім частини другої цієї статті в частині зберігання незаконно виготовленої чи підробленої виборчої документації, документації референдуму), ст. 159, ч. 1 ст. 159¹ (в частині подання завідомо недостовірних відомостей у фінансовому звіті про надходження та використання коштів виборчого фонду політичної партії, місцевої організації політичної партії, кандидата), ч. 2 та ч. 4 ст. 159¹, ч. 1 ст. 160 (крім прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди членом виборчої комісії або комісії з референдуму), ч. 2 ст. 160, крім пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди члену виборчої комісії або комісії з референдуму, ч. 3 ст. 160, ч. 4 ст. 160);

2) кримінальні правопорушення, які вчиняються поза межами виборчого процесу чи процесу референдуму (ст. 158², ч. 1 ст. 159¹ в частині подання завідомо недостовірних відомостей у звіті політичної партії про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру);

3) кримінальні правопорушення, які можуть вчинятися як під час виборчого процесу чи процесу референдуму, так і поза їх межами (ч. 1 ст. 157 в частині перешкоджання у виконання своїх повноважень членами виборчих комісій або комісії з референдуму, ч. 4 та ч. 5 ст. 157, ст. 158, ч. 2 ст. 158³ в частині зберігання незаконно виготовленої чи підробленої виборчої документації, документації з референдуму).

Проте, слід зазначити, що наведена класифікація хоча й має значення для встановлення меж кримінально-правової охорони народного волевиявлення, загальної спрямованості посягань, передбачених ст. ст. 157–160 КК України, вона не змінює. Так або інакше, зазначені діяння заподіюють шкоду або відносинам з реалізації виборчих чи референдумних прав, прав та повноважень інших суб'єктів виборчого процесу чи процесу референдуму, або відносинам з організації та проведення виборів чи референдуму.

Таким чином, кримінальні правопорушення проти народного волевиявлення можуть бути визначені як передбачені КК України суспільно небезпечні винні діяння, які вчиняються як під час виборчого процесу (процесу референдуму), так і поза їх межами і заподіюють істотну (значну) шкоду суспільним відносинам з реалізації виборчих або референдумних прав громадян, прав та повноважень інших суб'єктів виборчого процесу (процесу референдуму) або суспільним відносинам з організації та проведення виборів (референдуму) чи створюють загрозу заподіяння такої шкоди.

ЛІТЕРАТУРА

- Бурдій А.В. Кримінально-правова охорона виборчих прав громадян України : дис. канд. юрид. наук. 12.00.08. Київ, 2020. 235 с.
- Європейська конвенція з прав людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14, з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13. URL: <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Basic+Texts/The+Convention+and+additional+protocols/The+European+Convention+on+Human+Rights/>

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

FEATURES OF THE SOCIAL PROTECTION OF CHILDREN DURING THE STATE OF MARTIAL IN THE TERRITORY OF UKRAINE

Кузнецова М.Ю., к.ю.н.,
завідувачка кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Імамгулієва К.І., студентка II курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

В даній науковій статті було проведено нормативно-правовий аналіз соціального захисту дітей під час дії воєнного стану на території України. Першочергово автором було виділено важливість зазначеного вище питання. Було проаналізовано основні нормативні засади здійснення соціального захисту дітей. Проведено аналіз соціального захисту дітей під час дії воєнного стану, а саме чинних нормативно-правових актів, які оновили основні засади у даній галузі. Охарактеризовано поняття соціального захисту, положення про майно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, про майно осіб з інвалідністю, засади матеріального забезпечення цих категорій дітей. Надано статистичні дані стосовно критичної ситуації в країні, пов'язаними з руйнуваннями закладів освіти, евакуацією сімей з дітьми через повномасштабне вторгнення, завданням фізичної і моральної шкоди здоров'ю дітей та вбивством дітей у зв'язку зі збройною агресією, ворожими обстрілами, тимчасовою окупацією території. Важливої уваги було приділено сучасному режиму воєнного стану на території України та змін у положеннях про надання матеріальної допомоги сім'ям з дітьми. Виділено проблемні питання у сфері соціального захисту дітей, особливо його практичного застосування в умовах воєнного стану. Запропоновано декілька напрямків вдосконалення соціального захисту дітей під час дії воєнного стану на території України, а саме у сфері покращення взаємодії України з міжнародними організаціями, розробки чіткого механізму примусової евакуації дітей з території ведення активних бойових дій, створення чітких умов для отримання дитиною повноцінної освіти, забезпечення сприятливих умов проживання для сімей з дітьми при переміщенні їх до безпечної території України, створення та організація діяльності безоплатних психологічних центрів для підтримання ментального здоров'я дитини.

Ключові слова: соціальний захист дітей, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, воєнний стан, діти в умовах війни, допомога дітям.

In this scientific article, a regulatory and legal analysis of the social protection of children during martial law in Ukraine was carried out. First of all, the author highlighted the importance of the above issue. The main regulatory principles of implementation of social protection of children were analyzed. An analysis of the social protection of children during martial law was carried out, namely the current legal acts that updated the basic principles in this field. The concept of social protection, provisions on the property of orphans and children deprived of parental care, on the property of persons with disabilities, principles of financial support for these categories of children are characterized. Statistical data are provided regarding the critical situation in the country, related to the destruction of educational institutions, the evacuation of families with children due to a full-scale invasion, the physical and moral harm to the health of children and the killing of children in connection with armed aggression, enemy shelling, temporary occupation territory. Important attention was paid to the current regime of martial law on the territory of Ukraine and changes in the regulations on providing financial assistance to families with children. Problematic issues in the field of social protection of children, especially its practical application in the conditions of martial law, are highlighted. Several directions for improving the social protection of children during martial law in Ukraine are proposed, namely in the field of improving Ukraine's interaction with international organizations, developing a clear mechanism for the forced evacuation of children from the territory of active hostilities, creating clear conditions for a child to receive a full-fledged education, ensuring favorable living conditions for families with children when moving them to a safe territory of Ukraine, creation and organization of activities of free psychological centers to support the mental health of children.

Key words: social protection of children, an orphan child, children deprived of parental care, martial law, a child in war conditions, helping children.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення виникає дуже важливе питання стосовно соціального захисту дітей під час дії воєнного стану на території України, оскільки саме чіткі та затверджені державою стандарти соціального захисту дітей сприяють успішній стабілізації їхньої нервової системи, матеріального забезпечення потреб, вирішення питань безпеки життя та здоров'я дітей тощо.

Нагальність даного питання обумовлена тривалістю війни на нашій території, що залишає значний слід в житті кожної дитини. Наразі система соціального захисту дітей функціонує та показує успішні результати, але завжди існують можливі напрямки її вдосконалення. Тому необхідно проаналізувати результати впровадження соціального захисту дітей в період з 24 лютого 2022 року й дотепер, визначити нормативно-правові засади цієї системи та запропонувати можливості вдосконалення даного інституту.

Стан дослідження. Дослідженню особливостей соціального захисту дітей під час воєнного стану в Україні приділяли увагу наступні вчені як: Ю. Белуга, О. Бурлака, К. Дробязко, К. Ігнатенко, І. Коваль та інші.

Також, за основу нормативно-правової документації було взято Конституцію України, Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Закон України «Про

охорону дитинства», Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та інше законодавство України.

Метою статті є дослідження сучасного стану та визначенні можливостей вдосконалення соціального захисту дітей під час воєнного стану в Україні.

Завдання статті: визначити сучасний стан соціального захисту дітей під час воєнного стану на території України, виявити проблематику даного питання та запропонувати можливі заходи вдосконалення соціального захисту дітей під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Одним з важливих питань кожного цивілізованого суспільства є соціальний захист своїх громадян, особливо соціальний захист дітей, оскільки дана категорія населення є однією з найбільш вразливіших. Організм дитини, її моральні та соціальні якості ще формуються, тому будь-яка небезпечна, критична ситуація може мати негативні наслідки у формуванні майбутньої особистості.

Як стверджує І. Коваль, забезпечення найкращих інтересів дитини – це дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її

віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [1, с. 67].

За більше ніж два роки війни, значна кількість дітей постраждали від її наслідків. Діти втрачають своїх рідних та будинки, зазнають тілесних пошкоджень від ворожих обстрілів, внаслідок чого отримують психологічні травми на все життя. Особливої шкоди зазнають діти, які перебувають на окупованих ворогом територіях. Важливим є визначення стану соціального захисту усіх дітей, незалежно від їхнього статусу, національності, місця перебування.

Перш за все, слід визначити нормативно-правовий стан захисту прав дітей. Основним правовим документом у даній сфері є Конституція України, в нормах якої закріплені права дітей на: життя та охорону здоров'я; ім'я та громадянство; на достатній життєвий рівень; вільне висловлення думок та отримання інформації; захист від усіх форм насильства; майно; житло; освіту; працю з 16 років; проживання разом з сім'єю; об'єднання в молодіжні організації тощо.

В статті 52 Конституції України безпосередньо закріплена наступна норма: «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» [2].

Основний закон України не виокремлює якусь конкретну дитину за її соціальним становищем, релігійними поглядами, кольором шкіри. Всі діти, які перебувають на території України, є рівними у своїх правах, а держава, в свою чергу, здійснює всі заходи для їх захисту.

Серед інших нормативно-правових актів також слід зазначити важливість Сімейного кодексу України, Цивільного кодексу України та Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» в яких закріплені положення про: права і обов'язки батьків та дітей; майнові та немайнові відносини; питання усиновлення дітей; питання виховання дітей; влаштуванні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; соціальне та пенсійне забезпечення дітей тощо [3–5].

Вищезазначені нормативно-правові акти є основоположними в системі правового регулювання соціального забезпечення, відповідно до яких визначаються основні засади соціального захисту дітей. До таких засад можна віднести: створення умов для реалізації кожної дитини; забезпечення виховання та утримання дітей; захист майнових, житлових та інших прав та інтересів дітей; збереження здоров'я та життя дитини; забезпечення права на здоровий розвиток; формування соціальної адаптації.

Слід перейти до визначення поняття соціального захисту дітей. Так, наприклад, Ігнатенко К. під соціальним захистом розуміє сукупність нормативно закріплених гарантій та дій з боку державних органів влади спрямованих на вирівнювання положення громадян не дивлячись на вік з іншими членами суспільства у випадках настання соціальних, політичних та інших видів ризиків [6, с. 329].

На думку О. Бурлаки, система соціального захисту – комплекс, політика, в основному спрямована на дотримання прав людини (соціальних та інших); забезпечення соціальних гарантій, гідного життя (якості життя) людини або окремих груп населення, задоволення потреб; підтримку доходів населення в особливих ситуаціях, створення умов самореалізації тощо [7, с. 126].

Враховуючи викладені вище твердження, під соціальним захистом слід розуміти цілу систему заходів, яка спрямована насамперед на захист та відновлення соціально-економічних, правових, політичних, медико-екологічних,

психолого-педагогічних умов життя дитини. Вони забезпечують її формування, розвиток та виживання в сучасному світі.

Неабиякої важливості набуває вирішення питання соціального захисту дітей в умовах воєнного стану. Так, за офіційними даними з вебсайту «Діти війни», станом на 21.09.2024 р. внаслідок збройної агресії росії в Україні загинуло 576 – дітей, поранено – 1610 дітей, зниклими безвісти вважаються – 1940 дітей, депортовані або примусово переміщені – 19546 дітей, постраждало від сексуального насильства – 15 дітей. Найбільше постраждало дітей у таких областях: Донецькій, Харківській, Дніпропетровській, Херсонській, Київській, Запорізькій [8].

Серед основних проблем соціального захисту дітей в умовах воєнного стану можна виділити наступні:

- переміщення дітей в межах країни та за кордон;
- розлучення дітей з батьками, які стали на захист батьківщини;
- знищення української ідентичності та свідомості дітей на окупованих територіях;
- постійні обстріли на територіях, які межують з територією ворога, що ускладнює процес надання дітям медичної допомоги;
- руйнування критичної інфраструктури;
- порушення права на освіту, у зв'язку з обстрілами росії освітніх закладів тощо.

Особливості ж соціального захисту дітей в умовах воєнного стану визначені в окремих нормативно-правових положеннях, більшість яких оновлюється вже після початку повномасштабного вторгнення, або взагалі тільки створенні. Неможливо передбачити всі можливі варіанти розвитку подій та потреби, які виникнуть у дитини в окремих ситуаціях, тому було прийнято низку відповідних актів.

Власне саме поняття воєнного стану та його умови встановлені в Законі України «Про правовий режим воєнного стану». Згідно з ст. 1 цього Закону воєнним станом є особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [9].

В умовах війни виникла необхідність законодавчого закріплення багатьох питань захисту прав дитини, які не могли бути вирішені в загальному порядку, що панував у мирний час. Зрозуміло, що воєнний стан та активні бойові дії в Україні зумовлені новою реальністю сьогодення, а загальний порядок захисту прав дитини, який був встановлений законодавством у мирний час просто перестав працювати. В умовах воєнного стану постало питання про можливість реального захисту прав дітей, які стали жертвами російської агресії та залишилися без піклування батьків чи у складних життєвих обставинах.

Так, на початку війни, Кабінетом Міністрів України було затверджено Постанову № 349 від 22.03.2022 р. Цією постановою було запроваджено ряд значних змін стосовно захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану [10].

Зміни, які були внесені цією постановою, перш за все, полягають в можливості тимчасового влаштування дітей, під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану, до дитячих будинків сімейного типу, до прийомних сімей. Умова стосовно влаштування до дитячих будинків та прийомних сімей, дітей, які залишилися без батьківського піклування, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування й дітей, розлучених із сім'єю існувала і раніше, але саме вищезазначена постанова враховує долю дітей, які опинилися в такій ситуації у період воєнного стану.

Наступним важливим нормативно-правовим актом є Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 405 «Про реалізацію спільного з Міжна-

родним надзвичайним фондом допомоги дітям при Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) проекту щодо додаткових заходів соціальної підтримки найбільш вразливих категорій населення». Зазначений документ створений в рамках реалізації проекту щодо права на виплату додаткової грошової допомоги за рахунок коштів ЮНІСЕФ окремим категоріям сім'ям з дітьми [11].

Так, завдяки співпраці України з ЮНІСЕФ було реалізовано проект, в якому було закріплено право на виплату додаткової грошової допомоги для:

- сімей, до складу яких входять троє і більше дітей, з яких не менш як одна дитина не досягла двох років;
- сімей, до складу яких входять двоє і більше дітей, з яких не менш як одна дитина має інвалідність тощо.

За дослідженнями К. Дробязко вказано, що ще одним значним кроком для захисту дітей під час воєнного стану стало запровадження загальнонаціональної програми «Дитина не сама». Цю програму запроваджено Офісом Президента України спільно з Дитячим фондом ЮНІСЕФ Україна та Міністерством соціальної політики. Програма являє собою чат-бот «Дитина не сама» – ресурс допомоги дітям у воєнний час, зі змістом якого можна ознайомитися в мережі Інтернет [12].

Цікавою ця програма є саме за її доступність та сучасний підхід до вирішення проблем. Програма реалізована у вигляді чат-боту у соціальному месенджері Telegram, що дозволяє отримати відповіді на будь-які питання з приводу влаштування, або надання тимчасового притулку для дітей у нових сім'ях. За цією програмою будь-яка небайдужа людина може повідомити про випадки перебування дитини без нагляду, або про випадки поганого поводження з дитиною.

Загалом, за більше ніж два роки з початку повномасштабної війни, ЮНІСЕФ розширили свою діяльність в Україні. Відкрито та працюють нові офіси в багатьох містах України, надається гуманітарна допомога, здійснюється підтримка дітей, ведеться активна співпраця з іншими волонтерськими організаціями задля вдалого соціального захисту кожної дитини.

Соціальний захист у вигляді надання грошової допомоги та соціальних пільг, покращився також із затвердженням Постанови Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 р. № 214 «Про деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану». Додаткова допомога, під час дії воєнного стану, надається наступним категоріям населення: малозабезпеченим сім'ям; одиноким матерям на дітей; дітям, над якими встановлено опіку чи піклування; дітям, хворим на тяжкі хвороби. Також, окремо Кабінет Міністрів України 20 березня 2022 року постановою № 332 затвердив новий Порядок надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам [13; 14].

В будь-яких вище зазначених категорії населення потребують на додаткове забезпечення з боку держави. Проте в умовах воєнного стану та збройної агресії викликів становиться набагато більше й дітям потребується ще більше коштів для виживання та соціалізації в суспільстві.

Важливим нормативним введенням є доповнення статті 30¹ Закону України «Про охорону дитинства» наступною нормою: «У разі переміщення, у тому числі за кордон з метою евакуації під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні, дітей, зарахованих/власшованих на цілодобове перебування до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування, власшованих у сім'ю патронатних вихователів, керівники відповідних закладів, уповноважені ними працівники або інші особи, призначені органом опіки та піклування чи військовою адміністрацією/військово-цивільною адміністрацією за місцем розташування закладу, зокрема у разі усунення керівника або уповноваженого ним працівника від виконання обов'язків чи відсутності керівника або уповноваженого ним працівника, патро-

натні вихователі є законними представниками таких дітей (крім повноважень щодо вчинення від імені та в інтересах дитини правочинів, пов'язаних із житловими та майновими правами, надання згоди на усиновлення та зміну громадянства дитини) до повернення такої дитини в Україну або до її возз'єднання з сім'єю» [15].

Вищезазначена норма й насправді є дуже важливою, оскільки до її прийняття, права патронатних вихователів не розповсюджувалися у рамках представництва на дітей, які були переміщені з міста їхнього тимчасового перебування до іншої країни. Дана норма закріпила право представляти інтереси дитини в іншій країні до моменту її повернення в Україну.

Перейдемо до проблематики. Як зазначає Ю. Белуга – права дітей в Україні очолюють список нагальних проблем, які потрібно розв'язувати негайно. На плечі українських міністерств, омбудсманів, місцевої влади та волонтерів впала відповідальність за забезпечення дітей доступом до освіти, медичних послуг, надання їм житла та їжі [16, с. 24].

Україна має вдосконалювати систему правового захисту прав дітей, які порушуються військовими діями росії під час воєнного стану. Від дієвості механізму захисту прав і свобод дитини залежить ефективний захист її прав, тому необхідно постійно розширювати зміст, обсяг і можливості реалізації встановленого законодавства у сфері соціального захисту дітей.

Станом на сьогоднішній день питання вдосконалення соціального захисту залишаються дуже нагальними та вирішеними частково. Важливим залишається питання надання освіти дітям, особливо тим, що перебувають на територіях можливих та активних бойових дій. Дистанційне навчання не вирішує повноцінну потребу в отриманні знань для дитини, тим паче постійні повітряні тривоги та відключення електроенергії взагалі унеможливають навчання навіть в дистанційному форматі.

Агресор стверджує, що наносить удари виключно по військових об'єктах нашої країни. Міністерство освіти і науки України збило численні факти та аргументи, які спростовують це твердження: російські війська руйнують школи та університети, дитсадки і дитячі будинки. За даними Міністерства освіти і науки України 3428 закладів освіти було пошкоджено, ще 365 зруйновано повністю [17].

В умовах війни в Україні також порушується право дитини на свободу вираження поглядів. Як відомо, в сучасному світі пошук і доступ до необхідної інформації відіграє важливу роль як у дорослої людини, так і у дитини, але бойові дії на території України значно ускладнили цей процес. Проте, навіть у такий складний час наша країна намагається забезпечити максимально можливий доступ до інформації та Інтернету. Зрештою, це також має велике значення для їх соціалізації, самовираження, входження в соціальне життя.

Ще одною проблемою є створення чіткого механізму повернення дітей як з країн з території росії За даними Регіонального центру прав людини ідентифіковано 19 546 українських дітей, яких депортували або примусово перемістили у росію і розселили у 57 регіонів. Однак кількість вивезених дітей у рази більша: за різними даними, вона сягає від 260 тисяч до 700 тисяч дітей [18].

На сьогоднішній день Україна повернула близько 800 дітей, що у порівнянні з наведеними вище даними складає менше ніж 5% від загальної кількості викрадених дітей під час повномасштабного вторгнення, які перебувають на територіях країни-агресора. Тому існує необхідність у посиленні механізму міжнародного сприяння поверненню дітей до батьківщини.

Найбільшою проблемою, на думку автора, є порядок обов'язкової евакуації дітей з території воєнних дій, де спостерігаються постійні обстріли. Це створює велику небезпеку для життя та здоров'я дітей, оскільки даний

порядок не є примусовим, а лише обов'язковим. На практиці ж рідні дитини підписують відмову від обов'язкової евакуації і дитина залишається у небезпеці до врегулювання ситуації, або в подальшому навіть в окупації.

Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2023 р. № 209 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 і від 29 липня 2022 р. № 854» вносить зміни в законодавства у вигляді обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей, яке здійснюється за супроводом одного з батьків, особи, яка їх замінює, або іншого законного представника. У той же час, даною постановою затверджується форма відмови від обов'язкової евакуації, що робить її вже не примусовою, а лише можливою на розгляд батьків, або опікунів дитини [19].

Отже, існує необхідність розробити механізм примусової евакуації для сім'ї з дітьми. Водночас необхідно в даному випадку також врахувати міжнародні аспекти даного питання та розробити можливість подальшого забезпечення даної сім'ї всім необхідним, а саме місцем проживання, коштами, комунальними послугами, продуктами харчування та питною водою.

Виходячи з вищезазначеного, бачимо, що українське суспільство не стоїть на місці, навіть в тяжких умовах воєнного стану, але ще багато питань соціального захисту дітей потребують вирішення. Сьогодні для дітей створюються нові умови, впроваджуються нові засади соціального захисту дітей, покращуються умови реалізації прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з інвалідністю, малозабезпечених сімей та інших. Особливо важливим є підтримання даних категорій населення у вигляді забезпечення їх матеріальними засобами, які стали можливими у зв'язку з прийняттям багатьох правок до чинного законодавства та затвердженням нових нормативно-правових актів, що направлені на підтримання цих категорій населення в умовах воєнного стану. Велику роль відіграють також волонтерські організації, створені та функціонуючі на території України, міжнародні організації, які направляють гуманітарну допомогу дітям на територію України, відкривають офіси для швидкого вирішення проблемних ситуацій в яких опинилися діти.

Висновки. Таким чином, одним з найважливіших обов'язків держави – це максимально забезпечити права, свободи та законні інтереси дітей як майбутнього України в умовах воєнного стану. Активна робота правоохоронних

органів, соціальних служб, волонтерів та всього суспільства спрямована на зменшення наслідків цієї війни для дітей, яких українське суспільство формувало на засадах гуманності, моральної і правової справедливості та поваги до людини.

Важливе значення має забезпечення соціально-психологічних потреб, що потребує створення надійного механізму психологічної допомоги дітям та вимагає від держави комплексного, багатосистемного підходу до надання цієї допомоги дітям. Особливо це стосується тих дітей, які отримали психологічної травми внаслідок війни.

Серед основних проблем також залишаються питання стосовно реалізації права на освіту дітей, права на медичну допомогу, права на охорону життя та здоров'я. Існує необхідність розробки чіткого механізму повернення дітей на батьківщину, захисту дітей, які перебувають за кордоном, особливо на території ворога. Найбільшою проблемою є також питання примусової евакуації дітей з територій бойових дій, що сприяло б збереженню здоров'я та життя кожної дитини.

Пропозиціями для покращення соціального захисту дітей є наступні заходи:

- 1) покращення взаємодії України з міжнародними організаціями та посилення висвітлення проблемних питань в міжнародному суспільстві;
- 2) розробка чіткого механізму примусової евакуації дітей з території ведення активних бойових дій, що дозволило б врятувати більше дитячих життів й зберегти їхнє фізичне та ментальне здоров'я;
- 3) створення чітких умов для отримання дитиною повноцінної освіти, а саме забезпечення дітей необхідною технікою для навчання та для безперебійного живлення електроенергії;
- 4) забезпечення сприятливих умов проживання для сімей з дітьми при переміщенні їх до безпечної території України;
- 5) створення та організація діяльності безоплатних психологічних центрів для підтримання ментального здоров'я дитини.

На жаль, наш ворог далекий від розуміння принципів цивілізації, демократії та верховенства права. Тому ми повинні зробити все, щоб порушені права наших дітей були не лише відновлені, а й підлягали оцінці в міжнародних судах, а правопорушники понесли юридичну відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». Львів, 2023. № 2 (38). С. 66-71.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.09.2024 р.).
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 01.01.2024 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 15.09.2024 р.).
4. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 03.09.2024 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2003. №№ 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.09.2024 р.).
5. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. Дата оновлення: 03.08.2023 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2005. № 6. Ст. 147. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15/ed20201231#Text> (дата звернення: 16.09.2024 р.).
6. Ігнатенко К. Соціальний захист дітей в діяльності державних організацій на сході України. *Social Work and Education*, Vol. 8, No. 3. 2023. pp. 329-340.
7. Бурлака О. Щодо проблеми визначення поняття й особливостей соціального захисту сім'ї, дитинства, материнства та батьківства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019: м. Київ, с. 123-128.
8. Офіційний вебсайт «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 21.09.2024 р.).
9. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Дата оновлення: 27.07.2024 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 18.09.2024 р.).
10. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 р. № 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2024 р.).
11. Про реалізацію спільного з Міжнародним надзвичайним фондом допомоги дітям при Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) проекту щодо додаткових заходів соціальної підтримки найбільш вразливих категорій населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 405. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2024 р.).

12. Дробязко К. Як захистити права дитини в умовах воєнного стану. Всеукраїнське професійне юридичне видання «Юридична Газета online». URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/yak-zahistiti-prava-ditini-v-umovah-voennogo-stanu.html> (дата звернення: 20.09.2024 р.).
13. Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.09.2024 р.).
14. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.09.2024 р.).
15. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 05.10.2023 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2001. № 30. Ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 21.09.2024 р.).
16. Белуга Ю. М. Соціальний захист дітей державою під час воєнного стану. Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (28 квітня 2023 року). URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/1098> (дата звернення: 21.09.2024 р.).
17. Офіційний вебсайт Міністерства освіти і науки України. URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 21.09.2024 р.).
18. Офіційний вебсайт волонтерського центру «СОС Дитячі Містечка в Україні». URL: <https://sos-ukraine.org/novyny/388-ukrayinskyh-ditej-povernuto-z-rosiyi-zavdyaky-zokrema-sos-dytyachi-mistechka-v-ukrayini-ta-save-ukraine/> (дата звернення: 21.09.2024 р.).
19. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 і від 29 липня 2022 р. № 854: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2023 р. № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2024 р.).

ЗУСТРІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

COUNTER-SECURITY IN CIVIL PROCEEDINGS

Курило М.П., д.ю.н., Заслужений юрист України,
професор кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Кравченко І.О., д.ю.н.,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена дослідженню характерних особливостей інституту зустрічного забезпечення в цивільному судочинстві України. З моменту внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України у 2017 році, зустрічне забезпечення стало важливим процесуальним засобом, спрямованим на захист інтересів відповідача від можливих зловживань з боку позивача при забезпеченні позову.

Автори аналізують правову природу зустрічного забезпечення, його місце в системі цивільного процесуального права та взаємозв'язок з інститутом забезпечення позову. Особлива увага приділяється проблемам правового регулювання застосування заходів зустрічного забезпечення, зокрема прогалинам та недолікам чинного законодавства, які ускладнюють ефективне використання цього інституту на практиці.

У ході дослідження проаналізовано практику застосування зустрічного забезпечення судами різних інстанцій, включаючи Верховний Суд. Виявлено, що на практиці необхідність зустрічного забезпечення часто складніше довести, ніж необхідність забезпечення позову, що призводить до високого відсотка відмов у задоволенні відповідних клопотань. Розглянуто проблеми, пов'язані з доведенням можливих збитків відповідача, визначенням їх розміру та відсутністю чітких критеріїв для застосування зустрічного забезпечення.

Автори підкреслюють актуальність теми у зв'язку з недостатнім рівнем її дослідження в науковій літературі та практиці. Зазначено, що недостатня визначеність у правовому регулюванні та неоднозначна судова практика створюють ризики порушення балансу інтересів сторін та можуть призвести до зловживання процесуальними правами.

У висновках наголошується на важливості зустрічного забезпечення як механізму, що сприяє збалансованості інтересів сторін у цивільному судочинстві. Рекомендовано внести зміни до Цивільного процесуального кодексу України для встановлення чітких критеріїв та процедур застосування зустрічного забезпечення, а також забезпечити однаковість судової практики через відповідні роз'яснення Верховного Суду.

Ключові слова: зустрічне забезпечення, забезпечення позову, позивач, відповідач, цивільне судочинство, відшкодування збитків.

The article is devoted to the study of the characteristic features of the institution of counter-security in civil proceedings in Ukraine. Since the amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine in 2017, counter-security has become an important procedural tool aimed at protecting the defendant's interests from possible abuses by the plaintiff when securing a claim.

The authors analyze the legal nature of counter-security, its place in the system of civil procedural law, and its relationship with the institution of claim security. Special attention is given to the problems of legal regulation in the application of counter-security measures, particularly the gaps and shortcomings in the current legislation that complicate the effective use of this institution in practice.

During the study, the practice of applying counter-security by courts of various instances, including the Supreme Court, is analyzed. It was found that, in practice, the necessity of counter-security is often more difficult to prove than the necessity of claim security, leading to a high percentage of refusals in granting relevant motions. Issues related to proving possible damages to the defendant, determining their amount, and the absence of clear criteria for applying counter-security are considered.

The authors emphasize the relevance of the topic due to its insufficient level of research in scientific literature and practice. It is noted that insufficient clarity in legal regulation and ambiguous judicial practice create risks of violating the balance of interests of the parties and may lead to abuses of procedural rights.

In the conclusions, it is highlighted that counter-security is an important mechanism that contributes to balancing the interests of the parties in civil proceedings. It is recommended to amend the Civil Procedure Code of Ukraine to establish clear criteria and procedures for applying counter-security and to ensure uniform judicial practice through appropriate clarifications by the Supreme Court.

Key words: counter-security, claim security, plaintiff, defendant, civil proceedings, compensation for damages.

Постановка проблеми. Зустрічне забезпечення – це відносно нова процесуальна конструкція, яка була запроваджена під час оновлення Цивільного процесуального кодексу України у 2017 році [1]. Зустрічне забезпечення гарантує відшкодування збитків, яких може зазнати відповідач, щоб збалансувати інтереси сторін та нейтралізувати будь-які негативні наслідки, які можуть виникнути в результаті застосування судом заходів забезпечення позову.

Питання зустрічного забезпечення вирішується судом у ухвалі про забезпечення позову або у ухвалі про зустрічне забезпечення позову. Водночас аналіз ухвал про зустрічне забезпечення в Єдиному державному реєстрі судових рішень показує, що необхідність зустрічного забезпечення навіть складніше довести, ніж необхідність забезпечення позову, зокрема приблизно дві третини ухвал про зустрічне забезпечення позову, винесених у 2023 році, містили в резолютивній частині відмову.

Незважаючи на важливість даного процесуального інституту, у правовому регулюванні застосування заходів

зустрічного забезпечення в цивільному судочинстві існують прогалини та недоліки, зокрема щодо оцінки судами підстав та обґрунтованості таких заяв. У зв'язку з цим було б корисно проаналізувати усталену та специфічну практику Верховного Суду з цього питання.

Метою цієї статті є здійснення аналізу застосування інституту зустрічного забезпечення в цивільному судочинстві та визначення його особливостей.

Стан дослідження. Здебільшого питаннями зустрічного забезпечення займаються вітчизняні науковці та практики з цивільного процесу, зокрема Н. С. Алексєєва, А. Бойчук, Н. В. Іванюта, В. В. Комаров, Д. Д. Луспенник, О. М. Маліневський, Л. А. Островська, М. А. Рожкова, О. А. Шурина та інші.

Відповідно, деякі вчені в галузі цивільного процесуального права, зокрема Н. С. Алексєєва, називають зустрічне забезпечення особливим інститутом судового права, спрямованим на забезпечення певного балансу інтересів сторін та нейтралізацію негативних наслідків, які можуть виникнути внаслідок вжиття судом заходів

забезпечення позову, а також забезпечення права на позов, який має на меті захистити відповідачів від недобросовісної поведінки позивачів у процесі та гарантує відшкодування можливих збитків відповідачам [2]. Цю точку зору поділяє і Д. Д. Луспенник, зазначаючи, що зустрічне забезпечення є гарантією від можливих збитків, яких зазнає відповідач [3].

Схожість визначення зустрічного забезпечення також спостерігається у висловлюванні юриста-практика А. Бойчук. Вона вказує на те, що значення системи заходів забезпечення позову полягає в необхідності забезпечення балансу прав і законних інтересів як позивача, так і відповідача, а також третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору. Зустрічне забезпечення, зокрема, є одним із важливих інструментів захисту відповідача від можливих збитків, пов'язаних із забезпеченням позову [4].

Зустрічне забезпечення є окремим інститутом цивільного процесуального права, основною метою якого є відшкодування можливих збитків відповідача, спричинених заходами забезпечення позову. На відміну від забезпечення позову, яке захищає права позивача, зустрічне забезпечення зосереджене на забезпеченні рівного судового захисту відповідача. Застосування зустрічного забезпечення регулюється статтею 154 ЦПК України, яка передбачає можливість суду зобов'язати позивача надати відповідні гарантії для відшкодування збитків, що можуть бути спричинені відповідачу [5].

Схожу думку висловлювала Л. А. Островська, згідно з якою, на відміну від заходу забезпечення позову, який спрямований на захист інтересів позивача, зустрічне забезпечення передусім спрямоване на захист інтересів відповідача [6]. Інститут передбачає спеціальну процедуру відшкодування відповідачам збитків, завданих у результаті вжиття заходів забезпечення позову. Оскільки в кінцевому підсумку вимога позивача може бути не задоволена, Цивільний процесуальний кодекс України передбачає спеціальні гарантії інтересів осіб, щодо яких вжито заходи забезпечення позову.

Автори вважають, що досліджень, спрямованих на особливості застосування «зустрічного забезпечення», у вітчизняній науці недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Цивільний процесуальний кодекс України в редакції від 03 жовтня 2017 року удосконалює систему застави, передбачену статтею 153 Цивільного процесуального кодексу України в попередній редакції. Відтоді система зустрічного забезпечення позову покликана надати відповідачам ширші можливості для відшкодування збитків, які можуть виникнути внаслідок вжиття заходів забезпечення позову [5].

Необхідно зазначити, що стаття 154 Цивільного процесуального кодексу України не містить самого визначення поняття «зустрічне забезпечення». Частина 1 цієї статті лише передбачає можливість суду зобов'язати особу, яка звернулася із заявою про вжиття заходів забезпечення позову, забезпечити відповідачу відшкодування збитків, які можуть бути завдані внаслідок вжиття заходів забезпечення позову. Таким чином, це положення дозволяє суду надавати зустрічні гарантії як право, але не покладає на нього обов'язок це робити.

Як, зазначалось вище, Островська Л. А., називає зустрічне забезпечення інститутом цивільного процесу, обов'язковим елементом інституту забезпечувальних заходів у цивільному процесі і механізмом, який покликаний захистити права особи, щодо якої вжито заходи щодо забезпечення позову [6]. Також, процесуальним інститутом і гарантією можливих для відповідача збитків, зустрічне забезпечення, вважає Луспенник Д. Д. [3].

На думку М. Курей, зустрічне забезпечення є підсистемою інституту забезпечення позову. Це пов'язано з тим, що зустрічна гарантія діє лише при забезпеченні позову,

тому не може функціонувати як самостійна система у цивільних справах [7].

Коцюрба А. І., вважає, що зустрічне забезпечення може вживатися у доктрині цивільного процесу по-різному: як особливий інститут цивільного судочинства; спосіб захисту прав відповідача; гарантія відшкодування відповідачу можливих збитків; субінститут інституту забезпечення позову, але не засіб захисту прав та інтересів відповідача [8].

Інститут зустрічного забезпечення спрямований на запобігання можливим збиткам відповідача внаслідок забезпечення позову та сприяння примиренню сторін у цивільному спорі.

Виходячи з аналізу норм, які регулюють застосування зустрічного забезпечення, варто виокремити такі сутнісні особливості цього інституту:

1. Він належить до попередніх видів забезпечення позову.
2. Застосовується лише у випадку забезпечення позову (ч. 2 ст. 154 ЦПК [5]).
3. Цільова спрямованість – захист інтересів відповідача та збереження status-quo сторін.
4. Право на застосування зустрічного забезпечення належить виключно суду, крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 154 ЦПК [5], коли суд зобов'язаний його застосувати.
5. Має співмірний характер із заходами забезпечення позову та з розміром збитків, яких може зазнати відповідач у зв'язку із забезпеченням позову.

Таким чином, зустрічне забезпечення по своїй суті є гарантією відшкодування можливих збитків відповідача, має на меті забезпечити баланс інтересів сторін і нейтралізувати можливі негативні наслідки, які можуть виникнути внаслідок застосування судом забезпечувальних заходів.

Водночас, 02 березня 2023 року Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в рамках справи № 643/14180/21 роз'яснив, що зустрічне забезпечення є дієвим інструментом захисту інтересів відповідача. Суд підкреслив, що основною метою зустрічного забезпечення є гарантування відшкодування можливих збитків відповідача, забезпечення балансу інтересів сторін та мінімізація ризиків, пов'язаних із можливими негативними наслідками застосування судом заходів забезпечення позову [9].

Відповідно до частини 6 статті 154 Цивільного процесуального кодексу України питання про зустрічне забезпечення вирішується судом у ухвалі про забезпечення позову або в ухвалі про зустрічне забезпечення позову. Якщо клопотання про зустрічне забезпечення подане після вжиття судом заходів забезпечення позову, питання зустрічного забезпечення вирішується судом протягом десяти днів після подання такого клопотання [5].

З урахуванням вимог частини 1 та 2 статті 154 Цивільного процесуального кодексу України суд може зобов'язати особу, яка подала заяву про вжиття заходів забезпечення позову, надати відповідачу компенсаційне забезпечення (зустрічне забезпечення) відшкодування можливих збитків, які можуть бути завдані в результаті вжиття заходів забезпечення позову [5].

Згідно з частиною 4 статті 154 Цивільного процесуального кодексу України зустрічне забезпечення зазвичай надається шляхом внесення визначеної судом грошової суми на депозитний рахунок суду [5].

Частина 5 статті 154 Цивільного процесуального кодексу України передбачає, що розмір зустрічного забезпечення визначається судом з урахуванням обставин справи. Розмір зустрічного забезпечення повинен бути співмірним розміру заходу забезпечення позову, що вживається судом, та розміру збитків, яких може зазнати відповідач у зв'язку із вжиттям заходу забезпечення позову [5].

Відповідно до пункту 10 частини 10 статті 154 Цивільного процесуального кодексу України якщо особа, до якої застосовано захід забезпечення позову, не виконала вимоги суду щодо надання зустрічного забезпечення у встановлений судом строк, суд скасовує захід забезпечення позову та зустрічне забезпечення [5].

Отже, зустрічне забезпечення є невід'ємною складовою механізму забезпечення позову, що спрямоване на захист інтересів відповідача та мінімізацію ризиків, пов'язаних із застосуванням заходів забезпечення позову. Його застосування можливе виключно у випадках, коли суд вживає заходів для забезпечення позову, що гарантує справедливий баланс інтересів сторін у цивільному процесі.

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 01 липня 2020 року у справі № 569/13105/18 (провадження № 61-46461св18) дійшов до висновку, що суд зобов'язаний застосувати зустрічне забезпечення, якщо одночасно існують такі підстави [10]:

1) позивач не зареєстрований в Україні в установленому законом порядку місце проживання (місце перебування) або місцезнаходження в Україні;

2) позивач не має у власності майна в Україні.

За загальним правилом, зустрічне забезпечення, надається шляхом внесення на депозитний рахунок суду визначеної суми. Якщо позивач з поважних причин не може внести таку суму, зустрічне забезпечення, може бути надане також у такі способи:

1) наданням банківської гарантії, поруки або іншого фінансового забезпечення у розмірі, визначеному судом, та від особи, затвердженої безсумнівно судом;

2) вжиттям інших заходів, визначених судом для усунення можливих збитків відповідача або інших ризиків, пов'язаних із забезпеченням позову.

До аналогічного висновку дійшов Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 10 квітня 2019 року у справі № 753/2380/18-ц [11].

Процесуальний закон містить приписи, що зобов'язують позивача в заяві про забезпечення позову визначати його пропозиції щодо зустрічного забезпечення (пункт 6 частини 1 статті 151 Цивільного процесуального кодексу України) [5].

При цьому, частина 10 статті 153 Цивільного процесуального кодексу України визначає процесуальний наслідок подання заяви про забезпечення позову без додержання вимог статті 151 Кодексу – повернення її заявнику [5]. Це положення дисциплінує заявника, оскільки подаючи заяву про забезпечення позову, останній має усвідомлювати, що реалізація його процесуального права може спричинити необхідність надання зустрічного забезпечення.

Натомість Верховний Суд сформував правову позицію, за якою відсутність у заяві про забезпечення позову пропозиції заявника щодо зустрічного забезпечення та не вирішення судом питання зустрічного забезпечення не є підставою для скасування оскаржених судових рішень, тому що не позбавляє відповідача права звернутися з клопотанням про зустрічне забезпечення окремо у встановленому законом порядку (див. постанови Верховного Суду від 21 грудня 2020 року у справі № 487/5726/19, від 30 червня 2021 року у справі № 752/2342/19, від 23 грудня 2022 року у справі № 760/34352/21) [12-14].

Однак така позиція, на нашу думку, нівелює обов'язок заявника, передбачений пунктом 6 частини 1 статті 151 Цивільного процесуального кодексу України. Фактичне скасування цього обов'язку не можна обґрунтовувати тим, що інший учасник процесу має можливість реалізувати суміжне процесуальне право.

Застосування заходів зустрічного забезпечення, як правило, є дискреційним, тому суд повинен оцінити необхідність їх застосування, встановити, чи зазнав або може зазнати відповідач збитків у зв'язку із забезпеченням позову, та визначити реальний чи потенційний розмір

таких збитків. Відповідач несе обов'язок довести наявність відповідної шкоди.

Категорія «збитки» визначається матеріальним правом, зокрема Цивільним кодексом України. Згідно зі статтею 22 Цивільного кодексу України, збитками є втрати, яких особа зазнала через знищення або пошкодження майна, витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), а також доходи, які особа могла б реально отримати за звичайних обставин, якби її право не було порушено (упущена вигода) [15].

Право на відшкодування збитків за певних обставин передбачене для захисту відповідачів, які зазнали невинуватених збитків у зв'язку із виконанням ухвали про забезпечення позову. У спорах про відшкодування таких збитків суди повинні тлумачити закон, враховуючи аргументи законодавця. Право на відшкодування витрат на забезпечення позову захищає права відповідача, який зазнав необґрунтованих збитків через дії позивача, за заявою якого були вжиті судом заходи забезпечення позову [16].

Проте варто зазначити, що відповідальність настає, як правило, за неправомірні дії суб'єкта. Але збитки, завдані відповідачу заходами забезпечення позову, можуть виникати й у випадку правомірних дій позивача або суду. Основними підставами для відшкодування збитків в межах забезпечення позову є скасування заходів забезпечення позову, набрання законної сили ухвалою про закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду або набрання законної сили рішенням суду про відмову в задоволенні позову.

Детальний аналіз судових рішень свідчить, що дії позивачів не завжди можна визнати незаконними, оскільки вони не завжди усвідомлюють протиправність своєї поведінки під час подання позову чи забезпечувальних заходів. Однак, якщо збитки завдані правомірною поведінкою, вони підлягають відшкодуванню відповідно до частини 4 статті 1166 Цивільного кодексу України [15].

Збитки, завдані забезпеченням позову, можуть бути відшкодовані лише за період дії відповідних заходів забезпечення позову, якщо вони були вжиті на підставі заяви позивача. Збитки, що виникли до або після цього періоду, не підлягають відшкодуванню.

Відзначимо, складність визначення як початку, так і кінця зазначеного періоду. Наприклад, суд вживає заходи забезпечення позову за заявою позивача, виносить ухвалу відповідно до такої заяви, рішення набирає законної сили, але згодом скасовується судом апеляційної інстанції. У такому випадку вимога про відшкодування в рамках забезпечення позову буде пред'явлена за період з дати вжиття заходів забезпечення позову до дати скасування відповідних заходів.

Таким чином, можна зробити висновок, що зустрічне забезпечення є можливим тільки в тому випадку і за той період у часі, коли існувало забезпечення позову.

У більшості випадків причиною відмови в зустрічному забезпеченні є те, що відповідач не надав належного розрахунку збитків, яких він може зазнати внаслідок застосування заходів забезпечення позову, а також не обґрунтував такий розрахунок. Як приклад, можна навести ухвалу Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 02 червня 2021 року у справі № 676/3337/19. Суд відмовив у задоволенні клопотання про зустрічне забезпечення, оскільки вжиті заходи забезпечення позову не мали впливу на фінансовий стан відповідача як власника майна. Відповідач не довів, що такі заходи можуть завдати йому реальних збитків [17].

Суд має оцінити співмірність заходів зустрічного забезпечення з заходами забезпечення позову, враховуючи можливі збитки відповідача. Особливу увагу слід звернути на правові висновки Великої Палати Верховного Суду, які підкреслюють необхідність балансування нега-

тивних наслідків від застосування та нежиття забезпечувальних заходів [18].

Ці правові висновки є важливими орієнтирами для нижчих судів під час розгляду клопотань про зустрічне забезпечення. Суд має здійснювати оцінку співмірності таких заходів із заходами забезпечення позову, що вже застосовані, а також враховувати можливі збитки, яких відповідач вже зазнав або може зазнати у майбутньому у зв'язку із вжиттям заходів забезпечення позову.

Ухвала про зустрічне забезпечення може бути оскаржена до апеляційного суду як разом з ухвалою про забезпечення позову, так і окремо. Водночас, відповідно до правового висновку, висловленого Верховним Судом у постанові від 19 листопада 2020 року у справі № 520/14591/18, ухвала суду першої інстанції про відмову в задоволенні клопотання про зустрічне забезпечення не підлягає оскарженню в апеляційному порядку до ухвалення рішення суду по суті спору. Це означає, що оскарження такої ухвали можливе лише разом із рішенням суду по суті справи [19].

Погоджуємося із висловленою Ю. О. Котвяковським та О. О. Кулібабою думкою, що наведена правова позиція Верховного Суду відповідає нормі процесуального закону, проте, сама норма процесуального закону не відповідає принципам рівності сторін та пропорційності, оскільки у позивача є право на оскарження відмови суду першої інстанції у застосуванні заходу забезпечення позову [20].

На нашу думку, відсутність можливості оскарження відмови в застосуванні заходів зустрічного забезпечення окремо від рішення суду по суті справи, на відміну від можливості оскаржити ухвалу про застосування заходів зустрічного забезпечення, створює очевидний дисбаланс у процесуальних правах позивача та відповідача. Це порушує принцип рівності сторін у процесі. Тому дана ситуація повинна бути предметом законодавчих змін для усунення цього дисбалансу.

Висновки. У світлі вищевикладеного, зустрічне забезпечення є важливим інструментом сучасного цивільного процесу, спрямованим на захист інтересів відповідача від можливих зловживань з боку позивача та забезпечення балансу між сторонами. Попри те, що Верховний Суд приділяє увагу цьому питанню, його правові позиції залишаються нечіткими, що не дає нижчим судам конкретного алгоритму дій при вирішенні питань про зустрічне забезпечення.

Основною проблемою є складність визначення та доведення конкретного розміру збитків, яких може зазнати відповідач у зв'язку із вжиттям заходів забезпечення позову. Важливим є те, що для зустрічного забезпечення слід не лише довести можливість таких збитків, а й їх точний розмір.

Усунення прогалин у правовому регулюванні та подальші наукові дослідження в цій сфері можуть значно покращити судову практику застосування зустрічного забезпечення в цивільному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII // *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.
2. Алексеева Н.С. Зустрічне забезпечення як засіб захисту інтересів відповідача в цивільному процесі. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 3. С. 42–46.
3. Лупеник Д.Д. Зустрічне забезпечення – новела цивільного процесу. Судово-юридична газета. 2017. № 12. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/107640-zustrichne-zabezpechennya-novela-tsilivnogo-protsesu> (дата звернення: 01.09.2024).
4. Бойчук А. Забезпечення заходів в господарському процесі. Юридична газета онлайн. 2017. № 41(643). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/gospodarske-pravo/zabezpechennya-zahodiv-v-gospodarskomu-procesi.html> (дата звернення: 01.09.2024).
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.09.2024).
6. Островська Л.А. Зустрічне забезпечення позову як обов'язковий елемент інституту забезпечувальних заходів в цивільному процесі. *Новели Цивільного процесуального кодексу України* : матеріали «круглого столу» (м. Одеса, 26 березня 2018 р.) / за заг. ред. Н.Ю. Голубевої ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2018. С. 37–40.
7. Курей М. Поняття та особливості зустрічного забезпечення позову в господарському процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 76–81.
8. Коцюруба А.І. Зустрічне забезпечення як один із способів захисту права та інтересів відповідача в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Серія «Право». Вип. 60. С. 45–48.
9. Постанова Верховного Суду від 02 березня 2023 року у справі № 643/14180/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109345649> (дата звернення: 01.09.2024).
10. Постанова Верховного Суду від 01 липня 2020 року у справі № 569/13105/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90411044> (дата звернення: 01.09.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 753/2380/18-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81288258> (дата звернення: 01.09.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 21 грудня 2020 року у справі № 487/5726/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93793660> (дата звернення: 01.09.2024).
13. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2021 року у справі № 752/2342/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98267251> (дата звернення: 01.09.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2022 року у справі № 760/34352/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086729> (дата звернення: 01.09.2024).
15. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
16. Заверуха С. Відшкодування збитків як міра цивільно-правової відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 11. С. 17.
17. Ухвала Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 02 червня 2021 року у справі № 676/3337/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98322755> (дата звернення: 01.09.2024).
18. Постанова Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 381/4019/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87640690> (дата звернення: 01.09.2024).
19. Постанова Верховного Суду від 19 листопада 2020 року у справі № 520/14591/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93053341> (дата звернення: 01.09.2024).
20. Котвяковський Ю.О., Кулібаба О.О. Окремі аспекти зустрічного забезпечення в цивільному судочинстві. Актуальні питання у сучасній науці. 2023. № 6(12). С. 361.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕНЬ СТАНУ ВІДКРИТОСТІ ТА ПРОЗОРОСТІ «РОЗУМНОГО МІСТА» В УКРАЇНІ: ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

IMPLEMENTATION OF THE WORLD EXPERIENCE OF RESEARCH ON THE STATE OF OPENNESS AND TRANSPARENCY OF THE “SMART CITY” IN UKRAINE: WAYS OF FURTHER IMPROVEMENT

Лига А.І., провідний економіст

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

В статті уперше запропоновано можливі варіанти інституційного забезпечення реальної відкритості міста через взаємодію з основними суспільними стейкхолдерами у правовідносинах з органами місцевого самоврядування, які пов'язані з процедурами обов'язкової співпраці таких стейкхолдерів, та врахування їх інтересів при прийнятті важливих для них рішень. Це може відбуватись як через розширення функціоналу та повноважень вже існуючих громадських рад, створення погоджувальних експертних рад з відповідних питань, інтерактивних платформ з врахування суспільних інтересів, обов'язкових експертних, наукових та громадських слухань, кваліфікованого суспільного представництва з правом голосу (чи вето) у процесі ухвалення суспільно важливих рішень тощо. Удосконалені та систематизовані міжнародні напрацювання щодо визначення та розбудови відкритого та прозорого розумного міста як стійкого міста, яке раціонально вирішує міські проблеми з розбудови стійкого, екологічного, конкурентоспроможного людино-орієнтованого міста, через партнерство та взаємодію влади, бізнесу та суспільства, що покращує якість життя та додержання прав, свобод та інтересів громадян з використанням механізмів цифровізації, стандартизації, технізації та розвитку інфраструктури, це дало змогу порівняти їх з наявними практиками що використовуються у м. Київ та у органах влади, що безпосередньо впливають на сталий економічний розвиток та розробити пропозиції з їх покращення та вдосконалення. Також дані пропозиції щодо механізмів для функціонування таких інституцій та їх правового забезпечення.

Дістало подальшого розвитку практики застосування термінологічних понять прозорого та відкритого міста, як міст де стейкхолдери максимально обізнані щодо процесів які відбуваються в місті, через доступність прозорої, актуальної та достовірної інформації та міст відкритих до співпраці з основними стейкхолдерами їх участі в управлінні, з чітко визначеними необхідними для цього процедурами та механізмами. Це важливо з огляду на те, що сьогодні значна частина органів виконавчої влади, представництва міжнародних проектів та деякі науковці вживаються ці терміни як синоніми. Надані пропозиції, щодо стандартизації та законодавчого закріплення цих понять дало змогу більш коректно вирішувати проблематику розбудови відкритого, прозорого та розумного міста.

Ключові слова: прозорість міста, відкритість міста, розумне місто, міське самоврядування, захист прав споживачів.

For the first time, the article offers possible options for institutional provision of real openness of the city through interaction with the main public stakeholders in legal relations with local self-government bodies, which are related to the procedures of mandatory cooperation of such stakeholders, and taking into account their interests when making important decisions for them. This can happen both through the expansion of the functionality and powers of already existing public councils, the creation of conciliatory expert councils on relevant issues, interactive platforms for taking into account public interests, mandatory expert and scientific hearings, qualified public representation with the right to vote (or veto) in the adoption process socially important decisions, etc. Improved and systematized international developments on the definition and development of an open and transparent smart city as a sustainable city that rationally solves urban problems of building a sustainable, ecological, competitive human-oriented city, through partnership and interaction of government, business and society, which improves the quality of life and observance of the rights, freedoms and interests of citizens using the mechanisms of digitization, standardization, mechanization and infrastructure development, this made it possible to compare them with the existing practices used in the city of Kyiv and in the authorities, which directly affect sustainable economic development, and to develop proposals from them improvement and improvement. Suggestions are also given regarding the mechanisms for the functioning of such institutions and their legal support.

There has been further development of the practice of applying the terminological concepts of a transparent and open city, as a city where stakeholders are maximally aware of the processes taking place in the city, due to the availability of transparent, up-to-date and reliable information and cities open to cooperation with the main stakeholders of their participation in management, with clearly defined necessary procedures and mechanisms for this. This is important given the fact that today a large part of executive authorities, representatives of international projects and some scientists use these terms as synonyms. The provided proposals regarding the standardization and legislative consolidation of these concepts made it possible to more correctly solve the problems of building an open, transparent and smart city.

Key words: transparency of the city, openness of the city, smart city, local self-government, consumer rights protection.

Постановка проблеми. Сучасні загальносвітові тенденції постіндустріального суспільства розбудови «розумних міст» відкритих та прозорих як для його мешканців так і для зацікавлених акторів, спрямовані на демократизацію та підвищення впливу людини на суспільне життя, розбудови суспільного простору на людиноцентристських принципах права орієнтованих на права, потреби та інтереси громадян, вимагають від України їх активного впровадження.

Особливо це важливо для повоєнного відновлення після Російської військової агресії коли перед державою та містами (особливо тими, що були зруйновані війною) постане проблематика повернення населення з розвинених країн чи його збереження під загрозою можливих реваншистських прагнень Москви.

Вирішення зазначеної проблеми можливе лише на умові, що в українських містах будуть створені макси-

мально людиноорієнтовані комфортні умови життя для їх мешканців які переважатимуть плюси імміграції.

Саме тому необхідно не тільки копіювати кращий міжнародний досвід, але і значно його покращувати задаючи світові тренди у розбудові відкритих та прозорих «розумних міст».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед дослідників, що займалися дослідженнями проблематики відкритості міста, можна виокремити наступних вчених: Любченко П. М. яким було досліджено співвідношення одних з одним принципів відкритості, прозорості, гласності, було визначено організаційно-правові форми реалізації зазначених принципів, їх значення для місцевого самоврядування, а також правове врегулювання зазначених принципів в у вітчизняному та міжнародному праві [1]. Дослідженням принципів відкритості та прозорості

органів державної влади (а також місцевого самоврядування) в контексті утвердження демократії участі суспільства з використанням цифрових джерел отримання інформації присвятив свою роботу Нестерович В. Ф. [2].

В контексті зазначеної роботи важливими є дослідження відкритості міста з позицій національних проблем та європейського досвіду проведеному Кіріним Р. С. [3].

Ткач І. В. провела змістовне дослідження принципів прозорості та відкритості як невід'ємної складової публічного управління [4].

Попри важливість досліджень зазначених авторів в контексті головних питань їх досліджень, але питанням забезпечення реальної прозорості та відкритості розумного міста через взаємодію між суспільними стейкхолдерами у правовідносинах з органами місцевого самоврядування, дослідження процедур обов'язкової їх співпраці, та врахування їх інтересів при прийнятті важливих для них рішень, в роботах зазначених авторів розглянуто недостатньо.

Мета статті. На підставі аналізу українського законодавства, позицій науковців до визначення понять прозорого та відкритого міста, а також міжнародного та вітчизняного досвіду забезпечення прозорості та відкритості розумних міст, розробити пропозиції, щодо їх подальшого правового та інституційного вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття відкритості та прозорості «розумного міста» на сьогодні тісно взаємопов'язані та переплетені один з одним. Більш того, частина науковців, та можновладців доволі часто вживають перші два поняття як синоніми доступності інформації про діяльність органів влади (в окремих випадках включно з бізнесом та організаціями громадського суспільства) та можливості цифрового подання звернень для мешканців міста.

Втім насправді зазначені поняття не тотожні, отже від їх правильного розуміння багато залежить вже на базовому етапі цілепокладання розбудови відкритих та прозорих «розумних міст» та визначення необхідного інституційного забезпечення для їх ефективного повсякденного функціонування та взаємодії між основними суспільними стейкхолдерами у правовідносинах з органами місцевого самоврядування.

В системі українського права визначення зазначених термінів доволі «розпливчаті та неоднозначні».

Зазначені терміни прямо не знайшли свого відображення в основному Законі України. Втім непрямо в статті 34 Конституції України визначено право кожного громадянина «вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір», а частина третя статті 32 надає право «знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею», також стаття 50 визначає, що «кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» [5].

Але, згідно Основного Закону взаємодія органів влади і громадян не обмежується одержанням або наданням інформації. Адже відповідно до частини другої статті 5 Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Також важливо згадати частину першу статті 38 яка визначає право громадян «брати участь в управлінні державними справами».

Попри те, що зміст останньої статті стосується права громадян на рівний доступ до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування, проте сама назва статті «Громадяни мають право брати участь

в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування», свідчить і про інші механізми народовладдя не відображені у подальшому змісті статті. Таким чином підкреслюється, що громадяни є не тільки об'єктом, але й суб'єктом формування та реалізації публічно-управлінських рішень. Відповідно це ставить завданням для подальшого правового врегулювання права громадян безпосереднього впливу на управлінські рішення (чи на їх контроль та оцінку) які приймаються особами наділеними владними повноваженнями.

Що стосується українського законодавства, то в ньому маємо численні згадки принципів прозорості та відкритості як основи діяльності органів влади як в цілому так і по окремих інституціях. Найбільш конкретно позиція законотворців у визначенні терміну «прозорість» викладено в Законі України «Про державну службу» де під ним у частині дев'ятій статті 4 розуміється «відкритість інформації про діяльність державного службовця, крім випадків, визначених Конституцією та законами України» [6]. Натомість поняття відкритості визначено в Законі України «Про засади державної регіональної політики» де у пункті 4 статті 3 зазначається, що відкритість це «забезпечення вільного доступу до інформації, що визначає державну регіональну політику і є у розпорядженні органів державної влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування» [7].

Тобто, з зазначеного можна зробити висновок про повну тотожність зазначених термінів для законодавців, адже і відкритість і вільний доступ до інформації акцентується саме на інформації та можливості її отримання.

Підтверджується таке бачення зокрема серед принципів в Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [8], Законі України «Про Антимонопольний комітет України» [9], Законі України «Про публічні закупівлі» [10], серед напрямів діяльності в Законі України «Про інформацію» [11], Про прозорість та інформаційна відкритість закладу освіти говориться і в статті 30 Закону України «Про освіту» [12] та інших законних та підзаконних нормативно-правових актах.

У частині 7 Постанови Кабінету Міністрів «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади» від 29 серпня 2002 р. N 1302 [13] який за змістом майже дублює Указ Президента України від 1 серпня 2002 р. N 683 [14] визначені наступні вимоги до Міністерств, інших центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям, щодо забезпечення:

- функціонування офіційних веб-сайтів (веб-порталів) з дотриманням вимог Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. N 3 [15];
- обов'язкове розміщення на офіційних веб-сайтах (веб-порталах) інформації, вимоги до якої визначені законодавством;
- оперативне оприлюднення інформації про власну діяльність;
- систематичне розміщення на офіційних веб-сайтах (веб-порталах) відкритої статистичної інформації про події в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя, доступ до неопублікованих статистичних даних, які не підпадають під дію обмежень, установлених законодавством;
- недопущення обмеження права на отримання відкритої інформації, необґрунтованої відмови в її наданні, а також запровадження плати за надання інформації в розмірах і випадках, не передбачених законодавством;

– проведення не рідше ніж один раз на квартал прес-конференцій, у тому числі через Інтернет;

– доступність інформації на офіційних веб-сайтах (веб-порталах) для користувачів з порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату, мовлення та інтелектуального розвитку, а також з різними комбінаціями порушень відповідно до Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади [15].

Простий аналіз вищезазначених положень наведеної Постанови Кабінету Міністрів дозволяє зробити висновок про те, що органи державної влади, також під відкритістю розуміють прозорість та доступність інформації.

Проте в окремих Законах розуміння відкритості та прозорості все ж виходить за межі доступності інформації, так в Законі України «Про національну поліцію» у частині шостій статті 9, що має назву «Відкритість та прозорість» окрім власне інформаційного супроводу діяльності передбачено процедуру обов'язкового залучення громадськості до обговорення проектів нормативно-правових актів, що стосуються прав та свобод людини [16].

Певним чином ці понятті розмежовані і в Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Серед принципів визначених в статті 4 зазначеного закону передбачено принцип прозорості та врахування громадської думки мається на увазі «відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань дій регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності, обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями, обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності» [17].

Також серед підзаконних актів, що використовують поняття відкритості та прозорості важливо згадати Постанову Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [18] в якій затверджено Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Відповідно до частини 12 зазначеного порядку «в обов'язковому порядку проводяться консультації з громадськістю у формі публічного громадського обговорення та/або електронних консультацій з громадськістю щодо проектів нормативно-правових актів, які:

– стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків громадян;

– стосуються життєвих інтересів громадян, у тому числі впливають на стан навколишнього природного середовища;

– передбачають провадження регуляторної діяльності у певній сфері;

– визначають стратегічні цілі, пріоритети і завдання у відповідній сфері державного управління (у тому числі проекти державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішення стосовно їх виконання);

– стосуються інтересів територіальних громад, здійснення повноважень місцевого самоврядування, делегованих органам виконавчої влади відповідними радами;

– визначають порядок надання адміністративних послуг;

– стосуються правового статусу громадських об'єднань, їх фінансування та діяльності;

– передбачають надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та інститутів громадянського суспільства;

– стосуються присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, об'єктам права власності, які належать фізичним особам,

імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій;

– стосуються витрачання бюджетних коштів (звіти головних розпорядників бюджетних коштів за минулий рік).

Попри свою необхідність зазначений порядок визначає певний порядок для висловлення громадської думки, але на жаль жодним чином не передбачає її врахування.

Щоправда в частині 20 зазначеної Постанови передбачено, принаймні можливість за результатами публічного громадського обговорення, електронних консультацій з громадськістю органи отримати від виконавчої влади звіт, в якому має зазначатися:

– найменування органу виконавчої влади, який провадив обговорення;

– зміст питання або назва проекту акта, що виносилися на обговорення;

– інформація про осіб, що взяли участь в обговоренні;

– інформація про пропозиції, що надійшли до органу виконавчої влади за результатами обговорення, із зазначенням автора кожної пропозиції;

– інформація про врахування пропозицій та зауважень громадськості з обов'язковим обґрунтуванням прийнятого рішення та причин неврахування пропозицій та зауважень;

– інформація про рішення, прийняті за результатами обговорення.

Звіт про результати публічного громадського обговорення та електронних консультацій з громадськістю орган виконавчої влади в обов'язковому порядку доводить до відома громадськості шляхом оприлюднення на своєму офіційному веб-сайті, урядовому веб-сайті «Громадянське суспільство і влада».

Попри те, що наявність такого звіту не гарантує врахування інтересів громадськості, він принаймні має сприяти певній об'єктивності розгляду суспільних пропозицій, адже передбачає обов'язковість обґрунтування прийнятого рішення та причин неврахування пропозицій та зауважень. Проте аналіз сайтів органів української влади свідчить про те, що такі звіти якщо взагалі готуються відсутні в широкому доступі для громадськості.

Нами було проаналізовано офіційні веб-сайти таких міністерств, що впливають на сталий економічний розвиток як: Кабінету Міністрів України його підрозділ «Громадянське суспільство і влада» [19]; Міністерство аграрної політики та продовольства [20]; Міністерство економіки [21]; Міністерство енергетики [22]; Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури [23]; Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості [24]; Міністерство соціальної політики [25]; Міністерство фінансів [26], а також веб-сайт Київської міської ради та Київської міської державної адміністрації [27].

Проведений аналіз виявив, що станом на серпень 2024 року далеко не кожне Міністерство виконують положення частини двадцятої Постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996, щодо оприлюднення звітів щодо публічного обговорення проектів регуляторних та нормативно-правових актів. Найбільш інформативними в зазначеному плані виявилися веб-сайт Міністерство аграрної політики та продовольства [28], Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості [29], Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури [30], Міністерство енергетики [31], та Міністерство фінансів [32].

На зазначених сайтах оприлюднені звіти з інформацією як про наявність пропозицій, так і про їх зміст, рішення про прийняття чи відхилення (з коментарем).

Міністерство соціальної політики [33]; а також офіційний портал Києва як веб-сайт Київської міської ради та Київської міської державної адміністрації [34] виявились менш інформативними на них розміщена інформа-

ція про проекти, що підлягають обговоренню, кількісна інформація наявності чи відсутності суспільних пропозицій, а також інформація про схвалення чи не схвалення запропонованих проектів регуляторних та нормативно-правових актів зареєстрованими учасниками. Найменш інформативними виявився сайт Міністерство економіки [35] на якому просто розміщена інформація о змісті проектів нормативно-правових актів, що підлягають громадському обговоренню.

При цьому не можна не відмітити, що на кожному сайті є інформація про громадські ради, а також о планах та звітах про консультації з громадськістю.

В цілому проведений аналіз сайтів вищезазначених Міністерств, а також офіційного порталу Києва, дозволяє зробити висновок про спрямованість досліджених органів влади саме на прозорість донесення інформації про свою діяльність чи важливі для громадян питання в сфері їх відповідальності, а не на відкриту співпрацю з суспільством, належності врахування їх думок, прав та інтересів. Навіть ті механізми співпраці які на сьогодні присутні в Україні, потребуватимуть істотного правового та інституційного вдосконалення.

Проте міжнародний досвід свідчить про розуміння поняття відкритості саме з позиції збільшення безпосередньої участі суспільства у врядуванні.

Так відповідно до інформації наведеної Transparency International Ukraine (акредитованого представника глобального руху Transparency International). *Відкритість урядування* означає право усіх громадян на доступ до інформації, впровадження політик по забезпеченню прозорості, підзвітності та участі громадян у врядуванні [36].

Еволюція наукових поглядів зарубіжних та вітчизняних дослідників свідчить, що в сучасній термінології для характеристики зовнішньої діяльності органів публічної влади та можливості здійснювати контроль за ними все більше використовують визначення «прозорість» та «відкритість».

Кірін Р. С. дослідивши думки українських вбачає «під прозорістю органів місцевого самоврядування процес із висвітлення діяльності цих органів та отриманих результатів (наприклад, оприлюднення результатів сесії на сайті), в той час як відкритістю органів місцевого самоврядування є процес залучення громадян до формування і реалізації своєї політики (наприклад, організація громадських слухань, упровадження бюджету участі (громадського бюджету)). Більше того, остання ознака органів місцевого самоврядування, враховуючи сучасні тенденції та інструменти розвитку е-демократії у сфері відкритості міст, наразі передбачає також е-звернення, е-петиції, е-діалог, е-послуги, е-сервіс та «open data» [3].

Найбільш змістовне визначення понять прозорості та відкритості знаходимо в праці Ткач І. В., яка резюмує, що «*прозорість* – властивість державного управління, що визначається мірою обізнаності громадян стосовно сутнісних проявів матеріальної і процесуальної сторони діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; зрозумілості широкій громадськості їх (органів) обумовленості, змісту і сенсу; виявляється у тому, що окремі громадяни та їх колективи, на які поширюється, або яких так чи інакше стосується рішення або дії органу публічної влади мають бути щонайповніше обізнані про них і те, яким чином вони (рішення або дії) будуть здійснені; а *відкритість* – властивість державного управління, що визначається мірою безпосередньої участі громадян у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; виявляється у забезпеченні активного і реального впливу громадян та їх колективів на зміст публічно-управлінської діяльності через постановку вимог перед органами публічної влади щодо прийняття певних рішень, здійснення дій або утримання від них» [4].

Як вже зазначалось на початку цієї статті сучасні загальносвітові тенденції розглядають поняття відкритості та прозорості міст в контексті розбудови «розумних міст».

Так Myeong S., Park J. and Lee M., у статті «Дослідженні моделей та методології розумного міста: систематичний огляд літератури» під «розумним містом» розуміють – стійке місто, яке вирішує міські проблеми та покращує якість життя громадян за допомогою технологій четвертої промислової революції та управління між зацікавленими сторонами [37].

Подібні висновки знаходимо і в праці колективу авторів Sanchez Gracias J., Gregory S., Parnell I., Edward A., Pohl L. and Buchanan R., які зазначають «розумні міста використовують передові технології та аналітику даних, щоб покращити якість життя своїх громадян, підвищити ефективність інфраструктури та послуг, а також сприяти сталому економічному зростанню». Зазначені автори пропонують розглядати «розумні міста» через систему критеріїв які демонструють їх здатність вирішувати наступні ключові для таких міст питання як *якість життя* (вимірює добробут громадян з точки зору здоров'я, безпеки, освіти та інших факторів, які впливають на загальну якість життя), *стійкість* (здатність міста задовольняти потреби сьогодення без шкоди для здатності майбутніх поколінь), *економічна конкурентоспроможність* (здатність міста залучати й утримувати бізнес і таланти, сприяти інноваціям і створювати економічні можливості для жителів покращувати інфраструктуру, сприяти підприємництву тощо), *діяльність уряду* (ефективність та дієвість міської влади в наданні послуг і задоволенні потреб громадян), *залучення громадян* (рівень участі громадян і залученість у процеси прийняття рішень, а також здатність міста сприяти внесенню та зворотному зв'язку громадян), *цифрова готовність*: (рівень технологічного прогресу міста, включаючи цифрові послуги та можливості керування даними) [38].

Погоджуючись з зазначеним поглядом, що «розумне місто» слід розглядати через систему вищезазначених критеріїв, та не відкидаючи важливість кожної з них, вважаємо, залучення громадян до партнерства та співпраці з органами місцевого самоврядування критично важливою стратегією відкритості міста, які можна використовувати для подолання всіх труднощів у реалізації ініціатив розумного міста. Заохочення участі громадян за допомогою інноваційних підходів, таких як процеси спільного планування або інші форми взаємодії з громадою, пропонування бізнесу економічних та неекономічних стимулів для розбудови ініціативи розумного міста, а також сприяння співпраці між основними стейкхолдерами дозволить застосувати комплексний підхід, який враховує різноманітні потреби та перспективи всіх зацікавлених сторін.

Співпраця це ключовий урок, отриманий від розумних міст. Успішні ініціативи розумного міста передбачають партнерство та співпрацю між різними зацікавленими сторонами, включаючи державні установи, організації приватного сектора та громадян. Співпраця необхідна, щоб гарантувати, що всі працюють над тими самими цілями, а проекти є стійкими, масштабованими, а ухвалені рішення, які відображають потребам та інтересам громади.

Враховуючи зазначене пропонуємо визначити у окремому Законі України поняття прозорого та відкритого «розумного міста», як міста де всі основні стейкхолдери максимально обізнані щодо всіх процесів які відбуваються в місті (яка досягається через доступність прозорості, актуальної та достовірної інформації) мають доступ до відкритих процедур співпраці з органами влади, їх участі в управлінні та впливу на рішення, що приймаються органами влади, з чітко визначеними необхідними для цього процедурами та механізмами.

В цілому для цього вважаємо доцільним трансформацію Закону України «Про доступ до публічної інформації»

ції» в Закон України «Про доступ до публічної інформації та відкритості органів державної влади та місцевого самоврядування» з відповідним розширенням правової структури та питань охоплення Закону.

Не можна стверджувати, що в Україні взагалі не передбачено інституційних можливостей для співпраці органів влади (у тому числі місцевого самоврядування) з суспільством. На сьогодні передбачені такі інституції як національні, керівні, громадські та експертні ради, експертні та робочі групи, процедури громадських обговорень тощо.

Пропонуємо поділ зазначених інституцій взаємодії з суспільством на наступні групи: загальні – що мають утворюватися при кожному органі центральної виконавчої влади (державній адміністрації різних рівнів) та мають стандартизоване правове підґрунтя для діяльності попри різні сфери діяльності та рівень охоплення, представлені переважно громадськими радами; індивідуальні – що забезпечують взаємодію суспільства і влади в окремих сферах діяльності органів влади з різним правовим підґрунтям, механізмами формування та повноваженнями, представлені національними, керівними та експертними радами, решта ситуативні утворюються під конкретні завдання та часто не мають чітко визначеного правового підґрунтя для діяльності окрім наказу про їх утворення затвердженого керівником органу влади, представлені експертними групами, процедурами громадських обговорень.

Правовим підґрунтям для функціонування громадських рад є типові положення «Про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації» затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 [18]. До основних завдань громадської ради відносять:

- сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами;
- сприяння врахуванню органом виконавчої влади громадської думки під час формування та реалізації державної, регіональної політики;
- сприяння залученню представників заінтересованих сторін до проведення консультацій з громадськістю та моніторингу результатів формування та реалізації державної, регіональної політики;
- проведення відповідно до законодавства громадського моніторингу за діяльністю органу виконавчої влади;
- здійснення підготовки експертних пропозицій, висновків, аналітичних матеріалів з питань формування та реалізації державної, регіональної політики.

Не можна не відмітити помилкову на нашу думку практику формування складу таких рад з кількісним обмеженням громадських рад у 35 осіб які вибираються рейтинговим голосуванням згідно визначених рекомендацій у частині сьомій.

Таке обмеження формально необов'язкове через рекомендований характер положення, але по факту обов'язкове (про що свідчить не тільки іманентний досвід автора, але і проведений аналіз складу громадських рад при вищезазначених міністерствах в яких він не перевищує 35 осіб) для консультативно-дорадчого органу діяльність якого (згідно положення) фактично не впливає на прийняті рішення органу влади при якому така рада утворюється, нелогічне, виходячи навіть з визначених вище завдань ради.

Адже по-перше обмежує кількість громадян, які можуть реалізувати конституційне право на участь в управлінні державними справами, по-друге, не забезпечує ані експертність, ані репрезентативність, ані рівень представництва та впливовості організації члена громадської ради. Головна умова формування ради лише більшість голосів на установчих зборах, що часто приводить по суті до рейдерського захоплення окремих громадських рад.

Так наприклад громадська рада при Держпродспоживслужбі, що відповідно до Положення про службу затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667 [39], крім питань ветеринарії, насінництва та тваринництва, є головним органом влади в реалізації державної політики державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і реклами в цій сфері, санітарного та епідемічного благополуччя населення, з контролю за цінами, попередження та зменшення вживання тютюнових виробів та їх шкідливого впливу на здоров'я населення, метрологічного нагляду та ринкового нагляду. Має в своєму складі лише двох представників громадських організацій в сфері захисту прав споживачів, далеко не найбільших та не найвпливовіших в цій сфері. При цьому 24 організації асоціації виробників харчової продукції, тваринництва та насінництва, 5 виробників медикаментів, а також 4 абсолютно не профільні організації такі як ГО «Незалежне експертне партнерство», ВГО «Фундація молодих лідерів України», ГО «Центр сучасних інновацій», ГО «Антропос-Україна» [40].

При цьому якщо дослідити склад громадської ради при Державній регуляторній службі [41] та Міністерстві економіки [42] зазначені організації представлені тими самими представниками складають значну частину і цих рад. Таким чином очевидним стає згнів з метою захоплення громадських рад певною групою осіб в цікавих ним різних органах влади, де ті самі організації голосують один за одного і просувають свої інтереси під виглядом суспільних.

Зазначене обґрунтовує необхідність внесення змін у Постанову Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996, де потрібно або зняти обмеження щодо кількості членів таких рад, або запропонувати інші критерії представництва.

В якості прикладу таких критеріїв можна навести вимоги до складу, що використовується у дорадчо-наглядовому органі національного органу стандартизації (УкрНДНЦ), де склад керівної ради УкрНДНЦ формується на паритетних засадах по 4 представника від наступних зацікавлених сторін:

- центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері стандартизації, інших центральних органів виконавчої влади та державних органів;
- наукових установ, навчальних закладів, науково-технічних та інженерних товариств (спілок);
- громадських об'єднань суб'єктів господарювання (у тому числі суб'єктів малого і середнього підприємництва), організацій роботодавців та їх об'єднань;
- громадських організацій споживачів (об'єднань споживачів);
- інших громадських об'єднань та професійних спілок [43].

Відповідно до частини третьої статті 13 Закону України «Про стандартизацію» до повноважень керівної ради належить:

- 1) підготовка пропозицій щодо:
 - формування державної політики у сфері стандартизації;
 - здійснення контролю за дотриманням національним органом стандартизації процедур у сфері стандартизації;
 - процедур у сфері стандартизації;
 - приєднання до міжнародних та регіональних організацій стандартизації, укладання договорів про співробітництво та проведення робіт у сфері стандартизації з національними органами стандартизації інших держав;
- 2) схвалення проєктів:
 - рішень щодо створення та припинення діяльності технічних комітетів стандартизації, визначення сфери їх діяльності;

- програми робіт з національної стандартизації;
- щорічного звіту про діяльність національного органу стандартизації;

3) моніторинг та оцінка діяльності технічних комітетів стандартизації;

4) здійснення нагляду за виконанням національним органом стандартизації його повноважень [44].

Втім попри доцільний механізм паритетності сторін та вимоги до експертності в зазначеному органі, його слабким місцем є відсутність прозорості процедури визначення та обрання членів такої ради. Адже, визначений у пункті 2 частині другої Положення «Про керівну раду національного органу стандартизації» критерій, що «під час формування персонального складу керівної ради враховуються досвід та професійна компетентність у сфері стандартизації кожного кандидата у члени керівної ради» [45], є доволі суб'єктивним, адже відсутні параметри визначення такого досвіду та компетентності, а також відповідальні за таку оцінку.

Також, в Україні на теперішній час діє, що найменше 4 направи в контексті взаємодії влади та суспільства, це національна рада реформ [46]; національної ради з питань антикорупційної політики [47]; національної ради України з питань розвитку науки і технологій [48]; національна рада з відновлення України від наслідків війни [49].

Національної рада реформ до якої входять: Президент України, Голова Верховної Ради України (за згодою), Прем'єр-міністр України та інші члени Кабінету Міністрів України, які очолюють міністерства, – за погодженням із Прем'єр-міністром України, Секретар Ради національної безпеки і оборони України, а також за згодою: Голова Національного банку України, голови комітетів Верховної Ради України, керівники депутатських фракцій, які сформували коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України, чотири представники від громадських об'єднань.

Склад Національної ради реформ з боку громадських організацій. Наразі невизначено за якими критеріями відбираються 4 громадських організацій, але весь персональний склад ради оформлюється Указом Президента України.

До складу національної ради з питань антикорупційної політики входять:

Президент України, Глава Адміністрації Президента України, заступник глави Адміністрації Президента України, до відання якого віднесені питання правового забезпечення, голова комітету Верховної Ради України, до предмета відання якого належать питання боротьби з організованою злочинністю та корупцією; дві особи, кандидатури яких запропоновано Кабінетом Міністрів України; особа, кандидатура якої запропонована Радою суддів України (за згодою); особа, кандидатура якої запропонована Генеральним прокурором України (за згодою); особа, кандидатура якої запропонована Головою Рахункової палати (за згодою); сім представників громадських об'єднань та/або громадських експертів, які мають досвід підготовки пропозицій щодо формування та реалізації антикорупційної політики (за згодою); один представник від всеукраїнських асоціацій місцевого самоврядування (за згодою); два представники від об'єднань підприємців (бізнес-асоціацій); глава делегації України для участі в роботі Групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO); бізнес-омбудсмен.

Склад національної ради з питань антикорупційної політики з боку громадських організацій. Наразі невизначено за якими критеріями відбираються 7 представників громадських організацій (окрім наявності у них досвіду підготовки пропозицій щодо формування та реалізації антикорупційної політики), але весь персональний склад національної ради оформлюється Указом Президента України.

До складу національної ради України з питань розвитку науки і технологій входять 49 осіб.

Головою Національної ради є Прем'єр-міністр України. Голова Національної ради має двох заступників, якими є голова Наукового комітету та голова Адміністративного комітету. Головою Адміністративного комітету за посадою є Міністр освіти і науки.

Науковий комітет – це робочий колегіальний орган Національної ради, що представляє інтереси наукової громадськості. Склад Наукового комітету формується із 24 вчених, які представляють наукову спільноту, є науковими лідерами, мають визначні наукові здобутки, бездоганну наукову репутацію та довіру в науковому середовищі.

Попри чіткість визначення у таких радах складу з представників органів влади, критерії громадського представництва в них не визначено.

Окремі ж органи співпраці часто взагалі не мають правової основи діяльності (наприклад експертні групи з розробки законопроектів чи стратегій розвитку) створення яких визначається наказами окремого органу влади і як правило є практикою легітимізації заздалегідь прийнятих владних рішень нібито через їх обговорення з суспільством. Адже, за відсутності чітко визначеної компетенції таких груп відсутні будь які механізми для прозорості рішень, що приймаються у таких групах.

Зазначене обґрунтовує необхідність дослідження міжнародного досвіду відкритості органів влади.

На Європейському рівні найбільш змістовно принцип відкритості реалізовано в діяльності Економічного і соціального комітету EESC (European Economic and Social Committee) який є представницьким та експертним голосом організованого громадянського суспільства в Європі.

Він представляє роботодавців, працівників та організації громадянського суспільства. Досвід його 329 членів допомагає оптимізувати якість політики та законодавства ЄС [50]. Важливо, що відповідно до статей 114 Договору про функціонування ЄС [51] ані Рада ЄС і Європарламент не можуть приймати рішень щодо політики та нормативні-правові акти, в будь якій сфері державної політики ЄС без проведення консультацій та погодження з зазначеним суспільним органом, що представляє права і інтереси суспільства по кожній сфері політики з кожної країни ЄС [52].

На сьогодні діяльність EESC охоплює наступні сфери: сільське господарство, сільський розвиток і рибальство; кліматичні дії; згуртованість, регіональна та міська політика; споживачі; цифрові зміни та інформаційне суспільство; економічний і валютний союз; освіта та навчання; працевлаштування; енергія; підприємництво та господарська діяльність; навколишнє середовище; зовнішні відносини; фінансові послуги та ринки капіталу; основні права громадян; промисловість і промислові зміни; інституційні справи та бюджет ЄС; міграція та притулок; дослідження та інновації; послуги загального інтересу; єдиний ринок; соціальні справи; сталий розвиток; оподаткування; транспорт.

Тобто, не отримання погодження від представницького суспільного органу, може якщо і не накласти «вето» на законодавчі ініціативи Ради ЄС і Європарламенту, то найменш призупинити їх прийняття до досягнення компромісу з врахування громадських інтересів в тій чи іншій сфері державної політики.

Також цікавим європейським досвідом (який частково реалізований в Україні) є функціонування національних рад за сферами державної політики, наприклад в сфері захисту прав споживачів [53; 54; 55].

В Італії, національна рада споживачів та користувачів (CNCU), представницький орган асоціацій споживачів та користувачів по всій країні, була створена Законом від 30 липня 1998 року,

Функції CNCU

А) висловлювати думки, коли це необхідно, про особливості регламентації прав та інтересів споживачів та користувачів;

Б) формулювання пропозицій щодо захисту споживачів та користувачів, також із посиланням на програми та політику ЄС;

С) сприяння дослідженням, дослідницьким програмам та конференціям з проблем споживання та правам споживачів та користувачів, а також контролю якості та безпеки продуктів та послуг;

Д) складання програм поширення інформації серед споживачів та користувачів;

Е) заохочення ініціатив, спрямованих на покращення доступу споживачів та користувачів до правосуддя для врегулювання спорів;

Ф) заохочення всіх форм узгодження та координації між національною та регіональною політикою щодо захисту споживачів та користувачів, а також вжиття заходів, спрямованих на сприяння максимально широкому представленню інтересів споживачів та користувачів щодо місцевих автономій.

Г) встановлення відносин з аналогічними державними або приватними органами з інших країн та Європейського Союзу;

Н) повідомляти Департамент державного управління у канцелярії прем'єр-міністра (Голова Ради міністрів) про будь-які труднощі, перешкоди чи перешкоди щодо здійснення положень, що стосуються спрощення процедур або документації в державних органах з питань захисту прав споживачів.

Повідомлення перевіряються, через Інспекцію державного управління та Законодавче управління, яке займається законодавчими та адміністративними питаннями, спрощенням законів та процедур.

Щомісяця представники ради готують на зустріч із Президентом для обговорення порядку денного, який може включати в себе:

- обговорення законопроектів, які Рада вважає за доцільне внести на розгляд до законодавчого органу або уряду.

- слухання представників установ та організацій, які виконують функцію регулювання та стандартизацію ринку, економічні та соціальні сектори, компетентні державні органи, а також фахівців суб'єктів;

- затвердження угоди або меморандуми про співробітництво та взаєморозуміння;

- підготовка роз'яснень для фахівців в органах влади та юридичних осіб, які запитують думки, де це потрібно з первинних чи вторинних питань, як правило, після попереднього розслідування, проведеного тематичною робочою групою;

- думки щодо дії уряду, а також з парламентської ініціативи щодо питань, що стосуються прав та інтересів споживачів. Відповідно до Законодавчого указу. N. 150/2009, то CNCU покликаний давати висновки про плани з прозорості та цілісності, що оцінюються та обговорені з прихильниками Адміністрації.

В Іспанії. Іспанська рада для споживачів та користувачів (CCU) діє відповідно до Загального закону щодо захисту споживачів та користувачів. CCU було створено у листопаді 1991 року,

Рада споживачів є Вищою консультативною радою, яка об'єднує представників організацій споживачів у національному масштабі. Він складається з одинадцяти представників, обраних національними організаціями споживачів відповідно до Королівського указу 487/2009.

CCU представляє споживачів перед національними та міжнародними інститутами. Він дає висновок і має бути розглянутий у проекті загального національного законодавства щодо захисту споживачів. Серед іншого, він компетентний у просуванні ініціатив щодо покращення захисту споживачів; Пропозиція законодавства АЕКОСАН; Проведення досліджень та звітність з питань, пов'язаних із захистом споживачів. Він призначає пред-

ставників споживачів у національних чи міжнародних установах; Зміцнює соціальний діалог з іншими заінтересованими сторонами та співпрацює у здійсненні державної політики щодо споживчих тем.

Рада заснована як орган представництва та консультації на національному рівні через найбільш представницькі організації споживачів, щоб захистити інтереси споживачів та користувачів та впливати на рішення, прийняте владою щодо споживчої політики. Соціально-економічний розвиток, складність ринку та еволюція споживчого права, участь споживчих організацій у представницькому органі та консультації зробити це необхідно для того, щоб будь-які заходи або кроки, які мають бути вжиті державними органами, користується ширшою участю організованого громадянського суспільства та можливого консенсусу, в інтереси управління та участі суспільства у процесі прийняття рішень. Рада розробляє широкий спектр діяльності на користь споживачів; з одного боку, підготовка доповідей, досліджень та думок з питань, що впливають на повсякденне життя споживачів та користувачів і, по-друге, що беруть участь у форумах, як національних, так і спільнот, що представляють споживачів та користувачів.

У Болгарії. Національна рада із захисту споживачів:

- 1) консультує міністра економіки, енергетики та туризму у проведенні ефективної споживчої політики;

- 2) складає програми споживчої політики;

- 3) пропонує через міністра економіки, енергетики та туризму зміни та доповнення у праві щодо регулювання захисту споживачів;

- 4) дає пропозиції щодо роботи відповідним державним органам необхідні для ефективного виконання законодавства, пов'язаного із захистом споживача;

- 5) дає свої думки щодо всіх проектів нормативних актів, пов'язаних із правами споживачів;

- 6) стимулює укладання угод між товариствами споживачів та товариствами торговців;

- 7) обговорює інші питання, пов'язані із захистом споживачів.

Отже, євроінтеграційні прагнення України вимагатимуть і від нашої держави запровадження подібних представницьких експертних суспільних інституцій (з подібними розширеними повноваженнями).

Це може відбуватись як через розширення функціоналу та повноважень вже існуючих громадських рад, погоджувальних експертних рад з відповідних питань, інтерактивних платформ з врахування суспільних інтересів, обов'язкових експертних та наукових слухань, кваліфікованого суспільного представництва з правом голосу (чи вето) у процесі ухвалення суспільно важливих рішень тощо.

Наприклад, інтерактивною платформою для врахування суспільних інтересів, споживачів могла стати «Електронна книга відгуків і пропозицій» яка значно спростить та пришвидшить як процес комунікації бізнесу зі споживачем, так і процес реагування суб'єктів системи визначених у новій редакції Закону України «Про захист прав споживачів», на ситуації коли у таких прямих комунікаціях відсутнє належне реагування з боку суб'єкта господарювання. Проте впровадження такої платформи потребуватиме істотного правового врегулювання питань реагування на обґрунтовані відгуки, скарги, зауваження та пропозиції як у Постанові Кабінету Міністрів України, що врегулює питання функціонування зазначеного засобу, так і у локальних нормативних актах добросовісних практик саморегулювання та органів місцевого самоврядування.

Висновок та науково-практичні рекомендації. Проведене дослідження встановило наступне:

1. В системі українського права визначення понять прозорого та відкритого міста доволі «розпливчате та неоднозначне» та переважно вживається як терміни синоніми, в контексті доступності інформації про діяльність органів влади, а також права громадян на звернення. Зазначене

обумовлює низьку взаємодію органів влади з суспільством, адже не передбачає прямих механізмів такої взаємодії.

2. Визначено, що сьогодні в Україні основні інституції взаємодії влади з представлено національними, керівними, громадськими та експертними радами, експертними групами, процедурами громадських обговорень тощо, але в переважній більшості випадків вони мають вкрай обмежений вплив на рішення, що приймаються органами влади.

3. Запропоновано поділ інституцій взаємодії влади з суспільством на загальні – що мають утворюватися при кожному органі центральної виконавчої влади (державній адміністрації різних рівнів) з стандартизованим правовим підґрунтям для діяльності; індивідуальні – що забезпечують взаємодію суспільства і влади в окремих сферах діяльності органів влади з різним правовим підґрунтям, що не перетинається та є індивідуальним для кожної інституції; ситуативні – утворюються під конкретні завдання та часто не мають чітко визначеного правового підґрунтя для діяльності.

4. Досліджене правове підґрунтя діяльності інституційної взаємодії влади та суспільства, дозволило виокремити проблематику їх функціонування та надати пропозиції її вирішення.

5. На підставі аналізу європейських практик відкритості органів влади до взаємодії з суспільством була підтверджена думка українських вчених, про те, що поняття прозорості слід розглядати як процес із висвітлення діяльності органів влади та отриманих результатів, в той час як відкритістю органів влади треба розуміти процес реального залучення громадян до формування і реалізації політики в сфері відповідальності того чи іншого органу влади.

6. Дано визначення відкритого та прозорого розумного міста – як стійкого міста, яке раціонально вирішує міські проблеми з розбудови стійкого, екологічного, конкурентоспроможного людино-орієнтованого міста, через партнерство та взаємодію влади, бізнесу та суспільства, що покращує якість життя та додержання прав, свобод та інтересів громадян з використанням механізмів цифровізації, стандартизації, технізації та розвитку інфраструктури

ЛІТЕРАТУРА

1. Любченко П.М. Відкритість та гласність у сфері місцевого самоврядування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Полтава. 2013. Випуск № 25. С. 88-101. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6592/1/Lyubchenko.pdf>
2. Нестерович В. Ф. Принципи відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади як передумова утвердження демократії участі. *Філософські та методологічні проблеми права*. Київ. 2016. № 2 (12). С. 67-76. URL: [file:///C:/Users/USER/Downloads/364-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-743-1-10-20171013%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/364-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-743-1-10-20171013%20(1).pdf)
3. Кірін Роман, Шеховцов Володимир. Вектор трансформації відносин у сфері відкритості міст: національні проблеми та європейський досвід. *Science Journal is Knowledge, Education, Law, Management*. Lublin 2023 № 2 (54) p. 131-142. URL: <https://kelmczasopisma.com/en/journal/81>
4. Ткач І.В. Принципи прозорості та відкритості як невід'ємна складова публічного управління: теоретичний аспект. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2016. № 12(1). – С. 25–32 URL: [file:///C:/Users/USER/Downloads/mnj_2016_12\(1\)_6%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/mnj_2016_12(1)_6%20(1).pdf)
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Про державну службу. Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 4, ст. 43 Дата оновлення: 20.06.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
7. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 року № 156-VIII, *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 13, ст. 90. Дата оновлення: 01.01.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>
8. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України 05.04.2007 р. № 877-V. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2007, № 29, ст. 38. Дата оновлення: 27.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>
9. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 р. № 3659-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1993, № 50, ст. 472. Дата оновлення: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text>
10. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 9, ст. 89 Дата оновлення: 17.07.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
11. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 48, ст. 650 Дата оновлення: 21.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
12. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380 Дата оновлення: 04.06.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
13. Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів від 29 серпня 2002 р. N 1302. *Офіційний вісник України від 20.09.2002 – 2002 р., № 36, стор. 83, стаття 1700, код акта 23167/2002*. Дата оновлення: 05.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
14. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади. Указ Президента України від 1 серпня 2002 р. N 683. *Урядовий кур'єр від 02.08.2002 – № 140*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/683/2002#Text>
15. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів від 4 січня 2002 р. № 3. *Урядовий кур'єр від 18.01.2002 – № 11*. Дата оновлення: 21.07.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF#Text>
16. Про національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379. Дата оновлення: 11.04.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
17. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 9, ст. 79. Дата оновлення: 22.11.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>
18. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. *Урядовий кур'єр від 11.11.2010 – № 211, / № 194 від 24.10.2012 /*. Дата оновлення: 24.06.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>
19. Громадянське суспільство і влада. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada>
20. Консультації з громадськістю. Офіційний веб-сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/gromadyanam/konsultaciyi-z-gromadskistyu>
21. Громадськості. Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України. URL: <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA>
22. Громадськості. Офіційний веб-сайт Міністерства енергетики України URL: <https://mev.gov.ua/storinka/hromadskosti>
23. Електронні консультації з громадськістю. Офіційний веб-сайт Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури. URL: <https://mtu.gov.ua/timeline/Proekti-normativnopravovih-aktiv.html>
24. Для громадськості. Офіційний веб-сайт Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України URL: <https://mspu.gov.ua/>
25. Громадянам. Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики URL: <https://www.msp.gov.ua/main/Gromadyanam.html>
26. Взаємодія з громадськістю. Офіційний веб-сайт Міністерства фінансів URL: <https://mof.gov.ua/uk/vzaemodija-z-gromadskistju>
27. Громадськості. Офіційний портал Києва URL: <https://kyivcity.gov.ua/>

28. Звіти про результати консультацій та обговорень. Офіційний веб-сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/gromadyanam/konsultaciyi-z-gromadskistyuzviti-pro-rezultati-konsultacij-ta-obgovoren>
29. Звіти про результати консультацій з громадськістю. Офіційний веб-сайт Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості. URL: <https://mspu.gov.ua/dlya-gromadskosti/konsultaciyi-z-gromadskistyuzviti-pro-rezultati-konsultacij-z-gromadskistyuz>
30. Звіт про результати громадського обговорення проекту Закону України. Офіційний веб-сайт Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури URL: <https://mtu.gov.ua/news/35818.html>
31. Звіт про результати проведення електронних консультацій з громадськістю щодо проекту розпорядження Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Національного плану скорочення викидів від великих спалювальних установок». Офіційний веб-сайт Міністерства енергетики України URL: <https://mev.gov.ua/rehulyatomyy-akt/zvit-pro-rezultaty-provedennya-elektronnykh-konsultatsiy-z-hromadskistyuz-0>
32. Проекти регуляторних актів для обговорення. Офіційний веб-сайт Міністерства фінансів URL: <https://mof.gov.ua/uk/proekti-aktiv-dlja-obgovorennja>
33. Проекти нормативно-правових актів. Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Proekti-normativnopravovih-aktiv.html>
34. Громадське обговорення проектів нормативно-правових актів. Офіційний веб-сайт Київської міської державної адміністрації. URL: <https://forum.kyivcity.gov.ua/>
35. Архів: обговорення проектів документів. Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України. URL: https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=docs_project&showArchive=true&showAllArchive=True
36. Красносілська Анастасія, Відкрите врядування в Україні: як це відбувається на практиці. Український незалежний центр політичних Досліджень. *Transparency International Україна* 2015 рік. URL: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/11/zvit_z_rezultatamy_doslidzhennya.pdf
37. Seunghwan Myeong, Jaehyun Park, and Minhyung Lee. Research Models and Methodologies on the Smart City: A Systematic Literature Review. *Sustainability* 2022, 14, 1687 URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/3/1687>
38. Jose Sanchez Gracias, Gregory S. Parnell, Eric Specking, Edward A. Pohl and Randy Buchanan. Smart Cities—A Structured Literature Review. *Smart Cities* 2023, 6(4), 1719-1743 URL: <https://www.mdpi.com/2624-6511/6/4/80>
39. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667. *Урядовий кур'єр* від 12.09.2015 – № 168 Дата оновлення: 09.02.2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF#Text>
40. Обрано новий склад Громадської ради при Держпродспоживслужбі. Офіційний веб-сайт Державної служби України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів URL: <https://dpss.gov.ua/news/obrano-novij-sklad-gromadskoyi-radi-pri-derzhprodspozhivsluzhbi>
41. Громадська рада. Склад. Офіційний веб-сайт Державної регуляторної служби України URL: <https://www.drs.gov.ua/interaction-public-category/sklad/>
42. Формування громадської ради. Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України. URL: <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=5a204df0-f275-42f8-8516-a521ecfc8ece&tag=FormuvannyaGromadskoiRadi2019-roku>
43. Керівна рада. Офіційний веб-сайт ДП УкрНДНЦ. URL: <https://uas.gov.ua/kerivna-rada>
44. Про стандартизацію. Закон України від 05.06.2014 року № 1315-VII, *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 31, ст. 1058. Дата оновлення 12.05.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18?find=1&text=%D0%BA%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0#w1_1
45. Про затвердження Положення про керівну раду національного органу стандартизації. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 02.02.2015 № 76. *Офіційний вісник України* від 06.03.2015 – 2015 р., № 16, стор. 141, стаття 431 код акта 75795/2015. Дата оновлення 15.11.2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0186-15#Text>
46. Питання Національної ради реформ і Виконавчого комітету реформ Указ Президента України від 13.08.2014 року № 644/2014, *Урядовий кур'єр* від 15.08.2014 – № 148. Дата оновлення 07.05.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/644/2014#Text>
47. Про Національну раду з питань антикорупційної політики Указ Президента України від 14 жовтня 2014 року № 808/2014 *Урядовий кур'єр* від 16.10.2014 – № 191. Дата оновлення 01.06.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808/2014#Text>
48. Про утворення Національної ради України з питань розвитку науки і технологій. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 226 *Урядовий кур'єр офіційне видання* від 15.04.2017 – № 72. Дата оновлення 01.06.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/226-2017-%D0%BF#Text>
49. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Указ Президента України 21 квітня 2022 року № 266/2022 *Урядовий кур'єр* від 22.04.2022 – № 93. Дата оновлення 15.06.2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text>
50. Main page. An official website of the European Union of the European Economic and Social Committee URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_11_645
51. Consolidated version of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2012/C 326/01. Official Journal C 326 , 26/10/2012 P. 0001 – 0390. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>
52. Притульська Н.В., Лига А.І. Система захисту прав споживачів: досвід ЄС. *Вісник КНТЕУ*. Київ. 2018. № 3. С. 22-37. URL: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2018/03/03.pdf>
53. Consejo de Consumidores y Usuarios. Sitio web oficial. URL: <https://consumo-ccu.consumo.gob.es/>
54. National Council of Consumers and Users (CNCU). Consumer protection in Italy. An official website of the European Union URL: https://commission.europa.eu/document/download/fdec2cf5-feec-4fc0-b10e-e7217abdf567_en?filename=national-consumer-organisations_it_listing_en.pdf
55. National Council for Consumer Protection. Bulgaria. An official website of the European Union URL: https://commission.europa.eu/document/download/c999dfc1-d17e-4542-bd7e-b0006805e9ec_en?filename=national-consumer-organisations_bg_listing.pdf

АЛІМЕНТИ ЯК ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК У ШЛЮБІ ТА ПІСЛЯ ЙОГО РОЗІРВАННЯ

ALIMONY AS A LEGAL INSTRUMENT FOR THE PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS IN MARRIAGE AND AFTER ITS DISSOLUTION

Маркович Х.М., старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена актуальній проблемі аліментних зобов'язань у контексті сімейного права України, зокрема, праву на утримання дружини. Аліменти, як важливий елемент фінансової підтримки, набувають особливого значення в умовах розірвання шлюбу та виховання дітей. Аналізуються основні юридичні підстави для утримання аліментів відповідно до положень Сімейного кодексу України. У статті розглянуто три ключові групи норм, що визначають умови реалізації права на утримання: загальні умови, спеціальні умови для вагітних жінок та осіб, які доглядають за дітьми, а також правові норми, що регулюють питання аліментів на утримання дітей з інвалідністю. Серед спеціальних підстав для виникнення права на утримання особливо виділяються вагітність дружини та проживання з нею дитини у віці до трьох років, які забезпечують особливу юридичну захищеність жінки в період, коли вона перебуває під значним емоційним і фізичним навантаженням. Встановлено, що право на утримання, яке має вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, не залежить від її зайнятості або матеріального становища. Зазначається, що аліменти не тільки виконують функцію матеріального забезпечення, а й мають значний соціальний аспект, підтримуючи економічну незалежність жінки в період переходу до нового етапу життя, зокрема після розірвання шлюбу. Обговорюються механізми призначення аліментів, їхній розмір та форма, що дозволяє зрозуміти, як ефективно реалізувати права осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах. З'ясовано, що аліменти можуть призначатися як у грошовій, так і в натуральній формі, що забезпечує гнучкість у реалізації цього права. Водночас, стаття підкреслює важливість обов'язків подружжя щодо матеріальної підтримки, незалежно від стану здоров'я, віку чи фінансового становища. Окрему увагу приділено питанню обмеження у праві на аліменти, що виникає у разі негідної поведінки одного з подружжя, а також праву на утримання після розірвання шлюбу. На основі проведеного аналізу стаття формулює висновки про необхідність подальших досліджень у цій галузі, спрямованих на вдосконалення правових норм, що регулюють аліментні зобов'язання подружжя.

Ключові слова: аліменти, дружина, зобов'язання, подружжя, шлюб.

The article is devoted to the actual problem of alimony obligations in the context of family law of Ukraine, in particular, the right to maintenance of the wife. Alimony, as an important element of financial support, takes on special importance in conditions of divorce and child rearing. The main legal grounds for withholding alimony are analyzed in accordance with the provisions of the Family Code of Ukraine. The article examines three key groups of norms that determine the conditions for the realization of the right to support: general conditions, special conditions for pregnant women and people who care for children, as well as legal norms that regulate the issue of alimony for the maintenance of children with disabilities. Among the special reasons for the right to maintenance, the pregnancy of the wife and the living with her of a child under the age of three years, which provide special legal protection for a woman during the period when she is under significant emotional and physical stress, stand out. It has been established that the right to support that a pregnant wife has, as well as a wife with whom a child lives, does not depend on her employment or financial situation. It is noted that alimony not only fulfills the function of material support, but also has a significant social aspect, supporting a woman's economic independence during the transition to a new stage of life, in particular after a divorce. Mechanisms for assigning alimony, their size and form are discussed, which allows us to understand how to effectively implement the rights of persons who find themselves in difficult life circumstances. It was found that alimony can be assigned both in cash and in kind, which provides flexibility in the exercise of this right. At the same time, the article emphasizes the importance of spouses' responsibilities for financial support, regardless of health, age or financial situation. Particular attention is paid to the issue of the limitation of the right to alimony arising in the case of inappropriate behavior of one of the spouses, as well as the right to alimony after the dissolution of the marriage. Based on the analysis, the article formulates conclusions about the need for further research in this area, aimed at improving the legal norms regulating alimony obligations of spouses.

Key words: alimony, wife, obligations, spouse, marriage.

Постановка проблеми. Розірвання шлюбу як соціально-правове явище супроводжується рядом складних проблем, серед яких однією з основних є фінансова підтримка колишнього подружжя. Особливо важливим є питання аліментів на утримання дружини, яке виконує не лише функцію матеріального забезпечення, а й має соціальне значення для збереження економічної незалежності жінки в період переходу до нового етапу життя. З юридичної точки зору, аліменти є обов'язком одного з колишніх подружжя підтримувати інше фінансово, і їх призначення часто стає джерелом конфліктів. З огляду на наявність гендерних стереотипів, які впливають на розподіл обов'язків у сім'ї, жінки часто опиняються в уразливішому становищі після розірвання шлюбу, що підкреслює необхідність законодавчого захисту їхніх прав. Таким чином, необхідність в подальшому аналізі ефективності чинного законодавства та його застосування стає нагальною для забезпечення прав одного з подружжя.

Мета статті полягає у всебічному аналізі правового регулювання аліментів на утримання дружини під час перебування у шлюбі та після його розірвання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на важливість питання присудження аліментів

на утримання одного з подружжя, а особливо дружини в сучасному сімейному праві, кількість наукових праць, присвячених цій проблематиці, залишається дещо обмеженою. Останні дослідження в зазначеному напрямку підкреслюють особливу значущість цього питання у контексті сучасного соціально-правового розвитку. Серед науковців, які займалися дослідженням аліментних зобов'язань, можемо відзначити таких як: В. Антошкіна, Л. Афанасьєва, Л. Баранова, В. Гопанчук, Є. Горева, В. Євко, І. Жилінкова, В. Кожевникова, Л. Липець, О. Михальнюк Є. Мічурін та ін., частина праць яких послужили теоретико-методологічною основою для нашої наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Згідно із сімейним законодавством України, чоловік і дружина мають обов'язок матеріально підтримувати один одного незалежно від віку, стану здоров'я чи матеріального становища. Цей обов'язок виникає з моменту реєстрації шлюбу та продовжується на весь період спільного перебування в шлюбі [1, с. 189]. Матеріальна підтримка є не лише моральним, але й юридичним зобов'язанням, яке гарантує забезпечення рівноправного партнерства у шлюбі та фінансової стабільності обох сторін.

Аліменти являють собою матеріальну підтримку, яка надається одній особі для її утримання, і присуджуються судом з частини доходу іншої особи або у чітко визначеній сумі. Вони можуть призначатися не лише на утримання дітей, а й на підтримку одного з подружжя, а також непрацездатних батьків [2]. Це фінансове зобов'язання є важливим елементом сімейного права, оскільки забезпечує матеріальну допомогу тим, хто не має можливості самостійно заробляти на життя.

Юридичні факти, що призводять до виникнення права одного з подружжя на утримання від іншого, можна класифікувати на загальні та спеціальні. До загальних юридичних фактів, що спричиняють виникнення права на утримання одного з подружжя від іншого, можна віднести: а) непрацездатність одного з подружжя – цей факт свідчить про те, що особа не може забезпечити себе матеріально через відсутність можливості працювати; б) нужденність – необхідність отримання матеріальної допомоги, яка зумовлена недостатнім рівнем фінансових ресурсів для забезпечення належного життєвого рівня; в) платоспроможність іншого з подружжя – можливість другого з подружжя сплачувати аліменти, що є основою для утримання. Ці загальні факти формують правову базу для розгляду справ про аліменти, визначаючи умови, за яких одна особа може звернутися за отриманням матеріальної допомоги від іншого з подружжя. Спеціальними юридичними фактами, які впливають на виникнення права на утримання одного з подружжя є: а) вагітність дружини – цей факт підкреслює особливий стан жінки, який вимагає додаткової підтримки та забезпечення; б) проживання з одним із подружжя дитини у віці до трьох років – у цьому випадку виникає необхідність у фінансовій підтримці, оскільки маленькі діти потребують постійної уваги та матеріальних ресурсів; в) проживання з одним із подружжя дитини у віці до шести років, яка має вади фізичного або психічного розвитку – ця обставина вказує на потребу в додатковій матеріальній допомозі через особливі потреби дитини, що може вимагати більше ресурсів для її виховання; г) проживання одного із подружжя із дитиною з інвалідністю, яка не може обходитися без постійного стороннього догляду – цей факт підкреслює необхідність фінансової підтримки для забезпечення належного догляду за дитиною, що, в свою чергу, може значно вплинути на матеріальний стан опікуна [3, с. 158]. Аналізуючи зазначені спеціальні факти, можна дійти висновку, що вони підвищують правові обґрунтування для отримання аліментів, оскільки вказують на специфічні потреби, які заслуговують уваги. Зокрема, вони підкреслюють, що сімейні та особисті обставини можуть суттєво вплинути на фінансовий стан осіб, що у свою чергу робить необхідним встановлення прав на отримання аліментів у таких ситуаціях.

Отже, СК України передбачено три групи норм, що регулюють питання утримання одного з подружжя: 1) загальні умови надання утримання (ст. 75–83, 89, 90 СК України містять положення щодо умов, за яких один з подружжя може вимагати утримання від іншого. Ці норми охоплюють такі питання, як потреба в матеріальній допомозі та платоспроможність іншого з подружжя); 2) утримання під час вагітності та у разі проживання дитини (ст. 84–87 регулюють право дружини на отримання матеріальної допомоги під час вагітності, а також права одного з подружжя на утримання в разі спільного проживання з дитиною, включно з питанням продовження допомоги після народження дитини); 3) утримання того з подружжя, з яким проживає дитина-інвалід (ст. 88 передбачає право на утримання у разі, коли один з подружжя опікується дитиною з інвалідністю, що потребує особливої уваги і додаткової матеріальної підтримки) [4].

Ч. 5 ст. 75 СК України передбачає обмеження щодо права на утримання. Згідно з цією нормою, право на утри-

мання втрачає той з подружжя, хто поводить ся негідно у шлюбних відносинах. Таке формулювання охоплює різні форми неналежної поведінки, які порушують етичні або моральні норми сімейного життя. Крім того, особа, яка стала непрацездатною внаслідок умисного злочину, також позбавляється права на утримання, за умови, що цей факт було встановлено судовим рішенням [5, с. 37]. Ці положення акцентують увагу на тому, що право на матеріальну допомогу не є абсолютним і пов'язане з поведінкою та обставинами, які можуть бути визнані неправомірними або аморальними, що в свою чергу підвищує справедливості у вирішенні питань щодо утримання одного з подружжя.

Вагітність дружини та проживання з нею дитини у віці до трьох років займають важливе місце серед спеціальних підстав для виникнення права на утримання. Згідно зі СК України, жінка, яка є вагітною або проживає з дитиною, має право на утримання від чоловіка до моменту, коли дитина досягне трьох років. Це право аналогічно належить і чоловіку, якщо він проживає з дитиною, матір'ю якої є дружина, до досягнення дитиною трьох років. У випадках, коли дитина має фізичні або психічні вади розвитку, особа, що опікується нею, може розраховувати на підтримку від свого чоловіка або дружини до моменту, коли дитина досягне шести років [4]. Таке законодавче регулювання спрямоване на забезпечення належного утримання і розвитку, передусім, дитини в перші роки життя, оскільки цей період є особливо важливим для формування її фізичного і психоемоційного стану. Питання аліментів у цих випадках є не лише юридичним, а й соціальним, адже забезпечення фінансової стабільності матері, яка виховує дитину, має велике значення для створення сприятливих умов для її розвитку. Проте на практиці часто виникають труднощі з реалізацією цих прав, що може призводити до фінансової нестабільності для матерів, які виховують дітей, особливо у випадках, коли один батько ухиляється від виплати аліментів.

Отже, з моменту зачаття дитини, як зазначає В. Євко, у дружини виникає право на утримання від її чоловіка. Таке право має низку особливостей: по-перше, воно надається виключно жінці; по-друге, це право є строковим, оскільки воно діє від моменту зачаття дитини до її народження або до припинення вагітності; по-третє, право на утримання мають лише жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі; по-четверте, зобов'язаною особою щодо жінки є виключно її чоловік, тобто особа, з якою вона перебуває в зареєстрованому шлюбі [3, с. 158]. Зазначене право на утримання у разі вагітності дружини підкреслює важливість юридичного захисту жінок у період, коли вони стають матерями. Це забезпечує не лише фінансову підтримку, а й моральну стабільність для жінки, яка переживає важкий та відповідальний етап свого життя. Врахування особливостей цього права, таких як його строковий характер і обмеження лише на зареєстровані шлюби, свідчить про те, що законодавство прагне захистити жінок, які знаходяться у вразливій ситуації. Однак, важливо також врахувати, що такі положення можуть викликати певні дискусії щодо їх справедливості в контексті сучасних сімейних відносин. Наприклад, чи варто обмежувати право на утримання лише жінками, які перебувають у шлюбі? У багатьох випадках жінки можуть бути в аналогічних обставинах, перебуваючи у фактичних шлюбних відносинах, де потребують фінансової підтримки. Ці питання потребують додаткового дослідження та можливої адаптації законодавства до нових соціальних реалій. Тому необхідно переглянути існуючі правові норми та адаптувати їх відповідно до потреб сучасного суспільства, щоб забезпечити справедливий і адекватний захист прав усіх осіб, які потребують підтримки, незалежно від їхнього статусу в шлюбі.

Право на утримання, яке має вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, не залежить від її

зайнятості або матеріального становища. Це означає, що навіть якщо дружина працює або має достатні кошти для самостійного утримання, вона все одно має право на отримання аліментів від чоловіка. Єдина умова для виникнення такого права полягає у фінансовій спроможності чоловіка надавати матеріальну допомогу. Такий підхід відображає прагнення законодавця забезпечити вагітним жінкам та матерям з маленькими дітьми стабільну підтримку незалежно від їхніх особистих ресурсів. Важливо, що аліменти, призначені вагітній дружині, продовжують виплачуватися після народження дитини автоматично, без потреби в додаткових судових розглядах. Це дозволяє уникнути зайвої бюрократії та затримок у наданні матеріальної допомоги, що є важливим для забезпечення стабільного утримання матері й дитини. Відповідно, після народження дитини дружині не потрібно повторно звертатися до суду для отримання рішення про призначення аліментів до досягнення дитиною трьох років, що спрощує процес і гарантує безперервність підтримки [6].

Слід відмітити, що на практиці часто трапляється так, що матір, яка доглядає за дитиною з інвалідністю, змушена або не працювати, або обмежувати свій робочий час, що істотно впливає на її матеріальне становище та здатність отримувати дохід. В таких умовах питання надання матеріальної підтримки набуває особливої актуальності. Розмір аліментів, які виплачуються жінці, визначається судом і може бути встановлений як у частці від доходу чоловіка, так і в твердій грошовій сумі, не беручи до уваги можливість отримання аліментів від інших родичів, таких як батьки або повнолітні діти [7].

Згідно зі ст. 78 СК України, особа зберігає право на утримання навіть після розірвання шлюбу, оскільки ця обставина не скасовує зобов'язань, які виникли під час спільного проживання, а саме право на отримання матеріальної допомоги. Якщо один з подружжя став непрацездатним до або протягом одного року після розірвання шлюбу і потребує фінансової підтримки, він або вона (в контексті нашого дослідження жінка) має право на отримання аліментів, за умови, що інший з подружжя здатен надавати таку допомогу [6]. Ця норма відображає прагнення забезпечити соціальну та фінансову підтримку вразливих осіб, які можуть зазнавати економічних труднощів через неспроможність працювати, навіть після припинення шлюбних відносин. Важливим аспектом є також те, що це положення сприяє справедливому перерозподілу обов'язків між колишніми подружжям, залежно від їхніх можливостей і потреб.

Утримання колишній дружині може надаватися в натуральній або грошовій формі. У разі вирішення питання щодо сплати аліментів в судовому порядку, зазвичай, кошти присуджуються у грошовій формі з регулярною щомісячною виплатою. Така форма забезпечує стабільність і передбачуваність отримання фінансової підтримки. Водночас, за згодою сторін, є можливість сплати аліментів наперед, що є доволі зручним варіантом, особливо в разі тимчасових фінансових труднощів або для уникнення тривалих зобов'язань [4].

Чинне вітчизняне законодавство передбачає можливість врегулювання зобов'язань подружжя щодо матеріальної підтримки шляхом укладення нотаріально посвідченої угоди, яка може бути частиною шлюбного договору або окремим самостійним документом. Така угода дозволяє сторонам заздалегідь визначити умови, порядок та розмір матеріальної допомоги, що знижує ймовірність виникнення суперечок і судових процесів після розірвання шлюбу [8, с. 79].

Висновки. Сім'я відіграє ключову роль як соціально-правовий інститут, що зумовлює підвищену увагу держави до регулювання сімейних правовідносин. Навіть у ситуаціях, коли сім'я, як соціальна структура, припиняє своє існування, це не знімає відповідних зобов'язань щодо утримання, що виникають внаслідок наявності ступеня споріднення. Держава, визнаючи цю важливість, встановлює норми, які гарантують, що особи, які перебували у сімейних відносинах, мають право на підтримку та матеріальну допомогу, незалежно від того, чи триває шлюб чи ні. Це є свідченням того, що законодавство не лише регулює формальні сімейні відносини, а й враховує соціальні реалії, що виникають у процесі життя. Аналіз норм СК України вказує на те, що право на утримання має певні юридичні умови та обмеження, які спрямовані на запобігання зловживанням. У той же час важливо враховувати соціальні та економічні реалії, які впливають на можливість реалізації цього права, відтак необхідно забезпечити баланс між захистом прав осіб, які потребують підтримки, та дотриманням зобов'язань, що випливають із шлюбних відносин. Для покращення системи аліментних зобов'язань слід розглянути питання щодо удосконалення норм, які регулюють виплату аліментів, з урахуванням сучасних соціальних та економічних реалій, зокрема можливості реалізації прав жінок у фактичних шлюбах та осіб, які доглядають дітей з інвалідністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гопанчук В. С. Сімейне право України: підруч. К.: Істина, 2002. 299 с.
2. Рубан С. О. Аліменти на утримання непрацездатної дружини (чоловіка). Веб-сайт. URL: <https://myrivska.otg.dp.gov.ua/novini-ta-podiyi/novini/alimenti-na-utrimannya-nepracezdatnoyi-druzhini-cholovika> (дата звернення: 29.09.2024).
3. Євко В. Ю. Право дружини на утримання під час вагітності та в разі проживання з нею дитини у віці до трьох років. *Право і безпека*. 2021. № 4 (83). С. 156–166.
4. Сімейний кодекс України від 10.01.2002. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135 (дата звернення: 29.09.2024).
5. Кожевникова В. Правове регулювання здійснення та обмеження права на утримання одного з подружжя. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 35–39.
6. Утримання дружини після розлучення. *Розлучення online*: веб-сайт. URL: <http://surl.li/oezsqd> (дата звернення: 29.09.2024).
7. Горева Є. Ю, Сінянська А. Право на утримання одного із подружжя. URL: <http://surl.li/awqqpq> (дата звернення: 29.09.2024).
8. Антошкіна В. Договірне регулювання відносин з надання утримання між подружжям (колишнім подружжям). *Право України*. 2004. № 11. С. 79–82.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ОГЛЯД РЕГЛАМЕНТІВ ЄС (НЕМАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ)

LEGAL REGULATION OF FAMILY RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION: OVERVIEW OF EU REGULATIONS (NON-PROPERTY SPOUSAL RELATIONS)

Простибоженко О.С., к.ю.н., старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

У статті розглядається розвиток правового регулювання сімейних відносин у правовій системі ЄС з урахуванням українського аспекту. Автором проаналізовано низку нормативних актів, які є фундаментальними у сімейному праві на загальноєвропейському рівні. Відображено початок врегулювання сімейно-правових питань із прийняттям 29 травня 2000 року Регламенту № 1347/2000 («Брюссель II»), концепція якого була розвинута та відображена у наступному прийнятому у 2003 році Регламенті № 2201/2003, який отримав назву «Брюссель IIa» або «Брюссель II bis». У статті проаналізовано основні положення такого нормативного документу, які стосуються співпраці між державами-членами ЄС з питань транскордонного доступу до дітей, зокрема в частині виконання судових рішень щодо права на доступ до дитини та повернення дитини у разі її незаконного переміщення. Також звернуто увагу на визначення юрисдикції у справах про припинення шлюбних відносин подружжя. З-поміж іншого, Брюссель II bis уніфікував у рамках ЄС процедуру визнання і виконання рішень. В подальшому, удосконалюючи наявні правові інструменти, було прийнято Регламент № 2019/1111 («Брюссель IIb» або «Брюссель II-ter»), основні новели і уточнення якого наведено автором. Автором у статті порушено питання щодо можливості приєднання України до підходів, які закріплені регламентом Брюссель II-тер.

Окрему увагу у статті приділено питанню щодо застосовуваного права. Висвітлено передумови прийняття Регламенту № 1259/2010 від 20 грудня 2010 року, відомого також як Рим III, яким затверджено колізійні норм для визначення застосовуваного права при розірванні шлюбу чи встановленні режиму окремого проживання подружжя, ускладненого іноземним елементом.

Наприкінці автором зроблено висновки щодо поетапного розвитку правового регулювання сімейних відносин подружжя та батьків у межах ЄС та його значення для України. Визначено, що Україна має суттєвий інтерес у приєднанні до Брюссель IIb для регулювання сімейних немайнових відносин, практична значущість якого на сьогодні є вищою, ніж регламенту Рим III.

Ключові слова: сімейне законодавство у ЄС, регламенти ЄС, регламент № 2019/1111, регламент № 1259/2010, подружжя, розірвання шлюбу, колізійна прив'язка.

The paper is devoted to the evolution of the legal regulation of family relations within the EU legal system, taking into account Ukrainian context. The author's focus is on legal acts that are fundamental to the regulation of European family law. He highlights that the beginning of regulating family law in the EU starts with the adoption of Regulation No. 1347/2000 ("Brussels II") on 29 May 2000. Further it was developed in Regulation No. 2201/2003 adopted in 2003, also known as "Brussels IIa" or "Brussels II bis". The author analyses the main provisions of this legal instrument in particular which concern cooperation between EU Member States in matters of cross-border access to children, with regard to the enforcement of judgments on rights of access and the return of a child. Special attention is given to the determination of jurisdiction in cases of marriage dissolution and parental responsibilities. The procedure of recognition and enforcement of decisions within the EU has been standardised by Brussels II bis. Later, Regulation No 2019/1111 (known as "Brussels IIb" or "Brussels II-ter") was adopted to improve the existing legal instruments, and its main innovations are presented in the paper. The author also raises the issue of Ukraine's potential accession to the instruments and approaches of the Brussels II-ter regulation.

Special attention to the applicable law is paid in the paper. It outlines the preconditions for the adoption of Regulation No. 1259/2010 of 20 December 2010, also known as Rome III, which established conflict-of-law rules to determine the applicable law in divorce or legal separation cases complicated by a foreign element.

In conclusion, the author discusses the evolution of the legal regulation of family relations between spouses and parents within the EU and the significance of this process for Ukraine. It is noted that Ukraine has a strong interest in joining Brussels IIb instruments to regulate non-property family relations, which currently has higher practical sense than Rome III.

Key words: family legislation in the EU, EU regulations, regulation No. 2019/1111, regulation No. 1259/2010, spouse, divorce, conflict of laws rule.

Постановка проблеми. Міграційні процеси в певній мірі були рушійною силою запровадження правового регулювання сімейних правовідносин з боку європейських інституцій. Сімейне право стало частиною європейських інтеграційних процесів ще наприкінці 1990-х років, коли з підписанням Амстердамського договору було передбачено поглиблення співпраці між державами-членами ЄС у галузі цивільних правовідносин. В подальшому можливості вільного пересування населення, значна кількість сімейних зв'язків між громадянами різних держав-членів ЄС зумовлювали зростаючу необхідність в прискоренні шлюбно-сімейних процедур і забезпеченні правової визначеності у питаннях юрисдикції. Особливо довгим був процес врегулювання майнових відносин подружжя. Частковому вирішенню питань правового режиму майна подружжя передували об'ємні дослідження та консультації. Проте одностайного рішення щодо регулювання цієї сфери ухвалено не було. З початком повномасштабного російського вторгнення на територію України врегулювання сімейних правовідносин в державах-членах ЄС постало особливо гостро у зв'язку з чималою кількістю біженців-українців, які проживають на території ЄС про-

тягом уже тривалого часу, та необхідністю спрощення вирішення судових спорів.

Питання правового врегулювання сімейних відносин подружжя у ЄС є достатньо дослідженою темою. Окремі дослідження здійснювались передусім іноземними науковцями: К. Боеле-Волькі, Дж. Шерпе, К. Гонзалес-Бейлфусс, Н. Погорельчник-Вогрінц, М. Гонзалес тощо. Серед українських науковців варто згадати дослідження М. В. Менджул, Ю. В. Черняк та ін. Разом з тим відсутні дослідження українського аспекту у межах сімейних відносин подружжя, регламентованих нормами права ЄС. Це зумовлено відносно недавніми подіями та раптовістю постановня такої проблеми для європейських суспільств.

Метою даної статті є здійснення аналізу права ЄС, зокрема у сфері немайнових правовідносин подружжя та батьків і дітей, щодо визначення юрисдикції та застосовуваного права з питань шлюбу та батьківської відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Визнання важливості сімейного права як складової загальноєвропейської правової системи визначило основні напрямки розвитку і гармонізації цього правового поля. Перше врегулювання сімей-

них відносин на рівні ЄС сягає межі століття. З прийняттям 29 травня 2000 року Регламенту № 1347/2000 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у шлюбних справах та справах щодо батьківської відповідальності за спільних дітей [1], або Брюссель II, відбулось урегулювання питання розірвання шлюбу, встановлення режиму окремого проживання подружжя, визнання шлюбу недійсним, а також питання батьківської відповідальності за дітей обох з подружжя.

Необхідно зауважити, що скорочене найменування зумовлене історичним розвитком міжнародного приватного права ЄС. Зокрема, слово «Брюссель» обумовлене назвою першої конвенції, яка регламентувала застосовуване право між державами-засновниками Європейських спільнот, – Брюссельська конвенція про юрисдикцію та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах 1968 року. Натомість символ «II» вказує на розширення сфери «цивільних справ» і включення до неї сімейно-правових питань. Тобто, Брюссель I стосується цивільних і комерційних справ, тоді як сфера застосування регламенту «Брюссель II» охоплює питання розірвання шлюбу, встановлення режиму окремого проживання подружжя, визнання шлюбу недійсним, а також питання батьківської відповідальності за дітей обох з подружжя (ст. 1).

Варто відмітити, що поняття «батьківська відповідальність» (анг. *parental responsibility*) охоплює широке коло сімейно-правових інститутів і прав та обов'язків щодо дитини або ж майна дитини. Це поняття включає не лише питання опіки чи спілкування з дитиною, але також кураторство над дитиною або інші подібні інститути, призначення особи чи органу, який опікується дитиною, розміщення дитини в прийомній сім'ї чи установі, яка займається опікою, вихованням тощо. Батьківську відповідальність може здійснювати як фізична, так і юридична особа. Разом з тим, це поняття не стосується питань визнання чи оспорування батьківства, усиновлення чи подібних правових інститутів, скасування чи визнання недійсним усиновлення, імені та прізвища дитини, емансипації дитини від батьків чи опікунів, трасту чи спадкування, стягнення аліментів, а також заходів, які вживаються у зв'язку з кримінальним правопорушенням, вчиненим дитиною [2].

Однак, уже через три роки, 27 листопада 2003 року, на зміну згаданому регламенту було прийнято Регламент № 2201/2003 щодо юрисдикції, визнання та виконання судових рішень у шлюбних справах і справах щодо батьківської відповідальності [3], який отримав назву «Брюссель IIa» або «Брюссель II bis». Вказаний регламент був спрямований на поглиблення взаємної довіри та співпраці між державами-членами ЄС з питань транскордонного доступу до дітей. Відтепер у державах-членах ЄС виконання судових рішень щодо права на доступ до дитини здійснювалось без додаткових внутрішніх процедур держави, в якій таке рішення виконувалося, а також уніфіковувалась в рамках ЄС процедура визнання і виконання рішень. При цьому Брюссель IIa врегулював юрисдикцію судів в питаннях припинення шлюбних відносин подружжя та у справах стосовно батьківської відповідальності. Зокрема було реалізовано ідею про безпосереднє, без необхідності будь-яких внутрішніх процедур, виконання у державах-членах ЄС судових рішень щодо права на доступ до дитини (ст. ст. 40, 41). Натомість зацікавлена сторона може оспорювати виконання такого рішення, яке може бути зупинене судом лише у виняткових випадках (ст. ст. 21, 23).

Варто зауважити, що такий підхід був ініціативою Франції щодо поглиблення взаємної довіри та співпраці між державами-членами ЄС з питань транскордонного доступу до дітей та був спрямований на поглиблення співпраці саме в аспекті виконання судових рішень щодо батьківської відповідальності. Скасування внутрішніх процедур для визнання та/чи виконання судових рішень ґрунтується на ідеї визнання, що в усіх державах-членах ЄС правосуддя базується на принципі верховенства права не лише формально, але і фактично.

Для забезпечення балансу інтересів батьків і уникнення ситуацій, коли менш контрольований доступ до дитини зумовить її незаконне переміщення другим з батьків до іншої держави, було передбачено низку запобіжних заходів. По-перше, було зроблено виняток із загального правила щодо юрисдикції у справах стосовно батьківської відповідальності, яка передбачає юрисдикцію суду держави-члена ЄС, на території якої проживає дитина (ст. 8). Натомість у цій категорії справ суд держави-члена ЄС, з території якої була переміщена дитина, зберігає свою юрисдикцію (ст. 10). Таким чином, було скорочено можливості втрати часу для розшуку місця знаходження відповідача (того з батьків, який перемістив дитину), пошуку місцевих адвокатів та соціальних служб тощо.

По-друге, аналогічно до рішень щодо доступу до дитини судові рішення щодо повернення дитини не підлягає будь-яким внутрішнім процедурам іншої держави-члена ЄС щодо його виконання, тобто підлягає безпосередньому виконанню (ст. ст. 40, 42). Зрештою, по-третє, для ближчої співпраці та ефективної реалізації права на доступ до дитини та повернення дитини у разі незаконного переміщення в кожній державі-члені ЄС визначався національний центральний орган, який в постанові Брюссель II bis означений як центральний орган у справах батьківської відповідальності. Повноваження такого органу передбачають надання батькам допомоги у розшуку дітей, незаконно переміщених другим з батьків до іншої держави-члена ЄС, сприяння комунікації між судами держав-членів ЄС, пошук альтернативних засобів, таких як медіація, для вирішення спорів між батьками чи опікунами тощо (ст. ст. 53–58). Крім того, передбачалися періодичні зустрічі в рамках Європейської судової мережі з цивільних і комерційних справ (анг. *European Judicial Network in civil and commercial matters*).

Отже, фактично створювався новий механізм вирішення спорів між батьками щодо батьківської відповідальності, який передбачав максимальне спрощення низки правил і процедур. Гаазька конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей не підлягає застосуванню у справах, що стосуються держав-членів ЄС.

Стосовно юрисдикції, то статтею 3 Регламенту № 2201/2003 передбачено, що у справах стосовно припинення шлюбних відносин подружжя юрисдикція належить суду держави-члена ЄС, на території якої:

1) подружжя має місце проживання, або подружжя мало останнє спільне місце проживання за умови, що один з подружжя проживає там, або проживає відповідач, або проживає один з подружжя за умови подання ними спільної заяви, або заявник (позивач) проживає щонайменше один рік до дати пред'явлення відповідної заяви (позову), або заявник (позивач) проживає щонайменше шість місяців рік до дати пред'явлення відповідної заяви (позову), за умови наявності у нього громадянства будь-якої держави-члена ЄС;

2) обоє з подружжя є громадянами відповідної держави ЄС.

Якщо одночасно зі справою щодо припинення шлюбних відносин вирішується і справа про батьківську відповідальність, тоді юрисдикція може бути визначена за правилами ст. 3 регламенту (ст. 12).

Крім зазначеного вище, регламент Брюссель II bis уніфікував у рамках ЄС процедуру визнання і виконання рішень. Зокрема передбачено вичерпний перелік підстав для відмови у визнанні таких рішень (ст. ст. 22, 23), а також регламентовано уніфіковану процедуру видачі сертифікату про виконання рішення, виданого в іншій державі-члені ЄС (ст. ст. 28–36). Варто зауважити, що ця процедура закріплена і в інших регламентах ЄС.

У квітні 2014 року Європейська Комісія прийняла звіт про застосування Регламенту № 2201/2003. У звіті було зроблено висновок, що цей регламент є добре функціонуючим інструментом, який приніс важливі переваги громадянам, але існуючі правила можна вдосконалити. Основні напрямки реформи були спрямовані на подальше спро-

щення обігу рішень судів та інших органів у рамках ЄС, уточнення щодо права дитини на можливість висловити свою думку під час провадження, у якому вона є суб'єктом, а також містить положення, що доповнюють Гаазьку конвенцію від 25 жовтня 1980 року про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей у відносинах між державами-членами ЄС. Таким чином мета реформи полягала у зміцненні правової визначеності та підвищенні гнучкості, щоб забезпечити покращення доступу до судових проваджень і забезпечити, щоб такі провадження були більш ефективними.

Результатом такої реформи стало прийняття 25 червня 2019 року Регламенту № 2019/1111 про юрисдикцію, визнання та виконання рішень у шлюбних справах і справах про батьківську відповідальність, а також про міжнародне викрадення дітей, який також відомий як «Брюссель IIb» або «Брюссель II-ter» [4]. В цілому вказаний регламент відтворює положення попереднього регламенту, але містить низку новел і уточнень.

Зокрема, визнанням та виконанням підлягають не лише судові рішення та інші документи, які походять від публічних органів влади, та стосуються батьківської відповідальності. Регламент передбачає визнання «угод, які були зареєстровані нотаріусами» (п. 14 преамбули, ст. ст. 65, 66).

Низка змін спрямована на уточнення спірних питань підсудності у справах щодо батьківської відповідальності (ст. ст. 9, 11, 13), а також положення щодо необхідності здійснювати судом самостійну перевірку наявності в нього підсудності, незалежно від клопотання сторони (ст. ст. 18, 19). Вочевидь практика застосування попереднього регламенту виявила цілу низку прогалин і суперечностей, коли батькам вдавалося обходити підсудність справ або ж суди не бажали керуватися положеннями регламенту.

Положення Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дитини 1980 року, хоч і не підлягають застосуванню у справах, коли переміщення відбулося між державами-членами ЄС, але знайшли своє відображення у тексті досліджуваного регламенту. Зокрема, регламент відсилає до окремих статей зазначеної гаазької конвенції, щоб не повторювати їх зміст. Тобто, фактично йдеться про своєрідні бланкетні норми, які закріплені Регламентом № 2019/1111.

Але на особливу увагу заслуговують положення стосовно врахування думки дитини при вирішенні питань батьківської відповідальності (ст. 21) або ж питань протиправного переміщення дитини (ст. 26). Це доволі нетиповий підхід для акта, який регулює питання міжнародного/європейського приватного права, оскільки йдеться про регламентацію юрисдикції і/чи застосуваного права, тобто колізійних норм. Проте Регламент № 2019/1111 закладає новий підхід, передбачаючи можливість відмови у визнанні рішення іншої держави-члена ЄС, якщо дитина не була заслухана належним чином (ст. 39). Зауважимо, що до цього такий підхід не зустрічався у національному законодавстві держав-членів чи європейському праві.

Зрештою, принцип найкращих інтересів дитини знайшов своє широке відображення у досліджуваному Регламенті № 2019/1111. Про нього в тексті регламенту згадується 31 раз і він виступає наріжним каменем щодо будь-яких рішень, які стосуються дитини. Це вперше на рівні нормативно-правового акта ЄС має місце таке широке застосування принципу найкращих інтересів дитини.

Отже, досліджувані нормативно-правові акти ЄС були спрямовані на вирішення питань щодо юрисдикції, тобто стосовно судової або іншої установи уповноваженої на вирішення сімейно-правового питання, а також визнання і виконання рішень у державі-члені ЄС, відмінний від держави його прийняття. Питання ж застосуваного права залишалися поза рамками постанов Брюссель II, Брюссель II bis та Брюссель II-ter.

В контексті України приєднання до регламенту Брюссель II-ter є надзвичайно бажаним, зважаючи на кількість

наших громадян у державах ЄС і ті можливості, які надає такий нормативно-правовий акт ЄС. Однак, для долучення до закріплених у вказаному регламенті підходів вирішальним є не лише спрощення процедур виконання судових рішень, але визнання країнами ЄС незалежності українських судів і відповідної якості вітчизняного правосуддя. Без покращення цього показника європейські держави не погодяться визнавати та виконувати рішення українських судів за спрощеною процедурою. З іншої сторони, Україна має бути максимально зацікавлена у приєднанні до аналізованого регламенту навіть до фактичного вступу в ЄС. Низка неврегульованих питань між батьками українських дітей ставлять на порядок денний необхідність уникнення тривалих процедур визнання рішень національних судів в юрисдикціях ЄС. А правила вказаного регламенту яким чином дають таку можливість.

Зростання кількості сімейних зв'язків між громадянами різних держав-членів ЄС зумовило необхідність більшої правової визначеності в окремих сімейно-правових питаннях, зокрема в питаннях розлучення. Насамперед йшлося про право, яке має застосовуватися при розірванні шлюбу між подружжям, які мають відмінне громадянство або місце проживання хоча б одного з них відрізняється від їх громадянства.

Первісна пропозиція Європейської Комісії, висловлена 17 липня 2006 року, передбачала доповнення Регламенту № 2201/2003 новими положеннями щодо застосовуваного права у сімейних справах [5]. Однак Мальта і Швеція вдалися до блокування нового нормативно-правового акта. Доволі релігійна Мальта на той момент не дозволяла розірвання шлюбу, тоді як Швеція побоювалася щодо звуження застосування її ліберального національного права, яке подібно до України не передбачає істотних перешкод для розлучення [6]. В червні 2008 року Рада ЄС констатувала неможливість досягнення державами-членами згоди для прийняття зазначених доповнень до регламенту Брюссель II bis.

Для того, щоб дозволити зацікавленим державам продовжити поглиблення співпраці у сімейних справах було застосовано принцип «різних швидкостей Європи» (англ. «*multi-speed Europe*»), існування якого закладено в ст. 20 Договору про ЄС та ст.ст. 326, 334 Договору про функціонування ЄС. Відтак в липні 2008 року дев'ять держав-членів ЄС внесли пропозицію Європейській Комісії щодо посилення співпраці у даній сфері. Зрештою після проходження внутрішніх інституційних процедур 12 липня 2010 року Рада ЄС схвалила посилення співпраці (англ. «*enhanced cooperation*») між зацікавленими державами-членами ЄС у сфері права, яке підлягає застосуванню у зв'язку з розлученням або встановленням режиму роздільного проживання подружжя [7]. Наслідком цього стало прийняття Регламенту № 1259/2010 від 20 грудня 2010 року щодо імплементації посиленої співпраці у сфері права, яке підлягає застосуванню у разі розірвання шлюбу та встановлення окремого проживання, відомого також як Рим III [8]. Зазначений регламент вступив у силу 21 червня 2012 року і на даний час до нього приєдналося 17 держав-членів ЄС. Аналогічно до регламенту Брюссель II найменування цього регламенту зумовлене існуванням Римської конвенції 1980 року про право, яке підлягає застосуванню до договірних зобов'язань.

Головна мета регламенту Рим III полягає у затвердженні колізійних норм, які дозволяють усунути конфлікт між нормами національного законодавства держав-членів ЄС щодо застосовуваного права при розірванні шлюбу чи встановленні режиму окремого проживання подружжя, ускладненого іноземним елементом. Сфера застосування нормативно-правового акта обмежується винятково справами про розірвання шлюбу чи встановлення режиму окремого проживання подружжя і не поширюється на справи щодо недійсності шлюбу, прізвища подружжя, майнових наслідків шлюбу (поділу майна чи стягнення аліментів), батьківської відповідальності тощо. Безумовними новелами Регламенту № 1259/2010 є надання

подружжю з іноземним елементом можливості укласти угоду для обрання застосовуваного права при припиненні шлюбних відносин (ст. 5), яка може бути досягнута навіть шляхом електронного листування (ст. 7), а також можливість застосування як права держави-члена ЄС, так і права країни, яка не входить до ЄС (ст. 4).

Досліджуваний нормативно-правовий акт у статті 5 передбачає такі колізійні прив'язки, які можуть бути обрані за домовленістю між подружжям:

1) право країни проживання подружжя на момент укладення угоди про застосовуване право;

2) право країни останнього спільного місця проживання подружжя за умови, що один з них продовжує там проживати на момент укладення угоди про застосовуване право;

3) право країни громадянства будь-кого з подружжя на момент укладення угоди про застосовуване право;

4) право країни суду, який розглядатиме справу.

У разі недосягнення подружжям домовленості про застосовуване право воно буде визначене автоматично на підставі ст. 8 регламенту Рим III, яка передбачає застосування:

1) права країни місця проживання подружжя на час розгляду справи судом, а за відсутності такого;

2) права країни останнього спільного місця проживання подружжя за умови, що з моменту зміни країни проживання одним з подружжя сплило не більше одного року, а другий з подружжя продовжує проживати в цій державі; за відсутності такого;

3) права країни громадянства обох з подружжя на час розгляду справи судом, а за відсутності такого;

4) права країни суду, який розглядатиме справу.

Отже, визначення юрисдикції сімейної справи за правилами регламенту Брюссель IIb не означає автоматичного застосування національного права відповідної держави ЄС. Застосовуване ж законодавство має визначатися за правилами постанови Рим III. Тобто, можливою є ситуація коли суд однієї з держав ЄС вирішуватиме справу про розірвання шлюбу, застосовуючи внутрішнє право іншої держави. Для прикладу можна розглянути ситуацію з розірванням шлюбу між громадянами Італії та України, які одружилися та спільно проживали на Мальті, а після фактичного припинення шлюбних відносин один з них переїхав до Франції, а інший – залишився мешкати на Мальті. За правилами ст. 3 регламенту Брюссель IIb компетентним судом для вирішення вказаної справи буде суд Мальти або Франції залежно від обставин справи та її ініціатора.

Водночас, за правилами ст. 5 регламенту Рим III подружжя може укласти угоду про застосування для вирішення справи права Мальти (як держави останнього спільного місця проживання подружжя чи як держави, суд якої розглядатиме справу), або Італії чи навіть України (як права країни громадянства будь-кого з подружжя), або

Франції (як право країни суду, який розглядатиме справу). Якщо ж подружжя не досягне відповідної домовленості, тоді за обставинами наведеного прикладу суд відповідної держави-члена ЄС застосовуватиме право, визначене за правилами ст. 8 постанови Рим III. Зокрема, це буде право Мальти (як держави останнього спільного місця проживання подружжя за умови, що з моменту переїзду одного з подружжя до іншої держави сплило не більше одного року, а другий з подружжя продовжує проживати в цій державі), а якщо ж зазначені умови не дотримано, тоді – право Мальти або Франції (як держави суду, який розглядатиме справу).

В даному випадку подружжю, яке бажає розірвати шлюб, зручно було б застосувати право України, яке є найбільш «лояльним» до розірвання шлюбу, а вже потім право Франції або Італії, оскільки в цих державах м'якші вимоги для розлучення, порівняно з правом Мальти, розірвання шлюбу в якій дозволили лише в 2011 році. Передумовою для розірвання шлюбу в Італії зазвичай виступає встановлене судом роздільне проживання подружжя упродовж щонайменше шести місяців або одного року (залежно від підстави розірвання шлюбу). Французьке право є «лояльнішим» до розірвання шлюбу і залежно від обставин допускає розлучення навіть без необхідності роздільного проживання подружжя. Тоді як Цивільний кодекс Мальти (ст. 66В) вимагає щонайменше чотири роки роздільного проживання подружжя упродовж останніх п'яти років перед зверненням до суду.

Висновки. Історія правового регулювання сімейних немайнових відносин подружжя та батьків у межах ЄС відображає ті значущі етапи змін, через які пройшли держави-члени ЄС, створивши фактично спільне правове поле. Упродовж кожного десятиліття на рівні ЄС відбувалося істотне поглиблення підходів до правового регулювання та спрощення низки формальних процедур, що ускладнювали визнання і виконання рішень іноземних держав.

Велика кількість українських громадян, які перебувають на території держав ЄС ставить на порядок денний питання більш глибокої імплементації у національний правопорядок підходів до регулювання сімейних немайнових відносин, які застосовуються в межах ЄС. Насамперед, йдеться про спрощений порядок визнання та виконання рішень у межах ЄС. Україна має практичний інтерес у застосуванні регламенту Брюссель IIb або ж поширенні його правил на взаємовідносини України з державами-членами ЄС.

Стосовно Регламенту Рим III, то його застосування і так можливе, оскільки його правилами визначається застосовуване право. При цьому, закріплені у вказаному регламенті підходи є доволі ліберальними і навіть допускають застосування права України в межах ЄС. Однак, його практична значущість для України на даному етапі є меншою, порівняно з регламентом Брюссель IIb.

ЛІТЕРАТУРА

1. Council Regulation (EC) № 1347/2000 of 29 May 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and in matters of parental responsibility for children of both spouses. EUR-Lex Access to European Union law. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2000/1347/oj> (date of access: 30.09.2024).
2. Musseva B. Practice guide for the application of the Brussels IIb Regulation. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. P. 35-36. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ff34bda5-ea90-11ed-a05c-01aa75ed71a1> (date of access: 30.09.2024).
3. Council Regulation (EC) № 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) № 1347/2000. EUR-Lex Access to European Union law. URL: <http://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/2201/oj> (date of access: 30.09.2024).
4. Council Regulation (EU) 2019/1111 of 25 June 2019 on jurisdiction, the recognition and enforcement of decisions in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, and on international child abduction. EUR-Lex Access to European Union law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L:2019:178:FULL> (date of access: 30.09.2024).
5. Proposal for a Council Regulation (EU) implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. EUR-Lex Access to European Union law. URL: [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010PC0105R\(01\)&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010PC0105R(01)&from=EN) (date of access: 30.09.2024).
6. Goldirova R. Two-speed Europe may emerge over divorce rules. URL: <https://euobserver.com/justice/26546> (date of access: 30.09.2024).
7. Council Decision of 12 July 2010 authorising enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation (2010/405/EU). EUR-Lex Access to European Union law. URL: <http://data.europa.eu/eli/dec/2010/405/oj> (date of access: 30.09.2024).
8. Council Regulation (EU) № 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. EUR-Lex Access to European Union law. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj> (date of access: 30.09.2024).

ЗАХИСНІ СПОРУДИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЇХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

PROTECTIVE CIVIL DEFENSE STRUCTURES AS OBJECTS OF CIVIL LAW AND THEIR LEGAL FRAMEWORK

Сінько О.А., аспірантка

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бажанов В.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються такі об'єкти цивільного права України як захисні споруди цивільного захисту населення, здійснюється аналіз законодавства у контексті з'ясування правової природи захисних споруд цивільного захисту, а також досліджуються сучасні підходи до класифікації об'єктів фонду захисних споруд та актуальні позиції судової практики із даного питання. Зокрема, визначено, що класифікація об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту зумовлена технічними особливостями та вимогами, які ставляться до конкретного виду об'єкта, зокрема в залежності від його захисних властивостей, а також тривалістю – протягом якого часу дозволено перебувати людям в такому об'єкті.

Окрім цього, у статті розкриваються особливості, які притаманні лише об'єктам фонду захисних споруд цивільного захисту населення, та зокрема, захисним спорудам цивільного захисту.

Охарактеризовано питання передачі в оренду таких об'єктів. Так, захисні споруди цивільного захисту в мирний час можуть передаватися в оренду для задоволення господарських, культурних та побутових потреб із збереженням цільового призначення таких споруд, крім тих, що перебувають у постійній готовності до використання за призначенням.

Також охарактеризовано процедуру обліку об'єктів фонду захисних споруд, оскільки, зокрема захисні споруди цивільного захисту підлягають обліку, а включення та виключення таких об'єктів має відбуватися виключно за встановленою процедурою.

Також зацентовано увагу на законодавчих змінах, які були запроваджені у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні. З огляду на проаналізовані положення законодавства, зроблено висновок, що наразі до усіх об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, не зважаючи на їх режим використання чи форму власності у разі необхідності – забезпечується безперешкодний доступ для укриття населення.

Таким чином, підсумовано, що захисні споруди цивільного захисту, які відносяться до фонду захисних споруд цивільного захисту, є самостійними об'єктами цивільно-правових відносин, і не відносяться, до інших груп об'єктів, наприклад, до допоміжних приміщень. Вони мають свої особливості, перебувають у комунальній або у державній власності, окрім цього, мають особливий правовий режим, який пов'язаний із наданням безперешкодного доступу для укриття населення.

Ключові слова: захисні споруди цивільного захисту, об'єкти, фонд захисних споруд цивільного захисту, укриття.

The article examines objects of civil law in Ukraine, specifically protective civil defense structures. It analyzes legislation in the context of clarifying the legal nature of protective civil defense structures and investigates modern approaches to the classification of objects in the civil protection shelter fund, as well as current positions in judicial practice on this issue. In particular, it is determined that the classification of objects within the civil protection shelter fund is influenced by the technical characteristics and requirements specific to each type of object, particularly depending on its protective properties and the length of time people are permitted to stay in such a shelter.

Additionally, the article highlights features unique to objects within the civil protection shelter fund, particularly protective civil defense structures.

It also addresses the specifics of leasing such objects. Protective civil defense structures, in peacetime, may be leased to meet economic, cultural, and domestic needs while maintaining their intended purpose, except for those that are in a state of constant readiness for use.

The procedure for the registration of objects within the civil protection shelter fund is characterized, as protective civil defense structures are subject to mandatory registration. The inclusion or exclusion of such objects must be carried out strictly following established procedures.

The article also focuses on legislative changes introduced due to the imposition of martial law in Ukraine. Based on the analyzed legislative provisions, it is concluded that, regardless of their usage status or form of ownership, all civil protection shelter fund objects must provide unrestricted access for population sheltering when necessary.

In conclusion, protective civil defense structures that belong to the civil protection shelter fund are independent objects of civil legal relations and are not classified under other categories of objects, such as auxiliary premises. They possess unique characteristics, are either municipally or state-owned, and have a special legal regime associated with providing unrestricted access to population sheltering.

Key words: protective civil defense structures, objects, civil protection shelter fund, shelters.

Воєнний стан в Україні, запроваджений Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX (із подальшими змінами), кардинально вплинув на усі соціальні сфери життя, і невідворотно змінив звичну буденність людей [1, 2].

Перед суспільством постала низка нагальних питань, які слід було вирішувати, та приймати відповідні зміни, зокрема законодавчі. У зв'язку із сучасними викликами, з якими зіткнулась наша держава, цілком очевидним стало запровадження ряду нововведень у різних сферах суспільного життя.

На початку повномасштабної війни у 2022 році та дотепер одними із першочергових залишаються питання,

пов'язані із захистом населення, та об'єктами нерухомості, які допомагають у цьому і забезпечують захист, збереження життя та здоров'я людей, зокрема під час масованих ракетних обстрілів.

У науковій літературі частково висвітлювалися питання, пов'язані із захисними спорудами цивільного захисту, зокрема, такими дослідниками, як Некора В., Ніжник В., Поздєєв С., Луценко Ю., Михайлов В., Скрипник К. тощо [3].

Попри це, вважаємо, що на сьогодні існує об'єктивна необхідність здійснити аналіз законодавства у контексті з'ясування правової природи саме захисних споруд цивільного захисту як об'єктів цивільного права, зацентувати увагу на сучасних підходах та позиціях українських судів, а також особливостях, які притаманні лише даним об'єктам.

Першочергово зауважимо, що законодавство оперує таким поняттям як **фонд захисних споруд цивільного захисту**, яке включає в себе сукупність усіх захисних споруд та інших споруд, що можуть бути використані для укриття населення [4]. Тобто це категорія, що включає в себе:

- захисні споруди цивільного захисту,
- споруди подвійного призначення,
- первинні (мобільні) укриття,
- найпростіші укриття.

Кодекс цивільного захисту населення України (чинна редакція від 19 квітня 2024 року) (далі також – «**Кодекс цивільного захисту**») визначає, що вищевказані об'єкти складають **фонд захисних споруд цивільного захисту**.

Кожен із таких об'єктів має певне стратегічне значення для держави та саме в залежності від нього, на наш погляд, здійснюється їх класифікація (розмежування). Потреба у фонді захисних споруд цивільного захисту визначається із розрахунку необхідності укриття всіх категорій населення за місцем роботи, за місцем проживання, та за місцем тимчасового перебування людей [5, ст. 32 Кодексу цивільного захисту].

На сьогодні Цивільний кодекс України не містить визначення поняття захисні споруди цивільного захисту, однак таке визначення надається у Кодексі цивільного захисту.

Відтак, визначено, що захисні споруди цивільного захисту – це інженерні споруди, призначені для захисту населення від впливу небезпечних факторів, що виникають внаслідок надзвичайних ситуацій, воєнних дій або терористичних актів [п. 13, ч. 1, ст. 1 Кодексу цивільного захисту].

Законодавство визначає, що саме до захисних споруд цивільного захисту належать: 1) сховище; 2) протирадіаційне укриття.

Поруч із **захисними спорудами цивільного захисту**, на наш погляд, окремо законодавчо визначаються також **споруди подвійного призначення** (тобто, це об'єкти, що призначені для використання за основним функціональним призначенням з метою забезпечення суспільних або господарських потреб, а також мають відповідні захисні властивості), **первинне (мобільне) укриття** – це технічний виріб, та **найпростіше укриття** – цокольне або підвальне приміщення, інша споруда підземного простору, в якій створені умови для тимчасового перебування людей.

Така класифікація об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту зумовлена технічними особливостями та вимогами, які ставляться до конкретного виду об'єкта, в залежності від його захисних властивостей, а також тривалістю – протягом якого часу дозволено перебувати людям в такому об'єкті.

Окрім класифікації об'єктів, у ч. 3 ст. 32 Кодексу цивільного захисту наводиться перелік (розмежування) категорій населення, які підлягають укриттю в залежності від виду об'єкта (виду захисної споруди фонду).

До прикладу, укриттю у сховищах підлягають, зокрема працівники найбільшої працюючої зміни атомних електростанцій, інших ядерних установок, пацієнти, працівники та відвідувачі закладів охорони здоров'я, які не підлягають евакуації в безпечне місце і перебувають у зонах можливих значних руйнувань, тощо; у протирадіаційних укриттях укриттю підлягають, зокрема працівники підприємств, установ, організацій, об'єктів критичної інфраструктури, у первинних (мобільних) укриттях – населення, яке перебуває на зупинках транспорту, в парках, місцях відпочинку, тощо в особливий період; у найпростіших укриттях – населення виключно в умовах тимчасової недостатності інших об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту в особливий період.

Таким чином, захисні споруди цивільного захисту – це спеціальні захисні споруди, до яких відносять протираді-

аційні укриття (які до прикладу можуть захищати від звичайних озброєнь, іонізуючого випромінювання (радіації), та сховища, які також додатково можуть захищати і від зброї масового знищення (наприклад, ядерної, хімічної, біологічної тощо).

Зазначимо, що такі об'єкти мають мати спеціальне обладнання, системи життєзабезпечення та належні захисні властивості і при проєктуванні та будівництві мають обов'язково відповідати встановленим законодавчим нормам, зокрема державним будівельним нормам [6].

Важливим аспектом є те, що об'єкти фонду захисних споруд цивільного захисту (зокрема захисні споруди цивільного захисту) підлягають обліку, що додатково вказує на їх особливу природу.

Так, у постанові Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 року за № 138 «Деякі питання використання захисних споруд цивільного захисту» (якою унормовано механізм створення та утримання захисних споруд) встановлено, що включення (виключення) об'єктів фонду захисних споруд до (з) відповідного фонду оформляється організаційно-розпорядчим документом міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, на території яких розташовано такий об'єкт або до сфери управління якого він віднесений. Погоджені з Державною службою України з надзвичайних ситуацій матеріали щодо виключення захисної споруди (споруди подвійного призначення) з фонду захисних споруд є підставою для підготовки відповідного організаційно-розпорядчого документа. Міністерство або інший центральний орган виконавчої влади розробляє організаційно-розпорядчий документ за поданням балансоутримувача об'єкта фонду захисних споруд, що належить до сфери управління відповідного центрального органу виконавчої влади.

Таким чином, як можна простежити, об'єкти фонду захисних споруд, зокрема захисні споруди цивільного захисту підлягають обліку, а включення та виключення таких об'єктів має відбуватись виключно за встановленою процедурою.

У свою чергу, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09 липня 2018 року за № 579 «Про затвердження вимог з питань використання та обліку фонду захисних споруд цивільного захисту» було також унормовано питання утримання та експлуатації захисних споруд цивільного захисту [7].

Попри це, урахуовуючи той аспект, що протягом тривалого періоду об'єктам фонду захисних споруд (зокрема захисним спорудам цивільного захисту (сховищам та протирадіаційним укриттям)) не приділялась належна увага, а в минулому призначення деяких захисних споруд цивільного захисту змінювалось, об'єкти списувались, і відповідно приватизовувались, однак саме у 2022 році із початком воєнних дій нагально постало питання упорядкування та, так би мовити, інвентаризації вказаних об'єктів.

На сьогодні постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2023 року за № 1331 «Деякі питання ведення обліку об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту» запроваджено здійснення обліку таких об'єктів за допомогою спеціальної інформаційної системи.

Унормовано та визначено, що облік фонду захисних споруд цивільного захисту в електронній формі здійснюється за допомогою спеціального програмного забезпечення, яке призначене для збирання, накопичення, захисту, обробки та відображення інформації про об'єкти фонду захисних споруд цивільного захисту незалежно від форми власності – Інформаційної системи «Облік та візуалізація фонду захисних споруд цивільного захисту». При чому, Державній службі з надзвичайних ситуацій необхідно забезпечити розроблення Інформаційної системи та проведення її дослідної експлуатації та ввести в постійну експлуатацію Інформаційну сис-

тему, затвердити положення про неї, порядок роботи та регламент її функціонування [8].

Особливий статус об'єктів фонду захисних споруд, зокрема захисних споруд цивільного захисту передбачає певні особливості і щодо перебування їх в цивільному обороті, зокрема, у контексті речових прав на такі об'єкти.

Зауважимо, що захисні споруди цивільного захисту можуть перебувати у комунальній та у державній власності. Вони не підлягають приватизації (відчуженню). Відповідне положення про те, що приватизації не підлягають казенні підприємства та об'єкти, необхідні для виконання державою своїх основних функцій, для забезпечення обороноздатності держави, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України, зокрема, захисні споруди цивільного захисту передбачено і у статті 4 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» [9].

Таким чином, у законодавстві чітко закріплено положення та позиція про те, що такі об'єкти не можуть відчужуватись і знаходитись у приватній власності.

Окрім того, у контексті можливості відчуження захисних споруд, у постанові Верховного Суду від 28 червня 2023 року у справі № 563/501/22, суд дійшов висновку, що захисні споруди цивільного захисту державної та комунальної власності не підлягають приватизації (відчуженню), та залишив без змін судові рішення апеляційної інстанції, яким було відмовлено у задоволенні позову про визнання права власності на нерухоме майно, оскільки спірне нежитлове підвальне приміщення було протирадіаційним укриттям [10].

Що стосується приватизації іншої категорії – споруд подвійного призначення державної та комунальної власності, то на відміну від захисних споруд цивільного захисту, існує можливість їх приватизації, однак, вона повинна здійснюватися за умови збереження їх функціонального призначення для укриття населення (і навіть у разі подальшої зміни власника). Вказане пов'язано з тим, що основним призначенням для споруд подвійного призначення є не захист населення, оскільки ці об'єкти залучаються і використовуються лише у разі потреби, тому вони фактично можуть мати різні форми власності.

У той же час, захисні споруди цивільного захисту в мирний час можуть передаватися в оренду для задоволення господарських, культурних та побутових потреб із збереженням цільового призначення таких споруд, крім тих, що перебувають у постійній готовності до використання за призначенням, а саме: 1) в яких розташовані пункти управління; 2) призначених для укриття працівників суб'єктів господарювання, що мають об'єкти підвищеної небезпеки; 3) розташованих у зонах спостереження атомних електростанцій та призначених для укриття населення під час радіаційних аварій; 4) призначених для укриття працівників об'єктів критичної інфраструктури, віднесених до 1 та 2 категорії критичності.

Особливості оренди захисних споруд цивільного захисту визначаються типовим договором оренди, що затверджується Кабінетом Міністрів України (він затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 року за № 138 «Деякі питання використання захисних споруд цивільного захисту»).

Відмітимо, що істотною умовою договору оренди захисної споруди цивільного захисту (її частини), яка перебуває у державній або комунальній власності, є умова щодо розірвання такого договору в односторонньому порядку у разі: 1) порушення порядку використання у мирний час захисної споруди цивільного захисту (її частини) для задоволення господарських, культурних і побутових потреб; 2) невиконання орендарем вимог ч. 16 ст. 32 Кодексу цивільного захисту (зокрема, щодо того, що до об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, що приведені у готовність до використання за

призначенням у зв'язку із запровадженням відповідного правового стану, повинен бути забезпечений цілодобовий та безперешкодний доступ відповідних груп населення).

Законодавством також передбачено, що розірвання договору оренди захисної споруди цивільного захисту (її частини), яка перебуває у державній або комунальній власності, здійснюється шляхом письмового повідомлення орендаря про таке розірвання не пізніше як за 24 години до розірвання договору.

Таким чином, як вбачається із вищевказаного, захисні споруди цивільного захисту мають свої особливості, і, на наш погляд, із аналізу законодавства чітко простежується те, що такі об'єкти є самостійними об'єктами цивільно-правових відносин.

Як зауважив Верховний Суд у постанові від 26 квітня 2023 року у справі № 924/438/22 приміщення, яке призначалося для використання як протирадіаційне укриття (має окремі входи, визначений спосіб і порядок використання) не підпадає під правовий режим допоміжних приміщень і є самостійним об'єктом правовідносин [11].

У даній справі суди дослідили низку доказів, серед яких документи пов'язані із будівництвом, акти державної приймальної комісії тощо, і встановили, що приміщення було побудоване саме як укриття, а не як допоміжне приміщення.

Додатково зазначимо, що у постанові Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 598/175/15-ц було визначено, що для розмежування допоміжних приміщень багатоквартирного жилого будинку, які призначені для забезпечення його експлуатації і побутового обслуговування мешканців будинку і входять до житлового фонду, та нежилых приміщень, які призначені для торговельних, побутових й інших потреб непромислового характеру і є самостійним об'єктом цивільно-правових відносин та до житлового фонду не входять, слід виходити як з місця їхнього розташування, так і із загальної характеристики сукупності властивостей таких приміщень, зокрема способу і порядку їх використання [12].

Окрім цього, у постанові Верховного Суду від 08 квітня 2020 року у справі № 915/1096/18 визначено, що допоміжними приміщеннями мають вважатись всі без винятку приміщення багатоквартирного житлового будинку, незалежно від наявності або відсутності в них того чи іншого обладнання, адже їх призначенням є обслуговування не лише будинку, а й власників квартир, підвищення життєвого комфорту і наявність різних способів задоволення їх побутових потреб, пов'язаних із життєзабезпеченням. І лише приміщення, що з самого початку будувалися як такі, використання яких мало інше призначення (магазини, перукарні, офіси, поштові відділення тощо), залишаються тими, що не підпадають під правовий режим допоміжних приміщень [13].

Додатково у світлі сучасних подій, зауважимо, що наразі до усіх об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, не зважаючи на їх режим використання чи форму власності, у разі необхідності – забезпечується безперешкодний доступ для укриття населення.

Із метою забезпечення безперешкодного доступу населення до захисних споруд цивільного захисту, споруд подвійного призначення, найпростіших укриттів згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій» були прийняті відповідні зміни, відповідно до яких, у тому числі, зобов'язано, у разі необхідності, надавати населенню доступ до таких об'єктів [14].

Таким чином, із проаналізованої судової практики та положень чинного законодавства чітко вбачається, що захисні споруди цивільного захисту, які відносяться до фонду захисних споруд цивільного захисту, є самостій-

ними об'єктами цивільно-правових відносин, і не відносяться до інших груп об'єктів, наприклад, до допоміжних приміщень. Вони мають свої особливості, перебувають у комунальній або у державній власності, окрім цього, мають особливий правовий режим, який пов'язаний із наданням безперешкодного доступу для укриття населення. З огляду на нормативне регулювання, такі об'єкти

мають свою специфіку і у контексті щодо їх розпорядження (наприклад, передачі в оренду). Попри це, ураховуючи той аспект, що наша держава переживає досить складні часи, нормативне регулювання таких об'єктів, як захисні споруди цивільного захисту населення, має постійно удосконалюватись, та з огляду на їх надважливе призначення, їм має приділятися особлива увага на постійній основі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року "Про введення воєнного стану в Україні". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 20.05.2024).
2. Закон України "Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 22.07.2024).
3. Некора, В., Ніжник, В., Поздєєв, С., Луценко, Ю., Михайлов, В. (2023). Особливості та перспективи ефективного функціонування захисних споруд цивільного захисту в умовах бойових дій. *Науковий вісник: Цивільний захист та пожежна безпека*. URL: [https://doi.org/10.33269/nvcz.2023.1\(15\).149-157](https://doi.org/10.33269/nvcz.2023.1(15).149-157) (дата звернення 20.05.2024).
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 року за № 138 "Деякі питання використання захисних споруд цивільного захисту". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2017-п#n127> (дата звернення: 20.05.2024).
5. Кодекс цивільного захисту України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 20.05.2024).
6. Захисні споруди цивільного захисту ДБН В.2.2-5:2023. ІПС ЛІГА:ЗАКОН – система пошуку, аналізу та моніторингу нормативно-правової бази. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DBN00101> (дата звернення: 30.07.2024).
7. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09 липня 2018 року за № 579 "Про затвердження вимог з питань використання та обліку фонду захисних споруд цивільного захисту". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0879-18#n18> (дата звернення: 20.05.2024).
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2023 року за № 1331 "Деякі питання ведення обліку об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1331-2023-п#Text> (дата звернення: 20.05.2024).
9. Закон України "Про приватизацію державного і комунального майна". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text> (дата звернення: 21.05.2024).
10. Постанова Верховного Суду від 28 червня 2023 року у справі № 563/501/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111836380> (дата звернення: 20.05.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 26 квітня 2023 року у справі № 924/438/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110536226> (дата звернення: 21.05.2024).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2019 року у справі № 598/175/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85415070> (дата звернення: 21.05.2024).
13. Постанова Верховного Суду від 08 квітня 2020 року у справі № 915/1096/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88749271> (дата звернення: 21.05.2024).
14. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій". Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2486-20#Text> (дата звернення: 21.05.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ**FEATURES OF THE PROCESS OF EVIDENCE IN INDIVIDUAL PROCEEDINGS**

Татулич І.Ю., к.ю.н.,

доцент кафедри процесуального права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Наукова стаття присвячена інституту доказування, як невід'ємному елементу будь-якої процесуальної галузі права, оскільки регулює суспільні відносини, які мають значення для правильного вирішення конкретної справи. Приділено увагу певним аспектам, а саме визначенню процесу доказування та становищу суб'єктів доказування. Виходячи з юридичної природи окремого провадження як виду неповного цивільного судочинства, йому притаманні загальні інститути та процедури, пов'язані з доказовою діяльністю в цивільному судочинстві.

Автор зосереджує увагу на активні повноваження суду у справах окремого провадження, пов'язані із тим, що з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Зокрема, законодавчо закріплена активність суду у встановленні фактів та обставин у справах окремого провадження особливого значення набуває для справ, метою розгляду та вирішення яких є захист прав, свобод та інтересів осіб, які потребують особливої уваги з боку держави, для суспільства в цілому. З огляду на це, автор підтримує в юридичній літературі позицію стосовно внесення змін у ч. 2 ст. 294 ЦПКУ, закріпивши не право, а обов'язок суду витребувати необхідні докази під час розгляду та вирішення справ окремого провадження.

Уточнено, що в порядку окремого провадження реалізуються всі передбачені законодавством засоби доказування. Акцентовано увагу на реалізацію у справах окремого провадження принципу змагальності, який діє по-особливому, через відсутність у даних справах спору про право, сторін з протилежними інтересами та процедур, притаманних позовному провадженню.

Наводяться та аналізуються докази, які подаються найчастіше учасниками справи до заяв в порядку окремого провадження на підтвердження своїх вимог.

Наголошено на необхідності подальшого дослідження та аналізу даної проблематики. Зроблено висновок, що подальше ґрунтовне та комплексне дослідження інституту доказування є дуже актуальним та важливим на сучасному етапі розвитку науки та цивільно-процесуального законодавства в контексті його ефективності, доступності, своєчасності, тощо, що буде предметом нашого дослідження в майбутньому.

Ключові слова: суд, цивільне судочинство, позовне провадження, окреме провадження, учасники справи, заявник, заінтересовані особи, докази, доказування, факти.

The scientific article is devoted to the institution of evidence as an integral element of any procedural branch of law, as it regulates social relations that are important for the correct resolution of a specific case. Attention is paid to certain aspects, namely the definition of the process of evidence and the position of the evidence subjects. Based on the legal nature of a separate proceeding as a type of non-claimable civil proceedings, it is characterized by general institutions and procedures related to evidentiary activities in civil proceedings.

The author focuses attention on the active powers of the court in cases of separate proceedings, which are related to the fact that to clarify the circumstances of the case, the court can, on its initiative, demand the necessary evidence. In particular, the legally enshrined activity of the court in establishing facts and circumstances in cases of separate proceedings acquires special importance for cases, the purpose of consideration and resolution of which is to protect the rights, freedoms and interests of persons who need special attention from the state, for society as a whole. Given this, the author supports in the legal literature the position regarding the introduction of changes in Part 2 of Art. 294 of the CPCU, establishing not the right, but the duty of the court to demand the necessary evidence during the consideration and resolution of cases of a separate proceeding.

It is clarified that all the means of evidence provided by law are used in the order of a separate proceeding. Attention is focused on implementing the adversarial principle in separate proceedings, which operates in a special way, due to the absence in these cases of a legal dispute, parties with opposing interests and procedures inherent in legal proceedings.

There is presented and analyzed evidence, which is most often submitted by the parties to the statements in the order of a separate proceeding to confirm their claims.

The need for further research and analysis of this issue is emphasized. It is concluded that further thorough and complex study of the institution of evidence is very relevant and important at the current stage of development of science and civil procedural legislation in the context of its effectiveness, availability, timeliness, etc., which will be the subject of our research in the future.

Key words: court, civil proceedings, claim proceedings, separate proceedings, participants in the case, applicant, interested parties, evidence, proof, facts.

Постановка проблеми. Судове доказування є складовою частиною правосуддя та займає одне з центральних місць у цивільному процесі. З метою реалізації мети та завдань цивільного судочинства необхідним є встановлення обставин справи (фактів), що мають істотне значення для правильного вирішення справи. Доказування є важливим інститутом цивільного процесуального права, що відбиває фундаментальні особливості національної моделі цивільного судочинства. Тому не дивно, що цей інститут зазнав значних змін у процесі реформування цивільного процесуального законодавства.

Дослідження процесу доказування в цивільному судочинстві було, є і буде завжди актуальним питанням, тому що від того, наскільки правильно й точно досліджуються та оцінюються докази, наскільки дії учасників судового процесу відповідають законодавству, настільки законним та обґрунтованим буде ухвалене судове рішення. Це

і обґрунтовує актуальність проблематики статті, що присвячена особливостям процесу доказування в цивільному процесі, зокрема в окремому провадженні.

Ступінь наукової розробки. Інститут доказів і доказування неодноразово був предметом наукових розробок науковців та вчених-процесуалістів. Відповідну проблематику досліджували: С. С. Бичкова, Н. В. Волкова, О. О. Грабовська, Р. В. Кашперський, В. В. Комаров, В. М. Кравчук, Г. О. Світлична, В. І. Тertiшніков, О. І. Угриновська, І. В. Удальцова, С. Я. Фурса, Г. В. Чурпіта, А. С. Штефан, М. Й. Штефан, М. М. Ясинок та інші. Разом з тим, зазначені вчені досліджували проблеми правового регулювання категорії доказів і доказування у межах позовного провадження, залишаючи поза увагою особливості вказаного процесуального інституту в інших видах цивільного судочинства. Зокрема, мало досліджувався вченими процес доказування у справах окремого провадження.

Мета статті. З урахуванням викладеного, метою статті є дослідження особливостей процесу доказування у справах окремого провадження.

Виклад основного матеріалу. Інститут доказів і доказування є невід'ємною складовою внутрішньої системи будь-якої процесуальної галузі права, адже регламентує суспільні відносини, що опосередковують порядок встановлення наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи. За допомогою правового механізму цього інституту забезпечується чітка стадійність доказової діяльності, а також відповідність процесуальної форми доказів встановленим у законі вимогам [1, с. 38]. Відомий процесуаліст М. Й. Штефан визначав доказування як процесуальну та розумову діяльність суб'єктів доказування, яка здійснюється в урегульованому цивільним процесуальним законодавством порядку і спрямована на встановлення дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін, встановлення певних обставин шляхом ствердження юридичних фактів, зазначення доказів, а також подання, прийняття, збирання, витребування, дослідження і оцінки доказів [2, с. 279].

Процедура доказування має місце в усіх видах цивільного судочинства. У справах окремого провадження хоча і відсутній спір про право, а звідси і ряд інститутів та процедур, проте наявним є інститут доказування. В свою чергу, окреме провадження призначене для розгляду справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч. 7 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України) (далі – ЦПКУ) [3]. Відповідно до ч. 3 ст. 294 ЦПКУ справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду. Однак, на наш погляд, принцип змагальності все ж таки діє при вирішенні справ окремого провадження, але по-особливому. Даний принцип, в першу чергу, реалізується у правах заявника та заінтересованих осіб, за аналогією зі ст. 43 ЦПКУ. Не слід заперечувати і той факт, що вказаний принцип проявляється не у всіх справах окремого провадження. Найчастіше він має свій прояв у справах *про визнання фізичної особи обмежено дієздатною та недієздатною, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, встановлення факту каліцтва*, адже залучені до участі у справі зацікавлені особи можуть спростувати ці факти [4, с. 78]. Окрім того, учасники справ окремого провадження доводять обставини, які мають значення для справи, а суд сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених Кодексом. Звідси, категорично заперечувати реалізацію в окремому провадженні принципу змагальності немає підстав. Окреме провадження не містить змагальності сторін, але це не означає, що юридичні факти та стани щодо встановлення яких просить заявник, не пов'язуються з наявною необхідністю надання суду доказів і процесом доказування.

В основі розгляду та вирішення справ окремого провадження лежать правила позовного провадження. Однією із спільних ознак вказаних проваджень є наявність загальних правил інституту доказів і доказування, з певними винятками, встановленими законом. Дане питання знайшло своє нормативне закріплення в гл. 5 Розділі I ЦПКУ.

Цілком підтримуємо думку вітчизняного вченого-процесуаліста М. М. Ясинка, який вважає, що доказування у справах окремого провадження здійснюється відповідно до цивільного процесуального законодавства і має певну процедуру, яка є кожного разу поступальною і має місце в межах процесуальної форми [5, с. 387]. Погоджуємось також із позицією Г. В. Чурпіти, що відповідно до загального порядку розгляду справ окремого провадження, закріпленого у ст. 294 ЦПКУ України, у таких справах

суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування [6, с. 170]. Так, наприклад, у *справі про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною* це можуть бути постанови про притягнення до адміністративної відповідальності за розпиття спиртних напоїв, довідки з наркологічного диспансеру, акти адміністрації про відсторонення працівника від роботи у зв'язку з появою в нетверезому стані чи стані наркотичного, токсичного сп'яніння, документи про доходи сім'ї і кількості її членів, показання свідків та інші матеріали. Наявність у особи психічного розладу може обґрунтовуватись у заяві посиланням на виписки із історії хвороби психіатричних та психоневрологічних закладів, у яких особа знаходилась на спеціальному обліку, довідки про стан здоров'я, виписки з історії хвороби, протоколи органів національної поліції, акти, складені житловими органами, показання свідків та ін. У *справі про обмеження прав неповнолітньої особи* самостійно розпоряджатись своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права, доказами того, що неповнолітній розпоряджається своїми доходами на шкоду самому собі, можуть бути: довідки з місця роботи про заробітну плату, договори, чеки, квитанції, боргові розписки, показанні свідків тощо. У *справі про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність* до заяви як докази можуть бути використані акти опису нерухомого майна і його попередньої оцінки, довідки житлово-експлуатаційних організацій, органів комунального господарства, податкових, а також реєстраційних органів, довідки про відсутність власника нерухомої речі, письмові заяви про відмову від права власності на нерухому річ тощо. У деяких категоріях справ окремого провадження цивільний процесуальний закон чітко визначає процесуальну форму доказів. Так, у *справі про усиновлення, надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу* законодавець закріплює перелік документів, які повинні бути подані до заяви (ч. 2 ст. 311 ЦПКУ, ч. 2 ст. 340 ЦПКУ, ч. 1 ст. 344 ЦПКУ).

Отже, виходячи з цього, бачимо, що як у справах позовного провадження, аналогічно у справах окремого провадження реалізуються всі передбачені законодавством засоби доказування. Однак, до кожної категорії справ перелік доказів буде різнитися, що зумовлено, в першу чергу, метою звернення до суду, колом суб'єктів, характером заінтересованості, категорією справ. Процес доказування у справах окремого провадження, які і в позовному провадженні детально врегульовані нормами законодавства і складається з ряду процедур, зокрема, вступне слово учасників справи, отримання показань свідків (ст. 227, 230 ЦПК), дослідження письмових, речових та електронних доказів (ст. 235, 237 ЦПК), відтворення звукозапису, демонстрація відеозапису і їх дослідження (ст. 238 ЦПК), дослідження висновку експерта (ст. 239 ЦПК) тощо. За аналогією реалізуються такі питання як витребування доказів, забезпечення доказів, інститут судового доручення тощо. Сталими залишаються принципи дослідження доказів – належність, допустимість, достатність, достовірність. Аналогічно як в позовному провадженні, так і в окремому провадженні реалізуються правила оцінки доказів (ст. 89 ЦПК). Разом з тим, враховуючи особливості справ окремого провадження та специфіку їх розгляду, учасники справи подають не будь-які докази до суду, а конкретні та чітко окреслені докази, визначені нормами матеріального та процесуального законодавства. Як влучно зазначає М. М. Ясинюк, стверджуючи, що законодавець у справах окремого провадження встановлює за кожною справою свій конкретний процесуальний стандарт для всіх заявників, і саме цим доказування окремого провадження відрізняється від доказування в позовному, адміністративному чи господарському судочинстві [5, с. 389].

Аналізуючи вказане питання, зауважимо, що в контексті процесу доказування суд є безпосереднім суб'єктом усіх його етапів (стадій) (збирання та подання доказів до суду, дослідження та оцінки доказів). Так, особливістю доказування у справах окремого провадження є те, що відповідно до ч. 2 ст. 294 ЦПК України з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 30 листопада 2023 року у справі № 569/4466/23). Це положення посилює роль суду при розгляді справ окремого провадження, який є досить активним, на відміну від його становища у наказному провадженні. Не можливо не погодитися із думкою вітчизняного вченого-процесуаліста С. Я. Фурси, яка вважає, що у справах окремого провадження по окремих категоріях справ передбачені певні особливості в процесі доказування: суд має надавати переваги одним засобом доказування перед іншими і по суті ці докази мають вирішальний вплив на судові рішення; суд через пряму вказівку в законі і не зважаючи на позицію заінтересованих осіб зобов'язаний вчинити дії, які спрямовані на забезпечення доказів по справі [7, с. 166].

Як справедливо стверджує В. Ю. Мамницький, «дія принципу змагальності суттєво обмежена, що відкриває простір суду по збору доказового матеріалу. Очевидним є той факт, що законодавче обмеження дії положень щодо змагальності при розгляді справ окремого провадження автоматично перебудовує змагальну модель цивільного судочинства на модель слідчу, при цьому все ж таки наявність змагальних засад не виключається» [8, с. 132]. Розкриваючи суть процесуальної діяльності суду та учасників процесу у справах окремого провадження, М. М. Ясинюк вважає, що нею є «процесуально-правова конструкція всіх процесуальних дій, що характеризується чергуванням активної та пасивної їх форм, зумовлених процесуальними нормами та здійснена суб'єктами в межах процесуальної форми» [9, с. 162]. Як зазначає І. В. Удальцова, виходячи із законодавчо закріпленої можливості суду збирати докази у справі, тим самим пом'якшується обов'язок заінтересованих осіб надавати докази для підтвердження своїх вимог щодо встановлення певних фактів, що є предметом розгляду [10, с. 45]. Однак, сторони не звільняються від обов'язку доказування повністю. Закріплення такої законодавчої вимоги призводить до висновку, що не витребування доказів по справі судом призведе до неповного з'ясування обставин справи, що в майбутньому є підставою для скасування рішення як необґрунтованого. Наприклад, у *справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання фізичної особи недієздатною* суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу (ч. 1 ст. 298 ЦПКУ). У *справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою* суд встановлює осіб, які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме, а також запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи реєстрації місця проживання осіб або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місцеперебування якої невідоме (ч. 1 ст. 307 ЦПКУ) та залучає їх до участі у справі як свідків. У *справі про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність* суддя повинен з'ясувати коло осіб, які можуть надати інформацію про приналежність речі (наприклад, викликати фактичного володільця речі, з'ясувати, чи належить нерухома річ особі, яка померла або оголошена померлою, і чи є спадкоємці), а також зробити відповідні запити щодо відомостей про нерухому річ у відповідні організації (житлово-експлуатаційні органі-

зації, органи місцевого самоврядування, органи, які здійснюють державну реєстрацію об'єктів нерухомості та ін.) [11, с. 598].

Отже, в цих та інших категоріях справ можемо спостерігати активні повноваження суду, зокрема під час проведення підготовчих дій. Законодавчо закріплена активність суду у встановленні фактів та обставин у справах окремого провадження особливого значення набуває для справ, метою розгляду та вирішення яких є захист прав, свобод та інтересів осіб, які потребують особливої уваги з боку держави, для суспільства в цілому. Зокрема, для *справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, про усиновлення* тощо. В силу різних факторів: фізичного стану, віку, необізнаності тощо, учасники у справах окремого провадження часто не можуть захистити свої права, свободи чи інтереси самостійно. Окрім того, судова практика свідчить, що нерідко такі особи залишаються без належної підтримки з боку державних органів, які законом уповноважені здійснювати відповідні функції (наприклад, органи опіки та піклування тощо), тому суд у таких справах бере на себе відповідальність не лише за ухвалення законного та обґрунтованого рішення, але й певною мірою за майбутнє таких осіб. З огляду на це, ми підтримуємо в юридичній літературі позицію стосовно внесення змін у ч. 2 ст. 294 ЦПКУ, закріпивши не право, а обов'язок суду витребувати необхідні докази під час розгляду та вирішення справ окремого провадження.

Як було зазначено вище, поряд із збиранням, суд є безпосереднім суб'єктом і дослідження доказів. Це твердження підкреслюється правовою нормою, що її містить ч. 1 ст. 229 ЦПКУ. І останнім етапом доказування за участі суду є оцінка доказів (ст. 89 ЦПКУ). Отже, без участі суду стадії процесу доказування у справах про зміну правового статусу фізичних осіб, встановлення фактів, що мають юридичне значення, відновлення чи визнання неоспорюваних прав, примусове здійснення певних правових дій, не можуть бути належним чином реалізовані. Тому суд був, є і залишається основним суб'єктом процесу доказування. Більше того, діючий ЦПКУ значно розширює повноваження суду в доказовій діяльності як у позовному провадженні, так і в окремому провадженні (ч. 1 ст. 84 ЦПК, ч. 2 ст. 13 ЦПК, ч. 7 ст. 81 ЦПК). Однак, як впливає з цих норм, такі правила застосовуються тільки у справах позовного провадження, адже у них законодавець чітко закріплює таке визначення як «предмет спору», а він притаманний виключно позовному провадженню, оскільки у окремому та в наказному провадженні немає спору про право цивільне. Разом з тим, як нами вже зазначалося, відповідно до ч. 2 ст. 294 ЦПК, з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Отож, зі змісту норм цивільного процесуального законодавства випливає, що суд не наділений правом витребувати докази лише у справах наказного провадження.

Окрім суду, суб'єктами доказування, безумовно, є учасники справи – заявники та заінтересовані особи. Заявник у справах окремого провадження як суб'єкт доказування має обґрунтувати наявність обставин, якими він підтверджує свої вимоги, викладені у заяві. Заінтересовані особи, будучи суб'єктами доказування, мають обґрунтувати або спростувати наявність обставин, якими заявник підтверджує вимоги, викладені у заяві. Як влучно зазначає О. О. Грабовська, що заявники та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження мають права та обов'язки сторін, за винятками встановленими у Розділі IV ЦПКУ. Підсумовуючи, що обсяг прав та обов'язків у сфері доказування сторін у справах позовного провадження та у заявників і заінтересованих осіб у справах окремого провадження в цілому однаковий [12, с. 245].

Аналізуючи вказаних учасників справи, заслуговує на увагу питання, яке інколи виникає на практиці – незалучення заінтересованих осіб до розгляду справи, що в подальшому може вплинути на результат судового рішення. В такий спосіб, безумовно, процес доказування позбавляється елементу змагальності, і перетворюється на домінування в цьому процесі виключно заявника, на основі доказів якого ухвалюється рішення. Крім того, тут можна говорити також про нехтування засадою диспозитивності та рівності сторін у цивільному процесі, які є основними і визначальними під час прийняття судових рішень у справах окремого провадження, і як наслідок, про скасування судового рішення судом вищої інстанції, ухваленного з порушенням норм процесуального права. Звідси, як заявники, так і заінтересовані особи та їх представники мають право доводити будь-які обставини справи на підставі наданих ними доказів, формуючи, таким чином, таку систему доказів за якої б усі припущення були спрямовані в єдину точку, якою є конкретний факт, підтверджуючи чи спростовуючи його.

Наступною групою учасників справ окремого провадження і, відповідно, суб'єктами доказування є органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56–57 ЦПКУ). Вказані суб'єкти сприяють судовому захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, які не можуть самостійно захистити свої права, свободи та інтереси у випадках, встановлених законом [13, с. 78]. Наприклад, участь органу опіки та піклування у формі подання висновків на виконання своїх повноважень є обов'язковою (незалежно від того, хто був ініціатором відкриття провадження у відповідній справі) під час розгляду судом *справ про усиновлення* для надання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини (ч. 2 ст. 312 ЦПКУ).

Таким чином, суб'єктами доказування у справах окремого провадження є: суд та учасники справ (заявник, заінтересовані особи, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб). Якщо підсумувати становище суб'єктів доказування в справах окремого провадження, можна дійти висновку, що до участі в них мають залучатися лише особи, які мають певний інтерес у результаті розгляду справи. Тому важли-

вим є питання з'ясування судом мети звернення до суду заявником, що забезпечить з'ясування кола заінтересованих осіб, зібрання всіх необхідних доказів по справі судом та учасниками судового процесу. Це, в свою чергу, призведе до повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи та ухвалення законного та обґрунтованого рішення, що і є метою цивільного судочинства.

Виходячи з вищезазначеного, доказування у справах окремого провадження можна визначити як діяльність (пізнавальну та практичну) суду та учасників справи, що спрямована на встановлення істини у конкретній справі, підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, чи підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Висновки. При розгляді справ окремого провадження, як і при вирішенні справ позовного характеру діє інститут доказів та доказування, встановлення якого забезпечить реалізацію мети та завдань цивільного судочинства. Аналіз процесу доказування в справах окремого провадження, показав, що з однієї сторони, він є складним видом діяльності, подібним до процесу доказування у позовному провадженні, а з іншого – процес доказування є доволі простим, через відсутність спору про право цивільне, сторони з протилежними інтересами, що заперечує факти і обставини справи. Також, не варто забувати про сприяння судом учасникам справи, який може витребувати необхідні докази на власний розсуд. Як і у справах позовного провадження, під час розгляду справ окремого провадження суд має встановити, що докази відповідають визначеним законом вимогам. Крім того, у справах окремого провадження суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування.

Важливою гарантією досягнення завдань цивільного судочинства є саме інститут доказування, яке спрямоване на встановлення дійсних обставин у справі та ухвалення законного та обґрунтованого рішення.

Не дивлячись на те, що тематика доказів та доказування постійно досліджується в науці цивільного процесуального права, дана проблема є і надалі важливою та потребує подальшої уваги з боку науковців та практиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чурпіта Г. В. Правове регулювання інституту доказів і доказування у цивілістичних судочинствах: компаративістичний аспект. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 38–44.
2. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Ін Юре, 2005. 624 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 вересня 2021 р. К.: Паливода А. В., 2021. 312 с.
4. Татулич І. Ю. Процесуальні особливості розгляду та вирішення справ окремого провадження. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наук. праць. Вип. 682: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 76–80.
5. Теорія доказового права: науково-практичний посібник (монографія); за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.
6. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: [моногр.]. К.: Алерта, 2016. 488 с.
7. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. (Серія: Процесуальні науки). К.: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с.
8. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності і моделі цивільного судочинства в контексті судово-правової реформи. *Форум Права*. 2017. № 4. С. 130–140.
9. Ясинок М. М. Процесуальна форма цивільного судочинства, її природа та складові елементи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 4-5. С. 157–164.
10. Окреме провадження: моногр. / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. 313 с.
11. Цивільне процесуальне право України: підручник / В. М. Коссака, Р. Я. Лемик, Ю. В. Навроцька, С. В. Сенік; за заг. ред. В. М. Коссака. Харків: Право, 2020. 752 с.
12. Грабовська О. О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 504 с.
13. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні: монографія / За заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Юридична література, 2017. 212 с.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОШИРЕННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ

LEGAL ASPECTS OF CIVIL LIABILITY FOR DISSEMINATION OF FALSE INFORMATION IN A SOCIAL NETWORK

Тимошенко Д.В., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглядаються правові аспекти цивільної відповідальності за поширення недостовірної інформації в соціальних мережах, що стало актуальним у контексті стрімкого розвитку цифрових технологій. Визначено найбільш поширені ризики та загрози соціальних мереж, що здатні заподіяти шкоди особистим немайновим правам фізичних осіб. Акцентовано увагу на важливості забезпечення прав фізичних осіб на об'єктивну та достовірну інформацію, оскільки соціальні мережі стали невід'ємною частиною повсякденного життя. Проведено аналіз суб'єктивного складу досліджуваних правовідносин. Зауважено на сформованих підходах судової практики з цього питання, та виявлено проблемні моменти. Відзначено проблемні аспекти щодо необхідності дотримання балансу між правом на свободу слова та правом на захист честі й гідності особи. Акцентовано на необхідності встановлення певних фактів з метою доведення поширення недостовірної інформації в соціальній мережі. Аналізується судова практика, де враховується характер інформації, що оспорується, та визначається, чи є вона фактичним твердженням чи оціночним судженням. Зазначено, що оціночні судження не підлягають спростуванню і не можуть бути доведені, оскільки вони є вираженням суб'єктивних думок особи про поведінку певної особи. Водночас фактичні твердження можуть та мають бути перевірені в судовому порядку. Розглянуто труднощі, пов'язані з доказуванням складу правопорушення, зокрема в контексті анонімності в мережі Інтернеті та швидкого видалення інформації. Висвітлюються правові механізми, що існують для захисту прав осіб, які постраждали від поширення недостовірної інформації, а також необхідність вдосконалення законодавства в цій сфері. У статті підкреслюється те, що правове регулювання використання соціальних мереж в Україні лише починає формуватися, і важливо, щоб воно відповідало викликам сучасного цифрового простору. Висновки статті містять рекомендації щодо покращення правового захисту у сфері інформації, зокрема в контексті активізації судової практики та розробки нових нормативно-правових актів.

Ключові слова: інформація, недостовірна інформація, соціальні мережі, поширення, право на свободу, веб-сайт, позивач, відповідач, моральна шкода, особа.

The article examines the legal aspects of civil liability for dissemination of false information on social media, which has become relevant in the context of rapid development of digital technologies. The author identifies the most common risks and threats of social media that may harm the personal non-property rights of individuals. The author emphasizes the importance of ensuring the rights of individuals to objective and reliable information, since social media have become an integral part of everyday life. The author analyzes the subjective composition of the legal relations under study. The author emphasizes the established approaches of judicial practice on this issue and identifies problematic aspects. The author emphasizes the problematic aspects of the need to maintain a balance between the right to freedom of speech and the right to protection of honor and dignity of a person. The author emphasizes the need to establish certain facts in order to prove the dissemination of false information on a social network. The author analyzes the case law, which takes into account the nature of the disputed information and determines whether it is a factual statement or a value judgment. It is noted that value judgments are not subject to refutation and cannot be proved, since they are an expression of a person's subjective opinions about the behavior of a particular person. At the same time, factual statements can and should be verified in court. The author discusses the difficulties associated with proving the elements of an offense, in particular in the context of anonymity on the Internet and rapid deletion of information. The author highlights the legal mechanisms that exist to protect the rights of persons affected by the dissemination of false information, as well as the need to improve legislation in this area. The article emphasizes that legal regulation of social media use in Ukraine is only beginning to take shape, and it is important that it meets the challenges of the modern digital space. The article concludes with recommendations for improving legal protection in the field of information, in particular in the context of intensifying judicial practice and developing new regulations.

Key words: information, false information, social networks, dissemination, right to freedom, website, plaintiff, defendant, non-pecuniary damage, person.

Постановка проблеми. Онлайн-спілкування є невід'ємною частиною нашого повсякденного життя. Більшість українців починає свій день із перевірки стрічок новин у популярних соціальних мережах (Facebook, Instagram, YouTube) обміну миттєвими повідомленнями в месенджерах (Telegram, Messenger, WhatsApp), паралельно насолоджуючись ранковою кавою. Соціальні мережі глибоко інтегрувалися в наше суспільне життя, докорінно змінивши способи комунікації та поширення інформації в суспільстві. Саме тому метою формування безпечного та надійного інформаційного простору, має бути забезпечення прав громадян на об'єктивну, достовірну, безпечну інформацію та створення умов для задоволення їх потреб у постійному розвитку, отриманні якісних та достовірних відомостей, нових компетенцій, розширенні кругозору.

Однак, не завжди в соцмережі ми здатні розрізнити шквал правдивої та хибної інформації, новин, зображень, відео тощо. При цьому розвиток цифрових технологій не завжди супроводжується актуальним правовим регулюванням, а недостатня ефективність законодавства

у цій сфері може негативно вплинути на дотримання прав людини. Серед найбільш поширених ризиків та загроз соціальних мереж, варто виділити порушення прав на недоторканність приватного життя, на захист персональних даних, поширення недостовірної інформації, психологічні загрози (тролінг, булінг, кібермобінг), порушення у сфері права інтелектуальної власності, тощо.

Ці ризики актуалізують потребу в нових наукових дослідженнях та розробці ефективної системи правового регулювання соціальних мереж з урахуванням стрімкого розвитку цифрового простору. З цього випливає, що дослідження цивільно-правової відповідальності за поширення недостовірної інформації є актуальним і має велику практичну значущість.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз правових аспектів цивільної відповідальності за поширення недостовірної інформації в соціальних мережах, а також визначення основних проблем і викликів, пов'язаних із захистом прав фізичних осіб на об'єктивну та достовірну інформацію в умовах цифрового середовища. Для досягнення поставленої мети в роботі очікується вирішення

таких **завдань**: дослідити правові аспекти цивільної відповідальності за поширення недостовірної інформації в соціальних мережах, зокрема визначити баланс між свободою слова та захистом гідності особи, а також проаналізувати судову практику щодо визнання інформації недостовірною.

Основний матеріал дослідження. Соціальні мережі мають багато позитивних рис, які роблять їх важливими в сучасному житті. Вони дозволяють особам легко спілкуватися один з одним, навіть якщо вони знаходяться на великій відстані, надають доступ до великої кількості освітніх ресурсів, також дозволяють швидко дізнатися про події у світі та бути в курсі останніх новин тощо. Проте суспільство стикнулось зі зворотною стороною їх існування з безліччю негативних аспектів, у тому числі пов'язаних із поширенням недостовірної інформації, витоком персональних даних тощо. Наразі ми спостерігаємо стрімке зростання як кількості порушень особистих немайнових прав людини, так і рівня їхнього негативного впливу на державу та суспільство.

Складність правового регулювання відносин в соціальних мережах полягає ще й в тому, що іноді особи не мають жодного уявлення з ким вони спілкуються і чи дійсно співрозмовник є реальною особою. Уявімо собі, у вас склалося віртуальне знайомство, яке можливо перейшло в більш тісний зв'язок (дружбу), з певною особою, якій ви необачно довірилися та повідомили певну інформацію про себе. Через деякий час в мережі випадково чи ні ви натрапили на інформацію, що не тільки не відповідає дійсності але і ганьбить вашу честь та гідність. І тут виникає питання. Як встановити особу, що порушила особисті немайнові права людини, і до якого суду ми маємо звернутись за захистом своїх прав? Враховуючи те, що особа, яка поширила інформацію є невідомою та територія скоєння правопорушення є визначеною. Де більшість таких осіб є віртуальними особистостями з певним потоком інформації про суб'єкта, «фікція».

Неправдива (недостовірна) інформація може існувати в різних форматах, чи то неправдивий або оманливий контент, який поширюється з наміром ввести в оману або отримати політичну чи економічну вигоду, і який може завдати суспільної шкоди – пост у соціальній мережі (пропаганда, містифікації, фішинг), чи мультимедійний лонгрід, чи неправдивий або оманливий контент, який поширюється без зловмисного наміру, хоча його наслідки також є шкідливими (чутки, образи та жарти). Однак найбільш руйнівним потенціалом володіють дипфейки (deepfakes), що не просто створюють конкуренцію об'єктивному висвітленню подій, а претендують на підміну реальності. Сьогодні дипфейк дає змогу створювати аудіо- або відеоматеріали з використанням голосу та (або) зображення іншої людини. Використання цієї технології доступне будь-якому власнику смартфона, який за допомогою кількох додатків FaceApp, ReFaceApp, FaceMagic тощо) може створити дипфейк за короткий проміжок часу.

Технологія дипфейку може бути використана будь-де в процесі політичної боротьби з метою дискредитації окремих осіб, при формування хибного уявлення у громадськості стосовно конкретних подій чи процесів, в підготовці доказів у судовій справі тощо. Чим завжди буде порушувати право на свободу слова і самовираження, на приватне життя, доступ до інформації тощо.

Саме ці питання та інші ми і спробуємо дослідити. Почнемо, з того, що інформація – це конструкт реальності й одна із соціальних цінностей, тому неправдиві відомості, що не відповідають дійсності, створюють умови для хибного сприйняття реальності у особи. Відповідальність за поширення недостовірної інформації в соцмережі може ускладнитись тим, що специфіка Інтернету має особливості, пов'язані з самим ресурсом, у якому відбувається поширення інформації. Сучасні технології є такими, що

інформація поширюється тут стрімкіше, вона передається різними способами в різних формах, обсягах, незалежно від відстані і державних кордонів, стаючи доступною величезній кількості людей за лічені хвилини. З одного боку, таке поширення інформації – це реалізація свободи слова, права на розповсюдження, передачу та отримання інформації. З протилежного, містить масу негативних моментів – маніпуляції, збір персональних даних, поширення недостовірних (неправдивих) відомостей, що можуть створювати величезні ризики та небезпеки для прав людини. На жаль, держава і суспільство виявилися не готовими до стрімкого розвитку глобальної мережі – відстає як правова наука, так і законодавство в цій сфері. Правові механізми захисту існують, але їх не можна назвати ефективними та досконалими – чимало дій з поширення відомостей, що ганьблять честь і гідність у мережі, залишаються безкарними.

В цілому в ЄС, та в Україні було розроблено основні нормативно-правові акти стосовно запобігання поширенню недостовірної інформації, а також захисту мережі Інтернет від незаконного та шкідливого вмісту та боротьби з кібертерористами, тощо. Майже кожна країна прагне забезпечити для власних громадян більш безпечний цифровий простір через чітке визначення зобов'язань для Інтернет-посередників, особливо онлайн-платформ. Навіть за таких умов, сучасне законодавство все ще відстає від цифрових правовідносин. Що є природним. Адже цифрові технології розвиваються швидше ніж змінюється законодавство. Загалом, то майже кожна країна активно працює над нормативною базою, щоб краще регулювати ці питання та захищати громадян від недостовірної інформації, дипфейків та інших кіберзагроз.

Конституція України в ст. 32 кожному гарантує право на судовий захист від недостовірної інформації про себе та родину, вимагати спростування та вилучення такої інформації, на відшкодування шкоди, завданої збиранням та поширенням недостовірних даних. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ч. 1, 2 ст. 34); жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена (ч. 2, 3 ст. 15) [1]. Основною проблемою при визнанні інформації недостовірною та її спростування в суді є дотримання розумного балансу між правом на свободу думки та слова й правом кожного вимагати поваги до його гідності та честі [2].

Відповідно до ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і Першого протоколу та Протоколів № 2, 4, 7, 11 до Конвенції, кожен має право на вираження свободи слова [3], що ЄС визнається значною цінністю та грає значну роль у демократичному суспільстві. Тобто, гарантується свобода кожному у дотриманні своїх поглядів, одержані і поширені інформації та ідей без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Водночас, свобода слова стосується також і відомостей, що викликають образи, обурення або неспокій а не лише інформації, які отримані належним чином або розглядаються як необразливі чи незначні.

Разом з тим, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд (ст. 12 ЦК України), однак має здійснювати їх у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства та зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб (ст. 13 ЦК України). У демократичному суспільстві свободи обмежуються нормою права, якщо це необхідно для захисту національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я, моралі, прав інших осіб або авторитету правосуддя.

Отже, кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 302 ЦК

України) [4]. Схоже твердження міститься і в ст. 5 ЗУ «Про інформацію», де право на інформацію передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів [5]. Водночас, поширення такої інформації має відбуватись із дотриманням законодавства про її достовірність. Тобто кореспондуючим обов'язком праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є обов'язок не поширювати недостовірну інформацію про інших осіб, факти, події.

При поширенні недостовірної інформації, особа права якої були порушені таким поширенням, має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу (ч. 1 та 2 ст. 16 ЦК України) [4]. Наслідки поширення недостовірної інформації в соціальних мережах можуть набувати різних форм: у вигляді відмови від укладеного договору; відмови від продажу товарів, робіт і послуг; у вигляді публічного осуду (бойкотування, цькування, тролінгу, масового обурення в соціальних мережах). Слід зазначити, все це не проходить без наслідків для особи, щодо якої вона поширюється. Звичайно, що поширення недостовірної інформації має цивільно-правові наслідки майнового характеру. Так, поширення недостовірної інформації в соціальних мережах може не лише призвести до закінчення професійної діяльності, а й до необхідності нести додаткові витрати, реальної шкоди та (або) упущеної вигоди. Крім того, поширення недостовірної інформації може бути неспівмірним або необґрунтованим, та може призвести до моральних страждань, моральної шкоди. Враховуючи наслідки поширення такої інформації, особа обирає самостійно способи захисту порушеного права, ґрунтуючись на ст. 16 ЦК України та інших нормах права (ст. 276, 277 ЦК України) [4].

Враховуючи положення ч. 4 ст. 32 Конституції України, ст. 16, 277, 278 ЦК України [4] та п. 6 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» (далі – Постанова Пленуму ВСУ) [6], до способів захисту у разі порушення прав фізичної особи шляхом поширення недостовірної інформації відносяться: спростування недостовірної інформації (ч. 1 ст. 277 ЦК України); право на відповідь (ч. 1 ст. 277 ЦК України [4], ст. 65 ЗУ «Про телебачення і радіомовлення» [7], ст. 37 ЗУ «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні» [8]); встановлення факту недостовірності цієї інформації та її спростування (ч. 4 ст. 277 ЦК України); відкликання документу у якому була поширена недостовірна інформація; заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК [4]); відшкодування майнової шкоди; компенсація моральної (немайнової) шкоди.

У спорах про поширення недостовірної інформації в соціальних мережах і загалом в мережі Інтернет, найскладнішим є проблема доказування складу правопорушення. Вона включає в себе дві складові: по-перше, правові підстави, порядок збирання та забезпечення доказів; по-друге, допустимість таких доказів з точки зору процесуального права. Звісно, що обсяг нашої роботи не дозволяє ретельно дослідити всі проблемні моменти, тому зупинимось на декількох.

Однією з таких проблем є питання про визначення належного відповідача, якого можна притягнути до відповідальності за публікацію недостовірних відомостей. Законодавець та судова практика виходять з того, що відповідачем є особа, яка поширила таку інформацію (ст. 277 ЦК України [4] та п. 9, 12 Постанова Пленуму ВСУ [6]. А саме, належним відповідачем у разі поширення оспорованої інформації в мережі Інтернет є фізична або юридична особа, яка поширила недостовірну інформа-

цію, а також автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайту, особи яких позивач повинен установити та зазначити в позовній заяві [6; 9]. Тобто, позивач повинен довести факт поширення інформації саме відповідачем [10], певною особою або вказати про неможливість її встановлення та надати відомості про власника веб-сайту, на якому розміщено зазначений інформаційний матеріал.

Дані про власника веб-сайту можуть бути витребувані відповідно до положень ЦПК України в адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адреси українського сегмента мережі Інтернет (ч. 3 п. 12 Постанова Пленуму ВСУ) [6]. У протилежному випадку суд повинен відмовити у відкритті провадження, посилаючись на те, що заявником не було реалізовано право на отримання інформації щодо встановлення належного відповідача в судовому порядку [11; 12], та наголошує на важливості подання до суду довідки від Консорціуму «Українського центру підтримки номерів і адрес» з відомостями про власника веб-сайту (або про неможливість його встановлення) чи надання до суду обґрунтованої заяви про неможливість отримання цієї довідки [13]. Саме така довідка або довідка від дочірнього підприємства Консорціуму «Центра компетенції адресного простору мережі Інтернет» про власника веб-сайту або інформацію про його встановлення є належним та допустимим доказом [14; 15; 16]. У судовій практиці часто наголошується на необхідності такої довідки, оскільки скріншоти у соціальній мережі Facebook самі по собі не свідчать про те, що Facebook-акаунт був створений саме відповідачем, та про факт, що саме відповідач, під цим Facebook-акаунтом поширив оспорену інформацію [9; 17]. Така правова позиція знайшла своє відображення і в інших судових рішеннях. Якщо особа, як автор контенту оспорується, суди часто доходять висновку, що, оскільки зареєструватися у соціальній мережі може будь-хто під будь-яким іменем, достовірно з'ясувати належність сторінки конкретній особі неможливо. Тому скріншоти із зображенням змісту веб-сторінок є неналежним доказом. Особа, права якої були порушені поширенням недостовірної інформації має довести факт приналежності акаунту, чи веб-сторінки відповідачу і, у тому числі шляхом звернення до компетентної установи.

Якщо неможливо встановити фізичну або юридичну особу, яка поширила недостовірну інформацію, а також автора відповідного інформаційного контенту та його особу та/чи місце його проживання (місцезнаходження), особою, що має нести відповідальність є власник веб-сайту, на якому розміщено зазначений інформаційний матеріал. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», власник веб-сайту – особа, яка є володільцем облікового запису та встановлює порядок і умови використання веб-сайту. За відсутності доказів іншого, власником веб-сайту вважається реєстрant відповідного доменного імені, за яким здійснюється доступ до веб-сайту, та/або отримувач послуг хостингу [18]. Власники веб-сайтів та постачальники послуг хостингу повинні розмішувати у вільному доступі на власних веб-сайтах та (або) в публічних базах даних записів про доменні імена (WHOIS) достовірну інформацію про себе [10; 15; 16]. Така позиція суду є виправданою, оскільки ці особи мають можливість контролювати інформацію, що надходить на сайт, і видаляти відомості, що ганьблять і не відповідають дійсності, а також образливі та наклепницькі. В протилежному випадку виникає реальна загроза порушення конституційних прав громадян та юридичних осіб.

Інформація про таку особу може бути отримана через звернення до адміністратора системи реєстрації та обліку доменних імен та адрес українського сегмента мережі Інтернет. Проте, зауважимо, що отримання такої інформації має певні обмеження. Вона може бути витребувана виключно в межах судового провадження або при поданні

клопотання про забезпечення доказів. Це створює значні перешкоди для оперативного визначення учасників потенційного судового процесу. Така процедура має як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, вона захищає приватність власників веб-сайтів від необґрунтованих запитів. Натомість, може суттєво затягнути та ускладнити процес підготовки до судового розгляду для позивачів, які мають обґрунтовані претензії.

Більше того, ця ситуація може призвести до затримок у відправленні правосуддя, оскільки сторони не можуть своєчасно визначити всіх необхідних учасників процесу. Це є особливо важливим тоді, коли швидкість реагування є критичною у справах про поширення недостовірної інформації в соцмережі. Отже, така процедура створює певний дисбаланс між захистом приватності власників веб-сайтів та ефективністю судового процесу, що може вимагати подальшого законодавчого врегулювання для досягнення оптимального балансу інтересів усіх сторін.

Водночас судова практика йде шляхом визнання власників веб-сайту та, у разі відсутності інформації про таку особу, реєстранта відповідного доменного імені належними відповідачами за досліджуваною категорією справ. Так, Верховний Суд наголосив, що відповідач вказуючи, що він є реєстрантом домену, а не власником веб-сайту, має вказати хто ж є власником відповідного веб-сайту доступ до якого здійснюється через адресу мережі Інтернет, яка складається із зареєстрованого ним домену, чи передавав він повністю або частково іншим особам право користування доменним іменем [19] або не надав належних і допустимих доказів того, що власник домену на час спірної публікації передав цей домен у власність або користування іншій особі, зокрема, на підставі відповідного договору, а також доказів того, що користування цим доменом здійснювалося без належної правової підстави іншою особою [20]. Аналогічної правової позиції дотримано і в інших Постановках ВС [15], та фактично наголошено на презумпції відповідальності власника веб-сайту чи реєстратора за поширення недостовірної інформації.

Багато медіа-ресурсів та публічних діячів використовують YouTube-канали для поширення інформації. При розміщенні спірного контенту виникає потреба встановити справжнього власника каналу. Фактичні дані власників відомі лише YouTube (Google LLC). Відповідач може заперечувати свою причетність до каналу, стверджуючи, що його міг створити будь-хто. Тому доказом належності каналу є гіперпосилання на YouTube-канал з ідентифікаторами власника, яке може розмістити лише сам власник [21].

Водночас, ми все частіше маємо справу з веб-сайтами, що не зареєстровані в Україні та відомості про його власника встановити майже неможливо, то, відповідно до правової позиції ВС України, суд вправі за заявою заінтересованої особи встановити факт неправдивості цієї інформації та спростувати її в порядку окремого провадження (ч. 4 ст. 277 ЦК України, п. 13 Постанови Пленуму [6]. Зазначене стосується і ситуацій, коли особа, яка поширила таку інформацію, невідома (наприклад, при надсиланні анонімних або псевдонімних листів чи звернень, смерті фізичної особи чи ліквідації юридичної особи, поширення інформації в мережі Інтернет особою, яку неможливо ідентифікувати, тощо) [22]. Коли заявник доведе недостовірність цієї інформації, суд лише підтвердить, що поширена інформація є недостовірною і спростує її. Проте, коли під час судового процесу стане відома особа, що поширила спірну інформацію суд має залишити заяву без розгляду і роз'яснити заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

Але заінтересована особа повинна надати суду докази того, що відомості про власника веб-сайту чи особу, яка поширила таку інформацію встановити неможливо (наприклад, довідку від Центр компетенції про відсутність відомостей про власника веб-сайту, реєстратора домену або

інформацію про те, що їх неможливо ідентифікувати). У протилежному випадку, суд відмовить у розгляді справи в порядку окремого провадження у зв'язку із неможливістю заходів щодо встановлення власника веб-сайту [23; 24] або ненаданням суду обґрунтованої заяви чому отримання цієї довідки не є можливим [13]. Для встановлення зазначених осіб та для посилення доказової бази, заінтересована особа може скористатись і експертним висновком [25] Центру компетенції, виданого за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінки у мережі Інтернет. Також така особа повинна надати докази того, що самостійно зверталась до уповноваженої установи з запитом про визначення володільця такої інформації у разі, якщо не отримала відповіді на запити. І це, ще не все. Для підтвердження належних зусиль та обґрунтування необхідності судового втручання, заявник у разі безрезультатності своїх дій має подати клопотання про витребування доказів, супроводжуючи його доказами попередніх спроб отримання інформації.

Фактично, коли заінтересована особа збере всі докази, автор недостовірної інформації може легко її видалити чи спільнота в соціальній мережі вже й не пам'ятатиме таку інформацію, тому спростування цілком може виявитись марною справою. На нашу думку, варто не зволікати з часом, а одразу зафіксувати факт розповсюдження недостовірної інформації та засвідчити електронним підписом фотознімок чи скріншот екрану. Де має бути відображено назва веб-сторінки, дата та час поширення, а також відомості, які є недостовірною інформацією.

Зазначимо, ще одну проблему, деякі блогери та інші анонімні коментатори в мережі практично є неуразливими для судового переслідування, поки їх не буде ідентифіковано, і формат їхнього спілкування не буде визнано судом як публічне розповсюдження недостовірної інформації. Тому такі особи, які перебувають поза національною юрисдикцією, можуть без страху відповідальності називати конкретні імена осіб у спірних репортажах, поширювати будь-яку інформацію (негативну чи недостовірну). Зазначимо, що жодного наднаціонального нормативного акту з цього приводу не існує.

З урахуванням зазначеного, юридичним складом правопорушення, наявність якого є підставою для задоволення позову, є сукупність таких обставин [6]: а) поширення інформації, тобто доведення її до відома хоча б одній особі у будь-який спосіб; б) поширена інформація стосується певної фізичної чи юридичної особи, тобто позивача; в) поширення недостовірної інформації, тобто такої, яка не відповідає дійсності; г) поширення інформації, що порушує особисті немайнові права, тобто або завдає шкоди відповідним особистим немайновим благам, або перешкоджає особі повно і своєчасно здійснювати своє особисте немайнове право[6]. На такій правовій позиції наголошується майже в кожній судовій справі, що потрапляє на розгляд до суду.

Особа для встановлення факту поширення недостовірної інформації щодо неї в соціальній мережі повинна довести наступні факти: 1) поширення інформації на веб-сторінці чи сайті відповідача в конкретному домені в конкретний час, тобто доведення її до відома хоча б одній особі у будь-який спосіб, але у соціальній мережі; 2) поширення недостовірної інформації у соціальній мережі; 3) поширена недостовірна інформація у соціальній мережі відповідачем стосується саме позивача; 4) недостовірність цієї інформації, що була поширена у соціальній мережі; 5) порушення його немайнових прав внаслідок поширення такої інформації, тощо. Відповідач має довести лише факт, що поширені ним відомості відповідають дійсності. Це одна з найбільших проблем, адже професійно створена недостовірна (неправдива) інформація часто містить елементи, які схожі на правду або є правдивими, але викривленими для негативного сприйняття.

Зважаючи на судову практику [6], під поширенням інформації слід розуміти: опублікування її у пресі, передавання по радіо, телебаченню чи з використанням інших засобів масової інформації; поширення в мережі Інтернет чи з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку; викладення в характеристиках, заявах, листах, адресованих іншим особам; повідомлення в публічних виступах, в електронних мережах, а також в іншій формі хоча б одній особі (п. 15 Постанови ВСУ № 1 від 27.02.2009). Звісно, що способи чи форми поширення недостовірної інформації з часом можуть змінюватись, але таке визначення в цілому враховує на сьогодні можливі способи поширення відомостей. Тому зазначений перелік способів і не є вичерпним. Натомість, недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені) (п. 15 Постанови ВСУ № 1 від 27.02.2009). Негативною слід вважати інформацію, в якій стверджується про порушення особою, зокрема, норм чинного законодавства, вчиненні будь-яких інших дій (наприклад, порушення принципів моралі, загальноновизнаних правил співжиття, неетична поведінка в особистому, суспільному чи політичному житті тощо) і яка, на думку позивача, порушує його право на повагу до гідності, честі чи ділової репутації.

Зауважимо, що необхідно розділяти публічну сферу та приватну, адже кожна людина має право на свободу слова та особисту думку. На наш погляд, щоб переконатися в тому, що мало місце саме поширення, потрібно встановити, що Інтернет-сторінка має публічний характер, тобто вона є відкритою для кожного користувача і не має будь-яких обмежень на вхід. Таким чином, блоги (веб-сторінки), які є закритими і призначені для читання лише певному колу осіб, не можуть бути, на нашу думку, такими, на яких поширюється інформація, хоч би і недостовірною чи негативною. Отже, довести факт саме поширення відомостей буде замало. Потрібно надати докази того, що сторінка (блог) в соціальній мережі є публічною й орієнтована на перегляд необмеженого кола осіб. Тільки в такому разі, ми можемо притягнути до відповідальності власника веб-сторінки.

З урахуванням дотримання балансу між правом на свободу думки та слова, і правом кожного вимагати поваги до його гідності та честі, суду варто зважати на характер недостовірної інформації та встановити, чи є вона фактичним твердженням, чи оціночним судженням (п. 19 Постанови Пленуму ВСУ) [6]. Тому, що згідно ч. 1 ст. 30 ЗУ «Про інформацію» ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень [5]. У ч. 2 вказано, що оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведеності їх правдивості. Слушним є точка зору про визначення суджень та фактичних тверджень, де судження – це те саме, що й думка, висловлення та являє собою розумовий акт, що має оціночний характер та виражає ставлення того, хто говорить, до змісту висловленої думки і напрямку, пов'язаними із такими психологічними станами, як віра, впевненість чи сумнів. Оцінити правдивість чи правильність судження будь-яким шляхом неможливо, а тому воно не входить до предмета судового доказування. Натомість, фактичне твердження – це логічна побудова та викладення певного факту чи групи фактів. Факт – це явище об'єктивної дійсності, конкретні життєві

обставини, які склалися у певному місці та часі за певних умов. Враховуючи те, що факт, сам по собі, є категорією об'єктивною, незалежною від думок та поглядів сторонніх осіб, то його відповідність дійсності може бути перевірена та встановлена судом [26].

Наявність фактів можна продемонструвати чи довести, а правдивість оціночних суджень майже ні. Вимогу довести достовірність оціночних суджень неможливо виконати, вона порушує свободу думки як таку, що є базовою частиною права, гарантованого ст. 10 Конвенції [3] (Lingens v. Austria № 9815/82 § 46 від 08.07.1986) [27]. Особа не зобов'язана доводити правдивість власних думок, ідей, поглядів чи критичних тверджень про третіх осіб. Це право на власну точку зору захищене ст. 10 Конвенції і поширюється на перебільшення, порівняння, сатиру та будь-яку оцінку дій особи. Вимога доводити такі судження порушувала б фундаментальне право на свободу вираження поглядів.

Важливо підкреслити, що оціночні судження, думки, переконання та критичні оцінки фактів не підлягають судовому захисту. Ці вираження суб'єктивної позиції відповідача не можна перевірити на достовірність чи спростувати, на відміну від фактичних тверджень (ст. 277 ЦК України). Будь-яке судження, що має оціночний характер, будь-яка критика та оцінка вчинків, вираження власних думок щодо якості виконуваних публічних функцій, отриманих результатів тощо, не є підставою для захисту права на повагу честі, гідності та ділової репутації та, відповідно, не є предметом судового захисту [28].

Проте, оціночне судження все таки має бути висловлено в певних межах, що не порушують закон та моральні засади суспільства. Іноді формулювання є таким, що здатне викликати образ, навіть обурення, тобто є надмірним, не має під собою фактичних підстав (Jerusalem v. Austria) [29]. Суд може визнати його надмірним у разі, якщо судження не ґрунтується на жодній фактичній підставі та покладено обов'язок відшкодувати моральну шкоду, (аб. 2 ч. 2 ст. 30 ЗУ «Про інформацію», п. 19 Постанови Пленуму ВСУ № 1 від 27.02.2009) [5; 6].

Вирішуючи справи про захист честі, гідності та ділової репутації, може виникнути проблема суб'єктивного підходу до розмежування понять «відомості, що ганьблять і які применшують честь і гідність» та «оціночні судження, думки, переконання», перші з яких захищаються правом, а другі – лише тоді, коли в них містяться елементи образи. Суб'єктивна оцінка суддів може призводити до неоднозначної судової практики. До того ж ми розуміємо, що зазначені категорії є оціночними за природою, їм неможливо дати точне визначення. І тому кожен з нас буде сприймати їх по-різному. Однак, мають бути встановлені критерії, за якими та чи інша інформація може бути віднесена до недостовірної.

Висновки. Аналіз правових аспектів цивільної відповідальності за поширення недостовірної інформації в соціальних мережах вказує на необхідність дотримання балансу між правом на свободу думки та правом на захист гідності особи. Сучасні технології забезпечують швидке поширення інформації, що, з одного боку, реалізує свободу слова, а з іншого – створює ризики для прав людини, зокрема порушення честі та гідності. В умовах стрімкого розвитку цифрового простору важливо забезпечити правове регулювання, яке б захищало права фізичних осіб на достовірну інформацію, водночас не обмежуючи свободу вираження поглядів. З огляду на стрімкий розвиток Інтернету та соціальних мереж, необхідно вдосконалити законодавство для захисту прав громадян від недостовірної інформації та забезпечення безпечного інформаційного простору. Це включає активізацію судової практики та розробку нових нормативно-правових актів, які відповідатимуть сучасним викликам цифрового середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.09.2024).
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Українська прес-група» проти України» від 29.03.2005. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO1052> (дата звернення: 16.09.2024).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 16.09.2024).
4. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 16.09.2024).
5. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 16.09.2024).
6. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 №1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 16.09.2024).
7. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 16.09.2024).
8. Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні : Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 16.09.2024).
9. Постанова Верховного Суду від 01.12.2021 у справі № 310/6999/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101584115> (дата звернення: 16.09.2024).
10. Постанова Верховного Суду від 14.12.2022 у справі № 454/2743/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107938372> (дата звернення: 16.09.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 07.12.2021 у справі № 905/902/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102342551> (дата звернення: 16.09.2024).
12. Ухвала Києво-Святошинського районного суду Київської області від 07.02.2019 у справі № 369/1469/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79701294> (дата звернення: 16.09.2024).
13. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 10.10.2018 у справі № 522/17690/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77095370> (дата звернення: 16.09.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 05.06.2024 у справі № 742/853/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119579601> (дата звернення: 16.09.2024).
15. Постанова Верховного Суду від 26.02.2020 у справі № 742/3812/18-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88016263> (дата звернення: 16.09.2024).
16. Постанова Верховного Суду від 01.12.2021 у справі №742/287/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101634356> (дата звернення: 16.09.2024).
17. Постанова Верховного Суду від 27.11.2019 у справі № 667/266/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86207417> (дата звернення: 16.09.2024).
18. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2822-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (дата звернення: 16.09.2024).
19. Постанова Верховного Суду від 25.11.2020 у справі № 753/7999/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93373639> (дата звернення: 16.09.2024).
20. Постанова Верховного Суду від 09.04.2020 у справі № 742/3715/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88739566> (дата звернення: 16.09.2024).
21. Рішення Господарського суду м. Києва від 11.12.2018 у справі № 910/6647/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78926333> (дата звернення: 16.09.2024).
22. Постанова Верховного Суду від 11.12.2023 у справі № 504/4099/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115750120> (дата звернення: 16.09.2024).
23. Ухвала Дніпровського районного суду м. Києва від 29.05.2024 у справі № 755/3303/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119354314> (дата звернення: 16.09.2024).
24. Ухвала Оболонського районного суду м. Києва від 06.05.2024 у справі № 756/55153/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119157044> (дата звернення: 16.09.2024).
25. Постанова Верховного Суду від 27.01.2021 у справі № 753/13197/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95042314> (дата звернення: 16.09.2024).
26. Луспенік Д. Захист гідності, честі та ділової репутації у контексті дифамційного спору: практика Верховного суду. Верховний суд : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Luspenyk_21_10_2021.pdf (дата звернення: 16.09.2024).
27. *Lingens v. Austria* : Judgment of European Court of Human Rights, 8 July 1986, № 9815/82. URL: <https://www.quimbee.com/cases/lingens-v-austria> (date of access: 16.09.2024).
28. Постанова Верховного Суду від 20.05.2019 у справі № 591/7099/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82119183> (дата звернення: 16.09.2024).
29. *Jerusalem v. Austria* : Judgment of European Court of Human Rights, 27 February 2001, № 26958/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-59220%22%7D> (date of access: 16.09.2024).

ВИКОНАННЯ СПАДКОЄМЦЯМИ ОБОВ'ЯЗКІВ ПЕРЕД КРЕДИТОРАМИ СПАДКОДАВЦЯ

PERFORMANCE OF HEIRS' OBLIGATIONS TO THE CREDITORS OF THE DECEASED

Устінова-Бойченко Г.М., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри цивільно-правових та гуманітарних дисциплін

Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ

Юнацький М.О., к.е.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових та гуманітарних дисциплін

Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ

У цьому дослідженні розглядаються правові аспекти виконання спадкоємцями своїх зобов'язань перед кредиторами померлого, що є важливою проблемою спадкового права. Складність спадкових процесів часто призводить до труднощів у визначенні загальної вартості успадкованого майна та його розподілу між спадкоємцями. У цьому дослідженні висвітлюються основні проблеми, з якими стикаються як спадкоємці, так і кредитори, в тому числі проблеми, пов'язані зі своєчасним і правильним пред'явленням боргових вимог кредиторами, а також відповідальність спадкоємців у разі невиконання зобов'язань. Аналізуючи законодавство України, зокрема Цивільний кодекс, у статті досліджено обсяг обов'язків спадкоємців щодо вимог кредиторів та розглянуто доктринальні погляди на це питання.

Основні висновки свідчать про те, що спадкоємці за законом зобов'язані задовольнити вимоги кредиторів, але лише в межах успадкованого майна. У дослідженні також наголошується на законодавчих прогалинах, які дозволяють недобросовісним спадкоємцям ухилятися від відповідальності за боргами померлого, порушуючи тим самим права кредиторів. У документі оцінюються як законодавча база, так і практичні механізми примусового виконання, включаючи шестимісячний термін для пред'явлення кредиторами претензій та обмеження відповідальності спадкоємців залежно від вартості спадщини. Крім того, дослідження визначає потенційні конфлікти, які виникають через нерівне ставлення до кредиторів, коли один спадкоємець врегулює вимоги, які перевищують його спадкову частку, що призводить до несправедливих результатів для інших кредиторів.

Грунтуючись на детальному розгляді останніх судових справ та наукових поглядів, у статті запропоновано законодавчі вдосконалення, зокрема щодо розподілу успадкованих боргів та захисту прав кредиторів. Автори також виступають за більш чіткі процедури, щоб гарантувати, що спадкоємці знають про свої зобов'язання, а кредитори мають достатні засоби правового захисту. Це дослідження підкреслює необхідність подальших реформ у спадковому законодавстві, щоб збалансувати інтереси як спадкоємців, так і кредиторів, зрештою забезпечивши справедливий і прозорий процес.

Ключові слова: спадкове право, обов'язки спадкоємців, вимоги кредиторів, заборгованість спадкодавця, погашення боргу, спадкування за законом, захист кредиторів, спадкові права, законодавчі реформи.

This research explores the legal aspects of heirs fulfilling their obligations to the creditors of the deceased, a significant issue in inheritance law. The complexity of inheritance processes often leads to difficulties in determining the total value of inherited property and its distribution among heirs. This study highlights the key challenges faced by both heirs and creditors, including problems related to timely and correct debt claims presentation by creditors, as well as heirs' responsibility in case of non-fulfillment of obligations. Analyzing the legislation of Ukraine, particularly the Civil Code, the paper investigates the scope of heirs' duties regarding creditors' demands and addresses doctrinal perspectives on the matter.

Key findings indicate that heirs are legally bound to satisfy creditors' claims, but only within the limits of the inherited property. The study also emphasizes the legal loopholes that allow unscrupulous heirs to evade responsibility for the deceased's debts, thereby infringing on creditors' rights. The paper evaluates both the legal framework and practical enforcement mechanisms, including the six-month time frame for creditors to present claims and the limitations on liability imposed on heirs based on the value of the inheritance. Moreover, the research identifies potential conflicts that arise from the unequal treatment of creditors when one heir settles claims that exceed their inheritance share, leading to unfair outcomes for other creditors.

Based on a detailed examination of recent legal cases and scholarly views, the paper suggests legislative improvements, particularly regarding the distribution of inherited debts and creditors' rights protection. It also advocates for clearer procedures to ensure that heirs are aware of their obligations and that creditors are provided with sufficient legal remedies. This study underscores the need for further reforms in inheritance law to balance the interests of both heirs and creditors, ultimately ensuring a fair and transparent process.

Key words: inheritance law, heirs' obligations, creditors' claims, testator's debts, debt settlement, legal inheritance, creditor protection, succession rights, legislative reforms.

Постановка проблеми. У контексті спадкових правовідносин виникає проблема виконання спадкоємцями обов'язків перед кредиторами спадкодавця. Ця проблема зазвичай виникає внаслідок складнощів у визначенні обсягу та розподілу спадкового майна між спадкоємцями. До того ж, існують питання щодо строків та процедур пред'явлення вимог кредиторами та відповідальності спадкоємців у разі невиконання цих обов'язків. Також важливо розглянути можливі наслідки недобросовісної поведінки спадкоємців, яка може призвести до ухилення від відповідальності за борги спадкодавця та порушення прав кредиторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження вказаної теми проводили наступні науковці: В. В. Надьон, Л. В. Козловська, М. В. Тіткнкова, Н. В. Черногор, О. С. Кухарев, І. І. Главач, С. І. Фурса.

Актуальність. Актуальним залишається питання виконання спадкоємцями своїх зобов'язань перед

кредиторами спадкодавця. Протягом останніх років рівень заборгованості в Україні неухильно зростає, внаслідок чого зростає кількість випадків, коли спадкоємці повинні вирішувати фінансові зобов'язання спадкодавця.

Процес отримання спадщини може бути складним і заплутаним, особливо якщо він стосується боргів спадкодавця. Спадкоємці не завжди повністю поінформовані про всі зобов'язання спадкодавця, що може призвести до ускладнень у майбутньому. Вкрай важливо, щоб кредитори мали можливість стягнути свої борги зі спадкоємців, оскільки це забезпечує справедливий розподіл майна спадкодавця та захищає інтереси всіх залучених сторін. Крім того, законодавство про спадщину постійно змінюється, що може вплинути на права та обов'язки як спадкоємців, так і кредиторів.

Мета та завдання статті. По-перше, дослідження правових аспектів виконання спадкоємцями обов'язків

перед кредиторами спадкодавця; визначення проблем, з якими стикаються спадкоємці та кредитори у цій сфері; запропонувати шляхи вирішення цих проблем. По-друге, проаналізувати законодавство України, що регулює питання виконання спадкоємцями обов'язків перед кредиторами спадкодавця; вивчити доктринальні погляди на цю проблему; визначити основні права та обов'язки спадкоємців та кредиторів; проаналізувати проблеми, з якими стикаються спадкоємці та кредитори при виконанні спадкоємцями обов'язків перед кредиторами спадкодавця; розробити рекомендації щодо вдосконалення законодавства та практики в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Смерть спадкодавця несе за собою не лише емоційні переживання для його близьких, але й юридичні наслідки, пов'язані з переходом майна та боргів до спадкоємців.

Тема виконання зобов'язань спадкодавця перед кредиторами є однією з найважливіших у спадковому праві.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що більшість людей мають борги (кредити, позики, тощо); спадкоємці не завжди знають про борги спадкодавця або не розуміють, яким чином їм відповідати; існує ризик того, що спадкоємці можуть втратити все успадковане майно через борги спадкодавця.

Главою 84 ЦКУ визначено загальні положення про спадкування. Відповідно до статті 1218 ЦКУ до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Також, доцільно зазначити, що статтею 1219 ЦКУ визначено права та обов'язки особи, які не входять до складу спадщини, серед них визначено: особисті немайнові права; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені статтею 608 ЦКУ [1].

Пропонуємо охарактеризувати правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку з розгляду категорій «обов'язок» та «зобов'язання». Поняття обов'язок представляє собою сукупність моральних та етичних зобов'язань особи перед іншими, виражаючи необхідність узгодження особистих і суспільних інтересів. Суб'єктивний цивільний обов'язок є складовою частиною зобов'язального правовідношення.

В. В. Надьон проводить класифікацію обов'язків спадкоємців, поділяючи їх на спеціальні та загальні. Спеціальні обов'язки – це обов'язки, визначені у заповіті спадкодавцем для конкретного спадкоємця. Загальні обов'язки – це обов'язки, передбачені ЦК України та характерні як для спадкоємців за законом, так і для спадкоємців за заповітом. До таких обов'язків автор серед інших відносить також і обов'язки спадкоємців, що виникають із задоволення вимог кредиторів [2, с. 6].

Твердження автора знаходить своє відображення у статті 1282 ЦКУ: «спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину. Кожен із спадкоємців зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора особисто, у розмірі, який відповідає його частці у спадщині» [1].

Варто зазначити, що тільки спадкоємці, які прийняли спадщину відповідно до законодавства, можуть нести відповідальність за борги спадкодавця, незалежно від типу спадкування.

Доцільним буде навести визначення терміну «зобов'язання», враховуючи чинне законодавство України. Так, відповідно до статті зобов'язання є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на

користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [1].

Учасникам спадкових правовідносин не потрібно перевіряти наявність боргів спадкодавця за життя і всіх кредиторів, які можуть мати вимоги стосовно цих боргів, згідно з Цивільним кодексом України. Однією лише обов'язковою дією правонаступника є повідомлення кредиторів спадкоємця про відкриття спадщини. Це стосується лише випадків, коли правонаступник знає про наявність таких кредиторів і має їхні координати. Проте, законодавство не передбачає відповідальності спадкоємця за невиконання цього обов'язку. Приховування смерті спадкоємця від кредитора може призвести до затримки строків пред'явлення вимог до спадкоємців і подання додаткових вимог кредитора щодо компенсації йому витрат, пов'язаних з тривалим невиконанням боргових зобов'язань.

Деякі вчені зазначають, що приховання факту смерті спадкодавця від кредитора, може бути підставою для продовження строку для пред'явлення кредиторами вимог спадкоємців на строк навіть до трьох років [3, с. 473].

Право кредиторів на вимоги до спадкоємця і його обов'язок задовольнити ці вимоги в межах спадщини не встановлюють солідарність зобов'язань. Кожен кредитор виступає окремо, і спадкоємець, задовольняючи вимоги одного з них в повному обсязі за рахунок спадкового майна, може позбавити інших можливості задовольнити свої вимоги.

Обов'язки спадкоємця щодо боргів спадкодавця встановлюються на момент відкриття спадщини, а не прийняття спадщини чи звернення кредитора. У п. 32 Постанови Пленуму Верховного Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» від 30 березня 2012 р. № 5 зазначається, що спадкоємці несуть зобов'язання погасити нараховані відсотки і неустойку тільки в тому випадку, якщо вони нараховані позичальникові за життя. Інші нараховані зобов'язання фактично не пов'язані з особою позичальника і не можуть присуджуватися до сплати спадкоємцями. Таким чином підлягає встановленню факт чи мало місце пред'явлення кредиторами вимог до спадкодавця щодо погашення боргу за його життя, чи були додатково нараховані до суми боргу відсотки та чи було рішення суду про стягнення неустойки зі спадкодавця за його життя [4].

Враховуючи норми статті 1281 Цивільного кодексу України, варто зазначити наступне: кредиторів спадкодавця належить пред'явити свої вимоги до спадкоємця, який прийняв спадщину, не пізніше шести місяців з дня одержання спадкоємцем свідоцтва про право на спадщину на все або частину спадкового майна незалежно від настання строку вимоги. Якщо кредитор спадкодавця не знав і не міг знати про прийняття спадщини або про одержання спадкоємцем свідоцтва про право на спадщину, він має право пред'явити свої вимоги до спадкоємця, який прийняв спадщину, протягом шести місяців з дня, коли він дізнався про прийняття спадщини або про одержання спадкоємцем свідоцтва про право на спадщину. Кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, у строки, встановлені частинами другою і третьою цієї статті 1281 Цивільного кодексу України, позбавляється права вимоги [1].

Аналізуючи вказану статтю Цивільного кодексу України, можна дійти висновку, що строки, встановлені для пред'явлення кредиторами вимог до спадкоємців спадкодавця, мають обмежувальний характер: їх

пропущення припиняє права кредиторів. Ці строки не призупиняються, не перериваються і не поновлюються.

Необхідно вказати порядок реалізації прав кредиторів на пред'явлення своїх вимог до спадщини спадкоємцю.

Відповідно до п. 2.1 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 22.02.12 р. № 296/5 спадкова справа заводиться нотаріусом за місцем відкриття спадщини на підставі претензії кредиторів [5].

Строки, встановлені ч. 2 та ч. 3 статті 1281 ЦК України, дозволяють кредиторам пред'явити свої вимоги відповідно як до спадкоємця, так і до нотаріуса (за місцем відкриття спадщини). Однак ці вимоги можуть бути задоволені лише після прийняття спадкоємцем спадщини, а не раніше закінчення строків для прийняття спадщини або отриманні свідоцтва про право на спадщину.

Згідно зі статтею 64 Закону України «Про нотаріат» до офіційного прийняття будь-яким спадкоємцем спадщини, а у разі переходу спадщини до держави – до отримання державою свідоцтва про право на спадщину нотаріус (або посадова особа місцевого самоврядування в сільській місцевості, уповноважена на вчинення нотаріальних дій) може дозволити розподіл коштів із спадкового майна на покриття окремих витрат. До них належать: догляд за померлим під час хвороби, витрати на поховання, утримання утриманців, трудові позови, витрати на охорону майна та управління, повідомлення спадкоємців про спадщину [6].

Таким чином, чинне законодавство не дозволяє задовольняти вимоги кредиторів до закінчення строку прийняття спадщини. Проте ми вважаємо, що вимоги кредиторів можуть бути задоволені після закінчення цього строку, незалежно від того, чи було видано свідоцтво про право на спадщину [3].

На цьому етапі спадкові частки спадщини вже визначені. Оскільки за неподання заяви про отримання свідоцтва про право на спадщину немає штрафу, це може призвести до маніпуляцій з боку спадкоємців, які намагаються уникнути відповідальності за боргами спадкодавця. Оскільки згідно зі статтею 1296 ЦК України отримання свідоцтва про право на спадщину є правом, а не обов'язком, відсутність такого свідоцтва не перешкоджає задоволенню вимог кредиторів. Якщо спадкоємець зволікає із зверненням за свідоцтвом, зокрема, щоб уникнути сплати боргів спадкодавця, кредитори мають право вимагати від цього спадкоємця повернення.

Як було зазначено раніше, за ч. 1 статті 1282 Цивільного кодексу України спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину [1].

У разі наявності лише одного спадкоємця він відповідає за боргами спадкодавця в межах вартості як

рухомого, так і нерухомого майна, отриманого в порядку спадкування. Важливо зазначити, що вимоги кредиторів можуть бути задоволені лише після визначення вартості спадкового майна та частки кожного спадкоємця, оскільки вимоги мають бути задоволені пропорційно до цих часток. Спадкоємець не може виконати вимогу кредитора понад свою частку, не повідомивши про це інших спадкоємців, які тоді можуть бути звільнені від відповідальності за цими вимогами.

Як правило, від спадкоємців очікується одноразове задоволення вимог кредиторів, і кредитори мають право наполягати на такому способі погашення. Якщо спадкоємець відмовляється, кредитор може звернутися до суду для захисту своїх прав. У певних випадках, наприклад, коли зобов'язання спадкодавця передбачало певні дії чи послуги, кредитор може вимагати, щоб зобов'язання було виконано в тій самій формі, що й за життя спадкодавця. У таких випадках спадкоємець і кредитор можуть домовитися про інший спосіб виконання зобов'язання. Але стаття 1282 ЦК України не передбачає виконання зобов'язань шляхом передання майна в натурі, тому ці справи, як правило, вирішуються в судовому порядку. Виходячи з цього, пропонуємо розглянути законодавчі заходи, які б дозволили здійснювати позасудові врегулювання між спадкоємцями та кредиторами.

Так, згідно зі статтею 600 Цивільного кодексу України, зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюються сторонами [1].

Для укладення такого договору спадкоємцю необхідно попередньо отримати свідоцтво про право на спадщину на відповідне майно та зареєструвати своє право власності.

Висновки. Підсумовуючи, виконання зобов'язань спадкоємців перед кредиторами є юридично складним і значущим процесом. Виходячи з аналізу законодавства та практичного застосування, впливає декілька моментів: По-перше, спадкоємці зобов'язані погасити борги спадкодавця, але умови виконання цих обов'язків можуть бути різними залежно від обставин. По-друге, спадкоємці можуть зіткнутися з низкою вимог кредиторів, у тому числі негрошових вимог. По-третє, різноманітність можливих сценаріїв виконання цих зобов'язань підкреслює необхідність чіткої та скоординованої правової бази у спадковому праві. Нарешті, вимоги кредиторів зазвичай розглядаються після закінчення періоду прийняття спадщини, незалежно від того, чи оформили спадкоємці свої права на спадщину. Оскільки, в даному контексті, терміни отримання свідоцтва про право на спадщину не обмежені, а різні фактори можуть затягувати цей процес, визначення часток спадкоємців залишається ключовим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 8 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.09.2024 р.).
2. Надьон В.В. Обов'язки спадкоємців, що виникають при спадкуванні за законом. Теорія і практика правознавства. 2016. № 1 (9). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/64229/63893> (дата звернення: 19.09.2024 р.).
3. Козловська Л.В. Прийняття та відмова від спадщини як здійснення суб'єктивного права спадкування. Цивільне право та цивільний процес: актуальні питання. С. 48-51. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppip_2014_13_15.pdf (дата звернення: 19.09.2024 р.).
4. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин: Постанова Пленуму Верховного Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 р. №5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12> (дата звернення: 19.09.2024р.).
5. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ М-ва юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 : станом на 30 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text> (дата звернення: 19.09.2024 р.).
6. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII : станом на 15 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 19.09.2024).

ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ДОСВІД ЄС

PROTECTION OF PERSONAL DATA IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: EU EXPERIENCE

Яворська О.С., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню захисту персональних даних у цифровому середовищі в ЄС. У роботі розглядаються основні права суб'єктів даних, зокрема: право на доступ до персональних даних, право на виправлення, право на видалення (право на забуття), право на обмеження опрацювання, право на перенесення даних та право на заперечення проти обробки. Загальний регламент про захист даних встановлює суворі правила для обробки персональних даних та передбачає значні штрафи за порушення цих правил. Проте через відсутність універсальних стандартів передачі даних, колізії між різними юрисдикціями та законодавчі обмеження, пов'язані із захистом прав інших осіб, реалізація деяких прав досягається не повною мірою. Наприклад, реалізація права на мобільність даних може бути ускладнена через технічну несумісність систем або відсутність належних механізмів для передачі даних між контролерами. Також обґрунтовано, що ще однією проблемою реалізації прав суб'єктів є складність у знаходженні балансу між правом особи та правами інших. Це стосується права на видалення даних, оскільки є небезпека зловживання ним з боку як суб'єктів даних, так і держав, що може призводити до обмеження свободи слова та цензурування Інтернету.

Проаналізовано, що європейські регулятори продовжують вдосконалювати механізми захисту персональних даних, пропонуючи нові рекомендації та інструменти для забезпечення відповідності Регламенту. Однак на практиці технічні складнощі та небажання деяких компаній втрачати прибуток залишаються значними перешкодами для надійного захисту персональних даних.

Україна, як кандидат на членство ЄС, взяла на себе зобов'язання гармонізувати та адаптувати національне законодавство до права ЄС. Це передбачає впровадження в майбутньому правил, встановлених європейськими регуляторами у сфері захисту даних. Доведено, що вже зараз дотримання встановлених Регламентом правил є важливим для багатьох українських компаній, адже його дія поширюється на всіх контролерів, які обробляють персональні дані громадян ЄС. Недотримання стандартів захисту персональних даних може призвести до фінансових та репутаційних втрат.

Ключові слова: захист персональних даних, право ЄС, право на забуття, право на доступ, право на мобільність даних.

The article is devoted to the study of personal data protection in the digital environment in the EU. The paper examines the fundamental rights of data subjects, including the right of access by the data subject, right to rectification, the right to erasure (right to be forgotten), right to restriction of processing, the right to data portability, and the right to object to processing. The General Data Protection Regulation (GDPR) sets strict rules for the processing of personal data and imposes significant fines for violations of these rules. However, due to the absence of universal standards for data transfer, conflicts between different jurisdictions, and legal limitations related to the protection of other individuals' rights, the realization of certain rights is not fully achieved. For example, the implementation of the right to data portability may be complicated due to technical incompatibility between systems or the lack of proper mechanisms for data transfer between controllers. It is also substantiated that another problem in realizing data subjects' rights is the difficulty of balancing individual rights with the rights of others. This is particularly relevant for the right to erasure, as there is a risk of abuse by both data subjects and states, which could lead to restrictions on freedom of speech and internet censorship.

It has been analyzed that European regulators continue to improve mechanisms for personal data protection, offering new recommendations and tools to ensure compliance with the GDPR. However, in practice, technical challenges and the reluctance of some companies to lose profits remain significant obstacles to reliable personal data protection.

Ukraine, as an EU candidate, has committed to harmonizing and adapting its national legislation to EU law. This includes the future implementation of rules established by European regulators in the field of data protection. It has been proven that compliance with GDPR data subject rights is already important for many Ukrainian companies, as the regulation applies to all controllers processing the personal data of EU citizens. Non-compliance with personal data protection standards may lead to financial and reputational risks.

Key words: personal data protection, digital rights, EU law, right to be forgotten, right to access, right to data portability.

Виклад основного матеріалу. Захист персональних даних є одним з ключових компонентів забезпечення приватності та безпеки людини у цифрову епоху. Європейський Союз (далі – ЄС) намагається максимально захистити суб'єкта даних, розробивши ефективну правову базу для регулювання обробки інформації про особу. Основним нормативно-правовим актом у цій сфері є Загальний регламент про захист даних (далі – Регламент), який набув чинності 25 травня 2018 року [1, ст. 13]. Запропоновані у ньому підходи правового регулювання отримали як позитивні, так і негативні відгуки від юристів та науковців з усього світу. Загалом слід зазначити, що цей документ встановлює високі стандарти захисту персональних даних, достатньо чіткі правила для компаній та організацій щодо обробки особистої інформації та суттєві обмеження, відповідальність для тих, хто не дотримується вимог щодо захисту даних, включаючи значні штрафи, що стимулює бізнес-структури ретельно виконувати вимоги [2].

Відповідно до глави 3 Регламенту за суб'єктами даних закріплюються такі права, як право на доступ до своїх персональних даних (ст. 15), право на виправлення недостовірних даних (ст. 16), право на видалення даних (право на забуття) (ст. 17), право на обмеження опрацювання (ст. 18),

право на мобільність даних (ст. 20), право на заперечення проти обробки даних (ст. 21). На практиці вони мають фіксуватися у політиках приватності та безпеки компаній та відображатися у всіх процесах її діяльності [3].

Право на доступ до персональних даних є одним із ключових прав суб'єкта даних. Воно реалізується шляхом подання запиту, за допомогою якого суб'єкт даних може отримати від контролера підтвердження факту обробки своїх персональних даних і, у випадку підтвердження, – доступ до цих даних. Право на доступ також включає отримання інформації про цілі обробки; категорію таких даних; одержувача, якому дані були або будуть розкриті; період, протягом якого передбачається, що такі відомості будуть зберігатись (чи критерії визначення такого періоду); інформацію про походження даних, якщо вони не були зібрані від самого суб'єкта даних; існування автоматизованого вироблення й ухвалення рішень, у тому числі профайлінгу тощо. Регламент не обмежує контролера у формі відповіді на запит. Зазвичай інформація повідомляється контролеру у письмовій формі в тому числі за необхідності, електронними засобами. Проте допускається й усне повідомлення, «за умови, що особу суб'єкта даних доведено іншими засобами» [4]. Якщо

дані знаходяться у процесі опрацювання контролер повинен надати їх копію. Потрібно пам'ятати, що за повторне надання копій контролер може «стягувати розумну плату» [4], що ґрунтується на адміністративних витратах. Стандартний час очікування відповіді на запит – один місяць. Однак, залежно від складності запиту або кількості запитів, контролер може продовжити цей термін до трьох місяців, повідомивши про це суб'єкта даних протягом місяця.

Згідно зі статтею 20 Регламенту у суб'єкта даних також є право отримати свої персональні дані, які вони надали контролеру, у структурованому, загальнозживаному та машиночитному форматі. Особа може скористатися такою можливістю за умови, що ці дані оброблялися саме автоматизованими засобами на підставі згоди або договору.

Основна мета права на мобільність даних – це дозволити користувачу легко змінювати постачальників послуг, одночасно зберігаючи історію своїх даних. Така практика покликана зменшити кількість монополій на ринку та сприяти розвитку конкуренції між контролерами. Звичайно, при передачі даних іншій компанії чи сервісу, все ще зустрічається ряд технічних і юридичних перешкод:

- юридичні перепони, що пов'язані з захистом прав інших осіб;
- відсутність чітких стандартів для передачі;
- невизначеність у правах та обов'язках щодо обробки даних між контролерами;
- відсутність уніфікованих технічних рішень для забезпечення семантичної та технічної сумісності.

Окрім того, варто пам'ятати, що це право поширюється лише на персональні дані суб'єкта, а не на всі дані, що були згенеровані у процесі взаємодії з сервісами або обробки даних. Таким чином як зазначає Барбара да Роза Лазаротто «сфера застосування все ще є проблематичною через контекстуальний та мінливий характер персональних даних» [5]. Однак, закріплення такого нового права сприяє зміні ринкових умов на такі, що більш якісно захищають дані користувачів, а Закон про цифрові ринки (DMA) та Закон про дані розширюють право на перенесення даних обмежуючи вплив великих платформ.

Регламент закріплює за суб'єктом право в будь-який час заперечувати проти обробки своїх даних. Особі достатньо у будь-якій формі звернутися безпосередньо до контролера даних такою вимогою [6]. Підставами для відмови може бути: доведення контролером «наявності істотних законних підстав для опрацювання, що переважають над інтересами, правами та свободами суб'єкта даних» [4], обробка даних для цілей захисту правових претензій чи виконання завдання на підставах суспільного інтересу.

Через швидше накопичення інформації у цифровому середовищі та її доступність користувачі потребують інструментів впливу на дані про себе. Право на виправлення недостовірних даних та право на забуття покликані допомогти суб'єктам даних більшою мірою контролювати загальнодоступну інформацію про себе.

Право на виправлення дозволяє особі виправити неправильну, недостовірну інформацію про неї та у разі потреби додати відсутні відомості. Воно тісно пов'язане з обов'язком контролерів забезпечувати точність, актуальність персональних даних і без затримки видаляти або виправляти, якщо вони є неточними (ст. 5(1д)) [4]. Суб'єкт даних може реалізувати своє право на виправлення, надіславши повідомлення безпосередньо контролеру. Контролер, своєю чергою, зобов'язаний повідомити всіх одержувачів персональних даних про внесені зміни, за винятком випадків, коли це вимагає непропорційних зусиль або є неможливим. Проте фактично суб'єкти даних часто стикаються зі складнощами у процесі виправлення, адже частина інформації може мати суб'єктивний характер, що ускладнює доведення її недостовірності. Контролер може відмовити у виконанні запиту, якщо він необ-

ґрунтований чи надмірний. До прикладу, особа робить запит, але потім пропонує відкликати його в обмін на певну вигоду від контролера чи у випадку коли особа систематично надсилає контролеру різні запити з наміром спричинити перешкоди. У таких випадках важливо, щоб контролер у межах часу на відповідь (без невиправданої затримки та не пізніше ніж протягом одного місяця після отримання запиту за звичайних умов) повідомив суб'єкта даних про причини відмови.

Регламентом закріплене також досить нове та дискусійне «право на забуття». Воно полягає у можливості особи звернутися з вимогою про видалення або анонімізацію персональних даних до контролера за наявності хоча б однієї з таких шести підстав [7]: персональні дані більше не потрібні для первісної цілі обробки; персональні дані опрацьовували незаконно; суб'єкт даних відкликає згоду на опрацювання; суб'єкт даних заперечує проти опрацювання; персональні дані необхідно стерти для дотримання встановленого законом зобов'язання; дані збирали у зв'язку з пропонуванням послуг інформаційного суспільства безпосередньо дитині. Зауважимо, що поки практика реалізації цього права стикається з низкою юридичних та технічних проблем. Зокрема, експерти виділяють такі [8]:

- конфлікт права на видалення з іншими правами людини (правом на інформацію, на свободу слова);
- юридичні колізії між юрисдикціями при відсутності кордонів для цифрового середовища (ці фактори роблять геоблокування недостатньо дієвим інструментом);
- ризик зловживання правом на видалення з боку не демократичних країн.

Менш радикальним методом обмеження доступності персональних даних в мережі Інтернет є реалізація права на обмеження опрацювання. Воно як і право на видалення та право на виправлення не є абсолютним і полягає у можливості звернення до контролера з вимогою лише зберігати, але не обробляти дані, окрім випадків, передбачених законом. Право на обмеження доступності даних часто реалізується паралельно з іншими правами. Наприклад, на час очікування проведення перевірки щодо точності даних чи переважання законних підстав контролера даних над законними інтересами суб'єкта даних. Відтак, це важливий механізм для захисту суб'єкта даних, що дає змогу тимчасово призупинити подальшу обробку персональних даних до вирішення спірних питань.

Дотримання встановлених Регламентом прав суб'єктів даних може бути важливим і для українських компаній. Багато українських компаній вже працюють або планують виходити на європейський ринок. Для уникнення штрафів та інших негативних наслідків для бізнесу їм важливо дотримуватися правил збору та обробки персональних даних, прав суб'єктів даних – громадян ЄС [9]. Доцільно зауважити, що дотримання Регламенту обов'язкове і для компаній, які ведуть бізнес в Україні, але мають серед своїх клієнтів резидентів Євросоюзу. Наприклад, це актуально для розробників застосунків, які доступні для завантаження у країнах ЄС або для українських банків, що відкривають рахунки громадянам ЄС.

Принагідно варто звернути увагу, що Україна також поступово робить кроки до приведення законодавства про захист персональних даних у відповідність до права ЄС [10]. Так, у лютому 2024 року Верховна Рада відновила розгляд законопроекту про захист персональних даних № 8153 від 28 жовтня 2022 року [11]. Цей законопроект було включено до порядку денного парламенту, і наразі триває його неофіційне громадське обговорення [9].

Висновки. Захист персональних даних є важливою частиною захисту приватності у цифрову епоху. Європейський Союз намагається оперативніше реагувати на технічний прогрес, адаптуючи своє законодавство, щоб ефективно регулювати нові виклики у сфері захисту даних. Загальний

регламент про захист даних встановив стандарти захисту даних, поклавши на контролерів досить великий обсяг зобов'язань. Одним із ключових досягнень цього документу стало закріплення таких нових прав для суб'єктів даних, як право на забуття та право на мобільність даних. Ці права спрямовані на надання людям можливості контролювати власну інформацію та обмежувати її використання третіми сторонами. Водночас реалізація багатьох прав стикається з технічними і юридичними перешкодами, зокрема через відсутність універсальних стандартів передачі даних, ризики правових колізій між різними юрисдикціями. Також існує небезпека перетворення деяких прав суб'єктів даних на інструменти маніпуляції для обмеження свободи слова чи доступу до інформації.

Зважаючи на євроінтеграційні процеси досвід ЄС у сфері захисту персональних даних є важливим орієнтиром для України. Для українських компаній, які працюють з резидентами ЄС, або мають намір виходити на європейський ринок, дотримання вимог Регламенту є необхідною умовою для уникнення значних штрафів та репутаційних ризиків. Таким чином, впровадження європейських стандартів захисту даних допоможе українським компаніям уникнути юридичних перешкод у співпраці з європейськими партнерами та розширить можливості для міжнародного розвитку бізнесу. Окрім економічних вигод, впровадження стандартів Регламенту підвищить рівень захисту прав українських громадян у цифровому просторі, що є важливим елементом підвищення інформаційної безпеки країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бем М., Городиський І. Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти: науково-практичний посібник. 2021. С. 13 URL: <https://shorturl.at/t65CF> (дата звернення 27.09.2024).
2. Дем'янець В. GDPR або General Data Protection Regulation. Тренди 2022. 2022. URL: <https://legalitgroup.com/gdpr-novi-eu-tendentsii/> (дата звернення 27.09.2024).
3. Шадська У. Захист персональних даних за правилами GDPR. Експертний центр з прав людини. URL: <https://ecpl.com.ua/news/zakhyst-personal-nykh-danykh-za-pravylamy-gdpr/> (дата звернення: 25.09.2024).
4. Загальний регламент про захист даних (GDPR). GDPR TEXT. URL: <https://gdpr-text.com/uk/> (дата звернення: 25.09.2024).
5. Lazarotto B. The right to data portability: A holistic analysis of GDPR, DMA and the Data Act. European Journal of Law and Technology (EJLT). 2024. URL: <https://ejlt.org/index.php/ejlt/article/view/988> (дата звернення: 27.09.2024).
6. The right to object to the use of your data. Information Commissioner's Office. URL: <https://ico.org.uk/for-the-public/the-right-to-object-to-the-use-of-your-data/> (дата звернення 27.09.2024).
7. Кіріак О.В. Право на забуття: як не забути про головне. Право на забуття: зб. ст. за ред. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків. ЕКУС. 2021. С. 15-24.
8. Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, Mart Susi. The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric. Cambridge University Press. Part IV – New Technology Rights. 2020. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-handbook-of-new-human-rights/right-to-be-forgotten/EF35C0E8438CE6A0445406E6EE1C5CF7> (дата звернення: 27.09.2024).
9. Штрафи за порушення законодавства про захист персональних даних у розмірах наближених до GDDR? Що очікувати фізичним та юридичним особам в Україні від Законопроєкту про захист персональних даних? Sayenko Kharenko. 2024. URL: <https://shorturl.at/DSsSV> (дата звернення: 21.09.2024).
10. Мала Ю. Правила GDPR: як українським компаніям обробляти персональні дані громадян ЄС. Stalirov&Co. 2023. URL: <https://stalirov.lawyer/uk> (дата звернення: 25.09.2024).
11. Про захист персональних даних. Проект Закону від 25.10.2022. № 8153. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707> (дата звернення: 21.09.2024).

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ ІНФОРМАЦІЇ

THE CONCEPT AND ELEMENTS OF THE CIVIL CIRCULATION SYSTEM OF INFORMATION

Яриш О.М., співробітник
Служба безпеки України

У статті представлено результати дослідження механізму цивільного обороту інформації, яка є окремим об'єктом цивільних прав. Оформлюване визначення механізму цивільного обороту інформації як об'єкта цивільних прав, а саме як систему, в якій здійснюється перехід суб'єктивних майнових прав відносно інформації, що складається з сукупності елементів та проявляється в динаміці на підставі реалізації правовідношення. Встановлено структуру цивільного обороту, яка включає суб'єктів цивільного обороту, майнові суб'єктивні права та обов'язки (об'єкт цивільного обороту), які виникли з приводу об'єкта правовідношення, а також юридичний факт, який є підставою для реалізації уже існуючого правовідношення. Досліджено співвідношення поняття правовідношення з цивільним оборотом з формулюванням наступних висновків: між об'єктом правовідношення та його змістом існує правовий зв'язок; зв'язок об'єкта правовідношення з суб'єктивними правами та обов'язками полягає в тому, що суб'єктивні права та обов'язки виникають з приводу цього об'єкта та мають подальшу спрямованість на цей об'єкт; об'єкта цивільного обороту та змісту правовідношення є тотожними. Проаналізовано можливість залучення до цивільного обороту інформації з обмеженим доступом, зокрема інформації, на яку поширюється режим державної таємниці, а також динаміку системи цивільного обороту при переході суб'єктивних майнових прав відносно інформації до інших суб'єктів цивільного обороту шляхом реалізації правовідношення. Доведено, що для здійснення цивільного обороту інформації необхідне існування абсолютного права на інформацію повинен існувати стан присвоєності блага, яке характеризує не тільки право власності, а й інші абсолютні права, такі як право інтелектуальної власності та право на інформацію відповідно. Встановлено, що для приведення системи цивільного обороту в динаміку інформація як об'єкт цивільних прав повинна мати природну оборотоздатність (яку інформація, як нематеріальне благо має), можливість виникнення абсолютного права на інформацію як об'єкт цивільних прав (яке є основою для цивільного обороту) та встановлену законом можливість майнового суб'єктивного права на інформацію до передачі.

Ключові слова: інформація, об'єкт цивільних прав, цивільний оборот, динаміка правовідношення.

The article presents a study on the mechanism of civil circulation of information, which is a separate object of civil rights. The defined mechanism of civil circulation of information as an object of civil rights is framed as a system in which the transition of subjective property rights concerning information occurs. This system consists of a set of elements and manifests dynamically based on the realization of legal relationships. The structure of civil circulation is established, including subjects of civil circulation, subjective property rights and obligations (the object of civil circulation) arising in relation to the object of legal relationships, and the legal fact that serves as the basis for the realization of an already existing legal relationship. The correlation between the concept of legal relationships and civil circulation is analyzed, leading to the following conclusions: there is a legal connection between the object of a legal relationship and its content; the connection between the object of a legal relationship and subjective rights and obligations lies in the fact that subjective rights and obligations arise in relation to this object and are directed towards it; the object of civil circulation and the content of legal relationships are identical. The possibility of involving information with restricted access, including information covered by state secrecy, in civil circulation is examined, as well as the dynamics of the civil circulation system when transferring subjective property rights concerning information to other subjects of civil circulation through the realization of legal relationships. It is proven that for the realization of civil circulation of information, an absolute right to information is necessary, which must involve a state of appropriation of the good, characterizing not only property rights but also other absolute rights, such as intellectual property rights and the right to information accordingly. The study concludes that for the system of civil circulation to be dynamic, information as an object of civil rights must have natural circulation capacity (which information, as an intangible good, possesses), the possibility of an absolute right to information as an object of civil rights (which is the basis for civil circulation), and legally established possibilities for subjective property rights to information before its transfer.

Key words: information as an object of civil rights, civil circulation, dynamics of legal relationships.

Установлення розуміння механізму цивільного обороту інформації потребує визначення його змісту. Нормативно-правові акти не містять спеціального визначення поняття механізму цивільного обороту, тому використовуємо загальне визначення для терміну «механізм», яке представлено в Великому тлумачному словнику сучасної української мови та відповідно визначається як:

1. Пристрій, що передає та перетворює рух; 2. перен. Внутрішня будова, система чого-небудь; 3. Метод, спосіб; 4. Сукупність станів і процесів з яких складається певне явище [4, с. 665].

Синтезувавши дані визначення зрозуміло, що термін «механізм» буде доцільно розглядати як систему, яка складається з сукупності елементів, а взявши до уваги динамічність даної системи, необхідно зазначити про наявність у цій системі станів в яких вона перебуває та відповідно способів та причин їх зміни. Інтерпретуючи ці визначення, в розумінні механізму цивільного обороту інформації як юридичної категорії, ми будемо розглядати дане явище як систему, в якій здійснюється перехід суб'єктивних майнових прав відносно інформації, яка складається з сукупності елементів та проявляється в динаміці на підставі реалізації правовідношення.

Я. М. Романюк твердить, що «у цивільному обороті здійснення суб'єктивних цивільних прав виражається

у діях правосуб'єктних осіб у вигляді набуття прав та виконання обов'язків або їх пасивної поведінки (бездіяльності)» [14, с. 135]. В свою чергу, здійснення (виконання) суб'єктивних цивільних прав сторонами правовідношення є нічим не іншим ніж реалізація правовідношення.

Тобто, фактичною поведінкою суб'єктів, яка спрямована на перехід абсолютного права на інформацію від одного суб'єкта до іншого та є, в свою чергу, юридичним фактом. Отже, для здійснення цивільного обороту необхідно, щоб правовідношення вже існувало до його початку. З вище приведеного випливає, що початок цивільного обороту буде співпадати з початком реалізації правовідношення його суб'єктами, а відповідно час припинення співпадає з часом закінчення реалізації.

Зважаючи на те, що одним із способів цивільного обороту є правонаступництво, яке в свою чергу є переходом прав і обов'язків від одного суб'єкта до іншого, можливо прийти до висновку, що реалізація цивільного обороту лише змінює суб'єктний склад правовідношення, шляхом переходу суб'єктивного права та суб'єктивного обов'язку.

При цьому, зміна правовідносин, на думку С. О. Сліпченка може полягати у зміні суб'єктного складу чи змісту, а в деяких випадках – і зміні в об'єкта правовідносин [17, с. 23]. Отже, можемо стверджувати, що в процесі цивіль-

ного обороту правовідношення залишається, а змінюється відповідно, активний чи пасивний суб'єкт у тому ж правовідношенні на основі відповідного юридичного факту.

Відповідно до статті 1 ЦК України [19] відносини, що регулюються цивільним законодавством поділяються на майнові та немайнові, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Зважаючи на те, що об'єктом економічного обороту є матеріальні та нематеріальні блага, які мають економічну форму товару, який в даному розумінні є майном, необхідно зазначити, що права (та обов'язки), які виникають стосовно цього майна є майновими. Спроєктувавши ці дані на визначення цивільного обороту, отримаємо таке: «цивільний оборот – це вільне відчуження або перехід від однієї особи до іншої об'єктів цивільних прав шляхом переходу майнових прав та обов'язків на ці об'єкти». Дане твердження буде доведено ще раз далі.

Загальновідомо, що будь-яка система являє собою сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів. З синтезу вище приведених даних випливає, що система цивільного обороту має складну структуру, яка включає в себе суб'єктів цивільного обороту, майнові суб'єктивні права та обов'язки (об'єкт цивільного обороту), які виникли з приводу об'єкта правовідношення, а також юридичний факт, який є підставою для реалізації уже існуючого правовідношення. Зважаючи на те, що оборотоздатні об'єкти цивільних прав є об'єктами економічного обороту, а суб'єктивні майнові права та обов'язки є об'єктом цивільного обороту, то об'єкти цивільних прав не є елементом цивільного обороту.

Використаємо класичне розуміння структури правовідношення як системи, що складається з трьох елементів, а саме: суб'єктів правовідносин, тобто осіб, яким належать суб'єктивні права та обов'язки, об'єктів правовідносин, тобто благ з приводу, яких виникають суб'єктивні права та обов'язки та відповідно, зміст правовідношення, який складається з суб'єктивних прав та обов'язків.

Тому співвідносячи поняття правовідношення з цивільним оборотом можливо прийти до таких висновків. Між об'єктом правовідношення та його змістом існує правовий зв'язок. Зв'язок об'єкта правовідношення з суб'єктивними правами та обов'язками полягає в тому, що суб'єктивні права та обов'язки виникають з приводу цього об'єкта та мають подальшу спрямованість на цей об'єкт. Тобто, вони існують в міцному правовому зв'язку між собою. В свою чергу, об'єктом економічного обороту є матеріальні та нематеріальні блага, а цивільного обороту є майнові права та обов'язки. Якщо припустити, що тільки суб'єктивні права виступають об'єктами обороту, а матеріальні та нематеріальні блага виступають об'єктами суб'єктивних прав [16, с. 86–125], в такому випадку ми отримаємо, що об'єкт економічного обороту та об'єкт правовідношення співпадають за змістом. Ще одним висновком буде тотожність об'єкта цивільного обороту та змісту правовідношення. З цього слідує, що об'єкт економічного обороту та об'єкт цивільного обороту співвідносяться як об'єкт правовідношення та його зміст. Відповідно, ми можемо стверджувати, що зв'язок між об'єктами економічного та цивільного обороту проявляється у тому, що об'єкт цивільного обороту виникає з приводу існування об'єкту економічного обороту та має свою подальшу спрямованість на нього. Такий висновок підтверджується первинністю економічних відносин над правовими, оскільки правовідношення тільки надають юридичну форму економічним відносинам, а також кореспондується й з отриманим раніше визначенням цивільного обороту як економічного обороту, який виникає шляхом надання економічному змісту відносин, що лежать в основі цього обороту, юридичної форми. Це визначення також вказує на первинність економічних відносин. Виходячи з цього, отримане співвідношення є правильним.

Стосовно інформації як об'єкта цивільних прав, ситуація подібна. Інформація виступає об'єктом економічного обороту, а право на інформацію виступає об'єктом цивільного обороту. Аналіз законодавства вказує на існування обмеженої кількості окремих об'єктів економічного обороту, які виступають підставою для виникнення та подальшої направленості на ці об'єкти суб'єктивних майнових прав та залученню до цивільного обороту.

Слід відмітити, що економічний оборот є більш широким поняттям ніж цивільний, так як до нього можуть входити майнові відносини, які знаходяться поза межами регулювання цивільного права.

В силу прямої вказівки закону, на ряд об'єктів може не виникати абсолютне право, а відповідно й неможливо його набути у межах цивільного обороту. Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» передбачений перелік видів майна, яке не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України та встановлено спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна [12]. Тобто, встановлено перелік майна, яке є необоротоздатним та обмежено оборотоздатним.

У свою чергу, конституцієдавець у статті 92 Конституції України встановив, що виключно законами України визначається правовий режим власності. В результаті можливо прийти до висновку про сумнівність законності даної постанови. В доповнення слід підкреслити, що ця постанова суперечить також статті 178 ЦК України, в якій зазначено, що види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), а також види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом (об'єкти, обмежено оборотоздатні), мають бути прямо встановлені у законі.

На інформацію, як відомо, право власності не розповсюджується. Тому деякі обмеження оборотоздатності визначаються завдяки встановленню на інформацію спеціальних режимів доступу. Законом України «Про інформацію» встановлено, що доступ до конфіденційної інформації обмежується фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, а доступ до службової та таємної визначається законом. Слід відзначити, що до таємної інформації згідно з Законом України «Про доступ до публічної інформації» відноситься також інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу передбачену законом таємницю. Отже, перелік суб'єктів правовідношень, які можуть набувати право на інформацію в максимальній кількості правомочностей встановлюється стосовно конфіденційної інформації особами, які визнали цю інформацію конфіденційною, а відносно службової та секретної визначається законом.

Необхідно зауважити, що Закон України «Про інформацію» врегульовує відносини стосовно інформації як загального об'єкта публічного та цивільного права, в зв'язку зі значною різноманітністю проявів інформації як об'єктивного явища. Як відомо межа між публічним та приватним правом досить умовна, тому досить важко чітко встановити ту сукупність правових галузей, норми яких врегульовують відносини стосовно того чи іншого прояву інформації. Головною причиною цього є комплексний характер галузей, норми яких одночасно діють на суспільні відносини з приводу інформації. Наприклад, на науково-технічну інформацію, яка одночасно може бути об'єктом інтелектуальної власності, може поширюватися режим державної таємниці чи будь якої іншої, відповідно, кожен режим вносить свої вимоги до правосуб'єктності учасників правових відносин з приводу такої інформації.

В свою чергу, правосуб'єктність є характеристикою суб'єктів цивільних відносин. Звідси виникає необхідність дослідити та співвіднести суб'єктів цивільного правовідношення та цивільного обороту.

ЦК України визначає перелік суб'єктів (учасників) цивільних правовідносин, а саме: фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. До інших суб'єктів публічного права, розробники ЦК України відносять організації публічного права створені розпорядчими актами владних органів, міжнародні неурядові організації [9 с. 217]. Щодо держави як учасника цивільних відносин, то вона, у відповідності до своєї природи, має особливий статус, який вирізняє її серед учасників цивільного права, так як держава є публічно-правовим утворенням, метою якої є забезпечення публічних інтересів суспільства. У відповідності з цим, держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом [8, с. 70]. З цього можливо зробити висновок, що іноземні держави та АР Крим приймають участь у цивільних відносинах на тих же умовах як і Держава Україна. Територіальна громада, в свою чергу є, юридичною особою публічного права, яка може брати участь у цивільних відносинах як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування, органи державної влади, фізичних та юридичних осіб приватного і публічного права [11, с. 16]. Це також впливає зі статтей 170–173 ЦК України, в яких визначено органи черз яких держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади діють у цивільних відносинах.

Як відомо абсолютне право є передумовою для цивільного обороту, виходячи з цього суб'єкти, які не можуть набути абсолютне право на окремі об'єкти, не можуть бути учасниками правовідношення стосовно таких об'єктів, а відповідно й бути учасником цивільного обороту. Прикладом для цього є перелік видів майна, за окремими винятками, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України встановлених Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1992 року № 2471-XII. Це майно маючи природну оборотоздатність не може знаходитися на праві власності у перелічених суб'єктів. Таке майно знаходиться у стані привласнення, як правило держави [16, с. 114]. Про неможливість виникнення абсолютного права у деяких суб'єктів цивільних прав, свідчать також межі майнової відповідальності держави, яка відповідає за своїми зобов'язаннями в межах майна, на яке може бути звернено стягнення, за виключенням майна, яке може перебувати тільки у державній власності [2, с. 96]. Тобто, абсолютне правовідношення щодо цього майна може виникати у окремих суб'єктів цивільних прав, але економічний оборот таких об'єктів лежить за межами цивільного обороту та врегульовується нормами публічного права.

Стосовно інформації, то на окремі види інформації можливість набуття абсолютного права може бути обмежена законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя, але чинне законодавство не містить переліку видів інформації, право на яку не можуть набувати суб'єкти цивільних прав.

Тобто, будь-який суб'єкт цивільних прав може отримати чи набути право на будь-який вид інформації (право на інформацію), адже навіть право власності на інформацію, що складає державну таємницю, міг мати будь-який суб'єкт цивільних правовідносин. Після відмови від права

власності на інформацію, можливість набути право на інформацію, що складає державну таємницю залишилось, але вже в концепції «права на інформацію». Це можливо аргументувати тим, що проаналізувавши статтю 6 Закону України «Про державну таємницю» в редакції, яка поширювала право власності на інформацію, можливо прийти до висновку про можливість перебування інформації, що становить державну таємницю на праві власності у інших суб'єктів, а не тільки держави України.

Щодо встановлення законом необоротоздатності окремих об'єктів цивільних прав, то такі дії законодавця викликані можливою загрозою цих об'єктів інтересам суспільства і держави. Яскравим прикладом існування природної оборотоздатності за наявності абсолютного права на об'єкт цивільних прав та обмеження законом його оборотоздатності є майнове право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Таке право є необоротоздатним в силу своєї невідчужуваності, критерієм якої є наявний особистий зв'язок.

Виходячи з того, що здоров'я як об'єкт цивільних прав є природним, невідчужуваним і невід'ємним благом [20, с. 79], можливо зробити висновок, що вказані ознаки існують в силу існуючого особистого зв'язку об'єкта права з благообладателем. З цього випливає необоротоздатність права на відшкодування шкоди завданої здоров'ю, яке має майновий характер, в силу прямої вказівки закону.

Законом також може бути встановлена необоротоздатність інформації як об'єкта цивільних прав, шляхом заборони передачі абсолютного права на неї. Слід зазначити, що ми розглядаємо виключно ту інформацію, яка не є іншим нематеріальним об'єктом цивільних прав, маючих інформаційну природу як: результати інтелектуальної (творчої) діяльності, цифрові речі чи особисті немайнові блага.

До необоротоздатної слід віднести інформацію, до якої неможливо застосувати правомочність власника права на інформацію, – розпорядження. Тобто, у разі, якщо суб'єкт не має можливості визначати долю інформації, а саме залучати її до цивільного обороту, або знищувати інформацію. Адже, якщо правомочності володіння та користування власник може передати іншій особі правомочності розпорядження за загальним правилом може здійснюватися тільки власником [3, с. 426], тобто тим суб'єктом кому належить право власності чи будь-яке інше абсолютне право, що може бути відчужене.

Подібна ситуація й з правомочністю розпорядження права на інформацію. Тому, можливо стверджувати, що правомочність розпорядження може бути передана тільки з правом на інформацію. Виходячи з того, що цивільний оборот інформації є вільне відчуження або перехід від однієї особи до іншої інформації як об'єкта цивільних прав в порядку переходу прав та обов'язків на ці об'єкти або іншим чином, то перехід самої інформації без прав на неї, не створює цивільного обороту, а є формою економічного обороту. Як відомо цивільний оборот може відбуватися навіть без руху самого блага, який є об'єктом економічного обороту, в порядку переходу прав та обов'язків на ці об'єкти або іншим чином (шляхом переходу окремих правомочностей). Після відчуження об'єкт стає чужим для першого володільця, але цей процес може супроводжуватись переходом самого блага, а може й не супроводжуватись [16, с. 120]. Виходячи з цього, тільки при існуючій прямій забороні переходу права на певний вид інформації від одного суб'єкта до іншого, інформація набуває ознак необоротоздатної інформації. Аналіз чинного законодавства вказує на те, що воно не містить вказівки, щодо заборони переходу права на інформацію.

Тобто, *de iure*, перехід права на інформацію (навіть на інформацію, на яку поширюється режим державної таємниці), на яку перехід не заборонено прямою вказівкою закону, є можливим, а відповідно для визнання інформації як необоротоздатного об'єкта цивільних прав необ-

хідна заборона законом передачі права на інформацію. Тобто, відносно інформації, на яку поширюється режим державної таємниці, виникає ситуація, в якій суб'єкт цивільних прав, набувши право на інформацію не може використати правомочність володіння та правомочність використання. Про майновий характер цього права свідчить стаття 6 Закону України «Про державну таємницю», в якій зазначається, що у разі якщо володілець секретної інформації або власник матеріальних носіїв відмовляється від укладення договору чи порушує його, за рішенням суду ця інформація або її матеріальні носії можуть бути вилучені за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості особі, якій належали відповідні права. Іншими словами, за рішенням суду переходить майнове суб'єктивне права на інформацію від володільця цієї інформації до держави. Чинне законодавство не містить заборон, щодо заборони відчуження права на інформацію конкретних видів інформації, відповідно вся інформація є оборотоздатною. Слід зазначити, що власнику матеріального носія, який містить інформацію, на яку поширюється режим державної таємниці, можуть й не належати права на цю інформацію.

З вище приведеного можливо зробити висновок, що для того щоб відбувався цивільний оборот інформації є необхідними такі умови:

- наявність природної оборотоздатності (яку інформація, як нематеріальне благо має);
- можливість виникнення абсолютного права на інформацію як об'єкт цивільних прав (абсолютне право є основою для цивільного обороту);
- можливість передачі майнового суб'єктивного права на інформацію (відсутності прямої вказівки закону про невідчужуваність цього права).

Синтезуючі приведені дані, можливо стверджувати, що суб'єкт цивільного правовідношення не завжди співпадає з суб'єктами цивільного обороту. Зрозуміло, що заборона законом набувати право на інформацію на будь-які види інформації, внаслідок обмеження правосуб'єктності суб'єкта цивільного правовідношення, виключає участь цього суб'єкта у правовідносинах відносно інформації як об'єкта цивільних прав.

У разі виникнення абсолютного права на інформацію, але забороні законом переходу права на інформацію виникає правовідношення, але не може виникнути цивільний оборот, відповідно й суб'єкт правовідносин не може стати суб'єктом цивільного обороту. Тобто, будь-який суб'єкт цивільного обороту є суб'єктом цивільного правовідношення, але не кожен суб'єкт цивільного правовідношення, є суб'єктом цивільного обороту.

Відповідно категорія суб'єкт цивільного обороту є вужча ніж категорія суб'єкт цивільного правовідношення.

Іншими елементами правовідношення та цивільного обороту, які необхідно співвіднести є їх зміст. Отже, змістом правовідношення є суб'єктивні права та обов'язки. В свою чергу, як було встановлено об'єкт цивільного обороту та зміст правовідношення є тотожними категоріями. Термін «зміст» визначається як: 1. Те про, що йдеться, розповідається, зображується; 2. Сутність, внутрішня особливість чого-небудь...; 3. Розумна мета, основа призначення, мета чого-небудь; 4. Перелік розділів, частин...; [4, с. 467].

На нашу думку, поняття «зміст правовідношення» як юридична категорія застосовується саме в розумінні сутності, внутрішньої зв'язку між суб'єктами правовідношення, який саме і утворюють кореспондуючі суб'єктивні права та обов'язки. Адже, у разі розуміння поняття «зміст» як переліку певних елементів, таке розуміння буде неможливо застосувати до правовідношення, адже правовідношення як складне правове явище складається з загально визнаного переліку елементів, а саме: суб'єктів правовідношення, об'єкту правовідношення, суб'єктивних права та обов'язків сторін, які відповідно і є змістом правовідношення утво-

рюючим зв'язок між суб'єктами правовідношення, а отже, в цілому всі елементи є структурою правовідношення.

Виходячи з вище приведеного, внутрішньою особливістю цивільного обороту є саме перехід суб'єктивних майнових прав. Тобто, перехід суб'єктивних майнових прав, являє собою не що інше, як динаміку змісту цивільного обороту.

Термін «динаміка» визначається як стан руху, розвиток, зміна чогось [4, с. 296]. Це кореспондується зі змістом цивільного обороту, який саме і передає рух та зміну належності суб'єктивних майнових прав. Відповідно, виникає необхідність дослідити співвідношення динаміки правовідношення та динаміки цивільного обороту.

Н. Ю. Голубєва вказує, що для цивільного обороту в зобов'язанні відображається динаміка цивільних прав і обов'язків, так як зобов'язання опосередковують цивільний оборот, а речові правовідносини фіксують статичку, належність майнових прав поза обміном між учасниками цивільного обороту [6, с. 16]. В. Б. Саксонов розглядає абсолютне правовідношення власності як статичку права власності, а не динаміку [15, с. 10–11]. Водночас, використовуючи логічну дію «від зворотного», можливо стверджувати, що динамікою правовідношення В. Б. Саксонов вважає зобов'язальні відносини.

З такими точками зору ми погоджуємося лише частково. По-перше, якщо визначати цивільний оборот виходячи лише з зобов'язальних відносин не можна. По-друге, зміст цивільного обороту складає саме перехід суб'єктивних майнових прав, а не речей.

Слід звернути увагу на концепцію співвідношення динаміки та статички, яка полягає в тому, що статичкою є саме правовідношення, а динамікою – цивільний оборот.

Існують й інші думки з цього приводу. В. І. Борисова з іншими авторами підручника критикуючи таку думку, стверджують, що у разі визнання права власності як статички, виникає необхідність виключення зі складу суб'єктивного майнового права правомочності розпорядження, яка не є діючою до виникнення інших, динамічних відносин, де вона й реалізується [3, с. 407], що частково кореспондується з думкою М. Мироненко, яка вважає, що володіння на відміну від користування й розпорядження характеризує статичку відносин власності [10, с. 29]. А отже, логічним продовженням вказаної тези є те, що користування й розпорядження характеризують динаміку, таким чином можливо прийти до висновку, що право власності перебуває одночасно в динаміці і у статичці.

Однак, зазначене спростовує С. О. Сліпченко та стверджує, що відносини з приводу належності майна його власнику, засновані на речових правах, не відображають суті цивільного обороту, оскільки вони відображають лише статичку майнових відносин, так як обмежено оборотоздатні об'єкти, хоч і можуть перебувати у власності, однак власник не може реалізувати свою правомочність. Таким чином, будь-який об'єкт цивільного обороту є об'єктом цивільних правовідносин, але не будь-який об'єкт цивільних правовідносин може бути об'єктом цивільного обороту [16, с. 114–116].

З вище приведеного, можливо зробити висновок, що будь-яке правовідношення саме по собі не може перебувати у динамічному стані, в свою чергу, динаміка правовідношення виникає під час реалізації правовідношення, відповідно виникає цивільний оборот, адже критерієм динаміки правовідношення є саме перехід суб'єктивних майнових прав, а не перехід матеріальних та нематеріальних благ. А відповідно можливо говорити про статичку і динаміку не тільки у відносинах власності, а й у будь-яких правовідносинах пов'язаних з переходом суб'єктивних майнових прав.

Виходячи з цього, ми можемо говорити про динаміку системи цивільного обороту при переході суб'єктивних майнових прав відносно інформації до інших суб'єктів цивільного обороту шляхом реалізації правовідношення.

З приведенного вище впливає необхідність розглянути ще один елемент цивільного обороту, – юридичні факти, які забезпечують перехід суб'єктивних майнових прав та обов'язків.

Загальновідомий розподіл юридичних дій за критерієм правомірності на правомірні та неправомірні дії. Так як правонаступництво є нічим іншим як зміна суб'єкта у правовідношенні, то необхідно розглядати саме ті юридичні факти, які приводять до правонаступництва. Само собою зрозуміло, що правонаступництво не може наступати, у зв'язку з вчиненням злочину чи іншою протиправною поведінкою, адже, наприклад, при крадіжці правопорушник не набуває право власності. А відповідно слід розглянути саме ті види правомірних дій, що передбачені нормами права та пов'язані зі зміною правовідношення.

Також слід звернути увагу на суперечливе твердження стосовно того, що поняття цивільного обороту включає в себе й первісне правонабуття. Наприклад, укладачі навчального посібника стверджують, що поняття цивільного обороту є ширшим від поняття правонаступництва, так як цивільний оборот включає в себе такий спосіб цивільного обороту як правостановлення, яке являє собою один із видів первісного правонабуття, яке юридично оформлює відчуження або перехід об'єктів цивільних прав від однієї особи до іншої (наприклад, при заволодінні безхазяйною річчю – до моменту виникнення на неї права власності у набувача або повернення її власнику) [1, с. 111–112].

В ЦК України сформульовано первісні підстави набуття права власності наприклад, набуття добросовісним набувачем права власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це права, за умови якщо відповідно до статті 388 цього Кодексу майно не може бути витребуване у нього; Набуття права власності на новостворене майно; Привласнення загальнодоступних дарів природи; Набуття права власності за набувальною давністю та інші. Про можливість здійснення цивільного обороту не тільки шляхом правонаступництва, але й шляхом первісного правонабуття зазначає також С. О. Сліпченко [16, с. 133]. Але така позиція викликає багато запитань.

Виходячи з розуміння, що цивільний оборот є вільне відчуження або перехід від однієї особи до іншої об'єктів цивільних прав в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, вважається за необхідне підкреслити, що в цивільному праві термін «особа» вживається у розумінні як фізичної так і юридичної особи. Тобто, з визначення цивільного обороту представленого в ЦК України зрозуміло, що за кількісним складом суб'єктів цивільного обороту повинно бути не менше двох осіб.

В свою чергу, первинне правонабуття є набуттям абсолютного права на благо, яке ще не було присвоєно, тобто на благо, на яке ніхто не має суб'єктивного майнового права. А відповідно й суб'єкт набуття буде тільки той, який отримує первинне абсолютне право на благо, оскільки це право не існувало до відповідного юридичного факту, який в свою чергу є підставою для виникнення абсолютного правовідношення відносно певного блага. Тому відповідно, створення інформації як об'єкта цивільних прав не є цивільним оборотом, адже виникає ситуація, за якої до створення інформації, абсолютного права на неї (права на інформацію) не існує, тобто й не існує абсолютного правовідношення, в результаті реалізації якого, відбувся б цивільний оборот, так як цивільний оборот відбувається шляхом реалізації правовідношення на основі юридичних актів маючих вольовий характер.

Як було встановлено «цивільний оборот є цивільно-правовим вираженням економічного обороту матеріальних і нематеріальних благ у формі абсолютних майнових та зобов'язальних правовідносин» [5, с. 81].

Ю. С. Романович формулює таким чином поняття цивільного обороту: «Цивільний оборот – це юридична (цивільно-правова) форма товарообміну як сукупності економічних відносин по переходу матеріальних благ від

одних осіб до інших. Матеріальні і нематеріальні блага, в економічному значенні – вироби, та входять до цивільно-правової категорії майна є об'єктами цивільного обороту. Відтак, справедливо буде назвати цивільний оборот – товарним, або майновим, оборотом» [13, с. 49]. З цього випливає, що цивільний оборот здійснюється актами відчуження та присвоєння саме власником, тобто суб'єктом, який має право власності на благо та особою, яка набуває право власності чи інше абсолютне право. Але слід підкреслити, що стан присвоєності блага характеризує не тільки право власності, а й інші абсолютні права, такі як право інтелектуальної власності та право на інформацію, а відповідно для здійснення цивільного обороту інформації необхідне існування абсолютного права на інформацію.

Виходячи з вище наведеного, первинні способи набуття права власності, а стосовно інформації та результатів інтелектуальної діяльності – права на інформацію та права інтелектуальної власності відповідно, не є формою цивільного обороту.

Ще одним аргументом є невідповідність блага, на яке не розповсюджується первинне абсолютне право, такий властивості майна як належність визначеній особі.

Як відомо об'єктом цивільного обороту є суб'єктивні майнові права, які виникають на відповідне майно, в такому випадку благо, яке має економічну форму товару, може бути майном з всією сукупністю притаманних йому ознак, а відповідно й опосередковано приймати участь у цивільному обороті.

Що стосується первісних підстав набуття права на інформацію то інформація, на яку не поширювалось право на інформацію не має стану присвоєності, а відповідно не може виступати майном, що в свою чергу, тягне неможливість залучення до цивільного обороту.

Слід додати, що об'єктом цивільного обороту є саме суб'єктивні майнові права, так у разі відсутності майнового суб'єктивного права, воно відповідно не може ні до кого перейти, для цього суб'єктивне майнове право повинне спочатку виникнути. Всі способи набуття абсолютного права на благо відповідно діляться на первинний та похідний.

Аналізуючи, наприклад, первинний спосіб набуття права власності, можливо стверджувати, що у всіх випадках право власності на річ не переходить від попереднього власника, а зникає у попереднього власника, та виникає у нового. У випадку, створення блага чи набуття права власності на благо, на яке право власності було відсутнє, право власності на ці блага виникає у нового власника, як первинне право. Твердження про те, що деякі способи первинного набуття права власності (а відповідно й інших абсолютних прав, в тому числі й права на інформацію) відбуваються шляхом переходу права власності, видаються досить сумнівними, адже у разі переходу права власності до набувача, виникає не що інше як правонаступництво, яке в свою чергу є похідним способом набуття права власності та інших абсолютних прав.

Як приклад, можливо привести думку С. О. Сліпченка відносно такого первинного способу набуття абсолютного права як набуття права власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це право. Аналізуючи цей спосіб, він зазначає, що у разі відчуження майна такою особою, право власності переходить до добросовісного набувача. При цьому він зазначає, що таке відчуження відбувається у порядку, відмінному від правонаступництва [16, с. 129–131]. В свою чергу ст. 330 ЦК України не встановлює конкретного способу набуття права власності добросовісним набувачем, визначаючи тільки факт набуття права власності на це майно.

Виходячи з цього ми можемо стверджувати, що набуття права власності, як і будь-якого іншого абсолютного права, добросовісним набувачем, не залежить від попереднього абсолютного права, а відповідно не є похідним, а виникає в добросовісного набувача як нове право.

М. Гудима аналізує попередні дослідження правонаступництва у праві власності та узагальнюючи висновки вказаних науковців приходять до висновку, що правонаступництво відбувається за волею правопередника і за згодою правонаступника, і є притаманною ознакою похідних способів набуття права власності [7, с. 231].

Так, І. А. Спасибо стверджує, що вольовий аспект як відчужувача так і правонабувача є характерним для всіх видів правонаступництва, у тому числі реквізиції, націоналізації та конфіскації, однак у останніх випадках волі відчужувача на припинення права на це немає, як і немає значення його воля для набуття права на майно іншим правонаступником [18, с. 172]. Зрозуміло, що дані способи набуття права власності не залежать від волі попереднього власника.

Спираючись на аргументи, отримані шляхом аналізу норм ЦК України та думок різних правників, що цивільний оборот повинен відбуватися в межах цивільного правовідношення, який відсутній до первинного набуття абсолютного права, відсутній об'єкт цивільного обороту для переходу до іншого суб'єкта цивільного обороту при первинному правонабутті, неповна кількість суб'єктів системи цивільного обороту для початку цивільного обороту можливо зробити

висновок, що первинне правонабуття не входить до цивільного обороту.

Зважаючи на широкий обсяг можливих теоретичних досліджень юридичних фактів, які є підставами для здійснення цивільного обороту інформації як об'єкту цивільних прав, виникає необхідність подальших наукових розробок даної проблеми.

Підсумовуючи вище приведені, ми стверджуємо, що механізм цивільного обороту інформації є системою цивільного обороту суб'єктивних майнових прав відносно інформації, складовими елементами якої є: суб'єкти цивільного обороту інформації, які є меншими за обсягом ніж суб'єкти цивільних прав, майнові суб'єктивні права та обов'язки, які виникли з приводу інформації та юридичний факт, який є підставою для реалізації правовідношення. Для приведення системи цивільного обороту в динаміку інформація як об'єкт цивільних прав повинна мати природну оборотоздатність (яку інформація, як нематеріальне благо має), можливість виникнення абсолютного права на інформацію як об'єкт цивільних прав (яке є основою для цивільного обороту) та встановлену законом можливість майнового суб'єктивного права на інформацію до передачі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аврамова О., Горбенко А., Горобець Н. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / ред.: С. Сліпченко, О. Зайцева. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/662f44cb-425d-4830-8697-364752bad5a0/content> (дата звернення: 22.08.2024).
2. Борисова В. І. Публічні утворення як учасники цивільних відносин. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2005. № 10. С. 88–96.
3. Борисова В., Баранова Л., Бегова Т. Цивільне право : підручник / ред.: В. Борисова, І. Спасибо-Фатєєва, В. Яроцький. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/pols_text/senmk/cpu_1.pdf (дата звернення: 19.08.2024).
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) : словник / уклад. В. Бусел. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykislovnyk> (дата звернення: 03.09.2024).
5. Вірченко В. Розвиток інтелектуальної власності в глобальному економічному середовищі : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01. Київ, 2019. 587 с.
6. Голубева Н. Співвідношення зобов'язальних та речових правовідносин. *Часопис цивілістики*. 2015. № 19. С. 13–17. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/188317a4-f204-47e2-9cb7-b4e9f434e153/content> (дата звернення: 22.06.2024).
7. Гудима М. До питання щодо правонаступництва у праві власності. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2019/36.pdf (дата звернення: 22.06.2024).
8. Дзера Ю. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності. *Форум права*. 2010. № 1. С. 66–71. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10djmtip.pdf> (дата звернення: 03.09.2024).
9. Кохановська О. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві : монографія. Київ : Видавничо-полігр. центр «Київ. ун-т», 2006. 463 с.
10. Мироненко В. Права володіння, користування і розпорядження власністю за цивільним законодавством. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 28–33. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/1/6.pdf> (дата звернення: 03.09.2024).
11. Первомайський О. Участь територіальної громади у цивільних відносинах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2002. 21 с. URL: <http://www.disslib.org/uchast-terytorialnoyi-hromady-u-tsyvilnykh-pravovidnosynakh.html> (дата звернення: 01.09.2024).
12. Про право власності на окремі види майна : постанова від 17.06.1992 р. № 2471-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. 17 черв. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-12#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
13. Романович Ю. Валютні правовідносини. цивільно-правовий аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 5 (46). С. 48–51. URL: http://piv.nuoua.od.ua/v5_2022/7.pdf (дата звернення: 10.07.2024).
14. Романюк Я. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 518 с. URL: <https://mydisser.com/files/39910710.pdf> (дата звернення: 02.09.2024).
15. Саксонов В. Правове регулювання відносин власності : конспект лекцій. Дніпро : Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 170 с. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1121/6.1.pdf> (дата звернення: 02.09.2024).
16. Сліпченко С. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків : Діса плюс, 2013. 552 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c3e2fe02-debe-4d13-b3cf-17aeacc6d78f/content> (дата звернення: 03.09.2024).
17. Сліпченко С. Поняття правозмінюючих юридичних фактів у цивільному праві. *Право та інновації*. 2014. № 4 (8). С. 23–29. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2015/03/Slipchenko8.pdf> (дата звернення: 03.09.2024).
18. Спасибо І. Набуття права власності особою при його припиненні в іншій особі: окремі проблеми волі та правонаступництва. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4 (28). С. 171–174.
19. Цивільний кодекс України : кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. № 40–44. С. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
20. Шамич О. Поняття та структура природного права людини на охорону здоров'я. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2014. № 11. С. 75–92. URL: <https://ap.uu.edu.ua/upload/publicationpdf/74ac7fe1495b17815ae32cd8a84416bc.pdf> (дата звернення: 03.09.2024).

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346(327:355.01:551.583)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/28>

ОСНОВНІ РИСИ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

MAIN FEATURES OF CLIMATE POLICY IN THE EUROPEAN UNION: AN INSTITUTIONAL AND LEGAL ANALYSIS

Богун В.П., кандидат юридичних наук, доцент

Статтю присвячено інституційно-юридичній концептуалізації кліматичної політики ЄС як автономного напрямку екологічної політики Співтовариства, що реалізується у правовій формі на глобальному, регіональному та національному рівнях у сферах зменшення викидів парникових газів, сприяння відновлюваним джерелам енергії та підвищення енергоефективності.

Проаналізована система суб'єктів європейської кліматичної політики: Європейський парламент, Європейська комісія, Генеральний директорат із зміни клімату, Європейське агентство з навколишнього середовища, Європейське виконавче агентство з питань клімату, інфраструктури та навколишнього середовища. Виявлено, що в історичному розрізі кліматична політика формувалася в ЄС під впливом осмислення важливих природних, гуманітарних і соціальних закономірностей зміни клімату як ключової екологічної проблеми та водночас – як суттєвої наскрізної економіко-правової проблеми, вирішення якої потребує солідарних зусиль з боку всіх учасників Співтовариства. Показано, як поступово ця проблема набувала більшої виразності, кристалізувалася під впливом міжнародно-правового контексту та поступово переміщалася з технічної чи квазіурядової сфери до вищих рівнів прийняття політичних рішень. Доведено, що компетенція ЄС щодо кліматичної політики зростає, зменшуючи можливості окремих держав-членів ветоувати правові акти ЄС. Встановлено, що основним публічним наративом європейських інституцій для виправдання амбітної кліматичної політики є те, що вона веде до скорочення викидів ПГ без підриву засад економічного зростання в Європі. Для боротьби зі зміною клімату ЄС відданий неухильному виконанню Паризької угоди 2015 р. та прагне сприяти низьковуглецевим технологіям, а також захищати та покращувати якість довкілля. Доведено, що сталий розвиток є головною метою ЄС, який виконує низку зобов'язань у сфері збереження, захисту та покращення якості довкілля. Зокрема, в Новому стратегічному порядку денному ЄС на 2019–2024 рр. побудова «кліматично-нейтральної Європи» проголошена одним із чотирьох ключових пріоритетів на період до 2050 р. Визначено основні особливості кліматичної політики ЄС.

Ключові слова: зміна клімату, кліматична політика, парникові гази, відновлювальні джерела енергії, система торгівлі викидами, Паризька угода, Європейський зелений курс.

The article is devoted to the institutional and legal conceptualization of the EU's climate policy as an autonomous direction of the Community's environmental policy, which is implemented in legal form at the global, regional and national levels in the areas of reducing GHG emissions, promoting renewable energy sources (RES) and increasing energy efficiency.

The system of subjects of the European climate policy is analyzed: the European Parliament, the European Commission, the General Directorate for Climate Change, the European Environment Agency, the European Executive Agency for Climate, Infrastructure and the Environment. It was revealed that, historically, the climate policy was formed in the EU under the influence of the understanding of important natural, humanitarian and social patterns of climate change as a key environmental problem and at the same time as a significant cross-cutting economic and legal problem, the solution of which requires joint efforts on the part of all participants of the Community. It is shown how this problem gradually became more pronounced, crystallized under the influence of the international legal context, and gradually moved from the technical or quasi-governmental sphere to the higher levels of political decision-making. It has been proven that the competence of the EU regarding climate policy is growing, reducing the ability of individual member states to promise EU legal acts. It has been established that the main public narrative of European institutions to justify an ambitious climate policy is that it leads to the reduction of GHG emissions without undermining the foundations of economic growth in Europe. To combat climate change, the EU is committed to the unwavering implementation of the 2015 Paris Agreement and is committed to promoting low-carbon technologies and protecting and improving the quality of the environment. It has been proven that sustainable development is the main goal of the EU, which fulfills a number of obligations in the field of preservation, protection and improvement of the quality of the environment. In particular, in the New Strategic Agenda of the EU for 2019–2024, the construction of a "climate-neutral Europe" is declared one of the four key priorities for the period until 2050. The following main features of the EU's climate policy defined.

Key words: climate change, climate policy, greenhouse gases, renewable energy sources, emissions trading system, Paris Agreement, European Green Deal.

Постановка проблеми. Зміна клімату вважається однією з найважливіших проблем, з якими сьогодні стикається весь світ, або навіть – центральною проблемою міжнародного співробітництва [1]. Без перебільшення, ключове місце, яке обіймає Європейський Союз (далі – ЄС) у системі міжнародних відносин та у формуванні порядку денного світового розвитку на найближчі десятиліття, детермінує перетворення боротьби зі зміною клімату на одну з чільних та актуальних сфер діяльності політичних структур ЄС як на європейському, так і на міжнародному рівнях. Починаючи з 1990-х рр., кліматична політика ЄС перетворилася на інституційно відокремлену сферу політики, ставши домінуючим питанням екологічного порядку денного в ЄС загалом та порушивши проблему раціональ-

ного збалансування соціальних та екологічних цілей на різних рівнях [2].

Засади кліматичної політики України останнім часом формуються під щільним впливом кліматичної політики ЄС. При цьому конституційно проголошений євроінтеграційний стратегічний курс розвитку України [3] та набуття Україною статусу держави-кандидата на підставі Рішення Європейської Ради 23.06.2022 р. надають нові імпульси для прискорення імплементації кліматичного законодавства ЄС в національному правопорядку України, враховуючи вітчизняні особливості розгортання кліматичної кризи. Можна впевнено стверджувати, що цей напрям імплементації законодавства є одним з ключових та перспективних напрямів реалізації правової політики

України в напрямі виконання всіх необхідних критеріїв для набуття повноправного членства в Євросоюзі. Тим більше, що юридичні зобов'язання України у сфері протидії змінам клімату випливають з особливостей співробітництва з ЄС, які чітко зафіксовані як на рівні ключових міжнародних угод, укладених з ЄС (Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р. [4] та Договір про заснування Енергетичного співтовариства 2005 р. [5]), так і міжнародних універсальних договорів (Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. [6] та Паризької угоди 2015 р. [7]), в яких бере участь ЄС та його держави-члени [8]. Уряд України взяв на себе важливі зобов'язання у сфері кліматичної політики та побудови «зеленої» економіки за принципами сталого розвитку. Це наскрізний вектор формування євроінтеграційної політики, а його ефективна реалізація потребує посилення міждержавної співпраці України та ЄС у сфері боротьби зі змінами клімату через трансформацію національної індустрії, проведення ефективної екологічної політики, одне з ключових місць в якій має посісти кліматична політика [9, 96].

Отже, євроінтеграція України обумовлює потребу у виконанні завдань, що відповідають стратегічному курсу держави для набуття повноправного членства України в ЄС [10]. Тому абсолютно закономірними є проголошені наміри Уряду України долучитись до Європейського зеленого курсу (далі – ЄЗК). Такі прагнення національного уряду є важливими з огляду на необхідність формування в Україні системної та послідовної державної політики, яка б враховувала кліматичні виклики сьогодення та орієнтувалася на кращі європейські практики і зразки у цій сфері [11]. Активізація процесу вступу України до ЄС зумовлюється приведенням національного законодавства у відповідність до аспис ЄС у контексті необхідності виконання третього Копенгагенського критерію членства в ЄС, а також у зв'язку з необхідністю відновлення України від наслідків російсько-української війни через програми підтримки з боку ЄС, які ґрунтуються на принципі дотримання засад і стандартів кліматичної політики Євросоюзу [12, 194].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За порівняно нетривалий період (приблизно за 3–4 останніх десятиліття) питання змісту, сутності, спрямованості, пріоритетів і проблем формування та реалізації кліматичної політики в ЄС встигло перетворитися на один з домінуючих напрямів еколого-правового дискурсу в зарубіжній юридичній науці. На основі аналізу системи заходів внутрішньої політики ЄС щодо пом'якшення клімату та адаптації до кліматичних змін багатьма науковцями був зроблений висновок, що така система наразі є однією із найдосконаліших у світі [13]. Про значний нормативний потенціал об'єднаних європейських держав у досягненні кліматичної стійкості у всьому світі відзначив датський учений Я. Маннерс [14, 23–26, 41]. Як наголошують Böhringer [15], Dupont, Oberthür і Biedenkopf [16], Schreurs і Tiberghien [17], незважаючи на регулярні суперечки між державами-членами, суспільними групами та галузями, ЄС зумів стати лідером у прийнятті кліматичної політики всередині об'єднаної Європи та в просуванні такої політики поза її межі. При цьому Bäckstrand і Elgström [18], Oberthür і Dupont [19], Torney [20], Wurzel та ін. [21] зауважують, що хоча ЄС давно прагне бути зразковим лідером кліматичної політики та управління, його кліматичні дії все ще недостатні, враховуючи масштаби, темпи прискорення та масштаби кліматичних викликів. Тим часом інші вчені (Dubash [22]; ESABCC [23]; Friman і Strandberg [24], Gheuens і Oberthür [25], IPCC [26]) наголошують на неадекватно значущому історичному внеску ЄС у формування й реалізацію кліматичної політики. У сучасній зарубіжній юриспруденції, разом з тим, присутня і більш обережна оцінка кліматичної політики ЄС. Зокрема, як визнають Dubash [27], Gheuens і Oberthür [28], попри регулярне оновлення кліматичної політики ЄС, він так і не досяг належ-

ного рівня амбіцій, а ті, хто розробляє європейську кліматичну політику, змушені повсякчас рухатися наздогін за амбітними кліматичними цілями. Відтак, необхідні зміни відбуваються недостатніми темпами, щоб досягти нульового рівня викидів, запобігання незворотнім змінам клімату та побудови кліматично-нейтральної економіки відповідно до Паризької угоди [29]. Вагомим фактором такого відставання є незлагодженість кліматичних політик між різними країнами, зокрема через недостатню узгодженість програм розвитку окремих промислових регіонів та індустрій у контексті застосування єдиних стандартів та інструментів кліматичного управління [30; 31].

Напешті, ряд науковців (Dupont та ін. [32], Kulovesi і Oberthür [33]) визнають, що ЄЗК знаменує собою новий етап кліматичної політики в ЄС, який виходить за межі повільного, поступового тренду розвитку цієї політики, набуваючи певного прискорення. Вони поділяють оптимізм Єврокомісії, яка вважає, що ЄЗК – це загальний політичний план ЄС щодо досягнення кліматичної нейтральності до 2050 р. та чистих негативних викидів парникових газів після цього, що окреслює потребу в системних, трансформаційних змінах не лише в управлінні змінами клімату, але й у досягненні інших цілей екологічної стійкості, включаючи зменшення інших форм забруднення, покращення біорізноманіття та відновлення природи [34].

Українські дослідники, характеризуючи ЄС як важливого колективного суб'єкта боротьби із зміною клімату, визнають, що він активно долучається до різнорівневих механізмів протидії кліматичним змінам: глобального (приєднуючись до спільних зусиль міжнародної спільноти у сфері кліматичної політики); регіонального (протидіючи зміні клімату в європейському регіоні); національного (здійснюючи боротьбу із змінами клімату на рівні держав-членів); індивідуального (формує кліматично дружню поведінку громадян держав-членів) [35, 71]. ЄС розглядається ними з позиції авторитету та потужної нормативної сили у сфері поширення парадигми «зеленого» переходу серед країн-учасниць кліматичних домовленостей [36]. Його кліматична політика аналізується через механізми контагіозного, процедурного, інформаційного, нормативного та культурного впливів [38]. В даному випадку мається на увазі, що ЄС власним прикладом демонструє кліматично відповідальну поведінку [37, 45].

Невід'ємним елементом цієї політики вважається нормативно-правова база ЄС у сфері зміни клімату, що налічує чималу кількість правових та стратегічних документів, якими визначено базові принципи права щодо довкілля, відповідно до яких формується «екологічна поведінка» держав-членів ЄС та які беруть до уваги керівники інших держав у процесі розробки власних, зокрема кліматичних політик (принцип «забруднювач платить» та принципи запобігання, перестороги, сталого розвитку планети, інтеграції екологічних питань у політику та дії ЄС та компенсації шкоди, завданої довкіллю, шляхом її усунення на самому початку виникнення) [39, 43]. Пріоритетним напрямком розвитку кліматичної політики ЄС визнається секторальне впровадження кліматичних стандартів в окремі галузі виробництва [40]. При цьому ЄЗК розглядається як шлях до зміни світових моделей споживання, а інтеграція кліматичної політики з іншими – як можливість виходу кожної національної економіки на нові ринки «зеленої» продукції та енергетики [41]. Важливим допоміжним інструментом реалізації кліматичної політики вважається формування глобальної системи діджиталізації «зеленого» переходу національних економік, яка кристалізує цілісне уявлення про цифрову парадигму кліматичної нейтральності [42, 108].

Метою дослідження є інституційно-юридична концептуалізація кліматичної політики ЄС як автономного напрямку екологічної політики Співтовариства, що реалізується у правовій формі на глобальному, регіональному

та національному рівню у сферах зменшення викидів ПГ, сприяння відновлюваним джерелам енергії (далі – ВДЕ) та підвищення енергоефективності.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, процес інституціалізації ЄС охопив післявоєнний період (від 1945 р.), завдяки до появи сучасних екологічних та кліматичних рухів [43]. Його формування, детерміноване низкою вагомих соціальних, політичних, економічних, культурних та юридичних передумов [44; 45], уособлює новітню форму наднаціонального інтеграційного політичного об'єднання кількох держав, членство в якому зумовлює обмеження цими державами своїх суверенних прав, частину з яких вони добровільно транслюють на наднаціональний рівень цього об'єднання. Унаслідок такого процесу відбувається суміщення юрисдикцій, і на цій основі здійснюється управління конкретними сферами людської діяльності. Найбільш промовистим прикладом наразі є обсяг і реалізація наднаціональної компетенції ЄС як «головного архітектора наднаціональних механізмів, діяльність якого охоплює практично всі сфери, приналежні державі» [46].

Як відомо, поступово ЄС розширився з 6 держав-засновниць, зрештою досягнувши 28 держав-членів. Після виходу Великої Британії у 2020 р. («Brexit») ЄС наразі складається з 27 держав-членів. З такою кількістю держав-членів, кількома великими інституціями (Європейською комісією, Радою міністрів і Європейським парламентом), з якими перетинаються безліч формальних і неформальних мереж, залишається відкритим питання про те, хто насправді «керує» ЄС [47]. Зрозуміло, що саме держави-члени утворюють Раду ЄС (представлену національними міністрами, відповідальними за певні сфери, такі як навколишнє середовище, енергетика чи фінанси), і Європейську раду (що складається з глав держав або урядів). На основі договорів, а іноді й за більш конкретними мандатами від Ради, Європейська Комісія діє як «охоронець» того, що вважається загальноєвропейськими інтересами, пропонуючи законодавство, яке, якщо воно буде прийняте, стає обов'язковим для всіх держав-учасниць. Саме Єврокомісія запропонувала першу в Європі розгорнуту кліматичну правову базу, яка встановлює чіткі умови для ефективного і справедливого переходу, гарантує передбачуваність для інвесторів та спрямовує кліматичну політику ЄС на досягнення мети кліматичної нейтральності до 2050 р. [48, 703].

Отже, в контексті формування та реалізації кліматичної політики Європейська комісія є ключовим інституційним актором, який є унікальним у світі, не маючи порівнянного еквівалента ніде поза межами ЄС. Його генеральні директорати схожі на національні міністерства. Серед них, починаючи з 2010 р., існує й Генеральний директорат з питань клімату, який приєднаний до окремих генеральних директоратів з енергетики та навколишнього середовища. Хоча комісари, які очолюють кожен генеральний директорат, покликані представляти інтереси ЄС загалом, вони також служать центром обміну інформацією для інтересів держав-членів у формуванні відповідної політики. З 2019 р. Комісія також має посаду виконавчого віце-президента ЄЗК, функції якого спрямовані на досягнення координації екологічної політики в усіх секторах, головною метою якої є боротьба зі зміною клімату. Комісія також діє як зовнішній представник ЄС [49]. З 1994 р. Комісії допомагає технічна структура – Європейське агентство з навколишнього середовища, яке ділиться екологічними даними та оцінює різні політичні практики і їхню ефективність [50]. Розробляючи пропозиції щодо нового кліматичного законодавства, Комісія зазвичай також консультується з національними урядами та зацікавленими інституціями громадянського суспільства [51]. Нарешті, з 2021 р. Комісії допомагає спеціально створене Європейське виконавче агентство з питань клімату, інфра-

структури та навколишнього середовища (CINEA). Воно підтримує стратегію «Зелений курс для Європи», реалізуючи проекти, що сприяють декарбонізації та сталому розвитку [52, 661].

Загальноєвропейське законодавство набуває чинності, лише якщо такі пропозиції будуть спільно прийняті національними урядами та Європейським парламентом. Зі свого боку, Європейський парламент (який з 1979 р. обирається прямим голосуванням виборців країн-учасниць) є, по суті, «реактивною палатою», яка вносить поправки до пропозицій Комісії та має вести переговори з Радою, щоб побачити свої переваги втіленими в остаточних законодавчих текстах. Тим не менш, він є ключовою «точкою входу» до законодавчого процесу для багатьох суспільних акторів, які інакше могли б бути виключеними. Щойно законодавство буде прийнято, Суд ЄС може застосовувати санкції за будь-які форми невиконання чи дискримінації з боку держав-членів, можливо, шляхом штрафів [53]. Глибина та швидкість політичної інтеграції за останні 50 років були такими, що сьогодні межа між національною політикою та політикою ЄС у багатьох секторах стала «розмитою». Також заохочується співпраця між суб'єктами на субнаціональному рівні. У цій багаторівневій системі екологічні питання загалом і зміна клімату зокрема логічно знаходяться у фарватері наднаціональної, а не національної політики. Періодичні зміни до установчих договорів ЄС надали дедалі більше юридичних повноважень ефективно діяти у цій сфері саме наддержавним органам Співтовариства [54].

Компетенція ЄС щодо кліматичної політики зростає, зменшуючи можливості окремих держав-членів ветоувати правові акти ЄС. Однак у деяких конкретних сферах, які мають особливе відношення до кліматичної політики, держави-члени наполягали на збереженні високого ступеня автономії – «субсидіарності» мовою ЄС, що означає, що вплив ЄС на основні державні повноваження, включаючи оподаткування, енергетику, постачання продовольства, а також питання планування землекористування, обмежені вимогою однаковості держав-членів щодо спільної політики [55]. Лісабонський договір 2007 р. розширив повноваження ЄС щодо енергетичної політики у сфері енергетичних ринків, безпеки та інфраструктури, але водночас підтвердив суверенітет держав-членів над використанням енергетичних ресурсів, вимагаючи, щоб рішення ЄС приймалися на основі одноголосного голосування [56, 44]. Однаковість між державами-членами також необхідна для прийняття загальних цілей скорочення викидів для ЄС [57].

В історичному розрізі кліматична політика формувалася в ЄС під впливом осмислення важливих природних, гуманітарних і соціальних закономірностей зміни клімату як ключової екологічної проблеми та водночас – як суттєвої наскрізної економіко-правової проблеми, вирішення якої потребує солідарних зусиль з боку всіх учасників Співтовариства. Поступово ця проблема набувала більшої виразності, кристалізувалася під впливом міжнародно-правового контексту та поступово переміщалася з технічної чи квазіурядової сфери (наприклад, від рівня керівників міністерств природи чи сільського господарства або й регуляторів нижчого рівня) до вищих рівнів прийняття політичних рішень [58; 59; 60].

З кінця 1980-х рр., коли питання зміни клімату почало з'являтися на міжнародному політичному порядку денному, розвиток європейської кліматичної політики відбувався під впливом низки факторів. До них належать необхідність уникати відмінностей у національній політиці, які спричиняють викривлення внутрішнього ринку ЄС; потенціал кліматичних заходів для посилення часто хиткої легітимності ширшого проекту європейської інтеграції [61]; бажання розвинути виразну європейську ідентичність на глобальній арені; необхідність покращення енергетичної безпеки [62]; бажання підвищити конкурен-

тоспроможність європейської промисловості через програму «екологічної модернізації» [63] тощо. При цьому ЄС прагне врахувати різні кліматичні умови в різних регіонах Європи, що надто відрізняються, і таку різницю намагається відобразити в законодавчій площині, поєднуючи уніфікацію з диференціацією кліматично-правового регулювання [64, 707]. Такий підхід щодо «врахування регіональних умов» привносить суттєвий економіко-соціальний вимір у розвиток кліматичного законодавства ЄС, з можливими перевагами для певних регіонів Європи в ході реалізації кліматичної політики як на наднаціональному, так і на національному рівнях [65, 708].

Визначаючи такі особливості та враховуючи загальний міжнародно-правовий контекст, ЄС протягом тривалого часу намагався виступати лідером у міжнародній кліматичній політиці, як у плані формування нових міжнародних інституційних механізмів, так і в розробці політики та заходів щодо зменшення негативного антропогенного впливу на кліматичну систему. Починаючи з початку 1990-х рр., політична діяльність ЄС, пов'язана з кліматом, мала величезний вплив у його власних кордонах і за їх межами, і з часом поступово розширювалася, щоб охопити все більше економічних секторів. Наразі кліматичні дії мають квазіконституційний статус у законодавстві ЄС: хоча засновницькі договори ЄС чітко не визначають кліматичну політику, стаття 191(1) Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЕС) посиляється на боротьбу зі зміною клімату як одну з основних цілей його політики щодо захисту навколишнього середовища [66]. У 2019 р. питання про зміну клімату перемістилося на самий верх законодавчого порядку денного ЄС, коли Європейська комісія оприлюднила пропозиції щодо ЄЗК – пакету заходів, спрямованих на скорочення чистих викидів ЄС до нуля до середини століття, в контексті ширшого набору екологічних і соціальних цілей [67].

Сучасна активізація зусиль ЄС у напрямі подолання кліматичної кризи, а також чітко артикульоване бажання європейських держав здійснювати «зелені трансформації» із залученням своїх сусідів і партнерів виразно демонструють незмінні наміри Євросоюзу «реалізувати себе як глобального промоутера екологічних цінностей» [68, 38]. При цьому основним публічним наративом європейських інституцій для виправдання амбітної кліматичної політики є те, що вона веде до скорочення викидів ПГ без підризу засад економічного зростання в Європі [69]. Керуючись цими настановами, ЄС поступово розробив і впровадив найдосконалішу та комплексну законодавчу базу в світі, яка охоплює як загальноєвропейську політику, так і цілі, яких мають досягти держави-члени цього об'єднання. Це, зокрема, стало можливим завдяки провідній ролі ЄС у переговорах щодо зміни клімату [70; 71; 72; 73].

У науковій літературі зазвичай розрізняють структурне, спрямоване лідерство та лідерство, засноване на ідеях, і роблять висновок, що ЄС розробив три режими лідерства, але «головним чином покладався на спрямоване лідерство» [74, 928]. Спрямоване лідерство означає, що ЄС «подає приклад», тобто приймає сильну кліматичну політику всередині країни, щоб переконати треті країни робити те саме у своїх національних контекстах. Прийняття цілей на 2020 і 2030 рр. чітко ілюструє цю динаміку. Проте лідерство ЄС також піддається критиці в літературі, при цьому автори стверджують, що ЄС не повністю використав свій лідерський потенціал і що його не сприймають як лідера навіть його партнери по переговорах [75; 76; 77]. До того ж і міжнародний контекст, в якому ЄС проводить свою кліматичну політику, значно змінився з початку 1990-х рр. У той час як переговори щодо Кіотського протоколу все ще значною мірою визначалися трансатлантичною динамікою, то вже Копенгагенські та Паризькі переговори характеризувалися зрослою багатополлярною динамікою сил [78; 79]. Крім того, зростання важливості держав, що розвиваються, і той факт, що

інші країни випередили ЄС як один із найбільших у світі джерел викидів ПГ, зменшили вагу та силу ЄС у глобальній кліматичній політиці. Проте з виходом США з Паризької угоди структура лідерства в переговорах щодо зміни клімату знову змінюється. Хоча це перешкода світовому управлінню кліматом, це також може бути можливістю для ЄС заповнити прогалину, яку залишають США, і взяти на себе важливу роль у майбутньому.

Від початку 1990-х рр., ЄС виступає за дедалі жорсткішу кліматичну політику, зовнішнім проявом якої є амбітні та юридично обов'язкові міжнародні угоди. Адже, згідно з позицією керівництва Євросоюзу, «удосконалення правового механізму регулювання діяльності, що негативно впливає на зміну клімату, можливо досягти виключно завдяки ефективним колабораціям у рамках міжнародно-правового співробітництва, подолавши національний егоцентризм» [80, 230]. Так, для боротьби зі зміною клімату ЄС відданий неухильному виконанню Паризької угоди 2015 р. Він прагне сприяти низьковуглецевим технологіям, а також захищати та покращувати якість довкілля. Сталий розвиток є головною метою ЄС, який виконує низку зобов'язань у сфері збереження, захисту та покращення якості довкілля.

Варто також відзначити, що формування і розвиток кліматичної політики на європейському рівні тісно взаємопов'язаний з міжнародними чинниками: внутрішня політика часто визначається міжнародною динамікою, і роль ЄС у глобальних кліматичних переговорах неможливо повністю зрозуміти без урахування внутрішньої політики та політичної динаміки. У цьому сенсі внутрішня та зовнішня кліматичні політики ЄС справді розвиваються в тандемі та взаємодіють одна з одною [81, 27]. Це відображає багаторівневий характер сучасної кліматичної політики. Крім того, на нинішньому етапі співробітництва держав у рамках ЄС кліматична політика суттєво детермінує розвиток і інших політик Євросоюзу [82, 7]. Так, у Новому стратегічному порядку денному ЄС на 2019–2024 рр. побудова «кліматично-нейтральної Європи» проголошена одним із чотирьох ключових пріоритетів [83]. Цей пріоритет зафіксований і в ЄЗК на період до 2050 р. ЄЗК [84], офіційно представлений Європейською Комісією у Європарламенті 11.12.2019 р., є комплексом заходів, спрямованих на перетворення Європи на кліматично нейтральний континент до 2050 р. [85; 86; 87; 88] Тому сучасним етапом розвитку кліматичної політики ЄС справедливо вважається виконання ЄЗК, в основу якого покладено стратегію ЄС щодо боротьби зі зміною клімату та досягнення кліматичної нейтральності ЄС з набором цілей, які мають бути досягнуті до 2030 р. [89, 230] Цей курс передбачає «нову стратегію зростання, яка спрямована на перетворення ЄС на справедливе та процвітаюче суспільство з сучасною, ресурсоефективною та конкурентоспроможною економікою, де немає чистих викидів парникових газів у 2050 році та де економічне зростання не пов'язане від використання ресурсів» [90]. Для цього передбачається скорочення на 55% викидів парникових газів у ЄС до 2030 р. порівняно з рівнем 1990 р. [91; 92] Європейська комісія також поставила амбітні цілі щодо скорочення викидів CO₂ від нових легкових автомобілів і мікроавтобусів, щоб підтримати перехід до більш екологічної мобільності, що є частиною ширших зусиль у сфері боротьби зі зміною клімату [93; 94]. ЄЗК визначає політику ЄС у таких сферах, як клімат, енергетика, біорізноманіття, промислова політика, торгівля тощо [95, 3], тобто детермінує наднаціональні та національні зусилля з надзвичайно широкого спектру питань.

На загальноєвропейському рівні у сфері боротьби зі зміною клімату було багато досягнень, які підкреслюють зростаюче занепокоєння кліматичною проблемою. Схематично така увага може бути представлена у вигляді таблиці 1, що відображає основні етапи становлення кліматичної політики в ЄС.

Основні етапи становлення кліматичної політики в ЄС [96; 97]

Дата	Подія
1949	Наукова конференція ООН зі збереження та використання ресурсів – перша юридично значима подія на рівні ООН, в ході якої її учасники розглядали питання використання та виснаження ресурсів, хоча її турбота була спрямована на аналіз впливу на економічний і соціальний розвиток.
1972	У Стокгольмі відбулася перша Міжнародна конференція ООН з питань навколишнього середовища, відома як Перший саміт Землі.
1979	Перша Всесвітня кліматична конференція в Женеві.
1983	Створено Комісію ООН з навколишнього середовища та розвитку.
1986	Занепокоєння щодо зміни клімату вперше було висловлено у Четвертій програмі дій з навколишнього середовища (1987–1992 рр.), зокрема щодо використання викопного палива, накопичення рівнів вуглекислого газу в атмосфері та «парникового ефекту».
1987	Схвалено Монреальський протокол для захисту озонового шару.
1988	Створено Міжурядову групу експертів зі зміни клімату (МГЕЗК).
1990	МГЕЗК публікує перший звіт, який науково підтверджує докази зміни клімату.
1992	У Ріо-де-Жанейро відбувся Саміт Землі, на якому було прийнято Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату. Країни, які підписали Рамкову конвенцію, зобов'язуються вжити заходів для пом'якшення викидів газів, що є причиною глобального потепління.
1993	У п'ятій програмі дій з навколишнього середовища (1993–2000 рр.) серед оновлених пріоритетних цілей з'явилися зобов'язання забезпечити активну участь ЄС в процесі зміцнення Рамкової конвенції про зміну клімату
1995	У Берліні відбулася перша Конференція сторін (COP1). Присутні країни погоджуються зустрічатися раз на рік для моніторингу та контролю глобального потепління та скорочення викидів парникових газів.
1996	COP2 (Женева) визнає необхідність встановлення юридично обов'язкових кількісних цілей для обмеження викидів парникових газів промислово розвиненими країнами.
1997	Обов'язкові цілі щодо викидів (зменшення викидів кількох ПГ понад рівні 1990 р. між 2008 і 2012 рр.) встановлені для багатих країн із прийняттям Кіотського протоколу на COP3.
2002	ЄС одногосно ратифікує Кіотський протокол після його схвалення національними парламентами.
2005	Кіотський протокол набуває чинності, без ратифікації такими країнами, як США, Китай та Індія, незважаючи на те, що вони є найбільш забруднювальними країнами.
2009	На COP15 (Копенгаген) було погоджено утримати глобальне потепління нижче 2 °C, а найбільш розвинені країни взяли на себе зобов'язання щодо довгострокового фінансування країн, що розвиваються.
2010	На COP16 (Канкун) створено Зелений кліматичний фонд.
2011	Дорожню карту для глобальної угоди про скорочення викидів створено на COP17 (Дурхан).
2012	На COP18 (Доха) було погоджено продовжити зобов'язання Кіотського протоколу до 31 грудня 2020 року.
2015	Паризьку угоду (COP21) прийнято 195 країнами та ЄС з довгостроковою метою збереження глобального підвищення середньої температури значно нижче 2 °C, прагнучи обмежити підвищення до 1,5 °C. ООН також публікує Порядок денний із 17 цілей сталого розвитку (ЦСР) на період до 2030 року.
2019	Відбувся найдовший кліматичний саміт в історії (COP25, Мадрид), який заклав основу для скорочення шкідливих викидів і реагування на надзвичайну кліматичну ситуацію. Прийнято Європейську зелену угоду (The European Green Deal)
2021	На кліматичній конференції ООН у Глазго, COP26, майже 200 країн схвалили глобальну угоду про боротьбу зі зміною клімату, погодившись вживати подальших заходів для боротьби зі зміною клімату та допомоги вразливим країнам. Було взято зобов'язання розпочати поступову відмову від вугілля в усьому світі та обмежити глобальне потепління до 1,5 °C.
2021	Ухвалено Європейський кліматичний закон, що став першим спеціальним законодавчим актом ЄС для досягнення довгострокових кліматичних цілей, який чітко пов'язує кліматичну політику ЄС з Паризькою угодою та її цілями, а також пропонує спеціальну систему моніторингу прогресу. Створення Європейської наукової консультативної ради з питань зміни клімату.
2022	Прийнято Восьму програму дій з навколишнього середовища до 2030 р., де повторюються цілі ЄЗК відповідно до довгострокової мети «жити добре» в межах планети не пізніше 2050 р., згадуються стратегії та ініціативи ЄЗК, такі, як Стратегія ЄС з біорізноманіття до 2030 р., новий План дій економіки замкнутого циклу, Стратегія сталого використання хімічних речовин і План дій з нульового забруднення тощо. Восьма програма має на меті прискорити «зелений» перехід справедливим та інклюзивним шляхом до кліматично нейтральної, заснованої на відновлюваних джерелах енергії та конкурентоспроможної ресурсоефективної економіки, для чого мають бути залучені всі зацікавлені сторони на всіх рівнях управління, щоб забезпечити ефективне виконання законів ЄС про клімат.

У сфері кліматичної політики ЄС відзначається п'ять основних особливостей, які мають визначальний та довгостроковий характер [98; 99; 100]. Перша закономірність, яка виникла у зв'язку з історичними умовами та підходами до вирішення кліматичної проблеми, – це встановлення на рівні Євросоюзу нормативно визначених цілей щодо скорочення викидів з десятирічним інтервалом (таблиця 2).

У цій таблиці показано поступальний розвиток цілей ЄС щодо скорочення викидів ПГ, стан досягнень і додаткові заходи, необхідні для досягнення майбутніх цілей у цій сфері. Від середини 2000-х рр. такі цілі встановлювалися Європейською радою, найвищою політичною інсти-

туцією ЄС, яка об'єднує глав держав і урядів країн-членів ЄС. Це відображає зростаючу політичну важливість і пріоритетність цього питання в ЄС, коли зміна клімату переміщується в політичному порядку денному від міністрів екології до найвищого політичного рівня – прем'єр-міністрів і навіть президентів [102]. Самі цільові показники були результатом наполегливої політичної дискусії та не обов'язково повністю відображали наукові рекомендації щодо справедливого внеску ЄС у глобальні зусилля зі зменшення наслідків кліматичної кризи [103].

Другою особливістю було те, що визначення й установлення таких цілей підтримувалося Європейською

Таблиця 2
Огляд цілей ЄС щодо скорочення викидів ПГ [101]

Цільовий рік	Мета (порівняно з рівнем 1990 року)	Статус
2000	Стабілізація викидів CO ₂	Досягнуто
2008–2012	Скорочення викидів ПГ на 8%	Досягнуто
2020	Скорочення викидів ПГ на 20%	Досягнуто
2030	Скорочення викидів ПГ на 40%	Досягнення очікується завдяки новим заходам
2030	Зменшення викидів ПГ на 55% (оновлена ціль, включаючи можливості видалення вуглецю)	Потрібні додаткові заходи
2040	Мета ще не запропонована	Заходи ще не запропоновані
2050	Кліматична нейтральність	Потрібні додаткові заходи

комісією, яка зазвичай пропонувала пакет імплементаційних законодавчих заходів, які були предметом переговорів між Європейським парламентом і Радою ЄС відповідно до звичайної процедури прийняття законодавчих рішень. Йдеться про ухвалення загальних програм дій з охорони довкілля, які спрямовують розвиток і координацію екологічної політики Союзу, а також забезпечують основу концепції сталого розвитку та дій щодо боротьби зі змінами клімату [104, 230]. Єврокомісія все більше покладалася на підхід з упровадження пакету відповідних політичних заходів: пропонування кількох законодавчих заходів разом, які потім обговорювалися одночасно [105]. Починаючи з 2000-х рр., ці пакети стратегій пропонувалися частіше та ставали дедалі складнішими, включаючи дедалі більшу кількість взаємопов'язаних питань для обговорення [106].

Третьою закономірністю стало посилення наголосу на інтегрованому підході в різних сферах політики, політичних стратегіях і в контексті багаторівневого управління, починаючи з інтегрованих підходів до кліматичної та енергетичної політики [107; 108; 109; 110]. Розширювані пакети законодавчих заходів здебільшого щільно пов'язували кліматичну та енергетичну політику (у 2000-х рр.), а потім клімат і землекористування, зміни у землекористуванні та лісове господарство, а також кліматичні та соціальні питання для досягнення справедливого переходу до кліматичної нейтральності.

Четверта закономірність полягає в тому, що основні заходи кліматичного управління ЄС (такі, як упровадження системи торгівлі викидами (ETS), відновлюваних джерел енергії, підходи щодо енергоефективності та спільного використання зусиль щодо скорочення викидів парникових газів між державами-членами тощо) залишалися центральними «стовпами» процесу, що залежить від шляху протягом послідовних раундів розробки політики. Однак відбулися зміни в масштабах прийнятих заходів і зміни в політичних підходах. Це пов'язано з другою та третьою особливостями кліматичної політики ЄС – збільшенням кількості заходів та інтеграцією політик, що також надають можливості для адаптованого поєднання жорсткої (юридично обов'язкової) та «м'якої» кліматичної політики, що є важливим з огляду на поєднання тенденцій централізації та децентралізації в управлінському механізмі ЄС у цілому [111; 112; 113; 114]. Певні помітні зміни також відбулися на рівні управління, на якому реалізовувалась політика. Наприклад, розподіл квот на викиди було вилучено з рук держав-членів, а ETS стала централізованою на рівні ЄС після першого перегляду Дирек-

тиви про ETS у 2009 р. [115] Іншим прикладом є перехід від обов'язкових національних цілей для держав-членів щодо досягнення певної частки відновлюваної енергії до 2020 р. до спільної цілі ЄС щодо відновлюваної енергії до 2030 р., яка є обов'язковою лише на рівні ЄС і до якої країни-члени визначають свої відповідні внески на національному рівні.

П'ятою особливістю кліматичної політики та управління ЄС є переважна зосередженість ЄС на пом'якшенні клімату та тривалі нехтування зусиллями з адаптації. Політика з пом'якшення клімату була основною діяльністю ЄС, тим часом як адаптація була залишена в руках держав-членів і розглядалася як питання, що має вирішуватися на рівні національних урядів. Це «нехтування адаптацією» на рівні ЄС відображається, наприклад, в обмеженому законодавстві ЄС щодо адаптації до клімату або офіційних способах інтеграції адаптації до зміни клімату в ключові сфери економічної політики (торгівля та фінанси) [116]. Однак, оскільки зусилля щодо пом'якшення наслідків у всьому світі залишаються недостатніми, а зміна клімату продовжується швидкими темпами, політика адаптації стала ще більш актуальною, а отже, стала ключовою частиною необхідної кліматичної політики ЄС у цілому [117; 118; 119].

Висновки. Зусилля ЄС щодо клімату значно просунулися з 1990-х років. Зараз ЄС має один із найрозвиненіших портфелів кліматичної політики у світі та успішно скоротив свої викиди ПГ. Тим не менш, він також довгий час перебував у циклі неадекватних дій, що вимагало повторного перегляду кліматичних цілей і кліматичної політики. У той час як шлях до побудови комплексної кліматичної політики в ЄС розпочався в 1990-х рр., вона оформилася як окремий напрям екологічної політики приблизно в 2000 р., коли було схвалено Кіотський протокол.

На сьогодні ЄС є безперечним лідером у впровадженні низьковуглецевих та енергоефективних технологій як у нових секторах, таких як відновлювана енергетика, так і в більш традиційних промислових секторах, таких як автомобільна, хімічна та металургійна промисловість. Важливо, що ЄС є світовим лідером за кількістю зареєстрованих патентів на низьковуглецеві технології. Інтеграція кліматичного виміру в розробку політики економічного значення, такої як енергетика, транспорт, промисловість або регіональний розвиток, мала вирішальне значення. Це важливо на всіх рівнях: ЄС, національному та місцевому.

Підприємства вимагають стабільного регуляторного середовища, спрямованого на довгострокові структурні зміни, а не на короткострокові політичні втручання та регуляторні зміни. Ось чому європейські лідери вже прийняли рішення про рамки кліматичної та енергетичної політики на 2030 рік, підтверджуючи та прискорюючи існуючу тенденцію до декарбонізації та роблячи наголос на сильнішому обмеженні вуглецю, а також на відновлюваних джерелах енергії та високоенергоефективному обладнанні. Ландшафт кліматичної політики продовжує стрімко змінювати ставлення до зміни клімату на рівні європейських структур влади, політичних еліт та громадськості. Очілюючи ЄС намагаються розвивати цю політику, спираючись на набутий досвід та змінні обставини, прагнучи забезпечити максимальну передбачуваність цієї політики для підприємств та споживачів. Для консолідації зусиль у сфері кліматичної політики потрібен час, і слід очікувати подальшого перегляду більшої частини кліматичного права ЄС найближчим часом.

При цьому європейські інституції докладають багато зусиль, щоб покращити підготовку кліматичної політики ЄС шляхом систематичної оцінки витрат, вигод і ефектів розподілу тягаря відповідальності. ЄС накопив значний досвід у диференціації зусиль між різними державами-членами ЄС, щоб забезпечити справедливість у здійсненні кліматичної політики та мінімізації її соціальної «ціни». Міркування щодо економічної ефективності та гнучкості

впровадження такої політики наразі є ключовими в більшості європейських держав і на рівні ЄС в цілому.

Порівняючи з попереднім періодом, ми бачимо збереження кількох попередніх моделей кліматичної політики та управління ЄС з 2019 р., також були певні розриви з минулим. Вони включають інституційні та політичні аспекти, особливо навколо цільових дискусій, значного розширення комплексного підходу та зусиль щодо просування політики адаптації до зміни клімату. Ці розриви також виявляють напругу та виклики в управлінні кліматом ЄС у рамках ЄЗК, які також можуть впливати з формування ЄЗК як стратегії зростання ЄС. Таке оформлення може обмежити реальний трансформаційний потенціал ЄЗК у напрямку справедливого переходу та може приховати ширші проблеми, пов'язані з узгодженістю з іншими екологічними проблемами.

Сам факт того, що ЄС зараз має один із найповніших і амбітних наборів кліматичних політик у світі, можна вважати важливим еколого-правовим та політико-інституційним досягненням. Проте предметом дискусій залишається

питання, чи ця політика забезпечує досягнення цілей, які вони мають намір реалізувати. Загалом, ЄС у цілому добре рухається по шляху досягнення цілей кліматичної політики, задекларованих в ЄЗК та ЄКЗ. Однак тенденції, які відслідковує Європейське агентство з навколишнього середовища, чітко показують, що існуюча політична основа є недостатньою і що поточні зусилля щодо зміни клімату необхідно активізувати, щоб досягти більш амбітної середньострокової цілі щодо скорочення викидів парникових газів на 40% до 2030 р. Ситуація викликає ще більше занепокоєння щодо довгострокової цілі на 2050 р., оскільки ЄС наразі не на шляху до скорочення на 80–95%, не кажучи вже про нульові чисті викиди – до середини XXI ст. Щоб досягти цієї мети, необхідно значно активізувати зусилля щодо реагування на зміну клімату. Проте пошук цього довгострокового рішення виявляється надзвичайно складним, оскільки часто вимагає фундаментальних змін у поточних моделях виробництва та споживання, а отже, у виборі інвестицій, політичних практиках і правових нормах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардіна О. Зміна клімату як центральне питання міжнародно-правового співробітництва. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 4. С. 120–122.
2. Gough I. Climate change and sustainable welfare: the centrality of human needs. *Cambridge Journal of Economics*. 2015. Vol. 39. № 5. P. 245–264.
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 7 лютого 2019 р. № 2680-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2019, № 9, ст. 50.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 212.
5. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_926#Text (дата звернення: 29.09.2024).
6. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 09.05.1992 р. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text (дата звернення: 29.09.2024).
7. Паризька Угода про зміну клімату від 12.12.2015. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#top (дата звернення: 29.09.2024).
8. Полич В.П. Правові засади боротьби зі зміною клімату в праві Європейського Союзу: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2022. 265 с.
9. Максимова І. Інтеграція кліматичних політик України та ЄС на засадах діджиталізації. *Журнал європейської економіки*. 2023. Т. 22. № 1 (84). С. 94–110.
10. Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2026 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 травня 2024 р. № 483-р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2024-%D1%80#n183> (дата звернення: 29.09.2024).
11. Європейський зелений курс: можливості та загрози для України. URL: <https://dixigroup.org/storage/files/2020-05-26/european-green-dealwebfinal.pdf>. (дата звернення: 29.09.2024).
12. Полич В.П. Правові засади боротьби зі зміною клімату в праві Європейського Союзу: дис. ... д-ра філософії за спец. 293 «Міжнародне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2022. 265 с.
13. Claire Dupont, Brendan Moore, Elin Lerum Boasson, Viviane Gravey, Andrew Jordan, Paula Kivimaa, Kati Kulovesi, Caroline Kuzemko, Sebastian Oberthür, Dmytro Panchuk, Jeffrey Rosamond, Diarmuid Torney, Jale Tosun, Ingmar von Homeyer. Three decades of EU climate policy: Racing toward climate neutrality? *Wiley interdisciplinary reviews: Climate Change*. 2023. Vol. 15. № 7. P. e863.
14. Manners I. The constitutive nature of values, images and principles in the European Union. In: S. Lucarelli, I. Manners (eds.). *Values and Principles in European Union Foreign Policy*. London and New York: Routledge, 2006. P. 19–41.
15. Böhringer C. Two decades of European climate policy: A critical appraisal. *Review of Environmental Economics and Policy*. 2014. Vol. 8. № 1. P. 1–17.
16. Dupont, C., Oberthür S., & Biedenkopf K. Climate change: Adapting to evolving internal and external dynamics. In: Adelle C., Biedenkopf K., & Torney D. (Eds.). *European Union external environmental policy: Rules, regulation and governance beyond borders*. London, U.K.: Palgrave Macmillan, 2018. P. 105–124.
17. Schreurs, M., & Tiberghien Y. Multi-level reinforcement: Explaining European Union leadership in climate change mitigation. *Global Environmental Politics*. 2007. Vol. 7. № 4. P. 19–46.
18. Bäckstrand K., & Elgström O. The EU's role in climate change negotiations: From leader to 'lead actor'. *Journal of European Public Policy*. 2013. Vol. 20. № 10. P. 1369–1386.
19. Oberthür S., & Dupont C. The European Union's international climate leadership: Towards a grand climate strategy? *Journal of European Public Policy*. 2021. Vol. 28. № 7. P. 1095–1114.
20. Torney D. Follow the leader? Conceptualising the relationship between leaders and followers in polycentric climate governance. *Environmental Politics*. 2019. Vol. 28. № 1. P. 167–186.
21. Wurzel R.K.W., Liefferink D., & Torney D. Pioneers, leaders and followers in multilevel and polycentric climate governance. *Environmental Politics*. 2019. Vol. 28. № 1. P. 1–21.
22. Dubash N.K. Revisiting climate ambition: The case for prioritizing current action over future intent. *WIREs Climate Change*. 2020. Vol. 11. № 1. P. e622.
23. ESABCC. (2023). Scientific advice for the determination of an EU-wide 2040 climate target and a greenhouse gas budget for 2030–2050. European Scientific Advisory Board on Climate Change. URL: <https://climate-advisory-board.europa.eu/reports-and-publications/scientific-advice-for-the-determination-of-an-eu-wide-2040/scientific-advice-for-the-determination-of-an-eu-wide-2040-climate-target-and-a-greenhouse-gas-budget-for-2030-2050.pdf/@display-file/file> (дата звернення: 29.09.2024).
24. Friman M., & Strandberg G. Historical responsibility for climate change: Science and the science-policy interface. *WIREs Climate Change*. 2014. Vol. 5. P. 297–316.

25. Gheuens, J., & Oberthür, S. EU climate and energy policy: How myopic is it? *Politics and Governance*. 2021. Vol. 9. № 3. P. 337–347.
26. IPCC. (2023). *AR6 synthesis report*. Intergovernmental Panel on Climate Change. URL: <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/>.
27. Dubash N.K. Revisiting climate ambition: The case for prioritizing current action over future intent. *WIREs Climate Change*. 2020. Vol. 11. № 1. P. e622.
28. Gheuens J., & Oberthür S. EU climate and energy policy: How myopic is it? *Politics and Governance*. 2021. Vol. 9. № 3. P. 337–347.
29. The closing window: Climate crisis calls for rapid transformation of societies. UN report, 2022. URL: [file:///C:/Users/Asus/Downloads/EGR2022%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Asus/Downloads/EGR2022%20(1).pdf).
30. Nascimento L., Kuramochi T., Iacobuta G., den Elzen M., Fekete H., Weishaupt M., ... & Höhne N. Twenty years of climate policy: G20 coverage and gaps. *Climate policy*. 2022. Vol. 22. № 2. P. 158–174.
31. Wendler F. (2022). Contesting the European Union in a changing climate: policy narratives and the justification of supranational governance. *Journal of Contemporary European Studies*. 2022. Vol. 30. № 1. P. 67–83.
32. Dupont C., Oberthür S., & von Homeyer I. The Covid-19 crisis: A critical juncture for EU climate policy development? *Journal of European Integration*. 2020. Vol. 42. № 8. P. 1095–1110.
33. Kulovesi K., & Oberthür S. Assessing the EU's 2030 climate and energy policy framework: Incremental change toward radical transformation? *Review of European, Comparative and International Environmental Law*. 2020. Vol. 29. № 2. P. 151–166.
34. European Commission. (2019). *The European Green Deal*. COM(2019)640. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0002.02/DOC_1&format=PDF.
35. Бучин М.А. Роль ЄС у боротьбі зі зміною клімату на планеті. *Політикус*. 2023. Вип. 6. С. 70–74.
36. Максимова І. Інтеграція кліматичних політик України та ЄС на засадах діджиталізації. *Журнал європейської економіки*. 2023. Т. 22. № 1 (84). С. 94–110.
37. Гуцалюк В. Особливості застосування нормативної сили ЄС для утвердження кліматичних цінностей в Україні. *Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 1. P. 38–47.
38. Гуцалюк В. Особливості застосування нормативної сили ЄС для утвердження кліматичних цінностей в Україні. *Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 1. P. 38–47.
39. Гуцалюк В. Особливості застосування нормативної сили ЄС для утвердження кліматичних цінностей в Україні. *Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 1. P. 38–47.
40. Halushkina T. P., Zhemba A. I., & Sernytska K. V. Екологічна політика України в контексті глобальних кліматичних викликів. *Bulletin National University of Water and Environmental Engineering*. 2018. Vol. 4. № 84. P. 248–258.
41. Івасечко О. Я., Мельник Б. П. Стратегія кліматичної політики «Green Deal»: особливості імплементації у ЄС та в Україні. *Регіональні студії*. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика». Вип. 26. 2021. С. 43–48.
42. Максимова І. Інтеграція кліматичних політик України та ЄС на засадах діджиталізації. *Журнал європейської економіки*. 2023. Т. 22. № 1 (84). С. 94–110.
43. Jordan A., D. Huitema, and H. van Asselt Climate change policy in the European Union: an introduction. In: A. Jordan, D. Huitema, F. Berkhout, H. van Asselt, and T. Rayner (Eds.), *Climate Change Policy in the European Union: Confronting the Dilemmas of Mitigation and Adaptation?* Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 3–26.
44. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу: монографія / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування; за ред. І. В. Яковюка. Київ: Ред. журн. "Право України", 2012. 208 с.
45. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія. Харків: Право, 2013. 760 с.
46. Денисов В., Фалалеева Л. Наднаціональність як правова реальність міжнародної інтеграції. *Право України*. 2018. № 1. С. 214–231.
47. Rayner T. and A. Jordan Climate change policy in the European Union. In: H. Von Storch (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Climate Science*. Oxford: Oxford University Press, 2016. P. 1–31.
48. Tomášek M., Šmejkal V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 с.
49. Vogler J. The European Union as a global environmental policy actor: climate change. In: R. Wurzel and J. Connelly (Eds.), *The European Union as a Leader in International Climate Change Politics*. London: Routledge, 2010. P. 21–37.
50. Mickwitz P. Policy evaluation. In: A. Jordan and V. Gravey (Eds.), *Environmental Policy in the EU: Actors, Institutions and Processes. Fourth Edition*. London: Routledge-Earthscan, 2021. P. 241–258.
51. Wallace H., M. Pollack, and A. Young. Policy-Making in the European Union. Seventh Edition. Oxford: Oxford University Press, 2015. 574 p.
52. Tomášek M., Šmejkal V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024. 1780 с.
53. Krämer L. The Court of Justice of the EU. In: A. Jordan and V. Gravey (Eds.), *Environmental Policy in the EU. Fourth Edition*. Taylor and Francis, London, 2021. P. 334–354.
54. Benson A. and A. Jordan Environmental politics in multi-level governance systems. In: C. Okereke (Ed.), *The Politics of the Environment: A Survey*. London: Routledge, 2008. P. 87–100.
55. Delreux T. The EU in international environmental negotiations. In: A.J. Jordan and V. Gravey (Eds.), *Environmental Policy in the EU. Fourth Edition*. London: Taylor and Francis, 2021. P. 259–276.
56. Szulecki K. and K. Westphal. The cardinal sins of European energy policy: nongovernance in an uncertain global landscape. *Global Policy*. 2014. Vol. 5. № 1. P. 38–51.
57. Woerdman, E., M. Roggenkamp, and M. Holwerda (Eds.) *Essential EU Climate Law*. Second Edition. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2021. 320 p.
58. De Wilde P., Leopold A., Schmidtke H. Introduction: The differentiated politicisation of European governance. *West European Politics*, 2018. Vol. 39. № 1. P. 3–22.
59. Hay C. Why we hate politics. Polity Press, 2007. 200 p.
60. Kuzemko C. The energy security-climate nexus: Institutional change in the UK and beyond. Palgrave Macmillan, 2013. 252 p.
61. Hofmann A. Making EU environmental policy more legitimate? In: A.J. Jordan and V. Gravey (Eds.), *Environmental Policy in the EU. Fourth Edition*. London: Taylor and Francis, 2021. P. 317–333.
62. Buchan D. and M. Keay. *Europe's Long Energy Journey*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 256 p.
63. Szarka J. Climate challenges, ecological modernization, and technological forcing: policy lessons from a comparative US-EU Analysis. *Global Environmental Politics*. 2012. Vol. 12. № 2. P. 87–109.
64. Tomášek, M., Šmejkal, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 с.
65. Tomášek, M., Šmejkal, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 с.
66. Stoczkiewicz M. The climate policy of the European Union from the Framework Convention to the Paris Agreement, *Journal of European Environmental & Planning Law*. 2018. Vol. 15. P. 42–68.

67. European Commission (2019). The European Green Deal. COM (2019) 640 final. Brussels: European Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN> (дата звернення: 29.09.2024).
68. Гуцалюк В. Особливості застосування нормативної сили ЄС для утвердження кліматичних цінностей в Україні. *Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Issue 1. P. 38–47.
69. Delbeke, J., & Vis P. Editors' introduction. In: J. Delbeke & P. Vis (Eds.), *EU climate policy explained*. Abingdon, U.K.: Routledge, 2015. P. 1–4.
70. Oberthür S., Roche Kelly C. EU leadership in international climate policy: Achievements and challenges. *The International Spectator*. 2008. Vol. 45. № 3. P. 35–50.
71. Schreurs M., Tiberghien Y. Multi-level reinforcement: Explaining European Union leadership in climate change mitigation. *Global Environmental Politics*. 2007. Vol. 7. № 4. P. 19–46.
72. Vogler J. The European contribution to global environmental governance. *International Affairs*. 2005. Vol. 81. № 4. P. 835–850.
73. Wurzel R., Connolly J. (Eds.). *The European Union in international climate change politics: Still taking the lead?* Abingdon, U.K.: Routledge, 2017. 336 p.
74. Parker C., Karlsson C. Climate change and the European Union's leadership moment: An inconvenient truth? *Journal of Common Market Studies*. 2010. Vol. 48. № 4. P. 923–943.
75. Fischer S., Geden O. The changing role of international negotiations in EU climate policy. *International Spectator*. 2015. Vol. 50. № 1. P. 1–7.
76. Parker C., Karlsson C. Climate change and the European Union's leadership moment: An inconvenient truth? *Journal of Common Market Studies*. 2010. Vol. 48. № 4. P. 923–943.
77. Parker C., Karlsson C., Hjerpe M. Assessing the European Union's global climate change leadership: From Copenhagen to the Paris Agreement. *Journal of European Integration*. 2017. Vol. 39. № 2. P. 239–252.
78. Bodansky D. The Copenhagen climate conference: A postmortem. *American Journal of International Law*. 2010. Vol. 104. № 1. P. 230–240.
79. Falkner R., Stephan H., Vogler J. International climate policy after Copenhagen: Toward a "building blocks" approach. *Global Policy*. 2010. Vol. 1. № 3. P. 252–262.
80. Матюшина О. В. Становлення і розвиток кліматичної політики ЄС у контексті міжнародно-правового співробітництва держав з протидії змінам клімату. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 226–232.
81. Oberthür S., Pallemmaerts M. The EU's internal and external climate policies: *An historical overview*. In: S. Oberthür & M. Pallemmaerts (Eds.), *The new climate politics of the European Union*. Brussels, Belgium: VUB Press, 2010. P. 27–63.
82. Полич В.П. Правові засади боротьби зі зміною клімату в праві Європейського Союзу : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2022. 265 с.
83. A new strategic agenda for the EU 2019-2024. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/eu-strategic-agenda-2019-2024/> (дата звернення: 29.09.2024).
84. European Parliament. (2020, 15 January). European Green Deal. European Parliament. 2019/2956(RSP). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0005_EN.html (дата звернення: 29.09.2024).
85. Claeys G., Tagliapietra S., Zachmann G. How to make the European Green Deal work. Policy Contribution Bruegel Institute, November 13. URL: <https://www.bruegel.org/2019/11/how-to-make-the-european-green-deal-work/> (дата звернення: 29.09.2024).
86. Haines A., Scheelbeek P. European Green Deal: a major opportunity for health improvement. *The Lancet*. 2020. Vol. 395. P. 1327–1329.
87. Pianta M., Lucchese M. Rethinking the European Green Deal: an industrial policy for a just transition in Europe. *Rev Radic Polit Econ*. 2020. Vol. 52. P. 633–641.
88. Eckert E., Kovalevska O. Sustainability in the European Union: analyzing the Discourse of the European Green Deal. *J Risk Financ Manag*. 2021. Vol. 14. № 2. URL: <https://www.mdpi.com/1911-8074/14/2/80> (дата звернення: 29.09.2024).
89. Матюшина О. В. Становлення і розвиток кліматичної політики ЄС у контексті міжнародно-правового співробітництва держав з протидії змінам клімату. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 226–232.
90. European Commission (2019). Communication from the commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The European Green Deal. COM/2019/640 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN> (дата звернення: 29.09.2024).
91. Zorpas AA. Strategy development in the framework of waste management. *Sci Total Environ*. 2020. Vol. 716. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048969720305982> (дата звернення: 29.09.2024).
92. Schoenmaker D. Greening monetary policy. *Climate Policy*. 2021. Vol. 21. P. 581–592.
93. Brodny J., Tutak M. The comparative assessment of sustainable energy security in the Visegrad countries. A 10-year perspective. *J Clean Prod*. 2021. Vol. 317. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652621026391>.
94. Mock P, Díaz S. Pathways to decarbonization: the European passenger car market in the years 2021–2035. *Communications*. 2021. Vol. 49. P. 847129–848102.
95. Європейський зелений курс і кліматична політика України : аналіт. доп. / [С. П. Іванюта, Л. М. Якушенко] ; за заг. ред. А. Ю. Сменковського. Київ: НІСД, 2022. 95 с.
96. Cifuentes-Faura J. European Union policies and their role in combating climate change over the years. *Air Qual Atmos Health*. 2022. Vol. 15. № 8. P. 1333–1340.
97. Матюшина О.В. Становлення і розвиток кліматичної політики ЄС у контексті міжнародно-правового співробітництва держав з протидії змінам клімату. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 226–232.
98. Damro C., MacKenzie D. The European Union and the politics of multi-level climate governance. In H. Compston (Ed.), *Turning down the heat: The politics of climate policy in affluent democracies*. Palgrave MacMillan, 2008. P. 65–84.
99. Jordan A., Rayner T. The evolution of climate policy in the European Union: An historical overview. In: A. Jordan, D. Huitema, H. Asselt, T. Rayner, & F. Berkhout (Eds.), *Climate change policy in the European Union: Confronting the dilemmas of mitigation and adaptation?* Cambridge University Press, 2010. P. 52–80.
100. Kulovesi K., Oberthür S. Assessing the EU's 2030 climate and energy policy framework: Incremental change toward radical transformation? *Review of European, Comparative and International Environmental Law*. 2020. Vol. 29. № 2. P. 151–166.
101. Claire Dupont, Brendan Moore, Elin Lerum Boasson, Viviane Gravey, Andrew Jordan, Paula Kivimaa, Kati Kulovesi, Caroline Kuzemko, Sebastian Oberthür, Dmytro Panchuk, Jeffrey Rosamond, Diarmuid Torney, Jale Tosun, Ingmar von Homeyer. Three decades of EU climate policy: Racing toward climate neutrality? Volume 15, Issue 1. URL: <https://wires.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/wcc.863> (дата звернення: 29.09.2024).
102. Dupont C. The EU's collective securitization of climate change. *West European Politics*. 2019. Vol. 42. № 2. P. 369–390.
103. Boasson E. L., Wettstad J. EU climate policy: Industry, policy innovation and external environment. Ashgate, 2013. 236 p.
104. Матюшина О. В. Становлення і розвиток кліматичної політики ЄС у контексті міжнародно-правового співробітництва держав з протидії змінам клімату. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 226–232. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.46>
105. Boasson E. L., Wettstad J. EU climate policy: Industry, policy innovation and external environment. Ashgate, 2013. 236 p.
106. Hurka S., Haag M., Kaplaner C. Policy complexity in the European Union, 1993-today: Introducing the EUPLEX dataset. *Journal of European Public Policy*. 2021. Vol. 29. № 9. P. 1512–1527.

107. Dupont C. Climate policy integration into EU energy policy: Progress and prospects. Routledge, 2016. 193 p.
108. Jordan A., van Asselt H., Berkhout F., Huiteima D., Rayner T. Understanding the paradoxes of multi-level governing: Climate change policy in the European Union. *Global Environmental Politics*. 2012. Vol. 12. № 2. P. 43–66.
109. Kivimaa P., Lukkarinen J., Lazarevic D. Analysis of COVID-19 recovery and resilience policy in Finland: A transformative policy mix approach. *Science and Public Policy*. 2023. Vol. 50. № 4. P. 681–694.
110. Rietig K. Multilevel reinforcing dynamics: Global climate governance and European renewable energy policy. *Public Administration*. 2021. Vol. 99. № 1. P. 55–71.
111. Knodt M., Ringel M., Mueller R. «Harder» soft governance in the European Energy Union. *Journal of Environmental Policy & Planning*. 2021. Vol. 22. № 6. P. 761–774.
112. Moore B., Benson D., Jordan A., Wurzel R.K.W., Zito A. Governing with multiple policy instruments? In: A. Jordan & V. Gravey (Eds.), *Environmental policy in the EU: Actors, institutions and processes*. 4th ed. Routledge, 2021. P. 299–316.
113. Oberthür S. Hard or soft governance? The EU's climate and energy policy framework for 2030. *Politics and Governance*. 2019. Vol. 7. № 1. P. 17–27.
114. Oberthür S., von Homeyer I. From emissions trading to the European Green Deal: The evolution of the climate policy mix and climate policy integration in the EU. *Journal of European Public Policy*. 2023. Vol. 30. № 3. P. 445–468.
115. Wettstad J., Eikeland P.O., Nilsson M. EU climate and energy policy: A hesitant supranational turn? *Global Environmental Politics*. 2012. Vol. 12. № 2. P. 67–86.
116. Pitzen S., Mosoni C., Kivimaa P., Hildén M. Integration and coherence of climate adaptation policy with finance and trade policies. H2020 Cascades Project, Deliverable D6.2. 2020. URL: <https://www.pik-potsdam.de/en/institute/departments/climate-resilience/conferences/cross-border-risk-conference/themes-and-sessions/pitzen-hilden-policy-coherence-session8.pdf>. (дата звернення: 29.09.2024).
117. Candel J.J.L., Princen S., Biesbroek R. Patterns of coordination in the European Commission: An analysis of interservice consultations around climate change adaptation policy (2007–2018). *Journal of European Public Policy*. 2023. Vol. 30. № 1. P. 104–127.
118. Groen L., Alexander M., King J.P., Jager N.W., Huiteima D. Re-examining policy stability in climate adaptation through a lock-in perspective. *Journal of European Public Policy*. 2023. Vol. 30. № 3. P. 488–512.
119. Rayner T., Jordan A. The European Union: The polycentric climate policy leader? *WIREs Climate Change*. 2013. Vol. 4. № 2. P. 75–90.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕГОСПОДАРЮЮЧИХ СУБ'ЄКТІВ У ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF NON-ECONOMIC ENTITIES IN ECONOMIC LEGAL RELATIONS: CHALLENGES AND PROSPECTS

Остапенко Ю.І., д.ю.н., доцентка,
асистентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Коробка О.В., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена комплексному аналізу правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах, таких як органи державної влади, громадські організації, благодійні фонди та інші неприбуткові організації. У публікації розглядаються основні виклики, з якими стикаються ці суб'єкти в умовах ринкової економіки, та обґрунтовується необхідність удосконалення правового регулювання їхньої діяльності. Автори наголошують на специфічній правовій природі негосподарюючих суб'єктів, яка потребує окремих підходів до регулювання їхньої участі у господарській діяльності. У статті проаналізовано нормативно-правові акти, що регламентують діяльність таких суб'єктів, та визначаються основні проблеми їхньої взаємодії з господарюючими суб'єктами. Окрема увага приділена питанням правової визначеності, зокрема, щодо можливості та меж участі негосподарюючих суб'єктів у господарських відносинах. Автори вказують на існуючі суперечності та прогалини в законодавстві, які можуть ускладнювати співпрацю між суб'єктами господарювання та негосподарюючими організаціями, що включає недостатню правову регламентацію щодо питань фінансування, надання послуг, здійснення контролю та інших аспектів господарських відносин. Окремо висвітлюється міжнародний досвід правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів та підкреслюється можливість його адаптації до українського законодавства. У цьому контексті розглядаються підходи, застосовувані в країнах з розвинутою ринковою економікою, та їх відповідність національним умовам і потребам. Особливий акцент зроблено на необхідності гармонізації норм українського законодавства з міжнародними стандартами, щоб забезпечити ефективність, прозорість та гнучкість правового регулювання. У висновках статті пропонуються конкретні напрями вдосконалення правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів. Серед таких напрямів – посилення законодавчих норм для забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності їхньої участі у господарській діяльності. Також пропонується уточнити правовий статус цих суб'єктів та чітко окреслити рамки їхньої діяльності, щоб уникнути правових колізій та підвищити ефективність їхньої взаємодії з господарюючими суб'єктами. Стаття є актуальною для науковців, правників та державних службовців, які працюють у сфері регулювання господарських відносин та зацікавлені у вдосконаленні законодавчого середовища для більш ефективної та прозорої діяльності негосподарюючих суб'єктів в економіці України.

Ключові слова: правове регулювання, негосподарюючі суб'єкти, господарські правовідносини, ринкова економіка, законодавство, державне регулювання, правова невизначеність, міжнародний досвід, прозорість, ефективність.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of the activities of non-business entities in economic relations, such as government bodies, public organizations, charitable foundations, and other non-profit organizations. The publication examines the main challenges faced by these entities in a market economy and substantiates the need to improve the legal regulation of their activities. The authors emphasize the specific legal nature of non-business entities, which requires distinct approaches to regulating their participation in economic activities. The article analyzes normative legal acts that regulate the activities of such entities and identifies the main problems of their interaction with business entities. Special attention is given to issues of legal clarity, particularly regarding the possibilities and limits of non-business entities' participation in economic relations. The authors point out existing contradictions and gaps in the legislation that may complicate cooperation between business entities and non-business organizations. This includes insufficient legal regulation on issues of financing, provision of services, control, and other aspects of economic relations. The article also highlights the international experience in legal regulation of the activities of non-business entities and emphasizes the possibility of adapting this experience to Ukrainian legislation. In this context, the approaches applied in countries with developed market economies are examined, along with their relevance to national conditions and needs. A particular focus is placed on the need to harmonize Ukrainian legal norms with international standards to ensure the effectiveness, transparency, and flexibility of legal regulation. In conclusion, the article proposes specific directions for improving the legal regulation of non-business entities' activities. These directions include enhancing legislative norms to ensure transparency, accountability, and effectiveness in their participation in economic activities. Additionally, it is proposed to clarify the legal status of these entities and clearly define the boundaries of their activities to avoid legal conflicts and enhance the efficiency of their interaction with business entities. The article is relevant to scholars, legal practitioners, and public officials working in the field of economic relations regulation and interested in improving the legislative environment for more efficient and transparent activities of non-business entities in Ukraine's economy.

Key words: legal regulation, non-economic entities, economic legal relations, market economy, legislation, state regulation, legal uncertainty, international experience, transparency, efficiency.

Сучасна ринкова економіка передбачає участь у господарських правовідносинах не лише суб'єктів господарювання, а й інших учасників, які, хоча і не займаються підприємницькою діяльністю, мають значний вплив на економічну сферу. До таких негосподарюючих суб'єктів відносяться державні органи, громадські організації, благодійні фонди та інші неприбуткові структури. Їх діяльність часто пов'язана з вирішенням суспільно важливих завдань, однак правове регулювання їх участі у господарських правовідносинах стикається з низкою викликів.

Метою цієї статті є аналіз цих викликів, а також визначення перспектив удосконалення правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів.

Негосподарюючі суб'єкти мають специфічний правовий статус, що відрізняється від господарюючих суб'єктів. Вони не ведуть підприємницьку діяльність і не ставлять за мету отримання прибутку, проте часто взаємодіють із суб'єктами господарювання у процесі виконання своїх функцій. Зокрема, органи державної влади виконують регуляторні функції, що забезпечують розвиток економіки, а громадські організації можуть реалізовувати соціально важливі проекти, фінансовані з різних джерел. Їх діяльність регламентується такими нормативно-правовими актами, як Закон України «Про громадські об'єднання» (Закон № 4572-VI) та Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (Закон № 5073-VI) [1; 2].

Однак діяльність негосподарюючих суб'єктів стикається з низкою правових викликів. Один із них – недостатність чіткої законодавчої регламентації їхньої участі в господарських правовідносинах. Часто правові межі взаємодії між господарюючими і негосподарюючими суб'єктами не визначені належним чином, що призводить до правової невизначеності. Наприклад, питання щодо укладення договорів між такими суб'єктами не завжди врегульовані, що ускладнює їхню співпрацю в економічній сфері.

Крім того, значна проблема полягає у відсутності прозорих механізмів контролю за діяльністю негосподарюючих суб'єктів у господарській сфері. Недостатня прозорість їх фінансової звітності, зокрема у випадку благодійних організацій, може призводити до зловживань та викликати недовіру з боку суспільства.

Існує позитивний міжнародний досвід регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів, зокрема у країнах Європейського Союзу. Наприклад, у Німеччині діяльність таких суб'єктів чітко регламентується податковим законодавством, яке передбачає пільги для неприбуткових організацій, але водночас забезпечує жорсткий контроль за їхньою фінансовою діяльністю [3]. У Великій Британії функціонує механізм реєстрації благодійних організацій через Charity Commission, що забезпечує прозорість їх діяльності [4]. Дані приклади можуть бути використані для адаптації українського законодавства, що дозволить підвищити ефективність регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів.

Одним із ключових напрямів удосконалення правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів є розробка спеціальних законодавчих актів, що чітко визначатимуть їх правовий статус у господарських правовідносинах. Зокрема, важливо чітко врегулювати питання щодо їх участі в договірних відносинах, податкових пільг та звітності.

Також доцільним є посилення контролю за фінансовою діяльністю благодійних організацій, зокрема через запровадження обов'язкової публічної звітності, що дозволить уникнути зловживань та підвищити довіру до діяльності таких суб'єктів з боку суспільства.

Правове регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах потребує вдосконалення для забезпечення більшої прозорості та ефективності їх діяльності. Удосконалення нормативно-правової бази дозволить підвищити рівень взаємодії між господарюючими і негосподарюючими суб'єктами, забезпечити прозорість їх діяльності та сприятиме розвитку економічних правовідносин у державі.

Важливим аспектом діяльності негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах є участь державних органів. Відповідно до статті 5 Господарського кодексу України, держава виконує регуляторну функцію у господарських відносинах, здійснюючи контроль та нагляд за суб'єктами господарювання [5]. Державні органи, такі як Антимонопольний комітет України, Державна служба України з питань праці, а також фіскальні органи, беруть участь у врегулюванні відносин між господарюючими суб'єктами, забезпечуючи дотримання законодавства та створення сприятливого середовища для розвитку бізнесу.

Однак, практичний досвід показує, що участь державних органів часто пов'язана з бюрократичними перешкодами, що гальмують розвиток бізнесу. Недосконалість процедур отримання дозволів, перевірок і санкцій негативно впливає на господарську діяльність, що вимагає удосконалення правового регулювання взаємодії державних органів і господарюючих суб'єктів для зниження адміністративного тиску на підприємства.

Громадські організації також є важливими учасниками господарських правовідносин, адже вони сприяють реалізації соціально важливих проектів і ініціатив, які мають економічні наслідки. Численні екологічні та соціальні проекти громадських організацій часто фінан-

суються як із державних, так і приватних джерел, у тому числі підприємств, що створює певну взаємозалежність між негосподарюючими і господарюючими суб'єктами, що потребує належного правового регулювання.

Однак законодавча база, яка регламентує діяльність громадських організацій у сфері господарських відносин, є недостатньо розвинутою. В Україні ще не повністю розроблені механізми співпраці між бізнесом і громадськими організаціями у контексті реалізації спільних проектів. Зокрема, Законом України «Про громадські об'єднання» не передбачені всі можливі варіанти договірних відносин між цими суб'єктами [1], що вимагає розробки спеціальних правових норм, що забезпечать ефективне функціонування таких взаємодій.

Одним із ключових питань є оподаткування негосподарюючих суб'єктів. Законодавство України передбачає низку податкових пільг для громадських організацій, благодійних фондів та інших неприбуткових структур. Однак, податкове регулювання залишається складним і неоднозначним. Зокрема, процедура отримання статусу неприбуткової організації є доволі тривалою та вимагає виконання ряду умов, що може стримувати розвиток таких суб'єктів.

Важливим моментом є також контроль за цільовим використанням коштів негосподарюючими суб'єктами. Відповідно до положень Податкового кодексу України, якщо громадська організація використовує отримані кошти не за призначенням, то вона може втратити свій неприбутковий статус, що матиме наслідки у вигляді оподаткування її доходів на загальних засадах [6], що створює додаткові ризики для громадських організацій, які можуть випадково порушити умови використання фінансових ресурсів.

Розвиток правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів вимагає, насамперед, удосконалення існуючої законодавчої бази. Одним із перспективних напрямів є прийняття комплексного нормативного акту, що врегулює всі аспекти участі негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах, зокрема їхні договірні відносини, оподаткування та контроль за фінансовою діяльністю.

Необхідно також врахувати позитивний досвід зарубіжних країн у створенні правових рамок для діяльності неприбуткових організацій. Наприклад, у Франції впроваджено систему спеціальних субсидій для громадських організацій, що дозволяє їм легше функціонувати у господарській сфері [7]. Поданий підхід може бути адаптований до українських реалій з метою стимулювання розвитку громадського сектору.

Необхідним елементом розвитку правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів є реформа податкової системи щодо їхньої діяльності. Пропонується запровадити більш гнучкі механізми пільг для громадських організацій, що дозволить не лише полегшити їхню діяльність, але й стимулювати бізнес до інвестицій у соціальні проекти, що може бути реалізовано через зміни до Податкового кодексу України, де передбачити додаткові податкові пільги для підприємств, які активно підтримують неприбуткові ініціативи [6].

Також варто врахувати можливість запровадження механізмів цільового фінансування від держави для неприбуткових організацій, що дозволить чітко визначити пріоритети та спрямувати ресурси на найбільш важливі для суспільства напрямки.

Негосподарюючі суб'єкти відіграють важливу роль у господарських правовідносинах, проте їхня діяльність стикається з численними викликами, які пов'язані з недосконалістю правового регулювання. Удосконалення законодавства, зокрема в частині оподаткування, договірних відносин та контролю за діяльністю таких суб'єктів, є необхідним кроком для забезпечення їхньої ефективної участі в економічній сфері. Врахування міжнародного досвіду сприятиме розвитку нормативної бази та створенню сприятливих умов для діяльності негосподарюючих суб'єктів в Україні.

Важливим аспектом правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах є інституційні механізми, спрямовані на підтримку таких організацій. Одним із основних кроків до вдосконалення їхньої діяльності є запровадження спеціалізованих державних інститутів, які забезпечують нагляд, консультації та підтримку громадських і благодійних організацій. У деяких країнах, таких як США та Велика Британія, державні органи здійснюють моніторинг діяльності таких суб'єктів і одночасно забезпечують їм доступ до фінансових ресурсів та консультативної допомоги. У Великій Британії функцію регулятора неприбуткових організацій виконує Charity Commission, яка не тільки наглядає за діяльністю благодійних фондів, а й надає їм підтримку у вигляді консультацій щодо ведення фінансової звітності та податкових пільг [4].

В Україні, на жаль, відсутній подібний державний орган, який міг би здійснювати не тільки регуляцію, а й підтримку негосподарюючих суб'єктів. Створення такого органу дозволило б суттєво покращити комунікацію між державними інститутами та громадськими організаціями. Окрім того, такий орган міг би виконувати функцію посередника між бізнесом і громадським сектором, сприяючи реалізації спільних соціальних проектів. Підвищення прозорості та відповідальності таких суб'єктів у господарських правовідносинах стане можливим завдяки створенню єдиного державного реєстру, де відображатимуться дані щодо фінансової діяльності та джерел фінансування негосподарюючих організацій.

Податкове регулювання є однією з ключових проблем у сфері діяльності негосподарюючих суб'єктів в Україні. Хоча чинне законодавство передбачає певні пільги для таких суб'єктів, їхній обсяг є недостатнім для стимулювання активного розвитку громадського сектору. Зокрема, проблемою залишається відсутність достатніх податкових стимулів для бізнесу, який підтримує соціальні ініціативи. У країнах Європейського Союзу та США діє система податкових кредитів для компаній, що вкладають кошти у благодійність або соціальні підприємства. Така модель може бути запозичена і в Україні для створення більш сприятливих умов для співпраці бізнесу та громадських організацій [3].

Крім того, необхідно врахувати особливості оподаткування для самих неприбуткових організацій. Наприклад, багато з них стикаються з проблемами при спробі реінвестувати свої доходи у соціальні проекти, оскільки існують обмеження щодо використання таких коштів, які заважають ефективному функціонуванню організацій. Запровадження більш гнучких умов для використання отриманих доходів могло б стимулювати розвиток соціальних ініціатив.

Цифровізація є важливим інструментом для підвищення ефективності діяльності негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах. Застосування сучасних технологій може значно полегшити комунікацію між такими організаціями, державними інституціями та бізнесом. Наприклад, створення єдиної цифрової платформи, яка дозволяє організаціям подавати звіти та отримувати фінансування онлайн, може суттєво спростити процес взаємодії. Також цифрові платформи можуть слугувати засобом для залучення нових інвесторів і донорів, оскільки забезпечують прозорість діяльності організацій і доступ до їхньої фінансової інформації [6].

Цифровізація також може допомогти в налагодженні контактів із міжнародними донорами та фондами, які підтримують соціальні ініціативи. Наприклад, багато європейських неприбуткових організацій уже активно використовують цифрові платформи для залучення міжнародних грантів. Впровадження таких інструментів в Україні може сприяти більш активному розвитку міжнародного співробітництва у сфері соціальних проектів.

Важливою частиною перспектив розвитку правового регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів є реформування чинного законодавства. Одним із перших кроків у цьому напрямку має стати удосконалення правових механізмів співпраці між державними та громадськими організаціями. Наприклад, необхідно спростити процедуру отримання державного фінансування для неприбуткових організацій, а також забезпечити прозорість цього процесу. Також важливо врегулювати питання відповідальності за порушення норм законодавства у сфері діяльності негосподарюючих суб'єктів, що може включати запровадження жорсткіших санкцій за нецільове використання коштів, отриманих з державного бюджету або благодійних внесків. Перспективи реформування також включають введення чіткіших критеріїв для визначення статусу неприбуткової організації, що дозволить уникнути зловживань у цій сфері та забезпечить кращий контроль за діяльністю таких суб'єктів.

Висновок. Таким чином, правове регулювання діяльності негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах в Україні потребує суттєвого вдосконалення. Основними напрямками розвитку мають стати спрощення процедур отримання статусу неприбутковості, удосконалення механізмів співпраці з бізнесом та державними органами, а також реформа податкового законодавства з метою створення сприятливого середовища для розвитку громадських організацій. Пропозиції щодо вдосконалення цієї сфери включають внесення змін до Податкового кодексу України, зокрема створення більш чітких критеріїв для отримання статусу неприбуткової організації, спрощення процедури реєстрації та звітності для таких організацій; розробку та прийняття спеціального нормативно-правового акта про діяльність неприбуткових організацій, який би встановив єдині правила функціонування таких організацій у господарських правовідносинах та забезпечив ефективні механізми співпраці з державними органами та бізнесом; впровадження національного реєстру неприбуткових організацій для забезпечення прозорості та полегшення контролю за їхньою діяльністю, що сприятиме ефективній роботі таких організацій та підвищить рівень довіри з боку бізнесу та суспільства; гармонізація законодавства з європейськими стандартами, зокрема через імплементацію найкращих практик у регулюванні діяльності неприбуткових організацій, що дозволить забезпечити відповідність міжнародним стандартам та сприятиме залученню іноземних інвестицій у соціальне підприємництво. Так, тільки через комплексний підхід до вирішення цих питань можна досягти підвищення ефективності функціонування негосподарюючих суб'єктів у господарських правовідносинах та забезпечити сталий розвиток громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 15.09.2024).
2. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5073-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17> (дата звернення: 17.09.2024).
3. Wulf, U. Non-Profit Organizations in Germany: Legal Framework and Taxation. *European Taxation Journal*. 2014. Vol. 12, № 2. P. 87–95.
4. Charity Commission for England and Wales. *Annual Report and Accounts 2019-2020*. 2020. 20 липня. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/charity-commission-annual-report-and-accounts-2019-to-2020> (дата звернення: 17.09.2024).
5. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 17.09.2024).
6. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 18.09.2024).
7. Van Aelst, P. Public Funding of NGOs in France: Issues and Prospects. *French Social Policy Journal*. 2017. Vol. 15, № 4. P. 34–48.

КОРПОРАТИВНИЙ ДОГОВІР ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОРПОРАТИВНИХ КОНФЛІКТІВ

CORPORATE AGREEMENT AS AN EFFECTIVE TOOL FOR SOLVING CORPORATE CONFLICTS

Очкольда М.Г., адвокат,
аспірант кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
керуючий партнер
Адвокатське об'єднання «Легітимус»

Поряд із розвитком ділових відносин в Україні, зростає й кількість корпоративних спорів, що спонукає бізнес-партнерів до пошуку нових ефективних механізмів врегулювання своїх взаємин. Аналіз діючого законодавства показав, що додатковим механізмом врегулювання корпоративних правовідносин є корпоративний договір. Нажаль, можливість укладення такого договору раніше не була передбачена діючим законодавством, що зумовлювало бізнес-партнерів шукати різні шляхи, які не давали можливості врегулювати належним чином свої корпоративні правовідносини. Така ситуація часто приводила до того, виникнення корпоративного конфлікту тягла за собою ризики втрати своїх інвестицій або змушувала врегульовувати свої взаємовідносини за межами України, що також призводила до ускладнення бізнес структури та робила її для партнерів більш витратною.

Стаття присвячена аналізу корпоративного договору, як інструмента мінімізації ризиків та вирішення корпоративних конфліктів між бізнес-партнерами. Опрацювання досвіду іноземних колег в досліджуваній сфері, дасть нам можливість переконалися в доцільності укладення такого договору та адаптації його до національного законодавства та потреб сьогодення.

Окрім того, в статті планується провести дослідження щодо можливості врегулювання своїх взаємовідносин між учасниками ТОВ виключно на основі статуту, а також провести порівняльний аналіз врегулювання корпоративних відносин за допомогою статуту та корпоративного договору.

Також будуть наведений аналіз можливості застосування того чи іншого механізму врегулювання правовідносин між сторонами корпоративного договору та буде запропоновано механізми мінімізації ризиків.

Окрім цього, в статті окреслені основні питання, які можливо врегульовувати виключно за допомогою корпоративного договору. У статті опрацьовано механізм дії безвідкличної довіреності, а саме яким чином цей інструмент може бути корисним для сторін корпоративного договору. Отже, основною метою статті визначення кола питань, які мають врегулювати партнери при укладенні корпоративного договору, а також механізми, які ефективно захищатимуть права сторін.

Ключові слова: корпоративний спір, корпоративний конфлікт, корпоративний договір, акціонерна угода, безвідклична довіреність, статут ТОВ, корпоративні правовідносини.

Along with the development of business relations in Ukraine, the number of corporate disputes is also increasing, prompting business partners to seek new and effective mechanisms for regulating their relationships. An analysis of the current legislation has revealed the existence of an additional mechanism for regulating corporate relations – the corporate agreement. Unfortunately, the possibility of entering into such an agreement was not previously provided for by the current legislation, which forced business partners to explore various methods that did not allow them to adequately regulate their corporate relations, leading to significant risks of losing their investments in the event of a corporate conflict.

In this article, we will analyze how a corporate agreement helps business partners minimize the risk of corporate conflicts and, in case of their occurrence, effectively resolve them using this tool. Additionally, the article will examine the experience of our foreign colleagues regarding the feasibility of entering into a corporate agreement. An analysis of the advantages and disadvantages of using a corporate agreement will be conducted, and suggestions for its improvement will be provided.

Moreover, the article will explore the possibility of regulating relationships between LLC participants solely based on the company charter and will include a comparative analysis of regulating corporate relations through the charter and the corporate agreement.

In addition, the article will highlight the key issues that should be regulated specifically through a corporate agreement. It will also provide an analysis of the use of such a mechanism as an irrevocable power of attorney and how this tool can be beneficial to the parties of the corporate agreement. The article will offer practical advice on potential mechanisms for resolving various issues and key points to consider during their use. In particular, we will examine the main issues business partners must resolve to minimize the risk of corporate conflict.

Based on the research results, conclusions will be presented that, in our opinion, will help make the application of corporate agreements more effective in minimizing the occurrence of corporate conflicts, and these findings will be useful both for academics and practicing lawyers and attorneys.

Key words: corporate dispute, corporate conflict, corporate agreement, shareholders' agreement, irrevocable power of attorney, LLC charter, corporate relations.

Метою дослідження є укладення та використання корпоративного договору, як основного інструменту задля мінімізації виникнення чи усунення корпоративних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Як показує практика, коли між бізнес партнерами заздалегідь були узгоджені всі механізми вирішення конфліктних ситуацій, а саме таких як: порядок розподілу дивідендів; порядок внесення додаткових вкладів; порядок прийняття рішень щодо розвитку бізнесу; порядок залучення інвестицій; порядок виходу із бізнесу та порядок вирішення тупикових ситуацій, які можуть виникнути в процесі ведення бізнесу, це зробить такий бізнес більш життєздатним та дає змогу його партнерам зберегти свої гроші. Оскільки, зазначені

вище питання неможливо врегулювати тільки за допомогою статуту компанії, виникає необхідність укладення корпоративного договору, в якому партнери зможуть деталізувати умови і окреслити вимоги.

Не секрет, що до того моменту, як на законодавчому рівні, учасникам компанії було дозволено укладати корпоративний договір, вони намагалися вирішити це питання у різний спосіб, починаючи з укладення «джентльменських» акціонерних договорів, які у майбутньому створювали для них певні юридичні складнощі, та закінчуючи винесенням таких питань за межі юрисдикції України, а саме, створення холдингових компаній в системі англо-американського права.

Як було зазначено вище, починаючи з 2018 року на законодавчому рівні у учасників (акціонерів) підприємств з'явилася можливість укладати корпоративні договори. Згідно ч. 1 ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» № 2275-VIII від 06.02.2018 року (з наступними змінами та доповненнями) (далі – Закон), договір за яким учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації (далі – корпоративний договір), вчиняється в письмовій формі. Корпоративний договір може бути оплатним або безоплатним. Додатковими сторонами корпоративного договору також можуть бути саме товариство та треті особи. Корпоративний договір, який не відповідає цим вимогам, є нікчемним [1].

Аналіз змін та доповнень норм, які регулюють корпоративний договір показав, що законодавець постійно намагається їх удосконалити, а саме, було додано, що додатковими сторонами корпоративного договору також можуть бути як саме товариство, так і треті особи, а корпоративний договір, може бути як оплатним, так і безоплатним. Хоча попередня редакція зазначала, що такий договір може бути виключно безоплатним і чітко не зазначалося, хто може бути його сторонами. Така невизначеність, призводила до того, що сторони були вимушені вирішувати спори виключно у судовому порядку.

В той же час, не зважаючи на можливість врегулювати корпоративні правовідносини в т.ч. за допомогою корпоративного договору, учасники бізнес відносин ще досить обережно ставляться до цього. Це зумовлено різними факторами, а саме: механізм є досить новим і на законодавчому рівні це питання детально ще не узгоджене; не напрацьована судова практика щодо корпоративного договору. Та все ж таки власники бізнесу укладають такі договори, починає напрацьовуватися судова практика. На нашу думку, це є позитивним сигналом та може свідчити про необхідність існування на законодавчому рівні такого механізму врегулювання корпоративних правовідносин.

Щодо доцільності укладення корпоративних договорів (shareholders' agreement), то Марк Троманс (Mark Tromans) у своїй статті «5 причин, чому ваша компанія повинна мати угоду акціонерів» (5 Reasons Your Company Should Have a Shareholders' Agreement) зазначив чому партнери по бізнесу мають укладати акціонерну угоду, а саме це дозволяє їм: 1) пом'якшити суперечки до їх виникнення; 2) уточнити процеси управління та прийняття рішень; 3) захистити міноритарних і мажоритарних акціонерів; 4) регулювати передачу акцій; 5) створити фундамент для стабільного та зростання бізнесу [2].

На нашу думку, він дуже чітко зазначив основні аспекти, які мають бути врегульовані в корпоративному договорі. Це саме ті проблемні ситуації, які у майбутньому можуть призвести до виникнення корпоративних спорів та руйнації бізнесу.

Говорячи про можливість врегулювання корпоративних правовідносин тільки на рівні статуту компанії слід зазначити, що згідно ч. 1 ст. 11 Закону установчим документом товариства є статут. В частинах 5 та 6 цієї статті вказано, що у статуті товариства зазначаються відомості про: 1) повне та скорочене (за наявності) найменування товариства; 2) органи управління товариством, їх компетенцію, порядок прийняття ними рішень; 3) порядок вступу до товариства та виходу з нього; 4) облік часток товариства в обліковій системі часток товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю, що ведеться Центральним депозитарієм цінних паперів (далі – облікова система часток). Статут товариства може містити інші відомості, що не суперечать закону [1].

Тобто можна побачити, статут не дає можливості учасникам товариств в повній мірі врегулювати всі свої правовідносини, а також не дає можливості передбачити

штрафні санкції у разі порушення його умов. Крім того, слід зазначити, що статут компанії є публічним на відміну від корпоративного договору, який є конфіденційним.

Ми погоджуємося з думкою Л. М. Дорошенко, який зазначив, що поява корпоративного договору в українському законодавстві обумовлена недосконалістю вітчизняного корпоративного законодавства і сподіваннями, що він стане ефективним інструментом регулювання організаційно-господарських відносин всередині господарських товариств, що обумовлене його гнучким характером, оперативністю внесення змін, конфіденційним характером, зрозумілістю для іноземних інвесторів [3, с. 324].

Тобто, партнери по бізнесу можуть використовувати корпоративний договір, який на рівні статуту, може бути додатковим механізмом врегулювання корпоративних правовідносин.

Слід зазначити, що учасники товариства за допомогою корпоративного договору, можуть врегулювати такі питання як: 1) умови або порядок визначення умов, на яких учасник має право або зобов'язаний купити або продати частку у статутному капіталі (її частину), а також визначати випадки, коли таке право або обов'язок виникає (drag-along та tag-along right); 2) передбачити певний порядок реалізації переважного права учасниками та отримання від інших учасників згоди на продаж частки; 3) зазначити період протягом якого буде діяти заборона на передачу частки; 4) визначити порядок зміни контролю; 5) визначити порядок вирішення безвихідних ситуацій (deadlock) та порядок реалізації права на опціон (put або call option), тощо. Як можна побачити, це практично неможливо зробити тільки в межах статуту компанії. Крім того, перелік сторін корпоративного договору та питань, які сторони можуть врегулювати за його допомогою свідчить про те, що такий договір може бути змішаним. На підтвердження цієї тези свідчить постанова Південно-західного апеляційного господарського суду по справі № 916/2796/20 в якій колегія суддів враховує, що господарюючи суб'єкти вправі самостійно визначати свої взаємовідносини через договори, що містять елементи різних договорів, і навіть таких, що не передбачені чинним законодавством, але оптимально регулюють їх права і обов'язки. У таких випадках господарському суду необхідно дати оцінку усім умовам договору, з'ясувати законність застосування актів законодавства, елементи яких складають зміст договору, та обставини їх виконання, і, приймаючи рішення, застосувати законодавство, яке відповідає умовам договору та діям сторін й вирішити питання щодо законності частин договору за правилами, що стосуються визнання правочинів недійсними. За результатами аналізу умов спірного договору від 27.12.2019, господарський суд першої інстанції дійшов вірного висновку, що вказаний договір є змішаним договором, тобто договором, зміст якого містить елементи різних договорів, у тому числі корпоративного договору, договору позики та договору дарування [4].

Таким чином, за допомогою корпоративного договору, партнери по бізнесу можуть врегулювати доволі різні аспекти свого майбутнього партнерства з використанням відносно нових підходів.

В той же час, аналіз судової практики показав, що велика кількість необхідних механізмів врегулювання правовідносин ще не була апробована в суді, а тому, існує ризик того, що суди можуть по-різному застосовувати ті чи інші положення. Наприклад, при застосуванні положень щодо вирішення безвихідних ситуацій (deadlock), якими буде передбачено обов'язок одного із учасників продати свою частку або придбати частку іншого учасника на певних умовах, може виникнути ситуація, коли один із учасників відмовиться це робити і тоді виникає питання, яке саме рішення має прийняти суд, щоб його можна було ефективно реалізувати. Тут на допомогу може стати у нагоді практика наших закордонних колег, особливо, тих, які практикують у системі англо-американського права.

Крім того, для підсилення такого механізму як корпоративний договір, законодавець передбачив можливість видачі безвідкличної довіреності з метою виконання або забезпечення виконання зобов'язань учасників, як сторін корпоративного договору.

Так, відповідно до ч. 1. ст. 8 Закону у разі якщо довіреність видається з метою виконання або забезпечення виконання зобов'язань учасників, як сторін корпоративного договору, предметом яких є права на частку у статутному капіталі або повноваження учасників, або у зв'язку з передачею частки у статутному капіталі в заставу на підставі договору застави частки у статутному капіталі товариства з метою забезпечення виконання зобов'язань заставодавця на користь заставодержателя, довіритель може зазначити у довіреності, що до закінчення її строку вона не може бути скасована без згоди представника або може бути скасована лише у випадках, передбачених у довіреності (безвідклична довіреність) [1].

Таким чином, безвідклична довіреність допоможе сторонам корпоративного договору додатково забезпечити його виконання, де повірена особа буде свого роду виступати у ролі ескроу-агента (escrow agent).

Ще однією перевагою використання корпоративного договору для врегулювання взаємовідносин є те, що у випадку невиконання однією із сторін умов договору, інша сторона, права якої порушуються, може у судовому порядку їх захистити, та більше того, може вимагати отримання компенсацій та стягнення штрафних санкцій, що неможливо зробити використовуючи тільки положення статуту компанії.

На підтвердження зазначеної вище тези може свідчити рішення Господарського суду Одеської області (Справа № 916/1444/19), яким було відмовлено учаснику компанії, який просив суд визнати недійсними певні положення корпоративного договору, а саме: щодо обов'язку видати безвідкличну довіреність на виконання договору та щодо переходу корпоративних прав за номінальною вартістю в разі несплати позивачем наявної заборгованості перед відповідачем. Суд відмовив задоволенні позову та зазначив, що аналіз договору дає можливість дійти висновку про досягнення між сторонами згоди щодо придбання й відчуження часток у ТОВ за заздалегідь визначеною ціною, з визначенням оцінної вартості бізнесу, переліку корпоративних прав, розміру часток у товариствах і порядку вибуття з них, що не суперечить вимогам законодавства [5].

В той же час, ми погоджуємося з думкою певних науковців та практикуючих юристів щодо недоскопальності, на даний момент, цього механізму. Так, дійсно існує певна кількість питань, які на жаль чітко не врегульовані діючим законодавством, а саме: щодо можливості відступати від імперативних норм Закону, моменту укладення корпоративного договору, можливості використовувати іноземне право для врегулювання відносин між сторонами корпоративного договору, тощо.

Використовуючи принцип свободи договору в корпоративному договорі, слід брати до уваги, що нині необхідно дотримуватися імперативних положень Закону.

Науковиця Луць А. В. вважає, що крім можливості вибору контрагента та визначення змісту договору, свобода договору також являє собою: а) вільний вияв волі особи на вступ у договірні відносини; б) свободу вибору сторонами форми договору; в) право сторін укладати як договори, передбачені законом, так і договори, законом не передбачені, але які йому не суперечать; г) право сторін за своєю угодою змінювати, розривати або продовжувати дію укладеного ними договору; д) визначати способи забезпечення договірних зобов'язань; е) право встановлювати форми (міри) відповідальності за порушення договірних зобов'язань тощо [6, с. 8–10].

Виходячи з вище сказаного, сторони корпоративного договору повинні розуміти, що такі питання як, порядок

виходу або вступу до товариства, порядок його ліквідації тощо, врегульовані у Законі імперативними нормами, тому якщо сторони передбачать у корпоративному договорі порядок врегулювання цих питань в інший спосіб, то це може призвести до визнання таких положень недійсними.

Щодо моменту укладення корпоративного договору, то на нашу думку, це питання є дуже чутливим та важливим. Нажаль, в Законі чітко не зазначено коли учасники можуть укласти корпоративний договір, чи вони можуть його укласти в момент прийняття рішення про створення ТОВ та підписання статуту, але ж це може вийти в протиріччя з нормами закону де сказано, що корпоративний договір регулює права та обов'язки між учасниками ТОВ, а тоді виникає питання як діяти, коли після реєстрації ТОВ, один із учасників відмовиться від його укладення. Чи корпоративний договір може бути укладений виключно після реєстрації ТОВ.

Виходячи з логіки та здорового глузду, партнери по бізнесу мають бути на сто відсотків впевненні, що вони домовилися про всі «правила гри» та закріпили їх у юридичній площині ще до того, як буде зареєстроване спільне підприємство.

Звичайно, можна сказати, що сторони можуть укласти попередній корпоративний договір, в якому передбачити відповідальність у вигляді штрафних санкцій за відмову від укладання основного корпоративного договору у майбутньому і таку можливість нам надає Цивільний кодекс України (далі ЦК України).

Згідно ч. 1 ст. 635 ЦК України попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором [7].

Але ж, на жаль, при використанні цього механізму, у випадку відмови чи ухилення одного із учасників від укладення основного договору, не можливо буде примусити його це зробити, так як це буде суперечити волі такого учасника. Таким чином, попередній корпоративний договір не дає повної впевненості, що основний корпоративний договір буде укладений у майбутньому, що може бути серйозною пересторогою для того, щоб робити суттєві вклади у спільний бізнес.

Також, деякі колеги пропонують використовувати механізм укладення корпоративного договору до реєстрації ТОВ з відкладальною обставиною. Вони вважають, що таку можливість їм дає ст. 212 ЦК України. Згідно ч. 1 ст. 212 ЦК України особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина) [7].

Ми не можемо погодитися з такою позицією, так як законодавець прописав, коли може застосовуватися відкладальна умова, а саме, що сторони мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні, а в нашому випадку сторони навпаки, вчиняють дії щодо обставини, яка настала (реєстрація ТОВ). Крім того, при застосуванні такої конструкції виникають питання щодо предмету корпоративного договору, так як згідно Закону саме учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації, а на момент укладення корпоративного договору з відкладальною обставиною, його сторони ще не є учасниками ТОВ, а тому, виходячи з вище наведеного, дійсність такого договору може бути поставлена під сумнів.

Крім того, звертаємо увагу, що корпоративний договір з відкладальною обставиною не є тотожним з договором про заснування ТОВ, який сторони укладають саме до створення компанії і у якому його сторони зазначають обов'язки саме щодо створення ТОВ.

На нашу думку, якщо у партнерів по бізнесу є хоча б невеликі сумніви щодо того, чи буде корпоративний договір укладений після реєстрації ТОВ, то можна запропонувати наступний варіант. Мова йде про те, що партнери по бізнесу можуть на першому етапі заснувати ТОВ з мінімальними вкладками, в законодавстві не має визначення мінімальної суми щодо формування статутного капіталу ТОВ. А вже на другому етапі, коли ТОВ буде зареєстровано, учасники укладають корпоративний договір, в якому між іншим, вони можуть зазначити розмір та порядок внесення вкладів в ТОВ всіма його учасниками. Зазначений механізм дозволить партнерами по бізнесу уникнути ризику того, що після реєстрації ТОВ та внесення в його статутний капітал суттєвих фінансових вкладень, хтось із учасників відмовиться укласти корпоративний договір.

Щодо можливості використовувати іноземне право для врегулювання відносин між сторонами корпоративного договору, слід зазначити, що до недавнього часу такої можливості не було. Більш того, з цього питання вже була сформована певна судовою практика, яка була не на користь сторін корпоративного договору, а саме судом була зазначено про неможливість регулювання відносин між учасниками й товариством і відносин корпоративного управління в товаристві за правом іноземної держави, що також не сприяло поширенню використання корпоративного договору. Така позиція була зазначена в рекомендаціях президії Вищого господарського суду «Про

практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин» від 28.12.2007 р. № 04-5/14 [8].

Але на щастя, судами був змінений такий підхід. Так в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24.10.2008 р. № 13 було зазначено, що сторони мають право самостійно обирати матеріальне право, якому буде підпорядкований договір, за умови дотримання вимог Закону України «Про міжнародне приватне право» [9]. Крім того, згодом законодавцем було доповнено ст. 7 Закону, де було передбачено, що сторони корпоративного договору можуть обрати право, за умови дотримання положень Закону України «Про міжнародне приватне право». Таким чином, це питання було врегульовано, що на нашу думку, зробить корпоративний договір більш привабливим для бізнесу.

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що корпоративний договір, як додатковий механізм врегулювання корпоративних правовідносин, дозволяє партнерам по бізнесу ефективно врегулювати свої відносини, що значно мінімізує ризик виникнення корпоративних спорів у майбутньому. Але ж при цьому, не зважаючи на те, що до такого договору має застосовуватися принцип свободи договору, його сторонам слід зважати на те, що положення корпоративного договору не повинні суперечити імперативним нормам чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06.02.2018 року № 2275-VIII (з наступними змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
2. Марк Троманс (Mark Tromans) стаття на тему «5 причин, чому ваша компанія повинна мати угоду акціонерів» (5 Reasons Your Company Should Have a Shareholders' Agreement) 22.04.2024 року URL: <https://www.hibberts.com/5-reasons-your-company-should-have-a-shareholders-agreement/#author>
3. Дорошенко Л.М. Інститут корпоративного договору: компаративістський підхід. Корпоративне право крізь призму судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. С. 303–325.
4. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду по справі № 916/2796/20 від 16 вересня 2021 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99781984>
5. Рішення Господарського суду Одеської області справа № 916/1444/19 від 28.11.2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86175401>
6. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України: автореф...канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 18. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124044064>
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2023 р. № 435-IV (з наступними змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
8. Рекомендації президії Вищого господарського суду "Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин" від 28.12.2007 р. № 04-5/14 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_14600-07#Text
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про практику розгляду судами корпоративних спорів" від 24.10.2008 р. № 13 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-08#Text>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИКОРИСТАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ СИСТЕМ ПОВІТРЯНОГО, НАЗЕМНОГО ТА ВОДНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В КОМЕРЦІЙНИХ ЦІЛЯХ

REGULATORY AND LEGAL SUPPORT FOR THE MANUFACTURING AND USE OF UNMANNED SYSTEMS OF AIR, LAND AND WATER FUNCTIONING FOR COMMERCIAL PURPOSES

Погурельський А.С., аспірант

*Державна установа «Інституту економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Статтю присвячено визначенню комплексу заходів з нормативно-правового забезпечення виробництва та використання безпілотних систем. В роботі автор використовує індуктивний метод дослідження, аналізуючи ризики та негативний вплив, які несе стрімкий розвиток ринку безпілотних систем, їх інтеграція у виробничі процеси, повсякденне життя окремої людини.

Частка присутності безпілотних систем (безпілотників) у світовій економіці та повсякденному житті людини з кожним роком збільшується. Цьому сприяє поява нових матеріалів, що знижують собівартість виробництва, розвиток інерціальних систем позиціонування, розвиток ІТ індустрії, поява штучного інтелекту. Так, за прогнозами аналітиків PricewaterhouseCoopers (PwC), світовий ринок безпілотних авіаційних систем подвоїться до 2029 року зі щорічним темпом зростання в 14,4%. Очікується, що це зростання сприятиме збільшенню кількості операцій з використанням безпілотників до приблизно 28 мільйонів. Швидка інтеграція новітніх розробок приносить нові виклики на які необхідно дати швидкі відповіді. Дослідження, прогнозування і оперативне нормативно-правове забезпечення виробництва і використання безпілотних систем в комерційних цілях, дасть змогу отримати максимальний економічний ефект з мінімізацією негативного впливу. Національні законодавства розвинених країн світу, а також України, приділяють найбільшу увагу регулюванню використання безпілотних авіаційних систем та ризикам, що несуть ці системи безпеці авіаційних польотів цивільної авіації та національній безпеці загалом. Натомість, наземні та морські безпілотні системи, що вже використовуються в логістиці, сільському господарстві, будівництві та ін., та частка яких буде стрімко рости в найближче десятиріччя, не має достатньої уваги законотворців.

У роботі автором окреслено пропозиції щодо вдосконалення наявного законодавства України. Наведено думку про створення окремої національної структури (державної служби) та покладання на неї функції по напрацюванню нормативно-правових норм регулювання виробництва та використання в комерційних цілях безпілотних автоматизованих систем повітряного, наземного та водного функціонування.

Ключові слова: безпілотна авіаційна система (БАС), безпілотна водна система (БВС), безпілотна наземна система (БНС), негативний вплив, ризики.

The article is devoted to defining a set of measures for regulatory and legal support of the manufacturing and use of unmanned systems. The author uses an inductive research method to analyze the risks and negative impact of the rapid development of the unmanned systems market, their integration into production processes, and an individual's everyday life.

The share of unmanned systems (drones) in the global economy and everyday life is increasing every year. This is facilitated by the emergence of new materials that reduce production costs, the development of inertial positioning systems, the development of the IT industry, and the emergence of artificial intelligence. Thus, according to PwC analysts, the global market for unmanned aircraft systems will double by 2029 with an annual growth rate of 14.4%. This growth is expected to increase the number of operations using drones to approximately 28 million [23]. The rapid integration of the latest developments brings new challenges that need to be addressed quickly. Research, forecasting and operational regulatory support for the production and use of unmanned systems for commercial purposes will maximize the economic effect while minimizing the negative impact. National legislation in developed countries, as well as in Ukraine, pays the greatest attention to regulating the use of unmanned aircraft systems and the risks posed by these systems to civil aviation safety and national security in general. Instead, ground and maritime unmanned systems, which are already used in logistics, agriculture, construction, etc. and whose share will grow rapidly in the next decade, do not receive sufficient attention from the legislator.

The author outlines proposals for improving the existing legislation of Ukraine. The author suggests creating a separate national structure (civil service) and entrusting it with the function of developing legal and regulatory norms governing the production and commercial use of unmanned automated systems of air, ground and water functioning.

Key words: Unmanned aircraft system (UAS), unmanned water system (UWS), unmanned ground system (UGS), negative impact, risks.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Світовий ринок безпілотних систем стрімко зростає. Залучення безпілотних систем повітряного, наземного, водного функціонування в комерційну (господарську) діяльність призводить до появи нових інноваційних продуктів, збільшення існуючих виробничих можливостей, зменшення собівартості та оптимізації виробничих процесів. Крім прямого економічного впливу, використання безпілотних систем у важкодоступних місцях, на шкідливих виробництвах, в зонах бойових дій чи екологічних катастроф, дозволяє мінімізувати ризики для життя і здоров'я пілота (оператора).

Враховуючи наявність в Україні наукових, виробничих та випробувальних організацій, здатних самостійно або в кооперації з лідерами ринку розробляти і виробляти безпілотні системи, маючи доступ до технологічних інноваційних світових ринків ця галузь має всі можливості стати

драйвером для наукового, кадрового, технологічного розвитку країни, особливо після закінчення військових дій та відновлення економічного зростання.

Проте, стрімке розповсюдження використання безпілотних систем в комерційних цілях поряд із перевагами несе певні ризики та негативний вплив. Для нівелювання ризиків та зменшення негативних наслідків від виробництва і залучення в господарську діяльність нових безпілотних систем повітряного, наземного, водного функціонування, в Україні необхідне комплексне дослідження питання їх господарського-правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед вітчизняних наукових досліджень, пов'язаних із темою даної статті, треба виділити таких авторів як Беловал С. [1], Павликівський В. [2], Юртаєва К. [2], Слободська І. [3]. Серед іноземних авторів публікацій, що стосуються

до тематики даної статті необхідно виділити роботу Atoyebi J. [4], Krook J. [5], Bossens D. [5], Winter P. [5], Samaras C. [6], Stolaroff J. [6], Bartolini C. [7], Tettamanti T. [7], Varga I. [7].

Мета роботи. Дану роботу присвячено розгляду ризиків і негативного впливу, що несе широке залучення безпілотних систем повітряного, наземного та водного функціонування у комерційному (господарському) використанні, та пошуку найбільш ефективних та економічно виправданих шляхів нормативно-правового регулювання виробництва та використання безпілотних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Терміни «Безпілотна водна система», «безпілотна наземна система» та «безпілотна авіаційна система», з огляду на основний алгоритм їх роботи, можна визначити як комплекс, що в загальному вигляді складається з трьох основних компонентів: безпілотного апарату, станції керування або спостереження під управлінням оператора та відповідного набору програмного забезпечення, що дозволяє здійснювати таке управління.

Тотожність понять не випадкова, а відповідає основним принципам і внутрішнім законам, за якими створювалися і працюють дані системи. А, отже, вони несуть споріднені ризики та негативний вплив на життя і здоров'я людини, мораль, людські цінності, ризики матеріальних збитків, екологічну шкоду, небезпеку для тваринного і рослинного світу.

Існує багато підходів до класифікації безпілотних систем в залежності від особливості будови, ваги, радіусу дії, автономності, сфери застосування, робочого простору.

Автором пропонується узагальнити поділ у залежності від простору, в якому виконує основні свої функції безпілотна система, на безпілотні системи повітряного, наземного та водного функціонування.

Міжнародна організація цивільної авіації (ICAO) визначає поняття «безпілотний авіаційний комплекс» (БПАК) як повітряне судно і пов'язані з ним елементи, які експлуатуються без пілота на борту [8].

У міжнародній цивільній авіації та, зокрема, в цивільній авіації України застосовуються високі стандарти безпеки польотів. Літаки і вертольоти потребують підтримки систем безпеки і захисту пілотів. Фахівці, що керують літаками і вертольотами й обслуговують їх, повинні проходити навчання, перенавчання, лікарську комісію. Провівши аналіз наявного нормативно-правового забезпечення, автором вбачається, що вимоги і стандарти прийняті для безпілотних літальних апаратів в Україні, недостатні для забезпечення поєднання економічної ефективності та безпеки використання.

Повітряний кодекс України [9] та Авіаційні правила України «Правила використання повітряного простору України» [10] регулюють питання використання повітряного простору для безпілотних літальних апаратів. Вони встановлюють обов'язковість або необов'язковість отримання дозволів на політ, алгоритми отримання таких дозволів в залежності від класу літального апарату та висоти його польоту. При цьому норми даних документів направлені на гарантування безпеки авіації, забезпечення інтересів держави, національної безпеки і майже не враховують інтереси суспільства, економіки, не захищають права людини та навколишнього природного середовища від негативних впливів.

На розгляді Верховної ради України з 2020 р. знаходиться Проект Закону «Про внесення змін до Повітряного кодексу України щодо удосконалення законодавчого врегулювання у сфері безпілотних повітряних суден цивільної авіації» [11], норми якого призначені дати чіткі визначення термінам «безпілотне повітряне судно», «безпілотна авіаційна система», «дистанційний політ», «обладнання для дистанційного керування безпілотним повітряним суд-

ном», а також спростити експлуатацію БПЛА вагою до 250 грамів та зобов'язати страхувати відповідальність за шкоду, заподіяну третім особам експлуатантів БПЛА, що підлягають реєстрації у Державному реєстрі цивільних повітряних суден України.

До нормативних актів, які опосередковано регламентують використання наземних безпілотних систем в Україні можна віднести, зокрема:

Закон України «Про транспорт» [12], що встановлює основні засади функціонування транспортної системи в Україні, включаючи використання наземних транспортних засобів, до яких можуть належати й безпілотні системи.

Закон України «Про дорожній рух» [13], що регламентує правила дорожнього руху, в тому числі й для транспортних засобів, які працюють без водія.

Закон України «Про приєднання України до Угоди про прийняття єдиних технічних приписів для колісних транспортних засобів, предметів обладнання та частин, які можуть бути встановлені та/або використані на колісних транспортних засобах, і про умови взаємного визнання офіційних затверджень, виданих на основі цих приписів, 1958 року з поправками 1995 року» [14], за яким на ринок України допускаються транспортні засоби, конструкція яких була офіційно затверджена та сертифікована в інших країнах-учасниках цієї угоди.

Однак ці нормативні документи не регулюють питання створення та ведення реєстрів наземних безпілотних систем, навчання та атестацію пілотів, не встановлюють їх відповідальності. При цьому використання наземних автоматизованих систем стрімко поширюється в логістиці, будівництві, сільському господарстві.

Використання водних безпілотних систем (безпілотних суден) в Україні регламентується кількома основними нормативно-правовими актами:

Кодекс торговельного мореплавства України [15] – встановлює основні правила для всіх видів суден, включаючи питання реєстрації, управління, експлуатації та безпеки на воді. Хоча цей кодекс здебільшого розроблений для пілотованих суден, багато його положень також можуть застосовуватися до безпілотних суден.

Закон України «Про транспорт» [12] визначає загальні принципи функціонування транспорту в Україні, включаючи водний транспорт, і може застосовуватися до безпілотних водних суден.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [16] – регламентує екологічні вимоги до використання водних ресурсів.

Міжнародні конвенції (наприклад, Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі (SOLAS) [17], Міжнародна конвенція про запобігання забрудненню з суден 1973 року (MARPOL) [18] – Україна є учасником багатьох міжнародних морських конвенцій, і їхні положення також поширюються на безпілотні судна.

Ризики, що потребують нормативно-правового регулювання і шляхи їх вирішення:

Порушення основоположного права людини на приватність [23, ст. 12], ризик крадіжки комерційної таємниці та прав інтелектуальної власності. Навіть недорогі у виробництві, а отже доступні широкому колу пересічних користувачів безпілотники можуть бути оснащені камерами високої роздільної здатності та іншими датчиками для дистанційного збору даних. Безконтрольне та безвідповідальне використання несе відповідні ризики. Можливими шляхами вирішення є стандартизація та метрологічне забезпечення виробництва і використання безпілотних систем [19], напрацювання та прийняття відповідних правил та інструкцій, щодо операційної діяльності, особливості використання в певних зонах, визначення таких зон, дозволів на збір даних під час виконання місії. Введення в норми закону особистої адміністративної та кримінальної відповідальності оператора за порушення безпеки

використання, недотримання встановлених норм, нерегламентований збір (запис) і поширення даних (інформації), використання безпілотної позаплановим маршрутом.

Порушення безпеки та аварії, що призводять до матеріальних збитків спричинених майну та здоров'ю людини, шкоди природному середовищу та запобігання уникненню відповідальності. Задля зменшення ризиків, необхідно визначити та закріпити порядок навчання, атестації та ідентифікації операторів безпілотної системи. Безпілотні системи мають містити візуальне маркування (ідентифікаційний номер) у відповідності з реєстрацією в єдиному державному реєстрі. Автоматизований звіт, за результатами виконання місії має реєструватися в єдиній базі. Так в міжнародній практиці існують як добровільні так і обов'язкові вимоги до реєстрації польотних звітів безпілотної літальних апаратів (БПЛА). Будь-хто, хто бере участь в експлуатації БПЛА, може подати звіт NASA ASRS, щоб описати близькі зіткнення, небезпеки, порушення та інциденти, пов'язані з безпекою польотів [20].

Безпілотні автоматизовані системи можуть впливати на самопочуття та здоров'я людини, навколишнє природне середовище. Безпілотники не повинні спричиняти ерозію ґрунту, неконтрольовані викиди або порушувати середовища проживання диких тварин та маршрути їх сезонної міграції. Розробка і адміністрування інтерактивної карти заборонених зон використання безпілотної системи, в залежності від їх класу, дозволить зменшити ці ризики.

Інтенсивний розвиток засобів радіоелектронної боротьби (РЕБ), зменшення їх собівартості, а отже і неконтрольоване розповсюдження, може призвести до додаткових ризиків втрати як обладнання безпілотної системи так і збиткам під час аварій. Задля уникнення необхідно розробити нормативні документи, щодо отримання дозволів та правила використання засобів РЕБ приватними та юридичними особами.

Декарбонізація у виробництві безпілотної системи. Зменшення вуглецевого сліду за рахунок застосування матеріалів, які мають менший вплив на довкілля. Впровадження енергоефективних виробничих процесів для зниження споживання енергії та зменшення викидів парникових газів. Використання відновлюваних джерел енергії (сонячна, вітрова, гідроенергія) у виробничих процесах. Зменшення кількості відходів та впливу на довкілля через рециклінг матеріалів і повторне використання компонентів.

Негативний вплив, та шляхи його зменшення:

Використання безпілотної автоматизованої системи для комерційної діяльності може змінити те, як люди працюють і взаємодіють один з одним, що призведе до соціальних і культурних наслідків, які можуть бути неочевидними. Це питання потребує окремого наукового дослідження.

Автоматизація та використання безпілотної системи може призвести до втрати робочих місць у деяких секторах економіки, що викликає питання соціальної справедливості. Питання залучення автоматизованих безпілотної системи в економіку країни повинно бути відображене в національній стратегії розвитку.

Швидка інтеграція безпілотної системи у виробничі процеси може призвести до суттєвих змін в розподілі робочих місць. На Північноатлантичній конференції з біоінженерії (NABEC), що пройшла 16 липня 2024 року у штаті Пенсильванія, США, експерти з галузі робототехніки дійшли спільної думки про побоювання спеціалістів щодо витіснення людської праці робототехнікою [22]. Враховуючи нові виклики в стратегії побудови освітнього процесу в Україні, з метою перекваліфікації (підвищення їхньої кваліфікації) робітників, навчання нових висококваліфікованих спеціалістів та подальшої роботи з більш ефективним інструментом.

Рівень шуму, який генерують безпілотні літальні апарати, при польоті на невеликих висотах, може створювати потенційні незручності для людей та тварин поблизу, впливаючи на їх самопочуття. Вирішення даної задачі потребує дослідження, встановлення відповідних зон та нормативного закріплення допустимих рівнів шуму як для безпілотної літальних апаратів, так і інших безпілотної системи, які виконують місію в населених пунктах, оздоровчо-рекреаційних зонах, ареалі проживання диких тварин.

Часткова чи повна передача автоматизованої безпілотної системи під управління штучному інтелекту (ШІ) може призвести до появи нових проблем етики та моралі. Можливим варіантом вирішення є розробка відповідних Етичних правил розробки та використання безпілотної системи, які б регламентували етичні основи взаємодії державного регулятора, бізнесу, користувачів та розробників.

Висновки. На думку автора, для запобігання ризикам і зменшенням негативного впливу, викликаним швидким темпом інтегрування безпілотної автоматизованої системи у суспільно-виробниче життя, необхідним є удосконалення існуючої, і розробка принципово нової нормативно-правової бази України. Створення уніфікованого законодавства, щодо безпілотної системи, вбачається гарним рішенням.

Своєчасність і ефективність рішень щодо нормативно-правового регулювання залежить від швидкості комунікації між виробниками безпілотної системи, комерційними користувачами, науковцями, природоохоронцями та громадським сектором. Комерційний ринок безпілотної системи потребує створення єдиної національної структури (державної служби) з функцією контролю виробництва та використання безпілотної автоматизованої системи повітряного, наземного, водного функціонування та його нормативно-правового забезпечення.

В роботі автором сформоване власне визначення терміну «Безпілотна система» та запропонований поділ, у залежності від простору, в якому виконує основні свої функції безпілотна система, на безпілотні системи повітряного, наземного та водного функціонування.

В подальших дослідженнях, автор планує зосередитись на пошуках шляхів уніфікації нормативно-правового забезпечення виробництва та використання безпілотної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беловал С. Світовий досвід правового регулювання використання безпілотної (USAID). Європейський інформаційно-дослідницький центр. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28939.pdf> (дата звернення: 23.07.2024).
2. Павликівський, В.І., Юртаєва К.В. Етико-правові проблеми встановлення кримінальної відповідальності за шкоду, спричинену автономними транспортними засобами. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спец. вип. С. 13–23.
3. Слободська І.А., Юхимович М.І. Правове регулювання використання безпілотної літальних апаратів у цивільній авіації України. *Юридичний вісник* 4. 2022. (65). С. 30–35.
4. Atoyebi J.V. The Legal and Ethical Considerations of Using Drones for Commercial Purposes : SAN FCI Arb. 2024. (U.K). URL: <https://omaplax.com.ng/the-legal-and-ethical-considerations-of-using-drones-for-commercial-purposes> (дата звернення: 14.07.2024).
5. Krook J., Bossens D., Winter P. Drones could revolutionise the construction industry, supporting a new UK housing boom. 2024. URL: <https://theconversation.com/drones-could-revolutionise-the-construction-industry-supporting-a-new-uk-housing-boom-234694> (дата звернення: 07.07.2024).
6. Samaras C., Stolaroff J. Delivering packages with drones might be good for the environment. 2023. URL: <https://theconversation.com/delivering-packages-with-drones-might-be-good-for-the-environment-90997> (дата звернення: 13.07.2024).

7. Bartolini C., Tettamanti T., Varga I. Critical features of autonomous road transport from the perspective of technological regulation and law : Transportation Research Procedia, 2017. № 27. P. 791–798.
8. Unmanned Aircraft Systems (UAS) : ICAO Circular 328-AN/190 (2011) URL: https://www.icao.int/Meetings/UAS/Documents/Circular%20328_en.pdf. (дата звернення: 21.07.2024).
9. Повітряний кодекс України від 19 трав. 2011 р. № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text> (дата звернення 17.07.2024).
10. Правила використання повітряного простору України : Авіаційні правила України / Державіаслужба України, Міноборони України від 11 трав. 2018 р. № 430/210. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1056-18#Text> (дата звернення 17.07.2024).
11. Про внесення змін до Повітряного кодексу України щодо удосконалення законодавчого врегулювання у сфері безпілотних повітряних суден цивільної авіації : Проект Закону / Верховна Рада України від 22 черв. 2020 р. № 3716. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69235 (дата звернення: 03.08.2024).
12. Про транспорт : Закон України від 10 лист. 1994 р. № 232/94-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-vp#Text> (дата звернення: 11.07.2024).
13. Про дорожній рух : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text> (дата звернення: 11.07.2024).
14. Про приєднання України до Угоди про прийняття єдиних технічних приписів для колісних транспортних засобів, предметів обладнання та частин, які можуть бути встановлені та/або використані на колісних транспортних засобах, і про умови взаємного визнання офіційних затверджень, виданих на основі цих приписів, 1958 року з поправками 1995 року : Закон України від 10 лют. 2000 р. №1448-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1448-14#Text> (дата звернення: 17.07.2024).
15. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 трав. 1995 р. №176/95-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-vr#Text> (дата звернення: 14.07.2024).
16. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 14.07.2024).
17. International Convention for the Safety of Life at Sea, 1974, as amended (SOLAS Convention 74) URL: <https://marad.gov.ua/ua/npa/mizhnarodna-konvenciya-pro-ohoronu-lyudskogo-zhittya-na-mori-1974-roku-solas-74> (дата звернення: 14.07.2024).
18. Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text (дата звернення: 23.07.2024).
19. Микийчук М.М., Зіганшин Н.С. Метрологічне забезпечення моніторингу з використанням безпілотних літальних апаратів. Вимірювальна техніка та метрологія. 2018. т. 79. вип. 4. С. 51–52.
20. UAS Safety Reporting URL: <https://asrs.arc.nasa.gov/uassafety.html>
21. Northeast ortheast agricultural / biological engineering conference 2024 URL: <https://farmfleet.io/farmfleet-shares-experience-in-implementing-innovative-agricultural-technologies-at-a-conference-in-the-us> (дата звернення: 07.08.2024).
22. PwC | Drone Powered Solutions: Strategic Insights for Thriving in the Unmanned Traffic Management Ecosystem. 2024. URL: https://www.pwc.com/c1/en/pdf-nf/PwC_DPS_Global_UTM_Report.pdf. (дата звернення: 14.07.2024).
23. Universal Declaration of Human Rights : UN Resolution № A/RES/217(III) A.1948. URL: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/3> (дата звернення: 05.07.2024).

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 331.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/32>

ЩОДО ШКІДЛИВИХ УМОВ ПРАЦІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

CONCERNING HARMFUL WORKING CONDITIONS DURING MARITAL STATE IN UKRAINE

Кузнецова М.Ю., к.ю.н.,
завідувачка кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Демченко Д.В., аспірант кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

У статті визначено проблему шкідливих умов праці під час воєнного стану однією з найактуальніших в сучасних умовах, коли економічна активність продовжує функціонувати та розвиватися, незважаючи на активні військові дії та ракетні обстріли. Військові дії впливають на всі сфери життя, включаючи економічні, соціальні та політичні умови, в результаті чого створюються нові перешкоди для роботодавців та працівників. Встановлено, що після початку повномасштабного вторгнення підприємства та працівники постійно стикаються з низкою викликів, пов'язаних із порушенням виробничих процесів, пошкодженням та руйнуванням критичної інфраструктури, нестачею ресурсів і засобів захисту. Це включає роботу в зонах активних бойових дій, відсутність належного захисту, психологічний тиск, нестабільність енергопостачання та інших важливих для нормальної життєдіяльності ресурсів. Також акцентовано на проблемі дотримання норм охорони праці в умовах дефіциту робочої сили, пошкодження інфраструктури та необхідності швидкого виконання робочих завдань. Це призводить до підвищеного рівня травматизму, стресу та зростання кількості професійних захворювань. Воєнний стан також знижує можливості держави та підприємств й організацій щодо належного контролю за дотриманням норм охорони праці та безпеки. Виникає ризик не лише фізичних, а й психосоціальних негативних наслідків для працівників через стрес, тривогу та нестабільність.

З'ясовано, що актуальність вказаної теми зумовлена необхідністю забезпечення захисту життя і здоров'я працівників у критичних умовах, оскільки їхнє здоров'я безпосередньо впливає на здатність економіки функціонувати та відновлюватися. Проведено аналіз шкідливих умов праці під час воєнного стану дозволяє виявити слабкі місця в системі охорони праці та розробити рекомендації щодо їх усунення. Це, своєю чергою, сприяє покращенню якості праці та зниженню рівня ризиків, з якими стикаються працівники в екстремальних умовах. Тема є важливою як для роботодавців та органів влади, так і для самих працівників, що прагнуть зберегти своє здоров'я в умовах підвищеної небезпеки.

Ключові слова: умови праці, охорона праці, шкідливі умови праці, роботодавець, працівник, воєнний стан, бойові дії.

The article defines the problem of harmful working conditions during martial law as one of the most relevant in modern conditions, when economic activity continues to function and develop, despite active military operations and missile attacks. Military action affects all areas of life, including economic, social and political conditions, creating new obstacles for employers and workers. It has been established that once a full-scale invasion begins, businesses and workers are constantly faced with a number of challenges related to the disruption of production processes, damage and destruction of critical infrastructure, lack of resources and means of protection. This includes work in areas of active hostilities, lack of adequate protection, psychological pressure, instability of energy supply and other resources important for normal life activities. Emphasis is also placed on the problem of compliance with labor protection standards in conditions of labor shortage, infrastructure damage and the need to quickly perform work tasks. This leads to an increased level of injuries, stress and an increase in the number of occupational diseases. Martial law also reduces the capabilities of the state and enterprises and organizations to properly monitor compliance with labor protection and safety standards. There is a risk of not only physical, but also psychosocial negative consequences for employees due to stress, anxiety and instability.

It was found that the relevance of this topic is due to the need to ensure the protection of the life and health of workers in critical conditions, since their health directly affects the ability of the economy to function and recover. The analysis of harmful working conditions during martial law allows us to identify weaknesses in the labor protection system and develop recommendations for their elimination. This, in turn, contributes to improving the quality of work and reducing the level of risks faced by workers in extreme conditions. The topic is important both for employers and authorities, as well as for employees themselves, who seek to preserve their health in conditions of increased danger.

Key words: working conditions, labor protection, harmful working conditions, employer, employee, martial law, hostilities.

Питання безпеки та здоров'я на роботі є надзвичайно важливою темою в умовах сьогодення. Забезпечення належного рівня охорони праці дозволяє зменшити ризики нещасних випадків, травм і захворювань на робочому місці. Це важливо як для працівників, так і для роботодавців, адже сприятливі умови праці підвищують продуктивність та якість роботи, знижуючи витрати на медичне обслуговування та відшкодування збитків.

В Україні право на безпечні умови праці закріплено частиною 4 статті 43 Конституції України, яка проголошує, що кожен має право на безпечні та здорові умови праці. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує захищеність та реалізацію свого права на безпечні для життя та здоров'я умови праці [1].

Таким чином, право на безпечні умови праці є фундаментальним та захищеним на рівні законодавства, визначається однією з важливих цінностей держави, а також є ключовим аспектом соціальної справедливості, добробуту громадян та сталого економічного розвитку країни. Захист цього права на конституційному рівні демонструє пріоритетність людини та її здоров'я в політиці України. Власне шкідливі умови праці є однією з основних форм порушення трудового законодавства, яке найбільше впливає на здоров'я працівників, їх фізичний та психологічний стан, тому існує необхідність у визначенні зазначеного поняття.

Шкідливі умови праці – це сукупність факторів виробничого середовища та трудового процесу, які негативно впливають на здоров'я працівників або підвищують ризик

виникнення професійних захворювань. До таких умов належать фізичні, хімічні, біологічні та психофізіологічні фактори, які перевищують допустимі норми, встановлені чинним законодавством.

Зазначена сфера регулюється Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП України) та Законом України «Про охорону праці», положення яких визначають обов'язки роботодавців щодо забезпечення безпечних умов праці, а також надання працівникам компенсацій за роботу в шкідливих умовах, включаючи додаткові відпустки, скорочений робочий день та підвищену оплату праці. Відповідно до статті 153 КЗпП України на всіх підприємствах, в організаціях і установах повинні бути створені нешкідливі і безпечні умови праці, забезпечення яких покладається на власника або уповноважений ним орган. Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, механізмів, машин, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів індивідуального та колективного захисту, що використовуються працівниками, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів з охорони праці. Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний запровадити сучасні засоби безпеки, що запобігають нещасним випадкам на виробництві, та забезпечити санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань працівників [2].

Таким чином, КЗпП України передбачає вагомі положення, спрямовані на забезпечення безпечних умов праці для працівників. Вказаний нормативно-правовий акт встановлює права працівників на охорону їхнього здоров'я та життя в процесі виконання трудових обов'язків, а також визначає обов'язки роботодавців зі створення таких умов праці, які відповідають встановленим стандартам безпеки, що є важливим аспектом забезпечення та реалізації трудового законодавства України.

Положення статті 13 Закону України «Про охорону праці» також зобов'язує роботодавця створювати на робочому місці в кожному структурному підрозділі умови праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечувати дотримання вимог законодавства щодо права працівників у галузі охорони праці. З цією метою роботодавець здійснює контроль за функціонуванням системи управління охороною праці, що забезпечує усунення причин, що призводять до професійних захворювань; представляє прогресивні технології, досягнення науки і техніки, засоби механізації та автоматизації виробництва, вимоги ергономіки; контролює дотримання працівником технологічного режиму, правил поведінки з машинами, механізмами, устаткуванням та іншими засобами виробництва, використанням засобів колективного та індивідуального захисту праці, виконанням робіт відповідно до вимог охорони праці тощо [3].

Отже, вказаний нормативно-правовий акт визначає конкретні зобов'язання роботодавців щодо забезпечення безпеки на робочих місцях. Закон України «Про охорону праці» вимагає від роботодавців проводити регулярні інструктажі з охорони праці, забезпечувати працівників засобами індивідуального захисту та створювати умови. Перелічені заходи мінімізують ризики виробничих травм і професійних захворювань, що гарантує право працівників на безпечні умови праці.

Під час воєнного стану законодавство України щодо трудових правовідносин продовжує діяти, проте є деякі особливості, які враховуються в умовах надзвичайних ситуацій. Окрім перелічених вище нормативно-правових актів, на період воєнного стану в державі створено новий Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який визначає відповідні особливості праці. Однією з характерних особливостей є укладення тимчасових трудових договорів на певний термін. Це пов'язано з тим, що багато працівників були

змушені переїхати на іншу територію, евакуюватися і тимчасово втратили працездатність. Тому роботодавець може укладати тимчасові трудові договори на певний термін з іншими працівниками, які зможуть замінити евакуйованих працівників під час воєнного стану, щоб не було дефіциту кадрів і робочої сили. Крім того, роботодавець має право навіть без його згоди перевести працівника на іншу роботу, якщо ця робота йому не протипоказана за станом здоров'я [4].

Отже, в умовах воєнного стану робочий день подовжено, тому збільшення робочого часу до 60 годин на тиждень і встановлення шестиденного робочого тижня є цілком законними. Так, під час воєнного стану нормальна тривалість робочого часу для працівників критичної інфраструктури може збільшитися з 40 до 60 годин на тиждень. Разом з тим встановлено, що для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури, для яких згідно з нормами чинного законодавства встановлено скорочену тривалість робочого часу, тривалість робочого часу на період дії воєнного стану не може перевищувати 40 годин на тиждень. При цьому тривалість щотижневого безперервного відпочинку може бути скорочена з 42 до 24 годин. Норми статті 53, частини 1 статті 65, частини 3–5 статті 67, статті 71, 73, 78-1 КЗпП України та частини 2 статті 5 Закону України «Про відпустки» не поширюються на період дії воєнного стану.

Чинним КЗпП України в статті 100 передбачено, що робота в умовах воєнного стану прирівнюється до роботи з небезпечними для життя умовами праці, що передбачає відповідне підвищення заробітної плати. При цьому варто зауважити, що відповідно до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» оплата праці здійснюється на умовах, визначених трудовим договором сторін.

Вбачаємо в цьому невідповідність між двома зазначеними нормативними актами, що полягає в різному підході до оплати праці в умовах воєнного стану. Так, КЗпП України встановлює обов'язкову надбавку, а спеціальний закон дає можливість встановлювати оплату на договірних умовах, що може суперечити вимозі підвищення заробітної плати в небезпечних умовах праці.

Роботодавець звільняється від відповідальності за несвоєчасну виплату заробітної плати та може порушувати законодавчі умови оплати праці, але за умови, що таке порушення сталося не з вини роботодавця, а лише внаслідок воєнних дій або через інші обставини непереборної сили. Але звільнення роботодавця від відповідальності за порушення умов виплати заробітної плати не скасовує цього обов'язку. Отже, навіть після затримки виплати працівникам заробітної плати роботодавець повинен виплатити її в повному обсязі, як це передбачено трудовим договором. Термін виплати заробітної плати в умовах воєнного стану може бути перенесений до повного відновлення роботи підприємства, установи.

Крім регулярної винагороди існують інші способи, які регулюються трудовим законодавством. Тому підприємство, установа має право встановити простій роботи, спричинений організаційними чи технічними умовами, необхідними для повного виконання роботи, непереборною силою чи іншими обставинами.

У разі неможливості повноцінного функціонування підприємства чи установи внаслідок ворожих дій, а також неможливості провадження певної діяльності роботодавець може надати працівникам обов'язкову відпустку, але без збереження заробітної плати. Якщо у працівника є невикористана відпустка за календарний рік, він може використати її за власним бажанням і за згодою роботодавця. При цьому працівнику виплачується середній зарібок, який визначається згідно з Порядком обчислення середнього зарібку, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України.

У період воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику в наданні відпустки. З цього приводу О. Стасів наголошує на тому, що під час воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні будь-якої відпустки (крім відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами та у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо працівник працює на об'єктах критичної інфраструктури [5, с. 67].

Відмова роботодавця надати відпустку, окрім зазначених видів, врегульована також й спеціальним законом. Це, перш за все, необхідно для забезпечення стабільної роботи підприємства, установи, організації та виконання критично важливих завдань. В умовах воєнного стану ненадання відпустки працівникам, особливо у сфері оборони, енергетики, транспорту та інших ключових секторів, можна обґрунтувати пріоритетом національної безпеки та забезпеченням безперервної роботи підприємства.

Чинним трудовим законодавством передбачено, що працівники можуть бути переведені на скорочену тривалість робочого часу за домовленістю між працівником і роботодавцем або позмінну. Однак слід пам'ятати, що після цього виплата буде зменшена відповідно до розрахунків, буде здійснена до виконання роботи або до закінчення робочого часу працівника.

А. Петришак зазначає, що якщо внаслідок бойових дій підприємство не може повноцінно функціонувати та виконувати весь спектр робіт, то працівники, чия діяльність може здійснюватися поза місцем роботи, можуть працювати дистанційно. Дистанційна робота передбачає виконання професійних обов'язків за місцем проживання або в інших зручних для працівника місцях, але не на території підприємства. Така робота може здійснюватися за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, тобто через Інтернет. Оскільки дистанційна робота не обмежує обсяг виконуваних завдань, оплата повинна здійснюватися в повному обсязі відповідно до трудового договору. Таким чином, навіть в умовах воєнного стану працівники мають право на повну заробітну плату за виконання своїх обов'язків [6].

Таким чином, під час воєнного стану дистанційна робота є важливим механізмом, який дозволяє забезпечити безперервність трудових процесів, захистити життя та здоров'я працівників та їхні робочі місця. Дистанційна робота виступає практичним і важливим інструментом, який гарантує не лише безпечні умови роботи працівників, але й збереження трудових відносин та стабільність роботи підприємства, установи, організації в умовах воєнного стану.

Окрім перелічених перешкод в організації праці, з'явилися також значні проблеми в організації бізнесу та логістичного зв'язку через воєнний стан та ведення бойових дій на території держави. Відбулася так звана галузева трансформація, а саме організації, установи та підприємства, що знаходилися на територіях ведення активних бойових дій, повністю або частково трансформувалися, деякі з них були евакуйовані в більш безпечні міста. Погіршилася ситуація у сфері зайнятості та працевлаштування населення. У зв'язку з евакуацією населення, внутрішнім переміщенням, багато українців втратили роботу і на новому місці вимушені шукати нову.

Наслідком проблем у сфері зайнятості є також проблема відтоку працездатного населення з ринку праці. Особливо це пов'язано з мобілізацією до лав Збройних Сил України, сил територіальної оборони чи волонтерської діяльності, а також еміграції закордон. Звідси зростає потреба в раціональному використанні праці та кадровому забезпеченні [7].

У зв'язку з цим, держава на законодавчому рівні встановила можливість залучати жінок до важких видів робіт. Так, Закон «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» у статті 9 врегульовує використання праці

жінок (крім вагітних жінок і жінок, які мають дитину віком до одного року) за їх згодою на важких роботах і роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, при цьому обмежується положення частини 5 статті 43 Конституції України, якою забороняється використання праці на роботах, небезпечних для здоров'я.

Крім того, стаття 11 цього Закону за ініціативою роботодавця може бути призупинено дію окремих положень колективного договору, які також стосуються локального забезпечення права на безпечні та здорові умови праці. Таким договором може бути, наприклад, гарантія надання роботодавцем безкоштовної путівки на оздоровлення та санаторно-курортне лікування працівникам, які працюють із шкідливими умовами праці. У воєнний час ця можливість для працівника може бути припинена з ініціативи роботодавця.

Отже, дефіцит кадрів, особливо чоловіків, породжує нові складнощі для роботодавців. Тому держава поступово намагається на законодавчому рівні врегулювати працю жінок на важких роботах і роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці. Попри те, що обмежується конституційне право, про що вже було відзначено попередньо, питання залучення жінок на таких видах роботи є досить складним.

У період воєнного стану працівники отримують додаткові можливості для захисту власного життя та життя своїх близьких. Зокрема, стаття 4 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачає, що у разі ведення бойових дій у районах, де розташоване підприємство, установа або організація, а також за наявності загрози життю чи здоров'ю працівника, він має право розірвати трудові відносини за власною ініціативою у термін, зазначений у заяві. Винятком є випадки, що стосуються примусового залучення до суспільно корисних робіт або робіт на об'єктах критичної інфраструктури в умовах воєнного стану [4].

Таким чином, основними особливостями шкідливих умов праці під час воєнного стану є наступні фактори, окрім загальних:

1. Фізична безпека: ризики обстрілів, ракетних атак; руйнування інфраструктури внаслідок бомбардувань; мінування ворогом територій.
2. Погіршення умов праці внаслідок руйнування критичної інфраструктури: відсутність або порушення постачання електроенергії, водопостачання, тепла; невідповідність приміщень нормам безпеки та гігієни через пошкодження приміщень або через тривале перебування в укриттях, підвальних приміщеннях тощо.
3. Психологічний тиск та постійний стрес через загрозу життю й здоров'ю своє та своїх близьких; емоційне навантаження через відсутність стабільності, постійні повітряні тривоги.
4. Працівники критичної інфраструктури часто змушені працювати понаднормово та в умовах підвищеної небезпеки, ризиками повторного обстрілу.

Крім цих обставин, основною проблемою праці сьогодні є безпека для працівників, які продовжують працювати на підприємствах, в установах чи організаціях територій, де ведуться бойові дії. Тому роботодавець зобов'язаний забезпечити працівників усім необхідним для більш ефективного виконання певних видів діяльності на підприємстві або вжити заходів щодо евакуації підприємства, організації чи установи разом із працівниками з метою збереження свого підприємства, життя і здоров'я всіх своїх працівників. Саме роботодавцям доводиться контролювати процес роботи в умовах воєнного стану, особливо на тимчасово окупованих територіях.

Отже, уникнути шкідливих умов праці під час воєнного стану повністю не завжди можливо, оскільки бойові дії та інші пов'язані зі збройною агресією фактори можуть

створювати небезпечні ситуації для працівників. Проте є певні заходи, які допомагають мінімізувати вплив шкідливих умов праці:

1. Дистанційна робота. Якщо це дозволяє характер роботи, працівники можуть працювати віддалено з більш безпечних місць, що знижує ризики, пов'язані з перебуванням на територіях активних бойових дій чи на підприємствах, які піддаються атакам.

2. Евакуація. Під час воєнного стану законодавство передбачає можливість евакуації працівників до більш безпечних місць. Це дає змогу захистити життя та здоров'я працівників, а також тимчасово призупинити роботу на шкідливих виробництвах.

3. Забезпечення засобами індивідуального захисту. У випадках, коли робота в шкідливих умовах є неминучою (наприклад, на об'єктах критичної інфраструктури), важливо забезпечити працівників сучасними засобами індивідуального захисту. Це можуть бути спеціальні костюми, респіратори, бронежилети тощо.

4. Гнучкий графік та тимчасове призупинення роботи. В умовах підвищеної небезпеки роботодавці

можуть запроваджувати гнучкий графік роботи або тимчасово призупиняти роботу підприємств, що дасть змогу уникнути додаткових ризиків.

5. Залучення до робіт, що не пов'язані з безпосередньою небезпекою. За можливості працівників можна перевести на інші, менш шкідливі роботи або до регіонів, де немає активних бойових дій.

6. Контроль за тим, щоб під час підвищеного рівня небезпеки чи загрози обстрілу всі працівники перебували в укритті, що захистить їх від загрози втрати життя та смерті.

Загалом, позбутися шкідливих умов праці повністю під час воєнного стану може бути складно, проте роботодавці зобов'язані вживати всіх можливих заходів для забезпечення безпеки працівників. Це важливо в контексті як збереження життя та здоров'я трудового колективу, так і реалізації функціонування підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, адже це основний фактор підтримки економіки України та її стабілізації та відновлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 23 липня 1996 р. № 322-08 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
3. Про охорону праці: Закон України від 14 жовтня 1992 р. № 2694-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
4. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 10.09.2024).
5. Стасів О. В. Особливості реалізації права на безпечні та здорові умови праці в умовах воєнного стану. *Особливості реалізації прав у сфері праці та соціального захисту в умовах воєнного стану*: Матеріали Круглого столу. Львів, Харків, Вінниця. 2022. С. 66-68.
6. Петришак А. Оплата праці під час війни: що робити підприємствам, що вимушено зупинили роботу. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/210059_oplata-prats-pd-chasvyni-shcho-robiti-pdprimstvam-shcho-vimusheno-zupinili-robotu (дата звернення: 10.09.2024).
7. Національний інститут стратегічних досліджень. Ринок праці України в умовах воєнного стану: деякі аналітичні оцінки. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/rynok-pratsi-ukrayiny-v-umovakh-voyennoho-standu-deyakie-analitychni-otsinky> (дата звернення: 10.09.2024).

**ВИЗНАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ,
ЯКІ ЗНАЙШЛИ ТИМЧАСОВИЙ ЗАХИСТ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ****RECOGNITION OF PROFESSIONAL QUALIFICATIONS OF UKRAINIANS HOLDING
TEMPORARY PROTECTION STATUS AT THE EUROPEAN UNION****Бурак В.Я., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права***Львівський національний університет імені Івана Франка***Рим О.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права***Львівський національний університет імені Івана Франка*

У статті розглянуто проблеми працевлаштування українців, які отримали тимчасовий захист через неспровоковану російську військову агресію та повноцінне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. У дослідженні проаналізовано заходи, вжиті Європейським Союзом та його державами-членами для підтримки цих осіб, зокрема активацію Директиви 2001/55/ЄС про тимчасовий захист. Акцентовано, що ця директива гарантує українцям, які були змушені залишити свою країну, мінімальні соціальні права, серед яких право на працю, доступ до освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я та інші.

Особливу увагу приділено проблемам, перед якими постають переміщені особи під час спроби інтегруватися на європейські ринки праці. З'ясовано, що однією з основних перешкод для цього є утруднена процедура визнання їхньої професійної кваліфікації, оскільки стандарти і вимоги до професійної освіти можуть значно відрізнятися. Автори аналізують ініціативи Європейської Комісії, спрямовані на подолання цієї проблеми, зокрема програми визнання професійної кваліфікацій, перекваліфікації, професійного навчання та підвищення рівня навичок для українських громадян.

Висвітлено роль національних служб зайнятості у сприянні працевлаштуванню українців, зокрема через створення спеціальних програм та механізмів для полегшення їхньої адаптації. Наголошено на дієвості співпраці державних органів з приватним сектором і міжнародними організаціями для забезпечення підтримки переміщених осіб у контексті визнання їхньої професійної кваліфікації та наступного професійного навчання.

У статті зроблено висновки щодо необхідності комплексного підходу до вирішення проблем успішного та сталого працевлаштування українських громадян у державах-членах ЄС, що включає як нормативні, так і практичні аспекти визнання професійної кваліфікації та професійного навчання. Адже працевлаштувавшись, чи будучи залученими до професійного навчання, наші співгромадяни отримують фінансову незалежність, зберігають та вдосконалюють свої навички, що можуть бути використані для майбутньої відбудови України, а також зменшують соціальне навантаження на державні органи та приймаючі громади.

Ключові слова: право на працю, професійна кваліфікація, професійне навчання, працевлаштування, працівник, тимчасовий захист.

The article addresses the problems of employment of Ukrainians who received temporary protection in connection with the unprovoked Russian military aggression and full-scale invasion of Ukraine on 24 February 2022. The study analyses the measures taken by the European Union and its Member States to support these persons, in particular, the activation of Directive 2001/55/EC on temporary protection. It is emphasized that this Directive guarantees minimum social rights to Ukrainians who were forced to leave their country, including the right to work, access to education, social security, healthcare, and others.

Particular attention is paid to the problems faced by displaced persons when trying to integrate into European labour markets. It is found that one of the main obstacles to this is the complicated procedure for recognizing their professional qualifications since the standards and requirements for vocational education may differ significantly. The authors analyze the European Commission's initiatives aimed at overcoming this problem, in particular, programs for the recognition of professional qualifications, retraining, vocational training, and skills development for Ukrainian citizens.

The authors highlight the role of national employment services in facilitating the employment of Ukrainians, in particular through the creation of special programs and mechanisms to facilitate their adaptation. The authors emphasize the effectiveness of cooperation between government agencies, the private sector, and international organizations to provide support to displaced persons in the context of recognition of their professional qualifications and further vocational training.

The article concludes that a comprehensive approach is needed to solve the problems of successful and sustainable employment of Ukrainian citizens in the EU Member States, including both regulatory and practical aspects of professional qualification recognition and vocational training. After all, by being employed or involved in vocational training, our fellow citizens gain financial independence, retain and improve their skills that can be used for the future reconstruction of Ukraine, and reduce the social burden on government agencies and host communities.

Key words: right to work, professional qualification, vocational training, employment, employee, temporary protection.

Вступ. Неспровокована російська військова агресія та повноцінне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, що були найрішучіше засуджені Європейським Союзом (далі – ЄС), спричинили наймасштабніше з часів Другої світової війни переміщення людей, які змушені були шукати притулку. Кількість людей, які залишили свої домівки та вимушено покинули Україну, сягнула приблизно шести мільйонів¹. Лише за чотири тижні після початку війни проти України до ЄС прибуло близько 3,5 мільйони людей.

Імплементативним рішенням Ради ЄС 2022/382 від 04.03.2022 [2] було встановлено наявність масового напливу

в ЄС переміщених осіб, які мали залишити Україну через збройний конфлікт, та було активовано Директиву Ради 2001/55/ЄС від 20.07.2001 про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому (далі – Директива про тимчасовий захист) [1]. Ці початкові заходи мали допомогти із проходженням кордону, пошуком житла та сприяти гарантованому отриманню соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. Активація механізму тимчасового захисту тісно пов'язана із визначенням мінімального обсягу соціальних прав переміщених осіб, адже кожна держава-член ЄС має власні національні системи їхньої реалізації, а такі властиво і повинні застосо-

¹ Згідно з даними сайту The Operational Data Portal, який був створений у 2011 році під егідою Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, 5 640 475 українців, які змушені були тікати через війну, знайшли притулок у країнах Європи URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 26.09.2024).

уватись щодо осіб, які отримали захист. У цьому контексті ст. 12 Директиви про тимчасовий захист визначає, що держави-члени щонайменше повинні дозволити особам, які користуються тимчасовим захистом, працювати за наймом чи як самозайняті особи згідно із правилами, що застосовуються до професії, а також брати участь у таких видах діяльності як можливість отримання освіти для дорослих, професійне навчання (підготовка) та практичне навчання на робочих місцях [6, с. 45].

Сьогодні ЄС продовжує підтримку тимчасово переміщених з України осіб, керуючись підходами своєчасного та повноцінного соціального захисту тих, хто тікає від війни. Європейська Комісія (далі – ЄК) у своїй актуальній діяльності зорієнтована на майбутні потреби таких осіб, особливо з огляду на потенційну можливість їхнього тривалого перебування на теренах ЄС. Адже 25 червня 2024 року Рада ЄС ухвалила рішення про продовження тимчасового захисту до 4 березня 2026 року для понад 4 мільйонів українців, які рятуються від російської загарбницької війни [17].

У цьому контексті ЄК особливо просить держави-члени ЄС сприяти переміщенням особам у реалізації їхнього права на працю, гарантованим відповідно до Директиви про тимчасовий захист. Адже якнайшвидше працевлаштування може мати великий вплив на життя шукачів притулку, дозволяючи їм бути економічно незалежними та зумовлюючи їхню якісну інтеграцію в місцеву громаду, водночас зменшуючи економічний тягар у приймаючих державах. Тут важливо зауважити, що досягнення високого рівня зайнятості вважається одним із ключових напрямів діяльності ЄС, рівно ж як і припинення фінансування безробіття [5, с. 154–155; 21, с. 74]. Тож і щодо українців ЄС діє так само: прагне максимально працевлаштувати.

Серед заходів, що мали б сприяти зайнятості переміщених з України осіб, чи не найважливіше значення мають ті, що зорієнтовані на визнання професійної кваліфікації українців. На цьому, серед іншого наголошено у повідомленні ЄК «Вітаючи тих, хто тікає від війни в Україні: готовність Європи задовольнити потреби» від 23.03.2022 [10]. Адже не таємниця, що мігранти здебільшого залучені до роботи, яка не потребує підтвердження не лише здобутого ними у рідній країні фаху, але й будь-якого фаху узагалі, бо є простою некваліфікованою низькооплачуваною працею. Ця фактична ситуація серед іншого зумовлена складністю процесу визнання професійної кваліфікації мігранта у країні перебування.

У цьому контексті насамперед зауважимо, що на рівні ЄС визнання професійної кваліфікації засвідчує можливість особи здійснювати професійну діяльність за конкретною спеціальністю в країні перебування. Способи підтвердження кваліфікації залежать від типу професії та наявності громадянства ЄС. Зокрема, існує фактичне та юридичне підтвердження професійної кваліфікації осіб, які мають намір працевлаштуватися в одній із країн ЄС, хоч навчалися поза її межами. Основна відмінність між ними полягає в тому, що юридичне визнання стосується регламентованих професій, тоді як фактичне – нерегульованих [4, с. 65].

Оцінювання кваліфікації осіб нерегульованих професій на практиці часто не проводиться на належному рівні, бо ж спеціальних правових інструментів щодо визнання кваліфікації для нерегульованих професій в ЄС немає. Вирішення цього питання належить до сфери дискреційних повноважень роботодавця. Недостатнє знання освітніх систем інших держав-членів і відсутність документальних підтверджень професійної кваліфікації призводять до небажання роботодавців брати на роботу осіб з іноземною кваліфікацією.

Маючи на меті зареалізувати цій ситуації, ЄК ініціювала процес створення Європейської рамки кваліфікацій (EQF)

[22], що мала б допомогти роботодавцям краще розуміти й порівнювати рівні кваліфікацій у різних країнах, різних системах освіти й навчання [15; 19]. Сьогодні цей правовий інструмент допомагає із працевлаштуванням тимчасово переміщених з України осіб. Це стало можливим завдяки спільним зусиллям українських та європейських партнерів, а також Європейського фонду освіти (ETF), що у 2023 році провели порівняння національних рамок кваліфікацій (NQF) третіх країн з Європейською рамкою кваліфікацій (EQF) [13]. Підготований за наслідками цього проєкту звіт [14], має полегшити визнання кваліфікацій і навичок між державами-членами ЄС і державами, що не є членами ЄС, покращити транскордонну кар'єру, розширити можливості працевлаштування та навчання для окремих осіб, а також забезпечити належне інформування роботодавців про навиків та кваліфікацію пошукувачів роботи. Щодо українського боку проблематики, то цей проєкт був покликаний сприяти інтеграції українців, які користуються тимчасовим захистом, на ринки праці ЄС і гарантувати їм можливість знайти роботу, яка відповідає їхнім навикам. Сьогодні це надзвичайно актуально, адже акцент соціальної підтримки тимчасово переміщених осіб з України змістився з фінансування їхнього перебування та задоволення базових потреб, до допомоги в утвердженні власної економічної незалежності та особистої відповідальності за власний добробут.

Зауважимо, що перевірка професійної кваліфікації тих, хто має намір працевлаштуватися у сфері, де не існує узгоджених мінімальних вимог до кваліфікованої підготовки, це право, а не обов'язок приймаючої держави-члена ЄС. Тож щодо працевлаштування українців, які користуються тимчасовим захистом, можуть бути використані також «Європейський кваліфікаційний паспорт для біженців» [16], або ж кваліфікаційний паспорт, розроблений ЮНЕСКО [23], чи подібні механізми, що діють в рамках Програми Erasmus+ (наприклад, REACT – інструментарій «Біженці та визнання») [18]. Хоча ці так звані паспорти самі по собі не є офіційним актом про визнання, вони все ж допомагають оцінити професійну кваліфікацію, яку, ймовірно, здобув біженець.

Забезпечення простого та швидкого механізму визнання професійної кваліфікації значною мірою полегшує інтеграцію українців та сприяє кращому використанню їхніх професійних вмінь та навичок, приносячи користь як їм самим, так і громаді, що їх приймає. Ба більше, це гарантує набуття нового досвіду та вмінь тими переміщеними особами, які будуть працевлаштовані упродовж періоду їхнього тимчасового захисту згідно з їхньою професійною кваліфікацією, і такий досвід та вміння можуть бути використані після їхнього повернення до України.

Сприяння визнанню професійної кваліфікації українців для повноцінного їхнього включення до суспільного життя на новому місці не єдиний захід, що його практикують на рівні ЄС. Доступу українців до європейського ринку праці також сприяють різноманітні навчання та підвищення кваліфікації, у результаті проходження яких потенційних пошукувачів роботи озброюють новими знаннями та вміннями. Нагадаємо, що Директивою про тимчасовий захист, гарантовано право на освіту для дорослих та професійне навчання (підготовку). Тут зокрема йдеться про низку заходів щодо залучення працівників до навчання як у роботодавця безпосередньо (професійне навчання), так і у освітніх закладах.

Забезпечені на рівні ЄС можливості підвищення кваліфікації та перекваліфікації для дорослих є одним із заходів сприяння повній та ефективній зайнятості українців. Вважається, що практичне поступове навчання на робочому місці мігрантів та біженців є ефективним інструментом якісної інтеграції на ринку праці. У цьому контексті насамперед варто виокремити такі компоненти професійного навчання як мовна підготовка працівників

та удосконалення комп'ютерної грамотності. На рівні ЄС переконані, що інвестуючи в професійне навчання людей, що користуються тимчасовим захистом, опосередковано роблять внесок у майбутнє відновлення України [11]. При цьому, варто пам'ятати, що наші партнери мають власний інтерес у професійному навчанні українців. А саме, сприяння перекваліфікації та професійне навчання мігрантів з України може допомогти задовольнити потреби ринку праці ЄС. Зокрема, з цією метою Європейське агентство з питань праці (ELA) визначило перелік професій щодо заповнення яких відчувається дефіцит. Ба більше, Європейський центр з розвитку професійної освіти (Cedefop, агентство ЄС, що підтримує розвиток європейської професійної освіти) проаналізував мільйони вакансій по всій Європі та визначив, які навички потрібні і де. Наприклад, існує високий і зростаючий попит на медичних працівників для задоволення нагальних потреб людей, які тікають від вторгнення росії в Україну. Враховуючи кількість переміщених дітей є велика потреба у педіатрах та українськомовних вчителів, які можуть допомогти цим дітям якнайшвидше інтегруватися у школи та мати стабільний режим життя [12].

Практичне застосування усієї цієї інформації покликані здійснити національні державні служби зайнятості, яким відведено ключову роль в активній реалізації політики на ринку праці, спрямованій на використання навичок тимчасово переміщених з України осіб. При цьому державні члени можуть гнучко адаптувати до своїх внутрішніх потреб соціальну підтримку українців. А саме, вони наділені повноваженнями щодо визначення умов та процедури професійного навчання, перекваліфікації, допомоги в підготовці до працевлаштування або здійснення підприємницької діяльності через мовні курси, консультування, базової підготовки або підтримки ведення бізнесу. Важливо, що фінансування цих заходів відбувається за кошти ЄС. Зокрема, допомога тимчасово переміщеним українцям у набутті необхідних навичок для виходу на ринок праці ЄС є одним із ключових напрямів фінансування Політики згуртованості ЄС [9; 20] і нової програми «Заходи зі згурто-

ваності для біженців у Європі» (CARE) [8], а також Фонду притулку, міграції та інтеграції [7].

Варто відзначити ініціативу ЄК щодо включення української мови до Інструменту ЄС із визначення профілю умінь для громадян третіх країн [3], що безумовно сприятиме українським шукачам роботи і тим, хто бажає продовжити навчання. Ще одна ініціатива щодо розвитку мовних та цифрових навичок впроваджується в рамках Пакту з навичок [24], що об'єднує регіональні та місцеві органи влади, освітні організації та неурядові організації, які беруть участь у підтримці людей, що залишили Україну.

Висновки. На завершення варто наголосити на тому, що активація режиму тимчасового колективного захисту для людей, які масово рятуються від війни в Україні, демонструє згуртованість європейської спільноти щодо підтримки українців. Як виявилось з часом, ця підтримка зорієнтована на сприяння інтеграції українців, які змушені були залишити власні домівки через бойові дії та шукати прихистку, у місцеві громади, що є зрозумілим. У цьому контексті чи не найбільш значимими та дієвими вважаються заходи щодо визнання професійної кваліфікації українців та їхнього наступного професійного навчання як одного із чинників, що сприяють ефективному залученню українців на ринки праці держав-членів ЄС. Адже працевлаштувавшись, чи будучи залученими до професійного навчання, наші співгромадяни отримують фінансову незалежність, зберігають та вдосконалюють свої навички, що можуть бути використані для майбутньої відбудови України, а також зменшують соціальне навантаження на державні органи та приймаючі громади. Їхній вклад в європейську економіку уже сьогодні відзначають на офіційному рівні ЄС. Зокрема, наголошено, що українці, які виїхали до ЄС після вторгнення росії, допомогли зменшити дефіцит робочої сили. Залишається лише сподіватись на наступне їхнє не менш активне залучення до відбудови економіки України, що безумовно розпочнеться як грандіозний проєкт після перемоги. Адже наша держава чекає на повернення кожного українця додому, хоч поки і не може гарантувати достатній рівень соціальної підтримки тим, хто повертається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Direkt_ES_2001_55.pdf?fbclid=IwAR39AHuYyCZiuXgvaAJKk29Br1MzKaVJX51IGnvaNlhR3SPsAv9oygOic7U (дата звернення: 26.09.2024).
2. Імплементативне рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 року що встановлює наявність масового напливу переміщених осіб з України у розумінні статті 5 Директиви 2001/55/ЄС та запроваджує тимчасовий захист URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Implement_rish_Ukraine.pdf?fbclid=IwAR3x8qLXj-nbpDHipwz_bfRDCigHqLEsiifUPY51yPu4tkMH9-3X9wal10U (дата звернення: 26.09.2024).
3. Інструмент ЄС для створення профілю умінь для громадян третіх країн URL: <https://europass.europa.eu/uk/third-country-nationals-and-europass> (дата звернення: 26.09.2024).
4. Рим О.М. Правове регулювання визнання професійної кваліфікації особи для працевлаштування в Європейському Союзі. *Держава та регіони*. Серія право. 2020. № 2 (68). С. 64–69.
5. Рим О.М. Правові аспекти реалізації Європейським Союзом політики у сфері зайнятості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: "Юриспруденція". 2019. Випуск 37. С. 154–158.
6. Рим О.М., Синчук С.М. Європейські стандарти соціального захисту переміщених з України осіб: все нове – добре забуте. *Право України*. 2022. № 6. С. 40–54.
7. Asylum, Migration and Integration Fund (2021-2027) URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/funding/asylum-migration-and-integration-funds/asylum-migration-and-integration-fund-2021-2027_en (дата звернення: 26.09.2024).
8. CARE – Cohesion's Action for Refugees in Europe URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/funding/care_en (дата звернення: 26.09.2024).
9. Cohesion Policy legislation 2021-2027 URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/legislation-and-guidance/regulations_en (дата звернення: 26.09.2024).
10. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions, Welcoming those fleeing war in Ukraine: readying Europe to meet the needs. Brussels, 23.3.2022, COM(2022) 131 final URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0131&qid=1702656599990> (дата звернення: 26.09.2024).
11. Communication from the Commission on Guidance for access to the labour market, vocational education and training and adult learning of people fleeing Russia's war of aggression against Ukraine URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022XC0616%2801%29> (дата звернення: 26.09.2024).
12. Commission Recommendation (EU) 2022/554 of 5 April 2022 on the recognition of qualifications for people fleeing Russia's invasion of Ukraine URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022H0554#ntr6-LI2022107EN.01000101-E0006 file:///C:/Users/Home/Downloads/C_2022_4050_1_EN_ACT_part1_v4.pdf (дата звернення: 26.09.2024).

-
13. Comparison report of European Qualifications Framework and Ukrainian National Qualifications Framework published URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1223&furtherNews=yes&newsId=10513> (дата звернення: 26.09.2024).
 14. Comparison report of the European Qualifications Framework and the Ukrainian National Qualifications Framework URL: <https://europass.europa.eu/system/files/2023-02/Comparison%20report%20final%20rev%2023-02-2023%20EN.pdf> (дата звернення: 26.09.2024).
 15. Council Recommendation of 22 May 2017 on the European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning (2017/C 189/03) URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017H0615\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017H0615(01)) (дата звернення: 26.09.2024).
 16. European Qualifications Passport for Refugees URL: <https://www.coe.int/en/web/education/recognition-of-refugees-qualifications> (дата звернення: 26.09.2024).
 17. How the EU helps refugees from Ukraine URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion/refugee-inflow-from-ukraine/> (дата звернення: 26.09.2024).
 18. REACT – Refugees and Recognition – An Erasmus+ Project URL: <https://www.nokut.no/en/about-nokut/international-cooperation/erasmus-projects/react--refugees-and-recognition/> (дата звернення: 26.09.2024).
 19. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning. OJ C 111. 06.05.2008. Pp. 1–7. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:32008H0506\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:32008H0506(01)) (дата звернення: 26.09.2024).
 20. Regulation (EU) 2022/562 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 amending Regulations (EU) No 1303/2013 and (EU) No 223/2014 as regards Cohesion's Action for Refugees in Europe (CARE) URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2022.109.01.0001.01.ENG (дата звернення: 26.09.2024).
 21. Рым О., Pylypenko P., The European Employment Strategy as a Tool Promoting Ukraine's Integration. *E-Journal of International and Comparative Labour Studies*. Volume 8, No. 3, September-October 2019. P. 68–84.
 22. The European Qualifications Framework URL: <https://europass.europa.eu/en/europass-digital-tools/european-qualifications-framework> (дата звернення: 26.09.2024).
 23. UNESCO Qualifications Passport URL: <https://www.unesco.org/en/emergencies/qualifications-passport> (дата звернення: 26.09.2024).
 24. What is the Pact for Skills? URL: https://pact-for-skills.ec.europa.eu/index_en (дата звернення: 26.09.2024).

**ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ ПЕДАГОГІЧНИХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
У КОНТЕКСТІ ЗМІН В ОСВІТЬОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ****WORK ORGANIZATION OF TEACHING AND SCIENTIFIC PEDAGOGICAL EMPLOYEES
IN THE CONTEXT OF CHANGES IN THE EDUCATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE**

**Середа О.Г., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри трудового права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**Красюк Т.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри трудового права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Авторами проаналізовано правові новели Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти» № 9600 (далі – Закон № 9600) з позицій відповідності чинному законодавству та державної освітньої політики, виявлено окремі спірні положення цього закону, надано пропозиції щодо їх доопрацювання та усунення суперечностей.

Зроблено акцент на особливій місії закладів вищої освіти, які завдяки безцінному кадровому потенціалу мають стати не тільки потужними навчальними центрами, а й центрами сучасних наукових досліджень та інновацій, створення нових наукових шкіл, що сприятиме розвитку та зміцненню країни. Зауважено, що Закон № 9600 дещо дисонує з такими завданнями українського ЗВО, знижуючи значення його наукової компоненти.

Звернено увагу на те, що наукова праця – це складний інтелектуальний процес, який з об'єктивних причин, пов'язаних з особливостями такої праці, важко точно виміряти часовими параметрами, оскільки не можна встановити початок, кінець та його закінчення. Зроблено висновок, що заздалегідь визначити з точністю до годин чи відсотків затрати часу на зазначений вид творчої праці, її тривалість неможливо з об'єктивних причин. Такі визначення, чи то у годинах, чи то у відсотках, можуть бути тільки приблизними, орієнтовними. Доказом цього виступають різні підходи до її обчислення майже в кожному закладі вищої освіти, що відображено в його локальних актах. Зауважено, що сказане так само стосується методичної та організаційної роботи. Точному обчисленню піддається тільки навчальна робота.

Наголошено, що Закон № 9600, яким передбачено зміни основних посад науково-педагогічних працівників та запровадження педагогічних посад в закладах вищої освіти, не містить правового механізму (підстав та процедури) переведення працюючих науково-педагогічних працівників в статус педагогічних працівників. Зроблено висновок, що таке переведення суттєво погіршить умови праці зазначеної категорії працівників, що призведе до зниження заробітної плати.

З огляду державних завдань сучасного українського закладу вищої освіти, доведено, що викладач, який працює в такому закладі, повинен обов'язково займатися науковою діяльністю. Професійний розвиток викладача дає змогу на основі власних досліджень якісно та на високому фаховому рівні керувати науково-дослідницькою роботою студентів, провадити нові наукові розвідки та робити свій внесок у скарбницю вітчизняної науки.

Ключові слова: правовий статус, науковий працівник, науково-педагогічний працівник, педагогічний працівник, робочий час, оплата праці, трудова функція, наукова діяльність.

The authors analyzed the legal amendments to the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Support of Scientific Work in Institutions of Higher Education" No. 9600 (hereinafter – Law No. 9600) from the point of view of compliance with the current legislation and state educational policy, certain disputed provisions of this law were identified, provided proposals for their revision and elimination of contradictions.

Emphasis is placed on the special mission of higher education institutions, which, thanks to their invaluable personnel potential, should become not only powerful educational centers, but also centers of modern scientific research and innovation, the creation of new scientific schools, which will contribute to the development and strengthening of the country. It was noted that Law No. 9600 is somewhat inconsistent with such tasks of the Ukrainian higher education institution, reducing the importance of its scientific component.

Attention is drawn to the fact that scientific work is a complex intellectual process, which, for objective reasons related to the specifics of such work, is difficult to accurately measure by time parameters, since it is impossible to establish its beginning, course and end. It was concluded that it is impossible to determine in advance with the accuracy of hours or percentages of time spent on the specified type of creative work, its duration for objective reasons. Such definitions, whether in hours or in percentages, can only be approximate, indicative. This is evidenced by different approaches to its calculation in almost every institution of higher education, which is reflected in its local acts. It is noted that the same applies to methodical and organizational work. Only educational work can be accurately calculated.

It is emphasized that Law No. 9600, which provides for changes in the main positions of scientific and pedagogical workers and the introduction of pedagogical positions in institutions of higher education, does not contain a legal mechanism (grounds and procedures) for the transfer of working scientific and pedagogical workers to the status of pedagogical workers. It was concluded that such a transfer will significantly worsen the working conditions of the specified category of employees, which will lead to a decrease in wages.

From a review of the state tasks of a modern Ukrainian institution of higher education, it has been proven that a teacher working in such an institution must necessarily engage in scientific activity. The teacher's professional development enables, on the basis of his own research, to qualitatively and at a high professional level manage the research work of students, conduct new scientific explorations and contribute to the treasury of national science.

Key words: legal status, scientific worker, scientific and pedagogical worker, pedagogical worker, working time, remuneration, labor function, scientific activity.

6 червня 2024 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти» (далі Закон № 9600), яким передбачається зміна основних посад науково-педагогічних працівників, запровадження педагогічних посад в закладах вищої освіти, зменшення кількості годин навчального навантаження та встановлення мінімального обсягу виконання

наукової роботи науково-педагогічними працівниками, встановлення максимального навчального навантаження на одну ставку педагогічного працівника в обсязі 60 відсотків робочого часу на навчальний рік, що становить приблизно 900 годин на навчальний рік, тощо [1]. Разом із цим у Законі № 9600 йдеться про те, що педагогічні працівники можуть забезпечувати проведення до 30 відсотків навчальних занять за освітньою програмою, а також інші

види навчальної роботи. Отже, законодавець, доповнюючи ст. 56 Закону України «Про вищу освіту» частинами першою, другою та шостою, передбачає можливість проводити навчальні заняття не тільки науково-педагогічними працівниками, а й педагогічними з навантаженням приблизно 900 годин на рік без виконання наукової роботи. Нелогічним і незрозумілим є встановлення 30 відсотків робочого часу для науково-педагогічного працівника на навчальний рік виконання ним наукової роботи. Викликає сумніви норма Закону № 9600 щодо встановлення обсягів річного навчального навантаження для педагогічних працівників – приблизно 900 годин на рік, в той час як Законом України «Про фахову передвищу освіту» передбачено, що навчальне навантаження на одну ставку викладацького складу закладу фахової передвищої освіти становить 720 годин на навчальний рік.

Суттєвими недоліками Закону № 9600 вбачається відсутність в його тексті правового механізму переведення з посади науково-педагогічного на посаду педагогічного працівника, також принципово важливого положення про порядок оплати праці педагогічних працівників. Саме така невизначеність негативно позначиться на організації роботи навчального закладу.

Зауважимо, що Закон № 9600 не отримав схвалення під час обговорення на засіданні Співки ректорів закладів вищої освіти України. З метою дотримання трудових і соціально-економічних прав громадян з числа наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників Профспілка працівників освіти і науки України звернулася з листом від 13.06.2024 р. №02-5/309 до Президента України з пропозицією застосувати при його підписанні право вето та повернути його на доопрацювання. У зверненні наголошено, що зміни до Законів України «Про вищу освіту» та «Про наукову та науково-технічну діяльність», внесені законом № 9600, не сприятимуть підтримці наукової роботи в закладах вищої освіти та є неефективними. Такі нововведення, на думку ЦК Профспілки, призведуть до звуження трудових прав працівників, а також суттєвого зниження розміру заробітної плати окремих науково-педагогічних працівників, погіршення умов їхньої праці, що заборонено статтею 22 Конституції України. Цілком погоджуємося із викладеною думкою Профспілок у листі до Президента України.

У нашому науковому дослідженні ми проаналізували положення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти», який ще не підписаний гарантом Конституції, та акцентували увагу на окремі проблемні питання, які містять цей закон, що потребують, на наше переконання, перегляду і доопрацювання.

Мета цієї статті є аналіз правових новел до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти» № 9600 та на його основі розробка рекомендацій, науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на доопрацювання окремих спірних положень вказаного закону.

Різні аспекти праці наукових, педагогічних та науково-педагогічних працівників досліджувало чимало українських фахівців. Серед них: Г. О. Барабаш, Н. М. Вапнярчук, Г. С. Гончарова, Л. В. Жук, Н. Я. Заболотна, Л. Ф. Купіна, С. В. Лисенко, Н. М. Швець, Н. М. Хуторян, А. М. Юшко, О. Г. Ярошенко, О. М. Ярошенко та ін. Наукові доробки зазначених вчених є важливим підґрунтям для подальшої розвідки за тематикою нашого дослідження.

Як вже зазначалося, 6 червня 2024 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти» (далі Закон № 9600). 18 червня цей закон було направлено на підпис Президенту України, але станом на 1 вересня 2024 року він ще не набрав чинності. Розглянувши зміст Закону № 9600, вважаємо за необхідне надати зауваження і пропозиції, спрямовані на удосконалення окремих його положень, що обґрунтовано викликають певні заперечення.

Так, у Законі № 9600 міститься положення про те, що не менше 30 відсотків робочого часу науково-педагогічного працівника на навчальний рік становить наукова робота. Для осмислення цієї норми слід звернутися до чинного Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII, де визначено поняття «науково-педагогічний працівник». Так, у ст. 53 цього Закону зазначено, що це особи, які за основним місцем роботи у закладах вищої освіти провадять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність [2]. Таким чином, як випливає з офіційного визначення, трудова діяльність цієї категорії працівників має складатися з чотирьох її видів: навчальної (освітньої), методичної, наукової (науково-технічної або мистецької) та організаційної.

Зазначене до появи новел Закону № 9600 ні в кого не викликало заперечень, адже зрозуміло, що специфіка науково-педагогічної праці полягає в необхідності виконання різних за змістом і напрямками видів робіт. Значне інтелектуальне та розумове напруження, витрачання творчої енергії зумовлює проблему ефективного використання робочого часу та фактичного обліку в годинах усіх видів роботи. Робочий час зазначеної категорії працівників має свої особливості, що пов'язано з його тривалістю, розподілом і використанням.

У ст. 56 Закону України «Про вищу освіту» чітко визначено, що робочий час науково-педагогічних працівників становить 36 годин на тиждень (скорочена тривалість робочого часу) і включає виконання ними навчальної, методичної, наукової, організаційної роботи та інших трудових обов'язків. Крім цього в даній статті вказано, що норми часу наукової роботи повинні визначатися закладом вищої освіти. Це означає, що наукова робота має розраховуватися в годинах або відсотках, виходячи із специфіки і профілю закладу вищої освіти.

Для оцінки наукової роботи мають застосовуватися такі показники, як кількість монографій, посібників, наукових статей, здійснених відкриттів, патентів, наявних наукових проєктів і грантів та ін. Зважаючи на особистісні, суб'єктивні чинники, окреслені види кожен дослідник може виконувати з різними, не однаковими затратами часу.

Зауважимо, що особливою рисою наукової діяльності викладача є те, що він продовжує її і поза навчальним закладом та поза робочим часом. Наукова праця – це завжди творчий пошук і процес, який складно піддається нормуванню, оскільки не можна бути свідком розумової діяльності, контролювати початок, хід і закінчення творчого процесу. Отже, зазначимо, що з точністю до годин чи відсотків і заздалегідь затрати часу на зазначений вид творчої праці практично неможливо визначити, а тільки орієнтовно, приблизно та, звичайно, з розумних позицій. Сказане не означає, що не треба встановлювати розподілу робочого часу науково-педагогічного, педагогічного працівника за видами роботи. Навпаки, вважаємо, що такий орієнтовний розподіл часу певною мірою дисциплінує та організує працівника. У даному разі мова йде про розумність підходу, певну гнучкість у визначенні робочих годин на ті чи інші види роботи. На користь нашої позиції свідчать показники наукової роботи, які, якщо подивитися, в кожному закладі вищої освіти завжди будуть різними. Це пов'язано ще з тим, що за фактично один і той самий виконаний вид наукової роботи (наприклад, написання підручника) може бути оцінений в годинах або відсотках по-різному, що відображено у локальних актах закладів вищої освіти.

Слід зазначити, що на практиці виникає проблема, яким чином обчислити обсяг не тільки наукової роботи, а й методичної та організаційної роботи, зважаючи на те, що облік робочого часу науково-педагогічного працівника підлягає чіткій регламентації тільки під час проведення лекції, практичного чи семінарського заняття, іспиту, заліку.

З приводу цього можна зробити висновок, що практично неможливо точно в конкретних годинах обчислити види методичної, наукової і організаційної роботи. Реаль-

ному обчисленню в годинах піддається тільки навчальна робота. Вважаємо що, заклади вищої освіти в Положенні про організацію освітнього процесу, встановлюючи норми робочого часу при плануванні методичної, наукової і організаційної роботи, можуть вказувати лише на орієнтовні, приблизні (мінімальні або максимальні) години або відсотки, що виділяються на окремий вид такої роботи. При цьому, як уже зазначалося, виходити з позицій розумності та специфіки свого навчального закладу.

Новелою закону № 9600 є те, що науково-педагогічним працівникам може бути збільшено навчальне навантаження до 60 відсотків їх робочого часу, якщо вони не займаються науковою роботою. У такому разі вони переходять в статус педагогічного працівника. Отже, викладачів, які не виконують достатнього обсягу наукової роботи, пропонується переведення в статус педагогічних працівників з встановленням певного обсягу навчального навантаження, яке може виконуватись педагогічними працівниками в межах освітніх програм вищої освіти.

Крім цього, в якості педагогічних працівників також можуть бути залучені до освітнього процесу досвідчені фахівці-практики, які не ведуть наукової роботи.

Звертаємо увагу, що вказані нововведення призведуть до суттєвого зниження заробітної плати окремих науково-педагогічних працівників, погіршенням умов їх праці.

Безумовною вадою Закону № 9600 є те, що він не містить правового механізму переведення (кого, за якими критеріями та підставами, яким чином) працюючих науково-педагогічних працівників в педагогічні працівники. Таке переведення пов'язано із зміною істотних умов праці, внаслідок чого буде зменшено оплату праці та суттєво змінено умови праці науково-педагогічних працівників. Зважаючи на те, що сьогодні в освітньому законодавстві відсутні норми щодо зміни істотних умов оплати праці науково-педагогічним працівникам, виконання Закону № 9600 вбачається неможливим.

У Законі № 9600 йдеться, що максимальне навчальне навантаження на одну ставку науково-педагогічного працівника не може перевищувати 30 відсотків робочого часу, а педагогічного працівника – 60 відсотків робочого часу на навчальний рік. Отже, спостерігаються принципово нові підходи до розподілу та обліку робочого часу науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти. Однак законодавець не уточнив, від якої кількості годин рахувати, наприклад, 60 відсотків робочого часу на навчальний рік. І це ще одна невизначеність, яка не сприятиме якісній організації праці в освітньому закладі.

Це положення потребує, на наш погляд, більш докладного аналізу. Тож, звернемося до чинних правових актів, які регламентують робочий час. КЗпП України та Законом України «Про вищу освіту» для педагогічних та науково-педагогічних працівників встановлено скорочений робочий час (36 годин на тиждень). Загальна тривалість робочого часу науково-педагогічних працівників на навчальний рік була визначена у «Положенні про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах» (далі – Положення), затверджену наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р., і становила 1548 годин. Із прийняттям Закону України «Про вищу освіту» це Положення у 2014 р. втратило чинність. Міністерство освіти і науки України у своєму листі від 13 березня 2015 р. № 1/9-126 надало роз'яснення і рекомендації закладам вищої освіти розробити, затвердити і оприлюднити власні Положення про організацію освітнього процесу.

Аналізуючи Положення про організацію освітнього процесу окремих українських ЗВО, можна зробити висновок, що в розділах, присвячених робочому часу науково-педагогічних працівників, зафіксована тривалість робочого часу викладача з повним виконанням обов'язків становить 1548 годин на навчальний рік при середній тижневій тривалості 36 годин, однак ці години можуть бути й іншими. Тривалість робочого часу науково-педагогічного працівника на навчальний рік визначається з урахуванням відпускних, вихідних і святкових днів.

Річна тривалість робочого часу змінюється в залежності від кількості святкових днів, а тому її обрахування проводиться щорічно [3, с. 193].

Окремо відмітимо, що запропонована норма щодо навантаження педагогічного працівника, яка становить за новим законом 60 відсотків робочого часу на навчальний рік, дорівнює приблизно 928 годинам (виходячи із розрахунку 1548 годин на рік). Вважаємо таке положення неприйнятним, оскільки у статті 60 Закону України «Про фахову передвищу освіту» вказано: «Навчальне навантаження на одну ставку викладацького складу закладу фахової передвищої освіти становить 720 годин на навчальний рік» [4]. Запропоновані зміни до Закону України «Про вищу освіту» призведуть до дискримінації педагогічних працівників, які працюють у закладах вищої освіти порівняно з їх колегами у закладах фахової передвищої освіти, де навчальне навантаження складає 720 годин на навчальний рік. Цілком справедливим є встановлення таким педагогічним працівникам навчального навантаження на рівні закону, а саме 720 годин.

В Законі № 9600 пропонується внести зміни до ст. 55 Закону України «Про вищу освіту» щодо найменування посад педагогічних працівників, які будуть працювати у закладах вищої освіти без виконання наукової роботи, але навчальне навантаження у таких працівників буде більше, ніж у науково-педагогічних працівників. Це означає, що якщо науково-педагогічний працівник не виконує належним чином наукову роботу, то йому замість неї потрібно збільшити навчальне навантаження. Така думка видається помилковою. На наше переконання, не можна бути кваліфікованим викладачем вищого освітнього закладу і не займатися науковою роботою. Це суперечить і тим завданням, які мають виконувати сучасні українські ЗВО, як осередки не тільки з підготовки висококласних фахівців, а й як науково-дослідницькі центри. Як справедливо зазначає Л. В. Жук, сучасне українське суспільство не може функціонувати та розвиватися без науки та наукових досліджень, високих технологій, а також інноваційної діяльності. Інтелектуальною платформою наукового та інноваційного розвитку країни слугують саме заклади вищої освіти, які мають потужний науковий і кадровий потенціал для здійснення наукової та науково-технічної діяльності [5 с. 147].

Безумовно, в діяльності науково-педагогічних працівників значне місце займає науково-дослідна робота, яка, відповідно до ст. 65 Закону України «Про вищу освіту», поряд із науковою, науково-технічною та інноваційною у закладах вищої освіти є невід'ємною складовою освітньої діяльності і провадиться з метою інтеграції наукової, освітньої і виробничої діяльності в системі вищої освіти. Проведення наукової і науково-технічної діяльності університетами, академіями, інститутами є обов'язковим.

Мистецька діяльність так само становить невід'ємну складову освітньої діяльності закладів вищої освіти культурологічного та/або мистецького спрямування і провадиться з метою поглиблення професійних компетентностей, інноваційної діяльності в мистецтві, що сприяє створенню нового культурно-мистецького продукту.

У Рекомендаціях про статус викладацьких кадрів вищих навчальних закладів, які прийняті Генеральною конференцією Організації Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) 21 жовтня – 12 листопада 1997 року, надано роз'яснення, що під «науковою роботою» розуміються процеси, під впливом яких викладацькі кадри закладів вищої освіти постійно оновлюють знання зі свого предмета або готують наукові публікації, розповсюджують свої праці, розвивають та вдосконалюють свої педагогічні навички і підвищують свою наукову кваліфікацію [6].

Серед обов'язків науково-педагогічних працівників у ст. 58 Закону України «Про вищу освіту» зазначено, що вони зобов'язані провадити наукову діяльність та підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, наукову кваліфікацію.

З огляду контексту нашої статті доречно навести узагальнення, зроблене в монографічному дослідженні О. Г. Ярошенко. Аналізуючи ставлення науково-педагогічних працівників до виконання науково-дослідницької діяльності, вона справедливо стверджує, що «одні органічно поєднують її з викладацькою, другі – головну увагу приділяють науковим дослідженням, треті – віддають перевагу навчально-методичному забезпеченню освітнього процесу» [7, с. 9]. Наша позиція підкріплюється і думкою Н. Заболотної, яка переконана, що глибокі професійні знання, наукові досягнення науково-педагогічних працівників неможливі без тривалої систематичної творчої праці – вивчення літературних джерел, проведення експериментальних робіт, наукового тлумачення і формулювання наукових ідей, необхідних для особистого професійного зростання та навчання студентів, а також для виконання наукових досліджень [8, с. 134]. Вважаємо, що саме гармонійне поєднання наукової та педагогічної діяльності є запорукою досягнення якісних освітніх результатів.

Якщо замислитися на загальною концепцією Закону № 9600, то не важко зрозуміти, що вона певною мірою суперечить сучасному розумінню місії закладів вищої освіти. Так, із прийняттям Закону України «Про вищу освіту» змінилась роль науково-дослідницької діяльності в університетах. Законом України «Про вищу освіту» передбачено, що в обов'язки науково-педагогічних працівників університетів входить провадження наукової діяльності, підвищення наукової кваліфікації, розвиток творчих здібностей осіб, які навчаються.

Н. О. Дівінська в своєму дослідженні зазначає, що науково-дослідницька діяльність студентів вищого навчального закладу здійснюється за основними напрямками: науково-дослідницька діяльність, що є складовою навчального процесу і обов'язкова для всіх студентів (написання рефератів, підготовка до семінарських занять, підготовка і захист курсових, дипломних робіт, виконання завдань дослідницького характеру в період виробничої практики на замовлення підприємств тощо); науково-дослідницька діяльність студентів поза навчальним процесом, участь у наукових гуртках, виконання госпрозрахункових наукових робіт у межах творчої співпраці кафедр, факультетів; написання тез наукових доповідей, публікацій та ін. Науковому керівнику необхідно виконати ряд завдань, а саме: ознайомити виконавців науково-дослідної роботи з науковими методами дослідження, в тому числі інноваційними, навчити застосовувати їх на практиці; навчити самостійно планувати і організовувати науково-дослідну роботу, виділяти актуальну наукову проблему і знаходити шляхи її вирішення та ін. [7, с. 154–155]. Отже, для організації освітнього процесу на основі результатів власних досліджень, а також впровадження результатів досліджень із залученням студентів, викладачу потрібні не лише методологічні знання та методичні навички проведення наукового дослідження, а й відповідні дослідницькі уміння, володіння методами використання інноваційних технологій навчання, сформована готовність до виконання нау-

ково-дослідної роботи. Таким чином, викладач виступає не лише як фахівець із своєї навчальної дисципліни, але і як науковець, який оприлюднює свої результати шляхом наукових публікацій у вітчизняних та міжнародних виданнях, бере участь у наукових конференціях та симпозиумах, самостійно підвищує рівень кваліфікації, науково-дослідницької діяльності. Це складний педагогічний процес, який вимагає застосування комплексу методологічних підходів.

Виконання наукової роботи викладачем закладу вищої освіти також тісно пов'язане із ще одним вагомим компонентом – формуванням та розвитком наукових шкіл. Науковий керівник, передаючи свій досвід і знання аспірантам, повинен проводити наукові дослідження, які є важливою складовою забезпечення високої якості підготовки фахівців. У свою чергу ефективна реалізація наукових досліджень сприяє просуванню закладу вищої освіти у міжнародних рейтингах. Вбачається закономірним і очевидним, що викладач, який працює із студентами та аспірантами, повинен займатися науковою діяльністю, передавати їм свої знання, використовуючи вміння та досвід. Отже, педагогічний та науково-педагогічний працівник вищого освітнього закладу не може не займатися науково-дослідницькою роботою.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що наукова діяльність науково-педагогічних працівників – це завжди постійний творчий процес, який складно піддається нормуванню. Наукова творчість не має меж та наперед встановлених форм, але вона підпорядковується об'єктивним закономірностям. Нормування творчої праці неможливе внаслідок її унікальності й неповторності [9, с. 7]. Отже, вбачається неможливим з точністю до годин та відсотків підрахувати тривалість наукової роботи, адже її показники в кожному закладі вищої освіти завжди будуть примірними та різними. Вважаємо, що переведення науково-педагогічного працівника у статус педагогічного суттєво змінить і погіршить умови праці зазначеної категорії працівників і призведе до зниження заробітної плати. Така ситуація в оплаті праці вбачається критичною і несправедливою і врешті-решт загрозливою, бо може стати каталізатором виїзду науковців за кордон. Зазначимо, що викладач, який працює в закладі вищої освіти повинен обов'язково займатися науковою діяльністю. До того ж виконання цього виду роботи пов'язано із підвищенням кваліфікації науково-педагогічного працівника. Професійний розвиток викладача дає змогу на основі власних наукових досліджень якісно та професійно керувати науково-дослідницькою роботою студентів та робити свій внесок у науку.

І головне – зміни, передбачені Законом № 9600, через невизначеність, суперечливість окремих розглянутих нами положень, а також відсутність будь-яких регламентаційних механізмів, зокрема щодо переведення в статус педагогічного працівника, його оплати, умов праці тощо, на наше глибоке переконання, не сприятиме кращій організації праці педагогічних та науково-педагогічних працівників сучасного закладу вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти : Закон України від 06.06.2024 р. № 3791–ІХ. URL: <http://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42441> (Дата звернення 14.09.2024 р.).
2. Про вищу освіту: Закон України від 01. 07. 2014 р. № 1556-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1556-18> (Дата звернення 14.09.2024 р.).
3. Красюк Т. Використання робочого часу науково-педагогічними працівниками вищих навчальних закладів та його нормування у контексті Закону України «Про вищу освіту». *Право та інновації*. : №1 (13). 2016. С. 192–198.
4. Про фахову передвищу освіту Закон України від від 06.06.2019 р. № 2745-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2745-19> (Дата звернення 14.09.2024 р.).
5. Жук Л. В. Наукові дослідження у вищих навчальних закладах: сутність, значення та перспективи. *Проблеми економіки та управління*. 2017. Вип. 4. № 873(5). С. 146–153.
6. Рекомендація про статус викладацьких кадрів вищих навчальних закладів: Рекомендація МОП та ЮНЕСКО (Париж, 21.10.1997 р.). URL: <http://www.lexed.ru/doc.php?id=3890#> (Дата звернення 14.09.2024 р.).
7. Концепція та методологія реалізації науково-дослідницької діяльності суб'єктів навчально-виховного процесу університетів: монографія, за ред. О.Г. Ярошенко. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України. 2016. 178 с.
8. Заболотна Н. Я. Реалізація науково-педагогічними працівниками права займатися професійною діяльністю. *Jurnal juridic national: Teorie si practica*. 2019. № 6 (40). С. 132–134.
9. Барабаш Г.О. Особливості правового регулювання праці науковців і його вдосконалення: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. 2005. 19 с.

ВІДМОВА У ПРИЙНЯТТІ НА РОБОТУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ РОЗГЛЯДУ ТРУДОВОГО СПОРУ В СУДІ

REFUSAL OF EMPLOYMENT AS A GROUND FOR CONSIDERING A LABOR CASE IN COURT

Тарнавська М.І., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Шардакова А.С., студентка III курсу

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена проблематиці тієї категорії судових спорів, підставою яких є відмова у прийнятті на роботу. Аналізується практика Верховного Суду (далі – ВС) і Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Наголошується про недопустимість застосування до вказаної категорії підходів, схожих з тими, що застосовуються до цивільно-правових публічних договорів. Так, в останній категорії діє правило, за яким договір мають укласти з кожним, хто виявить волю до його укладення (за наявності в продавця товарних запасів і можливості укладення договору). Щодо трудових спорів згаданої категорії, то сама лише наявність вакансії не означає обов'язку роботодавця укласти трудовий договір з кожним, хто до нього звернеться. Такий обов'язок у нього взагалі не виникає, адже це б порушувало право роботодавця на професійний добір працівників. Однак, ВС наголошує на існуванні категорії осіб, з якими укладення трудового договору є обов'язковим. До цієї категорії, зокрема, належать працівники запрошені на роботу в порядку переведення, молоді спеціалісти, яких в установленому законом порядку направлено на роботу до цієї організації тощо.

Загалом ВС акцентує на двох основних аспектах, які слід перевірити при розгляді спорів про незаконність відмови у прийнятті на роботу: 1) належність позивача до категорії осіб, з якими укладення трудового договору є обов'язковим; 2) наявність дискримінації, тобто дискримінаційний характер підстав, з яких позивачеві було відмовлено у прийнятті на роботу.

Якщо вказані два пункти не підтвердились, суди як правило, відмовляють позивачеві у задоволенні позову. ВС наголошує на праві роботодавця вести професійний добір кандидатів, таким чином він має право обрати одного з наявних кандидатів або не обрати жодного. При цьому підстава відмови не може бути дискримінаційною.

У статті розглянуто також рішення ЄСПЛ у справі «Юрчић проти Хорватії», де Суд встановив наявність дискримінації за статтю і висловив занепокоєння щодо підтексту національних рішень хорватських судів та інших органів, за якими фактично мається на увазі, що жінки не повинні працювати або шукати роботу під час вагітності або навіть тоді, коли про вагітність достеменно невідомо, але вона можлива. На думку Суду, такі гендерні стереотипи є серйозною перешкодою до досягнення справжньої гендерної рівності.

Ключові слова: Верховний Суд, Європейський Суд з прав людини, судова практика, трудові спори, відмова у прийнятті на роботу, дискримінація, права жінок.

The article is devoted to the problems of that category of litigation, the basis of which is the refusal to accept a job. The practice of the Supreme Court (hereinafter – Supreme Court) and the European Court of Human Rights (hereinafter – ECtHR) is analyzed.

It is emphasized that it is inadmissible to apply to the specified category approaches similar to those applied to civil-law public contracts. So, in the last category, there is a rule according to which the contract must be concluded with anyone who shows the will to conclude it (provided the seller has inventory and the possibility of concluding a contract). As for labor disputes of the mentioned category, the mere presence of a vacancy does not mean that the employer is obliged to conclude an employment contract with everyone who applies to him. He does not have such an obligation at all, because it would violate the employer's right to professional selection of employees. However, the Supreme Court emphasizes the existence of a category of persons with whom the conclusion of an employment contract is mandatory. This category, in particular, includes employees invited to work in the order of transfer, young specialists who are sent to work in this organization in accordance with the procedure established by law, etc.

In general, the Supreme Court emphasizes two main aspects that should be checked when considering disputes about the illegality of a refusal to accept a job: 1) the plaintiff belongs to the category of persons with whom the conclusion of an employment contract is mandatory; 2) the presence of discrimination, that is, the discriminatory nature of the grounds on which the plaintiff was denied employment.

If the specified two points are not confirmed, the courts, as a rule, deny the plaintiff the satisfaction of the claim. The Supreme Court emphasizes the right of the employer to conduct a professional selection of candidates, thus he has the right to choose one of the available candidates or not to choose any. At the same time, the reason for refusal cannot be discriminatory.

The article also considers the decision of the ECtHR in the case "Jurčić v. Croatia", where the Court established the existence of gender discrimination and expressed concern about the implication of the national decisions of the Croatian courts and other authorities, which actually imply that women should not work or seek work under during pregnancy or even when pregnancy is not known for sure, but it is possible. According to the Court, such gender stereotypes are a serious obstacle to achieving true gender equality.

Key words: Supreme Court, European Court of Human Rights, case law, labor cases, refusal of employment, discrimination, women's rights.

Постановка проблеми. Як відомо, трудові спори можуть виникати не лише після укладення трудового договору чи внаслідок його розірвання, а й до його укладення. Справи про визнання відмови в укладенні трудового договору незаконною не є такими поширеними, як інші категорії трудових спорів, однак зустрічаються в практиці судів і, зокрема, Верховного Суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно, ця категорія справ привертає увагу дослідників. Зокрема, їй присвячені праці М. П. Дибань, А. В. Єфремової, Коно-

пельцевої О. О., О. М. Ярошенка [1–4] та ін. Втім, практика ВС постійно поповнюється новими рішеннями, що містять висновки з питань застосування норм матеріального права. ЄСПЛ теж нещодавно прийняв низку рішень, що є релевантними даній темі, а отже потребують наукового осмислення. Висвітлення згаданих аспектів і є метою нашої публікації.

Питання незаконності відмови у прийнятті на роботу – це передусім пошук балансу між інтересами роботодавця і потенційного працівника. У цій сфері роботодавець наді-

лений правом розсуду, адже обираючи між кількома кандидатами він цілком законно керується власними бізнес інтересами, інтересами власної справи. Наявність вакансії не означає, що кандидата, який бажає зайняти вакантне місце зобов'язані прийняти на роботу, навіть якщо він відповідає певним формальним вимогам. Інакше кажучи, не слід розглядати трудовий договір за аналогією до публічного договору в цивільному праві, де підприємств зобов'язаний укласти договір з кожним, хто звернеться до нього, за умови наявності товару. Наявність вакансії не позбавляє роботодавця права здійснювати добір працівників, обирати серед кандидатів або й не обрати жодного серед наявних.

Про це нагадує і Верховний Суд. Так, у постанові ВС від 22.12.2021 у справі № 483/1615/20 провадження № 61-2803св21 [5] про визнання відмови у прийнятті на роботу незаконною Суд, власне, дійшов до висновку про відсутність підстав для такого визнання. ВС наголосив, що за правилами ст. 22 КЗПП України забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу. Згідно Конституції України будь-яке пряме або непряме обмеження чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання не допускається. Вимоги щодо віку, рівня освіти, стану здоров'я працівника можуть встановлюватися законодавством України.

При розгляді справи такої категорії суд обов'язково повинен встановити, чи не належить позивач до кола осіб, з якими роботодавець зобов'язаний укласти трудовий договір. До таких осіб належить, зокрема, працівники, запрошені на роботу в порядку переведення, молоді спеціалісти, яких в установленому законом порядку направлено на роботу до цієї організації тощо. У згаданій справі позивач не належав до кола таких осіб. Натомість, посадова Інструкція комірника, – посади, на яку претендував позивач, передбачала обов'язок працівника обліковувати наявні на складі матеріальні цінності і звітну документацію про їх рух та внесення їх до облікової бухгалтерської програми з розбивкою за рахунками та видами матеріальних цінностей. Втім, позивач не надав судам належних доказів того, що володіє навичками роботи у цій програмі. Таким чином, на думку ВС, суди попередніх інстанцій, що відмовили у позові, належним чином дослідили та дали оцінку доказам [5].

У іншій справі [6] ВС розглянув спір між особою, яка мала намір влаштуватися на роботу вчителем фізкультури і загальноосвітньою школою, третя особа – районний центр зайнятості. Позивач просив визнати відмову у прийнятті на роботу неправомірною, зобов'язати адміністрацію школи прийняти його на посаду вчителя та укласти трудовий договір. Позов мотивований тим, що 23 жовтня 2017 року позивач подав особисто директору школи дві заяви: одну про звільнення (від імені свого сина, який на той час був вчителем фізкультури у цій школі), іншу – вже від власного імені, – про прийом на роботу [6]. Директор відмовився проставити вхідний штамп і пообіцяв надати відповідь через місяць. На думку Позивача, вказана посада стала вакантною (з огляду на звільнення попереднього вчителя), а оскільки сам позивач раніше попрацював у цій школі 27 років, то вважав, що його заява повинна була бути розглянута невідкладно і додаткового вивчення не потребувала. Серед інших аргументів позивача було також те, що директор, обравши іншого претендента на посаду вчителя фізкультури, керувався особистими вподобаннями, а не інтересами дітей [6].

Рішенням судів першої та апеляційної інстанцій у задоволенні позовних вимог про визнання відмови неправомірною, зобов'язання адміністрації школи прийняти позивача на посаду і укласти трудовий договір відмовлено [6].

Верховний Суд зайняв таку ж позицію.

При цьому ВС врахував свої висновки, викладені у Постанові від 5 вересня 2018 р. у справі № 647/2279/17 (провадження № 61-24277св18), де вказано, що «відповідно до ч. 2 ст. 232 КЗПП суди безпосередньо розглядають позови про укладення трудових договорів, у тому числі інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір (наприклад, коли у випадках, передбачених законодавством, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний приймати в порядку працевлаштування інвалідів і неповнолітніх, направлених на роботу в рахунок броні; осіб, які були звільнені в зв'язку з направленням на роботу за кордон, призовом на строкову чи альтернативну військову службу і повернулися після закінчення цієї роботи чи служби), або які вважають, що їм відмовлено в укладенні трудового договору всупереч гарантіям, передбаченим ст. 22 КЗПП» [6].

ВС наголосив, що згадана ст. 22 КЗПП України містить два окремі склади правопорушень, про що раніше зазначалося у Постанові ВС від 27 березня 2019 р. у справі № 349/81/18 (провадження № 61-43402 св18). Оскільки позивач не належить до категорії осіб, з якими відповідач зобов'язаний укласти трудовий договір, а дискримінаційної ознаки у даній справі теж немає, то ст. 22 КЗПП не порушувалась [6].

Крім того, відповідно до ст. 21 КЗПП України, укладення трудового договору, як і будь-якої іншої двосторонньої угоди, потребує не тільки згоди працівника, а й згоди власника або уповноваженого ним органу. Цим забезпечується оптимальне узгодження інтересів роботодавця і особи, яка бажає укласти трудовий договір, інакше роботодавець буде позбавлений можливості у повному обсязі виконувати свої функціональні обов'язки щодо підбору та розміщення кадрів і нести відповідальність за той обсяг роботи, за який він відповідає за законом [6].

Таким чином, при прийомі на роботу роботодавець наділений доволі широким розсудом і Втім, є певні наріжні камені. Одним з таких наріжних каменів є заборона дискримінації.

Цікавий приклад дискримінації у сфері працевлаштування наведено у справі «Юрчич проти Хорватії» (рішення ЄСПЛ від 4 лютого 2021 р.) [7]. У цій справі тісно переплетені трудові відносини і особисте, приватне життя заявниці, яка через 10 днів після проведеної процедури штучного запліднення *in vitro* уклала трудовий договір з компанією, офіс якої розташовувався за 360 км. від місця проживання жінки [7]. Про свою вагітність заявниця дізналась лише через три тижні і її лікуючий лікар підтвердив, що на момент прийняття на роботу пані Юрчич не могла знати достеменно про свій стан. Втім, офіс хорватської лікарняної каси відмовив їй в реєстрації як застрахованого працівника та відповідно, відмовив у виплаті компенсації заробітної плати через відпустку у зв'язку з хворобою, назвавши страхування фіктивним [7]. П. Юрчич, у свою чергу, в різних судових інстанціях вимагала визнати дії фонду такими, що дискримінують її не лише як жінку, а й як жінку, яка вдалась до процедури *in vitro* [7]. Втім, національні суди не вбачали дискримінації і стали на бік фонду.

ЄСПЛ зазначив, що відмова у прийнятті на роботу чи в призначенні страхових виплат, пов'язаних із вагітністю та супутніми хворобами, є прямою дискримінацією [7–8].

ЄСПЛ також зауважив, що хорватська влада жодним чином не пояснила, як заявниця уклала фіктивний трудовий контракт, не знаючи вагітна вона, чи ні (п. 81 Рішення [8]). Суд окремо звернув увагу на те, що не було жодного юридичного обов'язку повідомляти про проведення про-

цедури *in vitro* або про те, що особа, яка укладає трудовий контракт, може бути вагітною на момент його укладення. Крім того, національне законодавство Хорватії забороняє роботодавцю запитувати будь яку інформацію стосовно вагітності. Запитування подібної інформації щодо вагітності чи її планування, зазначив ЄСПЛ, є прямою дискримінацією за ознакою статі (п. 81 Рішення [8]).

В пункті 83 Рішення [8] Суд висловлює занепокоєння щодо підтексту національних рішень хорватських судів та інших органів, за якими фактично мається на увазі, що жінки не повинні працювати або шукати роботу під час вагітності або навіть тоді, коли про вагітність достеменно невідомо, але вона можлива. На думку Суду, такі гендерні стереотипи є серйозною перешкодою до досягнення справжньої або substantive, змістовної гендерної рівності. У цьому розумінні ЄСПЛ також згадав п. 42–45 рішення у справі *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal* від 25 липня 2017 р.

Як наслідок, Суд постановив, що відмова у прийнятті на роботу вагітної жінки або відмова у виплаті їй сум, пов'язаних з трудовими відносинами є прямою дискримінацією за статтю, яка не може бути виправдана фінансовими інтересами держави (п. 84 Рішення [8]). На підставі цього, Суд постановив, що різниця в ставленні до заявниці, як до жінки, яка завагітніла внаслідок процедури *in vitro*

не була об'єктивно законною або необхідною за цих обставин.

Цікаво, що у цій справі окрім дискримінації ЄСПЛ звернув увагу також на таке негативне явище як професійна деформація працівників державних органів, які створюються для фінансування соціальних виплат. Подібні рішення можуть свідчити тільки про фінансовий інтерес держави – зазначив Суд [7].

Таким чином у спорах про визнання відмови у прийнятті на роботу незаконною слід пам'ятати про недопустимість застосування до вказаної категорії підходів, схожих з тими, що застосовуються до цивільно-правових публічних договорів. Так, в останній категорії діє правило, за яким договір мають укласти з кожним, хто виявить волю до його укладення (за наявності в продавця товарних запасів і можливості укладення договору). Щодо трудових спорів згаданої категорії, то сама лише наявність вакансії не означає обов'язку роботодавця укласти трудовий договір з кожним, хто до нього звернеться. Такий обов'язок у нього взагалі не виникає, адже це б порушувало право роботодавця на професійний добір працівників. Однак, ВС наголошує на існуванні категорії осіб, з якими укладення трудового договору є обов'язковим, а також на недопустимості будь якої дискримінації при укладенні трудового договору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дибань М. П. Необґрунована відмова в прийнятті на роботу як вияв дискримінації у сфері праці. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 73–79. URL: http://www.pravoisusplstvo.org.ua/archive/2016/6_2016/part_1/15.pdf
2. Єфремова А. В. Заборона необґрунованої відмови у прийнятті на роботу як юридична гарантія реалізації права на працю. Напрями розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення. 2017. С. 313–315. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/03_11_2017/pdf/93.pdf
3. Конопельцева О. О. Заборона необґрунованої відмови у прийнятті на роботу як юридична гарантія реалізації права на працю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 151–154. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/515837.pdf>
4. Ярошенко О. М. Правові наслідки необґрунованої відмови у прийнятті на роботу. Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві : зб. наук. пр. за матеріалами Інтернет-конференції, 26 лютого 2019 р. – Харків : НДІ ПЗІР НАПрН України, 2019. – С. 146–149 URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2019/26.02.19/26.02.19-74-75.pdf>
5. Постанова Верховного Суду від 22 грудня 2021 р. у справі № 483/1615/20 (провадження № 61-2803св-21) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102149384>
6. Постанова ВС від 14 квітня 2020 р. у справі № 474/321/18, провадження № 61-158св19 URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=88833139&red=10000397fb9cc0525a3bbc897ea8a23189a6af&d=5>
7. Зоріна Єва. Відмова у працевлаштуванні під час вагітності – пряма дискримінація. *Закон і Бізнес*. Портал ECHR: Ukrainian Aspect. URL: <https://www.echr.com.ua/vidmova-u-pracevlashtuvanni-pid-chas-vagitnosti-pryama-diskriminaciya/>
8. CASE OF JURČIĆ v. CROATIA. Judgment. 4 February 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%22CHAMBER%22%22itemid%22%3A%22001-207633%22%7D>

ОСОБЛИВОСТІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ТА ДЕЯКИХ ІНШИХ ОСІБ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

PECULIARITIES OF PENSION PROVISION OF PEOPLE RETIRED FROM MILITARY SERVICE AND SOME OTHER PERSONS UNDER MODERN CONDITIONS

Халимон С.І., д.ю.н., професор,
заступник начальника кафедри (завідувач кафедри)
теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Ганьба О.Б., д.ю.н., доцент,
начальник кафедри (завідувач кафедри)
теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Бомбергер І.Л., к.ю.н., доцент,
учений секретар

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Повномасштабна війна загострила питання державної політики в Україні у сфері реформування системи пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб. Основними чинниками, які ускладнюють процес реформування пенсійної системи: складний соціально-економічний стан в країні, воєнний стан, активні міграційні процеси, погіршення демографічної ситуації, нестабільність у суспільстві, різка диференціація доходів громадян та ін.

Разом з тим, в таких умовах соціальний захист військовослужбовців потребує особливої уваги, оскільки мова йде про відповідне право військовослужбовців і гарантію держави щодо його забезпечення, як вагомий мотиваційний чинник до виконання своїх завдань на високому професійному рівні. Розмір пенсійного забезпечення впливає на престиж військової служби.

В статті відзначається значне підвищення наукового інтересу при дослідженні питань правового регулювання пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб за період дії правового режиму воєнного стану в Україні.

В результаті проведеного дослідження здійснено аналіз проблемних аспектів у правовому регулюванні пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб в сучасних умовах на основі аналізу судової практики.

З'ясовано проблемні аспекти у правовому регулюванні пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб, зокрема в статті проаналізовано: перерахунок призначених пенсій для осіб, яким вона була призначена до першого березня 2018 року; обмеження максимального розміру пенсії 10 прожитковими мінімумами; перерахунок пенсії у зв'язку із зміною прожиткового мінімуму.

Ключові слова: соціальне забезпечення, пенсійне забезпечення, соціальний захист, військовослужбовці, особи звільнені з військової служби, правове регулювання, пенсія за вислугу років.

The full-scale war exacerbated the state policy of Ukraine that relates to the sphere of reformation the pension system of people retired from military service and some other persons. There are main factors that improve the process of reforming the pension system: difficult socio-economic situation in the country, the state of war, active migration processes, the deterioration of the demographic situation, instability in society, sharp differentiation of citizens' incomes, etc.

At the same time, in such conditions, the social protection of military personnel requires special attention, since it is about appropriate right of military personnel and the state's guarantee of its provision, as a strong motivational factor to perform their tasks at a high professional level.

The article notes a significant increase in scientific interest in researching issues of legal regulation of pension provision for persons retired from military service and some other persons during the period of the legal regime of martial law in Ukraine.

As the result of the conducted research, an analysis of problematic aspects in the legal regulation of pension provision of persons retired from military service and some other persons under modern conditions was carried out. The research was based on the analysis of judicial practice.

Problematic aspects in the legal regulation of pension provision for persons retired from military service and some other persons are clarified. In particular, the article analyzes: recalculation of assigned pensions for persons to whom it was assigned before March 1, 2018; limiting the maximum amount of the pension to 10 subsistence minimums; pension recalculation due to changes in the subsistence minimum.

Key words: social security, pension provision, social protection, military, persons retired from military service, legal regulation, retirement pension.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 Конституції України наша держава є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою. А тому відповідно до ст. 46 «громадяни України мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Пенсійне забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб сьогодні набуло особливої актуальності. Багатократне збільшення особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань викликane необхідністю боронити державу від збройної агресії росії потенційно призводить до збільшення кількості отримувачів пенсій за вислугою років відповідно до

умов норм і порядку пенсійного забезпечення громадян України із числа осіб, які перебували на військовій службі, службі в правоохоронних органах, та деяких інших осіб, які мають право на пенсію за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [1].

Право на пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, є соціальним правом людини, в механізмі реалізації якого важливу роль відіграє держава. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» [2]. Зазначені конституційні приписи мають таку ж саму дію і стосовно осіб звільнених з військової служби, але з конкретизацією у ст. 17, а саме «Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей» [2].

Особливістю правового статусу військовослужбовців є те, що в силу специфіки виконання ними особливого виду державної служби – військової служби, вони користуються правами і свободами з певними обмеженнями, які передбачені законодавством, і визначаються особливостями проходження військової служби [3, с. 654].

Особливий правовий статус військовослужбовців впливає на правове становище, соціальний захист цієї категорії громадян і після їх звільнення з військової служби. Держава надає їм гарантії соціального захисту не тільки під час виконання обов'язків військової служби і після її закінчення [4, с. 45].

Військовослужбовці виконують конституційні свої обов'язки з додатковими фізичними і психологічними навантаженнями, а в умовах збройної агресії із ризиком для життя і здоров'я. В свою чергу держава забезпечує соціальний захист цієї категорії громадян і після їх звільнення з військової служби. Основними правовими актами, що визначають гарантії прав і свобод військовослужбовців та осіб, звільнених з військової служби, виступають закони України.

Питання забезпечення прав і свобод, соціального захисту військовослужбовців стали чинником який безпосередньо впливає на морально-психологічний стан військовослужбовців, здатність підрозділів виконувати бойові завдання за призначенням. Військовослужбовці які забезпечують оборону держави, захист суверенітету і територіальної цілісності України від російської військової агресії отримують статус учасника бойових дій і держава гарантує їм соціальний захист, як під час проходження військової служби так і після її закінчення [3, с. 669].

Однак несистемні дії законодавчої та виконавчої гілок влади України призвели до того, що система пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб може зазнати краху в недалекій перспективі. Вже станом на 2024 рік Пенсійний фонд України заявляє, що заборгованість перед пенсіонерами складає 67 мільярдів гривень, лівова частка із них це заборгованості перед військовими пенсіонерами [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікаційна активність з досліджуваної тематики досить висока, важко проаналізувати весь перелік наукових праць оприлюднених навіть за період дії правового режиму воєнного стану. Як вірно відзначають Кравченко М. В. та Вітенко З. Р. дійсно «повномасштабна війна поглибила увагу до соціального захисту військовослужбовців, зокрема у сфері пенсійного забезпечення» [6, с. 131]. Зеленко Н., Костючик Б. провівши дослідження рівня пенсійного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей констатують низький рівень адекватності виплат даній категорії громадян. А також пропонують «для покращення даної ситуації перш за все переглянути розміри прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, адже саме від цього показника і залежать мінімальні розміри пенсійних виплат для військовослужбовців та членів їх сімей». Вважають, що «доцільно також суттєво підвищити розмір заробітної плати військовослужбовцям як бази нарахувань для майбутніх пенсійних виплат. Завдяки його збільшенню потенційні пенсіонери військовослужбовці зможуть брати участь у недержавному (добровіль-

ному) пенсійному забезпеченні, яке дозволить накопичити їхні кошти та забезпечити гідну старість». Також озвучують пропозицію «запровадження для військовослужбовців спеціального накопичувального пенсійного рахунку (у вигляді професійної пенсійної схеми), враховуючи світову практику, де зберігатимуться їхні кошти, інвестуватимуться і тим самим принесимуть додатковий дохід» [7, с. 93–94].

Важливим також «є аналіз світових практик пенсійного забезпечення військовослужбовців та врахування його при коригуванні механізмів надання таких пенсійних виплат в Україні» [8, с. 87]. Особливої уваги на нашу думку заслуговує висновок Зеленко Н. та Зеленко В. «... що навіть після завершення цієї війни існуватиме велика ймовірність повторення агресії, вимагає впровадження якісно нових підходів до здійснення політики оборони та захисту держави, важливою складовою якої є дієва соціально-мотиваційна складова громадян, які вирішили стати захисниками вітчизни» [8, с. 89].

Дійсно по завершенню війни Україна матимемо велику кількість отримувачів пенсій за Законом № 2262-ХІІ, а необхідність посилення оборонної складової вимагатиме утримувати збільшену чисельність збройних сил та військових формувань, що призводитиме до надвисоких видатків у тому числі на пенсійне забезпечення. Проблеми пенсійного забезпечення як складової соціального захисту військовослужбовців активно розглядаються і на рівні дисертаційних досліджень. Так, Хортюк Н. В. досліджуючи правове регулювання соціальних гарантій військовослужбовців за трудовим законодавством України запропонувала «... вдосконалення законодавчої бази у сфері соціального забезпечення військовослужбовців» шляхом розробки та прийняття «а) Стратегічного плану дій для ветеранів на 2024–2027 роки; б) Плану дій щодо забезпечення економічного благополуччя та психологічного здоров'я ветеранів; в) нової пенсійної схеми Збройних сил України» [9, с. 24, 148]. Нажаль авторка лише декларує таку необхідність не пропонуючи конкретних кроків.

Цісар Д. та Ніколаєнко Т. зазначають, «...що забезпечення соціального, правового і державного захисту військовослужбовців є сталим фактором впливу на безперервний розвиток правової гілки, тому цей процес постійно знаходиться в полі зору, як військових, науковців, так і суспільства, що дає змогу нарощувати та розвивати механізми законодавчого регулювання захисту військовослужбовців» [10, с. 78].

Журавльов М. В., Салімон О. М. підкреслюють значимість діяльності держави, що спрямована на встановлення системи соціальних гарантій та регламентується чинним законодавством. Водночас сутність соціального забезпечення військовослужбовців, на їхню думку, полягає в особливості військової галузі та змісту соціально значущого статусу військовослужбовців, що полягає в необхідності надання їм належного соціального забезпечення, встановленого на законодавчому рівні [11, с. 23].

В свою чергу Дж. Стігліц писав, що завданням уряду є не досягнення надвисоких показників в економіці, не економічний розвиток, а гарантування стабільного соціального захисту населення, складовою якого є пенсійне забезпечення. Пенсійне забезпечення впливає на поведінку людини у трудовій сфері, на фінансову поведінку загалом та впорядковує її життєвий цикл [12, с. 6].

Висвітлюючи особливості вирішення судами питання строку звернення до суду військовослужбовців та інших прирівняних до них осіб із вимогами про стягнення грошового забезпечення, Гірич О. О. робить висновок про доцільність застосування процесуальних строків звернення до суду, визначених у Кодексі законів про працю України, а не Кодексом адміністративного судочинства України, адже предметом спору є грошове забезпечення як особливий вид винагороди за працю [13, с. 125].

Мар'ян Стецьків вважає, що основною проблемою сучасної системи пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, є хаотичність та невідповідність законодавчих норм, відсутність єдності та зрозумілості їхнього застосування. Такий стан правового регулювання створює нерівні умови для осіб, які звільняються зі служби в різний час, призводить до численних зловживань повноваженнями працівниками Пенсійного Фонду України і, як наслідок, до недоотримання пенсіонерами значних сум пенсійних виплат [14, с. 302], а отже – порушення їхнього права на володіння майном у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [15].

Про масштабність відповідної проблеми свідчать цифри розглянутих судами спорів, які виникають через неправильне застосування органами Пенсійного Фонду України Постанови № 713. Так, з 01 серпня 2021 р. (з моменту введення в дію Постанови № 713) і до 2024 року в Україні було розглянуто близько 135000 справ [16]. Варто наголосити, що всі судові спори вирішені на користь осіб, які зверталися за захистом права на пенсію.

Очевидно, що недоліки нормативно-правового регулювання соціального і правового захисту криються також і у фінансових проблемах держави [17, с. 14].

Метою дослідження є здійснення наукового аналізу проблемних аспектів у правовому регулюванні пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб в сучасних умовах на основі аналізу судової практики.

Досягнення задекларованої мети передбачає реалізацію наступних завдань: вивчення наукової розробленості проблеми пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб за період дії правового режиму воєнного стану; дослідження проблемних аспектів у правовому регулюванні пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших; аналіз судової практики захисту прав осіб звільнених з військової служби та деяких інших.

Виклад результатів дослідження. Як ми вже звернули увагу у вступі, законодавство у сфері пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб характеризується своєю не системністю, що призвело до порушення прав на гідне пенсійне забезпечення, збільшення судових позовів та відповідно дефіцит Пенсійного фонду України.

До чинного Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [1] за період його дії вносилося понад 90 правок, окрім цього чотири рази положення згаданого закону були предметом розгляду Конституційного Суду України, два рази зміни внесені до закону визнавалися не конституційними. Така увага законодавця свідчить про актуальність проблеми пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб, а також важливість її для сталого функціонування держави.

Обсяг проблемних питань настільки великий, що його не можливо розглянути в межах однієї наукової публікації. Тому ми спробуємо зосередити свою увагу на трьох ключових моментах (недоліках сучасного пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб).

1. Перерахунок призначених пенсій для осіб, яким вона була призначена до першого березня 2018 року.

У 2017 році уряд прем'єр-міністра В. Гройсмана наважується здійснити реформу грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб прийнявши постанову Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704 [18], ця постанова набирає чинності 01.03.2018. Після прийняття зазначеної постанови запущився процес перерахунку раніше призначених пенсій у порядку визначеному постановою Кабінету

Міністрів України від 21.02.2018 № 103 [19]. Проте, зазначеною постановою Уряд фактично обмежив пенсіонерів у справедливій пенсії, адже за новим порядком основний розмір пенсії мав обраховуватися виключно з трьох складових (посадового окладу, окладу за званням та надбавки за вислугу років), а також Пенсійний фонд України почав зменшувати основні розміри пенсій з 80–90% раніше призначених до 70% передбачених Законом № 2262-XII. У подальшому після низки судових процесів з'являється рішення Верховного Суду від 4 лютого 2019 року у зразковій справі № 240/5401/18 відповідно до якого Суд констатує, що процедури призначення та перерахунку пенсії військовослужбовців є різними за змістом та механізмом їх проведення. А отже при перерахунку пенсії відсутні підстави для застосування механізму нового обчислення (тобто зменшення відсоткового значення розміру основної пенсії).

Військові пенсіонери вимагали справедливого перерахунку, а Уряд намагався зменшити кількість позовів та спробував компенсувати свої прорахунки прийнявши постанову від 14.07.2021 № 713 «Про додатковий соціальний захист окремих категорій осіб», якою установили, що з 01.07.2021 особам, яким призначено пенсію до 01.03.2018 відповідно до Закону № 2262-XII (крім військовослужбовців строкової служби), до розмірів їх пенсій, визначених відповідно до статей 13, 21 і 36 Закону № 2262-XII станом на 01.03.2018, щомісячну доплату в сумі 2000 гривень, яка враховується під час подальших підвищень розмірів пенсій, визначених відповідно до статей 13, 21 і 36 Закону № 2262-XII.

Така не системність у нормотворенні призвела до сотень тисяч позовів військових пенсіонерів до уповноважених органів щодо подання оновлених довідок про розмір грошового забезпечення, що враховується для перерахунку пенсій, які мають включати нові розміри посадового окладу, окладу за військовим (спеціальним) званням та відсотковою надбавкою за вислугу років, а також додаткових видів грошового забезпечення (надбавок, доплат, підвищень) та премій у розмірах, встановлених за відповідною або аналогічною посадою, яку особа займала на дату звільнення із служби. На початковому етапі уповноважені органи надавали такі довідки лише за рішенням суду і навіть намагалися їх оскаржувати в апеляційному порядку, проте зрозумівши всю безперспективність почали їх надавати на першу вимогу, хоча це і не відповідає вимогам постанови (уповноважені структурні підрозділи зобов'язані у п'ятиденний строк після прийняття відповідного нормативно-правового акта, повідомити про це орган, що призначає пенсії) це вже був крок до поновлення права на гідний розмір пенсії.

У підсумку Пенсійний фонд України став боржником майже перед кожним військовим пенсіонером, суми заборгованості подекуди сягають пів мільйона гривень, і очевидно не всі пенсіонери дочекаються їх виплати. Проте тут варто віддати належне судовій гілці влади, яка керується верховенством права стала на бік військових пенсіонерів і захистила їх від правового свавілля.

2. Обмеження максимального розміру пенсії 10 прожитковими мінімумами.

Означена проблема знайшла своє відображення ще у 2011 році в Законі України «Про заходи щодо законодавчого реформування пенсійної системи» від 08.07.2011 № 3668-VI [20] (так-звана пенсійна реформа Тігіпка). Економічна криза вимагала від Уряду шукати шляхи для економії, мабуть найпростіше було її знайти серед військових пенсіонерів та силовиків. Адже Україна мирна держава і не планує воювати, а отже для чого нам сильна армія? Такими думками на той час керувалися урядовці і чого гріха таїти значна частина українців.

Проте на бік військових пенсіонерів знову стає судова гілка влади. У постанові Верховного Суду від

16.12.2021 у справі № 400/2085/19 констатовано, що у Законі № 2262-ХІІ та Рішенні Конституційного Суду України від 20.12.2016 № 7-рп/2016, а також Законом № 3668-VI – у частині обмеження максимальним розміром пенсії військовослужбовців наявна колізія. Тобто норми згаданих законів неоднаково регулюють правовідносини щодо пенсійного забезпечення військовослужбовців в частині їх обмеження максимальним розміром, а отже вони суперечать один одному. Враховуючи попередні правові позиції у тому числі у справі № 812/292/18 від 06.11.2018 щодо множинного тлумачення норм права Верховний Суд констатував необхідність застосування приписів із Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2016 № 7-рп/2016. Тобто розміри пенсій призначених у порядку Закону № 2262-ХІІ не підлягають обмеженню. У подальшому це було підтверджене ще одним Рішенням Конституційного Суду України № 7-р(ІІ) від 12.10.2022 і вже через шість місяців органи Пенсійного фонду України почали їх виконувати, але знову ж таки лише в частині тих осіб, хто брав участь у захисті суверенітету, територіальної цілісності та незалежності від збройної агресії російської федерації і кому пенсія призначена (повторно призначена) з квітня 2023 року. Решта пенсіонерів чий розміри пенсії є більшими за 23610 грн. (станом на 01.01.2024), вимушені знімати обмеження в судовому порядку.

3. *Перерахунок пенсії у зв'язку із зміною прожиткового мінімуму.*

Так, Верховний Суд, у постанові від 02.08.2022 року у справі № 440/6017/21 щодо права на отримання оновленої довідки про розміри грошового забезпечення для перерахунку пенсії констатував, що у зв'язку із тим, що Урядом не приведено у відповідність підзаконні нормативно-правові акти військові пенсіонери мають право на отримання оновленої довідки з перерахунком складових грошового забезпечення відповідно до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого Законом на 1 січня календарного року. У постанові Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704 (редакція до 12.05.2023) у п. 4 передбачалося, що розміри посадових окладів, окладів за військовими (спеціальними) званнями військовослужбовців, осіб рядового та начальницького складу визначаються шляхом множення розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 01.01.2018 на відповідний тарифний коефіцієнт згідно з додатками 1, 12, 13 і 14.

Проте Верховний Суд дійшов висновку, що положення п. 4 постанови Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704 в частині визначення розрахунковою величиною для визначення розмірів посадових окладів, розрахованих згідно з постанови Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704, прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 01.01.2018 до 01.01.2020 – набрання чинності Законом

України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» не входили в суперечність із актом вищої юридичної сили.

Так, ч. 3 ст. 1⁻¹ Закону № 2262-ХІІ містить безумовне застереження про те, що зміна умов і норм пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, здійснюється виключно шляхом внесення змін до цього Закону та Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Отже, з огляду на визначені в ч. 3 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України правила, а також враховуючи на те, що з 01.01.2020 положення п. 4 постанови Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704 в частині визначення розрахунковою величиною для визначення посадових окладів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 01.01.2018 не відповідає правовим актам вищої юридичної сили, згідно із якими прожитковий мінімум як базовий державний стандарт був змінений законодавцем на відповідний рік, у тому числі для визначення посадових окладів, заробітної плати, грошового забезпечення працівників державних органів, до спірних правовідносин підлягає застосуванню п. 4 постанови № 704 в частині, що не суперечить нормативно-правовому акту, який має вищу юридичну силу – Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» із використанням для визначення розміру посадового окладу, окладу за військовим (спеціальним) званням розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня календарного року (через його збільшення на відповідний рік).

Таким чином, військові пенсіонери вчергове набули права для здійснення перерахунку раніше призначених пенсій і активно почали обстоювати своє порушене право в національних судах, а Пенсійний Фонд України відповідно програвати та нараховувати багатомільярдні борги.

Лише у травні 2023 року Уряд вносить зміни до п. 4 постанови Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704 у такій редакції: «Установити, що розміри посадових окладів, окладів за військовими (спеціальними) званнями військовослужбовців, осіб рядового та начальницького складу та деяких інших осіб розраховуються виходячи з розміру 1762 гривні та визначаються шляхом множення на відповідний тарифний коефіцієнт згідно з додатками 1, 12, 13 і 14».

Проте військові пенсіонери станом на 2024 рік активно позиваються до уповноважених органів з вимогою надати оновлену довідку з урахуванням розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 01.01.2023 який складав 2684 грн.

Для розуміння зміни розмірів грошового забезпечення і основного розміру пенсії ми приведемо такий приклад. За основу візьмемо полковника Держприкордонслужби з тарифним розрядом 38, вислугою 25 років.

01.01.2018 (ПМПО – 1762 грн.)		01.01.2023 (ПМПО – 2684 грн.)	
посадовий оклад	7050	посадовий оклад	10750
оклад за званням	1480	оклад за званням	2250
вислуга років (50%)	4265	вислуга років (50%)	6500
надбавка за особливості проходження служби (40%)	5118	надбавка за особливості проходження служби (40%)	7800
премія (50% посадового окладу)	3525	премія (175% посадового окладу станом 01.01.23)	18812,5
надбавка за таємність (10%)	705	надбавка за таємність (10%)	1075
доплата за науковий ступінь доктора наук (10%)	705	доплата за науковий ступінь доктора наук (10%)	1075
доплата за вчене звання професора (10%)	705	доплата за вчене звання професора (10%)	1075
Надбавка за класність 5%	352,5	Надбавка за класність 5%	537,5
Всього	19 640,5 пенсія 70% 13 748,35	Всього	49 875 пенсія 70% 34 912,5

Як бачимо за таких розрахунків основний розмір пенсії збільшується у понад 2,5 рази не враховуючи індексацію за 2024 рік. Чи витримає Державний бюджет України таке навантаження залишається невідомим.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження особливостей пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб в сучасних умовах на основі аналізу судової практики дало нам можливість констатувати, що стан наукової розробленості правового регулювання пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб за період дії правового режиму воєнного стану характеризується сплеском уваги наукового середовища. Кількість наукових публікацій значно збільшилось, адже соціальний і правовий захист військовослужбовців є трендом сучасності.

Аналіз проблемних аспектів у правовому регулюванні пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших вказує, що їх безліч. Але основними є такі: перерахунок призначених пенсій для осіб,

яким вона була призначена до першого березня 2018 року; обмеження максимального розміру пенсії 10 прожитковими мінімумами; перерахунок пенсії у зв'язку із зміною прожиткового мінімуму. Аналіз судової практики захисту прав осіб звільнених з військової служби та деяких інших підтвердив, що судова гілка влади виконує своє основне завдання – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Виклики майбутнього це багатомільярдні борги Пенсійного фонду України, і з цим потрібно щось робити. Очевидно законодавство про пенсійне забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб потребує перегляду в сторону його стабілізації, формування зрозумілої формули нарахування як грошового забезпечення діючих військовослужбовців так і осіб звільнених з військової служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 року № 2262-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 29. С. 399. (зі змінами).
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.
3. Пашинський В. Й., Медвідь Л. П., Шамрай Б. М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців : поняття і правове регулювання. Human rights and public governance in modern conditions : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. С. 651–674. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-320-0-33>.
4. Шамрай Б. М. Гарантії прав та свобод військовослужбовців в Україні (конституційно-правовий аспект) : дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2018. 238 с.
5. За крок до колапсу. Держава програє пенсіонерам суди на мільярди, але заплатять всі. URL: <http://surl.li/ulsjd> (дата звернення 13.06.2024)
6. Кравченко М. В., Вітенко З. Р. Особливості пенсійного забезпечення військовослужбовців у сучасних умовах. *Наукові перспективи*. 2023. № 9(39). С. 129–136.
7. Зеленко Н., Костюк Б. Пенсійне забезпечення військовослужбовців України: національний та регіональний вимір. *Галицький економічний вісник*. Тернопіль : ТНТУ, 2023. Том 81. № 2. С. 89–95.
8. Зеленко Н., Зеленко В. Пенсійне забезпечення військовослужбовців у США: уроки для України. *Галицький економічний вісник*. Тернопіль : ТНТУ, 2023. Том 80. № 1. С. 86–91.
9. Хортюк Н. В. Правове регулювання соціальних гарантій військовослужбовців за трудовим законодавством України : дис. д-ра філософії: 081 Право / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. 200 с.
10. Цісар Д. О., Ніколаєнко Т. Б. Державний захист військовослужбовців Держприкордонслужби як елемент їх соціального та правового захисту. *Юридичний вісник*. 2023. № 6. С. 78–86.
11. Журавльов М. В., Салімон О. М. Проблеми соціального захисту військовослужбовців в Україні. *Інтелект ХХІ : науково-економічний журнал*. 2023. № 2. С. 20–24. URL: <http://surl.li/uajzqn>. (дата звернення 25.09.2024).
12. Шалієвська Л. І. Пенсійне забезпечення в системі економічної безпеки держави : монографія. Львів : Растр-7, 2020. 196 с.
13. Гірич О. О. Щодо питання строків звернення до суду військовослужбовцями та прирівняними до них особами із вимогами про стягнення грошового забезпечення. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2023. № 76. С. 125–133.
14. Стецьків М. Щодо проблеми зменшення диспропорції у розмірах пенсій військовослужбовців та прирівняних до них осіб. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2024. Випуск 78. С. 299–307.
15. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : ратифікований законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: <http://surl.li/sbnqgo>. (дата звернення 25.09.2024).
16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>. (дата звернення 25.09.2024).
17. Халімон С. І., Філіппов С. О., Мота А. Ф., Бомбергер І. Л., Білецький В. О. Диференціація правового регулювання соціального і правового захисту оперативних працівників та осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам. *Правовий часопис Донбасу*. 2023. № 2 (83). С. 10–17.
18. Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2017 № 704. URL: <http://surl.li/igtuzs>. (дата звернення 25.09.2024).
19. Про перерахунок пенсій особам, які звільнені з військової служби, та деяким іншим категоріям осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 № 103. URL: <http://surl.li/acrelh>. (дата звернення 25.09.2024).
20. Про заходи щодо законодавчого реформування пенсійної системи : Закон України від 08.07.2011 № 3668-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012, № 12–13, ст. 82. URL: <http://surl.li/iekcfs>. (дата звернення 25.09.2024).

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ТРУДОВОГО ПРАВА

SOCIAL DIALOGUE AS INSTRUMENT FOR IMPLEMENTATION OF THE SOCIAL FUNCTION OF LABOR LAW

Цуварев О.Ф., аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
і трудового права імені професора О.І. Процевського

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Метою статті є дослідження принципу соціального діалогу трудового права, його особливостей та тенденцій розвитку. Робиться акцент на необхідності реалізації соціального призначення трудового права. Визначаються проблеми, які виникають при дослідженні та реалізації принципів трудового права та принципу соціального діалогу зокрема. Принципи права визначаються як концептуальні ідеї, вихідні засади, які виражають природу, призначення та найважливіші закономірності права як центрального регулятора суспільних відносин. Принципи трудового права визначаються як, в рівному значенні, основоположні та загальновизнані керівні начала, які закріплені в правових нормах, юридичній практиці та у суспільному праворозумінні, які становлять собою фундаментальну основу трудового права, характеризують його соціальне призначення та сутність, відображають його історичний розвиток та шлях. Підтримується класична класифікація принципів трудового права, з поділом на загальні, міжгалузеві й галузеві. Зазначається, що саме галузеві принципи чітко характеризують всю специфіку та унікальність трудового права. Сформовано суть принципу соціального діалогу, яка полягає у ефективному процесі взаємозв'язку працівників, роботодавців (їх представників), органів державної влади та органів місцевого самоврядування для спільного, договірного регулювання трудових відносин. Констатовано, що момент діалогу має найбільше значення у цивілізованому суспільстві, а договірне регулювання має більш якісний вплив на досягнення ефективності та стабільності у відносинах в сфері праці. Звертається увага на те, що соціальна функція трудового права виражається у встановленні та реалізації певних соціальних гарантій та стандартів, заснованих на соціальній справедливості, соціальній безпеці, соціальному партнерстві та гідній праці. Зазначається, про необхідність прийняття Трудового кодексу України та детального зазначення в ньому принципів трудового права, та в першу чергу принципу соціального діалогу, та про необхідність внесення змін до Закону України «Про соціальний діалог в Україні». Робиться висновок, що ефективна реалізація принципу соціального діалогу має прямий позитивний вплив на реалізацію соціальної функції трудового права – центрального засобу у досягненні соціальної справедливості.

Ключові слова: трудове право, функції трудового права, соціальна функція трудового права, працівник, роботодавець, трудові відносини, соціальне призначення права, право на працю, трудові права, соціальна політика, соціальний діалог, держава, людський капітал, трудовий договір, громадянське суспільство, гідна праця.

The purpose of the article is to study the principle of social dialogue of labor law, its features and development trends. Emphasis is placed on the need to implement the social purpose of labor law. The problems that arise during the study and implementation of the principles of labor law and the principle of social dialogue in particular are defined. The principles of law are defined as conceptual ideas, basic principles that express the nature, purpose and most important regularities of law as a central regulator of social relations. The principles of labor law are defined as, in the same sense, fundamental and universally recognized guiding principles, which are enshrined in legal norms, legal practice and in public legal understanding, which constitute the fundamental basis of labor law, characterize its social purpose and essence, reflect its historical development and path. The classical classification of the principles of labor law is supported, divided into general, inter-branch and branch. It is noted that the sectoral principles clearly characterize all the specifics and uniqueness of labor law. The essence of the principle of social dialogue has been formed, which consists in the effective process of interaction between employees, employers (their representatives), state authorities and local self-government bodies for joint, contractual regulation of labor relations. It was established that the moment of dialogue is of the greatest importance in a civilized society, and contractual regulation has a more qualitative impact on achieving efficiency and stability in labor relations. Attention is drawn to the fact that the social function of labor law is expressed in the establishment and implementation of certain social guarantees and standards based on social justice, social security, social partnership and decent work. It is noted about the need to adopt the Labor Code of Ukraine and detail the principles of labor law in it, and first of all the principle of social dialogue, and about the need to make changes to the Law of Ukraine «On Social Dialogue in Ukraine». It is concluded that the effective implementation of the principle of social dialogue has a direct positive impact on the implementation of the social function of labor law – a central tool in achieving social justice.

Key words: labor law, functions of labor law, social function of labor law, employee, employer, labor relations, social purpose of law, right to work, labor rights, social policy, social dialogue, state, human capital, labor contract, civil society, decent work.

Постановка проблеми. Принцип соціального діалогу, як різновид регулювання трудових відносин, прийнятий та доволі успішно функціонує у всіх цивілізованих державах Європи та світу. В той же час, в Україні даний принцип до сих пір не набув істинного втілення та сприйняття як фундаментального, у процесі реалізації трудових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, щодо принципу соціального діалогу неодноразово підіймалося у науці трудового права та досліджувалося у працях О. О. Коваленко [1], Г. І. Чанишевої [2], М. О. Мішука [3], О. А. Трюхан [4] та інших. Однак, враховуючи позитивний, домінуючий вплив даного принципу на ефективну реалізацію соціальної функції трудового права та усвідомлюючи необхідність прийняття нового, фундаментального нормативно-правового акту з регулювання відносин у сфері праці, наявна потреба окремого наукового дослідження принципу соціального діалогу.

Мета статті. Необхідно окреслити концептуальний зміст принципу соціального діалогу та дослідити його як інструмент реалізації соціальної функції трудового права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження принципу соціального діалогу, для більш чіткого розуміння термінів та їх суті, необхідно розпочати з визначення терміну «принцип».

Слово «принцип» (лат. «*principium*») традиційно використовується в значеннях «основа», «начало», «правило», «фундаментальна основа» та інші.

Принцип, по суті, є вихідним елементом будь якого фундаментального явища, стійкість якого, є свого роду, гарантією його функціонування.

Як вдало зазначав давньогрецький філософ Геракліт Ефеський: «Усе плине, усе змінюється». Принципи права, в цьому контексті, є унікальним явищем, оскільки вони є одночасно і стійкою і динамічною категорією. Дана категорія рухається з історичним розвитком суспільства,

однак в той же час, соціальна спрямованість та соціальне призначення якої залишається незмінною та є орієнтиром у подальших наукових та законодавчих процесах, які є неминучими у розрізі того прогресу який переживає наразі весь цивілізований світ.

Враховуючи, що право це регулятор суспільних відносин, під принципами права необхідно розуміти концептуальні ідеї, вихідні засади, які виражають природу, призначення та найважливіші закономірності права як центрального регулятора суспільних відносин, які можуть виражатися або безпосередньо в правових нормах або трактуватися з них шляхом їх тлумачення.

Тож, принципи права фактично консоліднують в собі основні характеристики права, перебувають в основі дій правової держави та скріплюють собою всі правові норми. Вони є основою всієї законодавчої діяльності, а у випадку прогалин права є дієвим орієнтиром в процесах життєдіяльності держави та суспільства.

Стосовно принципів трудового права вченими – правниками висловлюються наступні думки.

О. А. Марушева зазначає, що «принципи трудового права слід трактувати як основоположні керівні засади, закріплені в чинному законодавстві, що виражають сутність норм трудового права й головні напрямки діяльності держави щодо правового регулювання відносин у сфері праці» [5, с. 57].

«Принципи трудового права України, – з погляду В. І. Щербини, – це основоположні керівні ідеї, що виражають сутність норм трудового права й головні напрями політики держави в галузі правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням та організацією праці людей» [6, с. 28].

О. Я. Лаврів принципи трудового права визначає як «закріплених у нормах або таких, що виводяться з них, основних і керівних положень, які відображають найбільш істотні риси змісту і застосування норм трудового права та напрями його подальшого розвитку, характеризуються універсальністю, імперативністю загальнозначущістю, об'єктивною обумовленістю, регулятивністю, взаємоузгодженістю, системністю та визначеністю предмета правового регулювання» [7, с. 185].

«Принципами трудового права, – зазначає В. С. Ковригін, – є керівні положення, виражені в цій галузі права, які зумовлюють її системну єдність і віддзеркалюють основні підходи до правової регламентації трудових і пов'язаних з ними відносин» [8, с. 79].

В цілому погоджуючись з вищезазначеними позиціями, все ж необхідно більш чітко сформулювати дане поняття. Так, на наш погляд, принципи трудового права – це, в рівному значенні, основоположні та загальновизнані керівні начала, які закріплені в правових нормах, юридичній практиці та у суспільному праворозумінні, які становлять собою фундаментальну основу трудового права, характеризують його соціальне призначення та сутність, відображають його історичний розвиток та шлях.

Для того, щоб більш чітко зрозуміти місце та значення принципів трудового права існує їх класифікація. Саме класифікація дозволяє краще орієнтуватись у великій кількості об'єктів, які до того ж, як у нашому випадку, є багатограничними.

Найбільш поширеною класифікацією принципів трудового права, є поділ на загальні, міжгалузеві й галузеві принципи. Даний поділ відбувається в залежності від того, поширюються принципи на всю систему права, на декілька галузей або ж тільки на одну галузь.

С. В. Венедіктов [9, с. 19], С. М. Прилипка й О. М. Ярошенко [10, с. 42–44], К. Ю. Мельник [11, с. 34], Н. Б. Болотіна [12, с. 93, 94], саме так класифікують принципи трудового права. Вчені беруть до уваги саме сферу дії принципів трудового права та поділяють їх на:

– загальноправові – принципи, які притаманні всім галузям права, які, по суті, встановлюють основи регулю-

вання суспільних відносин в цілому. До останніх відносять принципи справедливості, верховенства права, демократизму, законності, пріоритету прав і свобод людини, рівності, гуманізму;

– міжгалузеві – принципи, які притаманні декільком галузям права. До них можна віднести принципи гласності, охорони власності, тощо;

– галузеві – характеризують специфіку норм трудового права. До даної категорії принципів належать принцип соціального діалогу або партнерства, принцип свободи праці, принцип заборони примусової праці, недопущення дискримінації.

І. П. Жигалкін пропонує власну класифікацію принципів трудового права. «Систему принципів трудового права, – зазначає вчений, – утворюють фундаментальні, загальні та спеціальні принципи. Фундаментальними є ті, що лежать в основі всього трудового права як загальнообов'язкового соціального регулятора трудових і пов'язаних із ними відносин. Вони є втіленням найважливіших цінностей, притаманних цій галузі права. До них належать гуманізм, соціальна справедливість і рівність. Загальні і спеціальні принципи трудового права є похідними від фундаментальних і забезпечують їх реалізацію. Загальні принципи відбивають специфіку трудового права як самостійної галузі, її місце і призначення в національній системі праці, а також визначають спрямованість її норм. Спеціальними принципами трудового права є відповідні ідеї, що розкривають суть норм одного чи декількох інститутів (підінститутів) цієї галузі права» [13, с. 171].

Таким чином, підтримуючи класичну форму кваліфікації, необхідно зазначити, що галузеві принципи чітко характеризують всю специфіку та унікальність трудового права.

Є відомий вислів «*Primus inter pares*» який з латині буквально означає «Перший серед рівних». Саме так потрібно сказати про принцип соціального діалогу серед принципів трудового права.

Адже, в умовах політичної та соціальної дестабілізації, принцип соціального діалогу набуває особливого значення, та характеризується як спосіб цивілізованого узгодження інтересів учасників трудових відносин.

Позиції вчених стосовно оцінки принципу соціального діалогу різняться.

Н. Б. Болотіна вважає, що принцип соціального партнерства є характерним саме для колективного трудового права. Крім того, вчена додає, що даний принцип є комплексним, та включає такі принципи права: свобода об'єднання; рівність прав і можливостей; право працівників і роботодавців на об'єднання для захисту своїх прав та інтересів [14, с. 107].

З даним твердженням не можна погодитися в повній мірі, оскільки твердження щодо направленості принципу лише на колективні трудові права є обмеженим. На наш погляд, даний принцип притаманний і для регулювання індивідуальних трудових відносин, оскільки вбачається в таких інститутах трудового права як охорона здоров'я, робочий час, час відпочинку працівників.

Д. А. Паньков також звертає увагу, що принцип соціального діалогу має комплексний характер. До його складу він включає принципи реального визнання права на колективні переговори і забезпечення участі працівників та їх представників в управлінні організацією [15, с. 11].

М. В. Сорочишин, принцип соціального діалогу пов'язує з колективно-договірним регулюванням трудових відносин і вирішенням колективних трудових спорів [16, с. 91].

Комплексно досліджують соціальне партнерство С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко, Н. М. Клименчук. Вчені розглядають соціальне партнерство як правовий інститут; як принцип, який відображає ідею; і як зв'язок між учасниками трудових відносин [17, с. 11].

На думку А. І. Кудряченка, «соціальне партнерство – це дієва форма регулювання соціально-трудових відносин, яка постала внаслідок еволюції суспільства і в результаті якої непримиримі класові протистояння трансформуються у протиріччя та конфлікти значно нижчого рівня, що вирішуються організаціями–профспілками і об'єднаннями роботодавців за умов контролю держави» [18, с. 135].

Незважаючи на різноманіття вищезазначених поглядів, принцип соціального діалогу потребує більш фундаментального аналізу.

Суть принципу соціального діалогу, на наш погляд, полягає у ефективному процесі взаємозв'язку працівників, роботодавців (їх представників), органів державної влади та органів місцевого самоврядування для спільного, договірного регулювання трудових відносин. Момент діалогу має найбільше значення у цивілізованому суспільстві, а договірне регулювання має більш якісний вплив на досягнення ефективності та стабільності у відносинах в сфері праці.

Завдяки соціальному діалогу втілюється у життя соціальна функція трудового права, яка полягає у «встановленні та реалізації певних соціальних гарантій та стандартів, заснованих на соціальній справедливості й соціальній безпеці (мінімальний рівень заробітної плати, максимальна тривалість робочого часу, створення рівних умов на ринку праці, гарантійні та компенсаційні виплати, організація діяльності з урахуванням сучасних форм господарювання, державна підтримка», безпечні умови праці, соціальні гарантії, зайнятість і соціальна стабільність у сфері трудових відносин, заборона будь якої форми дискримінації тощо)... Соціальна функція трудового права виражається у встановленні та реалізації певних соціальних гарантій та стандартів, заснованих на соціальній справедливості, соціальній безпеці, соціальному партнерстві та гідній праці.» [19, с. 141, 142].

Вищезазначені процеси неможливо, у період сучасності, проводити імперативним, владним шляхом. Саме принцип соціального діалогу дозволяє враховувати всі вищезазначені потреби, та дозволяє будувати взаємовигідні умови для всіх учасників трудових відносин.

Нажаль, законодавець також не сприяє становленню чіткого розуміння суті принципу соціального діалогу.

Незважаючи на прийняття та функціонування Закону України «Про соціальний діалог в Україні» (далі – Закон), в якому задекларовано що він «визначає правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві» [20, с. 91], принцип соціального діалогу не набув повного смислового насичення та визначення.

Відповідно до статті 1 Закону, соціальний діалог – це «процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин» [20].

Даний Закон має як технічну, однак важливу в правово-усвідомленні, так і фундаментальну проблему.

О. О. Коваленко, зазначає: «Закон «Про соціальний діалог в Україні» присвячує принципам соціального діалогу лише одну статтю – статтю 3 за назвою «Основні принципи соціального діалогу». Одразу зазначимо, що навряд чи слід визнати вдалим такий добір слів законодавця для назви як правової конструкції, так і для назви статті, бо, очевидно, що в цьому випадку ми маємо справу з тавтологією» [1, с. 11].

Як ми розуміємо тавтологія в назві статті є технічним недоліком. Однак, в такому важливому для кожної людини явищі як трудове право, навіть невеликі, на перший погляд, недоліки впливають на неточне сприйняття явища, а отже є недопустимими.

Втім, глобальним недоліком є наступне. «Визначення принципів соціального діалогу у ст. 3 Закону «Про соціальний діалог в Україні», як і в інших його статтях, на жаль, не міститься. Це прогалина, яка може свідчити про те, що принципам соціального діалогу відведена у Законі не головна, як, власне, закладено у їх природу, а, у найкращому випадку, другорядна роль у практичній площині. Бо, як свідчить зміст Закону «Про соціальний діалог в Україні», що складається з 20 статей, мета останнього, визначена у преамбулі, а саме: «Цей Закон визначає правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві» ним швидше залишається задекларованою, а не досягнутою. І справа тут, звичайно, не у такій кількості статей, а у тому, що їх зміст свідчить про те, що його автори писали текст, а народні депутати голосували за нього мимохідь, не дуже звертаючи увагу на визначення правових конструкцій та механізми їх застосування» [1, с. 12].

Дійсно, статтею 3 Закону, яка має назву «Основні принципи соціального діалогу» визначаються принципи: «законності та верховенства права; репрезентативності і правоможності сторін та їх представників; незалежності та рівноправності сторін; конструктивності та взаємодії; добровільності та прийняття реальних зобов'язань; взаємної поваги та пошуку компромісних рішень; обов'язковості розгляду пропозицій сторін; пріоритету узгоджувальних процедур; відкритості та гласності; обов'язковості дотримання досягнутих домовленостей; відповідальності за виконання прийнятих зобов'язань» [20]. Однак роз'яснення даних принципів Закон не передбачає.

Крім того, принцип соціального діалогу, як до речі і інші принципи, прямо не закріплені у Кодексі законів про працю України, що безумовно є глобальним недоліком.

Вищезазначені проблеми чітко показують стратегічну необхідність прийняття Трудового кодексу України та детальне зазначення в ньому принципів трудового права, та в першу чергу принципу соціального діалогу. Крім того, враховуючи вищевикладене, наявна потреба у внесенні зміни до Закону України «Про соціальний діалог в Україні» для чіткого розуміння його направлення.

Ефективні законодавчі дії щодо цього питання встановлять необхідну правову базу та будуть слугувати підґрунтям для практичної реалізації принципу соціального діалогу у сфері праці.

Висновки. На підставі проведеного дослідження було виявлено місце принципу соціального діалогу у системі принципів трудового права та визначено концептуальний зміст принципу соціального діалогу, який полягає у ефективному процесі взаємозв'язку працівників, роботодавців (їх представників), органів державної влади та органів місцевого самоврядування для спільного, договірного регулювання трудових відносин. Момент діалогу має найбільше значення у цивілізованому суспільстві, а договірне регулювання має більш якісний вплив на досягнення ефективності та стабільності у відносинах в сфері праці.

Крім того, констатовано, що ефективна реалізація принципу соціального діалогу має прямий позитивний вплив на реалізацію соціальної функції трудового права – центрального засобу у досягнення соціальної справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко О.О. Окремі проблеми здійснення соціального діалогу в Україні через призму характеристики його принципів у світі входження до ЄС. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право». 2018. Вип. 28. С. 10–14.
2. Чанишева Г.І. Соціальний діалог у сфері праці як один з основних принципів трудового права. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 162–166.
3. Міщук М.О. Проблеми правового регулювання соціального партнерства у трудовому праві України: дис. ... докт. юрид. наук 12.00.05. Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 2015. 428 с.
4. Трюхан О.А. Організаційно-правові форми соціального діалогу у сфері праці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеська національна юридична академія. Одеса. 2006. 200 с.
5. Марушева О.А. Поєднання централізованого та локального правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.056 НДІ правов. забезп. інновац. розвитку НАПрН України. Х., 2013. 202 с.
6. Щербина В.І. Трудове право України: підруч. К.: Істина, 2008. 384 с.
7. Лаврів О.Я. Система принципів трудового права України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. ІДП ім. В.М. Корецького НАН України. К., 2006. 211 с.
8. Ковригін В.С. Дисциплінарна відповідальність у трудовому праві: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2012. 221 с.
9. Венедіктов С.В. Трудове право України: підручник. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 216 с.
10. Прилипка С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України: підруч.. 5-те вид., перероб. і доп. Х.: ФІНН, 2012. 800 с.
11. Мельник К.Ю. Трудове право України: підруч. Х.: Діса плюс, 2014. 480 с.
12. Болотіна Н.Б. Трудове право України: підруч. 4-те вид., стер. К.: Вікар, 2006. 725 с.
13. Жигалкін І.П. Система принципів трудового права в умовах формування нової правової доктрини в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Сєверодонецьк, 2016. 449 с.
14. Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. 860 с.
15. Паньков Д.А. Принципи правового регулювання трудових відносин: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2007. 20 с.
16. Сорочишин М.В. Правові аспекти соціального діалогу у сфері праці: Монографія. Одеса: Юридична література, 2014. 208 с.
17. Прилипка С.М. Колективні угоди як результат соціального партнерства (сучасний стан і перспективи розвитку) С.М Прилипка, О.М Ярошенко, Н.М Клименчук. Харків: ФІНН, 2011. 256 с.
18. Кудряченко А.І. Соціальне партнерство: європейський досвід і Україна. Стратегічні пріоритети. 2008. № 3 (8). С. 132–141.
19. Цуварев О.Ф. Генеза соціальної функції трудового права. Збірник наукових праць Харківського національного університету ім. Г.С. Сковороди «Право». Х. 2023. Вип.38. С.138-145.
20. Про соціальний діалог в Україні: *Верховна Рада України*; Закон України від 23 груд. 2010 р. № 2862-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕРЕВАЖНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЗАЙНЯТОСТІ НА ЦИФРОВИХ ТРУДОВИХ ПЛАТФОРМАХ

PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF THE PRE-EMPTIVE RIGHT IN THE CONTEXT OF EMPLOYMENT ON DIGITAL LABOUR PLATFORMS

Шаповалова К.Р., аспірантка кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
аспірантка кафедри трудового та приватного права, член Digital Society Initiatives
Університет Цюрих (University of Zurich)

В науковій статті досліджуються особливості реалізації переважного права у сфері праці через цифрові трудові платформи. Визначено, що наразі в українському трудовому законодавстві відсутні правові норми, які регулюють реалізацію цього права у сфері праці, що здійснюється через цифрові трудові платформи. Це суттєвим чином погіршує правовий регулювання, який потребує усунення. Водночас визначено, що існують деякі загальні акти щодо окремих аспектів діяльності цифрових платформ (наприклад, Р2В, Загальний регламент захисту даних та інші міжнародні акти), однак жоден з цих актів не враховує специфіку трудових правовідносин та цифрові трудові платформи безпосередньо. Проте, в будь-якому випадку, таку нормативно-правову базу доцільно використовувати як зразок для виявлення організації праці, зокрема в «Аналізі нормативних прогалин у сфері гідної праці в платформній економіці» від 24 лютого 2023 року.

У науковій спільноті тривають дискусії щодо того, чи слід відносити зайнятість через цифрові трудові платформи до сфери трудових правовідносин. Автором статті обґрунтовано, що реалізація права у сфері праці через цифрові трудові платформи повинна відноситися до сфери регулювання трудового права з огляду на специфіку правовідносин, які виникають між його учасниками. При цьому, це стає підставою для змін в межах нормативно-правового регулювання переважного права на працю.

Це викликає потребу у внесенні змін до трудового законодавства України та закріплення на законодавчому рівні категорії «реалізація переважного права у сфері праці» на цифрових трудових платформах. Крім того в рамках дослідження проаналізовано розподіл трудових прав залежно від інтенсивності залучення працівника (із врахуванням прямих та непрямих робочих годин) та рівня контролю з боку платформи. Проаналізовано розподіл трудових прав залежно від низької, середньої і високої інтенсивності праці та з одночасним врахування фактору рівня контролю з боку платформи. В рамках дослідження наводяться узагальнюючі висновки та пропозиції щодо удосконалення українського законодавства стосовно реалізації переважного права у сфері праці через цифрові трудові платформи.

Ключові слова: трудові правовідносини, переважні права, праця, цифрові платформи, інтенсивність, контроль, законодавство.

This article examines the specific characteristics of exercising the pre-emptive right in the context of labour through digital labour platforms. It is established that the current Ukrainian legislative framework does not encompass any legal provisions that regulate the exercise of this right in the area of labour performed through (or on) digital labour platforms. This represents a significant gap in the legal regulation of this area, which requires further attention. Concurrently, it has been established that there are certain general acts that address specific aspects of digital platforms (e.g., P2B, the General Data Protection Regulation, and other international acts). However, none of these acts directly address the nuances of labour relations and digital labour platforms. Nevertheless, it would be prudent to utilise this legal framework as a model for identifying and eliminating gaps in national labour legislation pertaining to the implementation of the pre-emptive right in the area of labour through digital labour platforms. Furthermore, the Governing Body of the International Labour Organization has identified deficiencies in the regulation of labour through platforms, as evidenced by its Analysis of regulatory gaps in the area of decent work in the platform economy of 24 February 2023.

The ongoing debate within the scientific community concerns the classification of employment through digital labour platforms as labour relations. The author posits that the exercise of labour rights through digital labour platforms should fall within the purview of labour law regulation, given the particularities of the legal relations that arise between the parties involved. Consequently, this provides the foundation for modifications to the legal framework governing the pre-emptive right to work.

This requires the amendment of Ukraine's labour legislation, with the category of «execution of the pre-emptive right to work» on digital labour platforms being enshrined at the legislative level. Furthermore, the study examines the distribution of labour rights in accordance with the intensity of employee involvement (considering both direct and indirect working hours) and the level of control exerted by the platform. The author analyses the distribution of labour rights depending on the intensity of labour, categorised as low, medium or high, while taking into account the level of control exerted by the platform. The study presents generalised conclusions and proposals for improving Ukrainian legislation on the implementation of the pre-emptive right in the field of labour through digital labour platforms.

Key words: labour relations, pre-emptive rights, labour, digital platforms, intensity, control, legislation.

В останні роки трудові правовідносини зазнають кардинальних змін. Через актуалізацію спеціальних правових режимів, таких як пандемія COVID-19, а з 24 лютого 2022 року – кризова військова ситуація, слід говорити про суттєві зміни в характеристиці трудових правовідносин. Безумовно, на ключові ролі в регулюванні трудових відносинах виходять цифрові технології, які також додають певних особливостей щодо трудово-правового регулювання. Нині цифрові технології активно розвиваються в усьому світі, і разом з ними набирає популярності використання «цифрових трудових платформ», яких існує більше тисячі по всьому світу [1; див. термін 24, с. 14–15]. Беззаперечно, що цифрова економіка та зайнятість на платформах стають одним із каталізаторів істотних змін у трудовому законодавстві. У результаті розвитку платформної еконо-

міки формується не тільки нова бізнес-модель, але й нова форма зайнятості – зайнятість «через» платформу [2, с. 70]. Саме тому, погоджуємося з думкою науковців, що розвиток цифрового ринку праці можна охарактеризувати як встановлення нових типів взаємодії між роботодавцями та працівниками [3, с. 19], що зумовлює зміни в підході до їх трактування [4, с. 19] й обсягу прав [5, с. 30]. Тому, особливо актуальним постає дослідження особливостей реалізації переважного права у сфері праці через цифрові трудові платформи.

В межах цього дослідження обрано саме термін «цифрові трудові платформи», оскільки саме це поняття віддзеркалює трудову зайнятість, яку ці платформи організовують та координують [24, с. 14]. Цифрова трудова платформа – онлайн-об'єкт або ринок, що працює на

основі цифрових технологій (включно з використанням мобільних додатків), якими володіє та/або керує підприємство(а), сприяючи узгодженню між попитом і пропозицією робочої сили, яку надає працівник через цю платформу (платформа для пошуку та посередництва) або яку він виконує на цій платформі (як засіб виконання) [термін вдосконалено на основі 24, с. 14–15; 33, с. 5]. Цей термін у такому розумінні також справедливий для Директиви ЄС відповідно до статті 3 [див. 35].

Варто зазначити, що існує загальне правове регулювання платформ [6, с. 11], однак воно не вирішує викликів, справедливих для специфіки трудових правовідносин. Зазначене стає одним із блокуючих факторів інновацій, незважаючи на значні сильні сторони зайнятості на цифрових трудових платформах [7, с. 10]. На підставі вказаних актів для нас є актуальною їх структура, яка може бути зразком для запозичення ключових напрямків правового втручання з боку перетину трудового права та цифрових трудових платформ. Так, зокрема, аналіз структури актів [див. 6, 7] спрямовує три такі ключові сфери:

1. Положення, що стосуються умов початку та припинення правовідносин. Серед них: чіткі та недвозначні умови для користувачів, регламентація процедури припинення чи зупинення профілю, можливість подати внутрішню скаргу. Слід обмежити можливість таких умовав договору, які (i) необґрунтовано звільняють платформу від відповідальності за умови праці, недбалість тощо; (ii) не дозволяють працівникам ефективно вимагати компенсації за скарги, які виникають у зв'язку з трудовими відносинами [8].

2. Правила, що стосуються алгоритмічного керування, можуть слугувати моделлю для регулювання роботи на цифрових трудових платформах [8]. Одним з ключових аспектів роботи на платформах є розподіл і контроль праці та її результатів, зокрема оцінка продуктивності працівників, яка здійснюється напівавтоматично або автоматично, причому скарги часто пов'язані з непрозорістю цих алгоритмів [9, с. 11]. Загальний регламент про захист даних ЄС [7], безумовно, передбачає, що під час автоматизованого прийняття рішень, істотно впливаючих на життя суб'єкту даних, має бути надано право вимагати втручання людини. Однак, вказане не враховує істотність впливу деяких рішень цифрової трудової платформи щодо наслідків для трудових правовідносин. Очевидно, що не вказане регулювання потрібно не для кожного незначного рішення, однак має бути дотримано в випадку звільнення чи відмови в виконанні істотної кількості завдань.

3. Положення щодо обробки даних про користувача (працівника). Хоча немає загального зобов'язання платформ ділитися всіма даними з користувачем, застосовуються деякі мінімальні вимоги, наприклад, платформа повинна інформувати користувача, якщо його дані передаються третім особам [8]. Вказані стандарти діяльності мають бути розроблені на підставі чіткого переліку дозволів і заборон з боку платформи щодо запитуваної інформації. Зокрема, параграф 5 та 6 Рекомендацій МОП [10] щодо захисту персональних даних працівників не надають достатньої визначеності щодо допустимих меж, що потенційно призводить до чисельних порушень. Наприклад, відомий випадок з Амазон (Amazon) [11].

Тобто, як ми бачимо вищезазначені положення не вирішують проблем у систематизованому та комплексному вигляді. А тому виникають несприятливі наслідки у сфері трудових відносин.

На підставі вищезазначеного, можемо запропонувати зміни в національному законодавстві в контексті цифровізації, оскільки категорія «реалізація прав у сфері праці» в умовах «праці через платформу» не знайшла свого закріплення, а тому, можна стверджувати, що є певна прогалина. Зокрема, не визначені особливості і щодо переважних прав, які є найбільш порушуваними, зокрема в межах

певної категорії. Наприклад, МОП виявлено дискримінацію щодо жінок та мігрантів, які залучені до виконання праці через цифрові трудові платформи [12, с. 31].

Для вирішення зазначеної проблематики ключовим стає питання щодо природи правовідносин, які існують в межах цифрових трудових платформ. Зокрема, в науці тривають дискусії щодо того, чи слід відносити працю на платформи до сфери трудових правовідносин [13, с. 7]. Вказана проблематика зумовлена тим, що не завжди такі правовідносини мають форму договірних [14, с. 134], а також чи присутнє в них підпорядкування роботодавцю [15, с. 31]. Вказана прогалина щодо актуалізації визначення «трудоових правовідносин» та їх розуміння визнана МОП щодо її Рекомендації № 198 «...контекст трудових відносин створює складність його застосування в рамках платформ...» [16]. А отже виникає питання щодо того, кого слід вважати працівником та роботодавцем.

На нашу думку, цифрові трудові платформи мають в тому числі підпадати під сферу регулювання трудового права з урахуванням наступного.

Оскільки одним з критеріїв визначення наявності чи відсутності трудових правовідносин стає підпорядкування [34, с. 136], то розглянемо наявність такої ознаки щодо зайнятості на цифрових трудових платформах.

Так, зокрема, під формами контролю за виконанням працівниками трудових обов'язків варто розуміти зовнішньо виражені дії суб'єкта контролю (роботодавця), що здійснюються в межах його компетенції та функції в межах, установлених чинним законодавством, колективним договором, іншими локальними правовими актами, трудовим договором (контрактом) [17, с. 135]. Основними формами здійснення роботодавцем контролю за виконанням працівниками трудових обов'язків є спостереження, моніторингова діяльність, аналітична діяльність, перевірка [18, с. 97]. Правовідносини між залученими суб'єктами (між працівником та платформою) відповідають критерію підпорядкування, але при порівнянні з роботою на підприємстві слід говорити певні особливості його реалізації [19]. Особливості підпорядкування на цифровій трудовій платформі зумовлені тим, що одним із її елементів є її алгоритми [20, с. 49]. Це є однією з потенційних перепон для застосування норм трудового права, зокрема з точки зору судової практики [21].

Використання алгоритмічного управління для розподілу, моніторингу та оцінки виконання роботи, а також підпорядкування цифровим інструментам контролю становить відмінну особливість у порівнянні з класичним підходом до розуміння трудового права. При цьому алгоритми відіграють ключову роль в управлінні взаємовідносинами між платформою та зайнятими на ній особами протягом усього періоду їхньої взаємодії. Їх можна розглянути з погляду підпорядкування: воно фактично відбувається для зайнятого через алгоритми по відношенню до цифрової трудової платформи. Це виявляється у встановленні заробітної плати та моніторингу виконання роботи, деактивації профілів працівників чи запровадження санкцій або дисциплінарних заходів. [7]

Таким чином, платформи здійснюють спектр контролю над працівниками платформи, починаючи від «прихованих трудових відносин» і закінчуючи ринками, які накладають відносно мало обмежень на те, як працівники та клієнти взаємодіють один з одним [23]. Водночас платформи дозволяють працівникам працювати із відносною незалежністю чи через стандартні трудові договори, а тому вони створюють складність з погляду конфлікту колізії між галузями права [23]. Ці перетворення хоч і видозмінюють порядок здійснення підпорядкування, але не свідчать про його відсутність. Алгоритми слугують лише прикладом гнучкості щодо інтенсивності здійснення підпорядкування. Отже, якщо раніше це було зоною відповідальності конкретного роботодавця, то зараз це

повністю або частково може бути виконано алгоритмами [22, с. 131].

Робота через цифрову трудову платформу є тристоронньою [24, с. 15], і «зайняті особи» вразливі як до вимог платформи (її алгоритмів та/або прямого роботодавця), так і до своїх щоденно змінюваних клієнтів. Таким чином, слід говорити про наявність підпорядкування на цифрових платформах. Її специфіку можна врахувати при створенні терміну трудових правовідносин [8]. Зміна у способі виконання трудової діяльності та зобов'язання не повинна призводити до того, що особи можуть бути виключені зі сфери трудових правовідносин через те, що право навряд чи встигає зобов'язати «нестандартних» роботодавців дотримуватися принципів справедливої праці.

Однак, незалежно від інтенсивності підпорядкування чи взаємодії працівнику з цифровою трудовою платформою, основні права у сфері праці повинні бути гарантовані. З цього випливає, що цифрові трудові платформи є одним із способів механізму реалізації прав працівників у сфері праці..

З цього випливає, що в даний час однією з обов'язкових характеристик трудових правовідносин в умовах платформної зайнятості стають «відносини, в яких управління та контроль (незалежно від інтенсивності) здійснюються переважно через алгоритми та цифрові інструменти» [ознака розроблена на підставі аналізу 24, с. 15; 4, с. 19; 5; 9, с. 12].

Трудові правовідносини на цифровий трудовий платформі можна як правовідносини в умовах особливого правового режиму [25], які виникають між роботодавцем (їх сукупністю) та зайнятими особами цифрової платформи, в яких управління та контроль здійснюються переважно через алгоритми та цифрові інструменти. Останні мають бути створені з урахуванням їхнього високого ризику.

Досліджуючи права у сфері праці через цифрові трудові платформи, буде складно без визначення роботодавця та працівника як основних суб'єктів трудового права. В свою чергу, працівник цифрової трудової платформи – це фізична особа, яка виконує трудові завдання або надає послуги, що оплачуються, через цифрову трудову платформу на підставі тристоронньої взаємодії, незалежно від її юридичного статусу в рамках національного законодавства. [визначення є авторським та розроблене на підставі аналізу 24, с. 15; 33, с. 5] Побічно ж робота даної особи керується алгоритмами та умовами, встановленими платформою, що створює унікальну форму підпорядкування, яка потребує спеціального правового регулювання для захисту її прав. Зазначене покликане врахувати особливості платформної зайнятості у тих субординації, властивій трудовому праву. Вказане визначення розроблено на підставі класичного розуміння працівника [26, с. 133].

Можна констатувати, що роботодавець цифрової платформи – це суб'єкт трудових відносин, який здійснює управління та контроль за виконанням роботи або наданням послуг через цифрову платформу, при цьому виконуючи одну або кілька ключових функцій роботодавця з різним рівнем інтенсивності. [визначення є авторським та розроблене на підставі аналізу 24, с. 15; 33, с. 5] Ці функції можуть включати: встановлення та припинення правових відносин з працівниками, розподіл роботи та прийом її результатів, здійснення виплат, управління внутрішніми та зовнішніми ринками підприємства [4, с. 19]. Вказане визначення розроблено на підставі класичного розуміння роботодавця [28, с. 111]. У разі цифрових платформ ці функції можуть розподілятися між кількома суб'єктами, що потребує комплексного підходу до визначення відповідальності за дотримання прав працівників [29, с. 134].

Вказане зумовлюється тим, що реалізація переважного права у сфері праці передбачає надання певним категоріям працівників пріоритетного права на отримання робочого місця або на продовження трудових відносин у разі ско-

рочення штатів, а також передбачає широке коло прав у сфері праці протягом дії трудових правовідносин. Це право забезпечує захист окремих категорій працівників, які можуть бути більш вразливими до втрати роботи або яких законодавство вважає такими, що потребують особливого захисту. Наприклад, закріплено певні особливості щодо робочого місця для осіб з інвалідністю, наприклад щодо доступності цього робочого місця для осіб з проблемами пересування [32, с. 200–205].

Отже, із врахуванням наведених вище абзаців можливо дійти висновку, що з боку працівника можлива різна інтенсивність щодо залученості працювати на одній чи декількох цифрових трудових платформах. Одночасно з цим і з боку платформи (як роботодавця чи сукупності роботодавців) можлива різна ступінь інтенсивності щодо контролю за працівниками.

Вважаємо необхідним стає врахування цієї взаємодії і при розробленні нормативно-правових рекомендацій щодо обсягу прав і обов'язків. Вказане спрямоване на актуалізацію положень трудового права щодо справедливого балансу між «правами» працівника та «обов'язками» роботодавця.

Стосовно кожного рівня інтенсивності залученості працівника можна назвати кілька рівнів контролю із боку платформи. Ці рівні визначатимуть, які саме трудові права та обов'язки застосовні та мають бути реалізовані у кожному конкретному випадку на різних етапах трудових правовідносин. При цьому за наявності кількох цифрових платформ слід враховувати їх у сукупності, якщо сукупна кількість відпрацьованих годин становить від 15 годин або більше [30].

Модель гарантованих прав у сфері праці може мати такий вигляд. Розподіл трудових прав залежно від інтенсивності залучення працівника (із врахуванням прямих та непрямих робочих годин) та рівня контролю з боку платформи. Це дозволяє створити гнучку та справедливую систему правового захисту. Це забезпечує відповідність трудових гарантій реального ступеня залежності та контролю з боку платформи, що є особливо важливим в умовах цифрової економіки та не перешкоджає розвитку інновацій.

Відступ за умовами правил платформи від мінімальних гарантій слід вважати недійсною умовою договору.

Щодо мінімальних гарантованих прав поза залежністю від цих коефіцієнтів слід навести наступне.

Платформи повинні бути зобов'язані вживати відповідних заходів для забезпечення дотримання мінімальних стандартів оплати праці на підставі сукупності коефіцієнтів: мінімального порога гідної оплати праці в галузі (за годину роботи), та національного законодавства працівника цифрової платформи (також за одну годину роботи). Слід розробити коефіцієнти, щоб можливість враховувати пропорційно міжнародний і національний досвід оплати праці. Витрати, пов'язані з роботою, понесені працівниками цифрової трудової платформи при наданні своїх послуг, мають бути враховані, а також має бути надано звіт про винагороду. Процедури визначення мінімальної винагороди для працівників платформи мають бути інтегровані з урахуванням вимог національного законодавства.

У разі відсутності мінімальних стандартів державичлени МОП мають розпочати розробку таких тарифних сіток для працівників платформ. Для досягнення реалізації цих прав слід залучити компетентні органи на національному рівні, до компетенції яких входить перевірка дотримання умов мінімальної заробітної плати. Вказане буде слугувати складовою механізму реалізації зазначених прав у сфері оплати праці.

Розподіл трудових прав залежно від інтенсивності залучення працівника (із врахуванням прямих та непрямих робочих годин) та рівня контролю з боку платформи дозволяє створити гнучку та справедливую систему право-

вого захисту. Це забезпечує відповідність трудових гарантій реальному ступеню залежності та контролю з боку платформи, що є особливо важливим в умовах цифрової економіки. Інтенсивність може бути низькою, середньою та високою.

Для визначення подальшого переліку прав необхідним стає звернення до такого поняття як переважні права у сфері праці.

За відсутності законодавчого визначення переважного права у сфері праці на платформі, на наше переконання найбільш ґрунтовним є наступне визначення. Традиційно під переважним правом на працю розуміють гарантовану можливість реалізації складових права на працю (і прав у сфері праці) певними суб'єктами (чи їх групами) трудових правовідносин з урахуванням, серед іншого – принципу індивідуалізму та субсидіарності. [визначення є авторським та розроблено на основі комплексного аналізу літератури]. Для зайнятості на цифрових трудових платформах вказані переважні права надаються та гарантуються з урахуванням критеріїв: 1) залучення працівника у годинах, 2) інтенсивності контрольних алгоритмів з боку платформи. Вказане буде безпосередньо впливати на обсяг прав, гарантованих тим чи іншим працівникам, а отже буде впливати на пріоритетність і переважність одних перед іншими. Це зумовлює істотну відмінність від класичного уявлення про переважне право в межах галузі трудового права, в якій під ним розуміють досягнення рівності у трудових правах через надання додаткових прав певним групам працівників, тобто створення «рівної та однакової точки відліку» щодо всіх стадій трудових правовідносин. Однак, через істотне доповнення трудових правовідносин взаємозалежними критеріями, існує потреба і в зміненому підході до переважного права на працю, якщо це стосується праці через цифрові платформи.

Сутність «переважного права у сфері праці» на теперішньому етапі розвитку галузі трудового права не зводиться лише до пріоритету врахування ролі лише працівників, а тому має також приймати до уваги зміни щодо збільшення «гнучкості» щодо контролю роботодавця, що в сукупності призводить до значних змін в трудових правовідносинах.

Вказане стає викликом для трудового права. Було б безпідставно гарантувати особі повну сукупність трудових та соціальних прав, якщо її загальна залученість становить незначну кількість годин, при цьому здійснюється на декількох платформах, які майже не контролюють таку діяльність. Це є не лише занадто амбітним з точки зору реалізації, а й навряд чи виправданим з точки зору пропорційності: необґрунтовані обтяження для платформи. При цьому, це не є перешкодою для класичних трудових правовідносин, які є відносно стабільними за своєю суттю. Одночасно з цим, ігнорування сукупності трудових прав при розгляді праці на трудових цифрових платформах за значного залучення працівника може призвести до безпідставної відсутності гарантій з боку трудового права, що порушує принцип справедливості: фактично виконуючі повний обсяг обов'язків, притаманних трудовим правовідносинам, особа позбавлена гарантій. При цьому, за деяких випадків щодо такої особи цифрова трудова платформа (її алгоритми) можуть мати навіть більшу кількість контролю та створювати навіть більш значне підпорядкування.

Тому, при розробленні прав для працівників цифрових трудових платформ слід розподілити їх на три категорії в залежності від їх залучення до праці. Вказане утворить переважні трудові права у сфері праці для них. Одночасно з цим, необхідно враховувати і наявність їх підпорядкування платформі.

Саме таке розуміння переважного права на працю є актуальним для працівників цифрових трудових платформ, а тому слід закріпити його в трудовому законодавстві України для одностайного розуміння даної категорії.

Окрім того слід розробити систему гарантування прав працівників та роботодавців, що утворює в тому числі нові правила застосування положень трудового законодавства щодо цієї категорії працівників.

Так, інтенсивність може бути низькою, середньою чи високою – як з боку працівника, так і з боку платформи. Проаналізуємо інтенсивність підпорядкування (також – низьку, середню та високу) та трудові права працівників за кожним рівнем інтенсивності. На підставі цієї взаємозалежності модель переважних прав працівників може виглядати наступним чином.

Так, за мінімального рівня контролю з боку платформи при низькій інтенсивності залучення працівника мають бути гарантовані фундаментальні трудові права (за виключенням колективних прав через непропорційність щодо їх реалізації). Це слід аргументувати, тим, що працівник має право на фундаментальні трудові права, такі як право на оплату праці, право на безпечні та здорові умови праці, право на відпочинок. Незважаючи на низький рівень контролю з боку платформи, працівник повинен бути мінімально захищений, навіть якщо його трудові відносини з платформою не передбачають постійного та повного підпорядкування. При цьому гарантування вказаного не накладає на платформу непропорційних обмежень.

В свою чергу, при непрямому чи частковому контролі результату чи процесу з боку платформи та за низької інтенсивності залучення працівника відбувається гарантування фундаментальних трудових прав, мінімальні гарантії оплати праці (за виключенням колективних прав). У разі непрямого контролю над результатом роботи чи процесом виконання платформою, працівнику мають бути забезпечені як фундаментальні трудові права, а й мінімальні гарантії оплати труда. Законодавство має передбачати такі заходи для захисту працівників, які не знаходяться в повній залежності від роботодавця, але потребують захисту від несумлінних умов праці, включаючи право на справедливую оплату та охорону праці вдома.

Більша кількість прав свідчить про наявність різної кількості права у межах однієї категорії працівників. Тобто в залежності від особливостей дій з боку цифрової трудової платформи утворюється різна сукупність гарантованих прав. Тобто утворюється переважне право у сфері праці в залежності від особливості дії цифрової трудової платформи для відносно однакового залучення до праці працівників. Вказане є відмінністю від працівників класичних трудових правовідносин, де слід говорити про більшу типовість дій роботодавця щодо здійснення підпорядкування.

Перейдемо за аналогією до дослідження середнього рівня інтенсивності залучення працівника.

Так, за цього рівня інтенсивності може застосовуватись мінімальний або частковий контроль результату чи процесу праці з боку платформи. В цьому випадку платформа встановлює стандарти якості або (та – в випадку дотримання співмірності) періодично перевіряє їх дотримання. За даного рівня інтенсивності та контролю відбувається гарантування фундаментальних трудових прав (за виключенням колективних прав), зокрема гарантуються мінімальні гарантії оплати праці та додаткові соціальні пільги, такі як страхування здоров'я. Це обґрунтовується тим, що у разі коли платформа встановлює стандарти якості та періодично перевіряє їх дотримання, працівник підпадає під суворіші норми трудового законодавства. На додаток до фундаментальних прав йому повинні надаватися мінімальні соціальні гарантії, такі як страхування здоров'я. Це зумовлено тим, що платформа, хоч і не повністю контролює працівника, все ж таки встановлює вимоги до якості, що посилює її відповідальність перед працівником.

Також за середньої інтенсивності працівника може застосовуватися контроль якості та процесу виконання.

Зокрема, це означає, що платформа регулярно перевіряє якість виконаної роботи, може давати зворотний зв'язок, а також відповідно платформа контролює як результат, так і процес виконання роботи, встановлює терміни. За такого рівня інтенсивності та контролю гарантуються фундаментальні трудові права, зокрема повні соціальні гарантії, мінімальний гарантований дохід. Крім того можливе також врахування пріоритетних прав певних категорій працівників. Це означає, що при регулярному контролі якості виконаної роботи або процесу виконання, а також встановленні термінів платформа діє як фактичний роботодавець. У таких умовах працівник повинен мати право на повні соціальні гарантії, які включають захист від несправедливого звільнення, оплату за вимушений простій, та інші соціальні пільги, застосовні до традиційних трудових відносин.

Вказане створює певні переважні права у сфері праці для зазначених працівників із порівнянні із працівниками з низьким залученням до праці, та позбавляє їх певних трудових прав, що існують для працівників із високим рівнем залучення до праці.

Досліджуючи високий рівень інтенсивності працівників потрібно також звернути увагу, що на високому рівні застосовуються різні рівні контролю.

Так, за високої інтенсивності праці та мінімального контролю гарантуються працівникам всі вищезазначені права, зокрема кількість годин праці на тиждень, а також право на колективні переговори та захист від несправедливого звільнення. Навіть за мінімального контролю, якщо залученість працівника висока, він повинен мати право на колективні переговори та захист від несправедливого звільнення. Це пояснюється тим, що значна кількість годин, відпрацьованих на платформі, формує стабільний трудовий зв'язок, який передбачає більш високий рівень соціального захисту.

За високої інтенсивності праці при прямому чи абсолютному контролі якості та процесу виконання платформа може регулярно перевіряти якість виконаної роботи, може давати зворотний зв'язок: контролювати як результат, так і процес виконання роботи, наприклад встановлюючи терміни. Коли платформа контролює таким чином постійно задіяного працівника, вона перебирає функцію традиційного роботодавця. У таких випадках працівники мають бути забезпечені всі трудові права та соціальні гарантії, зокрема повне медичне страхування, пенсійні виплати та право на відпустку. За даного рівня інтенсивності усі права гарантовані сукупністю Конвенцій МОП, та які характерні для традиційного трудового договору, включаючи обов'язкові соціальні гарантії, право на відпочинок і компенсації – всі вони мають бути дотримано.

Особливість переважного права на цифрових трудових платформах полягає в тому, що воно передбачає адаптацію традиційних трудових прав до нових умов праці в цифровій економіці, зокрема воно стосується не лише надання певним категоріям працівників пріоритету в отриманні робочих місць, продовженні трудових відносин, тощо, а й може варіюватися залежно від рівня інтенсивності залучення працівника до роботи на платформі та рівня контролю з боку платформи. Останнє впливає на обсяг гарантованих прав, що створює нові категорії осіб із пере-

важним правом в залежності від цього критерію. Наприклад, для працівників з високою інтенсивністю залучення та одночасно високим рівнем контролю з боку платформи має гарантуватись повний спектр трудових прав, включаючи соціальні гарантії, страхування та інші привілеї, які відповідають класичним трудовим відносинам.

Поглиблене дослідження прав за вказаної класифікації може стати предметом подальших наукових досліджень.

Окрім того, уточненню підлягає аналіз переважного права в межах «середньої інтенсивності» залучення працівників і з точки зору класичного підходу до розуміння цього терміну. Зокрема, уточненню підлягає встановлення які з типових категорій працівників (працівники з інвалідністю; особи передпенсійного віку; одинокі батьки; працівники, які мають на утриманні неповнолітніх дітей або інших членів сім'ї; ветерани війни та інші категорії, визначені законодавством) підлягають додатковому захисту з боку трудового права на цифрових трудових платформах.

Вказане має бути відображене враховане в майбутній Конвенції МОП щодо платформної зайнятості, особливості та структура котрої повинна відобразити переважне право на працю зокрема.

Висновки. Цифрові трудові платформи доречно розглядати з точки зору сфери дії трудового права, що віддзеркалюється на розумінні трудових правовідносин, працівника та роботодавця. Для розумності дотримання прав працівників з урахуванням суттєвості підпорядкування платформі слід переосмислити підхід до переважних трудових прав працівників цифрових трудових платформ. Зокрема, принцип пропорційності стає критерієм для формування сукупності трудових прав, виконуючи базову роль для врахування коефіцієнтів інтенсивності як залучення такої платформи, так і працівника. Зокрема, вказане має сприяти справедливості щодо встановлення мінімальних трудових прав та інших прав у сфері праці. Зокрема, утворюється декілька груп працівників із різним обсягом прав, що створює переважні права для одних у порівнянні з іншими. Вказане є новелою щодо переважного права на працю в межах класичного трудового права, оскільки враховує особливості не лише щодо працівників, а й щодо роботодавців. Наявність такої розумності та пропорційності в підході до законотворчості має своїм підґрунтям сприяння не перенавантаженню правового регулювання. Зокрема, запропоноване нами рішення щодо пропонування певної градації «переважних прав» призване врахувати надбання цифровізації та не перешкоджати інноваційному розвитку без суттєвих чи несправедливих підстав. Більш за те, підвищення рівня правової визначеності щодо праці на цифрових трудових платформах може позитивним чином вплинути на подальший потенціал їх розвитку.

Конкретизація обсягу класичних аспектів переважних прав у сфері праці в межах кожної з залучених категорій працівників цифрових трудових платформ (в тому числі жінок, осіб з інвалідністю, тощо) має стати предметом подальших досліджень.

Вдячності: Ця робота виконана за підтримки Ініціативи Цифрового Суспільства.

Acknowledgments: This work was supported by Digital Society Initiative (DSI UZH).

ЛІТЕРАТУРА

1. Kassi O. How Many Online Workers are There in the World? A Data-Driven Assessment. 2021. URL: <https://ssrn.com/abstract=3810843>. (дата звернення: 27.08.2024).
2. Aleksynska M. Digital Work in Eastern Europe: Overview of Trends, Outcomes and Policy Responses. *ILO Working Paper*. № 32. 2021. P. 69–81.
3. Hauben H. The platform economy and precarious work, Publication for the committee on Employment and Social Affairs, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament. Luxembourg. 2020. 84 p.
4. Prassl Jeremias A. The Concept of the Employer. 1st ed. *Oxford University Press*. 2015. P. 18–25.
5. Eurofound. The digital age: Implications of automation, digitisation and platforms for work and employment, Challenges and prospects in the EU series, Publications Office of the European Union, Luxembourg. 2021. 78 p.

6. Regulation (EU) 2019/1150 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on Promoting Fairness and Transparency for Business Users of Online Intermediation Services (P2B Regulation); Publications Office of the EU: Bruxelles, Belgium, 2019. 24 p.
7. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the Protection of Natural Persons with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of Such Data, and Repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation-GDPR); European Commission: Brussels, Belgium. 18 p.
8. Zódi Z. «Constitutional Values in the Gig-Economy? Why Labor Law Fails at Platform Work, and What Can We Do about It?» Societies 11. № 3. 2021. 86. URL: <https://doi.org/10.3390/soc11030086>. (дата звернення: 27.08.2024).
9. Azevedo E, S./de Souza D./Mendonça J. Algorithmic management on digital labour platforms: A systematic literature review. *Contextus Revista Contemporânea de Economia e Gestão*. 21. 2023. P. 1–14.
10. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: Конвенція, Міжнародний документ від 28.01.1981. *Офіційний вісник України* від 14.01.2011. 2011 р., № 1, / № 58, 2010, ст. 1994 /, с. 701.
11. Oppenheim M. Amazon scraps «sexist AI» recruitment tool. Independent. 11.10. 2018. URL: <https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/amazon-ai-sexist-recruitment-tool-algorithm-ma8579161.html>. (дата звернення: 27.08.2024).
12. Уварова О. О. Права жінок та гендерна рівність : навч. посіб. Харків: Лисенко І. Б., 2018. 202 с.
13. Countouris Nicola. Defining and regulating work relations for the future of work. Op. cit. P. 11. See the list of criteries ILO, Protecting Workers in New Forms of Employment. Paper prepared for the BRICS Employment Working Group meeting under China's Presidency, 2022, Geneva. 78 p.
14. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія. Кол. авт.; за ред. Я. В. Сімутіної, М. М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. 348 с.
15. Countouris N./De Stefano V. New trade union strategies for new forms of employment, ETUC. Brussels, 2020. 68 p.
16. Рекомендація МОП 2006 року щодо трудових відносин (№ 198). URL: <https://www.ilo.org/uk/resource/rekomendatsiya-mop-2006-r-no-198>. (дата звернення: 27.08.2024).
17. Іванов Ю. Ф. Трудове право України. Навчальний посібник, 2-ге видання. Вид. Дакор. 2020. 442 с.
18. Трудове право України: навчальний посібник; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с.
19. Case 66/85, Deborah Lawrie-Blum v Land Baden Wuttemberg [1986] ECR 2121. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61985J0066>. (дата звернення: 27.08.2024).
20. Stark D./Pais I. Algorithmic management in the platform economy. *Sociologica*, Vol. 14, № 3, 2021 P. 47–72.
21. Case 139/85, R. H. Kempf v Staatssecretaris van Justitie [1986] ECR 1741. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:61985CJ0139>. (дата звернення: 27.08.2024).
22. Костюк В. Л. Трудове право України. Підручник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
23. Douglas O'Connor v. Uber Technologies, Inc., No. C-13-3826 EMC (N.D. Cal. Mar. 11, 2015). URL: <https://digitalcommons.law.scu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1935&context=historical>. (дата звернення: 27.08.2024).
24. Kocher E. Digital work Platforms at the interface of labour law. Regulating market Organisers – list of cases. Bloomsbury Academic. London, 2022. 248 p.
25. Thouvenin F. Big Data of Complex Networks and Data protection Law. An Introduction to an Area of Mutual Conflict. 2017. https://www.jipitec.eu/issues/jipitec-12-4-2021/5409/thouvenin_pdf.pdf. (дата звернення: 27.08.2024).
26. Болотіна Н. Б. Трудове право України: підручник. 4-те вид., стер. Київ: Вікар, 2006. 725 с.
27. Прилипка С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України: Підручник-2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Видавництво «Фінн», 2009. 728 с.
28. Теліпка В. Е. Трудове право України: Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 456 с.
29. Трудове право України: Академ. курс. За заг. ред. Н. М. Хуторян. Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 608 с.
30. Конвенція про обмеження тривалості робочого часу на промислових підприємствах до 8 годин на день та 48 годин на тиждень № 1: Конвенція, Міжнародний документ від 29.10.1919 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_155#Text. (дата звернення: 27.08.2024).
31. Yaroshenko, O. M., Chanysheva, H. I., Melnychuk, N. O., Melnyk, K. Y., & Ivchuk, Y. Y. Employment of people with disabilities: European experience and ways of improvement in Ukraine. *Revista de Derecho de la Seguridad Social, Laborum*. № 38. 2024. P. 237–254.
32. Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина : навчальний посібник. Чернівці : ПАТ «ПВК» «Десна», 2016. 692 с.
33. EU-OSHA, 2021a EU-OSHA – European Agency for Safety and Health at Work, Digital platform work and occupational safety and health: A review, 2021a. URL: <https://osha.europa.eu/en/publications/digital-platform-work-and-occupational-safety-and-health-review>. (дата звернення: 29.08.2024).
34. Мельник В. П. Поняття і класифікація принципів трудового права. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету* : серія: Право. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Т. 1. Вип. 44. С. 134–138.
35. Proposal for a Directive (EU) of the European Parliament and of the Council of 8 March 2024 on improving working conditions in platform work (COM (2021) 762), URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/HIS/?uri=CELEX:52021PC0762> (дата звернення: 27.08.2024).

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/39>

ПРАВОВІ ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЮ В СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ТА РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

LEGAL FORMS OF CONTROL IN THE FIELD OF ENSURING NUCLEAR AND RADIATION SAFETY

Балюк Г.І., д.ю.н., професор,
член-кореспондентка Національної академії правових наук України,
професорка кафедри екологічного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шараєвська Т.А., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри екологічного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено питанням проблематики у сфері екологічного контролю, яка останнім часом набула надзвичайної актуальності. Це викликано рядом обставин: 1) перерозподілом контролю наглядових функцій в ході адміністративної реформи; 2) суттєвими перетвореннями в сфері правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування, в першу чергу, розширення сфери і повноважень муніципального контролю; 3) визначення кола об'єктів державного екологічного контролю; 4) позбавлення суб'єктів контролю ряду повноважень в сфері контролю за впливом на навколишнє середовище і природокористування. Фактично перераховані вище результати еколого-політичних рішень вже відображені в законах України й інших нормативних правових актах.

Авторами визначено, що контроль у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки є лише одним із напрямків діяльності контролюючих суб'єктів, який означає перевірку дотримання господарючими та іншими суб'єктами вимог ядерного та екологічного законодавства, яка пов'язана з використанням властивостей ядерної енергії. Це один із найбільш масштабно застосованих засобів управління в сфері використання ядерної та радіаційної безпеки. В ньому зайнято багато органів і осіб, які відрізняються за своїм статусом, відомчою належністю, використанням форм, методів наданих повноважень.

В статті досліджено контроль у сфері ядерної та радіаційної безпеки, інших сферах суспільного життя, який здійснюється у певних правових формах. Йдеться про зовнішній прояв контрольної діяльності (тобто, про конкретні однорідні дії контролюючих органів), яка зафіксована у законодавстві. Юридичне оформлення цієї діяльності вводить суб'єктів, які здійснюють контроль, в русло певних правових вимог, що дозволяє уникнути свавілля з боку контролюючих органів, оцінювати їх діяльність з точки зору відповідності правовим вимогам. Аналіз вітчизняного законодавства свідчить про велике різноманіття правових форм контролю. Це об'єктивно зумовлено чисельністю: 1) суб'єктів контролю, які відрізняються своїм статусом, завданнями, а отже і організаційними засадами та засобами реалізації своїх функцій, у тому числі контрольної; 2) об'єктів контролю, які мають свої особливості і, таким чином, вимагають застосування до них у певних випадках спеціальних форм контролю.

Ключові слова: ядерне законодавство, ядерна безпека, радіаційна безпека, контроль в сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, інформація з питань ядерної та радіаційної безпеки, ядерна енергія, радіаційний стан.

The article is dedicated to the issues of problems in the field of environmental control, which have recently become extremely relevant. This is due to a number of circumstances: 1) the redistribution of control over supervisory functions during the administrative reform; 2) significant transformations in the field of legal regulation of the activities of local self-government bodies, primarily the expansion of the scope and powers of municipal control; 3) the definition of the range of objects of state environmental control; 4) the deprivation of control entities of a number of powers in the field of monitoring the impact on the environment and natural resource management. In fact, the results of the aforementioned environmental and political decisions are already reflected in the laws of Ukraine and other regulatory legal acts.

The authors identified that control in the field of ensuring nuclear and radiation safety is only one of the areas of activity of controlling entities, which means checking the compliance of business and other entities with nuclear and environmental legislation requirements, related to the use of nuclear energy properties. It is one of the most widely applied management tools in the field of nuclear and radiation safety. Many bodies and individuals, differing in their status, departmental affiliation, and use of forms and methods of exercising their powers, are involved in this.

The article examines control in the field of nuclear and radiation safety and other areas of public life, which is carried out in specific legal forms. It concerns the external manifestation of control activities (i.e., specific homogeneous actions of controlling bodies) as prescribed by law. The legal formalization of this activity directs the subjects performing control into the framework of specific legal requirements, which helps avoid arbitrariness by controlling bodies and allows evaluating their activities in terms of compliance with legal requirements. The analysis of national legislation indicates a great variety of legal forms of control. This is objectively due to the diversity of: 1) control entities, which differ in their status, tasks, and hence organizational principles and methods of performing their functions, including control functions; 2) control objects, which have their own specific features and therefore, in certain cases, require the application of special forms of control.

Key words: nuclear legislation, nuclear safety, radiation safety, control in the field of ensuring nuclear and radiation safety, information on nuclear and radiation safety, nuclear energy, radiation conditions.

Проблематика правового забезпечення ядерної та радіаційної безпеки була предметом дослідження окремих вітчизняних вчених-юристів, зокрема, Балюк Г. І., Ковальчук Т. Г., Пахолок Ю. П., Позняк Е. В., Сушик О. В. [1–7] та інших. Однак, у науковій юридичній літературі до цього часу від-

сутня загальноновизнана класифікація форм контролю, передусім, у сфері використання та забезпечення ядерної та радіаційної безпеки. Для дослідження контролю у певних сферах суспільного життя використовуються відповідні угруповання форм реалізації контрольної діяльності.

У даній сфері контролю (при всій різноманітності контролюючих суб'єктів, форм організації та здійснення контролю), на нашу думку, необхідно орієнтуватися на характер, зміст, настання наслідків застосування тих чи інших дій з контролю і, таким чином, виділити наступні форми реалізації контролю: 1) одержання інформації з питань ядерної та радіаційної безпеки; 2) перевірка дотримання законодавства використання ядерної енергії; 3) ліцензування діяльності у сфері використання ядерної енергії; 4) моніторинг радіаційного стану; 5) оцінка відповідності техніко-економічних обґрунтувань і проектів будівництва, реконструкції, прийняття з експлуатації; матеріалів, які вистають обґрунтування, аналіз та оцінку рівня безпеки визначених чинним законодавством етапів життєвого циклу ядерних установок, об'єктів, документації, що стосуються змін вимог, лімітів та критеріїв безпеки у сфері використання ядерної енергії, вимогам законодавства щодо ядерної та радіаційної безпеки.

Інформація з питань ядерної та радіаційної безпеки важлива для оцінки стану протирадіаційного захисту населення, персоналу, забезпечення безпеки при експлуатації ядерних установок, об'єктів і поводження з ядерними матеріалами та прийняття регулюючими органами на основі аналізу отриманої інформації відповідних рішень, зокрема, про позитивну та негативну оцінку діяльності суб'єктів, відповідальних за реалізацію ядерної політики, або здійснюючих діяльність у сфері використання ядерної енергії, надання дозволу (згоди) на здійснення тих чи інших дій у сфері використання ядерної енергії; усунення порушень, вимог, правил і стандартів з ядерної та радіаційної безпеки; призначення перевірки повноти і достатності наданої в контролюючий орган інформації; застосування передбачених законодавством примусових заходів тощо.

Порядок надання контролюючим органам інформації зафіксовано у вітчизняному законодавстві. Умовно, на нашу думку, можна виділити два блоки норм, які регламентують отримання інформації: 1) передбачають надання інформації у будь-який час на вимогу суб'єктів, які здійснюють контроль; 2) установлюють обов'язковість здійснення певних заходів інформаційного характеру за певною процедурою та формою.

Право у будь-який час вимагати інформацію безпосередньо впливає на характер контрольної діяльності і фіксується в той чи інший спосіб на нормативно-правовому рівні. Так, згідно зі ст. 25 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р. державні інспектори мають право отримувати від ліцензіата чи власника необхідну інформацію з питань дотримання ядерного законодавства. Ця інформація підлягає оперативному аналізу і оцінці з метою встановлення відповідності стану установок об'єктів, систем, важливих для безпеки робіт, дій персоналу і діяльності ліцензіата вимогам безпеки; погіршення стану систем важливих для безпеки; впливу установок, об'єктів на персонал, населення і довкілля.

Отримання інформації з питань ядерної та радіаційної безпеки може бути ініційовано громадянами, зокрема, вони мають право на запит та одержання інформації від відповідних підприємств, установ у межах їх компетенції повної та достовірної інформації щодо безпеки ядерної установки чи об'єкту, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, а також на отримання інформації від установ державної системи контролю за радіаційною обстановкою на території України про рівні радіаційного випромінювання на території України, а також місця проживання населення чи їх роботи (ст. 10 ЗУ «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»).

Це право узгоджується з положеннями Конвенції ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» (Данія, м. Орхус, 1998 р.). Дана

Конвенція була ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 6 липня 1999 р., Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. (ст. ст. 25–25¹), які передбачають механізми доступу громадян до екологічної інформації, у тому числі, пов'язану з використанням ядерної енергії. Базові положення щодо звернення з інформаційним запитом визначено Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. Згодом відповідно до даного Закону Міндовкілля України 18 грудня 2003 р. затвердило Положення про порядок надання екологічної інформації.

Внутрішні відомчі акти з питань інформаційного забезпечення громадськості були прийняті також Державною інспекцією ядерного регулювання України. Зокрема, затверджені його наказами від 19 лютого 2004 р. Положення «Про організацію інформаційної діяльності та роботи з громадськістю у Державномрегулюванні України» та від 23 червня 2004 року Методичні рекомендації з питань роботи з громадськістю та змін Державних інспекцій з ядерної безпеки на АЕС.

Другий блок регулювання отримання інформації базується на передбаченій законодавством обов'язковості здійснення відповідних інформаційних заходів за певною процедурою чи формою. Так, на нормативно-правовому рівні визначені наступні способи оформлення інформації як: звіти, доповіді, облікові матеріали, паспортизація тощо.

Відповідно до ст.ст. 5, 20 Конвенції про ядерну безпеку (Австрія, м. Відень, 1994 р.), яка була ратифікована Законом України від 17 грудня 1997 р., в Україні має регулярно готуватися Національна доповідь «Про виконання зобов'язань України відповідно до Конвенції про ядерну безпеку». У підготовці такої доповіді мають брати участь державні органи відповідальні за реалізацію державної політики у сфері використання ядерної енергії (Державна інспекція ядерного регулювання України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Міністерство енергетики України та інші). Головною метою такої доповіді є надання об'єктивної інформації про стан безпеки ядерних установок і заходів, що вживаються для підвищення її рівня, а також висвітлення змін і прогресу в законодавчій та регулюючій основі ядерного сектора України. Доповідь подається на Раду Договірних сторін з розгляду відповідних доповідей. Такі наради проводять з інтервалом, що не перевищують 3-х років.

Крім того, Державна інспекція ядерного регулювання України має готувати щорічну доповідь про стан ядерної та радіаційної безпеки України. В зазначеній доповіді повинна міститися інформація про заходи, які були запроваджені органами державної влади, підприємствами, організаціями, які здійснюють діяльність у сфері використання ядерної енергії для підвищення рівня ядерної та радіаційної безпеки, зменшення ризиків опромінення персоналу, населення та довкілля. Ця доповідь має бути подана Президенту України, Верховній Раді України, іншим органам державної влади, а також органам місцевого самоврядування, громадським організаціям.

Водночас, на нашу думку, необхідно зауважити, що щодо розробки зазначених доповідей відсутні єдині правові засади. Так, підготовка Доповіді в одному випадку передбачається Законом, в другому – Положенням, в третьому – Конвенцією. Зокрема, стосовно Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища та Доповіді про стан ядерної та радіаційної безпеки відповідні правові норми обмежуються декларуванням їх розробки і визначенням органів, до яких вони мають надаватися. При цьому, відсутні правові вимоги щодо змісту Доповіді, суб'єктів, які мають приймати участь у їх роз-

робці, відповідальності керівників відповідних центральних органів виконавчої влади з організації її підготовки, а також інші чинники її опрацювання. Отже, у підготовці відповідних Доповідей багато чого залежить від ініціативності відповідальних осіб, які залучаються до цієї справи. На нашу думку, в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» необхідно було б більш детально виписати питання підготовки Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища України. Крім того, враховуючи значення цієї доповіді, з метою посилення відповідальності за її розробку, бажано було б передбачити, що вона розробляється Міністерством України й подається Кабінету Міністрів України з наступним поданням на розгляд Верховної Ради України.

Аналогічні вимоги і механізми бажано було б встановити і в Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» щодо Доповіді про стан ядерної та радіаційної безпеки в Україні (тобто, така Доповідь має готуватися Державною інспекцією ядерного регулювання України, подаватися до Кабінету Міністрів України, який і має вносити її до Верховної Ради України). Вважаємо, що запропоновані нормативно-правові підходи підвищать статус зазначеної Національної доповіді. З метою адаптації ядерного законодавства України до положень Конвенції про ядерну безпеку, яке стосується підготовки Національної доповіді, доцільно в Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» передбачити положення присвячені даному питанню.

Спеціальними формами отримання інформації є депутатський запит та депутатське звернення. Згідно зі ст. 15 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. депутатський запит – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, які розташовані на території України, дати офіційну відповідь з питань, які віднесені до їх компетенції.

Під депутатським зверненням розуміється викладена у письмовій формі позиція народного депутата, яка звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію питань, віднесених до їх компетенції. Депутатське звернення має дуже важливе значення. Відповідь на звернення має бути надана в обов'язковому порядку (протягом 10 днів з моменту його одержання) безпосередньо тим органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, до якого було направлено це звернення (ст. 16 Закону України «Про статус народного депутата України»).

Чинним законодавством України передбачена така важлива форма інформації як Звіт (повідомлення про свої дії). Звіти можуть стосуватись різних аспектів діяльності з використання ядерної енергії, поводження з радіоактивними матеріалами тощо. Вони можуть мати спеціальний характер чи бути складовою більш загальних звітів, що надаються у встановленому порядку органами виконавчої влади загальної компетенції.

До спеціальних звітів відносяться, зокрема, щорічні звіти про виконання плану наглядової діяльності Державної інспекції ядерного регулювання України; звіти щодо забезпечення безпеки при реалізації проектів плану здійснення проекту укриття; звіти про зміни інвентарної кількості ядерного матеріалу та звіти за результатами інвентаризації ядерних матеріалів; звіти за результатами випробувань при введенні АЕС в експлуатацію; звіти про аналіз безпеки провадження діяльності перевезення радіо-

активних матеріалів; звіти про порушення в роботі АЕС; звіт про чисельність населення, яке проживає в зонах радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи і т.п.

Ще однією обов'язковою формою інформації з питань ядерної та радіаційної безпеки є облік (систематичне або комбіноване нагромадження, угруповання та узагальнення відповідної інформації). Облік проводиться в порядку здійснення статистичних спостережень та застосування спеціальних облікових систем.

Державна система обліку ядерних матеріалів визначена Положенням про державну систему обліку та контролю ядерних матеріалів, яке затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1996 р. № 1525. Зазначена система обліку включає в себе комплекс технічних та організаційних заходів і застосовується до всього ядерного матеріалу, який використовується в мирних цілях в межах території України під її юрисдикцією, або знаходиться в межах її контролю. Організація проведення державного обліку ядерних матеріалів покладена на Державну інспекцію ядерного регулювання України. Відповідальність за здійснення обліку ядерних матеріалів на ядерних установках, або в інших місцях їх знаходження несе експлуатуюча організація (ліцензіат).

Законом України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» від 14 січня 1998 р. передбачено ведення системи обліку доз опромінення населення. Вона спрямована на визначення критичних груп людей залежно від умов та місця проживання і розташування робочих місць та реєстрації індивідуальних доз опромінення осіб віднесених до критичної групи. Облік індивідуальних доз опромінення людей, які віднесені до критичної групи ведеться в районному (міському) дозовому реєстрі опромінення, організацію ведення якого здійснюють місцеві органи виконавчої влади.

Важливими формами обліку у сфері поводження з радіоактивними відходами є форми, які передбачені Законом України «Про поводження з радіоактивними відходами» від 30 червня 1995 р. (ст. ст. 1, 15, 16). Серед таких форм: 1) ведення державного кадастру сховищ радіоактивних відходів, тобто мова йде про ведення систематизованих відомостей про об'єкти для зберігання, захоронення радіоактивних відходів; 2) ведення державного реєстру радіоактивних відходів, тобто мова йде про послідовний поточний запис актів спеціальної форми про утворення, фізико-хімічний склад, обсяги, властивості, а також перевезення, зберігання та захоронення радіоактивних відходів.

Крім того, ведеться облік в роботі АЕС відповідно до Положення про порядок розслідування та обліку експлуатаційних подій у роботі атомних станцій, яке було затверджено наказом Державної інспекції ядерного регулювання України від 12 липня 2021 р. № 411.

Паспортизація як форма обліку у сфері, яка досліджується, здійснюється шляхом ведення Радіаційно-гігієнічного паспорту підприємства та Радіаційно-екологічного паспорту території (п. 7.2. Основних санітарних правил забезпечення радіаційної безпеки, які затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 2 лютого 2005 р. № 54). Ці паспорти були введені з метою узагальнення радіаційних характеристик окремого об'єкта або території, а також для оцінки стану протирадіаційного захисту персоналу і населення. У радіаційно-гігієнічному паспорті підприємства має міститися перелік і характеристика джерел, які знаходилися на підприємстві протягом звітного року. Радіаційно-екологічний паспорт території має містити дані про: найменування території, площу території, чисельність населення, найменування і число установок, на яких проводяться роботи з джерелами іонізуючого випромінювання; показники радіаційної безпеки (вміст радіонуклідів у мінерально-будівельній сировині та будівельних матеріалах, річні ефективні дози

опромінення населення від джерел іонізуючого випромінювання).

Перевірка (обстеження) з метою контролю дотримання законодавства про використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки має різні види, форми (обстеження, атестація, інспектування, інвентаризація тощо) і є активною формою контрольної діяльності без якої неможливе застосування заходів контролю, в тому числі і тих, які можуть бути пов'язані з реагуванням на виявлені правопорушення у цій сфері.

Висновки.

1. Контроль у сфері ядерної та радіаційної безпеки є одним із видів соціально-правового контролю. Як і в інших сферах суспільного життя, він здійснюється у певних правових формах. Йдеться про зовнішній прояв контрольної діяльності, тобто про конкретні однорідні дії контролюючих органів, які зафіксовані в законодавстві.

2. Юридичне оформлення цієї діяльності вводить суб'єктів, які здійснюють контроль, у русло певних правових вимог, що дозволяє уникнути свавілля з боку контролюючих органів, а також оцінювати їх діяльність з точки зору відповідності правовим вимогам. Аналіз вітчизняного законодавства свідчить про велике різноманіття правових форм зазначеного контролю.

3. Вказане об'єктивно зумовлено чисельністю: 1) суб'єктів контролю, які відрізняються своїм статусом, завданнями, а отже і організаційними засадами та засобами реалізації своїх функцій, у тому числі контрольної; 2) об'єктів контролю, які мають свої особливості і, таким

чином, вимагають застосування до них у певних випадках спеціальних форм контролю.

4. Вказані обставини породжують той факт, що в науковій юридичній літературі до цього часу відсутня загально-визнана класифікація форм контролю, передусім у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки. Для дослідження контролю у певних сферах суспільного життя використовуються відповідні угруповання форм реалізації контрольної діяльності.

5. Контроль в сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, при всій різноманітності контролюючих суб'єктів, його форм організації та здійснення, обумовлює орієнтуватися на характер, зміст та настання наслідків застосування тих чи інших дій з контролю і, таким чином, виділити наступні форми реалізації контролю: 1) одержання інформації з питань ядерної та радіаційної безпеки; 2) перевірка дотримання законодавства щодо використання ядерної енергії; 3) ліцензування діяльності у сфері використання ядерної енергії; 4) моніторинг радіаційного стану; 5) оцінка відповідності техніко-економічних обґрунтувань і проектів будівництва, реконструкції, прийняття в експлуатацію; матеріалів, які містять обґрунтування, аналіз та оцінку рівня безпеки визначених чинним вітчизняним законодавством, етапів життєвого циклу ядерних установок, об'єктів, документації, що стосуються змін, вимог, лімітів та критеріїв безпеки у сфері використання ядерної енергії відповідно вимогам законодавства, як національного, так і міжнародного щодо використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балюк Г.І. Проблеми формування та становлення ядерного права України: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.06; 12.00.01. К.: Київський університет імені Тараса Шевченка. К., 2000. 363 с.
2. Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. Правове регулювання відносин щодо забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні в мирних умовах та умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Випуск 83: частина 2. С. 75–83.
3. Балюк Г.І., Позняк Е.В. Адаптація законодавства України щодо радіаційного захисту та інформування населення у разі радіаційної аварії до законодавства Європейського Союзу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне законодавство»*. 2024. № 4. С. 237–247.
4. Пахолок Ю.П. Правове регулювання оздоровлення радіоактивно забруднених територій (порівняльно-правовий аналіз): дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. К.: Київський університет імені Тараса Шевченка. К., 2024. 206 с.
5. Пахолок Ю.П. Екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій як складова екологічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Випуск 77: частина 2. С. 11–16.
6. Сушик О.В. Правові засади забезпечення радіаційної безпеки за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. 20 с.
7. Сушик О.В. Юридична природа поняття «радіаційна безпека». *Юридична Україна*. 2009. № 4. С. 85–89.

ГАРАНТІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОСІБ, ПРИРІВНЯНИХ ДО НИХ

GUARANTEES OF LAND RIGHTS OF COMBATANTS AND PERSONS EQUATED TO THEM

Вовк А.О., аспірант

*Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

Стаття присвячена аналізу гарантій земельних прав учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, передбачених законодавством України. Визначення терміну «гарантії», який вживається, але не розкривається у земельному законодавстві, має спиратися на такі наявні дефініції як – «земельні відносини», «суб'єкти земельних відносин», а також «завдання земельного законодавства». При цьому в основі гарантій має лежати зобов'язання суб'єкта, який гарантує, взяти на себе відповідальність за забезпечення і захист права суб'єкта, для якого це право встановлено законом.

Повна відсутність в розділі «Пільги ветеранам війни та гарантії їх соціального захисту» Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» поняття «гарантії» є наслідком неузгодженості у його розумінні, яке трактується у тексті то як тотожне із поняттям «пільги» то як відмінне. Крім того, існує й міжгалузева колізія, за якою у соціальному законодавстві першочергове відведення земельних ділянок розглядається як гарантія соціальної пільги учасникам бойових дій, а у земельному законодавстві як набуття права на землю шляхом безоплатної приватизації земельних ділянок. Проведений аналіз приписів Земельного кодексу України, засвідчив відсутність у них вживання терміну «першочергове», що пов'язане у соціальному законодавстві із відведенням земельних ділянок учасникам бойових дій.

Аргументовано, що категорія «пільги», що вживається у соціальному законодавстві по відношенню до земельного права учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, характеризується наступними ознаками: – надання додаткових матеріальних та соціальних благ і послуг; – надання переваг порівняно з іншими громадянами; – звільнення від виконання окремих обов'язків та/або надання додаткових прав, порівняно з правами інших суб'єктів; – функціонально призначені для підвищення результатів та активності діяльності, а також забезпечення відновлення працездатності; – поліпшення становища за рахунок скорочення обсягу прав у інших осіб. Виявлено дискусійні та проблемні аспекти інституту гарантій земельних прав учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них.

Ключові слова: гарантії, земельні права, учасники бойових дій, особи, прирівняні до них, земельна ділянка, пільги, соціальний захист.

The article analyzes the guarantees of land rights of combatants and persons equated to them provided for by Ukrainian legislation. The definition of the term "guarantees", which is used but not disclosed in land legislation, should be based on such existing definitions as "land relations", "subjects of land relations", and "tasks of land legislation". At the same time, guarantees should be based on the obligation of the guarantor to assume responsibility for ensuring and protecting the right of the entity for which this right is established by law.

The complete absence of the concept of "guarantees" in the section "Benefits to war veterans and guarantees of their social protection" of the Law of Ukraine "On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection" is a result of inconsistencies in its understanding, which is interpreted in the text as identical to the concept of "benefits" or as different. In addition, there is an inter-sectoral conflict, whereby social legislation considers the priority allocation of land plots as a guarantee of social benefits for combatants, while land legislation considers it as the acquisition of land rights through free privatization of land plots. The analysis of the provisions of the Land Code of Ukraine showed that they do not use the term "priority", which is associated in social legislation with the allocation of land to combatants.

The author argues that the category of "benefits" used in social legislation in relation to the land law of combatants and persons equated to them is characterized by the following features – provision of additional material and social benefits and services; – granting advantages compared to other citizens; – exemption from certain obligations and/or granting additional rights compared to the rights of other entities; – functionally intended to improve the results and activity of activities, as well as to ensure the restoration of working capacity; – improving the situation by reducing the scope of rights of other persons. The author identifies controversial and problematic aspects of the institution of guarantees of land rights of combatants and persons equated to them.

Key words: guarantees, land rights, combatants, persons equated to them, land plot, benefits, social protection.

Постановка проблеми. Державна політика соціального захисту учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них (далі – УБД) розглядається в Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [1] (далі – закон про СВВ) як цілеспрямована, системна діяльність органів державної влади (далі – ОДВ) щодо забезпечення соціального захисту УБД шляхом надання їм пільг і гарантій соціального захисту відповідно до законодавства. Зокрема це стосується і земельних прав УБД, адже відповідно до п. 14 ст. 12 закону про СВВ, їм надається така пільга як першочергове відведення земельних ділянок.

Гарантії прав і свобод УБД, якщо виходити з положень ст. 3 Конституції України, визначають зміст і спрямованість діяльності держави. При цьому, гарантується також і право власності на землю. Це право набувається і реалізується громадянами виключно відповідно до закону [2].

В цьому відношенні земельне законодавство не виокремлює УБД в окрему категорію суб'єктів для безоплатної приватизації земельних ділянок, загальний порядок якої для всіх громадян передбачений Земельним кодексом України (далі – ЗК України) [3, ст. 118].

Втім, питання реалізації прав УБД на землю залишається актуальним і одночасно складним з точки зору фактичної реалізації, що обумовлено обмеженістю такого національного багатства, як земля, і спонукає до пошуку балансу між економічним і соціальним [4]. Тож, дослідження і аналіз гарантій земельних прав УБД, передбачених законодавством України, вбачається надзвичайно важливим науковим напрямом вітчизняної юриспруденції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказана актуальна проблема була предметом розгляду, в першу чергу, державних діячів і громадських активістів, а також правників-практиків, оскільки норма про першочергове відведення УБД земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва була присутня в законі про СВВ з моменту введення його в дію, тобто з 01.01.1994 р., та, в силу своєї суспільної гостроти, перманентно висвітлювалася у засобах масової інформації. Не минули увагою дану тему й науковці, зокрема, це – В. Алещенко, І. Болюбаш, І. Бородин, В. Борсай, О. Верба, С. Гришак, В. Кириленко, Р. Кірін, І. Коропатнік, І. Костяшкін, П. Кулинич, Т. Курман, В. Носік, О. Опанасенко, В. Папинський, Т. Харитонova та інші.

Серед останніх публікацій можна відмітити ґрунтовну статтю Д. Коломійцевої та Т. Саркісової, в якій виявлені ключові проблеми механізму гарантування та реалізації права на землю УБД та сформовані пропозиції щодо можливих шляхів їх вирішення. Висловлено думку, що чинне законодавство України, як і зареєстровані законопроекти, не забезпечують ефективного механізму реалізації права на безоплатну приватизацію земельної ділянки УБД, закріплюючи, по суті, тільки соціальну відповідальність ОДВ, яка не є гарантією пріоритетного права УБД на отримання земельної ділянки [5, с. 127].

В іншій публікації, що вийшла ще до введення в Україні воєнного стану, автори, аналізуючи чинне законодавство, яке регулює питання надання земельних ділянок громадянам, які мають статус УБД, з'ясували, що держава та ОДВ, на жаль, не несуть юридичної відповідальності за незабезпечення прав громадян, які мають статус УБД, на відведення земельних ділянок, що є одним із приводів недотримання соціальної справедливості. Відсутні механізми притягнення до відповідальності представників ОДВ та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) за незабезпечення прав громадян, які мають статус УБД, на відведення земельних ділянок, що спонукає недобросовісних посадових осіб на створення корупційних механізмів [6, с. 135].

Однак, у наведених та багатьох інших дослідженнях і публікаціях за обороною тематикою, як уявляється, в них не у повній мірі була зосереджена увага на розкритті особливостей гарантій земельних прав УБД, що робить її актуальною для подальших наукових пошуків.

Метою дослідження є аналіз, передбачених законодавством України, гарантій земельних прав учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них.

Виклад основного матеріалу. Україна однією з перших на пострадянському просторі закріпила систему екологічних прав та їх гарантій у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7, ст. ст. 9, 10]. Зокрема, суб'єктний склад та зміст гарантій, передбачених законом екологічних прав громадян представлено у таблиці 1.

Таблиця 1
Суб'єктний склад та зміст гарантій екологічних прав громадян

№	Суб'єкт гарантії	Зміст гарантії
1.	держава	проведення широкомасштабних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища (далі – НПС);
2.	центральні органи виконавчої влади (далі – ОВВ), підприємства, установи, організації	здійснення технічних та інших заходів для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на НПС, виконання екологічних вимог при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації об'єктів економіки;
3.	громадські організації та громадяни	участь у діяльності щодо охорони НПС;
4.	держава, громадські організації та громадяни	здійснення державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону НПС;
5.	держава, підприємства, установи, організації	компенсація в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону НПС;
6.	держава	невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону НПС;
7.	держава	створення та функціонування мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації;
8.	держава, центральні ОВВ	припинення в порядку, встановленому законом про охорону НПС та іншим законодавством України, діяльності, що перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне НПС та інших їх екологічних прав

Віднесення низки екологічних прав та обов'язків до галузевого виду класифікації запропоновано В. І. Андрейцевим, на думку якого такі права, зокрема й право на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів, можуть бути реалізованими переважно за допомогою правових норм екологічного права і законодавства як самостійної галузі [8].

М. Краснова та Ю. Краснова припускають, що це саме так, адже засоби забезпечення екологічної безпеки визначаються екологічним законодавством. Або ж реалізація права природокористування визначається природоресурсним законодавством – земельним, водним, надровим тощо [9, с. 25].

Р. Кірін, справедливо відзначив, що однією зі стратегічних цілей, на досягнення яких спрямована сучасна державна екологічна політика, є забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України [10, с. 24]. Серед її головних завдань визначено: 1) зменшення негативного впливу процесів урбанізації на НПС; 2) припинення руйнування НПС у межах міст, зокрема: 2.1) недопущення необґрунтованого знищення зелених насаджень у межах міст під час виконання будівельних чи інших робіт; 2.2) недопущення незаконного відведення земельних ділянок, зайнятих зеленими насадженнями, під будівництво.

Власне забезпечення гарантій прав на землю, як це передбачено п. 1 ст. 5 ЗК України, є одним із принципів, на яких базується земельне законодавство. При цьому у публікаціях науково-консультаційного та інформаційно-довідкового характеру поширена теза про те, що земельне законодавство або ж навіть ЗК України розглядає термін «гарантії» як «дії, спрямовані на забезпечення прав на володіння, користування та розпорядження землею всіх без винятку суб'єктів, які є учасниками земельних правовідносин». Хоча аналіз змісту як кодифікованого акту так і інших нормативно-правових актів (далі – НПА) земельного законодавства не дає підстав для подібного твердження.

В той же час, якщо інтегрувати в одне поняття термін «земельні відносини» (суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею), «суб'єкти земельних відносин» (громадяни, юридичні особи, ОМС та ОДВ), а також «завдання земельного законодавства», яке задеклароване як регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель, то згаданий вище зміст терміну «гарантії» не можна розглядати як хибний.

У більш загальному розумінні термін «гарантія» варто пов'язати із його визначенням у п. 34 ст. 2 Регламенту Європейського Парламенту і Ради [11], з якого можна виокремити такі ознаки цього терміну:

- письмове зобов'язання взяти на себе відповідальність;
- відповідальність може бути взята повністю або частково;
- відповідальність береться за зобов'язання третьої сторони або за успішне виконання цією стороною її зобов'язань;
- відповідальність береться у разі настання події, що є підставою для застосування такої гарантії.

Закон про СВВ, який класифікаційно відноситься до соціального законодавства, також містить розділ, присвячений пільгам ветеранам війни та гарантіям їх соціального захисту (розділ 3). Тобто, з назви цього розділу слідує, що він має містити положення про: а) пільги для УБД; б) гарантії соціального захисту УБД. Натомість аналіз його змісту свідчить про те, що в ньому розглядаються виключно пільги та інші виплати, диференційовані по статтям за певними категоріями суб'єктів: – УБД та особи, прирівняні до них; – особи з інвалідністю внаслідок війни; – учасники війни; – сім'ї загиблих (померлих) вете-

ранів війни, Захисників і Захисниць України; – особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною. Повна відсутність в цьому розділі поняття «гарантії» можна пояснити тим фактом, що в законі про СВВ поняття «пільги» та «гарантії» вживаються іноді як тотожні. Підтвердження цього є застосування у цьому законі фрази «пільги та інші соціальні гарантії» (наприклад, ст. ст. 3-1, 16-1). Хоча в деяких інших статтях вживаються словосполучення «пільги, переваги та соціальні гарантії» (ст. 1), а також «пільги і гарантії» (ст. 1-1). При цьому ст. 12 закону про СВВ, якою й встановлено першочергове відведення земельних ділянок для УБД, має назву «Пільги УБД та особам, прирівняним до них». Тож, зазначене суб'єктивне земельне право УБД слід вважати, виходячи з цих приписів соціального законодавства, пільгою, а точніше – земельною пільгою. Відтак, логічним є висновок про те, що у соціальному законодавстві першочергове відведення земельних ділянок розглядається як гарантія соціальної пільги УБД, а у земельному законодавстві – це набуття права на землю шляхом безоплатної приватизації земельних ділянок. При цьому слід додати, що у ЗК України взагалі не вживається слово «першочергове». Таке поняття як «черговість» застосовується в окремих випадках стосовно: – освоєння земельних ділянок (ч. 3 ст. 66); – розгляду документації із землеустрою (ч. 10 ст. 118); – переважного права купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення (ст. 130-1).

Єдиний припис, в якому наявний зв'язок між ЗК України та законом про СВВ, є ч. 3 ст. 134, в якій встановлено, що земельні торги не проводяться при безоплатній передачі земельних ділянок особам, статус УБД яким надано відповідно до п. п. 19-21 ч. 1 ст. 6 закону про СВВ.

В той же час, у іншому законодавчому акті, що за парламентською юридичною класифікацією віднесений до законодавства про оборону [12], у ст. 1-2. «Гарантії соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей» встановлено, що військовослужбовці користуються усіма, закріпленими в Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановлених цим та іншими законами: а) правами і свободами людини та громадянина; б) гарантіями цих прав і свобод. Крім того, у зв'язку з особливим характером військової служби, яка пов'язана із захистом Вітчизни, військовослужбовцям надаються визначені законом: – пільги; – гарантії; – компенсації. Тобто, очевидним є диференційований підхід до категорій «пільги» та «гарантії». Більше того, п. 6 ст. 12 цього ж закону передбачає право певних категорій військовослужбовців на одержання земельної ділянки для будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд в населених пунктах, обраних ними для проживання з урахуванням встановленого порядку. При цьому закон зобов'язує ОМС надавати земельні ділянки та в межах визначених законом повноважень допомогу в будівництві військовослужбовцям, якщо вони виявили бажання побудувати приватні жилі будинки.

Слід відмітити, що поняття «пільги», попри широке застосування, не розкривається у вітчизняному законодавстві, хоча, по-перше, як соціально-економічна категорія, вони передбачають надання додаткових матеріальних та соціальних благ і послуг залежно від різних чинників. По-друге, переваги, що надаються особі (категоріям осіб) порівняно з іншими громадянами, як правило, мають бути встановлені законодавством або іншими НПА. По-третє, пільги мають дуалістичний зміст, як то: – звільнення пільговика від виконання окремих обов'язків, які встановлені для інших суб'єктів; – надання пільговику додаткових прав, порівняно з правами інших суб'єктів. По-четверте, пільги мають стимулюючу (підвищення результатів діяльності), відтворювальну (забезпечення відновлення працездатності) та виховну (підвищення активності діяль-

ності) функції. По-п'яте, пільги – це завжди поліпшення становища особи-пільговика, яке відбувається за рахунок скорочення обсягу прав у інших осіб.

Відносно поняття «соціальні гарантії» слід зазначити, що у законодавстві воно також не розкривається, але зазвичай під ними розуміються матеріальні і юридичні запоруки, які забезпечують реалізацію соціально-економічних і соціально-політичних прав членів суспільства. Тобто, у загальному трактуванні йдеться про усне або письмове запевнення (заяву), що містить зобов'язання або намір виконати, здійснити що-небудь, забезпечити виконання чого-небудь, надати гарантію в чому-небудь.

Натомість соціальне законодавство оперує поняттям «державні соціальні гарантії», під якими маються на увазі встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, встановлені законами пільги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими НПА, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму [13].

Ще однією складовою категорії «гарантії соціального захисту УБД» є власне поняття «соціальний захист», як забезпечення інституціями соціального захисту соціальних виплат, пільг, послуг, заходів та інших гарантій, передбачених для громадян законодавством, за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, Пенсійного фонду України, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, міжнародної технічної допомоги та інших джерел, не заборонених законодавством [14].

Дещо в іншому аспекті це поняття розуміється у Регламент Європейського Парламенту і Ради [15], а саме – усі інтервенції публічних або приватних організацій, спрямовані на те, щоб звільнити домогосподарства та фізичних осіб від тягаря, пов'язаного з визначеними видами ризиків або потреб, за умови відсутності одночасних взаємних або індивідуальних домовленостей.

Що стосується такого виду природоресурсних прав як права на землю, то їх гарантії закріплені у розділі 5 ЗК України, яким передбачено: – гарантії захисту прав на землю (глава 23); – гарантії відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам (глава 24); – гарантії вирішення земельних спорів (глава 25).

В аспекті теми дослідження найбільший інтерес являє собою перша група гарантій, встановлених земельним законодавством (ЗК України), що передбачає:

- 1) способи захисту прав на земельні ділянки (ст. 152);
- 2) гарантії права власності на земельну ділянку (ст. 153);
- 3) відповідальність ОБВ та ОМС за порушення права власності на землю (ст. 154);
- 4) відповідальність ОБВ та ОМС за видання актів, які порушують права власників земельних ділянок (ст. 155).

Також слід враховувати й положення ч. 4 ст. 2 закону про СВВ, відповідно до якої місцеві ради, підприємства, установи та організації мають право за рахунок власних коштів і благодійних надходжень встановлювати додаткові гарантії щодо соціального захисту УБД.

Як справедливо зазначають автори статті [16, с. 66], конкретизація правового регулювання відносин щодо забезпечення, гарантій реалізації, поновлення та захисту екологічних прав у національному законодавстві здійснюється, перш за все, у НПА концептуального та стратегічного характеру, прийняття яких є пріоритетом як для парламенту так і для уряду України. Натомість сфера регулювання земельних відносин, суб'єктами яких є УБД, наразі залишається такою, що має значний потенціал для вдосконалення.

Певною мірою припинення нормотворчого процесу цього напрямку має й об'єктивні причини, адже відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпе-

чення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» [17] визначено особливості регулювання земельних відносин на час дії воєнного стану, серед яких, зокрема й укладення, виконання, зміни, поновлення і припинення договорів оренди землі та набуття права оренди, суборенди земельних ділянок в Україні або окремих її місцевостях, у яких введено воєнний стан, яке має здійснюватися з урахуванням п. п. 27 і 28 розділу Х «Перехідні положення» ЗК України.

Втім, враховуючи суспільний резонанс соціального захисту УБД в сфері земельних відносин 23.01.2024 р. парламент отримав для ознайомлення проект закону про внесення змін до ЗК України щодо пільгового надання в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення (далі – СГП) державної і комунальної власності УБД [18].

Зазначений проект спрямований на забезпечення УБД додатковою пільгою у виді земельної ділянки СГП, що має на меті: а) покращення інтеграції в цивільне життя; б) отримання можливості виробляти агропродукцію; в) можливість передачі земельної ділянки в суборенду. При цьому масиви земель СГП державної та комунальної власності мають залишатися у власності держави та громад, із збереженням подальшої можливості здачі їх в оренду та наповнення відповідних бюджетів.

Таким чином, пропонується стратегія «win-win» («виграв-виграв»), «перемога без переможених», яка дозволить забезпечити УБД земельними ділянками (або коштами, які втричі перевищують дохід від продажу), водночас не позбавляючи державу та громади права власності на земельні ділянки. Основними положеннями законопроекту є:

- встановлення пільгового механізму оренди земельних ділянок СГП державної та комунальної власності на період у 5 років після припинення або скасування воєнного стану;
- встановлення спеціального суб'єкта для оренди – УБД з-поміж осіб, статус УБД яким надано відповідно до п.п. 19-21 ч. 1 ст. 6 закону про СВВ;
- встановлення пільгової ставки оренди у розмірі 0,1 відсотка від нормативно-грошової оцінки земель за гектар (унормовується паралельним законопроектом про внесення змін до Податкового кодексу України № 10418);
- договори пільгової оренди будуть закладатися на 10 років;
- обмеження щодо суборенди таких ділянок не застосовується [19].

Відносно наведених намірів парламенту надати УБД додаткові земельні пільги варто звернути увагу на їх необґрунтований строковий характер, що є меншим від можливого, адже згідно із ч. 4 ст. 93 ЗК України максимальний строк оренди земельної ділянки не може перевищувати 50 років. Крім того, пропозиція законопроекту про визначення урядом порядку укладення договорів оренди земельної ділянки, взагалі видається хибною, оскільки вона протирічить положенню п. 5 ч. 1 ст. 92 Конституції України, відповідно до якої виключно законами України визначаються, серед іншого, засади використання природних ресурсів. Аналогічне вимога є й у ЗК України. Зокрема, йдеться про ч. 9 ст. 93, за якою відносини, пов'язані з орендою землі, регулюються законом, тобто Законом України «Про оренду землі».

Не можна не відмітити також і наявність корупційної складової у відносинах з надання земельних пільг УБД. Нажаль є факти умисного виведення земельних ділянок чиновниками ОМС або ж іншими особами, за їх підтримки. При цьому, використовуючи соціальну вразливість УБД або членів їх сімей, скуповуються паспортні дані УБД з подальшим отриманням у власність значних площ земель державної або комунальної власності.

Нарешті, зазначаю, що відповідальність ОБВ та ОМС за порушення права власності на землю (ст. 154 ЗК України)

в системі гарантій прав УБД на землю здебільше носить соціальний, декларативний характер і наразі не є дієвою складовою пріоритетного земельного права УБД.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз, передбачених законодавством України, гарантій земельних прав УБД, дав підстави підсумувати наступне.

1. Встановлено, що визначення терміну «гарантії», який вживається, але не розкривається у земельному законодавстві, має спиратися на такі наявні дефініції як – «земельні відносини», «суб'єкти земельних відносин», а також «завдання земельного законодавства», що можна розуміти як регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю їх суб'єктів і раціонального використання та охорони об'єктів. При цьому в основі гарантій має лежати зобов'язання суб'єкта, який гарантує, взяти на себе відповідальність за забезпечення і захист права суб'єкта, для якого це право встановлено законом. На земельні права, як різновид екологічних, поширюються суб'єктний склад та зміст їх гарантій.

2. Виявлено, що в розділі закону про СВВ, яким регулюються відносини щодо пільг і гарантій соціального захисту для УБД, розглядаються виключно пільги та інші виплати, диференційовані по статтям за певними категоріями суб'єктів. Повна відсутність в цьому розділі поняття «гарантії» є наслідком неузгодженості у його розумінні, яке трактується у тексті то як тотожне із поняттям «пільги» то як відмінне. Крім того, існує й міжгалузева колізія, за якою у соціальному законодавстві першочергове відведення земельних ділянок розглядається як гарантія соціальної пільги УБД, а у земельному законодавстві – це набуття права на землю шляхом безоплатної приватизації земельних ділянок.

3. Проведено аналіз приписів ЗК України, яке засвідчило відсутність у них вживання терміну «першочергове», що пов'язане у соціальному законодавстві із відведенням земельних ділянок УБД. Поняття «черговість» у земельному законодавстві застосовується в окремих випадках стосовно: – освоєння земельних ділянок; – розгляду документації із землеустрою; – переважного права купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення. В єдиному приписі, де наявний зв'язок між ЗК України та законом про СВВ, встановлено, що земельні торги не проводяться при безоплатній передачі земельних ділянок особам, статус УБД яким надано відповідно до закону про СВВ.

4. Аргументовано, що категорія «пільги», що вживається у соціальному законодавстві по відношенню до земельного права УБД характеризується наступними ознаками: – надання додаткових матеріальних та соціальних благ і послуг; – надання переваг порівняно з іншими громадянами; – звільнення від виконання окремих обов'язків та/або надання додаткових прав, порівняно з правами інших суб'єктів; – функціонально призначені для підвищення результатів та активності діяльності, а також забезпечення відновлення працездатності; – поліпшення становища за рахунок скорочення обсягу прав у інших осіб.

5. Виявлено дискусійні та проблемні аспекти інституту гарантій земельних прав УБД, що полягають в: – необґрунтованому строковому характері оренди земельної ділянки УБД, що є меншим від можливого; – пропозиції визначення урядом порядку укладення договорів оренди земельної ділянки УБД; – наявності корупційної складової у відносинах з надання земельних пільг УБД; – декларативному характері відповідальності ОБВ та ОМС за порушення права власності на землю УБД.

Перспективним напрямом для подальших досліджень, окремого аналізу в наступних публікаціях уявляється розгляд питання про відповідальність органів влади за незабезпечення або неналежне забезпечення захисту земельних прав УБД.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (дата звернення: 17.09.2024).
2. Конституція України : Основний Закон України від 28 червня 1996 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.09.2024).
3. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 17.09.2024).
4. Костянтин Рибалко. «Першочергові» права захисників України на землю: на роздоріжжі законодавчих ініціатив (13.06.2023). *Вісник НААУ*. № 5(91). URL: <https://unba.org.ua/publications/print/8120-pershochergovi-prava-zahisnikiv-ukraini-na-zemlyu-na-rozdorizhzhizh-zakonodavchih-iniciativ.html> (дата звернення: 17.09.2024).
5. Коломійцева Д.М., Саркісова Т.Б. Проблеми реалізації права на землю учасниками бойових дій та перспективи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. – С. 123-127. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.26>
6. Пасіка С.П., Скиба О.С., Горбачук О.П. Деякі питання проблем правового регулювання надання земельних ділянок учасникам бойових дій. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. том 31 (70), № 1. – С. 135-141. DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/25>
7. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 17.09.2024).
8. Андрейцев В.І. Екологічне право: *Курс лекцій*. Київ: Вентурі, 1996. 207 с.
9. Краснова М.В., Краснова Ю.А. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: *наукове видання*. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2021. 148 с.
10. Кірін Р.С. Актуальні проблеми урбоекологічного права: монографія / НАН України. *Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»*. Київ, Дніпро: Журфонд., 2023. 351 с. DOI: <https://doi.org/10.35668/978-617-14-0043-6>
11. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС, Євратом) 2018/1046 від 18 липня 2018 р. про фінансові правила, що застосовуються до загального бюджету Союзу (Фінансовий Регламент), про внесення змін до регламентів (ЄС) № 1296/2013, (ЄС) № 1301/2013, (ЄС) № 1303/2013, (ЄС) № 1304/2013, (ЄС) № 1309/2013, (ЄС) № 1316/2013, (ЄС) № 223/2014, (ЄС) № 283/2014 та Рішення № 541/2014/ЄС та про скасування Регламенту (ЄС, Євратом) № 966/2012 : Міжнародний документ від 18.07.2018 р. № 2018/1046. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2018. / L 193 /, стор. 1.
12. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 17.09.2024).
13. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text> (дата звернення: 17.09.2024).
14. Про затвердження Порядку проведення експериментального проекту з реалізації функціоналів першої черги Єдиної інформаційної системи соціальної сфери : наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства цифрової трансформації України від 03 березня 2021 р. № 112/29, Постанова Правління Пенсійного фонду України від 03 березня 2021 р. № 8-1. *Офіційний вісник України*. 2021. № 23, ст. 1104.
15. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 458/2007 від 25 квітня 2007 року про Європейську систему інтегрованої статистики соціального захисту (ESSPROS) : Міжнародний документ від 25.04.2007 р. № 458/2007. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2007. / L 113 /, стор. 3.
16. Кірін Р.С., Гришак С.В. Забезпечення і реалізація екологічних прав у стратегіях державної політики та безпеки: виклики воєнного періоду. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 1, – С. 65-71. DOI: <https://doi.org/10.32782/chem.v1.2023.12>
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : Закон України від 24 березня 2022 р. № 2145-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 31, ст. 1635.
18. Проект Закону про внесення змін до Земельного кодексу України щодо пільгового надання в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності учасникам бойових дій № 10417 від 19.01.2024 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43534> (дата звернення: 17.09.2024).
19. Пояснювальна записка до проект Закону України «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо пільгового надання в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності учасникам бойових дій». / *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/2fafa094-f84b-4f64-bf0f-fd762ffc777a> (дата звернення: 17.09.2024).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЗЕЛЕНИЙ КУРС: МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

THE EUROPEAN GREEN DEAL: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES FOR UKRAINE IN IMPLEMENTING THE EU CLIMATE POLICY

Шерстюк С.В., к.е.н,
заступник декана факультету менеджменту, адміністрування та права,
доцент кафедри права та європейської інтеграції
Державний біотехнологічний університет

Шерстюк К.Д., студентка І курсу магістратури факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається одна з найбільш актуальних проблем сучасності – глобальна зміна клімату, яка має вирішальний вплив на всі сфери життя людства. Зазначається, що заходи щодо запобігання та подолання наслідків кліматичних змін реалізуються не лише на рівні окремих держав, а й в рамках Європейського Союзу (далі – ЄС або Союз). В умовах активних кліматичних змін ЄС впроваджує кліматичну політику, в рамках якої запущено заходи Європейського зеленого курсу (далі – ЄЗК), що є стратегічною ініціативою, яка спрямована на досягнення кліматичної нейтральності європейського континенту до 2050 року.

У статті розглянуто основні засади кліматичної політики Союзу, суть концепції ЄЗК, яка передбачає масштабні зміни в таких сферах, як енергетика, промислова політика та охорона біорізноманіття. Одним із ключових елементів реалізації цієї стратегії є пакет законодавчих ініціатив «Fit for 55», що містить низку нових пропозицій для зменшення викидів парникових газів.

У статті проаналізовано принципово нові, ключові ініціативи пакетного документа «Fit for 55», зокрема, такі, як механізм коригування викидів вуглецю на кордоні (CBAM) та кліматичний соціальний фонд, які мають важливе значення для забезпечення справедливого переходу до сталого розвитку. Зосереджено увагу на можливостях України в контексті впровадження завдань за зобов'язаннями Паризької угоди 2015 року та європейських згаданих ініціатив. Звернено увагу на гострій необхідності модернізації й вдосконалення технологій та адаптації державної політики задля досягнення кліматично нейтральних вимог ЄС, виокремлено критерії впливу кліматичних заходів за ЄЗК на зовнішню політику держави.

Наостанок, підкреслено важливість реалізації кліматичної політики ЄС задля покращення екологічної ситуації та вирішення глобальних кліматичних змін не лише в Європі, а й на глобальному рівні. Вказується, що на шляху України до повноцінного членства у ЄС важливим є реалізація зобов'язань за міжнародними договорами та вимогами Союзу. Окрема увага присвячена збереженню статусу конкурентоздатного виробника на міжнародних ринках в екологічно орієнтованих галузях. Зазначено, виклики та перешкоди на шляху адаптації нормативної бази у разі успішного їх вирішення стануть можливістю та перспективою для розвитку держави в умовах глобальних екологічних змін.

Ключові слова: глобальна зміна клімату, Європейський зелений курс, кліматична політика, законодавчі ініціативи, «Fit for 55», Європейський Союз, Україна.

The article examines one of the most pressing issues of our time – global climate change, which has a decisive impact on all spheres of human life. It is noted that measures to prevent and overcome the effects of climate change are being implemented not only at the level of individual states, but also within the European Union. In the context of active climate change, the EU is implementing a climate policy under which it has launched the European Green Deal (EGD), a strategic initiative aimed at achieving climate neutrality of the European continent by 2050.

The article discusses the main principles of the climate policy of European Union, the essence of the EGD concept, which envisages large-scale changes in such areas as energy, industrial policy and biodiversity protection. One of the key elements of this strategy is the «Fit for 55» legislative initiative package containing a number of new proposals to reduce greenhouse gas emissions.

The article analyzes the fundamentally new, key initiatives of the «Fit for 55» package, in particular, such as the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) and the Climate Social Fund, which are essential for ensuring a just transition to sustainable development. The author emphasizes capabilities of Ukraine in the context of implementing the tasks under the Paris Agreement of 2015 and the European initiatives mentioned above. Attention is drawn to the urgent need to modernize and improve technologies and adapt public policy to achieve climate-neutral requirements of the EU, and the criteria for the impact of climate measures under the EGD on the foreign policy of state are highlighted.

Finally, the author emphasizes the importance of implementing the EU climate policy to improve the environmental situation and address global climate change not only in Europe but also at the global level. It is pointed out that on Ukraine's path to full membership in the EU, it is important to fulfill its obligations under international treaties and the requirements of the Union. Particular attention is paid to maintaining the status of a competitive producer in international markets in environmentally oriented industries. It is noted that the challenges and obstacles to the adaptation of the regulatory framework, if successfully resolved, will become an opportunity and prospect for the development of the State in the context of global environmental change.

Key words: global climate change, European Green Deal, climate policy, legislative initiatives, «Fit for 55», European Union, Ukraine.

Вступ. Однією з найбільш значущих загроз існування людства (суспільства) та планети на сучасному етапі є глобальна зміна клімату, яка впливає на всі аспекти людського життя. Заходи щодо запобігання та подолання наслідків такого антропогенного та іншого впливу на клімат провадяться як на рівні окремих держав за сприяння національних стратегій та планів, дій міжнародних організацій з охорони навколишнього природного середовища, так і на рівні наднаціонального об'єднання, зокрема Європейського Союзу. Так, ЄС вибудовує та дотримується активної позиції щодо зменшення згубного впливу на клімат шляхом впровадження Європейського зеленого

курсу, що є першим пріоритетом діяльності Європейської комісії (далі – ЄК або Комісія) у рамках стратегії на 2019–2024 роки.

Актуальність досліджуваної теми. Проблема глобальної зміни клімату не є локальною, вона є всеохоплюючою, а тому, відповідно, має наслідки і для нашої держави. В контексті євроінтеграційних процесів та шляху України до повноправного членства у ЄС вкрай актуальним є дослідження, адаптація та впровадження європейських стандартів та програм в сфері охорони клімату.

Метою статті є дослідження нормативно-правових актів, щодо основних засад кліматичної політики ЄС,

а саме концепції Європейської зеленої угоди та висвітлення можливостей та загроз для України в контексті впровадження заходів щодо подолання наслідків глобальних кліматичних змін.

Виклад основного матеріалу. Європейський зелений курс (далі – ЄЗК) є комплексною стратегією Союзу, метою впровадження та реалізації якої є створення кліматично нейтрального європейського континенту до 2050 року. Реалізація цієї стратегії передбачає реформування багатьох основних сфер існування людини, зокрема, таких як: клімат, енергетика, біорізноманіття, промислова політика, торгівля тощо. Як зауважила Президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн: «Європейський зелений курс – це наша нова стратегія зростання, це стратегія розвитку, який віддає більше, ніж забирає» [1]. Ми підтримуємо сказане та вважаємо, що слова Президентки демонструють суть концепції ЄЗК та її спрямованість на забезпечення сталого розвитку та прогресу, що є корисним для суспільства, зокрема, й планети, в цілому. Не можна не погодитися з тим, що важливим елементом реалізації ЄЗК є досягнення гармонійного розвитку та збереження економічного зростання, але при цьому не виснажуючи ресурси планети, а навпаки сприяючи їх відновленню та захисту.

Важливим структурним елементом ЄЗК є цілі його реалізації, зокрема, однією з них є скорочення викидів парникових газів на 45–55% строком до 2030 року у порівнянні з показниками станом на 1990-ті роки. При цьому досягнення окресленої цілі забезпечується не лише декларативним шляхом, а охопленням «кліматичною інтеграцією» усіх секторів економіки та людського життя [2, с. 18].

Одним із ключових етапів досягнення окресленої цілі став пакет законодавчих ініціатив під назвою «Fit for 55», що був опублікований Комісією 14 липня 2021 року. Цим пакетним актом внесено суттєві зміни до чинних нормативно-правових актів регулювання з питань охорони довкілля та захисту клімату. У ньому вміщено 5 абсолютно нових пропозицій, що спрямовані на подолання кожної окремої проблеми пов'язаної з глобальними кліматичними змінами. Зокрема, це такі ініціативи:

1) FuelEU Maritime – спрямована на стимулювання використання відновлюваного та низьковуглецевого палива у морському транспорті;

2) CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism; укр. – механізм коригування викидів вуглецю на кордоні) – спрямована на запобігання переміщення виробництва до інших держав за межі Союзу з метою компенсування скорочення викидів вуглецю у самому ЄС;

3) ReFuelEU Aviation – має на меті досягти збільшення частки екологічного чистого авіаційного палива (передусім синтетичного) шляхом підвищення як попиту, так і пропозиції, задля зменшення шкідливих авіаційних викидів;

4) Кліматичний соціальний фонд – спрямований на забезпечення підтримки вразливих суб'єктів від цінового впливу системи торгівлі викидами; планується створення фонду протягом 2026–2032 року, з можливістю запровадження витрат з початку 2026 року відповідно; виступатиме частиною бюджету ЄС [3];

5) Лісова стратегія ЄС – спрямована на забезпечення захисту та відновлення лісів ЄС шляхом висадки нових дерев, захист біорізноманіття у лісах, раціонального використання лісових ресурсів, захисту незайманих лісів, що складають близько трьох відсотків території Союзу [4].

В контексті активних євроінтеграційних процесів та вектору України на набуття повноправного членства у ЄС варто зауважити, що наведені заходи кліматичної політики Союзу є зобов'язанням для виконання держав-членів ЄС та України, зокрема. Правовою основою взяття цих зобов'язань і нашою державою, не будучи повноправним членом Союзу, є ратифікація Верховною Радою України Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сто-

рони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода або Угода про асоціацію з ЄС) від 16 вересня 2014 року [5]. Серед іншого, пунктом «к» статті 338 Угоди про асоціацію передбачено, що співробітництво між Україною та ЄС має на меті сприяння інструментарію та механізмам, що націлені на скорочення викидів парникових газів в рамках реалізації Кіотського протоколу 1997 року. Наведене демонструє, що наша держава зобов'язана впроваджувати ряд кліматичних заходів ЄС на рівні з державами-членами ЄС.

Взяття окреслених зобов'язань для України вказує на гостру необхідність щодо оновлення політики та технологічних можливостей, які були б спрямовані на мінімізацію впливу виробничого процесу та антропогенної діяльності на довкілля та кліматичні зміни.

Розглянемо ситуацію в Україні в контексті виконання заходів із захисту клімату в рамках ЄЗК та пакетного документа «Fit to 55».

Правовим підґрунтям, що регламентують політику нашої держави та план заходів у сфері захисту клімату та боротьби із наслідками глобальних кліматичних змін є такі нормативно-правові акти (далі – НПА): Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року (далі – Засади) та Стратегія формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року (далі – Стратегія) і відповідний операційний план заходів з її реалізації у 2024–2026 роках.

Однак, варто зауважити, що Засади несуть досить загальний, не деталізований та декларативний характер норм. Основний акцент норм наведеного НПА зосереджений на необхідності виконання нашою державою міжнародних зобов'язань згідно з Паризькою угодою 2015 року.

Стратегія ж встановлює ряд стратегічних цілей в окресленій сфері, зокрема і кількісні показники скорочення та/або обмеження викидів парникових газів:

- не більше 35% викидів парникових газів у порівнянні з базовим 1990 роком, тим самим встановлюючи ціль досягнути Оновленого національно визначеного внеску України до Паризької угоди;

- зменшення викидів парникових газів на 85% при діяльності, пов'язаної з виробництвом тепло- та електроенергії, порівнюючи показники базового 1990 року; тощо [6].

Хочемо зауважити на поступовому прогресі нормативного регулювання питання скорочення (обмеження) викидів парникових газів відповідно до міжнародних та європейських зобов'язань, порівнюючи із відсутністю встановлення кількісних показників-цілей в окресленій сфері у попередньо чинному НПА – Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року, яка містила лише декларативні приписи про вдосконалення політики держави у сфері кліматичних змін (відповідно втратила чинність із прийняттям у травні 2024 року нової Стратегії, що згадана вище) [7].

Таким чином, говорячи про можливості України у впровадженні заходів, спрямованих на охорону та захист клімату, так чи інакше, наша держава вимушена запроваджувати якісні зміни у зазначеній сфері в силу зобов'язань за міжнародними угодами, що прямо або опосередковано регулюють сферу клімату. Також таке виконання сприяє і європейській інтеграції та наближенню політики нашої держави до стандартів ЄС та набуття повноправного членства в цьому наднаціональному об'єднанні.

Окрім того, варто звернути увагу на економічний аспект впровадження наведених заходів та досягнення кліматичних цілей Союзом, що створюватиме додаткові вимоги для українських суб'єктів господарювання та експортерів продукції до держав-членів ЄС. Наприклад, внаслідок реалізації механізму коригування викидів вуглецю на кордоні (CBAM) в рамках законодавчих ініціатив «Fit to 55» може викликати перешкоди на шляху доступу

до європейського ринку (щодо карбоновмісної продукції), що додатково вказує на гостру необхідність для України впровадження кліматичних заходів в практичній площині відповідно до міжнародних зобов'язань та стандартів ЄС [2, с. 18].

Ще одним важливим елементом економічної складової впровадження кліматично-позитивних заходів є гармонізація технічного регулювання державної торговельної політики до стандартів Союзу. Зокрема, в цьому контексті важливим аспектом є підписання Україною з ЄС Угоди про оцінку відповідності та прийнятності промислової продукції, що сприяє зняттю нетарифних обмежень торгівлі. Це показує, що Україна матиме адаптувати і надалі свою законодавчу та нормативну базу відповідно до вимог ЄС у сфері технічного регламентування. Якщо Союз буде вводити жорсткіші екологічно орієнтовані стандарти до технічних регламентів (зокрема, щодо енергетики та електричного обладнання, сфери безпечності продуктів харчування та кормів), то наша держава вимушена адаптувати законодавство відповідно до таких вимог, тим самим впроваджуючи і кліматично-захисні завдання [2, с. 57].

Кабінетом Міністрів України було створено інформаційну систему «Пульс Угоди» у відкритому доступі для спостереження за впровадженням Плану заходів виконання Угоди про асоціацію з ЄС, яка функціонує в режимі реального часу [8, с. 240]. За даними, висвітленими на даному порталі, Україна вже зараз активно та послідовно узгоджує своє законодавство в сфері технічного регулювання, а також санітарних і фітосанітарних заходів із європейськими стандартами (прогрес виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС становить 82%) [9]. Проте, для повної реалізації можливостей у сфері кліматичних заходів необхідно досягти укладення вищезгаданої Угоди.

Наостанок, варто зосередити увагу на зовнішньополітичному аспекті впровадження ЄЗК. За думкою Ради зовнішньої політики «Українська призма», оцінюючи

вплив на зовнішню політику нашої держави внаслідок впровадження ЄЗК державами-членами ЄС доречно виокремити такі основні критерії:

1) наявність/відсутність планів реформування та розвитку енергетики в контексті кліматичних змін; у разі їх наявності – які основні цілі показників скорочення шкідливих викидів вони переслідують;

2) механізми впровадження заходів ЄЗК та ініціатив «Fit for 55» на національному рівні держав-членів ЄС та одночасно «сусідів» України; механізми та шляхи формування національних політик в економічній сфері з урахуванням кліматичних обмежувальних заходів;

3) вплив впровадження кліматичної політики ЄС державами-членами на сферу безпеки, особливо актуально в контексті збройної агресії РФ проти України [10, с. 9–10].

Висновки. Отже, враховуючи все вищевикладене, хочемо підкреслити важливість реалізації завдань кліматичної політики ЄС, зокрема в рамках Європейського зеленого курсу задля покращення кліматичної ситуації не тільки на європейському континенті, а й планеті в цілому. Наша держава в силу євроінтеграційного вектору розвитку та амбітних прагнень вступу до ЄС зобов'язана неухильно впроваджувати (імплементувати) заходи на виконання як міжнародних договорів, стороною яких вона виступає (як от Паризька угода 2015 року), так і європейських стандартів, зокрема ініціатив пакетного документу «Fit to 55». На наш погляд, це сприятиме як повноцінній інтеграції України до європейської спільноти, так і збереженню позицій сильного та конкурентоздатного виробника на міжнародних ринках, особливо в екологічно та кліматично орієнтованих галузях.

В той же час, адаптація нормативно-правової бази та виконання зобов'язань неодмінно вимагають модернізації підходів, алгоритмів виконання (реалізації), технологій, екологічного видобутку та використання ресурсних матеріалів тощо, що тягне за собою ряд економічних, політичних та інших викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Press remarks by President von der Leyen on the occasion of the adoption of the European Green Deal Communication. Brussels, 11 December 2019. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_19_6749
2. Європейський зелений курс: можливості та загрози для України. Аналітичний документ. Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». 2020. 74 с. URL: <https://dixigroup.org/storage/files/2020-05-26/european-green-dealwebfinal.pdf>
3. Пакет ЄС «Fit for 55». *Екодія* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/bbndeh>
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee, and the Committee of the Regions: New EU Forest Strategy for 2030. COM/2021/572 final. 16.07.2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0572>
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода; Україна від 27.06.2014 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_011 (дата звернення: 27.09.2024).
6. Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія, План, Заходи, Перелік від 30.05.2024 № 483-р / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/483-2024-%D1%80> (дата звернення: 27.09.2024).
7. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 07.12.2016 № 932-р / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/932-2016-%D1%80> (дата звернення: 27.09.2024).
8. Шерстюк С.В., Шерстюк К.Д. Організаційно-правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в контексті євроінтеграції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 239-242. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/56>
9. Пульс Угоди. *Євроінтеграційний портал* : веб-сайт. URL: <https://pulse.kmu.gov.ua/>
10. Європейський зелений курс та потенційні наслідки його впровадження сусідніми державами для України. *Дослідження Ради зовнішньої політики «Українська призма»*. 2021. URL: <https://prismua.org/wp-content/uploads/2022/01/Green-Deal.pdf>

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ****LEGAL PRINCIPLES OF PRIVATE PROPERTY RIGHTS TO LAND PLOTS
OF LEGAL ENTITIES: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT**

**Шульга М.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри земельного та аграрного права,
член-кореспондент Національної академії правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Лейба Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Стаття присвячена історико-правовому аналізу розвитку та становлення набуття і реалізації права приватної власності на земельні ділянки юридичними особами. З огляду на те, що правова регламентація і запровадження права приватної власності на землю в Україні відбувалась поступово в межах земельно-реформаційних процесів, то ж підстави і механізм набуття та реалізації права приватної власності на земельні ділянки юридичними особами сформувалися не одразу. Законодавча регламентація у сфері правового регулювання відносин щодо набуття і реалізації права власності на земельні ділянки, у тому числі юридичними особами, тривалий час набувала змін з метою вдосконалення.

В статті зосереджено увагу на особливостях законодавчого забезпечення набуття у приватну власність вітчизняними юридичними особами земельних ділянок несільськогосподарського призначення в рамках історико-правового зрізу.

Акцентовується увага на тому, що однією з основних підстав виникнення права приватної власності на земельну ділянку є придбання її юридичною особою у процесі приватизації на оплатних засадах. Водночас зазначається, що приватизація земель несільськогосподарського призначення, запроваджена в перші роки незалежності України та державна земельна політика, яка реалізувалась і реалізується з урахуванням конкретних обставин, не є статичною, це динамічний процес. На підставі аналізу означених процесів відзначено роль указів Президента України у запровадженні приватної власності на земельні ділянки юридичних осіб.

Окрема увага в дослідженні приділена особливостям набуття права власності на земельні ділянки при приватизації об'єктів нерухомості, в тому числі незавершеного будівництва, розташованих на цих ділянках. В статті наголошується, що перелік підстав набуття права приватної власності на земельні ділянки юридичними особами в сьогодишніх умовах може бути розширений. При цьому юридичні особи у приватну власність можуть набувати земельні ділянки не тільки для здійснення ними підприємницької діяльності, але й для інших цілей.

Ключові слова: право на землю, право приватної власності, земельні ділянки, юридичні особи, землі несільськогосподарського призначення, приватизація, земельна реформа.

The article is dedicated to the historical and legal analysis of the development and establishment of the acquisition and realization of the right to private ownership of land plots by legal entities. Given that the legal regulation and introduction of the right to private ownership of land in Ukraine occurred gradually within the framework of land reform processes, the grounds and mechanisms for the acquisition and realization of the right to private ownership of land plots by legal entities were not formed immediately. Legislative regulation in the sphere of legal regulation of relations regarding the acquisition and realization of ownership rights to land plots, including by legal entities, underwent changes for a long time with the aim of improvement.

The article focuses on the peculiarities of legislative support for the acquisition of land plots for non-agricultural purposes by domestic legal entities within the framework of a historical and legal perspective.

It emphasizes that one of the main grounds for the emergence of the right to private ownership of a land plot is its acquisition by a legal entity during the privatization process on a paid basis. At the same time, it is noted that the privatization of non-agricultural land, introduced in the early years of Ukraine's independence, and the state land policy, which has been and continues to be implemented taking into account specific circumstances, is not static; it is a dynamic process. Based on the analysis of these processes, the role of decrees by the President of Ukraine in the introduction of private ownership of land plots by legal entities is highlighted.

Particular attention in the research is given to the peculiarities of acquiring ownership rights to land plots during the privatization of real estate objects, including unfinished construction located on these plots. The article emphasizes that the list of grounds for acquiring the right to private ownership of land plots by legal entities under current conditions can be expanded. Legal entities can acquire land plots in private ownership not only for conducting business activities but also for other purposes.

Key words: land rights, private property rights, land plots, legal entities, non-agricultural land, privatization, land reform.

Постановка проблеми. В системі прав на землю, яка була сформована в результаті проведення земельної реформи в Україні, право власності займає основне місце. Земля в межах території України є об'єктом права власності Українського народу згідно ст. 13 Конституції України. При цьому ст. 14 та 41 Основного закону визначають, що право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно згідно із законом, власник має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, право приватної власності є непорушним. В основу конституційно-правового регулювання відносин власності на землю в Україні закладено принцип гарантованості права приватної власності.

Питання щодо права власності на землю завжди було і залишається одним з важливих у сфері соціального роз-

витку суспільства, держави. Проблеми правового регулювання відносин власності на землю в Україні неодноразово були предметом наукових розробок і не втрачають своєї актуальності і в сучасних умовах. Означену проблематику досліджували науковці такі як О. Вівчаренко, І. Костяшкін, В. Носік, А. Мірошниченко, Д. Федчишин, М. Шульга та ін. Наукові розробки у зазначеній сфері присвячені здебільшого дослідженню сутності права приватної власності на земельну ділянку, його змісту, підстав набуття та припинення, гарантій його реалізації та способів захисту тощо [1, 2, 3, 4, 5]. Однак земельно-реформаційний процес в Україні суттєво вплинув на розвиток земельних відносин, розширення їх об'єктного та суб'єктного складу. У зв'язку з чим потребують додаткової наукової розвідки питання у сфері набуття та реалізації права приватної власності, у тому числі юридичними особами. Зако-

нодавство у сфері правового регулювання відносин щодо набуття і реалізації права власності на земельні ділянки тривалий час змінювалось та вдосконалювалось. Тому, на наш погляд, дослідження розвитку законодавства у цій царині є вкрай актуальним.

Метою статті є визначення особливостей становлення права приватної власності юридичних осіб на земельні ділянки через призму розвитку законодавства, виявлення проблемних аспектів нормотворчості та правозастосування у вказаній сфері.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 80 Земельного Кодексу України (далі – ЗКУ) суб'єктами права приватної власності на землю визначені громадяни та юридичні особи. У складі останніх законодавство розрізняє юридичні особи публічного та приватного права. До категорії перших юридичних осіб відносяться державні та комунальні підприємства, установи та організації. Юридичними особами приватного права вважаються підприємства, які створені та функціонують на основі приватної власності на майно. Окрім того закон виокремлює юридичні особи, що засновані громадянами України або юридичними особами України, та іноземні юридичні особи, тобто створені і зареєстровані відповідно до законодавства іноземної держави.

Право власності на землю юридичних осіб унормовано статтею 82 ЗКУ, яка розрізняє вітчизняні та іноземні юридичні особи, закріплює невичерпний перелік підстав набуття у власність земельних ділянок та пов'язує виникнення даного права для здійснення підприємницької діяльності.

Як суб'єкти земельних відносин всі названі юридичні особи з точки зору набуття у приватну власність за законодавством України земельних ділянок мають неоднакову земельну правосуб'єктність. Так, вітчизняні юридичні особи публічного права взагалі не визнаються законом суб'єктами права приватної власності на землю. Вони використовують земельні ділянки на титулі постійного користування або на умовах оренди, а також інших речових правах. Іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на земельні ділянки лише несільськогосподарського призначення. У випадку ж отримання ними земельних ділянок сільськогосподарського призначення у спадщину, вони зобов'язані провести відчуження цих ділянок протягом одного року.

Вітчизняні юридичні особи можуть набувати у приватну власність у встановленому порядку як земельні ділянки сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення. Проте законодавче забезпечення набуття у приватну власність вітчизняними юридичними особами приватного права земель несільськогосподарського призначення пройшло тривалий шлях, дослідження якого спробуємо здійснити в рамках історико-правового зрізу.

За Земельним кодексом УРСР (1970 р.) [6] в умовах панування виключної державної власності на землю набуття у приватну власність будь-якими суб'єктами не допускалося.

Із набуттям Україною незалежності та запровадженням земельної реформи були здійснені перші законодавчі кроки в напрямку переходу від радянського земельного ладу, в основу якого була покладена виключно державна власність на землю, до нового земельного ладу, який визначався завданнями формування інститутів ринкової економіки з метою приведення їх у відповідність із новими потребами соціально-економічного розвитку країни.

В сучасних умовах становлення та розвитку ринку земель як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення, необхідності правового забезпечення відновлення земель, порушених широкомасштабною агресією російської федерації, виникає потреба узагальнення практики правозастосування та системного аналізу правових явищ, які виникли, сформувалися та функціонують у період незалежності України. Йдеться, зокрема, про передачу земель несільськогосподарського призначення недержавним та некомуніальним юридич-

ним особам та державну земельну політику, здійснення якої було спрямовано на реалізацію завдань, що випливали із постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу» [7]. Це зумовлює необхідність звернення до аналізу історико-правових аспектів законодавства, що регулює земельні відносини, які формуються у процесі набуття права приватної власності вітчизняними юридичними особами.

Серед низки сучасних проблем, які заслуговують на окрему увагу, самостійне місце займає приватизація даних земель, тобто передача земельних ділянок із публічної власності у приватну. Придбання юридичною особою приватного права земельної ділянки у процесі приватизації на оплатних засадах було і залишається однією із основних підстав виникнення права власності. Приватизація земель несільськогосподарського призначення, запроваджена в перші роки незалежності України та державна земельна політика, яка реалізувалася і реалізується з урахуванням конкретних обставин, не залишаються незмінними.

18 грудня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Земельний кодекс УРСР (далі – Земельний кодекс УРСР 1990 р.) [8], який був уведений в дію з 15 березня 1991 р. Одночасно з прийняттям ЗК УРСР 1990 р. Верховна рада УРСР ухвалила Постанову «Про земельну реформу» [7], яка відіграла важливу роль у перетворенні земельних відносин. Зокрема, названою постановою всі землі УРСР були оголошені об'єктом земельної реформи, обов'язок щодо проведення якої було покладено на місцеві ради.

Земельний кодекс УРСР (1990 р.), відтворюючи окремі положення союзних Основ законодавства про землю, закріпив низку новел, які фактично відображали певну лібералізацію земельного ладу в Україні. Зокрема, було не лише внесено певні зміни у поділ земельного фонду країни на категорії земель, але й, декларуючи виключність інституту права державної власності на землю, введено нові інститути прав на земельні ділянки. Так, крім права користування згідно із цим кодексом (ст. 18) земельні ділянки могли надаватися громадянам і деяким юридичним особам на праві володіння та на праві оренди, при цьому повноваження щодо розпорядження землями в державі були передані від виконавчих комітетів місцевих рад самим місцевим радам. Так, обласні ради мали право надавати земельні ділянки із земель усіх категорій за межами населених пунктів для будівництва шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних та зрошувальних каналів та інших лінійних споруд, а також у всіх інших випадках, крім випадків, коли повноваження щодо надання земель належали до компетенції інших органів влади.

Землі несільськогосподарського призначення згідно зі ст. 67 Земельного кодексу УРСР 1990 р. надавалися громадянам України у довічне успадковане володіння для будівництва індивідуальних житлових будинків, господарських будівель, гаражів і дач. Житловим, житлово-будівельним, гаражно-будівельним і дачно-будівельним кооперативам земельні ділянки за рішенням місцевих рад надавалися у постійне користування. Розміри таких земельних ділянок встановлювалися відповідно до законодавчих норм і проектно-технічної документації (ст. 66).

Земельні ділянки за рахунок земель промисловості надавалися у користування юридичним особам для розміщення і експлуатації основних, підсобних та допоміжних будівель і споруд промислових, гірничодобувних, транспортних та інших підприємств, їх під'їзних шляхів, інженерних мереж, адміністративних будинків та інших споруд.

Аналогічним чином за рахунок земель транспорту, зв'язку та іншого призначення надавалися у користування земельні ділянки підприємствам і організаціям залізничного, автомобільного, морського, внутрішнього водного, повітряного й трубопроводного транспорту, а також підприємствам і організаціям, що здійснювали експлуатацію ліній електропередачі та зв'язку.

Взагалі ж, як підкреслюється в юридичній літературі, Земельний кодекс УРСР (1990 р.) обслуговував потреби

не ринкової, а командно-адміністративної економіки [9, с. 31]. Характерними і визначальними його рисами виступали: а) виключність права державної власності на землю; б) вилучення земель сільськогосподарського і несільськогосподарського призначення із цивільного обігу; в) заборона будь-яких цивільно-правових угод щодо земельних ділянок.

Концепція плюралізму форм права власності на землю як теоретична підвалина земельно-правового регулювання була закріплена не чинним уже сьогодні Законом України від 30 січня 1992 року «Про форми власності на землю» [10]. Вона була спрямована на демонополізацію земельної власності та запровадження на законодавчому рівні інституту права приватної власності на землю. Даним законом було запроваджено поряд з державною – колективну і приватну форму власності на землю.

Законодавче втілення цієї концепції нерозривно пов'язано із прийняттям нової редакції Земельного кодексу України від 13 березня 1992 року. Його особливість полягала в тому, що «за своїм змістом цей Кодекс являв собою досить екліктичне поєднання принципово різних методів правового регулювання земельних відносин» [9, с. 31].

До основних положень цієї концепції відносились: а) демонополізація земельної власності; б) закріплення на законодавчому рівні інституту права приватної власності на землю.

Запровадження в законодавство та успішна реалізація цього інституту зумовлює необхідність формування такої правової системи, яка б надійно гарантувала набуття, реалізацію та захист прав приватних власників земельних ділянок, в тому числі несільськогосподарського призначення.

Суб'єктами права колективної власності Земельний кодекс України 1992 р. визнавав такі юридичні особи: колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи і сільськогосподарські акціонерні товариства. У приватній власності громадян України могли перебувати переважно землі сільськогосподарського призначення.

Приватна власність на земельні ділянки юридичних осіб приватного права запроваджувалась на підставі указів Президента України, проте деякі з них уже втратили свою чинність. Так, Указ Президента України від 14 жовтня 1993 року «Про приватизацію об'єктів незавершеного будівництва» [11] встановлював порядок проведення приватизації об'єктів незавершеного будівництва та земельних ділянок, відведених для будівництва цих об'єктів. Приватизації підлягали об'єкти незавершеного будівництва, тривалість будівництва яких перевищувала нормативну більш як у два рази або рівень будівельної готовності яких становив менше 50 відсотків, та законсервовані будови. Об'єктом незавершеного будівництва з вищим рівнем будівельної готовності могли приватизуватися в порядку передбаченому цим указом, за умови відсутності джерел їх фінансування і за наявності згоди органу, уповноваженого управляти відповідним державним майном. Одночасно з приватизацією об'єктів незавершеного будівництва приватизовувалися земельні ділянки, відведені в установленому порядку для будівництва цих об'єктів.

Правом на приватизацію об'єктів незавершеного будівництва були наділені в тому числі юридичні особи, зареєстровані на території України, у статутному фонді яких була відсутня частка державної власності, а також іноземні юридичні особи.

Рішення про приватизацію об'єктів незавершеного будівництва приймали Фонд державного майна України, органи приватизації АР Крим та адміністративно-територіальних одиниць за участю Державного комітету України по земельних ресурсах або його органів на місцях. Це рішення виступало одночасно рішенням про приватизацію земельної ділянки, яка відведена для такого будівництва.

Указом Президента України від 29 грудня 1993 року «Про приватизацію автозаправних станцій, що реалізу-

ють паливно-мастильні матеріали виключно населенню» [12] закріплений механізм стимулювання діяльності щодо забезпечення населення паливно-мастильними матеріалами. Одночасно з приватизацією автозаправних станцій приватизувалися земельні ділянки, на яких вони знаходилися. У складі суб'єктів, що мали право на приватизацію автозаправних станцій та земельних ділянок, Указ називає в тому числі юридичні особи, зареєстровані на території України, у статутному фонді яких відсутня частка державної власності, тобто юридичні особи приватного права, та юридичні особи іноземних держав.

Рішення про приватизацію таких об'єктів приймав Фонд державного майна України, його регіональні відділення чи представництва за участю державного комітету України по земельних ресурсах, його органів на місцях. Останні органи визначали і вартість земельної ділянки на підставі експертної оцінки. Приватизація автозаправних станцій та земельних ділянок здійснювалася шляхом їх продажу на аукціоні.

Започаткування набуття права приватної власності недержавними та некомунальними підприємствами мало відбуватися на підставі Указу Президента України від 12 липня 1995 року «Про приватизацію та оренду земельних ділянок несільськогосподарського призначення для здійснення підприємницької діяльності» [13] (втратив чинність). Цей указ мав за мету не тільки прискорення ринкових реформ в Україні, стимулювання ефективного землекористування та підприємницької діяльності, а, що важливо, заохочення інвестицій у реалізацію програм соціально-економічного розвитку. Зміст цього нормативного акту зводився до того, що він окреслював коло суб'єктів, які мали право на таку цільову приватизацію, включаючи до його складу юридичні особи України, у статутному фонді яких була відсутня будь-яка частка майна, що перебувала у загальнодержавній власності. Забороняв приватизацію земельних ділянок, що перебували у загальнодержавній власності, зазначені в частині четвертій статті 4 Земельного кодексу України в редакції від 13 березня 1992 року; визначав уповноважені органи, які повинні здійснювати приватизацію земельних ділянок шляхом їх продажу у приватну власність та встановлював саму процедуру приватизації і передбачав, що кошти, одержані від продажу земельних ділянок, використовуються для реалізації програм соціально-економічного розвитку.

Реалізуючи право на видання указів щодо врегулювання економічних відносин, які не унормовані законами України, Президентом України відповідно до пункту XV «Перехідних положень» був виданий указ від 19 січня 1999 року «Про продаж земельних ділянок несільськогосподарського призначення» [14] (втратив чинність). Цим указом було врегульовано відносини щодо приватизації земель несільськогосподарського призначення державної та комунальної власності для потреб підприємницької діяльності. Зокрема, відповідно до цього указу було визначено, що об'єктами купівлі-продажу виступають земельні ділянки, на яких знаходилися об'єкти нерухомого майна, в тому числі об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти, що приватизовані, тобто відчужені відповідно до законодавства України.

Даний нормативно-правовий акт встановлював, що продавцями земельних ділянок несільськогосподарського призначення виступали: а) щодо земель комунальної власності – сільські, селищні, міські ради або уповноважені ними органи; б) щодо земель державної власності – районні, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів АР Крим. При цьому рішення про продаж земельних ділянок зазначені органи виконавчої влади мали приймати за попереднім погодженням цих питань на сесіях відповідних рад.

До складу набувачів земельних ділянок несільськогосподарського призначення за цим указом входили в тому числі юридичні особи України. При цьому такі особи мали право набувати відповідні земельні ділянки лише у випадках, коли їм належали на праві власності об'єкти

нерухомого майна, що розташовані на таких земельних ділянках. Окрім того, обов'язковою умовою продажу таких земельних ділянок названим особам було щорічне визначення їх переліку, який мав затверджуватися радами або уповноваженими органами, місцевими державними адміністраціями, Радою міністрів АР Крим. Згідно із указом вартість земельної ділянки несільськогосподарського призначення визначалася органами Державного комітету України по земельних ресурсах на підставі експертної грошової оцінки.

Насамкінець Закон України «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва» від 14 вересня 2000 року № 1953-ІІ [15] створював законодавчі підстави для приватизації об'єктів незавершеного будівництва як об'єктів, які не були введені в експлуатацію та не набули ознак нерухомого майна, а також законсервовані об'єкти, що перебувають у державній власності. Відчуження об'єктів комунальної власності також регулювалося положеннями цього закону.

Оскільки об'єкти незавершеного будівництва відносяться до таких об'єктів, які не введені в експлуатацію, тобто не відносяться до об'єктів нерухомого майна, їх приватизація оформлювалася як передача у власність земельної ділянки, на якій розташований об'єкт незавершеного будівництва. У цьому випадку передача проводилася за результатами земельного аукціону.

Прийняття Земельного кодексу України [16] у 2001 році унормувало відносини права власності на земельні ділянки юридичних осіб передовсім приватного права. Так, стаття 82 ЗКУ закріплює це право вітчизняних та іноземних юридичних осіб та визначає перелік підстав виникнення даного права юридичних осіб, у тому числі і несільськогосподарських вітчизняних юридичних осіб приватного права.

Отже, ЗКУ вперше закріплює право приватної власності на земельні ділянки юридичних осіб. В наукових джерелах представники земельно-правової доктрини, коментуючи положення наведеної норми, підкреслюють, що особливістю набуття у власність юридичними особами є те, що відповідні земельні ділянки передаються цим суб'єктам тільки для здійснення підприємницької діяльності, тобто для здійснення безпосередньої самостійної, систематичної, на власний ризик діяльності по виробництву продукції, використанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку за використання земельної ділянки. Окрім того зазначається, що юридичні особи можуть набувати у приватну власність від свого імені, вирішувати це питання самостійно в установленому статутом порядку та використовувати набуті земельні ділянки для здійснення завдань, передбачених їхніми статутами [17].

Учені Н. В. Ільків та Гасцька-Колотило Я. З. зазначають, що передбачені статтею 82 ЗКУ підстави виникнення права приватної власності застосовуються у повному обсязі тільки до юридичних осіб, які засновані громадянами України або юридичними особами України. Особливістю набуття земельних ділянок юридичними особами виступає те, що земельні ділянки надаються їм у власність тільки для здійснення підприємницької діяльності [18].

Свого часу В. І. Семчиком було висловлено думку про те, що вітчизняні юридичні особи у земельних відносинах користуються тими самими правами та обов'язками, що й громадяни України. Як і громадяни, юридичні особи можуть набувати права власності на земельну ділянку на підставі цивільно-правових угод, шляхом прийняття спадщини та інше. Автор зазначає, що як і громадяни України, юридичні особи можуть набувати у приватну власність земельні ділянки для здійснення завдань, передбачених їх статутом. На його переконання, це правило стосується і юридичних осіб України, засновниками або учасниками яких є юридичні особи або громадяни іноземних держав [19].

Водночас І. І. Каракаш підкреслює, що підстави придбання земельних ділянок вітчизняними юридичними особами на праві приватної власності не збігається з під-

ставами придбання права власності на землю громадянами. Для юридичних осіб не передбачається, наприклад, безоплатна передача земель державної або комунальної власності. Такі земельні ділянки відповідно до рішень відповідних органів вони можуть придбати у власність за плату. Водночас автор наголошує, що хоча приватизація земельних ділянок, які раніше були надані юридичним особам у постійне користування, не передбачена як підстава придбання ними права приватної власності на землю, вона фактично може застосовуватися. Окрім того автор звертає увагу на те, що обмеження щодо розмірів і строків придбання юридичними особами права приватної власності на сільськогосподарські землі не поширюється на інші категорії земельних ресурсів, що можуть бути придбані юридичними особами [20].

В науково-юридичних джерелах сформульовано думку про те, що принцип підприємницької діяльності законодавець також застосовував і до іноземних юридичних осіб, наділивши їх правом набувати у власність земельні ділянки несільськогосподарського призначення у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомості та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні. Висловлюється думка, що набуття іноземними юридичними особами права приватної власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, у разі придбання об'єктів нерухомого майна, то таке застереження відсутнє [21].

Заслуговує на підтримку висновок А. М. Мірошниченка та Р. І. Марусенка, які вважають, що юридичні особи України можуть набувати у власність земельні ділянки не лише для ведення підприємницької діяльності, а й для інших потреб. Окрім того вони слушно стверджують, що в сучасних умовах не тільки юридичні особи приватного права, а й державні та комунальні підприємства (юридичні особи публічного права) можуть набувати земельні ділянки у власність [22].

Безпосереднє відношення до тематики, яка досліджується, має Закон України від 20 вересня 2019 року № 132-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» [23], яким у ЗКУ введено право довірчої власності на землю.

Необхідність прийняття цього закону була зумовлена тим, що Україна в багатьох аспектах має недосконале правове регулювання, яке створює несприятливий бізнес клімат. Це означає, що вітчизняні підприємства виявились практично відрізними від кредитних ресурсів банківської системи. Як випливає із назви цього закону, стимулювання інвестиційної діяльності здійснюється і в сфері земельних відносин.

Відповідно до статті 89-1 ЗКУ, яка визначає особливості набуття і реалізації права довірчої власності на земельні ділянки, право є нетиповим видом права приватної власності на землю. Земельні ділянки державної та комунальної власності не можуть бути об'єктами права довірчої власності. Право довірчої власності використовується в якості раніше невідомого інструменту забезпечення виконання кредитних зобов'язань. Цей інструмент фактично спрямований на зменшення до обґрунтованого мінімуму ризиків кредиторів і в кінцевому рахунку створює передумови для зростання обсягів кредитування у сфері підприємництва. В юридичній літературі слушно підкреслюється, що право довірчої власності на землю є таким способом забезпечення виконання зобов'язання за кредитними договорами, який передбачає припинення права власності на земельну ділянку боржника, або іншої особи, та переходу цього права в обмеженому обсязі до кредитора [24].

Суб'єктами права довірчої власності на землю виступають, в тому числі, юридичні особи приватного права – власники земельних ділянок. Довірчим засновником земельної ділянки може бути боржник за основним зобов'язанням та/або інша особа, яка передає свою

земельну ділянку у довірчу власність. Натомість довірчим власником земельної ділянки виступає кредитор за основним зобов'язанням.

Звертає увагу на себе та обставина, що певні юридичні особи приватного права України, які не здійснюють підприємницьку діяльність, можуть отримати у приватну власність в результаті приватизації ними окремих земельних ділянок. Йдеться, зокрема, про безоплатну приватизацію земельних ділянок такими юридичними особами: а) садівницькі товариства (кооперативи), які, будучи за своєю правовою природою обслуговуючими суб'єктами або громадськими організаціями, відповідно до ч. 4 ст. 35 ЗКУ можуть безоплатно приватизувати земельні ділянки, які входять до складу земель загального користування садівницького товариства; б) дачні кооперативи, які згідно із ч. 2 ст. 52 ЗКУ можуть отримати безоплатно у власність землі загального користування дачного кооперативу за рахунок земель рекреаційного призначення; в) житлово-будівельні (житлові) та гаражно-будівельні кооперативи, яким можуть передаватися безоплатно у приватну власність за рішенням уповноважених органів у розмірі, що встановлюється відповідно до затверджені містобудівної документації; г) об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Згідно із статтею 42 ЗКУ земельні ділянки, на яких розташовані багатоповерхові будинки, у разі приватизації громадянами багатоповерхового житлового будинку відповідна земельна ділянка може передаватися безоплатно у власність об'єднанню власників. Таким чином, здійснення підприємницької діяльності не є єдиною умовою для набуття права приватної власності юридичними особами.

Висновки. Ретроспективне дослідження регламентації та становлення права приватної власності на земельні

ділянки юридичних осіб свідчить про те, що саме земельно-реформаційні процеси в Україні сприяли формуванню та встановленню конкретних підстав та механізму виникнення досліджуваного права. Запровадження права приватної власності земельним законодавством України обумовило чітке визначення як об'єктного, так і суб'єктного складу цього права, а також встановлення конкретних підстав його виникнення. Серед перших підстав набуття права приватної власності на земельну ділянку юридичними особами було набуття права власності на земельні ділянки при приватизації об'єктів нерухомості, в тому числі незавершеного будівництва, розташованих на цих ділянках. Рішення про придбання на оплатних засадах об'єктів нерухомості одночасно виступали підставою для набуття права приватної власності на відповідні земельні ділянки. При цьому набуття права власності на майно та земельні ділянки відбувалося і відбувається на аукціонах з продажу об'єктів нерухомості. Особливість такого набуття полягала в тому, що таким шляхом набувалися земельні ділянки несільськогосподарського призначення.

В процесі становлення та розвитку набуття права приватної власності юридичними особами змінилися не лише підстави набуття, але і його мета. На сьогодні перелік підстав набуття права приватної власності на земельні ділянки юридичними особами, який міститься в Земельному кодексі України, є більш розширений, але не вичерпний. Він свідчить про можливість виникнення і інших підстав, які можуть бути встановлені законом. Окрім того дослідження вказує на те, що юридичні особи у приватну власність можуть набувати земельні ділянки не тільки для здійснення ними підприємницької діяльності, але й для інших цілей. При цьому законодавчого вдосконалення потребує сам механізм набуття таких прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вівчаренко О.А. Гарантії права власності на землю в Україні: автореф. дис...канд.юрид.наук. Київ, 2005. 20 с.
2. Костяшкін І.О. Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні: моногр. Хмельницький: Хмельн.ун-т управління та права, 2016. 429 с.
3. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
4. Носік В.В. Припинення права приватної власності на землю в Україні. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 42-48.
5. Федчишин Д.В. Реалізація та захист земельних прав в Україні: проблеми теорії та практики: моногр. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 418 с.
6. Земельний кодекс Української РСР 1970 р. / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874%D0%B0-07#Text>
7. *Постанова Верховної Ради УРСР* від 18.12.1990 № 563-XII «Про земельну реформу» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text>
8. Земельний кодекс Української РСР 1990 р. / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12#Text>
9. Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми. Київ: Норма права. 2021. 308 с.
10. Закон України від 30 січня 1992 р. № 2073-XII «Про форми власності на землю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12#Text>
11. Указ Президента України «Про приватизацію об'єктів незавершеного будівництва» від 14 жовтня 1993 року № 456/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456/93#Text>
12. Указ Президента України від 29 грудня 1993 року № 612/93 «Про приватизацію автозаправних станцій, що реалізують пально-мастильні матеріали виключно населенню». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/612/93#Text>
13. Указ Президента України від 12 липня 1995 року № 608/95 «Про приватизацію та оренду земельних ділянок несільськогосподарського призначення для здійснення підприємницької діяльності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/608/95#Text>
14. Указ Президента України від 19 січня 1999 № 32/99. «Про продаж земельних ділянок несільськогосподарського призначення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/99#Text>
15. Закон України від 14 вересня 2000 року № 1953-ІІ «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-14#Text>
16. Земельний кодекс України: станом на 1 лип. 2024 р. Х.: Право, 2024. 222 с.
17. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар. Видання шосте, доповнене. Харків: ТОВ «Одісей». 2009. С. 218.
18. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. За ред. В. М. Кравчука. К: Істина. 2007. С. 252.
19. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. Ред. В. І. Семчика. 3 видання, перероб і доповн. К.: Видавничий Дім. «Ін Юре». 2007. С. 308-312.
20. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. Колегія авторів: Л. О. Бондар, А. П. Гетьман, В. Г. Гончаренко та ін. К.: Юрінком Інтер. 2004. С. 220-221.
21. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. Ред. В. І. Курило. К. «Центр учбової літератури». 2013. С. 172-173.
22. Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Зем. код. України, 5-те видання, змінене і доповнене. К.: Алерта. 2013. С. 232.
23. Закон України від 20 вересня 2019 року № 132-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#Text>
24. Кулинич П. Ф. Право власності на земл. Земельне право: підручник. 3 видання доп. і перероб. За заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Юра-літ. 2023. С. 99-100.

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9:328.185:339.18 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/43>

ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ УСУНЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ

APPLICATION OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR THE ELIMINATION OF CORRUPTION RISKS IN THE PROCESS OF PUBLIC PROCUREMENT IN UKRAINE

Баранов С.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджується питання застосування адміністративно-правового механізму усунення корупційних ризиків в процесі здійснення публічних закупівель в Україні.

Визначено суспільно-економічне значення правового механізму закупівлі товарів, робіт та послуг для задоволення найважливіших суспільних потреб держави, який будується на основі раціонального використання коштів державного та місцевого бюджетів та дотримання вимог фінансової дисципліни.

Вказується, що бюджетні правовідносини у сфері публічних закупівель, є надзвичайно вразливими до корупційних ризиків. Ефективність та прозорість публічних закупівель мають забезпечувати стабільний розвиток країни, гарантувати добробут громадян та давати можливості для реалізації важливих соціальних та економічних програм.

Досліджено поняття адміністративно – правового механізму взагалі та окремо застосування правового механізму визначення та подальшого усунення корупційних ризиків під час здійснення публічних закупівель в Україні.

Визначено особливості застосування правового механізму публічних закупівель в умовах воєнного стану, а також корупційних ризиків, які виникають в процесі їх проведення.

Доведено що питання застосування адміністративно-правового механізму в процесі визначення та подальшого усунення корупційних ризиків є актуальними не лише в теоретичному, але й, перш за все, у практично-прикладному контексті.

Запропоновано авторські визначення правового механізму публічних закупівель та адміністративно-правового механізму усунення корупційних ризиків.

Проаналізовано систему корупційних ризиків та способів їх вирішення у сфері публічних закупівель в Україні.

Визначено, що негативні наслідки корупції під час здійснення публічних закупівель формують такі ключові корупційні ризики як: завищення вартості цінової пропозиції та отримання неправомірної прибутку учасниками торгів; розтрату державних коштів; змову між учасниками та замовником з метою отримання неправомірної вигоди та інші.

Доведено, що негативні наслідки та корупційні ризики, що можуть настати у зв'язку правозастосуванням правових механізмів публічних закупівель можуть проявлятися у наступному: у зловживанні замовників під час підготовки оголошення про проведення спрощеної закупівлі та встановлення дискримінаційних вимог; у неповній формальній перевірці документів учасників з метою обрання завідомо визначеного переможця; у безпідставному відхиленні пропозицій учасників.

Визначено та розглянуто складові адміністративно – правового механізму мінімізації корупційних ризиків у закупівлях.

Запропоновано організаційно-правові способи усунення корупційних ризиків у сфері публічних закупівель.

Ключові слова: законодавство України в сфері публічних закупівель, адміністративний механізм, публічні закупівлі, корупція, корупційні ризики, запобігання корупції.

The article examines the issue of applying the administrative-legal mechanism for eliminating corruption risks in the process of public procurement in Ukraine.

The socio-economic significance of the legal mechanism for the purchase of goods, works and services to meet the most important public needs of the state, which is built on the basis of the rational use of state and local budget funds and compliance with the requirements of financial discipline, is determined.

It is indicated that budgetary legal relations in the field of public procurement are extremely vulnerable to corruption risks. The efficiency and transparency of public procurement should ensure the stable development of the country, guarantee the well-being of citizens and provide opportunities for the implementation of important social and economic programs.

The concept of the administrative-legal mechanism in general and the separate application of the legal mechanism for identifying and further eliminating corruption risks during public procurement in Ukraine are studied.

The peculiarities of the application of the legal mechanism of public procurement in the conditions of martial law, as well as the corruption risks that arise in the process of their implementation, are determined.

It has been proven that the issue of applying the administrative-legal mechanism in the process of identifying and further eliminating corruption risks is relevant not only in the theoretical, but also, above all, in the practical-applied context.

The author's definitions of the legal mechanism of public procurement and the administrative-legal mechanism for eliminating corruption risks are proposed.

The system of corruption risks and ways of solving them in the field of public procurement in Ukraine is analyzed.

It was determined that the negative consequences of corruption during the implementation of public procurements form such key corruption risks as: overestimation of the value of the price offer and obtaining of illegal profits by the bidders; waste of state funds; collusion between the participants and the customer for the purpose of obtaining an illegal benefit and others.

It has been proven that the negative consequences and corruption risks that may arise in connection with the enforcement of the legal mechanisms of public procurement can be manifested in the following: in the abuse of customers during the preparation of an announcement on conducting a simplified procurement and the establishment of discriminatory requirements; in the incomplete formal verification of the documents of the participants for the purpose of choosing a known winner; in unjustified rejection of participants' proposals.

The components of the administrative-legal mechanism for minimizing corruption risks in procurement were defined and considered.

Organizational and legal methods of eliminating corruption risks in the field of public procurement are proposed.

Key words: legislation of Ukraine in the field of public procurement, administrative mechanism, public procurement, corruption, corruption risks, prevention of corruption.

Постановка проблеми. Одним з елементів функціонування економіки будь-якої держави є закупівля товарів, робіт та послуг для задоволення найважливіших суспільних потреб, яка здійснюється на основі раціонального використання коштів державного і місцевого бюджетів та дотримання вимог фінансової дисципліни.

Публічні закупівлі, що становлять основну частину витрат державного сектору, виступають у якості одного з основних чинників формування сприятливого середовища розвитку конкурентноздатної економіки, її промислового сектору й забезпечують поступальний розвиток всього господарського та оборонного комплексу держави.

В сьогоденнішніх реаліях, важливим завданням держави у сфері публічних закупівель є ефективна реалізація проєктів, пов'язаних із закупівлями для відбудови України, зруйнованих внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації об'єктів [1].

Проведення процедури державних закупівель сприяє ефективному забезпеченню суспільства товарами, роботами і послугами у потрібній кількості та належної якості вчасно і на прийнятних договірних відносинах, а також дозволяє зменшити кількість проявів корупційних ризиків в економічній сфері.

Нагадаємо, що за твердженням фахівців Національного агентства з запобігання корупції (далі – НАЗК) сфера публічних закупівель є однією з найбільш корупційних. Процедура проведення публічних закупівель завжди гостро обговорювалася широким загалом, а в умовах дії режиму воєнного стану увага до проблем публічних закупівель тільки зростає. Не в останню чергу така ситуація пов'язана з конкретними недоліками, що ставлять під сумнів прозорість і відсутність корупційного складника в процесі закупівель.

Законом України «Про публічні закупівлі» [2] з 2015 року були сформовані правові умови для забезпечення ефективного та прозорого механізму здійснення закупівель, для створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, для запобігання проявам корупції у цій сфері, для розвитку добросовісної конкуренції.

Однак, враховуючи динамічні зміни закупівельного законодавства, та сучасні практики його застосування суб'єктами господарювання ця сфера потребує подальшого свого дослідження на предмет оцінки проявів корупційних ризиків під час здійснення закупівельних процедур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням протидії корупції в системі публічних закупівель присвячена досить значна кількість наукових праць. Вагомий внесок у дослідження проблемних питань з даної тематики зробили Е. В. Альциванович, В. В. Белевцева, О. Ю. Василенко, Б. М. Головкін, С. Б. Дашков, Ю. В. Мех, В. В. Морозов, Н. Б. Ткаченко, О. П. Шатковський, Я. Ю. Цимбаленко та багато інших учених.

Окремим аспектам проблематики здійснення закупівель в Україні приділяли увагу такі науковці, як І. Влялько, Д. Киян, В. Журавський, О. Овсянюк-Бердадіна, С. П'ясецька-Устич, О. Подцерковний, І. Смотрицька, О. Юдіцький та ін.

Основні причини корупційних явищ у сфері публічних закупівель розглянули К. Л. Бугайчук, М. М. Батенчук, А. В. Гарбінська-Руденко, Н. Е. Конашук, Л. Ю. Гальчинський, Д. А. Красніков, О. С. Мельников, О. О. Покутній, Г. С. Севостьянова, Р. Р. Тосько, В. Р. Шимко. Наведеними авторами були запропоновані певні заходи щодо подо-

лання корупційних ризиків у сфері публічних закупівель. В той же час, є потреба у подальшому дослідженні цілої низки теоретичних і прикладних аспектів, перш за все, з питання застосування адміністративно-правового механізму усунення корупційних ризиків в процесі здійснення публічних закупівель в нашій державі, особливо, в умовах дії режиму воєнного стану.

Теоретичною основою дослідження з обраної теми стали нормативні акти діючого законодавства, праці вітчизняних учених у галузі реалізації адміністративно-правового механізму проведення публічних закупівель та запобігання проявам корупційних ризиків у цій сфері економічної діяльності.

Метою статті є дослідження теоретичних та правових аспектів застосування адміністративно-правового механізму усунення корупційних ризиків в процесі здійснення публічних закупівель та вироблення ефективних заходів протидії проявам корупції у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Публічні закупівлі товарів, робіт і послуг виступають правовим механізмом, який дає змогу державі укладати договори з приватним сектором, які покликані вирішувати соціально-економічні проблеми держави та суспільства, забезпечувати розвиток та функціонування стратегічних галузей економіки, системи національної безпеки, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, дотримання порядку і та ін. За допомогою публічних закупівель державний сектор здатен задовільнити свої потреби в товарах, роботах та послугах за рахунок бюджетних коштів.

Водночас очевидним постає висновок про те, що публічні закупівлі є механізмом перерозподілу бюджетних коштів. Так, держава залежно від політичних пріоритетів розподіляє кошти між державними органами, а також установами, підприємствами, організаціями державної форми власності, які зобов'язані виконувати ті чи інші соціально значущі завдання. Відтак, публічні закупівлі покликані забезпечити ефективне використання бюджетних коштів та максимально якісне виконання замовниками своїх завдань.

Однак, введення воєнного стану об'єктивно змінило правовий механізм здійснення публічних закупівель, внесло елементи форс-мажорного характеру.

Фактичні зміни у правовому механізмі не отримали актуального формально-юридичного узгодження, а відтак з'явилися правові колізії, які перешкоджають належному правозастосуванню чинних норм у сфері публічних закупівель в умовах воєнного стану.

Виходячи з наведеного вище, дослідження особливостей застосування правового механізму публічних закупівель в умовах воєнного стану, а також корупційних ризиків, які виникають в процесі їх проведення є актуальними не лише в теоретичному, але й, перш за все, у практично-прикладному контексті.

На нашу думку, ефективним засобом розв'язання проблем пов'язаних з формуванням корупційних ризиків під час здійснення публічних закупівель, може стати аналіз і подальше запровадження апробованого світового досвіду в організації публічних закупівель та вироблення ефективних механізмів протидії проявам корупції у цій сфері.

На думку Б. М. Головкіна для підвищення ефективності реалізації міжнародних антикорупційних стандартів і положень національного антикорупційного законодавства на повну потужність має працювати адміністратив-

ний антикорупційний механізм. Під яким він пропонує розуміти імплементацію міжнародних антикорупційних стандартів у правову систему України, практичну реалізацію державної антикорупційної політики, втілення антикорупційних ініціатив, міжнародну співпрацю, діяльність громадських об'єднань у сфері запобігання та протидії корупції з метою захисту особи, суспільства, держави і бізнесу від корупційних посягань [3, с. 254].

Дослідженню питання окреслення, реалізації й удосконалення засобів попередження адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, на нашу думку, має передувати момент визначення взагалі поняття адміністративно-правового механізму протидії останнім, а також адміністративного механізму усунення можливих корупційних ризиків.

З метою всебічного дослідження адміністративно-правового механізму усунення корупційних ризиків в процесі здійснення публічних закупівель, вважаємо за необхідне, у першу чергу визначити поняття такого механізму, його структуру та характеристику складових частин. Це дозволить зрозуміти суть та правову природу такого механізму, встановити особливості по відношенню до його призначення – запобігання та протидія правопорушенням пов'язаним з корупцією.

Філософську категорію «механізм» незалежно від сфери суспільних відносин, в якій застосовується вказаний термін, розуміють як сукупність певних елементів, що постійно взаємодіють між собою для досягнення чітко визначеної кінцевої мети [4, с. 30].

Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови розкриває сутність поняття «механізм» у трьох значеннях, а саме: 1) механізм – це пристрій, що передає або перетворює рух; 2) механізм – це внутрішня будова, система чого-небудь; 3) механізм – це сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [5, с. 398].

Дослідниця Оніщенко Н. М. визначає механізм як сукупність компонентів, через цілісність існування яких можна розкрити сам механізм як ціле. Умовами функціонування механізму є узгодженість і єдність його елементів. Кожен із системних елементів механізму є органічно зумовленим усіма іншими його елементами й функціонуванням системи загалом.

Вона виокремлює ще одну ключову складову механізму, а саме «структурованість». На її думку, структурованість визначає можливість опису механізму як системи через встановлення його структури, тобто комплексу зав'язків і відносин системи, зумовленість роботи механізму не тільки діяльністю його окремих елементів, скільки властивостями його структури [6, с. 10–11].

Слід зазначити, що в сучасній адміністративній науці чіткого та сталого визначення поняття механізму усунення корупційних ризиків в процесі здійснення публічних закупівель, до сьогодняшнього часу, не було сформульовано. Тому вважаємо за необхідне провести дослідження усіх складових зазначеного терміну.

Обґрунтованою, на наш погляд, є точка зору на категорію «механізм адміністративно-правового регулювання процесу запобігання фінансування тероризму» висловлена Русецьким А. А., який під ним пропонує розуміти «систему адміністративно-правових засобів, спрямованих на врегулювання суспільних відносин, як процес, що містить визначені стадії (етапи) їх реалізації» [7, с. 149–155].

Цікавою є позиція дослідниць Мех Ю. В., Белевцевої В. В., які пропонують розуміти адміністративно-правовий механізм протидії адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, як систему правових засобів, інтегрованість та організованість яких дозволяє послідовно й ефективно забезпечити правове регулювання суспільних відносин шляхом застосування норм адміністративного права [8, с. 192].

З аналізу наведених визначень категорії адміністративно-правовий механізм протидії адміністративним правопорушенням пов'язаним з корупцією, можна запропонувати власне визначення цього суспільного явища, як систему запобіжних правових засобів, інтегрованість та організованість яких дозволяє послідовно й ефективно забезпечити правове регулювання суспільних відносин шляхом застосування норм адміністративного права, як процес, що містить визначені стадії (етапи) їх реалізації, спрямований на усунення корупційних правопорушень та проявів корупційних ризиків у сфері проведення публічних закупівель.

Ще одна наукова категорія потребує свого розгляду в контексті предмету нашого дослідження. Це категорія корупційного ризику.

З точки зору науковців Центру політико-правових реформ під корупційними ризиками слід розуміти правові, організаційні та інші фактори та причини, які породжують, заохочують (стимулюють) корупцію у сферах надання адміністративних послуг та контрольно-наглядової діяльності держави [9].

Фахівці Кабінету Міністрів України визначають корупційні ризики як сукупність правових, організаційних та інших факторів і причин, які породжують, заохочують (стимулюють) осіб до скоєння корупційних правопорушень під час виконання ними функцій держави або місцевого самоврядування [10].

В той же час, у змісті рекомендацій Національного агентства з питань запобігання корупції корупційний ризик визначається як – ймовірність того, що відбудеться подія корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією, яка негативно вплине на досягнення органом влади визначених цілей та завдань [11].

На підставі аналізу та узагальнення висловлених позицій, можна зробити висновок, що корупційний ризик це відповідний факт (дія, стан, фактор, ймовірність) які створюють умови для вчинення корупційних правопорушень особами уповноваженими на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, у тому числі і особами, яким вони делеговані від імені держави.

Закупівлі товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб територіальних громад або держави, як вже зазначалося відносять до сфер з високим рівнем корупційних ризиків.

Діяльність з аналізу корупційних ризиків покликана виявляти системні корупційні ризики (схеми) у роботі державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, а також виробляти заходи щодо їх мінімізації.

Завдяки закупівельній реформі в Україні з 2016 року процедури публічних закупівель переважно здійснювались в електронній формі через систему ProZorro, яка покликана забезпечити мінімізацію корупційних схем та прозорість закупівельних операцій.

За період з 2016 по 2020 роки система електронних закупівель допомогла українській державі заощадити близько 6 млрд доларів бюджетних коштів. Загальна вартість виявлених «проблемних» тендерів становила майже 1 млрд доларів. Ці результати стали перемогою у боротьбі за прозорі, етичні та ефективні державні закупівлі в Україні [12, с. 3].

Водночас недобросовісні замовники та постачальники закупівельної угоди знаходять можливість для зловживань наданими їм законами правами та ведуть пошук правових та організаційних прогалин у цій системі.

На думку фахівців, оцінці корупційних ризиків повинна передувати їх ідентифікація. Під час ідентифікації корупційних ризиків в системі певних суспільних відносин або в адміністративній процедурі визначаються її вразливі до ризиків сфери, окремі функції та завдання, конкретні напрями діяльності структурних елементів

(осіб) під час виконання ними функцій та процедурних завдань.

Ідентифікація корупційних ризиків проводиться шляхом дослідження (аналізу) зовнішнього та внутрішнього середовища певної сфери суспільної діяльності або визначеної інституції на предмет виявлення чинників корупційних ризиків у нормативно-правових актах і організаційно-управлінській діяльності.

Всі нормативно-правові акти, які регулюють діяльність суб'єкта, повинні аналізуватися на предмет виявлення норм щодо здійснення ним дискреційних повноважень і норм, що сприяють вчиненню корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією (особливо у частині нечітко сформульованих дефініцій та мовних конструкцій, застосування правових колізій тощо).

На думку вчених та практиків, які займалися питаннями ефективності реалізації діючого законодавства про публічні закупівлі та його правозастосовної практики, найбільше зауважень було висловлено у відношенні норм постанови Кабінету Міністрів України № 1178 від 12.10.2022 року «Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування» [13]. Ця постанова була прийнята урядом для прискорення процесів забезпечення економіки країни та оборони необхідними ресурсами і передбачала спрощення в умовах дії режиму воєнного стану окремих елементів процедури публічних закупівель. Нормами цього документу, зокрема, було визначено:

- перелік підстав для незастосування електронної системи закупівель;
- право для замовників застосовувати електронний каталог без обмеження вартості закупівлі;
- скорочення строків та спрощення умов проведення відкритих торгів;
- можливості для зміни істотних умов договору про закупівлю після його укладання тощо.

Прийняті зміни до процедури публічних закупівель в умовах воєнного стану та 90 днів після його завершення призвели до зростання корупційних ризиків при правозастосуванні норм діючого закупівельного законодавства. Запропоновані зміни, містять значні прогалини. Для деяких недобросовісних посадових осіб це можливість скористатися ситуацією, пов'язаною з воєнним станом.

По-перше, під час воєнного стану та 90 днів після його завершення замовники були зобов'язані вказувати в тендерній документації, чи готові вони розглядати пропозиції з ціною, що перевищує очікувану вартість.

Наведена норма створювала умови для виникнення наступних корупційних ризиків, серед яких можна виділити: завищення вартості тендерної пропозиції; учасники торгів штучно завищують ціни, щоб отримати неправомірний прибуток; розкрадання державних коштів: через завищення цін та інші махінації з бюджетними коштами, держава втрачає значні суми; змова: учасники тендеру та замовник домовляються між собою про результати торгів, щоб отримати неправомірну вигоду.

Корупційні ризики можливі також під час проведення закупівельних операцій через електронні каталоги. Їх пропонують застосовувати замість електронних тендерів. Каталоги можуть використовуватися для штучного завищення ціни пропозиції, створення «когорт» визначених постачальників» та ігнорування визначених законодавством правил закупівель. Наведені обставини робить закупівлі непрозорими, неконкурентними та сприятливими для корупції.

Після введення воєнного стану, з урахуванням вищезазначених змін, наразі замовники можуть проводити закупівлі на великі суми без належного опрацювання тен-

дерної документації та створювати умови для уникнення можливої процедури оскарження, а також проведення моніторингу закупівлі працівниками Державної аудиторської служби України [14].

Електронні каталоги, попри їхню зручність, можуть стати інструментом для недобросовісних дій. Поширеним прикладом є вимоги: адміністратор каталогу може вимагати хабарі від постачальників за «позитивне» проходження перевірки та допуску до участі у тендері.

Наведена практика створює нерівні умови для учасників процедури торгів та шкодить доброчесним учасникам і в цілому, ефективності закупівельної операції. Такі зловживання шкодять економіці, сприяють не ефективному використанню бюджетних ресурсів, ведуть до розкрадання коштів та роблять закупівлі непрозорими [15, с. 413–417].

У процесі проведення публічних закупівель ціна є одним із головних критеріїв оцінки їх ефективності та показником досягнення економії. Саме тому зміна ціни в процесі виконання договору про закупівлі є об'єктом особливої уваги контролюючих та правоохоронних органів. Відповідно до ч. 4 ст. 41 Закону «Про публічні закупівлі» умови договору про закупівлю не повинні відрізнятися від змісту тендерної пропозиції / пропозиції за результатами електронного аукціону (у тому числі ціни за одиницю товару) переможця процедури закупівлі.

Разом з тим, відповідно до Постанови № 1178 істотні умови договору про закупівлю можуть змінюватися після його підписання до виконання зобов'язань сторонами в окремих випадках, зокрема: погодження зміни ціни за одиницю товару в договорі про закупівлю у разі коливання ціни такого товару на ринку, що відбулося з моменту укладення договору про закупівлю або останнього внесення змін до договору про закупівлю в частині зміни ціни за одиницю товару [13].

Зміна ціни за одиницю товару здійснюється пропорційно коливанню ціни такого товару на ринку (відсоток збільшення ціни за одиницю товару не може перевищувати відсоток коливання (збільшення) ціни такого товару на ринку) за умови документального підтвердження такого коливання та не повинно призвести до збільшення суми, визначеної в договорі про закупівлю на момент його укладення.

Таким чином, зазначені норми Постанови № 1178 надають можливість вносити зміни безпосередньо до ціни договору за результатами закупівлі. Ці норми можуть використовуватись недобросовісними постачальниками або замовниками з метою отримання неправомірного прибутку шляхом штучного збільшення ціни договору. При цьому у положеннях Постанови не передбачено визначення поняття «документальне підтвердження» стосовно збільшення ціни за одиницю товару у разі коливання ціни такого товару на ринку, що дає можливість довільно трактувати належність такого підтвердження і спричиняє корупційні ризики під час виконання договору за результатами процедури закупівлі [15, с. 416].

Укладення додаткових угод до договору за результатами процедури закупівлі з метою підвищення вартості договору існувало у публічних закупівлях і до впровадження воєнного стану. У законодавстві не було передбачено можливості прямого підвищення вартості договору, однак це можна було зробити шляхом укладення додаткових угод з підвищенням вартості до 10% не частіше ніж один раз на 90 днів з моменту підписання договору про закупівлю / внесення змін до такого договору щодо збільшення ціни за одиницю товару.

Сутність порушення полягала у тому, що компанія-постачальник перемогла в тендері, запропонувавши ціну, нижче ринкової, а в подальшому надавала довідки «Держзовнішінформу», які показували коливання ціни на ринку, та кожною додатковою угодою збільшувала суму договору.

В процесі проведеного дослідження, НАЗК оцінило збитки від подібних додаткових угод укладених протягом 2022–2023 років учасниками закупівельних операцій у розмірі 115 млн грн, що було підтверджено проведеними судовими експертизами [12].

Ще один маркер корупційних ризиків у процедурі, а саме спрощена закупівля. Відповідно до Закону «Про публічні закупівлі», спрощеною закупівлею є придбання замовником товарів, робіт і послуг, вартість яких дорівнює або перевищує 50 тис. гривень та є меншою за вартість, 200 тис. гривень [2].

Однак, результати проведення спрощеної закупівлі не можуть бути предметом розгляду органу оскарження, яким виступає Антимонопольний комітет України, а можуть бути оскаржені учасниками лише безпосередньо зверненням до замовника, контролюючих органів та до органів судової влади. Відсутність можливості оскарження результатів спрощених процедур закупівель до органу оскарження, зумовлюється законодавцем, передусім необхідністю швидкого проведення таких процедур [12].

Слід відзначити, що в період дії правового режиму воєнного стану в Україні після затвердження Особливостей проблема оскарження спрощених закупівель стала не такою актуальною. Однак після скасування режиму воєнного стану та повернення законодавства про публічні закупівлі у межі довоєнних умов така проблема знову виникне.

На нашу думку, надання в подальшому можливості учасникам спрощених процедур закупівель оскаржувати рішення замовників (в частині відхилення тендерних пропозицій учасників та визначення переможців торгів) до Антимонопольного комітету стане ефективним важелем впливу на замовника з метою дотримання ним вимог законодавства про закупівлі, а встановлення скороченого порядку розгляду таких скарг комітетом допоможе зберегти швидкість та оперативність проведення спрощених закупівель.

Слід відзначити, що негативні наслідки та корупційні ризики, що можуть настати у зв'язку правозастосуванням наведених правових механізмів проведення публічних закупівель можуть проявлятися також у наступному:

- 1) у зловживанні замовників під час підготовки оголошення про проведення спрощеної закупівлі та встановлення дискримінаційних вимог;
- 2) у неповній формальній перевірці документів учасників з метою обрання завідомо визначеного переможця;
- 3) у безпідставному відхиленні пропозицій учасників.

Ми погоджуємося з думкою авторського колективу, який у статті «Корупційні ризики під час проведення публічних закупівель в умовах воєнного стану» відзначає, що питання виокремлення показників, що вказують на ефективність публічних закупівель є вкрай важливими в процесі аналізу співвідношення такої ефективності з можливими корупційними ризиками [15, с. 413–417].

З аналізу проведеного дослідження наукових думок та фахівців з практики правозастосування норм законодавства про публічні закупівлі можна визначити найбільш поширені чинники корупційних ризиків у цій сфері. Серед яких є:

1. Недоброчесна поведінка посадових осіб, яка спотворює принципи ефективного та прозорого здійснення закупівель, створення конкурентного середовища, розвитку добросовісної конкуренції, а також призводить

до фінансових втрат замовника, незаконного збагачення причетних осіб, отримання товарів/робіт/послуг неналежної якості або за завищеною вартістю.

Недоброчесність є сталим, невід'ємним чинником, який обумовлює існування будь-якого корупційного ризику, а тому й посідає перше місце серед причин, що створюють умови для поширення корупційних практик у сфері публічних закупівель. Враховуючи це, недоброчесність як чинник надалі розглядається у поєднанні з іншими характерними чинниками.

2. Дискреційність повноважень учасників процедури закупівлі, які походять із суті функції закупівель, оскільки саме замовник достовірно може визначити потребу в окремих товарах/роботах/послугах, необхідних для забезпечення його діяльності, деталізувати технічні, якісні та кількісні характеристики предмета закупівлі, визначити вимоги до постачальників, а також умови договору.

3. Поширеним чинником корупційних ризиків у сфері закупівель є відсутність у замовника комплексних політик та процедур, які передбачають розподіл функцій між структурними підрозділами для ефективного планування, організації та здійснення публічних закупівель, збереження активів органу, запобігання корупційним діям, а також виявлення їх. Натомість поширеною практикою є брак цілісного аналізу та моніторингу закупівель, впровадження системи управління ризиками, належного розподілу функцій, аудиту виконання договорів, низький рівень компетентності представників ліній захисту.

Висновки і пропозиції. Враховуючи викладене, в умовах відсутності ефективного впливу на потенційну недоброчесність та дискреційний характер повноважень замовника головними складовими адміністративно правового механізму для мінімізації корупційних ризиків у закупівлях повинно стати:

- 1) зміцнення правової та інституційної основи: удосконалення законодавства, підвищення ефективності запобіжної діяльності контролюючих органів та антикорупційних структур, забезпечення їх незалежності у прийнятті рішень;
- 2) ефективний моніторинг та відповідальність: посилення контролю за діяльністю суб'єктів закупівельної процедури, прозорість та публічність прийняття рішень, жорстка відповідальність за порушення діючого законодавства;
- 3) чіткий розподіл функцій, які унеможливають концентрацію влади у межах одного структурного підрозділу (відповідальної особи) під час формування потреби, а також усунення проявів фаворитизму при розгляді пропозицій в процесі проведення публічної закупівлі;
- 4) проведення внутрішнього (та періодичного зовнішнього) аудиту для оцінки виконання договорів;
- 5) внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та низки підзаконних актів з метою урегулювання обсягів дискреційних повноважень;
- 6) забезпечення громадського контролю з залученням громадськості та представників засобів масової інформації за процедурами здійснення закупівель для суспільних потреб;
- 7) формування системної антикорупційної культури: виховання у суспільства нетерпимості до проявів корупції, усвідомлення її шкідливості для розвитку цивілізованого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія реформування системи публічних закупівель на 2024-2026 роки та затвердження операційного плану її реалізації у 2024-2025 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02 лютого 2024 року №76-р, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 23.09.2024 р).
2. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>. (дата звернення: 23.09.2024 р).
3. Головкін Б.М. Механізм запобігання корупції. *Часопис Київського університету права*. Кримінальне право та кримінологія. 2018. № 4. С. 254–260. URL: https://Golovkin_mekhanizm_zapobihannia_koruptsii%202018.pdf. (дата звернення: 23.09.2024 р).

4. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / В. П. Андрущенко, М. І. Горнач (загал. ред.). К.: Рубікон, 1997. 400 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
6. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
7. Русецький А.А. Поняття адміністративно-правового механізму взаємодії та координації діяльності правоохоронних органів на регіональному рівні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 5, том 2, 2018. С.149-155.
8. Мех Ю. В., Белевцева В. В. Адміністративно-правовий механізм протидії корупційним деліктам як складова частина сектору безпеки держави. С. 192–211. URL:http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/367/10029/20877_-1?inline=1. (дата звернення: 23.09.2024 р).
9. Технічний документ – аналітичний звіт щодо корупційних ризиків у сферах надання адміністративних послуг та контрольної діяльності публічної адміністрації в Україні. / Центр політико-прав. реформ 2009. Міністерство юстиції України: офіц. сайт. URL: <http://old.minjust.gov.ua/21894> (дата звернення 19.09.2024).
10. Дмитрієв Ю. Корупційні ризики у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави. *Вісник. Право знати все про податки і збори*. 10.04.2015. № 14 (14). URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/8207?Issue=209> (дата звернення 19.09.2024).
11. Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади: рішення Нац. агентства з питань запобігання корупції від 02.12.2016 № 126 // БД «Законодавство України»/ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16> (дата звернення: 19.09.2024).
12. Корупційні ризики під час проведення публічних закупівель в умовах воєнного стану (станом на червень 2023 року): стратегічний аналіз корупційних ризиків. НАЗК. Київ. 2023. С. 3. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/Kor-ryzky_zakupivli.pdf. (дата звернення: 23.09.2024 р).
13. Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2022 р. № 1178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 23.09.2024 р).
14. Про затвердження Порядку формування та використання електронного каталогу: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2020 р. № 822 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/822-2020-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 23.09.2024 р).
15. Гарбінська-Руденко А.В., Покутній О.О., Шимко В.Р. Корупційні ризики під час проведення публічних закупівель в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 2. С. 413–417. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303555/295611>. (дата звернення: 23.09.2024 р).

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

INFORMATION SECURITY OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL

Батрак К.М., аспірант науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
Донецький державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем правоохоронної діяльності щодо питання визначення ознак та сутності інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності у повоєнних реаліях сьогодення. Сучасний стан правоохоронних органів та їхні форми здійснення відповідної діяльності, у т.ч. із відвернення військової агресії росії, характеризується високим інноваційно-інформаційним рівнем. У той же час, сучасні виклики потребують підвищення наявного рівня інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності. Констатовано, що інформаційне забезпечення постає невід'ємною складовою правоохоронної функції держави та обумовлює зміни у структурі організації правоохоронних органів. Зазначено, що в умовах широкого застосування всіх актуальних діджиталізованих форм, методів та видів протидії наявним правопорушенням, у тому числі і відверненню екзистенційної загрози з боку рф, уніфікація інституту «інформаційне забезпечення» актуальна та назріла. Визнано нагальною потреба переходу правоохоронних органів, у т.ч. залучених до військового захисту держави, на високотехнологічні та інноваційно – інформаційні форми управління та здійснення відповідних завдань та функцій. Рівень розвитку та високо технологічність форм та видів інформаційної діяльності, їх захищеність, напряду впливають на ефективність протидії агресору, якості правоохоронної діяльності у всіх її напрямках. Нормативно – правове регулювання цих процесів здійснюється на всіх рівнях: законодавчому, підзаконному, відомчому, а також через судову практику застосування правових норм у деліктних справах чи публічно-правових спорах. Багатогалузевість застосування інформаційного забезпечення правоохоронними органами обумовлює наявність розрізнених відомчих актів. Якість їх прийняття та застосування в різних органах публічної влади відповідного спрямування віддзеркалюється в ефективності результатів їхньої діяльності. Дослідження ознак інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану сприяло формуванню чіткого розуміння загальної сутності інформаційного забезпечення, та дало можливість сформулювати загальні підходи щодо його правової та функціональної природи. Юридична конструкція досліджуваної категорії не є однорідною, а тому потребує окремої уваги. Доведено, що в базових законодавчих актах, що регламентують діяльність Національної поліції та прокуратури в Україні використано різні поняття та терміни, що визначають режим обігу, захисту та збереження і використання інформації. Теоретично обґрунтовано доцільність розгляду інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності як теоретико-правової категорії. На підставі узагальнення проведених досліджень сформульовано визначення інформаційного забезпечення правоохоронних органів. Актуалізовано необхідність формування систематизованих понять та термінів інституту «інформаційне забезпечення» при виконанні правоохоронної функції держави.

Ключові слова: воєнний стан, держава, інформаційне забезпечення, інформація, інформаційно-комунікаційні системи, правоохоронна діяльність, правоохоронні органи.

The article is devoted to highlighting one of the urgent problems of law enforcement activities regarding the issue of determining the characteristics and essence of information support of law enforcement activities in the post-war realities of today. The current state of law enforcement agencies and their forms of carrying out relevant activities, including to ward off Russia's military aggression, is characterized by a high level of innovation and information. At the same time, modern challenges require an increase in the existing level of information provision of law enforcement activities. It has been established that information provision becomes an integral component of the law enforcement function of the state and causes changes in the structure of the organization of law enforcement agencies. It is noted that in the conditions of widespread use of all current digitized forms, methods and types of countermeasures against existing offenses, including averting an existential threat from the Russian Federation, the unification of the "information security" institute is relevant and overdue. The urgent need for the transition of law enforcement agencies, including involved in the military defense of the state, on high-tech and innovative – informational forms of management and implementation of relevant tasks and functions. The level of development and high technology of the forms and types of information activities, their security, directly affect the effectiveness of countering the aggressor, the quality of law enforcement activities in all its directions. Normative – legal regulation of these processes is carried out at all levels: legislative, sub-legal, departmental, as well as through the judicial practice of applying legal norms in tort cases or public legal disputes. The multi-sector nature of the use of information support by law enforcement agencies determines the existence of separate departmental acts. The quality of their acceptance and application in various public authorities of the relevant direction is reflected in the effectiveness of the results of their activities. The study of the signs of information provision of law enforcement agencies under martial law contributed to the formation of a clear understanding of the general essence of information provision, and made it possible to form general approaches regarding its legal and functional nature. The legal construction of the studied category is not homogeneous, and therefore requires separate attention. It has been proven that the basic legislative acts regulating the activities of the National Police and the Prosecutor's Office in Ukraine use various concepts and terms that define the mode of circulation, protection and preservation and use of information. The expediency of considering information provision of law enforcement activities as a theoretical and legal category is theoretically substantiated. Based on the generalization of the conducted research, the definition of information provision of law enforcement agencies was formulated. The need for the formation of systematized concepts and terms of the "information provision" institute when performing the law enforcement function of the state has been updated.

Key words: martial law, state, information support, information, information and communication systems, law enforcement activities, law enforcement agencies.

Розвиток інформаційного суспільства обумовив значні трансформації як самої свідомості та сенсу буття, так і публічних форм існування громад, територій та держав. Глобальні процеси, що відбулися в людстві з поширенням системи інтернет мереж, створення різноманітних програм, спровокували зміни технологічного укладу, звичок, звичаїв та традицій, способу мислення та форм комунікацій.

Відзначаючи позитивні зрушення, що обумовлені розвитком технологічних процесів, варто відзначити і глобальність викликів, які постали у зв'язку зі зміною

інформаційного суспільства. Держави не можуть стояти осторонь від зазначених трансформаційних змін і впроваджують і своїй діяльності вказані технології для захисту публічних та приватних інтересів.

Останнім часом у сучасній науці все більше приділяється увага питанням інформаційних відносин, їх природі, структурі, ознак. Серед вказаних досліджень, все більше з'являється наукових доробок, які торкаються проблем змісту та правового регулювання інформаційного забезпечення. Проте, військова агресія росії проти

України обумовила актуальність перегляду існуючих розробок та напрацювання нових концепцій та гіпотез щодо інформаційного забезпечення. На тлі сучасних внутрішніх та зовнішніх викликів, потреба в аналізі сутності інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності значно виросла, адже відбулися й суттєві зміни і в діяльності правоохоронних органів. Адже на основі розвитку інформаційних відносин, запроваджуються новітні інформаційно-пошукові системи, удосконалюється система управління та інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів, удосконалюються існуючі та розробляються нові методи збирання й аналізу інформації, розширюються можливості спеціальних технічних засобів тощо. В той же час, останніми інформаційними новачками та розробками користуються й злочинці, злочинні групи та формування, не говорячи про високий технологічний потенціал РФ. Поширеними з початком повномасштабної війни в Україні стали злочини проти держави та її елементів, серед яких згадуємо ПІСО, кібератаки, DDoS атаки, збір інформації про знаходження/пересування підрозділів та сил ЗСУ, розміщення ППО/ПРО, об'єкти критичної інфраструктури та інші.

Для боротьби та протидії цим явищам відбувається зміна структури правоохоронних органів та чинного законодавства, де на рівні Кримінального кодексу України включено нові склади кримінальних правопорушень та злочинів [1].

Питанням інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів присвячені праці таких вчених як Е. Е. С. В. Аблякімова, О. Ю. Амеліна, С. В. Албула, О. М. Бандурки, Г. О. Блінової, В. В. Вінчук, Г. В. Гаврюшенка, В. В. Горба, Р. А. Калюжного, О. В. Ковальової, О. Г. Комісарова, О. П. Коренева, С. О. Кузніченко, В. В. Лазарева, С. В. Мазурика, М. І. Мельника, В. П. Петкова, Л. Г. Чистоклетова та інших, однак наукових досліджень, безпосередньо присвячених дослідженню сутності інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні в умовах воєнного стану бракує. Зазначене зумовлює актуальність цього аналізу, його наукове та практичне значення.

Розкриваючи зміст питання, передусім варто наголосити, що досі науковці юридичної (переважно адміністративно-правової) та правоохоронної сфери остаточно не сформуливали всі системно утворюючі ознаки такої інституції як інформаційне забезпечення. Варто погодитися з думкою Г. О. Блінової, яка зазначала, що у сучасному правовому полі України немає більш динамічної галузі права, ніж інформаційна [2, с. 70]. Відповідно, формування її структури та системних елементів триває.

Не припиняються дискусії щодо природи та місця інституту «інформаційне забезпечення» в публічній системі держави. При цьому, полеміка торкається як самої сутності інформаційного забезпечення, де науковці намагаються здійснити аналіз цієї категорії через термінологічні прийоми [3, 4, 5], так і аналізу нормативного регулювання відносин з інформаційного забезпечення [6, 7, 8]. Наявними є і наукові гіпотези щодо сутності інформаційного забезпечення, розроблені економістами, політологами та представниками інших наук.

На сьогодні, законодавець не визнає за необхідне сформулювати термінологічне визначення «інформаційне забезпечення». В чинному законодавстві термін «інформація» та сполуки із цим терміном постають у різному вигляді. Закон України «Про Національну поліцію» також оперує терміном «інформація», як то публічна інформація, інформація з обмеженим доступом, обмін інформацією, тощо [9].

Говорячи про сутність інформаційного забезпечення, варто вказати про те, що його ознаки будуть диференціюватися, залежно від того, елементом якого правового механізму воно є. Відповідно, можна стверджувати, що

термінологія, яка використовується у сфері інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності, з часом ускладнюється, що обумовлено необхідністю винайдення правових конструкцій для опису складних технологічних процесів інформаційного забезпечення вказаних органів, з урахуванням суцільних трансформацій, обумовлених запровадженням воєнного стану. Проблема визначення сутності та ознак інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану актуалізована і тим, що всі наявні теоретичні та методологічні розробки та концепції, сформовані до початку повномасштабного вторгнення не можуть накладатися на сучасну модель правоохоронної функції держави. Причина в тому, що переважну більшість наукових праць було сформовано без урахування воєнної складової та не могла врахувати зміни у самій моделі правоохоронних органів, яка істотно змінилася на фоні загрози територіальній цілісності та незалежності України.

Можна погодитися з позицією Є. Д. Бондаренко, який під інформаційним забезпеченням розуміє процес задоволення потреб в інформації, заснованої на застосуванні спеціальних засобів і методів її одержання, опрацюванні, накопиченні і видачі в зручному для використання виді, а структура цього забезпечення включає інформаційний фонд та спеціальні прийоми і методи інформаційного забезпечення [10]. На думку науковця, ця категорія одночасно представляє собою, по-перше, певну організаційну діяльність одержання, опрацювання, накопичення і видачі інформації, по-друге, прийоми та методи її здійснення, по-третє, певні матеріальні об'єкти – інформаційний фонд [10]. Проте, позиція автора подана без детального розкриття кожного із наведених елементів окремо та у взаємозв'язку. Окрім того, автор дає оцінку досліджуваного об'єкта з точки зору економічних процесів в мирний час.

Варто відзначити позиції окремих вчених, зокрема Є. О. Шевченка, який визначає лише ключові складові елементи інформаційного забезпечення, такі, скажімо як цілі та мету на досягнення яких воно направлено: підтримка актуальності інформації; об'єктивності та повноти даних; погодженості та інформаційної єдності показників, здійснення обліку та аналізу, прогнозування та планування, координації та контролю [11].

Аргументовано вдається позиція тих науковців, які для характеристики сутності інформаційного забезпечення використовують аналіз його завдань, адже завдання інформаційного забезпечення розкривають його зміст та, на наш погляд, є універсальними для усіх органів та публічних адміністрацій, що задіяні у правоохоронній діяльності.

Аналізуючи в чинних нормативно-правових актах елементи інформаційного забезпечення, окреслені в наведених вище роботах науковців, відзначимо, що вказаний інститут не систематизований у правових нормах. Наприклад, Закон України «Про прокуратуру» містить окремі статті, що формують самостійний елемент системи інформаційного забезпечення як інформаційно-аналітичне та інформаційно-пошукове забезпечення, інформаційну взаємодію, формування інформаційних ресурсів, реєстри та бази даних [12]. Об'єднуючою категорією, використаною в інформаційному праві, що на нашу думку, має спільну з інформаційним забезпеченням природу, є інформаційно-комунікаційна система. В межах інформаційно-комунікаційної системи, наприклад Національна поліція, використовує спеціалізоване програмне забезпечення для здійснення аналітичної обробки фото- і відеоінформації.

У той же час, виконання правоохоронних функцій покладено на широке коло органів. І хоча Національна поліція є найчисельнішим із них, не можна брати аналіз відповідного закону за загальний приклад, щоб говорити за всі з них. На підтвердження вказаної тези наведемо

поняття інформаційного забезпечення, наведеного у праці О. Ю. Амеліна, в якій науковець подав специфіку інформаційно-правового забезпечення органів прокуратури України та відзначив, що джерелами правового регулювання інформаційного забезпечення органів прокуратури є не лише нормативні акти у сфері прокурорської діяльності, а й і норми, положення інших нормативно-правових актів, що носять на перший погляд, загальний характер. Узагальнюючи автор вказує, що інформаційно-правове забезпечення органів прокуратури України – це комплекс нормативно – правових заходів, спрямованих на регулювання роботи із сукупністю даних, інформацією в усіх її формах на будь-яких матеріальних носіях, у процесі її збору, обробки, збереження, обміну та іншого ефективного використання за цільовим призначенням [13, с. 36].

На завершення аналізу авторських підходів щодо природи «інформаційного забезпечення» приведемо позицію В. В. Лушера, який розглядає інформаційне забезпечення як комплекс нормативно-правових, організаційно-управлінських, науково-технічних та інших заходів поєднання усієї інформації, специфічних засобів і методів її оброблення, використання, дослідження, зберігання та захисту, а також включає в себе, роботу з інформаційними ресурсами, інформаційним програмним забезпеченням та інформаційно-аналітичну роботу [3].

При цьому виділимо основні напрямки правоохоронної функції держави у сфері забезпечення інформаційної безпеки в умовах воєнного стану, а саме: розвиток державної інформаційної інфраструктури; протидія дезінформаційним та інформаційним операціям держави-агресора; забезпечення безпечної експлуатації важливих об'єктів інформаційної інфраструктури; об'єднання ресурсів та посилення координації діяльності правоохоронних, розвідувальних і контррозвідувальних органів України для протидії військовій агресії; розробка пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки як основи створення високих інформаційних технологій, що може бути використана в підвищенні ефективності правоохоронної діяльності; уніфікація юридичних та фінансових засад для розвитку державної інформаційної інфраструктури, підвищення її стійкості до зовнішніх та внутрішніх викликів; посилення контролю за дотриманням операторів об'єктів інформаційної інфраструктури вимог законодавства у сфері захисту державних інформаційних ресурсів, криптографічного та технічного захисту інформації, захисту персональних даних.

Можливо лише сформулювати припущення, на підставі яких вдається визначити тільки загальні ознаки інформаційного забезпечення, які можуть бути притаманні правоохоронній діяльності всіх суб'єктів, що залучені до виконання правоохоронної функції держави в умовах воєнного часу.

Аналіз поданих авторських підходів до поняття «інформаційне забезпечення» дає підстави стверджувати про відсутність спільного підходу наукової спільноти щодо його змісту. У той же час, дає підґрунтя для висунення гіпотези щодо визначення системно утворюючих його ознак.

Відповідно виділяємо наступні загальні ознаки категорії «інформаційне забезпечення». Первинною ознакою постає його мета, що полягає у забезпечення інформаційних потреб та всебічну реалізацію інформаційних прав всіх суб'єктів даних відносин. Логічною постає наступна ознака – суб'єкти, серед яких відзначимо держави, муніципальні утворення, фізичних та юридичних осіб. Наступною ознакою є ресурс, тобто сама інформація, формат, спосіб подачі, термін, тощо. Далі виділимо зміст – техно-

логічний процес, що складається з різних видів інформаційної діяльності. Метод є черговою ознакою, що визначає способи та моделі створення, шифрування, обробки, використання, зберігання, захисту, передавання та знищення інформації. В останні роки самостійною ознакою виділяються засоби, тобто технологічні конструкції, які використовуються для передачі інформації. Високотехнологічність засобів дає підстави виокремлювати в їх переліку інформаційно-комунікаційні системи, дротові, бездротові, стильникові та інші мережі, інтернет ресурси та інші інформаційні технології. Останньою ознакою виділено заходи реалізації моделей інформаційного забезпечення. Це комплекс елементів державної та корпоративної політики юридичного, економічно-фінансового, управлінського, інноваційно-технічного характеру.

В умовах воєнного стану кожна вище вказана ознака інформаційного забезпечення потребує детального аналізу та перегляду, що сприятиме з метою вдосконалення його моделі та правового режиму

На наше переконання, проблеми вдосконалення системи інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану відповідних органів публічних адміністрацій та їх посадових осіб при виконанні правоохоронної функції держави перебувають в одній площині із проблемами кадрового, матеріально-фінансового, бойового, логістичного та інших видів забезпечення.

Досліджуючи систему нормативно-правового регулювання інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності Національної поліції та прокуратури України можна зробити висновок, що універсального правового режиму інформації та інформаційних систем у сфері правоохоронної діяльності на сучасному етапі не встановлено. Варто акцентувати увагу і на наявність широкого спектру недоліків нормативно-правового регулювання інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні, про що вказується у наукових працях з досліджуваної проблематики [15, с. 51].

В якості підсумків проведеного аналізу пропонуємо під інформаційним забезпеченням правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану розуміти врегульований та забезпечений комплекс елементів державної та корпоративної політики юридичного, економічно-фінансового, управлінського, інноваційно-технічного характеру, спрямованих на забезпечення інформаційних потреб та всебічну реалізацію інформаційних прав всіх суб'єктів даних відносин при використанні інформаційних ресурсів відповідного формату та змісту в залежності від інформаційної діяльності, відповідного змісту та належними методами та засобами.

Актуальною є потреба формування систематизованих понять та термінів інституту «інформаційне забезпечення» при виконанні правоохоронної функції. Чітка диференціація його ознак мінімізує неоднозначність використання його моделей відповідними правоохоронними органами в умовах воєнного часу та сприятиме формуванню довшого правового режиму інформації.

Термінологія, яка обслуговує сферу інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності, з часом ускладнюється, що обумовлено необхідністю винайдення правових конструкцій для опису складних технологічних процесів інформаційного забезпечення діяльності відповідних органів публічних адміністрацій, уповноважених державою на вчинення правоохоронної функції. Потребує уніфікації в цьому контексті і законодавство про інформацію, зокрема і Закон України «Про інформацію», як центральний нормативно-правовий акт інформаційного права [14].

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Закон України 5 квітня 2001 року № 2341-III / *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. ст. 131.
2. Блінова Г.О. Адміністративно-правові засади інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації в Україні: актуальні питання теорії та практики. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.07. Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2019. 545 с.
3. Лушер В.В. Поняття інформаційного забезпечення органів прокуратури України. *Форум права*. 2014. № 1. С. 338–341. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

4. Негодченко В.О. Адміністративно-правові засоби забезпечення обігу інформації підрозділами інформаційно-аналітичного забезпечення органів внутрішніх справ. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_18\(1\)_39.5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_18(1)_39.5). Пчелін В. Правові засади інформаційного забезпечення адміністративного судочинства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. 2016. С. 120–124.
5. Музиченко-Козловська О.В. Туристично-інформаційний центр як елемент інноваційної інфраструктури туризму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Проблеми економіки та управління. 2013. № 754. С. 47–52.
6. Марущак А.І. Інформаційне право: доступ до інформації: навч. посібник. Київ: КНТ, 2007. 532 с.
7. Пархоменко Н.М. Система джерел права: ознаки, властивості та зміст. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 8–12.
8. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. / *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40–41. ст. 379.
9. Бондаренко Є.Д. Особливості інформаційного забезпечення торгівельного підприємства. Актуальні проблеми сучасної науки: п'ята Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція. URL: <http://intkonf.org/bondarenko-ed>.
10. Модельний закон про свободу інформації міжнародної неурядової організації «Артикль 19». Міжнародні стандарти забезпечення свободи вираження поглядів: зб. публікацій Артикль 19 /Є. Шевченко, Т. Олексіюк. Київ: Фенікс, 2008. 224 с.
11. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII / *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 2–3. ст. 12.
12. Інформаційне забезпечення органів прокуратури України; адміністративно-правовий аспект: монографія. Науково-теоретичне видання /О.Ю. Амелін. Київ: «Видавництво Людмила». 2021. 224 с.
13. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII / *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. ст. 650.
14. Ковальова О.В. Окремі прогалини у нормативно-правовому регулюванні інформаційного забезпечення досудового розслідування в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 3 (80). С. 47–52.

ПРИНЦИПИ ПОДАТКОВОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ

PRINCIPLES OF TAX OPTIMIZATION

Бишовець Ю.П., аспірант кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Стаття присвячена визначенню основних принципів податкової оптимізації як визначальних засад регулювання й організації цього процесу. Встановлено, що принципами податкової оптимізації є набір основних засад, які не закріплено в нормативно-правових актах і які дають змогу суб'єктам господарювання досягнути стану максимальної (оптимальної) ефективності за рахунок зменшення податкового навантаження при дотриманні всіх правових та економічних обмежень. Акцентовано увагу на тому, що принципи податкової оптимізації кореспондуються, як із загальними принципами оподаткування, так і загальними принципами оптимізації. Співвіднівши два блоки принципів – принципи оподаткування та принципи оптимізації виокремлено принципи податкової оптимізації: законність (легітимність), економічна обґрунтованість, адекватність витрат, документальне оформлення, комплексність і конфіденційність.

Зроблено висновок, що практика застосування податкового законодавства вказує на необхідність правового закріплення принципів, на яких базуються податкові правовідносини, пов'язані з податковою оптимізацією. На сьогодні принципи оптимізації оподаткування сприймаються на практиці як декларативні, а отже, не справляють належного впливу на поведінку платника податків. Ситуація, що склалася, продукує юридичну невизначеність і ризики для суб'єктів господарювання, що підкреслює важливість підвищення обов'язковості та імперативного характеру цих принципів у податковому регулюванні. Для досягнення оптимального балансу між публічним і приватним інтересом запропоновано принципи податкової оптимізації закріпити на рівні підзаконного акту, що дасть змогу не лише забезпечити передбачуваність податкових правовідносин, а й мінімізувати податкові спори, знизити ризики зловживань з боку платників податків та, водночас, створити умови для виключно законного зменшення податкового навантаження.

Ключові слова: податки, податкова оптимізація, принципи, законність (легітимність), економічна обґрунтованість, адекватність витрат, документальне оформлення, комплексність, конфіденційність.

The article is devoted to defining the basic principles of tax optimization as the determining principles of regulation and organization of this process. The author establishes that the principles of tax optimization are a set of basic principles which are not enshrined in legal acts and which allow business entities to achieve maximum (optimal) efficiency by reducing the tax burden while complying with all legal and economic restrictions. The author emphasizes that the principles of tax optimization correspond to both the general principles of taxation and the general principles of optimization. By correlating two sets of principles – the principles of taxation and the principles of optimization – the author distinguishes the principles of tax optimization: legality, economic feasibility, cost adequacy, documentation, complexity and confidentiality.

It is concluded that the practice of application of tax legislation indicates the need for legal consolidation of the principles on which tax legal relations related to tax optimization are based. Currently, the principles of tax optimization are perceived in practice as declarative, and therefore do not have a proper impact on the behavior of the taxpayer. The current situation creates legal uncertainty and risks for business entities, which emphasizes the importance of increasing the mandatory nature of these principles in tax regulation. In order to achieve an optimal balance between public and private interests, the author proposes to enshrine the principles of tax optimization at the level of a by-law, which will not only ensure predictability of tax relations, but also minimize tax disputes, reduce the risks of abuse by taxpayers and, at the same time, create conditions for exclusively legal reduction of the tax burden.

Key words: taxes, tax optimization, principles, legality (legitimacy), economic feasibility, adequacy of costs, documentation, complexity, confidentiality.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку систем оподаткування проблематика пошуку меж допустимості податкової оптимізації набирає дедалі більшої актуальності в галузі податкового права. Одним із шляхів вирішення окресленої проблеми ми вбачаємо звернення до концепції принципів права, які можуть виступати як найважливіший інструмент визначення правомірних меж податкової оптимізації. Принципи, зокрема й ті, що стосуються процесу оптимізації оподаткування, відіграють фундаментальну роль у регулюванні податкової поведінки суб'єктів господарювання. Дотримання певних правових принципів дає змогу платнику податків планувати свої кроки відповідно до законодавства, тим самим мінімізуючи настання податкових ризиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тиці вихідних положень зменшення податкового навантаження приділяється увага з боку науковців та практиків, зокрема вони висвітлювалися у працях М. А. Белова, Р. Г. Браславського, Т. А. Гусевої, Я. В. Греца, Ю. Б. Иванова, В. С. Москалюка, Л. В. Товкуп, Н. І. Хатнюк та ін. Однак вказані дослідження зачіпали загальні аспекти принципів податкового права або податкового планування, без визначення специфіки принципів податкової оптимізації, або ж відбувалися переважно в площині наукових напрацювань у галузі економіки, тоді як правовим аспектам визначення принципів податкової оптимізації приділялось значно менше уваги.

Метою статті є визначення основних принципів податкової оптимізації та розкриття їхньої ролі у процесі правового регулювання податкових відносин.

Виклад основного матеріалу. Принципами податкової оптимізації є набір основних засад, які не закріплено в нормативно-правових актах і які дають змогу суб'єктам господарювання досягнути стану максимальної (оптимальної) ефективності за рахунок зменшення податкового навантаження при дотриманні всіх правових та економічних обмежень. Говорячи про принципи податкової оптимізації, необхідно акцентувати увагу на тому, що вони кореспондуються, як із загальними принципами оподаткування, так і загальними принципами оптимізації. Співвіднівши два блоки принципів – принципи оподаткування та принципи оптимізації – можна виокремити такий комплекс вихідних ідей, на яких, на думку автора, має будуватися процес податкової оптимізації:

1. Принцип законності (легітимності).

Принцип законності являє собою один із ключових принципів процесу оптимізації оподаткування, що забезпечує правомірність дій суб'єкта господарювання. Виходячи з принципу легальності, оптимізація оподаткування, що проводиться суб'єктом господарювання, має бути суворо законною, як з погляду національного, так і міжнародного законодавства.

У профільній літературі цей принцип також відомий як принцип юридичної відповідності, у якому йдеться про неприпустимість використання не тільки незаконних, а й суперечливих схем, спрямованих на зниження податкового навантаження. У наукових колах щодо цього питання склалося дві протилежні позиції.

Перша полягає в тому, що схеми оптимізації оподаткування не повинні ґрунтуватися на «прогалинах» законо-

давства. Це пов'язано з тим, що такі дії можуть призвести до юридичної невизначеності та стати причиною судових спорів з податковими органами. Ба більше, робиться висновок про недоцільність використання в схемах оптимізації положень нормативних актів, які містять колізії та допускають неоднозначне або множинне тлумачення – як на користь платника податків, так і на користь держави. Для мінімізації ризиків, аргументація схем податкової оптимізації має бути максимально прозорою та зрозумілою, а також базуватися на чітких нормах національного та, за необхідності, міжнародного права. Такий підхід дає змогу уникнути спірних ситуацій і надає платнику податків більш міцні позиції в разі перевірки його дій податковими органами. Обстоюється позиція, що використання прогалин для оптимізації оподаткування може бути недоцільним, тому що в майбутньому може потребувати істотного коригування податкової політики суб'єкта господарювання або навіть перегляду раніше прийнятих рішень.

Зміст другої позиції, з якою ми солідарні, полягає в наступному: якщо національне законодавство за своєю природою не досконале і надає платнику податків умови для легальної оптимізації, то суб'єкт господарювання має право ними скористатися. Підхід є характерним для реалізації наявного в чинному законодавстві основоположного принципу права – принципу свободи: «дозволено все, що не заборонено законом». Підкреслимо, що він передбачений ст. 19 Конституції України, згідно з якою: «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» [1]. Проте необхідно розуміти, що держава надалі може внести зміни до законодавства, враховуючи поведінку платників податків. У результаті таких змін можуть бути усунені прогалини та колізії, що вимагатиме від бізнесу скоригувати свою господарську діяльність з урахуванням нових «правил гри». Основний ризик, пов'язаний із цим процесом, полягає в тому, що зміни, внесені законодавцем, можуть порушити баланс між податковими зобов'язаннями та економічною доцільністю тих чи інших дій, що, зі свого боку, негативно позначиться на ефективності побудованих схем оптимізації. Ба більше, якщо платник податків не відреагує своєчасно на зміни в законодавстві, це може призвести до правових наслідків, аж до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків.

Особливу увагу варто приділити тому факту, що податкове законодавство України застосовує дозвільний метод регулювання податкових правовідносин. Його можна відобразити у фразі «робіть у рамках закону, що хочете, і сплачуйте податки». Акцентуємо увагу на тому, що Державна податкова служба України уважно слідкує за діяльністю суб'єктів, які займаються податковою оптимізацією, і навіть законні дії суб'єктів господарювання викликають у цього органу вкрай різку та негативну реакцію. Наведена поведінка для державного органу, який реалізує державну податкову політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [2] цілком логічна й очевидна, оскільки держава завжди прагне захищати свої фінансові інтереси, а будь-яке зниження податкової бази викликає сумніви в правомірності дій платника податків.

Отже, навіть при дотриманні всіх вимог закону, платнику податків, який займається оптимізацією оподаткування, слід бути готовим до необхідності доводити свою правоту в судових інстанціях. Судові спори з податковими органами можуть стати неминучою частиною процесу оптимізації, незважаючи на законність і прозорість застосовуваних на практиці схем. Тому найважливішим завданням під час розроблення стратегії податкової оптимізації стає не тільки пошук легальних шляхів зниження податкового навантаження, а й підготовка до можливих правових наслідків, включно із захистом своєї позиції в майбутніх судових розглядах.

2. Принцип економічної обґрунтованості.

Зміст принципу економічної обґрунтованості полягає в тому, що будь-які дії платника податків щодо зни-

ження податкового навантаження повинні не тільки логічно випливати з реальних умов ведення його господарської діяльності, а й бути ефективними. Оптимізація оподаткування має ґрунтуватися на об'єктивній економічній ситуації, включно з доходами, витратами, структурою активів і пасивів суб'єкта господарювання, рівнем його ділової активності тощо, а не на штучно створених передумовах з метою зниження податкових зобов'язань. Важливо розуміти, що ефективне зниження податкового навантаження можливе тільки при детальному знанні всіх особливостей і специфіки господарської діяльності конкретного суб'єкта. Використання універсальних схем податкової оптимізації для всіх платників податків є не тільки недоцільним, а й потенційно ризикованим заходом. Кожен суб'єкт господарювання має свої унікальні параметри та характеристики, при цьому йдеться не лише суто про фінансово-економічні показники. Отже, застосування ідентичних способів і методів оптимізації до різних суб'єктів без урахування цих факторів може призвести до небажаних наслідків.

Для розроблення оптимальної стратегії податкової оптимізації необхідно проводити всебічний аналіз, що включає оцінку не тільки поточних податкових зобов'язань, а й потенційних наслідків упровадження конкретних схем оптимізації. Такий аналіз має охоплювати всю сукупність податків, зборів, платежів та інших витрат суб'єкта, оскільки, наприклад, зниження одного податку може призвести до збільшення зобов'язань за іншими податками або зборами, що зрештою нівелює позитивний економічний ефект від початкової оптимізації. Важливо не тільки обирати податкові інструменти, спрямовані на зниження конкретного податку, а й ретельно аналізувати, як це вплине на загальне податкове навантаження суб'єкта господарювання.

Принцип економічної обґрунтованості тісно пов'язаний з таким поняттям, як ділова мета (business purpose). У цьому аспекті будь-яка дія з податкової оптимізації має бути продиктована ширшими, довгостроковими цілями існування суб'єкта господарювання, однією з яких є ефективна економічна діяльність. Ефективною економічною діяльністю визнається тільки тоді, коли за її підсумком суб'єкт господарювання отримує прибуток. Податкова оптимізація має розглядатися в нерозривному зв'язку із загальною метою, яку платник податків формулює в процесі своєї господарської діяльності. Так, законодавство України визначає суть підприємництва як господарської діяльності, що здійснюється з метою одержання прибутку (ч. 2 ст. 3 ГК України) [3]. З цього випливає, що ключовою метою здійснення підприємницької діяльності є саме отримання прибутку, і саме на досягнення цієї мети мають бути спрямовані всі заходи, що здійснюються суб'єктом господарювання, у тому числі й процеси податкової оптимізації. Досягнення суб'єктом господарювання тільки податкової вигоди, без економічного ефекту для господарської діяльності, не може розглядатися як самостійна ділова мета. Зазначимо, що ділова мета є основоположним компонентом ділової етики.

З одного боку, принцип економічної обґрунтованості спрямований на запобігання зловживанням, пов'язаним із використанням платником податків фіктивних угод, трансфертного ціноутворення тощо. З іншого, він допомагає захистити інтереси сумлінних платників податків, оскільки вони можуть розраховувати на використання схем податкової оптимізації, що ґрунтуються на реальних умовах їхньої господарської діяльності і не викликають сумнівів з боку як податкових органів, так і ділових партнерів. У межах міжнародної практики аналізований принцип отримує особливу увагу, особливо в контексті міжнародної боротьби з розмиванням податкової бази та виведенням прибутку з-під оподаткування (Base erosion and profit shifting, BEPS). BEPS відноситься до стратегій, які використовують притаманні податковим правилам різних юрисдикцій аномалії для штучного переміщення прибутку до місць із низьким або нульовим оподаткуванням, де еко-

номічна активність суб'єкта господарювання є незначною або загалом відсутня. Унаслідок таких дій корпоративний прибутковий податок виплачується в малих розмірах або взагалі не виплачується. Щорічні світові втрати держав від застосування платниками податків стратегії BEPS становлять 100–240 млрд. дол. США. Так, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) акцентує особливу увагу на необхідності використання економічно обґрунтованої податкової оптимізації, запобігання агресивному податковому плануванню та справедливому розподілу податкового навантаження між юрисдикціями.

Принцип економічної обґрунтованості стимулює розвиток наукової бази для проведення податкової оптимізації. Зокрема, для успішного застосування податкової оптимізації необхідне детальне вивчення фінансово-економічних показників діяльності підприємства, проведення аналізу витрат і доходів, оцінка довгострокових наслідків тих чи інших рішень у сфері оподаткування. Такий підхід передбачає не тільки врахування поточних економічних чинників, а й прогнозування можливих змін в економічній кон'юктурі, що робить податкову оптимізацію частиною загального стратегічного планування підприємства.

3. Принцип адекватності витрат.

Принцип спрямований на забезпечення доцільності використання конкретних схем зі зниження податкового навантаження. Його зміст полягає в тому, що витрати на створення і підтримання системи податкової оптимізації не повинні перевищувати суми потенційної податкової економії. В іншому разі такі дії стають не тільки неефективними, а й можуть завдати шкоди загальному фінансовому стану суб'єкта господарювання.

Економічна наука виходить з того, що для оцінки рентабельності податкової оптимізації необхідно враховувати не тільки безпосередні витрати, пов'язані з розробленням і впровадженням схем оптимізації, а й непрямі витрати. До таких витрат належать, наприклад, витрати на оплату послуг податкових консультантів, спеціалістів з податкового планування тощо, а також витрати на впровадження та підтримання внутрішньої системи управління податковою оптимізацією. Так, в Україні ціна за послуги податкових консультантів з розробки схем податкової оптимізації та оптимізації поточної бізнес-моделі стартує від 1500 дол. США [4]. Важливо також враховувати додаткові витрати, які, найімовірніше, виникнуть під час використання запроваджених схем. Наприклад, необхідно враховувати судові витрати, які суб'єкт господарювання понесе через податкові спори.

Існує емпіричне правило, згідно з яким допустимі витрати на податкову оптимізацію зазвичай становлять не менше 50 % від передбачуваної суми податкової економії. Однак це співвідношення не є універсальним і може варіюватися залежно від безлічі чинників, включно з рівнем ризику, пов'язаним із застосуванням конкретної схеми, а також психологічними чинниками, як-от ступінь готовності суб'єкта господарювання до прийняття ризиків або до потенційних наслідків у вигляді податкових спорів.

Принцип адекватності витрат підкреслює важливість збалансованого підходу до податкової оптимізації. Платник податків повинен оцінювати не тільки економічні вигоди, а й ризики. Важливо розуміти, що висока вартість розроблення та підтримки схеми може не виправдати себе в довгостроковій і навіть у середньостроковій перспективі, особливо якщо юридичне підґрунтя для такої схеми «а ргіогі» є вразливим перед несуттєвими змінами податкового законодавства. Наукові дослідження також вказують на необхідність враховувати так звані транзакційні витрати податкової оптимізації, що включають у себе не тільки прямі фінансові витрати, а й час і зусилля, витрачені на управління процесом оптимізації, взаємодію з органами Державної податкової служби України та вирішенням адміністративних питань. Ба більше, необхідно враховувати витрати, пов'язані з відмовою від використання запровадженої схеми податкової оптимізації або її корекцією. У низці випадків витрати на ліквідацію схеми

можуть виявитися вищими, ніж початкові вкладення, особливо якщо схема була складною і довгостроковою. Вкладені обставини вимагають детального прогнозування та аналізу наслідків (юридичних, фінансових, управлінських тощо) процесу оптимізації.

Отже, принцип адекватності витрат передбачає не тільки оцінку початкових вкладень, а й всебічне планування майбутніх витрат на підтримку і можливу зміну схеми податкової оптимізації. Комплексний підхід до вирішення цього питання дає змогу мінімізувати ризики та максимізувати економічну ефективність від проведення заходів щодо зниження податкового навантаження, не виходячи за рамки правового поля.

4. Принцип документального оформлення.

Принцип документального оформлення закладений в основу не тільки податкової оптимізації, а й усієї діяльності суб'єкта господарювання. Він полягає в необхідності точного і коректного оформлення всіх документів, що супроводжують діяльність платника податків, тому що будь-які помилки, описки та ін. недоліки документації можуть, приміром, бути використані податковими органами як підтвердження відсутності реального характеру операцій, що проводяться платником податків, і призвести до визнання правочину нікчемним. Нагадаємо, що орган Державної податкової служби України має право або подати позов про стягнення з осіб, які вчинили нікчемний правочин, отриманих ними в результаті виконання такого правочину сум у дохід держави, або встановити платнику податків податкове зобов'язання за результатами перевірки, зазначивши про нікчемність правочину в акті перевірки. Зазначене пояснюється тим, що за загальним правилом нікчемний правочин не породжує правових наслідків, а тому підлягає виключенню з податкового обліку. Водночас виключення нікчемного правочину з податкового обліку має відбуватися в усіх учасників такого правочину, а не лише в того, кому на певний момент нараховано податкові зобов'язання за результатами податкової перевірки. Така ситуація створює масу клопоту для суб'єктів господарювання [5].

Ключовою складовою принципу документального оформлення є ретельне дотримання відповідності даних, зазначених у документах, з фактичними обставинами правочинів. Усі фінансові показники в первинних документах, облікових регістрах тощо мають бути повністю узгоджені між собою. В іншому разі податкові органи засумніваються в правомірності проведеної операції, що створить додаткові ризики для платника податків. Це особливо актуально в умовах, коли податкові органи володіють широкими повноваженнями щодо перевірки коректності ведення бухгалтерської документації та можуть використовувати будь-яку помилку суб'єкта господарювання як підставу для донарахування податків або застосування штрафних санкцій. До того ж важливим аспектом є відповідність формулювань у документації. Призначення платежу, зазначене в розрахункових документах, має повністю відповідати тому, що прописано в правочині або іншому документі, який є юридичною підставою для перерахування коштів. Невідповідність у формулюваннях може стати приводом для перегляду не тільки характеру платежу податковими органами, а й характеру податкової операції, що призведе до додаткових податкових зобов'язань або навіть звинувачень суб'єкта господарювання у податкових правопорушеннях.

Принцип документального оформлення відіграє не лише роль адміністративного інструменту, а й сприяє забезпеченню правової визначеності та захисту інтересів суб'єкта господарської діяльності. У разі виникнення спорів з податковими органами, наявність повноцінного оформлених документів є основним доказом правомірності дій платника податків. Водночас документальне оформлення стосується як коректного ведення бухгалтерського обліку, так і дотримання умов правочинів, укладених з контрагентами. За наявності повних і точно оформлених документів у платника податків при застосуванні легальних схем

оптимізації є всі шанси отримати позитивний для себе результат при оскарженні через суд або в адміністративному порядку рішень та дій органів Державної податкової служби України.

Особливо слід звернути увагу на те, що принцип документального оформлення вимагає прозорості та точності на всіх етапах господарської діяльності, від моменту укладення правочину до остаточного виконання всіх фінансових зобов'язань. Це особливо важливо в умовах здійснення операцій, ускладнених іноземним елементом, пов'язаних із використанням трансфертних цін, застосуванням пільгових податкових режимів тощо. Усі документи мають бути правильно структуровані, а їхній зміст має відповідати фактичним діям і зобов'язанням сторін.

Загалом принцип документального оформлення є необхідною умовою успішної податкової оптимізації та захисту інтересів платника податків. Дотримання принципу дає змогу мінімізувати ризики виникнення податкових претензій з боку податкових органів та забезпечує юридичний захист у разі їх виникнення. Важливість точності, повноти та узгодженості документів стає особливою очевидною в умовах динамічної зміни законодавства та ускладнення правових відносин у сфері оподаткування.

5. Принцип комплексності.

Принцип лежить в основі проведення успішної податкової оптимізації та передбачає використання різноманітних способів і методів для зниження податкового навантаження. Він встановлює, що податкова оптимізація має бути багатогранною, різноплановою, а не мати одиничний характер. Комплексний підхід забезпечує більш стійкі результати, знижуючи ризики виникнення проблем з податковими органами, надає діям суб'єкта господарювання більшої гнучкості та адаптивності до зовнішніх умов.

На практиці багато суб'єктів господарювання, як і раніше, покладаються на один-єдиний спосіб або метод скорочення податкових зобов'язань (наприклад, лише орендуючи офісне майно у співробітників заощаджуючи на сплаті ЄСВ), сподіваючись на його постійну ефективність, втілюючи в життя підхід: «навіщо змінювати те, що добре працює». Однак досвід показує, що найуспішніші результати податкова оптимізація приносить тоді, коли застосовують різні способи і методи в усьому своєму розмаїтті. Комплексність дає змогу розподіляти податкові вигоди за різними напрямками, знижуючи навантаження на бізнес більш рівномірно й уникаючи концентрації ризиків в одному джерелі. Тут необхідно застосовувати інший підхід: «краще потроху за багатьма напрямками, ніж занадто багато в одному». Такий підхід робить податкову оптимізацію не тільки ефективнішою, а й менш помітною, а отже, і дратівливою для податкових органів.

Податкові консультанти, виходячи зі свого досвіду, рекомендують оптимізувати оподаткування поетапно, охоплюючи різні аспекти господарської діяльності. Сам процес може включати вибір оптимальних видів правочинів, використання податкових пільг, перерозподіл доходів і витрат між різними податковими періодами тощо. У цьому разі важливою складовою є правильна організація обліку та документообігу, які дадуть змогу підтвердити кожну «оптимізовану гривню» з податкового зобов'язання суб'єкта господарювання правочином, актом, ордером або іншим фінансовим документом. Як бачимо принцип комплексності в цьому аспекті перетинається з принципом документального оформлення. Принцип комплексності вимагає від платника податків проведення постійного моніторингу та адаптації. Податкове законодавство та економічна ситуація в країні перебувають у динаміці, що змушує платника податків бути гнучким у застосуванні різних способів і методів оптимізації. Наприклад, зменшення податкового навантаження суб'єктів господарювання – платників податку на прибуток повинно включати: оптимізацію дохідної частини; збільшення витрат; роботу з грошовими потоками. Також податкова економія може досягатись шляхом: використання лізингових угод, адже на балансі підприємства утримується значна

частка виробничих фондів; переказу грошових коштів із загальної системи оподаткування з ПДВ на підприємство із спрощеною системою оподаткування з ПДВ, яке сплачує єдиний податок; зіставлення різних варіантів застосування ставок і об'єктів оподаткування; розрахунку баз оподаткування податків та зборів при плануванні загальної суми податкових платежів на майбутні періоди [6, с. 7] тощо. Використання різних способів і методів оптимізації в комплексі дає змогу суб'єкту господарювання швидко адаптуватися до умов, що змінюються, зберігаючи при цьому високий рівень податкової економії.

Важливо відрізнити комплексність від системності. Хоча податкова оптимізація може бути системною навіть у разі використання одного методу чи способу, комплексність передбачає їхню практичну різноманітність. Системний характер податкової оптимізації проявляється, коли суб'єкт господарювання протягом тривалого часу вдається до одного методу або способу оптимізації. За такого підходу збільшується ризик оптимізації. Так, постійне застосування однієї й тієї самої схеми може привернути увагу податкових органів, збільшивши ймовірність проведення податкової перевірки. Особливо це актуально в ситуаціях, коли оптимізацію застосовують завдяки укладенню однотипних правочинів з одним і тим самим суб'єктом, в одному і тому ж звітному періоді тощо. Така одноманітність легко виявляється податковими органами і може стати підставою виникнення сумнівів у законності проведених операцій. Застосування комплексного підходу знижує ці ризики, оскільки включає в роботу весь доступний суб'єкту інструментарій з податкової оптимізації.

6. Принцип конфіденційності.

Принцип спрямований на захист інформації про розроблені та застосовувані схеми зниження податкового навантаження. Його зміст полягає в тому, що всі аспекти податкової оптимізації повинні залишатися в межах суб'єкта господарювання і не підлягати розголошенню, щоб уникнути настання негативних наслідків, які можуть виникнути в результаті поширення цієї інформації.

По-перше, податкова оптимізація, незважаючи на те, що вона здійснюється, не виходячи за рамки правового поля, не завжди сприймається позитивно. Зменшення податкових виплат можуть викликати негативне ставлення серед населення, особливо населення, яке належить до найбільш соціально вразливих груп, які безпосередньо залежать від наданого державою соціального захисту. Відкрите обговорення успіхів податкової оптимізації може призвести до громадського обурення, що, зі свого боку, приверне до себе увагу податкових органів. В умовах, коли соціальну справедливість у податковій сфері обговорюють дедалі частіше, підприємці, які поширюють інформацію про свої успіхи в зниженні податкових зобов'язань або яку оприлюднили через неконтрольовані витоки, можуть опинитися під тиском громадської думки.

По-друге, існує ризик, що інформація може «вийти в маси» і бути використана іншими суб'єктами господарювання в напрямі запровадження аналогічних схем. Ба більше, вона стане очевидною для податкових органів, що спровокує оперативні зміни законодавства, спрямовані на усунення можливості застосування розкритих схем на практиці. Історія знає безліч прикладів, коли масове використання податкових лазівок призводило до їх швидкого законодавчого закриття. У результаті платник податків, який першим впровадив успішну схему оптимізації, втрачить свої конкурентні переваги, а його витрати на розробку цієї схеми стануть економічно невиправданими.

По-третє, необережні висловлювання суб'єкта господарювання про свої успіхи можуть стати джерелом інформації для податкових органів. У сучасних умовах, коли державні служби все частіше вдаються до використання аналітичних та інформаційних систем для моніторингу економічної діяльності суб'єктів, будь-який витік інформації призведе до оперативного реагування на неї з боку органів Державної податкової служби України. Розголошення таких відомостей, особливо якщо вони стосуються

істотного зниження податкових зобов'язань, стане підставою посиленої уваги до діяльності платника податків, яка може вилитися, наприклад, в проведення позапланової перевірки, що створить для платника додаткові ризики.

До того ж принцип конфіденційності передбачає суворе обмеження доступу до інформації про фактичний зміст і наслідки проведених операцій. Це означає, що співробітники, які безпосередньо беруть участь в окремих етапах процесу податкової оптимізації, не повинні володіти повною картиною. Кожен учасник процесу повинен мати доступ тільки до тієї інформації, яка необхідна для виконання конкретних завдань. Такий підхід мінімізує ризик витоку всієї інформації та сприяє збереженню конфіденційності проведеної операції загалом. Аналізований принцип є особливо важливим для великих суб'єктів господарювання, де співробітники часто задіяні в реалізації різних схем. Ба більше, необхідно уникати відкритого зберігання детальних планів, особливо тих, які містять опис механізму дії розроблених схем податкової оптимізації.

З наукового погляду, принцип конфіденційності є не просто захистом від зовнішнього втручання, а й важливим елементом стратегічного управління ризиками у сфері оподаткування. В умовах глобалізації та посиленого контролю над податковими операціями, конфіденційність стає невід'ємною частиною успішного ведення бізнесу. Сучасні дослідження підкреслюють, що ефективна податкова оптимізація неможлива без суворого дотримання заходів із захисту та контролем доступу до інформації. Саме принцип конфіденційності дає змогу мінімізувати ризики витоку інформації, зберегти конкурентні переваги суб'єкта господарювання, забезпечити довгострокову стійкість розроблених схем оптимізації.

Крім розглянутих нами, у профільній літературі існує широкий спектр інших основоположних ідей, які різні автори відносять до принципів податкової оптимізації. Одним із таких принципів є принцип розумності, який передбачає, що будь-які дії з податкової оптимізації повинні здійснюватися в розумних межах. Принцип безпосередньо пов'язує із діяльністю суб'єкта господарювання щодо понесення обґрунтованих і виправданих витрат. Наступним є принцип врахування політичних цілей, який передбачає, що під час вибору способу чи методу податкової оптимізації, важливо брати до уваги політичні аспекти цього рішення, насамперед значущість суб'єкта господарювання у формуванні бюджету конкретної територіальної громади. Варто згадати принцип оптимальної кількості учасників, який вимагає ретельно обдуманого підходу до вибору осіб та їх кількості, задіяних в схемі оптимізації; принцип

індивідуальності, який вказує на необхідність розроблення унікальних схем оптимізації з урахуванням особливостей конкретного суб'єкта господарювання. Також виокремлюють принцип загальності та рівності, який передбачає, що податкова оптимізація має поширюватися на всіх учасників економічної діяльності рівною мірою; принцип справедливості, який вимагає дотримання балансу між публічним і приватним інтересом. Інтерес викликає принцип підконтрольності, згідно з яким податкова оптимізація має перебувати під постійним контролем, як з боку платника податків, так і податкових органів, щоб уникнути зловживань і правопорушень. Ці принципи роблять істотний внесок у розвиток теорії та практики податкової оптимізації, розширюючи її концептуальні межі та створюючи можливості для розроблення досконаліших схем зі зниження податкового навантаження.

Висновки. На підставі проведеного дослідження ми дійшли висновку, що основними принципами податкової оптимізації є: законність (легітимність), економічна обґрунтованість, адекватність витрат, документальне оформлення, комплексність і конфіденційність. Ці принципи являють собою вихідні ідеї, які забезпечують правомірність та ефективність податкової оптимізації, слугуючи орієнтирами для суб'єктів господарювання в їхній взаємодії з органами Державної податкової служби України.

На сьогоднішній практиці застосування податкового законодавства вказує на необхідність правового закріплення принципів, на яких базуються податкові правовідносини, пов'язані з податковою оптимізацією. Важливо підкреслити, що багато з наведених нами принципів сприймаються на практиці як декларативні, а отже, не справляють належного впливу на поведінку платника податків. Ситуація, що склалася, продукує юридичну невизначеність і ризики для суб'єктів господарювання, що підкреслює важливість підвищення обов'язковості та імперативного характеру цих принципів у податковому регулюванні. Для досягнення оптимального балансу між публічним і приватним інтересом, принципи податкової оптимізації мають стати невід'ємною частиною правового регулювання, набутти статусу імперативів. Їх імперативне закріплення, хоча б на рівні підзаконного акту, дасть змогу не лише забезпечити передбачуваність податкових правовідносин, а й мінімізувати податкові спори, знизити ризики зловживань з боку платників податків та, водночас, створити умови для виключно законного зменшення податкового навантаження. Також, це сприятиме відновленню довіри бізнесу до контролюючих органів та стабільності податкової системи загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141.
2. Положення про Державну податкову службу України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.09.2024).
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003. № 18. № 19–20. № 21–22. Ст. 144.
4. Габрелян А. Ю. Поняття та сутність дефініції податкове консультування. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки, 2013. № 59. С. 270–276.
5. Нікчемність правочину: податкові наслідки. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2010/june/issue-48/article-56237.html> (дата звернення: 25.09.2024).
6. Оришин Т. М. Напрями оптимізації податкового навантаження підприємств в контексті податкового планування. *Економіка та суспільство*, 2021. № 25. С. 1–7.
7. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
8. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
9. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень»* (08.03.2024; м. Вінниця, Україна), 2024. С. 64–70.
10. Kremskiy O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskiy O. Legal regime of virtual currency in Ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21–24.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ ІНІЦІАТИВИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ENSURING MILITARY DISCIPLINE AMONG MILITARY PERSONNEL IN THE CONTEXT OF THE INITIATIVE CREATION OF THE MILITARY POLICE: COMPARATIVE LEGAL STUDY

Ганкевич К.Б., ад'юнкт

Національний університет оборони України

Пропоноване широкому загалу дослідження стосується нагального на сучасному етапі питання – ініціативи створення й запуску Військової поліції. Зауважується й доводиться фактами різного походження, що проблематика ефективного забезпечення військової дисципліни має надважливе значення в умовах триваючої зовнішньої агресії. Виходячи з усвідомлення реалістичності й складності певних ризиків у разі неналежного виконання такого завдання – відмічається необхідність вжитку раціональних мір та активне застосування індивідуального підходу.

З'ясовано роль ефективного забезпечення військової дисципліни серед військовослужбовців із позиції впливу на дієвість сил оборони. Встановлено безальтернативність її значимості як ключової риси особистості військового та основи бойового злагодження структурних підрозділів Збройних Сил України й підтримки їх готовності до більшості викликів і загроз.

В загальних обрисах розкрито питання правового становища Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. Наголошено, що йдеться про спеціальне правоохоронне формування, котре, з-поміж іншого, орієнтоване на забезпечення військової дисципліни, шляхом реалізації частки правоохоронних й інших функцій. Для виконання такого завдання установа наділена спеціальною компетенцією, яка передбачає застосунок багатьох превентивних мір щодо запобігання скоєнню правопорушень військовослужбовцями Збройних Сил України і стійко взаємодіє з відповідними правоохоронними органами.

Проаналізовано законопроектні новації у цій сфері з точок зору своєчасності, доцільності та обґрунтованості. З'ясовано, що намір реформування представленого напрямку має як ряд істотних переваг, так і несе певні ризики. Висвітлено й проаналізовано ряд ключових дискусійних позицій, які вартують уваги та потребують доопрацювання. Обґрунтовано переконання, що отримані додаткові підсумки матимуть вагомим значенням для підвищення ефективності державного регулювання у цій сфері.

Ключові слова: Військова служба правопорядку у Збройних Силах України, Збройні Сили України, ризики, сектор безпеки і оборони, сили оборони, система Міністерства оборони України.

The research offered to the general public concerns an urgent issue at the current stage – the initiative to create and launch the Military Police. It is noted and proven by facts of various origins that the issue of effective provision of military discipline is of paramount importance in the conditions of ongoing external aggression. Based on the awareness of the realism and complexity of certain risks in the case of improper performance of such a task, the need for the use of rational measures and the active application of an individual approach is noted.

The role of effective provision of military discipline among servicemen from the standpoint of influencing the effectiveness of the defense forces has been clarified. It has been established that its importance as a key feature of the military personality and the basis of combat coordination of the structural units of the Armed Forces of Ukraine and support of their readiness for most challenges and threats has been established.

The issue of the legal status of the Military Service of Law and Order in the Armed Forces of Ukraine is disclosed in general terms. It is emphasized that this is a special law enforcement formation, which, among other things, is aimed at ensuring military discipline by implementing a share of law enforcement and other functions. To fulfill such a task, the institution is endowed with special competence, which provides for the application of many preventive measures to prevent the commission of offenses by servicemen of the Armed Forces of Ukraine and steadily interacts with the relevant law enforcement agencies.

Draft legislative innovations in this area were analyzed from the point of view of timeliness, expediency and reasonableness. It was found that the intention to reform the presented direction has both a number of significant advantages and carries certain risks. A number of key debatable positions that are worthy of attention and need to be refined have been highlighted and analyzed. The belief that the obtained additional results will be of great importance for increasing the effectiveness of state regulation in this area is substantiated.

Key words: Military service of law and order in the Armed Forces of Ukraine, Armed Forces of Ukraine, risks, security and defense sector, defense forces, system of the Ministry of Defense of Ukraine.

Постановка проблеми. Ефективне систематичне забезпечення військової дисципліни серед військовослужбовців, нарівні з неухильним дотриманням прав та свобод останніх – одна важливих передумов високого рівня боєздатності особового складу. Поряд із таким аспектами, як належні правові основи, оптимальна організаційна й штатна структури, збалансоване публічне адміністрування, достатні і відповідні запитам матеріально-технічні ресурси названі вище позиції також мають істотне значення. Від них багато в чому залежить моральна складова службовців, що відіграє надважливу роль у питаннях справедливої участі в заходах із оборони держави. На третій рік повномасштабного вторгнення, емоційне «вигорання» багатьох таких осіб набуло значних за кількістю й ступенем складності показників нарощуючи соціальну напругу. Із огляду на вказане, необхідність саме дієвого, виходячи з усвідомлення характеру поточної обстановки, забезпечення військової дисципліни є надважливим завданням багатьох публічних інституцій.

У контексті безпосереднього застосунку відповідних заходів впливу (правозастосування) виключна роль відведена Військовій службі правопорядку у Збройних Силах України (далі – ВСП). Чинними законодавством саме це спеціальне правоохоронне формування наділене відповідною компетенцією і систематично здійснює такі кроки. У той же, час представлений нетиповий характер проблеми змушує прискіпливо підходити до її вирішення, в тому числі на тлі наміру кардинального реформування відповідного напрямку (створення і запуск Військової поліції (далі – ВП) із подальшою ліквідацією ВСП¹). Беручи до уваги численність фактів випадків (за перше півріччя 2024 р. було відкрито майже 29,8 тис кримінальних проваджень, зокрема: 1) 18,6 тис за ст. 407 «Само-вільне залишення військової частини або місця служби»; 2) 11,2 тис за ст. 408 «Дезертирство» Кримінального

¹ Проект Закону про Військову поліцію 6569-д від 31 травня 2024 р. // База даних «Законодавство України». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44336>.

кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341-III [1]. Такі показники перевищили значення за 2023 р. – 24,1 тис і 2022 р. – 9,4 тис². При чому йдеться лише про незначну частину типів проявів відповідної делінквентної поведінки порушення військової дисципліни та заважаючи на те, що деякі із вказаних осіб займають особливо відповідальне становище у системі Збройних Сил України (далі – ЗСУ), обумовлені місцем в управлінській ієрархії, допуском щодо інформації, котра охороняється законом, доступом до секретних об'єктів, фактичним управлінням деяких із їх числа проблема вжитку раціональних мір реагування й індивідуальний підхід є вкрай важливими. Адже, деякі прорахунки в цьому сенсі можуть істотно підірвати оборонний потенціал держави, тим самим надати нові перспективні можливості для агресора.

Під висвітленням кутом зору, слушно вести мову і про зниження ефективності функціонування системи Міністерства оборони України, котре перебуває в центрі ряду оборонних процесів, виконуючи щодо них адміністративні й управлінські функції. Тому, шляхи вирішення окресленої проблематики матимуть багатополарний ефект, суттєво зміцнюючи різні грані оборонної роботи держави.

Висвітлена вступна частина дає мотивовані підстави розцінювати розкриті проблематику, як актуальну і таку, що потребує особливої уваги. Пропозиції й рекомендації, отримані під час розробки цих питань матимуть значення з точки зору потенційного підвищення ефективності всього сектору безпеки та оборони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правової регламентації різних аспектів функціонування ВСП була об'єктом інтересу таких вчених, як О. Богданович, М. Ковалів, І. Дроздова і В. Коломієць, О. Котляренко, Б. Ринажевський та інші. Так, О. Богданович досліджував специфіку правил застосування вогнепальної зброї військовослужбовцями однієї служби. М. Ковалів, а також І. Дроздова й В. Коломієць надали загальну характеристику діяльності ВСП як суб'єкта системи Міністерства оборони України. О. Котляренко розглянув її становище та оцінив роль із позиції реалізації правоохоронної функції держави. Б. Ринажевський виділив та проаналізував компетенцію й повноваження ВСП у ЗСУ.

В цей же час, тематиці дієвого забезпечення військової дисципліни серед військовослужбовців у виконанні ВРП на тлі безпрецедентної агресії й намірі реформування останньої не була приділена достатня увага. Безперечно, певні змістовні грані цієї проблеми знайшли свою об'єктивізацію у роботах Г. Мамки, О. Окопник, С. Царюк і В. Нестеренко, Р. Шестопалки й інших. Однак, складність і багатогранність питання наштовхує на думку подальшої розробки останньої.

Мета. Відповідно до окреслених актуальних орієнтирів метою роботи повинен стати аналіз рівня ефективності систематичного забезпечення військової дисципліни серед військовослужбовців крізь призму роботи ВСП в умовах безпрецедентних викликів для оборонної сфери та на тлі офіційних намірів щодо реформування однієї установи. Поставлена мета зумовила формулювання та об'єктивізацію наступних завдань: 1) з'ясувати роль ефективного забезпечення військової дисципліни серед військовослужбовців із позиції впливу на дієвість сил оборони; 2) у загальних обрисах розкрити питання правового становища ВСП; 3) проаналізувати законопроектні новації у цій сфері з позицій своєчасності, доцільності та обґрунтованості.

Виклад основного матеріалу. Питання військової дисципліни серед військовослужбовців було та залишається на порядку денному в офіційних колах і у полі зору дослідників. Так, п. 1 Розділу І ЗУ «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» від 24.03.1999 р. № 551-XIV [1] визначено, що така категорія змістовно являє собою

бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку й правил, встановлених статутами ЗСУ та іншим законодавством України [1]. Фактично, мова йде про обов'язок вказаних осіб неухильного виконання всіх приписів, визначених сувереном та орієнтованих на останніх. При чому, йдеться про широкий спектр груп нормативних конструкцій, не обмежуючись наведеним вище законодавчим документом. До того ж, виходячи із санкціонованого розуміння категорії «законодавство України» (ч. 1 ст. 9 ЗУ «Про правотворчу діяльність від 24.08.2023 р. № 3354-IX (чинний, але буде введений у дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні) [2]) йдеться про предметні норми, котрі містяться в актах різної юридичної сили.

Відносно законодавчого репрезентування, то слушно погодитися з таким підходом, оскільки йдеться про осіб, які займають відповідальне становище у секторі безпеки й оборони. Тому, під певним кутом зору військова дисципліна може позиціонуватися в якості стимулюючого чинника для ефективної реалізації всіх функцій останніми. Паралельно, її доцільно розглядати як запобіжник від делінквентної поведінки у потенційному виконанні вказаних службовців.

Як слушно зауважує В. Залужний, вона являє собою урегульований на законодавчому рівні специфічний порядок взаємовідносин між спеціальними суб'єктами – військовослужбовцями ЗСУ та прирівняними до них категоріями осіб, зайнятими на службі мілітаризованого характеру, що має відповідну мету, стандарти, принципи, способи, методи забезпечення та слугує обов'язковою умовою бойового злагодження військових підрозділів, частин, з'єднань та органів управління ними під час ведення бойових дій, виконання інших завдань, а також способом підтримання їх бойової готовності [3, с. 305]. Дослідник таким репрезентуванням істотно підвищує значущість військової дисципліни, наголошуючи, що вона є безальтернативним способом для злагодження різних структурних елементів вказаного військового формування і підтримання бойової готовності. Акцент на цьому елементі наведеної словесної конструкції пояснюється розширеним баченням сутності аналізованої категорії. Оскільки, законодавець наводить вужче її розуміння, використовуючи типові підходи до об'єктивізації останньої.

Лише з представлених міркувань можна зробити законімірний висновок, що аналізована категорія потребує подальшого вивчення та переосмислення. Конструктивні пропозиції щодо розвитку законодавства у цій сфері тільки посилять персональний потенціал військовослужбовців стимулюючи до належного несення такої служби.

З психологічної точки зору, дисциплінованість, на спільне переконання О. Паркулаб, Т. Котілок, позиціонується в якості провідної риси особистості військового та підвалина армійського середовища [4, с. 111]. Слушним буде гіпотеза, що вона істотно впливає на формування поведінкової моделі військовослужбовців задаючи параметри і встановлюючи обмеження для діяльності останніх. При чому, з огляду на позицію законодавця до цього аспекту державного регулювання, мову слушно вести про службові питання. Висловлена теза відповідає колективній думці В. Дручека і О. Волуйко, які стверджують, що така дисципліна реалізується у процесі реалізації відносин військової служби [5, с. 262]. Із наведених тверджень можна сформулювати й інше слушне припущення, яке матиме вагу для подальшого висвітлення ініційованої проблематики. Йдеться про те, що саме під час несення військової служби згадана дисципліна становить невід'ємний атрибут відповідних відносин і покликана забезпечити досягнення всіх необхідних цілей.

Вбачається, це судження носить безальтернативний характер, із огляду на ту суттєву обставину, що йдеться про не типову й критичну на поточний момент сферу суспільних відносин. За словами О. Кривенка, у такому контексті мовиться про те, що військова організація є специфічним суб'єктом, котрий потребує від своїх членів чіткості, точності, ретельності, витримки, швидкості виконання

² Бурдига І. Дезертирство в ЗСУ: карати чи прощати. Веб-портал: Made for minds. 2024. URL: <https://www.dw.com/uk/dezertirstvo-v-zsu-desatki-tisac-spravale-do-sudu-dovodat-odinic2-a-69597844/a-69597844>.

всіх наказів та розпоряджень. Це, у свою чергу, створює передумови того, що військова дисципліна є одним із принципів військового будівництва, виконує роль організуючого фактору, має особливо важливе значення, так як є однією з найважливіших умов бойової готовності військ [6, с. 56]. До слова, переконання про важливість військової дисципліни, з позиції реального забезпечення готовності військових підрозділів спостерігалось у роботі В. Залужного [3, с. 305], що посилює переконання про єдиновірність таких поглядів.

Відповідно, військова дисципліна, у сучасному її розумінні, з офіційної позиції і поглядів відомих вчених, становить невід'ємний і надважливий атрибут несення військової служби. Сутність цієї дисципліни полягає в обов'язку військовослужбовців неухильного дотримання норм законодавства, у тому числі відповідних статутів, без будь-яких протиріч. Постановка питання саме в цьому ракурсі зумовлена тим, що йдеться про ключову рису особистості військового та базису для необхідного злагодження і готовності сил оборони³. Це, в свою чергу, є запорукою ефективного й результативного виконання всіх завдань із оборони України, забезпечення її суверенності та незалежності.

Безперечно, важливість такого напряму зумовлює необхідність дієвого функціонування відповідної інституційної основи. Зважаючи на вступну частину репрезентованого дослідження, мова йде про ВСП, котра виконує саме такі завдання. Відповідно до абз. 1 ст. 1 ЗУ «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» від 07.03.2002 р. № 3099-III [7] йдеться про спеціальне правоохоронне формування у складі ЗСУ, призначене для забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців ЗСУ у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; для запобігання кримінальним та іншим правопорушенням у ЗСУ, їх припинення; для захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, працівників ЗСУ, а також для захисту майна ЗСУ від розкрадання та інших протиправних посягань, а так само для участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах [7]. Фактично мовиться про правоохоронне формування, котре якраз має забезпечувати військову дисципліну, шляхом реалізації функцій, що в загальних обрисах передбачають попередження, виявлення, припинення кримінальних й решти правопорушень, здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення, вчинені у військових частинах, а також в інших місцях військовослужбовцями під час виконання ними службових обов'язків; здійснення профілактики протиправних діянь; розшук і затримання військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України; запобігання диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах; взаємодія з військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, органами Національної поліції, іншими правоохоронними органами, у тому числі обмінюватися з ними інформацією для виявлення правопорушень, тощо [7]. Іншими словами, йдеться про реалізацію частки правоохоронних й інших функцій і, за потреби, подальшої взаємодії з відповідними правоохоронними органами у частині сприяння виконання завдань кримінального провадження⁴. У такі способи забезпечується дотримання військової дисципліни й, відповідно, підвищується рівень боєздатності сил оборони.

Для ефективної реалізації комплексу наведених й інших законодавчо закріплених мір військовослужбовці установи уповноважені вживати заходи фізичного впливу, застосовувати спеціальні засоби й вогнепальної зброї [7]. Такі атрибути зайвий раз доводять, йдеться про правоохоронне формування, покликане у певні способи забезпечувати військову дисципліну.

Загалом же, можемо відмітити, що ВСП є спеціальним правоохоронним формуванням у складі ЗСУ, котре, з-поміж іншого, орієнтоване на забезпечення військової дисципліни, шляхом реалізації частки правоохоронних й інших функцій. Його службові особи не уповноважені на здійснення досудового розслідування чи проведення оперативно-розшукових заходів, однак у рамках визначеного функціоналу мають сприяти компетентним правоохоронним інституціям здійснювати названі міри відносно військовослужбовців ЗСУ. Також вони реалізують нормативно допустимі суміжні заходи (розшук та затримання військовослужбовців ЗСУ, запобігання диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах, забезпечення у передбачених випадках виконання кримінальних покарань стосовно військовослужбовців тощо) протидіючи більшості проявам чи першопричинам недотримання військової дисципліни.

Проте, як відомо, активно реалізується намір докорінних інституційних змін у аналізованій сфері. Тривалий час точилися дискусії стосовно створення нового органу з відмінним (розширеним) функціоналом, з-поміж іншого спрямованого на забезпечення дотримання військової дисципліни.

Зазначені ініціативи призвели до появи й реєстрації «Проекту Закону про Військову поліцію» 6569-д від 31.05.2024 р. [8]. Документом передбачається запуск однойменного органу, зі статусом військового формування, приналежного до складу сектору безпеки і оборони й орієнтованого на забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Міністерстві оборони України, ЗСУ та Державній спеціальній службі транспорту [8]. На відміну від функціонуючого ВСП пропонується ВП має не перебувати у структурі системи ЗСУ, а напрому бути самостійним елементом сектору безпеки й оборони.

Також розширюється перелік установ (Міністерство оборони України, ЗСУ та Державна спеціальна служба транспорту) військовослужбовці котрих підпадуть під юрисдикцію потенційної інституції. У порівнянні з ВСП, котра орієнтована виключно на ЗСУ проєкт передбачає ширше коло органів. Фактично, мовиться про частину суб'єктів системи Міністерства оборони України й сам центральний орган виконавчої влади, котрі реалізують низку важливих заходів для оборони держави. Відповідно, слушно вести мову про істотний вплив на систему міністерства з позиції дотримання службовцями військової дисципліни.

Із точки зору решти знакових новацій, котрі доповнюють інші міри не властиві ВСП необхідно виділити наступні позиції: 1) розшук викраденої або втраченої вогнепальної зброї, бойових припасів до неї та вибухових речовин, що перебувають на обліку у військових частинах Міністерства оборони України, ЗСУ та Державної спеціальної служби транспорту; 2) здійснення оперативно-розшукової діяльності у випадках передбачених законодавством; 3) за письмовим дорученням слідчого, дізнавача, прокурора та/або на підставі рішення слідчого судді, суду проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [9]; 4) здійснення захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців та членів їх сімей [8]. Окрім того, мовиться і про наділення повноваженнями залучатися до проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, користуючись при цьому повноваженнями слідчого під час дії правового режиму воєнного стану. Така можлива новація

³ Сили оборони – Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави (п. 18 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII)

⁴ Ч. 1 ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р. № 4651-VI

передбачає проведення визначених слідчими слідчо-оперативної групи або прокурорами групи прокурорів у конкретному кримінальному провадженні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, вказівки про проведення яких надаються письмово, а у невідкладних випадках – усно, з подальшим письмовим їх підтвердженням [10]. Наведені зміни є найістотнішими з позиції можливого оновленого різновекторного впливу в рамках реалізації державної політики із питань забезпечення військової дисципліни військовослужбовцями й провадження суміжних мір. Більше того, цими повноваженнями не наділена ВСП, що може свідчити на користь ініційованих змін.

У той же час, вбачається доцільним вести мову про ряд істотних ризиків із позицій реалістичності їх настання, масштабів і ступеня складності проблем. Перш за все, будь-які кардинальні реформи – тривалий процес, що, з одного боку супроводжується багатьма організаційними й іншими перепонами, а з іншого – стагнацією заходів із підтримки регульованих процесів. Навіть, чіткі темпоральні рамки перехідних періодів технічний вакуум і ряд не значних процедурних розбіжностей призведуть до уповільнення чи унеможливлення деяких мір.

Також уваги заслуговують питання оперативно-розшукових заходів й залучення до досудового розслідування. Обидва мають фундаментальне значення для належного виконання завдань кримінального провадження⁵, тобто передбачають високий ступінь розвитку відповідного спектра професійних компетентностей. Вказане має на увазі не лише якісну теоретико-методологічну підготовку й супровід слідчими слідчо-оперативної групи або прокурорами групи прокурорів, а і досвід такої діяльності. Поверхневий підхід до цих аспектів може знівелювати роботу над всім провадженням безрезультатно витративши час і ресурси на певну справу.

Можуть мати місце і ризики у частині фінансового й матеріально-технічного забезпечення установи. Навіть попри розрахунок на міжнародну технічну допомогу зазначений аспект вартий уваги з точок зору відповідності обсягів ресурсів і послуг, строків їх отримання, супутніх зобов'язань тощо. Відповідно, окреслений позиція також вимагає ретельної уваги крізь призму багатьох важливих факторів.

Загалом же, ініціатива щодо реформування висвітленого напрямку має як ряд істотних переваг, так і певні ризики. Кожна з наведених дискусійних позицій вимагає

поглибленого переосмислення із можливими уточненнями у формі пропозицій чи рекомендацій. Отримані додаткові результати забезпечать розробку збалансованого й методологічно обґрунтованого підходу для оптимального вирішення поставлених завдань.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Узагальнюючи, слід вказати, що було розкрито певні грані проблематики ефективності систематичного забезпечення військової дисципліни серед військовослужбовців крізь призму роботи ВСП в умовах безпрецедентних викликів для оборонної сфери та на тлі офіційних намірів щодо реформування однойменної установи. Зміст отриманих висновків полягає у наступному:

1. Військова дисципліна в нинішніх умовах, безальтернативно, становить один із обов'язкових і надважливих атрибутів несення військової служби. Її суть полягає в потребі військовослужбовців неухильного дотримання норм статутів й решти актів законодавства предметно націлених на вказану сферу. Вона є одним із способів ефективного функціонування сил оборони забезпечуючи дієве вирішення всіх поставлених завдань.

2. Провідну правозастосовну роль у частині забезпечення військової дисципліни відіграє ВСП. Зазначена установа є спеціальним правоохоронним формуванням у складі ЗСУ, котра реалізує частку правоохоронних й інших функцій у цій сфері. Попри відсутність компетенції щодо здійснення досудового розслідування та реалізації оперативно-розшукових заходів її уповноважені особи застосовують ряд значимих превентивних мір із запобігання скоєння правопорушень військовослужбовцями ЗСУ, а також активно й стійко взаємодіють з відповідними правоохоронними органами.

3. Ініціатива щодо створення і запуску ВП на заміну ВСП із низкою знакових інструментів впливу (розшук викраденої або втраченої вогнепальної зброї, бойових припасів до неї та вибухових речовин, здійснення оперативно-розшукової діяльності у певних випадках, за окремих умов проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій тощо) істотно посилює потенціал аналізованого напрямку. Водночас, мають місце деякі суттєві ризики (багато організаційних та інших складнощів під час масштабних реформ, ефективність оперативно-розшукових заходів й досудового розслідування, стійке, належне і достатнє фінансове й матеріально-технічне забезпечення) спірні питання в межах яких вимагають всебічного дослідження із можливими уточненнями у формі пропозицій чи рекомендацій. Розв'язання таких дискусій забезпечить розробку додаткових дієвих шляхів вирішення цих і деяких інших проблем.

⁵ Ч. 1 ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р. № 4651-VI

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>.
2. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n812> (вступ у дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні).
3. Залужний В. Військова дисципліна: поняття, особливості нормативного закріплення, місце у системі правових категорій, функції. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 299–307.
4. Паркулаб О., Котілок Т. Військова дисципліна як компонент психологічної готовності особистості до армійської служби. *Збірник наукових праць: психологія*. 2019. Вип. 24. С. 103–112.
5. Дручек В., Волуйко О. Військова дисципліна та військовий правопорядок: кореляція понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 261–265.
6. Кривенко О., Качан І. Військова адміністрація (право військової сфери у визначеннях та схемах) : навч. посібн. Київ : 2008. 182 с.
7. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 7 березня 2002 р. № 3099-III / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text>.
8. Проект Закону про Військову поліцію 6569-д від 31 травня 2024 р. / База даних «Законодавство України». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44336>.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
10. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження діяльності Військової поліції 6570-д від 31 травня 2024 р. / База даних «Законодавство України». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44341>.

TARIFF REGULATION OF RAIL TRANSPORTATION UNDER GERMAN LEGISLATION

ТАРИФНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ НІМЕЧЧИНИ

**Gurzhi T.O., Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Head of the Department of Administrative, Financial and Information Law
University of Trade and Economics**

**Gurzhi A.V., Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Administrative, Financial and Information Law
State University of Trade and Economics**

**Shevchenko O.V., Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Administrative, Financial and Information Law
State University of Trade and Economics**

The article examines provisions of German legislation on tariff regulation of railway transportation of passengers and goods. It is emphasized that Germany's rail transport system is one of the most developed in Europe. It is characterized by thorough legal regulation and focuses on ensuring fair competition, transparency, accessibility and profitability of transport services.

The key provisions of the Law of the Federal Republic of Germany dated 27.12.1993 «On Railways» and the Law of the Federal Republic of Germany dated 29.08.2016 «On the Regulation of Railway Transport», in the part of the tariff regulation of rail transportation of passengers and cargo, are highlighted.

The general procedure for approving tariffs for railway transportation is characterized, the content of its main stages is disclosed: determination of the basic level of general costs; setting the upper limit of these costs; approval of payments based on the calculations made.

Exceptions to the general rules of tariff regulation of rail transportation are analyzed. Their leading role in supporting local carriers and strengthening market dynamics is emphasized.

The general orientation of the German legislation on tariff regulation of rail transport is established on simulating entrepreneurship, economic competition, improving the quality and safety of rail transport, balancing public and public interests in the field of rail transport. A conclusion was made about the high efficiency of tariff regulation of railway transportation in modern Germany. Thanks to detailed legal regulations, transparent tariff structures and effective mechanisms of public control, Germany is able to constantly increase the efficiency and profitability of rail transportation. These mechanisms are crucial to prevent monopolization and ensure that all operators can compete on a level playing field.

The importance of the study of the German experience by other states in the context of the unification of the tariff regulation of railway transportation on the territory of the European Union is substantiated.

Key words: railway transport, railway transportation, tariff regulation.

У статті розглядаються положення законодавства Федеративної Республіки Німеччина про тарифне регулювання залізничних перевезень пасажирів і вантажів. Наголошується, що система залізничних перевезень Німеччини є однією з найрозвиненіших у Європі. Вона характеризується ґрунтовною правовою регламентацією та орієнтується на забезпечення чесної конкуренції, прозорості, доступності і рентабельності транспортних послуг.

Висвітлено ключові положення Закону Федеративної Республіки Німеччина від 27.12.1993 р. «Про залізниці» та Закону Федеративної Республіки Німеччина від 29.08.2016 р. «Про регулювання залізничного транспорту», в частині тарифного регулювання залізничних перевезень пасажирів і вантажів.

Охарактеризовано загальну процедуру затвердження тарифів на залізничні перевезення, розкрито зміст її основних етапів: визначення базового рівня загальних витрат; встановлення верхньої межі цих витрат; затвердження платежів на основі здійснених розрахунків.

Проаналізовано винятки із загальних правил тарифного регулювання залізничних перевезень. Підкреслено їх провідну роль у підтримці локальних перевізників та посиленні динаміки ринку.

Констатовано загальну спрямованість німецького законодавства про тарифне регулювання залізничних перевезень на симулювання підприємництва, економічної конкуренції, підвищення якості і безпеки залізничних перевезень, збалансування публічних і суспільних інтересів у галузі залізничного транспорту. Зроблено висновок про високу ефективність тарифного регулювання залізничних перевезень в сучасній Німеччині. Завдяки детальній правовій регламентації, прозорим структурам тарифів та дієвим механізмам публічного контролю Німеччина має змогу постійно підвищувати ефективність і рентабельність залізничних перевезень. Ці механізми мають вирішальне значення для запобігання монополізму та забезпечення того, щоб усі оператори могли конкурувати на рівних умовах.

Обґрунтовується важливість вивчення німецького досвіду іншими державами у контексті уніфікації тарифного регулювання залізничних перевезень на теренах Європейського Союзу.

Ключові слова: залізничний транспорт, залізничні перевезення, тарифне регулювання.

Problem Statement. The study of German legislation on railway tariff regulation holds significant relevance for European countries striving to enhance their railway systems. Germany's regulatory framework stands out as a compelling case for examination, characterized by its emphasis on transparency, efficiency, and equitable access – key components essential for fostering a competitive railway environment.

One of the most noteworthy aspects of Germany's approach is the successful implementation of regulatory oversight mechanisms that promote non-discriminatory access to railway infrastructure. These mechanisms are critical in preventing monopolistic practices and ensuring that all operators can compete on a level playing field.

German experience can give effective insights into mitigating unfair pricing and enhancing market competition. Moreover, the methodologies employed in Germany for cost calculation and tariff setting serve as a model for promoting clarity and consistency in pricing structures.

This transparency is vital for building stakeholder trust and ensuring that tariffs accurately reflect operational costs. As well, it encourages operational efficiency and innovation among railway operators.

Exploring these incentives helps to develop and to perform improvements within national rail sectors, ultimately benefiting consumers through enhanced service quality. Such examination not only offer valuable lessons but also provide a roadmap for developing more effective and equitable systems across Europe.

The aim of the article is to analyze the German legislation on railway transport in terms of tariff regulation of railway transportation of passengers and goods.

State of scientific research on problematic. Legal grounds of railway transportation of passengers and goods have been explored by R. Sirko, V. Kadala, A. Kalyuzhy, M. Kovaliv and others [1; 2; 3; 4; 5; 6]. However, the German experience of tariff regulation of railway transportation in Ukraine has not been comprehensively studied.

Main material. Germany's railway system is one of the most advanced in Europe, characterized by a complex regulatory framework that governs tariff structures for railway transportation. This framework is designed to ensure fair competition, transparency, and efficiency within the sector. The regulation of railway tariffs in Germany involves various stakeholders, including the federal government, regulatory authorities, and railway undertakings (RUs).

The primary legal instruments governing railway tariff regulation in Germany include the General Railway Law (*Allgemeines Eisenbahngesetz* – AEG) and the Rail Regulation Act (*Eisenbahnregulierungsgesetz* – ERegG). These laws establish the foundational principles for access to railway infrastructure, capacity allocation, and tariff setting.

The AEG establishes a comprehensive regulatory framework for the railway sector, particularly focusing on tariff setting. This Law is designed to ensure fair competition, transparency, and efficiency in the railway market while balancing public service obligations with the financial sustainability of railway operations [7].

At its core, the AEG aims to provide non-discriminatory access to railway infrastructure for all railway undertakings. This principle is crucial for fostering competition among RUs and ensuring that no operator is unfairly disadvantaged. The law emphasizes the need for transparency in pricing structures, mandating that all tariffs be clearly defined and justified. Such transparency allows RUs to make informed decisions regarding their operational costs and pricing strategies.

One of the key components of tariff regulation under the AEG is the establishment of track access charges. These charges are fees that RUs pay for using railway tracks and associated facilities. The AEG stipulates that these charges must reflect the actual costs incurred by infrastructure managers in maintaining and operating the rail network. This includes both fixed and variable costs, ensuring that the pricing structure is aligned with the economic realities of running a railway system [7].

The approval process for track access charges is overseen by the Federal Network Agency (*Bundesnetzagentur*), which is responsible for ensuring that proposed tariffs comply with legal standards and do not impede competition. All RUs must submit their proposed charges for approval, which helps maintain a level playing field within the industry.

The AEG also defines a «minimum access package», which includes essential services that must be available at regulated tariffs, further promoting fair competition. In addition to track access charges, the AEG regulates station charges, which are fees imposed on RUs for using passenger stations and related facilities [7].

The Law differentiates between passenger platforms, classified as part of railway infrastructure, and passenger stations, categorized as service facilities. This classification leads to different methodologies for calculating these charges, with both types generally requiring approval from the *Bundesnetzagentur*.

The regulatory oversight provided by the *Bundesnetzagentur* is crucial in maintaining compliance with tariff regulations outlined in the AEG. The agency monitors adherence to pricing principles and has the authority to approve or reject proposed tariffs based on their alignment with established legal standards [7].

This oversight helps prevent discriminatory practices and ensures that all operators can compete fairly in the mar-

ket. Recent amendments to the AEG have introduced further refinements to tariff regulation, enhancing transparency requirements and aligning the framework with European Union directives aimed at liberalizing rail markets.

These changes reflect an ongoing commitment to improving accessibility and affordability in rail transport while supporting sustainability initiatives.

In turn, The Rail Regulation Act (*Eisenbahnregulierungsgesetz*, ERegG) is a critical piece of legislation in Germany that governs the regulatory framework for railway operations, particularly focusing on tariff setting. This act was introduced to replace older regulations and to create a more transparent and competitive environment in the railway sector [8].

The ERegG establishes clear guidelines for how tariffs are to be set, ensuring that they are reasonable, non-discriminatory, and transparent. One of the key features of the ERegG is the requirement for a general approval of track access charges and charges for using passenger and goods platforms. This means that railway undertakings must submit their proposed charges to the Federal Network Agency (*Bundesnetzagentur*) for approval. The agency evaluates these proposals based on specific criteria outlined in the act, which include ensuring that the charges do not exceed the costs of providing the services plus a reasonable profit margin. This regulatory oversight is essential to prevent discriminatory practices that could disadvantage certain operators.

The ERegG outlines a regular charge approval procedure, which consists of several steps: determining the base level of total costs, setting an upper limit on these costs, and finally approving the charges based on these calculations [8].

The first step involves establishing a base level of total costs using historical data from previous fiscal years. This ensures that charges reflect actual operational costs and performance metrics. The regulatory authority assesses these costs to create a benchmark for future pricing.

The second step sets an upper limit on total costs, which acts as a cap on what can be charged to ensure that operators do not impose excessive fees.

The third step is the formal approval of the proposed charges. Charges are eligible for approval if they do not exceed the established cost limits and if they cover the minimum access package – a set of essential services required for train operations. This package includes fundamental services such as infrastructure capacity allocation, signaling, and train control [8].

The ERegG also introduces different types of approval processes depending on the nature of the route operator. For instance, there is a «simplified charge approval» procedure for operators whose infrastructure does not have strategic importance. These operators may be exempt from certain provisions of charge regulation, allowing them to submit their proposed charges with fewer requirements compared to larger operators. Such flexibility is intended to facilitate market entry and competition among smaller players.

Additionally, the Act distinguishes between different types of railway infrastructure in terms of tariff calculation. For example, passenger platforms are classified as part of railway infrastructure and are included in the minimum access package, while passenger stations are treated as service facilities with different charging principles. This differentiation affects how tariffs are calculated and approved, reflecting the specific nature of the services provided [8].

The ERegG mandates that all charges must be calculated based on principles that ensure they are reasonable and transparent. This includes averaging charges across the operator's entire network and applying consistent principles throughout.

The Act also requires that any changes to charging principles be notified to the *Bundesnetzagentur*, ensuring ongoing regulatory oversight.

At the same time The Rail Regulation Act outlines several exceptions to tariff regulation, which are critical for

understanding the flexibility afforded to certain railway operators. These exceptions are delineated in various sections of the ERegG and serve to promote competition while recognizing the diverse nature of railway operations.

One of the primary exceptions pertains to local railway network operators whose infrastructure is deemed not to have strategic significance for the overall railway market. According to § 2(6) of the ERegG, these operators may be exempt from specific provisions of tariff regulation. This exemption can be either partial or complete, depending on the circumstances surrounding the operator's infrastructure and its impact on the broader market [8].

Furthermore, § 2a(1) of the ERegG states that certain small operators with networks up to 1,000 kilometers in length may automatically qualify for exemptions from some tariff regulation provisions without requiring prior regulatory approval. This provision is designed to facilitate market entry for smaller players by reducing regulatory burdens.

Operators benefiting from these exemptions can utilize a simplified approval procedure for their tariffs. As outlined in § 33(1) of the ERegG, these operators are required only to submit their proposed charges without needing to provide detailed justifications for their pricing principles. This streamlining allows for quicker implementation of tariffs and encourages competitive practices among smaller or less strategically significant operators.

In cases where operators are exempted under § 2(6), they are not bound by certain requirements related to tariff differentiation across their networks. This means that they have greater latitude in establishing their pricing structures without adhering to the principle of average rates across their entire infrastructure [8].

The exceptions outlined in the Rail Regulation Act (ERegG) provide essential flexibility for certain railway operators in Germany. By allowing local and smaller network operators to operate under less stringent tariff regulations, the ERegG aims to foster competition and enhance market dynamics within the railway sector. These provisions reflect a nuanced approach to regulation that balances the need for oversight with the realities of operating diverse railway systems.

In general, the Rail Regulation Act (ERegG) provides a comprehensive framework for tariff setting in Germany's railway sector. By establishing clear approval processes, dif-

ferentiating between types of infrastructure, and enforcing principles of transparency and non-discrimination, the ERegG aims to create a competitive environment that benefits both operators and consumers. Through regulatory oversight by the Bundesnetzagentur, the act seeks to maintain fair pricing practices while promoting efficiency and accessibility within the railway system.

Conclusion. In general tariff regulation of railway transportation in Germany exemplifies a well-structured approach aimed at balancing competitiveness with public interest. Through a robust legal framework, transparent tariff structures, and effective regulatory oversight, Germany continues to enhance its railway system's efficiency and accessibility. Ongoing developments reflect a commitment to adapting to market needs while striving for sustainability in transportation practices. As such, Germany serves as a model for other EU countries seeking to refine their own railway tariff regulations in alignment with broader European goals.

One of the primary strengths of the German model is its emphasis on regulatory oversight, which ensures fair access to railway infrastructure and prevents discriminatory pricing practices. This focus on fairness is critical for fostering competition among railway operators, ultimately benefiting consumers through improved service quality and pricing.

Additionally, the German framework incorporates comprehensive cost calculation methodologies that promote transparency in tariff setting. By establishing clear guidelines for determining access charges, Germany provides a model that can help other nations avoid inconsistencies and ambiguities in their own tariff structures.

Moreover, the concept of a «minimum access package» ensures that essential services are available at fair prices, which can serve as a benchmark for countries struggling with equitable service provision. The inclusion of incentive mechanisms aimed at promoting operational efficiency further enhances the competitiveness of the rail sector, encouraging innovation and improved service delivery.

In summary, studying German railway tariff regulations presents an opportunity for other European countries to learn from best practices that could lead to more effective and equitable railway systems. By adapting elements of Germany's regulatory framework, nations can work towards achieving greater efficiency, competitiveness, and overall improvement in their railway services.

REFERENCES

1. Сірко Р. Б. Окремі аспекти реалізації договору перевезення вантажів залізничним транспортом в Україні. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 24. С. 11-14.
2. Сірко Р. Б. Правове регулювання перевезення вантажів, пасажирів, багажу та пошти залізничним транспортом на шляху до євроінтеграції. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 65-68.
3. Кадала В.В. Правові основи діяльності суб'єктів господарювання залізничної галузі. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1. С. 71-81.
4. Калюжний А. П. Адміністративно-правове регулювання перевезень залізничним транспортом в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро: ДДУВС, 2023. 21 с.
5. Калюжний А.П. Перевезення залізничним транспортом як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Юридична наука*. 2019. № 5. Том 2. С. 122-128.
6. Ковалів М.В. Правові та організаційні засади забезпечення збереження вантажів на залізничному транспорті України: Монографія. Львів: ЛІВС, 2003 р. 179 с.
7. Allgemeines Eisenbahngesetz (AEG) vom 27.12.1993. Bundesgesetzblatt I. 1993. S. 2378.
8. Eisenbahnregulierungsgesetz (ERegG) vom 29.08.2016. Bundesgesetzblatt I. 2005. S. 3206.

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРИВАТНИМ ІНТЕРЕСОМ ОСОБИ ТА ЇЇ СЛУЖБОВИМИ ЧИ ПРЕДСТАВНИЦЬКИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ ЯК ПРЕДСТАВНИКА ОРГАНУ ВЛАДИ

THE RELATIONSHIP BETWEEN A PERSON'S PRIVATE INTEREST AND HIS OFFICE OR REPRESENTATIVE POWERS AS A REPRESENTATIVE OF THE AUTHORITY

Довгань Б.В., студентка II курсу
магістратури юридичного факультету

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Стаття присвячена питанню співвідношення суперечності між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями як представника органу державної влади для пошуку шляхів мінімізації ризиків конфлікту інтересів.

Визначено відмінність між потенційним та реальним конфліктами інтересів для розуміння наявності в них корупційного прояву на основі аналізу вітчизняного законодавства у сфері запобігання корупції.

Досліджено сутність приватного та суспільного інтересів, їх співвідношення для розуміння сутності конфлікту інтересів. Зроблено припущення про те, що посадові особи органів державної влади під час здійснення державної діяльності постійно роблять вибір між приватним інтересом та її службовими чи представницькими повноваженнями, що рівноцінно вибору між приватним та суспільним інтересами.

Наголошено, що особливість конфлікту інтересів державного службовця полягає в його спеціальному статусі як представника держави.

Охарактеризовано проблему співвідношення правового статусу державного службовця як посадової особи та як людини через призму правової доктрини, вітчизняного законодавства, а також практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Проаналізовано статистичні показники притягнення порушників до адміністративної відповідальності за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів за період з 04.02.2019 по 03.03.2024 рр.

Доведено, що запобігання та боротьба з випадками конфлікту інтересів лежить в площині рівня правової свідомості та правової культури державних службовців.

На прикладі справи «Мербері проти Медісона» (1803 р.), обґрунтовано, що рівень правової культури ґрунтується на критерії «якості закону» як складового принципу верховенства права, що загалом дає змогу говорити про формування громадянського суспільства та правової держави, гарантування прав і свобод людини і громадянина задля викорінення із суспільної свідомості допустимості конфліктів інтересів.

Ключові слова: конфлікт інтересів, корупція, приватний інтерес, суспільний інтерес, державний службовець, права людини.

The article is devoted to the issue of correlation between the private interest of a person and his/her official or representative powers as a representative of a public authority in order to find ways to minimize the risks of conflict of interest

The author distinguishes between potential and real conflicts of interest in order to determine whether they contain corruption based on the analysis of domestic legislation in the field of corruption prevention.

The essence of private and public interests and their correlation is investigated to understand the essence of the conflict of interest by analyzing the scientific literature. It is assumed that public officials in the course of their public activities constantly make a choice between private interest and their official or representative powers, which is equivalent to the choice between private and public interests.

The author emphasizes that the peculiarity of a civil servant's conflict of interest lies in his/her special status as a representative of the State.

The author characterizes the problem of correlation between the legal status of a civil servant as an official and as a human being through the prism of legal doctrine, national legislation, and the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights.

The article analyzes the statistical indicators of bringing violators to administrative liability for violation of the requirements for preventing and resolving conflicts of interest for the period from 02/04/2019 to 03/03/2024.

The author proves that prevention and combating of conflicts of interest lies in the level of legal awareness and legal culture of civil servants.

Using the example of the case of *Merbury v. Madison* (1803), the author proves that the level of legal culture is based on the criterion of "quality of law" as a component of the rule of law, which generally allows us to talk about the formation of civil society and the rule of law, and the guarantee of human and civil rights and freedoms in order to eradicate the admissibility of conflicts of interest from the public consciousness.

Key words: conflict of interest, corruption, private interest, public interest, civil servant, human rights.

Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова (2023 р.), показало, що 67% респондентів висловлюють недовіру державному апарату (чиновникам). Порівнюючи цей показник з результатами аналогічного дослідження, проведеного в 2019 р. (показник склав 68,5%), можна простежити сталість суспільної думки щодо корумпованості державного сектору [1-2].

Як відомо, протистояння між суспільним та приватним інтересом представників державної влади є ядром виникнення недовіри громадськості до державних органів, а прецеденти конфліктів інтересів за участю державних службовців підривають авторитет державних структур та держави загалом в очах українців та світової спільноти.

Загальноприйнятим є той факт, що відсутність належного механізму запобігання та реагування на випадки конфліктів інтересів у діяльності державних службовців є одним з джерел корупції.

За результатами Загальнонаціонального опитування «Стан корупції в Україні. Сприйняття, досвід, ставлення» (2023 р.), 89% громадян вважають цю «пошесть» найсер-

йознішою проблемою для України після повномасштабної війни. Рівень суспільного схвалення громадян, які подають скарги щодо неї до уповноважених органів, зріс з 71% у 2021 році до 81% у 2023 році [3].

Зважаючи на гостроту даного питання в умовах сьогодення, виникає потреба дослідження витоків та співвідношення суперечності між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями як представника органу державної влади для пошуку шляхів мінімізації ризиків конфлікту інтересів та зменшення рівня корупції в Україні.

Варто зазначити, що виокремленому питанню присвятили свої наукові праці такі вчені, як: О. Банчук, М. Денисюк, О. Зима та О. Просяник, Л. Павлишин, І. Пастух та багато інших. Однак, відсутність комплексного підходу до вирішення проблеми обумовлює потребу проведення окремого дослідження.

Метою роботи є співвідношення суперечності між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями як представника органу

державної влади для пошуку шляхів мінімізації ризиків конфлікту інтересів.

Перш за все варто зауважити, що посадові особи органів державної влади наділені широкою компетенцією у різних сферах державного управління. Вони мають можливість керувати значними матеріальними та людськими ресурсами, широкий доступ до інформації і, відповідно, є дотичними до реалізації прав і свобод людини і громадянина. У цьому аспекті вибір між приватним та суспільним інтересом стає результатом впливу на міру реалізації того чи іншого права людини, забезпечення/незабезпечення потреби індивіда в кожному конкретному випадку, пов'язаному із взаємодією приватного та державного секторів.

Згідно з частиною 4 статті 7 Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: «Кожна Держава-учасниця прагне, згідно з основоположними принципами свого внутрішнього права, створювати, підтримувати й зміцнювати такі системи, які сприяють прозорості й запобігають виникненню конфлікту інтересів» [4].

Слід зазначити, що Закон України «Про запобігання корупції» розрізняє потенційний та реальний конфлікти інтересів: *потенційний конфлікт інтересів* – наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень; *реальний конфлікт інтересів* – суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [5].

З наведеного випливає, що якщо потенційний конфлікт інтересів лише свідчить про загрозу пріоритету приватного інтересу над службовими чи представницькими повноваженнями, яка може призвести до негативних наслідків корупційного характеру або ні, то реальний – наголошує на наявності конкретної проблеми і є корупційним проявом.

Як відомо, прийняття рішень на користь осіб, здатних впливати на владні структури, зокрема за допомогою надання неправомірної вигоди або політичного тиску, дискримінує інших осіб, яких стосуються прийняті рішення. Зважаючи на вищезазначене, необхідно дослідити сутність приватного та суспільного інтересів та їх співвідношення для розуміння сутності конфлікту інтересів.

Як стверджував Аристотель, в ідеальній державі люди об'єднані однією метою – досягти найкращого життя наскільки це можливо. Натомість Епікур стверджував, що людина не має інстинктивного нахилу до створення суспільства, бо понад усе прагне особистого щастя, яке можна досягти завдяки об'єднанню людей задля боротьби зі злом [6, с. 19].

Варто погодитися з думкою М. Денисюка, який вважає, що «громадянське суспільство і держава є двома невід'ємними складовими частинами одного явища – сучасного соціуму, які не можуть існувати одна без одної. Вони доповнюють одне одного і виступають як вільні рівноправні партнери. Якщо держава є формою організації громадянського суспільства, то громадянське суспільство є умовою розвитку та вдосконалення держави» [7, с. 87].

На підставі цієї думки можна стверджувати, що завданням посадових осіб органів державної влади є забезпечення як публічного, так і суспільного інтересів, які є нерозривно пов'язаними. Відтак, посадові особи органів державної влади під час здійснення державної діяльності постійно роблять вибір між приватним інтересом та її службовими чи представницькими повноваженнями, що рівноцінно вибору між приватним та суспільним інтересами.

Також, як наголошує О. Банчук: «У публічно-правових відносинах можуть проявлятися інтереси держави, народу, національної меншини, територіальної громади, окремих осіб... Інтерес, що є основою публічно-правових відносин, може бути визначений як прагнення забезпечити блага, які мають загальносуспільну вагу, тобто блага, що є важливими не для однієї окремої особи, а для значної кількості людей...» [8, с. 144].

Слід додати, що загалом конфлікт інтересів є природним явищем. Як стверджують О. Зима та О. Просяник: «З одного боку, кожен з нас має особисті інтереси, прагнення, погляди і думки, а з іншого, будучи членом тієї чи тієї суспільної групи, висловлює і підтримує інтереси, прагнення, погляди і думки, властиві членам даної групи» [9, с. 234].

Однак, особливість конфлікту інтересів державного службовця полягає в його спеціальному статусі як представника держави.

Відповідно до пункту 4 частини 1 статті 2 Закону України «Про державну службу» посада державної служби – це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками у межах повноважень, визначених частиною першою статті 1 цього Закону [10].

Відтак, у порівнянні із загальним конституційним статусом особи, статус державного службовця передбачає певні обмеження, співмірні обсягу його повноважень. Поряд з тим, І. Пастух зазначає, що «зі вступом на публічну службу службовці наділяються додатковими правами, притаманними лише їм, наприклад, на присвоєння чергового рангу, більш раннього виходу на пенсію тощо» [11, с. 142].

Проте у контексті досліджуваного питання постає проблема співвідношення правового статусу державного службовця як посадової особи та як людини.

З точки зору філософії, Л. Павлишин наголошує на тому, що рівень свободи людини залежить від ситуації у суспільстві, розвитку науки і техніки, демократизації суспільних відносин тощо. Оскільки будь-яка свобода передбачає відповідальність: людина вільна і водночас невольна, оскільки жити у суспільстві і бути цілковито вільним від нього неможливо [6, с. 18].

Відтак, необхідно розуміти, де проходить межа між правом на особисте життя (закріплене в статті 32 Конституції України [12]) та принципом прозорості діяльності державних службовців, щоб визначити, в яких випадках матиме місце конфлікт інтересів.

Варто звернутися до практики Конституційного Суду України (далі – КСУ) щодо міри та доцільності обмеження конституційних прав людини в окремих випадках. У Рішенні від 21 грудня 2004 року № 61513/00 КСУ посиляється на практику Європейського суду з прав людини, а саме справу «Бусуйок проти Молдови» («Busuiok v. Moldova»), де визначено: «За обставин, коли виникає конкуренція прав і свобод людини у здійсненні їхнього захисту, має бути застосовано принцип пріоритетності». Також у Рішенні від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 КСУ наголошує: «Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями». Крім того, у Рішенні від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 встановлено: «Особистим життям фізичної особи є її поведінка у сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності, яка здійснюється, зокрема, під час виконання особою функцій держави або органів місцевого самоврядування» [13]. Відповідно, межі

компетенції державних службовців законодавчо визначені, а діяти на власний розсуд він може лише в окремих випадках, передбачених законом. Мова йде про наявність у посадовця дискреційних повноважень – таких, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за таких обставин [14, с. 20].

У пункті 10 частини 1 статті 8 цього Закону передбачено, що державний службовець зобов'язаний запобігати виникненню реального, потенційного конфлікту інтересів під час проходження державної служби. Згідно з пунктом 7 частини 1 статті 84 Закону України «Про державну службу» наявність у державного службовця реального чи потенційного конфлікту інтересів, який має постійний характер і не може бути врегульований в інший спосіб є підставою для державної служби у зв'язку із втратою права на державну службу або його обмеженням.

У свою чергу, у випадку настання реального конфлікту інтересу, у разі переваги приватного інтересу над публічним в межах здійснення посадових повноважень, державний службовець може бути притягнутий до адміністративної відповідальності.

Відповідно до частин 1, 2 статті 172-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) неповідомлення особою у встановлених законом випадках та порядку про наявність у неї реального конфлікту інтересів тягне за собою накладення штрафу від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Вчинення дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів тягнуть за собою накладення штрафу від 200 до 400 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [15].

За даними Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (аналітика за період з 04.02.2019 по 03.03.2024), за частиною 1 статті 172-7 КУпАП було порушено 1408 проваджень, за частиною 2 статті 172-7 КУпАП – 1456. При цьому, за період 2020 р. – за частинами 1, 2 статті 172-7 КУпАП по 158; за період 2021 р. – за частиною 1 статті 172-7 КУпАП – 253, за частиною 2 статті 172-7 КУпАП – 257; за період 2022 р. – за частиною 1 статті 172-7 КУпАП – 177, за частиною 2 статті 172-7 КУпАП – 176; за період 2023 р. – березень, 2024 р. – за частиною 1 статті 172-7 КУпАП – 733 проваджень, за частиною 2 статті 172-7 КУпАП – 784 [16].

Як відомо, притягнення до юридичної відповідальності є одним з найбільш поширених способів боротьби з корупційними проявами. Однак, виникає питання, наскільки ефективним з огляду на те, що кількість правопорушень з кожним роком зростає. Крім того, як наголошено в абзаці 8, 9 підпункту 1.3.2 пункту 1.3. Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки» від 4 березня 2023 р. № 220: «Не всі антикорупційні обмеження забезпечені відповідним видом відповідальності. Так, порушення обмеження після припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування, не зумовлює негативних наслідків для порушника, а тому сприяє вчиненню нових порушень такого обмеження. Це відбувається у зв'язку з неможливістю застосування дисциплінарної відповідальності з огляду на специфіку обмеження, яке починає діяти тоді, коли особа вже припинила виконання функцій держави та місцевого самоврядування, а також відсутністю адміністративної відповідальності за порушення зазначеного обмеження».

У абзаці 1 підпункту 1.3.3 пункту 1.3 цієї Постанови зазначено: «На сьогодні відсутнє законодавче регулювання лобістської діяльності, яке дало б змогу запобігати поширенню корупційних практик у процесі взаємодії представників різних груп інтересів з представниками органів влади, забезпечити гласність і відкритість ухвалення державних рішень» [17].

Запобігання та боротьба з випадками конфлікту інтересів лежить в площині рівня правової свідомості та правової культури державних службовців. Як зауважує О. Кануннікова, «якими б різноманітними не були моральні відносини за змістом, тобто які б обов'язки вони не накладали на людину, в яких би вчинках не реалізовувались, – їх внутрішнім вістрям є ставлення особистості до суспільства. Істотною ознакою морального ставлення особистості до суспільства є її ставлення до суспільного блага як вищої, пріоритетної цілі, найважливішої для неї цінності» [18, с. 483–484].

Загальні принципи, норми та вимоги до правил етичної поведінки державних службовців визначені, зокрема, Законом України «Про державну службу», Законом України «Про запобігання корупції» та загальними правилами етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затвердженими наказом Національного агентства з питань державної служби від 05.08.2016 № 158 та іншими правовими актами.

Важливо, щоб етичні стандарти існували не лише де-юре, а також де-факто та укорінилися у свідомості кожного посадовця. Правова культура базується не лише на законодавчо закріплених правилах поведінки державних службовців, а на критерії «якості закону» як складового принципу верховенства права.

На сьогоднішній день поряд з правовими нормами не менш важливе значення відіграють позиції Верховного Суду та рішення КСУ. Відповідно до частини 2 статті 3 Конституції України головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини; забезпечення прав і свобод, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод (Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004).

У пунктах 11 та 75 Висновку № 11 (2008) Консультативної Ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень» зазначено, що до числа зовнішніх показників, від яких залежить якість судового рішення, відноситься якість законів, прийнятих законодавчими органами (зокрема, досконалість написання проектів законів або чіткість у змісті законів, а також відсутність порушень процесуальних правил) [19]. За умови, що закон перестає бути зручним інструментом для прийняття «підходящого» рішення, за умови відчутності колізій та прогалин в законодавстві, які посадовці можуть використовувати для задоволення власного інтересу, за умови існування в правовому полі абсолютної поваги до закону та страху його порушити, може формуватися висока правова культура не лише конкретного індивіда, а органів державної влади загалом, що має наслідком зростання довіри громадськості до державних інституцій.

Зразковою в цьому аспекті є справа «Мербері проти Медісона» (1803 р.). І хоча її історичне значення полягає у створенні доктрини юридичного перегляду, критично оцінюючи передісторію прийняття відповідного рішення, можна зробити висновок, що справа була присвячена вирішенню проблеми гучного конфлікту інтересів на рівні держави. Так, у 1800 р. на президентських виборах у США переміг республіканець Томас Джефферсон, який змінив на цій посаді федераліста Джона Адамса. В останній день своїх президентських повноважень Адамс зробив спробу призначити на посади суддів, які ще були вакантними, прихильників своєї партії, і навіть встиг провести голосування по їх кандидатурах в сенаті, в тому числі і по кандидатурі Мербері (тобто, задовольнити власні політичні інтереси, користуючись повноваженнями на займаній посаді). Джон Маршалл, обіймаючи на той час дві посади – Головного секретаря (який мав іти у відставку) і нового Верховного судді, підписав і скріпив печаткою накази про призначення. Проте Мербері так і не був призначений на

посаду судді до того, як Джефферсон зайняв свою посаду президента. Державний секретар Джефферсона, Джеймс Медісон, відмовився видавати наказ про призначення, внаслідок чого Мербері вимушений був подати позов до Верховного Суду. Головний суддя Джон Маршалл, який за своїми політичними поглядами був федералістом, заявляв, що Медісон вчинив незаконно, відмовивши Мербері в наданні посади. Коли наказ про призначення був підписаний і скріплений печаткою, Мербері вже став суддею, підпадаючи під захист закону про неусунення з посади. В результаті, справа була вирішена не на користь Мербері [20, с. 291].

Головний суддя Маршал зазначив: «Верховний Суд США застосовує приписи Конституції так, як розуміє і скасовує правові акти Конгресу, якщо вони суперечать верховному (федеральному) праву. Лише судова влада повинна вказувати на те, що є законом, а тому суд, який застосовує норму права, вирішуючи спір, зобов'язаний пояснити і вилучити її. Якщо два закони суперечать один одному, то лише суд повинен вирішити, який з них необхідно застосувати. Якщо закон суперечить Конституції, а вирішуючи питання необхідно застосувати закон і Конституцію, судам необхідно керуватися тільки Конституцією, оскільки вона має вищу юридичну силу» [21, с. 37].

На підставі всього вищенаведеного можна зробити висновок, що наявність у фізичної особи статусу поса-

дової особи органу держави (представника держави) зобов'язує її діяти в межах та у спосіб, визначених законом. Така особа наділяється відповідним обсягом повноважень, які спрямовані на забезпечення як публічного, так і суспільного інтересів, що, у свою чергу, є нерозривно пов'язаними. Пріоритет приватного інтересу над публічним/суспільним є правопорушенням та тягне за собою притягнення порушників до юридичної відповідальності. Однак, карального методу недостатньо для протистояння випадкам конфлікту інтересів державних службовців.

Доцільно наголосити, що основним способом мінімізації ризиком конфлікту інтересів у діяльності державних службовців є підвищення рівня їх правової свідомості та правової культури. Важливу роль в цьому питанні відіграє законодавче закріплення відповідних етичних стандартів, проте їх дієвість залежить значної мірою від особистості кожного службовця, його життєвих принципів і пріоритетів. Етичні стандарти повинні існувати не лише де-юре, а також де-факто та укорінитися у свідомості кожного посадовця. Крім того, рівень правової культури ґрунтується на критерії «якості закону» як складового принципу верховенства права, що загалом дає змогу говорити про формування громадянського суспільства та правової держави, гарантування прав і свобод людини і громадянина задля викорінювання із суспільної свідомості допустимості конфліктів інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків. *Центр Разумкова*. URL: <http://surl.li/uawbw> (дата звернення 20.05.2024).
2. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Центр Разумкова*. URL: <http://surl.li/uawbz> (дата звернення 20.05.2024).
3. Загальнонаціональне опитування «Стан корупції в Україні. Сприйняття, досвід, ставлення». *Програма сприяння громадській активності «Долучайся!»*. URL: <http://surl.li/uawbs> (дата звернення 20.05.2024).
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Конвенція від 31 жовтня 2003 року. URL: <http://surl.li/uawse> (дата звернення 20.05.2024).
5. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 20.05.2024).
6. Павлишин Л. Г. Людина і суспільство: конфлікт інтересів та необхідність взаємодії. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. Вип. 2. С. 18-23.
7. Денисюк М.В. Взаємозв'язок та взаємодія громадянського суспільства та держави (теоретико-правові аспекти). *Часопис Київського університету права*. 2011. Вип. 4. С. 86–89.
8. Банчук О.А. Підстави розмежування публічного та приватного права в Україні. *Публічне право*. 2011. Вип. 2. С. 143–151.
9. Зима О. Г., Просняк О. П. Функційно-прагматичне розуміння політичного скандалу і суспільного конфлікту. *Людина в українському суспільстві в системі цінностей прав людини: сучасний вимір медіадіяльності*: Всеукр. наук.-практ. конф. (14 травня 2021 р.). Київ, 2021. С. 233–238.
10. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (із змінами).
11. Пастух І. Межі службових та представницьких повноважень у конфлікті інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. Вип. 10. С. 140–145.
12. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (із змінами).
13. Межі та обмеження. Втручання. *Конституційний Суд України*. URL: <http://surl.li/uawso> (дата звернення 28.05.2024).
14. Методичні рекомендації щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, дотримання обмежень щодо запобігання корупції. *НАЗК*. 153 с. URL: <http://surl.li/uawcs> (дата звернення 28.05.2024).
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122 (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
16. Аналітика реєстру. *Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення*. URL: <http://surl.li/uawcv> (дата звернення 28.05.2024).
17. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки: Постанова КМ України від 4 березня 2023 року № 220. URL: <http://surl.li/uawcw> (дата звернення 28.05.2024).
18. Кануннікова О.Р. Формування правової культури в українському суспільстві в контексті побудови і розвитку демократичної, соціальної та правової держави: проблеми та перспективи. *Фінансова система України: актуальні питання, досягнення та можливості розвитку*: матер. XI Симпозіуму (22 листопада 2018 р.). Харків, 2018. С. 483–485.
19. Берназюк Ян. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *Судова влада України*. URL: <http://surl.li/uawdf> (дата звернення 29.05.2024).
20. Черняк Є. В. Функція судового конституційного контролю в Україні та США. *Наукові записки*. 2002. Т. 20. С. 291–293.
21. Добош З. Конституційний контроль Верховного Суду США: види правотворчості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2019. Вип. 22. С. 34–40.

КОНТЕНТ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ: ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CONTENT IN SOCIAL NETWORKS: FEATURES OF LEGAL REGULATION UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL STATE

Єфіменко І.В., науковий співробітник наукової лабораторії
по боротьбі з кіберзагрозами Центру кібербезпеки

*Навчально-науковий інститут інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій
Національної академії Служби безпеки України*

Стаття присвячена одній з актуальних проблематик в умовах воєнного стану – правове регулювання контенту, що розміщується в соціальних мережах. Нормативно-правове регулювання контенту в соціальних мережах має на меті забезпечити систему контролю та регулювання, які спрямовані на захист держави, окремих фізичних осіб і підприємств. За результатами аналізу нормативно-правових актів, що забезпечують суспільні відносини у досліджуваній сфері, з'ясовано, що правове регулювання в даній сфері, особливо в частині законодавчого забезпечення, є досить фрагментарним та непослідовним, воно фактично відсутнє. Тобто специфічного правового регулювання контенту в соціальних мережах в національному законодавстві не існує, хоча перші кроки щодо регулювання контенту у соціальних мережах, зроблені у національному законодавстві, певним чином відстають від схожих кроків, зроблених провідними країнами світу. Зокрема, правове регулювання досліджуваного питання у провідних країн світу містить конкретні вимоги до контенту в цифрових або соціальних медіа. Європейський Союз ухвалив низку правил для регуляції контенту в соціальних мережах, які мають на меті забезпечити безпечніше онлайн-середовище для користувачів і встановити чіткі стандарти роботи технологічних компаній, одночасно сприяючи цифровізації. Адже цифрові медіа та послуги не підпадають під дію одного типу законодавства – на них можуть поширюватися закони про рекламу, торгівлю, захист даних, закони про захист осіб з особливими потребами та протидію дискримінації, закони про інтелектуальну власність тощо. Також багато моментів в цифрових платформах часто підпадають не тільки під правове регулювання, а й під вплив різноманітних моральних та етичних стандартів. А громадянське суспільство дуже чутливо відносно до всіляких обмежень в медіа. Тому сьогодні низка законів та підзаконних актів здебільшого регулюють загальні питання контенту в засобах масової інформації, хоча контент в соціальних мережах справляє не менший вплив на свідомість населення країни.

Ключові слова: контент, соціальні мережі, воєнний стан, інформація, інформаційний простір.

The article is devoted to one of the current issues in the conditions of martial law – the legal regulation of content posted on social networks. The regulatory and legal regulation of content in social networks aims to provide a system of control and regulation aimed at protecting the state, individual individuals and enterprises. Based on the results of the analysis of legal acts that ensure social relations in the researched area, it was found that legal regulation in this area, especially in terms of legislative support, is quite fragmented and inconsistent, it is actually absent. That is, there is no specific legal regulation of content in social networks in national legislation, although the first steps to regulate content in social networks, made in national legislation, are somewhat behind similar steps taken by leading countries of the world. In particular, the legal regulation of the researched issue in the leading countries of the world contains specific requirements for content in digital or social media. The European Union has adopted a series of rules to regulate content in social networks, which aim to provide a safer online environment for users and set clear standards for the operation of technology companies, while promoting digitalization. After all, digital media and services are not subject to the same type of legislation – they may be subject to advertising, trade, data protection, disability and anti-discrimination laws, intellectual property laws, etc. Also, many moments in digital platforms are often subject not only to legal regulation, but also to the influence of various moral and ethical standards. And civil society is very sensitive to all kinds of restrictions in the media. Therefore, today a number of laws and by-laws mostly regulate general issues of content in mass media, although content in social networks exerts no less influence on the consciousness of the country's population.

Key words: content, social networks, martial law, information, information space.

Соціальні мережі змінили суспільне життя у світі та в Україні, зокрема, створивши нову реальність у соціальних комунікаціях. Їх вплив на формування світогляду суспільства та громадянської позиції, можливості організації та координації людства важко переоцінити. Позитивний вплив соціальних платформ на інформаційний та культурний розвиток людства, та в той же самий час, ті загрози, які несуть мережі суспільству, державі, економіці та кожному користувачу, їх масовість та глобалізація (інтернаціоналізація) потребують державного та правового регулювання.

За даними найавторитетнішого світового порталу DataReportal щодо впровадження та використання цифрових технологій в Україні на початку 2024 року:

- було 29,64 млн інтернет-користувачів та рівень проникнення становив 79,2%;
- було 24,30 млн користувачів соціальних мереж, що дорівнювало 64,9% загального населення;
- фейсбук мав 13,85 млн користувачів в Україні, що становить приблизно 37% від загальної чисельності населення. Месенджер від Meta охопив 8,6 млн користувачів у нашій країні. Також 12,4 млн українців на початок року були користувачами інстаграму. Ютуб станом на січень мав 24,3 млн користувачів в Україні, а це 64,9% від загальної чисельності населення. Тікток в Україні на початку року мав 16,47 млн

користувачів віком від 18 років і старше. Соцмережа LinkedIn мала в Україні 5,1 млн користувачів. Х на початок поточного року мала 4,55 млн користувачів в Україні [1].

Воєнний стан в Україні докорінно змінив всі суспільні, політичні та економічні процеси в країні, зокрема і в сфері регулювання медіа-простору. В умовах «гібридної війни», коли ворог активно застосовує медіа, в тому числі соціальні платформи, як засіб реалізації своїх цілей та впливу на громадську думку, проводячи масовані спеціальні операції в інтернеті, питання змісту (контенту) цифрових публікацій стає вкрай важливим вже не з точки зору тільки правового захисту суспільства та кожного користувача, але й в цілому національної безпеки.

Окремі аспекти, пов'язані з вивченням регулювання контенту в соціальних мережах в своїх дослідженнях розглядала низка вчених, зокрема: М. Бліхар, О. Караман, В. Мосійчук, М. Нагірна, І. Нарбут, О. Осадько, М. Петришина, С. Правник, І. Причепя, В. Романюк, С. Савченко, О. Сметанюк, В. Татарова, І. Чирак, О. Чуранова та інші. Проте окремі аспекти досліджуваної проблематики залишилися висвітлені не у повному обсязі.

Метою статті є розкриття особливостей регулювання контенту в соціальних мережах, зокрема, в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. За даними дослідження, що проводилося на замовлення Громадянської мережі ОПОРА у 2023 році найпопулярнішим джерелом інформації для українців залишаються соціальні мережі – їх обирають 77,9% опитаних. На другому місці опинилося телебачення з 62,5%, на третьому – інтернет (без урахування соціальних мереж) – 57,7%. Дещо популярнішими порівняно з минулим роком стали радіо (33,7%) та друковані ЗМІ (17,8%). Соціальні мережі є ключовим джерелом інформації і для жінок (76,2%), і для чоловіків (80%). У 2023 році телебачення та соціальні мережі майже зрівнялися за рівнем довіри. З незначним відривом лідерство зберігає телебачення (61,1%), а соціальним мережам довіряють лише на 1,1% менше опитаних. Рейтинг найпопулярніших соціальних мереж не змінився з минулого року: найбільше українці використовують Telegram (71,3%), YouTube (66,2%) та Facebook (55%). Також 50% опитаних споживають новини у Viber, 29,5% – в Instagram, 25,1% – у TikTok, 8,3% – у Twitter [2].

Аналіз даних попередніх років засвідчує, що кількість інтернет-користувачів за два роки повномасштабної війни знизилася з 31,1 млн до 29,64 млн, або на 1,46 млн осіб. Тим не менше вплив соціальних платформ залишається домінуючим в суспільстві країни.

Питання регулювання контенту медіа є вкрай чутливим для суспільства та часто межує в громадській думці із цензурою. Цензура як перешкодження свободі думки і слова, вільному вираженню думок та переконань, в Україні заборонена законодавством – Конституцією України та рядом інших законів. Зокрема, ст. 15 Конституції України безпосередньо забороняє цензуру. А ст. 309 Цивільного Кодексу України визначає, що цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається. Також в ст. 24 Закону України «Про інформацію» закріплено заборону втручатися у професійну діяльність журналістів, контролювати зміст поширюваної інформації, зокрема з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчувати суспільно необхідну інформацію, накладати заборону на висвітлення окремих тем, показ окремих осіб або поширення інформації про них, обмежувати критику суб'єктів владних повноважень.

Також окремі аспекти свободи формування контенту врегульовані ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації», у якій висвітлюється заборона створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації. Не допускається вимога попереднього погодження повідомлень і матеріалів, які поширюються друкованими засобами масової інформації, а також заборона поширення повідомлень і матеріалів з боку посадових осіб державних органів, підприємств, установ, організацій або об'єднань громадян. А ст. 5 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» забороняє цензуру інформаційної діяльності телерадіоорганізації. Не вмотивоване законодавством України втручання органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, громадських чи релігійних об'єднань, їх посадових осіб чи працівників, а також власників у сферу професійної діяльності телерадіоорганізації не допускається. Також ст. 2 Закону України «Про інформаційні агентства» забороняє цензуру інформації, поширюваної інформаційними агентствами, а також створення будь-яких органів, установ або посад, діяльність яких була б пов'язана з цензурою масової інформації.

Водночас як влада, так і потужні фінансові кола, не раз спрямовували інформаційні потоки у вигідному для них напрямку, використовували приховану цензуру щодо опозиційних ЗМІ (адміністративні заходи з обмеження ефірного часу, тиск на редакції друкованих та Інтернет-видань). Нині в Україні продовжують розвиватися громадянське суспільство та незалежна журналістика, які намагаються реагувати на будь-які спроби обмеження свободи

слова. Безперервний моніторинг свободи слова в Україні здійснюється також європейською громадськістю [3].

Як зазначають дослідники правого регулювання медіа, в умовах воєнного стану, коли інформаційний простір стає полем битви, а соціальні мережі та онлайн-платформи перетворюються на майданчики для інтенсивної комунікації, роль блогерів, фіксерів та інших медіа-акторів стає особливо вагомим. Їхні публікації мають значний вплив на суспільну думку, формуючи ставлення громадян до подій та рішень влади. Зростання впливу соціальних мереж несе з собою нові виклики – з одного боку, важливо зберегти свободу слова та забезпечити доступ до інформації; з іншого боку, виникає гостра потреба в забезпеченні інформаційної безпеки, адже дезінформація та пропаганда можуть мати руйнівні наслідки [4].

Нормативно-правове регулювання контенту в соціальних мережах має на меті забезпечити систему контролю та регулювання, які спрямовані на захист держави, окремих фізичних осіб і підприємств. Проте, сьогодні ми схилиємось до думки, що правове регулювання в даній сфері, особливо в частині законодавчого забезпечення, є досить фрагментарним та непослідовним, якщо не сказати, що воно фактично відсутнє.

Перші спроби правового врегулювання медіа-контенту, зокрема в підзаконних актах, були зроблені після початку «гібридної» агресії РФ. У зв'язку з агресією Росії 15 травня 2017 року президент України Петро Порошенко своїм Указом № 133/2017 ввів у дію рішення РНБО від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», яке передбачає блокування на території України ресурсів російського холдингу Вконтакте, Яндекс та інших [5]. 23 березня 2021 року Президент України Володимир Зеленський Указом № 109/2021 увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», що передбачає заборону провайдером на надання доступу до таких ресурсів (включно із субдоменами) строком на 3 роки. Цей документ також продовжує обмеження доступу до раніше заблокованих сайтів [6].

Наголосимо, що Закон України «Про медіа» (далі – Закон) вперше у Європі визначив положення про правове регулювання діяльності медіа в умовах збройної агресії [7], що закріплені у Розділі IX «Особливості правового регулювання діяльності медіа в умовах збройної агресії». Положення цього розділу:

- визначають обмеження щодо змісту інформації в медіа, пов'язані зі збройною агресією;
- встановлюють обмеження щодо структури власності та фінансування медіа під час збройної агресії;
- окреслюють особливості регулювання діяльності у сфері медіа на тимчасово окупованих територіях.

При цьому Розділ IX Закону є обмеженим у часі, тобто визначені ним положення починають працювати з моменту визнання Верховною Радою України певної держави державою-агресором (державою-окупантом), і його дія триває ще протягом п'яти років із дня прийняття Парламентом рішення про скасування такого статусу. Упродовж такого п'ятирічного строку Верховна Рада зобов'язана щорічно переглядати необхідність застосування передбачених цим розділом обмежень та ухвалювати постанову про продовження дії чи скасування чинності положень цього розділу.

Отже, проаналізованими вище положеннями фактично було встановлено обмеження, відповідальність і особливі процедури діяльності засобів масової інформації, в тому числі й цифрових [8]. За офіційним повідомленням Верховної Ради, згаданий Закон був розроблений з метою імплементації Директиви Євросоюзу про аудіовізуальні

медіапослуги. Він отримав позитивну оцінку експертів Ради Європи. Закон охарактеризований як, «фактично, найбільша українська медійна реформа з 90-х років, коли ухвалювалося медійне законодавство» [9].

З-поміж іншого у Законі врегульовані окремі аспекти змісту контенту, що розміщується в медіа-просторі, в особливих умовах воєнного стану. А саме, йдеться про заборону суб'єктам у сфері аудіовізуальних, друкованих та онлайн-медіа поширювати:

- інформацію, що висвітлює збройну агресію проти України як внутрішній конфлікт, громадянський конфлікт чи громадянську війну, якщо наслідком цього є розпалювання ворожнечі чи ненависті або заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності;

- недостовірні матеріали щодо збройної агресії та діянь держави-агресора (держави-окупанта), її посадових осіб, осіб та організацій, що контролюються державою-агресором (державою-окупантом), у разі, якщо наслідком цього є розпалювання ворожнечі чи ненависті або заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності;

- програми та матеріали (крім інформаційних та інформаційно-аналітичних програм), одним із учасників яких є особа, внесена до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці;

- музичні фонограми, відеограми, музичні кліпи, розповсюдження яких заборонено відповідно до законодавства.

Крім того, закріплений обов'язок суб'єктів всі матеріали в інформаційних та інформаційно-аналітичних програмах, що висвітлюють діяльність органів влади держави-агресора (держави-окупанта), мають супроводжуватися повідомленням про статус держави-агресора (держави-окупанта).

Водночас, перші кроки щодо регулювання контенту у соціальних мережах, зроблені у національному законодавстві, певним чином відстають від схожих кроків, зроблених провідними країнами світу. Зокрема, правове регулювання досліджуваного питання у провідних країн світу містить конкретні вимоги до контенту в цифрових або соціальних медіа, а саме:

- захист даних і конфіденційність;
- захист прав осіб з інвалідністю та протидія дискримінації;
- захист комерційної власності (бренду, торгової марки, інтелектуальної власності);
- захист підприємницьких (комерційних) прав суб'єктів господарювання;
- дотримання стандартів інтернет-медіа та інтернет-простору в цілому.

Європейський Союз ухвалив низку правил для регуляції контенту в соціальних мережах, які мають на меті забезпечити безпечніше онлайн-середовище для користувачів і встановити чіткі стандарти роботи технологічних компаній, одночасно сприяючи цифровізації. У 2022 році парламент та уряди ЄС прийняли два важливі нові закони для створення більш справедливого та безпечного онлайн-світу: Закон про цифрові ринки та Закон про цифрові послуги (the Digital Markets Act and the Digital Services Act). Загалом, ідея полягає в тому, що «те, що є незаконним офлайн, має бути незаконним і онлайн».

Закон про цифрові послуги (далі – DSA) регулює діяльність онлайн-посередників і платформ, таких як маркетплейси, соціальні мережі, платформи для обміну вмі-

стом, магазини програм, а також онлайн-платформи для подорожей і проживання. Його головна мета – запобігти незаконній та шкідливій діяльності в Інтернеті та поширенню дезінформації. Він забезпечує безпеку користувачів, захищає основні права та створює справедливе та відкрите середовище онлайн-платформи. За коментарем Єврокомісії, DSA захищає споживачів та їхні основні права в Інтернеті, встановлюючи чіткі та пропорційні правила. Він сприяє інноваціям, зростанню та конкурентоспроможності, а також сприяє розширенню невеликих платформ, малому і середньому бізнесу та стартапів. Ролі користувачів, платформ і органів державної влади перебалансовано відповідно до європейських цінностей, у центрі яких – громадяни [10].

Також важливе значення для регулювання контенту соціальних платформ має Європейський закон про свободу засобів масової інформації (The European Media Freedom Act), ухвалений у квітні 2024 року, яким запроваджено механізм запобігання довільному обмеженню або видаленню незалежного медіаконтенту дуже великими онлайн-платформами, такими як X (раніше Twitter), Facebook або Instagram.

Загалом, Єврокомісія зазначає, що вільні засоби масової інформації (далі – ЗМІ) є ключовою опорою кожної демократії та мають важливе значення для здорової ринкової економіки. У глобальному масштабі Європейський Союз залишається оплотом вільних ЗМІ, встановлюючи стандарт демократичного континенту. Проте тенденції, що викликають занепокоєння, дедалі більше. Спираючись на минулі зусилля, Комісія вжила ряд заходів для захисту свободи ЗМІ та плюралізму в ЄС, а також посилення вільного руху послуг. Кульмінацією цього став Закон про свободу медіа в Європі, який набув чинності 7 травня 2024 року. Нові правила будуть повністю застосовуватися з 8 серпня 2025 року [11].

Європейський закон про свободу ЗМІ запроваджує новий набір правил для захисту плюралізму та незалежності ЗМІ в ЄС. Вони гарантуватимуть, що ЗМІ – державні та приватні – зможуть легше працювати через кордони на внутрішньому ринку ЄС, без надмірного тиску та з урахуванням цифрової трансформації медіа-простору.

Висновок. Сьогодні, в умовах надшвидкого проникнення соціальних мереж в життя людей та враховуючи особливості протистояння повномасштабному вторгненню рф в Україну на першому плані опинилось правове регулювання контенту в соціальних мережах. Проте, встановлення чіткого правового регулювання для онлайн-контенту і медіа, для законодавця є надскладним завданням. Адже цифрові медіа та послуги не підпадають під дію одного типу законодавства – на них можуть поширюватися закони про рекламу, торгівлю, захист даних, закони про захист осіб з особливими потребами та протидію дискримінації, закони про інтелектуальну власність тощо. Також багато моментів в цифрових платформах часто підпадають не тільки під правове регулювання, а й під вплив різноманітних моральних та етичних стандартів. А громадянське суспільство дуже чутливо відноситься до всіляких обмежень в медіа. Враховуючи зазначене вважаємо за доцільне не лише загальне правове регулювання контенту в соціальних мережах, а й регуляцію самих соціальних платформ щодо прозорості та коректності контенту, протидії кіберзалякуванням та переслідуванням, а також щодо висвітлення збройної агресії рф, які не завжди співпадають з офіційною позицією України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітичний портал щодо активності в Інтернет-мережі. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2024-ukraine>.
2. Медіаспоживання українців: другий рік повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ. URL: https://www.oporua.org/polit_ad/mediaspozivannia-ukrayintsiv-drugii-rik-povnomasshtabnoyi-viini-24796.
3. Енциклопедія історії України. НАН України. Інститут історії України. К., 2021. 773 с.
4. Манжула А. А., Дрозд О. Ю. Правове регулювання діяльності журналістів та медіа-працівників в Україні. *Держава та регіони. Серія: «Право»*. 2023. № 4 (82). URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2023/60.pdf.

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 15 трав. 2017 р. № 133/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-17#Text>.
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 бер. 2021 р. «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 23 бер. 2021 р. № 109/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0017525-21#Text>.
7. Правове регулювання діяльності медіа в умовах збройної агресії – розповідаємо, що передбачає Закон «Про медіа». Офіційний сайт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. URL: <https://webportal.nrada.gov.ua/pravove-regulyuvannya-diyalnosti-media-v-umovah-zbrojnoyi-agresiyi-rozpovidayemo-shho-peredbachaye-zakon-pro-media/>.
8. Про медіа : Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/conv#Text>.
9. 31 березня набуває чинності Закон України «Про медіа» Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/234832.html.
10. The Digital Services Act. Ensuring a safe and accountable online environment. URL : https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en.
11. European Media Freedom Act. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/protecting-democracy/european-media-freedom-act_en.

ВІДШКОДУВАННЯ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

REIMBURSEMENT OF EXPENSES FOR PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN THE ADMINISTRATIVE PROCESS OF UKRAINE

Заболотна Г.І., к.ю.н.,
асистент кафедри адміністративного та фінансового права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто концепцію відшкодування витрат на професійну правничу допомогу в адміністративному процесі України. Автор аналізує норми Кодексу адміністративного судочинства України та визначає основні підстави, за наявності яких підлягають відшкодуванню витрати на правничу допомогу адвоката.

Серед основних вимог для відшкодування витрат на професійну правничу допомогу визначено: наявність статусу адвоката; підтвердження понесених витрат доказами, серед яких обов'язково має бути договір про надання правничої допомоги, та детальний опис робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом; витрати мають сплачені адвокату або підлягати оплаті, розмір витрат має визначитися договором про надання правничої допомоги. Витрати на правничу допомогу в адміністративному процесі стягуються за рахунок бюджетних асигнувань суб'єкта владних повноважень, в той час як витрати суб'єкта владних повноважень на адвоката не підлягають відшкодуванню.

У статті звертається увага на критерії співмірності розміру витрат на оплату послуг адвоката із складністю справи, обсягом послуг та витраченим адвокатом часом, а також ціною позову чи значенням справи для сторони. Зазначені критерії співмірності аналізуються з точки зору підходів практики Верховного суду щодо відшкодування витрат на правничу допомогу в адміністративних справах. Зазначається, що у правозастосовчій практиці немає однозначної позиції щодо питання чи може суд самостійно з власної ініціативи зменшувати розмір витрат на правничу допомогу, які підлягають розподілу, чи таке зменшення має здійснюватися тільки за наявності клопотання сторони та доказів неспівмірності розміру витрат зі складністю справи. Автор зазначає, що з огляду на застосування принципу змагальності сторін та принципу відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення, суд не повинен самостійно без клопотання сторони зменшувати розмір витрат на правничу допомогу чи встановлювати, який розмір витрат є співмірним з предметом спору.

Ключові слова: адміністративне судочинство, судові витрати, принципи адміністративного судочинства, представник, адвокат, суб'єкт владних повноважень, адміністративний суд.

The article examines the concept of reimbursement for professional legal assistance expenses in administrative proceedings in Ukraine. The author analyzes the provisions of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine and identifies the main grounds on which the costs of legal assistance provided by an attorney are subject to reimbursement.

Among the main requirements for reimbursement of professional legal assistance expenses are: the presence of the attorney status; confirmation of incurred expenses with the evidence, including necessarily a contract for the provision of legal services and a detailed description of the work (services) provided by the attorney; the expenses must have been paid to the attorney or be payable, and the amount of expenses should be determined by the contract for the provision of legal services. Legal assistance expenses in administrative proceedings are recovered from the budgetary allocations of the public authority, while the expenses of the public authority for an attorney are not subject to reimbursement.

The article highlights the criteria for the proportionality of attorney fees with the complexity of the case, the volume of services, and the time spent by the attorney, as well as the claim value or the significance of the case for the party. These proportionality criteria are analyzed from the perspective of the Supreme Court's practice regarding the reimbursement of legal assistance expenses in administrative cases. It is noted that there is no clear position in judicial practice on whether the court can independently, on its own initiative, reduce the amount of legal assistance expenses to be allocated or whether such a reduction should only occur upon a party's request and proof of the disproportionality of the costs with the complexity of the case. The author points out that, considering the application of the principle of adversarial proceedings and the principle of reimbursement of legal expenses to individuals and legal entities in favor of whom the court decision is made, the court should not independently reduce the amount of legal assistance expenses or determine what amount of expenses is proportional to the subject of the dispute without a party's request.

Key words: administrative proceedings, court costs, principles of administrative proceedings, a representative, an attorney, a public authority, an administrative court.

Постановка проблеми та її актуальність. У 2016 році були внесені зміни до Конституції України щодо правосуддя, які, окрім іншого, стосувалися надання виключного права представництва інтересів особи в суді лише адвокатом, крім невеликої кількості малозначних справ [1]. Ці зміни були імplementовані у Кодекс адміністративного судочинства України, який було викладено у новій редакції Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII [2], та набрав чинності 15.12.2017 року. Таким чином вже майже сім років у переважній більшості адміністративних справ представляти інтереси особи може лише адвокат.

Сторона, яка звертається до адвоката за наданням професійної правничої допомоги, несе тягар оплати вартості послуг адвоката. Разом з тим, витрати на професійну правничу допомогу входять до складу судових витрат

і розподіляються між сторонами за результатами розгляду справи. Тому стороні, яка не є суб'єктом владних повноважень і яка виграла справу, мають відшкодуватися витрати на професійну правничу допомогу.

Окремі питання відшкодування витрат на професійну правничу допомогу в адміністративному судочинстві України висвітлювали Глущенко Л. Г. [3], Шевейко Р. І. [4], Дуліба Є. В., Хмара М. В. [5], Дещенко Р. [6], Колісник С. А. [7] та інші. Однак ці дослідження не стосувалися аналізу судової практики умов та критеріїв відшкодування витрат на професійну правничу допомогу.

Метою цього дослідження є встановити умови відшкодування витрат на професійну правничу допомогу в адміністративному процесі України та запропонувати шляхи їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання питань відшкодування витрат на професійну правничу допомогу передбачено нормами Кодексу адміністративного судочинства України [8] (далі – КАСУ). На щастя,

разом з прийняттям нової редакції КАСУ 2017 року втратив чинність закон, який безпідставно обмежував розмір відшкодування витрат на правничу допомогу – Закон України «Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу у цивільних та адміністративних справах» [9; 2]. Станом на сьогодні, немає законодавчих обмежень щодо розмірів відшкодування витрат на професійну правничу допомогу. Однак КАСУ, а також Верховний суд у своїх постановах, визначили принципи та критерії, які визначають основні вимоги та правила відшкодування витрат на професійну правничу допомогу.

Виходячи із статті 134 КАСУ та інших норм цього Кодексу можна встановити, що витрати на професійну правничу допомогу відшкодовуються іншою стороною за дотримання певних умов.

По-перше, представником має бути адвокат, повноваження якого підтверджені довіреністю або ордером, виданими відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ст. 59 КАСУ), а також свідцтвом про право на заняття адвокатською діяльністю або посвідченням адвоката (ст. 12 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Тобто суд має встановити, що представник є адвокатом, а тому усталеною є практика, що адвокат подає до суду ордер та копію свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю.

По-друге, витрати на правничу допомогу мають бути оплачені або підлягати сплаті згідно договору про правничу допомогу. Тобто якщо сторона не оплачувала за правничу допомогу (наприклад, її представляли про бопочини на основі дружніх відносин) або отримувала її безкоштовно на підставі Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [10], то відповідно сторона не несе жодних витрат і немає підстав для їх компенсації.

По-третє, не підлягають компенсації витрати на адвоката суб'єкта владних повноважень. Тому навіть якщо суб'єкт владних повноважень і понесе документально підтверджені витрати на правничу допомогу, то у зв'язку з його статусом, такі витрати не можна буде відшкодувати і вони не будуть стягуватися з іншої сторони.

По-четверте, витрати на правничу допомогу несуть сторони, а оскільки в адміністративному процесі в основному розглядаються спори між суб'єктом владних повноважень та приватними особами, то такі витрати будуть покладатися на суб'єкта владних повноважень пропорційно до розміру задоволених позовних вимог. Тому якщо треті особи також понесли витрати на правничу допомогу, такі витрати входять до складу судових витрат і розподіляються між сторонами. І хоч прямо в КАСУ не передбачено, що сторони відшкодовують витрати третіх осіб, якщо такі були, проте такий висновок випливає із аналізу норм КАСУ щодо відшкодування витрат, в тому числі на правничу допомогу.

По-п'яте, розмір витрат на правничу допомогу адвоката визначається згідно з умовами договору про надання правничої допомоги. Згідно ч. 1 ст. 27 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» договір про надання правничої допомоги укладається в письмовій формі. І хоч в ч. 2 ст. 27 цього ж Закону передбачено окремі два випадки, коли договір може вчинятися усно, ці випадки не поширюються для представництва особи в суді. Тобто для участі адвоката у судовому процесі має бути укладений письмовий договір про надання правничої допомоги, в якому як істотна умова визначається порядок обчислення і сплати гонорару адвоката.

По-шосте, необхідним є подання доказів щодо розміру витрат на професійну правничу допомогу. Слід зауважити, що на підставі аналізу ч. 3 ст. 134 КАСУ можна встановити поділ законодавцем витрат на професійну правничу допомогу на два види: 1) витрати на правничу допомогу адвоката, і 2) витрати адвоката, необхідні для надання правничої допомоги. У зв'язку з таким поділом відрізняються

докази, які слід подати для підтвердження цих витрат. Так, витрати на правничу допомогу адвоката підтверджуються договором про надання правничої допомоги та, як правило, актами наданих послуг, що підписуються між адвокатом та клієнтом. Законодавець не вимагає, щоб на момент винесення судового рішення були повністю оплачені витрати на правничу допомогу адвоката, адже вартість такої допомоги може бути вже сплачена або підлягати сплаті протягом певного строку. Натомість якщо адвокат поніс витрати, що були необхідні для надання правничої допомоги і згідно договору про правничу допомогу такі витрати компенсуються клієнтом окремо, тоді розмір таких витрат встановлюється на підставі доказів, які підтверджують здійснення відповідних витрат, тобто на момент подання клопотання про відшкодування таких витрат вони вже мають бути понесені і сплачені адвокатом, а адвокат має подати відповідні докази про це.

Тому законодавець вимагає подання учасником справи детального опису 1) робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, та 2) здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги. Виходячи із цього детального опису можна буде визначити, чи подані необхідні докази, які підтверджують розмір витрат на правничу допомогу.

По-сьоме, розмір витрат на оплату послуг адвоката має відповідати критеріям співмірності, передбаченими ч. 5 ст. 134 КАСУ. У разі недотримання цих критеріїв суд може, за клопотанням іншої сторони, зменшити розмір витрат на правничу допомогу, які підлягають розподілу між сторонами. А обов'язок доведення неспівмірності покладається на сторону, яка про це заявляє у клопотанні про зменшення витрат на оплату правничої допомоги адвоката. Оскільки в адміністративному процесі єдиною стороною, що може заявляти про зменшення розміру витрат є суб'єкт владних повноважень, то він відповідно має подавати таке клопотання і доводити порушення критеріїв співмірності.

Згідно з ч. 5 ст. 134 КАСУ розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути співмірним із: 1) складністю справи та виконаних адвокатом робіт (наданих послуг); 2) часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг); 3) обсягом наданих адвокатом послуг та виконаних робіт; 4) ціною позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом вирішення справи на репутацію сторони або публічним інтересом до справи.

Загалом наведені вище критерії співмірності можна охарактеризувати як обґрунтованість та пропорційність розміру витрат, адже розмір витрат на правничу допомогу адвоката має бути обґрунтований складністю справи, обсягом необхідних послуг та часом, витраченим на їх надання. До того ж, розмір витрат на правничу допомогу має бути пропорційним щодо ціни позову чи значення справи для сторони. Тобто критерії співмірності розміру витрат на оплату послуг адвоката корелюються із обґрунтованістю цих витрат та їх пропорційністю щодо предмету справи.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на п. 2 ч. 9 ст. 139 КАСУ, якою встановлено, що при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує чи є розмір таких витрат обґрунтованим та пропорційним до предмета спору, значення справи для сторін, в тому числі чи миг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес. На перший погляд виглядає, що на підставі цієї норми суд може самостійно визнати розмір витрат необґрунтованим чи непропорційним і задоволити вимогу про стягнення витрат на правничу допомогу лише частково або повністю відмовити у задоволенні такої вимоги. Адже ч. 9 ст. 139 КАСУ стосується всіх судових витрат, а значить в тому числі і витрат на правничу допомогу. Тому звернемося до судової практики Верховного суду.

Критерії співмірності неодноразово були предметом розгляду Верховним судом. Так, Верховний суд у багатьох постановках зазначає, що визначаючись із відшкодуванням понесених витрат на правничу допомогу, суд не зобов'язаний присуджувати стороні, на користь якої ухвалене судове рішення, всі понесені нею витрати на професійну правничу допомогу, якщо, керуючись принципами справедливості та верховенства права, встановить, що розмір гонорару, визначений стороною та його адвокатом, є завищеним щодо іншої сторони спору, враховуючи такі критерії, як складність справи, витрачений адвокатом час, значення спору для сторони тощо. (п. 140 Постанови № 640/16003/22 від 16.11.2023 р. [11], Постанова № 140/5295/21 від 21.11.2023 р. [12], Постанова № 560/10132/21 від 29.08.2024 р. [13] та інші).

Крім того, Верховний суд неодноразово зазначав про те, що у застосуванні критерію співмірності витрат на оплату послуг адвоката суд користується досить широким розсудом, який, тим не менш, повинен ґрунтуватися на критеріях, визначених у частині п'ятій статті 134 КАС. Ці критерії суд застосовує за наявності наданих стороною, яка вказує на неспівмірність витрат, доказів та обґрунтування не відповідності заявлених витрат цим критеріям. Тобто, саме зацікавлена сторона має вчинити певні дії, спрямовані на відшкодування з іншої сторони витрат на професійну правничу допомогу, а інша сторона має право на відповідні заперечення проти таких вимог (Постанови № 640/16003/22 від 16.11.2023 р. [11], від 23 квітня 2021 р. у справі № 521/15516/19 [14] тощо).

Разом з тим, принципи реальності та розумності застосовує Європейський суд з прав людини, присуджуючи судові витрати на підставі статті 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Так у справі «Схід/Захід Альянс Лімітед» проти України» зазначено, що заявник має право на компенсацію судових та інших витрат, лише якщо буде доведено, що такі витрати були фактичними і неминучими, а їхній розмір – обґрунтованим. У рішенні ЄСПЛ від 28 листопада 2002 року «Лавентс проти Латвії» зазначено, що відшкодовуються лише витрати, які мають розумний розмір.

У зв'язку із наведеними вище аспектами відшкодування витрат на професійну правничу допомогу викликає подив Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного суду від 23.11.2023 р. у справі № 420/6966/20 [15], у якій Верховний суд підтримує позицію апеляційного суду щодо відмови у задоволенні вимог про відшкодування витрат на професійну правничу допомогу у розмірі 35000,00 грн. у справі щодо оскарження п'яти податкових повідомлень-рішень щодо ПДВ. Позивач подав докази понесених витрат, а саме: договір про надання правової допомоги, заявки на виконання робіт, акт із зазначенням виконаних робіт та кількості затраченого адвокатом часу, а також платіжне доручення, що підтверджувало оплату послуг. Суб'єкт владних повноважень подав до суду апеляційної інстанції заперечення щодо розміру витрат на правничу допомогу. В обґрунтування своєї позиції суб'єкт владних повноважень посилався на те, що заявлений до стягнення розмір витрат є неспівмірним із складністю справи та обсягом наданих послуг [16]. Колегія суддів апеляційної інстанції вважала завищеною визначену позивачем суму витрат на професійну правничу допомогу, а як наслідок вважала за необхідне не стягувати з податкового органу відповідну суму [16]. Натомість Верховний суд зазначив, що оскільки переконливих доказів в обґрунтування співмірності заявлених до компенсації витрат на оплату правничої допомоги адвоката позивачем до суду не надано, то, оцінюючи доводи позивача відносно визначеного розміру витрат на оплату правничої допомоги, та визначаючись щодо співмірності та обґрунтованості заявлених до відшкодування на користь позивача судових витрат, суд апеляційної інстанції обґрунтовано виходив

з фактичного неспіттвердження позивачем розміру судових витрат, відповідно до наданих ним документів [15].

У наведеній справі ні апеляційний, ні касаційний суд не визначили розмір витрат на професійну правничу допомогу, який був би співмірним, а натомість повністю відмовили у їх відшкодуванні, посилаючись на неспівмірність. Суб'єкт владних повноважень не надав доказів неспівмірності, обмежившись лише запереченням із відповідним посиланням. Верховний Суд зазначив, що позивач не надав доказів співмірності витрат, хоча відповідно до ч. 7 ст. 134 КАС України, обов'язок доведення неспівмірності покладається на сторону, яка подає клопотання про зменшення витрат на правничу допомогу, тобто на суб'єкта владних повноважень у цій справі. Важливо зазначити, що предметом розгляду була лише співмірність розміру витрат, оскільки ні суди, ні суб'єкт владних повноважень не мали питань щодо їх реальності або фактичної оплати. Тому позиція Касаційного адміністративного суду викликає здивування, адже логічно було б, посилаючись на неспівмірність витрат, встановити їх співмірний розмір і, відповідно до ч. 6 ст. 143 КАС України, зменшити суму витрат, яка підлягає відшкодуванню, замість повної відмови у їх відшкодуванні [17, с. 348].

З наведених вище норм права та правових позицій Верховного суду робимо висновок, що у правозастосовчій практиці немає однозначної позиції, чи має право суд самостійно на власний розсуд змінювати розмір витрат на правничу допомогу, які підлягають розподілу між сторонами, чи суд може розглядати це питання тільки за клопотанням сторони, яка заявляє про неспівмірність витрат на правничу допомогу адвоката. Вважаю, що тут суд має застосовувати принцип змагальності та вимоги ч. 6, 7 ст. 134 КАСУ про те, що лише сторона, яка заявляє про неспівмірність витрат, має доводити факт необґрунтованості та непропорційності розміру витрат, а суд може оцінити аргументи і доводи та приймати рішення. Слід виходити з того, що норми ч. 5–7 ст. 134 КАСУ є спеціальними щодо норми ч. 9 ст. 139 КАСУ з огляду на предмет регулювання, адже ст. 134 КАСУ стосується лише витрат на правничу допомогу, в той час як ч. 9 ст. 139 КАСУ – розподілу всіх судових витрат.

Слід також взяти до уваги норми Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», відповідно до ст. 30 якого гонорар є формою винагороди адвоката за здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту. При встановленні розміру гонорару враховуються складність справи, кваліфікація і досвід адвоката, фінансовий стан клієнта та інші істотні обставини. Гонорар має бути розумним та враховувати витрачений адвокатом час.

Тобто при встановленні розміру гонорару адвокат та клієнт враховують, окрім складності справи, також кваліфікацію та досвід адвоката. Натомість в КАСУ немає жодного критерію чи можливості враховувати при оцінці розміру витрат на правничу допомогу кваліфікацію та досвід адвоката, адже законодавець такого не передбачив.

Ще одним аргументом на користь максимально повного відшкодування витрат на правничу допомогу є принцип відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення, що передбачений п. 10 ч. 3 ст. 2 КАСУ. Адже фізична чи юридична особа очевидно не зобов'язана знати всі юридичні нюанси щодо відшкодування витрат на правничу допомогу, вона звертається до суду за захистом та платить адвокату гонорар, несе певні витрати. Тому у разі програшу справи такому позивачеві слід компенсувати всі витрати, які він поніс. Більше того, можливість стягнення всіх понесених судових витрат за рахунок бюджетних асигнувань суб'єкта владних повноважень спонукатиме такі суб'єкти владних повноважень дотримуватися закону та не порушувати прав інших осіб, якщо вже аналогічні справи були предметом судового розгляду.

Висновки. На підставі комплексного аналізу правових позицій Верховного суду та норм Кодексу адміністративного судочинства України можна сформулювати такі вимоги щодо відшкодування витрат на професійну правничу допомогу в адміністративному процесі:

1. Особа-представник має бути адвокатом та підтвердити свій статус відповідним документом.
2. Витрати на правничу допомогу мають бути оплачені або підлягати сплаті згідно договору про правничу допомогу;
3. Не підлягають компенсації витрати на адвоката суб'єкта владних повноважень.
4. Витрати на правничу допомогу стягуються за рахунок бюджетних асигнувань суб'єкта владних повноважень
5. Розмір витрат на правничу допомогу адвоката визначається згідно з умовами договору про надання правничої допомоги.
6. Сторона, яка заявляє про відшкодування витрат на правничу допомогу зобов'язана подати докази щодо розміру витрат на професійну правничу допомогу. Серед доказів необхідно подати детальний опис робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, та здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги.

7. Слід дотримуватися принципу співмірності витрат на професійну правничу допомогу відповідно до критеріїв, викладених у ч. 5 ст. 134 КАС України. Суд може зменшити розмір витрат, якщо вони не співмірні. Обов'язок доведення неспівмірності витрат покладається на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат на оплату правничої допомоги адвоката, які підлягають розподілу між сторонами.

Вважаю, що неправильно є судова практика, коли суд без клопотання сторони на власний розсуд зменшує розмір витрат на правничу допомогу адвоката. Адже в такому порушується принцип змагальності сторін та принцип відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення. Практика відшкодування судових витрат має працювати таким чином, щоб максимально захищати особу, право якої порушене і яка довела це порушення в судовому порядку, та не допускати нових порушень з боку суб'єкта владних повноважень. Натомість існуюча практика відшкодування витрат на правничу допомогу не відображає цих важливих принципів, а тому потребує зміни та удосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
2. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
3. Глущенко Людмила Григорівна. Судові витрати в адміністративному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 20 с.
4. Шевейко Р.І. Витрати в адміністративному процесі за законодавством України: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 20 с.
5. Дуліба, С. В., & Хмара, М. В. Відшкодування витрат на правову допомогу в адміністративному судочинстві. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє : тези доп. учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2021 р.)*, 2021, 201-204. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/duliba
6. Дещенко Р. Відшкодування судових витрат (судова практика). *Юридична газета online*. 2021. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/actual/vidshkoduvannya-sudovih-vitrat-sudova-praktika.html>.
7. Колісник С. А. Витрати, пов'язані із розглядом справ адміністративними судами в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 206 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2021/Kolisnyk.pdf.
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (з наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, 37. Ст. 446.
9. Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу у цивільних та адміністративних справах : Закон України від 20.12.2011 р. № 4191-VI : станом на 15 груд. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4191-17#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
10. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI : станом на 28 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
11. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі №640/16003/22 від 16.11.2023р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114972691>
12. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 140/5295/21 від 21.11.2023р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115077933>
13. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 560/10132/21 від 29.08.2024р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121280920>
14. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 521/15516/19 від 23.04.2021р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96498271>
15. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 420/6966/20 від 23.11.2023р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115146125>
16. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 01.04.2021р. у справі №420/6966/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95944673>
17. Заболотна Г.І. Судова практика відшкодування витрат на професійну правничу допомогу в адміністративному процесі України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XXX звітної науково-практичної конференції*, Львів, Україна, 7-8 лютого 2024р. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2024. – С. 347-349.

ПРАВОВА ОХОРОНА ПРОМИСЛОВОГО ЗРАЗКА LEGAL PROTECTION OF AN INDUSTRIAL DESIGN

Кметик-Подубінська Х.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглядається актуальність промислових зразків як важливого об'єкта інтелектуальної власності в сучасній економіці. Промислові зразки сприяють розвитку інновацій і підвищують конкурентоспроможність товарів, оскільки компанії прагнуть не лише до створення функціонально ефективних продуктів, але й до надання їм привабливого зовнішнього вигляду. В умовах стрімкого розвитку технологій ці зразки стають важливими маркетинговими інструментами, які допомагають виділити продукцію серед аналогів і привернути увагу споживачів. Промислові зразки набувають стратегічного значення для компаній, оскільки вони дозволяють вирізнитися на ринку серед конкурентів. Окрім цього, естетична привабливість промислових зразків може впливати на формування довгострокової лояльності споживачів до бренду. Компанії використовують промислові зразки як спосіб привернути увагу до інноваційних рішень, що стає важливим чинником успіху на глобальному ринку.

Аналізується стан законодавства України, яке регулює охорону прав на промислові зразки. Незважаючи на значний прогрес у цій сфері, існують актуальні питання, пов'язані з удосконаленням процедури видачі Свідоцтва на промисловий зразок, забезпеченням ефективності захисту прав власників і боротьбою з порушеннями, такими як копіювання та підробка продукції. Українське законодавство поступово адаптується до міжнародних стандартів, що сприяє поліпшенню захисту прав власників промислових зразків. Зокрема, актуальним є питання гармонізації правових норм з вимогами Європейського Союзу, що дозволить українським компаніям ефективніше захищати свої інтереси на світових ринках.

З огляду на постійні зміни на ринку та зростаючу конкуренцію між виробниками, власникам промислових зразків необхідні чіткі та надійні механізми захисту своїх прав. Наявність ефективних правових інструментів дозволяє власникам промислових зразків захищати свої інвестиції у дизайн і розробку продукції. Захист промислових зразків не тільки зберігає конкурентні переваги компанії, але й стимулює подальші інновації та розвиток бізнесу. Крім того, належний захист прав на промислові зразки може сприяти підвищенню вартості компанії, оскільки вони є важливим активом у портфелі інтелектуальної власності. Неврегульовані питання, такі як захист від недобросовісної конкуренції, підвищують актуальність дослідження процесу видачі Свідоцтва та охорони прав на промисловий зразок. Нерозв'язані проблеми у цій сфері можуть створювати загрози для компаній, зокрема у вигляді втрати частини ринку через підробки. Важливою є співпраця між державними органами та бізнесом для вдосконалення законодавства і забезпечення його ефективного застосування.

Стаття детально розглядає процес подачі заявки на видачу Свідоцтва промислового зразка. Окрему увагу приділено викликам, з якими стикаються власники промислових зразків.

Ключові слова: Свідоцтво на промисловий зразок, промислова власність, промисловий зразок.

The article examines the relevance of industrial designs as an important object of intellectual property in the modern economy. Industrial samples contribute to the development of innovations and increase the competitiveness of products, our company strives not only to create functionally effective products, but also to give them an attractive appearance. In the conditions of rapid development of technologies, these samples become segments of marketing tools that help distinguish products from analogues and attract the attention of consumers. Industrial samples acquire strategic importance for companies, so they can stand out in the market among competitors. Without this, the aesthetic appeal of industrial samples can affect the formation of long-term consumer loyalty to the brand. Industrial model companies as a way to attract attention to innovative solutions, which becomes a factor of success in the global market.

The state of the legislation of Ukraine, which regulates the protection of rights to industrial designs, is analyzed. significant progress has been observed in this area, today the relevant issues are related to the improvement of the procedures for issuing the Certificate for an industrial design, ensuring the effectiveness of the protection of the rights of owners and combating violations such as copying and preparation of products. Ukrainian legislation is adapted to international standards, which helps to improve the protection of owners of industrial designs. In addition, the issue of harmonization of legal norms with the requirements of the European Union is relevant, which allows Ukrainian companies to more effectively protect their interests on world markets.

Given the constant changes in the market and the growth of competition between manufacturers, owners of industrial designs have clear and reliable mechanisms for protecting their rights. Effective legal tools allow industrial design owners to protect their investment in product design and development. Protection of industrial designs not only preserves the company's competitive advantages, but also stimulates further innovation and business development. In addition, proper protection of rights to industrial designs can contribute to increasing the value of the company, losing their sale as an asset in the intellectual property portfolio. Unsettled issues, such as protection against unfair competition, increase the urgency of researching the process of issuing a Certificate and protecting industrial design rights. Unsolved problems in this area can create threats for companies, in particular in the form of losing part of the market due to counterfeiting. Cooperation between government bodies and business is important to improve legislation and ensure its effective application.

The article examines in detail the process of submitting an application for the issuance of an industrial design certificate. Particular attention is paid to the challenges faced by owners of industrial designs.

Key words: patent, industrial design, industrial property.

Актуальність. Промисловий зразок є важливим об'єктом інтелектуальної власності, який відіграє важливу роль у сучасній економіці, сприяючи розвитку інновацій та підвищенню конкурентоспроможності товарів на ринку. В умовах швидкого розвитку технологій компанії прагнуть не лише створювати функціонально ефективні продукти, але й надавати їм привабливий зовнішній вигляд. Промислові зразки стають ефективними засобами маркетингового впливу, що допомагають виділити продукцію серед аналогів і привернути увагу споживачів.

В Україні, як і в багатьох інших країнах світу, законодавство про охорону прав на промислові зразки розвивається

з метою сприяння захисту прав власників та стимулювання інноваційної діяльності. Однак, незважаючи на значні досягнення в цій сфері, залишаються питання, пов'язані з удосконаленням процедури видачі Свідоцтва, ефективності захисту прав власників та боротьбою з порушеннями у вигляді копіювання чи підробки продукції.

Оскільки ринок постійно змінюється, а конкуренція між виробниками зростає, власникам промислових зразків необхідно мати чіткі та надійні механізми для захисту своїх прав. Неврегульовані питання, а саме: тривалість видачі Свідоцтва, захист від недобросовісної конкуренції та збільшення обсягів порушень прав на промислові

зразки, підвищують актуальність дослідження видачі Свідоцтва на промисловий зразок.

Тому питання видачі Свідоцтва та захисту промислових зразків є актуальним для забезпечення прав власників й стимулювання інновацій, розвитку малого і середнього бізнесу та підвищення економічної активності. Тема видачі Свідоцтва та захисту промислових зразків набуває особливого значення в контексті міжнародного співробітництва та інтеграції України на європейському та світових ринках.

Стан дослідження. Стан дослідження теми незареєстрованих промислових зразків в Україні свідчить про активний інтерес науковців до правових аспектів їх охорони та захисту. Публікації О. Дорошенка та Л. Роботягової акцентують увагу на новому інституті права інтелектуальної власності та критеріях охороноздатності промислових зразків [1]. Ю. Капіца (2020) розглядає специфіку захисту прав на незареєстровані зразки в контексті європейського законодавства [2], а Н. Самоловова (2021) фокусується на їх значенні в індустрії моди [3]. О. Жихарев (2020) досліджує особливості експертних оцінок з урахуванням змін у законодавстві [4].

Разом з тим, у науковому дискурсі ще залишаються актуальні питання вдосконалення системи правової охорони промислових зразків та їх адаптації до міжнародних стандартів, що потребує подальшого дослідження.

Метою статті: всебічне дослідження процесу видачі Свідоцтва та правового захисту промислових зразків як об'єктів промислової власності, а також аналіз існуючих проблем і викликів у цій сфері.

Промисловий зразок – результат творчої діяльності людини в сфері художнього конструювання.

Право інтелектуальної власності на промисловий зразок підтверджується Свідоцтвом. Воно є охоронним документом, що видається Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ) [5].

Дослідження промислового зразка має значну актуальність через багатогранність правових відносин, які виникають між учасниками цивільного обороту. Промисловий зразок, що може бути як результатом технічної, так і художньої творчості, є предметом інтенсивних правових взаємодій, які стосуються його створення, використання та розпорядження.

Відповідно до пункту 2 статті 5 Закону «Про охорону прав на промислові зразки», об'єктом промислового зразка може бути форма, малюнок або кольорове оформлення, а також їх комбінація [6]. Промисловий зразок виконує не тільки функціональну, але й декоративну роль, надаючи виробу привабливого зовнішнього вигляду, що робить його більш зручним і приємним у використанні.

Промислові зразки бувають об'ємними (моделі), площинними (малюнки) або комбінованими.

О. Дорошенко зазначає, що промисловим зразком можуть бути: дизайн смартфона, меблевий виріб, автомобіль, флакон парфумів, ювелірний виріб, посуд та інше [1].

В Україні охорона прав на промислові зразки регулюється національним законодавством, яке спрямоване на забезпечення ефективного захисту інтелектуальної власності.

Першим нормативним актом незалежної України, що стосується охорони промислових зразків, став Указ Президента від 18 вересня 1992 року, яким було затверджено Тимчасове положення про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій [7].

Основним нормативно-правовим актом, що встановлює правові основи для охорони промислових зразків, є Закон України «Про охорону прав на промислові зразки», прийнятий 15 грудня 1993 року та чинний з 1 липня 1994 року. Він визначає загальні принципи та правила щодо реєстрації, охорони і захисту прав на промислові зразки, регулює порядок подачі заявок, їх розгляд, встановлення прав і обов'язків правовласників [6].

Закон забезпечує правову основу для видачі Свідоцтва на промисловий зразок, що є важливим аспектом для підтримки інноваційних процесів в Україні. Він перелічує положення, які визначають вимоги до новизни та оригі-

нальності промислових зразків, процедури реєстрації, а також механізми захисту прав власників від порушень, таких як контрафакція та підробка [6].

16 серпня 2020 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» [8]. Він є важливим етапом у процесі гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами та має на меті покращення механізмів захисту прав на промислові зразки. Зміни включають удосконалення процедур видачі Свідоцтва, уточнення критеріїв новизни та оригінальності.

Україна приєдналася до Паризької конвенції про охорону промислової власності та Гаазької угоди про міжнародну реєстрацію промислових зразків. У зв'язку з євроінтеграційними прагненнями України, було звернено увагу на законодавство Європейського Союзу в цій сфері. Аналіз положень Директиви Європейського Парламенту та Ради № 98/71 ЄС «Про правову охорону промислових зразків» від 13.10.1998 року свідчить про те, що поняття «промисловий зразок» [8] має більш широкий зміст, ніж у українському законодавстві. Саме тому виникає необхідність приведення норм Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» у відповідність до наведених положень законодавства ЄС [8].

Можемо зробити висновок, що українське законодавство намагається створити більш сприятливе середовище для розвитку інновацій, забезпечити справедливий захист прав інтелектуальної власності та підвищити рівень довіри до системи видачі Свідоцтва на промисловий зразок в державі.

В умовах сучасного ринку, власникам промислових зразків важливо мати надійні механізми для захисту своїх прав. Адже конкуренція між виробниками постійно зростає, і бізнеси змушені знаходити нові шляхи для підтримки своєї конкурентоспроможності.

Р. Б. Шишка вважає важливим аспектом є захист прав від недобросовісної конкуренції. В умовах високої конкурентності на ринку, випадки копіювання або підробки промислових зразків стають все більш поширеними [9]. Недобросовісні конкуренти можуть використовувати подібні дизайни, щоб ввести споживачів в оману або заволодіти частиною ринку, який належить оригінальному виробнику. Це не лише підриває бізнес-репутацію, але й завдає фінансових збитків. Тому, захист прав власників промислових зразків від таких порушень є необхідним.

Ефективні механізми видачі Свідоцтва можуть значно підвищити правову захищеність та забезпечити компаніям надійну основу для інвестицій у нові розробки.

Гадаємо, що у зв'язку з цим, потрібно вдосконалити законодавство та практичні механізми для боротьби з недобросовісною конкуренцією, такими як посилення контрольних і правозахисних заходів проти підробок і копіювання.

Процес подачі заявки на видачу Свідоцтва на промисловий зразок в Україні включає кілька основних етапів, які представлені на рисунку 1 [10].

Рис. 1. Етапи заявки на видачу Свідоцтва на промисловий зразок

Підготовка матеріалів:

- опис промислового зразка, який включає його суттєві ознаки;
- зображення промислового зразка (фотографії, креслення тощо);
- документи, що підтверджують право на подачу заявки (наприклад, договір про передачу прав).

Подача заявки:

- заявка подається до Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ);
- заявка повинна містити заяву про видачу Свідоцтва, опис промислового зразка, зображення та квитанцію про сплату збору.

Експертиза заявки:

- УКРНОІВІ проводить експертизу заявки, перевіряючи її відповідність вимогам законодавства;
- якщо заявка відповідає всім вимогам, приймається рішення про видачу Свідоцтва.

Видача Свідоцтва:

- після успішного проходження експертизи, заявнику видається Свідоцтво на промисловий зразок;

– Свідоцтво засвідчує право власності на промисловий зразок і вноситься до Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій Державного реєстру патентів України [5].

В Україні реєстрація промислових зразків здійснюється за деклараційним принципом. Це означає, що під час подання заявки на реєстрацію промислового зразка не проводиться експертиза на новизну. Заявник самостійно декларує, що його зразок є новим і оригінальним. Після подання заявки та сплати відповідних зборів видається Свідоцтво про реєстрацію.

Отже, в економіці країни промислові зразки відіграють важливу роль у розвитку інновацій та підвищенні конкурентоспроможності продукції. Незважаючи на наявність законодавства, яке регулює охорону прав на промислові зразки в Україні, існують проблеми, пов'язані з процедурою видачі Свідоцтва, а також із захистом прав власників від порушень. Власникам промислових зразків необхідні ефективні та надійні механізми захисту для забезпечення правової охорони своїх розробок, що стане важливим фактором успішної діяльності на ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко О., Работягова Л. Деякі аспекти встановлення відповідності промислового зразка критеріям охороноздатності. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2021. № 1. С. 27-38.
2. Капіца Ю. Незареєстрований промисловий зразок: особливості захисту прав в Європейському Союзі та проблеми тролінгу в Україні. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2020. № 5. С. 60-71.
3. Самолюкова Н. Незареєстрований промисловий зразок в індустрії моди. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2021. № 3. С. 11-18.
4. Жихарев О. Особливості дослідження експертом промислових зразків з урахуванням змін до законодавства. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2020. № 4. С. 32-41.
5. Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ). УКРНОІВІ. URL: <http://surl.li/tixpmq>.
6. Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 р. № 3688-XII : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
7. Про тимчасове положення про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій в Україні : Указ Президента України від 18.09.1992 р. № 479/92 : станом на 22 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/92#Text>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями : Закон України від 21.07.2020 р. № 815-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text>.
9. Шишка Р. Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2004. 39 с.
10. Мельник О.М. Проблеми правової охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності в Україні. Харків, Вид-во Національного ун-ту внутр. справ, 2002. 357 с.

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINE

Коваленко В.В., к.ю.н.,

докторант відділу проблем державного управління та адміністративного права
Інститут держави і права імені В.М. Корещького Національної академії наук України

У статті акцентується увага на сталому розвитку України в сучасних умовах, що ґрунтується на забезпеченні національних інтересів та виконанні міжнародних зобов'язань. Зазначено, що при дотриманні цих стратегічних напрямів передбачає усунення в економічній, екологічній та соціальній сферах деяких дисбалансів, трансформацію економічної діяльності, перехід до принципів «зеленої економіки», а також створення водночас мирного, безпечного та соціально згуртованого суспільства з ефективним управлінням та інклюзивними інститутами. Важливою є партнерська взаємодія між бізнесом, державними органами, місцевим самоврядуванням, наукою, освітою та організаціями громадянського суспільства. Необхідно забезпечити повну зайнятість населення, достатній рівень науки, освіти та охорони здоров'я, а також охорону навколишнього середовища. Децентралізація та реалізація регіональної політики, що поєднує загальнонаціональні та регіональні інтереси, а також збереження національних культурних цінностей і традицій, є також важливими аспектами.

У рамках цього концептуального підходу автор приходить до висновку, що інноваційний підхід є важливим елементом стратегічних пріоритетів. Проте, структура та принципи управління інноваційним розвитком потребують значних змін, які повинні бути орієнтовані на вирішення основних проблем економічного розвитку, особливо в умовах воєнного стану. В статті здійснено аналіз поняття «інноваційний розвиток економіки», його слід розглядати як цілеспрямовану трансформацію економічної системи в цілому або її окремих складових, що відбувається через впровадження інновацій і веде до переходу в новий конкурентний стан на тривалий період. У статті проводиться аналіз інноваційного розвитку економіки в контексті сталого розвитку України. Встановлено, що швидкі глобальні трансформації неможливі без розробки та впровадження відповідного механізму державного регулювання. Зазначено, що державний регуляторний вплив має бути спрямований на забезпечення розвитку галузей, ринків, секторів, бізнес-середовища, зайнятості та трудового потенціалу, а також на розвиток продукції.

Ключові слова: інновації, економіка, сталий розвиток, глобалізація, державне регулювання, ринкова економіка.

The article emphasizes the sustainable development of Ukraine in modern conditions, which is based on ensuring national interests and fulfilling international obligations. It is noted that if these strategic directions are followed, it will eliminate some imbalances in the economic, ecological and social spheres, transform economic activity, transition to the principles of the "green economy", as well as create a peaceful, safe and socially cohesive society with effective management and inclusive institutions. Partnership interaction between business, state bodies, local self-government, science, education and civil society organizations is important. It is necessary to ensure full employment of the population, a sufficient level of science, education and health care, as well as environmental protection. Decentralization and the implementation of regional policies combining national and regional interests, as well as the preservation of national cultural values and traditions, are also important aspects.

Within this conceptual approach, the author concludes that the innovative approach is an important element of strategic priorities. However, the structure and principles of management of innovative development require significant changes, which should be aimed at solving the main problems of economic development, especially in the conditions of martial law. The article analyzes the concept of "innovative development of the economy", it should be considered as a purposeful transformation of the economic system as a whole or its individual components, which occurs through the introduction of innovations and leads to the transition to a new competitive state for a long period. The article analyzes the innovative development of the economy in the context of sustainable development of Ukraine. It was established that rapid global transformations are impossible without the development and implementation of an appropriate mechanism of state regulation. It is noted that the state regulatory influence should be aimed at ensuring the development of industries, markets, sectors, the business environment, employment and labor potential, as well as the development of products.

Key words: innovation, economy, sustainable development, globalization, state regulation, market economy.

Постановка проблеми. Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року були визначені для забезпечення національних інтересів України в контексті сталого розвитку економіки, громадянського суспільства та держави, з метою підвищення рівня та якості життя населення, а також дотримання конституційних прав і свобод особи та громадянина [12]. Ключовим аспектом реалізації цих стратегічних положень є інноваційний підхід до розвитку, що ґрунтується на активному використанні знань і наукових досягнень. Це передбачає стимулювання інноваційної діяльності, створення сприятливого інвестиційного середовища, оновлення виробничих потужностей, формування високотехнологічних секторів економіки, та підвищення ефективності виробництва [9].

У сучасних умовах, аналізуючи цю проблему, можна відзначити, що інноваційний розвиток економіки України має такі недоліки, а саме: нестабільність фінансування інноваційної діяльності; низький рівень конкурентоспроможності за показниками інноваційної активності підприємств та фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт; обмежена участь бюджетного фінансування в інноваційній діяльності; занепад промислових галузей, які забезпечують найвищі інноваційні

результати; низька якісна складова інноваційної активності бізнес-суб'єктів, тощо.

Для того, щоб зменшити розрив нашої країни від розвинених країн у залученні та впровадженні інвестицій, необхідно впроваджувати найкращі світові практики у створенні інноваційної економіки, а також всебічно вивчати та враховувати накопичений досвід у правовому та організаційно-економічному забезпеченні державного регулювання інноваційної діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Інноваційний розвиток економіки в умовах сталого розвитку України досліджувався широким колом науковців, а саме: А. А. Антохов, Н. А. Антонюк, К. М. Бліщук, Г. Ю. Карпенко, К. В. Ковтуненко, С. В. Котельбан, В. І. Мельник, О. В. Нестеренко, Л. П. Стеців, Г. С. Третяк, С. В. Філіппова, А. М. Штангрет та інші.

Виклад основного матеріалу. Процеси, що відбуваються в Україні, є складними та неоднозначними, і вимагають термінового реформування всіх галузей національного права для досягнення основної мети – забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а також підвищення добробуту і економічної незалежності держави. Страте-

гічні напрямки розвитку держави визначені в Конституції України, де закріплено ринкову орієнтацію через проголошення права приватної власності (ст. 41), права власності на землю (ст. 14), рівності прав різних форм власності перед законом (ст. 13), а також державний захист конкуренції (ст. 42) і соціальну спрямованість економіки (ст. 13). У документі також окреслені основи державного управління цими процесами. Основна відповідальність за реалізацію цих конституційних положень покладається на державу, тому вкрай важливо підвищити активність управлінської діяльності держави в контексті трансформації економічних відносин в Україні.

Досвід розвинених країн свідчить, що досягнення високого рівня економічного розвитку неможливе без впровадження інновацій у різних сферах, нових форм організації праці та виробництва, а також мотивації до інноваційної діяльності і наявності кваліфікованих кадрів. Це забезпечує конкурентоспроможність на міжнародних ринках і створює умови для економічного зростання та соціально-економічного прогресу. В Україні спостерігається низька інноваційна активність, недостатньо розвинута інноваційна інфраструктура, повільний розвиток інноваційних секторів та недостатня підготовка кадрів для потреб економіки [1, с. 126–127]. Ці проблеми пов'язані з фрагментарністю та неузгодженістю державної інноваційної політики, а також неефективністю механізму державного регулювання інноваційного розвитку економіки.

Інноваційний розвиток економіки є складним процесом, який залежить від сприятливого ринкового середовища та прогресивних змін в умовах глобалізації. Це цілеспрямована зміна економічної системи в цілому або окремих її елементів під впливом зовнішніх факторів. [2, с. 50–51].

Відповідно до ЗУ «Про інноваційну діяльність» метою державної інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних та правових умов для ефективного відтворення, розвитку і використання науково-технічного потенціалу країни. Це також включає забезпечення впровадження сучасних екологічних, безпечних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, а також виробництво і реалізацію нових видів конкурентоспроможної продукції [3].

До основних принципів державної інноваційної політики можна віднести: визначення пріоритетів держави в сфері інновацій; орієнтацію на інноваційний розвиток економіки України; забезпечення умов для збереження та використання національного науково-технічного та інноваційного потенціалу; створення нормативно-правової бази для інноваційної діяльності; сприяння взаємодії між наукою, освітою, виробництвом та фінансово-кредитною сферою в контексті розвитку інновацій; ефективне застосування ринкових механізмів для підтримки інноваційної діяльності та підприємництва в науково-виробничій сфері; фінансову підтримку, а також впровадження сприятливої кредитної, податкової та митної політики в сфері інновацій; сприяння розвитку інноваційної інфраструктури; інформаційне забезпечення учасників інноваційної діяльності, тощо [3].

Розглядаючи цілісну систему, яка відображає способи застосування інструментів регулюючого впливу на сфері інноваційного розвитку на основі функціонуючих органів державної влади та їх взаємодій з недержавним сектором через інноваційну інфраструктуру, можна дійти до висновку, що це механізм державного регулювання інноваційного розвитку економіки [4, с. 58–59]. Для механізму державного регулювання інноваційного розвитку економіки України повинна бути спрямована на забезпечення безперервних прогресивних змін, які сприяють формуванню інноваційної економіки. Ця інноваційна економіка, в свою чергу, повинна забезпечувати високий рівень добробуту населення та конкурентоспроможність країни на міжнародній арені. Аналіз інноваційного розвитку економіки України, як результат функціонування механізму державного регулювання, є складним завданням, що потребує відповідного методичного супроводу. Виходячи з наявної статистичної інформації, такий аналіз для економіки

України слід проводити в кількох напрямках: використання інструментів механізму державного регулювання інноваційного розвитку; досягнення цілей державного регулювання інноваційного розвитку; здобуття конкурентних переваг України в глобальному економічному просторі, що реалізується через аналіз рейтингових та іміджевих позицій [5, с. 111–112].

У сучасних умовах розвитку національної економіки державне регулювання економічних процесів, яке забезпечує їх інноваційність, потребує ефективного механізму, що потребує коригування до тих пір, поки в Україні не буде сформовано інноваційну економіку, здатну підвищити рівень добробуту населення та конкурентоспроможність країни на глобальному рівні. Оскільки цього ще не досягнуто, існує ряд проблем, пов'язаних із його реалізацією.

Першою проблемою механізму державного регулювання інноваційного розвитку економіки є недостатня комунікація щодо мети та цілей його впровадження та використання серед фахівців і широкої аудиторії, що охоплює як регулюючу, так і регульовану системи. Це викликано низьким рівнем взаємодії між ними, асиметрією інформації, ірраціональною поведінкою тощо. Часто суб'єкт регулювання не встигає за розвитком об'єкта регулювання, що ускладнює його здатність здійснювати належний вплив. Кожен з цих елементів є складною ієрархічною системою. Другою проблемою є ефективне використання інструментів механізму для стимулювання розвитку сфер, що забезпечують інноваційний розвиток економіки. Наприклад, підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стало важливим інструментом не лише для активізації співпраці в інноваційній сфері, а й для розвитку зайнятості та трудового потенціалу. Україна має можливість інтегруватися в загальноєвропейський інноваційний процес завдяки своїм розробкам для дослідження космосу та телекомунікації [6, с. 227–231].

Слід підкреслити, що досягнення в науці та технологіях впливають не лише на динаміку економічного зростання, а й на рівень конкурентоспроможності країни в глобальному контексті. Головною метою інноваційного розвитку економіки є досягнення максимального економічного ефекту від кожної одиниці впровадженого та перетвореного на товар винаходу чи ідеї. Наразі в Україні відсутня державна інноваційна політика. Проте інтелект і знання є одним з основних відновлювальних резервів країни. Для їх ефективного використання потрібні кваліфіковані кадри та наука, але, на жаль, ці ресурси майже не використовуються через брак внутрішнього попиту на інтелектуальні та нові знання, а також через відсутність інфраструктури, яка б могла забезпечити цей попит [7, с. 183–184].

Отже, швидкість, з якою Україна переходить на сучасну траєкторію інноваційного розвитку, в першу чергу залежить від збереження потенціалу галузевих науково-дослідних і проектно-конструкторських установ, оскільки вони виконують ключову роль у процесі реалізації інновацій. Багато науковців вважають, що стан інноваційної діяльності в Україні є кризовим і не відповідає сучасному рівню інноваційних процесів у розвинених країнах. Постійне зменшення фінансування науково-технічного комплексу та відсутність ефективної державної науково-технічної політики не створюють необхідних умов для переходу до інноваційної моделі розвитку. Реформа науково-технічного комплексу здійснюється без урахування важливих факторів, таких як державна підтримка та попит на наукові досягнення з боку реального сектора економіки [8, с. 27–28].

Нормативно-правова база, що регулює інноваційну діяльність в Україні, є фрагментарною, суперечливою та недовислою. Виконання чинних законів у цій сфері залишає бажати кращого. Проте існують визначені підходи та кількісні орієнтири для реалізації структурних змін у Стратегії розвитку України до 2030 року. Основною метою цієї стратегії є забезпечення високого рівня та якості життя населення, створення сприятливих умов для діяльності нинішніх і майбутніх поколінь, а також зупинення деградації природних екосистем через впровадження нової моделі економічного зростання, що ґрунтується на принципах сталого розвитку.

Досягнення цієї мети відповідає світоглядним цінностям та культурним традиціям українського народу, а також міжнародним зобов'язанням України [9].

Стратегічне бачення сталого розвитку України базується на забезпеченні національних інтересів та виконанні міжнародних зобов'язань щодо переходу до сталого розвитку. Цей процес передбачає: усунення дисбалансів в економічній, соціальній та екологічній сферах; трансформацію економічної діяльності з акцентом на «зелену економіку»; створення мирного, безпечного та соціально згуртованого суспільства з ефективним врядуванням та інклюзивними інститутами; забезпечення партнерської взаємодії між державними органами, місцевим самоврядуванням, бізнесом, наукою, освітою та організаціями громадянського суспільства; досягнення повної зайнятості населення; підвищення рівня науки, освіти та охорони здоров'я; підтримання екологічного балансу, що забезпечить якісне життя та добробут для нинішніх і майбутніх поколінь; децентралізацію та реалізацію регіональної політики, яка гармонійно поєднує загальнонаціональні та регіональні інтереси; збереження національних культурних цінностей [10, с. 205–207].

Ці положення свідчать про те, що структура та принципи управління інноваційним розвитком в Україні потребують суттєвих змін. Зміни мають бути спрямовані на вирішення ключових проблем інноваційного розвитку економіки [11, с. 24], оскільки Україна володіє значним науковим потенціалом, численними відкриттями та винаходами, а також інноваційними проектами в різних сферах, таких як ресурсозбереження, біотехнології, лазерна техніка та інші. Важливо визначити найбільш перспективні напрямки, в які можна інвестувати мінімальні кошти для переходу на новий рівень якості – в інноваційний та прибутковий бізнес. Це сприятиме створенню інфраструктури для інших секторів економіки.

Висновки. Протягом останніх років не було вжито жодних заходів у рамках інноваційної політики, спрямованих на покращення бізнес-середовища, стимулювання компаній до інновацій та розвиток різних інструментів підтримки технологічної модернізації. Незважаючи на деякі позитивні зміни, загальний прогрес у цій сфері залишається фрагментарним і нестабільним. Серед основних проблем у формуванні та реалізації державної інноваційної політики в Україні можна виділити низьку якість бізнес-середовища, відсутність умов для чесної конкуренції на ринках та отримання державної підтримки, значні бар'єри для впровадження нових технологій в економіку, недостатні зусилля регіональних та місцевих органів влади у покращенні умов для інноваційної діяльності, а також неефективну взаємодію між бізнесом і державою у процесі формування та реалізації інноваційної політики. Також слід зазначити недостатню ефективність інструментів державної підтримки інновацій, обмежену гнучкість та слабку орієнтацію на стимулювання зв'язків між

учасниками інноваційного процесу. Отже, можна констатувати, що економіка України знаходиться на етапі стагнації. Традиційні фактори економічного зростання, які базувалися на мобілізації ресурсів, накопичених протягом тривалого періоду спаду, майже вичерпані. Не відбулося жодних змін у структурі економічної системи, які могли б перевести національну економіку в режим зростання, заснований на інноваційному створенні нових ресурсів. У зв'язку з цим, актуальною стає проблема модернізації української економіки з метою підвищення технологічного рівня експорту та поліпшення якості вітчизняної продукції, що постачається на внутрішній ринок. Це необхідно для забезпечення конкурентоспроможності з імпортними товарами не лише за ціною, а й за якістю.

Інноваційна політика України повинна бути націлена на вирішення цього стратегічного завдання. Основна мета полягає у створенні умов для ефективного відтворення, розвитку та використання науково-технічного потенціалу країни, впровадження сучасних технологій і виробництва конкурентоспроможної продукції. Ключовими принципами цієї політики є орієнтація на інноваційний розвиток економіки, визначення державних пріоритетів, формування нормативно-правової бази, збереження та розвиток науково-технічного потенціалу, сприяння взаємодії між наукою, освітою, виробництвом і фінансово-кредитною сферою, використання ринкових механізмів, підтримка підприємництва, міжнародна науково-технологічна співпраця, фінансова підтримка, розвиток інноваційної інфраструктури, інформаційне забезпечення та підготовка кадрів.

Забезпечення національних інтересів та виконання міжнародних зобов'язань у сфері сталого розвитку ґрунтується на стратегічному баченні сталого розвитку України. Це передбачає усунення дисбалансів у економічній, соціальній та екологічній сферах, трансформацію економічної діяльності, перехід до принципів «зеленої економіки», а також створення мирного, безпечного та соціально згуртованого суспільства з ефективним управлінням та інклюзивними інститутами. Важливою є партнерська взаємодія між державними органами, місцевим самоврядуванням, бізнесом, наукою, освітою та організаціями громадянського суспільства. Необхідно забезпечити повну зайнятість населення, високий рівень науки, освіти та охорони здоров'я, а також підтримувати довілля в належному стані, що гарантуватиме якісне життя та добробут для нинішніх і майбутніх поколінь. Децентралізація та реалізація регіональної політики, яка поєднує загальнонаціональні та регіональні інтереси, а також збереження національних культурних цінностей є ключовими аспектами цього процесу. Ключовим аспектом Стратегії є інноваційний підхід. Проте, структура та принципи управління інноваційним розвитком потребують значних змін, які повинні бути орієнтовані на вирішення основних проблем економічного розвитку, особливо в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котельбан С. В. Механізм державного регулювання інноваційного розвитку економіки України в глобалізаційних умовах: дис.... докт. філос.: 051 Економіка. Чернівці: 2020. 370 с.
2. Філіппова С. В. Інноваційні стратегії та інноваційні технології. *Економічний журнал Одеського політехнічного університету*. 1 (3). 2018. С. 49–61.
3. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 року № 40-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>
4. Третяк Г. С., Бліщук К. М. Державне регулювання економіки та економічна політика: навч. посіб. Львів: ЛРІДУ НАДУ: 2011. 128 с.
5. Карпенко Г. Ю. Формування інноваційної моделі сталого розвитку регіонів в умовах глобальної турбулентності: дис.... канд. економ. наук: 08.00.05. Одеса: 2022. 230 с.
6. Антохов А. А. Регіональна економіка та інтелектуалізація суспільства: інноваційні аспекти взаєморозвитку: монографія. Львів: БОНА. 2016. 418 с.
7. Штангрет А. М., Стеців Л. П. Забезпечення безпечних умов інноваційного розвитку українських підприємств. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. № 22. 2019. С. 182–186.
8. Антонюк Н. А. Механізм антикризового регулювання національної економіки в умовах децентралізації. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. Одеса: Одеський національний економічний університет. 2018. 4(256). С. 13–32.
9. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року: проект Закону України від 07.08.2018 р. № 9015. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A>
10. Стратегія сталого розвитку: підручник / Боголюбов В. М., Клименко М. О., Мельник Л. Г., Ракоїд О. О., Соломенко Л. І., Прилипка В. А. Київ: ВЦ НУБІПУ, 2019. 328 с.
11. Ковтуненко К. В., Нестеренко О. В. Інноваційна діяльність промислових підприємств України: стан і перспективи розвитку. *Економічний форум*. Луцьк: ЛНТУ. 2017. №2. С. 17–23.
12. Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

РОЛЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ У ЗАХИСТІ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПРИ РОЗГЛЯДІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ

THE ROLE OF ADMINISTRATIVE COURTS IN PROTECTING RIGHTS, FREEDOMS AND LEGITIMATE INTERESTS WHEN CONSIDERING PUBLIC LAW DISPUTES RELATED TO THE ELECTORAL PROCESS

Кожевников А.Ю., адвокат

Наукова стаття присвячена дослідженню питання ролі адміністративних судів у захисті прав, свобод і законних інтересів громадян при розгляді публічно-правових спорів, пов'язаних з виборчим процесом. Дослідження актуальне в умовах посилення вимог до прозорості та легітимності виборів, що є фундаментальними для демократичного суспільства. У статті аналізуються особливості судового захисту виборчих прав, процедури розгляду виборчих спорів та їх значення для забезпечення справедливості виборчого процесу.

У статті констатується, що адміністративні суди відіграють ключову роль у забезпеченні оперативності та ефективності розгляду виборчих спорів. Спеціальні процедури, визначені в Кодексі адміністративного судочинства України, дозволяють оперативно реагувати на порушення виборчих прав, забезпечуючи своєчасне відновлення справедливості. Аналізується діяльність окружних адміністративних судів, апеляційних адміністративних судів та Верховного суду в контексті їх функцій у виборчому процесі.

Обґрунтовується позиція, що ефективне функціонування адміністративних судів є критично важливим для захисту виборчих прав громадян та підтримки довіри до виборчих інституцій. Особлива увага приділяється питанням терміновості розгляду виборчих спорів, можливості вибору суду позивачем та забезпеченню доступності правосуддя. Розглядаються проблемні аспекти, пов'язані з організаційно-правовими засадами визначення підвідомчості виборчих спорів, та пропонуються шляхи їх удосконалення.

Робиться висновок, що діяльність адміністративних судів у сфері виборчого права є важливою складовою правової системи, яка сприяє забезпеченню справедливості та законності виборчого процесу. Швидкий і справедливий розгляд виборчих спорів підвищує довіру до судової системи, забезпечуючи стабільність політичної системи та дотримання демократичних стандартів. Запропоновані рекомендації щодо вдосконалення адміністративного судочинства спрямовані на підвищення ефективності судового захисту виборчих прав громадян.

Ключові слова: адміністративні суди, адміністративне судочинство, виборчий процес, публічно-правові спори, захист прав, судовий розгляд, виборчі права, правосуддя, демократичні стандарти.

The scientific article is devoted to the study of the role of administrative courts in protecting the rights, freedoms and legitimate interests of citizens when considering public law disputes related to the electoral process. The study is relevant in the context of increasing requirements for transparency and legitimacy of elections, which are fundamental for a democratic society. The article analyzes the features of judicial protection of electoral rights, procedures for considering electoral disputes and their significance for ensuring the fairness of the electoral process.

The article states that administrative courts play a key role in ensuring the efficiency and effectiveness of consideration of electoral disputes. Special procedures defined in the Code of Administrative Procedure of Ukraine allow us to quickly respond to violations of electoral rights, ensuring timely restoration of Justice. The article analyzes the activities of district administrative courts, administrative courts of Appeal and the Supreme Court in the context of their functions in the electoral process.

The article substantiates the position that the effective functioning of administrative courts is critical for protecting citizens' electoral rights and maintaining confidence in electoral institutions. Special attention is paid to the urgency of consideration of electoral disputes, the possibility of choosing a court by the plaintiff and ensuring the availability of justice. Problematic aspects related to the organizational and legal basis for determining the jurisdiction of electoral disputes are considered, and ways to improve them are proposed.

It is concluded that the activities of administrative courts in the field of electoral law are an important component of the legal system, which contributes to ensuring the fairness and legality of the electoral process. Prompt and fair consideration of electoral disputes increases confidence in the judicial system, ensuring the stability of the political system and compliance with democratic standards. The proposed recommendations for improving administrative proceedings are aimed at improving the effectiveness of judicial protection of citizens' electoral rights.

Key words: administrative courts, administrative proceedings, electoral process, public law disputes, protection of rights, judicial proceedings, electoral rights, justice, democratic standards.

Постановка проблеми. На сьогодні адміністративні суди відіграють ключову роль у захисті прав, свобод та законних інтересів під час виборчого процесу. Саме вони розглядають та вирішують публічно-правові спори, в яких хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції або є суб'єктом виборчого процесу чи референдуму. Станом на теперішній час, з огляду на продовження дії правового режиму воєнного стану у нашій державі, було прийнято рішення не проводити вибори. Однак, виборчий процес, як ключовий елемент демократії та механізм забезпечення легітимності влади повинен бути відновлений як тільки безпекова ситуація в державі це дозволить. Саме тому теоретичні питання та реальність правозастосування має залишатися у центрі уваги дослідників права.

Вибори є фундаментальним елементом демократичного суспільства, і їх прозорість, законність та справедливість визначають легітимність державної влади. У цьому контексті забезпечення ефективного судового захисту виборчих прав громадян є ключовим завданням право-

вої системи. Адміністративні суди виконують важливу функцію у врегулюванні виборчих спорів, що виникають під час підготовки, проведення та встановлення результатів виборів. В умовах політичної конкуренції та можливих порушень виборчого законодавства, судова система повинна гарантувати швидкий і неупереджений розгляд скарг, пов'язаних з виборчим процесом. Це сприяє зміцненню демократичних інститутів, захисту прав виборців та кандидатів, а також забезпеченню стабільності політичної системи. Важливість ефективного судового захисту виборчих прав підкреслюється також міжнародними стандартами та рекомендаціями, що ставлять перед державами-учасниками обов'язок забезпечити належний судовий контроль за виборчим процесом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що роль адміністративних судів у захисті прав, свобод і законних інтересів під час розгляду публічно-правових спорів, пов'язаних з виборчим процесом, є важливою складовою сучасного адміністративного судочинства. Це питання частково розглядалося у працях провідних

вчених-адміністративістів, таких як О. М. Бандурка, В. М. Бевзенко, Ю. П. Битяк, Е. Ф. Демський, С. В. Ківалов, В. К. Колпаков, І. Б. Коліушко, В. П. Кононець, Т. О. Коломоєць, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Р. О. Куйбіда, Т. П. Мінка, Р. В. Миронюк, Р. С. Мельник, О. М. Пасенюк, Ю. С. Педько, О. П. Рябенко, М. І. Смокович, М. М. Тищенко та інших. Водночас в українській правовій системі тривають пошуки оптимальної моделі адміністративного судочинства, де особливе місце займає питання ефективного захисту виборчих прав та свобод громадян. Це є критично важливим для забезпечення доступності правосуддя та дотримання демократичних принципів у виборчому процесі.

Метою статті є виявлення особливостей судового захисту виборчих прав, оцінка ефективності існуючих правових механізмів і процедур, визначення проблемних аспектів та запропонування шляхів удосконалення адміністративного судочинства в справах, пов'язаних із виборами.

Виклад основного матеріалу. У межах нашого дослідження варто зазначити, що термін «виборчий спір» може мати як широке, так і вузьке тлумачення. Виборчий спір можна розуміти як правовий конфлікт, що виникає під час виборчого процесу або референдуму, пов'язаний з порушенням виборчого законодавства, і який підлягає вирішенню в адміністративному чи судовому порядку. Також виборчий спір – це справа адміністративної юрисдикції, ініційована суб'єктом виборчого процесу, що стосується порушення його прав, свобод і інтересів під час організації, підготовки та проведення виборів. З позиції «правового спору», виборчий спір – це правовідносини, де суб'єкти мають суперечності об'єктивного чи суб'єктивного характеру або розходяться в поглядах на законність та обґрунтованість дій через конфлікт інтересів [1].

Спірні ситуації можуть виникати через різні причини, включаючи розбіжності щодо правильності підрахунку голосів, законності дій виборчих комісій, а також дотримання вимог виборчого законодавства. Конфлікти під час виборчого процесу можуть стосуватися як процедурних, так і субстантивних аспектів, включаючи право на участь у виборах, рівний доступ до виборчих ресурсів, забезпечення прозорості виборчого процесу тощо. Усі ці питання є предметом розгляду адміністративних судів, які покликані забезпечити захист прав, свобод та законних інтересів учасників виборчого процесу.

Ефективне вирішення виборчих спорів має важливе значення для підтримки довіри до виборчої системи, легітимності обраних органів влади та стабільності демократичних процесів. Тому роль адміністративних судів у цьому контексті є вкрай важливою, оскільки вони здійснюють правосуддя, спрямоване на забезпечення справедливості та законності у виборчому процесі.

До характерних рис виборчих спорів, які розкривають їх правову природу та відрізняють від інших юридичних спорів, доцільно віднести:

1. Тимчасовий характер: Виборчі спори зазвичай виникають у конкретні періоди, пов'язані з виборчим процесом, і мають обмежений часовий проміжок для свого розгляду та вирішення.

2. Публічний інтерес: Виборчі спори впливають не тільки на конкретних учасників, але й на широку громадськість, оскільки вони стосуються легітимності виборів та демократичних процесів.

3. Залучення публічно-владних суб'єктів: У виборчих спорах часто фігурують суб'єкти, що виконують публічно-владні управлінські функції, наприклад, виборчі комісії чи державні органи.

4. Специфічний предмет спору: Предметом виборчих спорів є порушення виборчого законодавства, такі як неправильний підрахунок голосів, порушення порядку проведення виборів чи обмеження прав виборців та кандидатів.

5. Особлива процедура розгляду: Виборчі спори вимагають прискореної та спеціалізованої процедури розгляду, що забезпечується адміністративними судами для оперативного відновлення порушених прав і забезпечення законності виборчого процесу.

6. Високий рівень доказових стандартів: У виборчих спорах часто потрібні конкретні докази для підтвердження порушень, що вимагає ретельного збору та аналізу інформації.

7. Результативний характер: Рішення у виборчих спорах мають безпосередній вплив на результати виборів, наприклад, можуть призвести до перерахунку голосів або до повторного проведення виборів.

8. Особливий правовий статус учасників: Сторонами у виборчих спорах можуть бути не лише фізичні та юридичні особи, але й виборчі комісії, кандидати, політичні партії та інші суб'єкти виборчого процесу.

Вищезазначені риси підкреслюють унікальність виборчих спорів і їхню важливість для забезпечення справедливості та законності у виборчому процесі.

Розмежування предметної юрисдикції є вирішальним для визначення компетентного суду, уповноваженого розглядати справи, пов'язані з виборчим процесом або референдумом. Недотримання цього принципу суперечить вимогам частини 2 статті 19 Конституції України, яка встановлює, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їхні посадові особи мають діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України [2].

Невідповідність у визначенні юрисдикції може призвести до правових колізій та порушення прав суб'єктів виборчого процесу. Виборчі спори вимагають спеціалізованого підходу та оперативного вирішення, що підкреслює важливість правильного визначення компетентного суду [3]. Відповідно, адміністративні суди відіграють ключову роль у забезпеченні справедливості та законності під час виборів і референдумів, оскільки вони уповноважені розглядати справи, пов'язані з оскарженням дій або бездіяльності суб'єктів виборчого процесу.

Правильне визначення юрисдикції сприяє ефективному правовому захисту учасників виборчого процесу та гарантує дотримання їхніх прав, свобод та законних інтересів. Це також запобігає зволіканням та забезпечує оперативне реагування на порушення виборчого законодавства, що є критично важливим для підтримання довіри до виборчої системи та демократичних процесів в цілому.

Таким чином, питання розмежування предметної юрисдикції має фундаментальне значення для функціонування правової держави і забезпечення верховенства права у сфері виборчого процесу та процесу референдуму.

Більшість виборчих спорів віднесено до предметної юрисдикції загальних місцевих судів. Місцеві загальні суди, виконуючи функції адміністративних судів, розглядають адміністративні справи, пов'язані з виборчим процесом або процесом референдуму, зокрема:

1) оскарження рішень, дій чи бездіяльності дільничних виборчих комісій, дільничних комісій з референдуму, а також членів цих комісій;

2) уточнення списку виборців;

3) оскарження дій чи бездіяльності засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їх посадових та службових осіб, а також творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, які порушують законодавство про вибори та референдум;

4) оскарження дій чи бездіяльності кандидатів у депутати сільської, селищної ради, кандидатів на посаду сільського, селищного голови, та їх довірених осіб [4].

У правовій літературі висловлюється думка, що віднесення окремих категорій виборчих спорів до юрисдикції загальних місцевих судів є вимушеним заходом, який

в сучасних умовах сприяє забезпеченню доступу до правосуддя на засадах оперативності та рівності [5]. Важливо зазначити, що для подальшого покращення ефективності розгляду виборчих спорів необхідно забезпечити відповідне навчання суддів, а також впровадження механізмів, які дозволять швидко та якісно вирішувати виборчі спори на місцевому рівні. Зокрема, можливо розглянути питання створення спеціалізованих виборчих палат або відділів в межах місцевих загальних судів, що сприятиме підвищенню їхньої компетентності у розгляді таких справ.

Окружні адміністративні суди розглядають адміністративні справи, пов'язані з виборчим процесом, зокрема:

1. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності територіальних (окружних) виборчих комісій, що стосуються підготовки та проведення місцевих виборів або виборів Президента України, за місцезнаходженням відповідної комісії.

2. Оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також їх посадових та службових осіб, за їх місцезнаходженням.

3. Оскарження дій або бездіяльності кандидатів, їх довірених осіб, партій/блоків, місцевих організацій партій та їх посадових осіб, за місцем вчинення дії або місцем, де ця дія повинна бути вчинена [4].

Справи, що стосуються оскарження рішень, дій чи бездіяльності Центральної виборчої комісії (окрім справ щодо результатів виборів або всеукраїнського референдуму та справ за позовом про дострокове припинення повноважень народного депутата України), а також дій кандидатів на пост Президента України та їх довірених осіб, підсудні Апеляційному адміністративному суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ.

Справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму та справи за позовом про дострокове припинення повноважень народного депутата України підсудні Верховному суду першої інстанції [4].

Система юрисдикційного розподілу у виборчих справах забезпечує спеціалізацію судових органів на різних рівнях, що підвищує якість та ефективність розгляду таких справ. Розгляд справ за місцезнаходженням комісій або органів влади сприяє оперативності судового процесу, дозволяючи громадянам швидше отримати рішення щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [6, с. 438–454]. Такий підхід робить правосуддя більш доступним та оперативним для громадян.

Розподіл підсудності дозволяє судами вищих інстанцій, таких як апеляційний адміністративний суд та Верховний суд, зосереджуватися на складних та важливих питаннях, що стосуються результатів виборів або референдумів, а також інших значущих справ. Зазначені правові положення мають на меті підвищити якість судових рішень завдяки вищій кваліфікації та спеціалізації суддів, що є важливим аспектом для забезпечення професіоналізму та компетентності у розгляді виборчих спорів [7, с. 32–35].

Верховний суд, розглядаючи справи першої інстанції щодо встановлення результатів виборів або всеукраїнського референдуму та дострокового припинення повноважень народного депутата України, сприяє формуванню уніфікованої судової практики. Це важливо для забезпечення єдності та послідовності правозастосування у виборчих справах. Такий підхід забезпечує правову визначеність та передбачуваність для учасників виборчого процесу, що є ключовим для захисту їхніх прав та стабільності виборчої системи.

Віднесення різних категорій справ до різних судових інстанцій дозволяє більш рівномірно розподілити навантаження між судами. Це сприяє зменшенню затримок у розгляді справ та підвищенню ефективності роботи

судової системи загалом. Усі ці аспекти сприяють покращенню доступу до правосуддя та захисту виборчих прав громадян, забезпечуючи справедливість та ефективність виборчого процесу в Україні.

Варто також звернути увагу на територіальну підсудність. У випадках, коли справи щодо пов'язаних вимог підсудні різним місцевим адміністративним судам, одну з них розглядає суд за вибором позивача (ч. 2 ст. 21 КАС України). Якщо одна з вимог підсудна окружному адміністративному суду, а інші – місцевому загальному суду як адміністративному суду, такі справи розглядає окружний адміністративний суд (ч. 3 ст. 21 КАС України). У випадках, коли одна з вимог підсудна апеляційному адміністративному суду, а інші – місцевому адміністративному суду, справи розглядає апеляційний адміністративний суд (ч. 4 ст. 21 КАС України) [4].

Така система територіальної підсудності спрямована на спрощення процедури розгляду адміністративних справ, забезпечуючи їх більш оперативний і зручний розгляд. Це також запобігає можливим конфліктам юрисдикції та сприяє більш ефективному використанню судових ресурсів.

Зокрема, вибір суду позивачем у випадках, коли пов'язані вимоги підсудні різним місцевим адміністративним судам, дозволяє уникнути затримок та забезпечує швидкий доступ до правосуддя [8, с. 66–75]. Крім того, розгляд справ, які підсудні як окружному адміністративному суду, так і місцевому загальному суду, в одному суді (окружному адміністративному суді) зменшує кількість судових інстанцій, через які проходить справа, що сприяє більш ефективному розгляду.

Подібний підхід також застосовується, коли одна з вимог підсудна апеляційному адміністративному суду, а інші – місцевому адміністративному суду. В такому разі розгляд справи апеляційним адміністративним судом гарантує, що всі вимоги будуть розглянуті комплексно та всебічно, з врахуванням усіх обставин справи. Це допомагає уникнути непотрібних витрат часу та ресурсів на перенаправлення справ між різними судовими інстанціями.

Загалом, така система підсудності створює більш логічну та зручну структуру розгляду адміністративних справ, що сприяє забезпеченню прав громадян на справедливий та своєчасний судовий розгляд. Це також сприяє зміцненню довіри до судової системи та підвищенню її ефективності у вирішенні адміністративних спорів.

Особливістю провадження спорів, пов'язаних з виборчим процесом або процесом референдуму, є те, що їх розгляд здійснюється за спеціальними процедурами, визначеними у ст. 268–276, 278, 279 КАС України. Ці процедури характеризуються терміновістю, що включає стислі строки подачі позовної заяви та розгляду справи по суті, негайністю, невідкладністю, а також особливим порядком апеляційного та касаційного оскарження [9].

Така специфіка розгляду виборчих спорів спрямована на забезпечення оперативності та ефективності судового процесу, оскільки затримки в вирішенні таких справ можуть мати серйозні наслідки для виборчого процесу та легітимності його результатів [10, с. 14–23]. Терміновість розгляду гарантує, що судові рішення будуть ухвалені вчасно, що є критично важливим у контексті коротких виборчих циклів та необхідності швидкого реагування на можливі порушення.

Негайність та невідкладність розгляду таких справ також означають, що суди зобов'язані діяти максимально швидко і не допускати затримок, забезпечуючи тим самим швидке відновлення порушених прав виборців та учасників виборчого процесу. Це допомагає знизити ризик тривалих судових розглядів, які могли б вплинути на хід виборів або референдуму.

Особливий порядок апеляційного та касаційного оскарження забезпечує, що навіть у випадку оскарження

судових рішень, процес розгляду спорів залишається швидким і ефективним. Це включає скорочені строки для подачі апеляційних та касаційних скарг, а також пріоритетний розгляд таких справ у судах вищих інстанцій.

Таким чином, спеціальні процедури для розгляду виборчих спорів створюють умови для забезпечення справедливості та законності виборчого процесу, підтримуючи довіру громадськості до виборчих інституцій та правової системи загалом.

Висновки. Адміністративні суди відіграють ключову роль у захисті прав, свобод та законних інтересів громадян у процесі розгляду публічно-правових спорів, пов'язаних з виборчим процесом. Їх значення полягає в забезпеченні оперативності, справедливості та ефективності судового розгляду, що є критично важливим для легітимності виборів та довіри до виборчих інституцій.

По-перше, спеціальні процедури, передбачені для розгляду виборчих спорів у Кодексі адміністративного судочинства України, гарантують, що такі справи розглядаються швидко і без зволікань. Терміновість та невідкладність судового розгляду дозволяють своєчасно реагувати на

порушення, що виникають у ході виборчого процесу, забезпечуючи тим самим дотримання виборчих прав громадян.

По-друге, чіткий розподіл підсудності між різними рівнями судових інстанцій забезпечує спеціалізацію судів та підвищення якості судових рішень. Окружні адміністративні суди, апеляційні адміністративні суди та Верховний суд відіграють свою специфічну роль у вирішенні виборчих спорів, що сприяє формуванню єдиної судової практики та правової визначеності.

По-третє, можливість вибору суду позивачем у певних випадках сприяє доступності правосуддя та захисту виборчих прав. Це дозволяє уникати затримок і забезпечує більш ефективний розгляд справ, що є важливим у контексті обмежених часових рамок виборчого процесу.

Загалом, діяльність адміністративних судів у сфері виборчого права є важливою складовою правової системи, що сприяє захисту демократичних цінностей та прав громадян. Швидкий та справедливий розгляд виборчих спорів підвищує довіру до судової системи та забезпечує стабільність виборчого процесу, що є основою демократичного устрою держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 596 с.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Пчелін В. Б. Організація адміністративного судочинства України: правові засади : монографія. Харків. 2017. 488 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
5. Адміністративне судочинство України: теорія та практика: монографія / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Нечитайла. К.: ВАІТЕ, 2015. 288 с.
6. Ilchenko O., Brusakova O., Burchenko Y., Yaroshenko A., Bagan Y. The role of a defence industry in the system of national security: a case study. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2021. № 8. 438–454.
7. Кононець В. П. Роль Європейського Суду з Прав Людини у контролі за виконанням судових рішень органами публічної адміністрації в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 44. С. 32–35.
8. Ярошенко А. С., Костенко О. М. Визнання судом недійсними фіктивних договорів дарування, укладених з метою приховання майна боржника: проблеми формування єдиної правозастосовної практики. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 66–75.
9. Лещенко О. Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2020. 221 с.
10. Смокович М. І. Категорії виборчих спорів: динаміка їх виникнення. *Проблеми адміністративного права*. 2014. С. 14–23.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF MONITORING COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ENSURING THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

Криворучко Л.С., д.ю.н., старший дослідник,
професор кафедри публічного та приватного права

Навчально-науковий гуманітарний інститут Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Актуальність статті полягає в тому, що забезпечення роботи національної правової системи цілком покладено на розгалужений адміністративний апарат, що складається з великого числа органів державної влади. В своїй роботі останні використовують різні за змістом та механізмом реалізації інструменти впливу на суспільні відносини. Проте, одним з найбільш дієвих та «ексклюзивних» заходів впливу є адміністративно-правовий контроль, адже він цілком є прерогативою владного сектору держави. При цьому, зміст та значення контролю може суттєво варіюватися в залежності від сфери суспільних відносин в якій його використовують. Так, власні характерні особливості має контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, який побудовано на особливій системі адміністративно-правових засад. Метою статті є: надати характеристику системі адміністративно-правових засад здійснення контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Виділено нормативно-правові акти, які складають систему адміністративно-правових засад контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Виділено проблеми відповідних адміністративно-правових засад, а також опрацьовано напрямки їх вирішення. Зроблено висновок, що доцільними мають бути такі кроки: 1) на законодавчому рівні слід видати єдиний нормативно-правовий акт, який би: по-перше, визначив зміст контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини; по-друге, встановив форми здійснення такого контролю, конкретний перелік заходів, засобів та методів його реалізації; 2) варто визначити конкретний перелік органів влади, які уповноважені здійснювати контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини із відповідним закріпленням їх компетенції у нормативному матеріалі; 3) необхідним також є встановлення чіткої ієрархії між органами влади суб'єктами контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, задля уникнення дублювання повноважень та суміщення компетенції.

Ключові слова: адміністративно-правові засади, контроль, міжнародні стандарти, забезпечення, захист, права людини.

The relevance of the article lies in the fact that ensuring the operation of the national legal system is entirely entrusted to the extensive administrative apparatus, which consists of a large number of state authorities. In their work, the latter use tools of influence on social relations, which differ in content and implementation mechanism. However, one of the most effective and "exclusive" measures of influence is administrative and legal control, because it is entirely the prerogative of the power sector of the state. At the same time, the content and meaning of control can vary significantly depending on the sphere of social relations in which it is used. Thus, control over compliance with international standards in the field of ensuring the protection of human rights, which is built on a special system of administrative and legal foundations, has its own characteristic features. The purpose of the article is: to provide a description of the system of administrative and legal bases for monitoring compliance with international standards in the field of ensuring the protection of human rights. In the article, based on the analysis of the scientific views of scientists, the author's definition of the concept of monitoring compliance with international standards in the field of ensuring the protection of human rights is proposed. Normative and legal acts that make up the system of administrative and legal bases for monitoring compliance with international standards in the field of human rights protection are highlighted. The problems of the relevant administrative and legal frameworks have been identified, as well as the directions for their solution have been worked out. It was concluded that the following steps should be expedient: 1) a single legal act should be issued at the legislative level, which would: first, define the content of monitoring compliance with international standards in the field of ensuring the protection of human rights; secondly, established the forms of such control, a specific list of measures, means and methods of its implementation; 2) it is necessary to define a specific list of authorities that are authorized to monitor compliance with international standards in the field of ensuring the protection of human rights with the corresponding consolidation of their competence in normative material; 3) it is also necessary to establish a clear hierarchy between authorities and subjects of control over compliance with international standards in the field of ensuring the protection of human rights, in order to avoid duplication of powers and overlapping of competences.

Key words: administrative and legal principles, control, international standards, provision, protection, human rights.

Постановка проблеми. Забезпечення роботи національної правової системи цілком покладено на розгалужений адміністративний апарат, що складається з великого числа органів державної влади. В своїй роботі останні використовують різні за змістом та механізмом реалізації інструменти впливу на суспільні відносини. Проте, одним з найбільш дієвих та «ексклюзивних» заходів впливу є адміністративно-правовий контроль, адже він цілком є прерогативою владного сектору держави. При цьому, зміст та значення контролю може суттєво варіюватися в залежності від сфери суспільних відносин в якій його використовують. Так, власні характерні особливості має контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, який побудовано на особливій системі адміністративно-правових засад.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, пов'язані із дотриманням міжнародних стандартів у сфері

забезпечення захисту прав людини, у своїх наукових працях розглядали: О. Бандурка, Н. Бурківська, І. Голосніченко, В. Іванчо, Р. Калюжний, Т. Коломоець, А. Комзюк, О. Салманова, О. Синявська, О. А. Шевчук та багато інших. Втім, незважаючи на суттєвий теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання адміністративно-правових засад контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Саме тому метою статті є: надати характеристику системі адміністративно-правових засад здійснення контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Виходячи лише семантично орієнтованих значень термін «контроль» позначає сукупність перевірко-оцінювальних дій, які реалізуються з метою забезпечення відповідності конкретного

об'єкту набору задалегідь заданих параметрів. Разом з тим, визначення контролю також можна зустріти в рамках окремих наукових сфер. Так, О. А. Костюченко вважає, що валютний контроль – це система контролю за обміном іноземної валюти в країні, тобто регулювання обсягу готівки та її обмінного курсу щодо іноземних валют [1, с. 301].

Найбільш широке коло поглядів на значення змісту «контролю» можна знайти у науці адміністративного права в частині, яку присвячено закономірностям державного управління. Зокрема, В. В. Коваленко відмічає, що в адміністративному праві України контроль розглядається в широкому розумінні як один із способів забезпечення законності дисципліни в публічному адмініструванні, а саме як процес спостереження за дотриманням нормативно-правових актів різними суб'єктами адміністративного права. Автор звертає увагу, що у більшості зарубіжних країн контролюється передусім діяльність самих суб'єктів владних повноважень. Адже у зв'язку з широким колом останніх, якими наділені органи публічної адміністрації, якраз і зростають можливості для зловживання цими повноваженнями. Значний інтерес до контролю викликаний тим, що останнім часом на всіх рівнях державної влади спостерігаються зниження виконавської дисципліни, нехтування вимогами законодавства й навіть прямих порушення закону. Автор вважає, що необхідність та доцільність дієвого контролю в сфері публічного управління можна передати словами одного з розробників американської Конституції Джеймса Едісона, який писав: «Якщо б люди були ангелами, тоді б не було жодної підстави для існування уряду (адміністрації). Якщо б ангели керували людьми, тоді б не існувало потреби ні у внутрішньому, ні в зовнішньому контролі дій уряду». Таким чином, без організації та здійснення контролю неможлива належна робота органів публічної адміністрації. Крім того, контроль також є одним з основних дисциплінуючих чинників поведінки громадян. Сама контрольна діяльність здійснюється шляхом перевірок, планових і позапланових ревізій, обстежень, витребування звітів, проведення рейдів, оглядів та ін. і включає в себе низку послідовних дій, яку можна розділити на три стадії: підготовчу, центральну та підсумкову. В свою чергу, вони самі наповнюються конкретними етапами-діями [2].

Подібну до представленої позицію займає О. М. Курко, який відмічає, що контроль – це функція управління. Основною метою контролю відповідно до нашої тематики є виявлення недоліків та їх своєчасне виправлення шляхом корегування дій органів прокуратури. Хоча заходи контролю здійснюються шляхом різноманітних планових і позапланових перевірок, ревізій, обстежень, контроль є комплексною функцією і не зводиться лише до процесу перевірки. Контроль можна поділити на такі стадії: 1) перевірка відповідності фактично вчинюваних дій запланованим на стадії планування та виявлення недоліків; 2) оцінювання недоліків щодо можливості їх впливу на подальшу діяльність органів державного управління; 3) розроблення пропозицій, рекомендацій та заходів для виправлення виявлених недоліків [3, с. 253].

І. К. Залюбовська зазначає, що серед найважливіших, сутнісних ознак контролю виділяють наступні: 1) між органом (посадовою особою), що контролює, та підконтрольним об'єктом у більшості випадків існують відносини владної підпорядкованості; 2) об'єктом контролю є законність та доцільність діяльності підконтрольного об'єкта, оскільки контролер має право втручатись у діяльність підконтрольного об'єкта; 3) у відповідних випадках контролер має право застосовувати заходи впливу до підконтрольного за допущені правопорушення; 4) контроль є особливим процесом, який складається з трьох чітко визначених стадій: установка нормативів, співвідношення цих нормативів з реальними діями підконтрольних та корегування виявлених відхилень [4, с. 13].

Таким чином, контроль у правовій сфері фактично отожденоється із роботою органів державної влади при виконанні останніми своїх повноважень із регулювання суспільних відносин, про що свідчать велика кількість наукових поглядів різних вчених. Проте, із даною позицією не можна однозначно погодитись, адже зміст контролю, враховуючи його поліаспектність, а також надбання інших галузей науки, в рамках яких контроль також розглядається, не дає права говорити про нього виключно як функцію або атрибут публічного управління. На наш погляд, контроль – це самостійна категорія, правовий інститут, виражений у специфічній формі діяльності уповноважених суб'єктів. Так, контроль:

- по-перше, засновано на положеннях нормативно-правових актів, які роблять його легальним. Варто наголосити, що контроль передбачає певний ступінь втручання суб'єкта в роботу об'єкта контролю. В даному разі відсутність норм, які б дозволяли подібне втручання, роблять контроль свавіллям, яке порушує дійсний у державі правопорядок;

- по-друге, контроль – це сукупність спеціальних заходів, засобів та методів, які в більшості випадків мають імперативний характер. В окремих моментах в рамках контролю може бути застосовано примус;

- по-третє, контрольними повноваженнями наділені не всі учасники публічного адміністрування, а об'єктом контролю є не всі сфери суспільних відносин, а лише визначені законодавством галузі життєдіяльності населення.

Таким чином, контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини – це елемент адміністративно-правового механізму регулювання забезпечення прав людини і громадянина, виражений в особливій формі роботи органів державної влади, що складається із рядку імперативних засобів, методів та заходів, метою якого є вплив на суспільні відносини в галузі імплементації, забезпечення роботи та дотримання на території країни міжнародних стандартів забезпечення захисту прав людини.

Розглядаючи особливості контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини в межах адміністративного апарату держави необхідно відмітити, що сьогодні даний аспект не має належного окреслення у функціоналі державних органів. Так, основою забезпечення прав людини в державі загалом та контроль за дотриманням цих прав і світових стандартів прийнятих Україною в означеній сфері, є робота Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Утвердження на дану посаду здійснюється Верховною Радою України на підставі пропозиції Голови Верховної Ради України або однієї четвертої частини народних депутатів. Для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється секретаріат, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка. Крім того, при Уповноваженому з метою надання консультаційної підтримки, проведення наукових досліджень, а також вивчення пропозицій щодо поліпшення стану захисту прав і свобод людини і громадянина може створюватися консультативна рада (яка може діяти і на громадських засадах) із осіб, що мають досвід роботи в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина. В сфері захисту прав людини, а також контролю за дотриманням стандартів в цій сфері, зокрема, міжнародного характеру, Уповноважений має право: невідкладного прийому Прездентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадо-

вими та службовими особами; бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів; звертатися до Конституційного Суду України з поданням: про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України; тощо [5].

Здійснення адміністративного контролю за процесом забезпечення дотримання міжнародних стандартів в сфері прав і свобод людини також покладається в окремій частині на Кабінет Міністрів України. Так, Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, додержання прав і свобод людини та громадянина. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому [6].

Тож, Кабінет Міністрів України відповідно до покладених на нього повноважень контролює діяльність інших центральних органів влади, зокрема, за напрямом забезпечення дотримання міжнародних стандартів в сфері прав людини. Прикладом подібної діяльності КМУ є План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року затвердженої 23.11.2015 № 1393-р. Відповідно до даного плану, передбачено здійснення контролю за рядом напрямів, а саме: удосконалення законодавства про біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, відповідно до міжнародних стандартів; додержання норм міжнародного права для захисту життя мирного населення на тимчасово окупованій території України; забезпечення відповідності міжнародним стандартам захисту права на життя умов тримання та поводження з особами у місцях, в яких вони примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону тощо [7].

Контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини також відбувається на місцевому рівні місцевими державними адміністраціями. Останні є місцевими органами виконавчої влади і входять до системи органів виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їй відповідною радою. Одним з ключових завдань місцевих державних адміністрацій є: забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян; здійснення міжнародного та зовнішньоекономічного співробітництва [8]. В зазначених напрямках роботи місцеві державні адміністрації виконують ряд

контрольно-організаційних повноважень, а саме: забезпечують виконання Конституції та законів України, рішень Конституційного Суду України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади; забезпечують виконання актів законодавства з питань громадянства, пов'язаних з перебуванням іноземців та осіб без громадянства, сприяє органам та підрозділам центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у додержанні правил паспортної системи; забезпечують виконання законодавства щодо національних меншин і міграції, про свободу думки і слова, свободу світогляду і віросповідання; забезпечують виконання зобов'язань за міжнародними договорами України на відповідній території, у тому числі міжнародних документів в сфері забезпечення прав людини; сприяють розвитку міжнародного співробітництва в галузі захисту прав людини тощо [8].

Висновки. Отже, дослідження адміністративно-правових засад контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини на прикладах контрольної діяльності суб'єктів публічного адміністрування показало наявність недоліків в розглянутій галузі, зокрема: по-перше, на сьогоднішній день категорія контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини не має належного як наукового, так і законодавчого обґрунтування, у зв'язку із чим мають проблеми із розумінням її суті; по-друге, належним чином на нормативному рівні не вироблено чіткої системи повноважень в досліджуваній сфері, іншими словами, фактично не визначені суб'єкти контрольної діяльності; по-друге, контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини не має ґрунтовної законодавчої основи, у зв'язку із чим ускладнена його реалізація в цілому.

Враховуючи виділені проблеми, на наш погляд, доцільним є запропонувати у підсумку шляхи їх вирішення, які дозволять не тільки удосконалити механізм контроль за дотриманням міжнародних стандартів в сфері прав людини, але й приведуть до підвищення рівня захисту цих прав на території нашої країни в цілому. Таким чином, важливими та необхідними в досліджуваному напрямку мають бути такі кроки: 1) на законодавчому рівні слід видати єдиний нормативно-правовий акт, який би: по-перше, визначив зміст контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини; по-друге, встановив форми здійснення такого контролю, конкретний перелік заходів, засобів та методів його реалізації; 2) варто визначити конкретний перелік органів влади, які уповноважені здійснювати контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини із відповідним закріпленням їх компетенції у нормативному матеріалі; 3) необхідним також є встановлення чіткої ієрархії між органами влади суб'єктами контролю за дотриманням міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, задля уникнення дублювання повноважень та суміщення компетенцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костюченко О.А. Валютне регулювання, валютний контроль. Юридична енциклопедія. К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1.: А-Г 672 с.
2. Коваленко В.В. Курс адміністративного права України: підручник. Київ: «Юрінком Інтер». 2018. 808 с.
3. Курко О.М. Контроль за реалізацією адміністративно-правових форм органами прокуратури. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 2(8). С. 253–261.
4. Залюбовська І.К. Організаційно-правові засади державного контролю в Україні: навч.-метод. посібник. Одеса: Юрид. літ., 2003. 104 с.
5. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: закон від 23.12.1997 №776/97-ВР / *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. ст. 99.
6. Про Кабінет Міністрів України: закон від 27.02.2014 №794-VII / *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. ст. 222.
7. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: розпорядження від 23.11.2015 № 1393-р / Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248740679>.
8. Про місцеві державні адміністрації: закон від 09.04.1999 № 586-XIV / *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20. ст. 190.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКУ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В УКРАЇНІ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT
OF THE ELECTRONIC COMMERCE MARKET IN UKRAINE

Лесько Н.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Національний університет «Львівська політехніка»

Кіра С.О., аспірантка
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

В статті досліджується роль міжнародних та європейських організацій із цифрової комерції для покращення конкурентоспроможності електронної підприємницької діяльності в Україні. Проведено аналіз тенденцій розвитку українського та світового ринку електронної комерції, підкреслено важливість розвитку міжнародної електронної комерції і органів адвокації відповідно до означеного сектору.

Окремо виділено важливість стійкої цифрової трансформації, що сприятиме зростанню і стимулюванню сталого розвитку. В цьому аспекті наголошено на необхідності імплементації законодавства, стандартів та передової практики ЄС для гармонізації цифрового ринку України в цілому. Структуровано бар'єри для розвитку електронної комерції в Україні, що сюди належать: когнітивні перешкоди; мовний бар'єр; культурні особливості; підтримка клієнтів; розширення політики захисту прав споживачів відповідно до правил ЄС; швидкість інтернет-з'єднання; налаштування оплати/платіжних сервісів (конвертація валюти). Окрім цього, запропоновано визначення дефініції «трансгранична електронна комерція».

Сьогодні важливим завданням для нашої держави все ще залишається адаптація законодавчої бази до визнаних світових стандартів й, зокрема, права Європейського Союзу з метою гармонізації українського ринку електронної комерції. Рекомендації і аналітичні звіти міжнародних організацій із цифрової комерції, хоч і не надто популярні, однак були б корисними для вітчизняної законотворчої практики і бізнесу, в цілому. Українським підприємствам, за прикладом європейських партнерів, необхідно умовно об'єднуватися в організації задля лобювання власних інтересів щодо відсутності необхідних положень чи виправлення прогалин в законодавстві, які, цілком ймовірно, уповільнюють темпи розвитку стратегічно важливого економічного сектору. Власне, інститут адвокації здатний значно збалансувати означені вище інтереси. А розвиток такого концепту, як «трансгранична електронна комерція», і надання їй правового підґрунтя дозволить вітчизняним підприємствам пришвидшити набуття статусу – повноправних учасників електронного ринку ЄС.

Ключові слова: електронна комерція, цифрова комерція, онлайн-торгівля, штучний інтелект, європейський ринок е-комерції, європейські організації із цифрової комерції, інститут адвокації, трансгранична електронна комерція, міжнародна електронна торгівля.

The article examines the role of international and European digital commerce organizations in improving the competitiveness of e-business in Ukraine. The analysis of trends in the development of the Ukrainian and global e-commerce market was carried out, the importance of the development of international e-commerce and advocacy bodies in accordance with the specified sector was emphasized.

The importance of sustainable digital transformation, which will contribute to growth and stimulation of sustainable development, is highlighted separately. In this aspect, the need to implement legislation, standards and best practices of the EU to harmonize the digital market of Ukraine as a whole is emphasized. Barriers to the development of e-commerce in Ukraine are structured, which include: cognitive barriers; language barrier; cultural features; customer support; expansion of consumer rights protection policy in accordance with EU rules; internet connection speed; setting up payment/payment services (currency conversion). In addition, the definition of "cross-border electronic commerce" is proposed.

Today, an important task for our state is still the adaptation of the legislative framework to recognized world standards and, in particular, the law of the European Union with the aim of harmonizing the Ukrainian e-commerce market. Recommendations and analytical reports of international organizations on digital commerce, although not too popular, would be useful for domestic law-making practice and business in general. Ukrainian enterprises, following the example of European partners, need to conditionally unite in organizations to lobby for their own interests regarding the absence of necessary provisions or the correction of gaps in legislation, which are quite likely to slow down the pace of development of a strategically important economic sector. Actually, the advocacy institute is able to significantly balance the above-mentioned interests. And the development of such a concept as "cross-border electronic commerce" and providing it with a legal basis will allow domestic enterprises to accelerate the acquisition of the status of full participants in the EU electronic market.

Key words: e-commerce, digital commerce, online trade, artificial intelligence, European e-commerce market, European digital commerce organizations, advocacy institute, cross-border e-commerce, international e-commerce.

Аналіз дослідження проблеми. На жаль, в Україні відсутні комплексні теоретико-правові дослідження питання міжнародної електронної комерції, зокрема, ролі міжнародних організацій із цифрової комерції. Однак, важливість дослідження становлення та розвитку ринку електронної комерції підтверджується значною кількістю наукових праць українських та зарубіжних учених переважно в сфері економіки, серед яких: Андронік О. Л., Воронін А. В., Котелевець Д. О., Лимар В. В., Мартинюк К. О., Саммерс А. та ін.

Постановка проблеми. Пандемія Covid-19, кількома роками пізніше повномасштабна війна Росії проти України створила для українського бізнесу умови, за яких переведення більшості підприємств в онлайн стало радше способом для порятунку, аніж інструментом для збільшення продажів та нарощення прибутку. Світ, зокрема Європа, затамувавши подих, спостерігають за успіхами нашої держави на шляху до перемоги, й аналізують стан української економіки та результати запровадження низки антикризових менеджмент планів.

Мета статті: з'ясувати роль міжнародних та європейських організацій із цифрової комерції для електронного

ринку ЄС та України. Дослідити деякі сучасні IT-рішення, як інструменти оптимізації бізнес процесів.

Виклад основного матеріалу. Підписавши Угоду про Асоціацію, Україна взяла на себе чималі зобов'язання, серед яких: забезпечення поступової адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС), відповідно до напрямів, визначених Угодою сторін, відтак, одним із яких якраз і є електронна комерція [1, с. 161]. Із збільшенням масштабу російсько-української війни від 24 лютого 2022 р., та отримання Україною статусу країни кандидата на членство у ЄС від 23 червня того ж року, темпи підготовки до вступу нашої країни значно пришвидшилися. Ці та інші події стали мотиваційним ключем для більшості теоретиків і практиків сучасної вітчизняної наукової думки й, зокрема, освіти здійснювати подальші наукові дослідження сфери електронної комерції з проєвропейським акцентом.

Справді відомими організаціями, що аналізують український ринок в сфері е-комерції в Європі станом на сьогодні є «Ecommerce Europe» [2], «EuroCommerce» [3]

та «eCommerceDB» [4]. Ecommerce Europe або як його ще називають в Європі «єдиний голос європейського сектора цифрової економіки», ця організація через свої національні асоціації представляє понад 150 000 компаній, що продають товари та послуги споживачам у Європі онлайн. Ecommerce Europe діє на європейському рівні, щоб допомогти законодавцям створити кращі умови для онлайн-торговців, щоб їхні продажі могли безперервно зростати й надалі [2]. В свою чергу, EuroCommerce станом на сьогодні є головною європейською організацією, що представляє сектор роздрібно та оптової торгівлі. EuroCommerce охоплює національні асоціації в 27 країнах, галузеві асоціації та провідних світових гравців. Основними завданнями організації є:

- об'єднання національних і окремих галузевих асоціацій, а також компаній, що представляють різноманітні роздрібно та оптової торгівлі за принципом: «під один дах»;
- інформування членів/партнерів організації про політику та законодавство ЄС;
- комунікація про внесок сектору е-комерції в суспільство та європейську економіку;
- сприяння обміну досвідом, найкращими практичними порадами та знаннями між членами організації [3].

Окрім цього, EuroCommerce здійснює адвокацію, як єдиного голосу для політики та законодавчих результатів відповідно до того, що відстоює їх сектор. В цьому аспекті, як правильно зазначає дослідник Прокопенко О., адвокація є ключовою функцією бізнес-об'єднань, без якої неможливими були б ефективне представництво і захист інтересів їх членів. Вона трансформує певне об'єднання з об'єкта регулювання, залежного від волі регулюючих органів, у повноцінний суб'єкт урядових відносин. Таким чином, адвокація дає можливість не лише реагувати на пропонований курс розвитку певної індустрії, а й брати участь у формуванні правил гри у відповідному секторі [5, с. 4].

Нещодавно амстердамський університет прикладних наук і електронної комерції Європи, досліджуючи питання е-комерції, спільно із «Ecommerce Europe» та «EuroCommerce» розробили «Європейський звіт з електронної комерції 2022», в якому надали точні статистичні дані щодо низки важливих питань в сфері цифрової торгівлі. Так, за даними дослідження в Україні станом на 2022 рік відсоток населення, що має доступ до інтернету сягнув 67%, для порівняння у 2019 році, та до пандемії Covid-19, доступ до інтернету був лише у 59% населення. Щодо електронних покупок, відсоток користувачів інтернету, які купували товари чи послуги онлайн у 2022 році зупинився на позначці 48%, коли як у 2019 році активних е-покупців було всього 39% [5, с. 92]. Очевидно, що ринок цифрової торгівлі постійно вдосконалюється та розвивається, залучаючи при цьому все більше і більше користувачів з усього світу. Неминуче, варто сказати, що в близькому у майбутньому залученість населення до користування мережею «інтернет» сягне 100%, коли як відсоток е-покупців втримається на позначці щонайменше половини від загального значення.

Повертаючись до питання використання штучного інтелекту для оптимізації процесів у бізнесі та на виробництві в умовах жорсткої глобальної технологічної конкуренції, що чекає Україну на європейському ринку. Варто відзначити успіхи однієї з найбільших експортних компаній України – міжнародну компанію у сфері харчових та агротехнологій, також ритейлу «МХП» [6]. Як інформує Forbes Ukraine, вже у квітні 2022 року, фактично одразу після початку воєнного вторгнення на Україну, «МХП» відновив обсяг експорту продукції до довоєнного рівня, а за дев'ять місяців 2022-го експортний напрям зріс на 32%, аж до \$1,1 млрд і становить 59% від загального виторгу [7]. Успіх майже будь-якої компанії часто багато в чому залежить саме від адаптації бізнесу, як ми вже раніше зазначали, до реального стану речей. Відтак, як повідомляє AgroTimes, експортний гігант «МХП» станом на березень 2023 року вже більше п'яти років активно використовує на виробництві штучний інтелект. Smart

Technologist Assistant, інакшими словами «Віртуальний зоотехнік», або як його ще називають у компанії, – застосунок для співробітників зі зручним і цікавим інтерфейсом. Означений вище віртуальний помічник, що розроблений на базі штучного інтелекту здатний інформувати не тільки про технічні моменти в певних секціях птахоферми, коректність роботи обладнання чи про якість роботи персоналу. Компанія, приєднавши алгоритми Deep learning і штучного інтелекту, здатна відслідковувати навіть настрої птахів у пташнику, що неодмінно, як контроль стану показників життєдіяльності, покращує якість продукції [8].

Штучний інтелект в Україні за прикладом ЄС та США вже починає залучатися юристами для вирішення аналітичних чи інших правничих завдань. Популярними в Україні є Contractum від «Ліга:Закон», який дозволяє аналізувати договори на українській мові за допомогою штучного інтелекту, ChatGPT від «OpenAI», що здатний швидко робити базовий аналіз актів законодавства з посиланнями на них. Використовують також такі системи, як Lunn та Klaritylaw, які за допомогою алгоритмів штучного інтелекту дозволяють швидко проаналізувати угоди про нерозголошення (NDA) та угоди про обробку даних (DPA), що вдвічі чи навіть втричі економить час. AxDraft як один із найбільш успішних українських проєктів в сфері розумних ІТ-рішень, ця універсальна платформа для управління контрактами здатна пояснювати умови та спрощувати розуміння останніх. Станом на сьогодні AxDraft найпотужніший інструмент генерації документів на юридичному ринку в Україні.

Окрім залучення додаткових ІТ-новітостей, як інструменту покращення прибутковості і конкурентоспроможності бізнесу, значення мають й експертні аналітичні дослідження. Так, міжнародна статистична організація eCommerceDB [4] здійснює стратегічний аналіз компаній, онлайн-магазинів та ринків, користуючись при цьому не тільки історичними, поточними чи прогнозованими показниками доходу. eCommerceDB здійснює аналітику спираючись також на такі дані, як логістика, інтернет-трафік, варіанти оплати, постачальники послуг доставки та, навіть, активність у соціальних мережах. Послуга, котру надає ця організація може стати базою для прийняття стратегічних рішень компанією, наприклад, коли мова йде про вихід на нові ринки. Статистичні звіти, розроблені eCommerceDB, використовуючи метод порівняння, здатні ідентифікувати конкурентів певної компанії, дозволяє знаходити та вибирати для них нових потенційних ділових партнерів.

Відтак, за даними статистичного гіганта eCommerceDB Україна є 58-мим за величиною ринком електронної комерції з прогнозованим доходом у 2759,1 мільяона доларів США до 2023 року, випереджаючи таким чином Угорщину. Дохід, очікувано, продемонструє зведений річний темп зростання в період 2023–2027 рр. приблизно на 13,8%, що призведе до прогнозованого обсягу ринку в 4 625,1 млн. доларів США до кінця 2027 року. У 2023 році український ринок електронної комерції зробив внесок у темпи зростання глобального світового ринку на 17,0%. Так, станом на сьогодні в Україні продукти харчування та засоби особистої гігієни є найбільшим ринком, на який припадає 33,5% доходу української електронної комерції. Далі йдуть мода з показником у 25,4%, електроніка та медіа з 23,6%, меблі та техніка з 10,1%, іграшки, хобі й інше з показником у 7,5%. При цьому, найбільшим гравцем на українському ринку електронної комерції є платформа rozetka.com.ua. У 2022 році дохід магазину склав 246,2 млн. доларів США, далі йдуть такі торговельні майданчики, як apple.com і makeup.com.ua як другий і третій за величиною інтернет-магазини з річним доходом у 92,8 млн. доларів США і 46,3 млн. доларів США відповідно. Загалом на трійку лідерів припадає 40,1% виручки топ-100 інтернет-магазинів України [4].

Загалом, роздрібні та оптові торговці продають товари та надають необхідні послуги замовникам понад мільярд разів на день. Сектор електронної торгівлі створює 1 із 7 робочих місць, пропонуючи різноманітну кар'єру міль-

йонам людей в усьому світі, що більша частина з яких молодь. Наступним важливим аспектом, що потребує врегулювання для України є узгодження транскордонної електронної комерції. Так, Ініціатива EU4Digital, що спрямована на розширення Єдиного цифрового ринку ЄС ще з 2016 року реалізує проекти з гармонізації цифрових ринків Східного партнерства, включно з українським. Мета такої ініціативи, серед іншого, це розвиток потенціалу цифрової економіки та суспільства через зниження тарифів на роумінг, розвиток високошвидкісного широкосмугового зв'язку для стимулювання економіки і розширення електронних послуг, скоординованої кібербезпеки і гармонізації цифрових структур в суспільстві, в областях, від логістики до охорони здоров'я, підвищення кваліфікації та створення робочих місць в цифровій індустрії [9].

Окрім цього, згідно із базовим звітом EU4Digital «R.3.3-2. Звіт про аналіз базового рівня електронної комерції ЄС у сферах права, стандартів та екосистеми електронної комерції» [10], як важливого етапу для сприяння транскордонній електронній торгівлі між Європою і Східними країнами-партнерами. Робочій групі з питань електронної комерції вдалося визначити 70 ключових аспектів в галузі законодавства. Сюди, зокрема, належать законодавче врегулювання питання захисту прав споживачів, доставки посилок, безпеки мережевих та інформаційних систем, геоблокування, захисту даних, відповідальності онлайн-посередників й інші сфери [9]. І після набрання чинності законодавчого пакету цього Звіту [10] від липня 2021 року, останній здійснив важливий вплив на транскордонну електронну комерцію, що включає нові правила переміщення комерційних товарів через кордон, а також встановлює новий процес сплати податків через систему імпорту єдиного вікна.

Великою перевагою для України сьогодні і в наступні роки є прийняття нормативно-правових актів, враховуючи також статистичні й аналітичні звіти і рекомендації (як документи м'якого права) міжнародних організацій із цифрової комерції. Окрім цього, важливим є фінансування наукових досліджень, і перекладу лінгвістами необхідної кількості законодавчих положень і нормативно-правових актів ЄС в секторі е-комерції, задля уможливлення використання останніх в законотворчій, науковій та інших важливих сферах. Ще одним великим плюсом була б поява в нашій державі організацій, котрі за прикладом європейських партнерів [2; 3; 4] здійснювали б умовне об'єднання ключових гравців українського ринку з електронної комерції, що були б здатні здійснювати адвокацію відповідно до свого сектору.

Щодо транскордонної електронної комерції або міжнародної електронної комерції, означене питання фактично не досліджене, в Законі України «Про електронну комерцію» [11] визначення даного поняття відсутнє. Аналізуючи публікації авторитетних українських учених в сфері права, варто сказати, що питання міжнародної/транскордонної е-торгівлі майже не досліджене. Частіше трапляються комплексні дослідження представників наукової еліти сфери економіки

та міжнародної економіки. Однак, як правильно зазначають американські вчені А. Саммер та Гр. Дункана, що електронна комерція є радше правовою категорією, оскільки передбачає наявність міжнародних та внутрішньо-торгівельних паперових та електронних договорів, серед яких: договір купівлі-продажу; поставки; факторингу; лізингу; договір про торговельне представництво чи посередництво; консалтингові договори. І що є важливим, на цю економіко-правову категорію поширюється принцип правового регулювання [12, с. 72]. На нашу думку, поняття «транскордонна електронна комерція» можна визначити як відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час продажу товарів чи послуг замовнику (учаснику відносин) за кордоном з використанням інформаційно-комунікаційних систем (через інтернет платформи / веб-сайти з електронної комерції), внаслідок чого в учасників таких відносин виникають взаємні права та обов'язки.

Фактично, вже сьогодні великі компанії чи навіть дрібні інтернет-магазини в Україні пропонують свої товари та послуги покупцям в інших країнах. Ця концепція досить проста, однак мало кому вдається налагодити схожу співпрацю з іноземним споживачем. Причинами цьому є: когнітивні перешкоди (низький рівень цифрової грамотності, брак знань з важливих аспектів електронної торгівлі серед споживачів і підприємств); мовний бар'єр (мало хто навіть в Україні купує товари чи послуги з англійських сайтів, через незнання або низьке розуміння іноземної мови, це правило працює і в зворотному порядку); культурні особливості (йдеться про вміння передати вірний зміст, попри вже здійснений переклад необхідної інформації); підтримка клієнтів; розширення політики захисту прав споживачів відповідно до правил ЄС; швидкість інтернет-з'єднання; налаштування оплати/платіжних сервісів (конвертація валюти); налагодження логістичних маршрутів; незнання митних правил, тощо. Вказаний нами перелік не є вичерпним, питання правового регулювання транскордонної електронної комерції і, зокрема, торгівлі залишаємо відкритими для майбутніх досліджень.

Висновки. Сьогодні важливим завданням для нашої держави все ще залишається адаптація законодавчої бази до визнаних світових стандартів й, зокрема, права Європейського Союзу з метою гармонізації українського ринку електронної комерції. Рекомендації і аналітичні звіти міжнародних організацій із цифрової комерції, хоч і не надто популярні, однак були б корисними для вітчизняної законотворчої практики і бізнесу, в цілому. Українським підприємствам, за прикладом європейських партнерів, необхідно умовно об'єднуватися в організації задля лобювання власних інтересів щодо відсутності необхідних положень чи виправлення прогалин в законодавстві, які, цілком ймовірно, уповільнюють темпи розвитку стратегічно важливого економічного сектору. Власне, інститут адвокатури здатний значно збалансувати означені вище інтереси. А розвиток такого концепту, як «транскордонна електронна комерція», і надання їй правового підґрунтя дозволить вітчизняним підприємствам пришвидшити набуття статусу – повноправних учасників електронного ринку ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лесько Н., Кіра С. Правові засади електронної комерції в соціальних мережах. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 3 (35), 2022. С. 161-165.
2. Ecommerce Europe. URL: <https://ecommerce-europe.eu/about-ecommerce-europe/>.
3. EuroCommerce. URL: <https://www.eurocommerce.eu/our-organisation/>.
4. eCommerceDB. URL: <https://ecommercedb.com>.
5. Прокопенко О.В. Адвокатська діяльність та некомерційне лобювання в Україні: посібник. Київ: 2017. 82 с.
6. МХП. URL: <https://mhp.com.ua/uk/glorytoUkraine>.
7. Інформація про МХП. Журнал Forbes Ukraine. URL: <https://forbes.ua/profile/mkhp-224>.
8. Lone, S., & Weltevreden, J.W.J. (2022). 2022 European E-commerce Report. Amsterdam/Brussels: Amsterdam University of Applied Sciences & Ecommerce Europe. 105 p. URL: https://ecommerce-europe.eu/wp-content/uploads/2022/06/CM12022_FullVersion_LIGHT_v2.pdf.
9. Ініціатива EU4Digital. URL: <https://eufordigital.eu/uk/discover-eu/the-eu4digital-initiative/>.
10. EU4Digital: supporting digital economy and society in the Eastern Partnership. eCommerce report. R.3.3-2. Analysis report of the EU eCommerce baseline in the legal, standards and eCommerce ecosystem areas. 76 p. URL: <https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2020/08/EU-eCommerce-baseline-report.pdf>.
11. Про електронну комерцію: Закон України від 3 вересня 2015 року № 675-19 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>.
12. Summer A., Duncan Gr. E-Commerce. NYH Publishing. 1999. 263 p.

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC SAFETY

Омельченко І.О., аспірант кафедри
адміністративного та фінансового права
Науково-дослідний інститут публічного права

Яра О.С., д.ю.н.,
професор кафедри адміністративного та фінансового права
Науково-дослідний інститут публічного права

У статті здійснено дослідження адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху. Значення безпеки на дорогах надзвичайно важливе для забезпечення громадського порядку та зменшення травматизму. У статті розглядаються основні аспекти порушень, які становлять загрозу безпеці дорожнього руху, такі як керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки, або стосовно якої встановлено тимчасове обмеження у праві керування транспортними засобами, а також порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна та інші.

У статті детально проаналізовано характер стягнень, які застосовуються у випадку правопорушень у сфері дорожнього руху. Основні аспекти включають розгляд санкцій, що накладаються на порушників, в залежності від серйозності правопорушень. Зокрема, дослідження висвітлює, які саме порушення можуть призвести до цих стягнень, а також механізми їх застосування в рамках відповідного законодавства. Автор підкреслює важливість суворого застосування правових норм у цій сфері для покращення загальної безпеки на дорогах і зниження кількості дорожньо-транспортних пригод.

Детально досліджено законність процедури адміністративного провадження у випадках порушень у сфері дорожнього руху. Аналіз охоплює різноманітні аспекти, пов'язані з правовими нормами та процедурами, які регулюють ведення адміністративних справ у відношенні до водіїв та інших учасників дорожнього руху.

Висновки статті акцентують увагу на необхідності вдосконалення законодавства і практики, що стосуються адміністративного провадження у сфері дорожнього руху, з метою забезпечення відповідності процесів міжнародним та національним стандартам справедливості та прав людини.

Ключові слова: адміністративне провадження, законність, права учасників, обов'язки учасників, адміністративна відповідальність, справедливий судовий процес, міжнародні стандарти прав людини.

The article examines administrative liability for traffic violations related to road safety. Road safety is crucial for maintaining public order and reducing injuries. The article discusses key aspects of violations posing a threat to road safety, such as driving under the influence of alcohol, drugs, or medications impairing attention and reaction speed; driving without proper documentation or during temporary driving restrictions; and traffic violations causing damage to vehicles, cargo, roads, streets, railway crossings, road structures or property and other.

The article thoroughly analyzes the nature of penalties applied in cases of traffic violations. Key aspects include examining sanctions imposed on offenders depending on the seriousness of the violations. Specifically, the study illuminates which violations can lead to these penalties and the mechanisms for their application within the relevant legislation. The author underscores the importance of strict adherence to legal norms in this field to enhance overall road safety and reduce the number of traffic accidents.

The legality of administrative procedure in cases of traffic violations is extensively investigated in the article. The analysis covers various aspects related to legal norms and procedures governing the handling of administrative cases involving drivers and other road traffic participants.

The conclusions of the article emphasize the need to improve legislation and practices concerning administrative proceedings in the field of traffic regulations, aiming to ensure compliance with international and national standards of justice and human rights.

Key words: administrative proceedings, legality, rights of participants, duties of participants, administrative liability, fair judicial process, international human rights standards.

Механізм правового регулювання безпеки дорожнього руху є досить широким у сучасній правовій системі України. До нього, з-поміж іншого, відносяться напрямки законодавчого та нормативно-правового регулювання правил, яким повинні відповідати дії учасників дорожнього руху, а також обсяг, зміст і види обмежень, які можуть бути застосовані до них у випадку вчинення порушень встановлених норм.

Загалом у залежності від вчиненого правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху до особи можуть бути застосована юридична відповідальність різного характеру, зокрема кримінальна, цивільно-правова, дисциплінарна, а також адміністративна.

З-поміж різних видів юридичної відповідальності, якими держава забезпечує санкціонування неналежної поведінки учасників суспільних відносин у сфері безпеки дорожнього руху адміністративна відповідальність має найбільший обсяг. Правозастосування. Важливими озна-

ками адміністративної відповідальності є те, що вона, не дивлячись на спрямування, яке має на меті санкціонування вчинених протиправних діянь, застосовується у реальні суспільні відносини із забезпеченням основоположних правових принципів, серед яких слід виділити верховенство права, гуманізм, законність, демократизм, справедливість, рівність, можливість оскарження прийнятих юридичних рішень, а також пропорційність, яка вказує про необхідність застосування адміністративно-правових приписів деліктного характеру таким чином, щоб забезпечити розумний баланс інтересів, а розмір, обсяг і вид санкцій повинен застосовуватися до правопорушника співмірно з характером його адміністративно-протиправної поведінки.

Забезпечення та реалізація адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху видається неможливим без наявності належних для того підстав. Правовою підставою для притягнення до

адміністративної відповідальності є наявність у протиправних діях особи складу адміністративного правопорушення досліджуваного об'єкта охорони.

Відповідно до статей 221, 222 КУпАП розгляд справ про адміністративні правопорушення здійснюється районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними судами, а також органами Національної поліції [1].

Безпосередньо провадження у справах про адміністративні правопорушення являє собою певні стадії, обсяг юридичних прав і обов'язків його учасників.

Серед першого етапу здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері безпеки дорожнього виокремлюють такі явища як здійснення першопочаткових адміністративно-процесуальних дій, проведення адміністративного розслідування, а також порушення справи про адміністративне правопорушення. Логічне підґрунтя запропонованих назв першого етапу провадження у справах про адміністративні правопорушення обґрунтовується тим, що саме на цій стадії здійснюється встановлення усіх обставин вчиненого адміністративного правопорушення. Результатом здійснення такої діяльності є складання уповноваженою службовою особою офіційного протоколу, або винесення постанови.

Зміст протоколу про адміністративне правопорушення закріплений статтею 256 КУпАП, згідно з якою у протоколі про адміністративне правопорушення зазначаються: дата і місце його складання, посада, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу, яка притягається до адміністративної відповідальності (у разі її виявлення); місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за дане правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, прізвище викривача (за його письмовою згодою), якщо вони є; пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; інші відомості, необхідні для вирішення справи. Якщо правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, про це також зазначається в протоколі. Протокол підписується особою, яка його склала, і особою, яка притягається до адміністративної відповідальності; при наявності свідків і потерпілих протокол може бути підписано також і цими особами. У разі відмови особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, від підписання протоколу, в ньому робиться запис про це. Особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право подати пояснення і зауваження щодо змісту протоколу, які додаються до протоколу, а також викласти мотиви свого відмовлення від його підписання. При складенні протоколу особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, роз'яснюються його права і обов'язки, передбачені статтею 268 цього Кодексу, про що робиться відмітка у протоколі [1].

Слід розуміти, що протокол при здійсненні провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху складається органами Національної поліції, що визначено безпосередньо приписами КУпАП і ЗУ «Про Національну поліцію» за тих умов, коли розгляд вчиненого адміністративного правопорушення відноситься до компетенції суду. Прикладом цьому стане провадження у справі про вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого частиною 5 статті 122 КУпАП, що може проявитись у вчиненні перевищення встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів більш як на двадцять кілометрів на годину, порушення вимог дорожніх знаків та розмітки проїзної частини доріг, що спричинило створення аварійної обстановки, а саме примусило інших учасників дорожнього руху різко змінити швидкість. Розгляд цього адміністративного правопорушення досліджуваної сфери відноситься, відповідно до статті 221 КУпАП, до компетенції суду. Зрозуміло, що у такому випадку буде складено про-

токол у справі про адміністративне правопорушення, який у подальшому, з виконанням вимог статті 257 КУпАП, повинен бути надісланим на розгляд до відповідного суду [1; 2].

Про те, що при вчиненні адміністративних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху, розгляд яких віднесено до компетенції суду, складання протоколу про адміністративне правопорушення є обов'язком органів Національної поліції ми можемо зрозуміти зі змісту пункту 1 частини 1 статті 255 КУпАП, у якому встановлено, що протоколи про вчинення адміністративних правопорушень складаються зазначеними органами при вчиненні адміністративних правопорушень досліджуваної сфери, коли вони не уповноважені на розгляд справи по суті [1].

Серед таких правопорушень законодавець виокремлює ті, що передбачені частинами 4, 7–9 статті 121, частиною 5, 7 статті 122, частиною 1 статті 122², статтями 122², 122⁴, 122⁵, частинами 2, 3 статті 123, статтею 124, частиною третьою статті 126, частиною 4 статті 127, статтями 127¹, 130, частиною 3 статті 133 [1].

Якщо проаналізувати переважну більшість санкцій статей КУпАП у сфері безпеки дорожнього руху, то можемо дійти до висновку, що найбільш вживаним видом адміністративних стягнень є штраф. Законодавцем було передбачено, що у деяких видах санкцій адміністративно-правових норм штраф застосовується як єдине адміністративне стягнення, а в інших поруч з альтернативними, до яких віднесено позбавлення права керування транспортним засобом, громадські роботи та інші.

Конструкції санкцій відповідних статей КУпАП вказують про те, що єдиний універсальний розмір штрафу, який може бути застосований чітко не визначений, а тому точний розмір його призначення залежить від особливостей вчинення адміністративного правопорушення, а також інших обставин, які відповідно до КУпАП мають бути врахованими при визначенні розміру застосованої санкції.

Правові особливості штрафу як виду адміністративного стягнення визначені статтею 27 КУпАП.

Натомість статтею 28 КУпАП закріплені правові особливості оплатного вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення [1].

Варто відзначити, що вищевказане адміністративне стягнення застосовується виключно у випадках вчинення адміністративних правопорушень, передбачених частиною 2 статті 130, частиною 3 статті 130, а також частиною 6 статті 126 КУпАП та характеризується широким обсягом застосування примусу, який полягає у примусовому відчуженні майна особи, тобто несе собою значні матеріальні наслідки та подальшому поверненні правопорушнику частини коштів, отриманих після подальшого продажу такого майна, чи його реалізації.

Наступний вид адміністративного стягнення, запропонований законодавцем у статті 24 КУпАП є конфіскація предмета. Вказане стягнення не представлене у жодній із санкцій норм, якими встановлено адміністративну відповідальність за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху. Воно подібне до оплатного вилучення предмета, однак являється не компенсаційним, тобто держава не повертає кошти внаслідок його вилучення в особи. Варто додати, що конфіскація здійснюється на підставі рішення суду.

Надзвичайно важливим з точки зору дієвості адміністративної відповідальності є стягнення у вигляді позбавлення спеціального права. Це адміністративне стягнення передбачене статтею 30 КУпАП і полягає у тому, що особу може бути позбавлено права на полювання, а також керування транспортними засобами.

Як вказує Коллер Ю. С., при позбавленні права особи на керування транспортними засобами мова не йде про

обмеження конституційних прав, а про обмеження окремого права, виданого і посвідченого державним органом на певний час [3, с. 72].

Особливостями обмеження права на керування транспортними засобами те, що у відповідності до приписів статті 30 КУпАП, правопорушника може бути позбавлено цього права на визначений термін у випадку грубого або систематичного порушення користування цим правом [1].

Обмеження права на керування транспортними засобами може бути застосоване при вчиненні адміністративних правопорушень досліджуваної сфери, передбачених частиною 3 статті 123, а також статтею 130 КУпАП.

Як адміністративне стягнення громадські роботи полягають у залученні правопорушника до суспільно-корисних робіт протягом визначеного періоду часу та можуть призначені за вчинення наступних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху, а саме передбачених частиною 6 статті 121, частиною 3 статті 122, статтею 122-4, частиною 4 статті 127, а також частинами 1, 2 статті 130 КУпАП.

З-поміж усіх вищеперелічених адміністративних стягнень, що можуть застосовуватися за вчинення правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху є адміністративний арешт, який застосовується виключно на підставі ухвали суду і полягає в обмеженні права особи на пересування протягом певного періоду часу, максимальна межа якого становить 15 діб. Згідно з КУпАП адміністративний арешт застосовується у разі вчинення наступних адміністративних правопорушень досліджуваної сфери, зокрема передбачені частиною 3 статті 121, статтею 122-4, частинами 1, 2, 4 статті 130 КУпАП. Охарактеризований ізоляційний вид адміністративного стягнення не може бути застосованим до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 12 років, до неповнолітніх осіб, до інвалідів першої або другої групи, а також до осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів або спеціальних положень про дисципліну [3, с. 75].

Ми ж, у свою чергу, пропонуємо зупинитися на найбільш поширеному випадку, тобто на дослідженні адміністративного правопорушення, передбачено частиною 1 статті 130 КУпАП, тобто керування транспортними засобами особами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, а також передача керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані такого сп'яніння чи під впливом таких лікарських препаратів, а так само відмова особи, яка керує транспортним засобом, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо вживання лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції [1].

З об'єктивної сторони це адміністративне правопорушення може полягати у вчиненні одного з чотирьох визначених законодавством протиправних діянь, а саме:

1) керування транспортними засобами особами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції;

2) передача керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані такого сп'яніння чи під впливом таких лікарських препаратів;

3) відмова особи, яка керує транспортним засобом, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо вживання лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції.

Варто розуміти, що з точки зору адміністративно-деліктного законодавства відмова є не суто реалізованим задумом особи як елемент механізму захисту від адміністративної відповідальності за вчинену протиправну поведінку, а порушенням свого обов'язку у сфері безпеки дорожнього руху, що передбачений пунктом 2.5 Поста-

нови КМУ № 1306 від 10 жовтня 2001 року «Про правила дорожнього руху» та полягає у тому, що водій повинен на вимогу поліцейського пройти в установленому порядку медичний огляд з метою встановлення стану алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції [4; 5, с. 152].

Із суб'єктивної сторони досліджуване правопорушення характеризується виключно прямим умислом, що видається цілком логічним.

Суб'єктом вчиненого адміністративного правопорушення можуть виступати виключно водії транспортних засобів, а також особи, які передали в керування транспортний засіб особі, що перебуває у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, а також під дією лікарських препаратів, що знижують її увагу та швидкість реакції.

Санкція частини 1 статті 130 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність у вигляді накладення штрафу на водіїв у розмірі однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права керування транспортними засобами на строк один рік і на інших осіб – накладення штрафу в розмірі однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [1].

Частина 1 стаття 126 КУпАП полягає у адміністративно-правовій забороні керування транспортним засобом особою, яка не має при собі або не пред'явила у спосіб, який дає можливість поліцейському прочитати та зафіксувати дані, що містяться в посвідченні водія відповідної категорії, реєстраційному документі на транспортний засіб, а також полісі (договорі) обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (страхового сертифіката «Зелена картка»), або не пред'явила електронне посвідчення водія та електронне свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, чинний внутрішній електронний договір зазначеного виду обов'язкового страхування у візуальній формі страхового поліса, а також інших документів, передбачених законодавством [1].

Об'єктом цього адміністративного правопорушення являються суспільні відносини у сфері безпеки дорожнього руху.

З об'єктивної сторони воно може полягати у наступному:

1) керування транспортним засобом особою, яка не має при собі посвідчення водія відповідної категорії, реєстраційного документі на транспортний засіб, а також полісі (договорі) обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (страхового сертифіката «Зелена картка»);

2) не пред'явленні у спосіб, який дає можливість поліцейському прочитати та зафіксувати дані, що містяться у вище перелічених документах;

3) не пред'явлення електронного посвідчення водія та електронного свідоцтва про реєстрацію транспортного засобу, чинного внутрішнього електронного договору, зазначеного виду обов'язкового страхування у візуальній формі страхового поліса, а також інших документів, передбачених законодавством [1].

Із суб'єктивної сторони зазначене адміністративне правопорушення характеризується як прямим, так і непрямим умислом. Прямий умисл має місце тоді, коли особа, наприклад, цілеспрямовано не надає для перевірки вищезазначені документи, а непрямий, коли вона, сідаючи у транспортний засіб, не знає достовірно про відсутність у неї відповідних документів, що надають право керування, однак хибно вважає, що вони присутні при ній і можуть бути пред'явлені у разі вимоги.

Санкція частини 1 статті 126 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність у вигляді штрафу в розмірі двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Фактичною підставою притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення зазначеного адміністративного правопорушення являється факт вчинення одного з діянь, передбаченого його об'єктивною стороною, а юридичною – постановою уповноваженої службової особи.

Серед важливих об'єктів адміністративно-правової охорони у сфері безпеки дорожнього руху виступають також, серед іншого, майно його учасників, транспортна інфраструктура [6, с. 99–101].

З одного боку у разі пошкодження вищезазначених об'єктів матеріального світу можна уявити майнові збитки, однак в контексті адміністративно-деліктного законодавства збереженість транспортної інфраструктури свідчить про її важливе значення для функціонування безпечного руху. Наприклад, пошкодження транспортних сполучень і дорожніх знаків призведе до загостреної ситуації на дорогах, що стане сприятливим фактором для ДТП [7, с. 14–16].

Усе це віднайшло своє законодавче закріплення у статті 124 КУпАП, якою передбачено адміністративну відповідальність за порушення учасниками дорожнього руху правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна [1].

Це адміністративне правопорушення характеризується подвійним об'єктом охорони, який, з одного боку забез-

печує безпеку дорожнього руху, а з іншого – схоронність майна та засобів транспортної інфраструктури.

Об'єктивна сторона цього адміністративного правопорушення може проявитись у формі вчинення будь-якого порушення правил, визначених у Постанові КМУ № 1306 від 10 жовтня 2001 року «Про правила дорожнього руху», що у причинно-наслідковому зв'язку призвело до пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна [4].

Суб'єктом цього адміністративного правопорушення може являтися фізична осудна особа, яка досягла 16-річчя на віку на момент його вчинення.

Суб'єктивна сторона може проявлятися як у формі прямого умислу, так і непрямого.

Можна підсумувати, що для вдосконалення інституту адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху слід акцентувати увагу на необхідності комплексного підходу до питання адміністративної відповідальності в цілому. Це включає вдосконалення законодавчої бази, ефективне застосування санкцій, забезпечення справедливих процедур адміністративного провадження та просвітницьку роботу серед населення. Лише такий підхід може забезпечити довготривале зниження кількості дорожньо-транспортних пригод та підвищення загальної безпеки на дорогах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X: станом на 23 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
2. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII: станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
3. Коллер Ю. С., Собакарь А. О. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху: монографія. Київ: «МП Леся», 2015. 204 с.
4. Постанова Кабінету Міністрів України № 1306 від 10 жовтня 2001 року «Про правила дорожнього руху». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.06.2024).
5. Голубева Г. К. Адміністративно-правова кваліфікація порушень водіями правил експлуатації автотransпортних засобів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2008. 186 с.
6. Гуржій Т. О. Адміністративно-правова кваліфікація порушень водіями механічних транспортних засобів правил керування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 192 с.
7. Муцко В. Ф. Адміністративно-правове регулювання безпеки дорожнього руху в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Київ, 2011. 18 с.

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

FOOD SAFETY AS AN ADMINISTRATIVE AND LEGAL CATEGORY

Пустовіт Ю.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

У статті досліджується поняття продовольчої безпеки з погляду адміністративного права, аналізуються основні підходи до його визначення та правового регулювання. Автор акцентує увагу на тому, що продовольча безпека є важливим компонентом національної безпеки, що потребує чіткої законодавчої регламентації та ефективного державного контролю. Це питання стало особливо актуальним в умовах глобальних криз та військових конфліктів.

Друге питання, розглянуте у статті, стосується правових механізмів забезпечення продовольчої безпеки. Аналізуються роль органів державної влади, правових актів та міжнародних угод у гарантуванні доступу населення до якісних та безпечних продуктів харчування. Автор підкреслює важливість системного підходу до регулювання продовольчих питань на різних рівнях державного управління.

Третій аспект дослідження присвячено нормативно-правовій базі України в контексті продовольчої безпеки. Стаття розкриває чинні правові акти та пропонує шляхи їх вдосконалення для підвищення ефективності регулювання у сфері харчування. Підкреслюється важливість гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами продовольчої безпеки.

Далі розглядається проблема ефективного моніторингу та контролю за виконанням норм у сфері продовольчої безпеки. Автор вказує на необхідність вдосконалення адміністративних процедур, що стосуються контролю за якістю продуктів та забезпеченням продовольчих резервів, з метою попередження кризових ситуацій у постачанні продовольства.

У підсумку стаття акцентує увагу на необхідності комплексного підходу до вирішення питання продовольчої безпеки як адміністративно-правової категорії. Зроблено висновок, що тільки поєднання правових механізмів, адміністративних інструментів та ефективного управління дозволить забезпечити стабільність у продовольчій сфері та знизити ризики виникнення криз.

Загалом стаття підсумовує, що для ефективного забезпечення продовольчої безпеки України необхідно впроваджувати системний підхід до нормативно-правового регулювання. Прийняті під час воєнного стану акти є тимчасовими заходами, які після відновлення миру повинні бути замінені сталими правовими механізмами, що відповідатимуть сучасним викликам та євроінтеграційним процесам.

Ключові слова: продовольча безпека, адміністративно-правова категорія, правове регулювання, механізми правового регулювання, адміністративні інструменти, адміністративно-правова категорія.

The article examines the concept of food security from the perspective of administrative law, analyzing the main approaches to its definition and legal regulation. The author emphasizes that food security is a crucial component of national security, requiring clear legislative regulation and effective state control. This issue has become particularly relevant in the context of global crises and military conflicts.

The second issue addressed in the article concerns the legal mechanisms for ensuring food security. The roles of government authorities, legal acts, and international agreements in guaranteeing public access to high-quality and safe food products are analyzed. The author highlights the importance of a systematic approach to regulating food-related issues at various levels of public administration.

The third aspect of the study is dedicated to the legal framework of Ukraine in the context of food security. The article reviews the existing legal acts and suggests ways to improve them to enhance the effectiveness of regulation in the food sector. The importance of harmonizing national legislation with international food security standards is emphasized.

The article further examines the problem of effective monitoring and control over the implementation of norms in the field of food security. The author points to the need to improve administrative procedures related to quality control of food products and the maintenance of food reserves in order to prevent crisis situations in food supply.

In conclusion, the article highlights the need for a comprehensive approach to addressing food security as an administrative and legal category. It is concluded that only the combination of legal mechanisms, administrative tools, and effective governance will ensure stability in the food sector and reduce the risks of crises.

Overall, the article concludes that ensuring Ukraine's food security requires a systematic approach to regulatory and legal governance. The acts adopted during martial law are temporary measures that, once peace is restored, should be replaced by sustainable legal mechanisms that meet modern challenges and align with European integration processes.

Key words: food security, administrative-legal category, legal regulation, legal regulatory mechanisms, administrative tools, administrative-legal category.

Продовольча безпека займає важливе місце в наукових дослідженнях соціально-економічного, політичного, екологічного, управлінського, біологічного, медичного, інформаційного та юридичного характеру, кожна з яких використовує свій специфічний понятійний апарат. У літературі підкреслюються значні відмінності в трактуванні поняття «продовольча безпека» різними авторами. Як зазначає Я. Алексеева: «у світі й досі не існує єдиного прийнятого визначення терміна «продовольча безпека», тому перш за все необхідно систематизувати різні підходи до визначення сутності поняття та надати аналізованим поглядам тотожні характерні риси» [1].

Варто відзначити, що продовольча безпека як адміністративно-правова категорія майже не вивчена. Перші наукові дослідження у цій галузі були започатковані В. Курилом, який аналізував питання продовольчої безпеки «як гарантовану здатність держави на принципах самозабезпечення основними харчовими продуктами та їх економічної і фізичної доступності, незалежно від впливу

зовнішніх і внутрішніх чинників, задовольняти потреби населення, в особі кожного громадянина, продуктами харчування в необхідному обсязі, асортименті та якості на рівні, що забезпечує його здоров'я та інтелектуальний розвиток» [2, с. 3].

У цьому визначенні слід особливо підкреслити роль держави у забезпеченні продовольчої безпеки. В. Курило наголошує на її ключовій функції в цьому процесі. На нашу думку, правомірність цього твердження також підтверджується типом правових норм, що регулюють сферу продовольчої безпеки і своєю імперативною природою здатні її гарантувати. Йдеться про норми адміністративного права.

Загалом існує більше 200 визначень продовольчої безпеки, які були відображені у фундаментальних працях українських науковців. У зв'язку з цим Г. Прунцева та М. Бабиш проаналізували наукові дослідження, присвячені цій категорії, і дійшли висновку про існування різноманітних концептуальних підходів до визначення сутності терміна «продовольча безпека».

Г. Прунцева відносить до основних підходів до визначення змісту поняття «продовольча безпека» «стан суспільних відносин, стан економіки, стан продовольчого ринку, спроможність держави гарантувати та забезпечувати потреби населення в продовольстві, продовольче забезпечення населення» [3].

М. Бабич визначає чотири підходи до інтерпретації поняття продовольчої безпеки: «як стану системи (стан суспільних відносин, стан економіки, стан продовольчого ринку), як рівня доступу, як механізму забезпечення та за поділом на рівні ієрархії» [4].

Концепція С. Лушпаєва відображає ідеї, що розкривають сутність продовольчої безпеки як стану суспільних відносин. У своєму визначенні вчений підкреслює «що продовольча безпека представляє собою стан розвитку суспільних відносин, за якого сукупність правових, соціально-політичних, економічних, науково-технічних, організаційних, інформаційних та інших заходів, спрямованих на забезпечення фізичної та економічної доступності населення до продуктів харчування, що є безпечними для життя та здоров'я, запобігання та подолання надзвичайних продовольчих ситуацій» [5, с. 213].

У цій концепції застосовується соціально-економічний підхід до визначення терміна «продовольча безпека» та підтримується ідея необхідності координації соціально-політичних, економічних, правових, організаційних, науково-технічних та інформаційних заходів для забезпечення продовольчої безпеки держави.

О. Кочетков і О. Шебаніна підтримують концепцію продовольчої безпеки як стану продовольчого ринку. Зокрема, О. Кочетков підкреслює «що продовольча безпека представляє собою стан продовольчого ринку країни або групи країн, а також світового ринку, при якому забезпечується гарантований доступ всіх жителів планети, країни, регіону до продовольства у будь-який час і обсягах, необхідних для забезпечення активного й здорового способу життя» [6, с. 142].

О. Шебаніна визначає продовольчу безпеку як: «наявність на продовольчому ринку країни такої кількості продуктів харчування, якої достатньо для підтримання здорового способу життя населення; доступність цих продуктів абсолютно для всіх верств населення» [7]. Ця концепція акцентує увагу на важливості забезпечення всіх соціальних груп безперешкодним доступом до продуктів харчування в будь-який час і в необмежених кількостях для підтримки активного та здорового способу життя.

В. Шкаберін розглядає продовольчу безпеку як економічний стан, зокрема: «продовольча безпека представляє собою стан економіки, забезпечений відповідними ресурсами, потенціалом і гарантіями, при якому, незалежно від внутрішніх і зовнішніх загроз, зберігається необмежена у часі здатність держави (суспільства) забезпечувати економічну та фізичну доступність для всього населення життєво важливих продуктів харчування в обсягах, якості й асортименті, достатніх для розширеного відтворення кожної особи у звичних умовах і мінімально необхідних для підтримки здоров'я та працездатності в надзвичайних продовольчих ситуаціях» [8].

Подібне визначення пропонує О. Вараксіна, яка вважає, що «продовольча безпека – це стан економіки держави, при якому на основі сталого функціонування аграрного сектора забезпечуються фізична та економічна доступність продуктів харчування, достатність і збалансованість харчування для всіх верств населення в необхідному обсязі, асортименті та якості на рівні раціональних норм, що забезпечує найвищий рівень фізичного та психічного здоров'я і соціальний розвиток» [9].

А. Бабенко, О. Банах, О. Гойчук, В. Добросоцький, В. Немченко та М. Хорунжий підтримують концепцію продовольчої безпеки як здатності держави гарантувати та задовольняти потреби населення у продовольстві.

Зокрема, А. Бабенко зазначає «забезпечення продовольчої безпеки внутрішніми, національними силами для забезпечення громадян продуктами харчування на медично обґрунтованому рівні» [10, с. 12].

О. Банах звертає увагу на «здатність забезпечити максимальну кількість людей достатнім раціоном харчування в будь-який момент часу, не підраиваючи продовольче забезпечення людей у майбутньому» [11], О. Гойчук – «про здатність держави задовольняти потреби населення країни у продуктах харчування, їх достатньої кількості та якості з метою забезпечення здоров'я людей незалежно від зовнішніх або внутрішніх факторів» [106]. В. Добросоцький вказує на те, що «продовольча безпека представляє собою здатність держави забезпечити населення належним рівнем споживання продовольчих товарів, застосовуючи, разом з агроекономічним потенціалом всі наявні в державі виробничі, фінансові ресурси, політичні можливості та інші фактори» [12].

В. Немченко підкреслює на тому, що «продовольча безпека – це здатність задовольняти потреби населення в продовольстві в умовах обмежених фінансових, екологічних можливостей держави згідно з науково-обґрунтованими нормами, індивідуальних особливостей людини та її платоспроможності та рівня цін» [13, с. 180]. М. Хорунжий наголошує на тому, що «продовольча безпека представляє собою спроможність держави за будь-яких обставин гарантувати і забезпечувати потреби населення в продовольстві на рівні науково-обґрунтованого споживання та відповідно до його платоспроможного попиту по відношенню до цін, що складаються на ринку продовольства» [14].

Л. Мельник, Г. Прунцева та О. Щекович трактують продовольчу безпеку як забезпечення фізичної та економічної доступності продуктів харчування для населення.

Л. Мельник визначає продовольчу безпеку як «стабільне, достатнє та гарантоване забезпечення населення продуктами харчування, необхідними для здорового життя людей» [15], Г. Прунцева – «сукупність державних інструментів регулювання стану продовольчого ринку, при якому досягається фізична та економічна доступність населення до продовольства в кількості, необхідній для активного здорового життя» [459], О. Щекович – «забезпечення гарантованого доступу населення до продовольства в кількості, необхідному для активного здорового життя» [16].

Погоджуючись з наведеними точками зору науковців, варто зазначити, що кожен із цих підходів є важливим, оскільки відображає різні ключові аспекти, які потребують уваги. Проблема продовольчої безпеки є багатогранною, тому вона вимагає пошуку оптимальних рішень, які можуть змінюватися залежно від політичних, економічних та соціальних умов у кожній країні.

Кінцевою метою успішного впровадження продовольчої безпеки в країні є забезпечення доступу населення до необхідної кількості їжі для підтримання здорового функціонування організму. Поняття продовольчої безпеки передбачає, що їжа має бути не лише фізично доступною в достатній кількості та безпечною, але й економічно доступною, з належним рівнем якості для всіх соціальних груп населення.

Продовольча безпека має багаторівневу структуру. Зокрема, О. Гойчук у своєму монографічному дослідженні «Продовольча безпека» виділяє такі рівні: 1) глобальний; 2) субрегіональний; 3) міждержавний (міжнародний); 4) державний (національний); 5) місцевий (регіональний); 6) групи населення (з різним рівнем доходів); 7) сім'я (домашнє господарство) [17, с. 18–27; 18, с. 212].

Глобальний вимір продовольчої безпеки пов'язаний із тим, що навіть при зростанні обсягів виробництва продовольства питання його достатності для забезпечення населення планети та гарантування його безпеки залишаються актуальними. Цими проблемами займаються міжнародні організації, такі як ООН та її спеціалізований орган – Про-

довольча і сільськогосподарська організація (FAO), СOT (Світова організація торгівлі), Світовий банк, Комітет всесвітньої продовольчої безпеки та інші. Продовольча безпека країни вважається важливою умовою збереження суверенітету держави та ключовою складовою її незалежності в міжнародних відносинах [19, с. 270–271].

Продовольча безпека на рівнях регіону, суспільних груп, окремих домогосподарств та окремих осіб проявляється через забезпечення права доступу до продовольства, як фізичного, так і економічного. У цьому контексті проблема продовольчої безпеки розглядається з макроекономічної точки зору та орієнтована на забезпечення ефективного попиту на харчові продукти, а також на усунення нерівності в рівнях доходів різних соціальних верств. Особлива увага приділяється забезпеченню мінімального рівня харчування для соціально незахищених груп і попередженню загрози бідності [20]. Важливим є також забезпечення продуктами харчування тих груп населення, які живуть за межею бідності, оскільки їхні доходи не дозволяють купувати необхідні продукти, не кажучи вже про збалансоване та повноцінне харчування.

А. Тригуб, узагальнюючи нормативні визначення поняття національної продовольчої безпеки, пропонує таку умовну структуру його нормативного розуміння: 1) сутність продовольчої безпеки полягає в захисті життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави, а також в економічній і фізичній доступності продовольства; 2) інструментом забезпечення продовольчої безпеки є продукти харчування; 3) основні характеристики цього інструменту – якість і життєва важливість; 4) суб'єктом забезпечення виступає держава; 5) мета забезпечення полягає в тому, щоб держава гарантувала безперешкодний економічний доступ людини до продуктів харчування для підтримки звичайної життєдіяльності, забезпечення соціально-економічної та політичної стабільності в суспільстві, сталого розвитку нації, сім'ї та особистості, а також економічної стійкості держави та продовольчої незалежності; 6) умови забезпечення базуються на науковій обґрунтованості [21].

Продовольча безпека є однією з ключових складових національної безпеки, що вимагає ретельної уваги

з боку держави та ефективного правового регулювання. На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що успішне забезпечення продовольчої безпеки значною мірою залежить від гармонізації законодавства та його чіткого дотримання на всіх рівнях управління. Важливість цієї проблеми посилюється в умовах глобальних криз, таких як військові конфлікти, пандемії чи кліматичні зміни, які впливають на продовольчі ресурси країн.

Одним із центральних аспектів забезпечення продовольчої безпеки є наявність ефективних адміністративно-правових механізмів. Це включає правове регулювання ринку продуктів харчування, контроль за якістю продукції, створення державних резервів продовольства, а також міжнародну співпрацю в цій сфері. Чітко визначені функції органів державної влади мають на меті забезпечення стабільного постачання продовольства для всіх верств населення.

Національне законодавство України в сфері продовольчої безпеки, хоча й містить необхідні норми, потребує вдосконалення з урахуванням сучасних викликів. Підвищення рівня відповідності міжнародним стандартам, а також посилення контролю за виконанням законодавства на місцевому рівні є важливими завданнями для забезпечення продовольчої безпеки. Гармонізація національних норм з європейським і світовим правовим досвідом також є необхідним кроком для зміцнення цієї сфери.

Забезпечення прозорості та ефективності контролю за дотриманням норм продовольчої безпеки є пріоритетним завданням для державних органів. Удосконалення адміністративних процедур, посилення відповідальності за порушення норм та збільшення фінансування контролюючих органів дозволять підвищити ефективність моніторингу якості продуктів харчування та запобігти виникненню кризових ситуацій.

Отже, продовольча безпека як адміністративно-правова категорія потребує комплексного підходу, що поєднує правові, адміністративні та організаційні заходи. Лише через ефективне управління, правове регулювання та контроль можна забезпечити стабільність у продовольчій сфері та запобігти кризам, які можуть негативно вплинути на національну безпеку та здоров'я населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєва Я. *Наукові засади визначення продуктової безпеки*. Збірник наукових праць. Ефективність державного управління. Львів, 2015, вип. 42. с. 100–107.
2. Гойчук О., Курило В. Продовольча безпека та необхідність її правового забезпечення. *Адвокат*. 2006. № 3. С. 3–5.
3. Прунцева Г. Економічна сутність поняття «продовольча безпека» країни. *Інноваційна економіка*. 2016. № 1–2. С. 34–37.
4. Бабич М. Понятійно-категоріальна сутність продовольчої безпеки. *Економіка та держава*. 2017. № 6. С. 39–45.
5. Лушпаєв С. Деякі аспекти поняття продовольчої безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 211–214.
6. Кочетков О. Формування системи показників продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2002. № 9. С. 142–158.
7. Шебаніна О. Формування і ефективний розвиток продовольчого підкомплексу АПК: монографія. К. ННЦ ІАЕ, 2007. 368 с.
8. Шкаберін В. Державне регулювання забезпечення продовольчої безпеки в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Запоріжжя, 2006. 20 с.
9. Вараксіна О. Теоретичні основи продовольчої безпеки як економічної категорії. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 1 (56). С. 50–55.
10. Бабенко А. Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах реформування і регулювання аграрного сектору економіки: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04. Луганськ, 2005. 24 с.
11. Банах О. Теоретичні засади оцінювання продовольчої безпеки як об'єкта статистичного спостереження. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2016. Т. 21 Вип. 7–2 (49). С. 187–192.
12. Добросоцький В. Основні напрями регулювання продовольчого ринку. *Економіст*. 2000. № 3. С. 78–81.
13. Немченко В. Продовольча безпека України. Збірник наукових праць ВНАУ. 2012. № 4 (70). Т. 2. С. 179–183.
14. Хорунжий М. Продовольча безпека: соціально-економічна суть, стан і показники. *Економіка АПК*. 2003. № 6. С. 9–16.
15. Мельник Л. Продовольча безпека у національному вимірі. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. Серія: Екон. науки. 2012. Випуск 4. Том 2. С. 184–190.
16. Щєкович О. Формування пріоритетів та розвиток аграрної політики України. К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2009. 278 с.
17. Гойчук О. Продовольча безпека: монографія. Ж.: Полісся, 2004. 348 с.
18. Економіка аграрного сектору: навч. посіб. В. Збарський, М. Лендел, В. Мацибора, А. Чалий, за ред. чл.-кор. УААН, професора М. Лендела. К. НУБіП України, 2009. 410 с.
19. Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика. А. Статівка, В. Уркевич, В. Корнієнко та ін., за ред. А. Статівки. Х. ФІНН, 2010. 240 с.
20. Ерфан В. Продовольче забезпечення в контексті економічної безпеки країни: теоретичний аспект. Країни Центрально-Східної Європи в умовах регіоналізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти: Монографія. Бєвзюк Є., Вергун В., Грін О., Ерфан В. та ін.; за ред. Є. Бєвзюка, О. Гріна. Ужгород, 2010. С. 342–352.
21. Тригуб А. Адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки України: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. К., 2012. 206 с.

МІСЦЕ, РОЛЬ І ВЗАЄМОДІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

THE PLACE, ROLE, AND INTERACTION OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF SUBJECTS AGAINST DOMESTIC VIOLENCE

Саббатовський В.Ю., ад'юнк

Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто сутність та особливості домашнього насильства, схарактеризовано систему взаємодії суб'єктів, які уповноважені здійснювати заходи щодо протидії домашньому насильству. Окреслено засади, на яких базується діяльність суб'єктів протидії насильству. Проаналізовано основні завдання, що постають у процесі протидії домашньому насильству, описано ряд дій, що здійснюють уповноважені суб'єкти Національної поліції задля виконання даних завдань. Установлено, що в системі протидії домашньому насильству Національна поліція України займає одну з ключових позицій. Вона виступає як публічний орган влади, який має реалізовувати спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству, використовуючи, за необхідності, різноманітні заходи адміністративного примусу відносно кривдників.

У результаті дослідження виявлено, що домашнє насильство стосується усіх соціальних груп, не зважаючи на рівень доходів, освіту, становище у суспільстві та інших факторів. Отож, явищу домашнього насильства та його протидії приділяють увагу не тільки правоохоронні органи, а й вчені, психологи, педагоги та уповноважені владні органи, такі як Міністерство соціальної політики, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, державні адміністрації та виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних рад, загальні служби підтримки постраждалих осіб, спеціалізовані служби.

Особливу увагу приділено дослідженню повноважень, що покладено на відповідні підрозділи органів Національної поліції відповідно до закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Підсумовано, що поліцейські здійснюють свої повноваження, спираючись на міжнародні стандарти реагування правоохоронних органів на випадки домашнього насильства.

Ключові слова: Національна поліція, домашнє насильство, протидія домашньому насильству, підрозділи Національної поліції, завдання та обов'язки, суб'єкти.

The article examines the definition and features of domestic violence, describes the system of interaction of subjects authorized to take measures to prevent and combat domestic violence. The principles on which the activities of the entities to prevent and counter violence are based are outlined. The main tasks that arise in the process of preventing and countering violence are analyzed, and a number of actions carried out by authorized subjects to fulfill these tasks are described. It was established that the National Police of Ukraine occupies one of the key positions in the system of combating domestic violence. It acts as a public authority that must implement special measures to prevent and counter domestic violence, using, if necessary, various measures of administrative coercion against offenders.

As a result of the research, it was found that violence affects all social groups, regardless of income level, education, position in society and other factors. Therefore, not only law enforcement agencies pay attention to the phenomenon of domestic violence and its countermeasures, but also scientists, psychologists, teachers and authorized authorities such as the Ministry of Social Policy, local state administrations, local self-government bodies, state administrations and executive bodies of rural, settlement, city, district councils, general support services for victims, specialized services.

Special attention is paid to the investigation of the powers assigned to the relevant units of the National Police, in accordance with the law "On Prevention and Counteraction of Domestic Violence". It was concluded that police officers exercise their powers based on international standards of response of law enforcement agencies to cases of domestic violence.

Key words: National Police, domestic violence, combating domestic violence, units of the National Police, tasks and duties, subjects.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні все частіше серед населення постає проблема домашнього насильства, як одного із найгірших явищ у соціумі. У нашій державі діє розгорнута соціальна кампанія, покликана висвітлювати існуючу проблему, державні структури плідно та тривало співпрацюють із органами місцевої влади та іншими уповноваженими владними суб'єктами щодо протидії домашньому насильству. Важливу роль у такій співпраці відіграє Національна поліція України, до обов'язків якої входить здійснення комплексу превентивних заходів. Тому актуальності набуває вивчення теоретично-наукових аспектів взаємодії Національної поліції з іншими владними суб'єктами у питанні протидії домашньому насильству.

Мета написання статті. Стаття присвячена дослідженню ролі, місця особливостей та форм взаємодії Національної поліції України з іншими владними суб'єктами та громадськістю щодо протидії домашньому насильству.

Стан дослідження проблеми. Значний доробок у дослідження проблематики домашнього насильства та його попередження внесли А. Блага, В. Брижик, А. Волошук, О. Горбова, Б. Головін, О. Кочемировська, Л. Крижна, Ю. Лисюк, О. Мартиненко та ін. Питання функціонування підрозділів Національної поліції, механізми їх взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськістю були предметом наукових досліджень О. Безпалової, М. Бліхар, С. Васюк, С. Вітвіцького, О. Джафарової, О. Джуґи, М. Кова-

ліва, Я. Когута, Т. Коломоець, А. Комзюка, О. Кройтора, О. Кузьменко, Я. Лакійчук, С. Медведенка, О. Панової, В. Фелика, Ю. Хатнюка та ін.

Виклад основного матеріалу. Під домашнім насильством прийнято розуміти форму насильства, найбільш приховану, найчастіше не усвідомлювану ні з боку постраждалого, ні з боку влади та населення. Проте, домашнє насильство провокує низку негативних явищ у суспільстві. Воно може існувати в усіх соціальних групах, не зважаючи на рівень доходів, освіту, становище у суспільстві, класові, культурні, релігійні та соціоекономічні аспекти [8, с. 6].

Відтак, увагу такого актуального на сьогоднішній день проблемного явища, як домашнє насильство, приділяють не тільки правоохоронні органи, а й інші владні суб'єкти, вповноважені протидіяти йому.

Діяльність суб'єктів, що спрямована на протидію будь-якому насильству, базується на наступних засадах:

- гарантування безпеки та основних прав і свобод людини та громадянина, таких як права на життя, свободу та особисту недоторканність, що спирається на практику Європейського суду з прав людини;

- врахування належним чином явища насильства при здійсненні заходів у сфері протидії домашньому насильству;

- визнання насильства як явища суспільної небезпеки та його неприпустимості;

- дотримання у заходів із протидії насильству принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок

і чоловіків, враховуючи, що насильство зачіпає, зокрема жінок і чоловіків, дітей і дорослих;

– визнання соціальної небезпеки насильства та нетерпимість до всіх його проявів;

– додержання конфіденційності інформації відносно постраждалих та людей, що стали інформаторами щодо вчинення акту насильства;

– звернення уваги на особливі потреби та інтереси постраждалих від насильства, зокрема громадян, що мають інвалідність, вагітних жінок, дітей, недієздатних громадян, людей похилого віку тощо;

– ефективна взаємодія суб'єктів влади з громадськістю, міжнародними організаціями, ЗМІ, іншими зацікавленими сторонами (як фізичними, так і юридичними) [3, с. 2].

Необхідно виокремити завдання, які покладаються на відповідні органи, мета яких полягає у запобіганні насильству:

– визначити стан, причини та передумови поширення насильства;

– підвищувати рівень поінформованості громадян відносно форм, проявів, причин та наслідків насильства;

– сприяти розуміння серед суспільства природи насильства;

– викорінювати дискримінаційні уявлення щодо соціальної ролі та обов'язків жінок і чоловіків, загальних звичаїв і традицій, що стосуються цих уявлень;

– заохочувати всі прошарки суспільства всіляко сприяти запобіганню насильству.

Суб'єкти протидії насильству задля виконання перерахованих завдань, мають:

– реалізовувати державну політику щодо протидії насильству;

– проводити роботи з прийому заяв та повідомлень щодо випадків насильства;

– вживати заходи з метою припинення насильства;

– надавати допомогу постраждалим від насильства громадянам;

– інформувати постраждалих громадян щодо їх прав та соціальних послуг, якими вони можуть користуватися;

– визначати потреби в питаннях утворення спеціальних служб, які надають підтримку постраждалим особам, та забезпечувати їх ефективне функціонування, контролюючи їхню діяльність;

– збирати, аналізувати та поширювати інформацію про насильство відповідно до законодавства [9, с. 2].

Варто звернути увагу на постанову Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» (далі – Порядок) [6] (рис. 1).

У положеннях Порядку вказана відповідна інформація щодо механізму взаємодії між собою владних суб'єктів з метою швидкої та ефективної реакції на випадки насильства, надання відповідної допомоги і протекції особам, що постраждали, забезпечення відшкодування заподіяної шкоди, належного розслідування фактів насильства та притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності.

Фахівцям, що впроваджують Типову програму для кривдників [10], важливо знати та розуміти алгоритм взаємодії суб'єктів та їх повноваження у роботі з випадками домашнього насильства (рис. 2).

Так, у боротьбі зі злочинністю беруть участь представницькі органи, органи державного управління, органи юстиції та прокуратури. Однак більшість складових їх діяльності відбувається в контексті вирішення інших завдань. Лише окрема частина цих суб'єктів наділяється конкретно визначеними повноваженнями впливу на злочинні елементи, реалізуючи відповідні методи, інформаційне, кадрове, ресурсне та інше забезпечення [1, с. 158].

Рис. 1. Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству [8, с. 36]

Рис. 2. Міжвідомча взаємодія між суб'єктами в разі звертання постраждалого громадянина за допомогою [8, с. 38]

До таких суб'єктів, зокрема, належить Національна поліція України – центральний орган управління, що служить суспільству шляхом забезпечення захисту прав і свобод людини, боротьби зі злочинністю та підтримання громадської безпеки і порядку [7].

До основних напрямів діяльності Національної поліції у боротьбі зі злочинністю належать: виявлення, усунення або викорінювання причин, видів злочинів та умов, що призводять до вчинення злочинів; підвищення ризику злочинності в популяції факторів і зниження цього ризику громадян, чия поведінка свідчить про реальність скоєних ними злочинів, і стимулюючий і коригувальний вплив на них, а при необхідності і на їх оточення.

Систему законодавства у сфері протидії домашньому насильству, як і систему законодавства у сфері будь-якого правового регулювання, складають нормативно-правові акти. Ці нормативно-правові акти є офіційними письмовими документами, прийнятими уповноваженими суб'єктами у встановленій формі за законом і відповідно до правових положень. Процедури, передбачені законом для регулювання суспільних відносин, містять правові норми, є об'єктивними та розрахованими на багаторазове застосування [2, с. 314].

Отже, правовою основою діяльності Національної поліції у цій сфері є нормативно-правовий акт у сфері протидії домашньому насильству – формальний результат волевиявлення суб'єкта у сфері протидії домашньому насильству [9, с. 318].

Повноваження уповноважених підрозділів Національної поліції, що мають на меті протидіяти домашньому насильству, включають наступні обов'язки:

- виявляти випадки домашнього насильства та оперативно реагувати на них;
- приймати та розглядати заяви і повідомлення про випадки насильства в родині, включно з повідомленнями, що поступають до кол-центрів з питань протидії насильству в сім'ї, гендерно обумовленому насильству та насильству над дітьми, вжиття заходів щодо протидії такому насильству, надання допомоги з урахуванням соціальної політики України;
- інформувати жертв насильства про їхні права, заходи та соціальні послуги, що їм доступні;
- видавати екстрені приписи щодо порушників;
- вести правопорушників на профілактичних обліках та проводити з ними профілактичну роботу;
- контролювати виконання правопорушниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії;
- анулювати дозволи на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їх власникам у випадку скоєння ними домашнього насильства, а також вилучення зброї і боєприпасів у встановленому порядку;
- взаємодіяти з іншими владними суб'єктами, які вповноважені діяти з метою протидії домашньому насильству;
- здійснення звітування до Міністерства соціальної політики України щодо результатів виконання повноважень у заданому напрямку [1].

Зазначимо, що підрозділи органів Національної поліції України здійснюють свої повноваження у даній сфері, враховуючи міжнародні стандарти реагування правоохоронних структур на факти домашнього насильства та проведення оцінки ризиків.

Мороз О. Б. [8] до уповноважених підрозділів органів відносить:

- дільничні офіцери поліції та поліцейські офіцери громади;
- поліцейські ювенальної превенції;
- підрозділи патрульної поліції та групи реагування патрульної поліції;
- сектори протидії домашнього насильства та мобільні групи реагування;
- підрозділи слідства.

Одним із головних напрямів діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громади є протидія домашньому насильству шляхом виявлення осіб, що схильні до домашнього насильства, та безпосередньо вживання попереджувальних заходів, що передбачені законом. У випадку виявлення домашнього насильства офіцери мають застосовувати всі можливі заходи, щоб надати невідкладну (наприклад медичну) допомогу постраждалим особам. У разі виявлення актів домашнього насильства дільничним офіцерам поліції дозволяється застосовувати не лише запобіжні, а й примусові заходи.

Підрозділи ювенальної превенції мають наступні повноваження:

– інформувати відповідні місцеві органи державної влади щодо невиконання батьками або іншими особами своїх обов'язків відносно дітей, випадків жорстокого ставлення чи вчинення домашнього насильства;

– виявляти та своєчасно реагувати на факти домашнього насильства;

– вживати заходи по взяттю на профілактичний облік та проводити профілактичні роботи з дітьми-кривдниками;

– інформувати постраждалих громадян щодо їх прав та соціальних послуг, якими ті можуть користатися;

– взаємодіяти з іншими суб'єктами протидії домашньому насильству здійснювати повноваження з метою запобігання домашнього насильства у рамках законодавства.

Головне завдання патрульної поліції та груп реагування патрульної поліції полягає у швидкому реагуванні на заяви та повідомлення щодо випадків домашнього насильства, що поступають на гарячу лінію за викликом «102». По прибуттю на місце виклику патрульна поліція має встановити особу, що здійснювала виклик, особу кривдника, опитати свідків (якщо такі є), та встановити обставини, важливі для прийняття відповідного рішення. У разі виявлення адміністративного правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, поліцейські мають скласти протокол та передати його в територіальний підрозділ поліції або в місцевий суд на розгляд.

Підрозділи слідства та діяння приймають активну участь у захисті громадян від кримінальних правопорушень та захисті їх прав, а саме:

– розглядають заяви та повідомлення про випадки кримінального правопорушення;

– вносять відповідні відомості щодо випадків учинення кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань;

– проводять всебічне неупереджене досудове розслідування таких порушень;

– забезпечують реалізацію всіх без винятку прав та інтересів усім учасникам кримінального провадження;

– уживають заходи по забезпеченню відшкодування у разі кримінального правопорушення.

Основні завдання мобільної групи реагування полягають у тому, щоб:

– своєчасно реагувати на факти щодо домашнього насильства;

– приймати заяви та повідомлення від постраждалих про випадки правопорушення, пов'язані з домашнім насильством;

– уживати заходу по припиненню домашнього насильства та надавати необхідну допомогу постраждалим громадянам;

– складати протоколи про адміністративні правопорушення та здійснювати передбачені законом провадження про адміністративні правопорушення.

Важливо зазначити, що працівники поліції мають право проникати до житла конкретної особи, не маючи офіційного дозволу від суду в разі, якщо випадок є невідкладним та загрожує життю чи здоров'ю постраждалих громадян [8].

Отож, у процесі протидії домашньому насильству діяння підрозділів органів Національної поліції України мають ключове значення, позаяк саме на цю інституцію покладають обов'язки безпосереднього здійснення комплексу попереджувальних (превентивних) і припинувальних заходів.

Висновки. Можна підсумувати, що у сфері протидії домашньому насильству Національна поліція України відіграє ключову роль, взаємодіючи із іншими владними суб'єктами, зокрема спеціально уповноваженими органами у даній сфері протидії, іншими органами та установами, на які покладено функції по здійсненню превентивних заходів, загальними та спеціальними службами підтримки постраждалих громадян та, безпосередньо, громадянами України. Важливими суб'єктами протидії домашньому насильству являються уповноважені підрозділи органів Національної поліції. Вони, відповідно до законів України та міжнародних стандартів протидії домашньому насильству, здійснюють свою діяльність із притаманними лише їм специфічними обов'язками та завданнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біленко П. Уповноважені органи Національної поліції України як суб'єкти запобігання та протидії домашньому насильству. *Кримінологія*. 2019. № 10. С. 157–161.
2. Вітвіцький С., Тулінов В., Мердова О. Поліцейська діяльність: підручник.; за заг. ред. проф. С. Вітвіцького. Київ: ВД Дакор, 2021. 372 с.
3. Зубицька І. Запобігання та протидія домашньому насильству: міжнародні стандарти, європейський досвід, національні перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 4. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/113>
3. Мороз О., Хатнюк Ю. Роль органів національної поліції в запобіганні та протидії домашньому насильству. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/58451/1/297173-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-685817-1-10-20240121.pdf>
4. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
5. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі: Постанова Кабінету міністрів України від 22.08.2018 № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>
6. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
7. Степанюк О., Мельниченко О. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: теоретична частина. Київ, 2020. 316 с.
8. Сукмановська Л. Суб'єкти застосування спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству в Україні. *Юридичний науковий журнал*. 2023. № 10. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/104>
9. Про затвердження Типової програми для кривдників. Із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства соціальної політики № 588 від 13.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN UKRAINE: HISTORICAL ASPECT

Серебро М.В., докторант

Ужгородський національний університет

Наукова публікація присвячена дослідженню історії становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні.

Зазначається, що Україна як цивілізована європейська держава активно включена в процеси цифровізації суспільного життя, чому сприяло формування належної правової основи розвитку інформаційного суспільства, правова регламентація впровадження інформаційних технологій не тільки у сфері виробництва та надання послуг, але й у сферу публічного адміністрування, надання адміністративних послуг, судову систему тощо.

Дослідження розвитку адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні в історичному аспекті має за мету виокремлення позитивних результатів законотворчої та нормотворчої діяльності, а також виявлення допущених помилок в процесі правової регламентації розвитку інформаційного суспільства, цифровізації тощо.

Наголошено на тому, що сучасний стан правової регламентації використання Інтернет та інших електронних засобів комунікації є задовільним, адже не поодинокими є випадки використання інформаційних технологій у протиправній діяльності. Більше того, історично склався новий термін – кіберзлочинність, який охоплює цілий ряд протиправних діянь із використанням новітніх інформаційних технологій. Проблемним залишається питання здійснення контролю електронної торгівлі з боку органів публічної адміністрації, а також питання захисту та збереження інформації, зокрема, персональних даних. Не менш актуальною є протидія поширенню в мережі Інтернет забороненого контенту – творів, що пропагують культ насильства та жорстокості, порнографії тощо.

Історія правової регламентації протидії кіберзлочинам шляхом посилення кримінальної відповідальності за їх вчинення показує, що встановлення більш жорстких санкцій не завжди призводить до зменшення кількості правопорушень, адже заборонений об'єкт посягання стає більш бажаним і злочинці стають більш винахідливими, використовують нові схеми використання інформаційних технологій для здійснення протиправної діяльності.

Резюмовано, що оптимальним засобом контролю Інтернет, електронної торгівлі, протидії правопорушенням із використанням інформаційних технологій є правова регламентація та впровадження технічних рішень – відповідного програмного забезпечення та технічних приладів здійснення незалежного контролю за діяльністю фізичних та юридичних осіб у сфері використання інформаційних технологій.

Ключові слова: інформаційні технології, історія, регулювання, публічна адміністрація, контроль, Інтернет, кіберзлочини, програмне забезпечення, технічні рішення, запобігання.

The scientific publication is devoted to the study of the history of the formation and development of administrative and legal regulation of the use and development of information technologies in Ukraine.

It is noted that Ukraine, as a civilized European state, is actively involved in the processes of digitalization of public life, which was facilitated by the formation of the appropriate legal basis for the development of the information society, legal regulation of the introduction of information technologies not only in the sphere of production and provision of services, but also in the sphere of public administration, provision of administrative services, judicial system, etc.

The study of the development of administrative and legal regulation of the use of information technologies in Ukraine from a historical perspective aims to highlight the positive results of law-making and rule-making activities, as well as to identify mistakes made in the process of legal regulation of the development of the information society, digitalization, etc.

It was emphasized that the current state of legal regulation of the use of the Internet and other electronic means of communication is satisfactory, because there are not isolated cases of the use of information technologies in illegal activities. Moreover, a new term – cybercrime – has historically been formed, which covers a number of illegal acts using the latest information technologies. The issue of control of electronic commerce by public administration bodies, as well as the issue of protection and preservation of information, in particular, personal data, remains problematic. Countering the spread of prohibited content on the Internet – works that promote the cult of violence and cruelty, pornography, etc., – is no less relevant.

The history of legal regulation of combating cybercrimes, in particular, by strengthening criminal liability for committing crimes using information technologies, shows that the establishment of tougher sanctions does not always lead to a decrease in the number of offenses, because the prohibited object of encroachment becomes more desirable and criminals become more inventive. Use new schemes of using information technologies to carry out illegal activities.

It is noted that the optimal means of controlling the Internet, electronic commerce, combating offenses using information technologies is legal regulation and the implementation of technical solutions – appropriate software and technical devices for independent control over the activities of individuals and legal entities in the field of information technology use.

Key words: information technology, history, regulation, public administration, control, Internet, cybercrimes, software, technical solutions, prevention.

Актуальність теми. Фундаментальне дослідження будь-якого правового явища чи процесу потребує в першу чергу вивчення їх історії, адже сучасний стан правового регулювання певних суспільних відносин є наслідком еволюції правотворчої діяльності, пошуку компромісів між публічними та приватними інтересами, формування оптимальної моделі правового регулювання.

Тому дослідження розвитку адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в Україні в історичному аспекті має за мету виокремлення позитивних результатів законотворчої

та нормотворчої діяльності, а також виявлення допущених помилок в процесі правової регламентації розвитку інформаційного суспільства, цифровізації тощо.

Інформаційні технології (скорочено – ІТ) визначають як систему методів, процесів та способів використання обчислювальної техніки і систем зв'язку для створення, збору, передачі, пошуку, оброблення та поширення інформації з метою ефективної організації діяльності людей [1, с. 227].

Різні аспекти правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць,

пов'язаних із темою даної публікації слід виділити роботи Д. Біленької «Адміністративно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні» [2], О. Берназюка «Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє» [3], Т. Ковальової та О. Гунбіної «Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій» [4], О. Комарова «Адміністративно-правовий статус суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону» [5], А. Краковської та М. Бабики «Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку» [6], А. Омельченка «Суспільні відносини у сфері цифровізації як предмет правового регулювання» [7], Р. Стефанчука «Інформаційні технології та право: quo vadis?» [8], І. Тищенкої «Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні» [9].

На окрему увагу в контексті теми дослідження заслуговує публікація В. Пилипчука та В. Цимбалюка «Історико-правові проблеми становлення і розвитку інформаційної сфери та інформаційного права в Україні (кінець XX – початок XXI століття)» [10].

Проте становлення та розвиток адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в Україні ще не було предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження історії становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій в Україні з метою формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного національного законодавства та юридичної практики у даній сфері суспільних відносин.

Методологія публікації включає філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження. Серед філософських методів дослідження застосовуються закони та прийоми діалектики, принципи об'єктивності та історизму. Серед загальнонаукових методів застосовуються системний та структурно-функціональний методи, прийоми логічного методу (аналіз, синтез, дедукція та індукція). Серед спеціально-юридичних методів дослідження застосовується формально-юридичний метод як похідний від аксіоматичного методу дослідження, історико-правовий метод, а також метод юридичного моделювання.

Також в процесі дослідження використовуються такі загальновідомі наукові підходи як цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний.

Результати дослідження. Початок історії адміністративно-правового регулювання функціонування та розвитку інформаційних технологій безпосередньо пов'язаний із останньою науково-технічною революцією – винаходом комп'ютерів та Інтернет. Стрімка цифровізація зумовила появу нових суспільних відносин – відносин між людьми у цифровому світі та відносин людей з інформаційними ресурсами та інформаційними технологіями.

Як зазначають В. Пилипчук та В. Цимбалюк, початок XX ст. був пов'язаний з фундаментальними відкриттями сучасної наукової парадигми: теорії імовірності й квантової механіки. Саме вони створили базові передумови для наукового і технічного прогресу в його сучасному баченні. Проте реалізовуватися на технічному рівні ці відкриття почали в середині XX ст., коли вже стали помітними шляхи їх технологічної реалізації.

З середини 50-х рр. XX ст. розпочався так званий кібернетичний період розуміння інформації. 50-ті й 60-ті рр. минулого століття були відзначені розквітом кібернетики й електроніки. Представники саме цих наук створювали перші та подальші покоління електронних обчислювальних машин, зокрема персональних комп'ютерів. Саме тоді формувалися і бурхливо розвивалися основні теорії

інформації. Теоретична спадщина того часу й дотепер є основним базисом у науці при дослідженні проблем інформації [10, с. 32].

Слід відзначити, що на перших етапах «комп'ютеризації» світу питання правового регулювання відповідних відносин не виникало, що було обумовлено незначним поширенням нових технічних приладів та обмеженими обсягами інформації, які оброблялися та зберігалися на перших електронних обчислювальних машинах.

Період кібернетичного розуміння ролі й значення інформації продовжувався до 1990-х рр., тобто до початку масової інформатизації, коли розпочався етап впровадження персональних комп'ютерів, цифрових ліній передачі інформації і створення нового класу інформаційних технологій. Великі швидкості передачі інформації, а також високі технології її обробки, зберігання і використання створили нові рівні розуміння природи і значення інформації в суспільстві [10, с. 32].

Інформація починає сприйматися як повноцінний ринковий продукт, який має власну ціну. Першими такими нематеріальними товарами стали комп'ютерні програми, зокрема, операційні системи та прикладні програми для обробки та систематизації інформації. Відповідно, на цьому етапі цифровізації суспільних відносин до товарообігу у сфері інформаційних технологій застосовувались загальні правила та принципи цивільного обігу – норми Цивільного та Господарського кодексів, а до правопорушень із використанням інформаційних технологій – норми Кримінального кодексу, якими встановлювалась відповідальність за крадіжку, шахрайство тощо.

З 1990-х рр. розпочався і до сьогодні триває так званий посткібернетичний період – період масового освоєння високотехнологічних інформаційно-комунікаційних систем, інформаційних технологій, ресурсів, продуктів і послуг та їх впровадження в усіх сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти [10, с. 32].

У вказаний посткібернетичний період наприкінці XX – на початку XXI ст. в Україні та світі відбулася інформаційна революція, однією з ключових особливостей якої є стрімкий розвиток інформаційних технологій і зростання значимості інформації, що привело до формування інформаційного суспільства. Згідно з наданим у 1993 р. визначенням Комісії Європейського Союзу інформаційним є суспільство, у якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій і технологій зв'язку [10, с. 32–33].

Із розвитком інформаційних технологій починає розвиватися і нормативна основа їх використання, адже нові суспільні відносини потребували належного правового оформлення, нормативного врегулювання із врахуванням їх специфіки та особливостей.

Процеси інформатизації, що відбувалися в усьому цивілізованому світі, не могли залишитися поза увагою керівництва суверенної Української держави. Але на початку 1990-х рр. ця робота здійснювалася досить фрагментарно. Ситуація почала кардинально змінюватися з утворенням відповідно до Указу Президента України від 13.03.1995 р. № 206/95 Національного агентства з питань інформатизації при Президенті України.

Початком системної роботи у сфері інформатизації можна вважати прийняття в лютому 1998 р. (вперше на пострадянському просторі) законів України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» та «Про Національну програму інформатизації», які розроблялися за участі Кібернетичного центру НАН України, Національного агентства з питань інформатизації при Президенті України, Секретаріату Кабінету Міністрів України та Секретаріату Верховної Ради України [10, с. 33–34].

Таким чином, національні органи публічної адміністрації стали одним із флагманів адміністративно-правового врегулювання процесів інформатизації на пострадянському просторі.

Подальшій активізації системної роботи у сфері інформатизації та об'єднанню інтересів державного і приватного секторів сприяла діяльність Державної комісії з питань запобігання та усунення можливих негативних наслідків комп'ютерної кризи 2000 р. та Урядової комісії з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади, створених згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 16.02.1999 р. № 218 та від 07.05.2000 р. № 777 відповідно.

У цей же період в Україні розпочалося активне формування інформаційного законодавства, що нині містить близько 4-х тисяч законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють сучасні інформаційні відносини та створюють правові передумови для розвитку функціональних напрямів інформаційної діяльності [10, с. 34].

Наведена кількість законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють сучасні інформаційні відносини, демонструє складність та багатоаспектність суспільних відносин у сфері використання та розвитку інформаційних технологій.

У 2001 році було прийнято новий Кримінальний кодекс України, в якому окремий Розділ XVI був присвячений злочинам у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж. Відповідний розділ містив всього три статті. Так, ст. 361 «Незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж» передбачала відповідальність за незаконне втручання в роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж, що призвело до перекручення чи знищення комп'ютерної інформації або носіїв такої інформації, а також розповсюдження комп'ютерного вірусу шляхом застосування програмних і технічних засобів, призначених для незаконного проникнення в ці машини, системи чи комп'ютерні мережі і здатних спричинити перекручення або знищення комп'ютерної інформації чи носіїв такої інформації [11].

Стаття 362 КК України передбачала відповідальність за викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем.

І нарешті ст. 363 КК України передбачала відповідальність за порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж особою, яка відповідає за їх експлуатацію, якщо це спричинило викрадення, перекручення чи знищення комп'ютерної інформації, засобів її захисту, або незаконне копіювання комп'ютерної інформації, або істотне порушення роботи таких машин, їх систем чи комп'ютерних мереж [11].

Слід відзначити, що за вчинення злочинів, передбачених частинами першими вказаних статей була передбачена відповідальність, не пов'язана із позбавленням волі, санкції передбачали або штраф, або виправні роботи чи обмеження волі. І тільки у разі вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 361 або ч. 2 ст. 362 КК України, а саме у разі вчинення відповідних злочинів повторно або за попередньою змовою групою осіб, санкції передбачали можливість позбавлення волі.

Проте, слід відзначити, що на практиці довести винуватість особи у вчиненні вказаних злочинів достатньо складно. Крім того, навіть санкція у вигляді позбавлення волі не зупиняє потенційних «хакерів», адже заборонений об'єкт посягання (інформаційні ресурси, інформаційні технології, доступ до них) з психологічної точки зору є для «професіоналів» у сфері ІТ ще більш бажаним. Тому більш раціональним вбачається адміністративно-правова

регламентація розробки та впровадження в сфері інформаційних технологій спеціальних програмних та технічних засобів, які унеможливають несанкціоноване втручання в роботу автоматизованих комп'ютерних систем (інформаційних, електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж).

З погляду хронології нормотворчої діяльності в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст. В. Пилипчук та В. Цимбалюк виокремлюють наступні основні етапи формування національного інформаційного законодавства.

Перший етап – створення законодавчих основ становлення і розвитку інформаційної сфери в Україні. Ключовим актом для реалізації зазначеного було ухвалення постанови Президії Верховної Ради України «Про розробку пакету проектів законів з проблем інформатизації та захисту інформації», згідно з якою Кабінету Міністрів України доручалося до 1 вересня 1992 р. розробити і внести на розгляд Верховної Ради України пакет проектів законів з проблем інформатизації та захисту інформації, інформаційного забезпечення економічного та соціального розвитку, захисту прав громадян в умовах інформатизації, державної та комерційної таємниці, відповідальності за правопорушення у роботі з інформацією, реформування документообігу, контролю над експортом інформаційних ресурсів, доступу до інформації тощо. У результаті наприкінці 90-х рр. минулого століття інформаційне законодавство вже становило значний масив нормативно-правових актів – понад 260 законів, 295 постанов Верховної Ради України, 470 указів і розпоряджень Президента України, 1 370 постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також понад 1 500 актів міністерств і відомств [10, с. 34].

Другий етап – правове забезпечення формування і реалізації державної політики з питань інформатизації та політики розвитку національного інформаційного законодавства. До основних подій на цьому етапі з погляду історії слід віднести:

- ухвалення Концепції Національної програми інформатизації (схвалено Законом України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 року № 75/98-ВР);

- прийняття Урядовою комісією з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади (2000 р.), за підтримки Науково-технічної ради Держкомзв'язку та інформатизації України, рішення щодо підтримки і взяття за основу проекту Концепції реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин з рекомендацією включення її для доопрацювання та подання її як нормативно-правового акта на виконання Національної програми інформатизації України;

- визначення Національною програмою інформатизації на 2000–2002 роки завдання щодо підготовки Концепції створення нормативно-правової бази у сфері інформатизації; а також ухвалення рішення РНБО України від 31.10.2001 р. «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України»;

- визначення стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, для чого на законодавчому рівні було затверджено Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки, а також видано розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [10, с. 35–36].

В. Пилипчук та В. Цимбалюк зазначають, що особливості другого етапу було прийняття низки рішень і законодавчих актів, вкрай необхідних для формування і реалізації державної інформаційної політики, політики

забезпечення інформаційної безпеки України, а також запровадження комплексу заходів щодо розвитку інформаційного суспільства та інформаційного законодавства в Україні. Однак значна частина прийнятих рішень так і залишилася на той час не реалізованою [10, с. 35–36].

Третій етап – створення правової основи для завершення процесів цифровізації в Україні та приведення національного законодавства у даній сфері суспільних відносин у відповідність до права Європейського Союзу. Це, зокрема, прийняття законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» [12], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [13], «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [14], «Про Національну програму інформатизації» [15], «Про цифровий контент та цифрові послуги» [16], «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027)» [17].

Серед підзаконних нормативно-правових актів, які були прийняті на третьому етапі – «Засади реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку», затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56 [18]; «Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. [19]; «Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р [20], «Концепція розвитку цифрових компетентностей», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. [21], «Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. [22] та інші.

Заслужують на увагу виокремлені В. Пилипчуком та В. Цимбалюком певні історичні особливості, тенденції та системні проблеми становлення національного інформаційного законодавства в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., що потребують подальшого комплексного опрацювання, зокрема:

- нормотворча діяльність в інформаційній сфері нерідко здійснювалася за відсутності загальнодержавної системності, шляхом фрагментарного вирішення наявних проблем в окремих законах та інших правових актах. Мали місце суттєві розбіжності в розумінні системи інформаційного законодавства та підходів до її формування;

- різні закони та підзаконні акти, що регулюють суспільні інформаційні відносини, приймалися впродовж 20 років без достатньої узгодженості понятійно-категоріального апарату і застосовували ряд термінів, які були недостатньо коректними та неоднозначно сприймалися учасниками інформаційної діяльності;

- нормотворчий процес в інформаційній сфері нерідко здійснювався без належного узгодження з нормами міжнародного інформаційного права і положеннями правових актів ЄС. Значна кількість юридичних норм, які регулюють інформаційні відносини, розпорошена по різних законах та інших нормативно-правових актах, що ускладнює їх практичне застосування;

- норми законодавства щодо захисту персональних даних потребують суттєвого опрацювання та гармонізації з актами ЄС, розробки і введення правових механізмів реалізації людиною права власності на її персональні дані;

- не приділялася належна увага законодавчому врегулюванню однієї з основних функцій держави – забезпеченню інформаційної безпеки України [10, с. 36–37].

Крім того, В. Пилипчук та В. Цимбалюк зауважують, що в останні роки до вказаних проблем долучилися й інші негативні тенденції, у тому числі пов'язані із захистом прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері, доступом до публічної інформації, правовим регулюванням і захистом інформації державних електронних реєстрів тощо [10, с. 36–37].

Слід відзначити, що із подальшим розвитком інформаційних технологій названі проблеми тільки загострюються і потребують особливої уваги органів публічної адміністрації. Причому основним способом протидії негативним тенденціям у сфері цифровізації вбачається не посилення відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу автоматизованих, електронних комунікаційних систем, а пошук нових технологічних рішень – надійного інноваційного програмного забезпечення, замкнених циклів обробки та зберігання інформації (без можливості доступу ззовні), створення мережі альтернативних носіїв інформації, незалежних від основної системи, доступу до Інтернет тощо.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження слід зазначити, що сучасний стан адміністративно-правової регламентації використання інформаційних технологій, Інтернет та інших електронних засобів комунікації є задовільним, адже не поодинокими є випадки використання інформаційних технологій у протиправній діяльності. Більше того, історично склався новий термін – кіберзлочинність, який охоплює цілий ряд протиправних діянь із використанням новітніх інформаційних технологій. Проблемним залишається питання здійснення контролю електронної торгівлі з боку органів публічної адміністрації, а також питання захисту та збереження інформації, зокрема, персональних даних. Не менш актуальною є протидія поширенню в мережі Інтернет забороненого контенту – творів, що пропагують культ насильства та жорстокості, порнографії тощо.

Історія правової регламентації протидії кіберзлочинам, зокрема, шляхом посилення кримінальної відповідальності за вчинення злочинів із використанням інформаційних технологій показує, що встановлення більш жорстких санкцій не завжди призводить до зменшення кількості правопорушень, адже заборонений об'єкт посягання стає більш бажаним і злочинці стають більш винахідливими, використовують нові схеми використання інформаційних технологій для здійснення протиправної діяльності.

Оптимальним засобом контролю Інтернет, електронної торгівлі, протидії правопорушенням із використанням інформаційних технологій є адміністративно-правова регламентація та впровадження технічних рішень – відповідного програмного забезпечення та технічних приладів здійснення незалежного контролю за діяльністю фізичних та юридичних осіб у сфері використання інформаційних технологій.

Крім того, потребує завершення приведення національного законодавства у сфері адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій у відповідність до права Європейського Союзу.

Перспектива подальшого дослідження даної тематики обумовлена необхідністю проведення порівняльного аналізу адміністративно-правових засад функціонування та розвитку інформаційних технологій в Україні та зарубіжних країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Плєскач В.Л., Затонацька Т.Г. Інформаційні системи і технології на підприємствах: підручник. К.: Знання, 2011. 718 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1KHaGifyfcHmwHhNV89WWC193eJQsjAiF/view>
2. Біленська Д.О. Адміністративно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.

3. Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє: монографія. Ужгород: Гельветика, 2020. 525 с.
4. Ковальова Т.В., Гунбіна О.В. Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій. *Наукові перспективи. Серія «Право»*. 2021. № 9 (15). С. 260-271. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/download/483/486>.
5. Комаров О.В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону. *Юридична наука*. 2020. № 12 (114). С. 122-128.
6. Краковська А.Є., Бабик М.К. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 70. С. 329-334.
7. Омельченко А.В. Суспільні відносини у сфері цифровізації як предмет правового регулювання. *Юридична Україна*. 26.12.2023. DOI 10.37749/2308-9639-2023-10(250)-5
8. Стефанчук Р. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30-50.
9. Тищенко І.О. Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні. *Форум права. Юридичний форум*. 2017. № 2. С. 124-129.
10. Пилипчук В.Г., Цимбалюк В.С. Історико-правові проблеми становлення і розвитку інформаційної сфери та інформаційного права в Україні (кінець XX – початок XXI століття). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 29-44.
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
12. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. Дата оновлення: 31.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
13. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
14. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 р. № 1667-IX. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
15. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX. Дата оновлення: 01.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#n191> (дата звернення: 01.06.2024).
16. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 р. № 3321-IX. Дата оновлення: 02.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
17. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021-2027): Закон України від 23 лютого 2023 р. № 2926-IX. Дата оновлення: 01.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
18. Деякі питання цифрового розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56. Дата оновлення: 30.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
19. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. Дата оновлення: 11.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
20. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
21. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. Дата оновлення: 03.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
22. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ В ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЛЯХ: АНАЛІЗ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ТА МЕТОДІВ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ, ВКЛЮЧАЮЧИ ЗАКОНОДАВЧІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ

CORRUPTION RISKS IN PUBLIC PROCUREMENT: ANALYSIS OF CORRUPTION RISKS AND METHODS OF THEIR MINIMIZATION, INCLUDING LEGISLATIVE AND ORGANIZATIONAL MEASURES

Сірко В.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеський державний університет внутрішніх справ

Ця стаття присвячена дослідженню корупційних ризиків у сфері публічних закупівель та аналізу методів їх мінімізації. Корупція в публічних закупівлях є серйозною проблемою, яка негативно впливає на економічну ефективність, прозорість процесів та довіру громадян до державних інституцій. У статті розглядаються основні види корупційних ризиків, такі як змова між учасниками тендерів, підкуп посадових осіб та маніпуляції з тендерною документацією.

Методологія дослідження включає аналіз літератури та статистичний аналіз даних. На основі отриманих результатів визначено ключові фактори, що сприяють виникненню корупційних ризиків, та запропоновано ефективні методи їх мінімізації. Зокрема, розглядаються законодавчі заходи, такі як посилення контролю та відповідальності за порушення, а також організаційні заходи, включаючи створення антикорупційних комітетів та впровадження систем внутрішнього контролю.

Особлива увага приділяється використанню технологічних рішень, таких як електронні системи закупівель, які сприяють підвищенню прозорості та зменшенню можливостей для корупції. У статті також аналізуються конкретні кейс-стадії, що ілюструють успішні приклади боротьби з корупцією в публічних закупівлях.

Дослідження підкреслюють важливість комплексного підходу до мінімізації корупційних ризиків, що включає законодавчі, організаційні та технологічні заходи. Запропоновані автором рекомендації можуть бути корисними для розробки ефективних стратегій боротьби з корупцією в публічних закупівлях, що сприятиме підвищенню економічної ефективності та довіри громадян до державних інституцій. Корупційні ризики в публічних закупівлях мають значний негативний вплив на державний бюджет. Основні аспекти цього впливу включають: завищені витрати, низька якість товарів та послуг, втрати через неефективні контракти, соціальні витрати, адміністративні витрати. Корупція в публічних закупівлях може призводити до нерівного розподілу ресурсів, що негативно впливає на соціальні програми та послуги. Це може збільшити соціальну напругу та зменшити рівень життя населення. Таким чином, дослідження корупційних ризиків у публічних закупівлях є ключовим елементом для забезпечення економічної ефективності, прозорості, конкуренції, виконання міжнародних зобов'язань та соціальної справедливості.

Ключові слова: публічні закупівлі, запобігання корупції, корупція, корупційні ризики, адміністративний механізм, законодавчі заходи, ProZorro.

This article is devoted to the study of corruption risks in the field of public procurement and the analysis of methods of their minimization. Corruption in public procurement is a serious problem that negatively affects economic efficiency, transparency of processes and public trust in public institutions. The article examines the main types of corruption risks, such as collusion between tender participants, bribery of officials and manipulation of tender documentation.

Research methodology includes literature analysis and statistical data analysis. On the basis of the obtained results, the key factors contributing to the emergence of corruption risks are determined, and effective methods of their minimization are proposed. In particular, legislative measures, such as strengthening control and responsibility for violations, as well as organizational measures, including the creation of anti-corruption committees and the implementation of internal control systems, are considered.

Special attention is paid to the use of technological solutions, such as electronic procurement systems, which contribute to increasing transparency and reducing opportunities for corruption. The article also analyzes specific case-stages that illustrate successful examples of fighting corruption in public procurement.

The research findings emphasize the importance of a comprehensive approach to minimizing corruption risks, which includes legislative, organizational and technological measures. The proposed recommendations can be useful for developing effective strategies to combat corruption in public procurement, which will contribute to increasing economic efficiency and public trust in public institutions. Corruption risks in public procurement have a significant negative impact on the state budget. The main aspects of this impact include: inflated costs, low quality of goods and services, losses due to inefficient contracts, social costs, administrative costs. Corruption in public procurement can lead to unequal distribution of resources, which negatively affects social programs and services. This can increase social tension and reduce the standard of living of the population. Thus, the investigation of corruption risks in public procurement is a key element to ensure economic efficiency, transparency, competition, fulfillment of international obligations and social justice.

Key words: public procurement, prevention of corruption, corruption, corruption risks, administrative mechanism, legislative measures, ProZorro.

Виклад основних положень. Корупція є складним і багатогранним явищем, яке має значний вплив на всі сфери суспільного життя, включаючи публічні закупівлі. Визначення корупції варіюється залежно від контексту та підходу до її вивчення. У цій статті розглянуто різні визначення корупції та її прояви у сфері публічних закупівель.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Система публічних закупівель стосується майже всіх сфер діяльності державної влади. Науковці, які досліджували проблематику сфери державних закупівель акцентували свою увагу на значний вплив цифрової трансформації на публічне управління та боротьбу з корупцією у системі

проведення державних закупівель. Це включає впровадження нових технологій для підвищення прозорості та ефективності управлінських процесів. Питання та наукові підходи здійснення публічних закупівель досліджували у своїх працях вітчизняні науковці: В. Антоненко, Н. Борсук, В. Зубарь, Л. Дешко, О. Критенко, М. Остап'юк, І. Гужва, В. Галай, тощо.

Корупція може бути визначена як зловживання владою для отримання особистої вигоди. Вона включає в себе такі дії, як хабарництво, зловживання службовим становищем, конфлікт інтересів та інші форми неправомірної поведінки. Відповідно до міжнародних стандартів, таких як

Конвенція ООН проти корупції, корупція охоплює широкий спектр неправомірних дій, які підривають довіру до державних інституцій [1]. Важливим викликом у сфері публічних закупівель є ефективна реалізація проєктів, пов'язаних із закупівлями для відбудови України зруйнованих внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації об'єктів [2].

Корупція у сфері публічних закупівель може проявлятися у різних формах. Ось деякі з них:

1. **Хабарництво:** Надання або отримання неправомірної вигоди для впливу на процес прийняття рішень. Це може включати грошові виплати, подарунки або інші форми винагороди.

2. **Конфлікт інтересів:** Ситуації, коли особи, відповідальні за закупівлі, мають особисту зацікавленість у результатах тендерів. Наприклад, коли посадова особа має фінансовий інтерес у компанії, яка бере участь у тендері.

3. **Маніпуляції з тендерною документацією:** Створення умов, які сприяють перемозі певних учасників тендеру. Це може включати специфічні вимоги, які можуть виконати лише певні компанії.

4. **Непрозорість процедур:** Відсутність відкритості та доступності інформації про процес закупівель. Це може включати приховування інформації про тендери або обмеження доступу до неї.

5. **Фіктивні конкурси:** Проведення тендерів, де переможець вже визначений заздалегідь, а інші учасники лише створюють видимість конкуренції.

6. **Зловживання службовим становищем:** Використання службового становища для отримання особистої вигоди або для надання переваг певним компаніям.

7. **Підrobка документів:** Використання фальшивих документів для участі у тендерах або для підтвердження виконання контрактів.

Аналіз корупційних ризиків у публічних закупівлях є важливим для забезпечення прозорості та ефективності процесів. Використовуються як якісні, так і кількісні методи. Науковці підкреслюють, що збір думок експертів та учасників процесу закупівель є важливим інструментом для підвищення прозорості та ефективності публічних закупівель. Корупція в публічних закупівлях є серйозною проблемою, яка впливає на економіку та довіру громадян до державних інституцій. Сучасне реформування сфери публічних закупівель із впровадженням електронної системи ProZorro, безумовно, є великим кроком уперед для подолання корупційних проявів та полегшення роботи юридичних осіб у тендерній процедурі. Проте, з появою електронної системи ProZorro були виявлені нові корупційні ризики, які під впливом нової тенденції інформатизації були деформовані та скриті від очей громадян [3, с. 81–98]. Система ProZorro з'явилась в Україні у 2014 році з метою створення прозорих, ефективних та конкурентоспроможних умов для державних закупівель. Її розробленням займалися експерти з громадських організацій спільно з урядовими структурами. Запровадження ProZorro відкрило нові можливості для боротьби з корупцією та забезпечило прозорість у проведенні державних закупівель. ProZorro, система електронних публічних закупівель в Україні, дійсно допомогла значно знизити рівень корупції. Система електронних публічних закупівель ProZorro в Україні регулюється Законом України «Про публічні закупівлі». Цей закон встановлює правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави та територіальних громад. Основні положення закону включають: Закон спрямований на створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, що дозволяє залучати більше учасників і отримувати кращі пропозиції, закупівлі здійснюються через авторизовані електронні майданчики, що забезпечує автоматичний обмін інформацією

та документами під час проведення процедур закупівель, закон спрямований на створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, що дозволяє залучати більше учасників і отримувати кращі пропозиції [4]. Однак, як і будь-яка система, вона не є ідеальною і може мати свої вразливі місця:

Маніпуляції з тендерною документацією. Внесення специфічних вимог, які можуть бути виконані лише певними постачальниками. Наслідки: Обмеження конкуренції та можливість змови між замовником і постачальником.

Фіктивні учасники тендерів. Використання підставних компаній для створення видимості конкуренції. Наслідки: Перемога заздалегідь визначеного учасника та неефективне використання бюджетних коштів.

Затримки в оплатах. Навмисне затягування процесу оплати для отримання хабарів. Наслідки: Погіршення відносин з постачальниками та можливі додаткові витрати.

Недостатній контроль за виконанням контрактів. Відсутність належного моніторингу виконання умов контрактів. Наслідки: Низька якість виконаних робіт або поставлених товарів, перевитрати коштів.

Технічні вразливості. Можливі технічні проблеми або збої в роботі системи. Наслідки: Затримки в проведенні тендерів, можливість маніпуляцій з даними.

Для мінімізації цих ризиків важливо постійно вдосконалювати систему, впроваджувати нові механізми контролю та залучати громадськість до моніторингу процесів закупівель. Це допоможе зробити систему ще більш прозорою та ефективною.

У сфері державних закупівель за останні два роки відбувся бум реєстрації нових кримінальних проваджень. Якщо незадовго до повномасштабного вторгнення їх відкривали по 300–340 на рік, то у 2023-му кількість зареєстрованих кримінальних проваджень у цій сфері сягнула 779. За перше півріччя 2024-го їх уже є 674 [5].

З 21.08.2024 набула чинності нова редакція Типової антикорупційної програми для юридичних осіб, спрямована на посилення прозорості та боротьби з корупцією у бізнес-середовищі [6]. Вона має забезпечити проведення ефективних публічних закупівель в прозорій та конкурентній спосіб, що забезпечить виконання міжнародних зобов'язань України у сфері публічних закупівель. Головна мета законопроекту – продовжити адаптацію системи закупівель до законодавства ЄС, запровадити гнучкі інструменти закупівель для повторюваних потреб, розвивати соціально відповідальний бізнес, та надати переваги ветеранським підприємствам, що наймають людей з інвалідністю.

Також у проєкті Закону вводиться нова процедура закупівель – процедура інноваційного партнерства. Вона передбачає укладання договору на розробку унікальних товарів, послуг або роботи з їхньою подальшою публічною закупівлею. Відбір кандидатів у такій закупівлі здійснюватиметься за кваліфікаційними критеріями [7].

У 2024 році в Україні продовжується реалізація антикорупційної освіти громадян, яка є частиною Державної антикорупційної програми. Ця програма спрямована на підвищення ефективності системи запобігання корупції та формування негативного ставлення до неї в суспільстві [8]. Створено освітні серіали та симулятори на платформі Дія. Освіта, які допомагають громадянам розуміти та управляти корупційними проявами та ризиками в суспільстві.

Міжнародна співпраця у боротьбі з корупцією є важливим елементом глобальної стратегії для подолання цієї проблеми, яка не має кордонів. Вона включає обмін інформацією, досвідом і технологіями між країнами для підвищення ефективності антикорупційних заходів. Країни співпрацюють у створенні єдиних баз даних та обміні інформацією про корупційні схеми, підозрілих осіб і фінансові потоки. Це дозволяє швидше ідентифікувати корупційні злочини,

зокрема транснаціональні схеми відмивання грошей та ухилення від податків. Країни з більш розвиненими антикорупційними інститутами надають технічну допомогу країнам, що розвиваються, допомагаючи їм створювати або вдосконалювати власні механізми боротьби з корупцією. Це включає навчання спеціалістів, підтримку у впровадженні електронних систем прозорості, а також обмін передовими практиками. Організації, такі як ООН, ЄС, GRECO (Група держав проти корупції) та інші, активно сприяють співпраці, розробляючи глобальні стандарти боротьби з корупцією та надаючи платформу для обміну досвідом.

Для зменшення корупційних ризиків у публічних закупівлях необхідно вжити заходи, спрямовані на підвищення прозорості, ефективності контролю та відповідальності. Запровадження та розвиток електронних платформ для закупівель. Системи електронних закупівель, такі як Prozorro, вже показали свою ефективність у зменшенні корупції. Подальше вдосконалення таких платформ, включаючи автоматизацію процесів, знижує ризик особистого втручання та маніпуляцій. Державні службовці, залучені до закупівель, повинні регулярно проходити навчання з антикорупційних практик, етики та конфлікту інтересів, щоб підвищити обізнаність про ризики та наслідки корупції. Посилення ролі громадських організацій та журналістів-розслідувачів у моніторингу публічних закупівель допоможе виявляти та запобігати потенційним корупційним схемам. Ці заходи, разом з посиленням судового

контролю та міжнародною співпрацею, сприятимуть зменшенню корупційних ризиків у публічних закупівлях та підвищенню довіри громадськості.

Висновки. Дослідження корупційних ризиків виявило, що основними зонами їх виникнення є державні закупівлі та адміністрування, а також сфери з низькою прозорістю управління фінансами. Високий рівень корупції пов'язаний із відсутністю належного контролю, слабкістю антикорупційних органів та складністю правової системи.

Одним із ключових методів мінімізації корупційних ризиків є посилення прозорості через вдосконалення електронних систем управління та закупівель. Наприклад, цифровізація державних послуг знижує можливості для особистої вигоди посадових осіб. Важливою також є незалежність та ефективність контролюючих органів, що можуть забезпечити відповідальність осіб, залучених до корупційних схем.

Пропонуються заходи, такі як розширення доступу до інформації, антикорупційна освіта громадян та підвищення ролі громадських організацій у контролі за владою. Успіх цих методів залежить від політичної волі та громадського контролю. Дослідження також підкреслює важливість міжнародної співпраці у боротьбі з корупцією, включаючи обмін інформацією та досвідом між країнами.

Загалом, ефективність антикорупційних заходів залежить від комплексного підходу, що включає як технологічні інновації, так і соціальні зміни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корупційні ризики у закупівлях: огляд змін до закону України «Про публічні закупівлі» URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Ryzyky-zakupivel_zminy-do-ZU.pdf (дата звернення: 27.09.2024).
2. Стратегія реформування системи публічних закупівель на 2024–2026 роки URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/65c0df904/65c0df904bcd9998217616.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
3. Антоненко Валентина Миколаївна Корупційні ризики при державних закупівлях та їх вплив на фінансову безпеку держави. *Наукові інновації та передові технології* № 1(3) 2022р. С. 81-98.
4. Закон України “Про публічні закупівлі” rada.gov.ua URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 27.09.2024).
5. Ярослав Пилипенко і Борис Нестеров. Чи стало більше злочинів у публічних закупівлях? dozorro.org URL: <https://dozorro.org/blog/chi-stalo-bilshe-zlochiniv-u-publichnih-zakupivlyah> (дата звернення: 27.09.2024).
6. З 21.08.2024 набула чинності нова редакція Типової антикорупційної програми для юридичних осіб. Що змінилось? На що звернути увагу? Радник у сфері публічних закупівель <https://radnuk.com.ua/uchast-u-zakupivliakh/tendery/rekomendatsii-shchodo-rozroblennia-ta-zatverdzhennia-antikoruptsiinoi-prohramy-iurydychnoi-osoby/> (дата звернення: 27.09.2024).
7. ВЕРХОВНА РАДА СХВАЛИЛА ПРОЄКТ ЗАКОНУ “ПРО ПУБЛІЧНІ ЗАКУПІВЛІ” ДП PROZORRO <https://infobox.prozorro.org/articles/verhovna-rada-shvalila-proyekt-zakonu-pro-publichni-zakupivli> (дата звернення: 27.09.2024).
8. Державна антикорупційна програма: кожен учасник освітнього процесу, наукової й інноваційної діяльності України повинен мати гідні умови життя та професійного розвитку. Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/news/derzhavna-antikoruptsiyna-programa-kozhen-uchasnik-osvitnogo-protsesu-naukovoi-y-innovatsiynoi-diyalnosti-ukraini-povinen-mati-gidni-umovi-zhittya-ta-profesiynogo-rozvitku> (дата звернення: 27.09.2024).

LEGAL STATUS, PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF A HEALTHCARE PROFESSIONAL AS A HEALTHCARE SERVICE PROVIDER IN UKRAINE

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Ключові слова: медичний працівник, надання медичних послуг, правовий статус медичного працівника, проблеми розвитку кадрового потенціалу в медичній сфері, перспективи розвитку медичного працівника як суб'єкта надання медичних послуг.

Key words: healthcare worker, provision of medical services, legal status of a healthcare worker, problems of human resource development in the medical field, prospects for the development of a healthcare worker as a subject of medical services.

Незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень окремих аспектів правового статусу медичних працівників, комплексний аналіз проблем та перспектив розвитку медичного працівника як суб'єкта надання медичних послуг в Україні залишається недостатньо висвітленим у науковій літературі. Зокрема, потребують додаткового вивчення питання вдосконалення механізмів захисту прав

медичних працівників, розвитку системи страхування професійної відповідальності та адаптації правового статусу медичних працівників до сучасних викликів у сфері охорони здоров'я.

Метою статті є проаналізувати правовий статус медичного працівника як суб'єкта надання медичних послуг в Україні та визначити проблеми та перспективи розвитку кадрового потенціалу в медичній сфері.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи систему охорони здоров'я України, неможливо оминати увагою ключову фігуру в процесі надання медичних послуг – медичного працівника. Саме від компетентності, професіоналізму та умов праці медичного персоналу значною мірою залежить якість медичної допомоги, яку отримують громадяни. У цьому контексті особливої ваги набуває питання правового статусу медичного працівника як суб'єкта надання медичних послуг в Україні. Розглядаючи компоненти адміністративно-правового статусу медичних працівників з юридичної точки зору, можна виділити такі ключові елементи:

1. Комплекс публічних прав та обов'язків, які визначаються законодавством і регулюють діяльність медичних фахівців у сфері охорони здоров'я.

2. Межі та специфіка правосуб'єктності, що включає як здатність мати права та обов'язки (правоздатність), так і можливість їх самостійно реалізовувати (дієздатність) у контексті медичної практики.

3. Система відповідальності, яка охоплює насамперед адміністративну відповідальність, а в певних ситуаціях може включати і дисциплінарну, як механізм забезпечення належного виконання професійних функцій.

Ці складові формують основу правового положення медичних працівників у системі адміністративного права, визначаючи їхні повноваження, можливості та обмеження в професійній діяльності.

У фаховій літературі існують різноманітні підходи до категоризації учасників медичної сфери. Поняття «медичний працівник» є комплексним і охоплює широкий спектр фахівців, включаючи лікарів різних спеціальностей, середній медичний персонал та молодший обслуговуючий персонал.

Грунтуючись на аналізі чинного законодавства, можна запропонувати наступну класифікацію медичних працівників, базуючись на їхньому освітньому рівні:

1. Фахівці з медичною освітою: лікарі (різних спеціалізацій); середній медичний персонал з профільною освітою: акушерки; медичні сестри (загального профілю); операційні медичні сестри; інші спеціалісти середньої ланки.

2. Персонал без спеціалізованої медичної освіти: молодші медичні сестри по догляду за пацієнтами; допоміжний персонал (санітарки, прибиральниці медичних закладів тощо).

Ця класифікація дозволяє структурувати кадровий склад медичних закладів відповідно до рівня освіти та професійної підготовки, що є важливим для організації роботи та розподілу обов'язків у сфері охорони здоров'я [1].

У своєму дослідженні правового статусу медичних працівників в контексті трудового законодавства, О. С. Щукін пропонує двоаспектне тлумачення терміну «медичний працівник»: у широкому сенсі медичним працівником вважається будь-яка особа, яка на законних підставах займається медичною діяльністю. вузькому розумінні медичний працівник розглядається як специфічна категорія найманих працівників. Згідно з цим підходом, медичний працівник – це фізична особа (громадянин України або іноземець), яка відповідає наступним критеріям:

1. Має вищу, середню медичну або фармацевтичну освіту.

2. Пройшла спеціальну підготовку або перепідготовку.

3. Відповідає встановленим кваліфікаційним вимогам, що підтверджується відповідними документами (наприклад, сертифікатом спеціаліста).

4. Взяла на себе етичне зобов'язання дотримуватися принципів медичної деонтології.

5. Уклала трудовий договір з медичною установою, яка має ліцензію на здійснення медичної діяльності [2]. Це визначення підкреслює комплексність поняття «медичний працівник», враховуючи освітні, професійні, етичні та правові аспекти.

Г. В. Чеботарьова пропонує схоже тлумачення терміну «медичний працівник», виділяючи три ключові характеристики: професійна діяльність: виконання функцій у межах конкретної медичної спеціальності; безпосереднє надання медичної допомоги або медичних послуг на професійній основі. правовий статус: перебування у трудових відносинах із закладом охорони здоров'я; або участь у підприємницькій діяльності з відповідною ліцензією. кваліфікаційні вимоги: здатність підтвердити свою медичну кваліфікацію відповідними документами.

Ця концепція підкреслює важливість не лише освітньої підготовки, але й практичної діяльності та легального статусу медичного працівника [3].

Слід відзначити, що українське законодавство не містить чіткого визначення терміну «медичний працівник». Цікаво, що в ключових нормативних документах, таких як Основи законодавства про охорону здоров'я та Наказ Міністерства охорони здоров'я від 19 березня 2018 року № 503 [4], який регулює порядок вибору лікаря первинної медичної допомоги, використовуються різноманітні терміни без їх конкретного роз'яснення. Серед цих термінів можна зустріти такі як «лікар загальної практики», «сімейний лікар», «лікар, що надає первинну медичну допомогу», «лікуючий лікар» та «лікарі інших спеціальностей». Така термінологічна різноманітність без чітких визначень може створювати певні труднощі у розумінні та застосуванні законодавства в медичній сфері.

У контексті правового регулювання медичної діяльності варто звернути увагу на статтю 74 Основ законодавства про охорону здоров'я. Цей документ встановлює важливе обмеження щодо того, хто може займатися медичною та фармацевтичною діяльністю. Згідно з цією статтею, право на здійснення такої діяльності надається виключно особам, які отримали спеціалізовану освіту в даній галузі та відповідають встановленим кваліфікаційним критеріям. Це положення підкреслює важливість професійної підготовки та компетентності у сфері охорони здоров'я, забезпечуючи тим самим якість та безпеку медичних послуг для населення [5].

У даному контексті ми вважаємо доречним погодитися з позицією українських науковців, зокрема В. М. Безпрозваної та О. В. Скочиляс-Павлів. Вони наголошують на необхідності створення окремого законодавчого документа, який би регулював юридичний статус медичних працівників різних категорій. Такий акт мав би визначити основні принципи їхньої діяльності, окреслювати обов'язки державних органів щодо забезпечення прав медичних та фармацевтичних фахівців, а також встановлювати конкретні правові механізми для захисту їхніх інтересів [6, 1].

Ключові проблеми розвитку кадрового ресурсу в системі охорони здоров'я хочемо виокремити з проекту Національної стратегії реформування системи охорони здоров'я в Україні до 2030 року. По-перше, галузь підготовки медичних кадрів в Україні стикається з рядом викликів. Одним з ключових недоліків є відсутність систематичного підходу до оцінки потреб у фахівцях охорони здоров'я. Це призводить до того, що заклади вищої освіти фактично самостійно визначають кількість студентів, яких вони приймають. Такий підхід часто реалізується через необмежений прийом студентів на контрактну форму навчання, при цьому не завжди враховується їх рівень підготовки та реальні потреби медичної галузі. Як наслідок, виникає дисбаланс між кількістю випускників та фактичним

попитом на медичних фахівців у різних сферах охорони здоров'я. Сучасна система медичної освіти в Україні стикається з низкою серйозних проблем. Навчальні програми часто не відповідають актуальним вимогам галузі, а брак сучасних університетських клінік та центрів симуляції негативно впливає на формування практичних навичок у майбутніх медиків.

Недостатнє фінансування освітнього сектору та недотримання принципів академічної доброчесності створюють сприятливе середовище для розповсюдження плагіату та корупційних практик у медичних вишах. Ризики корупції присутні на всіх етапах освітнього процесу – від вступної кампанії до різноманітних форм оцінювання знань. Ця проблема охоплює всі рівні медичної підготовки: від навчання молодших спеціалістів до підготовки магістрів, інтернів, аспірантів і докторантів, а також у системі безперервного професійного розвитку.

Основними чинниками, що сприяють поширенню корупції в медичній освіті, є відсутність чітко визначених правил та неефективність системи забезпечення якості освіти. Ці фактори створюють підґрунтя для зловживань та нечесних практик у навчальному процесі.

По-друге, недосконала система соціального захисту медичних працівників негативно впливає на їхній загальний добробут, що, в свою чергу, позначається на якості медичних послуг, які надаються населенню. Ця проблема має комплексний характер і зумовлена як економічними, так і соціальними факторами.

З економічної точки зору, медичні працівники стикаються з застарілою системою оплати праці, яка не враховує ефективність їхньої роботи. Крім того, умови праці часто є незадовільними та навіть небезпечними. Соціальні аспекти включають низьку професійну самооцінку та недостатньо розвинені комунікативні навички.

У багатьох закладах охорони здоров'я відсутні навіть базові умови для комфортної роботи персоналу. Ці фактори у сукупності призводять до того, що базові потреби медичних працівників залишаються незадоволеними. Як наслідок, знижується їхня мотивація до професійного розвитку, зменшується готовність сприймати інновації та опановувати нові необхідні навички.

Така ситуація створює замкнене коло: незадовільні умови праці знижують якість медичних послуг, що, в свою чергу, негативно впливає на загальний стан системи охорони здоров'я та її здатність забезпечувати належний рівень медичної допомоги населенню.

По-третє, при забезпеченні медичного обслуговування та покращенні його якості критично важливо брати до уваги гендерні аспекти. Ігнорування як біологічних та фізіологічних особливостей пацієнтів різної статі, так і соціально-економічних та поведінкових факторів, що впливають на здоров'я, може значно знизити ефективність медичної допомоги.

В українському медичному середовищі досить поширені гендерні упередження щодо пацієнтів, які негативно позначаються на доступності та якості медичних послуг. Більше того, гендерні стереотипи стосовно колег, які часто формуються ще під час навчання у медичних вишах, створюють перешкоди для професійного розвитку медичних працівників, особливо жінок.

Такі упередження можуть призводити до недооцінки симптомів, неправильної діагностики або неадекватного лікування пацієнтів залежно від їхньої статі. Водночас, вони можуть обмежувати кар'єрні можливості та професійну реалізацію медичних фахівців, створюючи невидимі бар'єри для просування по службі та участі в управлінських процесах [7].

Проаналізувавши проблеми розвитку кадрового потенціалу в галузі охорони здоров'я України, хочемо запропонувати наступні шляхи вирішення та напрямки подальшого розвитку:

1. Удосконалення системи планування кадрів: розробка методології оцінювання потреб у медичних працівниках різних спеціальностей; створення системи прогнозування потреб галузі у фахівців на короткострокову та довгострокову перспективу; узгодження кількості місць у медичних навчальних закладах з реальними потребами системи охорони здоров'я.

2. Модернізація медичної освіти: оновлення навчальних програм відповідно до сучасних міжнародних стандартів та потреб галузі; створення та розвиток сучасних університетських лікарень та симуляційних центрів для покращення практичної підготовки; впровадження інноваційних методів навчання, включаючи дистанційні та інтерактивні технології.

3. Забезпечення академічної доброчесності: розробка та впровадження чітких правил та процедур для запобігання плагіату та корупції; створення ефективної системи забезпечення якості освіти з незалежним оцінюванням; підвищення прозорості освітнього процесу на всіх рівнях.

4. Покращення умов праці та соціального захисту: реформування системи оплати праці з урахуванням показників ефективності та складності роботи; забезпечити необхідним обладнанням та засобами захисту; розробка комплексних програм соціального захисту медичних працівників.

5. Розвиток професійних навичок та мотивації: професійний розвиток з урахуванням індивідуальних потреб фахівців; провадження програм з розвитку soft skills, включаючи комунікативні навички та емоційний інтелект; розробка системи мотивації для заохочення професійного росту та інновацій.

6. Подолання гендерних стереотипів: проведення тренінгів з гендерної чутливості для практикуючих медичних працівників; впровадження політики рівних можливостей у медичних закладах та установах.

7. Міжнародна співпраця та обмін досвідом: розширення програм обміну для студентів та практикуючих лікарів; участь у міжнародних дослідницьких проектах та конференціях; адаптація кращих світових практик у сфері медичної освіти та організації охорони здоров'я.

8. Цифровізація та технологічний розвиток: розвиток телемедицини та навчання медичних працівників використанню сучасних технологій.

Реалізація цих заходів допоможе подолати існуючі проблеми та сприятиме розвитку кадрового потенціалу в системі охорони здоров'я України, що в кінцевому підсумку призведе до підвищення якості медичних послуг та покращення здоров'я населення.

Висновки. Перспективи розвитку медичних працівників як суб'єктів надання медичних послуг включають: удосконалення законодавства для чіткішого визначення прав та обов'язків медичних працівників; підвищення рівня оплати праці та соціальних гарантій; впровадження ефективних механізмів захисту прав медичних працівників; розвиток системи безперервної медичної освіти та підвищення кваліфікації; створення сприятливих умов для професійного розвитку та самореалізації.

Вирішення цих проблем та реалізація перспективних напрямків сприятиме підвищенню якості медичних послуг, покращенню умов праці медичних працівників та розвитку системи охорони здоров'я України в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сковчиас-Павлів О. В. Правовий статус медичних працівників: проблеми адміністративно-правового регулювання. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 92–98.
2. Щукін О.С. Правовий статус медичних працівників за трудовим законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2005. 26 с.
3. Чеботарьова Г.В. Кримінально-правова охорона правопорядку у сфері медичної діяльності : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2011. 49 с.
4. Про затвердження Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу, та форми декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу : Наказ Міністерство охорони здоров'я України від 19.03.2018 № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0347-18#Text>
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4, ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
6. Безпрозванна В.М. Право на медичну діяльність та правовий статус медичних організацій (до проблеми державного регулювання прав медичних працівників). *Економіка та держава*. 2010. № 10. С. 116–117.
7. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року : проект Фіналізований та погоджений членами Міжсекторальної робочої групи з питань розробки від 23 лютого 2022 року. URL: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F/UKR%20Health%20Strategy%20Feb%2024.2022.pdf>

ІНФОРМАЦІЙНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВИ: ДО ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

INFORMATION SOVEREIGNTY OF THE STATE: ON THE ISSUE OF ENSURENCE

Солодка О.М., к.ю.н.,
старший науковий співробітник

Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена з'ясуванню сутності інформаційного суверенітету держави та змісту його забезпечення. Зазначено, що у юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення сутності поняття «забезпечення інформаційного суверенітету держави», як і власне розуміння інформаційного суверенітету держави, незважаючи на його надзвичайну актуальність в сучасних умовах. Актуальність статті обумовлена стрімким розвитком інформаційних технологій, віртуалізацією суспільних відносин, посяганнями на національний інформаційний простір та необхідністю дослідження ролі держави як носія суверенітету в період надзвичайного розвитку інформаційного суспільства, яке сьогодні формує якісно нові умови взаємодії різноманітних акторів та впливає на усі без винятку сфери суспільного та державного життя.

У публікації доводиться, що забезпечення інформаційного суверенітету становить діяльність держави в особі уповноважених суб'єктів, спрямовану на впорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері з метою визначення та захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, їх реалізацію, а також формування системи національної інформаційної стійкості, яка визначається як здатність держави і суспільства ефективно протистояти інформаційним загрозам, адаптуватися до змін інформаційної безпеки, підтримувати її стабільне функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій. Досліджено, що національна інформаційна стійкість забезпечується через спроможності – сукупність людських, матеріально-технічних, інформаційних ресурсів відповідних суб'єктів, що визначають їх здатність ефективно протидіяти загрозам, надзвичайним і кризовим ситуаціям, забезпечити відновлення та стабільне функціонування інформаційної сфери держави і суспільства.

Зважаючи на те, що державний суверенітет характеризує державу як її політико-правова характеристика, то інформаційний суверенітет є тією характеристикою, яку держава повинна собі забезпечити через відповідний механізм, відтак пріоритетним при розгляді інформаційного суверенітету є діяльнісний підхід, що включає правовий, інституційний, функціонально-технологічний аспекти тощо.

Ключові слова: інформаційний суверенітет, забезпечення інформаційного суверенітету, національна інформаційна стійкість.

The article is devoted to clarifying the essence of the information sovereignty of the state and the content of its provision. It is noted that there is no single approach to defining the essence of the concept of "ensuring the information sovereignty of the state" in legal science, as well as the actual understanding of the information sovereignty of the state, despite its extreme relevance in modern conditions. The relevance of the article is due to the rapid development of information technologies, the virtualization of social relations, encroachments on the national information space and the need to study the role of the state as the bearer of sovereignty in the period of extraordinary development of the information society, which today forms qualitatively new conditions for the interaction of various actors and affects all spheres of social and state life without exception.

The publication proves that ensuring information sovereignty is the activity of the state as authorized subjects, aimed at regulating public relations in the information sphere in order to define and protect the national interests of Ukraine in the information sphere, their implementation, as well as the formation of a system of national information sustainability, which is defined as the ability of the state and society to effectively resist information threats, adapt to changes in information security, maintain its stable functioning, quickly recover to the desired balance after crisis situations. National information sustainability is ensured through capabilities – a set of human, material, technical and informational resources of the relevant subjects, which determine their ability to effectively counter threats, emergency and crisis situations, to ensure the restoration and sustainable functioning of the information sphere of the state and society.

Зважаючи на те, що державний суверенітет характеризує державу як її політико-правова характеристика, то інформаційний суверенітет є тією характеристикою, яку держава повинна собі забезпечити через відповідний механізм, відтак пріоритетним при розгляді інформаційного суверенітету є діяльнісний підхід, що включає правовий, інституційний, функціонально-технологічний аспекти тощо.

Key words: information sovereignty, ensuring information sovereignty, national information stability.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційного суспільства формує принципово нові умови існування держави та її взаємодії з іншими суб'єктами, а забезпечення інформаційного суверенітету держави пов'язане з усіма сферами суспільного життя: політичною, економічною, соціальною – і здійснюється не тільки всередині країни, але і за її межами, як у національному, так і глобальному інформаційному просторі, під час реалізації всіх функцій держави з огляду на присутність у них інформаційної складової. Нагальна потреба дослідження питань забезпечення інформаційного суверенітету держави обумовлена розвитком інформаційного суспільства, що формує нові реалії та вносить зміни не тільки у внутрішню політику різних за рівнем інформаційного та технологічного розвитку держав, але й у відносини між ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових джерелах питання інформаційного суверенітету держави відображені у наукових працях О. Баранова, В. Горового, О. Довганя, Д. Дубова, В. Пилипчука, Т. Ткачука, Д. Олейнікова, О. Яреми та багатьох інших, проте проникнення інформаційних технологій у всі сфери життя, набуття інформацією статусу найціннішого ресурсу, транскордонність інформаційного простору обумовлює необхідність перманентного дослідження сучасної характеристики держави – інформаційного суверенітету та особливостей його забезпечення.

Метою статті є визначення сутності забезпечення інформаційного суверенітету держави.

Виклад основного матеріалу. Прийнятний стан інформаційної безпеки характеризується захищеністю інформаційного суверенітету. Утім, на нашу думку, вказаними поняттями охоплюється лише активний аспект, а не менш важливим компонентом є створення належних умов для його реалізації, адже, якщо суверенітет Української держави забезпечується не лише формально юридичним закріпленням цієї категорії на конституційному рівні, але й ефективним гарантуванням суверенного стану державної влади економічними, військовими, дипломатичними та іншими засобами і ресурсами, наявністю: уряду; законодавства; збройних сил; поліції; банківською системою; кордонами, – має потужну економічну основу і передбачає широкий комплекс відповідних матеріально-фінансових та організаційних заходів [1], то інформаційний суверенітет держави пропонується визначати як право держави визначати свою інформаційну політику самостійно, розпоряджатися інфраструктурою, ресурсами, забезпечувати інформаційну безпеку, а у функціональному аспекті – як стійкість до інформаційної війни, тобто здатність до захисту населення від масованого інформаційного оброблення з боку зовнішнього противника, заснованого на можливості держави управляти інформацією, яку одержує

населення [2], що вимагає створення відповідних умов та вкладається у поняття «забезпечення».

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення дієслова «забезпечувати» («забезпечити»): 1. Постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого, будь-що у якихось потребах. 2. Створювати надійні умови для здійснення будь-чого; гарантувати щось. 3. Захищати, охороняти будь-кого, будь-що від небезпеки [3]. Аналіз наукових досліджень дозволяє виділити у правовій та політичній науці два підходи, які визначають зміст і окремі елементи механізму забезпечення державного суверенітету в інформаційному просторі: юрисдикційний, заснований на визначенні юрисдикції державних органів щодо суб'єктів та об'єктів інформаційних відносин; технологічний, що ґрунтується на визначенні загроз державному суверенітету України через загрози інформаційної безпеки [4].

Законодавство України містить чимало прикладів використання термінів «забезпечення», «забезпечувати» і як правило, йдеться про сукупність заходів, спрямованих на задоволення певних прав, вимог, процесів, потреб та інтересів учасників суспільних відносин, які слід визначити. У безпеконзавчій парадигмі «забезпечення безпеки» передбачає запобігання загрозам. У свою чергу, вибір форми забезпечення інформаційного суверенітету залежить від характеру умов та змісту застосовуваних заходів щодо нейтралізації негативного впливу загроз). Якщо будь-який суб'єкт порушує межі даної держави або примушує її ухвалити те чи інше рішення, що не відповідає національним інтересам її народу, то це – порушення суверенітету держави, власне це повинно бути і відображено в частині забезпечення інформаційного суверенітету держави.

Так, ст. 1 Конституції України проголошує її суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, а у ст. 17 Конституції України зазначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [4]. Виділяють три рівні її існування: 1) ідеологічний – відбиття функції держави в суспільній свідомості як необхідності державної діяльності в певному напрямі, важливого для розвитку суспільства, зумовленої неможливістю її здійснення інститутами громадянського суспільства; 2) інституціональний (нормативний) – відображення необхідності державної діяльності в сукупності взаємопов'язаних правових настанов, які обов'язково повинні бути закріплені у відповідних правовій системі формах позитивного права; 3) прагматичний (фактичний) – втілення функції держави в її практичній діяльності [5].

Національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян [6]. Фундаментальними національними інтересами України є: 1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України; сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення; інтеграція України в європейській політичній, економічній, безпековій, правовій простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами. Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями.

Важливим є те, що національні інтереси України відображають фундаментальні цінності та споконвічні прагнення Українського народу, його потреби в забезпеченні гідних умов життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Основними суспільно-державними (національними) цінностями України є [7]:

1) соборність – єдність, неподільність усіх територій України, духовна єдність українців, які проживають на території України, а також єдність усіх громадян України незалежно від національності та віросповідання, спрямована на утвердження справжнього суверенітету і незалежності України, побудову процвітаючої демократичної національної держави;

2) самобутність – національна ідентичність, неповторність, оригінальність, які виявляються окремою особою чи групою осіб у ментально обумовленому художньо-мистецькому світосприйнятті, національно прийнятних способах спілкування, діяльності, поведінки. Самобутність українського народу визначається його історією, культурою, традиціями та українською мовою;

3) воля – здатність, намір, кероване намагання, прагнення досягти мети. Проявом волі українського народу є героїка боротьби за незалежність України, прагнення до самостійності, невпинний пошук шляхів досягнення свободи;

4) гідність – відстоювання своїх духовно-моральних і державницьких позицій, усвідомлення власної ваги та громадянського обов'язку у міжнародному співтоваристві.

Відповідно, забезпечення інформаційного суверенітету має передбачати збереження національних цінностей через реалізацію національних інтересів в інформаційній сфері, а саме: гарантування права на достовірну, повну та своєчасну інформацію, свободу слова та інформаційну діяльність, недопущення необґрунтованого обмеження доступу до інформації, крім випадків, визначених законом; удосконалення інформаційного взаємозв'язку «суспільство – держава»; збереження та вдосконалення вітчизняного інформаційного продукту та технологій, забезпечення інформаційної та національно-культурної ідентифікації України у світовому інформаційному просторі; модернізацію інформаційної інфраструктури; державну підтримку й розвиток ресурсів науково-технічної продукції та інформаційних технологій тощо. Необхідно визначити окремими положеннями, що національні інтереси держави Україна поширюються на технологічні досягнення, розробки стратегічного значення та на національний віртуальний простір, захист якого теж необхідно визнати національним інтересом, адже він є сьогодні невід'ємною складовою інформаційного простору як сфери реалізації інформаційного суверенітету держави.

Як зазначає Шмоткін О. В. [8], під забезпеченням реалізації національних інтересів слід розуміти: створення організаційних і матеріальних умов для реалізації інтересів; попередження виникнення деструктивних чинників цьому інтересу; виявлення деструктивних чинників, що виникли; відновлення наслідків, завданої шкоди дією деструктивних чинників.

Фактично, ці складові на сьогодні у вітчизняному законодавстві визначені через поняття національної стійкості, під чим розуміють здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стає функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій. Національна стійкість забезпечується через спроможності – сукупність людських, матеріально-технічних та фінансових ресурсів суб'єктів забезпечення національної стійкості, що визначають їх здатність ефективно протидіяти загрозам, надзвичайним і кризовим ситуаціям, забезпечити відновлення та стає функціонування осно-

вних сфер життєдіяльності держави і суспільства [9]. На нашу думку, зважаючи на складові національної безпеки до визначення слід додати інформаційні ресурси, оскільки інформаційна безпека є невід'ємною складовою національної, то відповідно національна стійкість включає і інформаційну стійкість та безпосередньо впливає на забезпечення інформаційного суверенітету держави.

Відтак, забезпечення інформаційного суверенітету держави включає:

- визначення національних інтересів в інформаційній сфері та створення організаційно-правових і матеріальних умов для їх реалізації;
- формування національної інформаційної стійкості суспільства та держави.

Національна інформаційна стійкість – це здатність держави і суспільства ефективно протистояти інформаційним загрозам, адаптуватися до змін інформаційної безпеки, підтримувати її стаке функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій. Національна інформаційна стійкість забезпечується через спроможності – сукупність людських, матеріально-технічних, інформаційних ресурсів відповідних суб'єктів, що визначають їх здатність ефективно протидіяти загрозам, надзвичайним і кризовим ситуаціям, забезпечити відновлення та стаке функціонування інформаційної сфери держави і суспільства.

Загрози національній безпеці України – явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України [6]. Беззаперечним, на нашу думку, є те, що стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в умовах формування глобального інформаційного суспільства докорінно посилив значення інформаційної складової в забезпеченні національної безпеки. Тож при аналізі проблеми інформаційного суверенітету принципове значення має розгляд і вивчення проблеми загроз інформаційному суверенітету. Наслідком загроз, у тому числі інформаційних, є завдання шкоди життєво важливим інтересам людини, суспільства і держави в інформаційній сфері.

Загалом їх можна трансформувати в чотири групи, які відповідають чотирьом сферам впливу: 1) інформаційно-психологічну (вплив на суспільство); 2) технологічну (вплив на інформаційну інфраструктуру); 3) правову (відсутність / недосконалість правової бази, що регулює правовідносини в інформаційній сфері); 4) політичну (інституційна недосконалість, цензура тощо).

На нашу думку, сьогодні основними для України з них є ті, що пов'язані із агресією РФ проти нашої держави: інформаційна агресія держави-агресора та контрольованих нею структур, зокрема шляхом інформаційно-комунікаційного домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях; проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій; недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України; неефективність державної інформаційної політики щодо формування національної ідентичності, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічних комунікацій, недостатній рівень медіа грамотності та медіа культури суспільства тощо.

Особливою групою загроз інформаційній безпеці, що актуальні для України, є загрози, зумовлені вірту-

лізацією – соціальним відчуженням людини, зміненими станами свідомості, переходом до особистісного віртуального світу. За прискорених темпів інформаційного прогресу, особливо з розвитком «Інтернету речей», людина взагалі ризикує перетворитися на даток до інформаційних технологій та інформаційних ресурсів. Тому необхідно забезпечити не лише безпеку інформації, а й інформаційну безпеку суспільства, котре, у свою чергу, є носієм такої глобальної загрози інформаційній безпеці людини, як інформаційна дискримінація, яка виявляється в поділі людей на тих, які мають доступ до інформації, і тих, які його не мають, адже від цього залежить можливість формування неспотвореної «картини світу». Як правильно зазначає З. Живко, закрити національний інформаційний простір від такого інформаційного впливу, передусім зовнішнього, за допомогою адміністративних заходів неможливо, то ж варто оберігати його від загроз безпеці так само, як наземний, повітряний і морський [10].

Забезпечення інформаційного суверенітету держави є системою політичних, організаційних, правових, соціально-економічних, культурних та інших гарантій його реалізації. У юридичній науці використовується категорія «механізм забезпечення» використовується стосовно забезпечення єдності правового простору, правопорядку, законності, забезпечення прав людини. Узагальнюючи теоретико-правові напрацювання, можна виділити кілька підходів до визначення механізму забезпечення інформаційного суверенітету – організаційно-управлінський, інституційний і функціонально-технологічний. Виділяють також правовий або юридичний механізм забезпечення суверенітету. Спільним для всіх підходів до визначення змісту даної категорії є розгляд вказаного поняття як системи елементів, що включають принципи та норми різних галузей права, суб'єктів, змісту діяльності суб'єктів, включаючи засоби і інструменти. Поєднуючи ці підходи, визначимо, що з правової точки зору, цей механізм представляє собою сукупність інститутів держави, задіяних у процесі забезпечення інформаційного суверенітету, та їх повноважень, а також сукупність правових норм, які регулюють зміст та процес вказаної діяльності.

Висновки. Отже, забезпечення інформаційного суверенітету становить діяльність держави в особі уповноважених державних суб'єктів, спрямовану на впорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері з метою визначення та захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, їх реалізацію, а також формування системи національної інформаційної стійкості.

Національна інформаційна стійкість – це здатність держави і суспільства ефективно протистояти інформаційним загрозам, адаптуватися до змін інформаційної безпеки, підтримувати її стаке функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій. Національна інформаційна стійкість забезпечується через спроможності – сукупність людських, матеріально-технічних, інформаційних ресурсів відповідних суб'єктів, що визначають їх здатність ефективно протидіяти загрозам, надзвичайним і кризовим ситуаціям, забезпечити відновлення та стаке функціонування інформаційної сфери держави і суспільства.

Зважаючи на те, що державний суверенітет характеризує державу як її політико-правова характеристика, то інформаційний суверенітет є тією характеристикою, яку держава повинна собі забезпечити через відповідний механізм, відтак пріоритетним при розгляді інформаційного суверенітету є діяльнісний підхід, що включає правовий, інституційний, функціонально-технологічний аспекти тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковтун В. І. Гарантії державного суверенітету України: конституційні аспекти : монографія. Х. : Фактор, 2014. 216 с.
2. Задерейко А., Логінова Н., Троянський А. Концептуальні основи захисту інформаційного суверенітету держави. Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених : мат. II Міжнародної наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Одеса, 27 жовтня 2016 р.). Одеса : Фенікс, 2016. С. 183–185.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад, і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Ярема О.Г. Зміст інформаційного суверенітету у контексті державного суверенітету *Юридичний науковий електронний журнал* № 3/2022 http://lsej.org.ua/3_2022/43.pdf.
5. Конституція України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.05.2024).
6. Про національну безпеку України: Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 11.08.2024).
7. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України 13.12.2022. URL : <https://ips.ligazakon.net> (дата звернення: 23.08.2024).
8. Шмоткін О.В. Філософсько-правова парадигма забезпечення національної безпеки : монографія у 2-х частинах. К. НА СБУ, 2018. Ч 2. 192 с.
9. Концепція забезпечення національної системи стійкості, затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181> (дата звернення: 23.09.2024).
10. Живко З., Живко М. Інформаційні загрози: суть і проблеми. Безпека та захист інформації в інформаційних системах : тези доповідей II міжнародної НПК. К., 2017. С. 116–118.

ДЕРЖАВНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ В РАМКАХ ПЛАНУ UKRAINE FACILITY

STATE DEVELOPMENT STRATEGY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE UKRAINE FACILITY PLAN

Тихонова Д.С., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

В умовах реалізації комплексного державного розвитку за Планом Ukraine Facility (далі – План), особливої актуальності набуває реалізація євроінтеграції та запровадження за ініціативою ЄС цього плану, для відновлення та розвитку України.

Підготовка Плану здійснювалася Кабінетом міністрів України за координації Міністерства економіки на чолі з Першим віцепрем'єр-міністром – міністром економіки Юлією Свириденко. Робота над Планом велася в співпраці з ЄС, а також в ході консультацій з бізнесом, громадянами, народними депутатами та представниками територіальних громад.

В статті перелічені переваги, які отримає Україна від реалізації Плану, а саме фінансову підтримку; державну реформу в різних секторах; впровадження євроінтеграційних заходів, які дозволять Україні та ЄС більш тісний зв'язок між державами; покращення освіти, охорони здоров'я, удосконалення отримання соціального захисту, для підтримки населення; залучення міжнародних інвестицій, для економічного розвитку; покращення державного управління, а також запобігання корупції; впровадження новітніх технологій, інноваційних рішень та цифрової трансформації; підтримка підприємств, а саме малого та середнього бізнесу; відновлення постраждалих міст, громад, районів тощо, які постраждали в наслідок повномасштабного вторгнення; відновлення культурної спадщини, збереження та відновлення історичних об'єктів, що постраждали; відновлення екосистеми та очищення територій тощо.

Уряд має на меті використовувати План, як інструмент для ретельного визначення пріоритетів та послідовності ключових реформ для підтримки відновлення країни, майбутнього економічного зростання, та визначення напрямку інвестицій, які будуть сприяти економічному та соціальному зростанню та підвищенню стійкості. Прийняття Плану, як документа-основи спростить та покращить адміністрування, вдосконалив ефективність координації та сприятиме євроінтеграції України.

На сьогодні ці аспекти, які передбачені Планом є комплексними і потребують координації між Урядом України та міжнародними партнерами, вони необхідні для України, бо попереду глобальний розвиток нашої держави.

Ключові слова: Ukraine Facility Plan, план Ukraine Facility, відбудова України, державна реформа, фінансова підтримка, євроінтеграція.

In the context of the implementation of comprehensive state development under the Ukraine Facility Plan (Plan), the implementation of Eurointegration and the implementation of this plan at the initiative of the EU, for the recovery of Ukraine, is of particular relevance.

The preparation of the Plan was carried out by the Cabinet of Ministers of Ukraine under the coordination of the Ministry of Economy headed by First Deputy Prime Minister – Minister of Economy Yulia Svyrydenko. Work on the Plan was carried out in cooperation with the EU, as well as during consultations with businesses, deputies and territorial communities.

The article lists the benefits that Ukraine will receive from the implementation of the Plan, namely financial support; reforming the state in various fields; Eurointegration will be implemented, which will allow Ukraine and the EU to have a closer connection between the states; improvement of education, health care, improvement of social protection, support of the population; attracting international investments; improvement of public administration, as well as prevention of corruption; introduction of the latest technologies and digitalization; support of enterprises, namely small businesses; restoration of affected cities and communities, which suffered as a result of a full-scale invasion; restoration of cultural heritage, preservation and restoration of damaged historical objects; cleaning of polluted ecosystems and territories etc.

The government aims to use the Plan as a tool for carefully prioritizing and sequencing key reforms to support the country's recovery and identify areas of investment that will promote economic. The adoption of the Plan as a document will simplify administration, improve the effectiveness of coordination and contribute to the Eurointegration of Ukraine.

Today, these aspects provided by the Plan are complex and require coordination between the Government and partners, they are necessary for Ukraine, because the global development of our country is ahead.

Key words: Ukraine Facility Plan, Ukraine Facility plan, reconstruction of Ukraine, state reform, financial support, Eurointegration.

У лютому 2024 року Європейським парламентом було затверджено регламент програми для України «Ukraine Facility» який передбачає три складові фінансової підтримки від Європейського Союзу для відбудови нашої країни протягом 2024–2027 років. 18 березня 2024 року Кабінет Міністрів України затвердив План Ukraine Facility. Це понад сотні реформ у 15 галузях, які уряд та парламент мають виконати протягом наступних зазначених років. У документі міститься понад трьохсот сторінок, на яких описаний широкий перелік необхідних змін. А вже 20 березня 2024 року прем'єр-міністр Денис Шмигаль передав План президентці Єврокомісії Урсулі фон дер Ляєн. Із допису Голови Європейської комісії можна виділити такі важливі слова для України: «Європа вірна своєму слову. Ми продовжимо надавати таке необхідне фінансування і забезпечуватимемо передбачуваність нашому відважному партнеру та претенденту на членство. Плануємо розпочати виплати в березні» [1].

Підготовка Плану відбулася під керівництвом Першого віцепрем'єр-міністра – Міністра економіки України Юлії Свириденко та команди Міністерства економіки України у співпраці з іншими міністерствами та профільними орга-

нами державної влади, також до створення Плану Ukraine Facility були залучені представники бізнесу, громадських організацій, парламенту, а також представники регіонів.

Передбачені цілі Ukraine Facility, серед яких зазначені: 1) підтримка України у відбудові, відновленні, модернізації та поліпшенні сфер життя; 2) підтримка України в євроінтегруванні, бо це необхідно, і є однією із вимог, вступу до ЄС; 3) підтримка України у фінансуванні від держав партнерів, щоб дозволити уряду безперервно надавати публічні послуги; 4) залучення «активних» інвестицій в приватний сектор України для відновлення економіки та її скорішої відбудови; 5) підтримка українського народу та суспільства в цілому, допомагаючи подолати «бар'єри» соціальних наслідків війни.

У Плані Ukraine Facility передбачені такі реформи, які розділені на три блоки, а саме: базові реформи, економічні реформи, ключові сектори. Також підкреслені і крос-секційні напрями, як окремі заходи щодо яких передбачені у всіх розділах, до них відносяться: «зелений» перехід, цифрова трансформація та європейська інтеграція.

Аналізуючи План Ukraine Facility, розглянемо детально зміст: перший блок Базові реформи – створені

для довгострокового, ефективного та швидкого зростання в економіці та зміцнення інституційної спроможності, сюди входить: 1) реформа державного управління, задля професійної державної служби без «кумівства» та корупції; 2) управління державними фінансами, задля скорочення державного боргу, зменшення дефіциту бюджету; 3) судова система, задля справедливого відбору суддів, вдосконалення цифрової судової системи та створення високої довіри інвесторів до держави; 4) боротьба з корупцією та відмиванням грошей, задля швидкого зростання доходів бюджету, запровадити високий рівень інвестицій, належне виконання Антикорупційної стратегії та створення ефективної системи боротьби з «відмиванням» коштів.

До другого блоку відносяться Економічні реформи – створені удосконалити прозору та ефективну систему для залучення інвестицій, підтримка малого та середнього бізнесу, проведення економічних реформ для поліпшення бізнес-клімату, сюди входить п'ять напрямків: 1) фінансові ринки, задля створення кращих умов кредитування для бізнесу та покращення міжнародних зв'язків та довіри інвесторів; 2) управління державними активами, задля зменшення тиску на державний бюджет та підвищення доходів; 3) людський капітал, задля розвитку культури та міжнародних зв'язків, для створення конкурентних умов праці, підвищення рівня життя, покращення демографічної ситуації; 4) бізнес-середовище, задля залучення та зростання зовнішніх та внутрішніх інвестицій; 5) децентралізація та регіональна політика, задля посилення спроможності регіонів, вдосконалення прозорості та підзвітності місцевого самоврядування, створення регіонального розвитку, підвищення якості життя в усіх регіонах України.

До третього блоку відносяться Ключові сектори (Секторальний розвиток) – створений для ефективного розвитку на конкретних сферах, зі швидким економічним зростанням, що призведе до активізації багатьох галузей, до них входить: 1) енергетика, задля зміцнення енергетичної безпеки та стійкості, енергетичне та стійке теплопостачання; 2) транспорт, задля вдосконалення та спрощення шляхів для експорту до Європейського Союзу; 3) агропродовольчий сектор, задля розвитку та ефективного регулювання в агросекторі, підтримка агросектору за зразком Європейського Союзу, зростання експорту; 4) критичні матеріали та виробни, задля забезпечення сталого розвитку сектору критичних матеріалів та сировини, залучення міжнародних інвестицій на прозорому, швидкому та ефективному рівні, до речі Україна має запаси 22 з 34 корисних копалин, які вважаються критичними для Європейського Союзу; 5) промисловість, задля налагодження процедури в наданні/одержанні грантів та пільгових послуг, розроблення програм підтримки фінансування і фокусування на розвитку підприємництва.

Важливо розкрити ще крос-секційні напрямки: 1) «зелений» перехід, задля протидії незаконній вирубці лісів, переробка відходів, протидія промислового забрудненню та поліпшення захисту здоров'я населення України; 2) ІТ (Цифрова трансформація), задля швидкого та захищеного зв'язку, поліпшення цифрової трансформації та розвитку інновацій, взаємодія з цифровим ринком Європейського Союзу, зростання інвестиційного залучення; 3) європейська інтеграція, задля модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій та нових технологій, підвищення конкурентоспроможності [2].

Звичайно, щоб отримати зазначену підтримку, Україна має реалізувати свій план з відновлення і євроінтеграції, зі збереженням принципу верховенства права, мають бути збережені права людей, зокрема права осіб, які наділені соціальним статусом та збереження багатопартійної парламентської системи. Звичайно, усі ці умови мають бути виконані, європейською комісією умови регулярно будуть перевірятись, бо виплати за Планом Ukraine Facility

будуть систематично відбуватись за встановленим графіком. За ефективну реалізацію Плану України відповідатиме Національний Координатор.

Аналізуючи обов'язки та права координатора, можна зазначити, що координатор буде виступати в якості єдиного контактного центру для європейської комісії щодо загального впровадження Плану Ukraine Facility, координатор буде також діяти як єдиний зв'язок між українською владою та європейською комісією для загального процесу координації впровадження допомоги Ukraine Facility. Координатор, в своїх повноваженнях, буде здійснювати щомісячний моніторинг з метою відстеження прогресу (звіту) виконання Плану Ukraine Facility. Кабінетом Міністрів України буде схвалено порядок проведення моніторингу виконання Плану Ukraine Facility, який буде обов'язковим для виконання всіма органами державної влади, задіяними в процесі реалізації Плану Ukraine Facility.

Повертаючись до процедури перевірки та звітування, європейська комісія схвалюватиме виділення коштів на основі задовільного прогресу (звіту) виконання Плану Ukraine Facility. Виплати надходитимуть виключно до загального фонду Державного бюджету України. Контроль здійснюватиметься багатьма державними органами, які незалежні від національного координатора та один від одного.

Також з метою ефективного запобігання та виявлення усіх форм корупції та забезпечення прозорості та чесності в урядовій та громадській сферах в Україні існує система антикорупційних органів: 1) Національне антикорупційне бюро займається незалежним розслідуванням корупційних злочинів у високих ешелонах влади; 2) Спеціалізована антикорупційна прокуратура відповідає за здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності досудового розслідування Національним антикорупційним бюро; 3) Національне агентство з питань запобігання корупції забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику; 4) Вищий антикорупційний суд розглядає справи про корупційні правопорушення та винесення справедливих рішень. Ці органи співпрацюють між собою та з іншими відомствами з метою ефективного протидії корупції та забезпечення законності в країні [3, с. 368–369].

Станом на травень 2024 року за словами Першого віцепрем'єр-міністра – міністра економіки України Юлії Свириденко, вже зараз Україна демонструє прогрес у досягненні визначених у Плані реформ – виконано вже 12 індикаторів з 36, передбачених у 2024 році. Загалом до 2027 року маємо виконати 151 індикатор за 69 напрямками реформ. На сьогодні вже отримана в рамках Плану Ukraine Facility фінансова допомога у розмірі 7,9 млрд євро, що дозволило нам фінансувати пріоритетні потреби, такі як виплати пенсій, соціальні виплати та інше. План Ukraine Facility добре сприяє стабілізації економічній та фінансовій ситуації в країні.

Продовжуючи аналіз Плану Ukraine Facility, зазначу що в плані також передбачені реформи, які сприятимуть відновленню, реконструкції та модернізації України. Здебільшого деякі реформи були вже розпочаті до початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України. Особлива увага приділяється відновленню пошкодженої інфраструктури, зокрема житла та реконструкцію пошкоджених регіонів, енергетики, медичних закладів, закладів освіти та інших соціальних об'єктів. Програми соціальної допомоги для внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, пенсіонерів та інших груп населення. Реформування системи освіти та охорони здоров'я для їх покращення, для забезпечення мобільності та доступності. Обов'язкове підвищення професійної кваліфікації працівників, розвиток професійного навчання, стажування та перепідго-

товка фахівців. Незважаючи на те, що поточна ситуація, ураховуючи безпекові, часові та ресурсні обмеження, не дозволила в повному обсязі провести громадські консультації щодо особливостей реформ, представлених у Плані України, однак значна їх кількість була визначена, обговорена та пріоритезована в рамках демократичних процесів в Україні, включаючи консультації з Верховною Радою та всіма іншими відповідними зацікавленимистейхолдерами [3, с. 372].

І як зазначено в Плані, що при підготовці самого Плану Ukraine Facility було проведено безліч консультацій, з урахуванням прозорості, доступності та інклюзивності, із залученням широкого кола учасників. Відповідно, для реалізації плідної праці та впровадження загальнодержавного підходу до підготовки Плану Ukraine Facility від 14 липня 2023 року постановою Кабінету Міністрів України № 737 було створено Міжвідомчу робочу групу з питань підготовки плану заходів у рамках реалізації пропозиції Європейської Комісії щодо Регламенту Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу про створення Ukraine Facility. До складу Міжвідомчої робочої групи входять: Перший віце-прем'єр-міністр України – міністр економіки, голова Міжвідомчої робочої групи; Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, заступник голови Міжвідомчої робочої групи; Віце-прем'єр-міністр з відновлення України – Міністр розвитку громад, тери-

торій та інфраструктури, заступник голови Міжвідомчої робочої групи; Міністр фінансів, заступник голови Міжвідомчої робочої групи; Заступник Міністра економіки, секретар Міжвідомчої робочої групи; Міністр закордонних справ; Міністр юстиції; Міністр Кабінету Міністрів України; Заступник Керівника Офісу Президента України (за згодою); Урядовий уповноважений з питань гендерної політики; Генеральний директор Урядового офісу координації європейської та євроатлантичної інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України; Виконавчий директор Офісу реформ [4]. Також зазначено в Плані і про те, що Уряд провів ряд консультацій, де залучив багато осіб, саме консультації проходили в декілька етапів, розглядалися основні сфери, які можуть вплинути на економічний розвиток та його зростання, в другому етапі учасники були вже зосереджені на підготовці Плану Ukraine Facility. Робота проходила з такими основними групами: центральні органи виконавчої влади; групи бізнес-сектору; регіональні органи влади; громадянське суспільство; Верховна Рада України; та міжнародне співтовариство.

Отже, підводячи підсумок, можна сказати, що План Ukraine Facility – це рішучий та стійкий курс масштабних державних змін. Ця стратегія передбачає значну фінансову допомогу та євроінтеграцію України. Реалізація Плану Ukraine Facility, має стати потужним інструментом для відбудови та підтримки України, забезпечуючи розвиток та вступ в Європейський Союз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Електронний Журнал Forbes Ukraine «ЄС розпочне виплати Україні за програмою на €50 млрд з березня – голова Єврокомісії» URL: <https://forbes.ua/news/es-rozpochne-viplati-ukraini-za-programoyu-na-50-mlrd-z-bereznya-golova-evrokomisii-06022024-19005> (дата звернення: 02.09.2024).
2. План для Ukraine Facility задачі та зміст URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-dlya-ukrainefacility_prezentaciya.pdf (дата звернення: 02.09.2024).
3. План для Ukraine Facility 2024-2027 URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf> (дата звернення: 02.09.2024).
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Міжвідомчої робочої групи з питань підготовки плану заходів у рамках реалізації пропозиції Європейської Комісії щодо Регламенту Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу про створення Українського фонду» Склад колегіального органу, Положення від 14.07.2023 № 737; Додаток до Постанови КМУ від 14.07.2023 № 737 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/737-2023-p#Text> (дата звернення: 02.09.2024).

СВІТОВИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ ТА ЙОГО АДАПТАЦІЯ В УКРАЇНІ

GLOBAL EXPERIENCE OF GAMING BUSINESS REGULATION AND ITS ADAPTATION IN UKRAINE

Тімашов В.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

Дана стаття присвячена дослідженню світового досвіду із регулювання азартних ігор та його адаптації в правову систему України. Досліджуючи різноманітні наукові та правові підходи до адміністрування сфери азартних ігор в країнах Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки, визначаються ключові елементи, що формують сталу політику у сфері регулювання грального бізнесу. Особлива увага приділяється дослідженню органів, що здійснюють управління в сфері грального бізнесу, ліцензуванню та оподаткуванню, впливу на економічний розвиток, питанням уникнення тонізації бізнесу, вимогам, що ставляться до суб'єктів у сфері грального бізнесу.

В контексті України стаття пропонує рекомендації щодо впровадження міжнародних практик, з метою створення збалансованої та відповідальної системи регулювання азартних ігор із врахуванням національних особливостей України. Стаття містить у собі комплексний підхід до вивчення міжнародних моделей регулювання азартних ігор, їхніх успіхів та викликів.

Наголошується на досягненні балансу між розвитком азартних ігор як потенційного джерела доходу для економіки країни та необхідністю забезпечення високого рівня соціальної відповідальності і захисту громадян від негативних наслідків.

Враховуючи актуальність теми, стаття стане корисним ресурсом для законодавців, соціологів, а також для тих хто цікавиться питаннями розвитку і регулювання азартних ігор в Україні.

Висновки та рекомендації, викладені в статті, сприятимуть формуванню відкритої, прозорої та ефективної системи регулювання азартних ігор в Україні, яка б враховувала міжнародний досвід та відповідала сучасним вимогам і викликам. Наголошується на потребі в розробці ефективних механізмів моніторингу та контролю у сфері азартних ігор з метою запобігання зловживань та зменшення соціальних ризиків. Результати дослідження може бути використано для подальшого покращення правового регулювання сфери грального бізнесу із подальшим законотворчими ініціативами для їх подолання.

Ключові слова: гральний бізнес, азартні ігри, легалізація грального бізнесу, міжнародне регулювання грального бізнесу, Європейський форум регуляторів азартних ігор.

This article is devoted to the study of world experience in the regulation of gambling and its adaptation to the legal system of Ukraine. By studying various scientific and legal approaches to the administration of the field of gambling in the countries of the European Union, the United States of America, the key elements that form a stable policy in the field of regulation of the gambling business are determined. Special attention is paid to the research of the governing bodies in the field of gaming business, licensing and taxation, the impact on economic development, the issue of avoiding the toning of business, the requirements for entities in the field of gaming business.

In the context of Ukraine, the article offers recommendations on the implementation of international practices, with the aim of creating a balanced and appropriate system of gambling regulation, taking into account the national characteristics of Ukraine. The article contains a comprehensive approach to the study of international models of gambling regulation, their successes and challenges.

The emphasis is on achieving a balance between the development of gambling as a potential source of income for the country's economy and the need to ensure a high level of social responsibility and protect citizens from negative consequences. Given the relevance of the topic, the article will be a useful resource for legislators, sociologists, as well as for those who are interested in the development and regulation of gambling in Ukraine.

The conclusions and recommendations presented in the article will contribute to the formation of an open, transparent and effective gambling regulation system in Ukraine, which would take into account international experience and meet modern requirements and challenges. Emphasis is placed on the need to develop effective monitoring and control mechanisms in the field of gambling in order to prevent abuses and reduce social risks. The results of the study can be used to further improve the legal regulation of the gambling business with further legislative initiatives to overcome them.

Key words: gambling business, gambling, legalization of gambling business, international regulation of gambling business, European Forum of Gambling Regulators.

Постановка проблеми. В Україні гральний бізнес перебував за рамками правового поля з 2009 р. Компанії, що надавали гральні послуги, зазнали багатомільйонних збитків, десятки тисяч людей втратили роботу, державний бюджет позбувся стабільного джерела доходів.

З впливом часу та економічних прогнозів потенційного відновлення сфери грального бізнесу українська влада врешті-решт визнала, що ця раптова й безальтернативна заборона створила сприятливе середовище для корупції, розвитку тіньового ринку, спричинила вивід з вітчизняної економіки мільярдів гривень. Отже, після тривалого періоду заборони, 14 липня 2020 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» № 768-ІХ. Цим рішенням парламентарі дозволили діяльність офлайн- та онлайн-казино, покер в інтернеті, букмекерську діяльність і гральні автомати. Документ запроваджує кримінальну відповідальність за організацію азартних ігор без ліцензії. Дозволений вік

гравця азартних ігор – від 21 року [1]. Починаючи нову «каденцію» регулювання грального бізнесу, слід враховувати світовий досвід регулювання гральної сфери.

Аналіз досліджень і публікацій. Правовий, соціальний, економічний та міжнародний аспекти досліджень гральної сфери досліджувалися та аналізувалися такими вченими, як Бурлаков Б. М., Беззуб І. В., Гетманець О. П., Заборовський В. В., Костюченко О. Д., Лукаш Є. Ю, Музичук О. М., Погорєцький М. А., Профатіло К. В., Топорецька З. М. та інші.

Метою статті є дослідження світової практики регулювання грального бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз проблематики адміністрування грального бізнесу та азартних ігор в Україні повинен покращити подальші кроки в нормотворчій діяльності органів державної влади. Вихід грального бізнесу із тіні, ефективна фіскальна політика, гнучке державне управління є запорукою для нормалізації сфери грального бізнесу в Україні. Велику роль в даному питанні

повинно бути приділено вивченню світового досвіду із врахуванням реалій геополітичного становища України.

Європейський Союз (ЄС) представляє собою унікальний приклад регулювання азартних ігор, оскільки політика в цій сфері значно варіюється між країнами-членами. На поточний момент Європейський Союз не має компетенції регулювати сферу азартних ігор і гральний бізнес. Відповідно, немає загального законодавства ЄС про азартні ігри. Тому держави-члени самостійно регулюють цей ринок, що на практиці призводить до існування національних ринків відповідних різновидів азартних ігор.

Усі країни ЄС мають законодавство про азартні ігри. Для переважної більшості характерним є ухвалення загальнонаціонального законодавства, що встановлює уніфікований правовий режим для грального бізнесу на території всієї держави. Проте в окремих державах (насамперед федеративних) регіональні влади користуються повноваженнями ухвалювати місцеве законодавство, що регулює гральний бізнес на відповідній території [2, с. 10].

Гральна індустрія в Європі стрімко розвивається, причому як в офлайн-, так і в онлайн-сегменті, однак не всі країни допускають гральну діяльність. В одних країнах – гри незаконні, в інших – ігрові клуби строго контролюються спеціальними регулюючими органами. А по-третє – гемблінг-закладу дозволені тільки для туристів.

Досліджуючи досвід європейських країн, які мають розвинуті та успішні системи регулювання азартних ігор, треба виділити їхні основні правові стандарти та організаційні аспекти. До них можна віднести:

Ліцензування: організатори гемблінгу з Європейського Союзу та країн Європи поза ЄС можуть отримати ліцензію для проведення азартних ігор за заздалегідь встановленим та незмінним механізмом, проте він має свої особливості в кожній із держав.

Податки: європейські країни мають різні підходи до оподаткування гральної індустрії. Єдиного стандарту не існує, але принципи оподаткування гемблінгу спільні, різняться переважно відсоткові ставки та розміри ліцензійних платежів.

Реклама: кожна європейська країна встановлює свої дозволи та обмеження на рекламу азартних ігор. Проте в усіх країнах Європи: реклама розрахована лише на повнолітніх і заборонена для дитячої та юнацької аудиторії; азартні ігри не мають подаватися в рекламі як спосіб вирішення фінансових чи особистих проблем, а виграші – як джерело доходу; реклама не має спонукати витратити більше коштів на ставки чи більше часу на гру для отримання більших виграшів; участь у грі не має подаватися як засіб стати більш привабливим, заможним, соціально значущим тощо [3].

У Латвії діяльність гральних клубів контролює Інспекція з нагляду за лотереями і азартними іграми. Крім цього, регульований орган видає ліцензію, а також розглядає кандидатів на посаду менеджера закладу.

Для того, щоб отримати документ, необхідно дотримуватися наступних умов: підприємець повинен зареєструвати в Латвії акціонерне товариство; 51% керівництва компанії повинен мати латвійське громадянство (або бути резидентом країни). У Латвії існує кілька основних типів ліцензій. Вартість ліцензії залежить від виду ігор та обраної майданчика. Для того щоб отримати ліцензію для відкриття свого онлайн-казино, необхідно: повністю оплатити ліцензію; вік власника повинен бути не менше 18 років; щороку продовжувати і вносити оплату за ліцензування сайту; регулярно оновлювати програмне оновлення; дозволяти проводити позапланові перевірки платформи.

В Естонії можна зареєструвати як наземне гральний заклад, так і інтернет-казино. Регулюванням роботи казино займається податково-митний департамент Міністерства фінансів (Estonian Tax and Customs Board). Регулятор

видає два види ліцензій: документ, який дає підприємцю право організовувати азартні ігри; документ на відкриття закладів.

Щоб отримати дозвіл на здійснення ігрової діяльності, необхідно підтвердити наявність матеріально-технічної бази. До того ж, є вимоги щодо статутного і акціонерному капіталом, які слід дотримуватися. Документи видаються тільки після внесення внеску. Розмір мита залежить від виду азартних ігор. Крім цього, підприємець сплачує ліцензійний збір, сума якого також визначається категорією ігор.

Гемблінг-індустрія на території Великобританії розвивається дуже динамічно. У країні добре функціонують як наземні заклади, так і онлайн-казино. Для того щоб почати легально здійснювати ігрову діяльність, необхідно оформити ліцензію. Видачею документів займається Комісія з азартних ігор – (UK Gambling Commission, UKGC). Крім видачі офіційних ліцензій на надання наземних і онлайн-послуг, регулятор стежить за дотриманням порядку і правил всіх організацій і в разі будь-яких порушень застосовує штрафні санкції.

Sports Betting Intelligence Unit є окремим підрозділом комісії. Орган контролює діяльність букмекерських контор, які приймають ставки на спортивні події. А за лотерейні розіграші відповідає Національна лотерейна комісія. До того ж, з операторів грального бізнесу стягується 15% валового доходу [4].

Деякі види грального бізнесу дозволені в сусідній Польщі: ігри на удачу, ставки та гральні автомати. Усе це тільки в спеціальних закладах і для осіб віком від 18 років. Онлайн-казино в Польщі заборонені, можливі тільки онлайн-ставки, які обкладаються податком. Регулює гральний бізнес у країні Міністерство фінансів, воно ж і видає спеціальні ліцензії.

Особливістю грального законодавства країн ЄС є те, що в їх переважній більшості воно було суттєво оновлене протягом останніх максимум десяти років, і цей процес продовжується.

Основними причинами цього загальноєвропейського явища можна вважати низку чинників:

- старе законодавство було складно використовувати для ефективного регулювання нових видів правовідносин у сфері азартних ігор, що виникли внаслідок розвитку сучасних технологій, насамперед в аспекті гральних послуг у мережі Інтернет;

- старе законодавство не давало змоги належно регулювати ринок, що зазнав суттєвих структурних змін унаслідок швидкого розвитку онлайн-гемблінгу, зокрема, воно не вирішувало проблему відтоку коштів із національного ринку до закордонних онлайн-операторів;

- унаслідок позовів Європейської Комісії, що були підтримані Судом ЄС, національне законодавство низки держав – членів ЄС було визнано таким, що порушує їхні зобов'язання за установчими договорами Європейського Союзу, а саме зобов'язання гарантувати такі основоположні свободи Внутрішнього ринку ЄС як свобода заснування компаній і свобода надання послуг. На сьогодні, завдяки рішенням Суду ЄС, існує однозначне розуміння, що азартні ігри слід регулювати насамперед як послуги. У результаті держави-члени почали відкривати національні ринки гральних послуг для компаній-операторів, зареєстрованих у інших державах – членах ЄС;

- ставлення громадян ЄС до азартних ігор стало прихильнішим, ніж упродовж минулих десятиліть, – як унаслідок змін у загальній культурі європейських суспільств, так і завдяки масовому переходу грального бізнесу на принципи соціально відповідальної гри [2, с. 10–11].

Один зі світових лідерів грального бізнесу – США, там це дозволено в 48 штатах і повністю під заборороною у двох – штат Юта і Гаваї. Найбільший центр грального бізнесу в країні – це, звичайно, Невада з його знаменитим

Лас-Вегасом. Другий за величиною центр – штат Нью-Джерсі (місто Атлантик-Сіті). При цьому в штатах, де азартні ігри дозволені, діють деякі обмеження. Наприклад, у Міссурі, Луїзіані, Айові та Іллінойсі не можна грати на «землі штату», тому там працюють плавальні казино.

Правове регулювання такого бізнесу в США – у компетенції місцевої влади. Вести гральний бізнес можна, тільки отримавши ліцензію. Усього їх є три види: обмежена (не можна ставити гральні столи, можна максимум 15 гральних автоматів), необмежена й спеціальна (потрібна, якщо гральний бізнес розташовується в місці, яке не належить власнику бізнесу). Цікава ситуація в Штатах з онлайн-казино і електронними букмекерськими конторами: триваллий час вони були заборонені, зараз їх діяльність легалізована тільки на території штатів Невада, Нью-Джерсі і Делавер. Брати участь в азартних іграх у США можна з 18 або 21 року, це залежить від законодавства штату [5].

Разом із тим, державне регулювання сфери азартних ігор достатньо успішно співпрацює з некомерційними організаціями, діяльність яких спрямована на захист гравців, боротьбу зі зловживаннями, взаємодію між регуляторами та дослідження нових технологій у галузі азартних ігор. Такими, серед найпотужніших регуляторів, зокрема, є Європейський форум регуляторів азартних ігор (The European Forum for Gambling Regulators – GREF) та MGA (Malta Gaming Authority) – регулятор азартних ігор на Мальті. GREF складається з представників національних органів регулювання грального бізнесу з країн Європи та Європейського економічного простору, її метою є обмін інформацією та кращими практиками в галузі регулювання азартних ігор в Європі. MGA встановлює стандарти безпеки, захисту гравців, виконання антишпигункових правил, протидії відмиванню грошей та інші вимоги, які регулюють азартну діяльність [6, с. 115].

Інтеграція міжнародного досвіду в контексті регулювання азартних ігор в Україні вимагає зваженого підходу, що враховує як успішні практики з різних країн, так і унікальні соціальні, культурні та правові особливості України.

Так, позитивним кроком в регулюванні сфери грального бізнесу в Україні в умовах війни можна віднести рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 квітня

«Щодо протидії негативним наслідкам функціонування азартних ігор в мережі Інтернет» [7]. Рішення щодо азартних ігор було ухвалено з метою захисту прав та законних інтересів громадян України, посилення заходів щодо протидії негативним наслідкам функціонування сфери азартних ігор в мережі Інтернет, а також недопущення використання особливостей цієї сфери державою-агресором.

Після легалізації грального бізнесу з 2020 року до бюджету почали поступати податки. Так Гральний бізнес протягом 2023 року сплатив до держбюджету України 10,4 млрд грн податків. Це в рази більше, ніж у минулих роках. Ця цифра у 51 раз більше, ніж у 2021-му та в 14 разів – ніж у 2022-му [8].

Аналіз міжнародного досвіду регулювання азартних ігор та його потенційна інтеграція в український контекст відкриває цілий ряд важливих висновків та рекомендацій. Міжнародний досвід показує, що ефективне регулювання азартних ігор вимагає гнучкості та адаптації до місцевих умов і культурних особливостей. Україна має розробити власну модель, яка б враховувала місцеві соціально-економічні умови.

Висновок. Правове регулювання грального бізнесу завжди було нестійким і мінливим, що залежало як від моральних цінностей суспільства, так і від економічної політики держави. В Україні законодавство в цій сфері отримало застій, що виявилось у відсутності правового регулювання в цій галузі протягом десяти років. Впровадження європейських правових стандартів у сфері азартних ігор вимагає негайної адаптації українського законодавства – перегляду національних нормативних актів і приведення їх у відповідність до вимог і принципів, що визначені в європейських правових документах. Така адаптація включає гармонізацію нормативних актів, їх узгодження з правилами ЄС і заохочення конвергенції.

Забезпечення належного адміністративно-правового регулювання за діяльністю, пов'язаною із гральним бізнесом та азартними іграми, що дозволить використовувати таку сферу суспільних відносин як певний засіб економічного зростання країни, та сприятиме мінімізації протиправності та корумпованості такої діяльності, що врешті-решт має сприяти підвищенню надходжень до Державного бюджету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 № 768-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2020. № 66. Ст. 2129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text>.
2. Правове регулювання грального бізнесу: європейський досвід, практика в пострадянських країнах, перспективи України. / За заг. ред. І. В. Сергієнко, І. Ю. Фоміна, Р. Б. Хорольського. Київ: Юридична компанія «Фомін, Сергієнко та партнери», 2015. 136 с.
3. Кучухідзе А. Європейські уроки гемблінгу для України: ліцензії, оподаткування виграшу і реклама. URL: <https://azart.comments.ua/ua/article/2024/evropeyski-uroki-gemblingu-dlya-ukraini-licenzii-opodatkovannya-vigrashu-i-reklama-738018.html>
4. Гральний бізнес в Європі: де дозволено онлайн-казино. URL: https://mukachevo.net/news/hralnyy-biznes-v-yevropi-de-dozvoleno-onlayn-kazyno_830046.html
5. Як гральний бізнес регулюється в країнах світу. URL: <https://www.slovodilo.ua/2020/07/02/infografika/svit/yak-hralnyy-biznes-rehulyuyetsya-krayinax-svitu>
6. Музичук О.М., Гетманець О.П. Правові стандарти та організаційні аспекти європейського досвіду регулювання азартних ігор для України. *Форум Права*. 2023. № 1 (74). С. 113–121.
7. Рішення РНБОУ від 20 квітня 2024 року «Щодо протидії негативним наслідкам функціонування азартних ігор в мережі Інтернет». *Урядовий кур'єр*. 23.04.2024 р. № 82. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-24#Text>
8. Климковецький М. Гральний бізнес за рік сплатив у 50 разів більше податків, ніж у 2021-му. URL: <https://hromadske.ua/posts/gralnyy-biznes-za-rik-splativ-u-50-raziv-bilshe-podatkov-nizh-u-2021-mu>

**ОБЪЕКТИВНА СТОРОНА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
В СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ****THE OBJECTIVE SIDE OF ADMINISTRATIVE OFFENSES
IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION****Чайка Р.О., аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права***Державний торговельно-економічний університет***Гуржій А.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права***Державний торговельно-економічний університет*

У статті досліджено питання щодо об'єктивної сторони адміністративних правопорушень в сфері охорони праці.

Наголошено на тому, що об'єктивна сторона адміністративного правопорушення – це зовнішній прояв суспільно-небезпечного посягання на об'єкт, що перебуває під охороною адміністративно-правових санкцій. Об'єктивну сторону складу утворюють ознаки, що характеризують зовнішній прояв проступку. Тобто це система передбачених нормою адміністративного права ознак, які характеризують зовнішній бік правопорушення.

Охорона праці є однією з найважливіших сфер правової діяльності, що забезпечує безпеку, здоров'я і гідні умови роботи для працівників. Правила охорони праці регулюють не тільки процеси, пов'язані з роботою, але й техніку безпеки, робочі стандарти та соціальні аспекти трудових відносин. Однак, порушення цих правил не тільки ставлять під загрозу життя і здоров'я працівників, але й завдають шкоди суспільним інтересам. Такі порушення, якщо вони мають адміністративний характер, кваліфікуються як адміністративні правопорушення.

Основним елементом будь-якого адміністративного правопорушення є об'єктивна сторона, яка вказує на зовнішній прояв суспільно-небезпечного діяння, що підлягає адміністративному стягненню.

У цій статті розглядається об'єктивна сторона адміністративних правопорушень у сфері охорони праці, її складові, специфіка та значення для ефективної реалізації правового захисту працівників.

Як висновок, сказано про те, що оскільки всі ці правопорушення мають формальний склад, тобто достатньо самої наявності протиправного діяння, можна зробити висновок, що будь-яке з них буде вважатися адміністративним правопорушенням з моменту його вчинення. Це вірно незалежно від того, чи були настання будь-яких конкретних шкідливих наслідків або причиново-наслідковий зв'язок між діянням і результатом.

Об'єктивна сторона адміністративних правопорушень у сфері охорони праці є ключовим елементом, що визначає протиправні дії або бездіяльність, які ставлять під загрозу життя та здоров'я працівників. Чітке розуміння і тлумачення цього елементу є необхідним для забезпечення належного правозастосування, захисту прав працівників і підвищення рівня безпеки на робочих місцях.

Ключові слова: охорона, захист, праця, склад, правопорушення.

The article examines the issue of the objective side of administrative offenses in the field of labor protection.

It is emphasized that the objective side of an administrative offense is an external manifestation of a socially dangerous encroachment on an object protected by administrative and legal sanctions. The objective side of the composition is formed by signs that characterize the external manifestation of the misdemeanor. That is, it is a system of signs provided by the norm of administrative law that characterize the external side of the offense.

Labor protection is one of the most important areas of legal activity that ensures safety, health and decent working conditions for employees. Occupational health and safety rules regulate not only work-related processes, but also safety techniques, work standards, and social aspects of labor relations. However, violations of these rules not only endanger the lives and health of employees, but also harm public interests. Such violations, if they are of an administrative nature, qualify as administrative offenses.

The main element of any administrative offense is the objective side, which indicates the external manifestation of a socially dangerous act that is subject to administrative penalties.

This article examines the objective side of administrative offenses in the field of labor protection, its components, specifics and significance for the effective implementation of legal protection of employees.

As a conclusion, it is said that since all these offenses have a formal structure, that is, the presence of an illegal act is enough, it can be concluded that any of them will be considered an administrative offense from the moment of its commission. This is true regardless of whether there were any specific harmful effects or a causal relationship between the act and the result.

The objective side of administrative offenses in the field of labor protection is a key element that determines illegal actions or inactions that endanger the life and health of employees. A clear understanding and interpretation of this element is necessary to ensure proper law enforcement, protect the rights of workers and increase the level of safety in workplaces.

Key words: security, protection, work, composition, crime.

Постановка проблеми. Об'єктивна сторона адміністративних правопорушень у сфері охорони праці є однією з ключових характеристик правопорушень, яка визначає зовнішній прояв протиправної поведінки. Вона включає дії або бездіяльність, що порушують встановлені правила охорони праці, а також їх наслідки та причинний зв'язок між діями і наслідками.

Проблема полягає у недостатній чіткості та однозначності правового регулювання цієї сфери в Україні, що ускладнює притягнення до відповідальності порушників і не сприяє належному виконанню норм охорони праці.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, об'єктивна сторона адміністративного правопорушення – це зовнішній прояв суспільно-небезпечного посягання на об'єкт,

що перебуває під охороною адміністративно-правових санкцій. Об'єктивну сторону складу утворюють ознаки, що характеризують зовнішній прояв проступку. Тобто це система передбачених нормою адміністративного права ознак, які характеризують зовнішній бік правопорушення [1, с. 22].

Охорона праці є однією з найважливіших сфер правової діяльності, що забезпечує безпеку, здоров'я і гідні умови роботи для працівників. Правила охорони праці регулюють не тільки процеси, пов'язані з роботою, але й техніку безпеки, робочі стандарти та соціальні аспекти трудових відносин. Однак, порушення цих правил не тільки ставлять під загрозу життя і здоров'я працівників, але й завдають шкоди суспільним інтересам. Такі пору-

шення, якщо вони мають адміністративний характер, кваліфікуються як адміністративні правопорушення.

Основним елементом будь-якого адміністративного правопорушення є об'єктивна сторона, яка вказує на зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, що підлягає адміністративному стягненню.

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення визначає зовнішній прояв дії або бездіяльності, яка порушує адміністративні норми і ставить під загрозу громадський порядок або інші охоронювані інтереси. Об'єктивна сторона правопорушення охоплює такі елементи: суспільно небезпечне діяння, шкідливі наслідки та причинний зв'язок між дією і наслідками.

Адміністративне правопорушення у сфері охорони праці зазвичай має три компоненти:

1. Протиправна дія або бездіяльність. Вона полягає в недотриманні або порушенні нормативних вимог охорони праці, таких як відсутність засобів захисту, нехтування правилами безпеки на виробництві тощо.

2. Настання шкідливих наслідків. Це може бути завдання шкоди здоров'ю працівників, погіршення умов праці або інші негативні результати.

3. Причинний зв'язок між дією або бездіяльністю і шкідливими наслідками. Це означає, що саме конкретне порушення стало причиною настання негативних результатів.

Об'єктивна сторона правопорушення включає конкретні дії або бездіяльність, які порушують вимоги охорони праці. До таких дій можна віднести, наприклад [2, с. 45]:

- Порушення правил техніки безпеки на робочому місці.
- Недотримання нормативів забезпечення засобами індивідуального захисту.
- Порушення вимог щодо проведення інструктажів або навчання працівників.
- Неправильне або несвоєчасне оформлення документів, що стосуються охорони праці.

Важливою частиною об'єктивної сторони є також бездіяльність. У сфері охорони праці це може бути:

- Відсутність контролю за виконанням правил охорони праці.
- Нехтування обов'язком провести перевірку технічного стану обладнання.
- Ігнорування необхідності встановлення захисних бар'єрів чи засобів захисту.

Протиправна дія в сфері охорони праці може включати різноманітні порушення, наприклад, нехтування правилами користування захисними засобами або невідповідність обладнання стандартам безпеки. Наприклад, відсутність системи вентиляції у виробничому приміщенні, що може призвести до отруєння працівників токсичними речовинами, є прямим порушенням норм охорони праці [3, с. 56].

Бездіяльність є не менш важливим елементом об'єктивної сторони правопорушення, адже не вжиття заходів безпеки може стати причиною серйозних наслідків. Наприклад, відмова адміністрації підприємства від проведення регулярних інструктажів щодо техніки безпеки може бути кваліфікована як адміністративне правопорушення.

Другий елемент об'єктивної сторони адміністративних правопорушень у сфері охорони праці – це наявність шкідливих наслідків. До таких наслідків належать:

- Фізичне або психічне ушкодження працівників.

- Погіршення умов праці на робочому місці.
- Підвищення ризику нещасних випадків.

Шкідливі наслідки є важливим елементом, оскільки саме їх настання є основною підставою для накладення адміністративної відповідальності.

Одним з ключових елементів об'єктивної сторони є причинний зв'язок між протиправними діями або бездіяльністю та шкідливими наслідками. У сфері охорони праці важливо довести, що саме конкретні дії або відсутність дій спричинили певні негативні наслідки, наприклад, травмування працівника.

Законодавство України у сфері охорони праці містить загальні вимоги до забезпечення безпеки на робочому місці, але іноді ці вимоги можуть бути недостатньо конкретними або деталізованими. Це ускладнює оцінку об'єктивної сторони правопорушення і визначення міри відповідальності.

Встановлення чітких причинно-наслідкових зв'язків між порушенням правил охорони праці та наслідками є одним із найскладніших аспектів. Наприклад, якщо працівник постраждав через несправне обладнання, роботодавець може стверджувати, що причиною був інший фактор, не пов'язаний із його бездіяльністю.

Контроль за дотриманням правил охорони праці іноді здійснюється недостатньо ефективно. Це призводить до того, що порушення не виявляються вчасно, а наслідки можуть бути катастрофічними для працівників.

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення у сфері охорони праці має важливе значення для правозастосовної практики. Від її правильного тлумачення та оцінки залежить можливість притягнення винних осіб до відповідальності, а також забезпечення належного захисту прав працівників [4, с. 77].

У практиці правозастосування часто виникають складнощі з доведенням факту порушення, особливо коли мова йде про складні виробничі процеси. У таких випадках важливим є проведення експертиз, які можуть точно визначити, чи було порушення норм охорони праці і чи спричинило воно негативні наслідки.

Висновки. Отже, оскільки всі ці правопорушення мають формальний склад, тобто достатньо самої наявності протиправного діяння, можна зробити висновки, що будь-яке з них буде вважатися адміністративним правопорушенням з моменту його вчинення. Це вірно незалежно від того, чи були настання будь-яких конкретних шкідливих наслідків або причинно-наслідковий зв'язок між діями і результатом.

Наприклад, порушення певних норм і правил, такі як заготівля, переробка чи збут радіоактивно забруднених продуктів харчування; виробництво, зберігання, транспортування або реалізація продуктів, забруднених мікроорганізмами; незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення або пересилання наркотичних засобів чи психотропних речовин без мети збуту в невеликих кількостях та інші подібні правопорушення вважаються адміністративними відразу ж після їх вчинення і підлягають покаранню.

Відтак, об'єктивна сторона адміністративних правопорушень у сфері охорони праці є ключовим елементом, що визначає протиправні дії або бездіяльність, які ставлять під загрозу життя та здоров'я працівників. Чітке розуміння і тлумачення цього елементу є необхідним для забезпечення належного правозастосування, захисту прав працівників і підвищення рівня безпеки на робочих місцях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / [Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; [Вид. 2-е, доп.] Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.
2. Адміністративне право України. Загальна частина : навч. посіб. / О. І. Остапенко, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Л. С. Гулак, Н. Я. Отчак, Л. О. Остапенко. Львів: СПОЛОМ, 2019. 504 с.
3. Адміністративне право України (у схемах та коментарях): навч. посіб. / В. В. Середя, Ю. С. Назар, К. М. Костовська. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 300 с.
4. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.44

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/66>

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

SPECIAL FEATURES OF PUNISHMENT FOR VIOLATION OF THE INVIOABILITY OF HOUSING IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE

Бобчинський П.М., аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Одеський державний університет внутрішніх справ

Конопельський В.Я., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті здійснено аналіз особливостей призначення покарання за порушення недоторканості житла за кримінальним законодавством України. На підставі кримінально-правової характеристики санкції кримінально-правової норми ст. 162 Кримінального кодексу України та судової практики щодо призначення покарань за ст. 162 Кримінального кодексу України у період 2019–2023 рр. виявлені певні закономірності щодо відповідності практики застосування закріплених у санкції ст. 162 Кримінального кодексу України видів та розмірів покарання, а також реалізації цілям покарання. На підставі співставлення законодавчого закріплення та правозастосовної практики виявлені певні невідповідності практики застосування закріплених у санкції ст. 162 Кримінального кодексу України видів та розмірів покарання. Встановлено, що у Кримінальному кодексі України ч. 1. ст. 162 КК України, передбачає такі види покарань як: штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; виправні роботи на строк до двох років; обмеження волі на строк до трьох років, а отже є кримінальним проступком, ч. 2. ст. 162 Кримінального кодексу України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років, а отже є нетяжким злочином. Проте на практиці такий вид покарання як позбавлення волі на певний строк надто рідко застосовується до ч. 2 ст. 162 Кримінального кодексу України, і є дуже розповсюдженим щодо ч. 1 ст. 162 Кримінального кодексу України, хоча не передбачений санкцією відповідно частини статті. Доведено, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк за ч. 1 ст. 162 Кримінального кодексу призначається у випадках призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень або за сукупністю вироків. Окрім покарання у виді позбавлення волі на певний строк найбільш частіше призначаються за ч. 1 ст. 162 Кримінального кодексу України, такі покарання як штраф та обмеження волі. Проте, серед покарань, що призначаються за ч. 1 ст. 162 Кримінального кодексу України також виявлені епізотичні випадки покарань, арешт, виправні роботи, громадські роботи.

Ключові слова: арешт, виправні роботи, громадські роботи, житло, кримінальні правопорушення, кримінальна відповідальність, обмеження волі, покарання, позбавлення волі на певний строк, недоторканість, санкція, штраф.

The article analyzes the peculiarities of sentencing for violation of the inviolability of housing under the criminal legislation of Ukraine. Based on the criminal-legal characteristics of the sanction of the criminal-legal norm of Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine and judicial practice on sentencing under Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine in the period 2019–2023, certain patterns were identified in the compliance of the practice of applying the sanctions of Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine with the types and amounts of punishment, as well as the implementation of the goals of punishment. Based on a comparison of legislative consolidation and law enforcement practice, inconsistencies in the practice of applying the sanctions of Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine by types and amounts of punishment were revealed. It was established that Part 1 of Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine provides for the following types of punishment: a fine of fifty to one hundred non-taxable minimum incomes of citizens; correctional labor for up to two years; restriction of liberty for a term of up to three years, and therefore is a criminal offense, Part 2 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine provides for a punishment in the form of imprisonment for a term of two to five years, and therefore is a non-serious crime. However, in practice, such a type of punishment as imprisonment for a certain term is too rarely applied to Part 2 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine, and is very common in relation to Part 1 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine, although it is not provided for by a sanction in accordance with part of the article. It has been proven that the punishment in the form of imprisonment for a certain term under Part 1 of Article 162 of the Criminal Code is assigned in the options for assigning punishment for a combination of criminal offenses or for a combination of sentences. In addition to the punishment in the form of imprisonment for a certain term, the most frequently assigned punishments under Part 1 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine are a fine and restriction of liberty. However, among the punishments assigned under Part 1 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine also revealed epizootic cases of punishment, arrest, correctional labor, community service.

Key words: arrest, correctional labor, community service, housing, criminal offenses, criminal liability, restriction of freedom, punishment, imprisonment for a certain period, immunity, sanction, fine.

Постановка проблеми. Кримінальне право призначено служити інструментом для вирішення завдань, що стоять перед суспільством, визначених у ст. 1 КК України, це: правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Відповідно до встановлених завдань основне призначення

кримінального права – охорона суспільних відносин від злочинних посягань та запобігання кримінальним правопорушенням. Роль запобігання та завдання кримінального права підкріплюються і цілями покарання (ч. 2 ст. 50 КК України), де, зокрема, зазначається, що з цілей покарання є запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами. Таким чином, відповідно до законодавства у цьому полягає роль (функція) запобігання покарання – служити інструментом виконання завдань, що

стоять перед суспільством – охороняти суспільні відносини і запобігати вчиненню кримінальних правопорушень. Зміст кримінального покарання полягає у його здатності забезпечити охорону громадських інтересів від злочинних посягань та, залякуючи грозою покарання, запобігати вчиненню кримінальних правопорушень. Свою запобіжну роль покарання здійснює такими засобами, як формування правових заборон у вигляді складів кримінальних правопорушень та встановлення за них покарання, тобто визначає конкретне його покарання вид та розмір. Держава у вигляді кримінально-правової заборони дає свою негативну оцінку окремим формам людської поведінки, визначаючи, що є злочинним та незлочинним. При цьому норма кримінального закону, з одного боку, що забороняє особам під страхом покарання вчиняти злочинне діяння, з іншого – наказує суду піддати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, певному покаранню, тому не можна не визнати того факту, що покарання, поряд із кримінальним, є одним із основних інститутів системи кримінального права. Саме покарання служить ефективним засобом, за допомогою якого відновлюється нормальний стан правопорядку в суспільстві та засобом запобігання. Особливого інтересу передбачає особливості покарання за порушення недоторканості житла в кримінальному законодавстві України.

Аналіз стану дослідження. Проблему кримінальної відповідальності за порушення недоторканості житла досліджували, зокрема, Маляренко В. Т., Шибіко В. П., Андрушко П. П., Лихова С. Я., Петрухін І. І., Салії П. І., Дем'яненко Ю. І., Жмур Ю. М., Кваша О. О., Присяжнюк І. І., Загинеи-Заболотенко З. А., Хавронюк М. І., Чупринський Б. О. Проте питанням з'ясування правової природи, сутності та змісту покарання, а також особливостей призначення покарання за порушення недоторканості житла присвячено не достатньо уваги. Отже, є додаткова необхідність аналізу зазначених питань, зокрема особливостей призначення покарання за порушення недоторканості житла на підставі судової практики.

Метою статті є аналіз особливостей призначення покарання за порушення недоторканості житла в кримінальному законодавстві України та встановлення певних закономірностей на підставі судової практики.

Виклад основного матеріалу. Одним із вагомих складників форм реалізації кримінальної відповідальності за суспільно-небезпечні посягання на будь-які суспільні відносини, зокрема стосовно ст. 162 КК України є покарання. А отже, через аналіз санкцій кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК України маємо можливість проаналізувати рівень суспільної безпеки відповідного кримінального правопорушення, а також з'ясувати особливості призначення покарання передбачених ст. 162 КК України та відповідність закріплених санкцій реалізації цілей покарання. Так, Денисова Т. А., зазначає: санкція – це обов'язковий складник статті (або частини статті) Особливої частини КК України, який містить у собі модель виду й обсягу покарання, адекватного суспільній небезпечності злочинного діяння. Санкція розкриває правовий аспект кримінального покарання, вказуючи на його вид та обсяг, виконуючи при цьому роль моделі кримінального покарання, передбаченого за вчинений злочин. Однією з основних особливостей запропонованого визначення є вказівка на те, що санкція обов'язково має бути адекватною, справедливою, тобто величина санкції кримінально-правової норми повинна перебувати в прямій залежності від реальної суспільної небезпечності того діяння, яке описується в диспозиції, й узгоджуватися з іншими санкціями, а також бути сумірною з рівнем соціальної значущості тих чи інших благ і свобод, які втрачає або в яких обмежується засуджений [2, с. 135]. Відповідно,

санкція має відповідати суспільній небезпечності діяння, надавати можливості індивідуалізувати покарання, враховуючи принципи та загальні засади призначення покарання. Ступінь небезпечності вчиненого протиправного діяння виступає основним критерієм для встановлення змісту та характеру санкції [5, с. 96]. Книженко О. О. в своїй роботі вказує, що матеріальною основою санкції є суспільна небезпечність, яка виявляється не тільки у суспільній небезпечності діяння, суспільній небезпечності наслідку, суспільної небезпечності винного, а й в оцінці значущості об'єктів посягання. У зв'язку з цим автор пропонує як першочергове завдання побудови моделі санкцій визначити ієрархічність системи суспільних відносин – об'єктів посягання як початкового фактору створення системи санкцій й визначення меж кожної конкретної санкції. На переконання науковця, вказана система може бути побудована на двох рівнях (за родовими та безпосередніми об'єктами) й охоплювати всі об'єкти посягання, розташовуючи їх у певному порядку, який зростає чи зменшується залежно від ступеня соціальної значущості відносин [4, с. 84]. Демидов Ю. А. вважає, що характер суспільної небезпечності залежить від тієї сфери цінностей суспільного життя, на яку посягає злочин. Учений відстоює думку, що незважаючи на те, що характер суспільної небезпечності конкретного злочину визначається належністю до тієї чи іншої групи злочинів, він конкретизований змістом цінності безпосереднього об'єкта посягання. Чим цінніший об'єкт, тим більш небезпечним за інших рівних умов є злочинне посягання на нього [3, с. 73]. Автор відстоює позицію, що у кримінальному праві суспільна небезпечність злочину оцінюється законом та судом. Закон оцінює суспільну небезпечність типу (виду) злочину, а суд – окремо взятого злочину, кримінальну справу про вчинення якого він розглядає. Законодавчою оцінкою суспільної небезпечності злочину є санкція кримінально-правової норми. Санкція у кримінальному праві є універсальною формою оцінки суспільної небезпечності, відображаючи специфіку кримінального права. Будь-яка кримінально-правова заборона, звернена до громадян, забезпечена санкцією, яка визначає покарання [4, с. 85]. Також, на що варто звернути увагу, є те, що санкція має бути узгоджена із санкціями за вчинення схожих за видом і характером кримінальних правопорушень. Санкція має давати можливість індивідуалізувати покарання, враховуючи принципи та загальні засади призначення покарань. У процесі призначення покарання ключове значення має зокрема відносно-визначена санкція. Так, відносно-визначені санкції дозволяють індивідуалізувати покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини що пом'якшують або обтяжують покарання. Відносно-визначені санкції встановлюють мінімальні та максимальні межі призначеного покарання (позбавлення волі на строк від ... до ... років) та можуть передбачати лише максимальні межі покарання [6, с. 228]. Шляхом встановлення в КК відносно-визначених санкцій законодавець дає можливість суду, виходячи з конкретних обставин кримінального провадження, в судовому процесі призначити покарання, необхідне і достатнє для виправлення особи та попередження нових кримінальних правопорушень. Як зазначає Шинальський О. І., для надання можливості індивідуалізувати покарання законодавець, встановлюючи норми, що регулюють застосування покарань, враховує всю різноманітність життєвих ситуацій, які можуть виникнути на практиці, і вже в самому законі намагається хоча б у загальній формі сформулювати відправні положення, які б індивідуалізували призначення покарання [8, с. 15]. Проте окрім відносно-визначених санкцій у кримінальному праві визначені й альтернативні санкції, які також відіграють особливе значення при призначенні покарання.

Санкції мають будуватися на принципах доцільності, обґрунтованості, законності, рівності громадян перед законом, гуманізму, вини, справедливості, невідворотності кримінальної відповідальності, індивідуалізації покарання та економії заходів кримінально-правового впливу. Конструювання санкцій має будуватися з урахуванням певних принципів, що впливають один з одного. Так, принципи обґрунтованості, справедливості, доцільності та вини можна охарактеризувати таким чином. Санкції повинні відповідати змісту суспільно небезпечного діяння, від якого охороняє суспільство кримінально-правова норма. Це означає, що якщо санкції деяких норм Особливої частини КК збігаються, то повинен збігатися і суспільно небезпечний рівень цих дій, і навпаки, якщо суспільна небезпека діяння приблизно однакова, то повинний збігатися розмір санкції [5, с. 102].

Отже, рівень суспільної небезпеки кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК України напряму залежить або пов'язаний із санкціями відповідної статті.

Наступним напрямком нашого дослідження є з'ясування особливостей призначення покарання передбачених ст. 162 КК України, а також відповідність закріплених санкцій у ст. 162 КК України реалізації цілей покарання. Досліджуючи санкції (покарання) передбачені у ст. 162 КК України виявлено, що ст. 162 КК України має наступні види та розміри покарання, які можуть бути призначити на вчинення відповідного кримінального правопорушення: за ч. 1. ст. 162 КК України, передбачає такі види покарань як: штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; виправні роботи на строк до двох років; обмеження волі на строк до трьох років (кримінальний проступок); за ч. 2. ст. 162 КК України передбачає таке покарання як позбавлення волі на строк від двох до п'яти років (нетяжкий злочин).

Підставою для визначення певних закономірностей особливостей призначення покарання передбачених ст. 162 КК України стали показники чинної судової практики щодо призначення закріплених покарань, а саме конкретних видів та термінів. Аналізу піддавалися дані за період 2019–2023 роки («Форма 6» («Звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види»)) [7].

Так, маємо зазначити наступні показники:

У 2019 році за ч. 1, ч. 2 ст. 162 КК України засуджено 220 осіб. З 220 осіб – 207 осіб за ч. 1 ст. 162 КК України та 17 осіб за ч. 2 ст. 162 КК України. До засуджених за ч. 1 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 15 – позбавлення волі (з них: понад 1 рік до 2 років включно – 2, понад 2 роки до 3 років включно – 5, понад 3 роки до 5 років включно – 7, понад 5 років до 10 років включно – 1); 12 – обмеження волі, 1 – громадські роботи; 124 – штраф. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 31; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 23. До засуджених за ч. 2 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 3 – позбавлення волі (з них: понад 1 рік до 2 років включно – 1, понад 2 роки до 3 років включно – 1, понад 3 роки до 5 років включно – 1); 1 – громадські роботи. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 2; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 2.

У 2020 році за ч. 1, ч. 2 ст. 162 КК України засуджено 327 осіб. З 327 осіб – 308 осіб за ч. 1 ст. 162 КК України та 19 осіб за ч. 2 ст. 162 КК України. До засуджених за ч. 1 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 24 – позбавлення волі (з них: 1 рік – 4, понад 1 рік до 2 років включно – 3, понад 2 роки до 3 років включно – 6, понад 3 роки до 5 років включно – 8, понад 5 років до 10 років включно – 3); 25 – обмеження волі, 2 – виправні роботи, 3 – громадські роботи; 178 – штраф. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 28;

кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 31. До засуджених за ч. 2 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 2 – позбавлення волі (з них: понад 1 рік до 2 років включно – 1, понад 2 роки до 3 років включно – 1); 2 – штраф. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 10; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 0.

У 2021 році за ч. 1, ч. 2 ст. 162 КК України засуджено 412 осіб. З 412 осіб – 399 осіб за ч. 1 ст. 162 КК України та 13 осіб за ч. 2 ст. 162 КК України. До засуджених за ч. 1 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 14 – позбавлення волі (з них: понад 1 рік до 2 років включно – 4, понад 2 роки до 3 років включно – 3, понад 3 роки до 5 років включно – 6, понад 5 років до 10 років включно – 1); 48 – обмеження волі, 1 – арешт, 1 – виправні роботи, 2 – громадські роботи; 228 – штраф. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 38; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 29. До засуджених за ч. 2 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 4 – позбавлення волі (з них: понад 2 роки до 3 років включно – 3, понад 3 роки до 5 років включно – 1); 1 – обмеження волі. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 2; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 1.

У 2022 році за ч. 1, ч. 2 ст. 162 КК України засуджено 315 осіб. З 315 осіб – 313 осіб за ч. 1 ст. 162 КК України та 2 особи за ч. 2 ст. 162 КК України. До засуджених за ч. 1 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 24 – позбавлення волі (з них: 1 рік – 1, понад 1 рік до 2 років включно – 8, понад 2 роки до 3 років включно – 3, понад 3 роки до 5 років включно – 11, понад 5 років до 10 років включно – 1); 33 – обмеження волі; 1 – арешт; 3 – громадські роботи; 177 – штраф. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 27; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 40. До засуджених за ч. 2 ст. 162 КК України не призначались покарання. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 2.

У 2023 році за ч. 1, ч. 2 ст. 162 КК України засуджено 30 осіб. З 30 осіб – 29 осіб за ч. 1 ст. 162 КК України та 1 особа за ч. 2 ст. 162 КК України. До засуджених за ч. 1 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 24 – позбавлення волі (з них: 1 рік – 2, понад 1 рік до 2 років включно – 2, понад 2 роки до 3 років включно – 3, понад 3 роки до 5 років включно – 15, понад 5 років до 10 років включно – 7); 33 – обмеження волі; 3 – громадські роботи; 245 – штраф. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 40; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 46. До засуджених за ч. 2 ст. 162 КК України були призначені наступні покарання: 1 – позбавлення волі (понад 2 роки до 3 років включно); 1 – обмеження волі. Кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 3; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 1.

Таким чином, в період з 2019 по 2023 рік було засуджено 1304 особи, яким було призначено покарання за вчинення кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК України. За вказаний період було призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк навіть відносно ч. 1 ст. 162 КК України (106 випадків), хоча санкція відповідної частини не передбачає такий вид покарання. Щодо ч. 2 ст. 162 КК України показники застосування покарання у виді позбавлення волі значно менші (10 випадків) крім того, у 2022 році взагалі не має засуджених за ч. 2 ст. 162 КК України. Окрім зазначеного слід також вказати й ті покарання, які взагалі не закріплює ст. 162 КК України, а саме арешт та громадські роботи. Так, відповідні покарання мають місце призначення

у 2019 році 1 випадок призначення громадських робіт, 2020 році – 3 випадки; у 2021 році – 2 випадки; у 2022 році 3 випадки; у 2023 році – 3 випадки. Щодо арешту: у 2021 році – 1 випадок, у 2022 році – 1 випадок. Відносно таких покарань виникає питання щодо їх призначення, що вимагає додаткового аналізу.

Крім того, слід вказати й на ті показники за вказаний період, які складають найбільшу кількість покарань. До таких покарань відносяться: штраф – 952 випадки, а також обмеження волі – 151 випадок.

Особливого інтересу передбачає дослідження призначення покарання у виді позбавлення волі на певний строк, обмеження волі та штраф на підставі отриманих даних. Так, як з наведених даних вбачається, що до осіб, які порушують недоторканість житла вказані основні покарання, призначались в більшій кількості. Варто зазначити, що хоча позбавлення волі й призначалося частіше, проте цей вид покарання у діючому законодавстві не передбачено санкцією ч. 1 ст. 162 КК України. Втім, вказане покарання може мати місце у випадках застосування ч. 4 ст. 65 КК України, а саме при призначенні покарання більш суворого, ніж передбачено відповідною статтею (ст. 162 КК) на підставі ст. 70 та 71 КК (за сукупністю кримінальних правопорушень і за сукупністю вироків). При аналізі «Форми 6» («Звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види») нами було звернено увагу на кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків. Так, за досліджуваний період маємо вказати наступну кількість у 2019 році – кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 33; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 25; у 2020 році – кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 38; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 31; у 2021 році – кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 40; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 30; у 2022 році – кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 29; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 40; у 2023 році – кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів – 43; кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю вироків – 47. І більшість випадків складає кількість осіб, яким призначено покарання за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків за ч. 1 ст. 162 КК України, що навіть враховуючи підстави передбачені ст. ст. 70 та 71 КК не надає повного пояснення призначення покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Отже, загальна кількість призначених покарань у виді позбавлення волі за сукупністю кримінальних правопорушень 183 випадки, щодо призначених покарань у виді позбавлення волі за сукупністю вироків – 173 випадки. Для підтвердження або навпаки думки щодо можливого застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк за ч. 1 ст. 162 КК України нами були опрацьовані винесені вирок за ст. 162 КК України за період 2019–2023 рр. (відповідні дані були взяті з Єдиного державного реєстру судових рішень). Так, зокрема вирок 2019 р., 13 січня 2019 року приблизно о 22 годині 00 хвилин обвинувачений ОСОБА_5 знаходився по АДРЕСА_2, де у нього виник умисел на незаконне проникнення до чужого житла. Так, обвинувачений ОСОБА_5 діючи умисно, в порушення ст. 30 Конституції України, яка гарантує право на недоторканість житла, вільно зайшов на територію домоволодіння по АДРЕСА_2, яке на праві приватної власності належить потерпілій ОСОБА_7, де через вхідні двері незаконно проник у середину житлового будинку. Вказані дії обвинуваченого ОСОБА_5 кваліфіковано за ч. 1 ст. 162 КК України, тобто незаконне проникнення до житла особи.

Окрім того, 13 січня 2019 року приблизно о 22 годині 00 хвилин обвинувачений ОСОБА_5 знаходився у будинку АДРЕСА_3, який належить потерпілій ОСОБА_7 ... Вказані дії обвинуваченого ОСОБА_5 кваліфіковано за ч. 1 ст. 125 КК України, тобто умисне легке тілесне ушкодження. Окрім того, 09 січня 2019 року приблизно о 19 годині 00 хвилин в обвинуваченого ОСОБА_5, який знаходився по АДРЕСА_4, виник умисел на таємне викрадення чужого майна з приміщення торговельного кіоску «ІНФОРМАЦІЯ_2», який належить на праві приватної власності потерпілій ОСОБА_8 ... Вказані дії обвинуваченого ОСОБА_5 кваліфіковано за ч. 3 ст. 185 КК України, тобто таємне викрадення чужого майна (крадіжка), поєднана з проникненням у інше приміщення.

Продовжуючи свою злочинну діяльність, 10 січня 2019 року приблизно о 01 годині 00 хвилин в обвинуваченого ОСОБА_5, який знаходився у місті Ямпіль Вінницької області, виник умисел на таємне викрадення чужого майна з приміщення перукарні «Інстайл-2», яке розташоване по вулиці Соборна, 31-а у місті Ямпіль Вінницької області.... Вказані дії обвинуваченого ОСОБА_5 кваліфіковано за ч. 3 ст. 185 КК України, тобто таємне викрадення чужого майна (крадіжка) вчинена повторно, поєднана з проникненням у інше приміщення.... На підставі вищевказаного суд ухвалив: ОСОБА_5 визнати винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України та призначити йому покарання у виді громадських робіт на строк сто годин. ОСОБА_5 визнати винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 162 КК України та призначити йому покарання у виді обмеження волі строком на один рік. ОСОБА_5 визнати винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 185 КК України та призначити йому покарання у виді позбавлення волі строком три роки. На підставі ч. 1 ст. 70 та ч. 1 ст. 72 КК України шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим остаточно призначити ОСОБА_5 покарання у виді позбавлення волі строком три роки [1]. Подібні приклади вироків мають місце й у 2020–2023 роках.

Окрім позбавлення волі на певний строк, серед тих покарань, які не визначені у ст. 162 КК України, хоча епізодично, призначаються громадські роботи, арешт. На підставі звітності ДСА за 2019–2023 рр. такий вид покарання як громадські роботи також застосовувався до засуджених, які вчиняли кримінальне правопорушення передбачене ст. 162 КК України. Так за 2019 рік – 1 випадок; 2020 рік – 3; 2021 рік – 2; 2022 рік – 3; 2023 рік – 3. Щодо покарання у виді арешту у 2021 році – 1 випадок, у 2022 році – 1 випадок.

Серед покарань, які закріплені у ч. 1 ст. 162 КК України маємо звернути увагу на такий вид покарання, як виправні роботи. Так за 2019 рік – 0 випадків; 2020 рік – 2; 2021 рік – 1; 2022 рік – 0; 2023 рік – 0. Отже, такий вид покарання, як бачимо не має належної реалізації, а тому виникає питання, чи є необхідність у його закріпленні у ст. 162 КК України.

Інша ситуація спостерігається у відношенні таких видів покарання, як штраф та обмеження волі. Відповідні покарання ми виявили як найбільш розповсюджені, тому розглянемо та проаналізуємо їх більш конкретно.

Такий вид покарання як штраф передбачений у ст. 162 КК. За 2019–2023 роки налічується 952 випадків його застосування. При цьому у 2019 році – 124 випадки; 2020 році – 178; 2021 році – 228; у 2022 році – 177; у 2023 році – 245. Слід вказати на те, що показники щодо застосування цього виду покарання збільшуються, а отже маємо зазначити дієвість цього покарання, тим більш якщо порівнювати із загальною кількістю засуджених за вказані роки 1304 особи з них до яких застосовувався штраф 952 випадки.

Наступний вид покарання, який також зазначений у санкції ст. 162 КК України і визначений нами який складає найбільшу кількість призначення – обмеження волі. За 2019–2023 рр. маємо наступні дані щодо його застосування: у 2019 році – 12 випадків; у 2020 році – 25; у 2021 році – 48; у 2022 році – 33; у 2023 році – 33. Отже, загалом 151 випадок призначення. При цьому, спостерігається нестабільність щодо призначення цього покарання, так з 2019 року до 2021 року відбувалось збільшення, у 2022 та 2023 роках показники схожі і представлені як 33 випадки. Проте варто зазначити що вказані останні роки мають зменшення порівняно з 2020 роком.

Висновки. Підсумовуючи зазначене слід наголосити на наступному. Співставлення законодавчого закріплення та правозастосовної практики відносно ст. 162 КК України виявили певні невідповідності практики застосування закріплених у санкції ст. 162 КК України, а саме видам та розмірам покарання. Законодавчо закріплено, ч. 1 ст. 162 КК України, передбачає такі види покарань як: штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян; виправні роботи на строк до двох років; обмеження волі на строк до трьох років, а отже є кримінальним проступком за який призначаються усі вищезазначені покарання, щодо ч. 2. ст. 162 КК України вона передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років, а отже є нетяжким злочином. Проте на практиці такий вид покарання як позбавлення волі на певний строк надто рідко застосовується до ч. 2 ст. 162 КК України, і є дуже розповсюдженим щодо ч. 1 ст. 162 КК України, хоча не передбачений санкцією відповідно статті. Маємо зазначити, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк за ч. 1 ст. 162 КК України призначається у випадках призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень або за сукупністю вироків. Окрім покарання у виді позбавлення волі на певний строк найбільш частіше призначаються за ст. 162 КК України такі покарання як штраф та обмеження волі. Проте, серед покарань, що призначаються епізодично за ч. 1 ст. 162 Кримінального кодексу України виявлені арешт, виправні роботи, громадські роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирок Ямпільського районного суду Вінницької області у місті Ямпіль Вінницької області від 09 квітня 2019 р. у справі № 153/164/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81027660> (дата звернення: 04.08.2024).
2. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навчальний посібник. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.
3. Кримінально-виконавче право : навчальний посібник / Т. А. Денисова, М. М. Мінаєв, В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, В. Г. Хашев ; за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. 400 с.
4. Книженко О. О. Урахування диференціації та індивідуалізації відповідальності під час встановлення кримінально-правових санкцій. *Наше право*. 2011. № 2. Ч. 2. С. 81–86.
5. Корабель М. Г., Шинкарьов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
7. Судова статистика за 2019–2023 рр. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 20.07.2024).
8. Шинальський О. І. Покарання в системі засобів протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 20 с.

**ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА СУКУПНІСТЮ ВИРОКІВ
У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ (ЧАСТИНА ІІІ)**

**DETERMINATION OF PUNISHMENT ACCORDING TO THE SET
OF CRIMINAL OFFENSES AND THE SET OF SENTENCES IN THE PRACTICE
OF THE SUPREME COURT (PART ІІІ)**

**Волинець Р.А., адвокат, д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права**

Навчально-науковий Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

За час своєї роботи Верховний Суд прийняв цілу низку рішень, які містять висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, та сформував доволі солідну судову практику з питань призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, яка вже неодноразово виступала предметом, зокрема, наших досліджень.

Ця стаття присвячена подальшому аналізу цих питань, які стали предметом цього річної практики Верховного Суду.

Першим в публікації проаналізовано рішення Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 22.01.2024 р. в якому було сформульовано доволі об'ємний висновок, що складається з семи пунктів, та має розв'язати правову ситуацію, коли буде встановлено, що винна особа, яка засуджена двома вирокми (за першим вирокм звільнена від відбування покарання з випробуванням, а за другим відбуває покарання не пов'язане з позбавленням волі), винна ще у вчиненні злочинів, які вона вчинила до першого вироку та між першим та другим вирокми.

Наступною проаналізовано постанову Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 01.04.2024 р. у справі № 183/6854/20. У цій постанові сформульовано висновок щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, коли особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, за вирокм суду було призначено покарання, яке ухвалено відбувати реально, а потім було встановлено, що вона винна ще й в інших кримінальних правопорушеннях, за які за особою новим вирокм призначається покарання із застосуванням звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України).

І нарешті, третьою проаналізовано постанову Касаційного кримінального суду від 07.05.2024 р. у справі № 760/10154/22 в якій надається відповідь про те, чи набуття процесуального статусу засудженого впливає на вибір порядку призначення покарання за сукупністю злочинів (ст. 70 КК України) або за сукупністю вироків (ст. 71 КК України).

Ключові слова: призначення покарання, сукупність кримінальних правопорушень, сукупність вироків, невідбута частина покарання, звільнення від відбування покарання з випробуванням, повторність злочинів, засуджений.

During its work, the Supreme Court adopted a number of decisions containing conclusions on the application of legal norms in such legal relations and formed a fairly solid judicial practice on the issue of sentencing for a set of criminal offenses and a set of sentences, which has repeatedly been the subject of, in particular, our research.

This article is devoted to the further analysis of these issues, which became the subject of this year's practice of the Supreme Court.

The first article in the publication analyzed the decision of the Joint Chamber of the Criminal Court of Cassation as part of the Supreme Court dated January 22, 2024, which formulated a rather voluminous conclusion, consisting of seven points, and should resolve the legal situation when it is established, that a guilty person convicted of two sentences (under the first sentence he is released from serving a sentence with probation, and for the second sentence he is serving a sentence not related to deprivation of liberty), is also guilty of committing crimes that he committed before the first sentence and between the first and second sentences.

Next, the resolution of the Joint Chamber of the Criminal Court of Cassation dated April 1, 2024 in case No. 183/6854/20 was analyzed. This resolution formulates a conclusion on the application of legal norms in similar legal relations, when a person who committed a criminal offense was sentenced to a sentence by a court verdict, which was decided to be actually served, and then it was established that he was also guilty of other criminal offenses for which the person is sentenced to a new sentence with the application of exemption from serving a probationary sentence (Article 75 of the Criminal Code of Ukraine).

And finally, the third analyzed the decision of the Criminal Court of Cassation dated 05/07/2024 in case No. 760/10154/22, which answers whether the acquisition of the procedural status of a convicted person affects the choice of the order of punishment for a set of crimes (Article 70 of the Criminal Code of Ukraine) or by a set of sentences (Article 71 of the Criminal Code of Ukraine).

Key words: sentencing, set of criminal offenses, set of sentences, unserved part of the sentence, exemption from serving a probationary sentence, repetition of crimes, convicted.

Постановка проблеми. Роль Верховного Суду як найвищого суду в системі судострою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядок та спосіб, визначені процесуальним законом, зумовлює необхідність постійного моніторингу його рішень з тих чи інших питань правозастосування для розуміння того, в який спосіб ці питання мають вирішуватись. Одним з таких питань є питання призначення покарань за сукупністю злочинів та сукупністю кримінальних правопорушень.

Треба зазначити, що за цим напрямком Верховний Суд прийняв цілу низку рішень, які містять висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, та сформував доволі солідну судову практику, яка вже неодноразово виступала предметом нашого дослідження [1, с. 224–229; 2, с. 432–436].

У першій публікації було зосереджено увагу лише на висновках Об'єднаної палати Касаційного криміналь-

ного суду у складі Верховного Суду. У попередній статті було проаналізовано як постанови Об'єднаної палати так і рішення колегій суддів Верховного Суду в яких містились висновки щодо застосування норм права в подібних правовідносинах. У цій статті також проаналізуємо рішення цього Суду в яких імпліцитно містяться правові позиції щодо призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень (ст. 70 Кримінального кодексу України; далі – КК) та сукупністю вироків (ст. 71 КК).

Метою статті є подальший аналіз правових позицій щодо призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень або сукупністю вироків, що були сформульовані в судовій практиці Верховного Суду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питанням призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, які не було проаналізовано в попередніх публікаціях, приділено увагу в двох

постановах Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду та в одній постанові колегії суддів цього Суду. Проаналізуємо їх в хронологічному порядку.

Перше рішення Верховного Суду, що буде проаналізовано в цій статті, це **постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 22.01.2024 р. (справа № 236/4167/20)**.

Відповідно до **висновку**, сформульованого в цьому рішенні, якщо після постановлення вироків буде встановлено, що засуджений винен в кримінальних правопорушеннях, частина яких вчинена до постановлення першого вироку, а інша – між першим і другим вирокими, то призначення покарання має складатися з наступних етапів:

1) призначення покарання за кримінальне правопорушення, вчинене до постановлення попереднього вироку, або, якщо вчинено кілька кримінальних правопорушень, які не охоплюються однією статтею чи частиною статті КК, призначення покарання за кожне кримінальне правопорушення та призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень на підставі ч. 1 ст. 70 КК;

2) призначення покарання відповідно до ч. 4 ст. 70 КК за сукупністю кримінальних правопорушень шляхом повного або часткового складання покарань, призначених за цим та попереднім вирокими, або шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим;

3) якщо в діях особи має місце повторність тотожних кримінальних правопорушень, частина з яких вчинені до, а інша частина – після ухвалення попереднього вироку, то правила ч. 4 ст. 70 КК не застосовуються і суд кваліфікує зазначені кримінальні правопорушення за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК та призначає покарання, передбачене її санкцією;

4) призначення покарання за кримінальне правопорушення, вчинене після постановлення першого вироку, або, якщо вчинено кілька кримінальних правопорушень, які не охоплюються однією статтею чи частиною статті КК, то призначення покарання за кожне кримінальне правопорушення окремо та призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень на підставі ч. 1 ст. 70 КК;

5) на підставі ст. 71 КК до покарання, призначеного за кримінальне/кримінальні правопорушення, вчинене/вчинені після постановлення першого вироку, необхідно повністю або частково приєднати невідбуту частину покарання, призначеного в порядку ч. 4 ст. 70 КК за цим вироким;

6) визначити остаточне покарання відповідно до ч. 4 ст. 70 КК за сукупністю кримінальних правопорушень шляхом повного або часткового складання покарання, призначеного в порядку ст. 71 КК за цим вироким, та покарання за другим вироким, або шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим;

7) при призначенні покарання за ч. 4 ст. 70 КК в строк покарання, призначеного за сукупністю кримінальних правопорушень, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вироким, за правилами, передбаченими в ст. 72 цього Кодексу [5].

За обставинами цієї справи ОСОБА_11 (раніше судимого: за вироким суду від 16.11.2020 р. за ч. 3 ст. 185 КК до 4 років позбавлення волі зі звільненням на підставі ст. 75 КК з іспитовим строком тривалістю 2 роки; та вироким суду від 18.01.2021 р. за ч. 1 ст. 185 КК до 120 годин громадських робіт, постановлено вирок від 16.11.2020 р. виконувати самостійно) вироким суду від 07.04.2021 р. засуджено за ч. 2 ст. 185 КК та ч. 3 ст. 185 КК з призначенням покарання наступним чином: за ч. 2 ст. 185 КК до 1 року позбавлення волі; на підставі ч. 4 ст. 70, ст. 72 КК за сукупністю кримінальних правопорушень шляхом часткового складання покарань, призначених за цим вироким (за ч. 2 ст. 185 КК) та за попередніми вирокими від 16.11.2020 р. і 18.01.2021 р., визначено покарання у виді 4 років 6 місяців 10 днів позбавлення волі; за ч. 3 ст. 185 КК

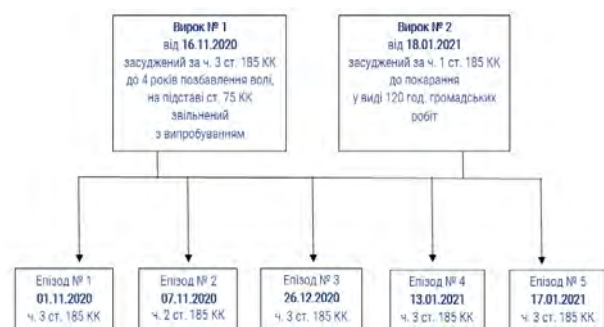
до 4 років позбавлення; на підставі ст. 71 КК шляхом часткового приєднання невідбутого покарання за попереднім вироким визначено остаточне покарання у виді 5 років позбавлення волі.

Апеляційний суд вироким від 21.12.2022 р. скасував вирок місцевого суду від 07.04.2021 р. у частині призначеного ОСОБА_11 покарання і постановив новий вирок, яким призначив винному покарання наступним чином: за ч. 2 ст. 185 КК – 1 рік позбавлення волі; на підставі ч. 4 ст. 70, ст. 72 КК за сукупністю кримінальних правопорушень шляхом часткового складання покарань, призначених за кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 185 КК, та за попереднім вироким від 18.01.2021 р., визначив 1 рік 15 днів позбавлення волі; за ч. 3 ст. 185 КК призначив 4 роки позбавлення волі; на підставі ст. 71 КК за сукупністю вироків шляхом часткового приєднання невідбутого покарання за вироким від 16.11.2020 р. та покарання, призначеного за цим вироким на підставі ч. 4 ст. 70, ч. 2 ст. 72 КК та за ч. 3 ст. 185 КК, остаточно визначено покарання у виді 5 років позбавлення волі. В решті вирок міського суду залишено без зміни.

Вперше у своєму рішенні, для кращого розуміння, Об'єднана палата Касаційного кримінального суду в своїй постанові відобразила вчинені кримінальні правопорушення та ухвалені вирокими у виді схеми, про що прямо зазначила в своєму рішенні.

До ознайомлення зі змістом цієї схеми спочатку виникла думка, що судді Верховного Суду могли застосувати підхід аналогічний тому, що відображений в цій та попередніх публікаціях, для графічного відображення алгоритму призначення покарання. Однак це виявилось не так. Як було зазначено вище, Об'єднана палата Касаційного кримінального суду схематично відобразила лише вчинені кримінальні правопорушення та ухвалені вирокими. Однак і це нововведення однозначно заслуговує на схвалення адже значно спрощує сприйняття всього винного винною особою, визначення послідовності злочинних дій та їх юридичну оцінку в тих випадках де вона мала місце.

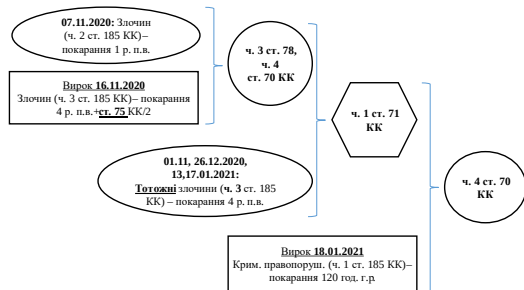
Щоправда Єдиний державний реєстр судових рішень виявився неспроможним відобразити відповідний графічний матеріал, тому в рішенні, розміщеному в цьому Реєстрі, її не варто шукати. Тут на допомогу прийшов Огляд Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду за січень 2024 року [3], в якому можна знайти цю схему:

Змінюючи вирок апеляційного суду Верховний Суд зазначив, що апеляційний суд не виправив помилки суду першої інстанції та неправильно застосував передбачений законом порядок призначення покарання, застосувавши положення ч. 4 ст. 70, ст. 72 КК до сукупності кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 185 цього Кодексу, та вироким від 18.01.2021 р. (крок другий). А кроком 4 постановив призначити покарання на підставі ст. 71 КК за сукупністю вироків від 16.11.2020 р., призначеного за новим вироким покарання на підставі ч. 4 ст. 70, ст. 72 КК та за ч. 3 ст. 185 КК. Однак запропонований цим судом порядок призначення покарання не відповідає

вищевказаним положенням КК та висновкам Об'єднаної палати, викладеним у постановках від 25.06.2018 р. (справа № 511/37/16-к), 14.06.2021 р. (справа № 443/806/19) та від 08.02.2021 р. (справа № 390/235/19) [5].

Відобразимо схематично як мали діяти суди в подібних ситуаціях відповідно до висновку, сформульованому в цьому рішенні:

Об'єднана палата Касаційного кримінального суду в цій постанові не сформулювала нового висновку щодо застосування покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та/або сукупністю вироків, а лише комплексно застосувала раніше сформульовані нею висновки щодо:

- призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень (ч. 4 ст. 70 КК) вчинених до постановлення першого вироку (постанова від 14.06.2021 р. у справі № 443/806/19);
- призначення покарання якщо особа, яка звільнена від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК) за першим вирок, вчинила кримінальне правопорушення до постановлення першого вирок, а також в період іспитового строку за цим вирок (ч. 3 ст. 78 КК) (постанова від 25.06.2018 р. у справі № 511/37/16-к);
- призначення покарання за тотожні кримінальні правопорушення в рамках санкції відповідної частини статті Особливої частини КК без застосування статей 70, 71 КК якщо одні з цих правопорушень вчинені до постановлення першого вирок, а інші – після його постановлення (постанова від 08.02.2021 р. у справі № 390/235/19).

Наступним рішенням Верховного Суду, в якому було сформульовано висновок щодо застосування норм права у подібних правовідносинах присвячений призначенню покарання за сукупністю кримінальних правопорушень (ст. 70 КК), виступає **постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 01.04.2024 р. (справа № 183/6854/20).**

Відповідно до **висновку**, сформульованого в цьому рішенні, якщо особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, за вирок суду було призначено покарання, яке ухвалено відбувати реально, а потім було встановлено, що вона винна ще й в інших кримінальних правопорушеннях, за які за новим вирок особі призначається покарання із застосуванням на підставі ст. 75 КК звільнення від відбування покарання з випробуванням, положення ч. 4 ст. 70 КК щодо призначення остаточного покарання не застосовуються і кожний вирок – попередній, за яким особа має відбувати покарання реально, та новий, за яким її звільнено від відбування покарання з випробуванням, виконуються самостійно [6].

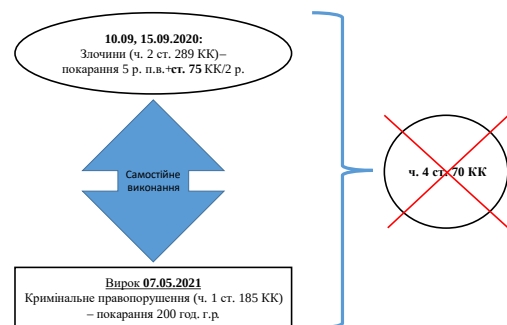
За обставинами цієї справи ОСОБА_11 (раніше судимого, останній раз 07.05.2021 р. за вирок районного суду за ч. 1 ст. 185 КК до 200 годин громадських робіт) вирок миськрайонного суду від 16.03.2023 р. визнано винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 289 КК, і призначено йому покарання у виді 5 років позбавлення волі без конфіскації майна. На підставі ч. 4 ст. 70 КК за сукупністю злочинів шляхом поглинення менш суворого покарання, призначеного за вирок

від 07.05.2021 р., більш суворим, призначеним за цим вирок, визначено остаточне покарання у виді 5 років позбавлення волі без конфіскації майна. Відповідно до ст. 75 КК ОСОБА_11 звільнено від відбування призначеного покарання з випробуванням з іспитовим строком 2 роки та покладено обов'язки, передбачені ст. 76 КК. Апеляційний суд вищевказаний вирок залишив без змін.

На переконання прокурора, суд, призначаючи покарання за сукупністю злочинів на підставі ч. 4 ст. 70 КК, не має права змінювати покарання, призначене за попереднім вирок у виді громадських робіт. Фактично миськрайонний суд вирок від 16.03.2023 р. ревізував вирок районного суду від 07.05.2021 р. та звільнив ОСОБА_11 від відбування покарання у виді громадських робіт, застосувавши ст. 75 КК, що є недопустимим та суперечить положенням ч. 2 ст. 21, ст. 24 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК).

Задовольняючи касаційну скаргу прокурора Об'єднана палата Касаційного кримінального суду зазначила, що фактично миськрайонний суд вирок від 16.03.2023 р. ревізував вирок районного суду від 07.05.2021 р. та звільнив ОСОБА_11 від відбування покарання у виді громадських робіт, застосувавши положення ст. 75 КК, що є недопустимим з огляду на приписи ч. 2 ст. 21, ст. 24 КПК. Апеляційний суд безпідставно погодився з висновками місцевого суду [6].

Відобразимо схематично як мали діяти суди в подібних ситуаціях відповідно до висновку, сформульованому в цьому рішенні:

Зазначений висновок щодо застосування норм права у подібних правовідносинах йде в розвиток висновку, висловленому в постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 15.02.2021 р. (справа № 760/26543/17) [7]¹ з тією лише різницею, що за обставинами справи, про яку йдеться у постанові Верховного Суду від 01.04.2024 р. (справа № 183/6854/20), особі попереднім вирок було призначено покарання, яке належало відбувати реально, а за вчинення двох злочинів, які було скоєно до винесення попереднього вирок було призначено покарання у виді позбавлення волі зі звільненням від його відбування з випробуванням. Натомість за обста-

¹ Нагадаємо, що відповідно до висновку, сформульованому в цій постанові, якщо до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, вирок суду було застосоване звільнення від відбування покарання з випробуванням, а потім було встановлено, що вона винна ще й в інших злочинах, вчинених до постановлення цього вирок, в таких випадках питання про відповідальність особи за сукупністю вчинених нею кримінальних правопорушень має вирішуватись в залежності від того чи залишається незмінним попередній вирок, за яким особа звільнена від відбування покарання з випробуванням, на момент постановлення нового вирок, і яке рішення приймає суд у новому вирокі щодо покарання за злочини, вчинені до постановлення попереднього вирок. У випадку, коли попередній вирок залишився незмінним і прийняте в ньому рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням зберігає свою законну силу, а новим вирок особі призначається покарання, яке вона має відбувати реально, положення ч. 4 ст. 70 КК щодо призначення остаточного покарання особі з урахуванням попереднього вирок не застосовуються, а кожний вирок – попередній, за яким особа звільнена від відбування покарання з випробуванням, та новий, за яким їй призначено покарання, що належить відбувати реально – виконуються самостійно.

винами справи, про яку йдеться в постанові Верховного Суду від 15.02.2021 р. (справа № 760/26543/17) та яка була предметом нашого дослідження у 2021 році, особі попереднім вирокі було призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк із застосуванням ст. 75 КК, а за вчинення злочинів, скоєних до винесення попереднього вироку, було призначено покарання, яке належало відбувати реально.

Наступним рішенням Верховного Суду, яке присвячене питанню призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, є **постанова Касаційного кримінального суду від 07.05.2024 р. (справа № 760/10154/22)**.

У цьому рішенні колегія суддів звертає увагу на те, що в ст. 71 КК вжито термін «засуджений». Однак аргументи суду апеляційного інстанції про те, що внаслідок використання у диспозиції ст. 71 КК цього терміну судам слід застосовувати не ст. 71, а ч. 4 ст. 70 КК відхиляє. Адже у ч. 4 ст. 70 КК законодавець використав той самий термін «засуджений», що свідчить про те, що використання під час призначення покарання ст. 71 або ч. 4 ст. 70 КК жодним чином не пов'язане із процесуальним статусом особи у тому розумінні, який використовує КПК. Призначення покарання засудженому, як за сукупністю кримінальних правопорушень (ч. 4 ст. 70 КК), так і за сукупністю вироків (ст. 71 КК) визначається не за процесуальним статусом, якого набула особа, щодо якої розглядається кримінальне провадження, а за датою вчинення нового кримінального правопорушення (нових кримінальних правопорушень) у співвідношенні з іншими постановленими щодо неї обвинувальними вироками. Тобто набуття процесуального статусу засудженого не впливає на вибір порядку призначення покарання за сукупністю злочинів або за сукупністю вироків [7].

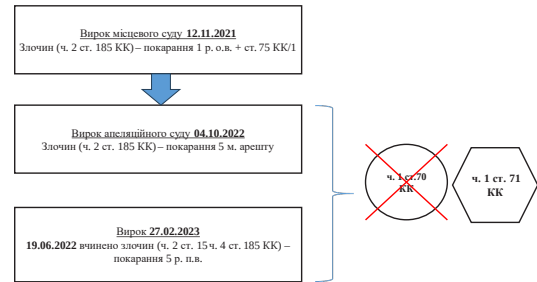
За обставинами цієї справи ОСОБА_8 (раніше судимого вироком районного суду від 12.11.2021 р. за ч. 2 ст. 185 КК до 1 року обмеження волі, звільненого від відбування покарання з випробуванням з іспитовим строком тривалістю 1 рік; вироком апеляційного суду від 04.10.2022 р. скасовано вирок районного суду в частині призначеного покарання та призначено 5 місяців арешту), вироком районного суду від 27.02.2023 р. визнано винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 185 КК, та призначено покарання 5 років позбавлення. На підставі ч. 4 ст. 70 КК призначено остаточне покарання за сукупністю злочинів у виді 5 років позбавлення волі шляхом поглинення менш суворого покарання, призначеного вироком апеляційного суду від 04.10.2022 р., більш суворим за цим вироком. Ухвалою апеляційного суду від 09.08.2023 р. вказаний вирок місцевого суду залишено без змін.

У касаційній скарзі прокурор стверджує про те, що ОСОБА_8 вчинив новий злочин після постановлення попереднього вироку, до відбуття призначеного покарання, тобто суд помилково застосував до нього положення ч. 4 ст. 70 КК та не застосував ст. 71 КК.

Задовольняючи касаційну скаргу прокурора та скасовуючи ухвалу апеляційного суду від 09.08.2023 р. Касаційний кримінальний суд, зокрема, зазначив, що новий злочин, передбачений ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 185 КК, ОСОБА_8 вчинив 19.06.2022 р., тобто до постановлення вироку апеляційного суду від 04.10.2022 р. Переглядаючи вирок районного суду від 27.02.2023 р. у цьому провадженні, суд апеляційної інстанції погодився з рішенням місцевого суду, навів доволіне трактування ч. 4 ст. 70, ст. 71 КК та не врахував висновку, викладеного у постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 01.06.2020 р.², зазна-

чивши про те, що ОСОБА_8 не був засудженим, оскільки попередній вирок щодо нього не набрав законної сили, пославшись на ч. 2 ст. 43 КПК [7].

Відобразимо схематично як мали діяти суди в подібних ситуаціях відповідно до висновку, сформульованому в цьому рішенні:

Постанова Касаційного кримінального суду від 07.05.2024 р. у справі № 760/10154/22 прийнята в розвиток висновку щодо застосування норм права у конкретних правовідносинах, сформульованому в постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 01.06.2020 р. у справі № 766/39/17.

Так у висновку, що міститься в рішенні Об'єднаної палати, йдеться про те, що скасування судом апеляційної інстанції попереднього вироку в частині покарання з підстав неправильного звільнення від відбування покарання або у зв'язку з необхідністю призначити більш суворе покарання не перешкоджає застосуванню ст. 71 КК.

У свою чергу в рішенні колегії суддів Касаційного кримінального суду із посиланням на цей висновок зазначено, що призначення покарання засудженому, як за сукупністю кримінальних правопорушень (ч. 4 ст. 70 КК), так і за сукупністю вироків (ст. 71 КК) визначається саме за датою вчинення нового кримінального правопорушення (нових кримінальних правопорушень) у співвідношенні з іншими постановленими щодо неї обвинувальними вироками, а набуття процесуального статусу засудженого не впливає на вибір порядку призначення покарання за сукупністю злочинів або за сукупністю вироків.

Висновки. Аналіз рішень Верховного Суду, присвячених питанням призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, які не були предметом наших попередніх досліджень, указує на те, що Верховним Судом було врегульовано переважну більшість правових ситуацій у цій сфері адже всі проаналізовані в цій публікації висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах по суті відтворюють висновки, сформульовані Верховним Судом у раніше ухвалених рішеннях.

Також треба відмітити, що Верховний Суд у питаннях призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків демонструє незмінну правову позицію адже спроби відступити від сформованих правових позицій у досліджуваній сфері з використанням механізмів єдності судової практики, передбачених КПК, не призвели до формування нових висновків щодо застосування норм права у подібних правовідносинах.

Якщо іншого обвинувального вироку (вироків) щодо цієї ж особи, слід керуватися саме часом постановлення попереднього вироку, а не часом набрання ним законної сили: а) якщо злочин (злочини), за який (які) засуджено особу в цьому кримінальному провадженні, було вчинено до постановлення попереднього вироку, то остаточне покарання призначається за правилами, передбаченими ч. 4 ст. 70 КК (за сукупністю злочинів); б) якщо злочин (злочини), за який (які) засуджено особу в цьому кримінальному провадженні було вчинено після постановлення попереднього вироку, але до повного відбуття покарання, то остаточне покарання призначається за правилами, передбаченими ст. 71 КК (за сукупністю вироків). При цьому скасування судом апеляційної інстанції такого попереднього вироку в частині покарання з підстав неправильного звільнення від відбування покарання або у зв'язку з необхідністю призначити більш суворе покарання не перешкоджає застосуванню ст. 71 КК, оскільки в такому разі апеляційний суд не спростовує висновків суду першої інстанції щодо винуватості особи у вчиненні злочину і не скасовує вирок у цій частині, а навпаки посилює покарання чи вказує на необхідність його відбування реально [8].

² Нагадаємо, що відповідно до висновку Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду, що міститься в постанові від 01.06.2020 р. у справі № 766/39/17, при визначенні того, які з правил призначення остаточного покарання (за сукупністю злочинів чи за сукупністю вироків) підлягають застосуванню за на-

ЛІТЕРАТУРА

1. Волинець Р.А. Призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків у практиці Верховного Суду (частина II). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 432–436.
2. Волинець Р.А. Аналіз висновків Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 224–229.
3. Огляд Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Рішення, внесені в ЄДРСР за січень 2024 року / Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/analiz/> (дата звернення: 06.06.2024).
4. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 07.05.2024 у справі № 760/10154/22 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119045315> (дата звернення: 13.06.2024).
5. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 22.01.2024 у справі № 236/4167/20 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116704923> (дата звернення: 05.06.2024).
6. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 01.04.2024 у справі № 183/6854/20 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118195494> (дата звернення: 07.06.2024).
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15.02.2021 у справі № 760/26543/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95042469> (дата звернення: 08.06.2024).
8. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 01.06.2020 у справі № 766/39/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89675588> (дата звернення: 13.06.2024).

ДЕЯКІ ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЗА ПОСЯГАННЯ НА ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я ТА НЕДОТОРКАНИСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

SOME ISSUES OF IMPROVING THE CRIMINAL LEGISLATION FOR VIOLATING THE LIFE, HEALTH AND INVINCIBILITY OF MINORS

Гальцова В.В., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Досліджується чинне кримінальне законодавство щодо кримінально-правової охорони життя та здоров'я неповнолітніх. Указується на необхідність їх належної кримінально-правової охорони як пріоритету для держави, оскільки діти – це наше майбутнє та внаслідок глибокої демографічної кризи, старіння нації та перевищення рівня смертності над народжуваністю в Україні. Робиться висновок, що охорона важливих інтересів неповнолітніх здійснюється як за допомогою регуляторних галузей законодавства, так і за допомогою норм Особливої частини Кримінального кодексу України від найбільш суспільно небезпечних посягань на їх життя, здоров'я, статеву недоторканість, честь, гідність та інші їх права. Аналізується чинне кримінальне законодавство, яке встановлює кримінальну відповідальність за посягання на життя, здоров'я та недоторканість неповнолітніх. Акцентується, що державою в цілому здійснює їх усебічний захист від усіх форм насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, її експлуатації від будь-яких осіб, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Звертається увага, що кримінально-правова охорона неповнолітніх від суспільно небезпечних посягань не завжди відображає їх комплексний та належний захист, оскільки деякі норми Особливої частини КК, що утворюють у поєднанні з основними складами відповідно кваліфіковані та особливо кваліфіковані склади кримінальних правопорушень проти здоров'я особи, не містять кваліфікуючих ознак за посягання на здоров'я неповнолітніх. Наголошується на неприйнятності визнання законодавцем у п. 9 ст. 67 КК обставиною, яка обтяжує покарання лише у разі вчинення щодо малолітнього, відтак поза його увагою залишилося посягання на осіб, які не досягли повноліття. Доводиться, що при вчиненні кримінальних правопорушень проти неповнолітніх осіб, вони, як і малолітні, також зазнають негативного впливу внаслідок їх психологічної й фізичної незрілості, а тому відповідно для особи, що його вчинила, має передбачатись більш суворе покарання порівняно із вчиненням основного складу кримінального правопорушення. Пропонуються пропозиції щодо удосконалення чинного кримінального законодавства за посягання на життя, здоров'я та недоторканість неповнолітніх.

Ключові слова: кримінально-правова охорона життя, здоров'я та недоторканості неповнолітніх; кримінальні правопорушення проти неповнолітніх, удосконалення кримінального законодавства, криміналізація; жорстоке поводження у сім'ї.

Current criminal legislation on the criminal law protection of life and health of minors is being studied. The need for their proper criminal legal protection is indicated as a priority for the state, since children are our future and as a result of the deep demographic crisis, the aging of the nation and the excess of the death rate over the birth rate in Ukraine. It is concluded that the protection of the important interests of minors is carried out both with the help of regulatory branches of legislation and with the help of the norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine against the most socially dangerous encroachments on their life, health, sexual integrity, honor, dignity and other rights. The current criminal legislation, which establishes criminal liability for encroachment on the life, health and integrity of minors, is analyzed. It is emphasized that the state as a whole provides comprehensive protection of children from all forms of violence and other manifestations of child abuse, their exploitation from any persons, including from parents or persons who replace them. Attention is drawn to the fact that the criminal legal protection of minors from socially dangerous offenses does not always reflect their comprehensive and proper protection, since some norms of the Special Part of the Criminal Code, which, in combination with the main components, form respectively qualified and specially qualified components of criminal offenses against the health of a person, do not contain qualifying signs for encroachment on the health of minors. Emphasis is placed on the inadmissibility of recognition by the legislator in Clause 9 of Art. 67 of the Criminal Code is a circumstance that aggravates the punishment only in the case of committing a crime against a minor, so the offense against persons who have not reached the age of majority remained outside his attention. It is proven that when committing criminal offenses against minors, they, like minors, are also negatively affected due to their psychological and physical immaturity, and therefore, accordingly, a more severe punishment should be provided for the person who committed it compared to the commission of the main component of the criminal offense. Proposals are offered to improve the current criminal legislation for encroachment on the life, health and integrity of minors.

Key words: criminal law protection of life, health and integrity of minors, criminal offenses against minors, improvement of criminal legislation, criminalization, domestic abuse.

Постановка проблеми. В Україні, на жаль, триває широкомасштабне вторгнення, яке призвело до глибокої демографічної кризи, старіння нації, перевищення рівня смертності над народжуваністю та низки інших негативних наслідків. Внаслідок воєнної агресії російської федерації проти України майже у кожного неповнолітнього в нашій країні були порушені основні права, які проголошені у Конституції України та закріплені в основоположних нормах міжнародного права з захисту прав дитини, таких як: право життя та захист від посягання на нього, право на розвиток, здоров'я, сім'ю та ін. Структури ООН реагують на порушення прав дитини у світі та ухвалюють відповідні акти, зокрема, Резолюціями Ради Безпеки ООН 1261 (1999), 1882 (2009), 1998 (2011) та 2225 (2015) на міжнародному рівні було визначено шість серйозних порушень проти дітей у рамках збройного конфлікту.

Тому належна кримінально-правова охорона життя й здоров'я, фізичного та психічного розвитку неповнолітніх має бути пріоритетом для держави, оскільки діти –

це наше майбутнє. Прогалини у кримінальному законодавстві стосовно кримінально-правової охорони життя та здоров'я неповнолітніх, може призвести до негативних наслідків економічного, соціального, політичного, іншого характеру й істотно знизити демографічний потенціал України, поставити під загрозу її існування.

Метою статті є дослідження чинного кримінального законодавства щодо кримінально-правової охорони життя та здоров'я дітей задля виявлення прогалин та формулювання пропозицій його удосконалення.

Аналіз публікацій. В. Женунтій, П. Зеленьак [1], Тіточка Т. І. [2], Бандурка І. О. [3], Белова О. І. [4], Павлова Т. О. [5], Товмазова Є. [6] та ін.

Виклад основного матеріалу. Згідно низки міжнародних актів у сфері захисту прав неповнолітніх, більшість яких були імplementовані в національне кримінальне законодавство, гарантують кожній дитині захист та повагу до їх життя, здоров'я, свободи, особистої недоторканості, честі та гідності. Наприклад, Конвенція Ради Європи про

запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція), Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ландаротська конвенція), «Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей» та ін.

Як вбачається, охорона важливих інтересів неповнолітніх здійснюється як за допомогою регуляторних галузей законодавства, так і за допомогою норм Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) від найбільш суспільно небезпечних посягань на їх життя, здоров'я, ставу недоторканість, честь, гідність та інші їх права. Отже, держава в цілому здійснює їх усебічний захист від усіх форм насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, її експлуатації від будь-яких осіб, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють.

Наприклад, у КК в низці норм Особливої частини встановлено кримінальну відповідальність за посягання на життя, здоров'я та недоторканість неповнолітніх. Це: п. 2 ч. 2 ст. 115 (умисне вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності); ст. 117 (умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини); ч. 3 ст. 120 (доведення до самогубства, якщо воно було вчинено щодо неповнолітнього); ч. 3 ст. 130 (зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, вчинене щодо неповнолітнього); ч. 2 ст. 133 (зараження венеричною хворобою, вчинене щодо неповнолітнього); ч. 1 ст. 135 (завідоме залишення без допомоги особи, яка перебувала в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство залишення в небезпеці, вчинене матір'ю стосовно новонародженої дитини, якщо матір не перебувала в зумовленому пологами стані); ч. 2 ст. 136 (ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам); ст. 137 (неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей); ч. 2 ст. 140 (неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, якщо воно спричинило тяжкі наслідки неповнолітньому); ст. 141 (порушення прав пацієнта, стосовно неповнолітнього); ч. 2 ст. 142 (незаконне проведення дослідів над людиною, вчинене щодо неповнолітнього); ч. 2 ст. 144 (насилницьке донорство, вчинене щодо неповнолітнього); ч. 2 ст. 146 (незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене щодо малолітнього); ч. 2 ст. 147 (захоплення заручників, вчинене щодо неповнолітнього); ст. 148 (підміна дитини); ч. 2, ч. 3 ст. 149 (торгівля людьми або інша незаконна угода щодо неповнолітнього та щодо малолітнього); ст. 150 (експлуатація дітей); ч. 3, 4 ст. 152 (зґвалтування неповнолітнього чи малолітнього); ч. 3, ч. 4 ст. 153 (сексуальне насильство, вчинене щодо неповнолітньої особи, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди); ст. 155 (вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку); ст. 156 (розбещення неповнолітніх, вчинене щодо малолітньої особи); ст. 156¹ (домагання дитини для сексуальних цілей); ст. 166 (злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування); ст. 167 (зловживання опікунськими правами); ст. 168 (розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)); ст. 169 (незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)); ч. 2 ст. 172 (грубе порушення законодавства про працю, вчинене щодо неповнолітнього); ч. 2 ст. 181 (посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, вчинене щодо групи неповнолітніх); ч. 2 ст. 299 (жорстоке поводження з тваринами, вчинене у присутності малолітнього); ч. 3 ст. 307 (неза-

конне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинене із залученням малолітнього або щодо малолітнього); ч. 2, ч. 3 ст. 300 (ввезення, виготовлення або поширення творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію); ч. 2, ч. 3 ст. 301 (ввезення, виготовлення, збут і поширення порнографічних предметів); ст. 301¹ КК (одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження); ст. 301² КК (проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи); ч. 3 ст. 302 (створення або утримання місць розпусти і звідництва, вчинені із залученням неповнолітнього); ч. 3 ст. 303 (сутенерство або втягнення особи в зайняття проституцією, вчинені щодо неповнолітнього); ст. 304 (втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність); ч. 2 ст. 307 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинене із залученням неповнолітнього); ч. 3 ст. 309 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту, вчинене із залученням неповнолітнього); ч. 3 ст. 314 (незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені щодо неповнолітніх); ч. 2 ст. 315 (схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинене щодо неповнолітнього); ч. 2 ст. 317 (організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням неповнолітніх); ст. 323 (спонукання неповнолітніх до застосування допінгу); ст. 324 (схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів); ч. 1 ст. 442 (геноцид).

Проте, на жаль, кримінально-правова охорона неповнолітніх від суспільно небезпечних посягань не завжди відображає їх комплексний та належний захист. Зокрема, деякі норми Особливої частини КК, що утворюють у поєднанні з основними складами відповідно кваліфіковані та особливо кваліфіковані склади кримінальних правопорушень проти здоров'я особи, не містять кваліфікуючих ознак за посягання на здоров'я неповнолітніх, це: ст. 121 КК «тяжке тілесне ушкодження»; ст. 122 КК «середньої тяжкості тілесне ушкодження»; ст. 125 КК «легке тілесне ушкодження»; ст. 126 КК «побої та мордування»; ст. 126¹ КК «домашнє насильство»; ст. 127 КК «катування»; ст. 128 КК «необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження»; ст. 129 КК «погроза вбивством» та ін.

Також звернемо увагу, що у п. 9 ст. 67 КК України вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітнього, як і вчинення його щодо малолітнього, визнається обставиною, яка обтяжує покарання.

Як слушно звертають увагу науковці, законодавець визнає обставиною, що обтяжує покарання у п. 9 ст. 67 КК у випадку лише, якщо воно вчинене щодо малолітнього, нехтуючи в цьому плані інтересами неповнолітніх. Законодавчо не закріплюється пріоритет охорони прав і законних інтересів неповнолітніх [7, с. 389].

Таке законодавче вирішення стосовно невизнання обставиною, яка обтяжує покарання щодо осіб (п. 9 ст. 67 КК), які не досягли повноліття є неприйнятним. Адже при вчиненні кримінальних правопорушень проти неповнолітніх осіб, вони, як і малолітні, також зазнають негативного впливу внаслідок їх психологічної й фізичної незрілості та свідчить на підвищену суспільну небезпечність вчиненого діяння, а тому відповідно для особи, що його вчинила, має передбачатися більш суворе покарання

порівняно із вчиненням основного складу кримінального правопорушення.

Наводять переконливі аргументи щодо цього й інші учені та пояснюють, що вчинення кримінального правопорушення стосовно неповнолітнього, а не лише стосовно малолітнього: а) як правило, значно полегшує його вчинення; б) може супроводжуватися посяганням на його нормальний розвиток; в) можливий неконтрольований розвиток подій, зокрема, спричинення значно тяжчих наслідків, ніж ті, які охоплювались умислом винного [7, с. 391].

З урахуванням цього, можемо стверджувати, що кваліфікуюча ознака як вчинення щодо малолітніх, так і неповнолітніх є своєрідним засобом диференціації кримінальної відповідальності, тому чинне кримінальне законодавство вимагає удосконалення та доповнення складів тих кримінальних правопорушень, які передбачають посягання на життя, здоров'я та недоторканість особи.

Особливу увагу хочемо звернути на ст. 126¹ КК, у якій встановлено кримінальну відповідальність за домашнє насильство, потерпілим від якого можуть визнаватися дійсні (колишні) члени сім'ї, у тому числі й неповнолітні особи. Проте з урахуванням особливої вразливості неповнолітніх, що істотно підвищує ступінь суспільної небезпечності такого діяння, було б доцільним, доповнивши ст. 126¹ КК частиною другою і встановити відповідальність за «вчинення домашнього насильства щодо неповнолітнього» як більш небезпечного виду діяння і відповідно призначення у її санкції більш суворих видів та розмірів покарання порівняно з тими, які передбачені за вчинення основного складу кримінального правопорушення домашнього насильства.

Також ми неодноразово зазначали про доцільність реалізації положень Стамбульської конвенції та необхідності встановити кримінальну відповідальність за психічне насильство стосовно членів сім'ї, у тому числі й стосовно неповнолітніх у спеціальній нормі під назвою «жорстоке поводження у сім'ї» [8, с. 26; 9, с. 250; 12, с. 47].

Як відомо, критеріями криміналізації, якими керується законодавець при вирішенні питань про прийняття кримінальних нормативно-правових норм, котрі визначають кримінальну протиправність і караність діянь, є: 1) оцінка діяння як суспільно небезпечного; 2) визнання не тільки доцільності, але й необхідності боротьби з такими видами суспільно небезпечної поведінки заходами кримінально-правового впливу; 3) констатація збігу в оцінці конкретних видів поведінки як суспільно небезпечної і тому кримінально протиправної між законодавцем і правосвідомістю народу України [10, с. 258].

Безперечно, кримінально-правовій забороні підлягають (можуть підлягати) тільки ті діяння, які характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю, тобто заподіюють істотну шкоду суспільним відносинам або створюють загрозу заподіяння їм такої шкоди.

На нашу думку, жорстоке поводження у сім'ї є однією з найбільш соціально небезпечною поведінкою її членів, особливо щодо дітей. Жорстоке поводження негативно впливає на суспільну свідомість, уповільнює соціально-економічний розвиток країни. Особливо згубні наслідки жорстокого поводження є для неповнолітніх, адже внаслідок цього вони нерідко втрачають бажання навчатися та працювати, не прагнуть реалізувати себе як особистість, вважають безпідставним створювати сім'ю та народжувати дітей, можуть обирати незаконослухняну поведінку, вчиняти кримінальні правопорушення, що врешті-решт негативно впливає в цілому на соціально-економічний розвиток країни та суспільства.

На наше переконання, саме суспільна небезпечність і тяжкість наслідків жорстокого поводження в сім'ї є необхідними й достатніми для існування кримінально-правової заборони зазначеного діяння, оскільки воно може призвести до розпаду сім'ї, втечі дитини з дому та жебракуванню, вживанню алкоголю чи наркотичними речовинами, палінню, каліцтву, самогубству як неповнолітнього, так і дорослого члена родини. До того ж прояви жорстокого поводження, особливо, до дитини можуть супроводжувати її, усе життя, навіть, у дорослому житті нерідко саме таку поведінку вони обирають, але вже стосовно своїх власних дітей.

Отже, визнавши кримінально протиправним жорстоке поводження у сім'ї в окремій нормі Особливої частини КК, слід врахувати, що при такому насильстві кримінально правопорушному впливу підлягає саме сфера психіки людини. При психічному насильстві, яке реалізується шляхом погрози, воля потерпілого паралізується і внаслідок психічного насильства потерпілий або вчиняє дії, які відповідають інтересам суб'єкта кримінального правопорушення або взагалі утримується від небажаних для нього дій. Іноді злочинець застосовує психічне насильство до потерпілого, бажаючи залякати його, викликати страх, погрожуючи вбивством [11, с. 61].

Тому пропонуємо «жорстоке поводження у сім'ї» викласти у такій редакції:

ст. 126² КК Жорстоке поводження в сім'ї

1. Систематичне приниження людської гідності, шантаж, примус до вчинення протиправних дій, які особа не бажає вчинити, поєднані з погрозою застосування будь-якого фізичного насильства щодо подружжя або іншого члена сім'ї, – карається.....

2. Ті самі дії, вчинені щодо неповнолітнього члена сім'ї або члена сім'ї похилого віку, – карається.....

Висновки. В цілому законодавець в більшості норм Особливої частини КК підкреслює важливість кримінально-правового захисту неповнолітніх, встановлюючи кримінальну відповідальність за посягання на їх життя або здоров'я та виділяє їх як самостійних потерпілих;

– деякі норми Особливої частини КК, що утворюють у поєднанні з основними складами відповідно кваліфіковані та особливо кваліфіковані склади кримінальних правопорушень проти здоров'я особи, не містять кваліфікуючих ознак за посягання на здоров'я неповнолітніх;

– в окремих кваліфікованих та особливо кваліфікованих складах кримінальних правопорушень законодавець виокремлює як кваліфікуючу ознаку лише вчинення стосовно малолітніх, залишаючи поза увагою вчинення їх стосовно неповнолітніх;

– потребує криміналізації вчинення такого суспільно небезпечного діяння як «жорстоке поводження у сім'ї», оскільки диференціювавши кримінальну відповідальність за вчинення психічного насильства в окремій нормі, це буде відповідати основним положенням Стамбульської конвенції щодо запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими негативними суспільно небезпечними явищами.

Запропоновані законодавчі новели будуть сприяти належній кримінально-правовій охороні неповнолітніх, захисту їх життя, здоров'я, недоторканості від суспільно небезпечних посягань та є необхідною умовою для сприятливого соціально-економічного й демографічного майбутнього нашої держави й суспільства, адже діти – це продовження України і наш обов'язок всебічно їх захистити.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. Женунтій, П. Зеленья Особливості кримінально-правової охорони здоров'я дітей на пострадянському просторі: порівняльно-правове дослідження. *Підприємництво. Господарство і Право*. 2018. № 12. С. 304-311.
2. Тіточка Т.І. Генеза кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 3. С. 168-172.

3. Бандурка І.О. Захист дитинства в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади : монографія, Харків: Золота миля, 2017. 432 с.
4. Белова О.І. Деякі аспекти дослідження об'єктивної сторони у злочинах, що скоюються проти неповнолітніх. Матеріали VI звіт. наук.– практ. конф. Кримського юридичного ін-ту Нац. ун-ту внутр. справ. Том 1. Сімферополь : Доля, 2004. С. 144-148.
5. Павлова Т.О. Охорона прав дітей та батьків від протиправних посягань кримінально-правовими засобами. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 2(16). С. 11-23.
6. Товмазова Є. Окремі аспекти кримінально-правового захисту життя та здоров'я дітей за законодавством України та деяких зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 144-145.
7. Плашовецький О.А. Поняття віку особи та його диференціація в кримінальному праві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 389-392.
8. Панов М.І., Гальцова В.В. Проблеми кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї. *Юридична Україна*. 2019. № 3. С. 19-28.
9. Гальцова В.В. Деякі аспекти імплементації положень Стамбульської конвенції в КК України та проблеми кримінальної відповідальності за домашнє насильство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 249-252.
10. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К. : Атака, 2005. 332 с.
11. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Х. : Вища шк., 1982. 160 с.
12. Гальцова В.В. Деякі міркування щодо удосконалення кримінального законодавства за посягання на здоров'я неповнолітніх. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції* : збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., 22 груд. 2023 р. Харків : Юрайт, 2023. С. 44-48.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR COMMITTING OFFENSES IN THE FIELD OF ENERGY SECURITY UNDER THE LEGISLATION OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION

Гирич О.С., аспірант кафедри кримінального права і кримінології
Львівський державний університет внутрішніх справ

Дана стаття присвячена вивченню кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері енергетичної безпеки за законодавством країн Європейського Союзу. Проблема забезпечення енергетичної безпеки є дуже актуальною у період економічних та геополітичних викликів сьогодення. У зв'язку з сучасними подіями, які постійно виникають на світовому енергетичному ринку, держави-члени Європейського Союзу змушені знаходити шляхи для забезпечення надійного та сталого постачання енергоресурсів, здійснювати розвиток програм щодо енергозбереження, розвивати нові джерела у сфері електроенергетики, а також, боротися і попереджувати порушення у сфері енергетичної безпеки.

Європейський Союз надає велике значення енергетичній безпеці, оскільки стабільне та надійне постачання енергії є критично важливим для економічного розвитку та національної безпеки кожної з країн-членів. Кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері енергетичної безпеки в законодавстві Європейського Союзу регулюється досить складним, проте достатньо зрозумілим, правовим механізмом.

Автор робить висновок, що кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері енергетичної безпеки в законодавстві Європейського Союзу регулюється як на загальносоюзному рівні, так і на рівні національних законодавств країн-членів. Автором проведено дослідження щодо визначення основоположних підходів до того як законодавство Європейського союзу забезпечує боротьбу з кримінальними правопорушеннями у сфері енергетичної безпеки країн-членів Європейського Союзу. Автором доведено, що законодавство Європейського Союзу спрямоване на створення ефективних механізмів протидії правопорушенням у сфері енергетичної безпеки.

У Конституції України закріплено курс на євроінтеграцію і незворотність європейського та євроатлантичного напрямку. Автор робить висновок, що законодавство України має бути гармонізованим з законодавством Європейського Союзу, відтак особливості кримінального права країн-членів Європейського Союзу у сфері енергетичної безпеки повинно ретельно досліджуватись. Окрім того, з однієї сторони, потрібно переймати найкращі практики Європейського Союзу, а з іншої сторони – розвивати вітчизняне законодавство. Як наслідок, такий алгоритм зможе допомогти у кращому розумінні обов'язків держави, громадян, приватних юридичних осіб щодо захисту енергетичних ресурсів та критичної інфраструктури, а такий підхід зможе зміцнити, безпосередньо, енергетичну безпеку України.

У цій статті розглянуто ключові законодавчі акти Європейського Союзу, що регулюють кримінальну відповідальність у сфері енергетичної безпеки, а також досліджено їхнє значення для захисту енергетичної системи Європи.

Ключові слова: енергетична безпека, Європейський Союз, законодавство країн-членів Європейського Союзу, кримінальні правопорушення, критична інфраструктура, директива, регламент.

This article is devoted to the study of criminal liability for committing offenses in the field of energy security under the legislation of the countries of the European Union. The problem of ensuring energy security is very relevant in today's period of economic and geopolitical challenges. In connection with modern events that constantly arise on the world energy market, the member states of the European Union are forced to find ways to ensure a reliable and sustainable supply of energy resources, to develop energy saving programs, to develop new sources in the field of electric power, and also to fight and to prevent violations in the field of energy security.

The European Union attaches great importance to energy security, as a stable and reliable supply of energy is critical for the economic development and national security of each member state. Criminal liability for offenses in the field of energy security in the legislation of the European Union is regulated by a rather complex, but sufficiently clear, legal mechanism.

The author concludes that criminal liability for offenses in the field of energy security in the legislation of the European Union is regulated both at the Union-wide level and at the level of the national legislation of the member states. The author conducted a study on determining the fundamental approaches to how the legislation of the European Union ensures the fight against criminal offenses in the field of energy security of the member states of the European Union. The author has proven that the legislation of the European Union is aimed at creating effective mechanisms for combating offenses in the field of energy security.

The Constitution of Ukraine enshrines the course of European integration and the irreversibility of the European and Euro-Atlantic direction. The author concludes that the legislation of Ukraine should be harmonized with the legislation of the European Union, so the specifics of the criminal law of the member states of the European Union in the field of energy security should be carefully investigated. In addition, on the one hand, it is necessary to adopt the best practices of the European Union, and on the other hand, to develop domestic legislation. As a result, such an algorithm will be able to help in a better understanding of the duties of the state, citizens, and private legal entities regarding the protection of energy resources and critical infrastructure, and such an approach will be able to directly strengthen the energy security of Ukraine.

This article examines key European Union legislation regulating criminal liability in the field of energy security, and examines their significance for the protection of Europe's energy system.

Key words: energy security, European Union, legislation of the member states of the European Union, criminal offenses, critical infrastructure, directive, regulation.

Постановка проблеми. Енергетична інфраструктура Європейського Союзу стає все більш вразливою до різних загроз. Незважаючи на наявність міжнародних та національних законодавчих механізмів, ефективне забезпечення енергетичної безпеки потребує постійного вдосконалення законодавчої бази та посилення кримінальної відповідальності. Недостатній рівень захисту енергетичних об'єктів і слабка гармонізація законодавства між країнами можуть призвести до серйозних економічних і соціальних наслід-

ків, що ставить під загрозу стабільність енергопостачання на рівні держав і всього Європейського Союзу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню окремих аспектів кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері енергетичної безпеки за законодавством Європейського Союзу присвячені праці Бауліна Ю. В., Пономаренко Ю. А., Хавронюка М. І., Кучинської О. П., Орлова Ю. В.

Метою статті є аналіз законодавства Європейського Союзу, що стосується енергетичної безпеки, та аналіз механізмів захисту порушень у цій сфері в межах кримінального права. Відповідно до цього, автор аналізує енергетичне законодавство Європейського Союзу, а також з'ясовує подальші перспективи його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Питання енергетичної безпеки і її захист в рамках кримінального права країн-членів Європейського Союзу є дуже важливою складовою усіх видів державної безпеки кожної з держав-членів. Саме тому, Європейський Союз ставить питання захисту енергетичної безпеки на ключове місце.

Кримінальна відповідальність за вчинення правопорушень у сфері енергетичної безпеки за законодавством Європейського Союзу охоплює широкий спектр правопорушень, спрямованих на захист критичної інфраструктури, ринків електричної енергії та енергетичних ресурсів. Європейський Союз активно впроваджує та вдосконалює правову базу для забезпечення енергетичної безпеки. Основними аспектами кримінальної відповідальності в сфері енергетичної безпеки за умовним поділом, аналізуючи нормативно-правові акти Європейського Союзу, є: злочини, пов'язані з критичною енергетичною інфраструктурою, з енергетичним шахрайством, а також кібербезпека та атаки на енергетичні системи, боротьба з маніпуляціями на ринках енергії, міжнародне співробітництво та гармонізація усього законодавства. Основними документами, регламентують питання енергетичної безпеки у Європейському Союзі є Директиви та Регламенти.

Директива Ради Європейського Союзу 2008/114/ЄС від 8 грудня 2008 року «Про про ідентифікацію і визначення європейських критичних інфраструктур та оцінювання необхідності покращення їх охорони та захисту» встановлює важливі правові основи, які прямо чи опосередковано впливають на кримінальну відповідальність за правопорушення у сфері енергетичної безпеки. Хоча сама Директива не визначає конкретні кримінальні санкції, вона створює базу для впровадження таких санкцій на національному рівні держав-членів ЄС, гармонізуючи підходи до захисту критичної інфраструктури та правопорушень у цій сфері.

Директива вимагає від держав запровадити або удосконалити вже запроваджене законодавство, що передбачає кримінальну відповідальність за саботаж, диверсії та інші правопорушення, які можуть призвести до пошкодження чи знищення критичної інфраструктури. Говорячи про енергетичні об'єкти, це може включати напади трубопроводів, мережі електропередачі, електростанції, інші енергетичні установки. Дії, що спрямовані на виведення з ладу об'єктів енергетичної інфраструктури, можуть вважатися терористичними актами або серйозними кримінальними злочинами, що передбачають суворі покарання, зокрема позбавлення волі [1].

Директива 2013/40/ЄС Європейського парламенту та Ради від 12 серпня 2013 року «Про атаки на інформаційні системи» є ще одним важливим нормативним актом Європейського Союзу, який встановлює правову базу для криміналізації кібератак на інформаційні системи, зокрема таких, що стосуються критичної інфраструктури, включаючи об'єкти енергетичної сфери.

У контексті енергетичної безпеки ця директива через призму енергетичних систем (електростанцій, систем передачі та розподілу енергії) інтерпретує, що такі об'єкти стають дедалі вразливішими до кібератак, що можуть спричинити серйозні перебої в постачанні енергії та вплинути на стабільність енергосистеми. Ця Директива зобов'язує держави-члени ЄС ввести кримінальну відповідальність за перелік правопорушень, які пов'язані з атаками на інформаційні системи. Сюди належать як несанкціонований доступ до інформаційних систем, зокрема систем управління енергетичною інфраструктурою, так і умисне порушення їхньої роботи. Кібератаки на енергетичні мережі можуть бути кваліфіковані як злочини проти національної безпеки, які передбачають тривалі великі штрафи, терміни ув'язнення, а також менше суворі заходи відповідальності.

Директива також зобов'язує країни-члени ввести кримінальну відповідальність за використання так званих бот-мереж для здійснення атак на критичні енергетичні системи. Використання бот-мереж може бути спрямоване на масштабні кібератаки, наприклад, DDoS-атаки (розподілені атаки на відмову в обслуговуванні), які можуть паралізувати роботу енергетичних компаній або порушити роботу електромереж [2].

Ще одним важливим документом Європейського Союзу, який стосується кримінальної відповідальності за порушення у сфері енергетичної безпеки, а саме – з боротьбою щодо маніпуляцій на енергетичних ринках є Регламент (ЄС) № 1227/2011 про доброчесність та прозорість на оптовому енергетичному ринку (Regulation on Wholesale Energy Market Integrity and Transparency, REMIT). Українська система моніторингу та аналізу законодавства «ЛІГА ЗАКОН» визначає, що: «Регламент REMIT – це набір європейських правил та практик, який спрямований на попередження зловживань на оптових енергетичних ринках та який передбачає відповідальність за маніпуляції учасників оптових енергетичних ринків» [3].

Основні положення регламенту REMIT полягають у:

1) Забороні інсайдерської торгівлі, що полягає в використанні внутрішньої (тобто публічно недоступної) інформації для отримання певної переваги на енергетичних ринках;

2) зобов'язанні до звітування та прозорості. Учасники енергетичних ринків повинні надавати звіти про свої операції на ринках енергії, щоб забезпечити прозорість і зобов'язати маніпуляціям;

3) забороні маніпуляцій на оптових енергетичних ринках. Регламент забороняє маніпуляції на ринках енергії, які можуть впливати на ціни або стабільність постачання енергії. Включено дії, які вводять в оману учасників ринку або навмисно спотворюють ринкові ціни (використання неправдивої інформації, яка може вплинути на рішення інших учасників ринку, приховування фактичних даних про обсяг виробленої енергії або потужностей для створення штучного дефіциту або навмисне спотворення ціни чи завищення ціни);

4) встановленні суворої кримінальної відповідальності за порушення. Порушення положень REMIT, зокрема маніпуляції ринками або інсайдерська торгівля, можуть призвести до кримінальної відповідальності. Держави-члени ЄС повинні передбачати відповідні санкції за такі дії, включаючи: величезні штрафи, які відповідають розміру завданої шкоди або потенційних вигод, отриманих через маніпуляції. Також передбачається позбавлення волі для осіб, що брали участь у серйозних правопорушеннях на ринку, таких як системні маніпуляції цінами або зловживання ринковою владою [4].

11 квітня Європарламент та Рада ЄС прийняли Регламент (ЄС) 2024/1106, яким було внесено правки до регламентів (ЄС) 1227/2011 та (ЄС) 2019/942 з метою покращення захисту від маніпуляцій на оптових енергетичних ринках, так званий REMIT II [5].

Також даний регламент покликаний підвищити ефективність нагляду та розслідувань випадків зловживань на ринках енергії, що має критичне значення для енергетичної безпеки ЄС, а також прозорість на цих ринках. Основними аспектами Регламенту (ЄС) 2024/1106 є: вдосконалення моніторингу та співпраці, гармонізація з законодавством країн-членів ЄС, посилення боротьби з маніпуляціями на ринку, введення жорсткіших санкцій за порушення, що включає кримінальну відповідальність. Це стосується як фізичних так і юридичних осіб, причетних до зловживань, і може включати великі штрафи та позбавлення волі.

Регламент REMIT II є важливою складовою для забезпечення енергетичної безпеки в ЄС, запобігаючи економічним злочинам, які можуть дестабілізувати енергетичні ринки та поставити під загрозу постачання енергії та екологічні аспекти [6].

Щодо кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері енергетичної безпеки на рівні національних

законодавств країн-членів Європейського Союзу існують певні особливості, хоч в більшій мірі, їх законодавство гармонізоване. Так, у Німеччині кримінальна відповідальність за маніпуляції на енергетичному ринку регулюється німецьким Законом про енергетичну промисловість (Energiewirtschaftsgesetz, EnWG) та Законом про торгівлю цінними паперами (WpHG). Відповідно до них, ринкові маніпуляції, включаючи введення в оману через фіктивні транзакції чи поширення неправдивої інформації, караються штрафами або позбавленням волі до 5 років, а в серйозних випадках – до 10 років [7].

У Франції кримінальне законодавство, зокрема Кодекс про енергетику, передбачає покарання за маніпуляції на енергетичних ринках. Французький регулятор RTE має повноваження контролювати транзакції та застосовувати санкції за неправомірні дії. За серйозні порушення передбачено штрафи та ув'язнення до 7 років [8].

В Іспанії Кримінальний кодекс передбачає жорсткі покарання за маніпуляції на енергетичних ринках, включаючи великі штрафи та позбавлення волі до 8 років. Регулятор CNMC контролює діяльність на ринку енергоресурсів, забезпечуючи дотримання REMIT та REMIT II і інших законодавчих норм [9].

Варто зазначити, що Україна зробила важливий крок на зустріч до гармонізації вітчизняного законодавства з Регламентом REMIT, та інших нормативно-правовими актами Європейського Союзу, прийнявши у 2023 році закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання зловживанням на оптових енергетичних ринках». Відповідно до цього закону, були розширені повноваження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП) – регулятора у сфері енергетики, шляхом наділення комісії додатковими функціями та інструментами для виявлення, розслідування та покарання за маніпуляції на енергетичному ринку. Окрім цього, даний закон вводить відповідальність за інсайдерську торгівлю та маніпуляції на енергетичних ринках, забезпечує прозорість інформації та міжнародної співпраці шляхом посилення співпраці з європейськими енергетичними регуляторами та органами для забезпечення координації у розслідуванні випадків транскордонних маніпуляцій на ринках енергії [10].

Крім цього, в рамках гармонізації українського законодавства з законодавством країн-членів Європейського Союзу, було прийнято закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів», яким було доповнено Кримінальний кодекс України статтею 222² «Маніпулювання на енергетичному ринку» [11]. Відповідно до цієї статті введена кримінальна відповідальність для боротьби з правопорушеннями, пов'язаними з маніпуляціями на енергетичних ринках, зокрема оптовими ринками електроенергії та газу. Дана стаття є потрібним інструментом для регуляторів та правоохоронних органів у боротьбі зі зловживаннями на енергетичних ринках. Вона посилює контроль за діями великих учасників ринку, таких як енергетичні компанії-монополісти, що можуть впливати на ціни встановлені ринком чи створювати штучний дефіцит так потрібної в даний час державі енергії [12].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що законодавство країн-членів Європейського Союзу гармонізоване як на загальносоюзному рівні, так і на національному рівні. У Директивах і Регламентах ЄС існує єдиний підхід до кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері енергетичної безпеки. Дані документи досить чітко і повно визначають перелік порушень, протидію цим порушенням, а також відповідальність, яка має бути понесена за ці порушення. Окрім цього, законодавство ЄС встановлює чіткі рамки для кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері енергетичної безпеки, охоплюючи кіберзлочини, фізичні загрози та економічні злочини на енергетичних ринках. Важливою частиною законодавства ЄС є також співробітництво між країнами-членами в сфері боротьби з енергетичними злочинами. З огляду на вищесказане, стає зрозуміло, що в правовій системі Європейського Союзу законодавство постійно вдосконалюється у зв'язку з швидкими змінами які відбуваються в геополітичному та енергетичному контексті. Україна, взявши курс на євроінтеграцію і гармонізацію свого законодавства з законодавством Європейського Союзу, поступово робить дуже важливі кроки для досягнення цієї мети, приймаючи необхідні закони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про про ідентифікацію і визначення європейських критичних інфраструктур та оцінювання необхідності покращення їх охорони та захисту: Директива Ради Європейського Союзу 2008/114/ЄС від 8 грудня 2008 року. Ст. 1, 2, 3, 4 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-08#Text (дата звернення 11.09.2024 р.).
2. Directive 2013/40/EU of the European Parliament and of the Council of 12 August 2013 on attacks against information systems and replacing Council Framework Decision 2005/222/JHA URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0040> (дата звернення 13.09.2024 р.).
3. Регламент REMIT: прийнято Закон про запобігання зловживанням на оптових енергетичних ринках / ЛІГА ЗАКОН URL: <https://ips.ligazakon.net/document/EN231298> (дата звернення 13.09.2024 р.).
4. Про доброчесність та прозорість на оптовому енергетичному ринку: Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1227/2011 від 25 жовтня 2011 року / Офіційний Вісник Європейського Союзу L326/1 Ст. 3-8, 13, 15, 18 URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEE/es-12272011.pdf> (дата звернення 16.09.2024 р.).
5. Оновлений REMIT обіцяє кращий захист від зловживань. DiXi Group. URL: <https://dixigroup.org/comment/onovlenyj-remit-obiczayayekrashhyj-zahyst-vid-zlovzhyvan/> (дата звернення 17.09.2024 р.).
6. Regulation (EU) 2024/1106 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 amending Regulations (EU) No 1227/2011 and (EU) 2019/942 as regards improving the Union's protection against market manipulation on the wholesale energy market PE/103/2023/REV/1 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401106 (дата звернення 18.09.2024 р.).
7. BaFin. Market manipulation as a criminal offence. [Електронний ресурс]. – URL: [https://www.bafin.de/EN/Aufsicht/BoersenMaerkte/Emittentenleitfaden/Modul3/Kapitel3/Kapitel3_9/kapitel3_9_node_en.html#:~:text=Intentional%20cases%20of%20manipulation%20that,section%20119%20\(1\)%20no.](https://www.bafin.de/EN/Aufsicht/BoersenMaerkte/Emittentenleitfaden/Modul3/Kapitel3/Kapitel3_9/kapitel3_9_node_en.html#:~:text=Intentional%20cases%20of%20manipulation%20that,section%20119%20(1)%20no.) (дата звернення 20.09.2024 р.).
8. Energy Regulatory Commission (CRE). Overview of French market abuse regulations. – URL: <https://www.cre.fr/en/electricity/wholesale-electricity-market/wholesale-electricity-market.html> (дата звернення 20.09.2024 р.).
9. Pinsent Masons. Criminal sanctions for market abuse on the way as European member states approve proposals. – URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/news/eu-market-abuse-regulations> (дата звернення 20.09.2024 р.).
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання зловживанням на оптових енергетичних ринках: Закон України від 10.06.2023 р. № 3141-IX/ Відомості Верховної Ради (ВВР), 2023, № 77, ст. 270.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів: Закон України від 01.01.2024 № 738-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#n3268> (дата звернення 22.09.2024 р.).
12. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.09.2024).

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ДЕЯКІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

MODERN PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE STATE CRIMINAL ENFORCEMENT SERVICE OF UKRAINE AND SOME WAYS TO SOLVE THEM

Колб О.Г., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Третяк Є.А., студентка IV курсу факультету правничих наук
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У даній науковій статті здійснено аналіз оперативно-службової діяльності системи органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України у сучасних (воєнних) умовах функціонування нашої держави, а також визначені на підставі отриманих результатів дослідження ті проблемні питання, що потребують вирішення на всіх рівнях (законодавчому, правозастосовному, науковому (доктринальному) тощо).

Зокрема, встановлено, що процес реформування сфери виконання покарань і пробації України неналежним чином забезпечується науковим супроводом, що, у свою чергу, призводить до зниження ефективності зусиль відповідних суб'єктів даної діяльності та неможливості на практиці реалізувати ті завдання, що визначені на державному рівні виконання – відбування покарань.

Серед інших проблем, які стосуються зазначеної тематики дослідження, особливу увагу звертає на себе нормотворча, включаючи законодавчу, діяльність відповідних суб'єктів, у тому числі суб'єктів законотворчої ініціативи (ст. 93 Конституції України), які нерідко ігнорують не практики виведені науковцями принципи такої роботи (системності, логічності, реальності, т. ін.), що детермінує у зв'язку з цим низку правових перешкод, прогалин і колізій, і, в кінцевому підсумку, – негативно впливає на результативність реалізації завдань і мети кримінально-виконавчого законодавства.

У цьому сенсі та контексті можна вести мову й про кримінально-виконавчі засади забезпечення дієвого контролю, включаючи адміністративний нагляд, за особами, які засуджені за вчинення кримінальних правопорушень у складі організованих злочинних груп і організацій.

Виходячи зі змісту вказаних проблем, у цій науковій статті розроблена низка заходів, спрямованих на удосконалення правового механізму з питань, що стосуються змісту процесу виконання – відбування покарань в Україні, а також практичних аспектів кримінально-виконавчої діяльності.

Ключові слова: сфера виконання покарань і пробації, органи і установи виконання покарань, процес виконання – відбування покарань, адміністративний нагляд, науковий супровід, кримінально-виконавча діяльність, довічне позбавлення волі, нормотворча діяльність.

In this scientific article, an analysis of the operational-service activity of the system of bodies and institutions for the execution of punishments of the State Criminal-Executive Service of Ukraine in the modern (military) conditions of the functioning of our state was carried out, as well as those problematic issues that need to be solved at all levels were determined on the basis of the research results. (legislative, law enforcement, scientific (doctrinal), etc.).

In particular, it was established that the process of reforming the sphere of execution of punishments and probation in Ukraine is inadequately provided with scientific support, which, in turn, leads to a decrease in the effectiveness of the efforts of the relevant subjects of this activity and the impossibility in practice of implementing the tasks defined at the state level of implementation – serving sentences.

Among other problems related to the specified research topic, special attention is paid to the rule-making, including legislative, activities of the relevant subjects, including the subjects of the law-making initiative (Article 93 of the Constitution of Ukraine), which often ignore the principles derived by scientists, not in practice of such work (systematicity, logic, reality, etc.), which determines in this connection a number of legal obstacles, gaps and collisions, and, ultimately, negatively affects the effectiveness of the implementation of the tasks and goals of criminal enforcement legislation.

In this sense and context, it is possible to talk about the criminal enforcement principles of ensuring effective control, including administrative supervision, of persons convicted of committing criminal offenses as part of organized criminal groups and organizations.

Based on the content of the specified problems, this scientific article has developed a number of measures aimed at improving the legal mechanism on issues related to the content of the execution process – serving sentences in Ukraine, as well as practical aspects of criminal enforcement activities.

Key words: sphere of execution of punishments and probation, bodies and institutions for the execution of punishments, execution process – serving sentences, administrative supervision, scientific support, criminal enforcement activity, life imprisonment, regulatory activity.

Постановка проблеми. Як показує практика, з урахуванням існуючих в умовах введення воєнного стану в Україні з 2022 року і до сьогоднішнього потенційних і реальних загроз для національної безпеки нашої держави, досить важливо нейтралізувати їх вплив та небезпеку реалізації у всіх галузях суспільної діяльності, включаючи й сферу виконання покарань і пробації.

Саме з цих міркувань, як видається, у грудні 2022 року розроблена та схвалена нова державна програма, що стосується реформування пенітенціарної системи і яка є логічним продовженням відповідної Концепції з означених питань, затвердженої на урядовому рівні ще у вересні 2017 року. При цьому, як у першому, так і в другому зазначених нормативно-правових актах до пріоритетних напрямів і ключових проблем, які мають бути розв'язані державою, віднесені такі із них, як:

1) підвищення ефективності нормотворчої діяльності усіх суб'єктів, що розробляють законопроекти для забезпечення сфери виконання покарань і пробації;

2) більш активного використання наукового потенціалу, який має пряме відношення до процесу виконання – відбування покарань;

3) якісна видозміна діяльності органів і установ виконання покарань з питань їх взаємодії з іншими органами державної влади, включаючи правоохоронні;

4) інші стратегічні напрями перетворень у сфері виконання покарань і пробації.

І, що характерно, фактично з часу реалізації положень Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України у 2017 році і до прийняття у 2022 році аналогічної за змістом і спрямованістю сучасної Стратегії з цієї тематики зазначені вище завдання за своєю суттю і практичною значущістю не перестали бути актуальними, що свідчить про наявність складних проблем, які варто у тому числі вирішити й на доктринальному (науковому) рівні.

З огляду цього, метою даної наукової статті є розробка обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вирішення

деяких існуючих у сфері виконання покарань і пробації України проблем, а *головним завданням* – визначення за результатами проведеного аналізу змісту державних програм у зазначеній галузі суспільної діяльності та практики їх реалізації, а також деяких пріоритетних проблем, які суттєвим чином впливають на ефективність процесу виконання – відбукання покарань.

Стан досліджень. Вивчення наукової літератури свідчить про те, що досить активно над розв'язанням існуючих у сфері виконання покарань і пробації України працюють такі науковці, як: К. А. Автухов, В. А. Бадира, О. М. Бандурка, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джужа, С. Ф. Денисов, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, В. О. Меркулова, Є. С. Назимко, М. Пузирьов, А. Х. Степанюк, О. О. Шкута, І. С. Яковець, ін.

Поряд з цим, варто констатувати, що в умовах реформ і воєнного стану в Україні питання наукового супроводу якісних видозмін у зазначеній галузі суспільних відносин набувають особливої актуальності, а також теоретичної і практичної значущості, що й стало вирішальним при виборі предмета даної наукової статті.

Виклад основних положень. У контексті визначення у сьогоденні державних програмах завдань, що стосуються реформ у сфері виконання покарань і пробації України, як видається, на перше місце можна поставити питання наукового супроводу діяльності відповідних суб'єктів, які формують та реалізують політику у вказаній галузі суспільних відносин.

І ось чому. Як показали результати вивчення нормативно-правових актів, які пов'язані з історією створення, розвитку та функціонування Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, у кожному із них у тій чи іншій мірі питання щодо активного залучення науковців до процесу виконання – відбукання покарань були закріплені як пріоритетні завдання щодо якісної видозміни сфери виконання покарань і пробації та приведення її до кращих міжнародних практик. У першу чергу, мова ведеться про Основні напрями реформування кримінально-виконавчої системи України, що були затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.1991 № 88 [1] та які досить позитивно оцінили з огляду змісту стратегії розвитку сфери виконання покарань тодішні керівники Головного управління виконання покарань (ГУВП) МВС України [2, с. 10].

У подальшому, завдання з цього приводу були визначені також як у Положенні про Державний департамент України з питань виконання покарань (ДДУПВП), яке було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10.06.2009 № 587, так і в Положенні про Державну пенітенціарну службу України, що було затверджено постановою Уряду України від 02.06.2014 № 225. Більш того, з метою виконання зазначених нормативно-правових актів у сфері виконання покарань на підставі відповідних наказів ДДУПВП та Державної пенітенціарної служби (ДПтС) України у вказаних центральних органах виконавчої влади були створені Наукові ради [3], які були з незрозумілих причин ліквідовані у 2014 році та не функціонують при ДКВС України до сьогодення. Поряд з цим, варто цьому зазначити, що ні в Кримінально-виконавчому кодексі (ст. 5 КВК), ні в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (ст. 2), ні в інших законодавчих актах, які регулюють діяльність органів і установ виконання покарань (УВП), не закріплено такий важливий принцип, як науковість, що не тільки суперечить логіці процесу виконання – відбукання покарань, але і практиці його реалізації. Зокрема, до 2000 року у системі ДКВС України науковий супровід усіх реформ, які здійснювались у сфері виконання покарань, досить предметно та ефективно здійснював Київський інститут внутрішніх справ, у тому числі й шляхом оприлюднення результатів досліджень науково-педагогічних працівників у спеціальному бюлетені [4]. Так, серед беззаперечних досягнень у цьому сенсі можна назвати такі проекти норма-

тивно-правових актів, до розробки яких були залучені учені, як: а) Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Україні [1]; б) Про внесення змін у Виправно-трудовий кодекс України; в) Про першочергові заходи щодо забезпечення життєдіяльності виправно-трудових установ і лікувально-трудових установ в умовах переходу до ринкових відносин; ін. [5, с. 25–28].

Показовою у цьому контексті, та, на жаль, нереалізованою до сьогодні, є доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України», яку у 1997 році розробив ректор Київського інституту внутрішніх справ Г. О. Радов [6, с. 11–52].

Як, власне, такими, які у певній мірі ігноруються керівництвом ДКВС України, можна назвати й доктрину пенітенціарного права України, яка сформульована у спеціальній монографії колективом науковців (І. Г. Богатирьов, М. С. Пузирьов, О. О. Шкута) у 2017 році [7], а також проект Закону України «Про пенітенціарну систему України», який у 2013 році запропонований І. Г. Богатирьовим [8]. Без сумніву, важливу теоретико-прикладну роль у реформуванні сфери виконання покарань і пробації України могла б відіграти й інша фундаментальна праця І. Г. Богатирьова, а саме – «Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи нового типу (інноваційний проект) (2014 рік)» [9].

Проте, досі ні напрацювання зазначеного ученого, ні інших фахівців у галузі кримінально-виконавчого права України (Т. А. Денисової, В. М. Трубікова, А. Х. Степанюка, І. М. Копотуна, В. Я. Конопельського, ін.) на практиці та у нормотворчій діяльності Міністерства юстиції України не уваги беруться лише частково, безсистемно та без намірів реальної реалізації. Звертає на себе увагу й той факт, що практично призупиняє свою наукову діяльність й спеціальний фаховий журнал «Вісник Пенітенціарної асоціації України», у якому оприлюднювались сучасні наукові розробки учених-пенітенціаристів.

У той самий час, у сучасних державних програмах, що стосуються процесу виконання – відбукання покарань (Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017 р.); Стратегії реформування пенітенціарної системи на період 2022 року; ін.) одним із напрямів удосконалення зазначеної сфери суспільної діяльності визначено активне використання потенційних можливостей науки.

Отже, в наявності конкретна прикладна проблема, вирішення якої має пряме відношення до організаційно-правових засад діяльності ДКВС України, позаяк від цього залежить як успішне досягнення визначеної у законі мети покарання, так і завдань кримінально-виконавчого законодавства (ст. 1 КВК).

Серед інших проблем, які потребують розв'язання на науковому рівні, без сумніву, можна назвати сучасні законодавчі підходи, що стосуються видозміни змісту та сутності процесу виконання – відбукання такого покарання, як довічне позбавлення волі.

Знову ж таки, як показали результати вивчення історії становлення та розвитку сфери виконання покарань України, розпочинаючи з 1991 року і до сьогодення одним із ключових завдань та, одночасно, пріоритетним напрямом цивілізованих перетворень у цій галузі суспільної діяльності стало приведення процесу виконання – відбукання покарань до кращих міжнародних практик, а також розширення на законодавчому рівні альтернативних до смертної кари та позбавлення волі на певний строк видів покарань.

Такі наміри, зокрема, були закріплені в Основних напрямих реформи кримінально-виконавчої системи в Україні, які затвердив Кабінет Міністрів України ще у липні 1991 року [1], а також визначені в Статуті Ради Європи, виконання якого стало обов'язковим для України з часу її вступу в дану міжнародну організацію у листопаді 1995 року.

Крім цього, як у свій час з даного приводу слушно зауважив І. В. Штанько, у період 1991–1996 рр. з ініціативи Головного управління виконання покарань МВС України

Верховної Радою України було прийнято 18 законодавчих актів, спрямованих на гуманізацію сфери виконання покарань, у тому числі з питань поводження із засудженими до виняткової міри покарання – розстрілу [2, с. 8].

Проте, не дивлячись на взяті на себе міжнародні юридичні зобов'язання, фактично до лютого 2000 року, коли були внесені зміни у Кримінальний кодекс (КК) 1960 року та введено замість смертної кари покарання у виді довічного позбавлення волі, суди застосовували до засуджених виняткову міру покарання – розстріл. При цьому кількість таких осіб, навіть після ратифікації Україною Статуту Ради Європи у 1995 році, щорічно збільшувались, що підтверджується наступними статистичними даними. Так, у 1990 році (останньому періоді перебування України в складі СРСР) до смертної кари було засуджено 114 осіб; у 1991 – 112; 1992 р. – 231; 1993 р. – 319; 1994 р. – 351; 1995 р. – 191; 1996 р. – 167; 1997 р. – 128; 1998 р. – 142; 1999 р. – 104; 2000 р. – 94 [10].

Цікавим у зв'язку з цим є й такий юридично та кримінально значущий факт, а саме – з 2001 року (часу вступу в дію нового КК України) кількість осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, щорічно, аж до прийняття у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу (КПК), по зрівнянню із тими, щодо яких застосовувалась смертна кара, щорічно не зменшувалась, що можна віднести до наслідків пострадянського періоду перебування нашої держави у складі СРСР [11, с. 44]. Зокрема, у 2001 р. до довічного позбавлення волі було засуджено 212 осіб; 2002 р. – 155; 2003 р. – 130; 2004 р. – 214; 2005 р. – 168; т. д. [12]. При цьому варто зазначити, що якщо питома вага смертної кари у структурі кримінальних покарань щорічно складала 0,1% [10], то довічне позбавлення волі – 1,6% [13].

І, хоча на сьогодні кількість засуджених до довічного позбавлення волі зменшилась і складає щорічно 22–23 особи (2023 р. – 23 засуджених; 2022 р. – 22 такі особи) [13], досі на науковому рівні одна частина учених обґрунтовує необхідність більш жорсткого виконання даного покарання [14], а інша – щодо необхідності гуманізації даного державного примусу та застосування інституту примирення цих засуджених із законними представниками потерпілих від їх злочинних посягань [15], враховуючи, що на сьогодні в Україні утримуються у колоніях 1570 таких засуджених.

Отже, виходячи з проведеного аналізу практики виконання в Україні виняткових видів покарань (смертної кари та довічного позбавлення волі), яка склалась на протязі 1991–2024 рр., можна стверджувати, що в наявності складна теоретико-прикладна проблема, яка має стати предметом окремих наукових досліджень та дискусії на дотриімальному рівні.

Без сумніву, важливим у сенсі реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства України (ст. 1 КВК) та досягнення мети покарання (ст. 50 КК) є й питання, що пов'язані із запобіжною діяльністю у сфері виконання покарань і пробації й суб'єктів кримінального процесу. При цьому слід зазначити, що вкрай важливо у даному випадку мати точні, повні та об'єктивні дані, які стосуються змісту як запобігання кримінальним правопорушенням у цілому, так і з використанням кримінально-процесуальних можливостей, засобів і сил.

Зазначена наукова позиція ґрунтується на наступних доводах.

Так, використання законів і методів пізнання української мови для з'ясування поняття «сутність запобіжної діяльності у сфері виконання покарань і пробації України, що здійснюється суб'єктами кримінального процесу» дозволило отримати наступні теоретично і практично значущі результати дослідження. Зокрема, встановлено, що ключовим у словосполученні «запобіжна діяльність» є слово «запобігання», яке означає заздалегідь відвернути (не допустити) небажаний наслідок (результат) тощо [16].

Натомість, у контексті діяльності, пов'язаної із запобіганням кримінальним правопорушенням у сфері виконання

покарань і пробації, вказане слово у кримінологічних джерелах тлумачиться як один із видів суспільних відносин, зміст яких спрямований на створення перешкод для дії детермінант злочинності та її проявів через встановлення на відповідних рівнях обмежень, їх нейтралізації, усунення тощо [17, с. 324].

Виходячи з цього, деякі учені доводять у своїх працях, що запобігання кримінальним правопорушенням слід також віднести до різновиду соціальної політики держави, яка, насамперед, включає у себе спеціальну випереджальну практику недопущення формування та реалізації на різних стадіях злочинної діяльності (ст. ст. 13–15 КК: готування, замах та закінчений злочин) протиправних проявів винної особи (чи групи осіб). При цьому на науковому рівні виведені різні класифікаційні види (типи тощо) запобіжних заходів з урахуванням тих цілей, завдань і напрямів, які перед ними ставляться [18, с. 142–143].

Знову ж таки, як свідчить практика, в основному, пріоритетною на сьогодні у суспільстві є діяльність правоохоронних суб'єктів, включаючи органи та установи виконання покарань, які здійснюють так зване спеціально-кримінологічне запобігання кримінальним правопорушенням та заради чого вони створюються у будь-якій державі. Сутність даного виду запобігання зазначеними суб'єктами зводиться до організації та реалізації заходів кримінологічної профілактики, відвернення та припинення кримінальних правопорушень. При такому підході, заходи кримінологічної профілактики передбачають здійснення їх з метою випередження, обмеження, усунення джерел протиправних та кримінально караних діянь на об'єкт правової охорони (ст. 1 КК) та спрямованої на їх захист.

Саме з цих міркувань, як видається, для всіх суб'єктів спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань та пробації таку діяльність законодавець визначив ключовим завданням їх функціонування, яке закріплено у їх статутних законах (наприклад, у ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» – для суб'єктів ОРД; ст. ст. 1, 104 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК)).

Особливе місце серед суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням у процесі виконання-відбудування покарань займають також учасники сторони обвинувачення у кримінальному провадженні (ст. ст. 36–41 КПК), які здійснюють заходи слідчої профілактики, зокрема – прокурори [18, с. 157–158]. При цьому, як це витікає зі змісту ст. 25 Закону України «Про прокуратуру», на вказаний державний орган покладено обов'язок щодо координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності.

З урахуванням зазначеної норми права, без сумніву, на всіх рівнях (нормотворчому, правозастосовчому, організаційному, т. ін.) можна вести мову про наявність у сфері виконання покарань та пробації системи спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням, але з урахування того факту, що у чинному законодавстві України галузь такої діяльності названо не сферою запобігання, а сферою протидії злочинності, що в останньому випадку зводить потенціальні можливості такого виду суспільної профілактики лише до реагування правоохоронних органів, включаючи органи та установи виконання покарань, а також суб'єкти слідчої профілактики, на юридичні факти злочинної діяльності, а не на її випередження, обмеження, усунення тощо тільки на стадії готування до вчинення кримінального правопорушення, або замаху на нього (ст. ст. 14, 15 КК).

Та, попри все, як показує практика, навіть у умовах відсутності у КПК України норм кримінологічного характеру, суб'єкти слідчої профілактики, поряд з необхідністю реалізації завдань кримінального провадження (ст. 2), об'єктивно вимушені займатись питаннями запобіжної діяльності, що обумовлено, зокрема, як загальними засадами призначення покарання (ст. 65 КК), які передбачають обов'язок для учас-

ників сторін обвинувачення у кримінальному правопорушенні вивчати як особу, що вчинила кримінальне правопорушення (а, це – чисто кримінологічний аспект кримінального процесу), так й механізм вчинення будь-якого суспільно небезпечного діяння, який, у свою чергу, включає такі кримінологічні елементи, як: зв'язок і взаємодія зовнішніх детермінантів об'єктивної дійсності та внутрішніх процесів і станів винної особи (обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання (ст. ст. 66, 67 КК); мотиви та мотивацію суб'єкта злочинної діяльності; криміногенну орієнтацію; т. ін.) [17, с. 277–286], а також необхідність забезпечення при цьому мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства (ст. 1 КВК).

Отже, виходячи з результатів проведеного дослідження, слід констатувати, що запобіжна діяльність у сфері виконання покарань і пробації України, яка здійснюється суб'єктами кримінального процесу, є ключовим

та невід'ємним елементом діяльності будь-якого учасника кримінального провадження, позаяк у її ході реалізуються у тому числі й кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі засади таких видів суспільних відносин.

Висновок. Таким чином, на підставі отриманих результатів даного дослідження слід визнати, що без системного підходу, який у тому числі передбачає залучення максимальних можливостей і потенціалу науковців, вкрай складно здійснювати будь-які реформи у сфері виконання – відбування покарань і пробації, позаяк саме учені забезпечують динаміку процесу виконання – відбування покарань, розробляючи та проваджуючи у практику найбільш ефективні та раціональні, з огляду міжнародного досвіду, технології щодо виправлення та ресоціалізації засуджених, а також відносно запобігання вчиненню цими особами нових кримінальних правопорушень як при відбуванні покарань, так і в період незнятої та непогашеної (ст. ст. 90, 91 КК) з них судимості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Україні: затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 року № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
2. Штанько І. В. Нагальні питання ефективності діяльності кримінально-виконавчої системи. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1996. № 1. С. 7-11.
3. Про затвердження Положення про Наукову раду Державної пенітенціарної служби України та її складу: наказ Державної пенітенціарної служби України від 16.08.2011. № 311. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. Київ: РВВ КІВС, 1996. № 1. 119 с.
5. Деякі показники діяльності установ кримінально-виконавчої системи МВС України у 1991 році: інформаційний бюлетень ГУВП МВС України, 1992. 28 с.
6. Радов Г. О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 1(2). С. 11-52.
7. Богатирьов І. Г., Пузирьов М. С., Шкута О. О. Доктрина пенітенціарного права України: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2017. 236 с.
8. Богатирьов І. Г. Закону України «Про пенітенціарну систему України»: проект. Київ: ДПТС України; Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. 21 с.
9. Богатирьов І. Г. Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу (інноваційний проект). Київ: ДПТС України; Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. 53 с.
10. Судова статистика за 1990-2000 р. р. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 1(29). С. 12-26.
11. Маляренко В. Т. Про соціальну зумовленість і справедливості покарання. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 3(31). С. 32-44.
12. Судова статистика за 2001-2011 р. р. URL: <https://court.gov.ua>.
13. Судова статистика за 2023 р. URL: <https://court.gov.ua>.
14. Колб О. Г. Про деякі сучасні маргінальні підходи з питань надання права на короткострокові виїзди засуджених до довічного позбавлення волі в Україні за межі колоній. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 520-523. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/122>.
15. Сорока М. В. Кримінально-правові проблеми відновлення справедливості шляхом застосування довічного позбавлення волі: дис. ... доктора філософії: 081 «Право». Дніпро: Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2024. 268 с.
16. Запобігати – Академічний тлумачний словник української мови. URL: <https://sum.in.ua>zapobighaty>
17. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : *Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки*. 424 с.
18. Кримінологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с.

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕСТРУКЦІЇ

CRIMINOLOGY ASPECT OF DOMESTIC VIOLENCE AS SOCIAL DESTRUCTION

Негру Ф.С., аспірант кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ

Метою статті є вивчення наукове вивчення феномену сімейного насильства як соціальної деструкції та кримінально карного діяння. Методологічну основу статті склали наукові концепції чинників насильницької поведінки і агресивної взаємодії а також соціопсихологічні детермінанти сімейного насильства. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Розглянуто основні види, особливості прояву сімейного насильства таких як економічне, фізичне, психологічне та сексуальне. Наведено та проаналізовано норми кримінального законодавства які дають визначення сімейного насильства та міру відповідальності. Надано визначення з Кримінального кодексу України щодо розуміння поняття домашнього насильства а також насильства зазначеного у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Встановлено циклічний характер насильства та охарактеризовано його основні фази такі як фаза збільшення напруги, фаза вибуху та фаза каяття/примирення. Серед основних сталих об'єктивних та суб'єктивних чинників зростання частоти виникнення насильства у сім'ях, новим викликом для суспільства є дія військового стану на території України, що в свою чергу погіршує загальний психологічний клімат у суспільстві. Наведено трактування особи кривдника та жертви в нормі кримінального законодавства та описано психологічну характеристику поведінки учасників сімейного насильства. Окреслено найбільш поширені детермінанти насильства стосовно власних сімей зі слів самих жертв насильства та їх кривдників а саме: деструктивні способи боротьби зі стресом, алкоголізація, вживання наркотичних речовин, особливості темпераменту та характеру, образу. Визначено наслідки пережитого психотравмуючого досвіду насильства з боку соматичного та психічного здоров'я. З боку психоемоційного стану жертви насильства відчують почуття сорому та провини, замкненість, відчай та суїцидальні наміри. Проаналізовано сутність основних концептуальних положень поведінки кривдника та жертви сімейного насильства. Наукова новизна статті полягає в систематизації та узагальненні результатів досліджень присвячених вивченню феномена сімейного насильства та його юдико-психологічного аналізу.

Ключові слова: насильство, сімейне насильство, домашнє насильство, соціальна деструкція.

The purpose of the article is to study the scientific study of the phenomenon of family violence as a social destruction and criminal act. The methodological basis of the article was made up of scientific concepts of factors of violent behavior and aggressive interaction, as well as socio-psychological determinants of family violence. The methodological toolkit was chosen in accordance with the outlined goal, specifics of the object and subject of research. The main types and features of the manifestation of family violence, such as economic, physical, psychological and sexual, are considered. The norms of criminal legislation defining family violence and the degree of responsibility are given and analyzed. Definitions from the Criminal Code of Ukraine regarding the understanding of the concept of domestic violence as well as the violence specified in the Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence" are provided. The cyclic nature of violence is established and its main phases are characterized, such as the phase of increasing tension, the phase of explosion, and the phase of repentance/reconciliation. Among the main permanent objective and subjective factors of the increase in the frequency of violence in families, a new challenge for society is the effect of martial law on the territory of Ukraine, which in turn worsens the general psychological climate in society. The interpretation of the identity of the offender and the victim in the norm of criminal legislation is given, and the psychological characteristics of the behavior of the participants of family violence are described. The most common determinants of violence against one's own family are outlined from the words of the victims of violence and their perpetrators, namely: destructive ways of dealing with stress, alcoholism, use of narcotic substances, peculiarities of temperament and character, resentment. The consequences of the psychotraumatic experience of violence from the side of somatic and mental health are determined. From the psycho-emotional point of view, victims of violence experience feelings of shame and guilt, isolation, despair and suicidal intentions. The essence of the main conceptual provisions of the behavior of the offender and the victim of family violence is analyzed. The scientific novelty of the article consists in the systematization and generalization of the results of research devoted to the study of the phenomenon of family violence and its legal and psychological analysis.

Key words: violence, family violence, domestic violence, social destruction.

Актуальність даної проблеми полягає у тому, що будь-який вид насильства над людиною це серйозне психотравмуюче явище, яке особливим чином впливає на психіку та світосприйняття постраждалої особи, а також призводить до переорієнтації життєвих цінностей. Унаслідок такого поводження з особою можуть виникати певні глибокі психоемоційні порушення та інші психологічні проблеми психогенного характеру. Насильство беззаперечно впливає як на окрему особистість так і на суспільство в цілому, саме тому дане явище варто розглядати на мікро та макро рівнях. У вітчизняній та зарубіжній літературі поняття насильства та його різновиди визначено як прояв девіантної поведінки, поведінки яка не відповідає суспільно прийнятним нормам та є соціальною деструкцією, тому більш детальний розгляд окресленої проблематики варто розпочати з визначення дефініцій домашнього та сімейного насильства.

Поняття домашнього насильства зазначено у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» де в розділі I статті 1 наведено визначення «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економіч-

ного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [3].

Так, в статті 127⁻¹ кримінального кодексу України дано визначення домашнього насильства – як умисного систематичного вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [4].

Домашнє насильство це злочин, від якого потерпає значна кількість людей. Постраждалі потребують допомоги, підтримки та захисту зі сторони держави, державних органів, або їх підрозділів, що здійснюють правоохоронні

функції. Насильство означає всі акти фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства, які відбуваються у межах сім'ї та місця проживання партнерів. Насильство у більшості випадках використовують як засіб досягнення бажаного результату, і це пов'язано з порушенням свобод та прав людини.

Серед основних сталих об'єктивних та суб'єктивних чинників зростання частоти виникнення насильства у сім'ях, новим викликом для суспільства науковці вважають дію військового стану на території України, що в свою чергу погіршує загальний психологічний клімат у суспільстві. Дану динаміку можна пояснити тим, що велика кількість сімей різко втратила умови для нормального життя та реалізації своїх соціальних та особистих функцій.

Сучасне суспільство розглядає проблему домашнього насильства як кримінальне правопорушення пов'язане з посяганням на права та можливості іншої людини, але наразі більшість випадків домашнього насильства залишаються прихованими. Детермінантою такої тенденції є небажання жертви розголошення та визнання акту вчинення насильства, а також бездіяльність близького оточення щодо випадків насильства.

Дослідженням юридико-психологічних аспектів насильницької поведінки та її детермінант, психологічних особливостей учасників сімейного насильства висвітлено у працях низки вітчизняних вчених (О. Андрєєва, К. Бабенко, Є. Безсмертний, О. Бойко, А. Васильєв, Т. Возна, О. Волянська, Н. Гришина, І. Грабська, О. Джужа, А. Ковальов, О. Волянська, В. Шерстобоев та ін.). На основі аналізу літературних джерел можливим є трактування поняття насильства як соціально деструктивного явища.

Варто надати визначення поняття кривдника та жертви наведеного в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» в пункті 6 кривдник – особа, яка вчинила домашнє насильство у будь-якій формі; 8) особа, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала особа), – особа, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі [4].

Сімейне насильство – це не лише про фізичні наслідки. Це явище включає в себе безліч форм насильницької поведінки, але у всіх цих видів є спільні ознаки, а саме, прагнення влади та контролю над іншою людиною, керування її діями та рішеннями, відсутність поваги. Насильство циклічне, і поділяється на наступні етапи: фаза збільшення напруги; фаза вибуху чи побиття; фаза каяття.

На етапі збільшення напруги кривдник лише погрожує жертві розправою та вчиняє над нею психологічний тиск у вигляді приниження, примусових наказів, переконань та маніпуляцій. В свою чергу жертва намагається не чинити опір кривднику, аби не провокувати ще більшу агресію у свою сторону.

Фаза вибуху – це глобальна насильницька поведінка. На цьому етапі потерпіла від насильства особа може продовжувати захищати себе, проте згодом усвідомлює, що пасивність – найкращий спосіб зупинити насильство саме в цій фазі. Під час першого прояву насильства обидві сторони можуть заперечувати акт насильства та намагатися його виправдати. Типовою також є поведінка жертви при переживанні першого досвіду сімейного насильства у якій жертва може звинувачувати себе у провокуванні та виправдовувати кривдника будь-яким чином.

На фазі каяття або примирення кривдник вибачається, дає обіцянки, що така поведінка не повториться, на фоні чого відносини знову покращуються, жертва відчуває себе щасливою та не задумується про подальші наслідки. Проте в результаті, акт насильства повторюється. Як наслідок випадки сімейного насильства повторюватимуться доти, поки жертва не піде від свого агресора, або жертва та агресор не звернуться до спеціалістів.

Остання фаза найбільш небезпечна, саме вона зазвичай перешкоджає припинити цикл насильства через віру

у те, що все буде як і до акту насильства, адже кривднику часто вдається переконати постраждалу особу, що це її провина також – не виконувала його вимоги відразу, провокувала його на агресивні дії. Кривдник нав'язує жертві різні звинувачення, аби зняти з себе відповідальність за скоєне. Після цього жертва заспокоюється, з'являється почуття провини перед насильником та стосунки продовжуються.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію сімейному насильству» виділяють такі види насильства: фізичне, психологічне, сексуальне, економічне.

Фізичне насильство – умисне завдання будь-якої фізичної шкоди іншій людині, що спричинює травмування та порушення фізичного чи психічного стану людини. Розрізняють головні ознаки фізичного насильства: побиття, стусани та ляпаси, завдані навмисно; насильницьке обмеження мобільності людини, її знерухомлення; погрози вбивства; навмисне створення ситуацій, що несуть шкоду для здоров'я іншої людини; змушування до вживання наркотиків або алкоголю через застосування сили чи обман; відмова надавати медичну допомогу та лікарські препарати або використання неправильного дозування ліків. Фізичне насильство, як правило, супроводжується словесними образами. Часто кривдник поєднує його з сексуальними домаганнями та економічними утисками [2; 6].

Найбільш актуальними причинами насильства стосовно власних сімей зі слів самих жертв насильства та їх кривдників: стрес на роботі; пияцтво; вживання наркотиків; запальний характер; мета виховання; образа та ін. Справжні причини насильства зазвичай не бувають явними, ними можуть бути: патологічні ревності; модель поведінки, засвоєна у батьківській сім'ї; занижена або завищена самооцінка; нереалізовані мрії та бажання з дитинства; власне самоствердження через інших людей; потреба у визнанні; психічні відхилення та захворювання; різні релігійні та політичні погляди; хронічний алкоголізм, наркоманія.

Пережитий досвід насильства з наслідками психологічних та фізичних травм, впливає на всі аспекти життя людини. Зокрема після насильства жертва може відчувати почуття сорому та провини, замкненість, відчай, суїцидальні наміри.

Психологічне насильство – це форма сімейного насильства, який включає в себе використання різних видів поведінки для того, щоб мати контроль над людиною або завдати їй емоційної шкоди. Проявляється у вигляді приниження, образ або шантажу. Психологічне насильство є першим етапом акту насильства. Розглянемо ознаки психологічного насильства більш детально. Контроль з боку кривдника проявляється у прагненні керувати життям іншої людини та бажанні мати вплив на вибір щодо усіх сфер життя людини. Наступним є знецінення жертви у вигляді приниження, використання нецензурної лайки та словесних образ. Така поведінка спрямована на зменшення самооцінності та пригнічення гідності особистості. Ігноруюча поведінка використовується задля покарання, що не дає можливості жертві отримати зворотній зв'язок. Наступною ознакою є ізоляція жертви, при якій кривдник забороняє взаємодію з іншими людьми, часто обмежує спілкування з близькими та рідними, метою чого є бажання кривдника контролювати всі сфери соціального життя жертви.

Сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що полягає у вчиненні будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності [4].

Виділяють наступні типи сексуального насильства: сексуальні домагання; сексуальна агресія; примусове запліднення; проституція. Це дія, практика та індустрія участі в сексуальній активності в обмін на плату.

Сексуальні домагання – це посягання на особисті кордони і уникнення субординації без згоди; висловлювання чи дії, які змушують людину відчувати дискомфорт та приниження. Розрізняють три види домагань: – вербальні (погрози, принизливі висловлювання та жарти сексуальним підтекстом), – невербальні (фотографії/зображення сексуального характеру, статевих органів, образливі звуки, посвистування та непристойні жести), – фізичні (дотики до тіла/одягу/волосся, небажані обійми та поцілунки, примус до статевого акту).

Поняття сексуального насильства надано у статті 153 Кримінального кодексу України [4] та визначено як вчинення будь яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи.

В пункті 2. сексуальне насильство, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-яке із кримінальних правопорушень передбачених статтями 152, 154, 155 цього Кодексу, або вчинення таких діянь щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьким відносинах, або щодо особи у зв'язку з виконанням цією особою службового, професійного або громадського обов'язку, або щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, – карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років [4].

3. Сексуальне насильство, вчинене групою осіб, або сексуальне насильство щодо неповнолітньої особи – карається позбавленням волі на строк від п'яти до семи років [4].

4. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років [4].

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, що спричинили тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років [4].

6. Дії, передбачені частиною четвертою цієї статті, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із кримінальних правопорушень, передбачених частиною

четвертою статті 152, статтею 155 або частиною другою статті 156 цього Кодексу, – караються позбавленням волі на строк п'ятнадцять [4].

Наступним видом домашнього насильства є економічне насильство, основне визначення якого наведено в пункті 3, частини 1, статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Аналіз наукових праць дає змогу зазначити, що економічне насильство здатне проявлятися в різних формах: позбавлення матеріальних ресурсів для належного фізичного та психологічного добробуту, повна звітність за витрачені гроші, відбирання всіх зароблених грошей, заборона працювати члену сім'ї всупереч його бажанню і працездатності, примус члена сім'ї виконувати тяжку, непосильну роботу, відмова члена сім'ї працювати й робити рівнозначний внесок у добробут родини тощо. У більшості випадків економічне насильство над іншими членами сім'ї здійснюють люди, які контролюють весь сімейний бюджет. При цьому вони також вирішують яку кількість грошей отримає кожен з сім'ї. Часто такий вид насильства притаманний людям, які є єдиними, хто працює в сім'ї [5, с. 113].

Сімейне насильство демонструє реальні агресивні дії (чи погрози) фізичної, психологічної, сексуальної або економічної розправи з боку однієї особи до іншої, з якою вона має родинні або інтимні стосунки. За даними сучасних досліджень Бойко О. В. саме в сім'ї відбувається 30–40% усіх тяжких насильницьких злочинів: перше місце серед категорії потерпілих посідають особи, що загинули або отримали тілесні ушкодження на ґрунті сімейно-побутових конфліктів; жінки і діти складають 70% усіх жертв прямих насильницьких нападів, вчинених у сім'ї. Третина жінок, що піддавалися фізичному насильству, відчували симптоми характерні для посттравматичного стресового розладу, який часто призводить до зловживання алкоголем і наркотиками; у них у 4–5 разів більша потреба психіатричної допомоги і у 5 разів більше спроб самогубства, ніж в інших жінок [1].

У ході аналізу літературних джерел, розглянувши юридико-психологічну характеристику основних понять та причинно наслідкових зв'язків феномену сімейного насильства можна стверджувати що це явище яке має соціально деструктивний характер, та водночас виступає як детермінантою так і наслідком значних негативних загальносоціальних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. В. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища: автореф. дис. на здоб-тя наук. ступ. канд. соц. наук за спец-тю 22.00.03. Харків, 2003. 212 с.
2. Герасіна Л. М. Насильство як соціальна деструкція. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2015. Т. 1148, № 34. С. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2015_1148_34_7.
3. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» № 2229-VIII від 07.12.2017 року.
4. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 7 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Степаненко О., Хімченко С. Економічне домашнє насильство: визначення й питання кваліфікації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. № 45. С. 112–115. URL: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.45.24>.
6. Фізичне насильство: ознаки, причини, наслідки, отримання допомоги. Державна міграційна служба України. URL: <https://dmsu.gov.ua/news/region/15311.html>

АТРИБУЦІЯ ЗЛОЧИНУ ЯК КРИТИЧНО ВАЖЛИВА ПРОБЛЕМА КІБЕРБЕЗПЕКИ

CRIME ATTRIBUTION AS A CRITICAL CYBERSECURITY ISSUE

Павлюх О.А., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального права та процесу

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Санжарова Г.Ф., старший викладач кафедри

романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Стаття присвячена дослідженню та оцінці основних норм і правових шляхів реагування в існуючому міжнародному праві, які пропонуються для боротьби з кібератаками, зокрема проблемі атрибуції кіберзлочину. Проаналізовано особливості атрибуції кіберзлочинної діяльності та наявну практику технічної, публічної та юридичної атрибуції.

Констатовано, що спеціальні правила щодо атрибуції кібератак відсутні в міжнародному праві. Відзначено, що підстави присвоєння поведінки державі містяться в «Статтях про відповідальність за міжнародно-протиправні діяння» 2001 року. «Статті про відповідальність» не мають юридично обов'язкового характеру, оскільки є доктриною, але більшість норм набула звичаєвого характеру, що виправдовує їх застосування до кібератак. Можна стверджувати, що необхідність надійної протидії викликам динамічного середовища кіберзагроз актуалізувала розробку націлених на наступальні дії проти ворожих акторів у кіберпросторі доктрин, що припускають можливість превентивних, випереджальних дій.

Автори вважають безперечним, що в контексті міжнародної безпеки існує нагальна необхідність об'єднання глобальних зусиль по реалізації ефективного контролю за кіберінцидентами і забезпеченню відповідальної поведінки особливо державних акторів у кіберпросторі. Функція контрзаходів – спонукати державу-порушницю виконати свої міжнародні зобов'язання. Відзначено, що згідно сучасного звичаєвого міжнародного права і судової практики Міжнародного Суду випереджувальна самооборона, як частина наступальної стратегії боротьби з кіберзагрозами, не визнається контрзаходом. Держава, контрзахід якої на кібератаку згодом не проходить перевірку на законність, нестиме відповідальність за протиправність своїх дій. Зроблено висновок, що саме юридична атрибуція сприятиме загально-визнаному застосуванню норм і правил міжнародного права до кібероперацій.

Ключові слова: кіберпростір, кібербезпека, кіберзлочин, атрибуція, публічна атрибуція, юридична атрибуція кібератак.

The article is devoted to the study and evaluation of the main norms and legal ways of response in the existing international law, which are proposed to combat cyberattacks, in particular, the problem of cybercrime attribution. The peculiarities of the attribution of cybercriminal activity and the existing practice of technical, public and legal attribution are analyzed.

It was established that there are no special rules regarding the attribution of cyber attacks in international law. It was noted that the grounds for assigning conduct to the state are contained in the 2001 'Articles on Responsibility for Internationally Illegal Acts'. The 'Articles' are not legally binding as they are doctrine, but most of the norms have acquired a customary character, justifying their application to cyber attacks. It can be argued that the need for a reliable response to the challenges of the dynamic environment of cyber threats actualized the development of doctrines aimed at offensive actions against hostile actors in cyberspace, which assume the possibility of preventive, anticipatory actions.

The authors consider it indisputable that in the context of international security there is an urgent need to unite global efforts to implement effective control over cyber incidents and ensure responsible behavior, especially of state actors in cyberspace. The function of countermeasures is to induce the offending state to fulfill its international obligations. It was noted that according to modern customary international law and the judicial practice of the International Court of Justice, anticipatory self-defense, as part of an offensive strategy to combat cyber threats, is not recognized as a countermeasure. A state whose countermeasure against a cyber attack does not subsequently pass a legality check will bear responsibility for the illegality of its actions. It was concluded that it is legal attribution that will contribute to the generally recognized application of norms and rules of international law to cyber operations.

Key words: Cyberspace, Cybersecurity, Cybercrime, Attribution, Public Attribution, Legal Attribution of Cyber Attacks.

Актуальність. В останні десятиліття кіберзлочинність стає чутливим викликом міжнародному співтовариству у кіберпросторі. Кібератаки стають постійно зростаючою проблемою [1, с. 857–860; 2]. За оцінками фахівців, у 2024 році кіберзлочинність коштує світу близько 9,22 трильйона доларів, а у 2028 році очікується, що цей показник зросте до 13,82 трильйона доларів [2]. Згідно щорічному звіту Європейської агенції мережевої та інформаційної безпеки (European Network and Information Security Agency, ENISA) у вересні 2024 р. основними групами загроз кібербезпеці є програми-вимагачі та зловмисне програмне забезпечення, соціальна інженерія, загрози щодо даних і доступності (відмова в обслуговуванні), маніпулювання інформацією та втручання, а також атаки на ланцюги поставок. Найбільш зареєстрованими формами атак, на які припадає більше половини спостережуваних подій (ENISA Threat Landscape, ETL2024 базується на аналізі понад 11000 інцидентів), залишились DDoS-атаки та атаки програм-вимагачів. Галузевий аналіз показав найбільшу націленість атак на державне управління (19%) та транспорт (11%) [3]. В останні роки кіберзагрози (кібератаки ворожих держав і широкомасштабної організованої кіберзлочинності) все частіше визнаються «першим рівнем» ризику

поряд із тероризмом, міждержавними війнами, пандемією та стихійними лихами. Деякі держави та групи, які мають державну підтримку, більш-менш регулярно намагаються отримати політичні, дипломатичні, технологічні, комерційні та стратегічні переваги в кіберпросторі, насамперед завдяки несанкціонованому проникненню у мережу державного, оборонного, фінансового, енергетичного та телекомунікаційного секторів інших держав [4, с. 18; 5, с. 28]. Консенсус у розумінні загрози сприяє міжнародній співпраці у виробленні стратегії протидії та виробленні дієвих механізмів відповідальності і їх закріпленню в міжнародному праві. На міжнародному форумі з кібербезпеки, що відбувся у Києві 7–8 лютого 2024 р. за ініціатииви Національного координаційного центру кібербезпеки (НКЦК) при РНБО України і Фонду цивільних досліджень та розвитку США (CRDF Global) за участі представників Державного департаменту США, країн НАТО та ЄС, було наголошено на міжнародно-правовій відповідальності держави-аг्रेसора за кібератаки під час кібервійни, а також відзначалося, що найбільшою проблемою буде атрибуція і було запропоновано кваліфікувати кібератаки проти цивільної інфраструктури, які є частиною більшого за масштабом нападу як воєнні злочини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема-тика міжнародної відповідальності держави та атрибуції протиправних дій у міжнародному праві є надактуальною для сьогодення як з академічної, так і з практичної точок зору. Внесок сучасних вітчизняних учених в розробку понять, ознак, принципів, функцій та підстав юридичної відповідальності у міжнародному праві на загальнотеоретичному рівні підсумовано в монографії С. С. Андрейченко [6]. Кібербезпекові проблеми стають дедалі актуальнішими для будь-якої з країн світу і, безумовно, потребують правового визначення. Правознавці все частіше звертаються до вивчення досвіду протидії кіберзлочинності як на національному інституційно-законодавчому рівні окремих країн (М. Карпюк, К. Качмарек, М. Мацелик, О. Павлюх, В. Пизло, В. Санжаров та інші) [5; 7, с. 219–227; 8; 10; 11, с. 234–245; 12, с. 645–663], так і на міжнародному (О. Бодунова, А. Салій, В. Топчий та інші) [13, с. 187–194; 14, с. 330–334]. Проблема атрибуції кіберзлочинів розглянута серед іншого в статті М. Мацелика, Г. Санжарової, В. Санжарова, присвяченій національній стратегії кібербезпеки Великої Британії [5, с. 28–30]. На формування цієї стратегії, за визначенням її авторів, вплинули кібер-атаки на енергосистему України в 2015 р. [4, с. 18]. Комплексний аналіз кібератак проти систем електроенергетики України у 2015 та 2016 рр. здійснено в дослідженні В. Музики [15]. Автор довів необхідність технічної та політичної атрибуції кіберзлочинної діяльності в контексті збройного конфлікту на сході України [15, с. 116–125], визначив основні практичні кроки для ефективної атрибуції кібератак проти об'єктів критичної інфраструктури [15, с. 131–144], теоретичні та практичні проблеми щодо застосування звичаєвих норм атрибуції до кібератак [15, с. 85–95], перспективи розгляду міждержавних спорів щодо атрибуції кібератак в межах Міжнародного Суду ООН [15, с. 153–168]. Статті Ф.Дж. Еглоффа присвячені переважно проблематиці політичної атрибуції [16, с. 1–12]. Ф. Еглофф та М. Сміт описують основні етапи та наводять структуру публічної атрибуції, автори зазначають, що публічне приписування авторства є складним процесом і несе значні ризики [17, с. 1–32]. В статті «Оспорювані публічні приписи кіберінцидентів і роль наукових кіл» Ф. Еглофф розглядає проблему атрибуції на прикладі трьох кіберінцидентів (Sony Pictures в 2014, DNC в 2016 и NotPetya в 2017 р.) [18, с. 55–81]. Атрибуція займає центральне місце в політиці кібербезпеки. Вона встановлює зв'язок між технічними подіями та політичними наслідками, зменшуючи невизначеність щодо того, хто стоїть за вторгненням і якими були ймовірні наміри, зрештою створюючи «правду» про кібербезпеку з політичними наслідками [16; 19, с. 4–37; 20, с. 209–216]. Атрибуція як елемент міжнародно-протиправного діяння посідає ключове місце у категоріальному апараті права міжнародної відповідальності. Сучасні політико-правові реалії вимагають перегляду та модифікації концепції «атрибуції».

Мета статті полягає в дослідженні та оцінці основних норм і правових шляхів реагування в існуючому міжнародному праві, які пропонуються для боротьби з кібератаками, зокрема проблеми атрибуції («attribution») кіберзлочину.

Виклад основного матеріалу. Правова природа кіберпростору наразі є предметом дискусій. Безумовно, кіберпростір є частиною глобального спільного міжнародного простору, однак через те інфраструктура Інтернету є одночасно як публічною, так і приватною, його функціонування підпорядковане як національним, так і міжнародному законодавству. Міжнародний правовий режим для основних ресурсів кіберпростору поки що залишається справою майбутнього. Міжнародна відповідальність в кіберпросторі через поширеність анонімності в Мережі – за допомогою віртуальних приватних мереж (VPN), проксі-серверів, цибулевої маршрутизації тощо –

та різноманітність присутніх у кіберпросторі акторів стикається з проблемою атрибуції, визначення авторства кіберзлочинів. Набула поширення практика окремих держав використовувати посередників для здійснення таємних дій в Інтернеті; заборони міжнародних інстанцій на використання державами третіх сторін для вчинення міжнародно-протиправних дій за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій не дієві.

Атрибуція займає центральне місце в політиці кібербезпеки. Процес атрибуції включає кілька етапів і встановлює зв'язок між технічними подіями та їх політичними наслідками. Юридичній атрибуції передують технічна і публічна атрибуція. Технічна атрибуція має пов'язати кібератаку з конкретним місцем (комп'ютером) і конкретним виконавцем (особою) [19, с. 10–11; 21, с. 6–8]. Технічні можливості тривалий час були доволі обмеженими, що унеможливлювало процес встановлення виконавців кібератак та держав, що за ними стоять. Наразі обмежені ресурси держави компенсує співпраця з приватним сектором: технічні звіти компаній CrowdStrike щодо Putter Panda [19, с. 13], або Symantec відносно вірусу Stuxnet [19, с. 10; 21, с. 3]. Європейська агенція мережевої та інформаційної безпеки забезпечує виконання функції виявлення і блокування кібератак, а також локалізації їх наслідків незалежно від походження стосовно цивільних об'єктів усіх форм власності. CERT-EU (Computer Emergency Response Team) – це структура, яка виявляє кібератаки за допомогою спеціалізованої технологічної системи датчиків, встановлених на абонентських лініях доступу до серверів. У разі здійснення кібератаки спрацьовує датчик, про що оперативно сповіщається CERT-EU. Якщо CERT-EU виявляє кібератаки з ознаками злочинних дій, то відповідна інформація передається до Європейського центру з розслідування кіберзлочинів (European Cybercrime Centre, ECC), який, у свою чергу, може поінформувати про них Європейську агенцію оборони (European Defence Agency) для організації кібероперацій або Європейську службу зовнішніх справ (European External Action Service) [3; 14, с. 333]. Європейський Союз розробив та прийняв так звані Рамки для спільного дипломатичного реагування на шкідливу кібердіяльність, що наразі представляють унікальний підхід до реагування на кібератаки. Разом з тим особливості високотехнологічних рішень вимагають переробки існуючих режимів правового регулювання.

Публічна атрибуція має на меті присвоїти кібератаку конкретній державі, на яку вказують технічні та певні політичні індикатори [16, с. 1–12]. Приклад кібератаки Wannacry у 2017 році: приватні фірми протягом кількох днів атрибутили Північну Корею, за кілька місяців США та Великобританія офіційно визнали атрибуцію Північної Кореї, але публічних санкцій не було. Кібератака в Грузії в 2019 році: через чотири місяці понад 20 держав публічно офіційно приписали кібератаку росії, але не вказали конкретні правила міжнародного права, які були порушені цією кібератакою. У Звіті GGE ООН за 2015 р. зазначено, що визначення того, що кіберактивність почалася на території чи інфраструктурі держави, недостатньо для атрибуції їй такої діяльності. Досить розповсюдженими є взяття під контроль та незаконне використання кіберінфраструктури, урядової чи приватної, іншої держави для здійснення зловмисних операцій. Випадки спуфінгу за допомогою видавання себе за інші організації або використання їхніх IP-адрес, дуже важко ідентифікувати. У цьому пункті юридичну визначеність важко підтвердити заздалегідь, і кінцевий результат є небажаним з юридичної точки зору. Окремі держави все ще балансують між застосуванням міжнародного права та стратегічними і політичними міркуваннями [22, с. 195–201]. Труднощі, пов'язані з атрибуцією (приписуванням), спонукають держави до стратегії обережності, згідно з якою, через неможливість встановити атрибуцію з упевненістю, краще не посилалися на

незаконність певної кібер-діяльності, що, у свою чергу, сприяє безкарності [20, с. 209–216]. Важливим складником атрибуції кіберзлочину з точки зору міжнародного права є оприлюднення доказів, на яких ґрунтується приписування кібероперації іншій державі. Сполучені Штати стверджували через юридичного радника Державного департаменту, що не існує міжнародного зобов'язання розкривати докази до вжиття відповідних дій, схожу позицію висловлювали Велика Британія, Франція та Нідерланди. За спостереженнями Ф. Еглоффа, останнім часом деякі держави змінили свою політику реагування з боротьби з окремими кібервторгненнями на реагування в ширшому політичному контексті відносин із конкретним супротивником, що призвело до відповідей, схожих на кампанію стримування потенційних супротивників [21, с. 5]. Урядова політика відносно кіберпростору стала більш інтервенціоністською, націленою на наступальні дії проти «ворожих акторів» у кіберпросторі [4, с. 25, 51; 5, с. 30]. Інциденти кіберсаботажу чи кібершпиунства прискорили кіберозброєння. Деякі країни оголосили «кібер» п'ятою військовою сферою (після землі, моря, повітря та космосу), виділяють значні бюджети на розвиток військового кіберпотенціалу [7, с. 222–223; 5, с. 30]. Загальнодоступні документи (національні стратегії, військові доктрини, офіційні заяви) надають докази існування наступальних кіберпотенціалів майже в 50 країнах.

Першим випадком масштабної, приписуваної кібератаки на об'єкт критичної інфраструктури України під час російської війни проти України 2022 року були відсутність сигналу та збій в роботі модемів каліфорнійської фірми Viasat, яка надає послуги Інтернету через супутник. Руйнівна шкідлива програма AcidRain заразила модеми клієнтів Viasat, в тому числі модеми українських збройних сил, які частково поклалися на технологію Viasat для доступу до Інтернету у віддалених районах із незначним покриттям. Це програмне забезпечення видаляло файлові системи модемів і викликало перезавантаження пристрою, модеми не могли відновити підключення. Через три місяці, після вичерпного розслідування збою Viasat, Європейський Союз, уряди Сполученого Королівства, Сполучених Штатів, Канади та Австралії, публічно приписали збій Viasat напад російської військової розвідки (ГРУ). На сьогоднішній день не було жодних нових російських кібератак на підключену до України критичну інфраструктуру, які можна порівняти за масштабом, складністю та успіхом інциденту з Viasat [23, с. 96–121].

Підстави атрибуції (присвоєння злочинної поведінки) державі містяться в «Статтях про відповідальність за міжнародно-протиправні діяння» 2001 року [24]. У 2013 році Центр передового досвіду спільної кібероборони НАТО (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence, CCDCOE) підготував Таллінський посібник, у якому докладно розроблено імплементацію чинного міжнародного гуманітарного права щодо вступу та ведення війни (*jus ad bellum* та *jus in bello*) у кіберпросторі. У 2017 році була опублікована доповнена версія Tallinn Manual 2.0 [25]. Правила 14–18 Таллінського посібника дублюють положення «Статей», адаптуючи їх зміст до кібероперацій. Таллінський посібник розділяє позицію США та Сполученого Великої Британії щодо односторонньої реакції держави на кіберзлочин: вона має відповідати критерію розумності, відповідно до контексту в кожному конкретному випадку.

Однак, вживання однією державою контрзаходів проти кіберактивності іншої держави завжди має певний ризик: якщо згодом буде виявлено помилку в атрибуції (приписуванні), держава своєю відповіддю вчинить міжнародне протиправне діяння. «Таллінський посібник» визначив, що кібервійна регулюється тими ж міжнародними правовими рамками, які формують і обмежують інші види використання військової сили. Висновки М. В. Грушко про достатність правил «Таллінського керівництва» для атрибуції поведінки державі і відсутність необхідності подальшої розробки юридичного інструментарію атрибуції є хибними [22, с. 198]. В 2021 році CCDCOE запустив проєкт Tallinn Manual 3.0 – п'ятирічний процес перегляду існуючих норм визначення та реагування на кіберзагрози, щоб не відставати від існуючої практики застосування міжнародного права в кіберпросторі [26]. Заплановано створення міжнародного органу під назвою Агентство із захисту інформаційної інфраструктури (Agency for Information Infrastructure Protection, AIIP).

Міжнародна відповідальність держав є одним із найдавніших інститутів міжнародного права, при цьому його правові норми досі не кодифіковані і ґрунтуються, як правило, на застосуванні звичаєвих норм, що склалися на базі прецедентів і судових рішень. Виходячи з цього, на думку М. В. Грушко, юридична атрибуція кіберзлочину державі можлива «відповідно до звичаєвих форм відповідальності держави» [22, с. 196], звичаєвого міжнародного права і судової практики Міжнародного Суду. Група експертів ООН у своєму останньому звіті за 2021 рік, а також усі держави-члени ООН при ухваленні звіту відкритої робочої групи ООН (OEWG) за 2021 рік підтвердили, що існуюче міжнародне право та міжнародне гуманітарне право застосовуються до кіберпростору, необхідність заохочування міжнародної спільноти до просування міжнародних норм відповідальної поведінки держав у кіберпросторі і скоординованих відповідей на кіберінциденти в існуючих міжнародних правових рамках.

Висновки. На підставі аналізу особливостей атрибуції кіберзлочинної діяльності та наявної практики технічної, публічної та юридичної атрибуції основні висновки можна сформулювати наступним чином: 1) спеціальні правила щодо атрибуції кібератак відсутні в міжнародному праві; 2) підстави присвоєння поведінки державі містяться в «Статтях про відповідальність за міжнародно-протиправні діяння» 2001 року. «Статті про відповідальність» не мають юридичного обов'язкового характеру, оскільки є доктринами, але більшість норм набула звичаєвого характеру, що виправдовує їх застосування до кібератак; 3) в контексті міжнародної безпеки існує нагальна необхідність об'єднання глобальних зусиль по реалізації ефективного контролю за кіберінцидентами і забезпеченню відповідальної поведінки особливо державних акторів у кіберпросторі; 4) функція контрзаходів – спонукати державу-порушницю виконати свої міжнародні зобов'язання; 5) згідно сучасного звичаєвого міжнародного права і судової практики Міжнародного Суду випереджувальна самооборона, як частина наступальної стратегії боротьби з кіберзагрозами, не визнається контрзаходом; 6) держава, контрзахід якої на кібератаку згодом не проходить перевірку на законність, нестиме відповідальність за протиправність своїх дій; 7) саме юридична атрибуція сприятиме загальновизнаному застосуванню норм і правил міжнародного права до кібероперацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Кіберзлочинність: проблеми дослідження та методи правового реагування. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 18 травня 2023 р.). Одеса: вид. «Юридика», 2023. С. 857–860.
2. World Cybercrime Index. URL: <https://www.ox.ac.uk/news/2024-04-10-world-first-cybercrime-index-ranks-countries-cybercrime-threat-level> (дата звернення: 28. 09.2024).
3. ENISA Threat Landscape 2024. [130 p.]. URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2024> (дата звернення: 28.09.2024).

4. National cyber security strategy, 2016–2021. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/567242/national_cyber_security_strategy_2016.pdf (дата звернення: 26.09.2024).
5. Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Третя національна стратегія кібербезпеки Великої Британії: політика «на майбутнє» в динамічному технічному середовищі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 28–30.
6. Андрейченко С.С. Концепція атрибуції поведінки державі в міжнародному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 578 с.
7. Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Виклики сучасної кібербезпеки: інституційні і правові відповіді Німеччини. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 3 (12). С. 219–227.
8. Санжарова Г.Ф., Мацелик М.О., Санжаров В.А. Еволюція стратегії кібербезпеки Німеччини протягом останніх трьох десятиліть: інституційний та правничий виміри. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: матеріали IV Міжнародної наукової конференції, м. Суми, 31 березня 2023 р. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 71–73.
9. Shevchenko A.E., Pavliukh O.A., Sanzharova G.F. Germany's National Legal Framework in the Field of Cyber Security. *International scientific conference «Topical issues of modern jurisprudence»: conference proceedings (April 5–6, 2023. Częstochowa, Republic of Poland)*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. P. 38–41.
10. Шевченко А.Є., Павлюх О.А., Санжаров В.А. Питання кібербезпеки в сучасному італійському законодавстві: національний безпечовий периметр. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: матеріали IV Міжнародної наукової конференції, м. Суми, 31 березня 2023 р. Вінниця, 2023. С. 80–82.
11. Karpiuk M. The Cybersecurity Strategy of the Republic of Poland as a Source of Internal Law. *Cybersecurity and Law*. 2024. Vol.12 (2). P. 234–245.
12. Karpiuk M., Pizlo W., Kaczmarek K. Cybersecurity Management – Current State and Directions of Change. *International Journal of Legal Studies*. 2023. Vol. 14 (2). P. 645–663.
13. Топчій В.В., Бодунова О.М. Система кримінальних правопорушень у сфері інформаційних технологій: міжнародно-правовий вимір. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 1 (10). С. 187–194.
14. Салій А.Я. Особливості відповідальності за кібератаки в країнах ЄС. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. 2024. Вип. 81 (2). С. 330–334.
15. Музика В.В. Атрибуція кібератак проти об'єктів критичної інфраструктури: визначення основних проблем та шляхів їх вирішення: дис. ... д-ра філософії: за спеціальністю 081 «Право». Одеса, 2021. 219 с.
16. Egloff F.J. Public attribution of cyber intrusions. *Journal of Cybersecurity*. 2020. Vol. 6 (1). P. 1–12.
17. Egloff F.J., Smeets M. Publicly attributing cyber attacks: a framework. *Journal of Strategic Studies*. 2021. Vol. 46 (4). P. 1–32.
18. Egloff F.J. Contested public attributions of cyber incidents and the role of academia. *Contemporary Security Policy*. 2020. Vol. 41 (1). P. 55–81.
19. Rid T, Buchanan B. Attributing cyber attacks. *Journal of Strategic Studies*. 2015. Vol. 38 (1–2). P. 4–37.
20. Сурілова О.О. Публічна атрибуція кібератак державами-членами ЄС та застосування кіберсанкцій союзом щодо кібератак, які становлять загрозу ЄС та його членам. *Правова держава*. 2021. № 43. С. 209–216.
21. Egloff F., Cavelti M. Attribution and Knowledge Creation Assemblages in Cybersecurity Politics. *Journal of Cybersecurity*. 2021. Vol. 7 (1). P. 1–12.
22. Грушко М.В. Атрибуція кібератак як передумова забезпечення відповідальної поведінки в кіберпросторі. *Правова держава*. 2021. № 43. С. 195–201.
23. Givens A.D., Gorbachevsky M., Biernat A. How Putin's Cyberwar Failed in Ukraine. *Journal of Strategic Security*. 2023. Vol. 16 (2). P. 96–121.
24. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, November 2001, Supplement No.10 (A/56/10), chp.IV.E.1. (114 p.) URL: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.
25. Tallinn manual 2.0 on the international law applicable to cyber operations / ed. M.N. Schmitt. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
26. Responsible state behaviour in cyberspace and cyber conflicts: open issues. <https://dig.watch/topics/cyberconflict>.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРАДІЖКУ, ВЧИНЕНУ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО АБО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

CERTAIN ASPECTS OF CRIMINAL PROSECUTION FOR THEFT COMMITTED DURING A STATE OF WAR OR STATE OF EMERGENCY

Сподарик Ю.В., доктор філософії,
асистент кафедри міжнародного та кримінального права

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

У статті аналізуються окремі аспекти притягнення до кримінальної відповідальності за крадіжку, вчинену в умовах дії воєнного або надзвичайного стану. Досліджено погляди науковців, щодо змін внесених законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» № 2117-IX від 03.03.2022 року. Розглянуто поняття та ознаки таких категорій як «крадіжка», «воєнний стан», «надзвичайний стан». Зроблено акцент на тому, що законодавець передбачив ознаку «вчинення в умовах воєнного або надзвичайного стану» як кваліфікуючу лише для певних видів кримінальних правопорушень, а тому існує необхідність у розширенні переліку діянь, за які повинна наставати відповідальність у разі їх вчинення в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Опрацьовано дискусійні моменти щодо необхідності та доцільності існування такої кваліфікуючої ознаки як «вчинення дій в умовах воєнного або надзвичайного стану» для певних видів майнових кримінальних правопорушень. З'ясовано причини, що передували появі зазначеної нововведеної кваліфікуючої ознаки. Доведено здебільшого відсутність зв'язку між крадіжкою та правовим режимом воєнного стану, окрім факту, що крадіжки вчиняються власне під час його дії, тобто відповідні діяння могли б бути вчинені в мирний час також.

Проаналізовано декілька справ, що з'явилися у Єдиному державному реєстрі судових рішень після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України. Розглянуто ряд вироків та покарань за вчинені кримінальні правопорушення. Зроблено порівняння кримінальних покарань за вбивства та крадіжки вчинені в умовах дії воєнного або надзвичайного стану. У результаті чого з'ясовано неспівмірність покарання за ч. 4 ст. 185 Кримінального кодексу України діяння у виді крадіжки. Запропоновано переглянути законодавцю положення ч. 4 ст. 185 Кримінального кодексу України з урахуванням реальних обставин та наявної судової практики.

Ключові слова: крадіжка, воєнний стан, надзвичайний стан, позбавлення волі.

The article analyzes certain aspects of bringing criminal responsibility for theft committed during a state of war or state of emergency. The views of scientists regarding the changes introduced by the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code of Ukraine on Strengthening Liability for Looting" No. 2117-IX dated 03.03.2022 were studied. Concepts and signs of such categories as "theft", "martial law", "state of emergency" are considered. Emphasis is placed on the fact that the legislator provided the feature "commitment under state of war or state of emergency" as qualifying, only for certain types of criminal offenses, and therefore there is a need to expand the list of acts, for which responsibility should arise in case of their commission under state of war or state of emergency.

Discussed points regarding the necessity and expediency of the existence of such qualifying feature as "taking actions in conditions of state of war or state of emergency" for certain types of property criminal offenses have been worked out. The reasons that preceded the appearance of the specified newly introduced qualifying feature have been clarified. It has been proven that there is mostly no connection between theft and the legal regime of martial law, except for the fact that thefts are committed during its action, that is, the corresponding acts could have been committed in peacetime as well.

Several cases that appeared in the Unified State Register of Court Decisions after the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine were analyzed. A number of verdicts and punishments for committed criminal offenses were considered. A comparison of criminal punishments for murders and thefts committed during a state of war or state of emergency was made. As a result, the disproportionality of the punishment under Part 4 of Art. 185 of the Criminal Code of Ukraine for theft was found out. It is suggested that the legislator should revise the provisions of Part 4 of Art. 185 of the Criminal Code of Ukraine, taking into account the real circumstances and existing court practice.

Key words: theft, martial law, state of emergency, deprivation of liberty.

Постановка проблеми. У зв'язку із початком повномасштабного вторгнення росії на територію України, наша держава змушена була захищатись, не лише зброєю, але і шляхом законодавчих змін. Такий крок є доволі логічним, адже реалії змінюються і законодавство повинне не відставати. Зрозуміло що зміни торкнулись і майнових кримінальних правопорушень, так як є немало тих хто хоче «нажитись», а тим більше у такий складний для держави час. Законодавець поспішно зреагував, та посилив кримінальну відповідальність за ряд майнових кримінальних правопорушень, зокрема і за «крадіжку» та водночас передбачив кваліфікуючу ознаку «вчинення дії в умовах воєнного або надзвичайного стану» у ч. 4 ст. 185 КК України.

Здавалось би, такі законодавчі зміни дадуть можливість забезпечити більш справедливую кримінально-правову реакцію держави, зокрема щодо численних задокументованих кримінальних правопорушень російських військових, які грабують покинуті будинки, магазини та інше. Проте, як показує судова практика, це посилення відповідальності стосується виключно громадян України. І, як видається, така реакція держави є не найбільш вдалою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кримінальної відповідальності за кримінальні право-

порушення проти власності, зокрема крадіжки, висвітлені у працях П. Андрушка, М. Бажанова, Н. Гуторової, О. Дудорова, В. Смельянова, М. Коржанського, П. Матишевського, М. Мельника, П. Михайленка, В. Навроцького, М. Хавронюка та інших.

Метою статті є з'ясування окремих аспектів притягнення до кримінальної відповідальності за крадіжку, вчинену в умовах дії воєнного або надзвичайного стану.

Виклад основного матеріалу. Після початку повномасштабного вторгнення росії на територію України, кількість кримінальних правопорушень проти власності різко зросла. У зв'язку з цим 03.03.2022 року Верховною Радою України було ухвалено закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» № 2117-IX [1]. Не зважаючи на те, що у назві цього закону йдеться про посилення відповідальності за мародерство, по суті, закон окрім ст. 432 «Мародерство», посилив відповідальність за кримінальні правопорушення, передбачені: ст. 185 «Крадіжка», ст. 186 «Грабіж», ст. 187 «Розбій», ст. 189 «Вимагання», ст. 191 «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» Кримінального кодексу України такою кваліфікуючою

ознакою, як «вчинення дій в умовах воєнного або надзвичайного стану» [2, с. 126].

Так, як стаття присвячена дослідженню такого майнового кримінального правопорушення як «крадіжка», варто відразу дати визначення цього поняття. Відтак, відповідно до ч. 1 ст. 185 Кримінального кодексу України крадіжка – це таємне викрадення чужого майна [3], яка в мирний час (до введення правового режиму воєнного стану) у випадку відсутності кваліфікуючих ознак, що переводили її в площину інших частин, вважалася проступком, санкцією за відповідні діяння було передбачено покарання від штрафу (17 тисяч гривень) до обмеження волі строком до 5 років.

Однак, як було вище зазначено, після 03.03.2022 року, ч. 4 ст. 185 Кримінального кодексу України було доповнено, а саме тим, що крадіжка «вчинена у великих розмірах чи в умовах воєнного або надзвичайного стану», карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років. Таким чином, по своїй суті ч. 1 ст. 185 Кримінального кодексу України тимчасово, на період дії воєнного стану, замінилась на частину 4, в незалежності від того, що саме особа фактично протиправно таємно привласнила собі (чи то незначну кількість продуктів з магазину, чи то цінне майно, що підпадає під кваліфікаційну ознаку «у великих розмірах»). В результаті проста крадіжка (мається на увазі без кваліфікуючих ознак) з проступку переросла в тяжкий злочин.

Щоправда, варто наголосити що 18.07.2024 року Верховна Рада України ухвалила законопроект про підвищення суми крадіжок, за які передбачена кримінальна відповідальність. Проект закону № 11068 підтримали 243 депутати, і вже від 09.08.2024 він набув чинності [4]. Відтепер, сума крадіжки, за яку наступає кримінальна відповідальність становить 3 028 грн (було 302,8 грн). А це суттєва відмінність і як показує судова практика (яка буде проаналізована нижче), така зміна була необхідною, так як Єдиний державний реєстр судових рішень містить значну кількість вироків, за якими винним призначається покарання неспівмірне з їх крадіжкою.

Очевидно, що з огляду на сучасні виклики та загрози, викликані війною, до Кримінального кодексу України вносяться зміни і доповнення, які, за задумом законодавців, мають вдосконалити кримінальне законодавство. Проте, чи вдалося досягти цієї мети? – це питання залишається дискусійним. Нові зміни спричинили чимало проблем, які потрібно буде вирішувати на практиці. Законодавець допустив чимало помилок, що погіршують кримінально-правовий захист суспільних відносин від суспільно небезпечних діянь. На це неодноразово вказували науковці. Важко не погодитися з тим, що «навіть в умовах воєнного стану швидкі зміни до КК не є виправданими, оскільки помилки, допущені законодавцем, можуть призвести або вже призводять до порушення прав людини, невизначеності правової кваліфікації діянь, затримки досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ. З прийняттям нових змін до КК за пришвидшеною процедурою виникає все більше неоднозначностей і непередбачуваностей» [5].

Варто погодитись із зазначеною вище думкою, водночас треба зауважити, що шукати помилки набагато легше, аніж знаходити шляхи їх виправлення. Тому, залишимо це питання відкритим і перейдемо до більш детального аналізу нововведеної кваліфікуючої ознаки «вчинення дій в умовах воєнного або надзвичайного стану». Для початку пропонується з'ясувати, що таке «воєнний» та «надзвичайний» стан, отож: відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 року воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам

державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [6].

Водночас, згідно зі ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 року надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [7].

Поява такої кваліфікуючої ознаки як «вчинення дій в умовах воєнного або надзвичайного стану» є вочевидь зрозумілою, однак як вірно підмітив Р. О. Мовчан, виникає питання, чому ця обставина передбачена лише у п'яти кримінальних правопорушеннях проти власності (ч. 4 ст. 185, ч. 4 ст. 186, ч. 4 ст. 187, ч. 4 ст. 189, ч. 4 ст. 191 КК України)? Чому вона не впливає на кваліфікацію, наприклад, шахрайства (ст. 190 КК України), а також викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262 КК України), незаконного заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України), інших кримінальних правопорушень? З огляду на це, вчений наголошує на необхідності розширення переліку діянь, відповідальність за які повинна наставати у разі їх вчинення в умовах воєнного або надзвичайного стану [8, с. 285]. Це дає підстави стверджувати про необхідність застосування науково-обґрунтованого підходу щодо включення досліджуваних обставин в окремі склади кримінальних правопорушень.

У зв'язку зі змінами в законодавстві, у наукових колах все частіше почало підніматись питання, а чи взагалі простежується зв'язок між таким кримінальним правопорушенням як крадіжка та воєнний стан? На це питання немає однозначної відповіді. Одні вчені, такі як О. О. Кравчук та Г. Д. Михайленко вважають, що майнові кримінальні правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть відбуватися як у районах бойових дій, тимчасової окупації або проходів військ, так і за їх межами. Наприклад, до таких кримінальних правопорушень слід відносити викрадення майна осіб, які переїжджають у безпечніші регіони України або тимчасово залишили свої домівки без нагляду для укриття. Проте, якщо кримінальне правопорушення скоєно в період воєнного стану, але поза зазначеними територіями і без використання його умов, застосування обтяжуючих кваліфікуючих ознак є сумнівним. Вчені зазначають, що це тлумачення узгоджується з метою посилення кримінальної відповідальності, викладеною в пояснювальній записці до Закону № 2117-IX [9].

А. А. Вознюк, однак, не погоджується з таким диференційованим підходом. По-перше, він зазначає, що буквально тлумачення цієї кваліфікуючої ознаки вказує на те, що для її застосування достатньо наявності умов воєнного стану, а не їх безпосереднього використання під час вчинення кримінального правопорушення. По-друге, розширення кримінальної відповідальності відбувається, коли ця ознака застосовується до всіх кримінальних правопорушень, скоєних під час воєнного стану, незалежно від місця їх вчинення. Це дозволяє притягати до відповідальності й тих осіб, які скоїли кримінальні правопорушення поза територіями, де введено воєнний стан (якщо він діє в окремих регіонах України) [10, с. 313].

На думку Р. О. Мовчана, за ч. 4 ст. 185, 186, 187, 189, 191 КК України, як такі, «що вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану», мають кваліфікуватися будь-які передбачені диспозиціями цих норм діяння, вчинені у відповідних умовах – незалежно від місцевості та обставин їхнього вчинення, тобто того, чи були вони безпосереднього пов'язані з використанням згаданих умов [8, с. 285]. Вчений також зауважує, що кваліфікація будь-яких злочинів проти власності, вчинених під час воєнного стану, навіть якщо вони не пов'язані з використанням його умов, за частинами четвертими відповідних статей Особливої частини КК навряд чи є доцільною [8, с. 283–284].

Здебільшого, далеко не всі науковці погоджуються із законодавчими змінами щодо визнання певних обставин такими, що впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення. Наприклад, М. І. Хавронюк вважає, що цілком достатніми були покарання за крадіжку, грабіж, вимагання та інші кримінальні правопорушення, до згаданих вище змін. Окрім того, у ст. 67 КК уже передбачено обтяжуючу обставину за «вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану». Проблема, на його думку, полягає не у м'якості покарань, а в тому, що не всі кримінальні правопорушення розкриваються, а викриті кримінальні правопорушники не завжди засуджуються і не здійснюють реституцію чи компенсацію [5].

О. О. Кравчук та Д. Г. Михайленко вважають, що закон від 03.03.2022 року дає можливість забезпечити більш справедливую кримінально-правову реакцію держави, зокрема щодо численних задокументованих кримінальних правопорушень російських військових, які грабують покинуті будинки, магазини та навіть викрадають курей у мирних жителів [9]. Проте, як показує судова практика, це посилення відповідальності стосується виключно громадян України.

Варто зазначити, що в Україні загалом під час війни не було зафіксовано значного зростання кількості кримінальних правопорушень проти власності (хіба що відразу після початку повномасштабного вторгнення). Це можна пояснити кількома факторами: 1) активною громадянською позицією українців, які самостійно затримували осіб, що скоювали крадіжки; 2) значним посиленням кримінальної відповідальності за деякі кримінальні правопорушення проти власності через визнання їх скоєння в умовах воєнного або надзвичайного стану обтяжуючою обставиною (ч. 4 ст. 185–187, ч. 4 ст. 189, ч. 4 ст. 191 КК); 3) високим рівнем прихованості цих кримінальних правопорушень через труднощі їх реєстрації та розслідування, особливо на окупованих територіях, про що свідчать повідомлення засобів масової інформації, включаючи численні випадки крадіжок з житла, вивезення зерна, металу та гуманітарної допомоги [10, с. 314].

Однак, певна кількість у Єдиному державному реєстрі судових рішень все ж. Пропонується розглянути декілька з них:

1. Рівненським міським судом від 30.01.2024 року у справі № 569/3055/23 чоловіка було засуджено за ч. 4 ст. 185 КК України до позбавлення волі на строк 3 роки і 7 місяців (із застосуванням ст. 69 КК України)

за крадіжку підгузків «Huggies» загальною вартістю 356, 72 грн (варто зауважити, що кримінальне правопорушення не було закінчене, так як його затримали громадяни). Сума збитків 356, 72 грн. [11].

2. Стрийським міськрайонним судом Львівської області від 20.03.2023 року у справі № 456/4558/22 чоловіка було засуджено до позбавлення волі на 7 років за ч. 4 ст. 185 КК України за крадіжку п'яти пачок цигарок у місті Стрий. Сума збитків, за які посадили зловмисника – 556 гривень [12].

3. Івано-Франківським міським судом Івано-Франківської області від 19.10.2023 року у справі № 344/4530/23 чоловіка було засуджено до позбавлення волі на 5 років та 6 місяців за ч. 4 ст. 185 КК України, так як обвинувачений, перебуваючи в торговому залі крамниці, викрав із торгових стелажів засоби гігієни та продукти харчування, та помістив їх у куртку, в яку був одягнутий. Пройшовши касову зону магазину, його зупинили працівники торгівельного закладу. Сума збитків, які міг отримати магазин – 678, 32 грн [13].

4. Луцьким міськрайонним судом Волинської області від 11.07.2022 року у справі № 161/7688/22, чоловіка було засуджено до 5 років позбавлення волі за крадіжку 4 плиток шоколаду «Мілка» на суму 300 грн. Обвинувачений відшкодував завдані збитки, однак чоловік мав судимості, тому суд вирішив призначити настільки суворе покарання [14].

Як бачимо досить легко карають тих хто краде шоколадки та памперси, водночас, досить тяжко притягнути до відповідальності інших.

Наприклад, Переяслав-Хмельницький міськрайонний суд Київської області у справі № 373/2237/19 від 25.05.2023 року оголосив вирок фігурантам справи про вбивство в Переяславі-Хмельницькому 5-річного Кирила. Хлопчика у 2019 році з вогнепальної зброї поранили нетверезі патрульні. Дитина померла в лікарні. Експоліцейському Івану Приходьку призначили покарання у виді 4-ох років позбавлення волі за неумисне вбивство, плюс мільйон гривень моральної шкоди [15].

В іншому випадку Личаківський районний суд м. Львова у справі № 463/7679/22 від 15.05.2023 року призначив покарання у виді позбавлення волі на строк 8 років чоловіку за вбивство цивільної дружини. Під час розп'явання алкоголю він побив співмешканку до смерті. Його визнали винним в умисному вбивстві [16].

З огляду змісту представлених вироків судів вбачається, що обставини вчинення винними особами крадіжок жодним чином не пов'язані з правовим режимом воєнного стану (окрім звичайно того факту, що усі вони вчинені під час його дії), тобто відповідні діяння могли б бути вчинені в мирний час також. Таким чином, можна дійти до висновку, що війна або запровадження правового режиму воєнного стану не впливає на полегшення вчинення відповідних діянь. В результаті випливає логічне запитання: яка різниця між крадіжкою здійсненою в мирний час та крадіжкою вчиненою в умовах правового режиму воєнного стану, якщо вона, для прикладу, була вчинена на території де бойові дії не відбуваються?

І справді, з огляду на зазначені вище вирокі, по суті, тисячі людей можуть бути позбавлені волі на строк від 5 до 8 років за відносно дрібне правопорушення. Адже призначення покарання у виді позбавлення волі від 5 до 8 років за крадіжку пляшки алкоголю чи цигарок не витримує жодної критики. Так як із 09.08.2024 набрав чинності закон про декриміналізацію крадіжок на суму до 3028 грн, варто сподіватись що ситуація покращиться і кількість справ про викрадення з полиць магазинів продуктів зменшиться. Однак, тепер виникне ситуація, коли людина вкраде на 3027 грн – вона повинна буде оплатити штраф (бо це є адміністративним правопорушенням), а якщо сума крадіжки становитиме 3029 грн, то її треба позбавити волі на строк від 5 до 8 років.

Проблема також полягає в тому, що без змін держава може втратити сотні мільйонів гривень на утримання осіб,

засуджених за незначні крадіжки, у в'язницях. І це відбувається в той час, коли Україна стикається з величезними бюджетними труднощами і кожна додаткова копійка повинна бути спрямована на протидію агресору.

І до того ж, варто зазначити, що для осіб, які вчинили крадіжку, що є кримінально караною, не передбачено можливості під час досудового слідства бути під заставою чи на особистих зобов'язаннях – їх обов'язково беруть під варту. Це, безсумнівно, створює додаткове навантаження на пенітенціарну систему. Втім, є важливий момент. Відповідно до ч. 1 ст. 616 КПК України підозрюваний, обвинувачений, який під час досудового розслідування або судового розгляду тримається під вартою, має право звернутися до прокурора з клопотанням про скасування цього запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період [17].

З огляду на все вищенаведене, можна дійти висновку, що законодавцю варто адаптувати чинне кримінальне законодавство до сучасних умов війни та реалій, що склалися, шляхом внесення відповідних змін до ч. 4 ст. 185 КК України. До того ж, такі жорсткі норми навряд чи сприятимуть виправленню правопорушників або запобіганню кримінальним правопорушенням.

Висновки. Стосовно доцільності визнання певних обставин кваліфікуючими або особливо кваліфікуючими

ознаками для деяких злочинів, слід врахувати, що під час подій, які призводять до введення воєнного стану, як-от війни, правоохоронні органи повинні зосереджувати свої зусилля на захисті держави, її незалежності та територіальної цілісності. Відповідно, вони не можуть витрачати свої ресурси на менш пріоритетні питання. Значна частина кримінальних правопорушень проти власності в Україні стосується дрібних крадіжок, які зазвичай кваліфікуються за ч. 1 ст. 185 КК. Однак ігнорувати такі правопорушення під час війни також неможливо, оскільки в цих умовах активізуються як професійні злочинці, так і звичайні громадяни, які використовують такі обставини, як окупація, пошкодження будівель чи відсутність охорони, для масових крадіжок, що в контексті війни називають мародерством. Це ще більше ускладнює ситуацію в країні.

Проведене дослідження у цій статті, дає підстави вважати, що чинна редакція ч. 4 ст. 185 КК України є доволі некоректною, оскільки крадіжка, вчинена в мирний час і крадіжка під час воєнного стану на території, віддаленій від бойових дій, фактично не відрізняються за своєю суттю. Крадіжка на території, що знаходиться далеко від фронту, не становить більшої суспільної небезпеки, ніж крадіжка, вчинена без воєнного стану. Враховуючи це, пропонується переглянути відповідне положення ч. 4 ст. 185 КК України з урахуванням реальних обставин та наявної судової практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України від 03.03.2022 р. № 2117-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text>.
2. Борбуль І. Відповідальність за мародерство та інші злочини проти власності під час воєнного стану. Завдання кримінального права в умовах надзвичайного стану: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 2022. С. 136.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 15.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за дрібне викрадення чужого майна № 11068 від 08.03.2024 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-kodeksu-ukraini-pro-administrativni-pravoporushennya-shchodo-posilennya-vidpovidalnosti-za-dribne-vikradennya-chuzhogo-mayna>.
5. Хавронюк М. І. Помилки у законах воєнного часу щодо змін Кримінального кодексу України. 2022. URL: <https://uplan.org.ua/pomylyk-u-zakonakh-voiennoho-chasu-shchodo-zmin-kryminalnoho-kodeksu-ukrainy/>.
6. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
7. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16 берез. 2000 р. № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
8. Мовчан Р.О. Аналіз законодавчого рішення про посилення кримінальної відповідальності за мародерство. Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання. 2022. № 1. С. 281–285. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.52>.
9. Кравчук О., Михайленко Д. Воєнний стан як обставина, яка впливає на кваліфікацію злочину та призначення покарання. Юридична практика. 12.03.2022. URL: <https://pravo.ua/voennyi-stand-iak-obstavyna-iaka-vplyvaie-na-kvalifikatsiiu-zlochynu-ta-pryznachenniapokarannia/>.
10. Вознюк А.А. Воєнний та надзвичайний стан як обставини, що впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення або призначення покарання. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2022. С. 308-317. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2022/69.pdf.
11. Вирок Рівненського міського суду від 30.01.2024 року у справі № 569/3055/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116759302>.
12. Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 20.03.2023 року у справі № 456/4558/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648904>.
13. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 19.10.2023 року у справі № 344/4530/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114346448>.
14. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 11.07.2022 року у справі № 161/7688/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190991>.
15. Вирок Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 25.05.2023 року у справі № 373/2237/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111085239>.
16. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 15.05.2023 року у справі № 463/7679/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110866249>.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 12 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>.

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13: 34.037(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/74>

СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ DE LEGE LATA TA DE LEGE FERENDA

SYSTEM OF LEGAL RESPONSIBILITY OF JUDICIAL EXPERTS DE LEGE LATA AND DE LEGE FERENDA

Андрешко О.В., д.ю.н., доцент,

доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті висвітлюються проблемні питання формування теоретичної конструкції системи юридичної відповідальності судових експертів на основі аналізу чинного законодавства України. *De lege lata* таку систему складають наступні види юридичної відповідальності: кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, матеріальна відповідальність, процесуальна відповідальність. Також окреслюються деякі проблеми реалізації окремих галузевих видів юридичної відповідальності судових експертів.

Так, дисциплінарна відповідальність приховує небезпечні для експерта дисциплінарні наслідки – залишитися без роботи при застосуванні одного з двох стягнень: тимчасове, строком до одного року, зупинення строку дії документа, що підтверджує наявність кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю; або позбавлення кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю.

Спеціального закону про цивільно-правову та матеріальну відповідальність судових експертів немає, але ці види відповідальності можуть наступати на загальних положеннях про цивільну деліктну відповідальність, законодавство про працю, про державну службу чи інші види публічної служби.

Автор вважає, що на заміну застарілій концепції адміністративної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі (інших видах провадження) повинна постати новітня концепція процесуальної відповідальності. Законодавча трансформація інституту адміністративної відповідальності за правопорушення в юридичному провадженні у процесуальну відповідальність не тільки можлива, а й своєчасна та необхідна для усунення суперечливого дуалістичного законодавчого механізму охорони процесуальних правовідносин від правопорушень невеликої суспільної небезпеки. Роздвоєння цієї відповідальності призводить не до її ефективності, а до безвідповідальності.

На основі *de lege ferenda* в статті пропонується нова система юридичної відповідальності судових експертів, що виключала б їх адміністративну юридичну відповідальність, а саме: кримінальна, дисциплінарна, цивільно-правова, матеріальна та процесуальна відповідальність.

Ключові слова: юридична відповідальність судових експертів, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, матеріальна відповідальність, процесуальна відповідальність.

The article highlights the problematic issues of forming the theoretical construction of the system of legal responsibility of judicial experts based on the analysis of the current legislation of Ukraine. *De lege lata*, such a system consists of the following types of legal responsibility: criminal responsibility, administrative responsibility, disciplinary responsibility, civil responsibility, material responsibility, procedural responsibility. It also outlines some problems of the implementation of certain branch types of legal responsibility of judicial experts.

Thus, disciplinary responsibility hides dangerous disciplinary consequences for the expert – being out of work upon application of one of two sanctions: temporary, for a period of up to one year, suspension of the validity of the document confirming the availability of the qualification of a forensic expert in the relevant expert specialty; or deprivation of the qualification of a forensic expert in the relevant expert specialty.

There is no special law on the civil and material responsibility of forensic experts, but these types of responsibility may supersede the general provisions on civil tort responsibility, labor legislation, civil service or other types of public service.

The author believes that the outdated concept of administrative responsibility for offenses in criminal proceedings (other types of proceedings) should be replaced by the newest concept of procedural responsibility. The legislative transformation of the institution of administrative responsibility for offenses in legal proceedings into procedural responsibility is not only possible, but also timely and necessary to eliminate the contradictory dualistic legislative mechanism for the protection of procedural legal relations from offenses of minor public danger. The bifurcation of this responsibility leads not to its effectiveness, but to irresponsibility.

Based on *de lege ferenda*, the article proposes a new system of legal responsibility of judicial experts, which would exclude their administrative legal responsibility, namely: criminal, disciplinary, civil, material and procedural responsibility.

Key words: legal responsibility of judicial experts, criminal responsibility, administrative responsibility, disciplinary responsibility, civil legal responsibility, material responsibility, procedural responsibility.

Актуальність. Важливою юридичною гарантією виконання обов'язків судовими експертами є інститут їх юридичної відповідальності. Однак, щодо системи цієї юридичної відповідальності в літературі висловлюються різні думки. Передумовами різних наукових підходів до системи юридичної відповідальності судових експертів насамперед є відсутність чіткої законодавчої визначеності цього питання за останні роки, тому авторами часто звучить число її елементів. Приміром указується лише три види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна та дисциплінарна [1, с. 552].

У 2022 році у зв'язку із внесеними змінами Законом № 2716-IX від 03.11.2022 остаточно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу» [2] було записано: «Судовий експерт на підставах та в порядку, передбачених законодавством, може бути притягнутий до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності». До 2017 року указана стаття містила текст, слова якого позначали систему відповідальності судового експерта: «дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності». Згідно із Законом № 2147-VIII від

03.10.2017 ці слова були замінені словом «юридичної відповідальності», аж до 2022 року.

Ні попередня, ні нинішня редакції ст. 14 Закону України «Про судову експертизу» не дають нам повного *appropriare* уявлення про систему юридичної відповідальності судових експертів.

Метою цієї статті є дослідження системи юридичної відповідальності в контексті положень чинного законодавства України, а також особливостей реалізації того чи іншого виду юридичної відповідальності щодо процесуальної фігури – судового експерта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтями цієї публікації стали наукові праці, таких авторів, як: Є. Є. Демидова, О. М. Домашенко, А. В. Дудич, І. А. Колеснікова, К. В. Латиш, Б. П. Суржан та ін. Однак, ці праці містять дискусійні результати, а проблема юридичної відповідальності потребує свого подальшого дослідження.

Виклад основних результатів дослідження. Вважаємо, що судові експерти за результатами невиконання чи неналежного виконання своїх судово-експертної діяльності та інших процесуальних обов'язків можуть бути притягнуті до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової, матеріальної та процесуальної відповідальності. Названі види юридичної відповідальності й складають систему юридичної відповідальності судових експертів. Далі спробуємо дослідити в межах цієї статті ці види юридичної відповідальності.

Кримінальна відповідальність. Цей вид юридичної відповідальності загалом не викликає заперечень, оскільки така відповідальність прямо передбачена в окремих статтях КК України [3]: за завідомо неправдивий висновок експерта (ст. 384); за відмову експерта без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ст. 385); за розголошення без письмового дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила оперативно-розшукову діяльність, даних оперативно-розшукової діяльності або досудового розслідування судовим експертом, попередженим в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані (ст. 387); за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди (ст. 368).

Проблемними питаннями кримінальної відповідальності судових експертів насамперед є питання кваліфікації їх діянь, а саме, визначення, що таке «завідомо неправдивий висновок», «поважні причини відмови від виконання обов'язків».

Адміністративна відповідальність експертів передбачена в КупАП [4] за неповагу до суду, що виразилася в невідкоренні судового експерта розпорядженню головуєчого чи в порушенні порядку під час судового засідання, а так само вчинення дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил (ч. 1 ст. 185-3); за злісне ухилення експерта, перекладача від явки в суд (ч. 3 ст. 185-3); за неповагу до Конституційного Суду України з боку експерта, інших учасників конституційного провадження, залучених Конституційним Судом України до участі у справі, що виразилася у злісному ухиленні від явки на засідання, пленарне засідання Сенату, Великої палати Конституційного Суду України або в невідкоренні цих та інших осіб розпорядженню головуєчого чи в порушенні порядку під час таких засідань (ч. 5 ст. 185-3); за злісне ухилення експерта від явки до органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування (ст. 185-4). Можлива адміністративна відповідальність судових експертів й за розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 185-11), якщо такі відомості стали відомими під час професійної діяльності, а у разі шкоди здоров'ю особи, взятої під захист, чи якщо такі дії спричинили смерть особи, взятої під захист, або інші тяжкі наслідки, повинна наставати й кримінальна відповідальність за ст. 381 КК України.

Дисциплінарна відповідальність – самий складний у теоретичному та практичному вимірах вид юридичної відповідальності, який не має своєї відокремленої теорії

та галузі права, а існує в теоріях інших галузей права, насамперед адміністративного та трудового. Щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності судових експертів, то до минулого року практика йшла по шляху застосування підзаконних нормативно-правових актів, про недопустимість чого у 2022 році Верховним Судом висловлено наступну правову позицію: «Закону, який би передбачав відповідальність експерта за вчинення дисциплінарного правопорушення під час здійснення ним експертної діяльності, немає. Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів № 301/5 з огляду на вимоги Конституції України не може підміняти закон, який би визначав склад правопорушення як підставу притягнення особи до дисциплінарної відповідальності та заходи державно-примусового впливу на його вчинення» [5].

Наприкінці 2022 року нова редакція ч. 3 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу» вже визначала дванадцять складів дисциплінарних проступків, що відображають істотні порушення експертом правил професійної діяльності.

При застосуванні дисциплінарної відповідальності судових експертів крайній дисциплінарний проступок («12) невиконання або неналежне виконання судовим експертом без поважних причин покладених на нього обов'язків, що стало підставою для постановлення судом окремої ухвали, в якій порушено питання щодо дисциплінарної відповідальності судового експерта») породжує три квестії: 1) «невиконання або неналежне виконання судовим експертом без поважних причин покладених на нього обов'язків...» – це законодавчо невизначене формулювання, оцінке, під нього можливо запровадити будь-що, в науці такі формулювання піддані справедливій критиці; 2) у кримінальному судочинстві відсутній інститут окремих ухвал; 3) суд в інших видах судочинства вправі сам визначати вид відповідальності (адміністративна чи дисциплінарна), який застосовувати до судового експерта. Тут дисциплінарна відповідальність приховує небезпечні для експерта дисциплінарні наслідки – залишитися без роботи при застосуванні одного з двох стягнень: тимчасове, строком до одного року, зупинення строку дії документа, що підтверджує наявність кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю; або позбавлення кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю.

Цивільно-правова відповідальність. Спеціального закону про цивільно-правову відповідальність судових експертів немає. На нашу думку, така може виникати з двох підстав: 1) з договірних зобов'язань судових експертів по проведенню експертних досліджень в інтересах інших осіб (ч. 1 ст. 7-1; п. 6 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»); 2) з відшкодування шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю судових експертів, керівників експертних установ (ст. 1173 ЦК України) [6], або ж відшкодування шкоди, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК України). Ст. 1191 ЦК України передбачає право регресу до судового експерта.

Матеріальна відповідальність. Судовий експерт, який є працівником державної спеціалізованої експертної установи на підставі трудового договору чи контракту несе матеріальну відповідальність перед роботодавцем за шкоду, завдану облікованому майну установи. Залежно від організаційно-штатного становища судового експерта в експертній установі правовими підставами будуть виступати, чи законодавство про працю, про державну службу чи інші види публічної служби.

Процесуальна відповідальність. Самим поширеним видом процесуальної відповідальності є накладення грошового стягнення (ст. 144 КПК України) [7] або його аналог – штраф (ст. 148 ЦПК України [8], ст. 149 КАС України [9], ст. 135 ГПК України [10]), але є неправильним твердження окремих авторів, що ці заходи відповідальності

можуть покладатися на експертів [3, с. 134; 4, с. 49]. Причинами цього є те, що у вказаних вище статтях ЦПК, КАС, ГПК доволі невдало змішані поняття «учасники справи» та «учасники судового процесу», до останніх відноситься й експерт, у КПК під «учасниками кримінального провадження» розуміється також експерт. Відповідно до ч. 1 ст. 327 КПК України внаслідок неприбуття свідка, спеціаліста, перекладача, представника уповноваженого органу з питань пробації і експерта, з-поміж усіх названих лише на свідка передбачено можливість накладення грошового стягнення. Щодо інших суб'єктів провадження заходів процесуальної відповідальності законом непередбачено, а лише адміністративна за злісне ухилення експерта від явки в суд (ч. 3 ст. 185-3 КУпАП). На нашу думку, до експерта у відповідності до ч. 3 ст. 330 КПК України можуть застосовуватися заходи процесуальної відповідальності, такі як попередження про відповідальність за неповагу до суду та при повторному порушенні порядку у залі судового засідання – видалення із зали судового засідання з подальшим притягненням до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 185-3 КУпАП.

Однак в системі юридичної відповідальності судових експертів спостерігається разюча суперечність між його процесуальною та адміністративною відповідальністю.

Сучасні реалії законодавчого регулювання в Україні відповідальності за вчинення процесуальних правопорушень невеликої суспільної небезпеки, що вчиняються учасниками юридичного провадження, мають дуалістичну правову природу. Одна частина процесуальних правопорушень визначена в адміністративному деліктному, інша – в процесуальному законодавстві, що породжує необґрунтований подвійний різногалузовий державно-примусовий правовий вплив на учасників процесу. Це тягне за собою низку як теоретичних, так і практичних проблем. Норми відповідальності за правопорушення невеликої суспільної небезпеки процесуального характеру є ще й блудними по різних галузях права та законодавства. В історії їх законодавчого регулювання відомі випадки коли вони мали або адміністративний деліктний або процесуальний деліктний законодавчий статус. Так, згідно зі ст. 61 КПК УРСР 1927 р. була передбачена відповідальність свідка за неявку до слідчого без поважних причин або відмови виконувати покладені обов'язки, що каралося штрафом в судовому порядку. Відповідальність, передбачену для свідка за ці ж діяння, визначалася й для експертів, перекладачів та понятих. Згодом вони перекочували до адміністративного деліктного законодавства, змінивши не свою процесуальну сутність, а фасадну вивіску, по суті ставши адміністративними [13, с. 334].

Вважаємо, що на заміну застарілій концепції адміністративної відповідальності за правопорушення в кримі-

нальному процесі (інших видах провадження) повинна постати новітня концепція процесуальної відповідальності. Законодавча трансформація інституту адміністративної відповідальності за правопорушення в юридичному провадженні у процесуальну відповідальність не тільки можлива, а й своєчасна та необхідна для усунення суперечливого дуалістичного законодавчого механізму охорони процесуальних правовідносин від правопорушень невеликої суспільної небезпеки. Роздвоєння цієї відповідальності призводить не до її ефективності, а до безвідповідальності.

Отже, у ході адміністративної реформи та реформи адміністративного права слід подолати жорсткі ідеологічні рамки про нерозбірливість та всеїдність правового впливу адміністративного та адміністративного деліктного права на усі можливі управлінські та позауправлінські відносини, у тому ж числі й на процесуальні, що складаються під час відправлення правосуддя. Це є важливою умовою подальшого утвердження принципу розподілу влади, незалежності судової гілки влади та ефективності правосуддя.

Нами ще раніше аргументовано позицію, відповідно до якої процесуальні правопорушення, що не мають великої суспільної небезпеки, мають бути вилучені з предмета відання адміністративного деліктного законодавства, бо їхнє справжнє місце – новий *Кодекс про процесуальні правопорушення*. Інакше кажучи, адміністративні правопорушення процесуального характеру та відповідальність за них у ході своєї галузевої законодавчої трансформації мають застосовуватися винятково до учасників процесу в судовому порядку в межах того чи іншого юридичного провадження. Це є важливою умовою подальшого утвердження засад поділу влади, незалежності судової гілки влади та ефективності правосуддя [13, с. 336].

Тобто, адміністративні правопорушення процесуального характеру та відповідальність за них в ході своєї галузевої законодавчої трансформації повинні набути статусу процесуальних і застосовуватися виключно до учасників процесу в судовому порядку в межах того чи іншого юридичного провадження.

Висновки. Таким чином, вважаємо, що *de lege lata* систему юридичної відповідальності судового експерта складають наступні її види: кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, матеріальна та процесуальна відповідальність. На основі *de lege ferenda* нами пропонується нова система юридичної відповідальності судових експертів, що виключала б їх адміністративну юридичну відповідальність, як невласливу для суб'єктів судочинства, а саме: кримінальна, дисциплінарна, цивільно-правова, матеріальна та процесуальна відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демидова Є. Є., Домашенко О. М., Колеснікова І. А., Латиш К. В. Судовий експерт як суб'єкт судово-експертної діяльності: правовий статус. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 549–553.
2. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: постанова Верховної Ради Української РСР від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. 5.
5. Постанова Верховного Суду від 30 серпня 2022 року у справі № 640/27721/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105973863>
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
10. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
11. Дудич А. В. Відповідальність експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2015. Вип. 30. Том 2. С. 132–136.
12. Суржан Б. П. Юридична відповідальність судового експерта у світлі судової реформи. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 46–54.
13. Андрушко О. В. Теорія та практика юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.09. Хмельницький, 2020. 488 с.

СЛІДОВА КАРТИНА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ)

TRACE PATTERN IN THE INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED BY MEMBERS OF YOUTH INFORMAL GROUPS (ASSOCIATIONS)

Верлос Н.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Пирожкова Ю.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізький національний університет

Мельковський О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізький національний університет

Дослідження присвячено криміналістичному аналізу слідової картини при розслідуванні злочинів учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), а також методам їх виявлення та використання у кримінальних розслідуваннях.

В процесі дослідження акцентується увага на тому, що комплексний підхід до аналізу слідової картини дозволяє більш ефективно розслідувати злочини вчинені членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), оскільки вони дозволяють більш точно визначати учасників, мотиви та методи вчинення злочинів, а також встановити особу злочинця.

Встановлено, що неформальні молодіжні групи (об'єднання) – це об'єднання осіб, що не завжди мають офіційний статус, але здійснюють спільну діяльність, часто протиправну. Дослідження слідів злочинів, вчинених членами таких груп, є важливим для розуміння механізмів їхньої діяльності та ефективного розслідування. Неформальні групи можуть включати в себе банди, терористичні угруповання та інші нелегальні організації, діяльність яких становить загрозу суспільству.

Наголошується, що у сучасних умовах воєнного стану кримінальна ситуація набуває нових характеристик, у зв'язку з чим виникає необхідність у дослідженні слідової картини злочинів, вчинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Доведено, що виявлення та аналіз матеріальних та ідеальних слідів злочинів учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), є ключовим для успішного розслідування та здійснення правосуддя. Поєднання різних методів збору та аналізу слідів дозволяє отримати повну картину злочину та забезпечити належне покарання винних. Перспективи подальших досліджень включають розвиток нових технологій для збору та аналізу слідів, що підвищить ефективність кримінальних розслідувань. Зокрема, аналіз слідів, залишених під час вчинення злочину можуть включати фізичні докази, цифрові сліди, поведінкові моделі тощо. Важливим є також виявлення типових ознак, характерних саме для конкретних молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Ключові слова: неформальні молодіжні групи (об'єднання), слідова картина, криміналістична характеристика, ідеальні сліди, матеріальні сліди, цифрові сліди.

The study is devoted to the forensic analysis of the trace pattern in the investigation of crimes committed by members of youth informal groups (associations), as well as methods of their detection and use in criminal investigations.

In the research process, attention is focused on the fact that a comprehensive approach to the analysis of the trace picture allows for more effective investigation of crimes committed by members of youth informal groups (associations), as they allow to more accurately determine the participants, motives and methods of committing crimes, as well as to establish the identity of the criminal.

It has been established that informal youth groups (associations) are associations of persons who do not always have an official status, but carry out joint activities, often illegal. Researching traces of crimes committed by members of such groups is important for understanding the mechanisms of their activities and effective investigation. Informal groups may include gangs, terrorist groups, and other illegal organizations whose activities pose a threat to society.

It is emphasized that in modern conditions of martial law, the criminal situation acquires new characteristics, in connection with which there is a need to study the trace pattern of crimes committed by members of youth informal groups (associations).

It has been proven that the identification and analysis of material and ideal traces of crimes committed by members of youth informal groups (associations) is the key to successful investigation and administration of justice. The combination of different methods of collection and analysis of traces allows you to get a complete picture of the crime and ensure the appropriate punishment of the guilty. Prospects for further research include the development of new technologies for the collection and analysis of traces, which will increase the effectiveness of criminal investigations. In particular, the analysis of traces left during the commission of a crime may include physical evidence, digital traces, behavioral patterns, etc. It is also important to identify typical features specific to specific youth informal groups (associations).

Key words: informal youth groups (associations), trace pattern, forensic characteristics, ideal traces, material traces, digital traces.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство зазнає значних трансформацій, що впливає на молоді та її спосіб самовираження. Неформальні групи (об'єднання) стають важливим каналом соціалізації та формування ідентичності молоді і можуть сприяти або, навпаки, перешкоджати соціальній інтеграції молоді, що особливо важливо в сучасних умовах воєнного стану, зростанні соціальної напруги та нерівності.

Розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), вимагає особливого підходу до виявлення та аналізу слідів, які вони залишають, адже вони мають специфічні особливості, які відрізняють ці злочини від інших видів кримінальної діяльності.

Слідова картина є фундаментальною складовою криміналістичного аналізу, яка дозволяє слідчим реконструювати події, встановлювати обставини злочину та підвищити ефективність їх розслідування.

Комплексний підхід до аналізу слідової картини дозволяє більш ефективно розслідувати злочини вчинені членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), оскільки вони дозволяють більш точно визначати учасників, мотиви та методи вчинення злочинів, а також встановити особу злочинця.

Неформальні молодіжні групи (об'єднання) – це об'єднання осіб, що не завжди мають офіційний статус,

але здійснюють спільну діяльність, часто протиправну. Дослідження слідів злочинів, вчинених членами таких груп, є важливим для розуміння механізмів їхньої діяльності та ефективного розслідування. Неформальні групи можуть включати в себе банди, терористичні угруповання та інші нелегальні організації, діяльність яких становить загрозу суспільству.

У сучасних умовах воєнного стану кримінальна ситуація набуває нових характеристик, у зв'язку з чим виникає необхідність у дослідженні слідової картини злочинів, вчинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти дослідження слідової картини як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень присвячені праці вітчизняних дослідників серед яких: Г. К. Авдєєва, П. Д. Біленчук, В. А. Гуляєв, І. В. Загородній, Д. В. Затенський, В. О. Коновалова, М. В. Костенко, А. А. Мацола, Г. В. Мудрецька, О. Павлюк, А. В. Реуцький, В. М. Рябикін, М. В. Салтєвський, Б. К. Слободянюк, Ю. А. Тищенко, О. В. Ткач, Є. С. Хижняк, В. Ю. Шепітько та ін. проте ці дослідження присвячені або аналізу слідової картини в науково-теоретичному контексті, або в процесі розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Тобто комплексний аналіз слідової картини при розслідуванні злочинів учинених членами саме молодіжних неформальних груп (об'єднань) характеризується малодослідженістю, що створює прогалину у наукових знаннях і практичних навичках, а тому є цілком очевидною актуальність обраної проблематики.

Метою статті цієї статті є аналіз слідової картини як елементу криміналістичної характеристики при розслідуванні злочинів учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), а також методи їх виявлення та використання у кримінальних розслідуваннях.

Виклад основного матеріалу. В криміналістичному енциклопедичному словнику зазначається, що термін «слід» доцільно розглядати у вузькому та широкому розумінні. Зокрема, у вузькому розумінні він розглядається як матеріально-фіксоване відображення, а у широкому як результат будь-якої матеріальної зміни первинної обстановки внаслідок вчинення злочину. При цьому сліди злочину пропонуються розуміти як: 1) результат будь-якої матеріальної зміни початкової обстановки, яка сталася внаслідок учинення злочину (слід у широкому розумінні). Передбачають порушення первинного положення, місцезнаходження, стану різних об'єктів, що становлять речовинне середовище, в якому вчинено злочин. Сліди в широкому розумінні охоплюють: комплекси елементів, властивих певним подіям; зміна обстановки (поява або зникнення предметів, зміна їх місця розташування); зміна вигляду або стану предмета; 2) матеріально-фіксоване відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому (слід у вузькому розумінні) – сліди-відображення. Останні складають головний зміст трасології [1, с. 201–202].

Слідовою картиною злочину дослідники традиційно пропонують називати єдність матеріальних та ідеальних слідів злочину, під якою розуміється матеріальна й ідеальна слідова обстановка, яка відображає та зберігає різноманітну інформацію про конкретну подію злочину та особу, яка його вчинила [2, с. 148–151]. Тобто сліди злочину – це результат взаємодії об'єктів живої та неживої природи, що опинилися в сфері злочинної діяльності [3]. В. О. Коновалова зазначає, що слідова картина злочину є новим елементом криміналістичної характеристики і становить собою комплекс слідів, які відображають картину події злочину та поведінку суб'єкта на місці злочину, дозволяє висунути найбільш обґрунтовані версії щодо його вчинення [4, с. 25].

В криміналістичній літературі М. В. Костенко під слідовою картиною розуміє сукупність логічно

взаємопов'язаних матеріальних та ідеальних слідів, які відображають як механізм злочину, так і дії його учасників [5, с. 11].

Інша дослідниця О. В. Ткач також наголошує, що слідова картина як елемент криміналістичної характеристики має важливе значення, оскільки вивчення слідів дає можливість визначити спосіб та механізм вчинення злочину, отримати відомості про особу злочинця, в тому числі викрити неправдиві показання, приховані злочинцем речові докази та зосередити увагу працівників слідчих органів на наявних доказах тощо [6, с. 195].

Слідова картина як обов'язковий елемент криміналістичної характеристики злочину є практичним інструментом і своєрідним орієнтиром у виборі напрямів його розкриття та розслідування. Термін «слідова картина» – поняття дещо умовне, близьке до поняття «слідова обстановка» або «інформаційне середовище», що містить як матеріальні, так і ідеальні відображення. Отже, слідова картина (слідова обстановка у широкому її розумінні) як елемент криміналістичної характеристики є абстрактною моделлю слідів злочину, що відображаються у матеріальному середовищі внаслідок його вчинення [2, с. 150–151].

Існує думка, що сліди, які містяться в обстановці злочину і складають слідову картину. Слідова картина, що міститься в обстановці злочину має пізнавальну природу та містить в собі інформацію у вигляді системи взаємообумовлених та взаємопов'язаних слідів, які є носіями відомостей про розслідувану подію [7, с. 258].

Традиційно у криміналістичній літературі прийнято поділяти сліди на матеріальні та ідеальні, що відбиває два боки пізнання – інформаційний і доказовий. Ідеальні сліди – це відображення події або її елемента у пам'яті людини, уявний образ сприйнятого, характер якого залежить від стану органів чуття особи, її пам'яті, рівня інтелекту тощо. Матеріальні сліди – це відображення механізму події та її результатів на об'єктах матеріального світу [8, с. 138].

У криміналістичній літературі відсутня єдина назва та однозначне визначення поняття ідеальних слідів, адже через суб'єктивний характер цих слідів їх ще йменують «інтелектуальними», «психічними» або «пам'ятними» слідами [9, с. 21].

Проте нерідко саме за допомогою ідеальних слідів вдається з мінімальною витратою часу встановити злочинця. Серед ідеальних слідів, що залишаються злочинцем, можна виділити уявний образ вбивці, закарбований в пам'яті потерпілих або свідків, його манери говорити, ходити тощо [10, с. 301].

В залежності від того до якої групи неформальних молодіжних груп (об'єднань) належать особи їх можна ідентифікувати за допомогою показів свідків, потерпілих, очевидців та ін., наприклад панки зазвичай мають яскраве волосся, закріплене в ірокез, носять куртки-косухи, джинси плямисті, кеди, важкі черевики, користуються декоративною косметикою, окрім того відомими атрибутами цієї субкультури є браслети, нашийники із шипами, сережки тощо; образ типового скінхеду: виголена голова чи коротке волосся, темні футболки чи сорочки, темні куртки, високі черевики; імідж готів характеризує переважання одягу чорного кольору, металеві прикраси, готична символіка (черепа, хрести, пентаграми тощо), а макіяж використовують і жінки, і чоловіки (біла пудра, чорне підведення для очей). Тому, коли кримінальне правопорушення вчиняється членами неформальних молодіжних груп (об'єднань) для ефективного розслідування та покарання злочинців важливо визначити представники якої субкультури його вчинили.

Так, наприклад, 01.10.2018 року допитано ОСОБА_15 (псевдонім «ОСОБА_16») в якості свідка, який пояснив, що прийшовши до Будинку Правосуддя, помітив групу осіб, у складі близько 15 осіб, в яких були нашивки

«С14» та серед них помітив ОСОБА_17 та ОСОБА_18. Надалі, після початку судового засідання, помітив серед присутніх осіб, які запізнилися на 15 хвилин на засідання, ОСОБА_17 та ОСОБА_19, деякі з осіб були в масках, що закривали їх обличчя. Надалі, після оголошення перерви, близько 13:00 год., вказані особи пішли в бік, де перебували ОСОБА_20 та ОСОБА_21, та в них виник словесний конфлікт, в ході якого, хаотично було спричинено удари ОСОБА_22 та ОСОБА_20. Допит іншого свідка ОСОБА_27, також підтверджує інформацію і деталізує деякі деталі «...на вказане засідання прибули особи, в кількості близько 15 осіб, віком приблизно 18–25 років, які були із нашивками «С14» [11]. Цей приклад доводить, що ідеальні сліди, а саме покази свідків, дозволили ідентифікувати осіб, які вчинили групове кримінальне правопорушення як членів ультраправої організації неформальної молодіжної групи (об'єднання) С14.

Не менш важливими є і матеріальні сліди злочинів, зокрема В. М. Рябикін пропонує класифікацію слідів злочину (в широкому розумінні), які охоплюють: а) зміни в речовій обстановці місця події злочину; б) сліди-відображення (сліди рук, ніг, інструментів та ін.); в) предмети – речові докази, зокрема документи, речовини, мікрочастини; г) документи – письмові докази різного виду та призначення; д) осіб, які можуть бути допитаними як свідки [12, с. 575]. Ще більш розширену класифікацію пропонують інші дослідники, які вважають, що сліди злочину охоплюють: а) зміни в речовій обстановці; б) сліди – відображення (сліди рук, ніг, транспорту, інструментів тощо); в) предмети – речові докази; г) документи – (письмові, електронні та ін.); ґ) ідеальні сліди (сліди пам'яті людини); д) запахові сліди; е) сліди – мікрочастинки; є) звукові сліди [13, с. 279].

Дійсно матеріальні сліди злочинів вчинених членами неформальних молодіжних груп (об'єднань) мають певні особливості в залежності від того до якого виду неформальних груп (об'єднань) належать його учасники. Так представники релігійних культів можуть залишати на місці злочину піктограми (напр. сатаністи), або специфічні знаряддя вчинення злочину такі як неспеціальні пристосування – побутові, спортивні знаряддя, інструменти, технічне обладнання, а саме бейсбольні біти, арматура, шматки труб, молотки, столові та складні ножі, викрутки, скляні пляшки, ланцюги, каміння тощо. Футбольні хулігани можуть залишати серед такі сліди як: банери з образливими слоганами команди суперника, фрагменти одягу зі спортивною символікою (бейсболки, футболки, шарфи та ін.).

Як зазначається в методичних рекомендаціях з протидії проявам нетерпимості (ксенофобії) слідами злочину, що свідчать про мотив нетерпимості, є наявність надписів, малюнків (зокрема графіті), які принижують національні, релігійні або інші почуття чи свідчать про те, що певний акт вчинили представники певного угруповання [14, с. 23].

З розвитком інтернету та соціальних мереж виникають нові форми злочинної діяльності молодіжних неформальних груп (об'єднань), які взаємодіють у цифровому середовищі. Це створює нові виклики та необхідність виділення окрім ідеальних та матеріальних слідів ще й цифрові. Хоча питання про визначення терміну «цифрові сліди» активно обговорюється у науковому дискурсі поряд із такими термінами як «віртуальні сліди», «електронно-цифрові», «інформаційні», «електронні» тощо.

Віртуальні сліди Є. С. Хижняк пропонує розуміти як будь-які зміни комп'ютерної інформації, пов'язані з подією злочину, зафіксовані на матеріальних носіях комп'ютерної техніки. Вони, на його думку не належать до матеріальних слідів, адже не мають фізичних властивостей, та не охоплюються поняттям ідеальних слідів, адже вони існують не у свідомості людини, а на певних матеріальних

носіях, які можна дослідити за допомогою спеціальних програмно-технічних комплексів [15, с. 164]. Але, на нашу думку більш влучним в даному випадку є термін «цифрові сліди», які визначають як невидимі матеріальні сліди, що містять у собі криміналістично-значущу інформацію, що відтворюється у цифровій формі на матеріальних носіях та можуть бути виявлені за допомогою спеціальних криміналістичних знань [16, с. 91].

Тому можливо є сенс виділяти їх як вид матеріальних слідів, а не паралельну диференціацію із ідеальними та матеріальними слідами, адже вони не дивлячись на цифрову фіксацію мають матеріальне відображення яке стає можливим зафіксувати за допомогою спеціальних пристроїв.

Наприклад, неонацистська молодіжна група (об'єднання) «Твереза і зла молодь» 20 квітня 2018 року заснувала YouTube-канал (зараз він заблокований), який називався Lemberg Jugend (нім. – Львівська Молодь, ймовірно, парафраз з Hitler-Jugend, молодіжної нацистської організації у гітлерівській Німеччині). На ньому можна було знайти відео з назвою «Маленький відео доклад з сафари на циган», де кілька підлітків переслідують людей ромської національності, та «Твереза і зла молодь на варті свого міста [17].

Цифрові сліди на сьогоднішній день можуть визнаватися доказами, наприклад у справі про кримінальне правопорушення вчинене представниками молодіжної неформальної групи 28.09.2018 року у залі Богунського районного суду м. Житомира зазначається «...у кримінальному провадженні було оглянуто всі відеоматеріали, що були надані свідками даної події та потерпілими на оптичних дисках. За результатами оглядів, складені відповідні протоколи, до них виготовлені скриншоти, які долучені до протоколів оглядів предметів. Відеоматеріали визнані речовими доказами у даному кримінальному провадженні» [11].

Інший приклад доводить, що поліція розпочала кримінальне провадження за фактом публікації відео нападу на ромів, зокрема подія сталася у квітні 2018 р. у Голосїївському районі Києва: група осіб, які були у балаклавах, вчинили напад на тимчасове поселення. Як відомо, ініціаторами погромів в таборі ромів на Лисій горі стала націоналістична організація С14 [18].

Отже, з викладеного стає очевидним, що наразі цифрові сліди відіграють важливу роль у процесі розслідування злочинів вчинених учасниками молодіжних неформальних груп (об'єднань) але доволі дискусійним є віднесення їх до так званого «третього виду слідів».

На практиці, як зазначає Б. К. Слободянюк комплексний аналіз слідової картини, як правило, зводиться до дослідження окремих слідів у випадковій послідовності в залежності від того, в якій черговості вони помічаються слідчим, експертом або іншою уповноваженою особою. Однак, саме за допомогою системного аналізу слідової картини можна: визначити закономірність появи та обґрунтованість наявності певного сліду в обстановці злочину; визначити взаємозв'язок між обстановкою злочину та особою злочинця, способом злочину та об'єктом злочинного посягання; встановити детермінуючі фактори; ретроспективно відтворити модель події, що сталася у наявних умовах; визначити наявність негативних обставин. Встановити ознаки інсценування [7, с. 258].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити наступний висновок, базовим елементом криміналістичної характеристики є слідова картина злочинів учинених членами неформальних груп (об'єднань), яка є складною та багатогранною.

Виявлення та аналіз матеріальних та ідеальних слідів злочинів учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), є ключовим для успішного розслідування та здійснення правосуддя. Поєднання різних мето-

дів збору та аналізу слідів дозволяє отримати повну картину злочину та забезпечити належне покарання винних. Перспективи подальших досліджень включають розвиток нових технологій для збору та аналізу слідів, що підвищить ефективність кримінальних розслідувань. Зокрема, аналіз слідів, залишених під час вчинення злочину можуть включати фізичні докази, цифрові сліди, поведінкові моделі тощо. Важливим є також виявлення типових ознак,

характерних саме для конкретних молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Виявлення та аналіз слідової картини злочинів, вчинених неформальними групами, вимагає комплексного підходу та тісної співпраці між різними правоохоронними органами та експертами. Це включає використання сучасних методів криміналістики, таких як ДНК-аналіз, цифрова криміналістика інші технічні засоби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. Харків : Право, 2001. 560 с.
2. Салтевський М. В., Лукашевич В. Г., Глібо В. М. Навчально-довідковий посібник з криміналістики. К.: ВІПОЛ, 1994. 180 с..
3. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
4. Коновалова В. О. Вбивство: мистецтво розслідування: монографія. Київ : Факт, 2001. 311 с.
5. Костенко М.В. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення: автореф. дис. ... канд. юр. наук 12.00.09. Харків, 2003. 21 с.
6. Ткач О. В. Слідова картина як джерело доказової інформації при розслідуванні порушень недоторканності приватного життя. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 192-197.
7. Слободянюк Б.К. Обстановка та слідова картина умисного знищення або пошкодження чужого майна як елементи криміналістичної характеристики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 257-259.
8. Криміналістика : підручник / за заг. ред. Є.В. Пряхіна. Львів, 2016. 948 с. Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : монографія / Д. В. Затенацький ; за ред. В. Ю. Шепітька. Х. : Право, 2010. 160 с.
9. Павлюк О. Слідова картина та типова обстановка вбивств осіб похилого віку та одиноких осіб, пов'язаних із заволодінням їхнім майном. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. 299-303.
10. Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 07.04.2020 Справа №295/4113/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88725029>
11. Рябікін В. М.. Тактика проведення огляду місця події під час розслідування хуліганства. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 571-576.
12. Криміналістика: Підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2010. 464 с.
13. Методичні рекомендації з протидії проявам нетерпимості (ксенофобії) для прокурорів та слідчих прокуратури, представників силових структур, неурядових організацій / Ю. А. Тищенко, О. К. Смірнов (передмова, розділ I), І. М. Осика (розділ II), О. О. Морозлі (додаток); за заг. ред. Ю. Тищенко. Укр. незалеж. центр політ. дослідж., Інформ.-дослідн. центр «Інтеграція та розвиток», К.: Сімферополь : Агентство «Україна», 2011. 48 с.
14. Хижняк Є. С. Поняття віртуальних слідів та їх значення у процесі розслідування злочинів. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* 2017. Вип. 79. С. 159-166.
15. Авдеева Г. К. Сутність цифрових слідів у криміналістиці. зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конфер., присвяч. 95-річчю створення Харків. НДІ суд. експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10–11 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 90-93.
16. Твереза і зла молодь, яка громила ромів – калька з російських неонацистів URL: https://texty.org.ua/fragments/86116/Tvereza_i_zla_molod_jaka_gromila_romiv-86116/
17. Одному з учасників хуліганських дій на Лисій горі повідомлено про підозру URL: <https://kyiv.npu.gov.ua/news/odnomu-z-uchasnikiv-khuliganskikh-diy-na-lisij-gori-povidomleno-pro-pidozru>
18. Слободянюк Б.К. Обстановка та слідова картина умисного знищення або пошкодження чужого майна як елементи криміналістичної характеристики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 257-259..

ПРОТИДІЯ РОЗСЛІДУВАННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, СУБ'ЄКТИ

OPPOSING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES: CONCEPTS, TYPES, SUBJECTS

Гребенюк А.В., старший викладач

Навчально-науковий інститут державної безпеки Національної академії служби безпеки України

Проблема протидії розслідуванню кримінальних правопорушень набула особливої актуальності та гостроти останнім часом через зростаючий масштаб організованих форм злочинної діяльності, яка тісно пов'язана з корумпованістю владних структур, а подекуди й працівників правоохоронних органів. Все частіше злочинці чинять серйозну протидію виявленню, розкриттю та розслідуванню, а також судовому розгляду кримінальних правопорушень, вони приховують, маскують, фальсифікують достовірну криміналістично значущу інформацію та її джерела.

Метою статті є формулювання поняття, розкриття змісту та виокремлення суб'єктів протидії розслідуванню кримінальних правопорушень. Протидію розслідуванню визначено як умисну діяльність, спрямовану на перешкоджання виконанню завдань розслідування кримінальних правопорушень та зрештою встановлення істини у кримінальних провадженнях.

Стосовно процесу розслідування конкретного кримінального правопорушення запропоновано розрізняти «внутрішню» та «зовнішню» протидію. Під «внутрішньою» протидією автором розуміється вплив, який чинять ті чи інші особи, причетні у будь-якій формі до здійснюваного розслідування. «Зовнішня» протидія – це протидіюча діяльність осіб, які або взагалі не пов'язаних з подією, що розслідується, і особою, яка здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим (дознавачем) процесуальними, службовими чи іншими владними відносинами або іншими залежностями. Виділено ще один вид протидії – «змішаний», що чиниться особами, які можуть одночасно виступати суб'єктами як «внутрішньої», так і «зовнішньої» протидії.

Оскільки розслідування кримінальних правопорушень здійснюється спеціально уповноваженими законом особами – слідчими, дізнавачами, співробітниками оперативних підрозділів, то зроблено висновок, що протидія проявляється у перешкоджанні здійсненню цими особами їх процесуальних повноважень. Однак така протидія не завжди спрямовується проти конкретного слідчого чи дізнавача, вона може бути спрямована на перешкоджання виявленню, розкриттю та розслідуванню конкретного кримінального правопорушення органами досудового розслідування загалом.

У висновку наголошено, що практика діяльності з виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень відчуває особливу потребу у рекомендаціях щодо збирання та фіксації доказів у ситуаціях, коли слідчі дії доводиться проводити у несприятливих умовах, в обстановці протистояння та конфліктів.

Ключові слова: протидія розслідуванню, протидія правосуддю, подолання протидії розслідуванню, приховування криміналістично значущої інформації, приховування злочинів, організована злочинна діяльність, неправдиві показання, вплив на осіб що здійснюють розслідування, перешкоджання встановленню істини у справі, конфлікти під час досудового розслідування, криміналістична тактика.

The problem of combating the investigation of criminal offenses has become particularly relevant and acute recently due to the growing scale of organized forms of criminal activity, which is closely related to the corruption of power structures, and in some cases also of law enforcement officers. Increasingly, criminals seriously oppose the detection, disclosure and investigation, as well as the trial of criminal offenses, they hide, mask, and falsify reliable forensically significant information and its sources.

The purpose of the article is to formulate the concept, reveal the content and distinguish the subjects of counteraction to the investigation of criminal offenses. Obstruction of an investigation is defined as a deliberate activity aimed at hindering the performance of the tasks of investigating criminal offenses and ultimately establishing the truth in criminal proceedings.

With regard to the process of investigating a specific criminal offense, it is proposed to distinguish between "internal" and "external" opposition. By "internal" resistance, the author understands the influence exerted by certain persons involved in any form in the ongoing investigation. "External" resistance is the resistance activity of persons who are either completely unrelated to the event under investigation and the person conducting the investigation, or are related to the investigator (investigator) by procedural, official or other power relations or other dependencies. Another type of resistance is highlighted – "mixed", which is carried out by persons who can simultaneously act as subjects of both "internal" and "external" resistance.

Since the investigation of criminal offenses is carried out by persons specially authorized by law – investigators, inquirers, employees of operational units, it was concluded that the counteraction is manifested in the obstruction of the exercise of their procedural powers by these persons. However, such opposition is not always directed against a specific investigator or inquirer, it may be aimed at hindering the detection, disclosure and investigation of a specific criminal offense by pre-trial investigation bodies in general.

The conclusion emphasizes that the practice of detection, disclosure and investigation of criminal offenses feels a special need for recommendations on the collection and recording of evidence in situations where investigative actions have to be carried out in unfavorable conditions, in an environment of confrontation and conflicts.

Key words: resistance to investigation, resistance to justice, overcoming resistance to investigation, concealment of forensically significant information, concealment of crimes, organized criminal activity, false testimony, influence on persons conducting the investigation, obstruction of the establishment of the truth in the case, conflicts during the pre-trial investigation, criminalistics tactics.

Постановка проблеми. Проблема протидії розслідуванню кримінальних правопорушень набула особливої актуальності та гостроти останнім часом через зростаючий масштаб організованих форм злочинної діяльності, яка тісно пов'язана з корумпованістю владних структур, а подекуди й працівників правоохоронних органів.

Все частіше злочинці чинять серйозну протидію виявленню, розкриттю та розслідуванню, а також судовому розгляду кримінальних правопорушень. Вони приховують, маскують, фальсифікують достовірну криміналістично значущу інформацію та її джерела. У цьому процесі

використовуються такі методи, як вигадані алібі, фальшиві докази, підкуп, шантаж, залякування, фізична ліквідація свідків, потерпілих, вплив на співробітників оперативних підрозділів, слідчих, прокурорів, суддів, дезінформуючі матеріали, а також відверта та цинічна брехня на допитах та у судових засіданнях.

Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень з боку підозрюваних, їхніх родичів та близьких стала не лише поширеним явищем, а й тенденцією, що розширюється з ускладненням форм та методів негативного впливу. Це зрештою негативно позначається на

повноті та якості досудового розслідування, спотворюючи об'єктивну істину у кримінальних провадженнях, та підтримуючи авторитет правоохоронних органів.

Принцип наступальності у протидії злочинності, розроблений наукою криміналістики, повинен отримати подальший розвиток та поширитися на нейтралізацію усіх форм протидії кримінального середовища правосуддю, інакше ефективність правоохоронних органів, авторитет органів досудового розслідування та суду знижується.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розвиток засобів подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень пов'язаний з публікаціями таких знаних криміналістів як О. В. Александренко, О. В. Баланик, В. П. Бахін, О. Ю. Булулуков, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, І. В. Грицюк, К. В. Гутнік, М. В. Даньшин, С. М. Зав'ялов, Н. С. Карпов, О. Н. Колесниченко, В. П. Корж, В. С. Кузьмичов, Є. Д. Лук'янчиков, Д. А. Патрелюк, О. І. Ромців, Р. Ю. Савонюк, В. М. Стратонов, В. В. Тищенко, М. С. Чесакова, В. Ю. Шепітько, Р. М. Шехавцов, Б. В. Щур та інші науковці.

Метою статті є формулювання поняття, розкриття змісту та виокремлення суб'єктів протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. У сучасних тлумачних словниках української мови «дія» описується як прояв будь-якої діяльності, здійснення чого-небудь, вплив, вчинки, поведінка [1, с. 283], а «протидія» як дія, яка перешкоджає іншій дії («діяти всупереч комусь, чомусь») [2, с. 1173]. Вплив завжди спрямований на будь-що або будь-кого. Отже, існує неминучість взаємодії кількох суб'єктів чи об'єктів.

Протидія є конфліктом двох або більше дій, які прагнуть перешкодити іншим діям. З погляду психології дія є процесом взаємодії з будь-яким предметом задля досягнення певної мети («Кожна дія спрямована на досягнення певної мети суб'єкта. Предмет дії може бути не лише матеріальним, а й ідеальним» [3, с. 45]. Важливе уточнення цього поняття дає такий підхід – дії людей завжди спрямовані на досягнення наперед визначеної мети, незалежно від того, вони усвідомлені чи ні [4, с. 226]. З огляду на загальноприйняте уявлення про протидію ми можемо виділити кілька ознак, що характеризують визначення протидії. Насамперед це «вплив» на будь-кого або що-небудь; по-друге, це «дії, що перешкоджають» іншим діям; і по-третє, ці «дії, що ускладнюють досягнення мети» іншої дії.

У наукових криміналістичних публікаціях протидія розглядається у контексті діяльності правоохоронних органів загалом [5, с. 8, 34; 6, с. 10], або щодо розслідування злочинів [7, с. 277–281; 8] та забезпечення правосуддя [9]. Протидія є системою або сукупністю дій, спрямованих на те, щоб протистояти діяльності або діям інших осіб, вона перешкоджає досягненню їх цілей. Працівники правоохоронних органів та низка інших осіб, які беруть безпосередню або опосередковану участь у розслідуванні кримінальних правопорушень, взаємодіють між собою психологічно та інформаційно. Тому вплив протилежних сторін є обопільним, а протидію не можна розглядати як вплив суб'єкта на об'єкт, оскільки вона відбувається між двома суб'єктами. У психології виділяють два основних типи взаємодії: співпраця (кооперація) та суперництво (конфлікт) [3, с. 45, 78]. Протидія, як дія, що спрямована на опір досягненню цілей протилежною стороною за допомогою певних засобів, є різновидом конфлікту. У той самий час конфлікт, є елементом процесу протидії. Конфлікт є одним із етапів розвитку протидії, він виражає зіткнення протилежних позицій, цілей, інтересів, думок суб'єктів [3, с. 81].

Вчені у наукових публікаціях описують конфлікт як початок протидії розслідуванню кримінальних правопорушень [10, с. 8–10]. На нашу думку, варто прислухатися

до вчених які вважають, що протидія ґрунтується на конфлікті сторін, відображає їх і чітко усвідомлюється хоча б однією стороною.

Під час досудового розслідування можлива безліч варіантів конфліктної взаємодії суб'єктів [10, с. 9]. Найпоширенішими конфліктами на цій стадії серед її учасників є конфлікти між слідчим і підозрюваним, потерпілим, свідком. Можлива низка конфліктів між учасниками розслідування та людьми, з якими вони пов'язані. До них, зокрема, належать конфлікти між слідчим та знайомими підозрюваного; між потерпілим, свідком і людьми, близькими до підозрюваного та іншими.

Дослідники протидії розслідуванню кримінальних правопорушень стверджують, що конфлікти бувають як зовнішніми, тобто заснованими на протиріччях двох і більше індивідів, так і внутрішніми, тобто властивими одному індивіду. Вважається, що конфлікт усередині конкретної особи може бути причиною протидії розслідуванню кримінального правопорушення. Це відбувається тоді, коли людина сумнівається у собі та своїх діях, при цьому вона може «виплеснути» свої емоції на інших. Внутрішні конфлікти людини переходять у зовнішні конфлікти з учасниками розслідування унаслідок подій, пов'язаних із злочинними діяннями. Людей з такими рисами характеру називають «конфліктною особистістю». Люди інколи використовують зовнішні конфліктні дії на вирішення внутрішніх протиріч життєдіяльності. Практика показує, що «конфліктні особи» існують не лише серед підозрюваних. Внутрішні конфлікти можуть сприяти злочинним діянням. Неврівноважені особи часто зустрічаються серед свідків та потерпілих, їх знайомих та родичів. Поведінка таких «конфліктних осіб» проявляється у тому, що вони негативно ставляться до слідчого та інших учасників розслідування, висловлюють недовіру до співробітників оперативних підрозділів, часто створюючи конфліктні ситуації з приводу, не пов'язаного з кримінальним правопорушенням, що нерідко заважає його розслідуванню.

Проблеми протидії розслідуванню ще активно дискутуються у наукових публікаціях [11; 12; 14 та ін.]. Вченими запропоновано десятки визначень самого поняття «протидія розслідуванню». Проаналізувавши запропоновані вчені дефініції ми дійшли висновку, що визначення «протидії розслідуванню» ґрунтуються на ідеї умисних дій чи бездіяльності людей, які здійснюються з певними цілями. Усі науковці погоджуються із тим, що протидія правоохоронним органам, органам, що здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень та правосуддю є навмисною. А розбіжність у підходах стосується лише суб'єкта діяльності у випадку чинення протидії, та її мети (цілей).

Ми вважаємо, що протидія розслідуванню є дією (бездіяльністю) або системою дій (бездіяльності) осіб, зацікавлених у певних результатах розслідування у кримінальному провадженні, вона чиниться з метою перешкодити встановленню істини та виконанню обов'язків осіб, які відповідають за розслідування кримінального правопорушення.

Аналіз публікацій науковців щодо проблем протидії розслідуванню кримінальних правопорушень, дозволив нам виділити низку ознак, які властиві досліджуваному поняттю. Це навмисність, системність та цілеспрямованість. Діяльність чи бездіяльність протидіючих осіб завжди є навмисною. Системність протидії розслідуванню розуміється як певна прогнозована система дій чи бездіяльності осіб, що перешкоджають виконанню обов'язків осіб, які відповідають за кримінальне провадження. Націленість протидії розслідуванню розуміється як прагнення досягти мети (цілей) впливу.

Ще одним питанням, яке узгоджене більшістю науковців є розгляд протидії розслідуванню кримінальних правопорушень як системи, що поєднує у собі такі елементи:

об'єкт протидії; суб'єкт, який чинить протидію розслідуванню; мета (ціль); мотив протидії; спосіб протидії; час, місце, обстановка; результат протидії.

У випадку чинення протидії розслідуванню кримінальних правопорушень, об'єктом, що зазнає впливу є діяльність правоохоронних органів (вужче, особи, які відповідають за певне кримінальне провадження), матеріальні та ідеальні сліди, на які чиниться вплив.

У даному випадку до осіб, які відповідають за певне кримінальне провадження ми відносимо тих, які здійснюють розслідування (слідчі, дізнавачі), а також осіб, які забезпечують об'єктивність розслідування (керівники підрозділів, співробітники оперативних підрозділів, експерти та інші працівники). Усіх цих осіб можна розглядати як об'єктів протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

Звичайно, неможливо уявити розслідування конкретного кримінального правопорушення без свідків, понятих, потерпілих, захисників та інших осіб, які також можуть бути об'єктами протидії розслідуванню, адже вони є носіями важливої криміналістично значущої інформації у кримінальному провадженні.

Особи, які не беруть участі у розслідуванні кримінального правопорушення, але мають певне відношення до такого розслідування або є його учасниками, також можуть бути об'єктами протидії, наприклад, близькі, родичі, колеги та друзі. Опосередкований вплив спрямовується саме на таких учасників.

Об'єкти протидії розслідуванню кримінальних правопорушень включають матеріальні сліди правопорушення, які згодом можуть стати речовими доказами, предмети, які вже стали речовими доказами, а також матеріали кримінального провадження, які є джерелами криміналістично значущої інформації, такі як протоколи слідчих дій, висновки експертиз, довідки, матеріали оперативно-розшукової діяльності тощо.

Зацікавлену особу чи групу осіб, які перешкоджають розслідуванню кримінального правопорушення своїми діями чи системою таких дій, вважають суб'єктом протидії розслідуванню.

До суб'єктів протидії розслідуванню кримінальних правопорушень відносять:

- 1) винну особу чи групу таких осіб;
- 2) особу, пов'язану з винною, але таку, що не бере участі у розслідуванні кримінального правопорушення (близькі, друзі, знайомі, сусіди, товариші по службі правопорушників або члени організованого злочинного угруповання, вони виявляються ретельним аналізом знайомих підслідного по роботі, спільному проведенню дозвілля, сусідству по дому, спільному навчанню, за місцем ув'язнення і т. ін.);
- 3) адвокатів (захисників можуть відігравати важливу роль у підтримці винних осіб у протидії розслідуванню, перешкоджаючи розслідуванню та встановленню об'єктивної істини, адвокати можуть бути включені до прихильників протидії розслідування якщо вони допомагають винним особам незаконними або неетичними способами);
- 4) свідків та потерпілих (коли вони вступають у конфлікт як з власної волі, так і внаслідок впливу на них винних чи пов'язаних з ними осіб);
- 5) корумпованих працівників правоохоронних органів чи осіб, які здійснюють розслідування кримінальних правопорушень (слідчі, дізнавачі, співробітники оперативних підрозділів, експерти, спеціалісти, керівники слідчих та інших підрозділів правоохоронного органу, прокурор, що здійснює процесуальне керівництво та інші);
- 6) працівників правоохоронного органу, які не беруть участі у розслідуванні кримінального правопорушення, але зацікавлені у певних результатах його розслідування (працівники установ, підприємств, працівники контр-

ольно-ревізійної служби, органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування);

7) інших осіб, які допомагають протидіяти розслідуванню кримінальних правопорушень на замовлення заінтересованих осіб, такі як представники медіа (засобів масової інформації, що охоплюють засоби передавання, зберігання та відтворення такої інформації: преса, радіо, телебачення, інтернет) [5, с. 70–77; 13, с. 86–107 та ін.].

Виокремлення таких суб'єктів зумовлює поділ протидії розслідуванню кримінальних правопорушень на «зовнішню» (протидіюча діяльність осіб, які не пов'язані з розслідуванням події та особою, яка здійснює розслідування) і «внутрішню» (протидія, що здійснюється особами, які причетні у будь-якій формі до розслідування) [5, с. 70; 13, с. 78–79].

Особливістю об'єкта впливу при протидії та суб'єкта протидії розслідуванню кримінальних правопорушень є ймовірність трансформації особи з об'єкта в суб'єкт, і навпаки. Так, наприклад, свідок (потерпілий) як володар криміналістично значущої для розслідування інформації в момент впливу на нього підозрюваного або пов'язаних з ним осіб, з метою схилення до зміни показань, буде об'єктом протидії такому розслідуванню. У разі досягнення позитивного результату зацікавленими особами свідок (потерпілий) дає свідомо неправдиві показання і трансформується у суб'єкта протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

Мета протидії розслідуванню кримінальних правопорушень залежить від мотиву учасника та результату, на який він розраховує, а також від об'єктивних умов та особистості учасника такої протидії. При цьому цілі протидії розслідуванню можуть включати дезорганізацію процесу розслідування правопорушення, перешкодження встановленню об'єктивної істини у кримінальному провадженні, ухилення від відповідальності винних осіб та вирішення інших питань досудового розслідування. Вузько поставлені цілі можуть включати затримання проведення певної слідчої дії, приховування або знищення конкретного речового доказу, надання свідомо неправдивих показань тощо. Крім того, протидія розслідуванню може бути спрямована (націлена) на запобігання певним етапам розслідування, таким як початок досудового розслідування (внесення інформації про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань), на недопущення оголошення підозри, на завершення розслідування кримінального правопорушення у встановлений термін тощо.

Певні мотиви формують цілі суб'єктів протидії розслідуванню кримінальних правопорушень, а також діяльність, спрямовану на їх досягнення.

Спонування людини, засновані на емоціях, бажаннях та інтересах, становлять основу мотивації такої людини. Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень безпосередньо впливає із мотивації суб'єктів, які чинять, або організовують такий вплив. Так, винні особи найчастіше створюють перешкоди розслідуванню правопорушення з метою уникнути відповідальності чи пом'якшити покарання за вчинене. Особа, яка пов'язана з винним, але не бере участі у процесі, здебільшого має ту ж мету, що й людина, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Крім зазначеного, мотивом може бути негативне ставлення до слідчого чи органів правопорядку в цілому. У більшості випадків свідки та потерпілі протидіють розслідуванню із корисливих мотивів або з дружніх чи споріднених спонукань, а також зі страху помсти з боку злочинця чи інших осіб. Поведінка може бути викликана бажанням погіршити становище підозрюваного з особистих спонукань чи прагнення приховати власні непристойні вчинки. Мотивом корумпованих правоохоронців зазвичай є користь. Посадовці, що не беруть участі у розслідуванні кримінального правопорушення, але зацікавлені у його результатах, зазвичай діють щоб приховати інші злочинні

чи аморальні діяння, які не пов'язані з розслідуванням правопорушенням, або мають до нього опосередковане відношення.

Обставини, що виникають під час протидії розслідуванню кримінального правопорушення, є важливим структурним компонентом, що характеризують такий вплив. Способи протидії визначаються часом, місцем, умовами та активами, що сприяють чи ускладнюють такий вплив. Врахування цих обставин дозволяє прогнозувати поведінку суб'єктів та обирати відповідні методи нейтралізації протидії. Час протидії розслідуванню кримінального правопорушення можна розглядати в залежності від стадій провадження, у годинах, добах, місяцях чи роках.

Розслідування кримінального правопорушення, з процесуального погляду, розпочинається з моменту внесення інформації про таке правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Проте сам факт вчинення кримінального правопорушення відбувається до початку кримінального провадження, тому протидія може здійснюватися ще до того, як правоохоронці дізнаються про вчинене правопорушення.

Хоча із цим твердженням погоджуються не всі науковці. Є думка, що «протидія розслідуванню – це діяння особи, спрямоване на створення перешкод у встановленні обставин уже виявленого злочину в умовах розпочатого його розслідування (відкритого кримінального провадження)». Вони вважають, що «порівняно з прихованням злочину активна протидія розслідуванню є показником більш високої суспільної небезпечності її суб'єктів, і це має враховуватися при розробці відповідних методик розслідування злочинів, учинених організованими групами» [15, с. 95].

Інші розглядають приховування кримінального правопорушення як одну із форм протидії розслідуванню. При цьому вважають, що приховування такого правопорушення є не простою сумою чи деяким комплексом поведінкових актів, а певною цілісною структурою поведінки, що являє собою деяку систему взаємозалежних елементів, поведінкових актів, спрямованих на підготовку і вчинення дій по приховуванню кримінального правопорушення (тобто реалізацію). Ці акти поведінки (дії, операції, прийоми) перебувають у певній ієрархії і субординації як частини цілеспрямованої і вольової діяльності. Вид прояву цієї діяльності як один з можливих варіантів поведінки обумовлений факторами зовнішньої і внутрішньої детермінації, об'єктивними умовами середовища і особливостями особи людини, характером об'єкта і предмета злочинного посягання, технічною оснащенням, наявністю спільників і співучасників, попередніми стосунками між злочинцем і жертвою, особливостями місця, часу і обстановки приховування кримінального правопорушення [16, с. 6].

На етапі початку досудового розслідування у слідчого є вкрай мало часу, щоб закріпити докази вчиненого кримінального правопорушення. Наразі найпоширенішим видом слідчих дій на цьому етапі є огляд місця події. Якщо цю слідчу дію провести ретельно та в повному обсязі, то буде створено міцний фундамент для закріплення доказів та можливість вдало подолати протидію розслідуванню. Інші можливі дії на початку досудового розслідування (наприклад, доручення слідчого співробітникам оперативного підрозділу) можуть бути використані зацікавленими особами на свою користь, з метою протидії розслідуванню кримінального правопорушення.

На етапі початку досудового розслідування вкрай важливо, щоб співробітники оперативного підрозділу встановили усіх, хто причетний до кримінального правопорушення (винних, потерпілих, свідків тощо) з метою збору криміналістично значущої інформації про кримінальне правопорушення. Слідчий може ефективно запобігати протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб, лише

тоді, коли володіє значно більшою криміналістично значущою інформацією про вчинене кримінальне правопорушення, ніж сторона протидії.

На етапі початку досудового розслідування приймається рішення про те, чи достатньо підстав для внесення інформації до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Після внесення інформації до такого реєстру, необхідно вжити усіх можливих заходів, щоб визначити винного у вчиненні правопорушення, якщо його не було встановлено, підтвердити зібрані докази та розробити стратегію подальших процесуальних дій. Винний у вчиненні правопорушення може чинити протидію на даному етапі розслідування у вигляді відмови давати показання, фізичного чи психічного впливу на потерпілого та свідків, відмови підписувати протокол слідчої дії.

На даному етапі зміна початкових показань свідками та потерпілими, відмова їх від явки до слідчого, неправдиві показання під час слідчого експерименту – все це приклади дій, які зазвичай вказують на те, що свідки та потерпілі намагаються протидіяти розслідуванню кримінального правопорушення.

Щодо протидії здійснюваної посадовими особами, зацікавленими у певних результатах розслідування, то вона може включати відмову від тимчасового доступу до необхідних документів, а також приховування фінансових або інших важливих документів. На етапі початку досудового розслідування корумповані правоохоронці можуть проявити себе як суб'єкти протидії розслідуванню надаючи інформацію про нього заінтересованим особам, а також здійснюючи спроби скомпрометувати осіб, які ведуть таке розслідування.

Після оголошення підозри, та на завершальному етапі розслідування, підозрювані, а також їхні адвокати більш схильні вдаватися до протидії розслідуванню кримінального правопорушення. Така протидія може включати багаторазові зміни показань винного щодо його алібі, неприбуття адвокатів на слідчі дії, необґрунтоване затягування процесу ознайомлення з матеріалами кримінального провадження. На даному етапі досудового розслідування з боку підозрюваних, потерпілих, свідків та інших учасників процесу можуть подаватися численні безпідставні клопотання.

Розбіжності у теоретичних поглядах науковців, відсутність чіткого понятійного апарату, зумовлюють різні підходи до проблеми систематизації протидії розслідуванню кримінальних правопорушень. У публікаціях де розглядаються питання протидії розслідуванню науковці виокремлюють форми, види, способи та прийоми такого впливу. Види та форми подаються ними як зовнішня оболонка актів протидії розслідуванню, а способи та прийоми – як структура дій, що спрямовані на здійснення такого впливу. Відповідно класифікація способів та прийомів протидії розслідуванню здійснюється залежно від видів та форм, або, навпаки, види і форми протидії підпорядковуються способам та прийомам.

Вище зазначений розподіл протидії розслідуванню кримінальних правопорушень на «внутрішню» та «зовнішню» є однією із найскладніших класифікацій. Адже коли підозрювані, потерпілі, свідки, потерпілі, спеціалісти та інші особи мають певну криміналістично значущою інформацію про злочинну подію, вони чинять «внутрішню» протидією розслідуванню. А «зовнішня» протидія розслідуванню чиниться особами, пов'язаних зі слідчим службовими, владними чи іншими подібними зв'язками, або ж здійснюється діями осіб, не пов'язаних з розслідуванням кримінальним правопорушенням, але зацікавленими у несприятливому результаті такого розслідування.

Зазвичай, серед форм протидії розслідування виділяють такі, де вони поєднуються із конкретними способами чинення протидії:

– підкуп, залякування та інший вплив на потерпілих та свідків, щоб змусити їх відмовитися або змінити початкові показання на користь правопорушника;

– встановлення нелегальних каналів зв'язку із арештованими членами організованого злочинного угруповання з метою узгодження спільної лінії поведінки;

– наймання на загальногрупові кошти висококваліфікованих адвокатів;

– переховування запідозрених (підозрюваних) за межами держави;

– приховування, знищення слідів, зброї та засобів злочинної діяльності;

– симуляція захворювань;

– чинення тиску через медіа, з використанням помилок суб'єктів оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу;

– цілеспрямована дискредитація співробітників оперативних підрозділів та слідчих;

– спроби вербування працівників правоохоронних органів за допомогою погрози використання проти них компрометуючих матеріалів;

– спроби підкупу слідчих, співробітників оперативних підрозділів, службовців прокуратури та судів.

У залежності від об'єкта впливу, протидію розслідуванню іноді класифікувати так:

1) протидія розслідуванню шляхом чинення протиправного впливу на осіб, які здійснюють розслідування (слідчих, дізнавачів, прокурорів, судів);

2) протидія розслідуванню шляхом чинення протиправного впливу на осіб – носіїв криміналістично значущої інформації (свідків, потерпілих та ін.);

3) протидія, що чиниться на матеріальні сліди кримінального правопорушення.

Підставою для поділу протидії розслідуванню на види, можуть бути й об'єкти такої протидії, при цьому виокремлюють:

1) протидію, спрямовану на процес розслідування, на виконання його певних завдань;

2) протидію, спрямовану на особу, що здійснює розслідування (слідчого, дізнавача);

3) протидію, спрямовану на носія доказової інформації (свідка, потерпілого, спеціаліста, експерта тощо).

Науковцями запропоновані класифікації, де підставами є спосіб чинення протидії, зокрема спосіб приховування злочину. Змістова сторона способу приховування злочинів слугує однією зі сторін характеристики злочину і є важливою для встановлення суб'єкта такого правопорушення, його мотивів, цілей, і навіть виявлення слідів протиправних дій. Спосіб приховування злочину є одним із перших способів протидії, який було класифіковано науковцями. Способи приховування злочину розподіляють на п'ять груп: 1) приховування інформації та (або) її носіїв; 2) знищення інформації та (або) її носіїв; 3) маскування інформації та (або) її носіїв; 4) фальсифікація інформації та (або) її носіїв; 5) змішані способи, що виражаються у різних інсценуваннях. Варто вказати, що на нашу думку, запропонована класифікація є достатньо зрозумілою та повною [17, с. 78].

Запропоновані і більш розлогі класифікації за такою ж підставою: 1) переміщення; 2) утаювання інформації і (або) її носіїв; 3) знищення інформації і (або) її носіїв; 4) маскування інформації і (або) її носіїв; 5) фальсифікація інформації і (або) її носіїв; 6) неправдиве алібі; 7) інсценування; 8) вчинення іншого злочину; 9) опосередковане приховування; 10) симуляція; 11) приховування, засноване на впливі; 12) комплекс двох і більше способів приховування злочину [16, с. 11].

Науковці справедливо зауважують, що способи приховування вчиненого злочину можуть бути найрізноманітнішими, тому їх всі перелічити неможливо. Однак їх можливо згрупувати наступним чином: 1) способи приховування

матеріальних слідів, що відбилися в навколишній обстановці внаслідок готування і вчинення злочину; 2) способи приховування предметів посягання та наслідків заволодіння ними, розпорядження і використання; 3) способи вживання заходів з маскування і фальсифікації слідів злочину; 4) способи вживання заходів з протидії розшуку злочинця; 5) способи вживання заходів протидії щодо встановлення істини загалом [18, с. 37].

У криміналістиці розроблені класифікації способів приховування кримінальних правопорушень, з урахуванням створюваних перешкод розслідуванню: залежно від спрямованості – на такі, що перешкоджають розкриттю злочину і перешкоджають встановленню характеру та розміру шкоди; за змістом – на такі, що перешкоджають виникненню слідів і перешкоджають залученню слідів кримінального правопорушення до сфери доказування; за відношенням до способу вчинення злочину – на такі, що є елементом способу вчинення, і такі, що не входять до способу вчинення і змішані, в яких частина прийомів включається до способу вчинення злочину; за часом застосування – до, під час та після вчинення кримінального правопорушення, та змішані; за характером прихованих слідів-відображень кримінального правопорушення – на способи приховування матеріальних слідів, ідеальних слідів і змішані.

Враховуючи те, що «чисті» методи приховування кримінального правопорушення досить рідко зустрічаються, виділення змішаних методів є цілком виправданим. Важко поєднати їх у групи через різноманіття таких методів. Вважаємо, що найбільш доцільним підходом є розподіл актів протидії на певні категорії за певними підставами.

У криміналістиці вже запропоновано класифікації методів протидії за такими підставами: за рівнем спільності для різних видів кримінальних правопорушень; за спрямованістю на перешкоджання вирішенню завдань досудового розслідування; за відношенням до досудового розслідування; ступеня складності своєї структури; змістом; структурою; ступеня поширеності (частотою появи); часом реалізації; відношенням до способу вчинення злочину; ступенем очевидності самого факту протидії; тривалістю протидії; суб'єктом протидії; посадовим положенням суб'єкта протидії; формою поведінки; ступенем стійкості; предметом приховування; характером прихованих слідів-відображення; інформаційним аспектом тощо.

Висновки. Отже, раніше термін «протидія розслідуванню» належав головним чином до різних видів приховування злочинів. Проте у даний час він може бути визначений як умисна діяльність, спрямована на перешкоджання виконанню завдань розслідування кримінальних правопорушень та зрештою встановлення істини у кримінальних провадженнях.

Оскільки розслідування кримінальних правопорушень здійснюється спеціально уповноваженими законом особами – слідчими, дізнавачами, співробітниками оперативних підрозділів, то можна зробити висновок, що протидія проявляється у перешкоджанні здійсненню цими особами їх процесуальних повноважень. Однак така протидія не завжди спрямовується проти конкретного слідчого чи дізнавача, вона може бути спрямована на перешкоджання виявленню, розкриттю та розслідуванню конкретного кримінального правопорушення органами досудового розслідування загалом.

Стосовно процесу розслідування конкретного кримінального правопорушення доцільно розрізняти «внутрішню» та «зовнішню» протидію. Під «внутрішню» протидію розуміється вплив, який чинять ті чи інші особи, причетні у будь-якій формі до здійснюваного розслідування. «Зовнішня» протидія – це протидіюча діяльність осіб, які або взагалі не пов'язаних з подією, що розслідується, і особою, яка здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим (дізнавачем) процесуальними, службовими чи іншими владними відносинами або іншими залежностями. Виділя-

ють ще один вид протидії – «змішаний», що чиниться особами, які можуть одночасно виступати суб'єктами як «внутрішньої», так і «зовнішньої» протидії.

Приховування кримінального правопорушення можна визначити як діяльність (елемент тактики злочинної діяльності), що спрямована на запобігання розслідуванню шляхом приховування, знищення, маскування або фальсифікації слідів правопорушення та правопорушника та їх носіїв. Така діяльність охоплює як активну форму людської поведінки – дії, так і пасивну – бездіяльність. Перешкоджання розслідуванню полягає у недопущенні включення відповідної доказової інформації до сфери кримінального судочинства, її використання у процесі розслідування кримінальних правопорушень.

Приховування кримінальних правопорушень як діяльність, здійснюється різними способами. За змістовною стороною способи приховування кримінальних правопорушень поділяють на: приховування інформації та (або) її носіїв; знищення інформації та (або) її носіїв; маскування інформації та (або) її носіїв; фальсифікації інформації та (або) її носіїв; використання змішаних методів.

Практика діяльності з виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень відчуває особливу потребу у рекомендаціях щодо збирання та фіксації доказів у ситуаціях, коли слідчі дії доводиться проводити у несприятливих умовах, в обстановці протидії та конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник української мови: У двадцяти томах / голов. ред. В. М. Рusanівський; Український мовно-інформаційний фонд. Національна академія наук України. Київ, 2013. Т. 4: Д-Ж. 1007 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ: Вища школа, 1982. 215 с.
4. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник Степанов О. М. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
5. Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: монографія. Київ: КНУВС, 2007. 522 с.
6. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: Київ: «Хай-Тек Прес», 2010. 624 с.
7. Тіщенко В. В. Вибрані праці. Одеса: Гельветика, 2017. 436 с.
8. Денисюк С. Ф. Подолання протидії розслідуванню: організаційні і тактичні заходи. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*: збірник наукових праць. Харків: ХНУВС, 2011. № 2 (53): спеціальний випуск «Незалежній Україні – 20 років». С. 183-190.
9. Іванов А. О. Типові форми протидії кримінальному переслідуванню під час судового провадження. *Досудове розслідування в Україні: сучасний стан та шляхи підвищення ефективності*: матеріали науково-практичної конференції (Миколаїв, 29 трвн. 2015), 2015. С. 62-65.
10. Сакало В. О. Тактика злочинної діяльності: поняття та сутність: навчальний посібник. Київ: Знання України, 2004. 80 с.
11. Ромців О. І. Розвиток теорії протидії розслідуванню злочинів (сучасний період). *Держава та регіони. Серія Право*. 2021. № 1. С. 161-164.
12. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Протидія розслідуванню та засоби її подолання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*, 2022. Вип. 1 (97). С. 68-77.
13. Лисиченко В. К., Шехавцов Р. М. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 320 с.
14. Семенов В. В. Генезис та сучасні погляди щодо поняття «протидія розслідуванню злочинів». *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 190-195.
15. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики: монографія. Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2019. 122 с.
16. Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 19 с.
17. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс. 2007. 260 с.
18. Весельський В. К., Зав'ялов С. М., Пясковський В. В. Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю: навчальний посібник. Київ: КНТ, 2009. 160 с.

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ КРАДІЖКИ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ІЗ КУЛЬТОВОЇ СПОРУДИ З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТАКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF THEFT OF CULTURAL VALUES FROM A CULTURAL BUILDING WITH THE PURPOSE OF FORMING THE CRIMINAL CHARACTERISTICS OF SUCH CRIMINAL OFFENSES

Гусєв Ю.М., викладач кафедри права
та економіко-фінансової безпеки

Приватний вищий навчальний заклад «Академія рекреаційних технологій і права»

Здійснено аналіз поняття крадіжки культурних цінностей із культової споруди, з урахуванням досягнень вітчизняної кримінально-правової теорії, з метою подальшого використання ознак таких кримінальних правопорушень у формуванні криміналістичної характеристики.

У висновках вказані основні ознаки крадіжки культурних цінностей із культової споруди, які важливі для подальшого формування криміналістичної характеристики такого кримінального правопорушення: 1) потерпілим від даного протиправного діяння може бути: приватна особа, колектив чи держава; 2) таким злочинам притаманний корисливий мотив, що полягає у прагненні злочинця протиправно використати чуже майно (культурні цінності) на свою чи іншої особи користь, або отримати майнову вигоду без обертання чужого майна на свою користь; 3) викрадені культурні цінності є чужими для винної особи, при цьому чужими є культурні цінності, що перебувають у власності чи законному володінні винного; 4) викрадені культурні цінності мають певну вартість, яка встановлюється шляхом проведення експертизи; 5) культурні цінності є майном, речами матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру; 6) крадіжку характеризують активні дії, що спричиняють матеріальну шкоду певній особі, колективу чи державі; 7) спосіб яким вчиняється крадіжка культурних цінностей – таємний, він є критерієм для її кваліфікації та відмежування від інших форм викрадення такого майна й іншого протиправного заволодіння ним; 8) специфічним способом вчинення крадіжки культурних цінностей є проникнення у приміщення чи сховище, тобто незаконне вторгнення до них будь-яким способом; 9) знаряддями крадіжки культурних цінностей можуть бути предмети чи технічні засоби, які умисно використовувалися особою чи особами, у співучасті з якими було вчинено таку крадіжку; 10) суб'єктом крадіжки культурних цінностей із культової споруди може бути фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку; 11) кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками крадіжки культурних цінностей є вчинення такого злочину: повторно; за попередньою змовою групою осіб; з проникненням у приміщення чи сховище; із завданням значної шкоди потерпілому; у великих розмірах; в особливо великих розмірах; організованою групою.

Ключові слова: крадіжка, культурні цінності, культова споруда, засоби та знаряддя крадіжки, суб'єктивна сторона крадіжки, суб'єкт крадіжки, кваліфікуючі ознаки крадіжки, проникнення до культової споруди, організована група злодіїв, об'єктивна сторона крадіжки.

An analysis of the concept of theft of cultural values from a religious building was carried out, taking into account the achievements of domestic criminal law theory, with the aim of further using the signs of such criminal offenses in the formation of forensic characteristics.

The conclusions indicate the main signs of the theft of cultural values from a place of worship, which are important for the further formation of the criminalistic characteristics of such a criminal offense: 1) the victim of this illegal act can be: a private person, a collective or the state; 2) such crimes are characterized by a self-interested motive, which consists in the desire of the criminal to illegally use someone else's property (cultural values) for his or another person's benefit, or to obtain a property benefit without turning over someone else's property to his own benefit; 3) stolen cultural values are foreign to the guilty person, while cultural values that are in the ownership or legal possession of the guilty person are foreign; 4) stolen cultural values have a certain value, which is established by conducting an examination; 5) cultural values are property, things of the material world, which have specific characteristics of a physical, economic and legal nature; 6) theft is characterized by active actions that cause material damage to a certain person, group or state; 7) the method by which the theft of cultural values is committed is secret, it is a criterion for its qualification and distinction from other forms of theft of such property and other illegal possession of it; 8) a specific way of committing the theft of cultural values is breaking into premises or storage, i.e. illegal intrusion into them in any way; 9) instruments of theft of cultural values can be objects or technical means that were intentionally used by a person or persons with the complicity of such theft; 10) the subject of the theft of cultural values from a place of worship may be a convicted natural person who has reached the age of 14; 11) qualifying and especially qualifying signs of theft of cultural values are commission of the following crime: repeatedly; according to a prior conspiracy by a group of persons; with penetration into premises or storage; with the task of causing significant damage to the victim; in large sizes; in especially large sizes; organized group.

Key words: theft, cultural values, religious building, means and tools of theft, subjective side of theft, subject of theft, qualifying signs of theft, breaking into a religious building, organized group of thieves, objective side of theft.

Постановка проблеми. У ст. ст. 13, 41 Конституції України проголошується, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, а держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Схоже положення проголошується і у ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. І все ж маємо констатувати, що сучасний світ, незважаючи на високий рівень притаманних йому цивілізації, організації та культури, швидкому опануванню інноваційними технологіями, є досить крихкою структурою у плані потенційних небезпек, що загрожують його стабільності, прогресу та благополуччю.

Державні структури в Україні, усвідомлюючи сучасний стан кризи безпеки у світі, живають значних і різно-

манітних заходів задля подолання таких небезпек. У цьому сенсі право, зокрема кримінальне, відіграє роль, важливість якої важко переоцінити. Воно покликане як запобігати виникненню небезпечних для суспільства умов, використовуючи наявні можливості, так і реагувати на виникнення таких небезпек, та усувати їх наслідки.

Диференціація методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень та формування криміналістичних характеристик таких правопорушень неможливе без врахування їх кримінально-правових ознак. Тому виокремлення складових криміналістичної характеристики крадіжок культурних цінностей із культової споруди має враховувати кримінально правові ознаки таких кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зародження самостійного інституту крадіжки умовно відносять

до XIX ст., фундаторами дослідження цієї проблематики були такі науковці, як: М. І. Бажанов, М. Й. Коржанський, П. С. Матишевський, П. П. Михайленко та інші науковці.

У період незалежної України внесок у становлення та розвиток окремих теоретичних поглядів на проблематику ненасильницьких злочинів проти власності зробили такі вчені, як: Айман Хусейн Мухаммед аль Орімі Айман [1], Д. П. Альошин [2], Ю. А. Дорохіна [3], О. В. Ільїна [4], В. В. Кузнецов [5], В. Г. Кундеус [6], П. В. Олійник [7], А. М. Соловйова [8], І. М. Федулова [9], А. Ю. Швець [10] та інші вчені. Варто зазначити, що в їхніх працях питання кримінально-правової охорони власності розглянуто без урахування предмету злочинного посягання – культурних цінностей, та місця злочину – культова споруда, а саме ці ознаки є важливими для розроблення криміналістичної характеристики таких кримінальних правопорушень та визначення основних напрямів розслідування у криміналістичній методиці цих злочинів.

Метою статті є аналіз поняття крадіжки культурних цінностей із культової споруди, з урахуванням досягнень вітчизняної кримінально-правової теорії, з метою подальшого використання ознак таких кримінальних правопорушень у формуванні криміналістичної характеристики.

Виклад основного матеріалу. Конституція України проголошує, що культурна спадщина охороняється законом (ч. 4 ст. 54); держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що являють культурну цінність (ч. 5 ст. 54); кожен зобов'язаний не наносити шкоду культурній спадщині (ст. 66). Основний Закон держави проголошує рівність усіх суб'єктів права власності перед законом і забезпечення захисту їх прав державою (ст. 13). У ньому зазначено, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності; право власності є непорушним (ст. 41) [11].

Правом власності відповідно до Цивільного кодексу України є право власника на володіння, користування та розпорядження своїм майном за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст. ст. 316–317). Там же зазначено, що суб'єктами права власності є народ України, фізичні та юридичні особи, держава, територіальні громади (ст. ст. 324–327) [12].

Важливою гарантією рівності захисту усіх форм власності є встановлена в Україні кримінальна відповідальність за злочини проти власності, поза залежністю від того, на яку саме форму власності учинявся замах.

У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) відповідальність за злочини проти власності, включаючи протиправні заволодіння культурними цінностями, закріплено у розділі VI «Злочини проти власності» його особливої частини (ст. ст. 185–191). Безпосередньо відповідальність за вчинення крадіжки культурних цінностей із культової споруди передбачена ст. 185 КК України.

Кваліфікація цього кримінального правопорушення передбачає кримінально-правову оцінку такого суспільно небезпечного і протиправного діяння, що порушує право власності на культурні цінності, спричиняє майнову шкоду приватній особі, колективу чи державі й учиняється, зазвичай, із корисливого мотиву.

Родовим і безпосереднім об'єктом злочинів, що передбачені розділом VI Особливої частини КК України є урегульовані законом суспільні відносини власності, і перш за все, відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном, у нашому випадку культурними цінностями.

Загальновідомо, що вкрай важливим при кваліфікації злочинів проти власності є *предмет*, до якого належать: чуже майно, що має певну вартість і є чужим для винного, у нашому випадку це культурні цінності.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [13] (далі – Закон) визначає культурні цінності – як об'єкти матеріальної та духовної

культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України. А також конкретизує їх:

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;
 - предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
 - предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;
 - складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;
 - старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;
 - манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;
 - унікальні та рідкісні музичні інструменти;
 - різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;
 - рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;
 - рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;
 - зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
 - рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології;
 - родинні цінності – культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів (ст. 1).
- У цьому ж Законі зазначено, що відповідно до законодавства України культурними цінностями України є:
- культурні цінності, створені на території України громадянами України;
 - культурні цінності, створені на території України іноземцями чи особами без громадянства, які постійно проживають або проживали на території України;
 - культурні цінності, виявлені на території України;
 - ввезені на територію України культурні цінності, придбані археологічними, археографічними, етнографічними, науково-природничими та іншими експедиціями за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей;
 - ввезені на територію України культурні цінності, придбані в результаті добровільного обміну;
 - ввезені на територію України культурні цінності, отримані в дарунок або законно придбані за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей;
 - незаконно вивезені культурні цінності України, що перебувають за межами її території;
 - культурні цінності, евакуйовані з території України під час війни та збройних конфліктів і не повернуті назад;
 - культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну;
 - культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни як часткова компенсація за заподіяні окупантами збитки (с. 3).

Зазначимо, що аналогічне поняття «культурних цінностей» надається, зокрема, у ст. 1 ч. 4 Закону України «Про музеї та музейну справу» [14] в ч. 2 ст. 1 Закону України «Про культуру» [15], а також у п. 18 ч. 1 ст. 4 Митного кодексу України [16].

КК України у ст. 185 (Крадіжка) передбачає відповідальність за таємне викрадення майна (культурних цінностей) [17].

Викрадення культурних цінностей – це умисне протиправне корисливе заволодіння культурними цінностями шляхом їх вилучення із володіння власника або особи, яка його замінює.

Спосіб вчинення злочину є одним із основних критеріїв для кваліфікації вчиненого і розмежування різних форм викрадення культурних цінностей та іншого протиправного заволодіння ним. Щодо крадіжки культурних цінностей він є таємним.

Як ми вже зазначали вище, родовим і безпосереднім об'єктом крадіжки є відносини власності, тобто відносини щодо володіння, користування та розпорядження культурними цінностями.

Предмет аналізованого нами злочину становить майно (культурні цінності), що має певну вартість і є чужим для винної особи. При цьому культурні цінності (майно) – є речами матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру.

Фізичні ознаки майна (культурних цінностей) полягають у можливості вилучення, привласнення, споживання, пошкодження, знищення предметів та речей (культурних цінностей) [7, с. 52–54].

Економічні ознаки майна (культурних цінностей) виражені в тому, що воно повинно мати мінову та споживчу вартість; бути відокремленим від природного середовища чи створеним заново; бути здатним задовольняти потреби людини і суспільства. До таких критеріїв, які характеризують соціально-економічні ознаки пропонують відносити: підвищену споживчу вартість, суспільну державну значимість, спосіб виготовлення (зокрема, ручний), вік предмета, унікальність тощо. При цьому, зазначають, що унікальна пам'ятка – єдина серед цінних пам'яток, що містить винятково важливу інформацію про події, явища, факти з усіх сфер життя держави, суспільства чи окремих видатних осіб, і має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу, пам'ятка яка визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину, не має собі подібних і щодо походження, змісту, автографічності, наукової, художньої цінності, зовнішніх ознак не може бути відновлена у разі непоправного пошкодження або втрати [7, с. 54–55].

Юридичними ознаками майна (культурних цінностей) є те, що воно має бути чужим для винного; належати за правом власності іншому суб'єктові останнього; не бути предметом злочинів, відповідальність за які передбачена іншими розділами Особливої частини КК України. Чужими визнаються культурні цінності, що не перебувають у власності чи законному володінні винного [10, с. 116; 18, с. 298].

Окремі науковці виділяють ще й *соціальну ознаку*, вказуючи на те, що «з урахуванням соціальної ознаки відбувається віднесення майна, що має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність до предмета злочину». Зазначаючи, що при кваліфікації злочинів проти власності враховується не тільки економічна, господарська складова предмета, але й у ряді випадків історична, наукова, художня, культурна та інша його цінність» (це стосовно ст. 193 КК України) [8, с. 56–57]. У даному контексті цілком погоджуємося з Ю. А. Дорохіною, що «оптимальне розуміння соціальної складової предмета злочину має важливе значення й щодо злочинів проти власності, особливо щодо тих предметів, які мають особливу історичну, наукову, художню або культурну цінність (спадщину). Безперечно, охорона культурної спадщини в будь-якій розвинутій державі має бути одним з найважливіших завдань, оскільки вона (спадщина) є внеском того чи іншого народу в розвиток людської цивілізації, засобом соціалізації майбутніх поколінь. При цьому злочинні посягання на культурні цінності призводять до того, що суспільство втрачає (нерідко назавжди) частину свого культурного надбання» [3, с. 129].

Вартість чужих культурних цінностей, якими заволоділа винна особа у наслідок вчинення крадіжки, визнається вартістю цього майна, що виражена у грошовій оцінці. Вартість викрадених культурних цінностей визнається шляхом проведення відповідної експертизи.

Як вже зазначалося, крадіжка культурних цінностей – це їх таємне викрадення. *Об'єктивна сторона* цього злочину (ч. 1 ст. 185 КК України) обов'язково включає такі ознаки: дію (таємне, незаконне, безоплатне, поза волею власника вилучення культурних цінностей); наслідок, який полягає у переході культурних цінностей до володіння чи розпорядження іншої особи; причинний зв'язок між дією та наслідком; спосіб вчинення злочину, що характеризується таємністю [19, с. 417].

Якщо мова йде про викрадення культурних цінностей, то під ним розуміють у кримінальному праві «умисне протиправне заволодіння шляхом фізичного вилучення предметами матеріального світу, яким властивий рухливий стан, з будь-яких спонукань усупереч або поза волею потерпілої сторони» [6, с. 6].

Саме способом вчинення злочину (таємний) крадіжка культурних цінностей передусім відрізняється від грабежу (відкритого викрадення культурних цінностей). Розрізняючи крадіжку й грабж культурних цінностей, пропонують виходити зі спрямованості умислу винної особи та даних про те, чи усвідомлював потерпілий характер вчинюваних винною особою дій. У зв'язку з цим, викрадення вважають за доцільне кваліфікувати як крадіжку не лише тоді, коли воно здійснюється за відсутності потерпілого, а й у присутності сторонніх осіб, які не усвідомлюють факту викрадення культурних цінностей і не можуть дати йому належну оцінку (психічно хворі, малолітні). Викрадення культурних цінностей є таємним і у тому разі, коли здійснюється у присутності потерпілого за умови, що винна особа не знає про це чи вважає, що діє непомітно для нього, а також тоді, коли викрадення культурних цінностей вчиняється у присутності особи, якій доручено такі цінності, але вона перебуває у такому стані, який виключає можливість усвідомлювати значення того, що відбувається (сон, непритомність, стан сп'яніння) [19, с. 417].

Викрадення культурних цінностей вважається таємним, якщо воно здійснюється: 1) за відсутності власника чи іншої особи; 2) у присутності власника або іншої особи, але непомітно для них; 3) у присутності власника чи іншої особи, але винний не усвідомлює цього моменту та вважає, що діє таємно від інших осіб (наприклад, дії винного фіксує камера спостереження у церкві, а на екрані монітора охоронець бачить їх); 4) у присутності власника або іншої особи, які через свій фізіологічний або психічний стан (сон, сп'яніння, малолітство, психічне захворювання тощо) чи інші обставини не усвідомлюють факту протиправного вилучення культурних цінностей та не можуть дати йому належну оцінку; 5) у присутності інших осіб, на потурання яких винний розраховує з певних підстав (родинні зв'язки, дружні стосунки, співучасть у вчиненні злочину тощо); однак вчинюване за таких обставин викрадення культурних цінностей перестає бути таємним, якщо зазначені особи дали підстави винному засумніватися щодо їх «мовчання» про його дії; 6) особою, яка не була наділена певною правомочністю щодо викрадених культурних цінностей, а за родом діяльності тільки мала доступ до них (священник, сторож, прибиральниця та ін.) [19, с. 418].

Засобами та знаряддями крадіжки культурних цінностей можуть виступати предмети чи технічні засоби, які умисно використовувалися особою чи особами, у співучасті з якими було вчинено таку крадіжку. Зокрема фомка чи відмичка при вчиненні крадіжки культурних цінностей з проникненням у культову споруду (церкву, синагогу тощо) є знаряддям вчинення такого злочину, а автомобіль, на якому винний вивіз викрадену культурну цінність, – засобом. Деякі предмети можуть бути одночасно як засо-

бом, так і знаряддям вчинення злочину (наприклад, транспортний засіб, яким винний в'їхав у приміщення каплички, зруйнувавши її стіни, задля вчинення крадіжки та на якому вивіз культурні цінності, що перебували у цій культовій споруді). Загалом транспортні засоби можуть бути визнані знаряддям злочину не лише тоді, коли вони використовувалися для безпосереднього заволодіння чужими культурними цінностями, а й тоді, коли без їх використання вчинення крадіжки культурних цінностей було неможливим чи надто складним (транспортування членів злочинної групи до місця вчинення крадіжки культурних цінностей, перевезення викрадених культурних цінностей з місця вчинення злочину тощо) [20, с. 168].

Дії, розпочаті як крадіжка культурних цінностей, але виявлені потерпілим чи іншими особами і, незважаючи на це, продовжені винною особою з метою заволодіння культурними цінностями, належить кваліфікувати як грабіж, а в разі застосування насильства чи висловлювання погрози його застосування – залежно від характеру насильства чи погрози – як грабіж чи розбій.

Крадіжка культурних цінностей є злочином із матеріальним складом. Вона вважається *закінченою* з моменту, коли винна особа вилучила культурні цінності і мала реальну можливість розпоряджатися чи користуватися ними (сховати, передати іншим особам, вжити за призначенням тощо). Якщо особа, яка протиправно заволоділа культурними цінностями, такої реальної можливості не мала, її дії слід розглядати залежно від обставин провадження як закінчений чи незакінчений замах на вчинення відповідного злочину. Закінченим замахом на крадіжку культурних цінностей є дії особи, яка заволоділа ними, але одразу була викрита. Крадіжка культурних цінностей буде закінченою і тоді, коли винна особа вилучила їх, але була викрита й у зв'язку з цим позбавилася викрадених культурних цінностей (наприклад, викинула викрадену ікону) [21, с. 558].

Коли винна особа вже отримала реальну можливість розпорядитися чи користуватися протиправно вилученими культурними цінностями, але застосовує насильство лише з метою уникнути затримання, її дії не можуть визнаватися грабежом, поєднаним із насильством. Залежно від способу вилучення культурних цінностей вони можуть розцінюватися як крадіжка або грабіж. Застосування насильства у такому випадку утворює самостійний склад злочину і потребує окремої кваліфікації залежно від тяжкості наслідків та заподіяної потерпілому фізичної шкоди.

Суб'єкт крадіжки культурних цінностей – фізична особа, яка досягла 14-річного віку [22, с. 495].

Суб'єктивна сторона крадіжки культурних цінностей характеризується прямим умислом і корисливим мотивом. При цьому останній означає, що винний, викрадаючи чужі культурні цінності, прагне одержати у зв'язку із цим матеріальні блага для себе або інших осіб, досягти іншої матеріальної вигоди тощо. Цей мотив завжди є суспільно негативним (низьким).

Перш ніж перейти до аналізу кваліфікуючих ознак крадіжки культурних цінностей в Україні, зазначимо, що Кримінальний кодекс Іспанії передбачає кримінальну відповідальність за кваліфікований склад крадіжки, і серед кваліфікуючих ознак виділяє: крадіжку речі, що має історичну, художню, культурну та наукову цінність [8, с. 155]. Кримінальний кодекс Республіки Азербайджан під розкраданням предметів, які мають особливу цінність, має на увазі розкрадання предметів або документів, які мають особливу історичну, наукову, художню або культурну цінність, незалежно від способу розкрадання [8, с. 219–220]. Пенітенціарний кодекс Естонії передбачає кваліфіковану крадіжку у разі заволодіння предметом, який має велику наукову, культурну або історичну цінність [8, с. 237]. Кримінальний кодекс Хорватії передбачає кримінальну відповідальність за кваліфіковані види крадіжки, зокрема крадіжку культурних цінностей або предмета наукового,

мистецького, історичного чи технічного значення, або з громадської колекції (зібрання), захищеної приватної колекції або виставлені публічно [8, с. 250–251]. Таким чином, як бачимо, у низці кодексів країн замах на культурні цінності шляхом крадіжки є кваліфікуючою ознакою і обтяжує покарання.

Кваліфікуючі ознаки крадіжки культурних цінностей (ч. 2 ст. 185 КК України) є вчинення її: повторно; за попередньою змовою групою осіб.

Зокрема відповідно до п. 1 примітки до ст. 185 КК України *повторним* у ст. 185 визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених цими ст. ст. 185–187, 189–191, 262 КК України.

Ознака повторності відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності або якщо судимість за раніше вчинений злочин було погашено чи знято в установленому законом порядку, або якщо на момент вчинення нового злочину минули строки давності притягнення особи до кримінальної відповідальності за раніше вчинений злочин. У разі вчинення кількох посягань на власність перший злочин за відсутності інших кваліфікуючих ознак належить кваліфікувати за частиною першою відповідної статті, а інші як вчинені повторно – за іншими частинами відповідних статей КК України. Неодноразове незаконне вилучення чужих культурних цінностей чи заволодіння ними, що складається із тотожних діянь, які мають загальну мету та із самого початку охоплюються єдиним злочинним наміром на заволодіння конкретними культурними цінностями, слід розглядати як один продовжуваний злочин [22, с. 495; 19, с. 419].

Крадіжку культурних цінностей визнають вчиненою за *попередньою змовою групою осіб* якщо у ній брало участь декілька (двоє і більше) суб'єктів цього кримінального правопорушення, які заздалегідь домовилися про його спільне вчинення. При цьому має бути встановлено, що учасники вчинення крадіжки культурних цінностей групою осіб діяли узгоджено, за спільним умислом, і кожен із них безпосередньо виконував діяння, що повністю чи частково утворює об'єктивну сторону складу злочину. Також є можливим розподіл функцій, за яким кожен співучасник виконує певну роль у вчиненні цієї крадіжки культурних цінностей.

У ст. 26 КК України зазначено, що співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Тому коли із групи осіб, які вчинили крадіжку культурних цінностей, лише одна особа є суб'єктом злочину, а решта осіб унаслідок неосудності або у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, чи з інших підстав не можуть бути суб'єктами злочину, дії винної особи, яка за таких обставин притягується до кримінальної відповідальності, не можуть розглядатися як вчинення такої крадіжки групою осіб.

У разі, якщо група осіб за попередньою змовою мала намір вчинити крадіжку культурних цінностей, а один із її учасників застосував або погрожував застосуванням насильства, що було небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, то дії цього учасника мають кваліфікуватися як розбій, а дії інших осіб – відповідно як крадіжка культурних цінностей за умови, що вони безпосередньо не сприяли застосуванню насильства або не скористалися ним для заволодіння культурними цінностями [20, с. 171–172].

Науковці вважають, що дії особи, яка безпосередньо не брала участі у вчиненні крадіжки культурних цінностей, але порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню такого злочину іншими співучасниками, а також яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення правопорушення, сліди злочину або предмети, здобуті протиправним шляхом, придбати чи набути такі предмети або

іншим чином сприяти приховуванню злочину, мають бути кваліфіковані як співучасть у вчиненому у формі *пособництва* з посиланням на ч. 5 ст. 27 КК України [19, с. 420].

Особливо кваліфікуючими ознаками крадіжки культурних цінностей є вчинення такого злочину: з проникненням у культову споруду; із завданням значної шкоди потерпілому (ч. 3 ст. 185 КК України); у великих розмірах (ч. 4 ст. 185 КК України); в особливо великих розмірах; організованою групою (ч. 5 ст. 185 КК України).

Специфічним способом вчинення викрадень культурних цінностей є *проникнення у культову споруду*, під яким слід розуміти незаконне вторгнення до неї будь-яким способом (із застосуванням засобів подолання перешкод або без їх використання; шляхом обману; з використанням підроблених документів тощо чи за допомогою інших засобів), який дає змогу винній особі викрасти культурні цінності без входу до культової споруди. Вирішуючи питання про наявність у діях винної особи цієї кваліфікуючої ознаки, доцільно з'ясувати, з якою метою особа опинилась у культовій споруді та коли саме у неї виник умисел на заволодіння культурними цінностями. Викрадення культурних цінностей не можна розглядати за ознакою проникнення до культової споруди, якщо умисел на викрадення культурних цінностей у особи виник під час перебування у приміщенні цієї культової споруди. Якщо ж дії, розпочаті як крадіжка, поєднані із проникненням до культової споруди, переросли у грабж чи розбій, вчинене кваліфікується відповідно за ч. 3 ст. 186 або ч. 3 ст. 187 КК України.

Науковці вважають, що проникнення є не технічним терміном, а юридичним; головне у ньому не фізичне пересування (перебування), не фізичний рух, а його юридичний зміст, тобто з дозволом чи без нього особа перебувала у культовій споруді; легально чи нелегально вона опинилася, потрапила, вторглася до таких об'єктів. Проникнення вважається вчиненням без дозволу, поза волею присутніх або на даний час відсутніх службових чи матеріально-відповідальних осіб або громадян, які перебувають (працюють, беруть участь у релігійному обряді) у культовій споруді. Крім описаних вище способів, проникнення може бути вчинене із подоланням опору певних осіб (власників культової споруди, осіб які беруть участь у релігійному обряді, продавців церковного краму, охоронців та ін.) або із використанням зручних для винного обставин (наприклад, при залишенні культової споруди незачиненою, без охорони тощо) [19, с. 420].

Викрадення культурних цінностей не може кваліфікуватися як вчинене із проникненням до культової споруди, якщо:

а) винний був допущений до культової споруди уповноваженою особою або особою, яка там мешкає (наприклад, монахами до монастиря) чи опинилася з їх дозволу, за їх запрошенням, або у випадку, коли винний мав право туди потрапити (наприклад, під час виконання релігійного обряду);

б) воно вчинене особами, які працюють у культовій споруді (сторожами, підсобними працівниками чи іншим обслуговуючим персоналом (продавцями релігійного краму, прибиральниками тощо), якщо вони вчинили викрадення культурних цінностей під час роботи чи в інший час, коли їх перебування там не заборонено);

в) воно вчинене особою, яка проживала у культовій споруді (наприклад, монахом у монастирі).

Під проникненням до культової споруди науковці пропонують розуміти:

а) фізичне входження, потрапляння до неї з метою заволодіння культурними цінностями, що знаходяться у ній;

б) доступ до культурних цінностей, що знаходяться у культовій споруді, будь-яким способом (без фізичного входження до неї), який дає змогу заволодіти такими культурними цінностями, вилучити їх із культової спо-

руди; поняття «проникнення» містить фізичний і юридичний (психологічний) критерій [21, с. 560].

Характерними рисами фізичного критерію «проникнення» вважаються: а) факт входження чи потрапляння до культової споруди; б) спосіб, місце, час та обставини (існуючий режим доступу до культурних цінностей, які там знаходились), за яких відбулося входження чи потрапляння до культової споруди.

Характерними рисами юридичного (психологічного) критерію «проникнення» пропонують вважати: а) незаконність входження до культової споруди (за відсутності в особи права перебувати там, де знаходиться культурна цінність, на заволодіння якою спрямовані дії цієї особи); б) мета, яку переслідує особа, що вчиняє таке входження, усвідомлення характеру (перебігу) вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння, зокрема й факту незаконного проникнення (входження чи потрапляння) до культової споруди, передбачення наслідків свого діяння.

Маємо зазначити, що у кримінальному праві наявне таке поняття як «інше приміщення», під яким розуміють різноманітні постійні, тимчасові, стаціонарні або пересувні будівлі чи споруди, що призначені для розміщення людей або матеріальних цінностей (виробничі або службові приміщення основної культової споруди, гараж, інша будівля господарського призначення, відокремлена від житлових будівель тощо).

Також у кримінальному праві існує поняття «сховище», під яким розуміють певне місце чи територію, що відведені для постійного чи тимчасового зберігання культурних цінностей. Таке місце чи територія мають засоби охорони від доступу до них сторонніх осіб (огорожа, наявність охоронця, сигналізація тощо). При цьому, науковці зазначають, що не може визнаватися «сховищем» неогорожена і така, що не охороняється, площа або територія, на яку вхід сторонніх осіб є вільним, а також та, що була відведена та використовується для вирощування продукції чи випасу тварин (наприклад, сад, город, ставок, поле тощо, які знаходяться поблизу монастиря чи іншої культової споруди) [21, с. 560–561].

З метою упорядкування кваліфікації викрадення культурних цінностей вчиненого із проникненням до культової споруди доцільно користуватися правилом виведеним науковцями: крадіжка поєднана з незаконним проникненням до культової споруди, кваліфікуються відповідно за ч. 3 ст. 185 КК України. Додатково за ст. 162 КК України такі дії кваліфікувати не потрібно. Однак, якщо незаконне проникнення до культової споруди поєднане зі вчиненням крадіжки, кримінальну відповідальність за яку з огляду на вартість викраденого законом не передбачено, вчинене належить кваліфікувати за ст. 162 КК України [19, с. 421–422].

Визначення значної шкоди, завданої потерпілому, великих і особливо великих розмірів крадіжки наведено у примітці до ст. 185 КК України (відповідно п. п. 2–4). Зокрема, як бачимо у п. 2 примітки до ст. 185 КК України *значна шкода* визнається наявною за обов'язкової сукупності двох умов: урахування матеріального становища потерпілого та розміру заподіяних йому збитків. З'ясовуючи матеріальне становище потерпілого пропонується у кожному конкретному випадку зважати на такі обставини, як соціальний стан потерпілого, його працездатність, розмір заробітної плати та інші доходи, кількість членів сім'ї, наявність на його утриманні малолітніх, хворих, непрацездатних тощо. При цьому значною шкодою визнається така, якою потерпілому спричинені збитки на суму від 100 до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Вчиненням у *великих розмірах* згідно з п. 3 примітки до ст. 185 КК України визнається крадіжка, вчинена однією особою чи групою осіб на суму, яка у 250 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення такого кримінального правопорушення.

Згідно п. 4 примітки до ст. 185 КК України у ст. 185 КК України вчиненою в *особливо великих розмірах* визнається крадіжка, що скоєна однією особою чи групою осіб на суму, яка у 600 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення такого кримінального правопорушення [10, с. 154–156; 21, с. 561].

Вчинення особою кількох посягань на чужі культурні цінності, загальна вартість яких становить великий або особливо великий розмір, може бути кваліфіковано як викрадення у великих чи особливо великих розмірах лише у тому випадку, якщо такі діяння були вчинені одним способом і за обставин, які свідчать про умисел вчинити їх у великому чи особливо великому розмірі. У випадках, коли умисел винного щодо розміру мав неконкретизований характер, вчинене слід кваліфікувати залежно від розміру фактично викрадених культурних цінностей.

Для крадіжки культурних цінностей із культової споруди, що вчиняється *організованою групою*, притаманні такі ознаки: 1) участь кількох осіб (три і більше); 2) попередня зорганізованість; 3) стійкість; 4) мета вчинення двох і більше злочинів; 5) об'єднаність єдиним планом, відомим усім учасникам групи; 6) розподіл функцій учасників групи, спрямованих на досягнення плану [23, с. 141–143].

Зорганізованість тлумачиться як надання об'єднанню організованого характеру. Тобто групі осіб за попередньою змовою надаються ознаки організованої групи. Попередня ж зорганізованість свідчить про наявність у злочинному об'єднанні усіх ознак його організованості до початку вчинення крадіжки культурних цінностей із культової споруди. Це об'єднання має визначену законом мінімальну кількість осіб (три і більше), стійкість, розподіл ролей тощо. Про попередню зорганізованість свідчать такі ознаки: наявність організатора (керівника), плану злочинної діяльності, вчинення в минулому кримінальних правопорушень тощо. Зовнішня стійкість у такому об'єднанні може знайти прояв у вигляді ієрархічної побудови та мети вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів [19, с. 98].

Стійкість організованої групи полягає у її здатності забезпечити стабільність і безпеку свого функціонування, тобто ефективно протидіяти внутрішнім чинникам, що можуть її дезорганізувати (наприклад, невизнання авторитету або наказів керівника, намагання окремих членів об'єднання відокремитись чи вийти з нього). Така здатність проявляється у: стабільному складі, тісних стосунках між учасниками, їх централізованому підпорядкуванні, єдиних для усіх правил поведінки, наявності плану злочинної діяльності й чіткому розподілі функцій. Ознаками стійкості є: попередня злочинна діяльність (спільна діяльність, що передуює вчиненню першого злочину, готування до нього, різні організаційні заходи); існування об'єднання до моменту вчинення його учасниками запланованих злочинів; стабільність об'єднання, зокрема його складу; установлення корупційних зв'язків в органах влади; значна кількість учинених або запланованих кримінальних правопорушень; тривалість функціонування об'єднання; тісні стосунки та взаємозв'язок між співучасниками; життєві заходи забезпечення їх безпеки; створення або використання нелегальних грошових фондів тощо [19, с. 98–99].

План злочинних дій доцільно розглядати у контексті плану вчинення окремого кримінального правопорушення учасниками організованої групи й загалом злочинної діяльності, що здійснюється об'єднання. Такий план може містити відомості про вид злочину, предмет, способи, час, місце його вчинення, співучасників, розподіл функцій чи ролей між ними, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення тощо. План учинення такого правопорушення має бути відомий усім учасникам групи, однак окремі відомості розголошуються не завжди: план повним обсягом відомий усім співучасникам або ж кожен учас-

ник об'єднання володіє інформацією лише необхідною для виконання покладених на нього організатором функцій [19, с. 99].

Розподіл функцій у злочинному об'єднанні є розподілом обов'язків між його учасниками під час спільного вчинення кримінального правопорушення. Водночас організований групу, що вчиняє крадіжки культурних цінностей із культових споруд, є властивий не лише розподіл функцій, але й ролей. Розподіл ролей є різновидом розподілу функцій між різними видами співучасників в ході учинення таких крадіжок. Він визначає структуру злочинного об'єднання. Функція учасника злочинного об'єднання, що вчиняє крадіжки культурних цінностей із культових споруд – це обов'язок такого учасника, коло діяльності у вчиненні крадіжки, а роль – це становище у структурі злочинного об'єднання, яке зумовлене виконуваними учасником функціями. Роль учасника злочинного об'єднання характеризує певну особу як співучасника (виконавець, організатор, підбурювач та пособник) [19, с. 99].

Доцільно врахувати, що за змістом ч. 3 ст. 28 КК України суб'єктом вчинення крадіжки культурних цінностей із культової споруди організованою групою може визнаватися лише та особа, яка перебувала в учасниках цього об'єднання, й не тільки та, що брала безпосередню участь в його виконанні але й та, що готувала таку крадіжку.

Варто також врахувати, що організована група яка вчиняє крадіжки культурних цінностей із культових споруд, не може створюватися одномоментно. Вона «визріває» протягом тривалого часу, шляхом налагодження тісних та довірливих психологічних стосунків, їх спільного узгодження, добору учасників, виникнення між ними ієрархії, розроблення плану конкретних дій тощо.

На вчинення крадіжок культурних цінностей із культових споруд організованою групою можуть також указувати такі ознаки як «спеціалізація» злочинної діяльності об'єднання, наявність у нього матеріальної бази (наприклад, автомобілів, технічних засобів проникнення до культової споруди тощо), придбання технічних засобів (наприклад, засобів металорізання, портативних рацій тощо), приміщень (наприклад, для тимчасового переховування культурних цінностей, їх «реставрування» тощо), наявність прикриття злочинної діяльності як своїми силами (наприклад, наявність спеціалізованої «групи безпеки» тощо) так і через сторонніх осіб (наприклад, наявність «інформаторів» у територіальних підрозділах Національної поліції, Служби безпеки України тощо) тощо.

Для прикладу опишемо діяльність та ознаки організованого злочинного угруповання зазначені у вирокі Острозького районного суду Рівненської області.

На протязі липня 2006 р. – квітня 2008 р., ОСОБА_5, діючи умисно, маючи на меті систематичне отримання незаконних доходів на постійній основі для особистого збагачення шляхом вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, упродовж липня 2006 р. – квітня 2008 р. на території Рівненської, Вінницької, Чернігівської, Хмельницької та Київської областей України систематично вчиняв крадіжки чужого майна з приміщень церков, як самостійно, так і за попередньою змовою із своїм батьком ОСОБА_9, а також у складі створеної та керованої ним злочинної організованої групи, до якої в якості виконавців ним залучені ОСОБА_6, ОСОБА_7 та ОСОБА_8..

Упродовж липня 2006 р. – березня 2008 р. ОСОБА_5, діючи умисно, на території Хмельницької та Вінницької областей України вчинив шість крадіжок чужого майна, пов'язаних із проникненням у приміщення церков та храмів за таких обставин.

В жовтні 2007 р., ОСОБА_5, маючи на меті систематичне отримання незаконних доходів на постійній основі для особистого збагачення шляхом вчинення особливо тяжких злочинів, за місцем проживання в с. Германівка Обухівського району Київської області, утворив

та очолив стійку злочинну організовану групу, до складу якої залучив раніше йому добре знайомих ОСОБА_6, ОСОБА_7 та ОСОБА_8 спільно з якими, відповідно до попередньо розробленого та узгодженого усіма плану злочинних дій, на протязі 2007–2008 рр., вчинив особливо тяжкі злочини, пов'язані з таємним викраденням чужого майна в особливо великих розмірах із приміщень церков на території Чернігівської, Рівненської та Київської областей.

Так, ОСОБА_5, діючи як організатор та керівник утвореного та очоленого стійкого злочинного угруповання, визначав, хто із його учасників прийматиме участь у вчиненні конкретного злочину, організовував, керував та координував дії членів організованої групи. З метою забезпечення мобільності організованої групи використовував автомобілі Rover 75 д. р. з. НОМЕР_4 та Skoda Octavia Elegan д. р. з. НОМЕР_2. Визначав, із яких церков викрадати майно, вивчав можливості та способи проникнення до них, забезпечував злочинну діяльність групи необхідними засобами, а саме: пальчатками, засобами злому перешкод для проникнення до приміщень церков, визначав місця розташування транспортних засобів під час вчинення крадіжок та місця завантаження до них викрадених предметів, усував перешкоди для проникнення до приміщення церков, куди особисто проникав, визначав предмети, які підлягають викраденню, виносив їх з приміщення церков та спільно з іншими учасниками організованої групи переносив до автомобілів. З метою уникнення викриття злочинної діяльності організованої групи, ОСОБА_5 вживав заходи конспірації, що виразились у створенні під час перевезення викрадених речей колони із декількох автомобілів, в одному з яких перевозили викрадене майно, а інший, у разі небезпеки викриття мав попередити співучасників злочину або привернути на себе увагу правоохоронців чи сторонніх осіб. При цьому ОСОБА_5 контролював транспортування викрадених предметів з місць скоєння злочинів та супроводжував до місця подальшого переховування або реалізації. З метою досягнення мети отримання незаконних прибутків реалізовував викрадені предмети та розподіляв між підлеглими йому учасниками організованої групи грошові кошти, отримані від реалізації викраденого майна. При цьому, частину коштів використовував для забезпечення подальшої злочинної діяльності керованої ним організованої групи.

Відповідно до попередньо узгодженого між усіма учасниками стійкого злочинного угруповання плану злочинних дій та розподілу ролей, з відома та під безпосереднім керівництвом ОСОБА_5, кожен із учасників групи виконував надану йому функцію та у разі потреби був готовий до виконання будь-яких дій, спрямованих на досягнення спільної злочинної мети [24].

Організована група, яка вчиняє крадіжки культурних цінностей із культових споруд, відрізняється від групи осіб за попередньою змовою такими ознаками: 1) міні-

мальною кількістю учасників (у групі осіб за попередньою змовою – двоє й більше, а в організованій групі – троє й більше осіб); 2) ступенем організації (у групі осіб за попередньою змовою наявна попередня змова, а в організованій групі – попередня зорганізованість); 3) характерною для організованої групи стійкістю; 4) метою діяльності об'єднання (якщо група осіб за попередньою змовою створюється з метою вчинення одного злочину, то організована група – для вчинення як мінімум двох кримінальних правопорушень); 5) обов'язковою об'єднаністю учасників організованої групи єдиним планом, відомим усім учасникам групи; 6) обов'язковою наявністю в організованій групі розподілу функцій учасників групи, спрямованих на досягнення плану [19, с. 99].

Висновки. Отже, підводячи підсумок розгляду поняття крадіжки культурних цінностей із культової споруди, вкажемо основні ознаки такого злочину, які важливі для подальшого формування криміналістичної характеристики такого кримінального правопорушення: 1) потерпілим від даного протиправного діяння може бути: приватна особа, колектив чи держава; 2) таким злочинам притаманний корисливий мотив, що полягає у прагненні злочинця протиправно використати чуже майно (культурні цінності) на свою чи іншої особи користь, або отримати майнову вигоду без обертання чужого майна на свою користь; 3) викрадені культурні цінності є чужими для винної особи, при цьому чужими є культурні цінності, що перебувають у власності чи законному володінні винного; 4) викрадені культурні цінності мають певну вартість, яка встановлюється шляхом проведення експертизи; 5) культурні цінності є майном, речами матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру; 6) крадіжку характеризують активні дії, що спричиняють матеріальну шкоду певній особі, колективу чи державі; 7) спосіб яким вчиняється крадіжка культурних цінностей – таємний, він є критерієм для її кваліфікації та відмежування від інших форм викрадення такого майна й іншого протиправного заволодіння ним; 8) специфічним способом вчинення крадіжки культурних цінностей є проникнення у приміщення чи сховище, тобто незаконне вторгнення до них будь-яким способом; 9) знаряддями крадіжки культурних цінностей можуть бути предмети чи технічні засоби, які умисно використовувалися особою чи особами, у співучасті з якими було вчинено таку крадіжку; 10) суб'єктом крадіжки культурних цінностей із культової споруди може бути фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку; 11) кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками крадіжки культурних цінностей є вчинення такого злочину: повторно; за попередньою змовою групою осіб; з проникненням у приміщення чи сховище; із завданням значної шкоди потерпілому; у великих розмірах; в особливо великих розмірах; організованою групою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хусейн Мухаммед аль Ормі. Кримінальна відповідальність за крадіжку і відмінність її від суміжних злочинів за кримінальним правом Йорданії (історія і сучасність): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. 19 с.
2. Альошин Д. П. Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.
3. Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2017. 36 с.
4. Ільїна О. В. Кримінально-правова характеристика кваліфікуючих ознак корисливих злочинів проти власності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 18 с.
5. Кузнецов В. В. Кримінально-правові норми про відповідальність за крадіжку як інститут кримінального законодавства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 19 с.
6. Кундеус В. Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 19 с.
7. Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2010. 20 с.
8. Соловйова А. М. Кримінально-правова охорона власності: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. 40 с.
9. Федулова І. М. Кримінальна відповідальність за протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2019. 20 с.
10. Швець А. Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 20 с.

11. Конституція України Основний Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.07.2024).
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 09.07.2024).
13. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення: 09.07.2024).
14. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.07.2024).
15. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 09.07.2024).
16. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 09.07.2024).
17. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 09.07.2024).
18. Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
19. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Азаров Д. С., Бабаніна В. В., Вартилицька І. А. та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 1063 с. (Бюлетень законодавства і юридичної практики України / Юрінком Інтер. 2015. № 7-10).
20. Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / В. В. Коваленко, О. М. Джу́жа, А. В. Савченко та ін.; за заг. ред. В. В. Коваленка; за наук. ред. О. М. Джу́жи, А. В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. 648 с.
21. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2-х т. / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, С. В. Фесенка. Київ: Алерта: КНТ: Центр учбової літератури, 2009. Т. 1. 964 с.
22. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків: ТОВ «Одісей», 2006. 1184 с.
23. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / за заг. ред. В. І. Шакуна. Київ: КНТ, 2011. 320 с.
24. Вирок Острозького районного суду Рівненської області від 16.07.2014 у кримінальній справі № 567/409/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/39782816> (дата звернення: 09.07.2024).

ПОНЯТТЯ OSINT ТА СУМІЖНІ КАТЕГОРІЇ

THE CONCEPT OF OSINT AND RELATED CATEGORIES

Дикий О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Сидорчук В.В., д.філос. в галузі права,
старший викладач кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню поняття дефініції OSINT та її складових частин. Для кращого розуміння відповідного виду діяльності було проведено її порівняння з суміжними видами діяльності: журналістським розслідуванням, досудовим розслідуванням та розвідувальною діяльністю за низкою критеріїв. Внаслідок чого були зроблені наступні висновки:

– OSINT може розглядатись у вузькому та широкому змістах. У вузькому OSINT – це діяльність яка направлена на збирання інформації з відкритих джерел, у широкому OSINT – це діяльність направлена на збирання інформації лише з відкритих джерел, її аналіз та подальше використання результатів відповідного аналізу в інших правовідносинах;

– для якісного виокремлення OSINT в широкому змісті від інших суміжних категорій доцільно використовувати наступні критерії: суб'єкти реалізації певного виду діяльності; засоби, які вони використовують у своїй діяльності; ризики або відповідальність, що притаманна досліджуванам видам діяльності;

– відповідно до цих критеріїв OSINT діяльність характеризується тим, що її можуть здійснювати особи незалежно від вікових, професійних, релігійних, національних та службових особливостей. Однак вона обмежується лише відкритою інформацією, порушення відповідної вимоги трансформує OSINT діяльність в інший вид діяльності. Серед засобів, які використовуються під час здійснення відповідного виду діяльності необхідно виділити окремі програмні засоби, що сприяють пошуку, аналізу та перевірці зібраної інформації, які включають в себе як повсякденні пошукові сервіси та державні бази даних, так і спеціалізовані програми, що сприяють досягненню тактичних цілей під час OSINT розслідування. Розглядаючи можливу відповідальність або ж ризики притаманні OSINT діяльності, варто зазначити, що враховуючи об'єкт OSINT діяльності – відкриту інформацію, правові наслідки пошуку та аналізу відповідного типу інформації – відсутні. Однак висновки, які можуть бути зроблені внаслідок зазначеного пошуку і аналізу інформації та їх оголошення – можуть тягти негативні правові наслідки. Що ж стосується не правових ризиків або можливої не правової відповідальності – то зважаючи на відкритість інформації, яка використовується OSINTерами вони мінімальні, що пояснюється зазвичай опосередкованістю роботи з відповідною інформацією та часто їх анонімністю.

Ключові слова: OSINT, досудове розслідування, журналістське розслідування, розвідувальна діяльність.

The article is devoted to the study of the definition of OSINT and its constituent parts. For a better understanding of the relevant type of activity, it was compared with related types of activity: journalistic investigation, pre-trial investigation and intelligence activity according to a number of criteria. As a result, the following conclusions were made:

– OSINT can be considered in narrow and broad terms. In narrow OSINT, it is an activity aimed at gathering information from open sources, in broad OSINT, it is an activity aimed at gathering information only from open sources, its analysis and further use of the results of the relevant analysis in other legal relations;

– to qualitatively separate OSINT in a broad sense from other related categories, it is advisable to use the following criteria: subjects of implementation of a certain type of activity; means they use in their activities; risks or responsibilities inherent in the types of activities under study;

– according to these OSINT criteria, the activity is characterized by the fact that it can be carried out by persons regardless of age, professional, religious, national and official characteristics. However, it is limited only to open information, violation of the relevant requirement transforms OSINT activity into another type of activity. Among the tools used during the implementation of the corresponding type of activity, it is necessary to highlight separate software tools that facilitate the search, analysis and verification of collected information, which include both everyday search services and state databases, as well as specialized programs that contribute to the achievement of tactical goals during an OSINT investigation. Considering the possible responsibility or risks inherent in OSINT activity, it is worth noting that given the object of OSINT activity – open information, there are no legal consequences of searching and analyzing the relevant type of information. However, the conclusions that can be drawn as a result of the specified search and analysis of information and their announcement may have negative legal consequences. As for non-legal risks or possible non-legal liability, given the openness of information used by OSINTers, they are minimal, which is usually explained by the indirectness of working with relevant information and often their anonymity.

Key words: OSINT, pretrial investigation, journalistic investigation, intelligence activity.

На сьогоднішній день в джерелах масової інформації, в повсякденному житті, в побуті набуває популярність дефініція OSINT. Відповідна аббревіатура розшифровується як Open Source INTelligence, що буквально перекладається як відкриті джерела інформації/відомостей або ж як відкриті джерела розвідки.

В літературі ж зазначається, що OSINT це:

– діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел кіберпростору [2];

– діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел [15];

– розвідка на основі аналізу відкритих джерел інформації [6];

– діяльність по отриманню розвідувальної інформації з відкритих джерел кіберпростору, розвідка на основі аналізу відкритих джерел інформації [7].

Тобто маємо зазначити, що в літературі відсутнє стале визначення дефініції OSINT, однак наявні її ознаки серед яких варто виділити наступні:

– діяльність (тобто активні, усвідомлені дії, що свідчить про необхідність наявності мети діяльності);

– мета – отримання інформації, що цікава особі;

– характер діяльності включає в себе збір та аналіз інформації, формування висновків на підставі аналізу;

– відкриті джерела або відкрита інформація – об'єкт відповідної діяльності (при цьому варто зазначити, що відповідні джерела характеризуються різними формами від класичних друкованих ЗМІ до електронних реєстрів).

Цікавим, що в усіх досліджених нами визначеннях зазначається про розвідку як діяльність або розвідувальну інформацію як результат діяльності із збору інформації, з чим ми не погоджуємось. Оскільки поняття

розвідки, наявне в Законі України «Про розвідку»: «розвідка – організаційно-функціональне поєднання визначених цим Законом розвідувальних органів та діяльності, яку вони здійснюють самостійно або у взаємодії між собою та з іншими суб'єктами розвідувального співтовариства з метою забезпечення національної безпеки і оборони України» [14], вказує на обмеженість суб'єктів, що можуть її здійснювати, чітку мету та в загальному діяльності, яка притаманна саме розвідувальним органам. Крім того, положення статей 111 та 114 Кримінального кодексу України, які передбачають кримінальну відповідальність за державну зраду і шпигунство, формою яких є розвідка, містять окремі ознаки розвідки: збирання або передача іноземній державі, організації чи її представникам відомостей, що містять державну таємницю. В свою чергу відомості, що складають державну таємницю явно не знаходяться ні в відкритому доступі, ні в відкритих джерелах інформації. З огляду на це – не варто ототожнювати розвідку в класичному її розумінні із OSINT, оскільки категорія розвідка має значно ширші об'єкти дослідження, не обмежується лише відкритими джерелами та має спеціально уповноважених суб'єктів, що здійснюють розвідувальну діяльність.

Продовжуючи дослідження поняття OSINT та суміжних категорій, варто зазначити, що виділені нами ознаки, які характеризують OSINT, притаманні також іншим видам діяльності, серед яких варто виділити:

- розвідувальну діяльність;
- журналістську діяльність;
- досудове розслідування.

Характеристика відповідних видів діяльності дозволить не тільки розмежувати їх з категорією OSINT, але і сприятиме кращому розумінню сутності та призначення OSINT. В якості критеріїв для характеристики зазначених категорій ми будемо використовувати наступні:

- суб'єкти реалізації відповідного виду діяльності;
- засоби, які вони використовують у своїй діяльності;
- ризики або відповідальність, що притаманна досліджуваним видам діяльності.

Так, оцінюючи суб'єктів, які здійснюють розвідувальну діяльність, необхідно звернутись до профільного Закону України «Про розвідку» [14], в якому зазначено, що розвідувальна діяльність проводиться розвідувальними органами України. В свою чергу в кожному розвідувальному органі, наявні:

- кадрові співробітники, визначення яких, наявне у пункті 10 статті 1 досліджуемого нами Закону: «співробітник кадрового складу – співробітник розвідувального органу, який за посадою, що він займає в цьому органі, виконує посадові (службові) обов'язки, безпосередньо пов'язані з організацією, здійсненням та забезпеченням розвідувальної діяльності» [14];

- співробітники під прикриттям: «співробітник кадрового складу, який виконує посадові (службові) обов'язки без розкриття інформації про його належність до розвідувального органу особам, яким в установленому порядку не надано доступу до такої інформації» [14]. Що ж стосується «прикриття», то воно передбачає призначення на посади в державних органах, органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, на підприємствах, в установах і організаціях будь-якої форми власності, структурах прикриття тощо;

- особи, залучені до конфіденційного співробітництва, про що зазначено у статті 19 Закону України «Про розвідку»: «розвідувальні органи можуть залучати повнолітніх, дієздатних осіб до конфіденційного співробітництва в порядку та на умовах, визначених актами цих органів» [14]. Вищезазначене свідчить про наявність наступних суб'єктів, що здійснюють розвідувальну діяльність: співробітник кадрового підрозділу, співробітник під

прикриттям, особа, залучена до конфіденційного співробітництва.

Що ж стосується суб'єктів журналістської діяльності, то етимологічний зміст відповідної дефініції свідчить, що ними є журналісти. В свою чергу Закон України «Про державну підтримку медіа, гарантій професійної діяльності та соціальний захист журналіста» надає не тільки визначення поняття журналіст, але і характер його діяльності, який відповідає загальній направленості діяльності OSINT – збір, аналіз інформації та формування висновків. Так, журналіст: «творчий працівник суб'єкта у сфері медіа, який професійно збирає, одержує, створює, редагує, поширює і забезпечує підготовку інформації для медіа. Статус журналіста підтверджується документом, виданим суб'єктом у сфері медіа, професійною чи творчою спільнотою журналістів. Документ, що підтверджує статус журналіста, має містити найменування та вид медіа, його ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа або найменування професійної чи творчої спільноти, фото, прізвище, ім'я та по батькові журналіста, номер документа, дату видачі і строк його дії, підпис особи, яка видала документ» [12].

Досліджуючи питання осіб, які здійснюють досудове розслідування, варто зауважити, що статтею 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [5], закріплено перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (досудове розслідування є його стадією), яке полягає у збиранні, перевірці та оцінці орієнтуючої інформації або доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Що ж стосується суб'єктів, які на стадії досудового розслідування здійснюють доказування, то це спеціально-уповноважені працівники правоохоронних органів, які призначені рішеннями керівників структурних підрозділів відповідних органів в конкретному кримінальному провадженні: дізнавач, працівник оперативного підрозділу, слідчий, детектив та прокурор. В окремих випадках це може бути потерпілий та сторона захисту. Тобто здійснювати доказування на стадії досудового розслідування наділені лише окремі учасники конкретного кримінального провадження.

Що ж стосується осіб, які здійснюють OSINT діяльність, то це може бути будь-яка особа, не залежно від місця роботи, знаходження в окремих реєстрах, участі у кримінальному провадженні чи інших правовідносинах. Головними характеристиками або вміннями відповідної особи є здатність шукати інформацію, її аналізувати та робити об'єктивні висновки щодо збираних відомостей. При цьому зазначені дії можуть вчинятись з різним рівнем професіоналізму, цілісності та відповідності об'єктивній реальності.

Важливим є також те, що особа має користуватись як відкритими джерелами інформації, так і відкритою інформацією.

Наступним критерієм за допомогою якого ми будемо оцінювати досліджуємі нами види діяльності – засоби, які використовуються суб'єктами під час здійснення розвідувальної, журналістської діяльності, досудового розслідування та OSINT. Оцінюючи засоби, які наявні у осіб, що здійснюють розвідувальну діяльність ми керуватимось законом України «Про розвідку», оскільки він містить загальний перелік відповідних засобів та наявний у відкритому доступі. До таких засобів можна віднести наступні:

- проведення розвідувальних заходів (спостереження за особою або місцем із фіксацією відповідних відомостей або даних; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж шляхом відбору та фіксації змісту відповідних відомостей або даних, що передаються або отримуються особою; зняття інформації з електронних інформаційних систем шляхом пошуку, відбору та фіксації відповідних відомостей або даних, що містяться

в електронній інформаційній системі або її частині, без відома її власника, володільця або утримувача; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи шляхом проникнення до таких об'єктів і (за потреби) фіксація відомостей або даних про них; локалізація радіоелектронного засобу, у тому числі мобільного терміналу систем зв'язку, та інших радіо-випромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів, провайдерів телекомунікацій, шляхом відбору та фіксації відомостей або даних про місцезнаходження та/або використання такого засобу (пристрою) без розкриття змісту повідомлень, що передаються або отримуються особою; огляд кореспонденції шляхом негласного відбору за ідентифікаційними ознаками кореспонденції, її оброблення, зняття копій чи отримання зразків);

- проведення оперативно-розшукових заходів;
- проведення контрозвідувальних заходів;
- використання спеціально виготовлених речей та документів для прикриття розвідувальної діяльності;
- залучення осіб до конфіденційного співробітництва;
- використання співробітників під прикриттям (співробітники зазвичай назначаються на посади в державних органах, органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, на підприємствах, в установах і організаціях будь-якої форми власності);

- виконання розвідувальних (спеціальних) завдань співробітниками кадрового складу та особами, залученими до конфіденційного співробітництва;

- можливість взаємодії з суб'єктами розвідувального співтовариства (до яких входять: координаційний орган з питань розвідки; розвідувальні органи; Служба безпеки України; визначені Радою національної безпеки і оборони України інші складові сектору безпеки і оборони, що залучаються розвідувальними органами до виконання розвідувальних завдань та посилення розвідувальних спроможностей держави);

- встановлення та підтримка контактів з компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями;

- взаємовідносини з державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями.

Засоби для збору та аналізу інформації у журналістів:

- зв'язки із правоохоронними органами, які можуть надавати інформацію для досягнення поставленої мети (наприклад під час реалізації такої негласної слідчої (розшукової) дії як контроль за вчиненням злочину у формі імітування обставини злочину;

- заборона цензури та втручання в професійну діяльність журналістів і медіа;

- можливість поширення інформації з обмеженим доступом, у випадку якщо вона є суспільно необхідною, тобто «є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення» [13];

- здійснення письмових, аудіо- та відеозаписів із застосуванням необхідних технічних засобів [11];

- безперешкодно відвідувати приміщення суб'єктів владних повноважень, відкриті заходи, які ними проводяться, та бути особисто прийнятим у розумні терміни їх посадовими і службовими особами;

- право не розкривати джерело інформації або інформацію, яка дозволяє встановити джерела інформації, крім випадків, коли його зобов'язано до цього рішенням суду на основі закону;

- має право збирати інформацію в районах стихійного лиха, катастроф, у місцях аварій, масових безпорядків, воєнних дій тощо.

Досліджуючи питання щодо засобів збору інформації у суб'єктів досудового розслідування, необхідно виділити наступні:

- проведення слідчих розшукових дій (в тому числі і негласних слідчих (розшукових) дій), які направлені на збір та перевірку доказів;

- отримання матеріалів оперативно-розшукової діяльності, в яких зафіксовані фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп;

- проведення експертиз;

- застосування таких заходів забезпечення кримінального провадження як тимчасовий доступ до речей і документів та тимчасове вилучення майна.

Що ж стосується засобів збирання інформації під час провадження OSINT діяльності, то до них можна віднести наступні:

- Інтернет-платформи на яких розміщена відкрита інформація (соціальні мережі, відкриті бази даних, онлайн-медіа, пошукові системи, карти або зображення місцевості, судові провадження щодо особи тощо);

- класичні засоби масової інформації;

- спеціальні програми для аналізу або покращення зображення, аналізу контенту, незнайомих номерів тощо;

- інтерв'ю, розслідування щодо конкретної особи або її діяльності.

В контексті ефективного пошуку інформації з відкритих джерел необхідно виділити знання про можливі платформи, де знаходиться необхідна інформація та вміння шукати в них потрібну інформацію (що може реалізовуватись самостійно або ж за допомогою ботів чи ШІ).

Наступний критерій, якому ми присвяtimo увагу – ризики або відповідальність під час здійснення досліджуваних нами видів діяльності. Так, оцінюючи ризики або відповідальність, яка може чатувати осіб, що здійснюють розвідувальну діяльність необхідно виділити можливість притягнення їх до кримінальної відповідальності за статтями 111 (державна зрада) та 114 (шпигунство) Кримінального кодексу України, які передбачають кримінальну відповідальність за «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підірвної діяльності проти України» [4] або «передачу або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства» [4]. Що ж стосується можливих ризиків, то в залежності від обставин розвідувальної діяльності особи до неї можуть застосовуватись різні засоби впливу, в тому числі і фізичне знищення [1, 10].

Досліджуючи можливі наслідки або ризики діяльності журналістів, необхідно вказати на дві можливі групи наслідків: правового характеру та не правового характеру. Так серед можливих наслідків правового характеру необхідно виділити наступні: дисциплінарна, цивільно-правова, адміністративна та кримінальна відповідальності в залежності від вчиненого діяння. До дисциплінарної відповідальності можна віднести позбавлення журналіста акредитації, звільнення з редакції. Цивільно-правова відповідальність журналістів пов'язана із нанесенням майнової (матеріальної) чи моральної шкоди журналістом або поширення недостовірної інформації чи інформації з обмеженим доступом, що наносить шкоду честі, гідності та діловій репутації особи. Можлива адміністративна відповідальність журналістів може наступати як за порушення вчинені під час реалізації їх професійної діяльності так і за адміністративні правопорушення, які прямо не стосуються їх журналістської діяльності. Розглядаючи кримінальну відповідальність журналістів, необхідно акцентувати увагу на статті 114² (Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення

зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану), 161 (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками), 163 (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками), 176 (Порушення авторського права і суміжних прав) Кримінального кодексу України, які можуть бути дотичними до професійної діяльності журналіста та інші кримінальні правопорушення, які журналіст може порушити в тому числі здійснюючи свою професійну діяльність.

Що ж стосується наслідків не правового характеру для журналіста, то вони можуть бути в різних формах: незаконне пошкодження, вилучення зібраних, опрацьованих, підготовлених ним матеріалів та технічних засобів, якими він користується у своїй роботі [3]; заподіяння матеріальної шкоди [9]; заподіяння фізичної шкоди [8] тощо.

Що ж стосується наслідків або ризиків діяльності OSINTерів, варто зазначити, що в загальному інформація щодо негативних наслідків стосовно них відсутня. Ми це пов'язуємо з механізмом діяльності та засобами, які вони використовують. Так, зазвичай відкриті данні наявні на різних носіях (в друкованих ЗМІ, інформаційних системах, мережі Інтернет тощо), і для їх дослідження розслідувачу необхідно працювати з відповідними носіями, що мінімізує контакт OSINTера з особами, які потенційно можуть дізнатись про напрям діяльності розслідувача та певним чином йому протидіяти. Важливим є також те, що OSINTерам не обов'язково проводити допит, опитування, інтерв'ю, оскільки наявні програмні засоби можуть надати відповіді на абсолютну більшість питань, що виникають під час дослідження об'єктів розслідувачами. Ще однією складовою, яка забезпечує OSINTерів – правовий статус відкритої інформації, з якою можна вільно знайомитись, збирати, зберігати, передавати, використовувати. Отже, можливість працювати віддалено, анонімізовано, не вступаючи в безпосередній вербальний контакт з осо-

бами та особливості правового статусу об'єкту дослідження OSINTерів значно мінімізують ризики, та негативні наслідки їх діяльності.

Підсумовуючи необхідно зазначити наступне:

– OSINT може розглядатись у вузькому та широкому змістах. У вузькому OSINT – це діяльність яка направлена на збирання інформації з відкритих джерел, у широкому OSINT – це діяльність направлена на збирання інформації лише з відкритих джерел, її аналіз та подальше використання результатів відповідного аналізу в інших правовідносинах;

– для якісного виокремлення OSINT в широкому змісті від інших суміжних категорій доцільно використовувати наступні критерії: суб'єкти реалізують певного виду діяльності; засоби, які вони використовують у своїй діяльності; ризики або відповідальність, що притаманна досліджуванам видам діяльності;

– відповідно до цих критеріїв OSINT діяльність характеризується тим, що її можуть здійснювати особи незалежно від вікових, професійних, релігійних, національних та службових особливостей. Однак вона обмежується лише відкритою інформацією, порушення відповідної вимоги трансформує OSINT діяльність в інший вид діяльності. Серед засобів, які використовуються під час здійснення відповідного виду діяльності необхідно виділити окремі програмні засоби, що сприяють пошуку, аналізу та перевірці зібраної інформації, які включають в себе як повсякденні пошукові сервіси та державні бази даних, так і спеціалізовані програми, що сприяють досягненню тактичних цілей під час OSINT розслідування. Розглядаючи можливу відповідальність або ж ризики притаманні OSINT діяльності, варто зазначити, що враховуючи об'єкт OSINT діяльності – відкрити інформацію, правові наслідки пошуку та аналізу відповідного типу інформації – відсутні. Однак висновки, які можуть бути зроблені внаслідок зазначеного пошуку і аналізу інформації та їх оголошення – можуть тягти негативні правові наслідки. Що ж стосується не правових ризиків або можливої не правової відповідальності – то зважаючи на відкритість інформації, яка використовується OSINTерами вони мінімальні, що пояснюється зазвичай опосередкованістю роботи з відповідною інформацією та часто їх анонімністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Денис Кіреєв – співробітник ГУР, якого вбили в автіві СБУ, а тіло викинули на вулицю». Інтерв'ю з Кирилом Будановим. *Офіційний сайт Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/вбивство-кіреєва/32233661.html>
2. Білобров А.В., Клімушин П.С. Використання технологій OSINT для отримання інформації. Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 27 травня 2020 року). С. 135-137.
3. Забрали камери, скрутили руки, не випускали з будівлі: як журналісти «Схем» брали інтерв'ю у голови «Укресімбанку». *Офіційний сайт Четверта влада*. URL: <https://4vlada.com/zabraly-kamery-skrutyly-ruky-ne-vypuskaly-z-budivli-yak-zhurnalisty-shem-braly-interv-iu-u-golovy-ukreximbanku>
4. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року, № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n721>
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : кодекс України, від 13 квітня 2012 року, № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1081>
6. Мартинюк С.О. Характеристика принципів функціонування OSINT у сфері національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021, № 9. С. 332-334.
7. Минько О.В., Іохов О.Ю., Оленченко В.Т., Власов К.В. Використання технологій OSINT для отримання розвідувальної інформації. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, 2019, № 4(6). С. 201-208.
8. Напад на журналістів у Києві, які викрили шахрайський call-центр, що кажуть у поліції. *Офіційний сайт Суспільне Київ*. URL: <https://suspiilne.media/kyiv/701590-napad-na-zhurnalistiv-u-kyevi-aki-vikrili-sahrajiskij-call-centr-so-kazut-u-policii/>
9. Невідомі спалили автомобіль рівненського медівника Влада Ісаєва. *Офіційний сайт Детектор медіа*. URL: <http://surl.li/lxxghd>
10. Полковник ГРУ і співробітник ЦРУ: Пам'яті героя-розвідника Олега Пеньковського, який врятував світ від ядерної катастрофи. *Офіційний сайт Патріоти України*. URL: <http://patrioty.org.ua/blogs/polkovnyk-hru-i-spirovibitnyk-tsru-pamiaty-heroia-rozvidnyka-oleha-penkovskoho-ia-kyi-vriatuvav-svit-vid-iadernoi-katastrofy-119163.html>
11. Правові засади діяльності журналістів в Україні : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0062323-11#Text>
12. Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста : Закон України від 23 вересня 1997 року, № 540/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-вр#Text>
13. Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 року, № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#n182>
14. Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 року, № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#n6>
15. Яровой Т.С. OSINT як перспективний інструмент контролю за лобістською діяльністю в контексті державної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, 2019, № 4(6). С. 201-208.

ВПЛИВ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ НА ОРГАНІЗАЦІЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL COOPERATION OF THE PROSECUTION OF UKRAINE ON THE ORGANIZATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION

Кіріченко М.О., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шулепова О.О., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті авторами надано характеристику міжнародного співробітництва органів прокуратури України та його загальний вплив на організацію кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Збройна агресія Російської Федерації сфокусувала діяльність міжнародних організацій на поглиблення співпраці з органами прокуратури України, а одним з основних напрямків такої співпраці стало здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Авторами особливу увагу акцентовано на співпраці України з Міжнародним кримінальним судом, адже вже наприкінці лютого 2022 року до цього суду почали надходити позови різних країн щодо розслідування злочинів РФ на території України. А вже 2 березня 2022 року було розпочато процес кропіткого вивчення національного кримінального законодавства України з метою визначення кола справ, за розслідування яких може взятися Міжнародний кримінальний суд, а якими будуть займатися національні правоохоронні органи України.

Важливо зазначити, що одночасно із цим Міжнародний кримінальний суд посилив співпрацю з Офісом генерального прокурора України, позитивним зрушенням якої стало відкриття 23 березня 2023 року у Києві спеціального польового офісу прокурора МКС, який розпочав роботу 14 вересня того ж року.

У рамках міжнародної співпраці для співробітників органів прокуратури та громадян України проводяться різні заходи, а саме: навчання процедури документування воєнних злочинів; співпраця з журналістами, для отримання їхніх доказів фактів вчинення злочинів армією РФ; розробка рекомендацій для громадських організацій; набуття досвіду для модернізації розслідування злочинів міжнародного характеру.

Авторами відзначаються успіхи щодо проведення Генеральним прокурором України зустрічей з послами країн G7 та Представництвом ЄС в Україні, які полягають у розвитку міжнародної експертної допомоги та виробленні дієвих механізмів розслідування органами прокуратури України воєнних злочинів РФ на території нашої держави.

Отже, авторами констатується, що міжнародне співробітництво є цілком самостійною функцією у діяльності органів прокуратури України. На це вказує характеристика таких ознак, як: нормативно-правової бази регулювання такого співробітництва, поставлених завдань та мети, кінцевого значення.

Автори наголошують на подальших перспективах дослідження міжнародного співробітництва органів прокуратури України, адже це сприяє усуненню перешкод для оперативного опрацювання інформації й доказових матеріалів та отримання доступу до технічної бази країн, з якими співпрацюватиме українська прокуратура.

Ключові слова: кримінальне провадження, воєнний стан, міжнародна допомога, прокурор, організація роботи, органи прокуратури України, Міжнародний кримінальний суд.

In the article, the authors provide a description of the international cooperation of the prosecutor's office of Ukraine and its general impact on the organization of criminal proceedings under martial law.

The armed aggression of the Russian Federation focused the activities of international organizations on deepening cooperation with the prosecutor's office of Ukraine, and one of the main directions of such cooperation was the implementation of criminal proceedings under martial law.

The authors pay special attention to Ukraine's cooperation with the International Criminal Court, because already at the end of February, lawsuits from various countries regarding the investigation of crimes committed by the Russian Federation on the territory of Ukraine began to be received by this court. And already on March 2, 2022, the process of painstaking study of the national criminal legislation of Ukraine was started in order to determine the range of cases that can be investigated by the International Criminal Court, and which will be dealt with by the national law enforcement agencies of Ukraine.

It is important to note that at the same time the International Criminal Court strengthened cooperation with the Office of the Prosecutor General of Ukraine, a positive development of which was the opening on March 23, 2023 in Kyiv of a special field office of the ICC prosecutor, which began work on September 14 of the same year.

As part of international cooperation, various activities are held for employees of prosecutor's offices and citizens of Ukraine, namely: training in the procedure for documenting war crimes; cooperation with journalists to obtain their evidence of crimes committed by the Russian army; development of recommendations for public organizations; gaining experience for the modernization of the investigation of crimes of an international nature.

The authors note the success of the meetings held by the Prosecutor General of Ukraine with the ambassadors of the G7 countries and the EU Delegation in Ukraine, which consist in the development of international expert assistance and the development of effective mechanisms for the investigation by the prosecutor's office of Ukraine of war crimes committed by the Russian Federation on the territory of our country.

Therefore, the authors state that international cooperation is a completely independent function in the activities of the prosecutor's office of Ukraine. This is indicated by the characteristics of such features as: the regulatory and legal framework for the regulation of such cooperation, the set tasks and goals, and the ultimate meaning.

The authors emphasize the further prospects of the study of international cooperation of the prosecutor's office of Ukraine, because it contributes to the elimination of obstacles to the prompt processing of information and evidentiary materials and access to the technical base of the countries with which the Ukrainian prosecutor's office will cooperate.

Key words: criminal proceedings, martial law, international aid, prosecutor, work organization, prosecutor's office of Ukraine, International Criminal Court.

Постановка проблеми. Не лише українці, а й уся світова спільнота 24 лютого 2022 року стали свідками безпрецедентної військової агресії армії РФ на територію України. Генеральна прокуратура України повідомляє, що вже зареєстровано понад 86 тисяч фактів агресії та воєнних злочинів, а також понад 900 фактів застосування заборонених міжнародним правом засобів ведення війни.

Загальновідомим у міжнародному праві є той факт, що воєнні злочини, агресія, злочини проти людяності та геноцид – є міжнародними злочинами, на які поширюється універсальна юрисдикція.

Саме тому Україна намагається знаходити будь-які шляхи та можливості для розширення активної міжнародної співпраці щодо розслідування злочинів, вчинюваних армією РФ на території нашої країни. Результатом такої співпраці вже можна назвати створення Міжнародного центру з переслідування злочинів агресії проти України, основною метою діяльності якого є вдосконалення процедури розслідування злочинів агресії через отримання та подальше дослідження ключових доказів. Щодо діяльності цієї організації було опубліковано звіт з розслідування порушень в Україні, в якому містяться такі положення, як: 1) російська влада вчинила порушення норм міжнародного та міжнародного гуманітарного права у багатьох регіонах України; 2) ці порушення визнаються воєнними злочинами відповідно до численних міжнародних нормативно-правових актів та полягають в умисних вбивствах, нападах на цивільних осіб, згвалтуваннях, примусовому переміщенні та депортації не тільки дорослого населення, а й дітей, тортурах, незаконному позбавленні волі тощо; 3) армія РФ здійснювала хаотичні та непропорційні атаки без застосування запобіжних заходів, що є обов'язковим за приписами міжнародного гуманітарного права.

Проте варто розглядати не лише особливості законодавчого регулювання міжнародного співробітництва органів прокуратури, а й його практичні аспекти, адже без них є неможливим розслідування та подальше притягнення до відповідальності винних осіб.

Незважаючи на те, що натеper розслідування воєнних злочинів проти України проводяться у 21 країні світу та за підтримки різноманітних міжнародних організацій, зокрема, Міжнародного кримінального суду, майже всі ці злочини будуть розслідуватись національними правоохоронними органами, а судові рішення будуть виносити українські суди. Тому абсолютно виправданим та необхідним є залучення міжнародної допомоги при розслідуванні воєнних злочинів, зокрема для надання консультацій експертів, отримання порад щодо технічних та процедурних аспектів проведення слідчих дій, проведення експертиз та досліджень із застосування сучасного обладнання.

Не врегульованими в достатньому обсязі залишаються ситуації щодо налагодження процесу фіксації та вилучення речових доказів, проведення експертиз, ексгумацій тіл постраждалих, встановлення місця перебування свідків, проведення слідчих експериментів в умовах загрози обстрілів, мінування та бойової обстановки.

Також варто відзначити стосовно створення спільної слідчої групи для розслідування злочинів РФ проти України, до якої увійшли такі країни, як Естонія, Польща, Румунія, Латвія, Литва та Словаччина. До речі, ця група є найбільшою, яка на цей час діє в рамках Євроюсту. Така взаємодія дозволяє правоохоронним органам країн здійснювати постійний та оперативний обмін інформацією стосовно ходу розслідувань злочинів (передача супутникових знімків, відео та аудіозаписів, фотографій, матеріалів ДНК тощо).

Залучені до співпраці іноземні правознавці надають консультації щодо захисту прав людини та тлумачення положень міжнародного права, а також вивчають чинні норми українського кримінального та процесуального

законодавства з метою виявлення проблемних, недостатньо опрацьованих або колізійних аспектів та надають поради щодо подальшого удосконалення цих положень.

Важливість міжнародної співпраці національних правоохоронних органів з міжнародними у процесі розслідування порушень міжнародного права полягає у забезпеченні достатнього правового підґрунтя та належної доказової бази для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Майже у всіх міжнародних договорах України з іншими державами існує положення стосовно міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Загальнотеоретичні питання міжнародного співробітництва органів прокуратури вивчали такі науковці, як: Т. С. Виноградова, Л. А. Грабовський, М. І. Карпенко, А. В. Підгородинська, В. Т. Маляренко, Т. О. Мудряк та інші.

Розвиток кримінальної процесуальної доктрини зумовив певні зміни щодо міжнародної співпраці органів прокуратури України, а гармонізація національного законодавства у відповідності до норм Європейської спільноти вимагали нових поглядів на ті ж проблемні аспекти. Виробленням нових концепцій займалися такі вчені, як: О. Бандурка, В. Дзюба, Ю. Полянський, В. Сухонос, П. Біленчук та інші.

Мета дослідження. Активізація та розширення співпраці органів прокуратури України з іншими державами сприятиме зростанню ефективності розслідування та судового розгляду воєнних злочинів РФ на території нашої країни та забезпечить відновлення справедливості з можливим подальшим відшкодування збитків для постраждалих осіб. Міжнародна експертна та правова допомога стосовно розслідування воєнних злочинів мають свої основні закономірності, рамки та основоположні засади.

Тому метою цього дослідження є розгляд актуальних проблем та особливостей міжнародного співробітництва органів прокуратури під час кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У редакції КПК від 2012 року не існувало положень стосовно порядку кримінального провадження в умовах воєнного стану. Впровадження ж у національне кримінальне процесуальне законодавство положень, якими б визначався порядок здійснення кримінального провадження в умовах екстраординарних правових режимів, сталося через зміну військово-політичної обстановки в Україні навесні 2014 року (анексія Автономної республіки Крим та міста Севастополя й початок бойових дій на Сході України) [1, с. 519].

12 серпня 2014 року відбулося суттєве реформування національної воєнної кримінальної юстиції, адже Верховною Радою України було прийнято такі закони, які безпосередньо визначали порядок здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: 1) Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» № 1631-VII від 12 серпня 2014 року; 2) Закон України «Про здійснення правосуддя і кримінального провадження у зв'язку із проведенням антитерористичної операції» № 1632-VII від 12 серпня 2014 року; 3) Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години» № 1630-VII від 12 серпня 2014 року [1, с. 525].

Проте, незважаючи на такі нововведення, кримінальне провадження в умовах воєнного стану отримало повноцінне законодавче регулювання та деталізацію саме після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 року.

Достатньо швидко та своєчасно було внесено зміни до чинного Кримінального процесуального кодексу шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» № 2111-IX від 3 березня 2022 року щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану [1, с. 526].

3 березня 2022 року було внесено перші зміни та доповнення до ст. 615 КПК України, які стосувалися таких аспектів кримінального провадження, як: 1) початок досудового розслідування; 2) фіксування процесуальних дій; 3) розширення кола повноважень слідчого судді, які можуть бути передані керівнику досудового розслідування (в попередній редакції – прокурору); 4) можливість зупинення досудового розслідування за браком об'єктивної можливості звернення до суду з обвинувальним актом; 5) можливість автоматичного продовження строку дії рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в підготовчому судовому провадженні та в стадії судового розгляду в разі неможливості розгляду судом цього питання, але не більше ніж на 2 місяці [1, с. 527].

Український законодавець у положеннях Кримінального процесуального кодексу приділив значну увагу міжнародну співробітництву та правовій допомозі, про що зазначено у розділі IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження». Також надано визначення поняттю «міжнародна правова допомога», під якою розуміється проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою [2].

Відповідно до статті 24 Конвенції про міжнародне співробітництво при розслідуванні та переслідуванні злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та інших міжнародних злочинів зазначено основні напрямки взаємної правової допомоги, зокрема отримання свідчень або заяв від осіб, у тому числі, наскільки це відповідає внутрішньому законодавству запитуваної Держави-учасниці, за допомогою відеоконференції; огляд об'єктів і місць; надання інформації, доказів та експертних висновків; проведення обшуків, виїмок і конфіскацій; вручення судових документів; надання оригіналів або засвідчених копій відповідних документів, записів і комп'ютерних даних, у тому числі офіційних, банківських, фінансових, корпоративних чи ділових записів; сприяння добровільній явці осіб і тимчасовому переміщенню затриманих осіб до запитуваної Держави-учасниці; використання спеціальних методів розслідування; проведення транскордонних спостережень; створення спільних слідчих груп; вжиття заходів, що дозволяють забезпечити належний захист потерпілих і свідків та їхніх прав; надання будь-якого іншого виду допомоги, що не суперечить внутрішньому законодавству запитуваної Держави-учасниці [3].

Процедурні аспекти роботи органів прокуратури у сфері міжнародного співробітництва регламентовано наказом Генерального прокурора України, відповідно до якого органи прокуратури у межах своєї компетенції виконують зобов'язання України за міжнародними договорами стосовно міжнародної правової допомоги, видачі осіб (екстрадиції), перейняття кримінального провадження та з інших питань, передбачених такими договорами [4].

У цьому наказі визначено загальні положення щодо порядку організації в органах прокуратури України зустрічей з представниками іноземних держав та міжнародних організацій, візитів іноземних делегацій в Україну; порядку виїзду працівників органів прокуратури України у закордонні службові від'їзди; особливостей організації візитів за кордон керівництва Офісу Генерального

прокурора; проведення листування з іноземними державними установами та міжнародними організаціями (їхніми представництвами) [4].

Було розроблено Стратегічний план щодо реалізації повноважень органів прокуратури у сфері кримінального переслідування за вчинення міжнародних злочинів на 2023–2025 роки, метою якого є впровадження ефективної організаційної структури для кримінального переслідування міжнародних злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту. Такий структурований підхід має охопити всі національні органи, які мають повноваження щодо розслідування та притягнення до відповідальності за міжнародні злочини, на основі розподілу функцій та компетенцій [5].

Одним із ключових напрямів міжнародного співробітництва Офісу Генерального прокурора є створення 25 березня 2022 року Спільної слідчої групи для розслідування агресії РФ та її воєнних злочинів на території України (Joint Investigation Team), до якої входять Україна, Литва, Польща, Естонія, Латвія, Словаччина, Румунія та Офіс прокурора Міжнародного кримінального суду [6].

У рамках діяльності цієї слідчої групи на територію України було відряджено команди слідчих та правоохоронців з Литви, Польщі та Словаччини. А під час конференції United for Justice, яку було проведено 5 березня 2023 року у Львові відбувалось обговорення ролі Міжнародного центру з переслідування злочину агресії проти України (International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine) у співпраці щодо збирання доказової бази воєнної агресії РФ. Основним завданням Центру є формування дієвої та функціональної структури для міжнародної співпраці щодо розслідування та документування фактів вчинення воєнних злочинів на території України. Саме цей центр в подальшому може стати основою майбутнього Спеціалізованого трибуналу, який буде розглядати факти вчинення воєнних злочинів проти України та її громадян [6].

Натепер Центр з переслідування злочину агресії проти України допомагає розслідувати злочини РФ на території України, а прокурори з різних країн вже працюють в Центрі для збирання та документування ключових доказів фактів агресії та геноциду задля їх збереження та обміну. США закликають інші країни підтримати та прийняти участь у діяльності Центру, задля подальшої підтримки роботи якого США нададуть 1 млн доларів США [7].

Також Генеральними прокурорами України та США було підписано Меморандум про взаєморозуміння, яким було встановлено офіційні рамки співпраці двох країн щодо забезпечення притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів. Цей Меморандум сприятиме усуненню перешкод для ефективного обміну необхідною та своєчасною інформацією, належного документування та збереження доказів, розширення бази матеріально-технічної співпраці [7].

З відкриттям польового офісу Міжнародного кримінального суду в Україні 14 вересня 2023 року було проведено безліч тематичних тренінгів та семінарів, які були зорієнтовані на широке коло спеціалістів кримінальної сфери, фахівців криміналістів, психологів, лікарів та інших. Серед них були такі заходи: 1) розробка та ознайомлення з рекомендаціями щодо ведення документування, обліку та фіксації воєнних злочинів; 2) розширення кола співпраці з журналістами та медійними особами стосовно надання ними доказів, які підтверджують факти вчинення воєнних злочинів; 3) поширення інформаційних матеріалів про роботу Міжнародного кримінального суду в Україні та про особливі аспекти розслідування міжнародних злочинів; 4) формування фонду спрямованого на захист потерпілих від воєнних злочинів, майбутні кошти якого можуть бути спрямовані на компенсації цим жертвам; 5) навчання учасників правозахисних та інших

громадських організацій процедурам правильного документування фактів вчинення воєнних злочинів задля подальшої передачі таких матеріалів не тільки національним органам досудового розслідування, а й представлення їх у міжнародних судових установах [8].

Адже розгляд справ у Міжнародному кримінальному суді є чітко внормованим та передбачає такі стадії: 1) передача ситуації на розгляд Суду; 2) оголошення її прийнятною або непринятною; 3) здійснення Канцелярією Прокурора попереднього розслідування та збору необхідної інформації; 4) формулювання Прокурором обвинувачень та підтвердження доказами таких обвинувачень; 5) затвердження пред'явлених обвинувачень Палатою попереднього провадження; 6) судовий розгляд справи; 7) апеляційний розгляд справи [9, с. 99].

Міжнародний кримінальний суд у травні 2022 року відрядив в Україну спільну слідчу групу, до складу якої входили слідчі, судові експерти та персонал допоміжного штату. Також Суду було надано право самостійного проведення слідчих та процесуальних дій на території України за погодженням з Генеральним прокурором України. Фахівці Суду працюють за принципом комплементарності, що означає, що вони беруться за розслідування та документування фактів вчинення воєнних злочинів тільки в тих випадках, в яких це не можуть зробити українські фахівці та органи розслідування через обмеженість в ресурсах або впливу інших чинників [10].

Саме для належного підтвердження доказами фактів вчинення воєнних злочинів РФ на території України вкрай необхідним є дотримання процедурних аспектів належної фіксації та документування таких діянь.

Унікальним інструментом міжнародної спільноти, створеним з метою належного документування фактів воєнних злочинів є Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні (The Independent International Commission of Inquiry on Ukraine). Зібрані нею матеріали будуть покладені в основи судових справ у міжнародних судових установах при притягненні до відповідальності російських воєнних злочинців. Також ця Комісія має повноваження щодо встановлення осіб та структур, які є винними у вчиненні воєнних злочинів на території України [11].

16 березня 2023 року Комісією було підготовлено звіт щодо основних результатів своєї роботи, який було презентовано Раді ООН з прав людини. Основними тезами звіту були: 1) збройні сили РФ здійснювали численні напади із застосування вибухової зброї, нехтуючи стражданнями та шкодою для цивільного населення; 2) російською владою було скоєно числену кількість порушень норм міжнародного права, порушення численних приписів міжнародного гуманітарного права та прав людини; 3) багато воєнних злочинів були спрямовані саме проти цивільних осіб, а саме: умисні вбивства, зґвалтування, напади, побої та мордування, незаконне позбавлення волі, викрадення осіб, тортури, примусові переміщення та депортації тощо; 4) російською армією було здійснено не вибіркові та непропорційні атаки без застосування запобіжних заходів, що є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права [11].

Українська делегація, яка складалася з представників Національної поліції України, на чолі із начальником Головного слідчого управління, взяла участь у засіданні експертів та представників слідчих підрозділів понад 30-ти країн, що проходило у Штаб-квартирі Європолу в Гаазі (Нідерланди). Тема заходу стосувалася розслідування злочинів проти людяності, геноциду та воєнних злочинів. Основні тези доповіді української делегації стосувалися представлення результатів кропіткої співпраці та подальших планів щодо продовження розслідування воєнних злочинів, незважаючи на виклики воєнного стану. В підсумку було зазначено, що розслідування воєнних

злочинів передбачає огляд сотень місць подій, проведення тисяч обшуків, допитів, слідчих експериментів та інших слідчих дій. Проте у сукупності з новітніми технологіями, які були використані українськими фахівцями та працівниками правоохоронних органів, та співпраці з іноземними колегами, стало можливим складення поняд 2,4 тисяч підозр, половина з яких вже скеровані до суду [12].

Для підтримки Офісу Генерального прокурора щодо розслідування та судового переслідування воєнних злочинів та порушень міжнародного гуманітарного права, вчинених в умовах воєнного стану, Сполучені Штати Америки, Європейський Союз та Велика Британія створили Консультативну групу з питань найтяжчих міжнародних злочинів – Atrocity Crimes Advisory Group (ACA). Організація, яка є багатостороннім партнерством, створена з метою досягнення справедливості та притягнення до відповідальності осіб, що винні у вчиненні міжнародних воєнних злочинів [13].

Група координує діяльність учасників партнерства задля ефективного спрямування матеріальних й фінансових ресурсів та кваліфікованих фахівців для сприяння в роботі підрозділам з розслідування воєнних злочинів Офісу Генерального прокурора. Також відбувається надання технічної та експертної підтримки, розробляються рекомендації щодо опитування потерпілих від воєнних злочинів, свідків, дітей, ув'язнених й інших вразливих категорій громадян [13].

Консультативна група представляє собою взаємодію двох основних елементів: 1) Дорадчої групи, до якої входять прокурори, слідчі та інші фахівці, які забезпечують експертний потенціал, влаштовують навчальні заходи та тренінги, надають консультативну та оперативну підтримку; 2) Мобільні слідчі групи, до яких входять міжнародні та українські спеціалісти, які залучаються для надання додаткових ресурсів підрозділам з питань воєнних злочинів та сприяють українським слідчим у проведенні слідчих дій безпосередньо на місцях вчинення злочинів [13].

Європейське агентство, що співпрацює із судовими та поліцейськими органами країн-членів ЄС (Eurojust) зазначило, що війна в Україні є найбільш задокументованим воєнним конфліктом в історії людства. Безпосередньо Eurojust сприяє координації національних зусиль країн, які приймають участь у розслідуванні воєнних злочинів, вчинених на території України, шляхом проведення зустрічей та конференцій між цими країнами [14].

25 березня 2022 року було підписано угоду про створення Спільної слідчої групи в Україні, яку було розроблено Eurojust. Основною метою є сприяння розслідуванню воєнних злочинів, злочинів проти людяності, агресії та геноциду, які вчинено проти України, та забезпечення своєчасного та повного обміну інформацією між країнами-членами Групи. У межах роботи Слідчої групи відбувається співпраця з командою Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (приєднався до Спільної слідчої групи у квітні 2022 р.) відповідно до положень Римського статуту [14].

У свою чергу, Eurojust забезпечує правову, фінансову та широку аналітичну допомогу учасникам Групи, зокрема надає технічну та логістичну допомогу (забезпечення технічними засобами для ефективної роботи: ноутбуками, сканерами тощо) [14].

Завдяки наданню доступу до новітніх технологій та передового обладнання й навчання українських фахівців іноземними спеціалістами можливим стало відтворення детальних 3-D моделей обставин вчинення воєнних злочинів. Для моделювання застосовується сканер Z+F Imager 5016, який працює не тільки швидко, а й безпечно, бо перебуває на достатній відстані від зони потенційної небезпеки (адже часто місця скоєння воєнних злочинів обстрілюються повторно, що ставить під небезпеку життя поліцейських, медиків та інших фахівців) [12].

Із застосуванням мобільних приладів «ANDE RAPID DNA 6C» стало можливим встановлення ДНК-профілю людини всього лише за півтори години майже зі стовідсотковою ефективністю. На зараз в українських поліцейських є 32 таких прилади (по одному на область України, а у прифронтових областях – по декілька) [12].

Окремо варто виділити створення Eurojust бази даних Core International Crimes Evidence Database, яка створена з метою зберігання та аналізу доказів фактів вчинення міжнародних злочинів. Ця база не вичерпується лише воєнними діями на території України, а може слугувати місцем збереження інформації щодо відомостей будь-якого збройного конфлікту чи іншого міжнародного злочину. Адже результати розслідувань, які виражаються у тисячах доказів, показаннях величезної кількості жертв та свідків, проведення фіксування доказів різними мовами та за різними процедурами під різною юрисдикцією, потребують аналітичної обробки з метою подальшої консолідації в одній базі даних та надання до неї доступу всім учасникам процесу розслідування [14].

Проте варто відзначити, що Eurojust покликаний лише консолідувати та обробляти докази фактів вчинення воєнних злочинів та забезпечувати зберігання всіх наявних матеріалів у відповідності з вимогами до захисту даних у ЄС, а не збирати їх самостійно. База даних Core International Crimes Evidence Database буде містити в собі різноманітні відомості та цифрові докази фактів вчинення воєнних злочинів на території України, а саме: відеозаписи, фотографії, супутникові знімки, знімки з дронів, медичні, криміналістичні, військові дослідження, показання потерпілих та свідків, відомості про письмові та речові докази тощо.

Висновки. У зв'язку з воєнними подіями та численними фактами вчинення РФ воєнних злочинів на території України міжнародне співробітництво вкотре довело свою виправданість, ефективність та дієвість. Для безумовного притягнення до відповідальності винних осіб у вчиненні воєнних та інших злочинів на території України кримінальне провадження має проводитися у відповідності із

загальними стандартами, вимогами та процедурами міжнародних судових установ.

Таке співробітництво проходить у різноманітних напрямках, в цій статті було досліджено такі з них: 1) установа та подальший розвиток контактів із компетентними установами міжнародних організацій та урядами іноземних держав; 2) активна участь у заходах міжнародного співробітництва: семінарах, круглих столах, переговорах, конференціях, тренінгах тощо; 3) розробка договірної бази щодо процедур та механізмів співробітництва, удосконалення процедури надання правової допомоги – укладення міжвідомчих угод з урядами країн-партнерів щодо компетенції прокуратури та інших слідчих органів; 4) використання наданої новітньої матеріально-технічної бази та залучення іноземних фахівців задля проведення консультацій та тренінгів для українських спеціалістів; 5) виконання у межах компетенції органів прокуратури зобов'язань України за міжнародними договорами про міжнародне співробітництво під час кримінального провадження.

На цей час все ще існує певна законодавча невизначеність стосовно регламентації порядку проведення розслідування міжнародних воєнних злочинів, а основними проблемними аспектами є, зокрема відібрання, фіксація та збереження доказової бази. Задля визнання її в подальшому допустимою при судовому розгляді справ міжнародними судовими установами або національними судами України.

Національна доктрина, правозастосовна практики та криміналістика лише тільки почали процес напрацювання рекомендацій та інструкцій з документування фактів воєнних злочинів задля подальшого їх успішного розслідування.

У підсумку можна з впевненістю зазначити, що адаптація української нормативної бази та практичної діяльності органів досудового розслідування до здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану є не просто незавершеною, а перебуває на початкових стадіях. Тож міжнародне співробітництво для нашої країни має велике значення та допомагає удосконалювати як нормативну базу, так і практичні напрацювання розслідування воєнних злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Iryna Hloviuk, Viktor Zavtur. Кримінальне провадження в Україні в режимі воєнного стану. The Challenges and Opportunities in Law: Ukrainian Case under the Conditions of War, 2022. С. 517-633.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI: веб сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 20.04.2024).
3. Гловук І.В. Конвенція про міжнародне співробітництво при розслідуванні та переслідуванні злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та інших міжнародних злочинів: фокус положень та викликів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 5, 2023. С. 571-576.
4. Про організацію роботи органів прокуратури України у сфері міжнародного співробітництва: Наказ Офісу Генерального прокурора від 12.09.2023 № 258: веб сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0258905-23#n2> (дата звернення: 08.04.2024).
5. Стратегічний план щодо реалізації повноважень органів прокуратури у сфері кримінального переслідування за вчинення міжнародних злочинів на 2023–2025 роки, затверджений Генеральним прокурором 15.09.2023. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=236832 (дата звернення: 19.04.2024).
6. Міжнародне співробітництво Офісу Генерального прокурора. Ключові напрями та результати. *Офіс Генерального прокурора*: веб сайт. 2024. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/miznarodne-spirovitnictvo-ofisu-generalnogo-prokurora-klyucovi-napryami-ta-rezultati> (дата звернення: 10.04.2024).
7. Генпрокурори США та України підписали Меморандум про взаєморозуміння. *УКРІНФОРМ*: веб сайт. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3575998-genprokurori-ssa-ta-ukraini-pidpisali-memorandum-pro-vzaemorozuminna.html> (дата звернення: 18.04.2024).
8. Співпраця України з МКС: що може міжнародне правосуддя? *MILITARNYI*: веб сайт. 2023. URL: https://mil.in.ua/uk/blogs/spivpratsya-ukrayiny-z-mks-shho-mozhe-mizhnarodne-pravosuddya/#google_vignette (дата звернення: 09.04.2024).
9. Дроздов О.М., Дроздова О.В., Карпенко М.О., Зуєв В.В. Співробітництво із Міжнародним кримінальним судом: організаційні, юрисдикційні та кримінальні процесуальні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8, 2022. С. 484-492.
10. Міжнародна підтримка розслідувань воєнних злочинів. *Юридична газета online*: веб сайт. 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/mizhnarodna-pidtrimka-rozsliduvan-voennih-zlochiviv.html> (дата звернення: 09.04.2024).
11. Фіксація і документування російських злочинів: важливий крок до виявлення винних та їх покарання. *УКРІНФОРМ*: веб сайт. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3684075-fiksacia-i-dokumentuvanna-rosijskih-zlochiviv-vazlivij-krok-do-viavlennia-vinnih-ta-ih-pokaranna.html> (дата звернення: 11.04.2024).
12. Нацпол представив у Гаазі результати розслідування воєнних злочинів в Україні. *LB.ua*: веб сайт. 2024. URL: https://lb.ua/society/2024/03/11/602719_natpol_predstaviv_gaazi_rezultati.html (дата звернення: 16.04.2024).
13. Дорадча група з розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності (ДГВЗ, Дорадча група) для України. *Представництво Європейського Союзу в Україні*: веб сайт. 2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/questions-and-answers-atrocity-crimes-advisory-group-aca-ukraine_en?page_lang=uk&s=232 (дата звернення: 08.04.2024).
14. Робота спільної слідчої групи в процесі документування злочинів РФ: воєнний досвід України. *Just talk*: веб сайт. 2023. URL: <https://justtalk.com.ua/post/robita-spilnoi-slidchoi-grupi-v-protse-i-dokumentuvannya-zlochiviv-rf-voennij-dosvid-ukraini> (дата звернення 12.04.2024).

ПРОВЕДЕННЯ НЕВІДКЛАДНОГО ОБШУКУ З МЕТОЮ ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ: НАЦІОНАЛЬНІ ЗАКОНОДАВЧІ РЕАЛІЇ ТА ПРАКТИКА ЄСПЛ І ВЕРХОВНОГО СУДУ США

CONDUCTING AN URGENT SEARCH TO PROTECT MATERIAL EVIDENCE: NATIONAL LEGISLATIVE REALITIES AND PRACTICE OF THE ECHR AND THE US SUPREME COURT

Крицька І.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Тищенко О.І., д.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається питання можливості проведення невідкладного обшуку без попереднього судового контролю з метою запобігання знищенню речових доказів. Зокрема, з погляду етимологічного підходу, аналізується використане у ч. 3 ст. 233 Кримінального процесуального кодексу України формулювання «врятування майна» та можливість його співставлення з метою збереження речових доказів. Беручи до уваги той факт, що право на повагу до житла є складовою більш широкого права – права на повагу до приватного і сімейного життя, яке гарантоване статтею 8 Європейської конвенції про права людини – автори публікації роблять спробу дослідити вказане питання крізь призму застосування триступеневого тесту аналізу (тобто шляхом пошуку відповіді на такі питання алгоритму, як «чи є втручання передбачене законом», «чи переслідує воно легітимну мету» та «чи є втручання пропорційним і необхідним у демократичному суспільстві»). Зокрема, резюмовано, що формулювання «збереження, запобігання знищенню речових доказів може вважатися таким, що включається в більш широкий за значенням вислів «врятування майна», а отже проведення невідкладного обшуку з такою метою можна розглядати як таке, що здійснюється відповідно до закону. Для врахування правових підходів, сформульованих у цьому контексті Європейським судом з прав людини, здійснено аналіз низки його рішень. Це дало можливість констатувати, що розглядувана в статті мета запобігання знищенню речових доказів може вважатися легітимною, оскільки пов'язана із запобіганням та розслідуванням кримінальних правопорушень та захистом прав інших осіб. Щодо пропорційності втручання автори підкреслюють обов'язковість індивідуального підходу до аналізу кожної окремої правозастосовної ситуації з урахуванням декількох критеріїв, а саме вагомості мети, об'ґрунтованості рішення, постановленого слідчим суддею *ex post factum*, існування мінімальних гарантій проти зловживань, наявності доступних розумних альтернатив для забезпечення збереження потенційних речових доказів, врахування інтересів так званих третіх осіб, тривалості та інтенсивності відповідного втручання тощо. Насамкінець у роботі наводиться декілька релевантних прикладів стосовно досліджуваної проблеми з практики Верховного Суду США.

Ключові слова: досудове розслідування, обшук, права людини, проникнення до житла, речові докази, судовий контроль.

The article examines the issue of the possibility of conducting an urgent search without prior judicial control in order to prevent the destruction of material evidence. In particular, from the point of view of the etymological approach, the authors analyse the expression 'saving property' used in Part 3 of Article 233 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the possibility of its comparison with the purpose of preserving material evidence. Given the fact that the right to respect for home is a component of a broader right – the right to respect for private and family life guaranteed by Article 8 of the European Convention on Human Rights – the authors of the publication attempt to study this issue through the prism of the three-stage test of analysis (i.e., by finding answers to such questions of the algorithm such as 'whether the interference is provided for by law', 'whether it pursues a legitimate aim' and 'whether the interference is proportionate and necessary in a democratic society'). Specifically, it is summarised that the phrase 'preservation, prevention of destruction of material evidence' may be considered to be included in the broader expression "saving property", and therefore, an urgent search for such purposes may be interpreted as being carried out in accordance with the law. In order to take into account the legal approaches formulated by the European Court of Human Rights in this context, the authors analysed a number of its judgments. This made it possible to state that the purpose of preventing the destruction of material evidence under consideration in this article may be considered legitimate, since it is related to the prevention and investigation of criminal offences and protection of the rights of others. Concerning the proportionality of the interference, the authors emphasise the necessity of an individual approach to the analysis of each individual law enforcement situation, taking into account several criteria, namely, the significance of the purpose, the reasonableness of the decision made by the investigating judge *ex post factum*, the existence of minimum guarantees against abuse, the availability of reasonable alternatives to ensure the preservation of potential material evidence, consideration of so-called third parties, the duration and intensity of the relevant interference, etc. Finally, the article provides several relevant examples of the US Supreme Court case law in relation to the issue under study.

Key words: pre-trial investigation, search, human rights, entry into a home, material evidence, judicial control.

Постановка проблеми. Право на повагу до житла як складова права на приватність належить до основоположних прав людини, що отримали своє закріплення як на національному, так і на міжнародному рівні. У світлі цього Конституційний Суд України у рішенні від 31 травня 2011 року № 4-рп/2011 наголосив на тому, що гарантування кожному прав на повагу та недоторканність житла є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права

1966 року. Зазначені міжнародні акти згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України [1].

У згаданому вище рішенні Конституційний Суд України також відмітив, що конституційна гарантія недоторканності житла не поширюється на випадки, коли суспільні інтереси вимагають правомірного обмеження прав людини, зокрема для захисту прав і законних інтересів інших членів суспільства, а також задля запобігання кримінальним правопорушенням. Обмеження права особи на недоторканність житла, яке визначено в Конституції України і міжнародно-правових актах, за відповідних обставин, може визнаватися легітимним втручанням дер-

жави в права людини з метою забезпечення загального блага [1].

Враховуючи вищенаведене, слід вказати, що проникнення в житло чи інше володіння особи та проведення в них обшуку або огляду, *inter alia* і за відсутності ухвали слідчого судді з подальшим її отриманням відповідно до вимог ч. 3 ст. 233 КПК, становитиме втручання у право на повагу до житла, гарантоване ст. 30 Конституції України та ст. 8 Конвенції. Обґрунтованість та пропорційність втручання в це право обумовлене проведенням обшуку в житлі чи іншому володінні особи без ухвали слідчого судді з огляду на необхідність віднайти та вилучити об'єкти, які можуть бути визнані речовими доказами. В ключі цієї проблеми виникає й питання про те, чи охоплюється вказана конкретизована мета більш загальною метою – «врятування майна», закріпленою у ч. 2 ст. 30 Конституції України, ч. 3 ст. 233 КПК. На нашу думку, окреслену проблематику доцільно проаналізувати на підставі композиційної побудови ст. 8 Конвенції [2], взявши до уваги триступеневий тест.

Виклад основного матеріалу. «Законність» («згідно із законом»). У Конституції України (ст. 30) та кримінальному процесуальному законодавстві (ч. 3 ст. 233 КПК) передбачено такі підстави для проникнення до житла особи у невідкладних випадках без ухвали слідчого судді або добровільної згоди особи – «врятування життя людей та майна» чи «безпосереднє переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину». Вказані нормативні положення неодноразово піддавалися критиці у спеціальній юридичній літературі через наявність декількох законодавчих дефектів. Йдеться, зокрема, про таке: 1) наявність єдиного сполучника «та» між словосполученнями «врятування життя людей» і «врятування майна»; 2) використання слова «людей» у множині у формулюванні відповідної підстави для проникнення; 3) оперування у ч. 3 ст. 233 КПК оцінним поняттям «безпосереднє переслідування осіб» та використання у ньому слова «особи» в множині у відповідному відмінку [3, с. 111–112]. Вказані зауваження не впливають безпосередньо на наявність досліджуваної проблеми та шляхи її вирішення, водночас засвідчують нормативну «дефектність» відповідних правових положень.

Слід зауважити на відсутності в законі прямої вказівки на інші підстави, наприклад, «загроза того, що предмет, який розшукується та (або) підлягає вилученню, може бути через зволікання з його виявленням втрачений, пошкоджений або використаний у злочинних цілях» або «запобігання знищенню, втраті чи пошкодженню об'єктів, що можуть мати значення речових доказів» тощо. На перший погляд, наведені вище приклади гіпотетичних обставин можуть вважатися окремими випадками більш абстрактної підстави «врятування майна», тобто співвідноситися як окреме і загальне. До подібного проміжного висновку можна дійти, зважаючи на таке:

(1) виходячи з етимологічного значення слова «врятування», що походить від дієслова «рятувати», під цієї діяльністю можна розуміти відповідні дії, спрямовані на відвернення якоїсь загрози, небезпеки, загибелі від кого, чого-небудь [4]. Тобто в широкому сенсі може йтися і про запобігання, відвернення ризику знищення, пошкодження, втрати речових доказів через суб'єктивні або об'єктивні фактори;

(2) щодо легальної дефініції поняття «майно» слід звернутися до нормативних приписів Цивільного кодексу України, згідно зі ст. 190 якого під майном як особливим об'єктом розуміється окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 179 Цивільного кодексу України, річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [5]. Співставлення цих визначень з дефініцією речових доказів, що наведена законо-

давцем у ст. 98 КПК, дає підстави констатувати, що речові докази можуть розглядатися як майно в широкому сенсі;

(3) системний аналіз положень КПК також свідчить про те, що поняття майна, з одного боку, та речових доказів, з іншого, можуть розглядатися як загальне та окреме, одиничне відповідно. До такого висновку можна дійти, зокрема, керуючись приписами ч. 9 ст. 100, ч. 2 ст. 167, частинами 2, 3, 9, 10 ст. 170 КПК. Тим більше, що такі заходи забезпечення кримінального провадження, як тимчасове вилучення майна та арешт майна, виходячи навіть з їх назви, взагалі застосовуються до різних категорій майна, але серед іншого – безпосередньо до речових доказів.

Отже, застосування різних способів тлумачення для з'ясування нормативного змісту словосполучення «врятування майна» дозволяє наразі резюмувати можливість розуміння ситуацій запобігання знищенню, втраті чи пошкодженню об'єктів, що можуть мати значення речових доказів як індивідуальних випадків врятування майна.

Крім того, беручи до уваги телеологічний спосіб тлумачення приписів ч. 3 ст. 233 КПК, також можна дійти переконання про те, що композиційне закріплення подібного винятку саме у главі КПК, присвяченій слідчим (розшуковим) діям, а так само як друге речення цієї ж частини (вимога щодо невідкладного звернення з клопотанням про проведення обшуку), вказують на те, що метою проникнення в житло чи інше володіння особи є саме проведення в них обшуку як слідчої (розшукової) дії в межах певного кримінального провадження. У цьому сенсі інше розуміння «врятування майна шляхом проникнення до житла чи іншого володіння особи та проведення в них обшуку», окрім як врятування потенційних речових доказів від знищення чи приховання, видається досить ускладненим.

Слід додати, що Європейський суд з прав людини автономно тлумачить термін «закон», зокрема нерідко до уваги може братися й певна усталена практика. З огляду на це відмітимо, що у вітчизняній судовій практиці у контексті правозастосування ч. 3 ст. 233 КПК простежуються два ключові підходи, пов'язані із тлумаченням словосполучення «врятування майна». По-перше, отождолення розуміння мети «врятування майна» зі «збереженням речових доказів», їх прирівняння; по-друге, безпосереднє пряме посилення (без додаткового уточнення щодо наявності мети врятування майна) на таку підставу для невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи, як «збереження речових доказів», незважаючи на відсутність відповідної підстави в положеннях ч. 3 ст. 233 КПК. Крім того, в узагальненні судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про надання дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи від 21 травня 2014 р. ВССУ також вказував на наявність у судовій практиці відповідного тренду, при цьому не відмічаючи його помилковості [6].

Підкреслимо й те, що українське кримінальне процесуальне законодавство є недостатньо гнучким у регламентації підстав для проникнення до житла чи іншого володіння особи, що змушує правозастосовників адаптувати відповідні правові положення за допомогою судової практики. Натомість, як свідчить компаративний аналіз, законодавство багатьох європейських держав містить або просту загальну вказівку на «невідкладний випадок» чи «випадок, що не терпить зволікання» для проникнення до житла (наприклад, ст. 160-1 КПК Литви, ст. 220 (у поєднанні зі ст. 217) КПК Польщі, § 91 КПК Естонії та ін.), або ж прямо вказує на розглядувану мету для проведення обшуку без попереднього отримання судового дозволу – «невідкладний випадок, коли це є єдиним можливим способом збирання та збереження доказів» (наприклад, ст. 161 КПК Болгарії).

«Легітимна мета». Цілком очевидно, що безпосередньою метою проведення обшуку в житлі чи іншому воло-

дінні особи з судовим контролем *ex post factum* за розглядуваних обставин є недопущення, запобігання знищенню, пошкодженню, прихованню тощо об'єктів, що потенційно можуть мати значення речових доказів у конкретному кримінальному провадженні. Утім вказана ціль, як видається, може переслідувати більш глобальну мету, що обумовлена легально визначеними у статті 2 КПК завданнями кримінального провадження та впливає з них.

До того ж, екстраполюючи розглядувану ситуацію на положення ст. 8 Конвенції, слід вказати на те, що легітимною метою цілком може вважатися запобігання злочинам одночасно із захистом прав і свобод інших осіб. На такій меті в контексті проведення обшуку без попереднього отриманого судового дозволу ЄСПЛ наголошує в низці своїх рішень (*Kuzminas v. Russia* (заява №69810/11 від 21 грудня 2021 р.) (пункт 22), *K.S. and M.S. v. Germany* (заява №. 33696/11, від 6 жовтня 2016 р.) (пункт 42), *Tortladze v. Georgia* (заява №42371/08 від 18 березня 2021 р.) (пункт 57) тощо). У рішенні по справі *Tortladze v. Georgia* Європейський суд також уточнює, що «мета «виявити речові докази, які можуть бути корисними для кримінального розслідування серйозного злочину» послідовно визнається Судом «законною», оскільки вона переслідує інтереси громадської безпеки і пов'язана із запобіганням злочинам та захистом прав інших осіб» (пункт 57) [7]. Указане роз'яснення ЄСПЛ дозволяє чітко простежити, що ціль запобігання знищенню, пошкодженню чи приховуванню потенційних речових доказів цілком відповідає інтересам правосуддя, сприяє захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, дозволяє забезпечити швидке, повне та неупереджене розслідування і судовий розгляд, тобто спрямоване на реалізацію завдань кримінального провадження. Таким чином, проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи з розглядуваною метою, навіть за умови попередньої відсутності ухвали слідчого судді на це, може вважатися таким, що переслідує легітимну мету.

«Необхідність у демократичному суспільстві». Цей останній елемент трискладового тесту традиційно асоціюється з пропорційністю відповідного втручання в основоположні права людини. З метою його послідовного аналізу виділимо певні «критерії пропорційності», що можуть відігравати ключове значення в цій ситуації. Вихідне значення при цьому може мати позиція ЄСПЛ, викладена в пункті 58 рішення у справі *Tortladze v. Georgia* (заява № 42371/08 від 18 березня 2021 р.), в якій Суд вказав на те, що поняття «необхідність» передбачає, що втручання є пропорційним переслідуваній законній меті. Зокрема, щодо обшуків і вилучень або подібних заходів (в основному в контексті отримання речових доказів певних правопорушень), ЄСПЛ за його власним твердженням оцінює, чи були причини, наведені для виправдання таких заходів, релевантними і достатніми, і чи був дотриманий вищезгаданий принцип пропорційності. Стосовно останнього пункту, Суд повинен спочатку переконатися, що відповідне законодавство і практика надають особам адекватні та ефективні гарантії проти зловживань; незважаючи на свободу розсуду, яку ЄСПЛ визнає за Договірними державами в цій сфері, він повинен бути особливо пильним там, де органи влади уповноважені національним законодавством наказувати і проводити обшуки без судового ордеру. По-друге, він повинен враховувати конкретні обставини кожної справи, включаючи (але не обмежуючись цим) тяжкість правопорушення, про яке йдеться, спосіб та обставини видачі ордеру на обшук, наявність інших доказів на той час, зміст та обсяг ордеру, про який йдеться, а також ступінь можливих наслідків для репутації особи, яка зазнала обшуку [7].

Вагомість мети. *Inter alia*, може йтися про те, наскільки значущими для кримінального провадження є відшукувані докази, а також які саме фактори обумовили нагальну

невідкладність проникнення до житла чи іншого володіння особи. Так, для прикладу, в рішенні по справі *Gerashchenko v. Ukraine* (заява № 20602/05 від 7 листопада 2013 р.) у пункті 135 відзначається, що «Суд не випускає з уваги той факт, що оскаржуваний обшук відбувся майже одразу після операції під прикриттям (хоча точний час подій був спірним....). Це могло означати певну терміновість з метою забезпечення доказів злочину» [8]. Для порівняння ЄСПЛ наводить рішення *Mastepan v. Russia*, no. 3708/03, §§ 41 і 44, від 14 січня 2010 р., у якому посилення слідчих органів на ордер на обшук від 19 травня 2004 року не свідчило про таку невідкладність [9].

Забезпечення мінімальних гарантій проти зловживань. Безсумнівно, що суттєвим врівноважуючим чинником стосовно повноважень сторони обвинувачення під час досудового розслідування, зокрема й дискреційних, виступає судовий контроль. Зважаючи на це, переважна більшість слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із обмеженням прав і свобод особи, гарантованих Основним Законом держави, можуть проводитися виключно за наявності юридичної підстави – ухвали слідчого судді. Однак, вочевидь, ефективне й оперативне виконання завдань кримінального провадження інколи неможливе або може бути суттєво ускладнене без вчасного початку відповідної процесуальної дії, не допускаючи зайвого відстрочення.

Саме тому ЄСПЛ у низці своїх рішень послідовно відмічає, що відсутність попереднього судового ордеру на обшук може бути компенсована, зокрема, можливістю судового перегляду *ex post factum* (наприклад, рішення у справах *Heino v. Finland*, № 56720/09, п. 45, від 15 лютого 2011 р. [10]; *Harju v. Finland*, № 56716/09, від 15 лютого 2011 р. [11] та інші). Водночас важливо, щоб такий судовий контроль *a posteriori* був реальним та ефективним. Це, наприклад, пов'язано з його оперативністю здійснення, вагомістю повноважень, якими наділений слідчий суддя/суд – а саме, чи уповноважений суддя визнати проведений обшук незаконним, наслідком чого буде беззаперечне знищення здобутої інформації та вилучених матеріальних об'єктів, або функція судді в цьому разі має суто номінальний характер. До уваги мають братися також ті матеріали, якими правоохоронні органи аргументували потребу в проведенні невідкладного несанкціонованого обшуку.

Також у пункті 65 згаданого вище рішення *Tortladze v. Georgia* ЄСПЛ взяв до уваги низку дотриманих процесуальних гарантій, а саме те, що співробітників поліції супроводжував представник Міністерства зовнішніх справ країни, якому було дозволено бути присутнім під час проведення слідчої дії. Крім того, це було зафіксовано на відео, яке було продемонстровано в суді; і заявник був присутній протягом усього обшуку. Заявник жодного разу не стверджував, що під час обшуку були вилучені будь-які інші предмети, зокрема ті, що стосуються його роботи [7].

Таким чином, важливо, що в українському законодавстві згадувані вище гарантії отримали своє нормативне закріплення (йдеться про (а) вимогу невідкладного звернення до слідчого судді (хоча, все ж ця категорія носить оцінний характер), (б) наявність визначальних повноважень слідчого судді щодо допустимості проведеного обшуку та отриманих під час нього доказів, (в) обов'язковості відеофіксації ходу та результатів проведеної слідчої (розшукової) дії; (г) правила щодо імперативного залучення понятих (окрім винятків, які допускаються під час дії воєнного стану) та забезпечення, з наявності відповідної можливості, участі володільця відповідного житла.

Обґрунтованість рішення, прийнятого суддею *ex post factum*. Насамперед, слідчий суддя має продемонструвати у своїй ухвалі здійснений ним аналіз достатності підстав для невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи з проведення там обшуку, викласти в своєму рішенні відповідні мотиви щодо легалізації обставин, які не допускали відкладення.

На цьому, серед іншого, наголошується в рішенні по справі *Smirnov v. Russia*, № 71362/01, від 7 червня 2007 р., де Європейський суд зазначив, що судовий перегляд *ex post factum* нічого не зробив для того, щоб заповнити прогалини в недостатньому обґрунтуванні ордеру на обшук, оскільки Жовтневий суд обмежив свій висновок про обґрунтованість постанови про проведення обшуку простим посиланням на чотири документи та інші неідентифіковані матеріали, не описуючи зміст жодного з них... Місцевий суд не надав жодних вказівок щодо релевантності матеріалів, на які він посилався, і, крім того, два з чотирьох документів з'явилися вже після проведення обшуку». ЄСПЛ також підкреслив, що місцевий суд обмежився фактичним описом перебігу обшуку та вилучення, коротко процитувавши текст статті Кодексу та підкресливши, що існували невідкладні обставини і що негайний обшук і виїмка були єдиним засобом, за допомогою якого можна було зібрати і зберегти необхідні докази [12].

Подібно їй у справі *Taraneks v. Latvia* ЄСПЛ також був занепокоєний тим, що не було надано оцінки тому, чи виникла потреба в обшуку офісу заявника настільки раптово, що це виправдовувало виняткове звернення до процедури термінового дозволу, передбаченої статтею 168 Кримінально-процесуального кодексу, і що така оцінка прямо не вимагалася зазначеним положенням [13].

Варто відмітити, що вимога щодо наведення мотивів для проведення обшуку саме невідкладно безпосередньо пов'язана і з розглянутим вище критерієм, зокрема щодо ефективності наступного судового контролю. Так, у цій же справі *Smirnov v. Russia* ЄСПЛ відзначив, що відсутність чітких правил щодо обсягу судового нагляду в такій ситуації, у поєднанні з відсутністю будь-якої змістовної перевірки законності та обґрунтованості цього заходу, зробила судовий перегляд *post factum* неефективним для цілей захисту прав заявників, гарантованих статтею 8 Конвенції [12].

У світлі наведеного слід відмітити, що у вітчизняній судовій практиці превалює досить формальний підхід до виконання вказаної вимоги, оскільки слідчі судді, розглядаючи клопотання про надання дозволу на обшук *post factum*, подане у порядку ч. 3 ст. 233 КПК, зазвичай обмежуються однією або кількома загальними абстрактними фразами про те, що були наявні підстави для невідкладного проникнення через існування ризику знищення доказів. При цьому у переважній більшості проаналізованих ухвал зазвичай не наводяться конкретні фактичні обставини на підтвердження цього та не вказується, якими саме матеріалами відповідна інформація може бути доведена.

Однак певним орієнтиром у цьому питанні можуть слугувати ухвали слідчих суддів ВАКС, які містять досить детальний покроковий аналіз підстав для застосування ч. 3 ст. 233 КПК – зокрема, на підставі наданих матеріалів детально відтворюються обставини кримінального провадження, що передували проведенню обшуку і в ухвалях наводяться факти, що свідчать про неможливість затримки в проведенні відповідної слідчої (розшукової) дії, оскільки були умови оперативної необхідності, коли будь-яке зволікання з проведенням обшуку могло потягнути негативні наслідки у вигляді втрати потенційних речових доказів.

До критеріїв пропорційності проведення обшуку за відсутності попередньо одержаного судового дозволу з огляду на прецедентну практику ЄСПЛ може бути також віднесено наявність доступних розумних альтернатив для забезпечення збереження потенційних речових доказів, врахування інтересів так званих третіх осіб (коли, наприклад, обшук в офісі адвоката, нотаріуса може мати несприятливі наслідки для захисту прав та інтересів інших осіб – їх клієнтів), тривалість та інтенсивність відповідного втручання (а отже наскільки шкідливим було проведення відповідного обшуку для особи) тощо.

Зазначимо, що не лише в регіональній європейській системі захисту прав людини напрацьовані певні правові підходи з питання застосування ч. 3 ст. 233 КПК. Верховний Суд США у справах (передусім, *United States v. Jeffers*, 342 U.S. 48 (1951) [14] та *United States v. Rubin*, 474 F.2d 262 (3d Cir. 1973)) [15] так само сформулював певні фактори, які слід враховувати при визначенні обґрунтованості проникнення без попереднього судового ордеру, як-от, ступінь нагальності та час, необхідний для отримання ордеру; обґрунтоване переконання, що речові докази можуть бути в певному місці; можливість небезпеки для поліцейських, які охороняють місце можливого кримінального правопорушення під час отримання ордеру на обшук; інформація, яка вказує на те, що відповідні особи знають, що поліція йде їхнім слідом; готовність і придатність потенційних речових доказів до знищення.

У ключі досліджуваної проблеми досить цікавим є рішення *Kentucky v. King*, slip op. 09-1272, 2011 U.S. LEXIS 3541 (May 16, 2011), в якому Верховний Суд США не погодився з рішенням Верховного Суду штату Кентуккі, де останній визнав недійсним обшук, проведений на підставі суб'єктивного критерію щодо наявності нагальної потреби з боку поліцейських. Суд визначив кілька невідкладних обставин, які можуть виправдати обшук житла без ордеру – зокрема, поліцейські можуть входити в приміщення без ордеру, коли вони переслідують по гарячих слідах підозрюваного, який тікає, або у разі необхідності запобігти неминучому знищенню доказів [16]. Верховний Суд США у цій справі вказав, коли правоохоронні органи мають право входити до житла з метою запобігання неминучого знищення доказів і як поведінка правоохоронців до цього моменту впливає на допустимість доказів, виявлених в результаті проникнення до житла. Суд зазначив, що низка судів нижчих інстанцій визначили поняття «нагальної необхідності, створеної поліцією», яке означає, що правоохоронні органи не можуть навмисно створювати нагальні обставини, щоб обійти вимогу про отримання ордеру. Однак Верховний Суд США заперечив універсальність такого підходу, оскільки правило, яке забороняє поліції входити до житла без ордеру для запобігання знищенню доказів, якщо їхня поведінка викликає таку необхідність, необґрунтовано звужує сферу застосування цього усталеного винятку з вимоги про отримання ордеру.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо таке. По-перше, застосування різних способів тлумачення для з'ясування нормативного змісту словосполучення «врятування майна», використаного у ч. 3 ст. 233 КПК, дало підстави констатувати допустимість розуміння ситуації запобігання знищенню, втраті чи пошкодженню об'єктів, що можуть мати значення речових доказів, як індивідуальних випадків врятування майна. По-друге, аналіз релевантних правових позицій ЄСПЛ засвідчив, що невідкладний обшук, проведений з метою відвернення знищення, пошкодження, приховання матеріальних об'єктів, що потенційно можуть мати значення речових доказів у певному кримінальному провадженні, може бути пропорційним та необхідним у демократичному суспільстві навіть за відсутності попереднього судового дозволу за умови компенсації цього наявністю у національному законодавстві необхідних процесуальних гарантій. При цьому, по-третє, максимально важливо, щоб такі процесуальні гарантії були не абстрактними та декларативними, а отримували реальне втілення та реалізацію у правозастосовній практиці. Втім, як продемонстрував проведений аналіз вітчизняної судової практики з цього аспекту, слідчі судді переважно обмежуються загальними формулюваннями, без ретельного аналізу обставин конкретного провадження та нагальної потреби в проникненні до житла чи іншого володіння особи в конкретній ситуації. Натомість, як у клопотанні про надання дозволу на обшук у порядку ч. 3 ст. 233 КПК, так і в ухвалі слідчого судді, постановле-

ної ex post factum, має бути належно обґрунтовано та продемонстровано, які саме обставини кримінального провадження свідчили на момент проникнення, що зволікання може спричинити втрату речових доказів і що загроза такої втрати, пошкодження, знищення тощо були реальними. До того ж, із мотивування клопотання має чітко простежуватися не мета отримання речових доказів, а намагання їх зберегти від прогнозованої втрати. По-четверте, і на цьому слід особливо наголосити, невідкладним випадком може вважатися саме існування загрози знищення, пошкодження, приховання потенційних речових дока-

зів (а не «необхідність віднайти і вилучити об'єкти, які можуть бути речовими доказами», як доволі часто зазначається у клопотаннях сторони обвинувачення та ухвалах слідчих суддів). На нашу думку, ординарна потреба у пошуку та збиранні доказової інформації сама по собі не може створювати невідкладний випадок, пов'язаний із суттєвим втручанням в основоположні права людини. Настільки широка інтерпретація словосполучення «врятування майна» не відповідала б сутнісному змісту поняття «врятування» та створювала б істотні ризики зловживань з боку органів правопорядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Сінюгіної Ірини Іванівни щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 376 у взаємозв'язку зі статтями 151, 152, 153 Цивільного процесуального кодексу України. Справа N 1-18/2011 від 31 травня 2011 року (N 4-рп/2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-11#Text>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Криворучко Д. В. Зловживання правом під час досудового розслідування в кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії в галузі знань 08 "Право" : 081 / Д. В. Криворучко ; наук. кер. А. Р. Туманянц ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 263 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19730/1/Kryvoruchko_dis.pdf
4. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. URL: <https://sum11.com.ua/rjatuvaly/>
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про надання дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи: Лист ВССУ від 21 травня 2014 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00149>
7. Рішення ЄСПЛ у справі Тортладзе проти Грузії (Tortladze v. Georgia) від 18 березня 2021 року (заява № 42371/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208597>
8. Рішення ЄСПЛ у справі Герашенко проти України (Gerashchenko v. Ukraine) від 7 листопада 2013 р. (заява № 20602/05). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_985#Text
9. Рішення ЄСПЛ у справі Мастепан проти росії (Mastepan v. Russia) від 14 січня 2010 р. (заява №3708/03). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-96693>
10. Рішення ЄСПЛ у справі Хейно проти Фінляндії (Heino v. Finland) від 15 лютого 2011 р. (заява № 56720/09). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103394>
11. Рішення ЄСПЛ у справі Хар'ю проти Фінляндії (Harju v. Finland) від 15 лютого 2011 р. (заява № 56716/09). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103397>
12. Рішення ЄСПЛ у справі Смірнов проти росії (Smirnov v. russia) від 7 червня 2007 р. (заява № 71362/01). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-80953>
13. Рішення ЄСПЛ у справі Таранекс проти Латвії (Taraneks v. Latvia) від 2 грудня 2014 р. (заява № 3082/06). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-148268>
14. Рішення Верховного Суду США United States v. Jeffers, 342 U.S. 48 (1951). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/342/48/>
15. Рішення Верховного Суду США United States v. Rubin, 474 F.2d 262 (3d Cir. 1973). URL: <https://www.casemine.com/judgement/us/5914c6f7add7b049347df238>
16. Рішення Верховного Суду США Kentucky v. King, slip op. 09-1272, 2011 U.S. LEXIS 3541 (May 16, 2011). URL: https://www.llrmi.com/articles/legal_update/2011_us_king/

РОЗСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

INVESTIGATION OF COLLABORATIONISM IN UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM

Кудінов С.С., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник

*Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»*

Шехавцов Р.М., к.ю.н., професор,
декан факультету № 1

Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена визначенню на підставі аналізу вітчизняного кримінального законодавства, міжнародних нормативно-правових актів у сфері міжнародного гуманітарного права, слідчо-судової практики проблем розслідування колабораціонізму в Україні та шляхів їх вирішення. В результаті визначено, що підвищенню ефективності розслідування цієї категорії злочинів будуть сприяти внесення змін у КК України в частині уточнення форм об'єктивної сторони, виключення з її змісту діяльності, що відповідало до положень міжнародного гуманітарного права відноситься до «гуманітарних професій». Констатовано, що до внесення змін в чинний КК України, при розслідуванні колабораціонізму особливу увагу необхідно звертати на встановлення умислу діяльності особи щодо завдання шкоди національній безпеці України, обставин та причин, за яких особа вчинила протиправні дії (наявність обставин непереборної сили, що мали вплив на поведінку особи), значення діяльності, що здійснювала особа для забезпечення життєдіяльності на тимчасово окупованій території, точний час злочинної, обізнаність особи про протиправність своєї діяльності. Оцінку зібраним доказам необхідно давати у тому числі з урахуванням ратифікованих нашою державою положень міжнародного гуманітарного права (що випливає з положень ст. 3 КК України та положень ст. 9 Конституції України – чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України). Для забезпечення якості здійснення кримінальних проваджень щодо колабораційної діяльності є потреба в розробці та запровадженні в слідчу практику методичних рекомендацій з розслідування таких злочинів, у яких обов'язковим компонентом мають бути положення міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права, ратифіковані Україною з розкриттям впливу їх положень на визначення наявності в діях особи факту колабораціонізму.

Ключові слова: колабораційна діяльність, розслідування, кримінальне провадження, обставини, що підлягають з'ясуванню, кримінальна відповідальність.

The article is devoted to the definition based on the analysis of domestic criminal legislation, international normative legal acts in the field of international humanitarian law, investigative and judicial practice of the problems of investigation of collaborationism in Ukraine and ways to solve them. As a result, it was determined that the improvement of the effectiveness of the investigation of this category of crimes will be facilitated by the introduction of changes in the Criminal Code of Ukraine in terms of clarifying the forms of the objective party, excluding from its content activities that, according to the provisions of international humanitarian law, belong to "humanitarian professions". It was established that before the introduction of changes to the current Criminal Code of Ukraine, when investigating collaborationism, special attention should be paid to establishing the intent of a person's activity to cause harm to the national security of Ukraine, the circumstances and reasons for which the person committed illegal acts (the presence of force majeure circumstances that had an impact on the person's behavior), the importance of the activity that the person carried out to ensure life in the temporarily occupied territory, the exact time of the crime, the person's awareness of the illegality of his activity. The collected evidence must be evaluated, including taking into account the provisions of international humanitarian law ratified by our state (which follows from the provisions of Article 3 of the Criminal Code of Ukraine and the provisions of Article 9 of the Constitution of Ukraine – current international treaties, the binding consent of which was given by the Verkhovna Rada of Ukraine, is part of the national legislation of Ukraine). In order to ensure the quality of criminal proceedings regarding collaborative activities, there is a need to develop and introduce into investigative practice methodological recommendations for the investigation of such crimes, in which the provisions of international treaties in the field of international humanitarian law, ratified by Ukraine, with the disclosure of the impact of their provisions on determination of the presence of a fact of collaborationism in a person's actions.

Key words: collaborative activity, investigation, criminal proceedings, circumstances to be ascertained, criminal liability.

Поняття колабораціонізму є доволі новим для української правової системи. Запровадження кримінальної відповідальності за такі дії стало відповіддю держави на події, що відбулися в Україні у 2022 році, які обумовлені відкритою агресією РФ проти України та необхідністю протидії діяльності громадян нашої країни, що сприяли окупаційній владі.

Зважаючи на обставини, в яких знаходилася наша країна у березні-квітні 2022 року, Верховна Рада України за скороченою процедурою розглянула та схвалила зміни до Кримінального кодексу України, які встановили відповідальність за співпрацю із окупаційною владою: статті 111-1 («Колабораційна діяльність») та 111-2 («Посібництво державі-агресору»).

У той же час запровадження таких інструментів протидії злочинності передбачає й необхідність розробки відповідних методик виявлення та розслідування таких кримінальних правопорушень, а відповідно вивчення практики

їх розслідування та судового розгляду, що вказує на актуальність наукових пошуків у цій сфері.

Метою цієї наукової статті є визначення особливостей розслідування колабораційної діяльності в сучасних умовах та виокремлення пропозицій з підвищення його ефективності.

Велика соціальна актуальність та державна значущість протидії колабораційній діяльності інструментами кримінальної юстиції обумовило дослідницький пошук фахівців кримінально-правового блоку. Так, питанням кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність присвятили свої праці Т. Батраченко [3], Є. Письменський, Р. Мовчан [18; 22], М. Топоркова, С. Пономаренко, О. Онищенко [23], Ю. Лісова [15], М. Хавронюк [24] та багато інших. Практиками СБУ та науковцями Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого було підготовлено практичний посібник з кримінально-правової оцінки інформації та розмежування складів злочинів

«Злочинна колаборація в умовах збройної агресії» [10]. Не менш активний пошук практиків і науковців спрямований на розробку найбільш ефективних сучасних засобів розслідування колабораційної діяльності. Зокрема цьому присвячені праці В. Бондаря [5], І. Гловюк, О. Дроздова, Г. Тетерятник, Т. Фоміної, В. Рогальської, В. Завтура [19], В. Жидкова [22], А. Коваленко [11], Д. Лісниченка [14], М. Пашковського [20] та ін. У той же час складність проблеми, недосконалість законодавства та особливості здійснення кримінально-процесуальної діяльності за цією категорією справ обумовлюють необхідність продовження розвідок.

Запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність має доволі складні правові аспекти. У першу чергу, мова йде про зміст та обсяг кримінально-правової заборони, її соціальної справедливості, як по відношенню до громадян, що стали потерпілими внаслідок діяльності окупаційної влади, так і стосовно громадян, які за певних обставин вимушені були залишитися на окупованих територіях і так чи інакше співпрацювати з окупаційною владою або навпаки чекали окупантів і прагнули залишитися на окупованій території. У другу – це відповідність норм матеріального і процесуального права нашої країни вимогам міжнародно-правових актів, у тому числі стандартам забезпечення права осіб на справедливий суд. Що безсумнівно впливає на процес розслідування цих кримінальних правопорушень. За змістом відповідної норми така діяльність передбачає умисну співпрацю з державою-агресором у формі надання представникам цієї держави допомоги в проведенні підіривної діяльності проти України, вчинювану в умовах окупації території України [21, с. 158].

До загальних критеріїв, за якими кримінальне правопорушення може бути визначене як форма злочинної колаборації, відносяться такі: а) діяння вчиняється в умовах збройної агресії іншої держави проти України або під час збройного конфлікту, в умовах воєнного стану чи в особливий період, під час окупації території України; б) суб'єктом кримінального правопорушення виступає громадянин України; в) об'єктивну сторону кримінального правопорушення утворюють дії, які вчиняються на користь чи за завданням держави-агресора, її представників чи окупаційних органів; г) об'єктом злочинного посягання, крім іншого, є складові воєнної безпеки України, тобто вчинені громадянином України дії надають певні форми переваги чи вигод у відповідних сферах країні-агресору, її збройним формуванням чи створеній нею окупаційній владі; д) вчиняючи кримінальне правопорушення, суб'єкт діє з прямим умислом чи, навіть, має на меті завдання шкоди національній безпеці України або окремим її складовим (воєнній, інформаційній, економічній тощо) [10].

За наявною інформацією, протягом 2022–2024 років судами України розглянуто більше 1500 справ цієї категорії. За даними аналітичного звіту Центру прав людини «Zmín» станом на 15.06.2024 в Єдиному державному реєстрі судових рішень в наявності 1442 вирокі суду, які набули законної сили [6, с. 7]. Активною є робота правоохоронних органів щодо притягнення до кримінальної відповідальності за такі кримінальні правопорушення. Так, за даними Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора станом на 31 серпня 2024 року обліковано 1976 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України, з яких у 756 особам повідомлено про підозру [9]. Це свідчить про наявність широкої емпіричної бази для здійснення узагальнення практики як розслідування так і судового розгляду кримінальних справ про такі злочини.

Безумовно є актуальність і соціальна значущість виявлення та розслідування колабораційних злочинів. Однак, узагальнення слідчої практики дає підстави для

виділення низки чинників, що зумовлюють проблемність здійснення кримінально-процесуальної діяльності у кримінальних провадженнях – впливають на її ефективність в частині збирання доказів та забезпечення дотримання стандартів справедливого судового розгляду, зокрема:

- не однозначність змісту норм КК України, особливо в частині визначення об'єктивної сторони складу злочину, та їх не відповідність положенням міжнародного гуманітарного права;
- відсутність особи, що підозрюється у вчиненні злочину на території, що контролюється державними органами України;
- особливості доведення обставин вчинення злочину, провини конкретної особи, оцінки доказів у таких справах, у тому числі в умовах процедури «in absentia»;
- неоднозначне ставлення суспільства до викладеної проблематики, нагнітання атмосфери нетерпіння щодо осіб стосовно яких є інформація про їх можливу причетність до колабораційної діяльності, не сприяють об'єктивному розслідуванню та встановленню провини;
- збирання доказів щодо подій, які відбувалися на тимчасово окупованих територіях, які можуть бути ще тривалий час не звільнені;
- необхідність дослідження документів, які містять рішення, в тому числі нормативно-правових актів окупаційних органів або органів країни агресора тощо.

Так, формулювання «закону про колабораційну діяльність» є розпливчати й неточними, це, зокрема: «пропаганда з метою сприяння здійсненню збройної агресії», «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора», «передача матеріальних ресурсів», «провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором», «здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором», «активна участь у заходах політичного характеру», «надання допомоги у веденні бойових дій» тощо. Широко формулювання закону встановлюють кримінальну відповідальність практично за будь-яку трудову або підприємницьку діяльність на окупованій території незалежно від того, чи призвели такі дії до будь-яких негативних наслідків для держави, як, наприклад, розголошення конфіденційної інформації, надання прямої переваги стороні, яка воює, або каральні заходи проти інших мешканців окупованої території [18]. Крім того, треба враховувати, що дотепер не є усталеною позиція стосовно того, яким чином реагування держави у вигляді криміналізації діянь та їх подальшого розслідування і притягнення осіб до відповідальності повинно здійснюватися в умовах перехідного правосуддя, що матиме значення для відновлення суверенітету України на окупованих територіях.

Наше суспільство неодмінно зіткнеться із запитом на справедливість в умовах завершення війни (щодо умов завершення; покарання агресора та осіб, що сприяли йому; справедливість правового статусу осіб, що залишалися на окупованих територіях тощо), створення адекватного соціально стабільного середовища в країні, повернення до мирного життя тощо.

Аналіз нормативного регулювання цих питань та правозастосовної практики, проведений Управлінням Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, дає підстави для наступних висновків:

- закон про колабораційну діяльність не відповідає МППЛ і МГП. Зокрема, закон поширюється на осіб, що без примусу виконують роботу для окупаційної влади, серед яких можуть бути працівники освіти, медичні працівники, а також інші особи, які надають основні послуги. Це положення не відповідає принципам, які лежать в основі правових норм щодо окупації відповідно до МГП, дотримання яких припускає певний рівень співпраці між окупаційною та місцевою владою. Крім того, статті 50 і 56 Женевської конвенції IV прямо вимагають співпраці національних

і місцевих органів влади з окупаційною державою для забезпечення функціонування медичних закладів і закладів освіти й догляду для дітей;

– широкі формулювання в законі, якими фактично встановлено кримінальну відповідальність за всі види зайнятості та господарської діяльності на окупованій території, можуть вплинути на здійснення права на працю і права на достатній життєвий рівень мешканцями території, окупованої росією [25].

Нажаль, висновки зроблені представниками ООН у 2023 році продовжують залишатися актуальними. Очильниця моніторингової місії ООН з прав людини в Україні Даніель Белль вже у березні 2024 року закликала українську владу переглянути свій підхід до звинувачення у колабораціонізмі відповідно до міжнародного права [16].

Багатогранність проблемних питань реалізації інституту криміналізації колабораційної діяльності впливають і на особливості діяльності органів досудового розслідування щодо встановлення вини та притягнення осіб до відповідальності за зазначені злочини.

Так, науковці вказують, що у цій категорії кримінальних проваджень, окрім загальнообов'язкових обставин, які підлягають доказуванню, у зв'язку з невідконтрольністю територій, де вчиняються зазначені злочини, та відсутністю особи яка підозрюється у вчиненні цих злочинів, є необхідність встановлення додаткових обставин, а саме:

– можливість здійснення наклепу на особу;

– можливість видозмінення інформації що свідчить про вчинення злочину на шляху від першоджерела до правоохоронних органів;

– можливість вчинення певних дій, які утворюють склад злочину під дією фізичного чи психологічного примусу [14].

Аналізуючи зазначені проблеми, слід погодитися з доцільністю віднесення злочинів колабораційної спрямованості до різновиду злочинів проти основ національної безпеки, які можуть вчинятися лише на окупованих або тимчасово окупованих територіях нашої країни, громадянами нашої країни. Відповідно їх особливістю є те, що вони можуть вчинятися лише з прямим умислом, а відповідно, з мотивів заподіяння шкоди інтересам України та її національній безпеці.

Зокрема, дослідники змісту кримінально-правової заборони колабораціонізму наголошують, що «це складне суспільно-психологічне явище добровільної, зокрема ідейно вмотивованої співпраці з ворогом у політичній, військовій, економічній, соціокультурній сферах життя, результатом якої є підірвання національної безпеки України, створення загрози державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу та іншим національним інтересам держави» [2, с. 106].

Відповідно серед проблемних питань, які обов'язково підлягають дослідженню в межах кримінального провадження слід виокремити наступні:

1) добровільність сприяння окупаційній владі;

2) зайняття посад, виконання функцій, що не доцільно розцінювати як колабораціонізм, у тому числі з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права;

3) належність вчинених особою дій до таких, що є необхідними для підтримання життєдіяльності на окупованій території.

Так, щодо перших обставин, експерти зазначають, що правоохоронці та судді майже не вивчають чи був у підозрюваної людини умисел зашкодити національній безпеці та не враховують атмосфери примусу і залякування на окупованій території [16].

Є низка справ, в яких можна ставити під сумнів, чи дійсно була наявна добровільність в обійманні певної посади. Наприклад, в одній зі справ засуджений зазначав, що військові окупаційної влади посадили його в автомобіль, зав'язали очі ганчіркою, а руки скотчем, та відвезли

на «яму», де били, допитували й тримали приблизно одну добу, а надалі запропонували роботу у поліції окупаційної влади. Йому призначили покарання – 12 років позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади в правоохоронних органах на строк 12 років та з конфіскацією всього належного йому майна [7].

Щодо других обставин, то частина 2 статті 111-1 КК України: «Добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора», – поряд із низкою «стандартних» посад, які обіймали особи, засуджені цією частиною статті 111-1 КК України (спеціаліст, бухгалтер та ін.), – є й такі справи стосовно працівників ДСНС, комунальних закладів, вуличних та ін. [6].

Стосовно третіх обставин, слід взяти до уваги положення міжнародних нормативних актів, які покладають певні обов'язки на окупаційну владу. Зокрема, щодо підтримання на окупованій території умов, які дозволять забезпечити якомога більш нормальне життя [1, стаття 43], щодо належного функціонування закладів, відповідальних за освіту дітей [12, стаття 50], щодо забезпечення і підтримки діяльності медичних і лікарняних установ [12, стаття 56], щодо сприяння діяльності цивільних організацій цивільної оборони [8, стаття 63].

Слід погодитися з позицією В. Бондаря, який вказує на необхідність визначення обставин, що підлягають встановленню (доказуванню) під час розслідування колабораційної діяльності, оскільки це має важливе методичне значення, сприяючи конкретизації окремих задач розслідування та вибору напрямів роботи з їх вирішення на основі системної роботи [4, с. 12]. Саме тому особи, що здійснюють розслідування зазначеної категорії злочинів, повинні на початку розслідування чітко визначити обставини, що підлягають з'ясуванню, визначити засоби, що можуть бути на це спрямовані, задля забезпечення об'єктивного розслідування і не порушення при цьому як стандартів забезпечення прав людини так і положень міжнародного гуманітарного права.

Проведений аналіз положень чинного законодавства та практики розслідування колабораційної діяльності дає підстави дійти висновків, що підвищенню ефективності розслідування цієї категорії злочинів будуть сприяти:

1. Внесення змін у КК України в частині уточнення форм об'єктивної сторони, виключення з її змісту діяльності, що відповідно до положень міжнародного гуманітарного права відноситься до «гуманітарних професій» – лікарі, працівники пошти, працівники підприємств життєзабезпечення тимчасово окупованих територій тощо.

Під час удосконалення положень кримінального законодавства обов'язковому визначенню підлягають положення щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 111-1 КК України, за аналогією зі ст. 258-3, 258-4 КК України. Це буде не лише проявом гуманізму, а й засобом, схилення таких людей до співпраці в інтересах розкриття злочинної діяльності інших осіб, що вчиняли колабораційні злочини, а також збирання доказів агресії росії в Україні.

2. До внесення змін в чинний КК України, при розслідуванні колабораціонізму особливу увагу необхідно звертати на встановлення:

– умислу діяльності особи щодо завдання шкоди національній безпеці України;

– обставин та причин, за яких особа вчинила протиправні діяння (наявність обставин непереборної сили, що мали вплив на поведінку особи);

– значення діяльності, що здійснювала особа для забезпечення життєдіяльності на тимчасово окупованій території;

– точний час злочинної діяльності (зважаючи на дію кримінального закону у часі);
 – обізнаність особи про протиправність своєї діяльності.

3. Оцінку зібраним доказам необхідно давати у тому числі з урахуванням ратифікованих нашою державою положень міжнародного гуманітарного права (що випливає з положень ст. 3 КК України та положень ст. 9 Конституції України – чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною

Радою України, є частиною національного законодавства України).

4. Для забезпечення якості здійснення кримінальних проваджень щодо колабораційної діяльності є потреба в розробці та запровадженні в слідчу практику методичних рекомендацій з розслідування таких злочинів, у яких обов'язковим компонентом мають бути положення міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права, ратифіковані Україною з розкриттям впливу їх положень на визначення наявності в діях особи факту колабораціонізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 (набрання чинності для України – 24.08.1991). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 06.08.2024).
2. Асанов Д., Бісюк О. Колабораційна діяльність в умовах повномасштабного вторгнення рф – кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України. *Молодий вчений*. № 1 (125). 2024. С. 101–108. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-1-125-12> (дата звернення: 06.08.2024).
3. Батраченко Т. С. Колабораційна діяльність в умовах війни: поняття та кримінальна відповідальність за протиправні дії. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/322/8759/18360-1> (дата звернення: 06.08.2024).
4. Бондар В.С. Обставини що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, передбачені ст. 111-1 КК України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Том XXXII. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 3–14.
5. Бондар В.С. Про основи методики досудового розслідування колабораційної діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 3. 2023. URL: <http://chasopys-ppr.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/434/388> (дата звернення: 06.08.2024).
6. Вихивання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт / Синюк О., Депутат Д., Вишневська І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ, 2024. 104 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/07/colaboratz_print_ukr.pdf (дата звернення: 06.08.2024).
7. Вирок Київського районного суду у м. Харкові по справі № 953/7696/22 від 02.02.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116713589> (дата звернення: 06.08.2024).
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 18.08.1980, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 06.08.2024).
9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Січень – серпень 2024. Офіс Генерального прокурора. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=254245 (дата звернення: 16.09.2024).
10. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. посібник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В.В. Малюка. Київ: Алерта, 2023. 312 с.
11. Коваленко А. Процесуальні проблеми розслідування колабораційної діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану*: матеріали Всеук. наук.-практ. конф. (електронне видання), 20 квітня 2022 р. / упоряд.: Євген Письменський. Нац. акад. внутр. справ, Львів. держ. ун-т внутр. справ, Дніпропет. держ. ун-т внутр. справ, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Київ – Львів – Дніпро, 2022. С. 68–69.
12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 06.08.2024).
13. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 06.08.2024).
14. Лісниченко Д. Шляхи вдосконалення процесуального порядку та методики розслідування злочинів пов'язаних з вчиненням державної зради та колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 768–771. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/7287> (дата звернення: 06.08.2024).
15. Лісова Ю. Підстави для розмежування колабораційної діяльності та інших злочинів проти основ національної безпеки. URL: <https://justtalk.com.ua/post/pidstavi-dlya-rozmezhuвання-kolaboratsijnoi-diyalnosti-ta-inshih-zlochiniv-proti-osnov-natsionalnoi-bezpeki> (дата звернення: 06.08.2024).
16. Михайлов Д. Законодавство про колабораціонізм не відповідає міжнародному гуманітарному праву. URL: <https://suspilne.media/802683-zakonodavstvo-pro-kolaboracionizm-ne-vidpovidaє-miznarodnomu-gumanitarnomu-pravu-zmina/> (дата звернення: 06.08.2024).
17. Мовчан Р., Письменський Є. Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 9–12. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/2601/1/11.pdf> (дата звернення: 06.08.2024).
18. Ноель Калхун. Закон про колабораційну діяльність. URL: <https://justtalk.com.ua/post/zakon-pro-kolaboratsijnu-diyalnist-v-ukraini> (дата звернення: 06.08.2024).
19. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України: 4-те вид. (станом на 30 грудня 2022 р.) [Електронне видання] / Гловюк І., Дроздов О., Тетеряк Г., Фомина Т., Рогальська В., Завтур В. – Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2023. 82 с.
20. Пашковський М. І. Особливості використання OSINT при документуванні та розслідуванні колабораційної діяльності. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму*: матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Одеса, 21 лип. 2022 р. Одеса, 2022. С. 82–86.
21. Письменський Є. Особливості кваліфікації колабораційної діяльності у формі передачі матеріальних ресурсів ворогові. *Науковий вісник ДДУВС*. 2023. Спеціальний випуск № 2. С.158–163. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2023/sp2/NV_spes-2-2023-158-164.pdf (дата звернення: 06.08.2024).
22. Проблеми доказування злочинів про колабораційну діяльність: аналіз прокурора Офісу Генерального прокурора. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/problemy-dokazuvannia-zlochiniv-pro-kolaboratsijnu-diyalnist-analiz-prokurora-ofisu-heneralnoho-prokurora/> (дата звернення: 06.08.2024).
23. Топоркова М., Пономаренко С., Онищенко О. Проблемні питання законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України). *Журнал «наукові інновації та передові технології»*. Серія «Державне управління», Серія «Право». № 7(9). 2022. С. 270–277.
24. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-novostattyakrimalnogo-kodeksu> (дата звернення: 06.08.2024).
25. Щодо ситуації з правами людини в Україні – доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) (01.08.2022-31.01.2023), підготовлена за результатами роботи Моніторингової місії Організації Об'єднаних Націй з прав людини в Україні (ММПЛУ). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/23-03-24-Ukraine-35th-periodic-report-UA.pdf> (дата звернення: 06.08.2024).

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ

CLASSIFICATION AND CHARACTERISTICS OF TRAFFIC SAFETY VIOLATIONS OR OPERATION OF WATER TRANSPORT

Логінов О.В., к.т.н.,
доцент кафедри судноводіння і морської безпеки
Одеський національний морський університет

Стаття присвячена проблематиці диференціації та надання характеристики порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту. Визначено, що актуальність цієї теми обумовлена такими обставинами: інтенсифікація розвитку водного транспорту; зростання потужності його руху, що має важливе значення для розвитку суспільства; високий рівень порушень правил процесу експлуатації транспортних засобів, випадки неякісного ремонту та обслуговування його технічних систем тощо.

Як засновників кримінально-правової основи захисту суспільних відносин у сфері безпеки руху та експлуатації водного транспорту визначено А. М. Притулу, В. М. Пруса, Н. А. Федчуна та ін. Наголошено, що сучасний стан розвитку водотранспортної галузі об'єктивно обумовлює необхідність з позицій чинного нормативно-правового регулювання поглянути на проблематику класифікації та характеристики порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Відповідно метою статті визначено розроблення сучасних підходів до класифікації та характеристики порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

У статті охарактеризовано основні підходи до класифікації кримінальних правопорушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту, які в різний час пропонувалися Д. А. Івановим, В. М. Прусом, Н. О. Федчуном, а також систематизовано положення сучасної кримінально-правової характеристики досліджуваних кримінальних правопорушень, що пропонувалися В. І. Антиповим, В. І. Касинюком та ін.

Підкреслено, що першорядне як теоретичне, так і практичне значення, має диференціація, розроблена у положенні «Про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами», закріпленому наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 29.05.2006 № 516: дуже серйозні аварії; серйозні аварії; морські інциденти.

Наголошено на тій обставині, що у кримінальних провадженнях про порушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту потребує нагального вирішення проблема «необережного співпричинення», коли злочинна поведінка однієї особи тягне за собою злочинну поведінку іншої і знаходиться в причинному зв'язку зі злочинним результатом.

Констатовано, що дана проблема повинна вирішуватися на законодавчому рівні шляхом доповнення положень розділу V «Вина та її форми» Загальної частини Кримінального кодексу України.

Ключові слова: кримінальні правопорушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту, класифікація кримінальних правопорушень, кримінально-правова характеристика, розслідування кримінальних правопорушень, методика розслідування кримінальних правопорушень, безпека руху або експлуатації водного транспорту.

The article is devoted to the problem of differentiation and characteristics of traffic safety violations or operation of water transport. The relevance of which is due to the following circumstances: intensification of water transport development; the growth of the power of its movement, which is important for the development of society; a high level of violations of the rules of the process of operating vehicles, cases of low-quality repair and maintenance of its technical systems, etc.

A. M. Prytulu, V. M. Prus, N. A. Fedchun, and others were identified as the founders of the criminal-legal basis for the protection of public relations in the sphere of traffic safety and operation of water transport. It is emphasized that the current state of development of the water transport industry objectively determines the need to look at the problems of classification and characteristics of traffic safety violations or operation of water transport from the standpoint of the current legal regulation.

Accordingly, the purpose of the article is to develop modern approaches to the classification and characterization of traffic safety violations or the operation of water transport.

The article characterizes the main approaches to the classification of criminal offenses of traffic safety violations or the operation of water transport, which were proposed at different times by D. A. Ivanov, V. M. Prus, N. O. Fedchun, and also systematizes the provisions of the modern criminal-legal characteristics of the investigated criminal offenses proposed by V. I. Antipov, V. I. Kasyniuk and others.

It is emphasized that the primary importance of both theoretical and practical importance is the differentiation developed in the provision "On the classification, procedure of investigation and accounting of emergency marine events with ships", fixed by the order of the Ministry of Transport and Communications of Ukraine dated 05/29/2006 No. 516: very serious accidents; serious accidents; marine incidents.

It is emphasized that in criminal proceedings on traffic safety violations or the operation of water transport, the problem of "negligent co-causation" requires an urgent solution, when the criminal behavior of one person entails the criminal behavior of another and is causally connected with the criminal result.

It was established that this problem should be solved at the legislative level by supplementing the provisions of Chapter V "Guilt and its forms" of the General part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: criminal violations of traffic safety rules or operation of water transport, classification of criminal offenses, criminal-legal characteristics, investigation of criminal offenses, method of investigation of criminal offenses, safety of movement or operation of water transport.

Постановка проблеми. В умовах інтенсивного розвитку водного транспорту у світі зростає потужність його руху, що має важливе значення для розвитку суспільства. Порушення різних правил в процесі експлуатації транспортних засобів, неякісний ремонт та обслуговування їх технічних систем може викликати аварії та катастрофи, в яких гинуть люди, матеріальні цінності. Серед різних заходів, спрямованих на зменшення небезпечних наслідків, які можуть настати в процесі руху транспортних засобів, важливе значення мають правові.

Стан дослідження. Кримінально-правові основи захисту суспільних відносин у сфері безпеки руху та експлуатації водного транспорту закладалися в роботах А. М. Притули, В. М. Пруса, Н. А. Федчуна та ін. [1–3]. Водночас, сучасний стан розвитку водотранспортної галузі об'єктивно обумовлює необхідність з позицій чинного нормативно-правового регулювання поглянути на проблематику класифікації та характеристики порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Мета статті – запропонувати сучасні підходи до класифікації та характеристики порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Виклад основного матеріалу дослідження. В. М. Прус основні складі суспільно-небезпечних діянь проти безпеки міжнародного судноплавства класифікував на п'ять категорій правопорушень: а) в галузі запобігання зіткненню суден; б) забезпечення безпеки людей (екіпажів, пасажирів); в) піратство; г) тероризм; д) інші правопорушення [2, с. 51]. Слід зазначити, що в інтересах справжнього дослідження підлягають врахуванню перші дві із виділених категорій правопорушень, позначених літерами «а» і «б».

Значно більш інформативною уявляється класифікація цього ж автора, застосована щодо нормативних актів, які діють на об'єктах водного транспорту та регламентують: 1) допуск до виконання професійних обов'язків на транспорті; 2) судноводіння; 3) технічну експлуатацію суден та їх механізмів; 4) ремонт суден та інших плавзасобів, засобів сигналізації та зв'язку [2, с. 56–57]. Враховуючи бланкетний характер досліджуваного складу, класифікація кримінальних правопорушень, що виникають у зв'язку з недодержанням вимог нормативно-правових актів у зазначених сферах, уявляється більш інформативною у порівнянні з вищенаведеною диференціацією.

Д. А. Іванов, удосконалив останню класифікацію та інформаційно-правові норми у галузі безпеки мореплавства розподілив згідно з цілями і порядком їх застосування: а) для забезпечення безпеки з об'єктивної точки зору (правила будівництва суден, мінімальні вимоги щодо їх конструкції і оснащення); б) для забезпечення безпеки мореплавства із суб'єктивної точки зору (зокрема правила і порядок комплектування екіпажів і перевірки їх професійної підготовки); в) судноводіння; г) норми, спрямовані на збереження морського середовища; д) пов'язані з аварійно-рятувальною готовністю, пошуком і рятуванням [4].

Натомість, необхідно наголосити на тій обставині, що першорядне як теоретичне, так і практичне значення, має класифікація, розроблена у положенні «Про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами», закріпленому наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 29.05.2006 № 516 [5]. Цей документ визначає такі основні аспекти розглядуваного питання:

по-перше, аварійну морську подію (далі – АМП) визначає як подію, що виникла в результаті експлуатації судна чи у зв'язку з нею, яка спричинила, або могла спричинити людські жертви, або заподіяти шкоду здоров'ю людей, загибель судна, або втрату його морехідного стану, а також забруднення навколишнього природного середовища;

по-друге, характеризує такі центральні для кваліфікації та класифікації терміни як:

а) серйозне пошкодження судна – пошкодження судна, отримане внаслідок АМП, яке призвело до втрати міцності його конструкції (корпусу судна), виходу з ладу основних механізмів та обладнання та/або значного погіршення морехідних якостей судна, необхідності значного ремонту або заміни пошкоджених елементів конструкції;

б) серйозне тілесне ушкодження – тілесне ушкодження, заподіяне будь-якій особі під час АМП, унаслідок чого ця особа втратила працездатність більше як на 72 години протягом семи діб з дня одержання такого ушкодження;

в) сильне забруднення навколишнього природного середовища – розлив нафти або нафтопродуктів у кількості, що перевищує 1,0 куб. м; покриття плівкою (нафтовою, масляною та іншого походження) більше 1/3 від поверхні водного об'єкта при його видимій площі до 6 кв. км або більше 2 кв. км поверхні водного об'єкта при його видимій площі більше 6 кв. км унаслідок пошкодження судна під час його експлуатації або у зв'язку з нею;

по-третє, безпосередня класифікація АМП здійснюється за підставою її наслідків із розподілом подій на чотири категорії:

п. 2.1.1 – «дуже серйозні аварії» – це події, що спричинили:

– загибель судна або таке його конструктивне руйнування, після якого проведення відновлювального ремонту недоцільне (катастрофа);

– залишення судна в морі екіпажем і пасажирами;

– людські жертви, загибель або зникнення людини із судна;

– зникнення судна безвісти, тобто відсутність будь-яких відомостей про судно протягом трьох місяців, а якщо одержання відомостей могло бути затримано внаслідок воєнних дій, то протягом шести місяців;

– сильне забруднення навколишнього природного середовища самим судном або в результаті пошкодження судном підводних трубопроводів, берегових споруд тощо;

п. 2.1.2 «серйозні аварії» – це події, що не кваліфікуються як дуже серйозні аварії, але які спричинили серйозні тілесні ушкодження людині, а також пожежу, вибух, посадку на міліну, торкання, льодове або штормове ушкодження, утворення тріщин у корпусі судна тощо, які викликали:

– конструктивне пошкодження, що призвело до втрати судном морехідного стану;

– зсув вантажу або зміну його фізико-хімічних властивостей, що призвело до втрати судном морехідного стану;

– поломку, внаслідок якої виникла необхідність у буксируванні судна або наданні йому технічної допомоги, у тому числі з берега;

– пошкодження знарядь лову, що з'єднані із судном флоту рибного господарства;

– забруднення навколишнього природного середовища самим судном або в результаті пошкодження судном підводних трубопроводів, берегових споруд тощо;

п. 2.1.3 «морські інциденти» – це події, через які судно або особа піддаються небезпеці або внаслідок яких може бути завдане серйозне пошкодження судну, його конструкції або заподіяна шкода навколишньому природному середовищу, а також:

– пошкодження засобів навігаційного обладнання, яке призвело до виведення їх з експлуатації;

– пошкодження судових пристроїв та корпусу судна, яке не призвело до втрати морехідного стану;

– пошкодження буксирної лінії без втрати об'єкта, що буксирується;

– торкання ґрунту без пошкодження судна;

п. 2.1.4 «інцидент» – це події, що виникли в результаті експлуатації судна чи у зв'язку з нею, які спричинили або могли спричинити незначні експлуатаційні пошкодження судну, його конструкції, обладнанню, шкоду береговим та підводним об'єктам або плавучим об'єктам, що не є суднами, а також:

– пошкодження судном засобів навігаційного обладнання, яке не призвело до виведення їх з експлуатації;

– пошкодження судном підводних інженерних споруд, що не призвело до забруднення навколишнього природного середовища;

– пошкодження судном берегових споруд (причалів, хвирерізів, молів тощо), що не призвело до забруднення навколишнього природного середовища.

Експлуатація транспортної системи повинна забезпечувати безпеку життя і здоров'я громадян, збереження вантажів, що перевозяться, охорону навколишнього середовища. Кримінальна відповідальність за порушення вимог щодо безпеки руху або експлуатації водного транспорту законодавчо визначена у ст. 276 КК України [6].

Як слушно зазначив В. І. Касинюк, безпосередні об'єкти окремих транспортних злочинів лежать у площині родового об'єкта, хоча і мають свої особливості. Вони залежать, насамперед, від видів транспорту, на яких можуть бути скоєні ці злочини, а також від характеру об'єктивної сторони і кваліфікуючих обставин. Водночас,

предметом цих злочинів є транспортні засоби, шляхи сполучення, споруди на них, транспортні комунікації, вокзали, засоби зв'язку, сигналізації, автоматизації, які забезпечують безпеку руху транспортних засобів [7, с. 334].

Коментарі до кримінального кодексу об'єктом розглядуваного кримінального правопорушення визнають безпеку руху та експлуатації залізничного, водного і повітряного транспорту, додатковими об'єктами – здоров'я, життя громадян, а також власність [8, с. 579].

Це абсолютно слушне положення, з нашої точки зору, треба конкретизувати шляхом підкреслення тієї обставини, що безпосередній об'єкт аналізованого кримінального правопорушення включає як сферу руху транспорту, так і сферу його експлуатації. Якщо порушення правил безпеки руху відбувається лише під час руху, то порушення правил експлуатації відбувається як у ході судна, так і під час його стоянки у порту, на рейді, на ремонті.

Розглядуване кримінальне правопорушення є предметним, а його предмет у сенсі даного дослідження – водний, тобто морський і річковий, транспорт.

В. М. Прус у рамках об'єктивної сторони воднотранспортного правопорушення окреслив такі її обов'язкові елементи як: по-перше, діяння, що полягають в порушенні правил безпеки руху водного транспорту, а також у недоброякісному ремонті суден, сигналізації і зв'язку; по-друге, суспільно небезпечні наслідки у вигляді нещасних випадків з людьми, трошення, аварії чи інші тяжкі наслідки або загрози їх настання; по-третє, причинний зв'язок між допущеними порушеннями і вказаними у законі наслідками [2, с. 67].

При цьому Н. О. Федчун усю систему факторів, що впливають на стан захищеності мореплавства, зводить до двох основних компонентів: суб'єктивного (поведінка особи, яка порушує правила безпеки мореплавства та особливості її особистості) і об'єктивного (технічний стан судна або об'єкта морської транспортної інфраструктури та ситуація на морі), зазначаючи при цьому, що найчастіше причини порушень правил безпеки мореплавства полягають у невідповідності особистості (або її поведінки) вимогам ситуації (або технічному стану плавзасобу) [3, с. 13].

Таким чином, слід констатувати, що об'єктивна сторона розглядуваних кримінальних правопорушень характеризується трьома ознаками: 1) діяння (дія або бездіяльність); 2) настанням або можливістю настання суспільно небезпечних наслідків; 3) причинним зв'язком між діянням і наслідками. Безпосередньо діяння при цьому проявляються в таких формах:

а) порушення правил безпеки руху – невиконання або неналежне виконання встановлених правил водіння, керування (порушення правил причалювання і швартування суден; перевищення швидкості під час підходу до порту; відсутність постійного спостереження за станом водного шляху; неправильне розходження із зустрічними суднами; порушення правил плавання в умовах обмеженої видимості, у вузьких місцях, на міліні; порушення правил користування морськими картами, невикористання радіолокаційної інформації; рух судна без лоцмана у випадках, коли судно повинно рухатися під лоцманським проведенням, тощо);

б) порушення правил експлуатації – недотримання вимог, передбачених стандартами і нормами щодо обслуговування таких засобів для забезпечення безпеки їх руху (недотримання габаритів, порядку укладання вантажів і їхнього закріплення; нівелювання вимогами і рекомендаціями до технічного стану засобів транспорту, окремих його механізмів споруд і обладнання; випуск в рейс несправного судна; нежиття заходів протипожежної безпеки; неприйняття заходів щодо забезпечення безпеки пасажирів при посадці та висадженні; перевезення пасажирів у не призначених для цього типах суден, допуск до керування ними осіб, які не мають на це права, тощо);

в) недоброякісний ремонт водного транспорту – недотримання вимог, передбачених стандартами і нормами щодо ремонту транспортних засобів, засобів сигналізації та зв'язку для їх подальшого використання і забезпечення безпеки руху (неусунення небезпечних для руху або експлуатації транспорту дефектів, установка на судах, засобах сигналізації і зв'язку, іншому транспортному устаткуванні нових неякісних вузлів, приладів, механізмів) [зокрема, див.: 7, с. 338–339; 8, с. 579].

Розглядуване кримінальне правопорушення переважно вчинюється у формах бездіяльності, коли не виконуються ті чи інші вимоги правил, що забезпечують безпечне функціонування об'єктів водного транспорту (більше 70 % випадків), та шляхом дії (близько 30 % відповідно).

В. І. Касинюк, підкреслюючи, що диспозиція розглядуваної статті є бланковою, наголошує, що для притягнення працівника транспорту до кримінальної відповідальності потрібно встановити факт порушення відповідних правил, чи неналежне виконання своїх обов'язків при ремонті та обслуговуванні засобів транспорту. З огляду на можливі особливо тяжкі наслідки діяльність працівників транспорту суворо регламентована. При мотивуванні звинувачення повинне бути посилення на конкретні статті, параграфи, пункти чинних на водному транспорті правил, інструкцій наказів, які були порушені. Слід мати на увазі, що діяльність з ремонту засобів транспорту також регламентована відповідними технічними нормами. Тому недоброякісним слід визнавати ремонт, за якого не усуваються небезпечні для руху та експлуатації дефекти засобів транспорту, використання для ремонту неякісних частин, механізмів, обладнання чи приладів [9, с. 763–764].

Порушення інших правил технічної експлуатації, які не впливають на безпеку його функціонування (наприклад, недотримання санітарних норм) не є транспортним кримінальним правопорушенням. Водночас, для притягнення до відповідальності за ст. 276 КК є обов'язковим одночасне порушення і правил безпеки руху, і правил безпечної експлуатації транспортного засобу, достатньо констатації порушення одного з них.

Специфічним наслідком досліджуваного кримінального правопорушення є створення небезпеки для життя людей або настання інших тяжких наслідків, під якою слід розуміти обумовлену порушенням правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту і таку, що виникла в наслідок цього порушення, реальну загрозу катастрофи, аварії тощо, що зазвичай призводить до загибелі працівників транспорту або інших осіб, спричинення їм тілесних ушкоджень, заподіяння великої матеріальної шкоди. Ця небезпека виникає внаслідок порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту, недоброякісного ремонту засобів транспорту. У технічній системі транспорту відбуваються певні зміни і створюється реальна можливість настання тяжких наслідків, тобто високий ступень імовірності їх настання. Відповідні зміни в технічній системі транспорту порушують нормальне її функціонування, чим заподіюється шкода об'єкту злочину. Така небезпека (загроза) виступає і як ознака злочинного діяння, і як своєрідний нерозривний з ним наслідок. Обов'язковим у таких ситуаціях є встановлення причинного зв'язку між діянням працівника транспорту і змінами, що відбулися в технічній системі транспорту [див.: 8, с. 581].

Заподіяння легких тілесних ушкоджень одному або кільком потерпілим входить в об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 276 КК. Спричинення будь-якого ступеня тяжкості тілесних ушкоджень охоплюється ст. 276 КК і додатковою кваліфікацією не потребує. Частина 3 ст. 276 КК встановлює відповідальність за діяння, якщо вони спричинили загибель людей. Для цього досить настання смерті хоча б однієї людини [8, с. 581].

В свою чергу, питання про віднесення тих чи інших наслідків до категорії «велика матеріальна шкода» вирішується залежно від фактичних обставин справи. Це може бути, зокрема, катастрофа чи аварія, пов'язані з зіткненням суден, що обумовило їх знищення або істотне пошкодження їх основних частин, наприклад, потоплення судна або затоплення його частин, викидання судна на берег або на міліну, що спричинило руйнування його ходових частин. Це може бути і тривале порушення роботи транспорту, велика екологічна шкода тощо [8, с. 581].

Третьою обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є причинний зв'язок між діями і наслідками, які настали. За справами цієї категорії причинний зв'язок має свої особливості, та для його встановлення призначаються експертизи. Це пов'язано з тими обставинами, що водний транспорт досить часто експлуатується в складних погодних умовах, його технічний стан не завжди є в ідеальному стані, а сприяти настанню тяжких наслідків також можуть неправомірні дії інших учасників руху. Це не виключає відповідальності цих осіб, якщо встановлені всі інші ознаки певного складу кримінального правопорушення.

В. І. Антипов у коментарі до ст. 276 КК України підкреслює, що при встановленні причинового зв'язку необхідно враховувати чинники, що опосередковують його розвиток. Ними, частіше за все, є різноманітні виробничі процеси, сили природи, приховані дефекти транспортних засобів, неправомірні дії інших учасників руху тощо. Так, достатньо часто зустрічаються аварії у вигляді зіткнення морських і річкових суден в наслідок протизаконних дій капітанів обох суден [8, с. 581].

Невірне встановлення причинного зв'язку є однією з найпоширеніших помилок у розслідуванні кримінальних проваджень розглядуваної категорії. Його встановлення під час притягнення до відповідальності за порушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту, як то вказано вище, іноді ускладнюється тим, що суспільно небезпечні наслідки виникають у деяких випадках через низку факторів, що діють одночасно: дії інших осіб, сил природи, причини технічного порядку, приховані дефекти судна, неправомірні дії інших судноводіїв тощо.

Необхідно погодитися з точкою зору тих вчених у галузі кримінального права, які заклали основи дослідження кримінальних правопорушень у сфері відносин «людина – машина» та наголошували на тій обставині, що у випадку, якщо об'єктивно випадкові зв'язки не виходять за межі управління та контролю, вони не виходять і за межі того, що може бути значимим для права. Водночас, залишається незначна частина випадкових явищ, які не можуть бути передбачуваними людиною при прояві нею розумної обережності та професійної компетентності. До таких явищ у сфері безпеки мореплавства, зокрема, належить дія «непереборних сил морської стихії», тобто «*force majeure*» – стихійні явища землетрусу, цунамі, ураганів, тайфунів. Об'єктивно людство поки ще не навчилося з абсолютною ймовірністю передбачати ці явища і, тим більше, долати їх. Тому одним із найважливіших завдань розслідування розглядуваного виду кримінального правопорушення є відмежування «непереборних сил морської стихії» від винної поведінки людини.

Поряд із цим, окрім випадків «*force majeure*», досі актуальною і такою, що не зважаючи на тривалий час наукових дискусій залишається не вирішеною, є проблема так званого необережного співпричинення, коли злочинна поведінка однієї особи тягне за собою злочинну поведінку іншої і знаходиться в причинному зв'язку зі злочинним результатом. У практиці судноплавства досить часто трапляються аварійні випадки у вигляді зіткнення суден унаслідок протизаконних дій обох судноводіїв. При цьому причинний зв'язок між порушенням правил судноводіння одним судноводієм і наслідками, що настали, помітно

ускладнюється іншим ланцюгом причинності – неправомірною поведінкою судноводія іншого судна. Однак правову оцінку при кваліфікації вчиненого, як правило, отримують тільки дії тих осіб, недотримання правил якими найбільш наближено до наслідків, що настали. Така теорія безпосередньої (найближчої) причини є дуже розповсюдженою серед практичних працівників. За такої позиції, з одного боку, виявляються безкарними особи, нехтування правилами обережності яких значною мірою стало початковою підставою заподіяння шкоди, з іншого боку, необгрунтовано визначається покарання за всіх однієї особи.

У цьому зв'язку слід підтримати позицію С. Р. Багірова, яким наведені додаткові аргументи на користь концепції «ступеня заподіяння» А. Н. Трайніна, сутність якої полягає у тому, що у випадках, коли наслідок виникає в об'єктивному світі через дію не однієї, а кількох причин, не можна стверджувати, що наслідок є проявом лише однієї з причин. У разі спільного заподіяння шкоди необережною поведінкою кількох осіб, С. Р. Багіров пропонує враховувати ступінь їх участі у механізмі утворення інтегративної причини настання злочинного результату, що обумовлює доцільність диференціації відповідальності суб'єктів спільного необережного заподіяння шкоди [10, с. 4].

Поряд із зазначеними проблемними аспектами аналізу досліджуваного складу кримінального правопорушення, суб'єктивна сторона порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту досліджена достатньо повно та характеризується психічним ставленням особи до діяння та його наслідків. Так В. І. Касинюк зазначає, що досліджувані порушення можуть вчинятися з прямим умислом або через злочинну недбалість. Щодо наслідків кримінального правопорушення форма вини може бути тільки необережною (злочинна самовпевненість або злочинна недбалість) [7, с. 339].

Натомість ми повинні приєднатися до точки зору В. І. Антипова, який підкреслював, що суб'єктивна сторона кримінального правопорушення щодо можливих наслідків, зазначених у ч. 1 ст. 276 КК, характеризується необережною формою вини або непрямым умислом. Сама дія чи бездіяльність може вчинюватись як необережно, так і умисно. Суб'єктивна сторона злочину щодо наслідків, передбачених у ч. ч. 2 і 3 ст. 276, характеризується необережною формою вини [8, с. 581].

Іншою, хоча і не обов'язковою (факультативною), ознакою суб'єктивної сторони складу розглядуваного кримінального правопорушення є мотив. Його встановлення має важливе практичне значення, у тому числі чи в першу чергу, при визначенні покарання. Хоча окремі фахівці заперечують щодо необхідності встановлення мотиву по необережним кримінальним правопорушенням, однак ст. 91 КПК, визначаючи обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, у п. 2 поряд з винуватістю обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення і формою вини також вимагає обов'язкове встановлення мотиву і мети вчинення кримінального правопорушення [11]. Дійсно, з моральної точки зору навряд чи було б справедливим винести однакове покарання за однакові наслідки кримінальних правопорушень, вчинених, наприклад, в одному випадку з корисливих мотивів, в іншому – через бажання допомогти і врятувати судно.

Суб'єкт кримінального правопорушення спеціальний, ним може бути тільки працівник водного транспорту, трудова діяльність якого пов'язана з рухом, експлуатацією транспортних засобів або їх ремонтом. У судовій практиці інколи виникає питання, як кваліфікувати дії робітника, слюсаря, який виконував ремонт механізмів, обладнання, засобів сигналізації або зв'язку на заводі, в майстерні, які не підпорядковані водному транспорту. Деякі криміналісти вважають, що в цих випадках відсутні ознаки розглядуваного кримінального правопорушення. Необхідно підтримати точку зору авторів, які вважають, що при

ремонті засобів транспорту за ст. 276 КК України повинні відповідати робітники незалежно від того, чи є вони працівниками транспорту, чи ні. [9, с. 764–765].

Таким чином, суб'єктом кримінального правопорушення згідно предмету даного дослідження може бути особа, яка досягла 16-річного віку, працює на об'єктах (підприємствах) водного транспорту та наділена сукупністю двох ознак: а) перебування на службі чи роботі на водному транспорті; б) пов'язаність його діяльності з виконанням обов'язків по безпеці руху, експлуатації чи ремонту суден, засобів сигналізації чи зв'язку. Такі особи здійснюють перевезення пасажирів і вантажів, на вокзалах, в портах, на ремонтних заводах, підприємствах зв'язку, в проектно-конструкторських організаціях та інших підприємствах, установах та організаціях незалежно від форм власності, забезпечують роботу водного транспорту [зокрема, див.: 8, с. 582].

На дуже суттєву особливість кваліфікації розглядуваного кримінального правопорушення вказує В. І. Антипов, зазначаючи, що службовими особами, вказаними у ст. 276 КК, діяння можуть бути вчинені як безпосередньо, так і опосередковано. Зокрема, утворюють склад

кримінального правопорушення дії службової особи, яка дозволяє або примушує працівника, що не відповідає зазначеним вимогам, керувати транспортним засобом, забезпечувати його експлуатацію, виконувати його ремонт тощо, і це призвело до наслідків, вказаних у ч. ч. 1, 2 чи 3 ст. 276 КК [8, с. 581].

Висновки. Першорядне як теоретичне, так і практичне значення, має диференціація, розроблена у положенні «Про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами», закріпленому наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 29.05.2006 № 516: дуже серйозні аварії; серйозні аварії; морські інциденти.

У кримінальних провадженнях про порушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту потребує нагального вирішення проблема «необережного співпричинення», коли злочинна поведінка однієї особи тягне за собою злочинну поведінку іншої і знаходиться в причинному зв'язку зі злочинним результатом. Дана проблема повинна вирішуватися на законодавчому рівні шляхом доповнення положень розділу V «Вина та її форми» Загальної частини Кримінального кодексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Припула А. М. Кримінально-правова охорона виключної (морської) економічної зони України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2010. 19 с.
2. Прус В. М. Забезпечення безпеки міжнародного судноплавства кримінально-правовими методами. Монографія. Одеса: ЛАТСТАР, 2000. 204 с.
3. Федчун Н. О. Кримінологічна безпека мореплавства та кримінально-правові засоби її забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2014. 20 с.
4. Іванов Д. А. Інформаційно-правові основи забезпечення безпеки мореплавства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2008. 19 с.
5. Про затвердження Положення про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами: Наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 29.05.2006 № 516. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0959-06#Text>
6. Кримінальний кодекс України: закон України від 5 квітня 2001 року № 25-26: станом на 20.08.2024 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
7. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 4-те видання, переробл. та допов. / Відповід. Редактор С. С. Яценко. Київ: А. С. К., 2005. 848 с.
9. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Стариша, В. Я. Тація. Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003.
10. Багіров С. Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 20 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 2213-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>

**КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОДАТКОВИХ ЗЛОЧИНІВ
ТА ШЛЯХИ ЇХ ЗАПОБІГАННЯ****CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TAX CRIMES
AND WAYS TO PREVENT THEM**

**Маланчук П.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумський національний аграрний університет**

**Бездідько Г.О., студентка II курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет**

Податкова злочинність є досить негативним явищем, адже є причиною фінансових втрат для держави, бо зменшує надходження до бюджету, викликає недовіру громадян до державних інституцій та сумніви в вірі принципу рівності перед законом, створюючи умови, за яких суб'єкти економіки не несуть відповідальності, тоді як інші змушені нести надмірне податкове навантаження. Існує декілька причин поширення податкової злочинності: війна та соціальна нестабільність, недостатній контроль та слабкі санкції, складна податкова система, корупція, економічна нестабільність. Вищезазначені фактори у сукупності роблять податкові злочини привабливим способом уникнення фінансових зобов'язань.

Стаття присвячена кримінологічній характеристиці податкових правопорушень, зокрема аналіз особи, яка вчиняє податкові злочини, їх мотивацію та способи вчинення. Дослідження характеристики податкової злочинності дозволяє глибше зрозуміти їхню природу, що є необхідним для розробки ефективних заходів з профілактики та боротьби з цим видом злочинності.

У сучасних умовах глобалізації, економічних криз та посилення тіньової економіки, податкові правопорушення набувають нових форм, що ускладнює їх виявлення і протидію. Податкові злочини мають значний вплив на міжнародний рівень, адже транснаціональні компанії використовують схеми ухилення від оподаткування через юрисдикції з низькими податками, що створює виклики для правового регулювання на національному та міжнародному рівнях. Саме тому існує необхідність у дослідженні даної теми, зокрема виявлення причин, що сприяють вчиненню податкових правопорушень та способи боротьби з ними. В результаті наукового дослідження запропоновано рекомендації щодо вдосконалення заходів боротьби у сфері оподаткування для зниження рівня податкових злочинів, а саме акцентування на правовому регулюванні та запозичення міжнародного досвіду в боротьбі зі злочинністю у контексті сучасних глобальних викликів.

Актуальність теми полягає в тому, що податкові злочини є невід'ємною складовою сучасного суспільства і як будь-яка сфера вимагає ґрунтовного дослідження та вдосконалення методів боротьби з ними.

Об'єктом даного дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у процесі вчинення податкових правопорушень, а також діяльність, спрямована на їх попередження, виявлення та протидію, що включає в себе аналіз кримінологічних аспектів, пов'язаних з досліджуваною злочинністю, та взаємодію державних інституцій і суспільства у сфері забезпечення податкової дисципліни і боротьби з правопорушеннями.

Метою дослідження є вирішення таких завдань:

- 1) надання визначення податкового злочину та комплексного кримінологічного аналізу податкової злочинності, визначення основних чинників, що сприяють їх вчиненню;
- 2) розглянути теоретичні методи боротьби з податковими злочинами та їх застосування на практиці;
- 3) зробити статистичний аналіз податкової злочинності в Україні, зокрема за роки повномасштабного вторгнення;
- 4) розробити пропозиції підходів до вдосконалення заходів профілактики і виявлення злочинності з урахуванням сучасних тенденцій і викликів.

Ключові слова: податкова злочинність, держава, характеристика, запобігання, кримінальна відповідальність, законодавство, система оподаткування, ухилення, економічна безпека, надходження.

Tax crime is a rather negative phenomenon, because it is the cause of financial losses for the state, because it reduces revenues to the budget, causes distrust of citizens in state institutions and doubts about the belief in the principle of equality before the law, creating conditions under which economic entities are not responsible, then as others are forced to bear an excessive tax burden. There are several reasons for the spread of tax crime: war and social instability, insufficient control and weak sanctions, complex tax system, corruption, economic instability. The above factors combined make tax crimes an attractive way to avoid financial obligations.

The article is devoted to the criminological characteristics of tax offenses, in particular the analysis of the person who commits tax crimes, their motivation and methods of commission. Studying the characteristics of tax crime allows for a deeper understanding of their nature, which is necessary for the development of effective measures to prevent and combat this type of crime.

In today's conditions of globalization, economic crises and the strengthening of the shadow economy, tax offenses are taking on new forms, which makes it difficult to identify and combat them. Tax crimes have a significant international impact, as multinational companies use tax avoidance schemes through low-tax jurisdictions, creating challenges for legal regulation at the national and international levels. That is why there is a need to study this topic, in particular, to identify the reasons that contribute to the commission of tax offenses and methods of combating them. As a result of the scientific study, recommendations were proposed for improving measures to fight in the field of taxation to reduce the level of tax crimes, namely, focusing on legal regulation and borrowing international experience in the fight against crime in the context of modern global challenges.

The relevance of the topic lies in the fact that tax crimes are an integral part of modern society and, like any field, require thorough research and improvement of methods of combating them.

The object of this study is social relations that arise in the process of committing tax offenses, as well as activities aimed at their prevention, detection and countermeasures, which includes an analysis of criminological aspects related to the investigated crime, and the interaction of state institutions and society in the field of ensuring tax discipline and combating offenses.

The purpose of the research is to solve the following tasks:

- 1) providing a definition of a tax crime and a comprehensive criminological analysis of tax crime, determining the main factors contributing to their commission;
- 2) consider theoretical methods of fighting tax crimes and their application in practice;
- 3) to make a statistical analysis of tax crime in Ukraine, in particular during the years of the full-scale invasion;
- 4) to develop proposals for approaches to the improvement of crime prevention and detection measures, taking into account modern trends and challenges.

Key words: tax crime, state, characteristics, prevention, criminal liability, legislation, taxation system, evasion, economic security, revenue.

В юридичній літературі досі відсутнє єдине визначення поняття «Податковий злочин». До науковців, котрі дали своє визначення податкового кримінального правопорушення відносяться: А. О. Павлюх, І. І. Кучеров, Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, Д. А. Кобильнік, С. М. Попова, В. В. Лисенко, В. В. Пивоваров та інші.

Загальноприйняте поняття податкового правопорушення міститься в Податковому кодексі України. Відповідно до п. 109.1 ст. 109 Податкового кодексу України «податковим правопорушенням є протиправне, винне (у випадках, прямо передбачених ПК України) діяння (дія чи бездіяльність) платника податку (в тому числі осіб, прирівняних до нього), контролюючих органів та/або їх посадових (службових) осіб, інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених ПК України» [1].

Податкове кримінальне правопорушення – це вчинене у податковій сфері протиправне діяння, злочинний характер якого визнаний чинним кримінальним законодавством території, до юрисдикції якої його віднесено [2, с. 14].

В свою чергу до податкових кримінальних правопорушень можна віднести діяння, відповідальність за які передбачена такими статтями Кримінального кодексу України: 204, 205, 207, 208, 209, 212, 212¹, 216, 219 [3].

Аналізуючи роботи науковців можна дійти висновку, що елементами кримінологічної характеристики податкових злочинів є характеристика місця, часу вчинення діяння, об'єкту посягання, аналіз суб'єкта та причинно-наслідкового зв'язку між його діями та наслідками. Саме ґрунтовна кримінологічна характеристика сприяє запобіганню злочинам.

Об'єктом посягання є економічна безпека держави та фінансова система в цілому, адже податкова злочинність є причиною фінансових втрат держави.

Суб'єктом таких правопорушень є посадова особа підприємства, може бути керівник чи інша особа, зокрема бухгалтер чи юрист, представники податкової служби, а також це можуть бути громадяни, які мають зобов'язання щодо сплати податків і зборів, або фізичні особи-підприємці. До характерних ознак злочинця можна віднести: високий рівень освіти, базові знання податкового законодавства та бухгалтерського обліку, схильність до маніпуляцій із документами, зловживання довірою посадових осіб контролюючого органу.

Існує декілька причин поширення податкової злочинності: війна, високий рівень податкового тиску, недоліки в податковому законодавстві, недостатня ефективність дій контролюючих органів.

Мотив вчинення корисливий, адже в цьому випадку наявне збагачення, самоствердження, досягнення чогось більшого незаконним шляхом.

Способи вчинення злочину залежать від його виду: ухилення від сплати податків і зборів, фальсифікація звітності або подання неправдивої інформації в деклараціях, зловживання службовим становищем для ухилення від сплати податків, приховування об'єктів оподаткування, створення фіктивних підприємств.

Місце злочину в більшості випадків це робоче приміщення (кабінет та інше), але дані злочини можуть вчинятися й поза межами роботи. Податкові злочини частіше вчиняються в містах, ніж в селах.

Наслідки податкової злочинності мають негативний характер, бо включають в себе зменшення надходжень до державного бюджету та дестабілізацію економіки держави, зменшення довіри до громадян до податкової системи, виникнення корупційних схем та їх поширення.

Велика кількість вітчизняних науковців створили власні класифікації кримінальних податкових правопорушень. Можна навести загальну класифікацію за об'єктом:

1) система оподаткування є основним об'єктом (ухилення від сплати податків);

2) система оподаткування один з можливих об'єктів (незаконне виготовлення та збут підакцизних товарів);

3) система оподаткування є факультативним об'єктом (легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом).

Законодавство України передбачає відповідальність за податкову злочинність в Кримінальному кодексі України, котрий зазнавав змін з моменту його прийняття, зокрема й через повномасштабне вторгнення та його вплив на суспільне життя.

Для ефективної боротьби з податковими злочинами необхідний комплексний підхід. Держава повинна не тільки встановлювати відповідальність за правопорушення, а й заохочувати суспільство до добровільної сплати податків та подання достовірної звітності.

Запобігання злочинам розуміють як систему дій щодо антисуспільних явищ та їх детермінант, що передбачає зниження рівня злочинності й усунення криміногенних факторів. Запобігання – це діяльність зі стримування злочинності та можливого зниження її рівня [3, с. 10].

Злочини у фінансній сфері є складовою економічної злочинності. Їх профілактика має передбачати систему економічних, правових, організаційно-виробничих, виховних, технічних заходів, спрямованих на ліквідацію або зниження потенціалу криміногенних факторів, що детермінують учинення злочинів, корекцію особистості злочинців тощо [4, с. 84].

З часів проголошення незалежності України було чимало програм боротьби зі злочинністю, в тому числі з податковою. Однією з них є Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів від 30 вересня 2015 р. № 1018-р [5].

Значне зниження рівня злочинності гарантується, якщо заходи, передбачені програмами, будуть реалізовані і поставлені цілі будуть досягнуті. Виконання цих програм на даному етапі є часткове.

Найбільш ефективними для запобігання злочинам у фінансовому секторі є загально-соціальні заходи, спеціально-кримінологічні та індивідуальні.

Загально-соціальне запобігання – це сукупність соціально-економічних, культурно-виховних та правових заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин і разом з тим усунення (або нейтралізацію) причин та умов злочинності [6, с. 14].

В свою чергу, спеціально-кримінологічні заходи пов'язані з організацією роботи державних органів та організацій щодо усунення причин злочинності, запобігання вчинення правопорушень. Індивідуальні заходи здійснюються щодо конкретної особи.

На основі даних звітів з Офіційного сайту Генеральної прокуратури України, можна зробити висновок щодо зростання рівня податкової злочинності за останні роки [7].

Для аналізу було використано єдині звіти за січень-серпень з 2021 по 2024 роки. Було проаналізовано ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212 Кримінального кодексу України) є тенденція збільшення вчинення вищезазначеного правопорушення. У 2021 році було 668 кримінальних правопорушень (31 або 4,65% вручено повідомлення про підозру), 2022 – 88 (2 або 2,27 % вручено повідомлення про підозру), 2023 – 436 (18 або 4,13% вручено повідомлення про підозру), 2024 – 533 (38 або 7,1% вручено повідомлення про підозру). З 2022 року рівень злочинності зріс, також виявлена тенденція щодо не притягнення до відповідальності винних осіб. Те саме можна спостерігати й з іншими видами податкових злочинів.

Податкова злочинність є реальною загрозою для фінансової стабільності та економічної безпеки для будь-якої держави. Здійснивши ґрунтовну кримінологічну характеристику даного виду кримінального правопорушення, можна дійти висновку щодо специфічних властивостей,

зокрема суб'єкта та способів вчинення податкового злочину. Як і зазначалось вище, методи боротьби з податковою злочинністю мають бути комплексного характеру, що включають в себе як превентивні, так і каральні заходи.

На даному етапі Україна потребує вдосконалення системи протидії податковим злочинам. Потрібне реформування законодавства, адаптація моніторингу і аналізу фінансової діяльності, шляхом впровадження сучас-

них технологій, необхідно проводити освітні програми і курси, щоб виховувати у населення податкову свідомість і відповідальне ставлення до виконання зобов'язань, також важливою є міжнародна співпраця щодо обміну досвідом у боротьбі зі злочинністю. За умови здійснення зазначених заходів і не тільки, держава може вплинути на зменшення рівня податкової злочинності та покращення фінансової стабільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення 08.09.2024).
2. Бугаєвська Н.О. Деякі проблеми запобігання податковим злочинам. Молодий учений. 2011. № 8(31). С. 12–15.
3. Кримінальний кодекс. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 08.09.2024).
5. Медицький І. Б. Запобігання злочинності : навч. посіб.[для студ. вищ. навч. закл.] / І. Б. Медицький. – Івано-Франківськ : Дяків В., 2008. – 220 с.
6. Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки. Офіційний веб-портал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2015-р>. (дата звернення 10.09.2024).
7. Пивоваров В. Поняття та види злочинності у сфері економіки. Концептуальні проблеми кримінологічної політики України . За заг. ред. В. Голіни. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2010. С. 12–14.
8. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://gp.gov.ua/> (дата звернення: 18.09.2024).

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THEORETICAL AND PRAXEOLOGICAL PROBLEMS OF LEGALITY OF CONDUCTING INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL LAW

Мурзановська А.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена розгляду окремих актуальних проблем, які постали як перед законодавцями, так і перед правозастосувачами у зв'язку із запровадженням в Україні воєнного стану та необхідністю його забезпечення законності проведення слідчих (розшукових) дій при здійсненні кримінальних проваджень в таких умовах.

Автором здійснено аналіз змін чинного Кримінального процесуального кодексу України щодо проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, який являє собою особливий правовий режим.

З'ясовані проблемні аспекти практичного застосування оновленого нормативного врегулювання здійснення слідчих (розшукових) дій з метою отримання та перевірки доказів та певні шляхи їх вирішення. Розглянуті можливі зміни кримінального процесуального законодавства та практики його застосування для вирішення окреслених проблемних питань щодо забезпечення законності та дотримання прав людини під час здійснення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану.

Зроблено висновки, що зміни чинного Кримінального процесуального кодексу України щодо проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану (можливість проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час; особливості фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій доступними технічними засобами; особливості проведення допитів та використання отриманих показань; проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи без залучення понятих; можливість дистанційної участі захисника у проведенні слідчих (розшукових) дій) в першу чергу спрямовані на можливість забезпечення ефективності досудового розслідування. Проте, підкреслюється, що і під час правового режиму воєнного стану мають додержуватися вимоги кримінальної процесуальної форми, гарантії прав учасників кримінального провадження, враховуватися потенційна небезпека для їх життя, здоров'я, а також складні умови, в яких сьогодні перебуває Україна.

Ключеві слова: методологія, кримінальне провадження, воєнний стан, досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, законність.

The article is dedicated to the consideration of some urgent problems that have arisen before both legislators and law enforcement officers in connection with the introduction of martial law in Ukraine and the necessity and possibility of ensuring the legality of investigative (search) actions when conducting criminal proceedings in such conditions.

The author analysed the changes to the current Criminal Procedure Code of Ukraine regarding investigative (search) actions under martial law, which is a special legal regime.

Problematic aspects of the practical application of the updated normative regulation of investigative (search) actions for the purpose of obtaining and verifying evidence and certain ways of solving them were clarified. The possible changes to the criminal procedural legislation and the practice of its application to solve the outlined problematic issues regarding ensuring the legality and observance of human rights during the implementation of investigative (search) actions in the conditions of martial law were considered.

Conclusions were made that amendments to the current Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the conduct of investigative (search) actions under martial law conditions (possibility of conducting investigative (search) actions at night, features of recording the progress and results of investigative (search) actions by available technical means, features of conducting interrogations) and the use of the obtained statements, conducting a search or inspection of a person's home or other possessions without the involvement of witnesses; the possibility of remote participation of the defense attorney in conducting investigative (search) actions) are primarily aimed at ensuring the effectiveness of the pre-trial investigation. However, it was emphasised that even during the legal regime of martial law, the requirements of the criminal procedural form, the guarantee of the rights of the participants in criminal proceedings, the potential danger to their lives and health, as well as the difficult conditions in which Ukraine is currently in, must be taken into account.

Key words: methodology, criminal proceedings, martial law, pre-trial investigation, investigative search actions, legality.

Постановка проблеми. Положення воєнного стану, в якому вперше опинилась Україна, зумовили суттєву зміну кримінального провадження. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» в цілому визначає правові засади діяльності органів державної влади [1], при цьому необхідно зазначити, що законодавець неодноразово вносив зміни та доповнення до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [2], адже саме кримінальна юстиція зіткнулась з найбільшими викликами під час воєнного стану.

Особливої уваги на сьогодні потребують питання щодо законності проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, зважаючи на те, що законодавець передбачив низку особливостей їх проведення, зумовлених як правовим режимом воєнного стану, так і об'єктивними обставинами, адже належна правова регламентація проведення слідчих (розшукових) дій багато в чому забезпечує права та законні інтереси громадян, які залучаються до сфери кримінального судочинства, а також успішне вирішення завдань кримінального провадження.

Окремі аспекти здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану були предметом розгляду в працях Ю. П. Аленіна, І. В. Глов'юк, О. В. Капліної, О. В. Лозункової, Г. К. Тетерятник та інших. Проте питання щодо законності проведення слідчих (розшукових) дій під час воєнного стану потребують свого подальшого ґрунтовного дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні змін чинного КПК України щодо проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану, зокрема: можливість проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час; особливості фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій доступними технічними засобами; особливості проведення допитів та використання отриманих показань; проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи без залучення понятих; можливість дистанційної участі захисника у проведенні слідчих (розшукових) дій для з'ясування можливості забезпечення законності їх проведення в відповідних умовах.

Виклад основного матеріалу. Згідно з абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України загальне правило щодо фіксу-

вання процесуальних дій під час здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану передбачає, що процесуальні дії фіксуються у відповідних процесуальних документах, а також за допомогою технічних засобів фіксування кримінального провадження, крім випадків, коли фіксування за допомогою технічних засобів неможливо з технічних причин. Відповідно до абз. 2 п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, якщо об'єктивні обставини призводять до неможливості скласти процесуальні документи про перебіг і результати проведення слідчих (розшукових) дій, то фіксація має здійснюватися доступними технічними засобами з подальшим складанням відповідного протоколу не пізніше в 72 годин з моменту завершення таких слідчих (розшукових) дій.

Проте, передбачивши можливість фіксування процесуальних дій в умовах воєнного стану «доступними технічними засобами», законодавець не визначає форму фіксування технічними засобами (фото-, аудіо-, відеофіксація тощо), а підкреслює саме доступність технічних засобів, які створюють умови для збереження інформації, що може мати значення для кримінального провадження, та яка дозволить скласти належним чином протокол слідчої (розшукової) дії [див.: 2, с. 663]. Цілком можна погодитись, що це можуть бути: фотокамера, фото-, відеокамера, телефон з функцією фото-, аудіо-, відеофіксації, екшн-камера, Body Camera, планшет з функцією аудіо-відеозапису, квадрокоптер тощо. Акцент дізнавачем, слідчим, прокурором має бути зміщений на забезпечення допустимості відомостей, які планується використовувати як докази, адже вони мають бути отримані належним суб'єктом у порядку встановленому КПК України без істотних порушень прав та свобод людини [4, с. 272].

Певні особливості передбачені КПК України стосовно порядку проведення допиту та змінені правила використання показань, отриманих в умовах воєнного стану. Так, суд не має право обґрунтовувати судові рішення показаннями наданими слідчому, прокурору або посилатися на них, крім порядку отримання показань визначеного ст. 615 КПК України. Згідно з ч. 11 ст. 615 КПК України умовами, що унеможливають використання як доказів у суді показань, отриманих під час допиту підозрюваного, свідка, потерпілого (в т.ч. одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб) у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, зокрема, такі показання підозрюваного, свідка та потерпілого можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід та результати допиту фіксували за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації, а допит підозрюваного крім цього проводився за участю захисника.

Згідно з ч. 4 ст. 223 КПК України запровадження воєнного стану є підставою для проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час – з 22 години до 6 години.

Однією з гарантій законності проведення слідчих (розшукових) дій є залучення понятних, що регламентується КПК України. Проте, під час воєнного стану при проведенні обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи КПК України дозволяє провести ці слідчих (розшукових) дій без залучення понятних, а саме: якщо участь понятних є неможливою (їх відсутність в силу різних об'єктивних причин, комендантська година тощо); якщо участь понятних пов'язана з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я. В таких випадках хід і результати проведення слідчих (розшукових) дій в обов'язковому порядку повинні фіксуватися доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису.

Крім того, як слушно підкреслюється в літературі, виникає проблема, якщо під час проведення обшуку лунає сигнал повітряної тривоги. Наразі практика дійсно є такою, що обшук продовжується, незважаючи на цей

сигнал. Ця ситуація не врегульована в ч. 1 ст. 235 КПК України, яка передбачає можливість зайти за ухвалою тільки один раз. Тобто, фактично, немає чіткого регулювання, що робити, якщо обшук вже розпочато і оголошено повітряну тривогу [5, с. 656]. Це може призводити до порушення прав осіб, присутніх під час проведення обшуку, оскільки їх можуть наражати на небезпеку, і відсутність конкретних правил у таких ситуаціях ускладнює ситуацію. Можливо, ця проблема потребує подальшого регулювання або змін в законодавстві, щоб забезпечити права і безпеку осіб, які перебувають в житлі під час обшуку при оголошенні повітряної тривоги [там само]. Можна погодитись, що мабуть доцільно внести зміни до КПК України та надати можливість переривання обшуку у разі виникнення потенційної небезпеки для життя чи здоров'я учасників обшуку, в тому числі можливість переривання відеозапису (якщо обшук здійснюється без залучення понятних) [див.: 5, с. 658].

До методичних рекомендацій фіксування результатів огляду, до прикладу, місця події в умовах небезпечних факторів, обумовлених обстановкою, пов'язаною із воєнним станом, відносять складання протоколу у небезпечних умовах з використанням матеріалів фото-, відеозапису, план-схем, чернеток і нотатків, зокрема, з використанням диктофонів, засобів, що дозволяють здійснювати аудіо-та відеокomentування проведення слідчих (розшукових) дій («відео акустична чернетка»), які зроблені безпосередньо на місці події [див.: 6, с. 296–297]. При проведенні огляду місця події в умовах бойової обстановки, а також поєднаному з аварійно-пошуковими та аварійно-рятувальними роботами, необхідно пересуватись до небезпечної зони, де якомога швидше фіксується обстановка, робляться відповідні заміри, фіксується місце виявлення та знаходження трупа, вилучення речових доказів тощо. Необхідно обстановку фіксувати на технічні носії, а також швидко записувати до чернеток, з подальшим занесенням до протоколу огляду місця події, який доцільно складати поза межами небезпечної зони [там само, с. 295–296].

Крім того, з практичної точки зору, в літературі наголошується на необхідності не лише фіксування технічними засобами, а і безпосереднього проведення окремих слідчих (розшукових) дій за допомогою технічних засобів.

Однією з важливих гарантій законності проведення слідчих (розшукових) дій є передбачена КПК участь захисника. Так, особливістю участі захисника при проведенні окремої процесуальної дії під час воєнного стану є те, що в разі неможливості якби залученого захисника в КПК України (ч. 12 ст. 615) передбачена можливість його дистанційної участі – з застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку). З огляду на особливе правове регулювання неможливість якби залученого захисника має бути пов'язана, перш за все, з об'єктивними обставинами – запровадженням воєнним станом, що поєднано з веденням на певній території бойових дій, комендантським часом, загрозою під час пересування для життя та здоров'я захисника та іншими обставинами. Також увагу слід звернути на те, що при залученні захисника для проведення окремої процесуальної дії закон вказує на можливість дистанційної участі захисника за допомогою відео-, аудіозв'язку. Утім, як зазначається в літературі, перевагу слід надавати відеозв'язку, адже аудіозв'язок не забезпечить вимоги ч. 4 ст. 53 КПК України, яка передбачає можливість зустрічі захисника з підозрюваним як до проведення процесуальної дії, так і після неї для підготовки її проведення або обговорення результатів [4, с. 275].

Звернемо увагу ще на одну особливість проведення процесуальних дій в умовах воєнного стану, а саме щодо забезпечення реалізації гарантій прав осіб, які не володіють мовою судочинства. Так, згідно з абз. 2 ч. 12 ст. 615 КПК України за наявності обставин, що унеможливають участь перекладача в кримінальному провадженні, дізна-

вач, слідчий, прокурор має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов якими володіє підозрюваний, потерпілий. У цьому контексті, як підкреслюється в літературі, також слід вказати на неприпустимість зловживання правом, що надається особам, які ведуть кримінальне провадження та використовувати надану законом можливість виключно у випадках, які об'єктивно унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, адже слід пам'ятати, що відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК України, якщо слідчий, дізнавач, прокурор брав участь у цьому ж провадженні як перекладач, це є підставою для його відводу [4, с. 275–276].

Окремої уваги щодо забезпечення законності проведення слідчих (розшукових) дій під час воєнного стану заслуговує питання щодо виконання повноважень слідчого судді керівником відповідного органу прокуратури. Така можливість передбачена п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України, але за сукупності певних умов: відсутність об'єктивної можливості виконання окремих повноважень слідчим суддею, як-от: неможливість прийняття рішення щодо здійснення допиту в режимі відеоконференції; неможливість розгляду клопотань про надання дозволу на проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення обшуку; неможливість виконання повноважень слідчого судді щодо

отримання зразків для експертизи. Наявність чи відсутність об'єктивної можливості виконувати слідчим суддею повноважень, як слушно підкреслюється в літературі, має визначатися у кожному конкретному випадку. При цьому необхідно враховувати наявність реальної загрози життю, здоров'ю та безпеці, можливість доступу до приміщення суду та матеріалів кримінального провадження, а також існування інших обставин, що впливають на виконання повноважень слідчого судді [7, с. 360].

Висновки. Таким чином, розглянуті зміни чинного КПК України щодо проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану (можливість проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час; особливості фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій доступними технічними засобами; особливості проведення допитів та використання отриманих показань; проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи без залучення понятих; можливість дистанційної участі захисника у проведенні слідчих (розшукових) дій) в першу чергу спрямовані на можливість забезпечення ефективності досудового розслідування. Проте, і під час правового режиму воєнного стану мають додержуватися вимоги кримінальної процесуальної форми, гарантії прав учасників кримінального провадження, враховуватися потенційна небезпека для їх життя, здоров'я, а також складні умови, в яких сьогодні перебуває Україна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України (від 13 квітня 2012 року № 4651-VI зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Марченко О. А. Деякі процесуальні особливості проведення слідчих розшукових дій в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 661-665. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/160>
4. Особливі порядки кримінального провадження: підручник / [О. В. Капліна, О. І. Марочкін, М. І. Демура та ін.]; за ред. О. В. Капліної; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 366 с.
5. Шендрик Ю. В. Дотримання прав людини у кримінальному провадженні під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 655-658. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/156>
6. Тетерятник Г. К. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 500 с.
7. Черниченко І. О., Мацола А. А. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 358-363. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.62>

СУМІЩЕННЯ ФУНКЦІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЯК УМОВА ВЧИНЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ ПІД ЧАС ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

COMBINATION OF CRIMINAL PROCESS FUNCTIONS AT THE STAGE OF PRE-JUDICIAL INVESTIGATION AS A CONDITION FOR COMMITMENT OF CORRUPTION CRIMES DURING THE CLOSURE OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Шульга А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління
Донецький державний університет внутрішніх справ

Чорна М.В., д.філос. в галузі права,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління
Донецький державний університет внутрішніх справ

Мартинюк О.О., студентка III курсу факультету № 4
Донецький державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена вирішенню проблеми закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування з обставин, які реабілітують. В даному випадку автори статті помітили порушення норм чинного Кримінального процесуального кодексу України в частині розмежування функцій кримінального процесу. Така впевненість авторів зумовлена тим, що дізнавач, слідчий і прокурор є представниками сторони обвинувачення, і повинні виконувати лише функцію обвинувачення згідно вимог частини 3 статті 22 Кримінального процесуального кодексу України (Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості).

Проблема, яка розкривається авторами в статті, характеризується тим, що існує неузгодженість пунктів 1–3 частини 1 та частини 4 статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) (Закриття кримінального провадження) на підставі якої дізнавач, слідчий і прокурор можуть закривати кримінальне провадження на стадії досудового розслідування, та частини 3 статті 22 КПК України. Така ситуація, на думку авторів, може стати причиною виникнення умов щодо вчинення корупційних кримінальних правопорушень (злочинів) на стадії досудового розслідування.

Авторами, з метою подолання зазначеної вище проблеми, проводиться правовий аналіз виявлених процесуальних неузгодженостей, вносяться пропозиції щодо внесення змін в чинне Кримінальне процесуальне законодавство України. Таким чином, на підставі проведеного дослідження, з метою вирішення проблеми щодо суміщення на стадії досудового розслідування функцій обвинувачення та правосуддя, авторами статті пропонується позбавити повноважень закривати кримінальні провадження дізнавача, слідчого та прокурора на підставі пунктів 1–3, частини 1 статті 284 КПК України. Проте, авторами пропонується передати ці повноваження до суду для закриття справ на стадії підготовчого провадження. За пропозицією авторів, механізм направлення кримінального провадження стороною обвинувачення до суду, для його закриття, у випадку наявності в матеріалах підстав передбачених пунктами 1–3 частини першої статті 284 КПК України залишається таким, який вказаний у пункті 3 частини 2 статті 283 та статті 291 КПК України.

Ключові слова: кримінальне провадження, закриття кримінального провадження, стадія досудового розслідування, дізнавач, слідчий, прокурор, корупційні злочини, суд, функція правосуддя, функція обвинувачення.

The article is devoted to solving the problem of closing criminal proceedings in the stage of pre-trial investigation from circumstances that rehabilitate. In this case, the authors of the article saw a violation of the norms of the current Criminal Procedure Code of Ukraine in terms of delimiting the functions of the criminal process. Such confidence of the authors is due to the fact that the inquirer, investigator and prosecutor are representatives of the prosecution and must perform only the function of prosecution in accordance with the requirements of Part 3 of Article 22 of the Criminal Procedure Code of Ukraine their persuasiveness).

The problem revealed by the authors in the article is characterized by the fact that there is an inconsistency between clauses 1–3 of part 1 and part 4 of article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (Closing of criminal proceedings), on the basis of which the inquirer, investigator and prosecutor can close criminal proceedings at the stage of pre-trial investigation, and Part 3 of Article 22 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Such a situation, according to the authors, may cause conditions for the commission of corruption criminal offenses (crimes) in the stage of pre-trial investigation.

The authors, in order to overcome the above-mentioned problem, conduct a legal analysis of the identified procedural inconsistencies, make proposals for making changes to the current Criminal Procedure Legislation of Ukraine.

Thus, on the basis of the conducted research, in order to solve the problem of combining the functions of prosecution and justice at the stage of pre-trial investigation, the authors of the article propose to deprive the investigator, investigator and prosecutor of the powers to close criminal proceedings on the basis of clauses 1-3, part 1 of Article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. However, the authors suggest transferring these powers to the court to close cases at the stage of preparatory proceedings. According to the authors' proposal, the mechanism of referral of the criminal proceedings by the prosecution to the court, for its closure, in the case of the presence in the materials of grounds provided for in clauses 1–3 of the first part of Article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine remains the same as specified in clause 3 of part 2 of Article 283 and Article 291 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: criminal proceedings, closure of criminal proceedings, stage of pre-trial investigation, investigator, investigator, prosecutor, corruption crimes, court, function of justice, function of prosecution.

Постановка проблеми. Судовий контроль за діяльністю органів досудового розслідування є надійною запорукою боротьби з корупцією та службовими правопорушеннями поміж прокурорів, слідчих, дізнавачів і інших представників правоохоронної системи України. Згідно статті 1 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»,

судова влада в Україні здійснюється незалежними та безсторонніми судами утвореними законом [1]. Суд, як орган правосуддя позбавлений надмірної активності у процесі дослідження доказів під час судового розгляду кримінальних проваджень [2, с. 250]. А отже, саме суд якнайкраще підходить для здійснення будь якого контролю та нагляду

за процесуальною діяльністю органів досудового розслідування, зокрема прокурорів, як керівників досудового розслідування. Проте, сутність статті складається не в тому, яку наглядову чи контролюючу функцію виконує суд. Сутність нашого напрацювання в тому, щоб показати проблему наявності в чинному кримінальному процесуальному законодавстві України норми, яка на нашу думку сприяє виникненню причин та умов вчинення корупційних злочинів дізнавачем, слідчим чи прокурором на стадії досудового розслідування. Зокрема пропонуються шляхи усунення причин та умов вчинення цих корупційних злочинів, наприклад тих, які вказані в статті 368 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Данну тему неодноразово опрацьовували багато шановних вчених процесуалістів, поміж яких можна визначити: О. О. Бондаренка, А. Ф. Волобуєва, О. О. Волобуєву, М. С. Городецьку, І. В. Гловюк, О. В. Капліну, Л. М. Лобойка, Т. О. Лоскутова, О. В. Одерія, М. А. Погорецького, В. Д. Пчолкіна, Г. І. Сисоєнка, О. Є. Соловйова, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалову, О. О. Юхна та багато інших. Проте, основні зусилля зазначених правників були присвячені або нормам КПК України, що регламентують роль слідчого, прокурора на стадії досудового розслідування під час реалізації форм його закінчення, або проблемам додержання на стадії досудового розслідування норм, що визначають засади кримінального процесу. Проблеми ж суміщення функцій кримінального провадження на стадії досудового розслідування увага приділялася не значна.

Метою статті є пошук поміж норм чинного КПК України неузгодженостей між засадою змагальності і нормами, які регулюють закриття кримінального провадження дізнавачем, слідчим і прокурором на стадії досудового розслідування. У зв'язку із цим, формулювання пропозицій щодо внесення змін до норм чинного КПК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах воєнного стану вчинення корупційних злочинів представляє не аби яку небезпеку для суспільства, і вказана небезпека не менша, ніж наприклад, вчинення воєнних злочинів. Так, в роботі О. О. Володіної вбачається пропозиція розм'яшувати корупційні злочини в одному розділі зі злочинами проти національної безпеки України [3, с. 40]. Особливо болючою проблема розповсюдження причин та умов корупційних злочинів виявляється в тому випадку, коли цьому сприяють і певні вади чинного законодавства України.

На нашу думку, сьогодні в Україні дійсно існує суттєва проблема стосовно толерування причин та умов саме на рівні законодавства. В даній праці нами досліджується положення ст. 284 КПК України. Вказана норма декларує право дізнавача, слідчого, прокурора на закриття кримінального провадження за обставинами що реабілітують (встановлена відсутність події кримінального правопорушення; встановлена відсутність в діянні складу кримінального правопорушення; не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді і вичерпані можливості їх отримати). Проте, вказана діяльність, як на нас, не тільки не є притаманною дізнавачу, слідчому чи прокурору, як стороні обвинувачення (§2 глави 3 КПК України), але і суперечить принципу змагальності сторін та свободі у поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. А саме, у частині 3 статті 22 КПК України йдеться про те, що під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу. Наприклад Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк також звертають увагу на те, що розподілення функцій кримінального процесу є досить важливим фактором змагальності, отже функції обвинувачення, захисту та судового розгляду (правосуддя)

не можуть покладатися на один і той самий орган або на ту саму службову особу [4, с. 23–24]. Проте, не зважаючи на той факт, що дізнавач, слідчий, прокурор є представниками сторони обвинувачення, вони завдяки задекларованим у частині 1 статті 284 КПК України нормам здійснюють не лише функцію захисту, але і функцію правосуддя (частина 4 статті 284 КПК України). В той же час, лише суд має повноваження по кримінальному провадженню визначати ступінь вини обвинуваченого, а також її вину чи невинуватість. Так в пунктах 1 і 2 статті 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» йдеться про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, делегування ж функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються [1]. Не оминає цього питання і Конституція України, в пункті 3 статті 129 якої чітко зазначено, що змагальність сторін передбачає доведення переконливості будь яких наданих сторонами доказів саме в суді [5]. Отже, вважаємо, що закривати кримінальні провадження за обставинами, які реабілітують уповноважений виключно суд. Нами, також раніше зазначалося на високі корупційні ризики, які породжує вказана норма у кримінальному процесі України. А саме, здійснивши аналіз пунктів 1–3 частини 1 та частини 4 статті 284 КПК України ми в минулій публікації дійшли до висновку, що слідчий, особа, яка проводить дізнання та прокурор закриваючи кримінальне провадження за обставинами які реабілітують, фактично переймають на себе функцію правосуддя. Нами вказувалося, що дізнавач, слідчий чи прокурор, приймають доволі важливе рішення про закриття кримінального провадження суто за своїм внутрішнім переконанням, законно оминаючи процедуру судового контролю. На нашу думку, така ситуація стимулює виникнення причин та умов вчинення корупційних діянь, наприклад, одержання службовою особою неправомірної вигоди (хабаря). Як приклад, нами наводилася ситуація щодо вимагання неправомірної вигоди (хабаря) за закриття кримінального провадження прокурором фастівської окружної прокуратури [6, с. 133]. Ще одним, як на нас, і досить вагомим аргументом, стосовно позбавлення сторони обвинувачення закривати кримінальні провадження за обставинами, що реабілітують, є право зацікавлених учасників кримінального процесу оскаржувати дії із закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування. Адже досить часто, наприклад, потерпілий, його представник чи законний представник, а інколи і заявник можуть не погоджуватися із закриттям кримінального провадження з підстав вказаних у пунктах 1–3 частини 1 статті 284 КПК України. В такому разі, виникають питання щодо законності закриття кримінального провадження. І такі питання, на нашу думку, є цілком логічними, адже слідчий, дізнавач та прокурор, приймаючи рішення, діють за власним внутрішнім переконанням, яке може не співпадати з переконанням інших учасників кримінального процесу. На підтвердження сказаного можна навести статистичні данні по Україні, в яких вбачається до двох з половиною тисяч оскаржень щодо закриття кримінальних проваджень на стадії досудового розслідування [6, с. 135]. Поміж іншим, чинний КПК України надає право учасникам кримінального процесу оскаржувати в судовому порядку (частина 1 статті 306 КПК України) рішення посадових осіб про закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування. Так, в пунктах 3–4 частини 1 статті 303 КПК України зазначено, що рішення слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження може бути оскаржене заявником, потерпілим, його представником чи законним представником, а рішення прокурора про закриття кримінального провадження заявником, одним із близьких родичів або членом сім'ї, коло яких визначено чинним КПК України, та/або захисником померлого, потерпілим, його представ-

ником чи законним представником, підозрюваним, його захисником чи законним представником, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Отже, вже саме право оскаржувати в судовому порядку рішення щодо закриття дізнавачем, слідчим та прокурором кримінального провадження, свідчить про пріоритетність судового контролю, наприклад, коли виникають ситуації з перетинаннями функцій захисту, обвинувачення та правосуддя. І тут зрозуміло, що закон все ж таки надає остаточне право приймати рішення щодо закриття кримінального провадження суду. Проте, залишається питання чому ж законодавець так не бажає передавати закінчення кримінального провадження у формі його закриття суду? Можливо, законодавець «закриває очі» на явне суміщення функцій обвинувачення та правосуддя органами досудового розслідування (сторона обвинувачення) через і без того великої завантаженості суду в галузі кримінальних проваджень? Тоді зрозуміло, чому чинний КПК України все ще залишає за стороною обвинувачення право суміщення на досудовому розслідуванні функцій обвинувачення та правосуддя. На підтвердження версії стосовно надмірної завантаженості судів в галузі кримінального провадження та дефіциту суддівських кадрів, слід навести деякі висловлювання із звіту Голови Верховного Суду України під час засідання Пленуму Верховного Суду. А саме, під час обговорення результатів діяльності судової влади в 2023 році Голова ВС зазначив, що надходження справ у судах усіх інстанцій є просто вражаючими. Так, в 2023 році, на розгляд судів надійшло майже 4,5 млн. справ і матеріалів. Це на 55% більше, ніж у 2022 році, та дещо навіть перевищує показники 2021 року. Надходження справ до місцевих судів становило 3,8 млн. справ у 2023 році, що на 55% перевищує показники 2022 року та за деякими показниками перевищує дані за 2021 рік, зокрема і справ по кримінальних провадженнях. У зв'язку із великим навантаженням на суди, за словами очільника Верховного суду, також зменшується і склад суддівського корпусу держави. За його словами, характерною рисою року, що минув, є доволі істотна кількість суддів, які пішли у відставку. Причини цього здебільшого – втома, вигорання, робота в умовах постійного стресу тощо. З 25 суддів було звільнено у 2023 році. Тобто, кількість справ істотно збільшується, а кількість суддів значно зменшується. Отже, основними завданнями на 2024 рік, також є і завдання кадрового наповнення судів [7].

Зважаючи на викладене вище, можна підсумувати, що національна судова система ще не в повній мірі здатна реалізовувати принаймні вимоги КПК України стосовно чіткого розмежування функцій захисту, обвинувачення та правосуддя, що зазначено у частині 3 статті 22 КПК України. А звідси випливає, що закривати кримінальні провадження за реабілітуючими обставинами на стадії досудового розслідування все ж таки будуть учасники сторони обвинувачення. Така тенденція дійсно врегульована законом (частина 1 та частина 4 статті 284 КПК України), в той же час слід зазначити, що надаючи право стороні обвинувачення виконувати функцію правосуддя (закриття кримінального провадження за обставинами які реабілітують) законодавець, бажає він того чи ні, створює умови до вчинення корупційних злочинів з боку учасників кримінального процесу, які повноважні закривати кримінальні провадження. Разом з тим, кримінальний процесуальний закон з метою максимального унеможливлення вчинення порушень закону під час закриття кримінальних проваджень все ж таки надає право іншим учасникам кримінального провадження звертатися до слідчого судді чи суду з оскарженням закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування. В цьому випадку, остаточне рішення залишається за судом. Але, як правило, оскарження рішення про закриття кримінального провадження відбувається в тому випадку коли, наприклад,

зацікавлена особа не погоджується з таким рішенням. Проте, можуть виникати випадки коли наприклад, особа підозрюваного побоюється бути притягнута до кримінальної відповідальності за начебто вчинене кримінальне правопорушення, хоча в її діях фактичного злочину не було. І не знаючи закону, така особа вважає, що в її діях є і склад злочину, і подія злочину, а дізнавач, слідчий або прокурор мають всі необхідні докази про вчинення цього злочину. Тоді, якщо скажімо, вказані посадові особи будуть, наприклад, наділені низькими морально-психологічними якостями, то виникає велика вірогідність того, що вони скористаються цією ситуацією, щоб схилити підозрюваного до вчинення корупційного злочину. Наприклад, вимагати від підозрюваного неправомірну вигоду для себе. Більш того, закон надає право стороні обвинувачення маніпулювати вищезазначеними умовами щодо вчинення корупційного злочину. Знову ж таки, прикладом такої ситуації є випадок у м. Фастів Київської області, коли співробітниками ДБР та СБУ затримали прокурора Фастівської окружної прокуратури за підозрою в отриманні неправомірної вигоди. Прокурор запропонував представнику компанії закрити кримінальне провадження за 30 тисяч доларів США [8]. Доречі, наявність такої умови вчинення корупційних злочинів нажалі не є остаточним. Може виникнути і інша ситуація, коли кримінальне провадження закривається за надуманими мотивами, але в цьому випадку зацікавлені особи мають можливість звертатися з оскарженням до слідчого судді. Проте, ризик прийняття неправомірного рішення на користь підозрюваного в цьому випадку залишається реальним. В той же час, коли б таке рішення приймалося виключно судом, ризик вчинення неправомірної діяльності в галузі закриття кримінальних проваджень був би набагато меншим. Адже суд, згідно засадам гласності і відкритості судового провадження (стаття 27 КПК України) гарантує учасникам судового розгляду, а також особам, які не брали участі у кримінальному провадженні, але чії права, свободи, інтереси чи обов'язки були порушені обов'язкове ознайомлення з рішенням. Окрім того, чинним КПК України (частина 2 статті 27) гарантується відкрите кримінальне провадження в судах всіх інстанцій, а судові рішення, ухвалені у відкритому судовому засіданні, проголошуються прилюдно (частина 7 стаття 27), чого не можна гарантувати на стадії досудового розслідування під час закриття кримінального провадження дізнавачем, слідчим або прокурором.

Цікавим є досвід реагування на подібні випадки в США та Німеччині. Так фахівці, дослідивши порядок закриття кримінального провадження в США та країнах романо-германської правової системи показали, що наприклад в США, кримінальне провадження може бути закрито на стадії судового розгляду в суді першої інстанції на підставах задоволення клопотання обвинуваченого або його захисника: про недостатність доказів обвинувачення чи про виключення з доказів тих, що були отримані без дотримання конституційних гарантій прав і свобод особи; відмови прокурора від продовження кримінального переслідування, яка для суду є імперативною; представлення доказів обвинувачем коли захисник під час їх оцінювання порушить питання про закриття справи у зв'язку з відсутністю достатніх даних, що підтверджують винність підсудного у вчиненні злочину. Такий же порядок існує і в країнах романо-германської правової системи. Наприклад, дослідник зазначає, що у Німеччині, закриття кримінального провадження можливе на стадії віддання до суду, ця стадія там слідує за досудовим розслідуванням, та передє судовому розгляду. Також, кримінальне провадження може бути закрито на стадії судового розгляду за наявності обставин, які виключають провадження у справі, наприклад амністія, закінчення строків давності. У такому разі виноситься вирок про закриття справи. Проте, не всі країни вдаються до закриття криміналь-

ного провадження лише в суді. Як зазначає Є. Мартинов, наприклад такі держави як Англія, Франція, Іспанія практикують закриття кримінального провадження ще на стадії досудового розслідування [9, с. 148–150]. Але ж навіть якщо в деяких державах цивілізованого, правового світу і допускається можливість позасудового закриття кримінального провадження в стадії досудового розслідування, то це лише свідчить про сталу доброчесність національної антикорупційної політики цих держав тощо. Нажаль українському суспільству ще необхідно пройти складний і тернистий шлях для досягнення сталої антикорупційної свідомості та позбавлення від рис толерування корупції.

Висновки. Нами пропонуються наступні кроки з вирішення зазначеної проблеми.

Виключити із частини 4 статті 284 КПК України право дізнавача, слідчого та прокурора закривати кримінальне провадження за реабілітуючими обставинами [6, с. 136].

Перерозподілити право щодо закриття кримінального провадження за обставинами, які реабілітують (пункти 1–3 частини 1 статті 284 КПК України) виключно суду [6, с. 136]. На думку авторів, таку діяльність в суді доцільно здійснювати на стадії підготовчого провадження. Отже, пропонуємо, пункт 2 частини 3 статті 314 КПК

України викласти в новій редакції наступного змісту: «закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених пунктами 1–3, 5–8, 10 частини першої або частиною другою статті 284 цього Кодексу». Вважаємо, що новела, яка пропонується нами здатна привести чинне кримінальне процесуальне законодавство до вимог засади змагальності зазначеної у частині 3 статті 22 КПК України. В цьому випадку, сторона обвинувачення в особі дізнавача, слідчого та прокурора будуть виконувати лише функцію обвинувачення, а суд функцію правосуддя.

Механізм реалізації функцій обвинувачення і правосуддя в цьому випадку залишається таким, який вказаний у пункті 3 частини 2 статті 283 та у статті 291 КПК України. А саме, дізнавач, слідчий, прокурор складають обвинувальний акт із зазначенням фактично отриманих обставин і направляють його у відповідності до пункту 3 частини 2 статті 283 та статті 291 КПК України до суду. А вже суд, як орган правосуддя, сам повинен вирішувати про наявність чи відсутності обставин вказаних у пунктах 1–3 частини 1 статті 284 КПК України, і звісно, приймати рішення про закриття кримінального провадження. Вважаємо, що такий підхід буде більш об'єктивний, а значить і справедливий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про судоустрій і статус суддів. Закон України 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
2. Дерев'янків С.Л. Співвідношення засади змагальності з активністю суду у процесі дослідження доказів під час судового розгляду кримінальних проваджень. Південноукраїнський правничий часопис. № 4. 2020. С. 250. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/4/44.pdf>
3. Володіна О.О. Щодо питання про вдосконалення кримінального законодавства в сфері протидії корупції. кримінального законодавства. Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 22 грудня 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. 202 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_22.12.2023.pdf
4. Кримінальний процес: підручник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів: ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/kryminal-nyy-protses_LDUVS.pdf
5. Конституція України. Прийнята 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Шульга А.О., Чорна М.В. Суміщення функцій у кримінальному процесі на прикладі ч.1 ст. 284 КПК України: проблеми та шляхи вирішення. *Наукові записки*. Серія: Право. № 15. 2023. С. 133-137. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/348/352>
7. Вражаючими є як кількість справ, які надійшли до судів у 2023 році, так і кількість розглянутих справ в умовах війни та нестачі кадрів – Голова ВС Станіслав Кравченко. Судова влада України. Верховний Суд України. Єдиний контакт-центр судової влади України. 9 лютого 2024 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1554727/>
8. ДБР затримало на хабарі у 45 тисяч доларів США прокурора Фастівської окружної прокуратури (ВІДЕО). Державне бюро розслідувань. 04.10.2023. URL: <https://dbr.gov.ua/news/dbr-zatrimalo-na-habari-u-45-tisyach-dolariv-ssha-prokurora-fastivskoi-okruzhnoi-prokuraturi>
9. Мартинов Є. Зарубіжний досвід реалізації норм інституту закриття кримінального провадження судом. *Юридичний вісник* № 1. 2023. С. 145-153. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v1_2023/18.pdf

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/86>

ПРАВОСТАБІЛІЗУЮЧА ФУНКЦІЯ АДВОКАТА

LEGAL-STABILIZING FUNCTION OF ADVOCATE

Бойко Н.І., адвокат,
аспірантка кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Сучасна юриспруденція стикається з новими викликами, пов'язаними з розвитком технологій, такими як штучний інтелект, цифрова економіка, кібербезпека, захист персональних даних та регулювання діяльності в інтернеті.

Юридичні дослідження все частіше поєднуються з іншими галузями знань, такими як економіка, соціологія, політологія та етика. Це дозволяє більш комплексно аналізувати правові питання і пропонувати ефективні рішення.

Юридична наука та практика приділяє велику увагу захисту прав людини, рівності та соціальної справедливості. Це відображається в розвитку правових механізмів для захисту прав уразливих груп, боротьби з дискримінацією та забезпечення доступу до правосуддя.

Поряд із цим, сучасна юриспруденція підкреслює важливість етичних стандартів у правничій професії, що включає дотримання високих норм поведінки, доброчесності та відповідальності.

Враховуючи зазначене, сучасна юриспруденція є динамічною і складною сферою, що вимагає від адвокатів постійного оновлення знань та готовності до роботи в умовах невизначеності та швидких змін.

Враховуючи ту роль, яку відіграють адвокати у суспільстві, вважаємо за необхідне виділяти правостабілізуючу функцію яка здійснюється в процесі адвокатської діяльності. Ця функція має не тільки праксеологічний, але й суттєвий ідеологічний контекст.

Під правостабілізуючою функцією адвоката слід розуміти – засноване на належному рівні правової аргументації, висококваліфіковане виконання професійних обов'язків адвокатом, яке забезпечує віру у право для осіб, що звернулися по правову допомогу.

Правостабілізуюча функція адвоката сприяє збереженню і підтриманню стабільності правової системи, захисту прав і свобод громадян, належному функціонуванню правосуддя, а також балансу правовій безпеці у суспільстві.

Адвокати виступають гарантами захисту прав і свобод громадян, забезпечуючи справедливе і законне вирішення правових спорів. Це знижує ймовірність правопорушень і соціальних конфліктів, тим самим сприяючи стабільності в суспільстві.

Виконуючи свою правостабілізуючу місію, адвокати сприяють легітимізації права, стабільності суспільства та правової системи. Належним чином обґрунтовані, аргументовані та правовідповідні дії адвокатів, стають каталізатором дотримання правових норм, захисту прав громадян і належного функціонування правосуддя.

Ключові слова: адвокат, правова система, правостабілізуюча функція адвоката, справедливість, формально-правова рівність, юридична діяльність.

Modern jurisprudence faces new challenges related to the development of technologies, such as artificial intelligence, digital economy, cyber security, protection of personal data and regulation of Internet activities.

Legal studies are increasingly combined with other fields of knowledge such as economics, sociology, political science and ethics. This allows for a more comprehensive analysis of legal issues and offers effective solutions.

Legal science and practice pay great attention to the protection of human rights, equality and social justice. This is reflected in the development of legal mechanisms to protect the rights of vulnerable groups, combat discrimination and ensure access to justice.

Along with this, modern jurisprudence emphasizes the importance of ethical standards in the legal profession, which includes compliance with high standards of conduct, integrity and responsibility.

Given the above, modern jurisprudence is a dynamic and complex field that requires lawyers to constantly update their knowledge and be ready to work in conditions of uncertainty and rapid changes.

Considering the role of the legal profession in society, we consider it necessary to highlight its legal stabilizing function. This function has not only a praxeological, but also an essential ideological context.

The legal-stabilizing function of advocate should be understood as the highly qualified performance of professional duties by a advocate based on the proper level of legal argumentation, which ensures faith in the law for persons who have applied for legal assistance.

The legal-stabilizing function of advocate contributes to the preservation and maintenance of the stability of the legal system, the protection of the rights and freedoms of citizens, the proper functioning of justice, as well as the balance of legal security in society.

Advocate act as guarantors of the protection of the rights and freedoms of citizens, ensuring a fair and legal resolution of legal disputes. This reduces the likelihood of crime and social conflict, thereby contributing to stability in society.

Carrying out its legal-stabilization mission, the advocate contributes to the legitimization of law, the stability of society and the legal system. Properly substantiated, reasoned and legally compliant actions of lawyers become a catalyst for compliance with legal norms, protection of citizens' rights and proper functioning of justice.

Key words: advocate, legal system, legal-stabilizing function of advocacy, justice, formal legal equality, legal activity.

Актуальність. В житті суспільства є кілька системоутворюючих компонентів. Один з них – віра у право. Це віра у те, що декларовані та закріплені законодавством права будуть належним чином втілені у життя, захищені та, у відповідному випадку, реалізовані. Тоді, коли людина не має належних знань та умінь, вона звертається по допомогу до кваліфікованих та таких, що мають належний рівень доступу суб'єктів. Згідно чинного законодавства, такими суб'єктами є адвокати.

Основний текст. Сучасна юриспруденція охоплює широкий спектр правових питань і проблем, що виника-

ють у сучасному суспільстві, де глобалізація, технологічний прогрес і соціальні зміни вимагають адаптації правових систем. Вона характеризується інтеграцією різних правових підходів, міждисциплінарністю та постійним оновленням правових норм для забезпечення ефективного регулювання сучасних суспільних відносин.

Вивчення права виключно як писаного, статичного явища, обмеженого законом, істотно звужує його рамки. У зв'язку з цим, соціальним джерелом формування права слід визнати суспільні відносини, їх динаміку, соціальну

практику, виникнення нових потреб, механізмів захисту інтересів та інші соціальні трансформації [8, с. 668].

Сучасна юриспруденція стикається з новими викликами, пов'язаними з розвитком технологій, такими як штучний інтелект, цифрова економіка, кібербезпека, захист персональних даних та регулювання діяльності в інтернеті.

Інформаційне суспільство в наш час розглядається як нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами діяльності людей є інформація і знання, а технології набувають значення не тільки технічних засобів, але і соціальних інструментів реалізації людського потенціалу. Інформаційна модель побудови майбутнього суспільства стала новою парадигмою суспільного розвитку на противагу минулій механістичній парадигмі. В рамках цієї парадигми розробляються сучасні стратегії суспільного розвитку як на новітні досягнення та вектори розвитку сучасної юриспруденції міжнародному, так і на локальному рівні [2, с. 33].

Юридичні дослідження все частіше поєднуються з іншими галузями знань, такими як економіка, соціологія, політологія та етика. Це дозволяє більш комплексно аналізувати правові питання і пропонувати ефективні рішення.

Сучасна юриспруденція приділяє велику увагу захисту прав людини, рівності та соціальної справедливості. Це відображається в розвитку правових механізмів для захисту прав уразливих груп, боротьби з дискримінацією та забезпечення доступу до правосуддя.

Багато країн проводять реформи своїх правових систем з метою підвищення їх ефективності, прозорості та доступності. Це включає реформи судової системи, вдосконалення законодавства і підвищення ролі альтернативних методів вирішення спорів.

Поряд із цим, сучасна юриспруденція підкреслює важливість етичних стандартів у правничій професії, що включає дотримання високих норм поведінки, доброчесності та відповідальності.

Враховуючи зазначене, сучасна юриспруденція є динамічною і складною сферою, що вимагає від юристів постійного оновлення знань та готовності до роботи в умовах невизначеності та швидких змін.

Людство переживає один із найдраматичніших періодів своєї історії, який характеризується загостренням соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, виникненням на їх основі різноманітних і надзвичайно гострих конфліктів, глобальних проблем. Найгострішими серед них є міжнародний тероризм, зіткнення на міжнародному ґрунті, міждержавні конфронтації, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії і СНІДу, що разом з іншими глобальними проблемами поставили людство на межу виживання. Суспільству доводиться платити за загострення соціальних протиріч високу ціну: їх наслідком стали людські жертви, глибока економічна криза, політична нестабільність і незліченні моральні втрати [6, с. 4].

Одним із компонентів якій забезпечує вирішення та врегулювання зазначених проблем є функціонування адвокатів. При чому, у своєму дослідженні ми підтримуємо наукову позицію Л. В. Тацій, яка обґрунтовує нетотожність функції адвокатури з функціями адвоката.

Вчена наголошує, що функції адвоката та функції адвокатури відрізняються об'єктом, тобто сферою суспільних, у тому числі й правових відносин, на які вони спрямовані. Так функції адвокатури спрямовані на відносини які складаються в самій адвокатурі та між адвокатурою і конкретними адвокатами, адвокатськими об'єднаннями, клієнтами чи державними органами. Функції ж адвоката спрямовані на відносини які складаються між його клієнтом та іншими суб'єктами, державними органами, юридичними та фізичними особами [7, с. 35].

Аналізуючи нормативно закріплені та доктринально обґрунтовані функції адвоката, ми можемо прийти до уза-

гальноного висновку, що це є основні напрями діяльності адвоката, що здійснюються ним із метою захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги. До функцій адвоката відносять: представницьку, консультативну, правовідновлювану, правозахисну тощо.

У сучасній юриспруденції вже сталим є поняття пов'язанні із визначенням ролі адвокатів у забезпеченні правозахисної діяльності.

Як зазначає М. Р. Аракелян, становлення правозахисної діяльності і формування правозахисної системи в Україні – процес тривалий і складний. Його дослідження у контексті проведених в останні роки правових реформ у конституційній, судовій, кримінальній, кримінально-процесуальній, адміністративній та цивільно-правовій сферах має особливе значення. Провідна роль у цьому процесі відводиться інституту адвокатури як найважливішій складовій правозахисної системи України та системоутворюючому елементу громадянського суспільства і правової держави, оскільки правова держава, користуючись таким ефективним та потужним інструментом правозахисту, здатна забезпечити своїм громадянам дотримання та реалізацію прав і свобод. Її основна функція – забезпечення захисту прав, свобод та представлення законних інтересів громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надання їм будь-якої правової допомоги. Отже, адвокатура – єдина організація, яка виконує державну (публічно-правову) функцію і не є при цьому державним органом. Адвокатура навпаки зберігає незалежність від держави, тобто, виконуючи публічно-правову функцію, вона сприяє реалізації приватних інтересів, захищаючи права і свободи індивідуумів. [1, с. 7].

Слід погодитися із зауваженням Т. Б. Вільчик, що адвокатурі необхідно вийти за рамки традиційного (усталеного) виду діяльності (юридична допомога) і, реалізуючи своє призначення, виконувати інші суспільно значущі публічні функції – захист прав суспільства в особі необмеженого кола осіб, виховну, просвітницьку, медіативну, контрольну, фідучіарну та ескроу-агента [3, с. 27].

Відтак, враховуючи ту роль, яку мають адвокати у суспільстві, вважаємо за необхідне окремо виділяти їх правостабілізуючу функцію. Ця функція має не тільки праксеологічний, але й суттєвий ідеологічний контекст.

В більшості випадків людина звертається до адвоката у пошуках допомоги задля вирішення питань, які напряму пов'язані із нормами права. Але є ще один важливий компонент, це відновлення відчуття, що декларовані законодавством права і свободи, дійсно можуть бути реалізовані та належним чином захищені. І саме професійна та майстерна діяльність адвоката забезпечує повернення «віри у право», попри корумпованість та непрозорість діяльності окремих представників державної влади, незважаючи на складність та запутаність проваджень у судах. Навіть стикаючись із представниками великого бізнесу, відносно якого кажуть: «все купили», адвокат, якій володіє необхідними знаннями, має високий рівень комунікаційних та професійних компетенцій, які дозволяють вирішити порушене питання на принципах справедливості, верховенства права та формально-юридичної рівності.

Як зазначає Єфіменко М. Ю., становлення в Україні громадянського суспільства та розбудова правової держави безпосередньо пов'язані з підвищенням рівня правової культури та правосвідомості населення нашої країни. Проте у будь-якому цивілізованому суспільстві яке перебуває на високому етапі свого економічного політичного соціального правового розвитку і характеризується достатнім рівнем правової культури потреба зі сторони як пересічних громадян так і державних службовців підприємців в отриманні кваліфікованої юридичної допомоги не втрачає своєї вагомості й актуальності втрати [4, с. 343].

Відтак, під правостабілізуючою функцією адвоката слід розуміти – засноване на належному рівні правової

аргументації, висококваліфіковане виконання професійних обов'язків адвокатом, яке забезпечує віру у право для осіб, що звернулися по правову допомогу.

Правостабілізуюча функція адвоката сприяє збереженню і підтриманню стабільності правової системи, захисту прав і свобод громадян, належному функціонуванню правосуддя, а також балансу правовій безпеці у суспільстві.

Адвокати виступають гарантами захисту прав і свобод громадян, забезпечуючи справедливе і законне вирішення правових спорів. Це знижує ймовірність правопорушень і соціальних конфліктів, тим самим сприяючи стабільності в суспільстві.

Професійне виконання своїх обов'язків, є базисом на якому засновується не тільки адвокатська діяльність, але й функціонування інших суб'єктів. Так, у судових процесах, адвокати забезпечуючи рівність сторін і допомагають судам приймати обґрунтовані рішення. Що, в свою чергу, сприяє дотриманню законності і зміцненню авторитету судової системи. Адвокати допомагають захищати громадян від зловживань з боку державних органів, що сприяє зміцненню довіри до державних інститутів і правової системи.

Безумовно, не слід ідеалізовувати діяльність адвокатів, бо і в їх практиці трапляються певні помилки. З цього приводу, Д. Старовойтова слушно зазначає, що не завжди

і адвокати юридично вірно оформлюють запити: посилаються на нормативно-правові акти, які втратили чинність, додають лише копію ордеру до запиту тощо. Окремої уваги заслуговує питання щодо невідповідності даних, які містяться в Єдиному реєстрі адвокатів та в запиті: адреса, форма здійснення адвокатської діяльності [5].

Але зазначені аномалії слід сприймати як певні виключення з правила ніж системні порушення. Поряд із цим, адвокати проводять правову просвіту, допомагаючи громадянам зрозуміти їхні права та обов'язки, а також надають правову допомогу у складних ситуаціях. Це знижує ризики правопорушень і покращує правову культуру суспільства.

Адвокати активно діють в межах правової системи, що допомагає запобігати беззаконню та свавіллям. Їх діяльність забезпечує контроль за дотриманням законності у всіх сферах життя.

Висновки. Виконуючи свою правостабілізуючу місію, адвокати сприяють легітимації права, стабільності суспільства та правової системи. Належним чином обґрунтовані, аргументовані та правовідповідні дії адвокатів, стають каталізатором дотримання правових норм, захисту прав громадян і належного функціонування правосуддя. Це, у свою чергу, зміцнює довіру громадян до правової системи та стає основою для сталого розвитку сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аракелян М. Р. Правозахисна діяльність адвокатури: теоретико-правовий ракурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 386 с.
2. Бочарова Н. В. Забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві: проблеми створення міжнародного білля про права людини в інтернеті. Новітні досягнення та вектори розвитку сучасної юриспруденції: колективна монографія / За заг. ред. Т. О. Коломощ. Львів-Торунь : Ліґа-Прес, 2021. 868 с.
3. Вільчик Т. Б. Інститут адвокатури України: нові підходи та тенденції розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 6. Том 1. С. 25-28.
4. Єфименко М. Ю. Завдання та функції адвоката в адміністративному процесі.
5. Старовойтова Д. Ситуації, коли не діє адвокатський запит. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/situaciyi-koli-ne-die-advokatskiy-zapit.html>
6. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Харків : Право, 2017. С. 4.
7. Тацій Л. В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянин. Дис. кандидата юрид. наук. 12.00.01. Х. 2008. 176 с.
8. Щербанюк О. В. Соціологічна юриспруденція і сучасна реляційна техніка: загальна характеристика і синтез. *Юридичний науковий електронний журнал*. №9. 2022. С. 668-671.

РОЛЬ СУДУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

THE COURT'S ROLE IN ENSURING CRIMINAL AND PROCEDURAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF ARMED CONFLICT

Ганенко І.С., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті здійснено дослідження окремих аспектів ролі суду у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту. Зауважено, що система правосуддя в умовах збройного конфлікту виступає одним із основних інституцій, який спрямовує свою діяльність на карне переслідування за вчинення воєнних злочинів, злочинів геноциду, проти людяності та агресії, притягнення винних до відповідальності, забезпечення неупередженого правосуддя та відновлення справедливості для жертв збройного конфлікту, дотримання прав підозрюваних та обвинувачених в ході кримінального провадження, взаємодію з міжнародними організаціями та судами, дотримання норм та принципів міжнародного гуманітарного права та ін. Підкреслено, що в умовах збройного конфлікту судова система стикається з наступними складнощами в сфері здійснення правосуддя: недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення, людських та фінансових ресурсів, знищення або втрата важливих доказів у справах, внутрішнє переміщення та виїзд за кордон ключових учасників процесу, зростання кількості кримінальних правопорушень, впровадження нових норм до Кримінального кодексу України та кримінального процесуального законодавства, подолання судового імунітету рф та ін. Зазначено, що обставини російсько-української війни зумовили внесення наступних змін до процесуального законодавства в сфері здійснення правосуддя: зміна територіальної підсудності судових справ, передача матеріалів справи, особливості проведення судових засідань в умовах воєнного стану, діджиталізація судового процесу, обмеження вільного доступу до окремих видів інформації та ін. Визначено, що важливим аспектом удосконалення ролі суду у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту є залучення до здійснення правосуддя системи міжнародних органів правосуддя, зокрема Міжнародного кримінального суду, втручання якого у карне переслідування за вчинення ряду міжнародних злочинів відбувається у випадку коли національна система правосуддя не здатна або не бажає належним чином здійснювати розслідування, кримінальне переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності злочинців винних у вчиненні злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочину агресії та сприяти запобіганню подібних злочинів у майбутньому.

Ключові слова: система правосуддя, суд, збройний конфлікт, кримінально-процесуальний захист, права людини.

The article examines certain aspects of the court's role in ensuring the criminal procedural protection of human rights in the conditions of an armed conflict. It is noted that the justice system in the conditions of an armed conflict is one of the main institutions, which directs its activities to criminal prosecution for the commission of war crimes, crimes of genocide, crimes against humanity and aggression, bringing the guilty to justice, ensuring impartial justice and restoring justice for the victims of armed conflict. conflict, observance of the rights of suspects and accused persons during criminal proceedings, interaction with international organizations and courts, observance of norms and principles of international humanitarian law, etc. It is emphasized that in the conditions of an armed conflict, the judicial system faces the following difficulties in the field of justice: insufficient level of material and technical support, human and financial resources, destruction or loss of important evidence in cases, internal displacement and departure abroad of key participants in the process, an increase in the number criminal offenses, introduction of new norms to the Criminal Code of Ukraine and criminal procedural legislation, overcoming judicial immunity of the Russian Federation, etc. It is noted that the circumstances of the Russian-Ukrainian war caused the following changes to be made to procedural legislation in the area of justice: change in territorial jurisdiction of court cases, transfer of case materials, features of court hearings under martial law, digitalization of court proceedings, restriction of free access to certain types of information etc. It was determined that an important aspect of improving the role of the court in ensuring the criminal-procedural protection of human rights in conditions of armed conflict is the involvement in the administration of justice of the system of international justice bodies, in particular the International Criminal Court, whose intervention in criminal prosecution for the commission of a number of international crimes occurs in the event that the national the justice system is unable or unwilling to properly investigate, prosecute and prosecute criminals guilty of crimes of genocide, crimes against humanity, war crimes, crimes of aggression and to help prevent similar crimes in the future.

Key words: justice system, court, armed conflict, criminal procedural protection, human rights.

Постановка проблеми. Особливу роль у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту відіграє система правосуддя, оскільки вона виступає одним із основних інституцій, який спрямовує свою діяльність на карне переслідування за вчинення воєнних злочинів, злочинів геноциду, проти людяності та агресії, притягнення винних до відповідальності, забезпечення неупередженого правосуддя та відновлення справедливості для жертв збройного конфлікту, дотримання прав підозрюваних та обвинувачених в ході кримінального провадження, взаємодію з міжнародними організаціями та судами, дотримання норм та принципів міжнародного гуманітарного права та ін. Основним складнощами у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту в сфері правосуддя є: затягнутий процес ратифікації Статуту Міжнародного кримінального суду, відсутність у Кримінальному кодексі України повного переліку воєнних злочинів, які містяться у міжнародному праві, дефіцит компетентних кадрів, помилки у кваліфікації криміналь-

них правопорушень, наявність міжнародного імунітету у високопосадовців рф, епізодичне притягнення до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права та ін.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти ролі суду у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту досліджували такі вчені, як: Д. С. Гета, П. О. Давиденко, В. Данів, К. В. Кисильова, Я. В. Ковач, О. Колодич, М. В. Ольховік, А. О. Сенченко, П. П. Якименко та ін.

Мета статті полягає у дослідженні окремих аспектів ролі суду у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи обмежений обсяг даного дослідження та не вдаючись до дискусії щодо визначення поняття «правосуддя» у даній статті будемо послуговуватися наступним терміном: «правосуддя – це особлива владна функція у державі, що здійснюється від її імені судом через розгляд і вирішення в судових засіданнях адміністративних, господарських,

цивільних справ стосовно спорів про права та інтереси громадян, громадських об'єднань, підприємств, установ, організацій і кримінальних справ із засудженням осіб, винних у вчиненні злочину, або виправданням невинних» (О. Колодич, В. Данів) [1, с. 75];

Право особи на звернення до суду гарантовано у конституційному порядку та виступає основою здійснення правосуддя, у відповідності до конституційних положень законодавство України передбачає здійснення правосуддя в т.ч. і в умовах воєнного стану. Зокрема, ст. 12-2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначає, що «в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені» [2].

В умовах збройного конфлікту система правосуддя стикається з низкою складнощів в сфері здійснення правосуддя та захисту прав людини, в т.ч. в межах кримінального процесу, які впливають на її здатність ефективно виконувати свої функції [20, с. 188]. Зокрема, можна виділити наступні аспекти:

- недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення, людських та фінансових ресурсів у зв'язку із тимчасовою окупацією територій, обстрілами та руйнуванням інфраструктури, загроза фізичного знищення судів та інших учасників процесу, мобілізації працівників суду до лав ЗСУ або їх евакуація (наприклад, станом на початок 2024 р. в Україні в ході бойових дій пошкоджено 131 будівлю суду, не працюють 33 суди, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях);

- в умовах збройного конфлікту існує ризик знищення або втрати важливих доказів через бойові дії, окупацію частини територій, що ускладнює проведення ефективного розслідування та судових процесів;

- значна кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб може ускладнювати судові процеси, оскільки багато свідків, постраждалих та обвинувачених можуть бути поза межами доступу для органів правосуддя (зокрема, станом на кінець 2023 р. кількість біженців з України складає 6 млн.);

- зростанням загальної кількості кримінальних правопорушень, воєнних злочинів, кримінальних правопорушень щодо колабораційної діяльності, дезертирства, корупції (зокрема, у 2023 р. до судів надійшло 4,5 млн. справ, з них 1 млн 245 тис. склали кримінальні справи);

- впровадження нових норм до Кримінального кодексу України та кримінального процесуального законодавства, що призводить до неоднакового їх застосування (наприклад, при вирішенні справ щодо колабораційної діяльності суди встановлюють різні види покарання за схожих обставин справ);

- складнощі у забезпеченні безперервності здійснення правосуддя (зокрема, функціонування судів в прифронтових зонах, необхідність переривати судові засідання під час повітряної тривоги);

- подолання судового імунітету рф (ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» визначає, що «пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України» [3]);

- співвідношення принципу балансу ймовірностей у цивільному процесу та принципу доведення у кримі-

нальному процесі під час встановлення порядку відшкодування шкоди, завданої діями російських військових та окупаційної влади, тощо [4].

Обставини російсько-української війни зумовили внесення змін до процесуального законодавства в сфері здійснення правосуддя, серед яких можна виділити наступні:

- 1) зміна територіальної підсудності судових справ (п. 1 Закону України «Про внесення змін до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» зазначає, що «у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду» [5]);

- 2) передача матеріалів справи в умовах воєнного стану у випадку захоплення населеного пункту та/або загрози такого захоплення (Рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду від 13.03.2022 р. визначають, що «на випадок захоплення або загрози захоплення суду кожен голова суду і суддя мають діяти відповідно до ситуації, що склалася та умов воєнного стану, приймати розумні та ефективні рішення, усвідомлюючи, що збереження життя і здоров'я людей є їх пріоритетним завданням» [6]);

- 3) особливості розгляду справ в умовах воєнного стану визначають підстави припинення судочинства, якщо існує загроза життю та здоров'ю учасників судового процесу, проведення судових засідань в режимі відео-конференцій, переведення працівників суду на формат дистанційної роботи та ін. [7, с. 85];

- 4) припинення розсилки судових повідомлень окремими судами, впровадження повідомлення про судовий розгляд через особистий кабінет системи «Електронний суд»;

- 5) тимчасове обмеження вільного доступу до ЄДРСР, сервісів «Список справ до розгляду», «Стан розгляду справ», особисті дані суддів на сайті судової влади [7, с. 86].

Важливим аспектом удосконалення ролі суду у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту є залучення до здійснення правосуддя системи міжнародних органів правосуддя, зокрема, Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) [15, с. 134].

Передумовами створення Міжнародного кримінального суду стало визнання Генеральною Асамблеєю ООН необхідності створення постійно діючого міжнародного суду, який би розглядав справи аналогічні справам Нюрнберзького та Токійського трибуналів, «однак, в той час, як в ООН велися переговори щодо Статуту МКС, світ був свідком вчинення жахливих злочинів на території колишньої Югославії та в Руанді» [8]. І тільки 17 липня 1998 р. конференцією зі 160 держав було створено перший заснований на договорі постійний міжнародний кримінальний суд [16, с. 339].

Ст. 1 Римського статуту визначає, що Міжнародний кримінальний суд є «постійнодіючою установою та має повноваження здійснювати юрисдикцію стосовно осіб за найбільш тяжкі злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства, як зазначено в цьому Статуті, та доповнює національні системи кримінального правосуддя. Юрисдикція і функціонування Суду регулюються положеннями цього Статуту» [9]. МКС є незалежною установою, на відміну від спеціальних трибуналів,

які були створені в рамках ООН для конкретних ситуацій та мали обмежені територією і конкретним конфліктом мандати та юрисдикцію (наприклад, Спеціальні трибунали щодо колишньої Югославії та Руанди) [17, с. 138].

На нашу думку, роль МКС у кримінально-правовому захисті прав людини в ході збройного конфлікту полягає у наступному: втручання МКС у карне переслідування за вчинення ряду міжнародних злочинів відбувається у випадку коли національна система правосуддя не здатна або не бажає належним чином здійснювати розслідування, кримінальне переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності злочинців винних у вчиненні злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочину агресії та сприяти запобіганню подібних злочинів у майбутньому [18, с. 282].

Тривалий час серед значних проблем кримінального правосуддя в умовах збройного конфлікту правники виділяли відсутність ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. (далі – Римський статут), який було підписано в 2000 р. [21, с. 106], а ратифіковано у 2024 р., після більш ніж 10 років збройного конфлікту із рф та в т.ч. під впливом зобов'язань визначених в Угоді про Асоціацію між Україною та ЄС. Впродовж зауваженого періоду Конституційний суд України за поданням Л. Кучми (Президента України 1994–2005 рр.) виніс рішення у відповідності до якого постановив «визнати Римський Статут Міжнародного кримінального суду, підписаний від імені України 20 січня 2000 р., який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції»» [22, с. 8; 12], а у 2014–2015 рр. ВР України ухвалила заяви про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо розслідування міжнародних злочинів вчинених на території України за період починаючи з 21.11.2013 р. по теперішній час. [19, с. 108. У відповідності до заяв про визнання юрисдикції МКС ВР України у 2016 р. було внесено відповідні зміни до Конституції України «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду» (ст. 124 Конституція України) [11]. Це дало змогу МКС видати міжнародний ордер на арешт президента росії в.путіна, уповноваженої з прав дитини рф м. львової-белової, яких висунули обвинувачення у вчиненні воєнних злочинів у вигляді незаконної депортації населення (дітей) і незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до рф (статтями 8(2)(a)(vii) і 8(2)(b)(viii) Римського статуту [9]). Також, міжнародний ордер на арешт було видано на секретаря ради безпеки рф (ексміністра оборони) с.шойгу та начальника генерального штабу рф в.герасимова обвинувачених у вчиненні злочинів проти людяності (цілеспрямовані напади на цивільні об'єкти (ст. 8(2)(b)(ii) Римського статуту) і заподіяння надмірної випадкової шкоди цивільним особам або пошкодження цивільних об'єктів (ст. 8(2)(b)(iv) Римського статуту), а також злочину проти людяності – інших нелюдських діянь (ст. 7(1)(k) Римського статуту [9; 23, с. 76]).

Після ратифікації Римського статуту Україна офіційно стає учасницею МКС, що дає суду повноваження розслідувати та переслідувати злочини, скоєні на її території або за участю її громадян, потерпілі особи можуть отримати міжнародну правову допомогу, в т.ч. компенсацію шкоди за рахунок цільового фонду МКС. Так, п. 2 Закону України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21.08.2024 р. № 3909-IX визначає, що «відповідно до пункту 3 статті 12 Римського статуту підтвердити визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочинів, передбачених статтями 6, 7, 8 Римського статуту, починаючи з 21 листопада 2013 року, а також визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо злочину, передбаченого статтею 8bis Римського статуту, починаючи з 17 липня 2018 року» [13]. Ратифікація Римського статуту підкреслює дотримання Україною міжнародного принципу верховенства права, прав людини та стандартів гуманітарного права, зміцнює її позиції на міжнародній арені та сприяє підтримці з боку міжнародної спільноти [14].

Висновки. Система правосуддя в умовах збройного конфлікту виступає одним із основних інститутів, який спрямовує свою діяльність на карне переслідування за вчинення воєнних злочинів, злочинів геноциду, проти людяності та агресії, притягнення винних до відповідальності, забезпечення неупередженого правосуддя та відновлення справедливості для жертв збройного конфлікту, дотримання прав підозрюваних та обвинувачених в ході кримінального провадження, взаємодію з міжнародними організаціями та судами, дотримання норм та принципів міжнародного гуманітарного права та ін. В умовах збройного конфлікту судова система стикається з наступними складнощами в сфері здійснення правосуддя: недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення, людських та фінансових ресурсів, знищення або втрата важливих доказів у справах, внутрішнє переміщення та виїзд за кордон ключових учасників процесу, зростання кількості кримінальних правопорушень, впровадження нових норм до Кримінального кодексу України та кримінального процесуального законодавства, подолання судового імунітету рф та ін. Обставини російсько-української війни зумовили внесення наступних змін до процесуального законодавства в сфері здійснення правосуддя: зміна територіальної підсудності судових справ, передача матеріалів справи, особливості проведення судових засідань в умовах воєнного стану, діджиталізація судового процесу, обмеження вільного доступу до окремих видів інформації та ін. Важливим аспектом удосконалення ролі суду у забезпеченні кримінально-процесуального захисту прав людини в умовах збройного конфлікту є залучення до здійснення правосуддя системи міжнародних органів правосуддя, зокрема Міжнародного кримінального суду, втручання якого у карне переслідування за вчинення ряду міжнародних злочинів відбувається у випадку коли національна система правосуддя не здатна або не бажає належним чином здійснювати розслідування, кримінальне переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності злочинців винних у вчиненні злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочину агресії та сприяти запобіганню подібних злочинів у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колодич О., Данів В. Система правосуддя в Україні та проблеми її функціонування в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. № 3 (35), 2022, С. 74-80. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/dec/29211/12.pdf>
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n260>
3. Про міжнародне приватне право: Закон України 23.06.2005 р. № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#n342>
4. Судочинство під час війни: судді ВС розповіли про виклики та особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. *Верховний суд України*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1576075/>

5. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 03.03.2022 р. № 2112-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>
6. Рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду від 13.03.2022 р. *Рада суддів України*. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/rekomendacii-sudam-persoi-ta-apelacijnoi-instancii-na-vipadok-zahoplennja-naselenogo-punktu-taabo-sudu>
7. Давиденко П.О. Особливості діяльності судової системи в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12/2022. С. 84-87. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/15.pdf
8. Зрозуміти Міжнародний кримінальний суд. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-06/UICC-UKR-rgb.pdf>
9. Римський статут Міжнародного кримінального суду: ООН 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
10. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут): Конституційний Суд України від 11.07.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 13.06.24).
11. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4761> (дата звернення: 16.07.24).
12. Гета Д.С., Кисильова К.В., Ковач Я.В. Роль конституційного суду у захисті громадянських прав під час воєнного стану. *Академічні візії*. С. 1-11. <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1012/903>
13. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>
14. Ольховік М.В., Якименко П.П., Сенченко А.О. Міжнародні трибунали як інструмент у боротьбі зі злочинами в рамках російсько-української війни. *Юридичний вісник*. № 2(67)2023. С. 108-116.
15. Свиначенко Ю.П., Шкута О.О. Нормативно-правове регулювання взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. *Правові новели* № 22 Т. 3/2024 С. 131-136. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/23.pdf
16. Шкута О.О. Актуальні питання скасування запобіжного заходу у виді тримання під вартою у судовому провадженні першої інстанції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 337-340. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/86.pdf
17. Шкута О.О. Актуальні питання запобігання крадіжкам в умовах воєнного стану в Україні. *Правові новели*. № 22/2024 С. 235-241. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/22_2024/22_2024.pdf
18. Leheza, Y., Len, V., Shkuta, O., Titarenko O., & Cherniak, N. (2022). Foreign experience and international legal standards for the application of artificial intelligence in criminal proceedings (Зарубіжний досвід та міжнародно-правові стандарти застосування штучного інтелекту у кримінальному процесі). *Revista De La Universidad Del Zulia*, 13(36), 276-287. URL: <https://www.produccioncientificaluz.org/index.php/rulz/article/view/37557/41177>
19. Shkuta O. Peculiarities of the Investigator's Interaction with the Operational Subdivisions of law Enforcement Authorities in the Investigation of Illegal Reproduction and Restrictions. *European Reforms Bulletin* №2, 2021. c. 106-110. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/bb8f5efe-2a29-4440-b3ad-d79b0862bfcc/download>
20. Oleh Shkuta, Maksym Kornienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», (2022). P. 185-190. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>
21. Shkuta, O., Leheza, Y., Telelym, I., Anosienkov, A., & Yaroshak, O. (2024). National Security in the Conditions of the Russia-Ukraine War: Legal Regulation and Islamic Law Perspectives. *Al-Ahkam*, 34(1), 99-120 <https://doi.org/10.21580/ahkam.2024.34.1.20413>
22. Shkuta, Oleh, Tarasenko, Oleksandr, Shvets, Dmytro. Legal Regulation of Access to Justice in Cases Related to the Protection of the Rights of Military Officers and Conscript During the Conditions of Martial State in Ukraine. *Law of Justice Journal*. 38 (2). 2024. 6-21. 10.5335/rjd.v38i2.15920
23. Shkuta O.O. Crimes in the Military Sphere: Reasons and. *European Reforms Bulletin* №2, 2020. c. 74-77. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf>

МІСЦЕ ПРОКУРАТУРИ В СИСТЕМІ ПОДІЛУ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ПОЗИЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

THE PLACE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE SYSTEM OF SEPARATION OF POWERS IN THE CONTEXT OF THE POSITION OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Дудченко О.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти визначення місця прокуратури в системі поділу влади України. Здійснено аналіз конституційних змін 2016 року та рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020, які суттєво вплинули на правовий статус прокуратури та її інтеграцію в систему правосуддя. Розглянуто чотири основні підходи до визначення місця прокуратури: належність до виконавчої гілки влади, законодавчої гілки влади, судової гілки влади та виділення окремої контрольно-наглядової гілки влади. Встановлено, що відсутність чіткого законодавчого закріплення нового статусу прокуратури створює правову невизначеність, яка може негативно впливати на ефективність її діяльності та взаємодію з іншими органами державної влади.

Особливу увагу приділено Рішенню Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020, яке є ключовим документом, що визначає сучасний конституційний статус прокуратури. У цьому рішенні Суд підкреслив, що одним із найвагоміших наслідків конституційної реформи 2016 року стало те, що прокуратура втратила свій відокремлений статус у структурі державної влади та була інтегрована в загальну систему правосуддя як інститут, що виконує функцію кримінального переслідування.

Автор пропонує розширити повноваження Вищої ради правосуддя шляхом надання їй можливості впливати на формування Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. Такий підхід базується на принципі співвідношення та взаємодії органів правосуддя і сприятиме встановленню єдиних стандартів професійності та етики для суддів і прокурорів. Впровадження цих змін вимагатиме актуалізації законодавчої бази та проведення широкої дискусії із залученням представників суддівського та прокурорського корпусів, науковців, експертів та громадськості.

У підсумку, інтеграція прокуратури в систему правосуддя з посиленням контролю з боку Вищої ради правосуддя є важливим кроком для вдосконалення правової системи України, підвищення прозорості та відповідальності органів прокуратури, а також зміцнення довіри суспільства до системи правосуддя.

Ключові слова: прокуратура, поділ влади, правосуддя, Вища рада правосуддя, реформування, конституційні зміни.

The article examines the theoretical and practical aspects of determining the place of the prosecutor's office in the system of separation of powers in Ukraine. An analysis of the constitutional amendments of 2016 and the decision of the Constitutional Court of Ukraine dated June 18, 2020, No. 5-r(II)/2020, which significantly affected the legal status of the prosecutor's office and its integration into the justice system, is conducted. Four main approaches to defining the place of the prosecutor's office are considered: belonging to the executive branch, the legislative branch, the judicial branch, and the allocation of a separate control and supervisory branch of power. It is established that the absence of clear legislative consolidation of the new status of the prosecutor's office creates legal uncertainty, which can negatively affect the efficiency of its activities and interaction with other state authorities.

Particular attention is paid to the Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated June 18, 2020, No. 5-r(II)/2020, which is a key document defining the modern constitutional status of the prosecutor's office. In this decision, the Court emphasized that one of the most significant consequences of the 2016 constitutional reform was that the prosecutor's office lost its separate status in the structure of state power and was integrated into the general justice system as an institution that performs the function of criminal prosecution.

The author proposes to expand the powers of the High Council of Justice by granting it the ability to influence the formation of the Qualification and Disciplinary Commission of Prosecutors. This approach is based on the principle of correlation and interaction of justice bodies and will contribute to establishing unified standards of professionalism and ethics for judges and prosecutors. Implementing these changes will require updating the legislative base and conducting a broad discussion involving representatives of the judicial and prosecutorial corps, scholars, experts, and the public.

In conclusion, integrating the prosecutor's office into the justice system with enhanced control by the High Council of Justice is an important step towards improving Ukraine's legal system, increasing transparency and accountability of the prosecutor's bodies, and strengthening public trust in the justice system.

Key words: prosecutor's office, separation of powers, justice, High Council of Justice, reform, constitutional changes, Constitutional Court of Ukraine decision.

Стаття 6 Конституції України закріплює фундаментальний принцип демократичної правової держави – поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Цей принцип забезпечує баланс влади, запобігає її узурпації та сприяє ефективному функціонуванню державного механізму. Відповідно до цієї статті, органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження в межах, встановлених Конституцією, та згідно з законами України. Телеологічний аналіз норм Конституції України свідчить про те, що поділ влади є основним засобом та неодмінною умовою запобігання концентрації влади, а отже, є інструментом проти зловживань нею задля адекватної реалізації прав і свобод людини і громадянина. Таким чином, поділ влади є гарантією прав і свобод людини і громадянина. Тому будь-яке порушення принципу поділу влади, що призводить до її

концентрації, у тому числі суміщення не належних певним органам державної влади функцій, порушує гарантії прав і свобод людини і громадянина [1].

Водночас системний аналіз положень Конституції України вказує на те, що факт утворення незалежних державних органів засвідчується відповідним закріпленням їх у Конституції України без зазначення потреби в ухваленні додаткових рішень певних суб'єктів щодо їх утворення (наприклад, Служба безпеки України, Національний банк України, Рада національної безпеки і оборони України, Фонд державного майна України, Антимонопольний комітет України). Це гарантує сталість функціонування зазначених органів державної влади та запобігає їх необґрунтованій ліквідації, здійснення якої потребує внесення змін до Основного Закону України [1]. Зазначений підхід надає підстав для жвавих дискусій серед науковців, практиків

та політиків, про те, до якої саме гілки влади належить прокуратура, чи займає вона самостійне місце і не належить до жодної.

З моменту проголошення незалежності України не існує єдиної думки щодо правового статусу прокуратури та її місця в системі поділу влади. Питанню визначення місця прокуратури в системі органів державної влади свої роботи присвячували такі науковці, як Грицаєнко Л. М., Грошевий Ю. М., Джиба В. В., Долежан В. В., Єсімов С. С., Йосифович Д. І., Кайдрович Х. І., Ковалів М. В., Комзюк А. Т., Костицький М. В., Литвинюк М. В., Логоша В. В., Миколенко В. А., Москалюк Ю. Д., Назар Ю. С., Потибенко М. В., Прилуцький С. В., Скриньковський Р. М., Сухонос В. В., Тиркало Ю. Є., Хмиз М. В., Шапошник А. С., Шемшученко Ю. С., Шлапко Т. В., Шмельов О. О., Штогун М. та інші. Проте, незважаючи на численні теоретичні дослідження та практичні напрацювання, досі не існує єдиної думки стосовно цього питання.

У результаті дискурсу сформувалося чотири основні підходи до визначення місця прокуратури в системі державних органів: 1) належність прокуратури до виконавчої гілки влади, прихильники цього підходу вважають, що прокуратура виконує функції, характерні для виконавчої влади, такі як реалізація державної політики, контроль та нагляд за дотриманням законодавства; 2) належність прокуратури до законодавчої гілки влади – деякі науковці стверджують, що прокуратура має тісні зв'язки з законодавчою владою, оскільки її діяльність пов'язана з правотворчістю, наданням експертних висновків щодо законопроектів та участю у формуванні правової політики держави; 3) належність прокуратури до судової гілки влади – цей підхід базується на тому, що прокуратура бере безпосередню участь у здійсненні правосуддя, підтримуючи державне обвинувачення в суді та забезпечуючи захист прав і свобод громадян у судовому процесі [2, с. 265].

Прихильники виділення окремої, четвертої «контрольно-наглядової» гілки влади пропонують розглядати прокуратуру як самостійну гілку влади, яка здійснює специфічні функції нагляду та контролю за дотриманням законності всіма суб'єктами права, не підпадаючи під традиційну тріаду поділу влади [3, с. 1–3].

Внесення змін до Конституції України Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII, та рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 [4], внесли певні корективи, проте законодавство досі не містить чіткого визначення статусу прокуратури, а дискусії продовжують тривати. Дотепер зустрічаються публікації, в яких на підставі переконливих аргументів науковці відносять прокуратуру до однієї з гілок влади, а інші наполягають на її незалежному та самостійному конституційно-правовому статусі. Ситуація ускладнюється недосконалістю Закону України «Про прокуратуру» [5], який не містить однозначної відповіді на це питання, залишаючи його актуальним для наукового дослідження.

Слід зазначити, що визначення місця прокуратури в державному механізмі поділу влади має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення. Воно впливає на питання підпорядкування, контролю та відповідальності прокуратури, а також на її взаємодію з іншими органами державної влади. Невизначеність у цьому питанні може призвести до проблем у забезпеченні законності, правопорядку та захисту прав громадян.

У контексті європейської інтеграції та реформування правової системи України актуальним є питання гармонійної інтеграції прокуратури в систему державної влади відповідно до принципів, закріплених у Конституції. Це потребує детального аналізу положень статті 6 Конституції України, сучасного статусу прокуратури та можливих шляхів удосконалення законодавчого регулювання.

Метою даної статті є дослідження теоретичних та практичних аспектів місця прокуратури у системі поділу влади України, аналіз конституційних змін та їх впливу на правовий статус прокуратури, а також розробка пропозицій щодо удосконалення механізмів контролю та відповідальності в діяльності прокуратури з урахуванням принципів статті 6 Конституції України з урахуванням нових реалій.

Рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 є ключовим документом, який визначає сучасний конституційний статус прокуратури в Україні. У цьому рішенні Суд підкреслив, що одним із найвагоміших наслідків конституційної реформи 2016 року стало те, що інститут прокуратури втратив свій відокремлений статус у структурі державної влади. За новим конституційним правопорядком, прокуратура як інститут, що виконує функцію кримінального переслідування, структурно інтегрована в загальну систему правосуддя [4].

До 2016 року прокуратура України мала особливий статус, який не дозволяв чітко віднести її до жодної з трьох гілок влади, визначених статтею 6 Конституції України: законодавчої, виконавчої чи судової. Прокуратура виконувала широкий спектр функцій, включаючи нагляд за дотриманням законодавства, представництво інтересів держави в суді та інші повноваження, які виходили за межі суто кримінального переслідування (загальний нагляд тощо).

Однак така невизначеність статусу прокуратури призводила до проблем у функціонуванні державного механізму, оскільки створювала можливість для зловживань владою та порушення принципу поділу влади. Це також викликало критику з боку міжнародних організацій та партнерів України, які наголошували на необхідності реформування прокуратури відповідно до європейських стандартів. Існуючи поза поділом державної влади, прокуратура була не просто незалежна, а майже неконтрольована, що призвело до повної втрати довіри до неї з боку суспільства та міжнародних інституцій. Тому віднесення прокуратури до судової гілки влади або, як зараз використовує законодавець, до системи органів правосуддя має важливий практичний інтерес. Це потрібно зробити для законного та своєчасного впливу на неправомірну діяльність працівників прокуратури, у разі наявності такої. І такий вплив повинні здійснювати не «кишенькові» органи прокурорської системи, а контролюючі органи незалежні від Генерального прокурора.

Конституційна реформа 2016 року, зокрема Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII, мала на меті удосконалення системи правосуддя та приведення її у відповідність із європейськими стандартами. Одним із ключових аспектів цієї реформи було переосмислення ролі та статусу прокуратури в системі державної влади. З конституційного тексту були вилучені положення про нагляд за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, нагляд за дотриманням законів органами виконавчої влади, місцевого самоврядування та іншими суб'єктами. Це звузило функції прокуратури до підтримання (публічного) державного обвинувачення в суді, процесуального керівництва та представництва інтересів держави в суді у виключних випадках. Це дало змогу віднести прокуратуру до системи правосуддя: прокуратура стала частиною системи органів, які забезпечують правосуддя в Україні, що включає суди та органи, відповідальні за здійснення правосуддя.

У своєму рішенні від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 Конституційний Суд України детально проаналізував зміни, внесені конституційною реформою 2016 року, та їхній вплив на статус прокуратури. Суд підкреслив, що прокуратура більше не є відокремленим інститутом у структурі державної влади. Це означає, що вона повинна діяти в межах загальної системи поділу влади

та підпорядковуватися відповідним принципам і механізмам контролю. Прокуратура, виконуючи функцію кримінального переслідування, стала структурним елементом системи правосуддя. Це означає, що вона тісно взаємодіє з судовою владою та іншими органами, що забезпечують здійснення правосуддя. Суд зазначив, що такі зміни відповідають європейським стандартам організації прокуратури та принципам правової держави, зокрема принципу поділу влади.

Однак Рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 остаточно не завершило процес встановлення місця прокуратури в системі поділу влади. Конституційний Суд лише констатував, що внаслідок конституційної реформи 2016 року прокуратура втратила свій відокремлений статус і була інтегрована в систему правосуддя. Проте для повного відображення цього нового статусу необхідні відповідні законодавчі зміни. Суд звернув увагу на те, що законодавець має обов'язок внести зміни до чинного законодавства з метою повної імплементації нових конституційних положень щодо прокуратури. Це стосується не лише формального визнання її частиною системи правосуддя, але й конкретизації її функцій, повноважень, механізмів підзвітності та контролю, а також взаємодії з іншими органами державної влади.

Відсутність чітких законодавчих норм, які б регулювали новий статус прокуратури, створює правову невизначеність та може призвести до проблем у практичному застосуванні законів. Це, у свою чергу, негативно впливає на ефективність діяльності прокуратури, її спроможність забезпечувати законність та правопорядок, а також на довіру суспільства до цього інституту. Крім того, без належного законодавчого закріплення статусу прокуратури як частини системи правосуддя, можуть виникати колізії у взаємодії між прокуратурою та іншими гілками влади. Це може стосуватися питань підпорядкування, контролю, дисциплінарної відповідальності та інших аспектів діяльності прокуратури.

Таким чином, рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 слід розглядати як заклик до законодавця активізувати роботу над удосконаленням нормативно-правової бази щодо прокуратури. Законодавець повинен забезпечити розробку та прийняття законів, які б повністю відображали новий конституційний статус прокуратури, визначали її місце в системі поділу влади та встановлювали ефективні механізми її функціонування в системі правосуддя.

Рішення Конституційного Суду сприяє усуненню правової невизначеності щодо місця прокуратури в системі державної влади. Інтеграція прокуратури в систему правосуддя дозволяє встановити чіткі механізми взаємодії та контролю між прокуратурою та іншими органами правосуддя. Втрата прокуратурою відокремленого статусу сприяє дотриманню принципу поділу влади, оскільки усуває можливість дублювання функцій та концентрації влади в одному органі. Як частина системи правосуддя, прокуратура стає більш підзвітною та контрольованою з боку інших органів, таких як Вища рада правосуддя (ВРП). ВРП виступає колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі. Її основна мета полягає у забезпеченні незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів [6].

З урахуванням цього, на моє переконання, необхідно забезпечити розширення повноважень ВРП шляхом надання можливості впливати на формування Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (КДКП). Такий

підхід заснований на принципі співвідношення і взаємодії органів правосуддя. Досить логічно вбачається система, при якій прирівнюється статус Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, та їх загальне підпорядкування Вишій раді правосуддя. З урахуванням зазначеного, розширення повноважень Вищої ради правосуддя є ключовим кроком для забезпечення ефективного контролю та підзвітності прокуратури в системі правосуддя. Надання ВРП можливості впливати на формування Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів сприятиме встановленню єдиних стандартів професійності та етики як для суддів, так і для прокурорів. Це забезпечить узгодженість у підходах до відбору, оцінювання та дисциплінарної відповідальності представників обох професій, що є невід'ємною частиною правосуддя.

Такий підхід базується на принципі співвідношення і взаємодії органів правосуддя, де ВРП виступає як центральний орган суддівського врядування, відповідальний за формування високопрофесійного та доброчесного корпусу суддів і прокурорів. Прирівнювання статусу КДКП та ВККСУ дозволить встановити єдині процедури та критерії оцінювання кваліфікації, доброчесності та дисциплінарної відповідальності.

Загальне підпорядкування КДКП та ВККСУ Вишій раді правосуддя забезпечить централізований контроль за дотриманням норм Конституції та законів України в діяльності як суддів, так і прокурорів. Це сприятиме підвищенню довіри суспільства до системи правосуддя, оскільки встановить прозорі та справедливі механізми притягнення до відповідальності за професійні порушення.

Крім того, така система відповідає європейським стандартам організації правосуддя, де існує тісна взаємодія між органами, відповідальними за суддів та прокурорів. Вона сприятиме гармонізації національного законодавства з європейськими нормами та рекомендаціями, що є особливо актуальним в контексті європейської інтеграції України.

Розширення повноважень ВРП також дозволить уникнути дублювання функцій та забезпечити більш ефективне використання ресурсів. Єдиний орган, відповідальний за врядування в системі правосуддя, зможе більш оперативно реагувати на виклики та проблеми, що виникають у діяльності суддів та прокурорів. Це є логічним та необхідним кроком для зміцнення системи правосуддя в Україні. Це забезпечить більш ефективний контроль над діяльністю прокуратури, підвищить рівень професійності та етики серед прокурорів, а також сприятиме реалізації принципів верховенства права та справедливості.

Такий підхід відповідає науковим розробкам щодо регулювання правових відносин між органами суддівської та прокурорської систем, враховуючи їх функціональну співпрацю та концепцію розподілу влади. Функціональна взаємодія між суддями та прокурорами є невід'ємною складовою процесу здійснення правосуддя. Обидва інститути спільно працюють над забезпеченням законності, захистом прав і свобод громадян та утвердженням верховенства права. Тому інтеграція прокуратури в систему правосуддя та встановлення чітких механізмів контролю через Вищу раду правосуддя є логічним кроком у напрямку посилення ефективності правової системи України.

Забезпечення контролю над діяльністю прокуратури через ВРП сприятиме більшій прозорості, ефективності та відповідальності органів прокуратури. ВРП, як незалежний конституційний орган суддівського врядування, має необхідний авторитет та повноваження для здійснення такого контролю. Це дозволить встановити єдині стандарти професійної етики та компетентності для суддів і прокурорів, що, у свою чергу, підвищить якість правосуддя та довіру громадян до судової системи.

Водночас, такий підхід створить умови для забезпечення незалежності суддів та прокурорів. Спільна підзвітність перед ВРП сприятиме уникненню надмірного впливу з боку інших гілок влади або внутрішніх структур, що може призвести до конфлікту інтересів або порушення принципу незалежності. Це забезпечить високий рівень професійної етики та компетентності у діяльності суддів і прокурорів, оскільки контроль та дисциплінарні процедури будуть здійснюватися об'єктивно та неупереджено.

Впровадження цих змін потребує внесення відповідних поправок до законодавства, зокрема до Законів України «Про Вищу раду правосуддя», «Про прокуратуру» та інших нормативно-правових актів. Важливо забезпечити, щоб ці зміни були ґрунтовно обговорені з представниками суддівського та прокурорського корпусів, науковою спільнотою та громадськістю, аби гарантувати їх ефективність та відповідність потребам суспільства. Актуалізація законодавства повинна враховувати принципи верховенства права, конституційності та відповідності європейським стандартам у сфері правосуддя. Це забезпечить правову основу для ефективного функціонування нової моделі взаємодії між судовою та прокурорською системами, підвищить якість правосуддя та зміцнить довіру громадян до правової системи України.

Окрім того, важливою передумовою успішної реалізації таких змін є широка дискусія та врахування думок різних зацікавлених сторін. Включення представників суддівського та прокурорського корпусів, науковців, експертів у сфері права та громадськості сприятиме забезпеченню збалансованого та обґрунтованого підходу до реформування системи правосуддя. Такий інклюзивний процес обговорення дозволить врахувати можливі ризики та заперечення, знайти компромісні рішення та забезпечити підтримку реформ з боку професійної спільноти та суспільства в цілому.

Залучення громадськості та експертного середовища також сприятиме підвищенню прозорості процесу реформування та зміцненню демократичних засад у прийнятті важливих рішень. Це відповідає європейській практиці та рекомендаціям міжнародних організацій щодо проведення правових реформ.

У підсумку, інтеграція прокуратури в систему правосуддя з посиленням контролю з боку Вищої ради правосуддя є важливим кроком на шляху до вдосконалення правової системи України. Це сприятиме підвищенню ефективності, прозорості та відповідальності органів прокуратури, забезпечить незалежність суддів і прокурорів та зміцнить верховенство права в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статей 85 та 101 Конституції України (щодо уповноважених Верховної Ради України) (реєстр. № 1016) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 листопада 2019 року № 6-в/2019/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006v710-19#Text> (дата звернення: 29.09.2024).
2. Шмельов О. Статус інституту прокуратури в системі органів державної влади України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 265–268.
3. Тароєва В. В. Інститути контрольної влади в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Одеська національна юридична академія. Одеса, 2010. 21 с.
4. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/va05p710-20> (дата звернення: 29.09.2024).
5. Про прокуратуру: Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 29.09.2024).
6. Про Вищу раду правосуддя: Закону України від 21 грудня 2016 року № 798-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 29.09.2024).

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ (НА ПРИКЛАДІ США, АНГЛІЇ, ФРАНЦІЇ ТА НІМЕЧЧИНИ)

FOREIGN EXPERIENCE OF FORMING A JURY COURT (US THE EXAMPLES OF THE USA, ENGLAND, FRANCE AND GERMANY)

Котляр Д.О., викладач кафедри управління у сфері цивільного захисту
*Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України*

Кузнецова Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаський державний технологічний університет

В статті авторами проаналізовано досвід інституту присяжних як складової демократичного правосуддя та судової системи зарубіжних країн. Досліджено переваги та недоліки запровадження інституту присяжних в країнах англосаксонської правової сім'ї та романо-германської правової сім'ї. Автори дослідили моделі суду присяжних на прикладі США та Англії (спільні та відмінні риси країн англосаксонської правової сім'ї), Німеччини та Франції – батьківщини інституту присяжних романо-германської правової сім'ї.

Процес реформування судової системи в Україні пов'язаний зі становленням суду як самостійної судової гілки влади. Справедливе судочинство та належний захист закріплених в Конституції та міжнародних документах основоположних прав і свобод людини та громадянина є можливим за умов наближеного до міжнародних стандартів процесуального законодавства. Розвиток соціально-економічних відносин держави безпосередньо залежить від людського потенціалу, саме тому вивчення зарубіжного досвіду впровадження інституту присяжних як системи захисту прав і свобод людини є надзвичайним завданням будь-якої соціально-правової держави.

У суду присяжних є безсумнівні переваги. До них належать наявність у сторін права на формування колегії присяжних шляхом заявлення мотивованих та немотивованих відводів, незалежність присяжних засідателів від професійного судді, який може своїм авторитетом вплинути на присяжних, і відсутність упередженості щодо підсудного, що забезпечується попереднім незнанням матеріалів справи, негативних даних щодо підсудного.

Автори піднімають питання про доцільність функціонування інституту присяжних в Україні оскільки в апеляційній інстанції справу переглядають професійні судді. За таких умов, якщо будь-яка із сторін судового провадження не згідна із вироком суду, вона має право оскаржити вирок до суду вищої інстанції. В статті зазначено, що формування та функціонування суду присяжних на загал здійснюється поетапно, насамперед потрібно розрізнити судоустрійний етап формування складу присяжних: визначення критеріїв підбору присяжних, складання та затвердження їх списків і формування складу присяжних як етап відправлення правосуддя.

Ключові слова: суд, правосуддя, присяжний, інститут присяжних, суд присяжних, романо-германська правова сім'я, англосаксонська правова сім'я, судовий прецедент.

In the article, the authors analyzed the experience of the jury institute as a component of democratic justice and the judicial system of foreign countries. The advantages and disadvantages of introducing the institution of juries in the countries of the Anglo-Saxon legal family and the Romano-Germanic legal family have been studied. The authors studied jury trial models using the example of the USA and England (common and distinctive features of the countries of the Anglo-Saxon legal family), Germany and France – the birthplace of the jury institute of the Romano-Germanic legal family.

The process of reforming the judicial system in Ukraine is connected with the establishment of the court as an independent judicial branch of government. A fair trial and proper protection of fundamental human and citizen rights and freedoms enshrined in the Constitution and international documents is possible under the conditions of procedural legislation close to international standards. The development of the socio-economic relations of the state directly depends on human potential, that is why the study of foreign experience in the implementation of the jury institute as a system of protection of human rights and freedoms is an important task of any socio-legal state.

There are undoubted advantages to a jury trial. These include the right of the parties to form a panel of jurors by declaring motivated and unmotivated objections, and the independence of jurors from a professional judge, who can influence the jury with his authority, and the absence of bias against the defendant, which is ensured by prior ignorance of the case materials, negative data about the defendant.

The authors raise the question of the expediency of the functioning of the jury institute in Ukraine, since the case is reviewed by professional judges in the appellate instance. Under such conditions, if any of the parties to the court proceedings does not agree with the court's verdict, it has the right to appeal the verdict to the court of higher instance. The article states that the formation and functioning of the jury in general is carried out in stages, first of all, it is necessary to distinguish the judicial stage of formation of the jury: determination of criteria for the selection of jurors, compilation and approval of their lists and formation of the jury as a stage of administration of justice.

Key words: court, justice, jury, jury institute, jury trial, Romano-Germanic legal family, Anglo-Saxon legal family, judicial precedent.

Постановка проблеми. В різних країнах світу народ вже досить давно бере участь у здійсненні правосуддя, чим підкреслює статус незалежної та демократичної судової гілки влади. Атрибутом будь-якої демократичної та соціально-правової держави, в тому числі і України є відповідний рівень відправлення правосуддя шляхом залучення представників народу до здійснення судочинства. Суттєві зміни, які відбулися в різних сферах діяльності нашого суспільства, обумовили необхідність проведення судової реформи, одним із важливих напрямів якої стало впровадження в Україні суду присяжних. Конституція України у ст. 124 закріплює, що для України це відносно новий інститут, а тому необхідно досліджувати міжнародну судову практику з метою усвідомлення право-

вих основ довготривалого функціонування та запозичення позитивних рис інституту присяжних.

Аналіз наукових досліджень. Проблему становлення та розвитку інституту присяжних, як складової судової гілки відобразили в наукових працях: Єрмолаєв В. В., Словська Є. І., Новиков О. В., Коротун Т. В., Берч В. В., Кобрусева Є. А., Ткаченко М. Г., Конєва Є. М., Сердинський В. С. тощо. Не дивлячись на значну кількість праць питання інституту присяжних залишається актуальним і наразі.

Мета статті. За допомогою спеціально-юридичних методів дослідити особливості суду присяжних в провідних країнах англосаксонської та романо-германської правових сім'ях.

Виклад основного матеріалу. Дотримання принципу демократизму в процесі розгляду судової справи є невід'ємним атрибутом соціально-правової держави, де народ бере безпосередню участь у відправленні правосуддя. Залучення народу до процесу правосуддя має своє давнє коріння.

В історії цивілізації існували різні форми участі народу у відправленні правосуддя. Починаючи з колегії геліастів у Стародавній Греції, тидингів у Скандинавських країнах, обвинувального журі в Англії, «суду рівних» у Франції, шефенів у Німеччині, складалась сучасна англо-американська та франко-германська (континентальна) модель суду присяжних. Цей правовий інститут мав у кожного народу свою передісторію, особливості та етапи еволюції [1, с. 28].

Запровадження інституту суду присяжних у низці європейських держав відбулася протягом кінця XVIII – початку XIX ст. Першою державою, що після революції створила у 1791 році інститут присяжних, стала Франція. Держава сформувала нову континентальну модель судового розгляду кримінальних справ професійним суддею за участю присяжних, завданням яких було вирішення питання про вину чи невинуватість підсудного, і за правління Наполеона регламентувала новачі Кримінально-процесуального кодексу 1808 року [2, с. 74].

У світі склалися дві основні моделі суду присяжних – англо-американська та континентальна. Англо-американська модель передбачена законодавством США, Канади, Великої Британії, Іспанії. Для цієї моделі характерним є розмежування компетенції між колегією присяжних і професійним суддею, а саме присяжні виносять своє рішення з приводу винуватості особи, якщо присяжні визнають особу винною, то професійний суддя сам визначає міру покарання; ухвалення присяжними вердикту, який, як правило, є невмотивованим (за винятком Іспанії); можливість скасування вердикту, як правило, лише за наявності істотних порушень процесуального законодавства [3, с. 726].

Англосаксонська модель передбачає, що суд у відсутність судді самостійно виносить вердикт про винуватість або невинуватість підсудного, які є для судді обов'язковими.

Характерними ознаками англо-американської моделі суду присяжних є розмежування компетенції між колегією присяжних і професійним суддею; ухвалення присяжними вердикту, який, як правило, є невмотивованим (за винятком Іспанії, відповідно до законодавства якої присяжні мають вмотивувати свій вердикт незалежно від того, чи є він виправдувальним або обвинувальним); можливість скасування вердикту, як правило, лише за наявності істотних порушень процесуального законодавства. У цій моделі вердиктом вважають самостійне рішення колегії присяжних, яке прийнято без участі професійних суддів, що виражає їх згоду (або незгоду) з обвинувальним актом. Тобто для англо-американської моделі характерним є те, що присяжні дають відповідь на питання щодо доведеності вини підсудного у вчиненні правопорушення. Якщо на це питання присяжні дадуть позитивну відповідь, то, ґрунтуючись на цій підставі, професійний суддя визначає обвинуваченому конкретний вид покарання та вирішує інші питання, що потребують спеціальних знань у галузі права. Саме така функціональна наповненість компетенції присяжних створює передумови для віднесення їх до «суддів факту», тоді як професійний суддя є суддею права [4, с. 133].

Федеральний закон Сполучених Штатів Америки встановлює процедуру

добору членів журі щодо певних категорій справ із різних соціальних верств населення, які проживають у місцевості, де відбувається судовий процес. Одночасно законодавство США визначає обмеження щодо кандидатів для участі у журі. Такими кандидатами можуть бути

громадяни США, які досягли 18 років мешкають у відповідному районі протягом не менше одного року, володіють навичками читання, письма та розуміння англійської мови, не мають ні психічних, ні фізичних вад, не були обвинуваченими у справах або не були засуджені на строк більше одного року, не віднесені до категорії осіб, які можуть розголошувати конфіденційну інформацію судового характеру і можуть виконувати обов'язки судового журі. У списки присяжних не включаються військовослужбовці, пожежники, посадові особи законодавчих, виконавчих та судових органів [5, 45].

У США кожен федеральний територіальний суд має свій порядок залучення присяжних. Основою для набору кандидатів є дані перепису населення, списки виборців цієї території чи платників податків, інформація з довідників про жителів міста, телефонні довідники. У кожному штаті є посада судового чиновника, який складає загальний список громадян. Ця ж особа комплектує список кандидатів для кожного конкретного процесу з урахуванням того, щоб склад присяжних було представлено всіма можливими верствами населення [6].

Конституція Сполучених Штатів гарантує участь присяжних у всіх кримінальних справах. Верховний суд декларує таку преференцію як «основоположний в американській системі правосуддя» та найважливіший елемент шостої та сьомої поправок до основного закону, які стосуються права на суд присяжних відповідно у кримінальних та цивільних справах. То ж ця інституція сформована з громадян, обраних сторонами у справі, є невід'ємною частиною судової системи. Під час судового розгляду присяжні встановлюють факти по справі та визначають, чи свідчать вони на користь певної сторони [3, 727].

Для громадян США бути присяжним це почесний обов'язок, ті, кого обрали присяжними у справі, розпочинають нове життя – після складення присяги вони повинні обмежити спілкування зі знайомими, щоб не створити хибного уявлення про обставини справи, звести до мінімуму читання газет, перегляд телепередач, не користуватись інтернетом. Порушення цих правил може призвести до недотримання права особи на справедливий суд. Як наслідок – кримінальна відповідальність, до якої може бути притягнуто присяжного.

Перші присяжні в Англії виступали свідками, надаючи певну інформацію про вчинені злочини та правопорушення, але поступово присяжні почали виконувати роль судді у цивільних і кримінальних спорах. Дещо пізніше вони отримали інші функції, вже переходячи від звітування про події, свідками яких вони стали або про які вони знали заздалегідь, до обговорення доказів, наданих сторонами, що беруть участь у справі. Поступово стало зрозуміло: для того, аби присяжний приймав самостійне й неупереджене рішення, він повинен знати якомога менше фактів по справі до початку розгляду справи по суті у суді [6].

Наразі в Англії питання, що стосуються діяльності суду з участю присяжних, регулюються переважно Законом «Про присяжних» 1974 р. з наступними поправками, змінами та доповненнями. Формування початкового списку присяжних доручається спеціальному судовому чиновнику, який призначається лордом-канцлером. Цей чиновник складає список, куди включаються особи, які підпадають під відповідні вимоги закону. Це повинні бути особи, які перебувають у виборчому реєстрі, постійно проживають на території Англії та Уельсу принаймні протягом 5 років після того, як їм виповнилося 13 років, не молодше 18 років і не старше 75 років, вони не повинні страждати на психічні розлади та бути відстороненими від залучення до виконання обов'язків присяжних. У законі також перераховуються особи, які не можуть виконувати роль присяжних. Так, не можуть бути присяжними протягом 10-річного строку особи, щодо яких набрав чинності вирок про позбавлення їх волі на строк

менш ніж 5 років, застосовано взяття під варту, а також особи, умовно засуджені, або засуджені до виконання громадських робіт. Довічно дискваліфіковані особи, засуджені до довічного позбавлення волі, позбавлення волі понад 5 років, засуджені до ув'язнення для забезпечення громадської безпеки. Крім того, особи, які не здатні ефективно виконувати поставлену перед ними функцію в ролі присяжного засідателя, а саме: погано володіють англійською мовою або мають фізичні проблеми, можуть бути звільнені суддею [7, с. 23].

Особливістю континентальної моделі є те, що для розгляду справ створюється єдина колегія з числа професійних суддів та представників народу, які спільно вирішують питання щодо винуватості чи невинуватості підсудного (питання факту), а також стосовно кваліфікації злочину і покарання підсудного. Така модель поширена у Франції, Німеччині, Австрії, Данії, Італії.

Характерною рисою французького суду присяжних є те, що прийнятий у 1958 р. КПК Франції остаточно відмовився від інституту самостійного журі присяжних, лише формально залишивши в законі термін «присяжні». Стаття 356 КПК Франції передбачає: «Суд і журі радяться, а потім голосують за допомогою подачі бюлетенів». У разі позитивної відповіді щодо питання про винуватість суд невідкладно обговорює міру покарання. Заслугою Франції є те, що поєднання англосаксонських і французьких правових звичаїв сприяло розвитку журі з наступним утворенням дворівневої структури суду присяжних – професійні судді та представники громадськості.

Відповідно до Кримінально-процесуального кодексу Франції статус журі присяжних привірноється до статусу професійних суддів. Це означає, що журі присяжних разом із суддями приймає судові рішення в нарадчій кімнаті. Журі присяжних вирішує питання не лише вини особи, але й призначення покарання. Присяжні є активними учасниками судового процесу, вони мають право задавати питання опосередковано – через головууючого. Основні обов'язки присяжних – здійснювати правосуддя відповідно до внутрішнього переконання та берегти таємницю нарадчої кімнати. Правосуддя судом присяжних здійснюється як в першій інстанції, так і в апеляційній. Стаття 296 Кримінально-процесуального кодексу Франції передбачає журі присяжних у кількості шести осіб, якщо справа розглядається в першій інстанції, та дев'яти – якщо в апеляційній. До внесення змін до Кодексу Законом № 2011-939 від 10 серпня 2011 року членів журі в судах присяжних було більше: дев'ять в першій інстанції та двадцять в апеляційній [8, с. 170].

Суд присяжних у Німеччині розпочав своє функціонування у 1848 році. Поряд з цим, з 1924 року його було дещо

модернізовано у суд шефенів, котрий складався із трьох суддів, котрі займаються здійсненням судочинства на професійній основі, а також шести шефенів. З 1975 року кількість осіб, котрі входять до суду шефенів, та не є професійними суддями, становить дві особи. У Німеччині діє так званий інститут шефенів, котрі будучи представниками народу, залучаються до розгляду справи у судовому засіданні. До таких осіб пред'являється ряд вимог, серед яких: громадянство; вік від 25 до 70 років; проживання на території відповідного муніципалітету; дієздатність. Не можуть здійснювати безпосереднє народовладдя шляхом відправлення правосуддя особи, котрі «порушували принципи людяності правової держави, засуджені до позбавлення волі на строк понад 6 місяців, а також особи, які були вже шефенами два терміни поспіль, чий термін повноважень ще триває на момент складання списку кандидатів у шеффени. При відборі шеффенів необхідно дотримуватися принципу рівності чоловіка і жінки» [9, с. 234].

Для Німеччини характерною є розгляд кримінальних справ колегією за участі одного професійного судді та 2-х засідателів (непрофесійних суддів – Lay Assessors). У деяких дуже серйозних справах, наприклад, справах, пов'язаних зі смертю жертви, суд складається з трьох професійних суддів і двох народних засідателів. Усі важливі процесуальні питання під час судового розгляду вирішує весь суд, судді та засідателі, а не лише головууючий суддя. Протягом усього процесу прийняття рішень засідателі мають такі ж права, як і професійні судді. Для вирішення процесуальних питань необхідна лише проста більшість голосів, засідателі не можуть переважати своїх колег-суддів. Це ще більше стосується рішень щодо вироку та покарання, де необхідна більшість у дві третини голосів. Таким чином, непрофесійні судді можуть запобігти винесенню будь-якого рішення на шкоду або на користь обвинуваченого [10]. Засідателі обираються через процес подання пропозицій та відбору, в якому домінують місцеві парламенти та місцеві органи влади. Ці органи складають список потенційних засідателів, який складається з вдвічі більшої кількості засідателів, ніж фактична потреба. Потім комісія, що складається з одного професійного судді, одного адміністративного працівника та десяти довірених осіб, призначених державною адміністрацією, обирає засідателів зі списку. Засідателі призначаються до різних судів шляхом випадкового відбору строком на 12 днів [10].

Висновок. Не зважаючи на те, що інститут присяжних вже функціонує в українському судочинстві законодавець має ретельно переглянути його модель та відпрацювати механізм наближення його до світових стандартів запроваджених країнами з розвинутою демократичною судовою системою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмолаєв В. В. Суд присяжних в Україні: історико-правові аспекти (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 27-41.
2. Словська Є. І. Суд присяжних: становлення і функціонування (зарубіжних досвід). *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. С. 72-77.
3. Новиков О. В., Коротун Т. В. Англо-американська модель суду присяжних для України. Досвід США для України. *Молодий вчений*. 2018. № 4(2). С. 726-729.
4. Солодков А. А. Сучасні світові моделі суду присяжних. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 10-2 том 2. С. 133-138.
5. Берч В. В. Особливості нормативно-правового регулювання інституту присяжних: досвід США та Великобританії. *Успіхи і досягнення у науці*. 2024. № 3(3). Том 2. С. 42-49.
6. Кобрусева Є. А., Ткаченко М. Г. Світові моделі функціонування інституту присяжних у кримінальному процесі зарубіжних країн та України у контексті зарубіжного досвіду. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/177.pdf
7. Конєва Є. М. Становлення суду присяжних у правовій системі Англії. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої Дню юриста*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. 300 с.
8. Сердинський В. С. Особливості здійснення правосуддя судом присяжних у Французькій Республіці. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 20. С. 169-172.
9. Берч В. В. Вирішення справ судом присяжних у Німеччині. The 12th International scientific and practical conference "Scientific progress: innovations, achievements and prospects" (August 21-23, 2023) MDPC Publishing, Munich, Germany. 2023. 254 p.
10. Research study –jury trials, plea bargaining, and restorative justice –International experience and recommendations for VietNam, 2023. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-02/Jury%20Trial_ENG_FINAL.pdf

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CURRENT PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO INHERITANCE UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Павлюк Н.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

Карпюк А.О., студентка IV курсу

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуто проблеми реалізації права на спадкування в умовах правового режиму воєнного стану. Перебування частини території України під окупацією, міграційні процеси та велика кількість жертв серед цивільного населення вплинули на порядок спадкування, можливість визначити склад спадщини, встановити коло спадкоємців, подати заяву про прийняття спадщини чи відмову від такої. Встановлено, що здійснення права на спадкування як комплексне поняття законодавець наділяє досить широким правовим змістом, включаючи до нього всі можливі юридичні варіанти волевиявлення особи щодо вступу в спадкові правовідносини. Спадкові відносини та порядок реалізації права на спадкування регламентований Цивільним Кодексом та законами України. Але, у зв'язку із військово-політичними подіями, анексією та тимчасовою окупацією частини території України загальний підхід стосовно порядку спадкування був змінений Законом України № 189-VIII ще у 2015 році. Після введення Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, затвердженням Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX, на всій території України воєнного стану прийнято низку нормативно-правових актів, якими внесено зміни до порядку спадкування. Проведений аналіз прийнятих правових актів свідчить про їх невизначеність та нестабільність, певну несистемність, винятковість і епізодичність, що може бути пояснено з урахуванням екстраординарності самого воєнного стану як юридичного факту і, незважаючи на постійне оновлення спадкового законодавства, не вирішує всіх назрілих проблем щодо спадкування. Виникає потреба в системному підході законодавця до питань унесення змін до цивільно-правових норм, що регулюють порядок здійснення права на спадкування.

Ключові слова: спадкування, право на спадкування, спадкові відносини, прийняття спадщини, строк для прийняття спадщини, здійснення права на прийняття спадщини, воєнний стан.

The article examines the problems of implementing the right to inheritance in the conditions of the legal regime of martial law. Part of the territory of Ukraine being under occupation, migration processes and a large number of victims among the civilian population affected the order of inheritance, the possibility to determine the composition of the inheritance, establish the circle of heirs, submit an application for acceptance of inheritance or rejection of such inheritance. It has been established that the exercise of the right to inheritance as a complex concept is given by the legislator with a fairly broad legal meaning, including all possible legal options for a person's will to enter into inheritance relations. Inheritance relations and the procedure for exercising the right to inheritance are regulated by the Civil Code and laws of Ukraine. However, in connection with military and political events, annexation and temporary occupation of part of the territory of Ukraine, the general approach to the order of inheritance was changed by Law of Ukraine No. 189-VIII back in 2015. After the introduction of the Decree of the President of Ukraine No. 64 of February 24, 2022, approved by the Law of Ukraine No. 2102-IX of February 24, 2022, a number of legal acts were adopted throughout Ukraine, which amended the order of inheritance. The analysis of the adopted legal acts shows their uncertainty and instability, a certain unsystematic nature, exclusivity and episodic nature, which can be explained by taking into account the extraordinary nature of martial law itself as a legal fact and, despite the constant updating of inheritance legislation, does not solve all the pending problems regarding inheritance. There is a need for a systematic approach of the legislator to the issues of making changes to the civil law norms regulating the procedure for exercising the right to inheritance.

Key words: inheritance, the right to inheritance, inheritance relations, acceptance of inheritance, term for acceptance of inheritance, exercise of the right to accept inheritance, martial law.

Актуальність теми. Одним із найважливіших питань у сфері спадкування є здійснення права на спадкування. Це право є вихідним правовим інститутом спадкового права, навколо якого реалізується здійснення прав спадкоємців, їхня охорона та захист. Спадкоємець, у якого виникло право на спадкування, отримує право на його реалізацію (здійснення) [4, с. 95].

На думку І. Федорич, поняття «здійснення права на спадкування» за Цивільним кодексом України повною мірою охоплює та відображає способи реалізації права на спадкування, поглиблюючи зв'язок між нормами матеріального та процесуального права, відображаючи динаміку спадкових правовідносин та створює міжгалузевий простір, що утворився між цивільним правом та нотаріальним процесом [19, с. 59].

Проте, ускладнення суспільних відносин в сучасних умовах воєнного стану, постійні, іноді суперечливі зміни спадкового законодавства, зумовлюють потребу розв'язання проблем, що стосуються реалізації права на спадкування.

Постановка проблеми. Як слушно відмічає І. Тімуш, умови воєнного стану впливають на багато сфер життя

суспільства, в тому числі й на спадкове право. Протягом війни може бути складно визначити місцезнаходження спадкоємців, живих чи мертвих, що складає перешкоду для про ведення спадкування. Також умови воєнного стану можуть мати вплив на права спадкоємців у разі конфіскації власності, зокрема, при відчуженні частини спадкового майна на потреби армії чи на інші державні потреби. Отже, проблема спадкування в умовах воєнного стану є досить актуальною та потребує уваги з боку законодавців і судової системи для забезпечення встановлення справедливого порядку спадкування та захисту прав спадкоємців у воєнний період [18, с. 144].

Аналіз окремих досліджень і публікацій. Особливості спадкування були предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних вчених, таких як: О. Дзера, Ю. Заїка, І. М. Кучеренко, В. В. Луць, О. П. Орлюк, Є. О. Рябоконь, Н. О. Саніахметова, В. І. Семчик, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, Є. О. Харитонova, Я. М. Шевченко та ін. Але, непередбачувані обставини воєнного стану, що стали причиною численних змін, в тому числі, спадкового законодавства, вимагають певних теоретичних досліджень.

Метою статті є здійснення аналізу змін у спадковому законодавстві щодо реалізації права на спадкування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Право на спадкування як суб'єктивне право, що виникає за наявності юридичного факту – відкриття спадщини, на думку І. Федорич, можна визначити як право особи, закликаной до спадкування, прийняти спадщину, відмовитися від прийняття спадщини у встановлений законом строк, або не приймати спадщину, а також на здійснення інших правомочностей, які обумовлені виникненням права на спадкування та передбачені законодавством [19, с. 59].

Здійснення права на спадкування як комплексне поняття законодавець наділяє досить широким правовим змістом, включаючи до нього всі можливі юридичні варіанти волевиявлення особи щодо вступу в спадкові правовідносини, правові наслідки відновлення права на спадкування, можливості розпоряджатися правом на спадкування, перехід права на спадкування, правові наслідки відсутності суб'єктів здійснення права на спадкування та обов'язки спеціально визначених за коном суб'єктів, зокрема нотаріуса, спрямовані на забезпечення здійснення права на спадкування [4, с. 99].

Здійснення права на спадкування характеризує ставлення суб'єкта, в якого це право виникло, до самого права і правових наслідків його реалізації. Право на спадкування складається з правомочностей, що виникли у зв'язку з відкриттям спадщини та закликанням особи до спадкування, на підставі волевиявлення (заповіту) або закону. Волевиявленням особи формується сукупність її майбутніх правомочностей, які також законодавець відносить до категорії здійснення права на спадкування [19, с. 56–57].

Спадкові відносини та порядок реалізації права на спадкування регламентований Цивільним Кодексом та законами України. Так, за загальним правилом, що міститься в ч. 1 ст. 1221 ЦК України, місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, визначене відповідно до ст. 29 ЦК України [20].

Але, у зв'язку із військово-політичними подіями, анексією та тимчасовою окупацією частини території України загальний підхід стосовно порядку спадкування був змінений Законом України від 12.02.2015 № 189-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації права на спадкування» [12].

Спеціальними правилами визначення місця відкриття спадщини стала ст. 91 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [17] та ст. 111 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [14]. Цими нормами передбачено визначення місця відкриття спадщини за принципом «першої поданої заяви». Це означає, що у разі якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія або населений пункт, на території якого органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів [6, с. 199]. Тобто за наявності визначених умов місцем відкриття спадщини є будь-яке місце на території України, де в установленому порядку подана заява, яку законодавець узагальнено називає заявами, що свідчать про волевиявлення щодо спадкового майна. До таких слід відносити заяви: про прийняття чи про відмову від прийняття спадщини, про видачу свідоцтва про право на спадщину, на одержання частини вкладу спадкодавця у банку (фінансовій установі), про видачу свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя, та інші заяви, що стосуються спадкування

(підп. 2.1 п. 2 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5) [8].

Після введення Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX, на всій території України воєнного стану 28.02.2022 року Кабінетом Міністрів України, було прийнято постанову № 164 «Про деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» (надалі Постанова КМУ № 164) [3], якою визначалися певні обмеження на так звані ризикові нотаріальні дії, такі як заборона звернення стягнення на майно, що знаходиться у заставі, заборона відчуження майна на підставі довіреності виданої більше ніж місяць тому, зупинення строку для подання заяви про прийняття спадщини, при цьому всі ці положення постанови супроводжувались роз'яснювальною роботою Міністерства юстиції України, що потреба у цих обмеженнях викликана в першу чергу необхідністю захистити громадян, які в умовах війни не можуть отримати вільний доступ до органів нотаріату, тому на думку Міністерства юстиції України деякі статті ЦКУ можуть або не виконуватись зовсім, або трактуватись по іншому [7, с. 24–25].

Зокрема, у п. 3 Постанови КМУ № 164 зазначено, що перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття зупиняється на час дії воєнного стану, але не більше ніж на 4 місяці. Тобто, якщо за загальним правилом строк прийняття спадщини становив 6 місяців з дня відкриття спадщини, то зміни, що почали діяти з 06.03.2022, додали до цього строку ще 4 місяці. Передбачено, що під час дії воєнного стану свідоцтво про право на спадщину видається нотаріусом після закінчення строку для прийняття спадщини, тобто не через 6 місяців з дня смерті спадкодавця, а через 10 місяців з моменту його смерті або оголошення особи померлою [10].

Оцінюючи в рамках судової практики встановлені Постановою КМУ № 164 зміни спадкового законодавства, Верховний Суд України 31 січня 2023 р. виніс постанову, в якій зазначено, що, надаючи оцінку п. 3 постанови КМУ № 164, Верховний Суд вважає, що вона суперечить статтям 1270, 1272 Цивільного кодексу України, а тому не підлягає застосуванню [9]. У правовому обґрунтуванні свого висновку Верховний Суд вказує, зокрема, наступне: «...правила щодо строку на прийняття спадщини (початок перебігу, наслідки спливу) регулюються Цивільним кодексом України, який прийнятий Верховною Радою України і є основним актом цивільного законодавства України;... законодавець як у статті 1270 ЦК України, так і в інших нормах ЦК України, не передбачає допустимості існування такої конструкції як «зупинення перебігу строку на прийняття спадщини» та можливості в постанові Кабінету Міністрів України визначати інші правила щодо строку на прийняття спадщини. Отже, на думку Верховного Суду, пункт 3 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» (в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин) суперечить статтям 1270, 1272 ЦК України, а тому не підлягає застосуванню» [9].

Вказане судове рішення породило численні дискусії в юридичних колах та нотаріальній спільності щодо того, який строк застосовувати для прийняття спадщини в умовах воєнного стану. Вже з 19 червня 2023 року така дискусія вирішена, адже строки прийняття спадщини в Україні повернулися до довоєнних норм, що передбачено нормами Постанови Кабінету Міністрів України від 09.05.2023 № 469, які набирали чинності через місяць з дня офіційного опублікування [1, с. 143].

22 травня 2023 року Законом України від 23.02.2023 № 2923-IX «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів,

диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», внесено зміни до ст. 1221 ЦК, якими передбачено, що місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні такого майна, або вимоги кредиторів. На підставі отриманої першої заяви нотаріус заводить спадкову справу, яка підлягає державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [15].

Законом України № 2923-IX також доповнено статтю 13-1 Закону України «Про нотаріат» [16] частиною 4 такого змісту: «Нотаріальні дії щодо спадкових справ, передбачених частиною третьою цієї статті, можуть здійснюватися будь-яким нотаріусом на території України за зверненням спадкоємця» [16].

Отже, підставою заведення спадкової справи в умовах воєнного або надзвичайного стану є надходження на адресу будь-якого нотаріуса України, незалежно від місця відкриття спадщини, першої заяви (повідомлення, телеграми) про прийняття спадщини, про відмову від прийняття спадщини, про відмову від спадщини, заяви про видачу свідоцтва виконавцю заповіту, заяви виконавця заповіту про відмову від здійснення своїх повноважень, претензії кредиторів [1, с. 144].

30 січня 2024 року набрали чинності два закони, які вносять зміни у порядок відкриття та оформлення спадщини, а саме: Закон України від 08 листопада 2023 року № 3450-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» [13]; Закон України від 08 листопада 2023 року № 3449-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» [11].

Законом № 3450-IX вносить зміни до ст. 1221 ЦК України та у «Прикінцеві та перехідні положення». Ст. 1221 ЦК України визначено, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна [13]. Тобто, положення ст. 1221 ЦК України повернуто до редакції, яка діяла до 22 травня 2023 року.

Внесено зміни до Прикінцевих та перехідних положень ЦК України, зокрема, п. 19 встановлено, що у період дії воєнного стану в Україні перебіг позовної давності зупиняється на строк дії такого стану. Пунктом 20 визначено, що у період дії воєнного стану в Україні та протягом двох років з дня його припинення строки, встановлені визначеними статтями Цивільного кодексу України, обчислюються з дня державної реєстрації смерті особи [13].

Згідно з п. 21, якщо місцем відкриття спадщини є тимчасово окупована територія або територія, на якій ведуться активні бойові дії, заяви в межах спадкової справи подаються нотаріусу незалежно від місця відкриття спадщини [2].

Законом України «Про внесення змін до деяких законів щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» забезпечується приведення законів «Про нотаріат», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» і «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» у відповідність до Закону № 3450-IX [11].

Якщо аналізувати зміни до ЦК України, то, як вважають В. Маковій, О. Якимець, З. Книш, питання можуть

виникати щодо системності змін до норм, які регулюють темпоральні межі здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, що мали би закріпитись у загальних положеннях про строки і терміни цього кодифікованого нормативно-правового акта [5, с. 97–98]. Низка питань, що постають за результатами аналізу наведених змін, на думку авторів, свідчать про їх певну несистемність, винятковість і епізодичність, що може бути пояснено з урахуванням екстраординарності самого воєнного стану як юридичного факту [5, с. 97–98]. Водночас наявність у цивільно-правових нормах ЦК України правового регулювання відносин, пов'язаних із воєнним станом як різновидом юридичного факту, на прикладі статей 46, 263, 312, 353 дозволяє В. Маковій, О. Якимець і З. Книш дійти висновку про потребу в системному підході законодавця до питань унесення змін до цивільно-правових норм через редагування тільки Прикінцевих та Перехідних положень ЦК України. У зв'язку із цим більш доречним, на їх переконання, і раціональним є варіант змін до ЦК України через доповнення загальних положень про цивільно-правовий час як елемент відповідної обмежувальної конструкції у зв'язку з введенням правового режиму воєнного стану [5, с. 97–98]. Зокрема, необхідно запропонувати доповнити ст. 254 ЦК України частиною шостою, в якій передбачити зупинення в тому числі строків, які визначають темпоральні межі у спадкових відносинах [5, с. 97–98].

Незважаючи на постійне оновлення спадкового законодавства, воно не вирішує всіх назрілих проблем щодо спадкування. Так, варто погодитись із думкою І. Тімуш та І. Коваль, котрі підіймають питання щодо можливостей прийняття спадщини військовослужбовцем, який постійно знаходиться у зоні бойових дій, оскільки заяву про прийняття спадщини він має подати особисто. А для прийняття спадщини встановлено строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Іноді цей строк скорочується до трьох місяців, якщо виникнення права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями. З іншого боку учаснику бойових дій проблемно і відкликати подану заяву про прийняття спадщини [18, с. 146]. Невирішене і питання реалізації права на спадщину особами, які знаходяться у полоні ворога, засуджені в РФ на тривалі терміни ув'язнення або місце перебування яких невідоме. На думку цитованих авторів, видається, що норми ЦК України не гарантують належної реалізації ними права на спадщину за умов воєнного конфлікту [18, с. 146].

Висновки. В умовах повномасштабного вторгнення існуючі алгоритми вчинення тих чи інших юридично-значимих дій потребували переформатування та узгодження з правовим режимом воєнного стану. Не стала винятком і сфера спадкових правовідносин. Перебування частини території України під окупацією, міграційні процеси та велика кількість жертв серед цивільного населення вплинули на порядок спадкування, можливість визначити склад спадщини, встановити коло спадкоємців, подати заяву про прийняття спадщини чи відмову від такої. Динаміка розвитку спадкових правовідносин, їх стадійність та суб'єктний склад в умовах воєнного стану зазнали змін, які потребують належного нормативно-правового врегулювання [1, с. 142].

Проведений аналіз нормативно-правових актів, прийнятих у сфері спадкового права в період введення воєнного стану свідчить про їх невизначеність та нестабільність, «певну несистемність, винятковість і епізодичність, що може бути пояснено з урахуванням екстраординарності самого воєнного стану як юридичного факту» [5, с. 97–98] і, незважаючи на постійне оновлення спадкового законодавства, не вирішує всіх назрілих проблем щодо спадкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранкевич А.В. Механізм захисту спадкових прав неповнолітніх осіб в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Випуск 78: частина 1. С. 141-146.
2. Відсьогодні діють зміни у порядку спадкування – Східне міжрегіональне управління Міністерства юстиції м. Суми. URL: sumyjust.gov.ua
3. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022_p#Text
4. Косьяченко К. Актуальна проблематика реалізації спадкових прав. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. Vol. 1, Issue 3 (September 2022). С. 94-100.
5. Маковій В. П., Якимець О. І., Книш З. І. Правове регулювання спадкових відносин під час воєнного стану. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 4 (99). С. 93-107.
6. Печений О.П. До питання про природу прийняття спадщини та визначення місця її відкриття. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2017. С. 199-201.
7. Письменний О. О. Сучасні проблеми інституту нотаріату в умовах воєнного стану. *Публічне право*. 2023. № 1 (49). С. 23-30.
8. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. URL: rada.gov.ua
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі №676/47/21 (провадження №61-8014св22). URL: Постанова від 25.01.2023 № 676/47/21 Верховний суд. Касаційний цивільний суд. URL: ligazon.net
10. Прийняття спадщини в умовах воєнного стану. URL: legaid.gov.ua
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 08 листопада 2023 року № 3449-IX URL: rada.gov.ua
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації права на спадкування: Закон України від 12.02.2015 № 189-VIII. URL: ligazon.net
13. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 08 листопада 2023 року № 3450-IX URL: rada.gov.ua
14. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: rada.gov.ua
15. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України. URL: rada.gov.ua
16. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>
17. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII URL: ligazon.net
18. Тімуш І. С., Коваль І. В. Особливості спадкування в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний вісник*. № 4 (69). 2023. С. 144-150.
19. Федорич І. Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України: дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03. Львівський національний університет імені Івана Франка. Навчально-науковий юридичний інститут ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2018. 236 с.
20. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Голос України* від 12.03.2003, № 45.

СВІТОВИЙ ДОСВІД МОДЕЛЮВАННЯ АДВОКАТУРИ ТА АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

GLOBAL EXPERIENCE OF MODELING LAWYERS AND ADVOCACY ACTIVITIES

Павлюк Н.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

У статті проаналізовано деякі класифікації моделювання адвокатури та адвокатської діяльності в окремих зарубіжних країнах. Підкреслено, що адвокатура західних країн у своєму еволюційному розвитку під впливом різного роду чинників, суспільно-політичних та історичних обставин пройшла певні етапи історичного становлення, які суттєво відбилися на формі її організації і функціонування та визначили специфіку цього інституту. Тому і сучасний період розвитку адвокатури різних країн характеризується різноманітністю моделей і проявів окремих інститутів адвокатури. Класифікація моделей адвокатури та адвокатської діяльності проводиться за різними критеріями. Розглянуті наступні класифікації: залежно від значення інституту адвокатури у політичній та соціальній системі держави виділяють ізоляційну, етатистську, комерційну та соціальну моделі адвокатської діяльності; за критерієм кількості професійних адвокатських організацій розрізняють модель єдиної професійної організації та модель кількох професійних організацій. Модель кількох професійних організацій передбачає наявність двох та більше професійних організацій адвокатів, що функціонують на території окремої держави. Розкриваються причини такої полісистемності: поділ країни за територіальним або мовним принципом; наявність двох або більше юридичних професій у країні у сфері надання правової допомоги; функціональний розподіл між різними професійними організаціями адвокатів; залежно від ступеня обов'язковості членства в органах адвокатського самоврядування можна виділити системи адвокатур з добровільним або обов'язковим членством в органах адвокатського самоврядування; Наводяться приклади існування відповідних моделей в окремих зарубіжних країнах.

Наголошується, що здійснити розгорнуту класифікацію існуючих моделей світових систем адвокатур, організаційно-правових форм здійснення адвокатської діяльності у межах однієї статті неможливо. Тому необхідні подальші дослідження інституту адвокатури окремих країн, проведення наукових розвідок у галузі компаративної адвокатології.

Ключові слова: адвокатура, інститут адвокатури, адвокатська діяльність, правова допомога, модель, критерії, класифікація, професійна організація, адвокатське самоврядування.

The article analyzes some classifications of law modeling and advocacy in individual foreign countries. It is emphasized that the lawyering of Western countries in its evolutionary development under the influence of various factors, socio-political and historical circumstances has passed certain stages of historical formation, which significantly affected the forms of its organization and functioning and determined the specifics of this institute. Therefore, the modern period of development of lawyering from different countries is characterized by a variety of models and manifestations of individual institutions of lawyer. Classification of lawyer models and advocacy is carried out according to different criteria. The following classifications are considered: depending on the importance of the Institute of Advocacy in the political and social system of the state distinguish isolation, statist and social models of advocacy; According to the criterion of the number of professional lawyer organizations, the model of a single professional organization and a model of several professional organizations distinguish. The model of several professional organizations involves the presence of two or more professional lawyers operating in the territory of a separate state. The reasons for such poly systematic are revealed: the division of the country by territorial or linguistic principle; the presence of two or more legal professions in the country in the field of legal aid; functional distribution between different professional lawyers; Depending on the degree of obligation of membership in the bodies of lawyer self-government, it is possible to distinguish a system of advocates with a voluntary or mandatory membership in the bodies of advocacy self-government; Examples of existence of relevant models in individual foreign countries are given.

It is emphasized that it is impossible to carry out a detailed classification of existing models of world advocacy systems, organizational and legal forms of advocacy within one article. Therefore, further research of the Institute of Advocacy of individual countries, the conduct of scientific intelligence in the field of comparative lawyer is needed.

Key words: lawyer, lawyer, lawyer, legal assistance, model, criteria, classification, professional organization, lawyer self-government.

Актуальність теми. Необхідною умовою формування та розвитку правової держави є функціонування такого особливого правозахисного інституту громадянського суспільства як адвокатура, яка постає самостійним прошарком у механізмі захисту законних прав та інтересів людини, відіграє вирішальну роль у забезпеченні доступу до правосуддя, забезпеченні справедливості та підтримці верховенства права. У контексті інтеграційних процесів проблема значимості адвокатури як одного з інститутів демократії, гаранта захисту прав і свобод людини та внутрішньої організації громадянського суспільства є нарізною та важливою [4, с. 1].

В межах європейських устремлінь України 5 липня 2012 року був прийнятий Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який частково імплементував європейські здобутки у сфері організації інституту адвокатури [4, с. 1]. І хоча сам Закон перейняв більшість актуальних сучасних практик, структурні його зміни зумовлені триваючими інтеграційними процесами України в європейську спільноту і потребою вдосконалити правове забезпечення діяльності адвокатів [8, с. 647].

Постановка проблеми. На фоні глобалізації правового простору та розробки єдиних стандартів у правовій сфері доречно проаналізувати інститут адвокатури у різних правових системах для визначення багатогранності відносин у сфері адвокатської діяльності, різноманітності шляхів розвитку адвокатури в організаційному, функціональному та інституціональному напрямках [15, с. 1]. Вивчення зарубіжного досвіду функціонування інституту адвокатури в сучасних умовах є одним із дієвих способів «формування цілісного уявлення щодо теоретичних надбань визначення проблемно-перспективного виміру реформування вітчизняного законодавства» [12, с. 147], що регулює названу діяльність.

В даний час, коли активізувалася дискусія вчених та практикуючих юристів про можливі шляхи реформування сфери правової допомоги в нашій державі у широкому розумінні цього слова, необхідні юридичні знання про організацію адвокатури та діяльність адвокатів західноєвропейських країн, оскільки вони дозволять сприйняти значну частину правового досвіду, накопиченого у Західній Європі.

Як слушно зазначає І. Личенко, інститут адвокатури повинен реформуватися, зважаючи на кращі іноземні зразки правового регулювання цієї сфери, має бути зорієнтованим на ефективні іноземні моделі інституту адвокатури. Основою цього процесу повинні стати прогресивні наукові дослідження, зорієнтовані на пошук кращих стандартів професійної діяльності адвокатів. Це дасть змогу уникнути помилок на шляху реформування інституту адвокатури, обрати модель її функціонування, що найпридатніша для адаптації в нашій державі [9, с. 154].

Аналіз окремих досліджень і публікацій. Важливе значення для дослідження відіграли наукові розробки, присвячені проблемам організації та діяльності адвокатури, Н. В. Аніщук, М. Р. Аракеляна, Н. М. Бакаєв, Т. Б. Вільчик, А. Г. Кучерени, Р. Г. Мельниченко, В. Т. Нора, С. В. Прилуцького, С. Ф. Сафулька, О. Д. Святоцького, В. О. Святоцької, Р. О. Стефанчука, Л. В. Тацій, Д. П. Фіолєвського, І. Я. Фойницького, С. Я. Фурси, О. З. Хотинської-Нор, Ю. Т. Шрамко, О. Г. Яновської, І. С. Ярчих та інших. Разом з тим, інститут адвокатури у різних правових системах та типологізація моделей адвокатури є мало дослідженою. Подальші дослідження необхідні в контексті осмислення нових правових умов функціонування, здобутків, а рівно й недоліків адвокатури країн Західної Європи, знання про які можуть допомогти при реформуванні сфери надання правової допомоги в нашій державі.

Метою статті є дослідження світового досвіду моделювання адвокатури та адвокатської діяльності.

Виклад основного матеріалу. В сучасному світі існує велика кількість держав і правових юрисдикцій, що функціонують в їх територіальних кордонах. Процеси глобалізації та євроінтеграції спонукають до взаємодії між різними правовими моделями і фахівцями, що їх обслуговують. Проте чинником, що утруднює міжнародну співпрацю, є широке розмаїття адвокатур у світі, без врахування специфіки якого навіть самим адвокатам нелегко налагоджувати комунікації із закордонними колегами [7, с. 317].

Як стверджує С. Іваницький, вітчизняними науковцями класифікації світових систем адвокатур, переважно, в своїй основі мають вид правової сім'ї (романо-германська система адвокатури, системи адвокатури загального права, адвокатура Далекого Сходу, адвокатура Південно-Східної Азії). Не заперечуючи можливості використання окресленого критерію, вчений зазначає, що останній не завжди дозволяє прослідити дію загальносистемних закономірностей, адже в межах однієї правової сім'ї функціонують істотно різні системи адвокатур. Констатуючи умовність будьякої класифікації, на думку цитованого автора, остання може будуватися на підставі широкого спектру класифікаційних критеріїв [7, с. 317].

Класифікація моделей адвокатури та адвокатської діяльності проводиться за різними критеріями. Так, залежно від значення інституту адвокатури у політичній та соціальній системі держави виділяють ізоляційну, етатистську, комерційну та соціальну моделі адвокатської діяльності. Варто зауважити, що ця класифікація охоплює моделі адвокатури в історичному розрізі.

Наприклад, ізоляційна модель була властива таким країнам, як Франція у період 16-го століття, дореволюційній Росії, Китаю на початку 20-го століття.

Ізоляційна модель обмежує чи забороняє адвокатську діяльність на державному рівні, а публічне значення адвокатури навмисне занижується, що призводить до послаблення ролі інституту адвокатури у суспільному житті та зниження рівня захисту прав людини та громадянина. Ця модель була досить актуальною для епохи Середньовіччя, де на тлі роздробленості держав, несформованої правової бази та суперництва держави і церкви, судовий процес мав інквізиційний і таємний характер, а участь захисника у ньому обмежувалася [14, с. 111].

Етатична модель визначає, що адвокатура є частиною державного апарату, яка служить тій же меті, що і обвинувачення, оскільки обидві сторони покликані встановлювати істину у справі і здійснювати пропагандистсько-виховний вплив на населення. Спроба реалізувати цю концепцію відбувалася за радянської влади [11, с. 38].

Згідно з комерційною моделлю адвокатської діяльності, головною метою адвокатів є отримання фінансової вигоди при наданні юридичних послуг. При цьому комерційна адвокатська діяльність законодавчо врегульована державою та відносно незалежна, а становище адвокатів у комерційному середовищі є привілейованим та стабільним, хоча їхні моральні принципи відповідають поставленим цілям (Римська Імперія, США, Нідерланди, Великобританія, Сінгапур, Китай) [14, с. 117].

Процес комерціалізації адвокатури особливо стрімко розвинувся у 80-ті роки минулого століття в американській бізнес-адвокатурі, стала відмітною особливістю більшості американських адвокатських фірм та індивідуально практикуючих адвокатів [10, с. 11].

Процес комерціалізації адвокатури за типом створення американської бізнес-адвокатури успішно функціонують у багатьох сучасних державах, таких як Нідерланди, Велика Британія, Сінгапур та деяких інших.

Соціальна модель – розглядає адвокатуру як специфічний суспільний інститут, який покликаний забезпечувати професійну підтримку громадянина при спілкуванні з державою та іншими громадянами, особливо при зверненні до правосуддя [11, с. 38–39].

Соціальна модель адвокатської діяльності характерна тим, що інститут адвокатури є особливим елементом інституційної бази громадянського суспільства, а також визначає соціальне і практичне значення усієї правозахисної системи держави, якою, за визначенням М. Аракеляна, є «сукупність державних, недержавних інститутів, сформованих у результаті взаємодії держави і громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на захист прав і свобод людини і громадянина» [1, с. 21–27].

За критерієм кількості професійних адвокатських організацій розрізняють модель єдиної професійної організації та модель кількох професійних організацій.

Найбільш поширена та популярна модель єдиної професійної організації. У невеликих країнах функціонує одна національна організація адвокатів, у великих країнах у структуру асоціацій адвокатів входять місцеві (регіональні) асоціації. Організації національного та регіонального рівня не є конкурентами, оскільки вони виконують різні функції, проте разом становлять об'єднану структуру. До країн з моделлю єдиної професійної організації належать: Японія, Канада, Китай, Кіпр, Туреччина, Швеція, В'єтнам та інші.

Наприклад, такою організацією є Спілка адвокатів Норвегії. За словами Нердрум Гуннара, адвоката при Верховному суді Норвегії, члена Міжнародного арбітражного суду, арбітра МКАС при ТПП України [20], професія адвоката має у Норвегії багатовікову історію, але Спілка адвокатів Норвегії з'явилася лише у 1908 році. Членство в Спілці завжди було і досі залишається добровільним, проте близько 90% усіх адвокатів є членами. Спілка є офіційним органом – представником адвокатів Норвегії. Вона представляє адвокатів як у відносинах із владою та громадськістю країни, так і у зовнішніх відносинах з організаціями адвокатів інших країн. Вся країна поділена на 19 округів, кожен із яких має своє правління. Спілка адвокатів заснувала для своїх членів низку дисциплінарних комісій. Велика дисциплінарна комісія, що складається із 8 відділів, знаходиться в Осло. Крім того, існує 6 регіональних комісій, кожна з яких налічує 5–9 членів. Дисциплінарні комісії складаються лише з адвокатів. Скарга на члена Спілки адвокатів може бути подана лише до дисциплінарної комісії. Рішення комісії можуть бути оскар-

жені Дисциплінарним комітетом, заснованим на підставі закону і складається з п'яти членів, призначених Королем: один суддя як керівник комітету, два адвокати та два інші члени. Щодо скарг на адвокатів, які не є членами Спільки адвокатів, Дисциплінарний комітет є першою та останньою інстанцією [20].

Модель кількох професійних організацій передбачає наявність двох та більше професійних організацій адвокатів, що функціонують на території окремої держави (полісистемна модель). Це різноманіття може скластися з кількох причин:

1. Поділ країни за територіальним або мовним принципом, наприклад, у Бельгії існують окремі асоціації адвокатів (Ордена) для адвокатів, які розмовляють фламандською, французькою або німецькою мовами. Це зумовлено тим, що в Бельгії офіційними мовами визнано фламандську, французьку та німецьку [16, с. 117–119]. Так, у Бельгії існує окрема професійна організація для однієї німецькомовної та тринадцяти франкомовних громад, які об'єднані в Асоціацію франкомовних та німецькомовних адвокатів. (*Ordre des barreaux francophones et germanophone / Kammer der deutschsprachigen und deutschsprachigen Rechtsanwaltschaften (OBFG)*) [19]. Крім того, для адвокатів чотирнадцяти фламандських громад (офіційна мова – голландська) функціонує Фламандська асоціація юристів (*Orde van Vlaamse Balies (OVV)*) [19]. Таким чином, у Бельгії існують 28 місцевих колегій адвокатів (країна поділяється на 27 окружних судів, Брюссель має і голландську, і французьку колегію адвокатів). Усі адвокати мають бути членами відповідної місцевої колегії адвокатів судового округу, де вони виконують свої обов'язки, але вони не можуть належати більше ніж до однієї колегії.

2. Наявність двох або більше юридичних професій у країні у сфері надання правової допомоги, наприклад, у Польщі є адвокати (Вища Рада адвокатів у Польщі) та правові радники (Асоціація правників Польщі) [22, с. 67–70]. Основною різницею є обсяг правової допомоги, що надається адвокатами і правовими радниками. Адвокат може надавати всі види правової допомоги, а правовий радник не може виступати як захисник у кримінальній справі. Крім того, адвокат, який здійснює адвокатську діяльність, підлягає обов'язковому страхуванню від цивільної відповідальності за шкоду, спричинену його діяльністю. Органами адвокатури є: Національний З'їзд адвокатів, Вища рада адвокатів, Вищий Дисциплінарний Суд, Дисциплінарний Уповноважений Адвокатури, Вища ревізійна комісія. Членами органів адвокатури можуть бути тільки адвокати [13, с. 272–274]. До сфери діяльності Вищої ради адвокатів належать: представництво адвокатури; скасування незаконних рішень зборів палати; нагляд за діяльністю президії Вищої ради адвокатів; нагляд за діяльністю окружних рад адвокатів та інші організаційні та фінансові повноваження.

3. Іноді територіальний принцип та наявність двох професій визначають існування кількох асоціацій адвокатів. Наприклад, у Сполученому Королівстві існують шість асоціацій: три відповідають трьом територіям (Англія та Уельс, Шотландія, Північна Ірландія) та двом професіям (баристери та соліситори), що існують у межах цих територій. В Англії історично склався поділ адвокатів на «баристерів» та «соліситорів». Соліситори – це категорія адвокатів, які спеціалізувалися на самостійному веденні справ і підготовці для баристерів (адвокатів більш високого рангу) матеріалів для певних справ. Вони можуть виступати в ролі консультантів з юридичних питань, виступати від імені своїх клієнтів у кримінальних процесах. Корпорація соліситорів об'єднується у Юридичне товариство (*Law Society*) – добровільне об'єднання соліситорів. У провінціях утворено відділення Юридичного товариства. Баристери виголошують промову в англій-

ських судах і виступають в якості захисників у більшості серйозних справ [3, с. 636]. З ухваленням у 2007 р. Закону про юридичні послуги, різниця між баристерами та соліситорами розмилася. Соліситори отримали право представляти клієнтів у всіх судах, оскільки вони увійшли до переліку осіб, які мають право виступати в суді (*right of audience*), баристери, у свою чергу, отримали право приймати інструкції від клієнтів без посередництва соліситорів [18, с. 50–56]. Найзначніший аспект структурних перетворень пов'язаний зі створенням регулюючого органу – Ради з юридичних послуг, на яку покладено управління всіма юридичними особами, які регулюють діяльність англійських юристів, включаючи адвокатів. Рада з юридичних послуг створила Орган регулювання адвокатів (SRA) як основний регулятор для адвокатів в Англії та Уельсі, Раду з питань адвокатури та Юридичну службу Омбудсмана [6, с. 608].

4. Поділ функцій регулювання та представництва між різними професійними організаціями адвокатів, як, наприклад, у Німеччині (адвокати, які допущені до роботи при Верховному суді (*Oberlandesgericht*), утворюють особливу Федеральну палату адвокатів) [21, с. 36]. Німецькі адвокати зуміли створити досить просту і зрозумілу систему об'єднання адвокатів, що сполучає в собі елементи обов'язкового і добровільного членства. Головним достоїнством такого рішення, на думку багатьох вчених, можна назвати чітке розмежування цілей, завдань і повноважень двох паралельно діючих професійних об'єднань адвокатів, а саме: Федеральної колегії (палати) адвокатів (з обов'язковим членством і наявністю функцій дисциплінарного нагляду), в яку входять регіональні колегії адвокатів; Німецької асоціації адвокатів (це добровільна організація, в яку входять переважна більшість адвокатів Німеччини). При такій системі дві організації не конкурують, а доповнюють одна одну [5, с. 42].

5. Наявність великої кількості добровільних професійних організацій, членами яких можуть лише адвокати. Наприклад, у США завдяки федеративному устрою поряд з Американською асоціацією (*American Bar Association, ABA*), яка є найбільшою добровільною професійною організацією та представником адвокатури, функціонують близько 30 інших спеціалізованих професійних американських організацій юристів, афілійованих з Американською асоціацією [2]. У всіх без винятку штатах адвокати об'єднуються в свої професійні союзи. Однак, відмінності в значимості цих союзів в окремих штатах досить вагомі. Правовою основою діяльності таких професійних асоціацій є або спеціальні закони штату (як варіант – спеціальні постанови Верховного Суду відповідного штату), або їх устами (в американській термінології «конституції» або «статуси»). Правові відмінності цих двох варіантів досить суттєві. Перша група штатів, яка називається штатами з «інтегрованою системою» (або «інтегрованою юридичною професією»), розташована на заході і півдні країни (з деякими винятками). В цих штатах встановлено обов'язкове членство в асоціації для всіх осіб, які допущені до адвокатської практики. Друга група штатів, значно менша за кількістю від першої, «дозволяє» практикуючим в них (штатах) юристам самостійно вирішувати всі свої питання. Але головне, що в цих штатах, а також в великих містах і кантонах (графствах), асоціації адвокатів мають статус добровільних об'єднань. Слід зробити висновок, що в цих штатах для реалізації своєї професійної діяльності не обов'язково потрібно бути членом відповідної професійної асоціації [2].

В основу класифікаційного розподілу існуючих моделей світових систем адвокатур можуть бути покладені й інші критерії. Так, С. Іваницький пропонує: залежно від ступеня обов'язковості членства в органах адвокатського самоврядування можна виділити системи адвокатури з добровільним або обов'язковим членством в органах

адвокатського самоврядування; залежно від складу адвокатури, тобто осіб, яким законодавством дозволено входити до організаційних форм адвокатської діяльності або самоврядування, системи адвокатур можуть бути класифіковані на гомогенні й гетерогенні; залежно від кількості юрисдикцій, що здійснюють спеціалізоване регулювання діяльності певних груп адвокатів у межах однієї держави, слід виділити моноюрисдикційні й мультиюрисдикційні системи адвокатур; залежно від обсягу повноважень загальнодержавного органу адвокатського самоврядування слід розмежовувати централізовані й децентралізовані адвокатури [7, с. 332].

Висновки. Отже, адвокатура західних країн, маючи глибоке історичне коріння, у своєму еволюційному розвитку під впливом різного роду чинників, суспільно-політичних та історичних обставин пройшла певні етапи історичного становлення, які суттєво відбилися на формі її організації і функціонування та визначили специфіку цього інституту. Тому і сучасний період розвитку адвокатури різних

країн характеризується різноманітністю моделей і проявів окремих інститутів. Сформулювати цілісне уявлення про сутність і юридичну природу адвокатури в країнах Заходу, здійснити розгорнуту класифікацію існуючих моделей світових систем адвокатур, форм адвокатського самоврядування та організаційно-правових форм здійснення адвокатської діяльності у межах однієї статті неможливо.

У методологічному плані необхідні подальші дослідження інституту адвокатури окремих країн, проведення наукових розвідок у галузі компаративної адвокатології, насамперед, щодо форм та методів ведення адвокатської практики, виявлення специфічних особливостей організації діяльності адвокатури.

Дослідження зарубіжного досвіду в сучасних умовах зближення правових сімей та рівняння на найкращі традиції зарубіжної адвокатури є важливою умовою вдосконалення функціонування інституту адвокатури у межах судово-правової реформи, яка провадиться в Україні [17, с. 298].

ЛІТЕРАТУРА

1. Аракелян М.Р. Інститут адвокатури у правозахисній діяльності сучасної Української держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 21-27.
2. Бізнес-адвокатура в Україні та світі. URL: Бізнес-адвокатура в Україні та світі. URL: kopirait.com.ua
3. Богачук Е.Р. Зарубіжний досвід організації та діяльності адвокатури. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матер. X Між-нар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6 листопада 2020 р.) / редкол.: Н. М. Бакаянова (голова) та ін. Одеса, 2020. 720 с.
4. Бочуляк Н.І. *Адвокатське самоврядування в контексті сучасних світоглядних орієнтирів*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.12. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницький, 2020. 23 с.
5. Вільчик Т. Б. Системи органів адвокатського самоврядування в країнах Європейського Союзу: Італія, Німеччина, Франція. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 2 (5). С. 38-45.
6. Вільчик Т.Б. Регулювання адвокатської професії: світові тенденції. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матер. X Між-нар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6 листопада 2020 р.) / редкол.: Н. М. Бакаянова (голова) та ін. Одеса, 2020. 720 с.
7. Іваницький С.О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система: дис....д-ра юрид.наук. 12.00.10. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 556 с.
8. Коваль О.М. Деякі проблеми та перспективи реформування інституту адвокатури в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 647-651.
9. Личенко І. Загальні засади організації та функціонування адвокатури зарубіжних країн. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "Юридичні науки". 2020. № 1. Т. 7. С. 153-159.
10. Мюллерат Р. Професіоналізм адвокатів та комерціалізація. *Адвокат*. 1999. № 9. С. 11.
11. Обловацька Н. О. *Адвокатура України – інститут громадянського суспільства*. *Адвокат*. 2011. № 10. С. 37-40.
12. Олійник А. Ю. Реформа адвокатури України: адміністративно-правове забезпечення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 146-152.
13. Оніщик Ю. Правові засади діяльності адвокатури: досвід Польщі та перспективи для України. *Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects* : scientific monograph / science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. P. 267-278.
14. Переверза І.М. Загальнотеоретичні підходи до моделювання адвокатської діяльності: дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2016. 151 с.
15. Переверза І.М. Загальнотеоретичні підходи до моделювання адвокатської діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2016. 21 с.
16. Святоцький О.Д., Медведчук В.В. *Адвокатура історія і сучасність*. Київ: Ін Юре. 1997. 320 с.
17. Фоміна О.І. Взаємовідносини між адвокатом та клієнтом: зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 296-299.
18. Шандула О.О. *Адвокатська монополія: національні тенденції та зарубіжний досвід*. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 50-56.
19. Belgium – Judicial Code. Mode of access. URL: http://www.ccbbe.eu/fileadmin/user_upload/NTCdocument/en_belgiquepdf1_11903_62409.pdf
20. Gunnar Nerdrum: Kostbart, men rikt dobbeltliv: Gunnar Nerdrum, advokat ved Norges Høyesterett, voldgiftsdommer ved voldgiftsinstituttet ved Stockholms handelskammer, voldgiftsdommer ved internasjonale voldgiftsdomstoler i Oslo, Helsinki. Gunnar Nerdrum: Kostbart, men rikt dobbeltliv. URL: advokatbladet.no
21. Köln, Bundesrechtsanwaltsordnung vom 1 August 1959, BGBl. I., 565, 36.
22. Zaborski M. Zarys ustroju i dziejów adwokatury polskiej. Palestra. 2003. № 11-12. S. 56-70.

ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ПРОКУРОРОМ ТА СЛІДЧИМ ДБР

THE ETHICAL ASPECT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PROSECUTOR AND THE SBI INVESTIGATOR

Чорний М.М., аспірант кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено етичний аспект взаємовідносин між прокурором та слідчим ДБР. Встановлено, що етичний аспект взаємовідносин між прокурором та слідчим ДБР не знайшов належного наукового опрацювання. Висловлено точку зору, що проблематика щодо етичної поведінки працівників ДБР взагалі не знайшла опрацювання в науковій літературі, що, на нашу думку, обумовлюється тим, що Правила професійної етики працівників ДБР є у певному сенсі новим правовим документом, який не встиг отримати комплексного аналізу з боку науковців та практиків.

Звертається увага на можливість виникнення конфліктних ситуацій між представниками цих професій, адже на прокуратуру покладатися функція організації та процесуального керівництва досудовим розслідуванням та, як наслідок, прокурор має повноваження з узгодження та спрямування роботи слідчого. У той самий час, слідчий, у тому числі слідчий ДБР, здійснюючи свої повноваження є самостійним у своїй процесуальній діяльності. Підкреслено, що хоча прокурор має законні повноваження на втручання в його діяльність, до такого втручання може бути неоднозначне ставлення, що суттєво негативно вплине на ефективність розслідування кримінального правопорушення. Задля уникнення такої ситуації прокурор та слідчий ДБР повинні не лише діяти в рамках закону, але й дотримуватись етичних норм поведінки. Удосконалено поняття «прокурорська етика» – це сукупність моральних цінностей та вимог, які визначають поведінку прокурора у його службовій та позаслужбовій діяльності та особливості його взаємодії з іншими особами. Запропоновано доповнення Правил професійної етики працівників ДБР шляхом включення до них п. 2.14, що має бути викладено у такій редакції: «У відносинах з представниками інших правоохоронних органів та органів з правоохоронними функціями працівник ДБР повинен поводитися стримано, коректно та бути тактовними, зберігаючи наполегливість та незалежність у своїй діяльності».

Ключові слова: прокурор, прокуратура, професійна етика прокурора, слідчий, Державне бюро розслідувань, етика.

The article examines the ethical aspect of the relationship between the prosecutor and the SBI investigator. It has been established that the ethical aspect of the relationship between the prosecutor and the SBI investigator has not been adequately studied scientifically. The point of view is expressed that the issue of the ethical behavior of DBR employees has not been studied in the scientific literature at all, which, in our opinion, is due to the fact that the Rules of Professional Ethics of DBR employees are, in a certain sense, a new legal document that has not had time to receive a comprehensive analysis by scientists and practitioners.

Attention is drawn to the possibility of conflict situations between representatives of these professions, because the prosecutor's office is entrusted with the function of organization and procedural management of pre-trial investigations and, as a result, the prosecutor has the authority to coordinate and direct the work of the investigator. At the same time, the investigator, including the investigator of the SBI, exercising his powers, is independent in his procedural activities. It is emphasized that although the prosecutor has legal powers to interfere in his activities, such interference may have an ambiguous attitude, which will have a significant negative impact on the effectiveness of the investigation of a criminal offense. In order to avoid such a situation, both the prosecutor and the SBI investigator must not only act within the law, but also adhere to ethical norms of behavior. The concept of "prosecutor ethics" has been improved – it is a set of moral values and requirements that determine the behavior of the prosecutor in his official and non-official activities and the peculiarities of his interaction with other persons. It is proposed to add to the Rules of Professional Ethics of DBR employees by including clause 2.14, which should be worded as follows: "In relations with representatives of other law enforcement agencies and bodies with law enforcement functions, an employee of the DBR must behave discreetly, correctly and be tactful, maintaining persistence and independence in their activities".

Key words: prosecutor, prosecutor's office, professional ethics of the prosecutor, investigator, State Bureau of Investigation, ethics.

Актуальність теми. До представників правничої професії висуваються суворі вимоги щодо знання законодавства України, орієнтування в його колізіях та недоліках, необхідних напрямках реформування. У той самий час значна увага як під час вирішення питання щодо призначення (обрання) особи на посаду, так і під час виконання нею професійних обов'язків, приділяється дотриманню особою норм професійної етики у службовій та позаслужбовій діяльності.

Складність дослідження етичних аспектів діяльності правників обумовлюється багатьма факторами та, перш за все, оцінним характером тих категорій, що виступають мірилом етичної або неетичної поведінки. Серед таких категорій, до прикладу, «добро» та «зло», «обов'язок» та «совість», «честь» та «гідність», «справедливість» та «відповідальність», «моральний вибір» і «моральний конфлікт» [1]. В рамках нашого дослідження було прийнято рішення приділити увагу етичному аспекту взаємовідносин між прокурором та слідчим Державного бюро розслідувань (надалі – ДБР). Вказана проблематика була обрана через можливість виникнення конфліктних ситуацій між представниками цих професій, адже на прокуратуру покладатися функція організації та процесуального керівництва досудовим розслідуванням та, як наслідок, прокурор має повноваження з узгодження та спрямування

роботи слідчого. У той самий час, слідчий, у тому числі слідчий ДБР, здійснюючи свої повноваження є самостійним у своїй процесуальній діяльності. Отже, хоча прокурор має законні повноваження на втручання в його діяльність, до такого втручання може бути неоднозначне ставлення, що суттєво негативно вплине на ефективність розслідування кримінального правопорушення. Задля уникнення такої ситуації як прокурор, так і слідчий ДБР повинні не лише діяти в рамках закону, але й дотримуватись етичних норм поведінки.

Стан наукового дослідження. За результатами дослідження наукової літератури можна дійти висновку, що етичний аспект взаємовідносин між прокурором та слідчим ДБР не знайшов належного наукового опрацювання. Крім того, на недостатньому науковому рівні висвітлено й етичні правила поведінки кожного з представників цих правничих професій. Так, одним з найбільш ґрунтовних досліджень етичних вимог до прокурорської поведінки є дисертаційне дослідження І. Билиці «Професійна етика прокурора» 2014 р. [2]. Інші дослідження у цьому напрямку переважно мають несистематизований або поодинокий характер (роботи В. Долежана [3], В. Кравчука [4]). У той самий час питання щодо етичної поведінки працівників ДБР взагалі не знайшло опрацювання в науковій літературі, що, на нашу думку, обумовлюється тим, що

Правила професійної етики працівників ДБР є у певному сенсі новим правовим документом, який не встиг отримати комплексного аналізу з боку науковців та практиків.

Результати дослідження. Зважаючи на вищевикладене, вважаємо за потрібне розпочати наше дослідження з висвітлення змісту професійної етики працівників прокуратури та працівників ДБР.

Ключовим документом, що містить етичні вимоги до поведінки прокурорів є Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів від 27.04.2017 р., який має на меті «забезпечення компетентного та ефективного здійснення прокурорами своїх професійних обов'язків на підставі додержання принципів верховенства права, законності, справедливості, неупередженості, визначення морально-етичних стандартів внутрішньої та зовнішньої комунікації; підвищення авторитету органів прокуратури та сприяння зміцненню довіри громадян до них; створення умов для розвитку у прокурорів почуття справедливості, відповідальності, відданості справі, додержання загальнолюдських моральних цінностей, запобігання проявам корупції; формування принципів морально-правової позиції у взаєминах з громадянами, колегами, керівниками та підлеглими» [5].

На думку І. Билиці, професійну етику прокурорів можна розглядати у двох аспектах – широкому та вузькому. Відповідно до першого, це – «специфічна галузь професійної етики, що стосується моральної свідомості прокурорських працівників та регламентує взаємовідносини прокурора під час здійснення останнім своїх професійних обов'язків». Відповідно до другого – «сукупність професійно-етичних принципів, на яких базується прокурорська діяльність, правил, що визначають допустимо можливу поведінку прокурорських працівників як у службовій, так і позаслужбовій обстановці, професійно-етичних знань та характеристик особистості прокурора» [6].

У цілому погоджуємося з вищевикладеними визначеннями, проте вважаємо за можливе запропонувати певні термінологічні зміни до визначення цього поняття. Так, І. Билиця використовує поняття «професійна етика прокурорів». Такий підхід використовується також іншими вченими, до прикладу, О. Овсянніковою [7], та узгоджується з термінологією, що міститься в назві зводу принципів прокурорської етики – Кодекс *професійної етики* та поведінки *прокурорів*. Звернемо увагу, що стосовно етики адвоката або судді використовуються поняття «адвокатська етика» та «суддівська етика». Таким чином, прикметник у цих словосполученнях вказує на професію особи. Наведений підхід видається доволі логічним. Щодо словосполучення «професійна етика прокурора», то звернемо увагу на наступне. Прикметник «професійний» походить від слова «професія», що означає «рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок і є для кого-небудь джерелом існування» [8]. Видається, що конструкція «професійна етика прокурора» є дещо переважаною. Так, професія прокурора має код 2421.2 у Класифікаторі професій ДК 003:2010 [9], а відповідно до закону, прокурор є особою, яка обіймає посаду, передбачену статтею 15 Закону України «Про прокуратуру» та діє у межах своїх повноважень. Таким чином, видається, що використання слова «професійна» у словосполученні «професійна етика прокурора» є зайвим. Оминаючи подальше поглиблене дослідження прокурорської етики вважаємо за можливе запропонувати власне визначення цього поняття: «прокурорська етика» – це сукупність моральних цінностей та вимог, які визначають поведінку прокурора у його службовій та позаслужбовій діяльності та особливості його взаємодії з іншими особами.

Щодо етичних вимог до поведінки працівників ДБР, то звернемо увагу, що Правила професійної етики працівників Державного бюро розслідувань «встановлюють основні принципи, моральні норми, загальні вимоги до етичної поведінки працівників ДБР та його територіальних управлінь – осіб рядового та начальницького складу, державних службовців та працівників, що працюють за трудовими дого-

ворами у ДБР, якими вони зобов'язані керуватися під час виконання своїх посадових (службових) обов'язків» [10].

Завершуючи загальний огляд професійної етики вищевикладених працівників, вважаємо за можливе перейти до етичних засад їх взаємодії.

Зауважимо, що Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів містить ст. 25, яка закріплює, що: «У взаємовідносинах із співробітниками правоохоронних органів прокурор зобов'язаний бути компетентним, виважено та тактовно виявляти вимогливість і принциповість, що базуються на вимогах закону» [5]. Цікавою також в аспекті взаємовідносин прокурора з іншими суб'єктами є ст. 9 вищезазначеного Кодексу, яка закріплює, що «прокурор має бути переконаний, що всі проведені слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії та зібрані докази дають достатні підстави для звинувачення особи у вчиненні кримінального правопорушення» [5].

Нагадаємо, що певні вимоги етичного характеру містяться також в Законі України «Про прокуратуру». Так, прокурор зобов'язаний: «виявляти повагу до осіб під час здійснення своїх повноважень; додержуватися правил прокурорської етики, зокрема не допускати поведінки, яка дискредитує його як представника прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури». Крім того, однією з засад діяльності прокуратури є неухильне дотримання вимог професійної етики та поведінки [11].

Щодо Правил професійної етики працівників Державного бюро розслідувань, то на відміну від Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, вони не містять певної статті, присвяченої взаємовідносинам з іншими правоохоронними органами. У той саме час, можна звернути увагу на положення п. 2.9 «Принцип незалежності» відповідно до якого: «Під час виконання посадових (службових) обов'язків у межах своїх повноважень працівник ДБР є незалежним від будь-якого впливу, тиску чи втручання у його професійну діяльність, окрім випадків, передбачених законодавством».

У свою чергу, відповідно до ст. 22 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»: «З метою забезпечення взаємодії Державного бюро розслідувань з *органами прокуратури*, внутрішніх справ, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Бюро економічної безпеки України, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму (далі – спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу), у штатних розписах центральних апаратів зазначених органів передбачаються посади осіб, до функціональних обов'язків яких належить здійснення взаємодії з Державним бюро розслідувань».

Вкрай позитивно, що окрема стаття вищезазначеного закону присвячена прокурорському нагляду: «Нагляд за додержанням Державним бюро розслідувань законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності і досудового розслідування здійснює Генеральний прокурор безпосередньо та через уповноважених ним прокурорів» (ст. 29) [12]. У той саме час, жодних особливостей взаємовідносин між прокурором та працівниками ДБР не закріплено.

Висновки. Попре той факт, що ідею створення Державного бюро розслідувань було закладено ще у Перехідних положеннях Конституції України, безпосередню роботу цей орган розпочав у 2018 р. Видається логічним, що правове регулювання його діяльності може досі потребувати удосконалення. Наразі ж можна констатувати, що Правила професійної етики працівників ДБР повинні бути доповнені положеннями щодо взаємовідносин з іншими представниками правоохоронних органів або органів з правоохоронними функціями. Таким чином пропонуємо додати п. 2.14 та викласти його в такій редакції:

«У відносинах з представниками інших правоохоронних органів та органів з правоохоронними функціями працівник ДБР повинен поводитися стримано, коректно та бути тактовним, зберігаючи наполегливість та незалежність у своїй діяльності».

ЛІТЕРАТУРА

1. Практикум з курсу «Етика» для студентів першого курсу усіх спеціальностей. / А.П. Алексеєнко, К.І. Карпенко, Л.О. Гончаренко, О.А. Марущенко, О.С. Руденко, Ю.С. Сіда, В.В. Дейнека, Л.І. Насонова. Харків: ХНМУ, 2010. 103 с. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/4466/1/Етика.pdf>
2. Билиця І. О. Професійна етика прокурора: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 249 с.
3. Долежан В. В. Кодекс прокурорської етики: яким йому бути? *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 12. С. 63-68.
4. Кравчук В. Правила професійної етики у діяльності прокурорів. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 23-29.
5. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів від 27.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text>
6. Билиця І. О. Професійна етика прокурора як різновид юридичної етики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 17-20.
7. Овсяннікова О. О. Професійна етики прокурора: міжнародні стандарти та національне врегулювання. IV Харківський кримінальний процесуальний поліглот. 2023. № 4. С. 116-119.
8. Словник української мови. URL: <https://sum.in.ua/s/profesija>
9. Класифікатор професій ДК 003:2010. URL: <https://dovidnyk.in.ua/directories/profesii/id/2421.2>
10. Правила професійної етики працівників Державного бюро розслідувань: Наказ Державного бюро розслідувань від 16.01.2021 р. № 30. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/kodeks-etiki/doc015.PDF>
11. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
12. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.9:347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/93>

ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІМУНІТЕТУ ВЛАСНОСТІ ДЕРЖАВИ

THE EVOLUTION OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF STATE IMMUNITY

Кас'яновський І.О., аспірант

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

В статті розглядаються етапи формування міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави. Початковий етап розвитку цього інституту охоплює XVII ст., коли суверенні держави спиралися на домінуючу на той час концепцію абсолютного імунітету, що, зокрема, проявлялося у повній недоторканності їхньої власності. Еволюція міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави пройшла через кілька ключових етапів, що відображають розвиток міжнародних відносин та зміну підходів до суверенітету держави.

З часом, зростання взаємозалежності держав, глобалізація та розвиток міжнародного права призвели до поступового обмеження імунітету держав. Історичний аналіз показує, що кожен етап еволюції спирався на конкретні історичні, політичні та правові обставини, відображаючи потреби та вимоги міжнародної спільноти та правові стандарти у відповідний період. Дослідження демонструє еволюцію міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави та визначення способів адаптації цього регулювання до сучасних викликів міжнародних відносин. Результати дослідження вказують на те, що еволюція міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави є складним, динамічним та багатограним процесом. Сучасна практика передбачає, що держава може втратити імунітет у комерційних справах, діючи як учасник приватноправових відносин. Це сприяє більшій прозорості та справедливості в міжнародних правовідносинах.

На наш погляд, на актуалізацію питання імунітету власності держави особливо суттєво вплинули зміни у міжнародній політичній, економічній та соціальній ситуації після Другої світової війни.

В свою чергу, сучасні підходи відображають тенденцію до збалансування захисту суверенітету держав із захистом прав інших суб'єктів міжнародного права й це вказує на необхідність постійного адаптування міжнародного права до нових викликів та обставин, що виникають у світі. Впровадження обмеженого імунітету стало ключовим моментом у розвитку регулятивної бази, дозволяючи державам брати участь у комерційних відносинах без втрати суверенітету та забезпечуючи їхню відповідальність за порушення міжнародних зобов'язань. Ці зміни свідчать про суттєву трансформацію міжнародного правопорядку, що перейшов до більш відкритих і динамічних правових рамок для імунітету державної власності.

Ключові слова: імунітети держави, імунітет власності держави, міжнародне право, міжнародні відносини.

The article examines the stages of formation of the international legal regulation of immunity of state property. The initial stage of the development of this institution covers the 17th century, when sovereign states relied on the then dominant concept of absolute immunity, which, in particular, was manifested in the complete inviolability of their property. The evolution of international legal regulation of state property immunity has gone through several key stages, reflecting the development of international relations and changing approaches to state sovereignty.

Over time, the increasing interdependence of states, globalization and the development of international law have led to a gradual limitation of state immunity. Historical analysis shows that each stage of evolution was based on specific historical, political and legal circumstances, reflecting the needs and demands of the international community and legal standards in the relevant period. The study demonstrates the evolution of the international legal regulation of the immunity of state property and the determination of ways of adapting this regulation to the modern challenges of international relations. The results of the study indicate that the evolution of the international legal regulation of the immunity of state property is a complex, dynamic and multifaceted process. Contemporary practice indicates that a state may lose its immunity in commercial matters when acting as a participant in private law relationships. This contributes to greater transparency and fairness in international legal relations.

In our opinion, changes in the international political, economic and social situation after the Second World War had a particularly significant impact on the actualization of the issue of immunity of state property.

In turn, modern approaches reflect the tendency to balance the protection of state sovereignty with the protection of the rights of other subjects of international law, and this indicates the need for constant adaptation of international law to new challenges and circumstances arising in the world. The introduction of limited immunity has been a pivotal moment in the development of the regulatory framework, allowing states to engage in commercial relations without sacrificing sovereignty while ensuring their accountability for violations of international obligations. These changes reflect a significant transformation in the international legal order, moving towards more open and dynamic legal frameworks for state property immunity.

Key words: state immunity, state property immunity, international law, international relations.

Постановка проблеми. Імунітет власності держави – це принцип міжнародного права, який забезпечує захист державної власності від юрисдикції іноземних судів та виконавчих органів [1, с. 76]. Цей принцип є важливим для збереження суверенітету кожної держави та підтримки міжнародних відносин на основі взаємної поваги та незалежності.

Початково, імунітет власності держави майже не регулювався міжнародним правом, що відображало доктрину абсолютного суверенітету монархій до XVII століття.

Згодом, з появою перших міжнародних угод та конвенцій у XX столітті, виникла потреба у визначенні статусу імунітету державної власності у міжнародному праві [2, с. 53].

Однак, неоднозначне тлумачення цієї концепції і відсутність єдиного підходу стали джерелом прогалин та суперечностей. З появою нових міжнародних організацій після Другої світової війни, таких як Організація Об'єднаних Націй, проблема імунітету власності держави стала актуальнішою через зростання міжнародного обсягу взаємодії та конфліктів. З появою перших міжнародних угод та конвенцій у XX столітті виникла проблема неоднозначного тлумачення імунітету державної власності, що призвело до прогалин і суперечностей у міжнародному праві.

На сучасному етапі, з розвитком міжнародного права, виникає потреба у уніфікації та стандартизації підходів до імунітету власності держави. Саме тому суть цього дослід-

дження полягає в аналізі еволюції доктринальних поглядів та міжнародно-правових норм щодо імунітету власності держави та необхідності уніфікації підходів для забезпечення правової визначеності у міждержавних відносинах.

Метою дослідження є аналіз еволюції міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави та визначення способів адаптації цього регулювання до викликів міжнародних відносин, що існували в різні історичні періоди.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави класиками міжнародного права (Ж. Бодена, Т. Гоббс, Г. Гроцій) мають велике значення для розуміння еволюції цього інституту права. Вони заклали важливі теоретичні основи та концептуальні рамки для його подальшого розвитку. Праці таких учених, як Д. Бентама, Ж. Бодена, Я. Броунлі, Л. Буржуа, Т. Гоббса, Г. Гроція, З. Клоптона, А. Коланджело, І. Сінклера, Дж. Фінке, К. Шмітта, є важливими джерелами для розуміння не лише історичного контексту формування міжнародного права, але й ключових принципів, що лежать в його основі, в тому числі принципу суверенної рівності держав, в основі якого лежать імунітети держави.

Аналіз публікацій та досліджень в галузі міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави свідчить про значний інтерес до цієї теми серед сучасних науковців та експертів. Зокрема, Н. Джайлз, Ю. Жорнокуй, М. Калдунський, А. Кассезе, Л. Макгоуен, О. Мартинюк, А. Орахелашвілі, Т. Степаненко, Д. Фіннемор тощо розглядають історичні аспекти розвитку цього питання, аналізуючи його від початку формування міжнародного права до сучасності. Окрім цього, різні дослідники вивчають інші, нетрадиційні аспекти імунітету власності держави, включаючи його взаємозв'язок з правами людини, суверенітетом держав та міжнародними відносинами загалом і це дозволяє зрозуміти складність цієї проблеми та шляхи її вирішення в контексті сучасного світу. Однак, попри значний обсяг досліджень, недостатньо вивченими залишаються питання адаптації міжнародно-правових підходів до імунітету власності держави в умовах глобалізації та зміни балансу між суверенітетом і правами людини, що обґрунтовує актуальність даної статті.

Виклад основного матеріалу. Становлення міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави проходило через кілька етапів, починаючи з епохи абсолютного суверенітету монархії, що тривав до XVII століття, і закінчуючи сучасністю, для якої характерна робота над уніфікацією різних підходів до цього питання для забезпечення більшої юридичної стабільності.

На думку Я. Сінклера: «імунітет – це принцип, а не підсудність (англ. «non-justiciability»), або відсутність юрисдикції (англ. «lack of jurisdiction») у місцевих судах – це концепція» [3, с. 116]. Німецький професор Я. Фінке, наголошуючи, що практично всі держави визнають імунітет держави від іноземної юрисдикції як принцип міжнародного права, спробував знайти спільний знаменник, для забезпечення єдності правозастосування та передбачуваності в міждержавних відносинах: «імунітет іноземної держави як міжнародний звичай характеризується згодою держав щодо поняття як такого і водночас суттєвою розбіжністю в деталях і сутнісно... він є зобов'язуючим для держав, але тільки на дуже високому рівні абстракції. Єдиний спосіб примирити ці розбіжності – охарактеризувати імунітет держави не як норму законодавства, а як юридично обов'язковий принцип міжнародного права» [4, с. 853].

Еволюція міжнародно-правового регулювання імунітету державної власності демонструє перехід від загальноприйнятих принципів до більш детальних та чітких підходів. Імунітет держави від іноземної юрисдикції визнається важливим аспектом міжнародного права, який

захищає державні активи та суверенітет. Спочатку імунітет базувався на принципі абсолютного захисту держави від іноземних судів, але з часом цей підхід трансформувався в концепцію обмеженого імунітету, яка враховує участь держав у комерційних відносинах. Проте, існують суттєві розбіжності у його застосуванні, що свідчить про необхідність подальшого розвитку норм міжнародного права в цій сфері. Це підкреслює важливість розуміння імунітету не лише як правової норми, а як основного принципу, що регулює відносини між державами, та необхідність дослідження його еволюції.

Ентоні Дж. Коланджело виокремив такі основні етапи міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави:

1. До XVII століття, – власність держави майже повністю вважалася несхильною до будь-якого імунітету через доктрину абсолютного суверенітету монархії.

2. XVII–XIX століття, – у цей період виникали перші подоби на концепцію імунітету власності держави в контексті міжнародних відносин, але ще без чіткого правового визначення.

3. 1917–1920 роки, тобто після Першої світової війни, з'явилися перші спроби регулювання імунітету державної власності у міжнародному праві, зокрема у вигляді деяких міжнародних угод та конвенцій.

4. 1945–1950 роки, тобто після Другої світової війни, питання імунітету державної власності стало актуальнішим через зростання числа міжнародних спорів та виникнення нових міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй.

5. 1960–1980 роки, – у цей період були укладені ключові міжнародні угоди та конвенції, що стосувалися імунітету державної власності, зокрема в контексті міжнародного торгівельного права та захисту іноземних інвестицій.

6. Початок XXI століття, тобто в сучасний період, імунітет державної власності продовжує розвиватися через розгортання нових міжнародних інструментів, судову практику та вдосконалення міжнародно-правових стандартів права [5, с. 42–44; 6, с. 54–67].

Період розвитку концепції абсолютного суверенітету монархії та імунітету власності держави розпочався наприкінці середньовіччя і тривав до XVII століття. Він пов'язаний зі становленням держав з абсолютною монархією, що почалося з кінця XV століття, коли розпочався процес централізації влади монархів. Цей процес став більш виразним у XVI столітті, зокрема у Франції під час правління Франциска I і досяг свого апогею при Людовіку XIV у XVII столітті, коли монархія утвердилася як головна політична сила з повним суверенітетом і контролем над державним майном. Якщо характеризувати перший етап, то зв'язок між концепцією абсолютного суверенітету монархії та імунітетом власності держави був центральним питанням політичної теорії та філософії до XVII століття. У цей період науковці досліджували природу влади монарха та обґрунтовували його абсолютний контроль над державою. Одним із провідних вчених цього періоду був англійський філософ Томас Гоббс, який у своїй праці «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» стверджував, що монарх має абсолютну владу над своїми підданими та власністю держави. Його концепція відображала домінуючу доктрину абсолютного суверенітету, за якою монарх вважався єдиним сувереном і не підлягав нічому контролю [7, с. 321].

Іншим важливим аспектом цього періоду були дослідження філософів, які вивчали питання імунітету власності держави, серед яких варто виокремити Жана Бодена. Боден відстоював ідею, що власність держави має бути захищена від втручання з боку інших сил, але водночас вона повинна підпорядковуватися владі монарха [8, с. 53]. Ця концепція імунітету власності держави відображала політичну реальність того часу, коли монархи мали абсо-

лютий контроль над усіма аспектами державного управління. Разом з цим, деякі інші вчені, зокрема Гуго Гроцій, вже звертали увагу на питання природного права та обмежень влади монарха. Вони висловлювали думку, що суверенітет має бути підкорений праву та справедливості, що могло створювати обмеження для абсолютної влади монарха [9, с. 105]. Проте, ці ідеї залишалися менш популярними в порівнянні з концепцією абсолютного суверенітету, яка спиралася на повний імунітет власності держави.

У цілому, наукові дискусії цього періоду відображали складні взаємозв'язки між владою монарха, імунітетом власності держави та обмеженнями на владу з боку закону та справедливості й ці дискусії визначили ключові аспекти політичної теорії та філософії, які вплинули на подальший розвиток політичних систем та концепцій прав людини.

У XVII–XIX століттях почала виникати перша подоба на концепцію імунітету власності держави, хоча чіткого правового визначення цього поняття ще не існувало. В цей період, коли міжнародні відносини почали набувати більшої важливості, питання про права й обов'язки держав стали предметом уваги дослідників та науковців.

Одним з ключових моментів цього періоду була роль міжнародного права у регулюванні взаємовідносин між державами. Хоча сам термін «імунітет власності держави» ще не використовувався, але концепція невтручання у власність держави іншими суб'єктами визнавалася в рамках міжнародного права [10, с. 54]. Зокрема, визнання на міждержавному рівні суверенітету та територіальної цілісності держав стало важливим кроком у розвитку принципу імунітету власності держави.

Протягом XIX століття цей принцип почав набувати більш чіткого формалізованого визначення через розвиток міжнародних договорів та правил. Наприклад, на конгресах міжнародних відносин у Відні (1814–1815) та Лондоні (1830), було прийнято декларації, що стверджували принципи суверенітету держав і невтручання в їхню власність [10, с. 62]. Приміром, Заключний акт Віденського конгресу (Final Act of the Congress of Vienna, 1815) встановлював новий порядок у Європі після Наполеонівських воєн, що включав визнання суверенітету і територіальної цілісності держав. Він також закріплював принцип невтручання у внутрішні справи інших держав, що був важливим для стабільності й миру в Європі. Основні положення щодо суверенітету зазначені в Статтях 118–120 Заключного акту. Зокрема, Стаття 118: Гарантує суверенітет і територіальну цілісність країн, що бере участь у конгресі. Підтверджується важливість збереження їхнього статусу і відсутність втручання з боку інших держав [11].

У цей період багато вчених та політичних діячів почали досліджувати та висловлювати свої погляди на питання імунітету власності держави в міжнародних відносинах. Наприклад, Джеремі Бентам, британський філософ та юрист, розвинув концепцію суверенітету держави та відмову від ідеї абсолютного контролю над власністю у вигляді імунітету. Він аргументував, що: «власність держави повинна бути піддана законам міжнародного права та може підлягати визнанню та захисту за межами національних кордонів» [12, с. 41].

Період після Першої світової війни відзначався суттєвими змінами у сфері міжнародних відносин, що вплинули на регулювання імунітету державної власності. З'явилися перші спроби встановлення стандартів та правил, що регулювали відносини між державами з цього питання. Зокрема, у цей період набули ваги міжнародні угоди, спрямовані на регулювання правового статусу державної власності. Серйозну роль відіграла Паризька мирна конференція (Paris Peace Conference (1919–1920)) [13, с. 69; 14]. У підписаному під час її проведення Версальському мирному договорі, 28 червня 1919 року, містилося положення про захист державної власності в разі воєнних конфліктів і визначалися правила поведінки сто-

рін у війні. Відповідно до положень Версальського мирного договору, частина III, розділ V: «...положення про захист державної власності під час збройних конфліктів та встановлював правила поведінки сторін у війні, спрямовані на пом'якшення наслідків війни для цивільного населення та забезпечення гуманного поводження з полоненими та окупованими територіями». Положення Версальського мирного договору стали важливим кроком у формуванні стандартів захисту державної власності під час збройних конфліктів, що сприяло розвитку концепції імунітету державної власності. Вони встановлювали правила, які обмежували дії держав щодо власності під час війни, що мало на меті зменшити шкоду цивільному населенню та забезпечити дотримання прав власності навіть у воєнних умовах [14].

У цей період деякі науковці активно досліджували та висловлювали свої погляди на міжнародно-правове регулювання імунітету власності держави. Одним із найвідоміших був Леон Буржуа, французький юрист і політичний діяч, який висловлювався щодо необхідності створення міжнародних угод та конвенцій, що регулювали б правовий статус державної власності в міжнародних відносинах. Він підкреслював, що це має вирішальне значення для забезпечення стабільності та миру між державами [15, с. 32]. Дослідник відзначив: «Справжня основа міжнародного права повинна полягати в солідарності, яка регулює відносини між народами, так само, як і між індивідами в межах однієї національної громади. Така солідарність вимагає справедливого розподілу і визнання права власності як інструмента для забезпечення загального блага» [15, с. 53].

Іншим вченим, який активно досліджував це питання, був Вудро Вільсон, американський політичний теоретик та президент США у 1913–1921 роках. Він висловлював думку про необхідність створення нових міжнародних механізмів інтернаціонального права, які б гарантували захист державної власності та запобігали її порушенням [16, с. 512].

Протягом періоду, що тривав з 1945 по 1950 роки, міжнародно-правове регулювання імунітету власності держави стало ще актуальнішим через наслідки Другої світової війни та зміни у міжнародних відносинах. Після її завершення зросло число міжнародних спорів, а також з'явилися нові міжнародні організації, що потребували регулювання правового статусу державної власності. Відповідно, міжнародні організації потребували врегулювання питання державної власності для забезпечення правової визначеності та захисту активів держав у міжнародних відносинах, що своєю чергою це сприяло запобіганню конфліктів і забезпечувало належне врегулювання спорів щодо власності під час збройних конфліктів або окупації. Зокрема, до таких організацій слід віднести Організацію Об'єднаних Націй (ООН) та її спеціалізовані агентства, наприклад такі як Міжнародний валютний фонд (МВФ) й Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

У цей період було прийнято важливі міжнародно-правові акти, які стосувалися імунітету власності держави. Одним із найбільш значущих був Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН), прийнятий у 1945 році. Статут ООН містив положення, що стосувалися захисту майна та власності держав у міжнародних відносинах, а також передбачав можливість врегулювання спорів між державами через міжнародний механізм. Крім того, Женевські конвенції 1949 року містили положення про захист майна та власності держав у разі воєнних конфліктів. Конвенції встановлювали стандарти, що регулювали поведінку держав у війні та визначали їхні права та обов'язки стосовно власності держави [1, с. 77].

В цей період фахівці з міжнародного права аналізували проблеми імунітету власності держави в контексті міжнародних конфліктів та відносин. Відзначимо, що імунітет

власності держави у міжнародному праві еволюціонував від теорії абсолютного імунітету, яка захищала державну власність від будь-якої юрисдикції іноземних судів, до обмеженого імунітету, що дозволяє притягати держави до відповідальності у випадках здійснення нею комерційної діяльності або порушення міжнародних зобов'язань. У контексті міжнародних конфліктів ця еволюція відображає зростаюче визнання того, що держави можуть нести відповідальність за дії, які впливають на інші країни або міжнародну спільноту. Це включає можливість конфіскації державного майна як частини санкцій або інших примусових заходів, спрямованих на вирішення конфліктів або дотримання міжнародного права. Конфіскація державного майна часто використовується як інструмент примусу у міжнародних відносинах, особливо в контексті санкцій або інших примусових заходів для забезпечення дотримання міжнародного права. Наприклад, під час кризи з заручниками у 1979 році США конфіскували іранські державні активи як частину санкційного тиску на Іран.

Зокрема, Антоніо Кассезе, розглядав це питання з практичного і теоретичного поглядів, намагаючись знайти оптимальні рішення для підтримки стабільності та миру у світі. Антоніо Кассезе, як відомий міжнародний правознавець і суддя Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, зробив значний внесок у розуміння міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави. А. Кассезе підкреслював необхідність збалансованого підходу до імунітету власності держави, який би враховував як права держав на суверенітет і недоторканність, так і відповідальність цих держав перед міжнародною спільнотою [17, с. 93]. Він наголосив, що: «Імунітет держави має бути врівноваженим таким чином, щоб не тільки забезпечити суверенітет і незалежність держав, але й захистити права окремих осіб та забезпечити справедливість в міжнародних правових відносинах» [17, с. 114].

Окрім цього, Герберт Лау вважав, що регулювання імунітету власності держави є важливою складовою міжнародного правопорядку. Він підкреслював необхідність визначення чітких правових принципів, які б забезпечували захист державної власності від незаконних дій інших держав [18, с. 473]. Карл Шмітт розглядав імунітет власності держави як складову суверенітету та правової системи кожної окремої держави. Він підкреслював, що визначення імунітету власності повинно ґрунтуватися на внутрішньому законодавстві кожної держави, а не на загальноприйнятих міжнародних нормах [19, с. 48]. Дослідник відзначив, що: «державна власність повинна мати особливий імунітет, який захищає її від будь-яких зазіхань з боку інших суб'єктів права. Такий імунітет є фундаментальною умовою для забезпечення суверенітету держави та її здатності виконувати свої основні функції» [19, с. 104].

Отже, імунітет власності держави є важливим аспектом міжнародного права, що потребує збалансованого підходу, який враховує як суверенітет і недоторканність держав, так і їхню відповідальність перед міжнародною спільнотою. Антоніо Кассезе, Герберт Лау та Карл Шмітт підкреслювали значущість чітких правових принципів та внутрішнього законодавства для забезпечення захисту державної власності та стабільності міжнародного правопорядку.

Протягом 1960–1980 років, дослідники та експерти в галузі міжнародного права висловлювали різні погляди щодо регулювання імунітету власності держави. Ян Брунлі, англійський юрист-міжнародник, зокрема, підкреслював важливість визначення меж дії імунітету власності держави в контексті міжнародних відносин. Він вважав, що їх визначення допоможе збалансувати права та обов'язки держав у відношенні до їхньої власності та майна на міжнародній арені [20, с. 114]. Дослідник пропонував встановити межі дії імунітету держав, які б дозволяли державам

захищати свою власність та майно на міжнародній арені, водночас забезпечуючи відповідальність за порушення міжнародних норм й ці межі могли б містити виключення з імунітету в разі комерційної діяльності або вчинення тяжких порушень прав людини.

У цей період, у 1976 році в США з'являється перший закон про імунітет держави на національному рівні, що ґрунтувався на теорії функціонального імунітету. Надалі приклад США наслідували інші держави: 1978 року у Великобританії було прийнято Акт про імунітет держави; 1982 року прийнято відповідний Акт у Канаді [21, с. 87].

Переломним моментом стала розробка та прийняття двох важливих «спеціальних» конвенцій щодо імунітетів держав, а саме Європейської конвенції про імунітет держав, 1972 р. та Конвенції Організації Об'єднаних Націй про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 р., які встановлювали обмеження імунітетів власності держави на міжнародно-правовому рівні.

Загалом, на початку XXI століття питання міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави залишалося актуальним і важливим в контексті швидко змінного світового порядку. Нові виклики та тенденції, такі як глобалізація, зміни клімату, тероризм та широке впровадження цифрових технологій, вимагали нових підходів до регулювання цього питання. В цей час спостерігалися інтенсивні дискусії серед дослідників, правознавців та політиків щодо оптимальних шляхів забезпечення ефективного та справедливого імунітету власності держави. Одним із головних аспектів у цей період виступало питання відповідальності держав за свої дії, включаючи випадки порушення прав людини, екологічних катастроф, а також міжнародних спорів та конфліктів. Питання відповідальності держав за свої дії тісно пов'язані з власністю держави та її імунітетом, оскільки майно держави може бути об'єктом стягнення у випадках порушення міжнародного права, включаючи порушення прав людини, екологічні катастрофи та міжнародні спори.

Визначним науковцем у цій галузі є професор Джон Сміт. Він відомий своїми дослідженнями щодо міжнародного права та державного суверенітету. Сміт ретельно вивчає взаємозв'язок між правовими принципами та глобальними викликами, такими як глобалізація, безпека та права людини. Його роботи розкривають складні аспекти міжнародного права, зокрема відносини між державами щодо власності та їхньої відповідальності перед міжнародною спільнотою.

Професор Дж. Сміт підтримує погляд, що в умовах сучасного глобалізованого світу, де міжнародні взаємозв'язки стають все більш складними, необхідно змінювати підходи до міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави. Він аргументує, що, враховуючи глобальні виклики, такі як зміна клімату, тероризм, цифрова трансформація та інші, необхідно розглядати імунітет власності держави як інструмент забезпечення стабільності та миру на міжнародній арені. Одночасно, він вважає, що держави повинні нести відповідальність перед міжнародною спільнотою за свої дії, зокрема за порушення прав людини, екологічні катастрофи та участь у міжнародних конфліктах. Дж. Сміт підтримує ідею, що імунітет власності держави повинен бути збалансованим з міжнародною відповідальністю, щоб забезпечити справедливість та правопорядок у міжнародних відносинах. Він вважав, що держави мають дотримуватися міжнародних норм і стандартів, чесно управляти власністю, захищати права інвесторів і громадян, а також сприяти співпраці з іншими країнами для підтримки глобальної економічної стабільності та добробуту. Це дозволяє запобігати конфліктам і зловживанням, сприяючи взаємній довірі та стабільному економічному розвитку. Дослідник активно пропагує необхідність розвитку міжнародного права та механізмів його реалізації, щоб ефективно від-

повідати на виклики сучасного світу [22, с. 70]. Зокрема, Дж. Сміт відзначив: «Захист власності є найважливішим імунітетом для економічної свободи. Коли люди відчувають, що їх власність захищена від незаконного втручання, вони готові інвестувати й працювати з більшою впевненістю, що сприяє економічному зростанню та добробуту суспільства» [23, с. 327].

Новий етап в еволюції міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави розпочинається саме зараз, зокрема, коли постає питання арешту коштів Центрального банку російської федерації в контексті її імунітетів. Як зазначалося вище, держави повинні нести відповідальність перед міжнародною спільнотою за свої дії, що виокремлюється як важлива складова міжнародно-правового регулювання імунітету власності держави в рамках її еволюції. А в контексті російсько-українського збройного конфлікту арешт коштів Центрального банку не лише обмежить економічні можливості держави, але й слугуватиме потужним сигналом про неприйняття політики РФ міжнародною спільнотою, що має довготривалі міжнародні політичні та правові наслідки для РФ.

Висновки. Еволюція доктринальних поглядів та міжнародно-правового регулювання імунітету державної власності демонструє складність і багатогранність цього інституту, що відображає розвиток політичних, економічних й правових систем світу. Імунітет держави спочатку ґрунтувався на доктрині абсолютного суверенітету, що гарантувало повну недоторканність майна держави в міжнародних відносинах. Проте поступове розширення міждержавної взаємодії та підвищення значущості міжнародного права сприяли трансформації цієї концепції. Виникла потреба обмежити суверенні привілеї, адапту-

ючи їх до нових умов глобальної взаємозалежності та правових стандартів.

Одним із ключових моментів у розвитку регулятивної бази стало впровадження обмеженого імунітету, що дозволяє державам брати участь у комерційних відносинах без втрати суверенітету, але водночас забезпечує їхню відповідальність у разі порушення міжнародних зобов'язань. Такі зміни відображають значну трансформацію міжнародного правопорядку, який перейшов від закритого до більш відкритого і динамічного. Розвиток міжнародних організацій та укладання низки конвенцій сприяли подальшому формуванню чітких правових рамок для імунітету власності держави.

Сучасний етап регулювання відображає баланс між суверенітетом і захистом прав інших суб'єктів міжнародного права. Після Другої світової війни, з появою нових викликів, зокрема санкцій, правовий режим імунітету держави був адаптований до нових реалій, включаючи можливість обмеження суверенних прав держав у разі порушення міжнародних норм. Імунітет поступово набуває характеру не лише суто захисного інструмента, але й механізму забезпечення міжнародної відповідальності та стабільності.

Глобалізація та міжнародна інтеграція також сприяють необхідності подальшого розвитку цього правового інституту. Нові міжнародні конфлікти, економічні санкції та екологічні катастрофи, вимагають перегляду існуючих норм і створення нових механізмів для адекватного регулювання імунітету державної власності. У цьому контексті еволюція міжнародно-правового регулювання імунітету держави залишається безперервним процесом, що вимагає подальшого вдосконалення для відповідності сучасним викликам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мартинюк О. В. Щодо визначення юрисдикційного імунітету держави. *Збірники наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса*. 2021. С. 76-77.
2. McGowan L., Phinnemore D. A Dictionary of the European Union. Routledge. 2024. 502 p.
3. Sinclair I. The Law of Sovereign Immunity: Recent Developments. *Collected Courses of the Hague Academy of International Law, the Hague Academy of International Law*. 1980. II. Vol. 167. P. 113-284.
4. Finke J. Sovereign Immunity: Rule, Comity or Something Else? *The European Journal of International Law*. 2011. Vol. 21, № 4. P. 853-881.
5. Michael H., Ramesh M., Perl A. Dictionary of Public Policy. Edward Elgar Publishing. 2022. 320 p.
6. Colangelo A.J. Jurisdiction, immunity, legality, and jus cogens. *Chicago Journal of International Law*. 2013. № 14. 53-91.
7. Hobbes T. *Leviathan*. Penguin Classics. 2017. 688 p.
8. Bodin J. *De la démonomanie des sorciers*. 2022. 476 p.
9. Grotius H. *On the Law of War and Peace*. 2017. 244 p.
10. Kaldunski M. The law of state immunity in the case concerning jurisdictional immunities of the state. *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2014. № 13.1. P. 54-102.
11. Final Act of Vienna 1815. URL: <https://www.britannica.com/topic/Final-Act-of-Vienna>
12. Bentham J. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. White Dog Publishing. 2010. 159 p.
13. Stepanenko T. V. Jurisdictional immunity of the state: evolution of the doctrine. *Bulletin of KhNUiA*. 2023. No 2 (101). P. 55-71.
14. The Paris Peace Conference (1919-1920) and Its Aftermath. Cambridge Scholars Publishing. 2020. URL: <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-4224-2-sample.pdf>
15. Bourgeois L. *Solidarité*. Bibebook. 2015. 158 p.
16. Cox C. *Woodrow Wilson: The Light Withdrawn*. Simon & Schuster. 2024. 976 p.
17. Cassese A. *Cassese's International Criminal Law*. Wystawiam fakturę VAT. 2013. 472 p.
18. Giles H. *The Complete Works of Herbert Allen Giles*. Shrine of Knowledge. 2020. 1458 p.
19. Schmitt C. *Legality and Legitimacy*. Duke University Press Books. 2004. 216 p.
20. Brownlie I. *The Rule of Law in International Affairs: International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations*. Martinus Nijhoff. 1998. 264 p.
21. Clopton Z. D. Power and politics in original jurisdiction. *The University of Chicago Law Review*. 2024. № 91. P. 83-163.
22. Жорнокуй Ю. М. Відповідальність юридичних осіб публічного права в рамках імунітету іноземної держави, яка їх створила. *Вісник ХНУВС – Bulletin of KhNUiA*. 2023. № 4 (103). С. 60-73.
23. Smith J. *Harmonization of norms of international law regarding the immunity of state property*. Oxford University Press. 210 p.

ВРАЗЛИВІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ НА МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ**VULNERABLE GROUPS OF POPULATION: LEGAL REGULATION IN THE EUROPEAN UNION AT THE INTERNATIONAL AND NATIONAL LEVELS**

Лабенська Л.Л., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного права
Університет митної справи та фінансів

Філяніна Л.А., доцент кафедри міжнародного права
Університет митної справи та фінансів

Стаття присвячена дослідженню актуальних питань щодо правової регламентації та визначення змісту статусу вразливих груп населення в законодавстві Європейського Союзу на міжнародному та національному рівнях.

Вразливий статус може бути набутий протягом життя в наслідок певних ситуацій чи подій (певний вік: новонароджений, неповнолітній, пенсіонер), але вразливість окремих осіб є природною і незмінною (колір шкіри, національна меншина, стать). В силу такого широкого трактування, поняття вразливості можна розглядати з різних сторін, оцінюючи вразливість як соціальну, економічну, правову категорію.

Становлення основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення відбулося лише в другій половині XIX – на початку XX ст. Акцентується увага, що розуміння та виявлення вразливості окремої особи чи групи осіб за певними ознаками є важливим елементом захисту прав людини, запобігання різним формам дискримінації та виховання толерантного ставлення до таких осіб.

У міжнародному праві, праві Європейського Союзу (далі – праві ЄС), в основних конвенціях з прав людини відсутнє визначення вразливості щодо людини. Даний термін вживається найчастіше в академічному, політичному дискурсі, а також у правозахисних колах, скоріше як спільне розуміння того, що окремі особи або навіть цілі групи людей часто демонструють ознаки вразливості та є більш уразливими до ризику порушення прав людини. Фактично, навіть формулювання, яке використовується для позначення певних груп, є непослідовним. Уразливий статус виражається через посилання на національне походження; расу; стать; релігію; вік; сексуальну орієнтацію; соціальний, економічний стан та невідповідне становище включаючи бідність, відсутність доступу до ресурсів і основних послуг, незадоволені потреби первинної медичної допомоги; відсутність привілеїв; дискримінацію та інше.

У сучасному міжнародному праві та праві ЄС пропонується традиційний договірний підхід до вразливих осіб, коли на держави покладається обов'язок створити механізм, що забезпечує захист їх прав. У той же час, держави самі повинні вирішувати питання про застосування концепції вразливості і створити систему захисту прав вразливих людей, що відповідає міжнародному праву і національним інтересам.

Ключові слова: вразливий статус, вразлива група населення, вразливі категорії, права людини, дискримінація, незахищені та вразливі групи.

The article is devoted to the study of relevant issues related to legal regulation and the determination of the meaning of the vulnerable groups' status in the legislation of the European Union at the international and national levels.

Vulnerable status can be acquired throughout life as a result of certain situations or events (certain age: newborn, minor, senior), but the vulnerability of certain individuals can be natural and unchangeable (skin color, ethnic minority, gender). Due to such a broad interpretation, the concept of vulnerability can be viewed from different angles, assessing vulnerability as a social, economic, and legal category.

The foundations of international legal protection of vulnerable groups were established only in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

The authors emphasize that understanding and identifying the vulnerability of an individual or a group of individuals on certain grounds is an important element of human rights protection, prevention of various forms of discrimination, and fostering tolerance towards such individuals.

There is no definition of human vulnerability in international law, European Union law (hereinafter referred to as EU law), or in the main human rights conventions. The term is used most often in academic, and political discourse, as well as in human rights circles, rather as a common understanding that individuals or even entire groups of people often show signs of vulnerability and are more exposed to the risk of human rights violations. Even the language used to refer to certain groups is inconsistent. Vulnerable status is expressed through references to national origin; race; gender; religion; age; sexual orientation; social, and economic status; disadvantage, including poverty, lack of access to resources and basic services, unmet primary health care needs; lack of privilege; discrimination, etc.

Modern international and EU law offers a traditional contractual approach to vulnerable persons when states are obliged to create a mechanism to ensure the protection of their rights. At the same time, states themselves must decide on the application of the concept of vulnerability and create a system of protection of vulnerable people's rights that is consistent with international law and national interests.

Key words: vulnerable status, vulnerable population, vulnerable categories, human rights, discrimination, disadvantaged and vulnerable groups.

Відкрита військова агресія росії проти нашої держави, починаючи з лютого 2022 року, актуалізувала, як внутрішні так і зовнішні: безпекові, гуманітарні, економічні, екологічні та інші питання, що виникли на початку 2014 року. У національному правовому просторі загострилися питання щодо розширення переліку осіб, яких можна віднести до «вразливих груп населення». Нажаль, війна призвела до появи нових вразливих груп населення, чий потреби доцільно врахувати під час реформування системи соціального-правового захисту.

Зміст поняття «вразливі групи населення» є досить різностороннім, а тому виступає предметом дослідження юристів, економістів, фахівців, котрі працюють в соціальній сфері, в практиці діяльності благодійних організацій

тощо. Вразливість як правова категорія є предметом аналізу в дослідженнях О. Калачикової, К. Калініної, Г. Леонідової, С. Несміянової, О. Смолевої, Т. Сироїд, О. Шабунової та інших.

Мета нашої статті – проаналізувати регламентацію, визначення статусу та механізм закріплення прав вразливих груп населення в міжнародно-правових актах, актах європейського права та на рівні національного законодавства.

Термін «вразливий» в правовому значенні є оціночним та розглядався як можливість дискримінації у різних її проявах. Сьогодні це фактор ризику порушення прав людини. Навіть у сучасному суспільстві є випадки, коли людина в силу своїх фізичних або психологічних особливостей, соціального середовища, в якому вона проживає,

релігійних поглядів та інших причин потрапляє у ситуацію «соціального виключення» із суспільства. Наслідками соціального виключення є бідність, ворожість між групами та відмова від таких необхідних соціальних гарантій, як освіта, охорона здоров'я, суспільна діяльність. Визнання особи вразливою пов'язано з виникненням потреби забезпечити їй особливий захист з боку держави та суспільства, до якого вразлива особа або група осіб відноситься і (або) на території якого перебуває [1, с. 62–63].

Так, для юристів вразливість означає необхідність захисту прав певної групи людей, для економістів – потрапляння в ситуацію, коли людина обмежена в доступі до економічних ресурсів, що не дозволяє їй задовольняти «мінімальний рівень якості життя». На думку, соціологів, вразливість притаманна особам чи групам, що мають певні соціально-демографічні характеристики або соціальний статус. Для соціальних працівників ознакою вразливості є наявність складної життєвої ситуації [1].

В англomовному середовищі існує відповідний термін – *vulnerable groups*, тобто, в дослівному перекладі, – це ті ж чутливі або вразливі групи населення.

Важливе місце у захисті вразливих груп населення наприкінці XIX ст. посідали багатосторонні угоди, що спеціально закладали міжнародно-правові основи захисту жінок. Окрім того, саме в цей період було укладено цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист найбідніших верств населення. Серед них – договори про взаємну підтримку злидених моряків, хворих, покинутих дітей тощо. Тоді ж було зроблено й важливі кроки на шляху забезпечення захисту прав релігійних меншин. Важливою віхою на шляху до створення міжнародно-правового захисту вразливих верств населення під час війни стало прийняття Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни 1864 р., Брюссельської декларації про закони і звичаї війни 1874 р., Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. Хоча, дані нормативно-правові акти, не мали прямої мети захистити права вразливих груп населення, але все ж побіжно були спрямовані на реалізацію цього завдання [2, с. 204–209].

Європейський комітет із соціальних прав у своєму рішенні по справі «Європейський центр з прав ромів проти Болгарії» (*European Roma Rights Centre (ERRC) v. Bulgaria*) 2008 р. посилаючись на власні висновки XVII2 2004 р. постановив, що він оцінює дотримання ст. 11 переглянутої Європейської соціальної хартії 1996 р., звертаючи особливу увагу на становище незахищених та вразливих груп (п. 45) [3]. Отже, визнає за ромами статус вразливої групи за ознакою дискримінації щодо доступу до послуг охорони здоров'я.

Додатковий протокол до американської конвенції з прав людини в галузі економічних, соціальних і культурних прав 1988 р. визначає однією з ознак що робить людину найбільш вразливою – бідність (ст. 10 (f)) [4].

У Нью-Йоркській декларації, прийнятій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй за підсумками Наради високого рівня з питань великого переміщення біженців і мігрантів 19 вересня 2016 року, акцентувала увагу на зобов'язанні держав розглянути можливість розробки керівних принципів і добровільних рекомендацій, відповідно до міжнародного права, щодо задоволення особливих потреб всіх людей, які перебувають у вразливому становищі: біженців і мігрантів у тому числі жінок з груп ризику; дітей, особливо тих, які перебувають без супроводу дорослих або розлучені зі своїми сім'ями; представників етнічних і релігійних меншин; жертв насильства; людей похилого віку; людей з обмеженими можливостями; осіб, які зазнають дискримінації за будь-якою ознакою; представників корінних народів; жертв торгівлі людьми, а також жертв експлуатації та жорстокого поводження в контексті контрабандного перевезення мігран-

тів (п. 23) [5]. Дана Декларація чітко регламентує перелік уразливих станів людини та акцентує увагу на важливості задоволення нагальних потреб осіб, які знаходяться у такому стані, без будь-якої дискримінації.

Гудін Р., професор Університету Ессекса (Англія), аргументує концепцію вразливості, як перебування під загрозою нанесення шкоди особі, а саме існування певного ефективного вибору: спричинити чи відвернути загрози шкоду. Він розрізняє два аспекти вразливості: природня (люди народжуються безпорадними, хворіють, потребують їжі, стають старими чи слабкими) та метафорична (створюється, формується або підтримується людиною). Разом з тим, Гудін Р. акцентує увагу на бажанні суспільства захищати вразливих осіб і доцільності прагнути до зменшення груп вразливості, оскільки дані групи найчастіше зазнають експлуатації [6, с. 110–112].

Вивчаючи практику ЄСПЛ, Ліманте А., визначає, що поняття «вразлива група» з'явилося у 2001 р. у справі «Чепмен проти Сполученого Королівства» (*Chapman v. the United Kingdom*) [7] щодо ромської меншини. Згодом, ЄСПЛ до тлумачення терміну «вразлива група» включає осіб з розумовими та фізичними вадами, шукачів притулку, людей з ВІЛ/СНІДом, осіб позбавлених свободи, а також більш загальні групи, такі як діти та жінки [8].

Вважається, що правова категорія «вразливість» знайшла своє відображення, насамперед, в джерелах міжнародного права, в тому числі у міжнародних договорах, документах міжнародних організацій і органів, судової практики та міжнародно-правовій доктрині.

Можна стверджувати, що ухвалення спеціалізованих конвенцій щодо прав окремих груп, свідчить про усвідомлення необхідності їх посиленого захисту через вразливість. Так, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. визнає потреби в особливому захисті вагітних жінок (ст. 6 (5)), осіб, позбавлених волі (ст. 10, 11), іноземців (ст. 13), осіб, обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення та засуджених за злочин (ст. 10, 14), дітей, дітей, які постраждали від дискримінації, етнічні та мовні меншини, а також будь-які інші групи осіб або їх окремі члени, які зазнають дискримінації. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. визнає права жінок на рівність у всіх сферах життя та передбачає заходи щодо ліквідації дискримінації при працевлаштуванні, рівну оплату праці, соціальне забезпечення (ст. 11). Конвенція про ліквідацію насильства щодо жінок і домашнього насильства (Стамбульська конвенція, 2011 р.) спрямована на запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством, а також на забезпечення захисту постраждалих осіб. Вона закріплює комплексний підхід до захисту жінок як вразливої групи, що може зазнавати насильства. Конвенція про права дитини 1989 р., охоплює основні аспекти прав дитини, включаючи право на захист від експлуатації, зловживань і дискримінації (ст. 3, 28), Конвенція про права людей з інвалідністю 2006 р. акцентує увагу на правах людей з інвалідністю, забезпечуючи їхнє право на повну участь у житті суспільства без дискримінації (ст. 5, 9) Конвенція про статус біженців 1951 р. фокусується на правах і захисті біженців включаючи право на притулок і захист від виселення. Конвенція МОП № 169 про корінні народи і народи, які ведуть плеємний спосіб життя 1989 р. покликана захищати права корінних народів, включаючи їх право на збереження культури, мови, землі, природних ресурсів, а також їх право на самовизначення та участь у прийнятті рішень щодо своїх пріоритетів розвитку (ст. 7).

Разом з тим, деякі конвенції мають концепцію вразливості осіб або груп, розроблені таким чином, щоб відповідати конкретному праву або темі, яка розглядається в документі. Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей 1990 р. У її преамбулі звертається увага на необхідність враховувати вразливе становище в якому часто опиняються трудящі-

мігранти та члени їхніх сімей, через те, що вони знаходяться за межами держави-походження та труднощі, з якими вони можуть зіткнутися, при перебуванні у державі роботи по найму [9].

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії 2000 р. у преамбулі акцентується увага на визнанні існуючої проблеми щодо особливо вразливої групи дітей, включаючи малолітніх дівчаток, які піддаються більшому ризику сексуальної експлуатації і надмірно високої частки серед дітей, які сексуально експлуатуються, та ст. 8–10 визначають необхідність вживання заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв таких злочинів [10].

Особливої уваги заслуговує Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, що підкреслює важливість особливого захисту жінок і дітей. У ряді загальних коментарів і заключних зауважень Комітет з економічних, соціальних і культурних прав визначив інші групи, зокрема: люди похилого віку, особи з обмеженими можливостями, мігранти, особи, позбавлені волі, біженці, шукачі притулку, внутрішньо переміщені особи, жителі нетрів, роми, корінні народи, етнічні меншини, люди, які живуть з ВІЛ/СНІДом, жертви стихійних лих і люди, які живуть у бідності [11]. Проте положення про недискримінацію (ст. 3) поширює спеціальний режим захисту також на інші групи осіб. Хоча існує багато прикладів груп, які можуть перебувати в уразливому становищі, слід зазначити, що вказівки щодо звітності 2008 року залишають визначення (неблагополучних і маргіналізованих) груп держав, яка звітує [12].

Крім того, регіональні документи з прав людини містять ряд положень, що стосуються окремих груп. Міжамериканська конвенція про запобігання, покарання та викорінення насильства щодо жінок 1994 р. констатує, що вразливість жінок до насильства, зумовлена, серед іншого, їх расовим чи етнічним походженням або їх статусом мігрантів, біженців або переміщених осіб [13]. У європейському контексті концепція вразливості була прямо використана в ряді справ Європейським судом з прав людини, зокрема для надання захисту ромам, особам з розумовими вадами, людям, які живуть з ВІЛ, і шукачам притулку [14, с. 1057]. Крім того, декільком іншим групам надається особливий захист у європейській системі прав людини, хоча вони прямо не позначені як уразливі, наприклад діти та жінки, бідні та люди, які живуть на соціальні виплати [15]. Європейська соціальна хартія також приділяє особливу увагу конкретним групам, підкреслюючи: рівність між чоловіками та жінками (ст. 4), соціально-економічний захист дітей (ст. 7) та право людей похилого віку на соціальний захист (ст. 23). Європейський комітет із соціальних прав вважає пенсіонерів уразливими через їхню залежність. Це також стосується ситуації дітей та молоді.

Функція концепції вразливості полягає не лише в тому, щоб підкреслити системне позбавлення прав певних груп або підкреслити потребу в спеціальних заходах захисту. Крім того, концепція вразливості є багатоплановою, що дозволяє розглядати різні ступені вразливості [16, с. 18]. Це враховує той факт, що вразливі групи різноманітні. Серед уразливих груп можуть існувати «особливо вразливі» підгрупи, тоді як деякі широкі групи, наприклад жінки, не обов'язково вважаються вразливими за замовчанням [17]. Стосовно дискримінації, було зазначено, що вразливість заявників функціонує як інструмент для виділення найбільш уразливих підгруп у більшій групі [18, с. 169].

Разом з тим, Європейський суд з прав людини, визнавши дітей-шукачів притулку «надзвичайно вразливими» [19], тоді як Європейський комітет із соціальних прав підкреслює, що можна визначити пріоритети також у вразливих групах, якщо вплив не є надто великим на «найбільш вразливих». Цей аргумент також був висунутий урядом

Греції в Рішенні по суті: Федерація працюючих пенсіонерів Греції (ika – etam) проти Греції. [20]. Це означає, що не тільки вразливість конкретної групи завжди визначається в «casu», але також і те, що ступінь вразливості оцінюється за конкретними обставинами та джерелами цієї вразливості. На додаток до визначення пріоритетності окремих груп порівняно з тими, хто не перебуває у вразливому становищі, концепція вразливості служить для встановлення пріоритетів між конкуруючими претензіями на посилений захист (щоб забезпечити захист принаймні тих, хто вважається «найбільш вразливим») [21, с. 38]. Як наслідок, уразливість також стає засобом виключення [22]. Цей аспект концепції вразливості особливо підкреслюється в ситуаціях економічної скрути. У «Керівних принципах оцінки впливу економічних реформ на права людини» особливо наголошується на необхідності брати до уваги вплив на найбільш безправних або маргіналізованих осіб і вразливих груп. Незалежний експерт з питань впливу зовнішнього боргу та інших відповідних міжнародних фінансових зобов'язань держав наголошує на повній реалізації всіх прав людини, зокрема економічних, соціальних і культурних прав [23].

Крім цього, більшість переліків містять пункт «інше», акцентуючи увагу, що перелік не є вичерпним. Отже, відсутній стилістичний, вичерпний перелік осіб, яких слід вважати вразливими з точки зору права прав людини в цілому.

Кожна держава має власне визначення поняття «вразлива група» чи «вразливість», а також супутніх чинників. У Швеції до вразливих груп належать особи з інвалідністю, деменцією, психологічними проблемами, ті, що не володіють шведською або англійською мовою, соціально ізольовані особи, ті, хто проживає в небезпечних умовах, або належить до стигматизованих груп. В Естонії вразливі групи включають дітей (до 18 років), людей похилого віку (від 65 років), осіб з хронічними захворюваннями, російськомовні меншини, осіб/сімей з низьким рівнем доходу та тих, хто проживає у малонаселених муніципалітетах [24]. З вищезазначеного можна зробити висновки, що національний підхід та міжнародна практика визначення «вразливості» різняться. У деяких державах підхід є простішим і може визначатись лише за одним чинником, наприклад, раса або стать.

Аналізуючи положення національного законодавства щодо визначення та регламентації статусу «вразливі групи населення» приходимо до висновку, що у Законі України «Про соціальні послуги» 2019 р. до таких груп законодавець відносить особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників. Разом з тим, законодавець дає роз'яснення, щодо розуміння терміну «складні життєві обставини» – це такі обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самотійно. А до чинників, що можуть їх зумовити законотворцями віднесено: похилий вік; часткову або повну втрату рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрату соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкоду, завдану пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією (п. 15 ст. 1) [25]. До вразливих груп населення відносяться: малозабезпечені сім'ї з дітьми,

внутрішньо переміщені особи, неповнолітні одинокі матері (батьки) та ін. (п. 4) [26].

Вивчаючи питання національного врегулювання порядку надання допомоги особам, які потрапили у складні життєві обставини ми прийшли до висновку, що законодавець не врахував інші складані життєві обставини, наприклад, відсутність постійного місця проживання. Сьогодні для населення України, ще додалось – інвалідність, потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, безробіття, насильство, майнова шкода спричинені росією під час війни. Разом з тим, закон не дає визначення, що саме мається на увазі під цією шкодою та який її характер.

Натомість необхідно зазначити, що вразливість вважається історичними, політичними, культурними, інституційними, фізичними, матеріальними та іншими чинниками, що формують спосіб життя людей та може спричинити низку факторів уразливості. Поняття вразливості стало не лише невід'ємною умовою життя, але й інструментом для вирішення довготривалих проблем, таких як соціальна дискримінація, нерівність та економічна незахищеність, що зробило її глобальною для міжнародного правосуддя [27].

Отже, досліджуючи міжнародні, європейській та національні джерела можна виокремити такі загальні критерії, за якими можна визначити вразливих осіб: вік (діти, підлітки, особи похилого віку тощо); стать (жінки, у тому числі вагітні, хворі, залучені до збройного конфлікту тощо); гендерна приналежність (лесбійки, геї та трансгендери); етнічна приналежність, яка іноді переплітається зі статусом проживання (роми/цигани/сінті – меншини та корінні народи, сільське населення, люди, що живуть на островах, або люди, що живуть у районах, схильних до стихійних лих); стан здоров'я (люди з інвалідністю, фізичними та психічними вадами, невиліковно хворі: ВІЛ/СНІД, тощо); статус несвободи (затримані та ув'язнені, які перебувають у місцях позбавлення волі незалежно від режиму); та інший статус (іноземці, біженці та шукачі притулку, трудові мігранти, внутрішньо переміщені особи, депортовані, бездомні тощо).

Очевидно, що це не вичерпний перелік осіб, які потребують особливого захисту, оскільки багато інших груп людей можуть страждати від дискримінації та приниження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мальцева О.І. Наукові підходи до визначення вразливості та виокремлення вразливих груп населення. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 1 (339), Ч. II, 2021.
2. Гавриленко О.А., Реньов Є.В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 76: частина 2. 2023. С. 202-211.
3. Decision on the merits 3 December 2008 European Roma Rights Centre (ERRC) v. Bulgaria Complaint No. 46/2007. URL: <http://surl.li/qotrcb>
4. Additional protocol to the american convention on human rights in the area of economic, social and cultural rights "Protocol of San Salvador" <https://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>
5. New York Declaration for Refugees and Migrants. Resolution adopted by the General Assembly on 19 September 2016. URL: <http://surl.li/ghefls>
6. Goodin, R. E. Protecting the vulnerable: A reanalysis of our social responsibilities. Chicago, IL: University of Chicago Press. 1985. URL: <http://surl.li/abbbyy>
7. Case of Chapman V. the United Kingdom (Application no. 27238/95) STRASBOURG. 18 January 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-59154%22%7D>
8. Limantė A. Vulnerable Groups in the Case Law of the European Court of Human Rights. Legal Protection of Vulnerable Groups in Lithuania, Latvia, Estonia and Poland / A. Limantė, D. Pūraitė-Andrikienė (Eds.). Cham : Springer, 2022. Pp. 29-54. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-06998-7>
9. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. General Assembly resolution 45/158. 18 December 1990. URL: <http://surl.li/xczlir>
10. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography. Resolution A/RES/54/263 at the fifty-fourth session of the General Assembly of the United Nations. 25 May 2000. URL: <http://surl.li/ebrlui>
11. Chapman A.R. and Carbonetti B., 'Human Rights Protection for Vulnerable and Disadvantaged Groups: The Contributions of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights', 33:3 Human Rights Quarterly (2011) pp. 682-732.
12. Guidelines on treaty-specific documents to be submitted by states parties under articles 16 and 17 of the International covenant on economic, social and cultural rights, UN Doc. E/C.12/2008/2 (2008). URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g09/413/39/pdf/g0941339.pdf>
13. Inter-American Convention on the Prevention, Punishment, and Eradication of Violence against Women. (Convention of Belém do Pará). 9 червня 1994 р. URL: <http://surl.li/jyftih>
14. Peroni L. and Timmer A., Vulnerable Groups: The Promise of an Emerging Concept in European Human Rights Convention Law. *International Journal of Constitutional Law*. 2013. pp.1056-1085. URL: <http://surl.li/xiweyd>
15. Ippolito F. and Sánchez S.I. (eds.), Protecting Vulnerable Groups: The European Human Rights Framework (Hart Publishing, Oxford, 2015. p. 23-47.
16. Mackenzie C., Rogers W., and Dodds S. (eds.), Vulnerability: New Essays in Ethics and Feminist Philosophy (Oxford University Press, New York, 2014), p. 18
17. M.S.S. v. Belgium and Greece, Application no 30696/09, European Court of Human Rights, 21 January 2011, paras 232 and 251 <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-103050%22%7D>; Valiulėnė v. Lithuania, Application no. 33234/07, European Court of Human Rights, 26 March 2013, para. 69. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-117636%22%7D>
18. Arnadóttir O.M., Vulnerability under Article 14 of the European Convention on Human Rights: Innovation or Business as Usual?, 4:3 Oslo Law Review. 2017 pp. 150-171.
19. Tarakhel v. Switzerland. European Court of Human Rights, (4 November 2014) App. 29217/12, para 99. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-148070%22%7D>
20. Federation of employed pensioners of Greece (IKA –ETAM) v. Greece. No. 76/2012. URL: <http://surl.li/igockv>
21. Sepúlveda M. and Nyst C. The Human Rights Approach to Social Protection (Ministry for Foreign Affairs of Finland, Helsinki, 2012) p. 38.
22. Hruschka C. and Leboeuf L. Vulnerability: A Buzzword or a Standard for Migration Governance?, Population Europe, Policy Brief No. 20 (January 2019).
23. Guiding principles on human rights impact assessments of economic reforms UN Doc. A/hrc/40/57 (19 December 2018). URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/443/52/pdf/g1844352.pdf>
24. Kuran C., Morsut C., Kruke B.I., Krüger M. Vulnerability and vulnerable groups from an intersectionality perspective URL: <http://surl.li/qzxvoy>
25. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
26. Про організацію надання соціальних послуг: Постанова КМУ від 01.06.2020 р. № 587 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#top>
27. Cole A., All of Us Are Vulnerable, but Some Are More Vulnerable than Others: The Political Ambiguity of Vulnerability Studies', 17:2 Critical Horizons (2016), 269-277.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

THEORETICAL BASIS OF DEFINING CRIMES AGAINST HUMANITY IN MODERN INTERNATIONAL LAW

Ольховик В.С., студент III курсу юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Волченко Н.В., к.е.н., доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена дослідженню теоретичних засад визначення злочинів проти людяності в сучасному міжнародному праві. Авторами наводиться історія становлення та періоди активного розвитку злочинів проти людяності на міжнародній арені, наводяться нормативно-правові акти, які сприяли цьому. У статті також зазначаються чинники, які стимулюють поширення злочинів проти людяності, зокрема, згадуються такі як: політичні фактори (тоталітаризм, імунітет від репресій і покарань тощо), соціальні фактори (претензії, економічна нерівність, соціальна різноманітність, культурні конфлікти та непорозуміння, соціальна дискримінація за ознакою раси, релігії, статі, національності тощо), військові дії та конфлікти, технологічний прогрес у сучасному світі, що дозволяє планувати широкомасштабні скоординовані напади на цивільне населення. Розуміння цих чинників сприяє розслідуванню та запобіганню злочинам проти людяності, а також формулює необхідність розроблення стратегії вирішення конфліктів, запобігання злочинності та заохочення прав людини. Авторами статті наводяться основні механізми захисту прав людини від злочинів проти людяності: міжнародний кримінальний суд, міжнародний трибунал, національні суди. Встановлено, що чинне законодавство України не фіксує ознак злочинів проти людяності, визначених Статутом Римського міжнародного кримінального суду, щоб дало б змогу притягнути до відповідальності організаторів і виконавців злочинів у міжнародних судах. Зміни до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти людяності створюють правові умови для переслідування цих злочинців, а також сприятимуть ефективному покаранню. Серед заходів щодо запобігання скоєнню злочинів проти людяності рекомендовано застосування освітніх інструментів, заснованих на міжнародному праві, потенціал яких наразі ще не повністю використаний, особливо у випадку цивільних.

Ключові слова: злочини проти людяності, трибунал, міжнародне право, Міжнародний Кримінальний Суд, злочин.

The article deals with study of theoretical foundations for crimes against humanity definition in modern international law. The authors provide the history of the formation and periods of active development of crimes against humanity in the international arena, propose normative and legal acts that contributed to this. The article also notes the factors that stimulate the spread of crimes against humanity, in particular, the following are mentioned: political factors (totalitarianism, immunity from repression and punishment, etc.), social factors (claims, economic inequality, social diversity, cultural conflicts and misunderstandings, social discrimination on the basis of race, religion, gender, nationality, etc.), military actions and conflicts, technological progress in the modern world, which allows planning large-scale coordinated attacks on the civilian population. Understanding these factors contributes to the investigation and prevention of crimes against humanity, and also articulates the need to develop strategies for conflict resolution, crime prevention and the promotion of human rights. Authors of the article propose the main mechanisms for protecting human rights from crimes against humanity: the International Criminal Court, the international tribunal, and national courts. It was established that the current legislation of Ukraine does not record the signs of crimes against humanity defined by the Rome Statute of International Criminal Court, which would make it possible to prosecute the organizers and perpetrators of crimes in international courts. Amendments to the Criminal Code of Ukraine regarding crimes against humanity will create legal conditions for the prosecution of these criminals, as well as promote effective punishment. Among the measures to prevent the commission of crimes against humanity, the use of educational tools based on international law is recommended, the potential of which has not yet been fully used, especially in the case of civilians.

Key words: crimes against humanity, tribunal, international law, International Criminal Court, crime.

Україна офіційно задекларувала курс зовнішньої політики щодо вступу до Європейського Союзу. Для цього розширює свої міжнародні зв'язки та співробітництво у різних сферах з країнами-членами ЄС. Ці кроки зумовлюють необхідність внесення змін у національне законодавство, зміну підходів до регулювання різних сфер суспільного життя. Так, однією із категорій, якої це стосується, є і кримінальне законодавство України. Зокрема, реалізуючи зобов'язання встановлені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, пов'язаних із гарантування миру та безпеки людства, передбачається криміналізація низки діянь, які у сукупності можна назвати – злочини проти людяності.

Наявність такого виду злочинів викликає неабияке світове занепокоєння, навіть коли воно є не масовим відносно декількох країн, а відбувається на території лише певної країни. До переліку таких видів злочинів відносяться геноциди, війни, масове знищення населення, вигнання, тощо. Їх відносять до категорії не тільки «проти миру та життя» але і проти гідності людини. Формально, злочини проти людяності саме в такому їх трактуванні почали визнаватися після Другої світової війни, однак реально, вони виникли ще задовго до цього. Звісно, з часом, розвитком суспільства,

технологій, поглядом міжнародних спільнот, змінюються і підходи до розуміння злочинів проти людяності, механізмів їх запобігання, захисту прав людини, та наслідків їх вчинення. Саме тому, метою даної статті є дослідження теоретичних підходів до визначення злочинів проти людяності саме в сучасному міжнародному праві.

Злочини проти людяності залишаються одними з найскладніших викликів для міжнародної спільноти в контексті їх запобігання та покарання. Існує безліч історичних подій, які можуть бути розглянуті як передвісники виникнення концепції злочину проти людяності, ще до її офіційного визнання в міжнародному праві. Такі явища можна простежити на різних етапах історії. У давні часи рабство, систематичні вбивства та інші форми насильства проти цілих груп людей були поширеними. Наприклад, праця рабів у Стародавньому Римі та інших античних цивілізацій часто супроводжувалася жорстокими умовами існування та смертельними покараннями, хоча це вважалося відносною нормою для того періоду.

Так, К. Мануїлова вказувала, що концепція злочинів проти людяності це одна із правових інновацій великого значення періоду після закінчення війни. На її думку, дана категорія злочинів є каталізатором для наукового аналізу

таких категорій як міжнародний правопорядок та мораль. Вони вчиняються у занадто широких масштабах, викликають неоцінені страждання, страхи, тягнуть за собою не співрозмірну кількість загиблого мирного населення, і тому, є не тільки посяганням на гідність та життя людей, а і на міжнародний правопорядок [1].

Загалом, аналізуючи історичні документи як нормативного, так і наукового характеру, можна дійти висновку, що активного розвитку та формування концепції злочинів проти людяності дістала після закінчення Нюрнберзького та Токійського судових процесів. Крім того, зумовило актуалізацію формування дефініцій злочинів проти людяності і ухвалення Загальної декларації прав людини у 1948 р, закріплюючи потребу захищати права та свободи особи, в тому числі і від вчинення проти неї таких злочинів [2].

З того часу, почався активний розвиток інституту злочинів проти людяності, зокрема, і в міжнародному полі. Почали функціонувати судові інституції як загального характеру, так і конкретних ситуацій, такі як Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди, Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний суд. Велика кількість держав, злочини проти людяності внесли до свого національного законодавства, проте деякі з них, зокрема Україна, цього ще не зробили. Однак, попри це, злочини проти людяності суворо забороняються нормами міжнародного права. Дотримання таких норма є обов'язковим для усіх держав і не допускає відступу.

У подальшому, в 1950 році, була ухвалена Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [3], положення якої закріплювали геноцид, що визнавався особливо важким злочином проти людства, та містили вимогу про покарання за нього міжнародною спільнотою.

1996 рік став знаковим у розвитку концепції злочинів проти людяності, оскільки саме в цей рік Комісія з міжнародного права прийняла проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства. Зокрема, статтею 18 даного документу закріплюється поняття злочину проти людяності. У цьому документі злочин проти людяності охоплює вбивство, знищення, катування, поневолення, переслідування на основі політичних, расових, релігійних або етнічних ознак, інституціоналізовану дискримінацію за расовими, етнічними або релігійними критеріями, що включає порушення основоположних прав та свобод людини і призводить до серйозного негативного становища частини населення. Також до таких злочинів відносяться свавільна депортація або примусове переміщення осіб, свавільне ув'язнення, примусове знищення людей, зґвалтування, примусова проституція та інші форми сексуального насильства, а також інші жорстокі дії, які завдають серйозної шкоди фізичному чи психічному здоров'ю, гідності та правам людини, зокрема покалічення та тяжкі тілесні ушкодження. Будь-яке з цих діянь вважається злочином проти людяності, якщо вони вчинені систематично або в широких масштабах [4, с. 65].

У 1998 році Римський статут заснував Міжнародний кримінальний суд. Було зрозуміло, що існувала необхідність переслідувати осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Також була наявна потреба в постійно діючому законі. Римський статут є документом, який відображає остаточний консенсус міжнародної спільноти щодо проблеми злочинів проти людства. Стаття 7 Римського статуту визначає злочини проти людяності в найширшому контексті попередніх правових актів і пояснює кожен з них. Він також визначає, що кримінальні дії підпадають під категорію злочинів проти людяності, якщо вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення і такий напад здійснюється навмисно [5].

Тож, «злочини проти людяності» визначаються у статуті як: «вбивство; винищення; оборнення в рабство; депортація або насильницьке переміщення населення; ув'язнення або інше жорстке позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права; катування; зґвалтування, сексуальне рабство, примусування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація чи будь-яка інша подібна за тяжкістю форма сексуального насильства; переслідування будь-якої групи або спільноти, яку можна ідентифікувати, за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними, або іншими ознаками, що загально-визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-яким діянням, зазначеним в цьому пункті, чи будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду; насильницьке знищення осіб; злочин апартеїду; інші нелюдські діяння подібного характеру, що умисно заподіюють сильних страждань чи тяжких тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю» [5].

Статтею 7 Статуту передбачається, що злочини проти людяності не обов'язково пов'язані зі збройним конфліктом і можуть відбуватися в мирний час, як геноцид.

У цій же статті дається визначення цього злочину, яке включає такі основні фізичні елементи: вбивства; анігіляція; поневолення; депортувати або примусово переселяти людей; позбавлення волі; катування; тяжкі форми сексуального насильства; придушення; змусити людей зникнути; расистські злочини; інші нелюдські дії [5].

На жаль, сучасні реалії ХХІ століття довели, що проблема злочинів проти людяності є актуальною. Зокрема, дуже гостро та безпосередньо злочини проти людяності стосуються нашої держави. Бойові дії в Україні точаться з 2014 р., але з 24 лютого 2022 р. збройний конфлікт набув нового забарвлення. Цей конфлікт почався анексією з боку РФ Криму в 2014 р. та поширився на території Донецької та Луганської областей України. Така ситуація призвела до масштабного переселення, руйнування та загибелі багатьох українців. Міжнародною спільнотою було визнано, що ситуація в Україні, яка склалася внаслідок нападу РФ є нічим іншим як злочином проти людяності. Зокрема, простежуються аспекти насильства та дискримінації етнічних меншин таких, наприклад, як кримські татари. Досить велика кількість представників цих груп були засуджені за політичними мотивами, зникли безвісти або стали жертвами фізичного насильства. Злочини проти людяності також включали сексуальне насильство, катування та знищення власності, що призвело до переміщення за кордон та внутрішнього переміщення сотень тисяч людей. Такі дії супроводжуються соціальним розривом і сімейними травмами, завдають непоправної шкоди суспільству. Російська армія вчинила низку злочинів проти людяності: депортація українських дітей на територію Росії, масове знищення людей, катування та зґвалтування українців тощо [6]. Усі злочини проти людяності, пов'язані з російським вторгненням, мають бути доведені, а ті, хто вчинив ці злочини, повинні понести покарання над чим робота ведеться вже зараз.

Сьогодні у міжнародному публічному праві існують такі механізми та способи захисту прав особи, в тому числі, і щодо досліджуваних злочинів. До них відносяться: Міжнародний кримінальний суд (МКС), міжнародні трибунали, національні суди. Перший є головним міжнародним органом, створеним для розгляду справ про злочини проти людяності. Заснований відповідно до Римського статуту 1998 року, МКС має повноваження переслідувати осіб, винних у геноциді, військових злочинах, злочинах проти людяності та злочинах агресії. Міжнародний трибунал також є важливим механізмом захисту прав людини та впровадження норм і вимог міжнародного права. Ці спеціалізовані суди були створені для розгляду справ про сер-

йозні порушення прав людини, включаючи злочини проти людяності. Вони діють як незалежні організації з метою визначення відповідальності правопорушників та забезпечення справедливості для жертв і постраждалих. Серед механізмів захисту людини, проти якої вчинено такі злочини, також є національні суди. Національні суди мають можливість розглядати справи про злочини проти людяності, навіть, якщо вони були вчинені за межами країни. Національні суди можуть співпрацювати з міжнародними судовими органами та іншими країнами для розслідування та судового переслідування злочинців.

Важливо також підкреслити чинники, що можуть сприяти поширенню злочинів проти людяності: політичні фактори (тоталітаризм, імунітет від репресій і покарань тощо), соціальні фактори (претензії, економічна нерівність, соціальна різноманітність, культурні конфлікти та непорозуміння, соціальна дискримінація за ознакою раси, релігії, статі, національності тощо), військові дії та конфлікти, технологічний прогрес у сучасному світі, що дозволяє широкомасштабні скоординовані напади на цивільне населення. Розуміння цих чинників сприяє розслідувати та запобігати злочинам проти людяності, а також розробляти стратегії вирішення конфліктів, запобігання злочинності та заохочення прав людини.

Будь-який злочин проти людяності, безумовно, є порушенням прав людини. Заміна терміну «злочин проти людяності» на формулювання «порушення прав людини»

послабляє здатність прокуратури довести факт скоєння злочину, оскільки порушення прав людини часто мають набагато ширше визначення, ніж міжнародний злочин. Тому, злочинами проти людяності вважаються лише систематичні або масштабні порушення прав людини. Важливо зазначити, що кожен із цих аспектів – системний чи широкомасштабний – вважається достатнім для врахування контекстуальних факторів злочинів проти людяності.

Слід зазначити, що чинне українське законодавство не регулює склад злочину проти людяності, як це передбачено Римським статутом МКС, через що організаторів та виконавців злочинів, передбачених міжнародним правом, не можуть притягнути до відповідальності. Зміни до Кримінального Кодексу України, відносно виду злочинів, що досліджується авторами, сприятимуть покращенню регулювання відносин у суспільстві, забезпечать заходи кримінальної караності за їх вчинення, та будуть відігравати превентивну роль.

Не варто омінати увагою необхідність розвитку міжнародних судових інстанцій для України, а саме: розширення співробітництва нашої держави з Міжнародним кримінальним судом, прийняття активної участі та сприяння відкриттю зовнішнього офісу МКС в Україні, співробітництво та обмін інформацією, посилення правової адаптації та вдосконалення національного законодавства та української судової системи для кращої взаємодії з МКС, зміцнення міжнародної правової системи тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мануїлова К. Становлення та розвиток концепції відповідальності за міжнародні злочини, що порушують права людини. Академічні візії. 2023. № 17. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10072003>
2. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 05.08.2024).
3. Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 09.12.1948 р. : станом на 18 берез. 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 05.08.2024).
4. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind : adopted by the International Law Commission at its forty-eighth session, in 1996. Yearbook of the International Law Commission. 1996. Vol. 2. (Part Two). 342 p.
5. Римський статут міжнародного кримінального суду : статут Міжнар. судів від 17.07.1998 р. : станом на 16 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 05.08.2024).
6. В Україні запрацює перший великий офіс МКС – Костін. URL: <https://suspihne.media/569503-v-ukraini-zapracue-persij-velikij-ofis-mks-kostin/> (дата звернення: 05.08.2024).

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО БЕЗПЕКУ ШІЛ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ**THE SAFE SCHOOLS DECLARATION AND ITS SIGNIFICANCE FOR UKRAINE****Реньов С.В., к.ю.н.,****доцент кафедри міжнародного і європейського права***Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна*

У статті в контексті права на освіту згадується Женевська декларація прав дитини 1924 року, Загальна декларація прав людини 1948 року, Декларація прав дитини 1959 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Конвенція про права дитини 1989 року, резолюції Ради Безпеки ООН, відповідні положення Конституції України, Закону України «Про освіту», що дозволяє презентувати хронологію формування загальної позиції щодо фундаментального значення права на освіту задля подальшого розвитку людства.

Наголошується, що драматичні події сьогодення створюють суттєві перешкоди для реалізації права на освіту, передбаченого на міжнародному та національному рівнях. Генеральний секретар ООН у своїх щорічних доповідях вимушений констатувати, що заклади освіти досить часто використовуються у військових цілях, зокрема й в Україні. У статті наводиться детальна інформація щодо кількості освітніх установ, які були пошкоджені або зруйновані в Україні, а також результати опитувань, які підтверджують перестороги більшості батьків щодо безпеки їх дітей в контексті регулярних атак на інфраструктурні об'єкти нашої держави. Така практика призводить до довгострокових негативних наслідків в контексті доступу дітей до освіти.

Зазначається, що задля вирішення окресленої проблеми була прийнята Декларація про безпеку шкіл як міжурядове політичне зобов'язання, спрямоване на захист учнів, вчителів і навчальних закладів від зазначених наслідків збройних конфліктів. Декларацією, до якої доєдналися 120 країн, були схвалені Вказівки із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів – керівні принципи, що сприяють мінімізації загрози безпеці учнів, студентів, а також самому освітньому процесу. Зазначені Вказівки були детально проаналізовані в рамках нашого наукового дослідження.

Автор звертає увагу, що Україна не тільки підписала Декларацію про безпеку шкіл, але й затвердила План заходів щодо реалізації зазначеної Декларації, демонструючи реальне бажання мінімізувати негативний вплив війни на дітей та їх право на освіту.

Ключові слова: права дитини, Конвенція про права дитини, право на освіту, діти та збройні конфлікти, Декларація про безпеку шкіл.

In the context of the right to education, the article mentions the Geneva Declaration of the Rights of the Child of 1924, the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the Declaration of the Rights of the Child of 1959, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the Convention on the Rights of the Child of 1989, resolutions of the UN Security Council, relevant provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Education". This allows us to present the chronology of the formation of a common position on the fundamental importance of the right to education for the further development of humanity.

It is emphasized that the dramatic events of today create significant obstacles to the realization of the right to education, provided for at the international and national levels. The UN Secretary-General in his annual reports is forced to state that educational institutions are often used for military purposes, including in Ukraine. The article provides detailed information on the number of educational institutions that have been damaged or destroyed in Ukraine, as well as the results of surveys that confirm the concerns of most parents about the safety of their children in the context of regular attacks on the infrastructure of our country. This practice leads to long-term negative consequences in the context of children's access to education.

It is noted that in order to solve this problem, the Safe Schools Declaration was adopted as an intergovernmental political commitment aimed at protecting students, teachers and educational institutions from these consequences of armed conflicts. The Declaration, which was joined by 120 countries, approved the Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict, which contribute to minimizing the threat to the safety of students, as well as the educational process itself. These Guidelines have been analysed in detail as part of our scientific research.

The author draws attention to the fact that Ukraine has signed the Safe Schools Declaration, as well as approved the Action Plan for the implementation of this Declaration, demonstrating a real desire to minimize the negative impact of the war on children and their right to education.

Key words: children's rights, Convention on the Rights of the Child, the right to education, children and armed conflict, Safe Schools Declaration.

Діти як найвразливіша категорія населення зазнають найбільшого негативного впливу від драматичних подій сьогодення. Бойові дії, що розпочалися на Донбасі в 2014 році, створили суттєві перешкоди для реалізації дітьми зі східних регіонів нашої держави їх права на освіту. А повномасштабна війна в Україні відобразилась на всіх учнях, оскільки багато закладів на сході, півночі та півдні країни зазнали руйнувань та пошкоджень, що матиме довгострокові негативні наслідки в контексті доступу до освіти. Західні регіони хоч і вважаються відносно безпечнішими, однак постійні повітряні тривоги теж впливають на навчальний процес.

Опитування, проведене у квітні-травні цього року у південно-східних областях України, ще раз засвідчило перестороги батьків щодо безпеки їх дітей – загалом 86% респондентів висловили занепокоєння з цього питання, першочергово згадуючи атаки на інфраструктуру. Бомбардування й обстріли як ключовий фактор ризику назвали 73% опитаних. До прикладу, гендерно зумовлене насильство або торгівлю людьми згадали лише 3% та 2% опитаних відповідно [1].

Наявна статистика доводить: до інфраструктурних об'єктів, які зазнають постійних обстрілів, відносяться й навчальні заклади. Інтерактивний портал Save schools, створений Міністерством освіти і науки України, стверджує, що станом на серпень 2024 року 3798 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів. 365 з них – зруйновано повністю [2].

Як констатує у своїй доповіді Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань дітей та збройних конфліктів, кількість нападів на школи залишається високою протягом багатьох років, включаючи напади на учнів та педагогічний персонал, а також збільшується кількість випадків використання шкіл військовими, що позбавляє дітей права на освіту та скорочує доступність безпечних та дружніх до дітей місць [3].

В цьому контексті доцільно процитувати Ігоря Пирого, який називає дітей наймасовішим суб'єктом сфери освіти. І навіть гарантованість обов'язковості початкової освіти не забезпечує загального охоплення дітей початковою освітою [4, с. 172, 174]. Зокрема, на це впливають і безпекові фактори.

Перші згадки про розмежування навчальних закладів та військових формувань датуються ще четвертим століттям – зазначені ініціативи приписуються римському імператору Костянтину Великому, який наполягав на тому, щоб освітні інституції використовувалися лише за своїм прямим призначенням. Втім, наразі зазначена проблема все ще залишається актуальною. Тож в контексті окресленої тематики вважаємо за доцільне дослідити міжнародно-правові стандарти в сфері захисту прав дитини, а також актуальні ініціативи, покликані забезпечити ефективну реалізацію права дитини на освіту.

Варто зазначити, що фундаментальним документом у сфері захисту прав дитини вважається Женевська декларація прав дитини 1924 року, прийнята Генеральною Асамблеєю Ліги Націй. Вона є вкрай лаконічною за своїм змістом (складається з п'яти статей), тож не містить прямої згадки права на освіту. Втім, передбачає обов'язок людства надати дитині засоби, необхідні для її нормального розвитку – як фізичного, так і духовного [5]. Тож можна вважати, що закладені у Декларації 1924 року підвалини міжнародно-правового регулювання захисту прав дитини окреслили ті подальші кроки, серед яких було пряме закріплення права на освіту.

Наступною варто згадати Загальну декларацію прав людини 1948 року, в статті 26 якої не тільки закріплюється право на освіту для кожної людини, але й гарантується безоплатність початкової та загальної освіти, обов'язковість початкової освіти, доступність інших рівнів освіти. Її вплив на міжнародно-правові акти, що приймалися в подальшому, є очевидним [6, с. 10]. Наприклад, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року також передбачається обов'язковість та безоплатність початкової освіти [7].

Декларація прав дитини 1959 року, яка була односторонньо прийнята Генеральною Асамблеєю ООН, складається з десяти принципів щодо захисту та благополуччя дітей. Сьомий принцип, що присвячений саме питанню освіти, виявився найрозлогішим. Окрім права дитини на здобуття освіти, яка сприятиме розвитку дитини, була передбачена безкоштовність та обов'язковість початкової освіти. Право дитини на освіту корелюється з відповідними обов'язками щодо сприяння у здійсненні зазначеного права – першочергово згадуються батьки, а також суспільство та органи публічної влади [8].

А ще за тридцять років, 20 листопада 1989 р., Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Конвенція про права дитини – «Світова конституція прав дитини», що має обов'язковий характер для держав-учасниць. У статтях 28–29 Конвенції держави-учасниці не тільки визнали право дитини на освіту, встановили безкоштовність та обов'язковість початкової освіти, але й домовились про заохочення розвитку різних форм середньої освіти (як загальної, так і професійної), забезпечення доступності вищої освіти тощо [9, с. 37].

Відповідні положення були відображені у національному законодавстві України. Наприклад, у Конституції України (ст. 53) та Законі України «Про освіту» (ст. 12) передбачається обов'язковість повної загальної середньої освіти. У вищезгаданому профільному Законі (ст. 4) зазначається, що держава гарантує кожній дитині незалежно від підстав її перебування в Україні право на безоплатне здобуття повної загальної середньої освіти. Також в тексті Закону неодноразово згадується безпечне освітнє середовище як сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди [10].

На жаль, трагічні події останніх років негативно вплинули на можливість українських дітей користуватися безпечним освітнім середовищем. Наприклад, у доповіді Генерального секретаря ООН «Діти та збройні конфлікти», опублікованій у червні 2023 року за підсумками

2022 року, надається узагальнення статистики щодо пошкоджених українських шкіл та лікарень як критично важливих соціальних інституцій, що забезпечують базові потреби у освіті та медичному обслуговуванні. Зокрема, зазначається щодо 751 підтвердженого нападу на школи (461) та лікарні (290), більшість з яких включали застосування зброї вибухової дії з широким радіусом ураження. Двадцять із цих інцидентів призвели до виникнення жертв серед дітей. Також Організація Об'єднаних Націй підтвердила випадки використання шкіл та лікарень у військових цілях [11].

Влітку цього року Генеральний секретар ООН опублікував аналогічну доповідь «Діти та збройні конфлікти», яка стосувалася підбиття підсумків за попередній, 2023-й рік. І знову однією з центральних тем були події в Україні. Зазначено, що загалом у світі було зафіксовано 1650 нападів на школи та лікарні – у звіті за підсумками 2022 року, проаналізованому раніше, ця цифра була 1163, що фіксує загальний негативний тренд. Окрім нашої держави, було згадано Ізраїль, М'янму, Демократичну Республіку Конго та Судан [12].

Що стосується України, то кількість таких нападів знизилася – 335 випадків за 2023 рік проти 751 за 2022-й. Це пояснюється, зокрема, певною локалізацією бойових дій внаслідок або повної деокупації, або суттєвих успіхів ЗСУ у багатьох регіонах – Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Миколаївській, Херсонській областях.

Також Генсек ООН привітав підписання між Україною та ООН 18 серпня 2023 року спільного плану щодо запобігання серйозним порушенням стосовно дітей, а також тісне співробітництво між ними у його оперативному здійсненні, у тому числі шляхом перегляду плану дій у рамках Декларації про безпеку шкіл [12].

Загадана раніше Декларація про безпеку шкіл є міжурядовим політичним зобов'язанням, спрямованим на захист учнів, вчителів і навчальних закладів від негативних наслідків збройних конфліктів. До Декларації, що була розроблена урядами Норвегії та Аргентини та відкрита для підписання у 2015 році, доєдналися вже 120 держав, зокрема й ті, на території яких немає жодних військових конфліктів. Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш наполегливо закликав всі держави-члени ООН схвалити Декларацію про безпеку шкіл [13]. Наша країна підписала зазначену Декларацію у 2019 році, РФ – не приєдналася.

У Декларації питання руйнації навчальних закладів висвітлене в глобальному контексті загрози для успішного майбутнього наступних поколінь: «Ще знищує фундамент, на якому громади будують своє майбутнє. У багатьох країнах збройні конфлікти продовжують руйнувати не тільки шкільну інфраструктуру, але й надії та прагнення цілих поколінь». Тому у Декларації вказується, зокрема, необхідність збору достовірних даних про напади на освітні установи та їх військове використання, проведення відповідних розслідувань та притягнення винних до відповідальності [14].

Також у Декларації підкреслюється важливість резолюцій Ради Безпеки ООН 1998 (2011) і 2143 (2014), зокрема в контексті заклику до держав-членів розглянути конкретні заходи щодо обмеження використання шкіл збройними силами та озброєними недержавними формуваннями. Вважаємо за доцільне акцентувати увагу на змісті другої з перелічених резолюцій РБ ООН – 2143 (2014). Рада Безпеки ООН висловила глибоке занепокоєння з приводу використання шкіл військовими, оскільки навчальні інституції можуть стати законними цілями для нападів, створюючи загрозу для безпеки дітей і вчителів, а також для навчання дітей. Таким чином, РБ ООН рекомендувала державам-членам розглянути конкретні заходи щодо того, щоб збройні сили і недержавні збройні групи утримувалися від такого використання шкіл, що суперечить міжнародному праву. У випадку здійснення нападу на школи винні мають бути притягнені до відповідальності [15].

Ключовим же аспектом Декларації можна вважати схвалення Вказівок із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів [14]. Професор Амстердамського університету Мартен Цваненбург визначає Декларацію про безпеку шкіл як політичну декларацію, за допомогою якої держави можуть схвалити Керівні принципи [16, с. 255].

Згадані вище Вказівки – це 6 керівних принципів, які були оприлюднені 16 грудня 2014 року в швейцарській Женеві на зборах, проведених Постійними представництвами Норвегії та Аргентини при Організації Об'єднаних Націй. Дотримання цих вказівок має сприяти мінімізації загрози безпеці учнів, студентів, а також самому освітньому процесу. Спробуємо тезово перелічити усі шість вказівок: 1) Діючі школи та університети не повинні використовуватися для військової мети. Не можна примушувати адміністрацію евакуювати заклад освіти, щоб використовувати будівлю для військової діяльності; 2) Евакуйовані школи та університети також не повинні використовуватися військовими. Винятки можливі лише за відсутності альтернатив і виключно на той мінімальний час, поки не з'явиться інше підходяще місце. Заклад освіти, який все ж використовується військовими, має залишатися у належному стані, з ліквідацією всіх слідів милітаризації після виведення військових; 3) Не можна руйнувати заклади освіти з тією метою, щоб позбавити іншу сторону можливості використовувати приміщення для військової мети; 4) Якщо заклад освіти використовується для військової мети – інша сторона збройного конфлікту має розглянути всі можливі альтернативні варіанти, перш ніж атакувати такий об'єкт, зокрема, попередити ворога про свої подальші дії у разі подальшого використання школи або університету; 5) Збройні сили сторін конфлікту не мають використовуватися для забезпечення безпеки шкіл та університетів – задля цього має бути задіяний цивільний персонал. Залучення збройних сил можливе лише за відсутності альтернативних варіантів; 6) Всі сторони збройного конфлікту повинні, наскільки це можливо і доцільно, включити ці принципи у свою доктрину з метою заохочення відповідної практики на всіх рівнях командування [17].

Отже, можна прослідкувати внутрішню логіку документа. Закріпивши базову норму про неможливість використання закладів освіти задля військової мети, у вказівках містяться виключення з ситуації – наприклад, у тому разі, якщо зазначений заклад освіти є покинутим або евакуйованим, а іншого, альтернативного приміщення, немає. Наступні принципи регламентують дії сторін військового

конфлікту у тому разі, якщо заклад все ж вимушено використовується задля військових цілей.

Україна як держава-підписант Декларації про безпеку шкіл затвердила у 2021 році план заходів щодо реалізації зазначеної Декларації – розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 р. № 898 [18]. А цього року план було актуалізовано – з урахуванням повномасштабного вторгнення РФ та ситуації із закладами освіти по всій території України (а не тільки в Луганській і Донецькій областях).

Актуальний План містить перелік з 12 заходів, для кожного з яких зазначені строки виконання, відповідальні органи, очікувані результати та механізми фінансування. Зазначені заходи поділені на 5 блоків – Ефективна система моніторингу нападів на заклади освіти; Захист закладів освіти від нападів та їх відновлення у разі пошкодження; Забезпечення безперервності навчання; Забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту; Інформаційна підтримка впровадження положень Декларації про безпеку шкіл. Наприклад, під забезпеченням безперервності навчання мається на увазі, зокрема, надання працівникам техніки для ефективної організації дистанційного навчання, а також психоемоційної підтримки для учасників освітнього процесу. Більшість заходів не мають дедлайнів – вказано про постійне, систематичне виконання.

Таким чином, драматичні події сьогодення створюють суттєві перешкоди для реалізації права на освіту, передбаченого на міжнародному та національному рівнях. Генеральний секретар ООН у своїх щорічних доповідях вимушений констатувати, що заклади освіти досить часто використовуються у військових цілях, зокрема й в Україні. Така практика призводить до подальших руйнувань освітніх установ, створюючи довгострокові негативні наслідки в контексті доступу дітей до освіти.

Задля вирішення окресленої проблеми була прийнята Декларація про безпеку шкіл як міжурядове політичне зобов'язання, спрямоване на захист учнів, вчителів і навчальних закладів від негативних наслідків збройних конфліктів. Зазначеною Декларацією, до якої вже доєдналися 120 країн, були схвалені Вказівки із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів – керівні принципи, що сприяють мінімізації загрози безпеці учнів, студентів, а також самому освітньому процесу. Україна не тільки підписала Декларацію про безпеку шкіл, але й затвердила План заходів щодо реалізації зазначеної Декларації, демонструючи реальне бажання мінімізувати негативний вплив війни на дітей та їх право на освіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Child Protection Assessment Key Findings – Resilience & Early Recovery Unit (June 2024). ReliefWeb. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/child-protection-assessment-key-findings-resilience-early-recovery-unit-june-2024?utm_source=ocha_ukraine_digest&utm_medium=email&utm_campaign=june_2024 (date of access: 10.09.2024).
2. 7 Million Children of War in Ukraine. Education in Emergency. URL: <https://saveschools.in.ua/> (date of access: 10.09.2024).
3. Children and Armed Conflict: Report of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. 28 December 2023, A/HRC/55/57. UN Official Document System. URL: <https://documents.un.org/api/symbol/access?j=G2326300&t=pdf> (date of access: 10.09.2024).
4. Пирого І.С. Міжнародні стандарти та нормативно-правові аспекти права на освіту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023, № 5. С. 171-175.
5. Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924. Humanium. URL: <https://www.humanium.org/en/text-2/> (date of access: 10.09.2024).
6. Universal Declaration of Human Rights. United Nations Publications, 2018. 14 p.
7. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, International Covenant on Civil and Political Rights and Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights. 16 December 1966, A/RES/2200(XXI). UN Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/203277?v=pdf> (date of access: 10.09.2024).
8. Declaration of the Rights of the Child. UN General Assembly. 20 November 1959, A/RES/1386(XIV). UN Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/195831> (date of access: 10.09.2024).
9. The Convention on the Rights of the Child. United Nations Essential Documents Series. UN: Department of Global Communications, 2019. 82 p.
10. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
11. Children and Armed Conflict: Report of the Secretary-General. 5 June 2023, A/77/895. UN Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4013848?v=pdf> (date of access: 10.09.2024).

12. Children and Armed Conflict: Report of the Secretary-General. 3 June 2024, A/78/842. UN Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4051293?v=pdf> (date of access: 10.09.2024).
13. Report of the Secretary-General on the protection of civilians in armed conflict. 10 May 2017, S/2017/414. UN Official Document System. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n17/132/65/pdf/n1713265.pdf> (date of access: 10.09.2024).
14. Safe schools declaration. 29 May 2015. Global Coalition to Protect Education from Attack. URL: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_safe_schools_declaration-final.pdf (date of access: 10.09.2024).
15. UN Security Council resolution 2143 (2014) on children and armed conflict. 7 March 2014, S/RES/2143 (2014). UN Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/766753?v=pdf> (date of access: 10.09.2024).
16. Zwanenburg Marten. Keeping Camouflage Out of the Classroom: The Safe Schools Declaration and the Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use During Armed Conflict. *Journal of Conflict and Security Law*. Vol. 26, Is. 2, Summer 2021. P. 255–288.
17. Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict. 16 December 2014. Global Coalition to Protect Education from Attack. URL: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_guidelines_en.pdf (date of access: 10.09.2024).
18. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл: Розпорядження від 4 серпня 2021 р. № 898-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

ПРАВОВІ АСПЕКТИ МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ, ЯКА НАДХОДИТЬ ДО УКРАЇНИ ВІД КРАЇН-ПАРТНЕРІВ

LEGAL ASPECTS OF CUSTOMS CLEARANCE FOR MILITARY EQUIPMENT RECEIVED IN UKRAINE FROM PARTNER COUNTRIES

Стужук Ю.П., науковий співробітник науково-дослідного відділу
правових проблем у сфері міжнародного співробітництва
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері,
сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

Стаття є дослідженням правових аспектів митного оформлення військової техніки, яка надходить до України від країн-партнерів. Так, автором окреслюється питання необхідності вдосконалення митного законодавства України в умовах агресії російської федерації. У статті проаналізовано Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів», яким запровадили спрощену процедуру декларування військової техніки та інших товарів, аналогічну до існуючої у міжнародній практиці. Також, даним Законом було закріплено поняття Форми 302 та її використання. Крім того вказано, що нею було замінено митну декларацію при оформленні військової техніки. Положення Закону містить пункт про те, що дана Форма в Україні буде застосовуватись після укладення міжнародних договорів між Україною та відповідними державами щодо можливості її використання в таких державах. Автором здійснено аналіз особливостей та застосування Форми 302 в країнах-членах НАТО та Форми 302 в ЄС. Зокрема визначено, що розроблення Форми 302 ЄС здійснювалось в умовах повної прозорості та діалогу з НАТО. Дана Форма 302 ЄС в значній мірі базується на Формі 302 країн-членів НАТО та повторює її. Звертається увага на прийняття Постанови Кабінету Міністрів «Деякі питання застосування документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України)», яка визначила зокрема: Форму 302 України, положення про Форму 302 України, порядок її заповнення та порядок виконання митних формальностей з її використанням. Отже, прийняття окреслених змін до законодавчої бази демонструє прагнення адаптувати митне законодавство України до країн-членів НАТО та ЄС задля спрощення порядку митного оформлення військової техніки в умовах триваючої агресії російської федерації.

Ключові слова: агресія російської федерації, військова техніка, Форма 302, митне законодавство України.

The article explores the legal aspects of customs clearance for military equipment delivered to Ukraine by partner countries. The author highlights the necessity of improving Ukraine's customs legislation in the context of the Russian Federation's aggression. The study examines the Law of Ukraine «On Amendments to the Customs Code of Ukraine and Other Laws of Ukraine on the Unification of European and North Atlantic Standards for the Declaration Procedures of Military Equipment and Other Goods», which introduced a simplified procedure for declaring military equipment and other goods, similar to international practices. This Law also formalized the concept of Form 302 and its use. Furthermore, it replaced the customs declaration for military equipment with Form 302. The provisions of the Law stipulate that this Form will be applicable in Ukraine after the conclusion of international agreements between Ukraine and the respective countries regarding its use in those states.

The author analyzes the characteristics and application of NATO Form 302 and EU Form 302. In particular, it is noted that the development of the EU Form 302 was carried out with full transparency and dialogue with NATO. The EU Form 302 largely draws on and replicates the NATO Form 302. Attention is drawn to the adoption of the Cabinet of Ministers' Resolution «Certain Issues Regarding the Use of the Document for Declaring Military Equipment and Other Goods (Form 302 of Ukraine)», which specifically established: the Ukrainian Form 302, provisions concerning Form 302 of Ukraine, the procedure for completing it, and the procedure for carrying out customs formalities using it.

Thus, the adoption of the outlined legislative changes demonstrates Ukraine's commitment to aligning its customs legislation with that of NATO and EU member states to simplify the customs clearance procedure for military equipment amidst the ongoing aggression of the Russian Federation.

Key words: aggression of the Russian Federation, military equipment, Form 302, customs legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року російська федерація здійснила широкомасштабне вторгнення на територію України. Ці агресивні дії призвели до значного загострення геополітичної ситуації в регіоні і були рішуче засуджені світовою спільнотою. Багато країн почали надавати всебічну підтримку нашій державі, зокрема, військову та гуманітарну допомогу, що включала постачання військової техніки, озброєння та інших необхідних ресурсів для протидії агресії російської федерації. Отримання значних обсягів військової допомоги, що надходили від країн-партнерів зумовили необхідність вдосконалення митного законодавства України щодо спрощення процедур митного оформлення військової техніки. З цією метою законодавцем було внесено зміни до існуючої законодавчої бази та запроваджено Форму 302. Таким чином, актуальність дослідження визначається нагальною потребою в адаптації митного законодавства до умов війни.

Стан опрацювання. Деякі питання щодо митного оформлення військової техніки описувались в роботі Коваль Н. «Митні формальності щодо іноземних військових кораблів, їх озброєння та екіпажів у портах України» [1]. Окремий абзац щодо Форми 302 згадується в роботі Сівашенко Т., Костюнік О. та Войченко Т. [2]. Втім, врахо-

вуючи новизну прийняття окресленої Форми 302 важливим в умовах широкомасштабного вторгнення російської федерації важливим є ґрунтовне дослідження даної тематики.

Метою дослідження є аналіз змін митного законодавства щодо декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України) в умовах широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну.

Виклад основного матеріалу. Розпочата у 2022 році широкомасштабна війна російської федерації проти України та всебічна підтримка країн-партнерів щодо надання військової допомоги задля протидії агресії зумовили перегляд та вдосконалення існуючої законодавчої бази, зокрема, щодо декларування військової техніки.

Так, Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів» від 23 серпня 2023 року № 3345-IX [3]. Даним Законом було спрощено митне декларування військової техніки під час транскордонного переміщення. Частина перша статті 4 Митного кодексу України була доповнена пунктом 65 такого змісту:

Форма 302 – документ, що використовується для декларування військової техніки та інших товарів:

- підрозділів збройних сил держав – членів Європейського Союзу, держав – членів Організації Північноатлантичного договору та інших держав, які у встановленому законом порядку допущені на територію України;
- підрозділів Збройних Сил України, направлених згідно із законом до інших держав».

Також, варто зауважити, що даним Законом Митний кодекс України було доповнено статтею 252–1 (Митне оформлення військової техніки та інших товарів підрозділів збройних сил із застосуванням Форми 302). Закон визначив щодо удосконалення міжвідомчої взаємодії між митницею, Міністерством оборони України та Державною службою експортного контролю України під час переміщення через кордон товарів на підставі Форми 302 в частині використання механізму «Єдиного вікна» [4].

Втім, важливо звернути увагу, що у пункті 3 вказано Закону зазначається, що «До набуття повноправного членства України в Європейському Союзі або Організації Північноатлантичного договору Кабінету Міністрів України забезпечити вжиття заходів щодо підготовки проектів міжнародних договорів між Україною та відповідними державами – членами Європейського Союзу, державами – членами Організації Північноатлантичного договору про використання в таких державах Форми 302, що оформлюватиметься для підрозділів Збройних Сил України, допущених до перебування на території таких держав, з метою укладення міжнародних договорів відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України»». Фактично, даний пункт демонструє те, що застосування Форми 302 здійснюватиметься після того, як будуть заключені міжнародні договори між Україною та відповідними державами щодо можливості її використання в таких державах.

Таким чином, під час переміщення через митний кордон України військової техніки та інших товарів підрозділів Збройних Сил України та збройних сил держав – членів ЄС та НАТО замість митної декларації буде використовуватися спеціальний документ – Форма 302.

Відповідно до положень даного Закону Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити прийняття нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону.

Задля ґрунтовнішого розуміння окресленої тематики та виходячи з назви Закону «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів», варто проаналізувати Форму 302 і порядком її застосування в країнах-членах НАТО та ЄС.

Правила щодо імпорту, експорту та транзиту товарів НАТО містяться в Угоді між сторонами Організації Північноатлантичного договору щодо статусу їхніх збройних сил, підписаної в Лондоні 19 червня 1951 року [5]. Форма 302 в країнах-членах НАТО використовується для контролю переміщення імпортованих військових товарів із третіх країн, які підпадають під дію угоди, між країнами-членами НАТО та країнами, що беруть участь у Партнерстві заради миру. Митні органи кожної країни-члена НАТО, за погодженням з компетентним органом сил, розташованих на її території, призначили митний орган, відповідальний за виконання митних формальностей та контролю щодо всіх відправлень, що здійснюються силами або від імені кожного підрозділу сил, розташованих на її території [6].

3 квітня 2020 року Комісія ЄС прийняла зміни до Делегованого регламенту (ЄС) 2015 / 2446, які набули чинності 16 липня 2020 року [7]. Ці зміни визначили поняття товарів, що переміщуються або використовуються в контексті військових дій та встановили Форму ЄС 302 як митний документ, який використовується державами-членами ЄС, зокрема в контексті військових дій, що стосуються

Спільної політики безпеки та оборони Союзу. Шаблон форми 302 ЄС було розроблено спільно з державами-членами ЄС в рамках Програми Європейського оборонного агентства з питань митних справ. Також, 29 червня 2020 року Комісія ухвалила зміни до Виконавчого регламенту ЄС 2015 / 2447, які набули чинності 20 липня 2020 року [8]. Зміни до Виконавчого регламенту визначили, зокрема, процедурні правила для використання форм ЄС та НАТО 302 [9]. Форма 302 ЄС була розроблена в умовах повної прозорості та діалогу з НАТО. Запровадження Форми 302 ЄС значною мірою базується на Формі 302 країн-членів НАТО та повторює її [10].

У 2021 році було прийнято посібник з митних формальностей в ЄС для товарів військового призначення, що переміщуються або використовуються в контексті військової діяльності (використання Форми 302) [11]. У даному посібнику пояснюється, як заповнювати Форму 302, а також, детально описано використання Форми 302 у кожному з видів діяльності, пов'язаного з митною справою. Також в посібнику вказано, що існує дві версії Форми 302: Форма 302 НАТО та Форма 302 ЄС. Для митних цілей обидві версії мають еквівалентну цінність, і саме тип військової діяльності визначає версію Форми 302, яка буде використовуватися.

Форма 302 НАТО може використовуватися для транскордонного переміщення товарів військового призначення, що переміщуються або використовуються в контексті військової діяльності, яка здійснюється в рамках Північноатлантичного договору. Форма 302 ЄС може використовуватися для транскордонного переміщення товарів військового призначення в контексті військової діяльності в рамках Спільної політики безпеки і оборони або багатонаціональної діяльності поза межами Спільної політики безпеки і оборони або НАТО.

Крім того, звертається увага, що оскільки не всі держави-члени ЄС є членами НАТО, втім вони можуть мати право використовувати Форму 302 НАТО на підставі Індивідуальної програми партнерства і співробітництва або аналогічного інструменту (наприклад Партнерство заради миру), укладеного з НАТО, коли їхні товари будуть переміщуватися або використовуватися в контексті військової діяльності, здійснюваної в рамках Північноатлантичного договору.

У додатку 2 MASP-C Rev. 2023 v1.0» (Консолідовані картки проектів) прийнятого у Брюсселі 28 листопада 2023 року Генеральним директором з питань оподаткування та митного союзу Європейської комісії визначено, що розглядається питання цифровізації військових митних процедур. Це може призвести до розробки військової митної системи, яка використовуватиметься країнами-учасницями для митних операцій, а також до цифровізації Форми 302. Наразі здебільшого використовуються паперові версії Форм 302, хоча деякі країни-учасниці почали розробляти та впроваджувати програми для генерації, наприклад, PDF-версії Форми ЄС 302. Розробка та впровадження військової митної системи та цифровізація Форми 302 ЄС спрямовані на забезпечення безпечного та безперервного обміну інформацією між митними органами та військовими силами [12].

Як зазначалось вище, відповідно до положень Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів», Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити прийняття нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону. Так, з цієї метою, була Прийнята Постанова Кабінету Міністрів «Деякі питання застосування документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України)» від 17 листопада 2023 року № 1230 [13]. Проект рішення Кабінету Міністрів України

було розроблено Міністерством фінансів України спільно з Державною митною службою України та Міністерством оборони України на виконання прийнятих Верховною Радою змін до Митного кодексу України [14].

Даною Постановою було затверджено:

форму документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України);

Положення про документ для декларування військової техніки та інших товарів (Форму 302 України);

Порядок заповнення документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України);

Порядок виконання митних формальностей під час здійснення митного контролю та оформлення військової техніки та інших товарів, що переміщуються з використанням документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України).

Крім того, у даній Постанові визначено завдання Міністерству оборони та Державній митній службі. Серед окремих пунктів виокремимо наступні. Зокрема, Міністерство оборони та Державна митна служба мають:

до набуття повноправного членства України в Європейському Союзі або Організації Північноатлантичного договору забезпечити відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» підготовку проектів міжнародних договорів, згідно з якими відбуватиметься направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав,

між Україною та відповідними державами про використання в таких державах документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України), форма якого затверджена цією постановою.

Також зазначено, що Міністерству оборони та Державній митній службі забезпечити вжиття заходів стосовно налагодження взаємодії у разі використання документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України), Форми 302 ЄС, Форми 302 НАТО, Форми 302 іншої держави під час здійснення митних формальностей щодо військової техніки та інших товарів, зокрема обміну інформацією на постійній основі про уповноважених осіб, відповідальних за взаємодію.

Висновок. Отже, в умовах надання значної кількості військової техніки та інших товарів від країн-партнерів для протидії агресії російської федерації важливим кроком стало прийняття Форми 302 щодо вдосконалення митного законодавства України. Зазначеною Формою було встановлено новий порядок декларування військової техніки, що значно спрощує митні процедури, зменшуючи час оформлення. Попри те, що в нормативно-правових актах вказано, що застосування Форми 302 відбуватиметься після укладання міжнародних договорів між Україною та відповідними державами щодо можливості її використання в таких державах, власне факт прийняття вказаної Форми демонструє прагнення адаптувати митне законодавство України до країн-членів НАТО та ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль Н.О. Митні формальності щодо іноземних військових кораблів, їх озброєння та екіпажів у портах України. *Правова держава*, 42/2021. С. 86-92.
2. Сівашенко Т. В., Костюнік О. В., Войченко Т. О. Структурні зміни митно-логістичних процесів в умовах інформаційного середовища. *Інфраструктура ринку*. Випуск 76. 2024. С. 117-121.
3. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів: Закон України від 23.08.2023 р. № 3345-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3345-20#Text> (дата звернення: 27.09.2024).
4. Верховна Рада спростила митне декларування військової техніки під час транскордонного переміщення. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/verkhovna-rada-sprostyla-mytne-deklaruvannia-viiskovoi-tekhniky-pid-chas-transkordonnoho-peremishchennia> (дата звернення: 28.09.2024).
5. Agreement between the Parties to the North Atlantic Treaty regarding the Status of their Forces. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17265.htm (date of access: 28.09.2024).
6. Transit Manual Supplement: UK Transit Procedures Borders & Trade Group Document: UK Transit Procedures Version: 7.02 Date: 06/02/2024.
7. Commission Delegated Regulation (EU) 2020/877 of 3.4.2020 amending and correcting Commission Delegated Regulation 2015/2446 supplementing Regulation (EU) No 952/2013, and amending Delegated Regulation (EU) 2016/341 supplementing Regulation (EU) No 952/2013, laying down the Union Customs Code, OJ L 203, 26.6.2020, p. 1.
8. Commission Implementing Regulation (EU) 893/2020 of 29.6.2020 amending Implementing Regulation (EU) 2015/2447 laying down detailed rules for implementing certain provisions of Regulation (EU) No 952/2013 of the European Parliament and of the Council laying down the Union Customs Code, OJ L 206, 30.6.2020, p. 8.
9. Joint report to the European parliament and the council on the implementation of the Action Plan on Military Mobility from June 2019 to September 2020. *European Commission*. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12081-2020-INIT/en/pdf> (date of access: 29.09.2024).
10. Calle Håkansson. The strengthened role of the European Union in defence: the case of the Military Mobility project. *Defence studies*. 2023, VOL. 23, NO. 3, 436-456.
11. Guidance document on customs formalities in the EU for military goods to be moved or used in the context of military activities (use of the form 302). *European Commission*. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2021-02/guidance_document_on_customs_formalities_in_the_eu_for_military_goods.pdf (date of access: 30.09.2024).
12. Annex. 2 MASP-C Rev. 2023 v1.0 Consolidated Project Fiches. *European Commission*. URL: https://www.emta.ee/sites/default/files/documents/2024-04/masp_annex2_en.pdf (date of access: 30.09.2024).
13. Деякі питання застосування документа для декларування військової техніки та інших товарів (Форми 302 України): Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.2023 р. № 1230. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1230-2023-п#Text> (дата звернення: 29.09.2024).
14. Мінфін: Уряд прийняв постанову щодо впровадження стандартів ЄС та НАТО під час митного декларування військової техніки ЗСУ. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-uriad-priiniav-postanovu-shchodo-vprovadzhennia-standartiv-ies-ta-nato-pid-chas-mytneho-deklaruvannia-viiskovoi-tekhniky-zsu> (дата звернення: 30.09.2024).

МЕДІАЦІЯ В ТРУДОВИХ СПОРАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

MEDIATION IN LABOR DISPUTES: PROSPECTS FOR THE USE IN UKRAINE AND THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION

Сьомич М.І., д.е.н., професор,
професор кафедри підприємництва і права
Полтавський державний аграрний університет

Стрілець Б.В., к.ю.н.,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавський державний аграрний університет

Шведенко П.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавський державний аграрний університет

У даній статті досліджується інститут медіації як альтернативного способу вирішення трудових спорів, які є одними з найбільш поширених видів юридичних спорів. Аналізується зарубіжний досвід використання альтернативних способів вирішення трудових конфліктів. З моменту запровадження медіації, різні стилі посередництва були представлені як техніка вирішення конфліктів. Досліджуються закономірності розвитку сучасної медіації у трудових спорах у інших країнах, зокрема США. Важливість медіації в Європейському Союзі (ЄС) визнана із запізненням порівняно із США. У межах ЄС існує низка інструментів для розробки основних принципів функціонування схем альтернативного вирішення спорів у контексті справ між підприємствами та споживачами. У державах-членах ЄС не існує єдиних механізмів вирішення спорів, а також способів їх законодавчого регулювання. Наголошується, що медіатори уповноважені приймати рішення, які є законними, зобов'язуючи сторони в ході медіації віднайти спосіб вирішення конфлікту. Надається оцінка вітчизняному законодавству, яким запроваджено інститут медіації. Українським законодавством поширено процедуру медіації лише на індивідуальні трудові спори. Положеннями вітчизняного законодавства враховано позитивний досвід зарубіжних країн та окреслено медіацію як альтернативну форму вирішення індивідуальних трудових спорів. Національне законодавство інституціоналізувало медіацію, як законний альтернативний спосіб врегулювання спорів. Наголошується на необхідності закріпити на законодавчому рівні поняття «трудова медіація» та визначити її як позасудову процедуру, яка має добровільний та конфіденційний характер, здійснюється медіатором (медіаторами) для цілей профілактики або врегулювання трудового спору за допомогою переговорів між сторонами спору. Акцентується увага на необхідності поширення медіації на вирішення колективних трудових спорів. Надано оцінку запровадження обов'язковості медіації та існуючим ризикам, у разі закріплення її імперативності. Вказано на важливості забезпечити здійснення державного нагляду за додержанням прав та законних інтересів сторін трудового конфлікту під час проведення процедури медіації шляхом створення відповідного органу.

Ключові слова: медіація, трудові спори, захист, медіатор, альтернативний спосіб вирішення трудового спору, право ЄС.

This article examines the institution of mediation as an alternative way of resolving labor disputes, which are one of the most common types of legal disputes. The authors analyze the foreign experience of using alternative methods of resolving labor conflicts. Since the introduction of mediation, various styles of mediation have been presented as a conflict resolution technique. The authors examine the patterns of development of modern mediation in labor disputes in other countries, including the United States. The importance of mediation in the European Union (EU) is recognized with a delay compared to the United States. Within the EU, there are a number of tools for developing the basic principles of alternative dispute resolution schemes in the context of cases between businesses and consumers. There are no uniform dispute resolution mechanisms in the EU Member States, nor are there any ways to regulate them legislatively. It is emphasized that mediators are authorized to make decisions which are legal, obliging the parties to find a way to resolve the conflict during mediation. The authors assess the national legislation which introduced the institution of mediation. Ukrainian legislation extends the mediation procedure only to individual labor disputes. The provisions of the national legislation take into account the positive experience of foreign countries and outline mediation as an alternative form of resolving individual labor disputes. The national legislation has institutionalized mediation as a legal alternative method of dispute resolution. The authors emphasize the need to enshrine the concept of "labor mediation" at the legislative level and define it as an out-of-court procedure that is voluntary and confidential, carried out by a mediator (mediators) for the purpose of preventing or resolving a labor dispute through negotiations between the parties to the dispute. In the article, the need to extend mediation to resolve collective labor disputes is also discussed. The authors assess the introduction of mandatory mediation and the existing risks in case of its mandatory nature. The importance of ensuring state supervision over the observance of the rights and legitimate interests of the parties to a labor conflict during the mediation procedure by establishing an appropriate body is highlighted.

Key words: mediation, labor disputes, protection, mediator, alternative method of labor dispute resolution, EU law.

Постановка проблеми. Аналіз судової практики свідчить, що однією з найбільш поширених категорій правових спорів є трудові спори. Існує декілька правових механізмів вирішення даної категорії спорів, починаючи з класичної форми судового процесу, де суд вирішує спір та інші альтернативні форми вирішення спору, такі як арбітраж, медіація і примирення, коли сторони можуть досягти рішення чи врегулювання поза судовою системою. Позасудові механізми врегулювання трудових спорів є досить поширеними в державах-членах Європейського Союзу (далі – ЄС), водночас, в Україні лише запроваджуються в практику. Враховуючи актуальність даного питання, важливість забезпечення доступності добровіль-

ного примирення сторін трудового спору з метою попередження та вирішення виробничих спорів між роботодавцями та працівниками, доцільним є аналіз перспектив застосування медіації як способу вирішення трудових спорів в Україні з урахуванням досвіду ЄС.

Метою проведеного дослідження виступає аналіз перспектив застосування медіації як способу вирішення трудових спорів в Україні з урахуванням досвіду ЄС.

Виклад основного матеріалу. Рекомендація Міжнародної організації праці (далі – МОП) № 92 (1951) від 29 червня 1951 року «Щодо добровільного примирення та арбітражу» [1] передбачає, що процедура добровільного примирення відповідно до умов кожної держави має

бути доступною з метою відвернення та вирішення трудових конфліктів у промисловості між роботодавцями і працівниками (ст. 1). Також рекомендовано рівне представництво роботодавців і працівників та передбачено, що процедури повинні бути безкоштовними та швидкими, сторонам має бути надано можливість брати участь у примиренні як добровільно, так і лише як виняток за розпорядженням. Не обмежуючи права на колективні дії, рекомендацією пропонується утримуватися від страйків, доки тривають примирні чи арбітражні процедури.

Альтернативне вирішення спорів (далі – АВС, англійською *alternative dispute resolution* – АDR) передбачає просте, швидке та доступне позасудове врегулювання спорів між споживачами та торговцями. Проте, АВС ще не є достатньо та послідовно застосовними у ЄС. Незважаючи на Рекомендації Комісії 98/257/ЄС від 30 березня 1998 року про принципи, застосовні до органів, відповідальних за позасудове врегулювання споживчих спорів [2], та 2001/310/ЄС від 04 квітня 2001 року про принципи роботи позасудових органів, залучених до консенсусного вирішення споживчих спорів [3], АВС не було запроваджене належним чином і є було розвинутим та мало-ефективним в усіх державах-членах ЄС. Фізичні та юридичні особи не достатньо обізнані про наявні позасудові механізми відшкодування, і тільки незначний відсоток громадян знає, як звернутися із скаргою до суб'єкта АВС. Рівень якості АВС суттєво різниться в окремих державах-членах, а трансграничні спори суб'єкти АВС часто вирішують недієво.

Враховуючи вищевикладене, в межах ЄС з'явилося декілька інструментів для розробки основних принципів функціонування схем АВС у контексті справ між підприємствами та споживачами. Директива 2013/11/ЄС про альтернативне вирішення споживчих спорів («Директива про АВС») [4] та Регламент (ЄС) № 524/2013 [5] щодо онлайн-розв'язання споживчих спорів («Регламент про АВС») гарантували, що споживачі можуть звертатися до якісних альтернативних організацій вирішення спорів для всіх видів договірних суперечок з торговцями та створили загальноєвропейську онлайн-платформу для сторін спорів, які виникають через онлайн-транзакції з торговцями (ст. 12).

Держави-члени ЄС запровадили різні правила щодо схем вирішення спорів, які охоплюють усі види індивідуальних і колективних питань. У деяких країнах відповідні механізми є уніфікованими та передбачені окремими законодавчими актами у сфері праці або кодифікованими законами. Наприклад, механізми досудового врегулювання трудових спорів включені до Кодексу законів про працю в Угорщині [6, с. 2]. У інших випадках правила вирішення спорів не систематизовані і їх можна знайти в різних статутних законах, що регулюють трудові відносини (як у Литві чи Словенії). У деяких країнах, приймаються окремі законодавчі акти, які стосуються виключно вирішення трудових спорів (наприклад, Болгарія, Латвія, Польща).

Одним із альтернативних способів вирішення трудових спорів є mediaція. Mediaція – це альтернативна схема процедури вирішення спорів, як арбітраж, примирення та інші різновиди конструктивних переговорів. Mediaцію часто ототожнюють з конструктивною поведінкою обох сторін.

Під час mediaції сторони залучають до спору третю, нейтральну сторону, яка є медиатором. Вона відрізняється від інших типів процедури вирішення спорів деякими суттєвими факторами. Це, загалом, добровільна процедура. Медиатори, як правило, не мають судової чи юридичної компетенції, і, як третя сторона, сприяють ухваленню взаємовигідного рішення.

Медиатори уповноважені приймати рішення, які є законними, зобов'язуючи сторони в ході mediaції віднайти спосіб вирішення конфлікту. Хоча медиатори не

уповноважені приймати рішення щодо конфлікту, це їхній обов'язок спонукати сторони до пошуку взаємоприйнят-ного та добровільно досягнутого рішення, переважно шляхом підтримки та сприяння веденню обох сторін за допомогою спеціальних методів – переговорів [7].

Основні закономірності розвитку сучасної mediaції у трудових спорах були закладені у США ще в 1898 році, коли був ухвалений Закон Ердмана, що започаткував механізм вирішення конфліктів між залізничними компаніями та їхніми працівниками. Використання mediaції в таких спорах сприяло запобіганню страйкам і загалом позитивно впливало на економічний стан країни в післявоєнний період. Сьогодні трудова mediaція в Північній Америці є дуже поширеною та, як видається, відіграє значно більшу роль, ніж у країнах континентальної Європи.

Згідно з рішенням у справі «Гілмер проти Interstate/Johnson Lane Corp» від 1991 року Верховний суд США відкрив шлях до подальшої індивідуальної mediaції в трудовому праві, що дозволяє підрахувати, що mediaція все частіше використовується для індивідуальних спорів у трудовому праві [8].

У США є адміністративний орган, Національна рада з посередництва (NMB), яка має дотримуватися суворих правил. Згідно інформації вказаного органу, 97% усіх конфліктів у своїй історії врегульовано мирним шляхом, і що з 1980 року менше 1% мали негативний вплив на транспортні послуги [9].

Важливість mediaції в ЄС визнана із запізненням порівняно із США, у зв'язку з необхідністю сприяти альтернативному вирішенню спорів, щоб зменшити кількість судових процесів і зменшити витрати на судові процеси.

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи, яка закликала країни включити mediaцію в свої правові системи, прийнята 18 вересня 2002 року. У подальшому, 02 червня 2004 року, Директоратом юстиції та внутрішніх справ Європейської комісії прийнято Європейський кодекс поведінки для медиаторів, який являє собою законодавчу базу для забезпечення єдиної практики та стандартів у ЄС.

Про важливість mediaції свідчить ухвалення 21 травня 2008 року ЄС Директиви 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу. Відповідно до ст. 3 Директиви 2008/52/ЄС «Про деякі аспекти mediaції у цивільних та комерційних справах» під mediaцією розуміється структурована процедура, у якій дві або більше сторін намагаються досягти примирення та згоди самостійно, на добровільній основі, для вирішення спору між ними за допомогою посередника [10].

У 2016 році Європейською комісією опубліковано звіт про застосування Директиви про mediaцію [11]. Його оцінка засвідчує загалом зростання обізнаності держав-членів, а також переваги імплементації Директиви про mediaцію у національне законодавство.

На сьогоднішній день, низка держав-членів вже запровадили комплексну систему mediaції, яка діяла раніше прийняття Директиви, тому вона не внесла змін у їхню систему. Однак, деякі держави-члени мають різні правила посередництва.

У Франції 17 січня 2002 року прийнято законодавство про соціальну модернізацію, яка схиляється до посилення mediaції. Також поширеною є практика звернення до послуг спеціальних установ примирення, посередництва чи арбітражу які всі, як правило, мають незалежний статус: Велика Британія (ACAS); Ірландія (Комісія з трудових відносин, Трудовий суд); Греція (OMED); Австрія (Федеральний примирний суд); Фінляндія (Національний офіс посередників); Швеція (Національний офіс посередництва); Данія (Statens Forligsinstitution); Португалія (Instituto de Desenvolvimento e Inspeção das Condições de Trabalho – IDICT); Нідерланди (Advies en Arbitrage Commissie); Бельгія (Conseil National du Travail).

В Україні також існує спеціальний орган, а саме, Національна служба посередництва та примирення, утворена Указом Президента України від 17 листопада 1998 № 1258/98 [12], на виконання Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [13] та Рекомендації МОП щодо добровільного примирення та арбітражу 1951 року № 92.

У чотирьох державах-членах ЄС, лише після ухвалення Директиви 2008/52/ЄС, на законодавчому рівні вперше прийнято рамкове положення про медіацію.

У вищезазначеному звіті також визначено певні труднощі, пов'язані з функціонуванням національних систем медіації. До них відноситься, наприклад, відсутність «культури» посередництва в більшості держав-членів, недостатній досвід та знання як вирішувати трансграничні проблеми, низький рівень поінформованості про медіацію та функціонування механізмів контролю якості медіаторів. Під час громадських консультацій респонденти відзначили відсутність достатніх знань про посередництво.

Наступним кроком у поширенні медіації стало підписання 07 серпня 2019 року в Сінгапурі Конвенції ООН «Про міжнародні угоди за результатами медіації», відому як Сінгапурська конвенція про медіацію, яка набула чинності 12 вересня 2020 року [14]. Україна стала однією із 46 країн, які її підписали.

Хоча в ЄС є багато елементів захисту прав споживачів або механізмів посередництва, все ще є дефіцит у сфері трудових відносин [15]. Єдина в ЄС комунікація щодо медіації, однак, орієнтована на ширшу сферу АВС та має на увазі лише посередництво разом з арбітражем і примиренням. У ньому також чітко зазначено що «процедури відрізняються від однієї держави-члена до іншої, але спільним для них є добровільність як щодо рішення скористатися ними, так і щодо прийняття результату».

З моменту запровадження медіації, різні стилі посередництва були представлені як техніка вирішення конфліктів. Хоча можна ідентифікувати багато дещо відмінних стилів, вчені схильні виокремлювати чотири типи: фасилітативний, оцінювальний, трансформативний і нарративний.

Фасилітативна медіація розвинулась і стала найпоширенішим стилем медіації. Фасилітативний посередник ставить запитання та шукає приховані інтереси позиції, які займають учасники суперечки, і допомагає їм знайти кращі варіанти можливого рішення [16, с. 591, 17]. Посередник зобов'язаний бути нейтральним, не давати прямих порад, рекомендацій. Фасилітативний медіатор забезпечує, щоб угода сторін була укладена на основі повного розуміння та визнання шляхом проведення спільних переговорів. Пріоритетом є те, що в цій процедурі, сторони самі ведуть переговори, а не представники чи соліситори.

Оцінювальна (евалюативна) медіація передбачає, що обидві сторони можуть покладатися на керівництво експерта, професійної та об'єктивної людини. Оцінювальний посередник – протилежний фасилітативному посереднику – ширше втручається в посередництво, також часто формулює рекомендації або надає юридичні висновки щодо того, що могло б статися, якби сторони вибрали судовий процес пізніше, а також як варто їм обрати судовий процес замість медіації. На завершення, оцінювальний медіатор – також з професійної точки зору – розглядає законні права сторін [18]. Оцінювальне посередництво часто використовується, коли спір стосується фінансових питань. Оцінювальний посередник повинен мати (особливо юридичний) досвід надати професійний висновок сторонам.

Трансформативний та нарративний стилі медіації вважаються «новішими». Метою трансформативної медіації є насамперед зміна характеру відносин сторін у спорі. «Зміцнення» сторін та взаємне «визнання» є базовими поняттями в трансформативній медіації. Медіатор у трансформативній медіації відіграє другорядну роль і залишається в тіні сторін. Метою трансформативної медіації

є надання сторонам можливості морального розвитку і трансформації, а також зміна підходу до власних проблем і проблем іншої сторони. Пропозицію посередника слід використовувати лише як «кінець гри», тобто лише після того, як усі інші спроби вийти з глухого кута зазнають невдачі [19].

Наративна медіація характеризує специфічний підхід до конфлікту, який полягає в тому, що висловлена історія є важливішою, ніж мета чи мотивація людей. Метою такої медіації є відмежування від створеної сторонами історії і допомога їм в побудові нової історії про їхній конфлікт, яка потенційно призведе до налагодження стосунків між ними, покращить комунікацію та відкриє можливості для вирішення спору. Однак доцільність даного методу є дискусійною і дехто іменує його «провокативним» [20].

Важливість впровадження альтернативних способів врегулювання спорів визнана також і в Україні. Як зазначалося вище, 07 серпня 2019 року Україна приєдналась до Конвенції ООН про міжнародне врегулювання спорів (Сінгапурська конвенція про медіацію). Необхідність використання альтернативних способів вирішення спорів, у тому числі, медіації, закріплена в Національній економічній стратегії на період до 2030 року, затвердженій постановою Уряду України від 03 березня 2021 року № 179.

У подальшому, 15 грудня 2021 року набули чинності зміни до Кодексу законів про працю України [21] (далі – КЗпП України), визначені Законом України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX [22]. Даний нормативно-правовий акт має рамковий характер, окреслює основні положення щодо обсягу медіації, процедури її проведення та статусу медіаторів, передбачає визнання посередницьких угод, якими сторони оформлюють результат медіації.

Вказаним Законом доповнено також КЗпП України статтею 222-1 «Урегулювання трудових спорів шляхом медіації». У відповідності до ч. 1 ст. 222-1 КЗпП України, трудовий спір між працівником і роботодавцем незалежно від форми трудового договору може бути врегульовано шляхом медіації відповідно до Закону України «Про медіацію» з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом.

Із аналізу вказаної статті слідує, що українським законодавством поширено процедуру медіації лише на індивідуальні трудові спори, про що свідчить включення норми про неї до глави XV «Індивідуальні трудові спори» КЗпП України.

Водночас, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про медіацію», не містить заборони використовувати визначену Законом процедуру медіації й для вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

Доцільним було б застосування медіації також для врегулювання колективних трудових спорів та внесення відповідних змін до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 03 березня 1998 року № 137/98-ВР, оскільки без врегулювання процедури медіації вказаним законом, неможливе її застосування для вирішення колективних спорів.

У відповідності до ч. 2 ст. 222-1 КЗпП України, за результатами проведення медіації у трудових спорах укладається письмовий договір. Законом України «Про медіацію» передбачено укладення двох договорів (угод) під час медіації, а саме: договору про проведення медіації (ст. 20), яким регламентовано процедурні питання медіації, а також угоди за результатами медіації (ст. 21), якою завершується весь процес та досягається відповідний компроміс між сторонами конфлікту.

КЗпП України у ч. 3 ст. 222-1 окреслює також юридичні наслідки невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації. За наявності відповідних обставин, сторони наділені правом звернутися до механізму врегулювання індивідуального трудового спору, передбаченого ст. 221 КЗпП України.

Важливим є те, що законодавець допускає можливість врахування строків проведення медіації під час поновлення строку звернення до комісії по трудових спорах та до суду (ч. 4 ст. 222-1 КЗпП України).

Таким чином, положеннями вітчизняного законодавства враховано позитивний досвід зарубіжних країн та окреслено медіацію як альтернативну форму вирішення індивідуальних трудових спорів. Разом із цим, нормативне підґрунтя досліджуваного інституту повинне бути системним і послідовним.

Доцільним було б закріпити дефініцію поняття «трудова медіація», а також інших, пов'язаних із ним категорій, у чинному законодавстві України.

Варто додати, що 05 вересня 2023 на сайті Національної служби посередництва і примирення опубліковано проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» [23], у ч. 1 ст. 2 якого, закріплена дефініція поняття «трудова медіація». Так, під нею розуміється позасудова, добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони колективного трудового спору за допомогою трудового медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати колективний трудовий спір.

Також, з метою удосконалення застосування процедури медіації в Україні, доцільно визначити правильний спосіб її обов'язкового запровадження. Наразі, медіація існує як позасудова процедура, незалежна від судового розгляду справи.

Виокремлюють кілька способів упровадження обов'язкової медіації. Так, в чинному законодавстві можливо закріпити імперативну вимогу щодо попереднього досудового врегулювання спору медіатором. Ще одним способом є внесення до трудового договору (контракту) відповідної умови щодо обов'язку сторін у разі виникнення трудового спору, перед зверненням до суду, звернутися до медіатора (медіаційне застереження).

Водночас, у разі запровадження обов'язковості застосування медіації до звернення до суду, важливо врахувати низку обставин. Зокрема, необхідно гарантувати захист прав та інтересів як працівника, так і роботодавця від зловживань з боку іншої сторони конфлікту. Доцільно створити орган чи уповноважену особу, яка наглядатиме за дотриманням усіх необхідних умов під час проведення процедур медіації між сторонами конфлікту.

Підсумовуючи слід зазначити, що розвиток медіації виступає одним із ключових напрямів удосконалення трудового законодавства, новітньою передовою технологією правової культури учасників трудових відносин, яка вимагає детального окреслення змісту, правових форм, моделей. Вказаний інститут набув значного поширення у Північній Америці та Європі та продемонструвавши свою ефективність для врегулювання трудових правовідносин.

Національне законодавство інституціоналізувало медіацію, як законний альтернативний спосіб врегулювання спорів. Медіація є важливим інструментом, який зменшить тривалість трудових спорів, розвантажить суди тощо.

Разом із тим, в українському законодавстві низка питань залишаються не охопленими. Доцільно визначити та законодавчо закріпити поняття «трудова медіація», під якою слід розуміти позасудову процедуру, яка має добровільний та конфіденційний характер, здійснюється медіатором (медіаторами) для цілей профілактики або врегулювання трудового спору за допомогою переговорів між сторонами спору. Трудова медіація повинна охоплювати не лише індивідуальні трудові спори, а й також колективні.

Крім того, важливо забезпечити здійснення державного нагляду за додержанням прав та законних інтересів сторін трудового конфлікту під час проведення процедури медіації шляхом створення відповідного органу.

Також, важливо поширювати ідею медіації серед населення, оскільки не всім відомо про наявну можливість досудового врегулювання трудового спору, її переваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рекомендація МОП № 92 (1951) «Щодо добровільного примирення та арбітражу» від 29.06.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_232#Text (дата звернення 27.09.2024).
2. Commission Recommendation 98/257/EC on the principles applicable to the bodies responsible for out-of-court settlement of consumer of 30 March 1998. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL%3A1998%3A115%3ATOC> (дата звернення 27.09.2024).
3. Commission Recommendation of 4 April 2001 on the principles for out-of-court bodies involved in the consensual resolution of consumer disputes (Text with EEA relevance) (notified under document number C(2001) 1016). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL%3A2001%3A109%3ATOC> (дата звернення 27.09.2024).
4. Directive 2013/11/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on alternative dispute resolution for consumer disputes. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/11/oj> (дата звернення 26.09.2024).
5. Regulation (EU) No 524/2013 of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on online dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Regulation on consumer ODR). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0524> (дата звернення 26.09.2024).
6. Bollen K., Euwema M., Munduate L. Promoting Effective Workplace Mediation. *Advancing Workplace Mediation Through Integration of Theory and Practice* / ed. Bollen K. Springer. 2016. pp. 1-17. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-42842-0_1 (дата звернення 25.09.2024).
7. Collective Dispute Resolution through Conciliation, Mediation and Arbitration: European and ILO Perspectives, International Labor Office (ILO), 2007. URL: <https://www.ilo.org/media/125186/download> (дата звернення 25.09.2024).
8. Gilmer v. Interstate/Johnson Lane Corp., 500 U.S. 20 (1991). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/500/20/> (дата звернення 25.09.2024).
9. Mediation in labour relations: what can be learned from the North American and EU example? URL: <https://www.libertas-institut.com/de/PDF/Mediation.pdf> (дата звернення 27.09.2024).
10. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0052> (дата звернення 27.09.2024).
11. Report from the Commission to the European Parliament, the Council and the European Economic and Social Committee on the application of Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council on certain aspects of mediation in civil and commercial matters COM(2016)0542 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM%3A2016%3A542%3AFIN> (дата звернення 27.09.2024).
12. Про утворення Національної служби посередництва і примирення: Указ Президента України від 17.11.1998 №1258/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1258/98#Text> (дата звернення: 26.09.2024).
13. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР. URL: <http://surl.li/argwds> (дата звернення: 26.09.2024).
14. Silvestri E. The Singapore Convention on Mediated Settlement Agreements: A New String to the Bow of International Mediation? *Access to Justice in Eastern Europe*. 2019. No 3 (4). pp. 5-11. URL: <https://ajee-journal.com/the-singapore-convention-on-mediated-settlement-agreements-a-new-string-to-the-bow-of-international-mediation> (дата звернення: 26.09.2024).
15. Green Paper on Alternative Dispute Resolution in Civil and Commercial Law, presented by the Commission of the European Communities, 19.4.2002, COM(2002) 196 final, URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/61c3379d-bc12-431f-a051-d82fec20a04> (дата звернення: 26.09.2024).

16. Exon S.N. The Effects that Mediator Styles Impose on Neutrality and Impartiality Requirements of Mediation. *University of San Francisco Law Review*. 2008. Volume 42. Issue 3, Article 1. pp. 577-620. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/216982943.pdf> (дата звернення: 26.09.2024).
17. Zumeta Z. Styles of Mediation: Facilitative, Evaluative, and Transformative Mediation, 2018. URL: <https://mediate.com/styles-of-mediation-facilitative-evaluative-and-transformative-mediation/> (дата звернення: 27.09.2024).
18. Levin S.M. The Propriety of Evaluative Mediation: Concerns About the Nature and Quality of an Evaluative Opinion, *16 Ohio St. J. Disp. Resol.* 267 (2000-2001). URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/ohjdpr16&div=19&id=&page=> (дата звернення: 27.09.2024).
19. Hochman S.A. Mediator's Proposal – Whether, When and How It Should Be Used? January 5, 2016. URL: <https://mediate.com/a-mediators-proposal-whether-when-and-how-it-should-be-used/> (дата звернення: 27.09.2024).
20. Baruch Bush R. A, Fogler J.P. Promise of Mediation. Responding to Conflict through Empowerment and Recognition. *10 Ohio St. J. on Disp. Resol.* 507 (1994-1995). URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/ohjdpr10&div=31&id=&page=>.
21. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 No 322-VIII. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08/conv> (дата звернення: 27.09.2024).
22. Про медіацію: Закону України No 1875-IX від 16.11.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 27.09.2024).
23. Оприлюднення законопроекту «Про колективні трудові спори». Опубліковано: 05 вересня 2023. URL: <https://web.archive.org/web/20240224164444/https://www.nspp.gov.ua/novini/17381-opriyudnennya-zakonoprojektu-pro-kolektivni-trudovi-spori> (дата звернення: 21.09.2024).

ФОРМУВАННЯ І ВПРОВАДЖЕННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ В МЕЖАХ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ

FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE DEFENSE FORCES OF UKRAINE WITHIN THE LIMITS OF INTERNATIONAL AID

Чухрай І.Ю., головний науковий співробітник
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення
у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України

У статті здійснено аналіз формування і впровадження правового механізму забезпечення сил оборони України в межах міжнародної допомоги. Вторгнення російської федерації у 2022 році в Україну зумовило необхідність залучення міжнародної допомоги задля посилення військової спроможності нашої держави. Доведено, що дієве правове регулювання системою обороноздатності держави під час збройного конфлікту між Україною та російською федерацією залежить від ефективності державної політики у сфері оборони, а також від своєчасного отримання військової допомоги від міжнародних партнерів. Автором здійснено аналіз поняття «правовий механізм», крім того, виявлено його основні характеристики. Визначено, що правовий механізм забезпечення обороноздатності держави розкриває логіку правового регулювання системою оборони країни, орієнтуючи суб'єктів управління на досягнення головних цілей щодо розвитку оборони і національної безпеки України.

У дослідженні встановлено, що в умовах сьогодення міжнародна військова допомога є важливим і вкрай необхідним чинником задля посилення обороноздатності України у процесі військового протистояння російському агресору. На підставі аналізу чинного законодавства у досліджуваній сфері визначено, що нормативна база з питань оборони та національної безпеки України потребує певних змін, а саме чіткого визначення умов і форм отримання міжнародної військової допомоги від стратегічних партнерів. Зазначено, що важливим кроком до зміцнення обороноздатності держави та забезпечення сил оборони має стати удосконалення нормативних актів, які регулюють питання керівництва військовими формуваннями Збройних Сил України, особливо під час воєнних дій.

Ключові слова: правовий механізм, забезпечення сил оборони, обороноздатність держави, оборона України, міжнародна допомога, міжнародна військова допомога, озброєння, військовий конфлікт.

The article analyzes the formation and implementation of the legal mechanism for ensuring the defense forces of Ukraine within the framework of international assistance. The Russian Federation's invasion of Ukraine in 2022 necessitated the engagement of international assistance to strengthen the military capabilities of our country. It has been demonstrated that effective legal regulation of the state's defense system during the armed conflict between Ukraine and the Russian Federation depends on the efficiency of state defense policy, as well as the timely receipt of military aid from international partners. The author analyzes the concept of a "legal mechanism" and identifies its key characteristics. It is established that the legal mechanism for ensuring the state's defense capacity reveals the logic of legal regulation of the country's defense system, guiding management entities towards achieving the primary goals related to the development of Ukraine's defense and national security.

The study concludes that in today's context, international military assistance is a crucial and highly necessary factor in strengthening Ukraine's defense capacity in the process of military confrontation with the Russian aggressor. Based on the analysis of current legislation in the area under study, it is determined that the regulatory framework on defense and national security in Ukraine requires certain amendments, particularly in the clear definition of the conditions and forms for receiving international military assistance from strategic partners. It is noted that an important step toward strengthening the state's defense capacity and ensuring the defense forces should be the improvement of regulatory acts governing the management of military formations within the Armed Forces of Ukraine, especially during military operations.

Key words: legal mechanism, defense force support, state defense capacity, defense of Ukraine, international assistance, international military assistance, armaments, military conflict.

Постановка проблеми. Підвищення обороноздатності держави, зміцнення Збройних Сил України та забезпечення сил оборони – сьогодні це першочергові завдання нашої держави. Починаючи з 2014 року, Україна вимушена протистояти агресії російської федерації та відстоювати свою незалежність і територіальну цілісність. За цей період наша держава вже чітко визначила своє європейське та євроатлантичне спрямування, що стало пріоритетними напрямками розвитку країни. Задля досягнення поставлених цілей Україна започаткувала і провела ряд реформ, зокрема в сфері оборони, поступово наближаючи оборонний сектор до стандартів НАТО.

У сучасному взаємозалежному глобалізованому світі жодна держава не може самостійно гарантувати свою безпеку. Регіональні та внутрішні збройні конфлікти все частіше складають загрозу міжнародній безпеці [2, с. 84]. Широкомасштабне військове вторгнення російської федерації на територію України, яке відбулося 24 лютого 2022 року, підтвердило факт необхідності залучення міжнародної допомоги під час розв'язання воєнного конфлікту з тим, щоб посилити військову спроможність та обороноздатність країни, яка обороняється.

Перебіг збройного конфлікту між Україною та російською федерацією вказує на те, що без військової та гуманітарної допомоги міжнародних організацій, партнерів

та світового співтовариства загалом Збройні Сили України не змогли б досягти успіху. Саме завдяки військовій допомозі США, інших країн НАТО та країн-членів ЄС українські війська отримали певні локальні перемоги на багатьох ділянках фронту.

За таких умов все більш актуальним стає питання щодо отримання міжнародної допомоги для розбудови сектора оборони України, його адаптації до світових стандартів, забезпечення відповідного рівня обороноздатності держави. Це, в свою чергу, потребує вжиття заходів щодо посилення обороноздатності України, оновлення підходів до формування і реалізації правових механізмів у військовій сфері із залученням міжнародної військової допомоги. Потреба у розв'язанні цих та інших проблем, вочевидь, актуалізує дослідження і вказує на необхідність вивчення особливостей розвитку процесу реалізації правового механізму забезпечення сил оборони України.

Стан опрацювання. Різні аспекти оборонної політики України, зміцнення обороноздатності нашої держави та шляхи розв'язання військових конфліктів досліджували багато сучасних учених, зокрема: В. Богданович, П. Богуцький, В. Горбулін, О. Гріненко, А. Корецький, С. Мельник, С. Полторак, Д. Роговенко, А. Сиротенко, В. Сокуренько, М. Тищенко, Д. Федянович, І. Якубець та низка інших.

Проблеми правового регулювання оборони та формування правових механізмів забезпечення обороноздатності держави стали предметом досліджень В. Авер'янова, Г. Атаманчука, А. Борисова, В. Колюха, І. Ларіонової, В. Назаренка, Л. Приходченко, А. Черкасова та багатьох інших.

Питання міжнародної військової допомоги вивчали такі вітчизняні вчені: В. Адамик, І. Братко, О. Дем'янюк, Н. Комар, Г. Макота, К. Плоский, С. Ратушний та багато інших. Однак, попри наявність значної наукової бази нині залишається нагальна потреба у подальшому дослідженні правових аспектів розвитку обороноздатності України з урахуванням міжнародної допомоги.

Метою дослідження є визначення особливостей формування та впровадження механізму правового регулювання процесом забезпечення обороноздатності України у контексті міжнародної допомоги.

Викладення основного матеріалу. Проблеми забезпечення обороноздатності і національної безпеки України є найбільш актуальними протягом останніх 10 років. З початком прямої військової агресії з боку російської федерації 24 лютого 2022 року дана проблематика вийшла на новий рівень, при цьому особливо загострилося питання посилення військової спроможності нашої держави за рахунок отримання міжнародної допомоги. За таких умов значно актуалізувалися процеси формування та впровадження дієвого правового механізму забезпечення Збройних Сил України необхідними ресурсами та військовим обладнанням.

З'ясування специфіки розробки правового механізму державного регулювання процесом зміцнення обороноздатності держави потребує розуміння самого поняття правового механізму. Як свідчить аналіз наукових джерел, поняття «правовий механізм» більшістю науковців трактується як певний комплекс нормативно-правових актів (законів, постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, методичних рекомендацій, інструкцій тощо), які спрямовані на вирішення конкретних задач у певній сфері соціального управління. На думку Н. Єршової, під правовими механізмами слід розуміти певні «комплекти» юридичних засобів, які мають нормативне закріплення та орієнтовані при їх практичному використанні на реалізацію суб'єктами своїх інтересів і досягнення тієї чи іншої цілі, як наслідку правового регулювання визначених суспільних відносин» [4, с. 81].

Як вважає Л. Приходченко, правовий механізм включає в себе прийняття законодавчих актів, рішень та розпоряджень органів публічної влади, що спрямовані на практичну організацію управління (прийняття рішень індивідуального характеру, їх оформлення, організація виконання) [7, с. 61]. При цьому конкретний правовий механізм має відбивати послідовні стадії юридичної діяльності посадових осіб, органів публічної влади, організацій, громадян та різні правові засоби, а також варіанти їх взаємодії на кожній із стадій. Зокрема, правовими засобами є: суб'єктивні права і обов'язки, дозволи та заборони, приписи, презумпції, процедури, обмежувальні заходи тощо. Правові механізми дозволяють здійснювати гарантовану законодавством реалізацію цілей правового регулювання в тій чи іншій сфері суспільних відносин [4].

Особливості реалізації державної політики у сфері оборони та національної безпеки дозволяють сформулювати визначення поняття «правовий механізм забезпечення сил оборони України», а саме: це комплекс законодавче закріплених методів, форм, засобів та інструментів державного регулювання, які органічно поєднані між собою та призначені для зміцнення обороноздатності України, а також захисту її суверенітету і територіальної цілісності. Для того, щоб розкрити сутність правового механізму забезпечення сил оборони держави, слід докладніше проаналізувати одне з ключових понять у порушеній проблематиці, зокрема, поняття обороноздатності держави.

Більшість учених пропонує поняття обороноздатності розглядати як систему матеріального, духовного, воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу держави у сфері оборони [1, с. 136].

В офіційному законодавстві обороноздатність держави трактується як здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту (ст. 1 Закону України «Про оборону України») [9]. Узагальнення різних підходів до визначення поняття обороноздатності держави дозволяє зробити висновок, що обороноздатність держави – це, по-перше, комплексний показник готовності України до оборони, а по-друге, це результат процесу підготовки до збройного захисту держави на певний момент часу.

Процес формування правового механізму щодо забезпечення сил оборони України безпосередньо залежить від успішності реалізації державної політики у сфері забезпечення обороноздатності держави. Під державною політикою у сфері забезпечення обороноздатності держави варто розуміти цілеспрямовану, організовану діяльність держави та її органів щодо здійснення комплексу політичних, економічних, воєнних, соціальних, правових заходів для посилення обороноздатності, гарантування цілісності території та недоторканості державних кордонів [12].

Державна політика забезпечення обороноздатності направлена на виконання завдань: забезпечення воєнної безпеки України, забезпечення оборонної достатності, забезпечення зовнішньополітичної, державної, економічної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо [13, с. 55]. За нинішніх умов, система забезпечення обороноздатності держави має широкий список суб'єктів, який включає як органи державної влади, так і інші зацікавлені групи. Це, в свою чергу, свідчить про те, що правовий механізм забезпечення сил оборони реалізується на всіх рівнях соціального управління відповідно до функціонального навантаження кожної із суб'єктів управління у цій сфері.

Слід зазначити, що державну політику забезпечення обороноздатності характеризують ознаки, які пов'язані із:

- комплексною системою заходів держави;
- підготовкою до збройного захисту та її захист;
- відсічю збройної агресії або збройного конфлікту;
- системним формуванням комплексної воєнно-промислової політики держави [3].

Викладені вище ознаки свідчать про те, що надання міжнародної допомоги у вигляді озброєння та військової техніки є невід'ємним компонентом системи обороноздатності України. А отже, правовий механізм забезпечення сил оборони України в рамках міжнародної допомоги безпосередньо включає систему правових норм, форм та методів їх впровадження, які регулюють питання отримання та використання міжнародної військової допомоги.

Сьогодні основою метою забезпечення захисту й оборони держави є створення відповідних умов щодо надання належного військового опору в умовах здійснення російської агресії проти України, а також вжиття превентивних заходів задля запобігання воєнному нападу інших агресорів. Проте в Україні на початок збройного конфлікту з російською федерацією у лютому 2022 року склалася ситуація, яка характеризувалася недостатньою боєздатністю Збройних Сил України та інших військових формувань, а також неналежним їх фінансовим та технічним забезпеченням. Звідси актуалізувалася проблема щодо отримання міжнародної військової допомоги у вигляді озброєння та військової техніки, що вимагало відповідне законодавче регулювання.

Необхідно зазначити, що у цілому правовий механізм забезпечення обороноздатності держави включає систему основних законодавчих та нормативно-правових актів держави, зокрема Конституцію України, Закони України «Про

оборону України», «Про національну безпеку України», «Про Збройні Сили України», «Про Національну гвардію України», Стратегію національної безпеки України і Стратегію воєнної безпеки України.

У Конституції України визначено функцію (завдання) щодо забезпечення оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності, які є найважливішими функціями держави та справою всього українського народу (ст. 17) [6]. Відповідно до положень Закону України «Про оборону України», оборона України визначається як система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [9], що здійснюються органами публічної влади в межах загальної системи забезпечення національної безпеки Української держави. У Законі України «Про національну безпеку України» визначено, що оборона є окремою, основною складовою національної безпеки, в ній можна виділити основні сили та засоби забезпечення національної оборони, які поділяються на сили безпеки та сили оборони [8].

Стратегія національної безпеки України, ухвалена у 2020 році, спрямована на створенні нової системи національної безпеки та оборони, що спроможна захистити суверенітет і територіальну цілісність України в умовах існуючих і можливих загроз, передусім у воєнній сфері. Крім того, ця Стратегія включає положення про визначення поточних та прогнозованих загроз національній безпеці й національним інтересам України з урахуванням зовнішньо- і внутрішньополітичних умов [11].

Важливим компонентом правового механізму забезпечення сил оборони є Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. Зокрема, головною метою цієї Стратегії виступає «завчасно підготовлена та всебічно забезпечена всеохоплююча оборона України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає активну участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» [14]. На основі аналізу безпекового середовища Стратегія чітко визначає цілі, пріоритети і завдання реалізації державної політики у воєнній сфері, а також передбачає розвиток спроможностей Збройних Сил України, сил територіальної оборони Збройних Сил України та руху опору. А отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що воєнна безпека як основна складова національної безпеки базується на всеохоплюючій обороні України [5].

Стратегія національної безпеки України має доповнення, викладені у Стратегічному оборонному бюлетені, затвердженому Указом Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021. Разом з цими нормативно-правовими документами до структури правового механізму слід також включити: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»; Закон України «Про основу національного спротиву» від 16 липня 2021 року № 1702-IX; Закон України від 5 березня 2015 року № 235-VIII «Про чисельність Збройних Сил України» Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 16 липня 2021 року № 1703-IX та ряд інших нормативно-правових документів.

Безумовно, важливою складовою правового механізму зміцнення обороноздатності України та соціально-економічного розвитку держави загалом виступають угоди та договори щодо надання Україні міжнародної допо-

моги. У цьому контексті варто згадати Угоду між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо реалізації програм та проектів міжнародної допомоги у військовій сфері, ратифікована Законом України від 2 листопада 2000 року № 2079-III (2079-14). Основна мета цієї Угоди – сприяння розбудові Збройних Сил України, розширенню їхньої участі у міжнародному військовому співробітництві [10]. Ця Угода стосується всіх видів допомоги Україні у військовій сфері з боку США: у формі обладнання, майна, надання послуг і підготовки особового складу Збройних Сил України.

Міжнародна допомога, яка представлена у вигляді ресурсів та послуг, що надходить до України від донорів на безоплатній і безповоротній основі з метою підтримки нашої держави, надається передусім США, країнами НАТО та ЄС. Іншими донорами є Данія, Канада, Німеччина, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Японія, а також організації системи ООН, Світовий банк тощо. Міжнародна військова допомога, крім поставок зброї і військової техніки, може надаватися у формі фінансових потоків, військових консультацій, участі у модернізації бойової та спеціальної техніки, направлення військових фахівців (радників та фахівців із експлуатації озброєння), будівництва об'єктів інфраструктури, навчання військовослужбовців у військових навчальних закладах або спеціальних центрах ін. д-в, допомоги у бойовій підготовці військ, сил, у розробці бойових статутів та інших документів.

Відповідно до чинного законодавства міжнародна допомога у військовій сфері, що відповідає сутності правового механізму забезпечення сил оборони України, включає:

- вогнепальну переносну ствольну зброю; артилерійську і ракетну зброю; пристрій, вражаюча дія якого базується на використанні фізичних факторів;
- боєприпаси: предмети, призначені для здійснення пострілів з вогнепальної переносної ствольної, артилерійської зброї та враження людини чи спричинення шкоди її здоров'ю або знищення чи пошкодження матеріального об'єкта (патрон у комплекті, постріл для гранатомета для вогнепальної переносної ствольної зброї; снаряд у комплекті для артилерійської зброї; ракети) [15].

Таким чином, озброєння є невід'ємним елементом міжнародної військової допомоги, яка надається Україні для зміцнення її обороноздатності. Крім боєприпасів, у рамках міжнародної допомоги надаються літаки, гелікоптери, безпілотники, бойові кораблі та катери, танки тощо. Проте, як показали реалії протистояння України у збройному конфлікті з російською федерацією, існує ряд недоліків у системі законодавчих актів, що регулюють питання надання міжнародної допомоги, а саме: наявність дублювань, неузгодженостей та застарілих норм законодавства; відсутність чіткого визначення функцій, складу й організації сил оборони та основ їх використання і керівництва ними. Разом з цим, слід зауважити, що нині залишається невідповідність сучасним вимогам норм законів, які визначають: завдання і порядок планування у сфері оборони; засади планування, формування та виконання державного оборонного замовлення; запобігання та протидія корупції у сфері оборони.

Тож на підставі проведеного аналізу можна зазначити, що у цілому процес формування та реалізації правового механізму забезпечення сил оборони з урахуванням міжнародної допомоги в Україні відповідає потребам держави щодо зміцнення її обороноздатності. Чинне законодавство визначає основні цілі, форми і засоби реалізації механізму правового регулювання у сфері оборони. Водночас потребують удосконалення певні законодавчі акти щодо системи керівництва військовими формуваннями в ході воєнних дій, а також нормативні механізми щодо забезпечення Збройних Сил України військовим обладнанням і матеріально-технічними ресурсами в рамках міжнародної допомоги. Також

є потреба у пошуку нових підходів до організації допомоги Україні з боку міжнародних партнерів для протистояння російській федерації у ході збройного конфлікту.

Висновок. Отже, проведене дослідження особливостей формування і реалізації правового механізму забезпечення сил оборони України в контексті міжнародної допомоги довело, що ефективне регулювання системою обороноздатності держави в умовах збройного конфлікту між Україною та російською федерацією можливе не тільки завдяки оновленню державної політики у сфері оборони, реформуванню Збройних Сил України та розвитку оборонної промисловості, а й за умови отримання військової допомоги від міжнародних партнерів. У дослідженні розкрито сутність поняття «правовий механізм», доведено, що правові механізми у військовій сфері розкривають логіку правового регулювання системою обо-

рони держави та орієнтують суб'єктів права на досягнення намічених цілей щодо зміцнення обороноздатності та національної безпеки України.

У ході аналізу проблеми правового регулювання процесом забезпечення сил оборони було виявлено, що на даному етапі допомога міжнародних партнерів військовою технікою й озброєнням – це одна з головних передумов посилення спроможності України подолати російського агресора. Визначено, що чинне законодавство з питань оборони та національної безпеки України потребує змін, зокрема в контексті з'ясування умов та форм отримання міжнародної допомоги у вигляді озброєння та військової техніки. Крім того, доцільним є й удосконалення правових норм, що регулюють питання керівництва військовими формуваннями Збройних Сил України в ході реалізації військових задач під час ведення бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко О. І. Особливості управління мобілізаційною підготовкою національної економіки. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. 2015 № 2. С. 48-55.
2. Громовенко К. В., Грушко М. В., Мануїлова К. В. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів: навчально-методичний посібник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 132 с.
3. Зіневич О. Пріоритети реформування системи забезпечення національної безпеки України в сучасних умовах. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». 2020. URL: <https://bintel.org.ua/nukma/nacionalna-bezpeka/> (дата звернення: 21.09.2024).
4. Єршова Н.Г. Поняття правового механізму в контексті публічної політики: міжнародний досвід для України. *Інвестиції: практика та досвід*. № 19-20/2020. С.179-185.
5. Колюх В. Правове регулювання оборони України: теоретичні аспекти. Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика : колективна монографія / Є. Герасименко, П. Діхтієвський, Н. Задирака, Т. Коломоець, В. Клишук та ін.; за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського. Рига, Латвія : "Baltija Publishing", 2022. С. 404-434.
6. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 29.09.2024).
7. Приходченко Л.Л. Організаційно-правовий механізм забезпечення ефективності державного управління: теоретико-методологічні засади. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 1. С. 59-65.
8. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 28.09.2024).
9. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 29.09.2024).
10. Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо реалізації програм та проектів міжнародної допомоги у військовій сфері : Закон України від 02.11.2000 р. № 2079-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2079-14#Text> (дата звернення: 30.09.2024).
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України" : Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 30.09.2024).
12. Публічне управління та адміністрування в умовах війни і в поствоєнний період в Україні : *матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. у трьох томах, м. Київ, ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, 15-28 квітня 2022 р.*; ред. колегія : І. О. Дегтярьова, В. С. Куйбіда, П. М. Петровський та ін., уклад. Т. О. Мельник. Т. 2. Київ: ДЗВО «УМО» НАПН України, 2022. 246 с.
13. Саганюк Ф. В., Фролов В. С., Павленко В. І. Сектор безпеки і оборони України: стратегічне керівництво та військове управління: монографія, за ред. Руснака І. С. Київ: ЦЗ МО та ГШ ЗС України. 2018. 230 с.
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року "Про Стратегію воєнної безпеки України" : Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення: 30.09.2024).
15. Military assistance to Ukraine since the Russian invasion. *UK parliament*. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9477> (дата звернення: 30.09.2024).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 343.98:343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/100>

ОКРЕМІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ АУДІО-, ВІДЕОКОНТРОЛЮ ОСОБИ

SPECIFIC PROCEDURAL FEATURES OF CONDUCTING AUDIO AND VIDEO SURVEILLANCE OF A PERSON

Кучеров Д.С., аспірант кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто поняття та особливості проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії як аудіо-, відеоконтроль особи. Було досліджено ознаку приватності, яка є невід'ємною під час провадження відповідної процесуальної дії, та характеризує усвідомлення особою особливостей спілкування. Проаналізовано випадки здійснення фактичного допиту особи під виглядом проведення аудіо-, відеоконтролю особи та зроблено висновок щодо порушення наступних процесуальних прав особи, які в сукупності свідчать про недопустимість отриманих доказів: не роз'яснення особи її процесуальних прав та обов'язків перед фактичним допитом; ігнорування права особи не свідчити проти себе; відсутність захисника під час проведення слідчої (розшукової) дії, участь якого, у відповідному кримінальному провадженні, є обов'язковою.

Досліджено випадки фактичної внутрішньо камерної розробки особи, які оформлюються як аудіо-, відеоконтроль особи, що тягне за собою визнання отриманих доказів недопустимими. Оскільки, в даному випадку, порушується ознака приватності та право особи на захист. Також серед ризиків – можливий фізичний або психологічний вплив маргінальних елементів на особу, яка знаходиться в ізоляторі тимчасового тримання, що сприятиме обмовленню особи для здобуття «авторитету», який дозволить їй уникнути негативного відношення до себе.

Підсумовано, що зазначені порушення процесуальної форми є наслідком недостатнього чіткого унормування законодавцем положень щодо проведення аудіо-, відеоконтролю особи, а також відсутністю закріпленого в кримінальному процесуальному законодавстві порядку проведення внутрішньо камерної розробки, фіксації її результатів, що позбавляють сторону обшукання легального використання у кримінальному провадженні відомостей, які були отримані внаслідок внутрішньо камерної розробки та сприяють маскуванню її іншими видами процесуальної діяльності, в тому числі і аудіо-, відеоконтролем особи, незважаючи на те, що внутрішньо камерна розробка, за період її використання, показала себе як ефективний засіб у боротьбі зі злочинністю.

Ключові слова: кримінальне провадження, негласні слідчі (розшукові) дії, аудіо-, відеоконтроль особи, внутрішньо камерна розробка, приватність спілкування.

The article examines the concept and features of conducting such a covert investigative (detective) action as audio-video surveillance of a person. The feature of privacy, which is integral during the conduct of the relevant procedural action, and characterizes the awareness of the person of the features of communication, was investigated. Cases of actual interrogation of a person under the guise of conducting audio-video surveillance of a person were analyzed and a conclusion was drawn regarding the violation of the following procedural rights of a person, which together indicate the inadmissibility of the evidence obtained: failure to explain to the person his procedural rights and obligations before the actual interrogation; ignoring the person's right not to testify against himself; absence of a defense lawyer during the conduct of the investigative (detective) action, whose participation in the relevant criminal proceedings is mandatory.

Cases of actual in-camera development of a person, which are recorded as audio-, video surveillance of a person, which entails the recognition of the obtained evidence as inadmissible, have been investigated. Since, in this case, the sign of privacy and the person's right to protection are violated. Also among the risks is the possible physical or psychological impact of marginal elements on a person who is in a temporary detention center, which will contribute to the slander of a person in order to gain "authority", which will allow him to avoid a negative attitude towards himself.

It is concluded that the above violations of procedural form are a consequence of the legislator's insufficiently clear regulation of the provisions on conducting audio and video surveillance of a person, as well as the absence of a procedure for conducting in-camera development and recording its results, enshrined in criminal procedural legislation, which deprives the prosecution of the legal use in criminal proceedings of information obtained as a result of in-camera development and contributes to its masking by other types of procedural activities, including audio and video surveillance of a person, despite the fact that in-camera development, during the period of its use, has proven itself to be an effective means of combating crime.

Key words: criminal proceedings, covert investigative (search) actions, audio and video surveillance of a person, in-camera development, privacy of communication.

Постановка проблеми. Докази, отримані за результатами проведення аудіо-, відеоконтролю особи, можуть бути ключовими в кримінальному провадженні, оскільки міститимуть інформацію про унікальні зустрічі, маршрути, місцеперебування особи та зміст її розмов. Однак, необхідно зазначити про таку особливість аудіо-, відеоконтролю особи, як тактична неможливість повторення відповідної негласної слідчої (розшукової) дії через, зазвичай, унікальність дій або розмов особи. Тобто, незважаючи на процесуальні засоби, що дозволяють раз за разом її проводити, змістовно поведінка особи щоразу буде відрізнятися. Це свідчить про важливість та необхідність проведення тактично виваженого та процесуально обґрунтованого аудіо-, відеоконтролю особи з першого разу. Оскільки у випадку, якщо особа дізнається про проведення щодо неї негласної (слідчої) розшукової дії та змінить свою поведінку, сенсу проводити її повторно не буде, більш того це призведе до втрат часу та ресурсів.

Значний інформаційний потенціал даної негласної (слідчої) розшукової дії високо оцінюється співробітниками правоохоронних органів, які активно звертаються до її проведення. Проте тактичні ризики, які її супроводжуються, не завжди враховуються особами, яким доручається її здійснення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Слід вказати, що окремі аспекти проведення аудіо-, відеоконтролю особи та використання її результатів у кримінальному провадженні ставали предметом дослідження у наукових працях таких вчених, як Л. І. Аркуша, О. А. Білічак, В. О. Глушков, С. О. Гриненко, О. М. Дроздов, С. В. Єськов, В. А. Колеснік, С. С. Кудінов, А. В. Пазюк, М. А. Погорецький, К. І. Пономаренко, Є. Д. Скулиш, В. Г. Уваров, О. А. Шевчук, Р. М. Шехавцов, А. О. Штанько та інші. Проте проблематика дослідження особливостей проведення даної негласної слідчої (розшукової) дії й досі не вичерпала себе.

З огляду на вищезазначене, **метою статті** є визначення окремих процесуальних особливостей проведення аудіо-, відеоконтролю особи, що дозволить мінімізувати можливі випадки визнання отриманих доказів за наслідками проведення відповідної негласної слідчої (розшукової) дії недопустимими.

Виклад основного матеріалу. Так, в контексті КПК України «аудіо-, відеоконтроль особи є різновидом втручання у приватне спілкування, яке проводиться без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування» [6]. Вищий антикорупційний суд звертає увагу на те, що правоохоронні органи реалізуючи відповідну негласну слідчу (розшукову) дію на вибір можуть вчиняти дії або щодо аудіо-контролю особи або щодо відео-контролю особи: «ст. 260 КПК України передбачає такий різновид втручання в приватне спілкування як аудіо-, відеоконтроль, який полягає у фіксації в т.ч., звуків, розмов особи, зокрема, і засобами звукозапису. При цьому, паралельна відеофіксація таких звуків чи розмов не є обов'язковою. На таке тлумачення очевидно вказує наявність в назві такої слідчої дії розділового знаку – коми, яка розмежовує можливі способи контролю особи – за допомогою відео- та/або аудіозапису» [2].

Варто погодитись з тим, що «унікальність аудіо-, відеоконтролю особи полягає у тому, що вона проводиться відносно певної особи як у публічно доступних, так і публічно недоступних місцях, і коли учасники спілкування впевнені, що спілкування є приватним, без участі інших осіб, які не входять в коло приватного спілкування. Приватне спілкування включає у собі відсутність публічності, з боку інших осіб та відсутність спеціальних записуючих технічних засобів. Під час підготовки відповідного клопотання слідчий в прохальній частині не вказує конкретні місця перебування особи, оскільки особам, що становлять інтерес для кримінального провадження властиво пересуватись в просторі. У результаті чого є допустимим і законним те, що в ухвалі не прописано конкретних місць, де може відбуватись негласна слідча (розшукова) дія, тобто в публічно доступних місцях, місцях тимчасового перебування особи чи інших місцях або без визначення конкретних місць, де може відбуватись така дія, то це не є порушенням вимог процесуального законодавства» [11, с. 134]. Саме за рахунок існування у особи думки про приватність її спілкування і досягається дієвість відповідної негласної слідчої (розшукової) дії.

Необхідно також вказати і про правовий режим, зібраної внаслідок проведення аудіо-, відеоконтролю особи, інформації в контексті втручання в приватне спілкування осіб, які не були зазначені в ухвалі слідчого судді. Так, Вищий антикорупційний суд щодо цього питання вказує наступне: «разом із фіксацією діяльності особи (розмови або інші звуки, рухи, дії і т.п.), щодо якої здійснюється аудіо-, відеоконтроль, можуть бути зафіксовані і діяльність інших осіб, які випадкового потрапили до сфери її спілкування та оточення і стосовно яких НС(Р)Д не здійснюється, однак, на думку суду, така фіксація не може автоматично визнаватися істотним порушенням прав та свобод людини, якщо особа, яка зазнає такого втручання, не набуває у подальшому статусу підозрюваного чи обвинуваченого у кримінальному провадженні і докази, отримані в результаті такого втручання, не використовуються проти неї» [4].

Типовою особливістю відповідної негласної слідчої (розшукової) дії є необхідність її санкціонування слідчим суддею. Рішення слідчого, детектива, працівника оперативного підрозділу чи прокурора недостатньо для легального здійснення відповідної дії та в подальшому використання її результатів в доказуванні вини особи. Порушення відповідної вимоги законодавця призводить до визнання проведеної негласної слідчої (розшукової) дії незаконною, а отримані, внаслідок її проведення, докази та інші докази,

що були отримані на їх підставі визнаються судом недопустимими, а отже їх буде неможливо використовувати для доказування в суді.

Варто зазначити, що процесуальні документи на підставі яких проводяться негласні слідчі (розшукові) дії в контексті частини 2 статті 99 КПК України не є документами (як джерелами доказів), адже не містять зафіксованих та зібраних оперативними підрозділами фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб або групи осіб. Однак, незважаючи на це «процесуальні документи про дозвіл на проведення НС(Р)Д (у тому числі, відповідні постанови прокурора та ухвали слідчих суддів) повинні досліджуватись судом під час розгляду справи у суді першої інстанції з метою оцінки допустимості доказів, отриманих у результаті НС(Р)Д» [9].

Варто вказати і на висновок Вищого антикорупційного суду щодо особливостей складання протоколу проведення аудіо-, відеоконтролю особи: «ст. 260 КПК України [...] не містить вимог до зазначення у змісті такого протоколу даних щодо: назви, технічних характеристик чи реквізитів технічних засобів, за допомогою яких проводилися НС(Р)Д; осіб, які встановлювали чи знімали такі технічні засоби або були присутніми під час цих дій; серійних номерів накопичувачів інформації, на яких зафіксовані результати слідчої дії» [1].

Однак, незважаючи на відповідний висновок, не варто ним зловживати, а відобразити назву, технічні характеристики технічних засобів чи пристроїв, що використовувались для фіксації звуків та рухів особи. Це необхідно зробити для уникнення в подальшому негативних наслідків, у випадку уточнення досліджуваної нами позиції, оскільки статті 104, 105 КПК України містять вимоги відображати в протоколі дані про використання технічних засобів та їх характеристики.

Разом з тим, спостерігається організаційно-системна проблема, пов'язана зі здійсненням фактичного допиту особи під виглядом проведенням аудіо-, відеоконтролю особи на яку звертають увагу науковці [11; 5], та судді у своїх рішеннях: «недопустимість як доказів протоколів НС(Р)Д аудіо-, відеоконтроль особи, де зафіксовані відомості, отримані під час спілкування підозрюваного з уповноваженою органом досудового розслідування особою, яка діяла з метою отримати зізнавальні показання від ОСОБА_11» [13].

Звісно може виникнути питання щодо доцільності визнання отриманих доказів фактичного допиту, під виглядом аудіо-, відеоконтролю особи, недопустимими. Оскільки сутнісними особливостями цих слідчих (розшукових) дій є спілкування з особою і отримання показань від неї, стосовно цікавих для слідства питань. А отже, на перший погляд, говорити про порушення прав, свобод та інтересів особи – недоцільно. Однак, незважаючи на можливість схожості відповідних слідчих (розшукових) дій, аудіо-, відеоконтроль особи якісно відрізняється від допиту. Перш за все тим, що аудіо-, відеоконтроль особи як негласна слідча (розшукова) дія має провадитись таємно від особи. Тобто, на відміну від допиту, мають бути створені такі умови, за яких особа не знає, що проводиться фіксування її розмов. Також необхідно вказати і на необхідності існування приватності спілкування цієї особи під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії, щодо чого наявна пряма вимога як у статті 260 КПК України, так і безпосередньо в назві §2 «Втручання у приватне спілкування» Глави 21 КПК України.

В свою чергу Касаційний кримінальний суд Верховного Суду надав визначення та характеристику приватному спілкуванню: «спілкування є приватним, якщо інформація передається та зберігається за таких фізичних чи юридичних умов, при яких учасники спілкування можуть розраховувати на захист інформації від втручання інших осіб. Втручанням у приватне спілкування є доступ до змісту спілкування за умов, якщо учасники спілкування мають достатні підстави вважати, що спілкування є приватним» [8].

Порушення вимоги приватності під час проведення фактичного допиту під виглядом аудіо-, відеоконтролю

особи трактується Верховним Судом як значне порушення прав, свобод та інтересів особи, що тягне за собою визнання отриманих в ході відповідної слідчої (розшукової) дії доказів недопустимими. Порушення приватності пов'язується з позбавленням особи її права на захист: «таким чином, органом досудового розслідування було порушено право особи не свідчити проти себе, а також усупереч вимогам ст. 52 КПК України в ході слідчої дії, яка за своїм змістом є допитом особи, яка підозрюється у вчиненні особливо тяжкого злочину, не було забезпечено участі захисника без роз'яснення йому прав, передбачених КПК України» [13]; «при цьому ОСОБА_7 не було роз'яснено його прав і він не був забезпечений захисником. Таким чином, орган досудового розслідування порушив право особи не свідчити проти себе, а також усупереч вимогам ст. 52 КПК України у ході слідчої дії, яка за своїм змістом є допитом особи, знаючи, що він є громадянином Грузії і може не володіти в повному обсязі мовою, якою ведеться кримінальне провадження, не було забезпечено участі захисника» [10], «вони були запрошені до Голосіївського управління поліції, де були затримані та після застосування психологічного тиску з боку працівників поліції, допитані без запрошення захисників. При цьому вказували, що на відеозапису проведення НС(Р)Д зафіксовано перебування ОСОБА_6 у кайданках. За змістом протоколу за результатами проведення аудіо-, відеоконтролю особи та стенограми до нього слідча дія проходила за участю працівника поліції, а бесіда складалася з послідовних запитань та відповідей. При цьому ОСОБА_6 не роз'яснювалися його права і він не був забезпечений захисником. Тобто, спілкування ОСОБА_6 в кабінеті Голосіївського УП в м. Києві з працівником поліції з приводу обставин вчиненого злочину не можна визнати НС(Р)Д аудіо-, відеоконтролем особи, оскільки учасники такого спілкування не мали жодних підстав вважати, що спілкування є приватним» [7].

Отже, у випадку проведення фактичного допиту під виглядом аудіо-, відеоконтролю особи, суди вбачають порушення наступних процесуальних прав особи, що в сукупності призводить до недопустимості отриманих доказів, внаслідок проведення відповідної слідчої (розшукової) дії:

- не роз'яснення особи її процесуальних прав та обов'язків перед фактичним допитом;
- ігнорування права особи не свідчити проти себе;
- відсутність захисника під час проведення слідчої (розшукової) дії, участь якого у відповідному кримінальному провадженні є обов'язковою.

Вище зазначене нами порушення зазвичай відбувається у 2-х формах: явне спілкування працівників правоохоронних органів з особою, щодо чого наявні висновки суду про недопустимість доказів, отриманих в ході таких розмов, у формі аудіо-, відеоконтролю особи: «спілкування ОСОБА_7 в приміщенні управління поліції із слідчим з приводу обставин вчиненого злочину не можна визнати НС(Р)Д аудіо-, відеоконтролем особи, оскільки учасники такого спілкування не мали жодних підстав вважати, що спілкування є приватним» [10]. Друга форма передбачає більш витончену підміну слідчих (розшукових) дій, оскільки здебільшого пов'язана із «внутрішньокамерною розробкою» особи, основним змістом якої є «негласне зашифроване оперативне опитування (легендоване спілкування), що провадиться оперативним працівником або спеціально залученим негласним співробітником в умовах приміщень для примусового утримання осіб, у зв'язку з відбуттям покарання, затриманням, взяттям під варту тощо. У процесі «внутрішньокамерної розробки» особу шляхом обману можна примусити відповідати на запитання з приводу підозри чи обвинувачення, надавати інформацію, яка може стати підставою для підозри, обвинувачення. Урешті, можна обманним шляхом змусити особу хоча й неофіційно, але визнати свою вину у вчиненні кримінального правопорушення» [5, с. 451]. Незважаючи на можливу прихованість відповідного способу отримання інформації для

підозрюваної особи, що відповідатиме критерію негласної слідчої (розшукової) дії, та формальне забезпечення приватного спілкування, участь працівників правоохоронних органів або конфідентів в такому спілкуванні формуватимуть у судді переконання у можливій провокації відповідних осіб (оскільки існуватиме їх зацікавленість у викривальних показаннях особи) та порушенні права на захист підозрюваної особи. При цьому судді прямо зазначають про можливу недопустимість доказів, у випадку участі в спілкуванні з особою працівників правоохоронних органів: «у тому разі, коли аудіо-, відеоконтроль особи в місцях несвободи не супроводжується внутрішньокамерною розробкою і спілкування підозрюваного відбувається не з працівником оперативного підрозділу, який діє під прикриттям (або ж його конфіденційним співробітником), а з такими самими ув'язненими, то у апелянтів немає підстав стверджувати про недопустимість доказів» [14]. Також наявний висновок суду, що у випадку розмови представника агентурного апарату (навіть не співробітника правоохоронного органу) із підозрюваним, – це можна вважати втручанням у приватне спілкування в розумінні статті 260 КПК України [13].

Разом з тим, ми погоджуємось із висновком науковців щодо можливості забезпечити допустимі докази аудіо-, відеоконтролю особи у місцях несвободи: «у тому разі, коли аудіо-, відеоконтроль особи в місцях несвободи не супроводжується внутрішньокамерною розробкою і спілкування підозрюваного відбувається не з працівником оперативного підрозділу, який діє під прикриттям (або ж його конфіденційним співробітником), а з такими самими ув'язненими, тому немає підстав стверджувати про недопустимість доказів. Тобто, отримані докази будуть допустимими, якщо:

- у матеріалах кримінального провадження немає відомостей про те, що під час аудіо-, відеоконтролю підозрюваного в умовах ІТТ з ним розмовляв працівник правоохоронного органу під прикриттям;

- відсутні дані щодо залучення до проведення аудіо-, відеоконтролю особи «інших осіб» у порядку ст. 275 КПК України;

- під час допиту свідків у суді виключається надання показань щодо навмисного провокування ув'язненого на відверті розмови оперативним працівником під легендою або спеціально залученим негласним співробітником» [5, с. 452].

Однак, отримані в даному випадку докази будуть вразливими, оскільки стороні захисту достатньо дізнатись інформацію про іншу особу, що спілкувалась з обвинуваченим/підозрюваним. Для того, щоб встановити, що вона є працівником правоохоронного органу або особою залежною від них, що стане причиною подання клопотання про визнання недопустимими доказами докази, отримані внаслідок проведення аудіо-, відеоконтролю особи. Саме тому такі докази не мають бути єдиними, що підтверджують окремі обставини кримінального провадження.

Також варто звернути увагу на окремі особливості знаходження особи в ІТТ, особливо, якщо вона потрапляє туди вперше. Зазвичай певна частина осіб, що там знаходяться – маргінальні елементи, які намагаються нав'язати правила власного соціуму на нових осіб, внаслідок фізичного або психологічного тиску, для знаходження в цьому соціумі на привілейованих позиціях. Це в свою чергу призводить до необхідності осіб, що вперше потрапляють до ІТТ завойовувати «авторитет» для себе, в тому числі, шляхом обмовлення себе, у вчиненні злочинів, які вони не вчиняли. За таких умов внутрішньо камерна розробка набуває рис репресивного механізму, результати якого є не тільки недопустимими, але і не достовірними. З огляду на це, для мінімізації можливої недопустимості доказів отриманих внаслідок проведення аудіо-, відеоконтролю особи в ІТТ, необхідно, окрім забезпечення приватності спілкування особи, також забезпечити умови фізичної безпеки особи від інших відвідувачів ІТТ. Варто вказати на те, що сучасні положення кримінального процесуального законодавства та тенденції судової практики свідчать про

можливість використання інформації, отриманої внаслідок внутрішньої камерної розробки, в якості орієнтуючої інформації.

Серед існуючих процесуальних порушень під час проведення аудіо-, відеоконтролю особи також мають місце наступні:

— *формальне зазначення в процесуальних документах не статті 260 КПК України, а іншої статті КПК України*: «окрім того, прокурор наголошує, що мала місце описка при складенні процесуальних документів (помилково вказана ст. 270 КПК України), проте слідча дія відповідає ст. 260 КПК України, а тому даний протокол є допустимим» [12]. Варто зазначити, що проблематика, у вищевказаному судовому рішенні, пов'язана із етимологічною схожістю назв статей 260 і 270 КПК України «аудіо-, відеоконтроль особи» та «аудіо-, відеоконтроль місця» відповідно. Незважаючи на формальність відповідної помилки або описки, вона потягла за собою втрату встановлених відповідною негласною слідчою (розшуковою) дією фактичних обставин, внаслідок визнання отриманих доказів недопустимими: «як вбачається з матеріалів кримінального провадження ухвалою слідчого судді Апеляційного суду Закарпатської області від 10 травня 2018 року надано дозвіл старшому слідчому відділу СУ ГУНП в Закарпатській області ОСОБА_12 на аудіо-, відеоконтроль ОСОБА_5 на підставі ст. 260 КПК України. [...] Враховуючи наведене, колегія суддів погоджується з висновком суду першої інстанції про те, що органом досудового розслідування аудіо, відео контроль місця здійснювався в порядку ст. 270 КПК України без ухвали слідчого судді, а тому відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 87 КПК України отриманий за його наслідками доказ – протокол про проведення негласної слідчої (розшукової) дії, аудіо-, відео контроль особи від 18 травня 2018 року – є недопустимим» [12];

— *звернення до слідчого судді про проведення аудіо-, відео контролю особи неуповноваженим суб'єктом*: «прокурором не надано доказів на підтвердження того, що він є повноважною особою для звернення до слідчого судді із вказаним клопотанням. В ухвалі також зазначено, що ОСОБА_11 є адвокатом, тому отримання дозволу на проведення щодо нього НС(Р)Д передбачає порядок, визначений у п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а саме, проведення

таких заходів на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора України, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя. Із змісту клопотання про надання дозволу на проведення НС(Р)Д щодо ОСОБА_11 вбачається, що воно підписано заступником військового прокурора Сумського гарнізону ОСОБА_28. Його посада відповідає посаді заступника прокурора районної ланки. За цих обставин, клопотання про надання дозволу на НС(Р)Д стосовно адвоката підготовлено не уповноваженою особою» [3].

Висновки. Підсумовуючи, необхідно вказати на те, що незважаючи на тактичні переваги окремих слідчих дій або оперативних заходів та їх можливу ефективність в отриманні необхідної для розслідування інформації, форма їх проведення має відповідати встановленим у кримінальному процесуальному законодавстві вимогам. Оскільки, незважаючи на однозначну змістову складову отриманої інформації, в подальшому, здійснюючи правосуддя, суди акцентують увагу і на формальній її складовій, а також на можливих порушеннях правоохоронними органами гарантованих чинним законодавством процесуальних прав осіб у кримінальному провадженні. Під час здійснення фактичного допиту, зазвичай у відділку правоохоронного органу, під прикриттям процесуальної форми аудіо, – відеоконтролю особи, порушується право на захист останньої, що в контексті кримінального процесуального законодавства, Конституції України та Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є недопустимим і не може використовуватись для винесення обвинувального вироку особі.

Зазначені порушення процесуальної форми є наслідком недостатнього чіткого унормування законодавцем положень щодо проведення аудіо, – відеоконтролю особи, а також відсутністю закріпленого в кримінальному процесуальному законодавстві порядку проведення внутрішньої камерної розробки, фіксації її результатів, що позбавляють сторону обвинувачення легального використання у кримінальному провадженні відомостей, які були отримані внаслідок внутрішньої камерної розробки та сприяють маскування її іншими видами процесуальної діяльності, в тому числі і аудіо, – відеоконтролем особи, незважаючи на те, що внутрішньо камерна розробка, за період її використання, показала себе як ефективний засіб у боротьбі зі злочинністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирок Вищого антикорупційного суду від 03 лютого 2022 року, судова справа № 760/26347/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102951372>
2. Вирок Вищого антикорупційного суду від 27 березня 2023 року, судова справа № 317/2973/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109823133>
3. Вирок Вищого антикорупційного суду від 27 липня 2023 року, справа № 591/5513/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112457539>
4. Вирок Вищого антикорупційного суду від 30 травня 2023 року, судова справа № 127/13972/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111192800>
5. Грібов М.Л., Шеліховська І.Ю. Аудіо-, відеоконтроль особи: підміна змісту негласної слідчої (розшукової) дії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 450-454.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року, № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2390>
7. Постанова Другої судової палати касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 липня 2021, судова справа № 754/15457/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483095>
8. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 липня 2023 року, судова справа № 756/7676/17-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112315736>
9. Постанова Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03 листопада 2021 року, судова справа № 329/338/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100885045>
10. Постанова Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 31 серпня 2020 року, судова справа № 750/5822/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100919138>
11. Тітова Н.В. Аудіо-, відеоконтроль особи як засіб встановлення події кримінального правопорушення у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. № 82. Ч. 3. С. 131-136.
12. Ухвала Львівського апеляційного суду від 18 грудня 2020 року, справа № 300/642/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93921690>
13. Ухвала Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 15 травня 2023 року, судова справа № 676/7835/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113091748>
14. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 18 квітня 2024 року, судова справа № 676/2548/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118590274>

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ АДВОКАТА В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

ON THE ISSUE OF DETERMINING THE LEGAL STATUS OF A LAWYER IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA

Войцешук В.В., здобувач

Приватна установа «Науково-дослідний інститут публічного права»

У статті здійснено аналіз регламентації правового статусу адвоката в законодавстві Литовської Республіки. Автор акцентує увагу на комплексності регламентації прав адвоката в литовському законодавстві, від якої залежить його функціональність, а, отже, і якість правової допомоги, яку отримують клієнти. Констатовано, що в литовському законодавстві адвокат позиціонується як окрема процесуальна фігура, яка наділена державою правами, які є конституційними та спрямовані на забезпечення надання якісної правової допомоги суб'єктам приватно-правових та публічно-правових відносин. У ході дослідження встановлено, що правовий статус адвоката в Литовській Республіці відрізняється від правового статусу громадян, іноземців та осіб без громадянства. Було з'ясовано, що в Литовській Республіці контроль адвокатської діяльності з боку держави обмежений окремими завданнями та організаційними формами, і не торкається царини правничої допомоги та взаємовідносин між адвокатом та клієнтом. Доведено, що етичні засади діяльності адвокатів в Литовській Республіці охоплюють широке коло питань, а саме: взаємовідносини адвоката з клієнтом; взаємовідносини адвоката з державою; взаємовідносини адвоката з іншими адвокатами. Аргументовано, що в Литовській Республіці адвокатура позиціонується у якості суміжного правового інституту судочинства. Зазначено, що в Литовській Республіці достатньо багато уваги приділяється регулюванню фінансових аспектів діяльності адвокатів. Зокрема, вони обмежені державою у виборі форм, в рамках яких здійснюється адвокатська діяльність. Обгрунтовано, що в Литовській Республіці інститут дисциплінарної відповідальності характеризується індивідуалізацією окремих форм протиправної поведінки (дій або бездіяльності) адвокатів.

Ключові слова: адвокат, адвокатська діяльність, законодавство Литовської Республіки, законодавчі гарантії, кваліфікаційні вимоги, право на правову допомогу, правовий статус, права та обов'язки.

The article analyzes the regulation of the legal status of a lawyer in the legislation of the Republic of Lithuania. The author focuses on the complexity of the regulation of the rights of a lawyer in Lithuanian legislation, on which its functionality depends, and, consequently, the quality of legal assistance received by clients. It is stated that in Lithuanian legislation, a lawyer is positioned as a separate procedural figure, who is endowed by the state with rights that are constitutional and aimed at ensuring the provision of high-quality legal assistance to subjects of private-law and public-law relations. The study established that the legal status of a lawyer in the Republic of Lithuania differs from the legal status of citizens, foreigners and stateless persons. It was found that in the Republic of Lithuania, state control of legal activities is limited to certain tasks and organizational forms, and does not affect the field of legal assistance and the relationship between a lawyer and a client. It is proven that the ethical principles of lawyers' activities in the Republic of Lithuania cover a wide range of issues, namely: the relationship between a lawyer and a client; the relationship between a lawyer and the state; the relationship between a lawyer and other lawyers. It is argued that in the Republic of Lithuania the bar is positioned as an adjacent legal institution of judicial proceedings. It is noted that in the Republic of Lithuania a lot of attention is paid to the regulation of the financial aspects of lawyers' activities. In particular, they are limited by the state in the choice of economic and legal forms within which advocacy activities are carried out. It is substantiated that in the Republic of Lithuania the institution of disciplinary liability is characterized by the individualization of certain forms of unlawful behavior (actions or inaction) of lawyers.

Key words: lawyer, legal practice, legislation of the Republic of Lithuania, legislative guarantees, qualification requirements, right to legal aid, legal status, rights and obligations.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Удосконалення інституту адвокатури залишається одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. Для його успішної реалізації необхідна виражена та комплексна робота, в основі якої є порівняльний аналіз нашого законодавства із відповідним законодавством країн-членів Європейського Союзу. На сьогодні в Україні помітно бракує наукових праць з цієї тематики. Отже, аналіз особливостей визначення правового статусу адвоката в Литовській Республіці дасть змогу окреслити підходи до реформування законодавства України про адвокатську діяльність, а також допоможе визначити межі повноважень та соціальну роль адвокатури в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питання правового статусу адвоката в Литовській Республіці комплексно не досліджувалися вітчизняними вченими, що вказує на актуальність обраного напрямку наукового пошуку.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз регламентації правового статусу адвоката в законодавстві Литовської Республіки.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів. Профільним законодавчим актом у сфері адвокатської

діяльності в Литві є Закон Литовської Республіки «Про адвокатуру» від 18 березня 2004 року № IX-2066. В законі систематизовані наступні обов'язки адвокатів: 1) чесно виконувати свої обов'язки; 2) дотримуватись у своїй діяльності присяги адвоката та законів; 3) охороняти довірену йому інформацію під час здійснення адвокатської діяльності та не розголошувати її; 4) під час судового засідання носити мантию; 5) постійно підвищувати професійну кваліфікацію; зберігати документи адвокатської діяльності; 6) кожні п'ять років проходити медичний огляд [1]. В цілому наведені обов'язки схожі з тими, які регламентовані українським законодавством. Однак, слід звернути увагу на обов'язок проходити медичний огляд кожні п'ять років. На нашу думку, це достатньо позитивний досвід, оскільки від стану здоров'я адвоката може залежати якість правової допомоги, яку він надає.

Відповідно до чинного законодавства в Литовській Республіці адвокат має наступні права: 1) одержувати від державних і комунальних установ відомості, документи, їх копії або мотивовану відмову в їх наданні, що перебувають у власності або підконтрольних державним і комунальним установам, необхідні для надання ефективних правових послуг; 2) самостійно збирати дані, необхідні для надання правових послуг, які адвокат може отримати без застосування засобів процесуального примусу, тобто. тобто отримувати від фізичних осіб необхідні документи

чи їх виписки, іншу інформацію, необхідну для надання правових послуг; 3) знайомитися з практикою судів та інших установ, які розглядають спори і скарги, а також з прийнятими правовими рішеннями, вироками, ухвалами та матеріалами справ; 4) знімати копії з документів справи, в якій він є представником або захисником, крім справ, які розглядаються у закритому судовому засіданні; 5) затверджувати протоколи письмових доказів, необхідних для розгляду справи в суді; 6) здійснювати інші права, передбачені законом, пов'язані з діяльністю адвоката; 7) право адвоката на зустріч з клієнтом [1].

Слід звернути увагу на комплексність регламентації прав адвоката в литовському законодавстві. Подібний підхід може вважатися вдалим, адже від рівня та якості формалізації прав адвоката напряму залежить його функціональність, а, отже, і якість правової допомоги, яку отримують клієнти. Окремо в профільному законодавчому акті деталізовано наступні гарантії діяльності адвоката: 1) адвокат не може бути викликаний як свідок або давати пояснення щодо обставин, які стали йому відомі під час виконання професійних обов'язків; 2) адвокати, які виконують свої професійні обов'язки, не можуть ототожнюватися зі своїми клієнтами та їхніми справами [1]. Щодо означених гарантій слід висловити декілька міркувань:

- в литовському законодавстві адвокат позиціонується як окрема процесуальна фігура, яка наділена державою правами, що мають дуже специфічну природу. Вони є конституційними та спрямовані на забезпечення надання якісної правової допомоги суб'єктам приватно-правових та публічно-правових відносин;

- неприпустимість ототожнення адвокатів з їхніми клієнтами робить їх незалежними та індивідуалізованими учасниками процесуальних правовідносин, що вказує на особливий правовий статус у порівнянні з громадянами, іноземцями та особами без громадянства;

- означені гарантії вказують на те, що контроль адвокатської діяльності з боку держави обмежений окремими завданнями та організаційними формами. Він не може вторгтися в царину правничої допомоги та взаємовідносини між адвокатом та клієнтом.

В Литовській Республіці, як і в Україні, ухвалено Кодекс адвокатської етики (Наказ Міністра юстиції 22 квітня 2016 року № 1р-133). В документі закріплено наступні принципи діяльності адвоката: свобода діяльності та незалежність; чесність і порядність; законність діяльності; нерозголошення конфіденційності клієнта; компетентність та сумлінність; лояльність до клієнтів; уникнення конфлікту інтересів; демократичність, колегіальність та чесна конкуренція між адвокатами; доброзичливість відносин між адвокатами та органами Спілки адвокатів Литви; повага до держави і суспільства [2]. На нашу думку, етичні засади діяльності адвокатів в Литовській Республіці регламентовані вдаліше ніж в нашій державі, оскільки вони охоплюють широке коло питань, а саме: 1) взаємовідносини адвоката з клієнтом; 2) взаємовідносини адвоката з державою; 3) взаємовідносини адвоката з іншими адвокатами. Слід звернути увагу, що більшість нормативно-правових актів щодо адвокатської діяльності в Литовській Республіці регламентовані на рівні Міністра юстиції держави.

У Наказі Міністра юстиції Литовської Республіки «Про затвердження порядку визнання професійної кваліфікації адвоката для заняття адвокатською професійною діяльністю в Литовській Республіці» від 12 квітня 2005 року № 1Р-111 вказано, що перевірка на професійну придатність – це перевірка професійних знань заявника, яка проводиться спеціально створеною комісією з метою оцінки придатності заявника для здійснення професійної діяльності литовського адвоката в Литовській Республіці. Три члени комісії з перевірки професійної придатності призначаються Міністром юстиції Литовської Республіки,

двох – Асоціацією юристів Литви. Члени комісії з перевірки професійної здібності повинні бути незалежними під час виконання своїх обов'язків. Перевірка професійної здібності складається з двох частин: письмового заліку та усного іспиту. Письмовий іспит складається з 50 питань з трьома варіантами відповіді, а усний екзамен складається з двох теоретичних питань і одного практичного [3].

Отже, в Литовській Республіці також передбачений кваліфікаційний іспит, який є умовою набуття статусу адвоката та подальшого здійснення адвокатської діяльності. Окремі організаційні аспекти проведення цього іспиту деталізовані у Наказі Міністра юстиції Литовської Республіки «Про опис порядку проведення та оплати адвокатського кваліфікаційного іспиту та організації адвокатської діяльності та затвердження програми адвокатського кваліфікаційного іспиту та організації адвокатської діяльності» від 11 червня 2020 року № 1Р-164. У документі вказано, що адвокатські іспити проводяться не рідше одного разу на квартал. Дата, час і місце проведення адвокатських іспитів визначається головою комісії, а в разі його відсутності – членом комісії, на якого покладено виконання функцій голови. Робота комісії повинна бути організована таким чином, щоб особам була надана можливість скласти адвокатські іспити, у тому числі повторне складання адвокатського іспиту та повторне складання усної частини адвокатського кваліфікаційного іспиту, не пізніше трьох місяців з дня подання направлених документів. до статті 16 Закону про адвокатуру. Черга осіб, які бажають скласти адвокатські іспити, формується відповідно до дати та часу подання заяв про складання адвокатських іспитів та з урахуванням висловлених особами побажань щодо дати складання адвокатських іспитів [4].

У Наказі Міністра юстиції Литовської Республіки «Щодо визнання професійної кваліфікації адвоката для заняття адвокатською професійною діяльністю в Литовській Республіці» від 02 вересня 2022 року № 1р-301 зазначено, що Міністерство юстиції має право звертатися до інших установ Литовської Республіки, установ третіх країн або держав-членів щодо надання інформації, необхідної для оцінки та визнання професійних кваліфікацій заявника. Ця інформація повинна бути надана не пізніше трьох місяців з дня направлення запиту на інформацію [5]. Це робить процедуру допуску до адвокатської професії більш комплексною, що позитивно впливає на якість правової допомоги. Склад комісії при складанні кваліфікаційного іспиту при перевірці професійних здібностей визначається Наказом Міністра юстиції Литовської Республіки від 23 квітня 2024 року № 1Р-136 [6].

Наказом Міністра юстиції Литовської Республіки 29 квітня 2022 року № 1Р-184 затверджено Порядок визначення рекомендованої вартості послуг, наданих адвокатом або помічником адвоката в рекомендаціях по кримінальним справам та адміністративним правопорушенням. В документі вказано, що розмір судових витрат, що підлягають відшкодуванню, визначається судом з урахуванням обставин справи за такими критеріями: складність і обсяг справи; тривалість кримінального процесу чи адміністративного правопорушення; складність юридичних послуг, необхідність спеціальних знань; попередня (повторна) участь у цій справі; необхідність виїзду не за зареєстрованим місцем роботи адвоката; постійність і характер надання правових послуг; новизна правових питань, що вирішуються; поведінка відповідача або представника під час процесу (зловживання процесуальними правами); вартість робочого часу юриста. При цьому адвокат, який надавав юридичні послуги, повинен надати суду розгорнуту довідку, що засвідчує розрахунок наданих юридичних послуг [7]. Необхідно відзначити, що в Литовській Республіці передбачено окремі механізми відповідальності адвокатів та деталізовані окремі аспекти вирішення спорів.

Так, у Рішенні Ради адвокатів Литовської Республіки від 08 жовтня 2007 року затверджено Порядок надання юридичних послуг в процесі вирішення спорів між адвокатом та клієнтом. В документі регламентоване право клієнта подати заяву до Асоціації адвокатів Литви для вирішення спору з адвокатом щодо надання правових послуг (правової допомоги). У заяві мають бути зазначені обставини спору та позову, додані документи договору з адвокатом та оплати наданих послуг, інші документи, що підтверджують обґрунтованість позову (або їх засвідчені копії). За результатами розгляду заяви може бути прийняте одне з наступних рішень: про визнання заяви необґрунтованою; про рекомендацію мирного вирішення спору; про порушення дисциплінарної справи щодо адвоката; про зупинення розгляду до зникнення обставин, що перешкоджають детальному та всебічному розгляду спору [8].

В процесі дослідження ми знайшли і приклади судових справ, стороною яких є адвокат. Як приклад можна навести Рішення Верховного суду Литовської Республіки від 31 серпня 2023 року по Справі № еЗК-3-234-781/2023. В касаційній справі йдеться про тлумачення та застосування норм матеріального права, які регулюють право на тимчасове виключення зі списку практикуючих адвокатів у разі підозри або обвинувачення адвоката у вчиненні кримінального діяння. Суть справи полягає в тому, що позивач просив суд скасувати рішення Ради адвокатів Литовської асоціації адвокатів від 16 грудня 2022 року, яким він був тимчасово виключений зі списку практикуючих адвокатів Литви. Позивач зазначив, що Департамент розслідування організованої злочинності та корупції Генеральної прокуратури Литовської Республіки вручив йому обвинувальний акт, в якому зазначено, що позивач обвинувачується у вчиненні кримінального діяння, передбаченого частиною 1 статті 226 Кримінального кодексу Литовської Республіки (перевищення повноважень). Колегія суддів відділу цивільних справ Апеляційного суду Литовської Республіки прийняла рішення відмовити у задоволенні вимог позивача [9]. Ця справа демонструє достатньо жорсткі межі доступу до професії адвоката.

В Литовській Республіці з 18 серпня 2014 року діють спеціальні Правила страхування професійної цивільної відповідальності юристів № 034. У даному випадку, об'єктом страхування є цивільна відповідальність страховальника за фінансові збитки, які він заподіяв фізичним або юридичним особам, які діють як адвокати. В свою чергу, суб'єктом страхового захисту є тимчасовий представник страховальника професійна цивільно-правова відповідальність адвоката, який діє за згодою клієнта-страховальника. Страхове покриття, згідно пунктів правил, включає обґрунтовані вимоги щодо фінансової компенсації відшкодування шкоди (збитків) та необґрунтованих вимог виключення фінансового збитку [10]. Наявність системи страхування вказує на те, що в Литовській Республіці правовий статус адвоката не просто формалізований, але й забезпечується спеціальними засобами.

Особливістю правового статусу адвоката в Литовській Республіці є деталізація його правового статусу не тільки в профільному законодавчому акті. Окремі права адвоката закріплені в документах процесуального характеру, і значно розширюють його правовий статус. Наприклад, відповідно до п. 6 ст. 48 КПК Литовської Республіки до повноважень захисника КПК Литовської Республіки відносить можливість оглядати та фотографувати місце подій, розпитувати окремих осіб про відомі їм обставини справи. В цілому адвокати в Україні керуються тими ж правами

як і в Литовській Республіці, однак в КПК України вчинення таких дій чітко не регламентовано. Відповідно до ст. 49 КПК Литовської Республіки, якщо протягом досудового дізнання прокурор або суд, під час ведення судочинства з розгляду справи, вирішують, що захисник використовує незаконні заходи у захисті, вони мають право усунути цього захисника від ведення справи. В Україні такого усунення процесуальним законом не передбачено, вважаємо, що таку норму варто впровадити до законодавства нашої країни з урахуванням вітчизняної специфіки [11, с. 99].

Литовські правники зазначають, що найважливішою причиною досить жорсткого контролю за професією адвоката є те, що діяльність адвоката безпосередньо пов'язана зі здійсненням правосуддя та підтриманням правового порядку в державі, тобто. з суспільним інтересом. Контроль за діяльністю адвокатів проявляється в основному у встановленні правових вимог до професії юриста. Зокрема, адвокати в Литовській Республіці можуть діяти лише в рамках наступних форм: 1) індивідуально; 2) на основі товариства, без створення юридичної особи; 3) створивши професійне об'єднання адвокатів [12, с. 10]. Слід деталізувати деякі аспекти.

По-перше, стає зрозуміло, що в Литовській Республіці адвокатурна здебільшого позиціонується не як інститут громадянського суспільства, а в якості суміжного правового інституту у сфері судочинства. Це пояснює розгорнутий контроль з боку держави, яка повинна забезпечити незалежність судової системи та правоохоронних органів. По-друге, в Литовській Республіці достатньо багато уваги приділяється регулюванню фінансових аспектів діяльності адвокатів. Зокрема, вони обмежені державою у виборі господарсько-правових форм, в рамках яких здійснюється адвокатська діяльність.

У своїй науковій праці Едіта Грудит зазначає, що дисциплінарні провадження щодо адвокатів можна поділити на чотири основні категорії: 1) справи щодо відносин адвоката з клієнтом; 2) справи щодо відносин адвоката з судами; 3) справи щодо відносин адвоката з Радою адвокатів та колегіями; 4) справи щодо відносин адвоката з суспільством. Очевидно, що перші три категорії справ пов'язані із зовнішніми зв'язками, і одна з внутрішніми відносинами [13, с. 7–15]. Інститут дисциплінарної відповідальності в Литовській Республіці характеризується індивідуалізацією окремих форм протиправної поведінки (дій або бездіяльності) адвокатів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Звершуючи дослідження зазначимо, що правовий статус адвоката в Литовській Республіці визначено достатньо комплексно. Зокрема, в профільному законодавчому акті деталізовано права та обов'язки адвоката, а також гарантії його діяльності. Більшість питань, пов'язаних з набуттям статусу адвоката та врегулюванням окремих аспектів його діяльності формалізовані на рівні Міністерства юстиції Литовської Республіки. Адвокатура в Литві позиціонується як окрема сфера професійної діяльності, яка асоційована з правосуддя та судовою владою. В державі передбачено окремі обмеження адвокатської діяльності та систему контролю за діяльністю адвокатів. Остання охоплює питання, пов'язані з фінансовою стороною надання правової допомоги та дотриманням умов доступу до професії. Значна увага приділяється дисциплінарній відповідальності адвокатів, провадження в рамках якої поділені на чотири категорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про адвокатуру: Закон Литовської Республіки від 18 березня 2004 р. № IX-2066. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.229789/asr> (дата звернення: 03.06.2024).
2. Про схвалення Кодексу адвокатської етики: Наказ Міністра юстиції Литовської Республіки від 22 квітня 2016 р. № 1р-133. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/9d7e2bd008c511e687e0fbad81d55a7c?jfwid=32wf55qx> (дата звернення: 20.05.2024).

3. Про затвердження порядку визнання професійної кваліфікації адвоката для заняття адвокатською професійною діяльністю в Литовській Республіці: Наказ Міністра юстиції Литовської Республіки від 12 квітня 2005 р. № 1P-111. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActEditions/lt/TAD/TAI.S.254055> (дата звернення: 10.05.2024).
4. Про опис порядку проведення та оплати адвокатського кваліфікаційного іспиту та організації адвокатської діяльності та затвердження програми адвокатського кваліфікаційного іспиту та організації адвокатської діяльності: Наказ Міністра юстиції Литовської Республіки від 11 червня 2020 р. № 1P-164. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/23736460ace311ea8aadd924aa85003> (дата звернення: 16.05.2024).
5. Щодо визнання професійної кваліфікації адвоката для заняття адвокатською професійною діяльністю в Литовській Республіці: Наказ Міністра юстиції Литовської Республіки від 02 вересня 2022 р. № 1p-301. URL: <https://tm.lrv.lt/lt/teisine-informacija/teises-aktai-reguliuojantys-advokatu-veikla/> (дата звернення: 14.05.2024).
6. Про затвердження складу комісії з складання адвокатських іспитів: Наказ Міністра юстиції Литовської Республіки від 23 квітня 2024 р. № 1P-136. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/ac787be201aa11ef8e4be9fad87afa59?jfwid=8m7ncsdm3> (дата звернення: 28.05.2024).
7. Про затвердження Порядку визначення рекомендованої вартості послуг, наданих адвокатом або помічником адвоката в рекомендаціях по кримінальним справам та адміністративним правопорушенням: Наказ Міністра юстиції Литовської Республіки від 29 квітня 2022 р. № 1P-184. URL: <https://www.infolex.lt/ta/758485> (дата звернення: 25.05.2024).
8. Про затвердження Порядку надання юридичних послуг в процесі вирішення спорів між адвокатом та клієнтом: Рішення Ради адвокатів Литовської Республіки від 08 жовтня 2007 р. URL: https://www.advokatura.lt/uploads/Documents/document_93/070810sprendimas_gincutvarka.pdf (дата звернення: 14.06.2024).
9. Рішення Верховного суду Литовської Республіки від 31 серпня 2023 р. по Справі № e3K-3-234-781/2023. URL: <https://www.lat.lt/lt/doclib/knbugli7urqfqi1jqzztivr3n4hexda> (дата звернення: 07.06.2024).
10. Advokatų profesinės civilinės atsakomybės draudimo taisyklės № 034. URL: <https://www.ergo.lt/assets/Uploads/BusinessServicePhotos/Advokatu-pasirasymui.Pdf> (date of application: 18.06.2024).
11. Порівняльно-правова характеристика участі адвоката в кримінальному процесі України з іншими зарубіжними країнами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 34. С. 98–101.
12. Balnienė E. Aktualūs advokatūros statuso pokyčiai Lietuvoje. *Teisė*. 2005. Vol. 57. P. 7–13.
13. Edita Gruodytė The disciplinary liability of lithuanian lawyers: a comparative approach. *Baltic journal of law & Politics*. 2014. Vol. 7. P. 3–36.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

ENSURING HUMAN RIGHTS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

Руденко С.К., здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти

Запорізький національний університет

Євтушенко Д.С., доктор філософії зі спеціальності «Право»,

старший викладач кафедри конституційного та адміністративного права

Запорізький національний університет

Актуальність. З початку свого існування, Україна прагне утвердити себе правовою, соціальною країною, зміцнюючи демократичні інститути та правосвідомість своїх громадян. Формування дієвих механізмів забезпечення основоположних свобод українського народу є саме тим інструментом, який перетворює намір в реальність, утверджуючи інститут прав людини провідним орієнтиром розвитку держави. Тож, наявність надійного та неупередженого судового контролю за дотриманням прав особистості служить фундаментальним компонентом системи захисту як в національному правовому полі, так і на міжнародній арені. Відправлення адміністративного правосуддя завжди було невід'ємною складовою демократичної держави, виконуючи роль ефективного інструменту для стримування свавілля державного апарату під час здійснення дій або ухвалення рішень у сфері публічних правовідносин. Забезпечення прав людини в адміністративному судочинстві є основою для підтримки правової країни та гарантування справедливості. У світлі нових викликів, пов'язаних із євроінтеграційними процесами та зміною соціально-економічної ситуації, це питання набуває особливої актуальності для розвитку та захисту прав і свобод громадян. Об'єкт роботи – правовідносини, що виникають у процесі здійснення адміністративного судочинства, зокрема в контексті захисту прав і свобод громадян. Предметом дослідження виступають процесуальні та матеріальні аспекти адміністративного судочинства, що забезпечують захист прав і свобод людини, що включає в себе аналіз законодавчих гарантій, дослідження ролі адміністративних судів у здійсненні правосуддя, а також проблеми та виклики, з якими стикаються пересічні громадяни при реалізації та захисті особистих прав при відправленні адміністративного правосуддя. У процесі написання роботи використовувалися метод правового аналізу та узагальнення. У результаті дослідження автор дійшов висновку, що Україна володіє достатньо розгалуженою законодавчою базою, що спирається на міжнародно-правові стандарти в сфері захисту прав та свобод людини. Водночас лише за умов модифікації законодавчого фундаменту, посилення гарантій реалізації процесуальних прав із врахуванням специфіки правовідносин між сторонами, адміністративна юстиція зможе залишатися дієвим механізмом контролю за діяльністю органів публічної влади та забезпечення прав людини під час відправлення правосуддя.

Ключові слова: права людини, гарантії захисту, адміністративні правовідносини, стандарти правосуддя, рівність перед судом, право на справедливий суд.

Relevance. Since the very beginning of its existence, Ukraine has been striving to establish itself as a legal, social country, strengthening democratic institutions and legal awareness of its citizens. The formation of effective mechanisms to ensure the fundamental freedoms of the Ukrainian people is the exact tool that turns intention into reality, establishing the institution of human rights as a leading guideline for the development of the state. Therefore, the availability of reliable and impartial judicial control over the observance of individual rights serves as an integral part of the protection system both in the national legal field and in the international arena. The administration of administrative justice has always been an integral part of a democratic state, serving as an effective tool to curb the arbitrariness of the state apparatus in performing actions or making decisions in the field of public legal relations. Ensuring human rights in administrative proceedings is the basis for maintaining the rule of law and guaranteeing justice. In light of the new challenges associated with European integration processes and changes in the socio-economic situation, this issue is of particular relevance for the development and protection of citizens' rights and freedoms. The object of the work is legal relations arising in the course of administrative proceedings, in particular in the context of protection of citizens' rights and freedoms. The subject matter of the study is the procedural and substantive aspects of administrative proceedings which ensure the protection of human rights and freedoms, including an analysis of legislative guarantees, a study of the role of administrative courts in the administration of justice, as well as the problems and challenges faced by ordinary citizens in the exercise and protection of human rights in the administration of administrative justice. In the process of writing the paper, the author used the method of legal analysis and generalization. As a result of the study, the author concludes that Ukraine has a sufficiently extensive legislative framework based on international legal standards in the field of human rights and freedoms. At the same time, only if the legislative framework is modified and the guarantees of procedural rights are strengthened, taking into account the specifics of legal relations between the parties, will administrative justice be able to remain an effective mechanism for controlling the activities of public authorities and ensuring human rights in the administration of justice.

Key words: human rights, guarantees of protection, administrative legal relations, standards of justice, equality before the court, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Забезпечення прав людини в адміністративному судочинстві є не тільки правовим, а й соціально-політичним питанням, яке потребує постійної уваги з боку законодавців, правознавців та органів публічної влади. Враховуючи новітні виклики, зміни в правовому середовищі та міжнародні зобов'язання, питання ефективного захисту прав людини в адміністративному судочинстві залишається актуальним як для забезпечення верховенства права в Україні, так і для її інтеграції в міжнародну правову спільноту.

Об'єкт роботи – правовідносини, що виникають у процесі здійснення адміністративного судочинства, зокрема в контексті захисту прав і свобод громадян. **Предметом** дослідження виступають процесуальні та матеріальні аспекти адміністративного судочинства, що забезпечують захист прав і свобод людини, що включає в себе аналіз

законодавчих гарантій, дослідження ролі адміністративних судів у здійсненні правосуддя, а також проблеми та виклики, з якими стикаються пересічні громадяни при реалізації та захисті прав людини при відправленні адміністративного правосуддя.

Стан дослідження. Питання захисту прав та свобод людини в адміністративному провадженні, під час воєнного стану, та їх роль при розгляді публічно-правових спорів вже привертала увагу таких видатних науковців, як Ковалів М. В. та Єсімов С. С., Смокович М. І., Барабаш О. О., Лук'янова Г. Ю. тощо. **Метою** ж цієї статті є аналіз забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина в адміністративному судочинстві з огляду на дотримання міжнародно визнаних принципів та гарантій, а також запропонувати можливі шляхи вирішення проблемних аспектів їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Обравши євроінтеграційний шлях, Україна затвердила ряд стратегічних рішень, спрямованих на адаптацію національного законодавства до європейських стандартів. Безумовно, пріоритетність захисту основоположних прав людини та забезпечення соціальної справедливості відіграють провідну роль у питанні наближення до європейського правового простору, що задекларовано Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 2014 року [1]. В даному контексті значення адміністративно-правового захисту свобод особи неможливо переоцінити, адже саме адміністративне судочинство є тим інструментом, що забезпечує контроль за дотриманням прав людини в публічному просторі та їх захист від порушень з боку органів державної влади. Доцільно наголосити, що на думку чималої кількості науковців [2, с. 108], функціональна роль адміністративного судочинства визначається сукупністю цілей та завдань адміністративного провадження як спеціального правового механізму захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України (далі за текстом – КАС), головною метою вирішення публічно-правових спорів першочергово слугує ефективний захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, а також прав та інтересів юридичних осіб, що були порушені внаслідок дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень [3]. Таким чином, виконуючи роль арбітра, адміністративний суд виступає тим необхідним юридичним гарантом, що забезпечує поновлення порушеного права особи в публічно-правовому секторі.

Водночас здатність адміністративного суду забезпечувати захист прав та інтересів особи у відносинах з владними суб'єктами значною мірою ґрунтується на нормативно-правовому фундаменті, що включає в себе не лише національну законодавчу базу, а й розгалужену систему міжнародних актів в сфері захисту основоположних прав та свобод людини. Насамперед варто згадати положення Основного Закону, Конституції України [4], які проголошують «людиноцентричну» модель функціонування судів, згідно якої здійснення судової влади відбувається виключно на засадах верховенства права з метою захисту прав і свобод людини і громадянина. КАС, який відіграє провідну роль у нормативному забезпеченні адміністративного судочинства, визнає такі конституційні принципи, як рівність перед законом та судом, гласність і відкритість судового процесу, а також перегляд судового рішення в апеляційному та касаційному порядку [3]. У свою чергу, відповідно до ст. 2 Закону України «Про судочинства» і статус суддів: «суд забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [5]. Згадана норма, яка так само віднайшла своє закріплення в усіх вищеперерахованих нормативно-правових актах, не лише встановлює стандарти правосуддя, але й акцентує увагу на виконанні міжнародно-правових зобов'язань, що отримали визнання в Україні. Приміром, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) 1950 року проголошує право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом [6]. Загальна декларація прав людини 1948 року закріплює право особи на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [7]. А разом з тим Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 1976 року декларує рівність кожного перед судами і трибуналами [8]. Певна річ, перелік згаданих нормативних документів не є вичерпним, проте навіть дані положення дають змогу окреслити тісний зв'язок між адміністратив-

ним правосуддям та інститутом прав людини. Функціонування адміністративного судочинства неможливе без забезпечення дотримання основних прав та свобод особи, які у свою чергу не можуть бути належно реалізовані без права на їх судовий захист. Варто погодитись з думкою, що чим досконаліше організовано на базисному рівні процес діяльності адміністративного судочинства, тим більше особі надається можливостей здійснити захист своїх прав та інтересів, порушення яких були допущені публічною адміністрацією [9, с. 57]. Таким чином, аналізуючи вищенаведену інформацію, ми можемо дійти висновку, що здійснюючи захист прав та інтересів громадян, діяльність адміністративного суду базується на забезпеченні таких основоположних принципів, як рівність осіб перед судом, справедливий суд, незалежність та неупередженість тощо.

Європейський правовий простір, до якого прагне наша держава, зобов'язує не лише до встановлення світових стандартів демократичного розвитку суспільства, проголошення прав і свобод людини, але й до створення системи їх надійної реалізації, охорони та захисту [10, с. 48]. Тож, враховуючи публічний характер адміністративних правовідносин, а також особливості статусу суб'єкта владних повноважень, що породжує вертикальну схему «влада – підпорядкування», питання дієвого захисту фундаментальних прав та інтересів пересічних громадян постає вкрай гостро. На відміну від цивільного процесу, де учасниками провадження здебільшого постають рівноправні суб'єкти, взаємовідносини яких будуються на принципах диспозитивності та добровільності, адміністративне судочинство відбувається в умовах асиметрії можливостей і ресурсів між звичайним громадянином та суб'єктом владних повноважень. В даному випадку дотримання прав та інтересів особи протягом адміністративного процесу, а також надання їй додаткових гарантій процесуального захисту вбачається не лише допоміжним механізмом реалізації принципу рівності, але й законодавчим інструментом забезпечення права на справедливий суд та об'єктивності судового розгляду. Подібною думки дійшли й Ковалів М. В. та Єсімов С. С., які наголосили, що в цьому контексті адміністративна юстиція сприяє переведенню юридичної нерівності сторін, існуючої в матеріально-правових відносинах, в процесуальну рівність, яка має місце в адміністративному судочинстві [11, с. 33]. Ця особливість адміністративного провадження підкреслює його ключову роль у забезпеченні балансу між державою та громадянами, адже завданням будь-якої форми правосуддя є захист порушених прав і свобод, однак лише при здійсненні адміністративного судочинства приватна особа має можливість оскаржити законність рішень органів публічної влади.

Разом з тим, аналізуючи питання забезпечення прав людини в адміністративному судочинстві, варто наголосити й на проблемних аспектах реалізації прав та інтересів особи під час дії воєнного стану. Як було доведено вище, право на справедливий суд є не лише законодавчо врегульованою засадою, але й міжнародним стандартом, дотримання якого визначає саму суть відправлення правосуддя. Насамперед право на справедливий суд є багатограним за своєю юридичною природою, адже включає в себе цілу низку процесуальних принципів та гарантій, таких як незалежний та неупереджений суд, створений на підставі закону, «розумні строки», публічність розгляду справи, гарантування виконання рішень Європейського суду з прав людини тощо. Водночас слід враховувати і той факт, що держава може запроваджувати обмеження, які стосуються змістових аспектів права на справедливий суд, при цьому такі обмеження не завжди свідчать про порушення цього права, проте вони зобов'язують державу знаходити справедливий баланс між захистом суспільних інтересів та правами окремих осіб. Безсумнівно, серед найсуттєвіших проблем здійснення адміністратив-

ної юстиції в умовах війни можна виділити територіальну доступність, безпекові загрози та труднощі процесуального характеру [12, с. 478]. В даному контексті дотримання належного функціонування інституту прав людини значно ускладнюється і ставить перед державою завдання забезпечення мінімальних гарантій доступу до правосуддя навіть у надзвичайних умовах. Подолання вищезазначених проблемних аспектів, безперечно, потребує комплексного підходу, що поєднує в собі як трансформацію організаційної сторони судочинства, так і удосконалення норм процесуального законодавства. Приміром, звертаючись до глави 6 КАС можна дійти висновку, що введення воєнного стану не спричиняє зупинення перебігу строків, які, певна річ, з об'єктивних причин не завжди можуть бути дотримані [3]. Водночас розширення використання цифрових технологій вбачається перспективним вирішенням даної проблеми шляхом більш ширшого впровадження систем відеоконференцій для дистанційної участі суддів, сторін

і свідків, а також модифікацію платформ для подання заяв, позовів, доказів та інших процесуальних документів в режимі онлайн.

Висновки. Тож, узагальнюючи все вищенаведене, підтримання належного функціонування інституту прав людини під час здійснення адміністративного судочинства є ключовим завданням сучасної правової держави, особливо в умовах викликів, спричинених війною та іншими кризовими обставинами. Україна володіє розгалуженою законодавчою базою, що спирається на міжнародно-правові стандарти в сфері захисту прав та свобод людини. Водночас лише за умов модифікації законодавчого фундаменту, посилення гарантій реалізації процесуальних прав із урахуванням специфіки правовідносин між сторонами, адміністративна юстиція зможе залишатися дієвим механізмом контролю за діяльністю органів публічної влади та забезпечення прав людини під час відправлення правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Двостороння угода від 27.06.2014 № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?new=1&find=1&text=#Text
2. Барабаш О. О. Захист прав людини в адміністративному провадженні: дія принципу верховенства права. *Forum Prava*. 2022. 73(2). С. 102–110.
3. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2005, № 35-36, № 37, ст.446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
4. Конституція України : станом на 03.12.2024. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 23.03.1976. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
9. Адміністративне судочинство як форма реалізації судової влади: організаційно-правовий аспект: навч. посіб./А. В. Боровик, Д. Є. Махаринець, О. Ю. Дрозд та ін .; за заг. ред. канд. юрид. наук, доц. А. В. Боровика. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2022. 260 с.
10. Смокович М. І. Адміністративна юстиція як доступний та ефективний інструмент захисту прав людини в Україні. *Приватне та публічне право* № 1/2021. С. 48-53.
11. Ковалів М. В., Єсімов С. С. Адміністративне судочинство як форма здійснення судової влади. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. № 18. 2018. С. 31-35.
12. Колтун Ю. М. Захист прав і свобод людини в адміністративному судочинстві в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2024. С. 474-478.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: СТАН, СЬОГОДЕННІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION OF CHILDREN IN UKRAINE: STATUS, CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT

Тимошенко В.Г., здобувач
третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Запорізький національний університет

Питання дослідження сучасного стану адміністративно-правового регулювання соціального захисту дітей є актуальним з огляду на правовий режим воєнного стану, необхідність адаптації законодавства до європейських стандартів, трансформаційних процесів в суспільстві, це підтверджується і численними програмними та стратегічними документами у відповідній сфері. У статті проаналізовано адміністративно-правове регулювання соціального захисту дітей в Україні та виділено серед основних джерел національні та міжнародні, а також, визначено, що в сучасному розумінні правова доктрина до законодавства (джерел права) включає судові акти та «м'якого права». Метою дослідження є аналіз сучасного стану, викликів та шляхів вдосконалення адміністративно-правового регулювання соціального захисту дітей в Україні. Об'єктом дослідження – є суспільні відносини, які виникають у зв'язку зі здійсненням адміністративно-правового регулювання соціального захисту дітей в Україні. Предметом дослідження є адміністративно-правове регулювання соціального захисту дітей в Україні: стан, сьогоденні виклики та перспективи вдосконалення. Методи дослідження: загальнонаукові методи (логічний, системний аналіз), спеціальні методи (документальний аналіз, порівняльно-правовий). У процесі дослідження встановлено, що адміністративно-правове регулювання у сфері публічного адміністрування соціального захисту дітей в Україні у законодавчому розрізі варто розглядати як певну систему, адже джерела не існують окремо, приймаються та діють у взаємозв'язку.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, соціальний захист, дитина, законодавство.

The question of researching the current state of the administrative-legal regulation of social protection of children is relevant in view of the legal regime of martial law, the need to adapt legislation to European standards, transformational processes in society, this is confirmed by numerous program and strategic documents in the relevant field. The article analyzes the administrative and legal regulation of social protection of children in Ukraine and singles out national and international sources among the main sources, and it is also determined that in the modern sense, the legal doctrine of legislation (sources of law) includes judicial acts and «soft law». The purpose of the study is to analyze the current state, challenges and ways to improve the administrative and legal regulation of social protection of children in Ukraine. The object of the study is social relations that arise in connection with the implementation of administrative and legal regulation of social protection of children in Ukraine. The subject of the study is administrative and legal regulation of social protection of children in Ukraine: state, current challenges and prospects for improvement. Research methods: general scientific methods (logical, systematic analysis), special methods (documentary analysis, comparative legal). In the process of research, it was established that the administrative and legal regulation in the sphere of public administration of social protection of children in Ukraine should be considered as a certain system in the legislative section, because the sources do not exist separately, they are accepted and act in a relationship.

Key words: administrative and legal regulation, social protection, child, legislation.

Публічне адміністрування у сфері соціального захисту дітей ґрунтується на системі правових норм, всі суб'єкти здійснюють діяльність на підставі та в межах, визначених законодавством. Особливої уваги та аналізу потребує сучасний стан адміністративно-правового регулювання досліджуваної тематики. Дослідники теорії держави і права, що займаються дослідженням підходів до розуміння законодавства, його тенденцій та розвитку, наголошують на тому, що система нормативно-правових актів з 1991 року зазнала кількісних і якісних змін, що супроводжувалося значним зростанням темпів законодавчої діяльності [1, с. 21]. Н. Пархоменко слушно наголошує, що у демократичній державі цілями законодавства є трансляція ціннісного потенціалу права, який об'єктивується в організації та забезпеченні правопорядку, закріпленні, забезпеченні та захисті прав і свобод громадян, втіленні принципу верховенства права та ін., у всі найважливіші сфери суспільних відносин, які потребують правового впливу, при чому, досягти цілі можна лише за умови якісного законодавчого масиву, що потребує своєчасної роботи уповноважених органів з упорядкування законодавства [2, с. 28].

Питання дослідження сучасного стану адміністративно-правового регулювання соціального захисту дітей, обумовленого викликами правового режиму воєнного стану, повоєнної відбудови держави, адаптацією законодавства до європейських стандартів, трансформаційними процесами в суспільстві, є актуальним. Необхідність аналізу сучасного стану та пошук оптимальних шляхів удосконалення підтверджується і численними програм-

ними та стратегічними документами у відповідній сфері, зокрема, Державною Стратегією регіонального розвитку на 2021–2027 роки, Стратегією демографічного розвитку України на період до 2040 року та ін.

Науковці приділяли увагу відповідній тематиці, варто згадати роботи у галузі теорії держави і права О. Зайчук, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, роботи у сфері адміністративно-правової науки В. Авер'янова, О. Бандурки, М. Бевзенко, Ю. Битяка, В. Білої, О. Виноградової, П. Діхтєвського, О. Дрозда, О. Капітан, Т. Коломоець, В. Колпакова, А. Комзюк, В. Медяника, Г. Лопушняк, Р. Мельника, Д. Приймаченка, І. Яковлева та ін.

Розпочати характеристику якісних та кількісних показників нормативно-правових актів щодо досліджуваного питання варто з поділу на національні джерела (Конституція України, закони України, підзаконні акти) та міжнародні джерела (міжнародні договори, акти органів міжнародних організацій) [3, с. 59]. В свою чергу, національні джерела варто за юридичною силою поділити на дві великі групи: законодавчі і підзаконні акти [4]. До законодавчих актів відносимо Конституцію України, закони України. Конституція України містить в собі основні права, гарантії щодо соціального захисту дітей, закріплено і основоположні засади функціонування органів публічної адміністрації у сфері соціального захисту дітей. До третьої групи варто віднести закони України, їх варто поділити на підгрупи з огляду на велику кількість. До першої підгрупи загальних законодавчих джерел можна віднести закони, що передбачають функціонування органів

публічного адміністрування: Закон України «Про Кабінет Міністрів України», Закон України «Про місцеві державні адміністрації», Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» та ін. Відповідні закони в цілому визначають обсяг повноважень, функціонування публічного адміністрування, зазначено і про відповідні повноваження у сфері соціального захисту дітей: до основних завдань Кабінету Міністрів України віднесено забезпечення політики у сфері соціального захисту населення [5]; до повноважень місцевих адміністрацій належить державна політика в галузі соціального забезпечення та соціального захисту соціально незахищених громадян – пенсіонерів, осіб з інвалідністю, одиноких непрацездатних, дітей-сиріт, дітей [6] тощо. До другої підгрупи, котрій варто приділити увагу, відносяться законодавчі акти, що регулюють безпосередню саму сферу суспільних відносин щодо соціального захисту дітей: Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», Закон України «Про соціальні послуги», Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» тощо. Вищенаведені закони визначають саме наявність та основні засади різних видів соціального захисту (надання спеціальних статусів, надання пільг, надання державних допомог тощо), інші правові та організаційні засади відповідної сфери. Наприклад, Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», визначає, що громадяни України, в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти, мають право на державну допомогу у випадках та на умовах, передбачених законодавством. [7]. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» в статті 33 регламентує, що забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа впорядкованим житлом або, за їхнім бажанням, грошовою компенсацією за належне їм для отримання жиле приміщення здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [8].

Неможливо оминати увагою в контексті дослідження Закон України «Про правотворчу діяльність», котрий буде введено в дію через один рік з дня припинення або скасування правового режиму воєнного стану в Україні [9]. Відповідний законодавчий акт визначає правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроєктування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також правила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах та здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів [9]. Також, варто звернути увагу на прийнятий Закон України «Про адміністративну процедуру» регулює відносини органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у дусі визначеної Конституцією України демократичної та правової держави та з метою забезпечення права і закону, а також зобов'язання держави забезпечувати і захищати права, свободи чи законні

інтереси людини і громадянина [10]. Відповідні законодавчі акти дозволяють узагальнити наявність тенденцій до упорядкування масиву нормативних актів, приведення до єдиного понятійно-категоріального апарату, єдиних процедур, що має позитивно вплинути на розвиток правової держави.

Група підзаконних нормативно-правових актів включає в себе: Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, акти органів місцевого самоврядування. Наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» № 332 від 20.03.2022 визначає механізм надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам, в тому числі встановлює розмір такої допомоги для дітей, порядок звернення, прийняття рішення уповноваженими органами щодо надання чи відмови в наданні відповідної допомоги тощо [11]. Підзаконні нормативні акти необхідні для швидкої та ефективної реалізації функціоналу, закріпленого в законодавчих актах, відповідно, можна здійснити поділ за суб'єктами видання: Кабінет Міністрів України (постанови), Президент України (укази); голови обласних, районних державних адміністрацій (розпорядження нормативного характеру); органи місцевого самоврядування (рішення); міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (інструкції, накази) та ін.

Варто зазначити, що нормативно-правові акти у відповідній сфері містять в собі не тільки адміністративно-правові норми, але й інші галузеві норми. Видатний вчений Ю. Битяк в підручнику з адміністративного права надає перелік особливостей, котрими характеризуються адміністративно-правові норми, так, серед них: предмет їх регулювання – суспільні відносини, пов'язані з функціонуванням органів публічного адміністрування; в більшості випадків такі норми мають імперативний характер; нерідко встановлюють у процесі реалізації виконавчої влади й безпосередньо її суб'єкти тощо [12]. Звертаємо увагу саме на останню зазначену з перелічених особливостей, адже сфера правового регулювання публічного адміністрування соціального захисту дітей в Україні не є виключенням: якщо мова йде про підзаконні нормативно-правові акти (постанови Кабінету Міністрів України, акти міністерств та ін.), беззаперечно, адміністративно-правові норми превалюють.

Отже, було висвітлено лише основні або деякі нормативно-правові акти національного законодавства у відповідній сфері, адже охопити весь масив важко, з огляду на велику кількість таких актів.

Що стосується умовно виділеної підсистеми, що охоплює міжнародні акти, то Закон України «Про міжнародні договори України» встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України, а відповідно до положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Угоду ратифіковано із Законом України № 1678-VII від 16.09.2014 р.) і Законом України від 18 березня 2004 р. «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» в Україні застосовуються акти Європейського Союзу для адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. В Україні діє велика кількість міжнародно-правових та європейських актів відповідно до яких має відбуватися регулювання адміністративно-правових відносин, в підручнику з адміністративного права за загальною редакцією Р.С. Мельника такі акти відносять до «наднаціонального рівня» в загальній системі юридичних регуляторів діяльності суб'єктів публічного адміністрування [13, с. 121].

До міжнародних документів варто віднести: Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенцію про права дитини, Європейську Конвенцію про громадянство, Конвенцію про мінімальні норми соціального забезпечення, Європейську соціальну хартію (переглянуту), Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права тощо. Наприклад, стаття 26 Конвенції про права дитини визначає, що «держави-учасниці визнають за кожною дитиною право користуватися благами соціального забезпечення, включаючи соціальне страхування, і вживають необхідних заходів щодо досягнення повного здійснення цього права згідно з їх національним законодавством» [14].

Право ЄС має два рівні – первинне (ієрархічно вище) та вторинне (похідне) [3, с. 67]. До первинного відносять конвенції між державами-членами та інші установчі договори. Так, наприклад, Договір про заснування європейської спільноти визначає в статті 2 завдання Спільноти, до яких входить, в тому числі, поширення високого рівня соціального захисту [15]. До вторинних джерел права дослідники відносять регламенти, директиви, рішення Ради або Європейської Комісії та інші акти інституцій ЄС [3, с. 68]. Так, наприклад, у Регламенті 1408/71, зазначено, що метою створення європейського законодавства щодо соціального захисту є не гармонізація законодавства країн-членів до європейського, а координація порядку забезпечення особам соціального захисту [16, с. 30]. Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року визначає мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому, а внаслідок Імплементативного рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 року, що встановлює наявність масового припливу переміщених осіб з України в межах значення статті 5 Директиви 2001/55/ЄС було запроваджено тимчасовий захист. Відповідно до вищезазначеного встановлюються умови звернення для повнолітніх та неповнолітніх осіб за отриманням захисту, перелік та спосіб отримання послуг тощо.

В сучасному розумінні правова доктрина до законодавства (джерел права) включає і судові акти (Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду та ін.), а також умовно виокремлюють акти «м'якого права» (рекомендації, декларації, резолюції та ін.) [13, с. 125, с. 137–140]. «М'яке право» в сучасній правовій доктрині посідає окреме місце і включає в себе рекомендаційні норми в документах міжнародних міжурядових організацій. Дослідники, переважно, віддають таким нормам допоміжну роль [13, с. 129]. До переліку джерел «м'якого права» у відповідній сфері варто віднести: Загальну декларацію прав людини; Декларацію прав дитини; стандарти, що містяться в Європейській соціальній хартії (переглянутій); Європейському кодексі соціального забезпечення (переглянутому); Рекомендації № R (87) 16 від 17 вересня 1987 року Комітету Міністрів державам-членам щодо адміністративних процедур, які зачіпають права великої кількості осіб; Рекомендації № R (87) 6 від 20 березня 1987 року Комітету міністрів державам-членам «Про прийомні сім'ї» тощо.

Заслужують на увагу в контексті дослідження нормативно-правового регулювання публічного адміністрування соціального захисту дітей і судові рішення, котрі мають значення, зокрема, в рамках вирішення конкретних

спорів або питань, або слугують безпосередньо як джерело права. Як вже зазначалось, серед судових актів варто виділити акти Верховного Суду, Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини. Так, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» в статті 17 визначає, що суди застосовують у розгляді справ Конвенцію та практику Європейського Суду як джерела права [17]. Закон України «Про Конституційний Суд України» в статті 2 визначає обов'язковість ухвалених Конституційним Судом України рішень і висновків [18]. Наприклад, 2 червня 1999 року Конституційний Суд України надав Висновок № 2-в/1999, у відповідному висновку розглядалось питання щодо права на певний вид соціального захисту при досягненні певного віку, але в процесі розгляду Конституційний Суд України встановив обставини, котрі мають значення і в контексті нашого дослідження: «право громадян на соціальний захист не залежить від досягнення ними певного віку.... Таке право гарантується всім громадянам, які його потребують, незалежно від того, до якої вікової категорії вони належать» [19]. В свою чергу, Верховний суд згідно зі статтею 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [20].

Таким чином, сьогоденне адміністративно-правове регулювання у сфері публічного адміністрування соціального захисту дітей в Україні у законодавчому розрізі варто розглядати як певну систему, адже джерела не існують окремо, приймаються та діють у взаємозв'язку, в тому числі, з метою уточнення, деталізації або визначення особливостей ефективного правозастосування. Систему законодавства складають національні джерела: закони і підзаконні акти, але варто умовно виділити і підсистему: міжнародно-правові та європейські акти. Вітчизняна правова база щодо публічного адміністрування соціального захисту дітей є досить розгалуженою, основою залишається Конституція України, а законодавчі, підзаконні та інші нормативно-правові акти перебувають в постійній динаміці, як і відповідна сфера суспільних відносин. В системі національних джерел щодо досліджуваної тематики спостерігається наявність великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, наявність в деяких нормативних актах суперечливого змісту, відсутність систематизації, надмірну домінацію підзаконних актів (за кількісним показником), що зумовлює складність правозастосування. Внаслідок динаміки суспільних відносин, правового режиму воєнного стану спостерігаються зміни і корективи в чинному переліку джерел, водночас, залишається актуальним і необхідність узгодження нормативно-правових актів з правовими актами ЄС, гармонізації з міжнародними актами та стандартами, збереження ознаки сталості в правовому регулюванні. Дійсно, спостерігається тенденція до впорядкування масиву законодавчих актів (Закон України «Про правотворчу діяльність», Закон України «Про адміністративну процедуру»), але процеси відбуваються хаотично, виникають ситуації щодо розбіжностей, суперечностей між актами. Отже, все вищенаведене зумовлює необхідність упорядкування нормативних джерел у відповідній сфері, їх систематизації з метою зменшення підзаконного нормативно-правового регулювання та приведення публічного адміністрування соціального захисту дітей в Україні в сталу систему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пархоменко Н. М. Проблеми удосконалення вітчизняного законодавства. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі* : зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф., 10 квіт. 2014 р. Житомир : ЖНАЕУ, 2014. С. 21–22.
2. Пархоменко Н.М. Упорядкування законодавства як спосіб підвищення його ефективності на сучасному етапі. *Альманах права.: науково-практичний юридичний журнал. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2023. № 14. С. 27–33.

3. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання третє. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.
4. Зайчук О. В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1703.htm
5. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. Дата оновлення: 08.03.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>
6. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. Дата оновлення: 30.10.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>
7. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII. Дата оновлення: 16.09.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>
8. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. Дата оновлення: 03.08.2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>
9. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. Дата оновлення: 18.09.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
10. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. Дата оновлення: 01.01.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
11. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. №332. Дата оновлення: 25.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text>
12. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2005. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/bityak_admpu/part1/112.htm
13. Загальне адміністративне право : підручник / за заг. ред. Р. С. Мельника. Видання друге. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. 688 с.
14. Конвенція про права дитини: Конвенція від 20.11.1989 р. Дата оновлення: 16.11.2023. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
15. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Договір від 25.03.1957 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text
16. Чернета С.Ю. Соціально-правовий захист країн Західної Європи: історичний аспект. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2012. Вип. 8. С. 29-32.
17. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. Дата оновлення: 02.12.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
18. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. Дата оновлення: 20.08.2023 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>
19. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 46 Конституції України) від 2 червня 1999 р. № 2-в/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-99#Text>
20. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VII. Дата оновлення: 08.08.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

СВІТОВІ СТАНДАРТИ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

WORLD STANDARDS FOR PROTECTION OF ATMOSPHERIC AIR AND AIRSPACE: REGULATORY AND LEGAL ASPECT

Гордієнко А.В.,

докторант кафедри конституційного та адміністративного права,

Запорізький національний університет

Метою наукової статті визначено здійснення характеристики нормативно-правового аспектів світових стандартів охорони атмосферного повітря та повітряного простору. Встановлено, що в Конституції України було визначено як один із векторів розвитку держави збереження та відновлення довкілля, однак така діяльність і досі залишається пріоритетним напрямом державної політики. На підтвердження таких висновків наведено такі аргументи, як: відсутність якісної кодифікаційної та систематизаційної роботи із удосконалення чинного законодавства з питань охорони довкілля; недосконалість механізмів фінансування природоохоронних та природовідновлювальних заходів, що реалізується за «залишковим принципом», а також здійснюється із недотриманням законів природного стану та сталого розвитку (тобто фінансові ресурси з Державного бюджету України надходять на місцевий рівень із запізненням, не по «сезону», що призводить до того, що навіть наявність грошей відбувається в умовах неможливості їх використання) Зроблено висновок, що є пріоритетним захист світовим стандартам охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору відводиться захисту права особи на безпечне довкілля, що корелюється із чинним Директивами ЄС, зокрема, з положеннями: Директиви 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи»; Директиви 2004/107/ЄС щодо міді, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів у навколишньому повітрі; Директиви 2004/42/ЄС про обмеження викидів летких органічних сполук через використання органічних розчинників у певних фарбах і лаках та продуктах повторної обробки автомобілів та про внесення змін до Директиви 1999/13/ЄС; Директиви 1999/32/ЄС щодо зменшення вмісту сірки у певних видах рідкого палива (вносить зміни до Директиви 93/12/ЄС); Директиви 94/63/ЄС стосовно контролю викидів летких органічних сполук (ЛОС), що виникають зі сховищ бензину та при його транспортуванні з терміналів до сервісних станцій та багато інших.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, об'єкт, адміністративно-правова охорона, публічний інтерес, природний ресурс, атмосферне повітря, повітряний простір.

The purpose of the scientific article is to characterize the regulatory and legal aspects of world standards for the protection of atmospheric air and airspace. It is established that the Constitution of Ukraine has defined the preservation and restoration of the environment as one of the vectors of state development, however, such activities still remain a priority area of state policy. In support of such conclusions, the following arguments are provided: the lack of high-quality codification and systematization work on improving the current legislation on environmental protection; imperfection of mechanisms for financing environmental protection and restoration measures, which is implemented according to the "residual principle", and is also carried out with non-compliance with the laws of the state of nature and sustainable development (i.e., financial resources from the State Budget of Ukraine arrive at the local level with a delay, not in season, which leads to the fact that even the availability of money occurs in conditions of impossibility of their use). It was concluded that the protection of the right of the individual to a safe environment is a priority, which correlates with the current EU Directives, in particular, with the provisions of: Directive 2008/50/EC "On ambient air quality and cleaner air for Europe"; Directive 2004/107/EC on arsenic, cadmium, mercury, nickel and polycyclic aromatic hydrocarbons in ambient air; Directive 2004/42/EC on the limitation of emissions of volatile organic compounds due to the use of organic solvents in certain paints and varnishes and vehicle refinishing products and amending Directive 1999/13/EC; Directive 1999/32/EC relating to a reduction in the sulphur content of certain liquid fuels (amending Directive 93/12/EC); Directive 94/63/EC on the control of emissions of volatile organic compounds (VOCs) from petrol storage and during its transportation from terminals to service stations and many others.

Key words: regulatory and legal regulation, object, administrative and legal protection, public interest, natural resource, atmospheric air, airspace.

Постановка проблеми. Згідно із вимогами Стокгольмської декларації про навколишнє для людини середовище визначається, що держави, які до неї приєдналися зобов'язані здійснювати повноваження та забезпечувати контроль за діяльністю суб'єктів правовідносин, спрямований на усунення ймовірності забруднення довкілля [1]. Відтак Стокгольмська декларація заклала основи та світові стандарти забезпечення безпеки атмосферного повітря та повітряного простору.

Відтак є важливим є забезпечення якості національного законодавства з питань охорони атмосферного повітря та забезпечення безпеки повітряного простору. Відповідність держави вимогам її розбудови як правової має будуватися на розробці та створенні належного нормативно-правового регулювання використання природних ресурсів в цілому, і зокрема, атмосферного повітря та безпеки повітряного простору.

Метою наукової статті є здійснення характеристики нормативно-правового аспектів світових стандартів охорони атмосферного повітря та повітряного простору.

Стан наукової розробки проблеми визначається як такий, що не містить комплексного підходу до визначення адміністративно-правових засади механізму забезпечення охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного

простору України. Окремі питання адміністративно-правового забезпечення права і свободи людини в цілому розглядались у публікаціях Ю. А. Волкової, Є. А. Гетьмана, Н. Ю. Задираки, Ю. П. Битяка, М. Ю. Віхляєва, В. В. Доненко, О. Ю. Дубинського, Л. О. Золотухіної, Н. В. Коваленко, Т. О. Коломоєць, Д. В. Лученка, Р. В. Миронюка, В. Г. Чорної та ін.

Виклад основного матеріалу. В Конституції України було визначено як один із векторів розвитку держави збереження та відновлення довкілля, однак така діяльність і досі залишається пріоритетним напрямом державної політики. На підтвердження таких висновків можна навести такі аргументи, як: відсутність якісної кодифікаційної та систематизаційної роботи із удосконалення чинного законодавства з питань охорони довкілля; недосконалість механізмів фінансування природоохоронних та природовідновлювальних заходів, що реалізується за «залишковим принципом», а також здійснюється із недотриманням законів природного стану та сталого розвитку (тобто фінансові ресурси з Державного бюджету України надходять на місцевий рівень із запізненням, не по «сезону», що призводить до того, що навіть наявність грошей відбувається в умовах неможливості їх використання) [2].

Світові стандарти захисту атмосферного повітря та забезпечення безпеки повітряного простору встановлюється в ряді міжнародно-правових актів, дотримання яких вимагається із врахуванням плану імплементації Угоди про асоціацію Україна – ЄС [3, с. 13].

Наявність світових стандартів охорони довкілля є тим необхідним базисом, що дозволяє вирішити задачу із універсалізації нормативних підходів до побудови національних правових систем, що сприяє формуванню усталеної та єдиної правозастосовчої практики в країнах ЄС та країнах-кандидатів до ЄС.

Отже, важливим та необхідним в умовах євроінтеграційних процесів є імплементація міжнародних екологічних норм та стандартів до національної правової системи в цілому, зокрема, у сфері охорони атмосферного повітря, що функціонально має забезпечити охорону громадського здоров'я, що визначається як «сфера знань та організована діяльність суб'єктів системи громадського здоров'я щодо зміцнення здоров'я, запобігання хворобам, покращення якості та збільшення тривалості життя» [4; 5].

Світові стандарти охорони атмосферного повітря вперше було встановлено у Декларації Стокгольмської конференції ООН 1972 р. з проблем навколишнього середовища, де одним із важливих завдань визначено створення та функціонування Глобальної системи моніторингу навколишнього середовища. Глобальна база даних та інформаційна система якості води GEMStat розміщується, керується та підтримується Міжнародним центром водних ресурсів і глобальних змін (ICWRGC) у Кобленці, Німеччина, в рамках Програми GEMS/Вода Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) та у співпраці з Федеральним інститутом гідрології. GEMStat містить дані про якість ґрунтових і поверхневих вод, що забезпечує глобальний огляд стану водойм і тенденцій на глобальному, регіональному та місцевому рівнях. Наразі зростаюча база даних містить понад 18 мільйонів записів про річки, озера, водосховища, водно-болотні угіддя та системи підземних вод із 94 країн і понад 15 000 станцій. Загалом доступні дані за період з 1965 по 2022 роки та понад 200 параметрів (додаткову інформацію див. у розділі даних) [6].

З 1976 року функціонує Глобальна система моніторингу навколишнього середовища – Програма моніторингу та оцінки забруднення харчових продуктів, яка широко відома як GEMS/Food, інформує уряди, Комісію Codex Alimentarius та інші відповідні установи, а також громадськість про рівні та тенденції забруднень у харчових продуктах, їх внесок у загальний вплив на людину та значення для здоров'я населення та торгівлі. Програма реалізується ВООЗ у співпраці з мережею з понад 30 центрів співпраці ВООЗ та визнаних національних установ, розташованих по всьому світу [7].

Отже, починаючи із 1976 року у світі функціонує Глобальна система моніторингу навколишнього середовища (ГСМН), що є комплексом інструментів і технологій, що дозволяють здійснювати спостереження за станом природного середовища на планетарному рівні. Мета такої системи є забезпечення збору, обробки, аналізу та поширення даних про стан навколишнього середовища для підтримки наукових досліджень, моніторингу змін клімату, екологічного прогнозування та прийняття рішень у сфері охорони довкілля.

Важливе значення у сфері охорони атмосферного повітря та забезпечення безпеки повітряного простору відіграє Всесвітня метеорологічна організація, в результаті діяльності якої у 1985 році було підписано Віденську Конвенцію про охорону озонного шару [8].

Віденська конвенція про охорону озонного шару була прийнята 22 березня 1985 року з метою захисту озонного шару Землі від руйнування, яке виникає через антропогенні хімічні речовини, зокрема хлорфторвуглеці (CFC).

Озонний шар захищає планету від шкідливого ультрафіолетового випромінювання, що може спричинити рак шкіри, катаракту, ослаблення імунної системи та негативно впливати на екосистеми [8].

Віденська конвенція про охорону озонного шару зобов'язує країни-учасниці вживати заходів для моніторингу і обміну інформацією про стан озонного шару, а також розробляти національні стратегії для зменшення використання речовин, що руйнують озон. Важливим доповненням до конвенції став Монреальський протокол 1987 року, який детально регламентує поступове скорочення викидів шкідливих хімікатів. Протокол став основним інструментом для досягнення цілей охорони озонного шару [9].

Монреальський протокол, завершений у 1987 році, є глобальною угодою щодо захисту озонного шару стратосфери шляхом поступового припинення виробництва та споживання озоноруйнівних речовин (ОРВ). ОРВ – це речовини, які зазвичай використовуються в таких продуктах, як холодильники, кондиціонери, вогнегасники та аерозолі. Монреальський протокол виявився інноваційним та успішним, і це перший договір, який отримав загальну ратифікацію всіма країнами світу. Завдяки цій участі в усьому світі Монреальський протокол стимулював глобальні інвестиції в альтернативні технології, багато з яких розроблені компаніями США, і поставив озонний шар, який перебував у небезпеці, на шлях відновлення [9].

Озонний шар фільтрує шкідливе ультрафіолетове випромінювання, яке пов'язане зі збільшенням поширеності раку шкіри та катаракти, зниженням продуктивності сільського господарства та порушенням морських екосистем. Сполучені Штати ратифікували Монреальський протокол у 1988 році та приєдналися до всіх п'яти наступних поправок до Протоколу. Сполучені Штати були лідером у рамках Протоколу протягом усього часу його існування та вжили рішучих внутрішніх заходів для поступового припинення виробництва та споживання ОРВ, таких як хлорфторвуглеці (ХФВ) і галони. Поступова відмова від ОРВ запобігла додатковому підвищенню температури на 2,5 °C до кінця цього століття, а також захистила людей від шкідливого ультрафіолетового випромінювання. У разі повного виконання Монреальського протоколу, за оцінками Агентства з охорони навколишнього середовища США (EPA), американці, народжені між 1890 і 2100 роками, повинні уникнути 443 мільйонів випадків раку шкіри, приблизно 2,3 мільйона смертей від раку шкіри та більше 63 мільйонів випадків катаракти. , з ще більшими перевагами в усьому світі. Група наукової оцінки Монреальського протоколу оцінює, що з впровадженням Монреальського протоколу світова спільнота очікує майже повне відновлення озонного шару до середини 21 століття [9].

Відтак Сполучені Штати відіграли важливу роль у переговорах щодо Монреальського протоколу. У 1970-х роках почали з'являтися докази того, що фреони, які використовуються в повсякденних побутових виробках, таких як кондиціонери та холодильники, виснажують захисний озонний шар Землі та збільшують рівень ультрафіолетового випромінювання, що досягає поверхні нашої планети. Сполучені Штати разом із союзниками та зацікавленими сторонами виступали за жорсткий контроль над виробництвом і споживанням ОРВ, сприяли міжнародній співпраці та досягли консенсусу щодо поступової відмови від ОРВ. Сенат США одностайно схвалив ратифікацію США Монреальського протоколу в 1988 році, і договір продовжував отримувати підтримку обох партій протягом більше тридцяти років. Протягом своєї історії Монреальський протокол отримав підтримку переважної більшості представників промисловості США, а також захисників навколишнього середовища.

Завдяки зусиллям міжнародної спільноти, викиди хлорфторвуглеців значно зменшились, і озонний шар

почав відновлюватися. Конвенція та її протокол стали моделлю успішної міжнародної екологічної співпраці.

Україна приєдналась до Віденської конвенції про охорону озонного шару та Монреальського протоколу до неї у 1986 році [10].

Встановлення світових стандартів охорони атмосферного повітря та забезпечення повітряного простору відбувається у ряді міжнародно-правових актах.

Одним із таких актів є Конвенція про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) [11]. Конвенція про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) є міжнародним договором, спрямованим на зменшення та контроль забруднення повітря, яке перетинає національні кордони та має негативний вплив на довкілля й здоров'я людей. Це перший міжнародний правовий інструмент, присвячений вирішенню проблем трансграничного забруднення атмосфери. Метою Конвенції про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) визначено : зменшення, контроль і запобігання трансграничному забрудненню повітря; створення рамок для співпраці між країнами в галузі охорони повітря. Конвенція про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) підписана у 1979 році та набрала чинності у 1983 році.

На сьогодні Конвенцію ратифікували понад 50 країн, зокрема всі держави-члени Європейського Союзу, США, Канада, а також у 1980 році було ратифіковано Україною.

Відповідальна організація за реалізацію Конвенції про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) є Європейська економічна комісія ООН (ЄЕК ООН). На реалізацію Конвенції про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) було ухвалено : протокол про скорочення викидів сірки (1985, Гельсінкі); протокол про контроль над окислами азоту (1988, Софія); протокол про важкі метали (1998, Орхус); протокол про забруднювачі, що мають довгий час існування (POPs) (1998, Орхус); Гетеборзький протокол (1999) про скорочення кислотних опадів, евтрофікації та озону.

Реалізація Положення Конвенції про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) спрямовані: на зменшення викидів забруднювачів, таких як сірка, окисли азоту, важкі метали, та органічних сполук, що мають довгий час існування; на покращення якості повітря в Європі та інших регіонах, де діє Конвенція про трансграничне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) [12].

Наступним актом, на які необхідно звернути увагу на положення Рамкової Конвенції ООН про зміни клімату, в якій зазначається, що «Несприятливі наслідки зміни клімату».

Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (РКЗК ООН), прийнята у 1992 році, є міжнародною угодою, спрямованою на боротьбу з глобальним потеплінням і його наслідками [13]. У тексті Конвенції термін «несприятливі наслідки зміни клімату» визначається як суттєві зміни у природних, соціальних або економічних системах, спричинені кліматичними змінами, що завдають шкоди здоров'ю, безпеці людей, функціонуванню економіки або екосистемам. Ці наслідки включають підвищення рівня моря, зміну режиму опадів, екстремальні погодні явища (штормові хвилі, посухи), втрату біорізноманіття та ризики для продовольчої безпеки. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (РКЗК ООН), прийнята у 1992 році, наголошує на необхідності міжнародної співпраці для стабілізації концентрації парникових газів та адаптації до впливу кліматичних змін, щоб уникнути цих небезпечних наслідків.

РКЗК ООН, прийнята у 1992 році на Саміті Землі в Ріо-де-Жанейро, є міжнародною угодою, яка закладає основу для глобальної боротьби зі зміною клімату. Метою РКЗК ООН є стабілізація концентрацій парникових газів у атмосфері на рівні, який запобігав би небезпечному впливу на кліматичну систему, що повинно здійснюватися

в термінах, які дозволяють екосистемам адаптуватися природним чином, забезпечують продовольчу безпеку та не загрожують економічному розвитку. До зобов'язань сторін РКЗК ООН, прийнятої у 1992 році, визначено: розробку, прийняття та виконання національних програм зі скорочення викидів парникових газів; забезпечення моніторингу кліматичних змін та їх впливу; сприяння розвитку екологічно чистих технологій і впровадження практик адаптації до зміни клімату. РКЗК ООН, прийнята у 1992 році на Саміті Землі в Ріо-де-Жанейро, визнає різні рівні відповідальності держав за зміни клімату, що полягають у : скороченні викидів парникових газів; створенні технічної та фінансової підтримки для впровадження заходів адаптації. Інституційною структурою РКЗК ООН, прийнятої у 1992 році, складають: Конференція Сторін (КС), що є найвищим органом, який збирається щорічно для обговорення прогресу та прийняття рішень; Секретаріат РКЗК ООН, що відповідає за координацію та забезпечення роботи Конвенції. РКЗК ООН спричинило прийняття ряду міжнародних угод: Кіотського протоколу (1997) [14], що встановлює конкретні зобов'язання щодо скорочення викидів; Паризької угоди (2015), що передбачає глобальні дії для обмеження підвищення середньої температури на планеті до 1,5–2°C [15].

Наступним актом міжнародного значення є Орхуська конвенція 1998 року [16]. Орхуська конвенція 1998 року (повна назва – Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в ухваленні рішень та доступ до правосуддя щодо питань, що стосуються навколишнього середовища) була підписана 25 червня 1998 року в місті Орхус, Данія, на пан'європейському рівні під егідою ООН. Цей міжнародний договір має велике значення для захисту прав людини та сприяє розвитку прозорості, підзвітності та громадянської участі у питаннях охорони навколишнього середовища. Конвенція була прийнята в рамках Конвенції ООН про охорону навколишнього середовища та розвиток (Ріо-де-Жанейро, 1992), намагаючись забезпечити реальне включення громадськості у процеси прийняття рішень, що стосуються довкілля.

Основною метою Орхуської конвенції є забезпечення трьох основних прав громадян, які стосуються екологічних питань: доступ до екологічної інформації; участь громадськості в ухваленні рішень щодо охорони довкілля; доступ до правосуддя в разі порушення прав громадян у екологічній сфері [16].

Відповідно до Орхуської Конвенції встановлюється, що доступ до інформації про стан використання природних ресурсів має бути гарантований державою забезпечити громадян доступом до широкого спектру екологічної інформації. При цьому під екологічною інформацією розуміються відомості про стан навколишнього середовища, заходи, що впливають на довкілля, плани й програми, які можуть мати екологічний вплив, а також інформацію про діяльність, що стосується управління природними ресурсами та екологічними проблемами. Зокрема, громадяни мають право запитувати інформацію у державних органів, і ці запити повинні бути задоволені у встановлені терміни. Орхуська конвенція вимагає, щоб держави забезпечили можливість громадськості брати участь у процесах ухвалення рішень, що стосуються охорони довкілля, що включає участь у обговореннях проєктів, що можуть мати екологічний вплив, таких як будівництво великих інфраструктурних об'єктів чи діяльність, яка може спричинити зміну екологічного стану території. Орхуська конвенція зобов'язує країни проводити публічні консультації та оприлюднювати проєкти, які потребують оцінки впливу на навколишнє середовище [15].

Одним з важливих аспектів Орхуської конвенції є право громадян звертатися до суду, якщо вони вважають, що їх права на доступ до інформації, участь у процесах прийняття рішень або доступ до правосуддя були пору-

шені. Реалізація механізмів захисту інтересів громадян пов'язується із настанням випадків, коли державні органи не виконують свої зобов'язання щодо охорони навколишнього середовища, встановлені відповідно до норм екологічного законодавства.

Орхуська конвенція стала важливим кроком до розвитку екологічного правознавства та створення основи для демократії, що активно включає громадян у процеси управління навколишнім середовищем, що функціонально сприяє забезпеченню сталого розвитку, а також сприяє підвищенню рівня прозорості в діяльності урядів, заохочуючи їх до дотримання екологічних стандартів і міжнародних зобов'язань.

Орхуська конвенція є обов'язковою для країн, які її підписали, і повинна бути інтегрована в національне законодавство. Підписантами Орхуської конвенції є країни Європи, а також інші держави, що входять в регіон Європи, Кавказу та Центральної Азії. Це визначила її значення як важливого інструменту для реалізації прав громадян у питаннях навколишнього середовища, а також для посилення міждержавного співробітництва [15].

Таким чином, Орхуська конвенція 1998 року є важливим кроком у розвитку права на навколишнє середовище та прав людини, забезпечуючи громадянам доступ до екологічної інформації, участь у прийнятті рішень і доступ до правосуддя. Вона сприяє демократичним процесам та розвитку сталого управління природними ресурсами, підвищуючи рівень екологічної свідомості в суспільстві і зміцнюючи захист навколишнього середовища.

Важливим у сфері охорони атмосферного повітря та безпеки повітряного простору є Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, який був прийнятий 11 грудня 1997 року та у зв'язку зі складним процесом ратифікації набув чинності 16 лютого 2005 року. Кіотський протокол – це міжнародна угода, прийнята в 1997 році в японському місті Кіото на третій конференції Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (РКЗК). Метою протоколу було зниження глобальних викидів парникових газів, що сприяють зміні клімату, і забезпечення стійкості планети до цих змін. Протокол набув чинності 16 лютого 2005 року і став першим міжнародним правовим документом, що встановлював обов'язкові зобов'язання для розвинутих країн щодо скорочення викидів парникових газів.

Згідно з Кіотським протоколом, індустриально розвинуті країни та країни з перехідною економікою зобов'язалися скоротити викиди парникових газів на середньому рівні на 5,2% порівняно з рівнями 1990 року в період з 2008 по 2012 роки. Це скорочення мало бути досягнуте шляхом різних заходів, таких як поліпшення енергоефективності, використання чистих енергетичних технологій, впровадження систем торгівлі викидами, зниження викидів від лісового господарства та інші методи.

Одним із важливих інструментів Кіотського протоколу була система торгівлі квотами на викиди, яка дозволяла країнам купувати та продавати права на викиди, що давало можливість країнам, що не змогли виконати свої зобов'язання, купувати квоти від інших країн. Такий механізм дозволяв досягти економічно вигідного скорочення викидів, особливо для країн, де ці скорочення могли бути досягнуті з меншими витратами.

Протокол також запровадив механізм «спільного виконання», який дозволяв країнам співпрацювати для реалізації проектів зі скорочення викидів у інших країнах, а також механізм «чистого розвитку», що дозволяв країнам реалізовувати проекти з низькими викидами, за що вони отримували кредити, які могли бути використані для виконання зобов'язань.

Однак Кіотський протокол мав і недоліки. Одним з головних було те, що країни, що розвиваються (наприклад, Китай та Індія), не мали обов'язкових зобов'язань щодо скорочення викидів. Крім того, США, одна з найбільших країн-викидників, відмовилися від протоколу, що значно знизило ефективність угоди.

У 2012 році завершився перший період дії протоколу. Наступним кроком стало підписання Паризької угоди в 2015 році, яка передбачала більш широкий підхід до боротьби зі змінами клімату і включала всі країни світу.

Також варто звернути увагу на Паризьку хартію 2015 року, яка є важливим міжнародно-правовим актом у сфері охорони атмосферного повітря та забезпечення безпеки повітряного простору. Паризька хартія 2015 року, офіційно відома як Паризька угода, є міжнародною угодою в межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (РКЗК ООН). Вона була прийнята 12 грудня 2015 року на 21-й Конференції сторін (COP21) у Парижі та набула чинності 4 листопада 2016 року. Паризька угода має за мету обмежити глобальне підвищення температури цього століття, що полягає у досягненні цілі із зменшення температурного рівня атмосферного повітря менше ніж на 2°C у порівнянні з доіндустріальним рівнем, а також у прагненні обмежити підвищення до 1,5°C, оскільки це значно зменшить ризики та негативні впливи зміни клімату [16]. Ключові положення Паризької хартії 2015 року полягають у: визначенні зобов'язання кожної країни щодо розробки та виконання планів щодо скорочення викидів парникових газів, які мають переглядатися кожні 5 років на засадах добровільності та самостійності обсягів; досягненні глобального балансу викидів, що у довгостроковій перспективі полягає у пропорційності між антропогенними викидами парникових газів і поглинанням цих газів у другій половині століття (вуглецева нейтральність); у фінансуванні заходів із боротьби зі зміною клімату, що пов'язується із зобов'язаннями розвинених країн щодо виділення фінансових ресурсів країнам, що розвиваються, для впровадження заходів із адаптації до зміни клімату та пом'якшення її наслідків; в установленні механізмів для моніторингу, звітності та перевірки виконання зобов'язань.

Паризьку хартію 2015 року є юридично обов'язковою для країн, які її ратифікували, хоча конкретні цілі зменшення викидів – добровільні. Усі країни мають регулярно звітувати про свої зусилля та досягнення.

Таким чином, Паризька хартія 2015 року стала поворотним моментом у глобальних зусиллях із боротьби зі зміною клімату. Вона об'єднала майже всі країни світу навколо спільної мети: зберегти кліматичну стабільність, забезпечуючи екологічну та економічну стійкість [16].

Але при цьому реалізації Паризької хартії 2015 року зустрічає ряд викликів у своїй реалізації, що полягають у недостатності фінансування для країн, що розвиваються, зокрема, у період із 2017 року по 2021 рік через тимчасовий вихід із неї США відбулось її недофінансування. Крім того проблематика реалізації Паризької хартії 2015 року полягає у вирішенні проблеми задоволення потреби в швидшому переході на відновлювані джерела енергії.

Паризька угода 2015 року залишається фундаментальною основою для міжнародних зусиль зі зменшення впливу зміни клімату.

Висновок. Отже, пріоритетний захист у зазначених документах відводиться захисту права особи на безпечне довкілля, що корелюється із чинним Директивами ЄС, зокрема, з положеннями: Директиви 2008/50/ЄС «Про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи» [17]; Директиви 2004/107/ЄС щодо миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю та поліциклічних ароматичних вуглеводнів у навколишньому повітрі [18]; Директиви 2004/42/ЄС про обмеження викидів летких органічних сполук через використання органічних розчинників у певних фарбах і лаках та продуктах повторної обробки автомобілів та про внесення змін до Директиви 1999/13/ЄС [19]; Директиви 1999/32/ЄС щодо зменшення вмісту сірки у певних видах рідкого палива (вносить зміни до Директиви 93/12/ЄС) [20]; Директиви 94/63/ЄС стосовно контролю викидів летких органічних сполук (ЛОС), що виникають зі сховищ бензину та при його транспортуванні з терміналів до сервісних станцій [21] та багато інших.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454#Text
2. Коломоець Т.О., Колпаков В.К., Легеза Ю.О. Довкілля як об'єкт адміністративно-правової охорони. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №1. С. 300-302
3. Юринець Ю.Л. Європеїзація адміністративного права України у сфері охорони культурних прав громадян: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. спец. 12.00.07. Дніпро, 2017. 40 с.
4. Турос О.І. Шляхи гармонізації діяльності санепідслужби з вимогами Європейської Союзу в галузі гігієни атмосферного повітря / О.І. Турос. *Актуальні питання гігієни та екологічної безпеки України (другі марзевські читання)*: зб. тез доп. наук.-практ. конф. Київ, 2006. С. 212-213.
5. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 6 вересня 2022 року № 2573-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text>
6. The global water quality database GEMStat. <https://gemstat.org/about/>
7. Global Environment Monitoring System (GEMS) / Food Contamination Monitoring and Assessment Programme. <https://www.who.int/teams/nutrition-and-food-safety/databases/global-environment-monitoring-system-food-contamination>
8. The Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer. <https://ozone.unep.org/treaties/vienna-convention>
9. The Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer. <https://www.state.gov/key-topics-office-of-environmental-quality-and-transboundary-issues/the-montreal-protocol-on-substances-that-deplete-the-ozone-layer/>
10. Про прийняття Українською РСР Віденської конвенції про охорону озонного шару: постанова Ради Міністрів УРСР від 20 травня 1986 року № 188. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP860188?an=2>
11. Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution (1979). https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtidsg_no=XXVII-1&chapter=27&clang=en
12. UN Framework Convention on Climate Change. <https://www.eesc.europa.eu/pt/initiatives/un-framework-convention-climate-change>
13. Київський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text
14. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14 липня 2016 року № 1469-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1469-19#Text>
15. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text
16. Паризька угода 2015 року. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text
17. Директива 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_950#Text
18. Directive 2004/107/EC of the European Parliament and of the Council of 15 December 2004 relating to arsenic, cadmium, mercury, nickel and polycyclic aromatic hydrocarbons in ambient air. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32004L0107>
19. Directive 2004/42/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on the limitation of emissions of volatile organic compounds due to the use of organic solvents in certain paints and varnishes and vehicle refinishing products and amending Directive 1999/13/EC. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004L0042>
20. Council Directive 1999/32/EC of 26 April 1999 relating to a reduction in the sulphur content of certain liquid fuels and amending Directive 93/12/EEC. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31999L0032>
21. European Parliament and Council Directive 94/63/EC of 20 December 1994 on the control of volatile organic compound (VOC) emissions resulting from the storage of petrol and its distribution from terminals to service stations <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31994L0063>

ПОНЯТТЯ СВОБОДИ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА: ВІД КЛАСИЧНИХ ТЕОРІЙ ДО СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

THE CONCEPT OF FREEDOM IN THE PHILOSOPHY OF LAW: FROM CLASSICAL THEORIES TO MODERN REALITIES

Цуркан-Сайфуліна Ю.В., доктор юридичних наук, професор,
заступник директора з наукової роботи

*Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Агатій Ю.Д., асистент кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції та прав людини

*Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена ґрунтовному дослідженню поняття свободи у філософії права, його значенню для правових систем і розвитку суспільства, а також еволюції цього феномену від класичних концепцій до сучасних реалій. Автор аналізує роль свободи як ключового принципу права, який формує основи взаємодії між державою, суспільством та особистістю. У тексті представлено широкий огляд підходів до свободи, які склалися у різні історичні періоди, зокрема в античності, середньовіччі, епоху Просвітництва, модернізму та постмодернізму.

Особливу увагу приділено питанням адаптації класичних ідей свободи до сучасних умов, враховуючи динамічний розвиток суспільства, нові технології та глобалізацію. Аналізується, як історичні уявлення про свободу впливають на формування сучасних правових систем і як вони можуть бути інтегровані у правове регулювання в умовах технологічного прогресу та глобальних змін. Розглядаються сучасні аспекти свободи, зокрема її цифровий вимір, питання захисту приватності, права на інформаційну безпеку та проблеми балансу між індивідуальними правами й суспільними інтересами.

Стаття також досліджує виклики, пов'язані з впливом цифровізації та глобалізації на свободу. Цифрова революція відкриває нові можливості для самовираження, доступу до інформації та участі в суспільному житті, але водночас породжує нові ризики, зокрема втрату приватності, зловживання даними та контроль із боку держав і корпорацій. У контексті глобалізації свобода часто стикається із протиріччями між національним суверенітетом і міжнародними тенденціями, що створює виклики для правового регулювання.

Підкреслюється значення інтеграції сучасних викликів у правові системи через впровадження нових правових механізмів, що забезпечують прозорість, захист індивідуальних прав та підвищення рівня правової культури. Акцент робиться на необхідності гармонізації традиційних підходів до свободи з новими реаліями, спричиненими соціальними та технологічними змінами.

У підсумку висновок про багатовимірний характер свободи у сучасному правовому дискурсі, її центральну роль у забезпеченні прав людини та розвитку суспільства. Поняття свободи розглядається не тільки як етична чи правова категорія, але й як основа для створення ефективної системи правового регулювання, яка відповідає потребам сучасного світу. Підкреслює важливість міждисциплінарного підходу до вивчення свободи, включаючи її філософські, правові, соціальні та технологічні аспекти, що дозволяє побудувати більш цілісну й адаптивну правову систему.

Ключові слова: свобода, філософія права, цифровізація, глобалізація, правове регулювання, права людини, приватність, суспільні інтереси, правова культура, інновації в праві.

The article is dedicated to a comprehensive study of the concept of freedom in the philosophy of law, its significance for legal systems and societal development, and the evolution of this phenomenon from classical concepts to contemporary realities. The author examines the role of freedom as a fundamental principle of law that underpins the interaction between the state, society, and the individual. The article provides an extensive overview of approaches to freedom that have developed across various historical periods, including antiquity, the Middle Ages, the Enlightenment, modernism, and postmodernism.

Particular attention is paid to the adaptation of classical ideas of freedom to contemporary conditions, taking into account the dynamic development of society, emerging technologies, and globalization. The analysis explores how historical perceptions of freedom influence the formation of modern legal systems and how these ideas can be integrated into legal regulation in the context of technological progress and global transformations. Contemporary dimensions of freedom are considered, including its digital aspects, issues of privacy protection, the right to informational security, and the challenges of balancing individual rights with public interests.

The article also examines challenges posed by digitalization and globalization to the concept of freedom. The digital revolution offers new opportunities for self-expression, access to information, and participation in public life, but simultaneously introduces risks such as privacy violations, data misuse, and control by states and corporations. In the context of globalization, freedom often encounters tensions between national sovereignty and international trends, which create challenges for legal regulation.

The significance of integrating contemporary challenges into legal systems is emphasized, particularly through the implementation of new legal mechanisms that ensure transparency, protect individual rights, and enhance legal culture. The article highlights the necessity of harmonizing traditional approaches to freedom with the new realities shaped by social and technological changes.

In conclusion, the article underlines the multidimensional nature of freedom in contemporary legal discourse and its central role in safeguarding human rights and fostering societal development. The concept of freedom is analyzed not only as an ethical or legal category but also as a foundation for creating an effective legal regulatory system that meets the demands of the modern world. The author underscores the importance of an interdisciplinary approach to studying freedom, encompassing its philosophical, legal, social, and technological dimensions, which enables the development of a more comprehensive and adaptive legal framework.

Key words: freedom, philosophy of law, digitalization, globalization, legal regulation, human rights, privacy, public interests, legal culture, legal innovations.

Постановка проблеми. Свобода як філософське та юридичне поняття є однією з ключових цінностей, яка визначає основи правового регулювання та взаємодії між державою і громадянином. Її значення виходить далеко за межі суто теоретичних дискусій і має глибокий

вплив на побудову правових систем і суспільних інститутів. Проте в умовах сучасного світу, позначеного стрімким розвитком технологій, глобалізацією та соціальною поляризацією, свобода стикається з новими викликами. Наприклад, проблема балансування між свободою слова і захис-

том суспільних інтересів або між правом на приватність і потребами безпеки набуває все більшої актуальності.

У філософії права свобода розглядається як центральний принцип, який визначає межі правового регулювання та захисту. Класичні теорії свободи, розроблені ще за часів античності, хоча й заклали основи для подальших дискусій, потребують адаптації до умов сучасності. Саме це створює потребу в дослідженні еволюції поняття свободи з урахуванням як історичних традицій, так і сучасних реалій.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є всебічний аналіз поняття свободи у філософії права, починаючи з класичних концепцій античності й середньовіччя, через ідеї Просвітництва і модернізму, до постмодерністських та сучасних підходів. Стаття також прагне розкрити ключові виклики, з якими стикається свобода у сучасному правовому дискурсі.

Стан наукової розробки проблеми. У філософській та правовій літературі проблема свободи досліджується з різних позицій. У класичних працях, таких як роботи Платона, Аристотеля, Канта чи Руссо, свобода розглядається як моральний і соціальний феномен, що визначає як індивідуальне життя, так і суспільний устрій. У сучасних дослідженнях акцент робиться на викликах, які ставить перед свободою глобалізований світ.

Попри значну увагу до цієї тематики, питання адаптації класичних ідей до сучасних умов залишаються недостатньо дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Свобода у філософії права завжди розглядалася як багатогранне явище, яке охоплює різні аспекти індивідуального та суспільного життя. Її зміст залежить від історичного, соціального й культурного контексту. Протягом століть це поняття еволюціонувало, пристосовуючись до змін у суспільстві, економіці та політиці.

Категорія свободи є багатоаспектною і багатозначною, спектр її інтерпретацій дуже широкий. Права людини постійно супроводжувалися розвитком і спробами реалізації ідеї свободи, оскільки метою їх утвердження і відтворення в законі було досягнення більш високого ступеню свободи індивіда. Кризь призму невідчужуваних прав людини свобода виступає загальнолюдською цінністю, джерелом якої є природа людини. Саме тому проблема свободи є досить актуальною і потребує філософсько-правового осмислення [2, с. 54–55].

У давньогрецькій філософії свобода була тісно пов'язана з моральною та громадянською відповідальністю. Сократ бачив свободу як здатність людини діяти згідно з розумом і мораллю. Для нього свобода була не лише фізичною відсутністю примусу, але й внутрішнім станом, який досягається через пізнання добра. Платон трактував свободу через призму гармонії між індивідом і державою, де громадяни виконують свої функції відповідно до природних схильностей, але підкоряються вишій ідеї справедливості. Аристотель доповнив цю концепцію, наголошуючи, що свобода реалізується через участь у суспільному житті, зокрема в управлінні державою. Він вперше розрізнив два типи свободи: негативну (звільнення від зовнішнього примусу) та позитивну (можливість самореалізації) [3].

Середньовіччя внесло значні корективи у розуміння свободи, зосередивши увагу на її духовному вимірі. Августин Блаженний вважав, що справжня свобода можлива лише у єднанні з Богом, а людська воля має схилитися до добра, яке визначається Божим законом. Фома Аквінський розвинув ці ідеї, інтегруючи природне право в християнське вчення. Для нього свобода – це здатність людини слідувати моральному закону, даному Богом. У цей період свобода часто розглядалася як підкорення вишій божественній істині, а не як автономія індивіда [8].

Епоха Просвітництва принесла радикальне переосмислення свободи. Вона стала пов'язуватися з ідеями

раціональності, природних прав і суспільного договору. Джон Локк стверджував, що свобода – це природне право людини, яке полягає у можливості розпоряджатися власним життям, свободою та майном без втручання інших [5].

Жан-Жак Руссо вбачав свободу у підпорядкуванні «загальній волі», яка є виразом спільного блага. Руссо розвивав ідею, що свобода можлива лише в умовах справедливого суспільства, де індивід підпорядковується законам, які він сам для себе встановлює як частина спільноти [7].

Іммануїл Кант зробив значний внесок у розуміння свободи як автономії. Для нього свобода була здатністю людини діяти відповідно до морального закону, який є продуктом її розуму. Він підкреслював, що справжня свобода не може існувати без моральної відповідальності. У кантівській традиції свобода виступає не просто як відсутність примусу, але як активне прагнення діяти етично [1].

У XIX столітті концепція свободи продовжувала розвиватися, отримуючи нові інтерпретації у зв'язку з індустріалізацією та класовими конфліктами. Гегель запропонував діалектичний підхід до свободи, розглядаючи її як процес, який реалізується через суспільні інститути, зокрема державу. Він вважав, що держава є вищою формою свободи, оскільки вона дозволяє індивіду реалізувати себе в рамках загального блага.

У теоретико-філософських працях Гегеля важливе місце посідає проблема сутності людини, її розвитку і діяльності. Свою філософію людини він тісно пов'язував з її правами і свободами, відповідальністю перед суспільством і державою за виконання нею вимог законів і норм моралі [6, с. 55].

Карл Маркс критично оцінював свободу, пропоновану буржуазним суспільством, називаючи її формальною. Він наголошував, що справжня свобода можлива лише в умовах безкласового суспільства, де люди не експлуатуються. Для Маркса свобода полягала у колективній праці, яка не обмежується економічним примусом.

І. Шадило зазначив, що в своїх працях ідеолог комунізму Карл Маркс вважав свободу та існування людства в умовах економічного виробництва поняттями несутнісними: «царство свободи починається дійсно лише там, де припиняється робота, що диктується потребою і зовнішньою доцільністю, отже, за своєю природою речей воно є по тому боці сфери матеріального виробництва» [9, с. 456].

Ісаа Берлін у XX столітті запровадив розмежування між двома типами свободи: негативною (свободою від) та позитивною (свободою для). Негативна свобода передбачає відсутність зовнішнього примусу, тоді як позитивна стосується можливості людини визначати своє життя та приймати рішення. Берлін застерігав, що надмірний акцент на позитивній свободі може призвести до тоталітаризму, коли держави чи ідеології починають диктувати, що є «істинною» свободою.

Протягом всієї історії розвитку людства філософське осмислення категорії свободи привертало постійну увагу мислителів, письменників та поетів. Тільки розуміння свободи у всіх різне, тому ми не можемо категорично стверджувати, що одне розуміння правильне, а інше неправильне, бо в такому випадку зникне саме поняття свободи. З крилатих висловів нам відомо, що свобода нічого не варта, якщо вона не містить у своєму складі свободу помилятися [4, с. 78].

Сьогодні свобода набуває нових форм у зв'язку з цифровими технологіями, глобалізацією та соціальною поляризацією. Одним із головних викликів є баланс між свободою слова та захистом суспільних інтересів. У цифрову епоху свобода слова отримала безпрецедентні можливості для поширення, але водночас виникли проблеми, пов'язані з дезінформацією, кібербулінгом та маніпуляціями.

Ще одним важливим аспектом є цифрова приватність. У сучасному світі, де технологічні корпорації та держави

мають доступ до величезних обсягів даних про громадян, питання захисту приватності стає центральним для забезпечення свободи. Розвиток штучного інтелекту, систем стеження та великих даних створює нові виклики для правового регулювання.

Глобалізація також змінює уявлення про свободу. З одного боку, вона сприяє поширенню демократичних цінностей і прав людини. З іншого боку, вона може обмежувати національний суверенітет і створювати нові форми залежності, наприклад, економічну чи технологічну.

Соціальні рухи, такі як боротьба за гендерну рівність чи права меншин, привносять нові виміри у дискусії про свободу. Вони акцентують увагу на тому, що свобода повинна враховувати різноманіття соціальних ідентичностей і забезпечувати рівні можливості для всіх.

Таким чином, свобода у філософії права є багатовимірним явищем, яке постійно розширюється, включаючи нові аспекти. Її розуміння залежить як від історичних традицій, так і від сучасних викликів, що виникають у глобалізованому світі.

Висновки. Свобода у філософії права є фундаментальним поняттям, яке протягом історії зазнавало значної еволюції, від класичних уявлень про моральну автономію до

сучасних викликів, пов'язаних із глобалізацією та технологічним розвитком. Кожна епоха вносила свої корективи у розуміння цього феномену, акцентуючи на різних його аспектах: від релігійних у середньовіччі до раціональних і суспільно орієнтованих у Новий час.

Сучасні реалії ставлять перед свободою нові виклики. З одного боку, цифровізація створює нові можливості для реалізації свободи через доступ до інформації та комунікаційні платформи. З іншого боку, вона породжує загрози для приватності, захисту персональних даних і свободи від контролю з боку держави або корпорацій. Глобалізація, своєю чергою, сприяє поширенню демократичних цінностей, але також ставить під сумнів національний суверенітет та посилює соціальну нерівність.

Роль свободи у філософії права полягає в тому, щоб слугувати орієнтиром для побудови правової системи, яка поважає як індивідуальну автономію, так і суспільну гармонію. В умовах глобалізованого світу важливо зберігати рівновагу між правовими традиціями та викликами сучасності. Лише комплексний підхід, що поєднує історичні надбання з інноваційними підходами, дозволить зберегти свободу як основу правової культури та розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Immanuel Kant, *The Metaphysics of Ethics*, 3rd ed., Henry Calderwood, trans. J. W. Semple (Edinburgh: T. & T. Clark, 1886 [1796]), p. 34, URL: https://oll.libertyfund.org/titles/calderwood-the-metaphysics-of-ethics#kant_0332_338 (дата звернення: 30.08.2024)
2. Бровко, Н. І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2014, №1 С. 54-57.
3. Гомперц Т. Грецькі мислителі СПб.: Алетейя, 1999. с. 263.
4. Нікіфорова, В. Г. Концепція свободи в античному світі. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2020. С. 77-83.
5. Подковенко, Т. Концепція лібералізму Джона Локка. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 1. С. 12-17.
6. Ряшко О.В. Права і свободи людини в філософії Гегеля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, 2017, № 2. С. 65-77.
7. Суспільно-політичні погляди Руссо URL: <http://philosophy.srv.if.ua/> (дата звернення: 30.08.2024).
8. Філософія середньовіччя URL: <https://fls.nau.edu.ua/wp-content/uploads/2021/10/Tema-3.pdf> (дата звернення: 30.08.2024).
9. Щадило, О. І. Філософсько-правове розуміння свободи людини. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*, 2016, № 845 С. 454-459.

**РИЗИКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ
ЗА УМОВ АГРЕСІЇ ТА ОКУПАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР****RISKS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND YOUTH POLICY'S IMPLEMENTATION
UNDER AGGRESSION AND OCCUPATION CONDITIONS:
ORGANIZATIONAL AND LEGAL DIMENSION****Чвалюк А.М., к.ю.н., доцент,
експерт***Асоціація Реінтеграції Криму***Бабін Б.В., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник***НДЦ «Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені О. Яременка»
Українського державного університету імені М. Драгоманова*

У статті реалізоване науковий пошук стосовно окреслення та фіксації ризиків еволюції штучного інтелекту для реалізації молодіжної політики України у вимірі російської агресії та окупації територій України; досліджено релевантну нормотворчу та регулятивну діяльність структур ООН та ЮНЕСКО, досліджене застосовні до поточної ситуації нормативно-правові акти, відповідні програмні та планові документи та поточну активність відповідних профільних органів влади України.

Констатоване, що система правових стандартів у сфері захисту та реалізації прав молоді стосовно штучного інтелекту перебуває на стадії формування; на прикладі Асоціації Реінтеграції Криму висвітлено роль громадянського суспільства у протидії провокаціям агресора проти молоді на окупованій території використанням штучного інтелекту.

Доведено, що використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки України утворює нову сферу правовідносин, яка включає в себе як технологічні, так і соціально-правові аспекти й потребує розробки відповідних нормативно-правових актів для забезпечення належного правового регулювання.

Констатоване, що програмне зосередження уряду України лише на пріоритетних галузях економіки у вимірі штучного інтелекту є суттєвою помилкою, адже невиробничі сфери, зокрема охорона здоров'я та освіта також зазнають суттєвих змін через розвиток новітніх технологій і вимагають державного контролю за їх впровадженням.

Доведено, що оптимальним вбачається підхід, коли молодь, як окрему та вразливу групу населення, залучать до розробки політики конфіденційності та штучного інтелекту.

Водночас під особливу увагу міжнародних структур та влади України має залишатися протиправна та провокаційна діяльність агресора у сфері штучного інтелекту у сфері мілітаризації та обмеження прав людини, зокрема на окупованих територіях України, таких як Кримський півострів.

Ключові слова: молодіжна політика, права молоді, ООН, російська агресія, штучний інтелект.

The article implements a scientific search regarding the delineation and fixation of the risks of the evolution of artificial intelligence for the implementation of Ukraine's youth policy in the context of Russian aggression and the occupation of the territories of Ukraine; the relevant normative and regulatory activities of the UN and UNESCO structures were studied, the normative legal acts applicable to the current situation, the relevant program and planning documents and the current activity of the relevant specialized authorities of Ukraine were researched.

It was established, that the system of legal standards in the field of protection and implementation of the rights of young people in relation to artificial intelligence is at the stage of formation; on the example of the Association of Reintegration of Crimea, the role of civil society in countering the aggressor's provocations using artificial intelligence against the youth in the occupied territory, is highlighted.

It has been proven, that the use of artificial intelligence technologies in the priority sectors of the economy of Ukraine forms a new sphere of legal relations, which includes both technological and socio-legal aspects and requires the development of relevant legal acts to ensure proper legal regulation.

It is established, that the program focus of the government of Ukraine only on the priority sectors of the economy in terms of artificial intelligence is a significant mistake, because non-production areas, in particular health care and education, are also undergoing significant changes due to the development of the latest technologies and require state control over their implementation. It has been proven that the optimal approach is to involve young people, as a separate and vulnerable group of the population, in the development of privacy policy and artificial intelligence.

At the same time, the illegal and provocative activities of the aggressor in the field of artificial intelligence in the field of militarization and restriction of human rights, in particular in the occupied territories of Ukraine, such as the Crimean peninsula, should remain under the special attention of international structures and the authorities of Ukraine.

Key words: youth policy, youth rights, UN, Russian aggression, artificial intelligence.

Вступ. Поточна бурхлива еволюція суспільних відносин у сфері застосування штучного інтелекту (далі – ШІ), яка для вітчизняного суспільства відбувається за умов масштабної російської агресії проти України та окупації її територій, максимально загострила комплексний виклик щодо удосконалення доступних механізмів захисту прав молоді за умов її практично тотальної діджиталізації.

За умов 2024 року відповідне питання охоплює мільйони громадян України, але при цьому його юридичний вимір та доктринальний аналіз досі спостерігається насамперед у міжнародно-правовому вимірі щодо еволюції відповідних стандартів та це безперечно потребує максимальної уваги наукового середовища та громадянського суспільства, як стосовно імплементації релевант-

них стандартів, так і щодо об'єктивного аналізу наявних національних програмних документів.

Отже, **метою цієї статті** є формування єдиної доктринальної позиції щодо вектору становлення правових механізмів, у їх міжнародному та національному контенті, щодо гарантій та захисту прав молоді за умов масового застосування штучного інтелекту в усіх сферах життя під час іноземної агресії та окупації територій України. Під час реалізації відповідного наукового авторського дослідження були застосовані загальнонаукові та галузеві методи пізнання, аналізу, узагальнення, історизму, компаративістики, застосування програмного та системного підходу тощо.

Аналіз останніх досліджень. Згадки про окремі організаційні та правові аспекти формування та еволюції

модерних нормативних та програмних механізмів у сфері прав молоді можна виявити в роботах відомих вітчизняних науковців, зокрема Є. Бородіна, Ю. Волошина, Н. Драпушко, Є. Міненка, Т. Тицької тощо. Водночас окремі питання захисту прав молоді під час збройного конфлікту підіймалися у працях О. Мережка, Е. Плешка, А. Приходько, Г. Христової; але питання захисту прав молоді у вимірі викликів штучного інтелекту та масштабної агресії й окупації поки не стали предметом окремих монографічних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Молодіжна політика в Україні, відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні засади молодіжної політики» це напрям державної політики, спрямований на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей та молоді в суспільні процеси, що здійснюються в інтересах дітей та молоді та за їх участю [1].

Метою молодіжної політики цей закон визначає створення умов для самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, підвищення рівня її самостійності та конкурентоспроможності, забезпечення активної участі молоді в суспільному житті, у тому числі – шляхом залучення молоді до громадського, політичного, соціально-економічного, культурного життя суспільства, популяризація ролі та важливості участі молоді у процесі ухвалення рішень [1].

Однак, як зазначають вітчизняні вчені, «сучасна молодь не надто глибоко розуміє явище демократії і сутність процесів формування громадянського суспільства в Україні. Демократія у молодих людей асоціюється з такими цінностями, як особиста безпека, індивідуальна воля, свобода, права особистості тощо» [2, с. 58]. Процес появи нових технологій, зокрема масове неконтрольоване поширення у світі ШІ, вносить нові виклики у ці категорії. При цьому, використання дітьми та молоддю можливостей штучного інтелекту може як посприяти їх повноцінній соціалізації та інтеграції в суспільні процеси так і завадити це зробити.

Ірвін Дж., Дхарамши А. та Зон Н. вказують на те, що застосування ШІ швидко розширюється, у той час як інструменти для вирішення проблем, які ШІ може створити для конфіденційності молодих користувачів, відстають. Розробники ШІ та політики не приділяють належної уваги інтересам дітей та молоді в цілому, через що діти безконтрольно взаємодіють із технологіями ШІ, у тому числі призначеними для дорослих. Особливі права дітей, їх потреби та обставини конфіденційності, на які впливає технологія ШІ, можуть суттєво постраждати. Політикам терміново необхідно усунути цю прогалину та розробити підхід до конфіденційності, орієнтований на молодь, у контексті ШІ. Якщо цього не буде зроблено зазначений недовгляд матиме глибокі наслідки для нинішнього та майбутніх поколінь [3].

Проблема ускладнюється тим, що широко укорінене уявлення про дитину як про неповноцінного правовласника, чий повноваження походять від батька або законного опікуна, зараз втрачає свою актуальність. Технологічний прогрес і залежність сучасної дитини від цифрових ресурсів вимагають перегляду цієї похідної структури влади, що базується на батьківській владі [4, с. 215–216]. І раз можливості батьків виконувати захисні та підготовчі обов'язки перед дітьми у цифровому контексті відтепер обмежені, ці обов'язки має перебрати на себе держава.

Вітчизняні вчені постійно наголошують на тому, що захист прав дітей є пріоритетом розвиненої правової держави, що передбачено ст. 51 Конституції України [5, с. 92]. Однак, цей захист не зводиться лише до формування нормативно-правової бази, це абсолютно різноманітний комплекс заходів, серед яких умови існування дитини, навколишнє середовище посідають головні місця.

З урахуванням того, що діти належать до уразливої групи населення, це додає важливості й відповідальності у забезпеченні їхніх прав [6, с. 163]. Не можна не погодитись з Р. М. Опацьким, втім, що сфера захисту прав дітей є осередком пріоритетних національних інтересів. Значною мірою саме від стану та безпечних умов розвитку дитини як індивіда залежать: ефективність реалізації конституційних прав і свобод; розвиток громадянського суспільства; захист державних кордонів, соціально-політична стабільність; конкурентоспроможність економіки; наявність екологічно й техногенно безпечних умов життєдіяльності, збереження природного середовища; раціональне використання природних ресурсів; інтеграція України в світовий цивілізаційний простір [7, с. 65].

Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції 78/265 від 21 березня 2024 року визнала, що подальше стрімке прискорення темпів проектування, розробки, впровадження та використання систем ШІ та стрімкий технічний прогрес, а також їх потенційний вплив на прискорення досягнення цілей у сфері сталого розвитку, порушують невідкладну необхідність досягнення глобального консенсусу щодо безпечних, захищених та надійних систем ШІ [8].

Й хоча заклики, прописані у вищезазначеній резолюції, стосуються насамперед глобальних ризиків, перешкоджання яким потребує сил і уваги усієї світової спільноти, деякі проблеми масового неконтрольованого застосування ШІ цілком можливо подолати і на національному рівні. Проводити окремий аналіз ризиків при цьому не потрібно, адже Генеральна конференція ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) під час своєї 41-ї сесії 2021 року, вже сформулювала рекомендацію «Про етичні аспекти штучного інтелекту». Окремі пункти цієї рекомендації безпосередньо пов'язані із порушеною нами проблемою – впливу ШІ на процес реалізації молодіжної політики в Україні.

Як зазначено у рекомендації, державам-членам слід регламентувати питання розроблення та впровадження ШІ-систем, покликаних допомагати піклуватися про загальне і психічне здоров'я населення, з особливою увагою до дітей та молоді, для того, щоб вони були безпечними, ефективними, рентабельними і обґрунтованими з медичного погляду, а також сприяли інноваціям, що ґрунтуються на даних, і медичному прогресі (п. 122).

Державам-членам слід заохочувати і підтримувати проведення спільних досліджень, що стосуються наслідків тривалої взаємодії людини з системами ШІ, приділяючи особливу увагу психологічному і когнітивному впливу, який такі системи можуть чинити на дітей і молодь. Така діяльність має здійснюватися із застосуванням широкого розмаїття норм, принципів, робочих стандартів і галузевих підходів, а також на основі аналізу зміни моделей поведінки і звичок і ретельної оцінки непрямого впливу, який чинить ШІ на культуру і суспільство (п. 129).

Державам-членам, а також усім зацікавленим сторонам слід створити механізми для конструктивного залучення дітей та молоді до обговорень і дискусій з питань впливу ШІ-систем на їхнє життя та майбутнє, а також до прийняття пов'язаних з цими питаннями рішень (п. 130) [9].

ШІ все більше впливає на всі сфери життя дітей, але діти безпосередньо не залучаються до процесів прийняття рішень, що стосуються проектування, розробки, впровадження або управління цими технологіями. Це призводить до того, що часто технології ШІ створюються без урахування специфічних потреб, вразливостей та інтересів молодих користувачів. Крім того, політичні та нормативні заходи, які мають важливе значення для захисту дітей, часто розробляються без врахування реального досвіду та інтересів дітей і молоді в цілому. І хоча багато зацікавлених сторін, наприклад, представники державного сектору Великобританії, прагнуть залучити дітей до роботи зі ШІ, вони, як правило, повідомляють, що не знають, як це зробити [10].

Лівінгстон С. та Потонг К. вбачають, що для збереження цілісності та обґрунтованого бачення слід враховувати права дитини при проектуванні, введенні в експлуатацію, розробці та використанні ШІ. Ці автори звертають увагу, що у відкритому доступі знаходиться Стандарт IEEE для вікової адаптації дизайнерських послуг заснований на 5 принципах захисту прав дітей (IEEE 2089-2021), що є всеосяжною відправною точкою для підприємств, що пропонують цифрові продукти та послуги, до яких можуть мати доступ діти. Цей стандарт IEEE надає практичні кроки, які допоможуть дизайнерам і розробникам врахувати різноманітні вимоги дітей та молоді в цілому щодо різних елементів дизайну та обробки даних, що стосуються їхніх продуктів чи послуг [11; 12].

Розглянемо детальніше, яким чином відсутність ефективних та сумісних на міжнародному рівні заходів безпеки, практичних методів та стандартів, які сприяють інноваціям та запобігають фрагментації управління безпечними, захищеними та надійними системами штучного інтелекту може завадити належній реалізації молодіжної політики в Україні.

Першою з багатьох причин є відсутність захищеного цифрового середовища. Молодь є активним користувачем цифрових технологій, і відсутність належних стандартів безпеки може призвести до зростання кіберзагроз. Це може включати крадіжку особистих даних, зловмисні атаки на системи, якими користується молодь, та інші форми цифрового шахрайства. Безпека є критично важливою для забезпечення довіри молоді до технологій і платформ, які вони використовують для навчання, роботи та соціальної взаємодії.

Наступною причиною є фрагментація політик та рішень у практичних підходах. Відсутність узгоджених міжнародних стандартів може призвести до того, що різні країни будуть приймати різні підходи до управління ШІ. Це створить фрагментацію, яка ускладнить міжнародне співробітництво та обмін передовими практиками. Для молоді, яка часто є більш глобально орієнтованою, це може обмежити можливості для навчання, зокрема гарантоване п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» право на академічну мобільність [13], а також можливість подальшої роботи за кордоном або в міжнародних компаніях.

Інновації та доступ до технологій також потребують наявності міжнародно визнаних стандартів. Молоді інноватори можуть зіткнутися з перешкодами при спробах інтегрувати свої рішення на міжнародних ринках. Це також стосується стартапів та новаторських проєктів, які можуть бути важливими для економічного зростання та соціального розвитку молоді в Україні.

Не менш важливим ризиком є соціальна нерівність та дискримінація. ШІ може бути інструментом для розширення можливостей, але при відсутності належного регулювання може також посилити соціальну нерівність. Наприклад, алгоритми можуть бути упередженими і дискримінувати певні групи населення. Для молоді, особливо з маргіналізованих груп, це може означати обмежений доступ до можливостей у сфері освіти, праці та соціальних послуг.

До неприйнятних і заборонених напрямків використання ШІ, відповідно до прийнятого 13 березня 2024 р. Закону ЄС «Про штучний інтелект» («Artificial Intelligence Act»), належить, зокрема, проведення соціального ранжування або біометричної ідентифікації, що працюють у реальному часі [14]. Але у той час, як цивілізовані демократичні країни роблять все для дотримання прав людини, агресор йде зворотнім шляхом.

Кількість відеокamer на підконтрольній Кремлю території, під'єднаних до системи розпізнавання обличчя, досягла 508 тисяч. Лідером за кількістю таких пристроїв – 216 тисяч – є Москва, де система розпізнавання обличчя запрацювала 2017 року, а покриття відеоспостереження

стало майже тотальним – 74% громадських місць і 90% житлового сектора. Активно встановлюються агресор камери і в окупованому Криму, де їхня кількість перевищила за 1,5 тисячі й частина з них також під'єднана до системи розпізнавання обличчя [15].

Важливий акцент у «Artificial Intelligence Act» робиться на відсутності дискримінації за гендером, расою чи іншими ознаками – тими самими напрямками, які країна-агресор також вже багато років ігнорує. Окрім імперських амбіцій деяких терористичних держав, завадити безпечному впровадженню ШІ можуть також і корпоративні інтереси. Наприклад, власники OpenAI не приховують, що платна версія їх чат-боту на базі штучного інтелекту GPT-4 відрізняється від безкоштовної GPT-3.5 у кількох ключових аспектах.

GPT-4 є новішою та вдосконаленою версією моделі GPT-3.5, що забезпечує вищу точність, краще розуміння контексту та здатність до більш складних і різноманітних завдань. Вона має поліпшену здатність до генерації тексту, відповідаючи на запити більш природно і логічно. GPT-4 здатна обробляти більший обсяг контексту одночасно, що дозволяє їй краще розуміти довгі розмови або складні запити. Це особливо корисно в завданнях, що вимагають збереження послідовності інформації через багато запитів.

Платна версія GPT-4 може пропонувати додаткові функції, такі як можливість інтеграції з іншими додатками та службами, підтримка для професійного використання в бізнес-середовищі тощо. Користувачі платної версії чат-боту можуть отримувати пріоритетний доступ до сервісів, включаючи швидші відповіді та більшу кількість доступних запитів на місяць. Крім того, вони можуть мати доступ до кращої технічної підтримки. І, мабуть, найголовніше – платна версія «може включати» додаткові заходи безпеки та опції конфіденційності, що є важливими для бізнес-користувачів та організацій, які працюють з чутливою інформацією.

З першого погляду, нічого дивного – звичайні закони маркетингу, коли споживачу дається безкоштовний «пробник» продукції, щоб він міг оцінити його переваги і заохотити ним користуватись на постійній основі «за підпискою». Однак, ніхто у ринковому світі не буде добровільно витрачати час і фінансові ресурси, щоб підтягнути до належного рівня безпекові параметри «пробника». Особливо у той час, коли за право створити і першими викласти на прилавок комерційну версію продукту на базі ШІ змагаються такі гіганти IT-індустрії як Google [16] IBM та Meta [17].

Специфічні особливості технологій ШІ роблять їх не лише особливо привабливими для дітей та молоді, але й потенційно шкідливими. Особливий виклик правам дітей та молоді пов'язаний з тим, що багато технологій штучного інтелекту, з якими діти взаємодіють і граються, розробляються приватними компаніями і пропонуються на комерційній основі. Це викликає занепокоєння окремих науковців, стосовно що комерційний і непрозорий характер цих технологій може призвести до того, що вони стануть все більш монетизованим цифровим ігровим майданчиком для дітей, причому без їхнього усвідомлення [18]. Експерти Асоціації Реінтеграції Криму зазначають, що поширення цифрових технологій становить нові загрози для дітей та молоді і може призвести до різноманітних проявів сексуальної експлуатації та сексуального насильства над дітьми в Інтернеті [19].

Маркетологи OpenAI позиціонують як досягнення те, що їх проگرامісти покращили здатність GPT-4 відхиляти запити про те, як синтезувати небезпечні хімічні речовини, займатися самолікуванням або членоушкодженням [20]. Про те, що безкоштовна версія GPT-3,5 також була позбавлена цих вад, офіційний реліз замовчує.

Натомість розробники визнають, що GPT-4 і моделі-наступники можуть істотно вплинути на суспільство

як корисним, так і шкідливим чином. Тому вони почали співпрацю із зовнішніми дослідниками, щоб покращити розуміння та оцінку потенційних наслідків, а також провести оцінку небезпечних можливостей, які можуть виникнути у майбутніх системах [20]. І поки експерти працюють, питання чи буде ШІ дотримуватися етики та прав людини залишається відкритим.

Варто зазначити, що першими на проблему вирішення етичних питань під час впровадження ШІ у навчальний процес вказали саме науковці. Дослідники також вбачають, що використання ШІ у вищій освіті потребує підготовки викладачів та відповідних освітніх заходів, адже ця освітня технологія потребує залучення активного та інноваційного методу викладання та відповідної методики навчання. Для чого слід покращити та оновити підготовку викладачів, визначити які дидактичні методи більш споріднені для реалізації потенціалу який пропонує ШІ [21].

Іспанські вчені виявили, що інтерес до досліджень щодо впровадження ШІ в освітні процеси починаючи з 2017 року наростає. Якщо у попередні роки наукові публікації у Web of Science були зосереджені на технологічних аспектах використання ШІ, то у останні роки акцент змістився на продуктивність та вплив ШІ на процеси викладання та навчання [21]. Використання ШІ у навчальному процесі – це надзвичайно приваблива галузь, що дозволяє пов'язати процеси навчання з новими технологіями, використовуючи інноваційний підхід. У свою чергу, це дозволяє створити інклюзивне для молоді середовище навчання, тобто гнучке, адаптоване, ефективне та персоналізоване середовище, яке залежить від потреб учнів [22].

Посвідивши здобутки наукової доктрини з принципами формування державної політики, залучені Європейською комісією експерти сформулювали напрямки взаємодії між різними зацікавленими сторонами, які дозволять вийти за рамки визначення етичних принципів та допоможуть практично реалізувати рішення для зменшення ризиків і збільшення переваг технологій на основі ШІ для дітей: інклюзія, освіта, конфіденційність, пояснюваність-прозорість-підзвітність, пізнання-розвиток, конфліктні права та оцінка-моніторинг [23, с. 1, 56].

На думку експертів-учасників саміту «Next Gen Media – цифрові тенденції у фокусі захисту дитячих та молодіжних ЗМІ» перед постачальниками цифрових платформ стоїть завдання сформувати відповідальне використання ШІ. Це включає в себе чітке пояснення функцій, підтримуваних ШІ, і їх використання таким чином, щоб запобігти втручанням. Інструменти штучного інтелекту, спеціально розроблені для дітей та молоді, і прозорі канали звітності необхідні для забезпечення безпечного онлайн-середовища [24].

Натомість, все частіше стає відомо про факти посиленого моніторингу за дітьми за допомогою сучасних цифрових технологій. І все менше з'являється свідчень того, що були розроблені або реалізовані конкретні інструменти щодо захисту прав дітей стосовно убезпечення їх від стеження за їх даними [25, с. 780–781].

На нашу думку, відсутність чітких етичних стандартів та правових норм для ШІ дійсно може призвести до порушення прав людини, насамперед дітей та молоді. Молодь є особливо вразливою до експлуатації та порушення їхніх прав у цифровому середовищі. Відсутність надійних механізмів захисту може створити ризики для фізичної та психічної безпеки молодих українців. Безконтрольне використання ШІ в адміністративних процесах також несе певні ризики. «Технологія штучного інтелекту залучена для сортування студентських заявок може ненавмисно, але систематично виключати певні типи кандидатів на навчання», кажуть експерти [26].

Загалом, належна реалізація молодіжної політики потребує створення безпечного, захищеного та справедливого цифрового середовища, де інновації та техноло-

гії сприяють розвитку молоді, а не створюють додаткові ризики та бар'єри. Інтеграція міжнародних стандартів та практик у національне законодавство може значно сприяти досягненню цих цілей.

У якості позитивного кроку слід навести участь української урядової делегації у Саміті з безпеки ШІ, який відбувся 1–2 листопада 2023 р. у Великобританії, і наступне підписання Україною «Декларації Блетчлі». Документ передбачає співпрацю 29 урядів у дослідженнях безпеки ШІ. Зусилля міжнародного співтовариства будуть спрямовані на співробітництво в галузі ШІ для сприяння економічному зростанню, сталому розвитку та інноваціям, захисту прав людини та основних свобод, а також зміцнення суспільної довіри та впевненості в системах ШІ для повної реалізації їх потенціалу.

І хоча учасники саміту задекларували свої плани використовувати ШІ з добрими намірами, вони визнали, що ШІ може нести значні ризики для повсякденного життя людей. З урахуванням того, що більшість з цих ризиків за своєю природою мають міжнародний характер, учасники саміту дійшли згоди у тому, що виявляти, вивчати та усувати ці ризики краще шляхом міжнародного співробітництва [27].

У першу чергу планується зробити класифікацію та категоризацію ризиків на основі національних обставин та застосовних правових рамок, а також розробити загальні принципи та кодекси поведінки. Усі учасники повинні зіграти свою роль у забезпеченні безпеки ШІ: країни, міжнародні форуми та інші ініціативи, компанії, громадянське суспільство та наукові кола повинні працювати разом. Також слід враховувати, що підходи до вирішення проблеми можуть відрізнятися залежно від національних особливостей та застосовних правових рамок [27].

Пріоритетними сферами, в яких виконуються завдання державної політики щодо розвитку галузі штучного інтелекту, є освіта та професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя. Результати аналізу європейського досвіду використання технологій штучного інтелекту, зокрема повідомлення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів про сприяння європейському підходу до штучного інтелекту, свідчать про наявність комплексу проблем, які вимагають розв'язання на державному рівні.

6 червня 2024 року Верховна Рада України за результатами розгляду в першому читанні прийняла за основу січний проект Закону про академічний доброчесність № 10392. Прийняття цього закону стане історичним кроком, оскільки аналогів йому не існує в жодній державі європейського простору. Закон забезпечуватиме можливість підняти на більш високий, відповідний європейським стандартам, рівень культури в усіх закладах освіти і наукових установах, утвердити цінності академічної доброчесності, як в академічному середовищі, так і в суспільстві загалом. Зокрема Закон спрямований припинити ганебну на весь світ практику написання навчальних і наукових робіт на замовлення, включно з відповідною рекламою [28]. Не є таємницею, що поширення технологій ШІ підняло практику написання навчальних та наукових робіт «на замовлення» на нову планку. Тому держава не могла залишитись осторонь і не запровадити правові механізми спрямовані на дотримання академічної доброчесності в освіті та науці.

Як зазначила на IT Arena 2023 віце-президентка досліджень ШІ в «Gartner» Світлана Сікулар, ШІ – це перша галузь в історії, де сама індустрія просить державних лідерів створити правила. У якості першочергового кроку експертка вбачає необхідність забезпечення безпеки самих ШІ систем, враховуючи їх здатність генерувати шкідливий контент. Отже, компаніям вже треба готуватися до створення таких підходів та інструментів [29].

Вітчизняні урядовці [30] звертають увагу на наявність проблеми забезпечення збалансованої державної підтримки використання технологій ШІ в пріоритетних галузях економіки, зокрема розподілу наявних ресурсів для використання технологій ШІ на засадах прозорості та рівного доступу з урахуванням викликів, що постають перед державою.

Основними причинами виникнення проблеми чиновники КМУ вбачають:

- відсутність єдиної державної політики щодо розвитку галузі ШІ з урахуванням потенційних загроз, економічних, соціальних і екологічних результатів впровадження технологій ШІ;
- недосконалість заходів із забезпечення безпеки інформаційної інфраструктури у разі застосування технологій ШІ внаслідок виникнення потенційних загроз від дій кіберзловмисників і кібератак;
- низький рівень вимог до професійних компетентностей, переліків компетентностей та освітніх програм щодо розроблення, тестування, впровадження та використання технологій ШІ;
- відсутність локальної інформаційної інфраструктури, що сприяє впровадженню технологій ШІ;
- відсутність нормативно-правової бази, що регулює суспільні відносини, які виникають під час використання технологій ШІ, та сприяє використанню таких технологій.

Розробники концепції наголошують на необхідності здійснити комплекс заходів щодо координації науково-дослідної, освітньої, нормативно-правової і науково-технічної діяльності у межах програмно-цільового підходу для розроблення державних програм, такої як Державна цільова науково-технічна програма з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки до 2026 року (далі – Програма).

Мета програми полягає у підвищенні економічного потенціалу України та зміцненню позицій держави на світовому ринку [30], що беззаперечно важливо. Однак, вирішення потреб невиробничих секторів народного господарства, вітчизняні урядовці чомусь не виносять на найближчі плани.

Уряд сформулював три варіанти вирішення проблеми з впровадженням ШІ в пріоритетні галузі економіки, й самостійно обрав один з них, який визначив оптимальним. Зазначений варіант передбачає: проведення досліджень у галузі штучного інтелекту; розроблення нормативно-правової бази у галузі штучного інтелекту; підготовка кваліфікованих кадрів і розвиток освіти; розвиток інформаційної інфраструктури; забезпечення інформаційної безпеки [30].

На нашу думку, вищенаведений план має бути доповнено підпунктом «надання державного фінансування установам з дослідження проблем впровадження ШІ». Вбачається, що така складна і важлива справа як впровадження ШІ в пріоритетні галузі економіки не може обійтись без незалежного експертного висновку. Також вважаємо за доцільне підняти пункт «розроблення нормативно-правової бази у галузі штучного інтелекту» на перше місце. Адже перш ніж планувати проведення досліджень, фінансування яких планується в Програмі переважно за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів, слід створити і належним чином закріпити термінологічний базис нової сфери правовідносин, яка потребує відповідного правового регулювання та адаптації існуючих правових норм до нових реалій.

Однак влада країни вважає іншим чином. «Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні», презентована Міністерством цифрової трансформації України 7 жовтня 2023 року, покладає в основу впровадження регулювання штучного інтелекту bottom-up підхід, який передбачає рух від меншого до більшого. Спочатку бізнесу будуть надані інструменти для підготовки до

майбутніх вимог, і лише після цього буде ухвалено закон. Цей підхід, як зазначається у «Дорожній карті» враховує інтереси всіх ключових стейкхолдерів і дає змогу знайти баланс між інтересами бізнесу та захистом прав громадян.

«Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні» покликана допомогти українським компаніям підготуватися до ухвалення закону-аналога «AI Act» Європейського Союзу, а громадянам – навчитися захищати себе від ризиків ШІ. Розробники «Дорожньої карти» очікують, що завдяки обраному підходу до регулювання штучного інтелекту український бізнес стане більш конкурентоспроможним й отримає доступ до глобальних ринків, а держава зможе інтегруватися до ЄС [31]. Не зважаючи на те, що у розробці «Дорожньої карти» брав участь профільний бізнес, науковці та освітяни з експертного комітету зі ШІ при Міністерстві цифрової трансформації України, розробники чомусь забули про потреби невиробничих секторів народного господарства і про ті ризики, що несе для них неврегульоване впровадження ШІ.

У прес-релізі «Дорожньої карти» зазначено, що «Україна має очолити тренд ШІ у світі», у той час, як у самому документі наголос робиться на принципі виваженості – «ми не прагнемо впровадити регулювання одними з перших, натомість очікуємо на результати подібних ініціатив в інших країнах (вчимося на чужих помилках)» [32, с. 7]. Перелік запропонованих Програмою шляхів розв'язання проблеми ШІ, також очолює пункт який передбачає «вивчення світового досвіду використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки, кращих світових практик щодо державної підтримки та нормативно-правового регулювання в галузі штучного інтелекту» [30].

На нашу думку, той, хто свідомо ставить себе на місце надзодганяючого, який вчиться на чужих помилках, навряд чи зможе очолити тренд ШІ у світі. Те, що «Україна робить ставку на гнучкість і адаптаційність для того, щоб не вбити інноваційний дух і стимулювати розвиток стартапів» – це правильний підхід у дусі планової економіки. Однак, впровадження захисту прав людини від ризиків та злонаміреного використання ШІ, чомусь винесено «Дорожньою картою» на кінцевий етап регуляції. А дослідження психологічного і когнітивного впливу, який системи на базі ШІ можуть чинити на дітей і молодь, «Дорожньою картою» взагалі не передбачено.

Документ пропонує вітчизняному бізнесу зосередитись на добровільних кодексах поведінки та сформувати культуру саморегуляції. Нами вбачається, що ці кодекси будуть розглядати етичність використання компаніями ШІ через призму «законів бізнесу», які ставлять на чільне місце отримання прибутку, у той час, як питання дотримання прав людини, зокрема молоді, будуть залишені без уваги. Саме тому цей мегаліберальний підхід Міністерства цифрової трансформації України до питання державного регулювання ШІ в Україні, вбачається нами помилковим.

Повертаючись до Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року, вважаємо за доцільне розглянути ще один пункт з переліку запланованих шляхів розв'язання проблеми ШІ – «формування вимог до професійних компетентностей, переліків компетентностей та освітніх програм щодо розроблення, тестування, впровадження та використання технологій штучного інтелекту».

Заклади вищої освіти традиційно затверджують свої освітні програми до початку нового навчального року, адже робочі-навчальні програми дисциплін та інший комплекс навчального забезпечення, що розробляється профілюючими кафедрами, мають відповідати раніше затвердженим освітнім програмам.

Через те, що Державну цільову науково-технічну програму з використання технологій штучного інтелекту

в пріоритетних галузях економіки до 2026 року прийнято 13 квітня 2024 року, а також із урахуванням наданих Міністерством освіти і науки України рекомендацій – розпочати 2024/2025 навчальний рік у першій половині серпня 2024 року (стосовно освітніх програм усіх рівнів і всіх здобувачів, крім студентів перших курсів) [33], вітчизняні заклади вищої освіти можуть не встигнути внести зміни до професійних компетентностей освітніх програм.

Через що реалізація вищезазначеного пункту може розпочатися не раніше 2025/2026 навчального року і буде тривати, якщо строк реалізації Програми не продовжать, лише півтора року. Ми вважаємо, що за цей строк неможливо якісно імплементувати питання розроблення, тестування, впровадження та використання технологій штучного інтелекту в освітній процес ЗВО. Що у наслідку стане бар'єром на шляху підготовки високоякісних фахівців з впровадження та використання штучного інтелекту, для яких у Програмі анонсовано появу нових робочих місць.

Уряд очікує «суттєве збільшення ринку технологій ШІ в Україні, зокрема частки стартапів і компаній, які спеціалізуються на розробленні та впровадженні технологій штучного інтелекту в галузі економіки, вимірюваного у валовому внутрішньому продукті». Однак, якщо фахівців за новою освітньою програмою почнуть готувати тільки через рік, державі не слід розраховувати на «суттєве збільшення кількості українських компаній, що надають послуги з розроблення, тестування, впровадження, супроводження технологій штучного інтелекту» [30].

Відповідна діяльність уряду України має брати до уваги постійні провокації агресора у сфері штучного інтелекту та освіти, зокрема на тимчасово окупованих територіях України, про що Асоціація Реінтеграції Криму періодично повідомляє уповноважені структури ООН та ОБСЄ [34; 35; 36; 37; 38].

Серед іншого вартими уваги є новітні провокації кремлівських «істориків» щодо залучення ШІ до масової фальсифікації історичних даних для подальшого формування на підставі такого масштабування фейків не тільки «наукових монографій», але й підручників для дітей та молоді [39]. При цьому відповідна протидія провокаціям агресора у вітчизняній науці в останні роки підіймалася, але це не стосувалося виміру ШІ [40; 41; 42; 43].

Висновки. Підводячи підсумки, можемо зробити висновок, що використання технологій ШІ в пріоритетних галузях економіки України утворює нову сферу правовідносин, яка включає в себе як технологічні, так і соціально-правові аспекти й потребує розробки відповідних нормативно-правових актів для забезпечення належного правового регулювання.

При цьому програмне зосередження уряду України на застосуванні ШІ лише на пріоритетних галузях економіки є суттєвою помилкою, адже невиробничі сфери, зокрема охорона здоров'я та освіта також зазнають суттєвих змін через розвиток новітніх технологій і вимагають державного контролю за їх впровадженням.

Вважаємо за доцільне наголосити на потребі прийняття Кабінетом Міністрів України Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій ШІ в соціальній сфері до 2026 року, у якій мають бути враховані права та інтереси дітей та молоді.

Оптимальним вбачається підхід, коли молодь, як окрему та вразливу групу населення, залучать до розробки політики конфіденційності та штучного інтелекту, оскільки на застосуванні означеного підходу, як фундаментальної вимоги, наголоює ЮНІСЕФ та ціла група науковців та експертів.

Та технології ШІ не можуть розвиватися без будь-якого нагляду й потребує встановлення «правил гри», зокрема шляхом прийняття Закону «Про штучний інтелект». Цей закон має відображати стандарти ООН та ЮНЕСКО щодо ШІ, ґрунтуватися на положеннях права ЄС про ШІ і водночас враховувати раніше затверджені в Україні напрями державної політики, спрямовані на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей та молоді в суспільні процеси.

Водночас під особливою увагою міжнародних структур та влади України має залишатися протиправна та провокаційна діяльність агресора у сфері ШІ у сфері мілітаризації та обмеження прав людини, зокрема на окупованих територіях України, таких як Кримський півострів.

Саме українська молодь має бути стати рушійною силою у розвитку адекватних систем реагування на виклики у сфері ШІ, що посилюються умовами ворожої агресії та окупації. Подальший розвиток релевантної організаційно-правової та програмно-регуляторної діяльності повинен бути предметом для нових наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27 квітня 2021 р. № 1414-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 28. Ст. 233.
2. Шайгородський Ю.Ж. Аксиометрія державної молодіжної політики. Політичний менеджмент: наук. журнал. 2011. № 2 (47). С. 54-61.
3. Irwin J, Dharamshi A., Zon N. (2021). Children's Privacy in the Age of Artificial Intelligence. *Canadian Standards Association*, Toronto, ON. URL: <https://www.csagroup.org/article/research/childrens-privacy-in-the-age-of-artificial-intelligence/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
4. Bogani R, Schafer B. Artificial Intelligence and Children's Rights. In: Ienca M, Pollicino O, Liguori L, Stefanini E, Andorno R, eds. *The Cambridge Handbook of Information Technology, Life Sciences and Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press; 2022. P. 215-230.
5. Опацький Р.М. Нормативно-правова основа захисту дитини від насильства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 92-99.
6. Lohvynenko B.O., Uvarova N.V. Protection of children's rights in the health care sphere: domestic and international standards. *Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense*. Riga: Baltija Publishing, 2023. P. 163-182.
7. Опацький Р.М. Захист прав дітей як складова національної безпеки України. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 12 березня 2021 р.). Дніпро: ДДУВС, 2021. С. 65-67.
8. Seizing the Opportunities of Safe, Secure and Trust Worthy Artificial Intelligence Systems for Sustainable Development: General Assembly Resolution 78/265 on 21 March 2024. *UN*. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/087/83/pdf/n2408783.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
9. UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, 2021. SHS/BIO/REC-AIETHICS/2021. *UNESCO*. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380455> Дата звернення: 17.06.2024 р.
10. Aitken, M., Sabeehah M., Briggs, M., Atabey, A. How should children's rights be integrated into AI governance? *UNESCO*. 1 February 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/how-should-childrens-rights-be-integrated-ai-governance> Дата звернення: 17.06.2024 р.
11. Livingstone S., Kruakae P. (2023). The compliance gap in digital products likely to be used by children. *Digital Futures Commission*. URL: https://eprints.lse.ac.uk/119546/1/The_compliance_gap_in_digital_products_likely_to_be_used_by_children_5Rights_Digital_Futures_Commission.pdf Дата звернення: 17.06.2024 р.
12. Standard for an Age Appropriate Digital Services Framework Based on the 5 Rights Principles for Children. IEEE 2089-2021. *IEEE*. URL: <https://standards.ieee.org/ieee/2089/7633/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
13. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
14. Position of the European Parliament adopted at first reading on 13 March 2024 with a view to the adoption of Regulation (EU) 2024/... of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008,

- (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.html#title2 Дата звернення: 17.06.2024 р.
15. Chvaliuk, A. Artificial Intelligence and Occupied Peninsula. *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/analytics/2024/05/22/artificial-intelligence-and-occupied-peninsula/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
16. OpenAI GPT-4 Arriving Mid-March 2023. *Search Engine Journal*. URL: <https://www.searchenginejournal.com/gpt-4-is-multimodal/481993/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
17. AI Alliance Launches as an International Community of Leading Technology Developers, Researchers, and Adopters Collaborating Together to Advance Open, Safe, Responsible AI. *IBM Newsroom*. URL: <https://newsroom.ibm.com/AI-Alliance-Launches-as-an-International-Community-of-Leading-Technology-Developers,-Researchers,-and-Adopters-Collaborating-Together-to-Advance-Open,-Safe,-Responsible-AI> Дата звернення: 17.06.2024 р.
18. Van Der Hof, S., Lievens, E., Milkaite, I., Verdoodt, V., Hannema, T., & Liefwaard, T. (2020). The Child's Right to Protection against Economic Exploitation in the Digital World. *The International Journal of Children's Rights*. 28(4). P. 833-859.
19. Russian Aggression and Sexual Abuse of Children in Digital Environment. (2024). *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2024/06/07/russian-aggression-and-sexual-abuse-of-children-in-digital-environment/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
20. GPT-4. March 14, 2023. *Apple & ChatGPT*. URL: <https://openai.com/index/gpt-4-research/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
21. Moreno-Guerrero, A.-J., López-Belmonte, J., Marín-Marín, J.-A., Soler-Costa R. Scientific Development of Educational Artificial Intelligence in Web of Science. *Future Internet*. 2020. 12 (8): P. 124.
22. Luckin, R.; Holmes, W.; Griffiths, M.; Forcier, L.B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson Education 2016. 435 p.
23. Charisi, V., Chaudron, S., Di Gioia, R., Vuorikari, R., Escobar-Planas, M., Sanchez, I., Gomez, E. (2022) Artificial Intelligence and the Rights of the Child: Towards an Integrated Agenda for Research and Policy, EUR 31048 EN. *European Union*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. 128 p.
24. Artificial Intelligence as a Challenge and Opportunity for the Protection of Children and Young People in the Media. *Klicksafe*. URL: <https://www.klicksafe.de/en/news/kuenstliche-intelligenz-als-herausforderung-und-chance-fuer-den-kinder-und-jugendmedienschutz> Дата звернення: 17.06.2024 р.
25. Lupton, D., Williamson, B. (2017). The Datafied Child: The Dataveillance of Children and Implications for Their Rights. *New Media & Society*. 19 (5). P. 780-794.
26. Children and AI. Where are the Opportunities and Risks? (2018). *UNICEF*. URL: https://www.unicef.org/innovation/sites/unicef.org/innovation/files/2018-11/Children%20and%20AI_Short%20Version%20%283%29.pdf Дата звернення: 17.06.2024 р.
27. The Bletchley Declaration by Countries Attending the AI Safety Summit, 1-2 November 2023. *UK Government*. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/ai-safety-summit-2023-the-bletchley-declaration/the-bletchley-declaration-by-countries-attending-the-ai-safety-summit-1-2-november-2023> Дата звернення: 17.06.2024 р.
28. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект про академічну доброчесність. (2024). *Верховна Рада України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/250463.html> Дата звернення: 17.06.2024 р.
29. Сікулар, С. ШІ став першою в історії сферою, що прагне до регулювання. (2023). *Му.уа*. URL: <https://my.ua/news/cluster/2023-09-29-shi-stav-pershoiu-v-istoriyi-sferoiu-shcho-pragne-do-reguluvannia-ekspertka-gartner> Дата звернення: 17.06.2024 р.
30. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2024 р. № 320-р. *КМУ*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npsap/pro-skhalennia-kontseptsii-derzhavnoi-tsilovoi-naukovo-tekhnichnoi-prohramy-z-vykorystannia-s320130424> Дата звернення: 17.06.2024 р.
31. Регулювання штучного інтелекту в Україні: Мінцифри презентувало дорожню карту. (2023). Міністерство цифрової трансформації України. *КМУ*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rehulivannia-shtuchnoho-intelektu-v-ukraini-mintsyfri-prezentuvale-dorozhniu-kartu> Дата звернення: 17.06.2024 р.
32. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні. Bottom-Up Підхід. (2023). *Міністерство цифрової трансформації України*. 2023. 7 жовтня. 10 с.
33. Підготовка до нового навчального року 2024/2025 у закладах освіти. (2024). *МОНУ*. URL: <https://mon.gov.ua/news/pidgotovka-do-novoho-navchalnoho-roku-20242025-u-zakladakh-osvity> Дата звернення: 17.06.2024 р.
34. Russian Aggression in Ukraine and Violation of Rights to Science. ARC's submission (2023). *UN Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/culturalrights/cfis/scientific-progress/submissions/subm-access-take-part-cso-association-reintegration-crimea.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
35. Russian Aggression in Ukraine and Repressions against Academic Freedoms. ARC's submission (2024). *UN Special Rapporteur on the right to education*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/education/cfis/cfi-expression/subm-academic-freedom-cso-arc-association-reintegration-crim-rimea-input-2.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
36. Russian Aggression and Sexual Abuse of Children in Digital Environment. ARC's submission (2024). *UN Special Rapporteur on the sale and sexual exploitation of children*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/children/sr/cfis/existing-emerging/subm-existing-emerging-sexually-cso-association-reintegration-crimea.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
37. Russian War Crimes in Ukraine and Violations the Right to Digital Education. ARC's submission (2024). *UN OHCHR*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/digitalage/cfis/hrc57-promote-digital-education-young-people/subm-solutions-promote-digital-cso-association-reintegration-crimea.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
38. OSCE Meeting Discussed Aggressor's Provocations with Artificial Intelligence in Crimea. (2024). *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2024/05/27/osce-meeting-discussed-aggressors-provocations-with-artificial-intelligence-in-crimea/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
39. Artificial Intelligence and Occupiers' Pseudo-Historical Propaganda. (2024). *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2024/06/19/artificial-intelligence-and-occupiers-pseudo-historical-propaganda/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
40. Драпушко Р., Горінов П., Попатенко М. Філік Н. Молодіжна політика України через призму демографічних: стан та тенденції. *Державна сімейна та молодіжна політика: законодавство, методи та практики*. К.: ДІСМП, 2022. № 1. С. 31–38.
41. Драпушко Р., Горінов П., Міненко Є. Ефективність залучення молоді до прийняття управлінських рішень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Том 33 (72). № 3. С. 54–59.
42. Молодіжна політика в Україні: навч. посібник. П.В. Горінов, Р.Г. Драпушко, Н.А. Драпушко, О.Є. Ілюк; за заг. ред. В.П. Андрущенка. К.: УДУ ім. М. Драгоманова, 2023. 304 с.
43. Драпушко Р., Горінов П., Захаренко К., Міненко Є. Державна молодіжна політика України в умовах європейської інтеграції: виклики та можливості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Том 33 (72). № 4. С. 7–12.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

SOME ASPECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION AND THE USE OF ENGLISH IN UKRAINE

Глобенко І.О.,
доктор філософії у галузі знань «Право»,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Бородін І.Л., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Лазарев А.А., к.ю.н., доцент
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

В статті визначено, що публічне адміністрування у сфері англійської мови – це система управлінських дій та заходів, спрямованих на регулювання, підтримку та розвиток використання англійської мови в суспільстві, зокрема це включає створення законодавчих актів, державних програм та ініціатив, спрямованих на заохочення громадян до вивчення англійської мови, підтримку її використання в освітніх, культурних та професійних сферах, а також у міжнародній комунікації. Англійська мова відіграє важливу роль у процесі інтеграції України до світового співтовариства, зокрема у публічному адмініструванні вона сприяє підвищенню ефективності роботи державних органів, забезпечує кращу комунікацію з міжнародними партнерами та сприяє розвитку країни в умовах глобалізації. Знання англійської мови часто є однією з вимог при працевлаштуванні на державну службу, особливо на посади, пов'язані з міжнародними контактами. Це дозволяє підвищити рівень взаємодії з міжнародними організаціями, а також сприяє активній участі України у міжнародних проектах. Крім того, існує низка викликів, які потребують подальшої уваги з боку держави та суспільства, щоб забезпечити ефективне впровадження англійської мови в публічне адміністрування, зокрема розвиток мовної політики в Україні, що включає англійську мову, має позитивні перспективи завдяки зусиллям держави та підтримці з боку міжнародної спільноти. Перспективи розвитку публічного адміністрування англійської мови в Україні, які напряду залежать від зусиль держави та суспільства: подальше впровадження навчальних програм для державних службовців, підтримка вивчення англійської мови на всіх рівнях освіти та сприяння її використанню у публічній сфері допоможуть подолати існуючі виклики; важливо забезпечити доступ до міжнародних ресурсів та програм, які допоможуть підвищити рівень знання англійської мови серед українських громадян.

Ключові слова: адміністративні послуги, англійська мова, верховенство права, виконавча діяльність, глобалізація, громадянське суспільство, державна мова, закон, застосування, мовна політика, наука, нормативне врегулювання, освіта, публічне адміністрування, публічно-правові відносини, суспільне благо, українська мова, цінність.

The law defines that public administration in the field of the English language is a system of administrative actions and measures aimed at regulating, supporting and developing the use of the English language in society, in particular, it includes the creation of acts, state programs and initiatives aimed at encouraging citizens to learn of the English language, supporting its use in educational, cultural and professional spheres, as well as in international communication. The English language plays an important role in the process of Ukraine's integration into the world community, in particular, in public administration, it contributes to increasing the efficiency of the work of state bodies, ensures better communication with international partners, and contributes to the country's development in conditions of globalization. Knowledge of the English language is often one of the requirements for employment in the civil service, especially for positions related to international contacts. This makes it possible to increase the level of interaction with international organizations, and also promotes the active participation of Ukraine in international projects. In addition, there are a number of challenges that require further attention from the state and society in order to ensure the effective implementation of the English language in public administration, in particular, the development of language policy in Ukraine, which includes the English language, has positive prospects thanks to the efforts of the state and support from the international community. Prospects for the development of the public administration of the English language in Ukraine, which directly depend on the efforts of the state and society: further implementation of training programs for civil servants, support for the study of the English language at all levels of education and promotion of its use in the public sphere will help overcome existing challenges; it is important to ensure access to international resources and programs that will help improve the level of English language proficiency among Ukrainian citizens.

Key words: administrative services, English language, globalization, public administration, public law relations, public good, rule of law, civil society, education, Ukrainian language, value, state language, law, application, linguistic policy, science, normative regulation, executive activity.

Постановка проблеми. Глобалізація та інтеграція України в міжнародний простір зумовлює зростання економічної, політичної та культурної взаємодії з іншими країнами та вимагає від державних службовців ефективного спілкування англійською мовою. Тому, публічне адміністрування застосування англійської мови в Україні є особливою формою реалізації державної політики у цій сфері, що вимагає її поетапного впровадження на всіх рівнях адміністративного управління.

По-перше, інтеграція України до глобальної спільноти вимагає від публічних службовців володіння англійською мовою на високому рівні. Це особливо актуально в контексті євроінтеграційних процесів, співпраці з міжнародними організаціями та партнерами, зокрема Європейським Союзом, НАТО, ООН та іншими міжнародними інституціями. Англійська мова є ключовим інструментом для ведення переговорів, участі в міжна-

родних конференціях, підготовки звітності та виконання міжнародних договорів.

По-друге, глобалізація економіки і соціальних процесів вимагає нових стандартів управління та адміністрування, що базуються на кращих міжнародних практиках. Багато таких практик та досліджень доступні лише англійською мовою. Відтак, використання англійської мови в публічному адмініструванні сприяє ефективній комунікації, обміну досвідом і впровадженню передових управлінських рішень.

По-третє, на фоні активної цифровізації публічних послуг і адміністративних процесів, англійська мова стає важливою для розвитку міжнародних цифрових платформ, використання інноваційних технологій, участі в освітніх та професійних тренінгах. Це допомагає підвищити конкурентоспроможність української системи публічного адміністрування на міжнародній арені.

Отже, дослідження застосування англійської мови у публічному адмініструванні в Україні є актуальним з огляду на необхідність адаптації до сучасних глобальних викликів, підвищення ефективності державного управління та забезпечення прозорості та відкритості у міжнародній взаємодії.

Метою статті є розкриття ролі і значення англійської мови в системі публічного адміністрування України, зокрема у процесах інтеграції до міжнародного співтовариства, посилення конкурентоспроможності українських фахівців та інституцій на світовому рівні, а також в аспектах покращення якості державних послуг.

Виклад основного матеріалу. Для початку слід з'ясувати значення терміну публічне адміністрування у теорії адміністративного права, таким чином метр адміністративного права, професор В. Галунько визначив цей термін як форму реалізації публічної влади – це адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації, яка є зовнішнім виразом реалізації завдань (функцій) виконавчої влади, що здійснюється з метою задоволення публічного інтересу й негативно відмежовується від законодавчої судової та політичної діяльності [1].

І. Бінько, вважає що публічне адміністрування за своєю природою спрямоване на досягнення остаточної мети механізму державного управління – ефективну реалізацію прав, свобод та охоронюваних законом інтересів. Діяльність людини, як носія прав та свобод, характеризується як правомірна та активна якщо відбувається безпосередня реалізація прав і свобод. А діяльність державних органів проявляється через здійснення функцій – охорони, захисту, контрольної, правозастосовної функції тощо. В той же час державне управління характеризується своїм внутрішнім виразом – тобто державне управління здійснюється по відношенню до системи органів і установ держави, об'єктів права власності держави. Об'єктом державного управління є сам апарат держави, який в свою чергу побудований і призначений для того щоб в якості зовнішньої функції здійснювати публічне адміністрування, надаючи таким чином публічно-сервісну послугу суспільству, яке створило цю державу і бенефіціаром та носієм влади щодо якої воно є [2].

Відповідно до вищезазначених тверджень можна зробити висновок, що публічне адміністрування є невід'ємною частиною державного управління, спрямованою на забезпечення ефективної реалізації прав і свобод громадян. Це адміністративне явище включає як зовнішні функції, пов'язані із забезпеченням сервісних послуг для суспільства, так і внутрішні механізми, які стосуються функціонування апарату держави та управління державним майном. Таким чином, публічне адміністрування не лише виступає як інструмент захисту прав громадян, але й забезпечує суспільству належний рівень послуг та підтримку, що є важливим аспектом усього механізму державного управління.

Роль ділової англійської мови у підготовці майбутнього фахівця публічного менеджменту та адміністрування важко переоцінити. Професіонал повинен мати здатність виконувати багато завдань, розробляти відповідне формулювання завдань, ефективно передавати інформацію підлеглим і колегам, а також керувати документацією та діловою кореспонденцією для забезпечення безперебійної роботи компанії чи установи. Для досягнення справжнього професіоналізму недостатньо володіти навичками виконання цих обов'язків рідною мовою. Знання ділової англійської є обов'язковим, тому що це необхідно для задоволення потреб професійної сфери. Для покращення рівня володіння іноземною мовою студентів, які навчаються за ступенем магістра публічного менеджменту та адміністрування, викладачі ділової англійської обрали спеціальні теми, які цікаві студентам, акцент у викладанні ділової англійської робиться на ефективності її використання в професійній діяльності майбутнього фахівця, а не на рівні володіння мовою. Механізмом розкриття потенціалу розвитку ділової англійської є використання освітніх технологій із спеціалізованим підходом до навчання (ділові ігри, тренінги, рольові ігри, рефлексивне навчання та розвиток критичного мислення). Подальші наукові дослідження з цього питання можуть стосуватися ролі вивчення ділової англійської мови студентами спеціальності «Публічне управління» в дистанційному навчанні [3].

Отже, ділова англійська мова є ключовим елементом у підготовці фахівців у галузі публічного менеджменту та адміністрування, оскільки дозволяє їм ефективно виконувати професійні обов'язки в міжнародному контексті. Оволодіння діловою англійською сприяє розвитку таких важливих навичок, як передача інформації, керування документацією та діловою кореспонденцією, що є необхідними для успішної кар'єри. Викладачі надають перевагу практичному застосуванню мови, використовуючи інтерактивні методи навчання, що акцентують увагу на ефективному використанні англійської в професійній діяльності. Подальші дослідження можуть сприяти покращенню викладання ділової англійської мови, особливо в умовах дистанційного навчання для студентів цієї спеціальності.

Одним із ключових документів, що регулює статус та використання англійської мови в Україні, є Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Хоча цей закон переважно спрямований на підтримку української мови, в ньому також передбачені положення щодо використання інших мов, зокрема англійської, у сфері публічного адміністрування та міжнародної співпраці [7].

Відповідно до п. 3,4 ст. 7 Закону України «Про освіту» держава забезпечує вивчення англійської мови та сприяє вивченню інших мов міжнародного спілкування у закладах освіти незалежно від форми власності. У закладах освіти відповідно до освітньої програми можуть викладатися одна або декілька дисциплін двома чи більше мовами – державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу [4].

Згідно ст. 1 Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» в якій визначено статус англійської мови в Україні: англійська мова належить до мов міжнародного спілкування в Україні; держава сприяє вивченню англійської мови громадянами України [5; 6]. Законодавчі ініціативи щодо вивчення та популяризації англійської мови активно підтримуються урядом України. Наприклад, у 2016 році Кабінет Міністрів України затвердив національну програму вивчення англійської мови на період до 2020 року. Хоча ця програма вже завершилася, її вплив відчувається й досі, а нові програми продовжують сприяти розвитку знання англійської мови серед державних службовців та громадян [6].

Згідно із вищезазначеним, законодавець здійснює активну політику щодо регулювання статусу англійської мови та сприяння її вивченню, що підкріплено низкою законодавчих актів. Хоча основний акцент зроблено на підтримку української мови як державної, англійська мова визнається важливим інструментом міжнародного спілкування і співпраці. Держава забезпечує усі необхідні умови для вивчення англійської мови у закладах освіти та підтримує використання її в публічному адмініструванні, особливо у контексті міжнародних відносин. Програми та ініціативи, запроваджені урядом, свідчать про значущість англійської мови у підготовці громадян та державних службовців до ефективної участі в глобальних процесах.

Один з аспектів публічного адміністрування англійської мови полягає в тому, що органи державної влади повинні забезпечувати підтримку та розвиток мовної компетенції серед державних службовців. Міністерство освіти і науки України та Міністерство культури активно працюють над впровадженням навчальних програм, що спрямованих на підвищення рівня знання англійської мови серед фахівців державного сектору [8; 9]. Також важливо зазначити, що знання англійської мови часто є однією з вимог при працевлаштуванні на державну службу, особливо на посади, пов'язані з міжнародними контактами. Це дозволяє підвищити рівень взаємодії з міжнародними організаціями, а також сприяє активній участі України у міжнародних проєктах.

Незважаючи на очевидні успіхи, впровадження англійської мови у сферу публічного адміністрування в Україні стикається з низкою викликів. Основними з них є: – нерівномірний рівень володіння англійською мовою серед населення та державних службовців. У великих містах, зокрема в Києві, рівень знання англійської мови є вищим, ніж у сільських районах. Це створює дисбаланс у доступі до ресурсів та можливостей для професійного розвитку; – брак якісних навчальних програм, незважаючи на існування низки державних програм, їхня ефективність часто

є недостатньою через обмежене фінансування та відсутність кваліфікованих викладачів; – опір частини населення та окремих державних службовців, які не сприймають англійську мову як необхідну для розвитку України, що ускладнює процес її впровадження в публічне адміністрування.

Крім того, здійснивши аналіз думок різних вчених, ми визначили перспективи розвитку публічного адміністрування англійської мови в Україні, які напряму залежать від зусиль держави та суспільства: подальше впровадження навчальних програм для державних службовців, підтримка вивчення англійської мови на всіх рівнях освіти та сприяння її використанню у публічній сфері допоможуть подолати існуючі виклики; важливо забезпечити доступ до міжнародних ресурсів та програм, які допоможуть підвищити рівень знання англійської мови серед українських громадян.

Висновки. Публічне адміністрування у сфері англійської мови – це система управлінських дій та заходів, спрямованих на регулювання, підтримку та розвиток використання англійської мови в суспільстві, зокрема це включає створення законодавчих актів, державних програм та ініціатив, спрямованих на заохочення громадян до вивчення англійської мови, підтримку її використання в освітніх, культурних та професійних сферах, а також у міжнародній комунікації.

Англійська мова відіграє важливу роль у процесі інтеграції України до світового співтовариства, зокрема у публічному адмініструванні вона сприяє підвищенню ефективності роботи державних органів, забезпечує кращу комунікацію з міжнародними партнерами та сприяє розвитку країни в умовах глобалізації. Однак, існує низка викликів, які потребують подальшої уваги з боку держави та суспільства, щоб забезпечити ефективне впровадження англійської мови в публічне адміністрування, зокрема розвиток мовної політики в Україні, що включає англійську мову, має позитивні перспективи завдяки зусиллям держави та підтримці з боку міжнародної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О. та ін. Адміністративне право України. Повний курс. Підручник. Видання третє. Херсон. *ОЛДІ-ПЛЮС*. 2020. 584 с.
2. Бінько І. Публічне управління і публічне адміністрування: співвідношення понять. *SOCOSVITA*. 2024. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_3-4_2020-41-47.pdf
3. Бойко Л. Роль ділової англійської мови у підготовці майбутніх фахівців з публічного управління та адміністрування. *Таврійський науковий вісник* No 1. 2024. URL: <https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2024.1.2>
4. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
5. Державна програма вивчення англійської мови на 2023-2030 рр.. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України. *Урядовий портал*. 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-derzhavnu-programu>.
6. МОН створило Концепцію розвитку англійської в університетах: рівень B1 – обов'язкова умова вступу, B2 – випуску, викладання профільних дисциплін іноземною та «мовні скринінги». *Міністерство освіти і науки України*. 13 липня 2019 року. URL: <https://mon.gov.ua/news/mon-stvorilo-kontseptsiyu-rozvitku-angliyskoi-v-universitetaх-riven-v1-obovyazkova-umova-vstupu-v2-vipusku-vikladannya-profilnikh-distiplin-inozemnoyu-ta-movni-skriningi> Про забезпечення функціонування української мови як державної. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. ст.81
7. Перепелиця М. Англійська мова як інструмент міжнародного співробітництва України. *Науковий журнал «Державне управління: теорія і практика»*. 2021. № 3(45). С. 22-29.
8. Дорошенко О. Використання англійської мови в публічному адмініструванні України. *Наукові записки НУОУ*. 2020. № 1. С. 34-41.

**ВПРОВАДЖЕННЯ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В ПРОЦЕС
ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ****IMPLEMENTATION OF ENGLISH LANGUAGE LEARNING IN THE PROFESSIONAL
DEVELOPMENT PROCESS OF CIVIL SERVANTS**

**Підберезних І.С., д.ю.н., професор, професор кафедри історії
Чорноморський національний університет імені Петра Могили**

**Курило І.В., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник відділу проблем публічного права
Науково-дослідний інститут публічного права**

**Дручек О.В., к.ю.н., доцент,
професорка кафедри правового забезпечення та правоохоронної діяльності
факультету забезпечення державної безпеки
Київський інститут Національної гвардії України**

В статті доведено, що попит на знання англійської мови стрімко зростає у всьому світі, оскільки ця мова міцно закріпилася як домінуюча у всіх ключових сферах суспільного життя – від економіки та політики до науки, освіти та культури. Англійська мова є однією з робочих мов Європейського Союзу та Ради Європи, що підкреслює її важливість як інструменту міжнародного спілкування та співпраці. У сучасному світі, де глобалізація створює дедалі тісніші зв'язки між державами, володіння англійською мовою стає не просто перевагою, а необхідністю. Більшість національних урядів у Європі під час призначення державних службовців вимагають володіння офіційною (державною чи національною) мовою. Така практика відображає політику багатомовності та мультикультуралізму, яку просуває Європейський Союз. Водночас дедалі більше уваги приділяється необхідності знання англійської мови як другого обов'язкового інструменту для ефективної роботи в міжнародному середовищі. Для України, яка нині стикається з екзистенціальними викликами тривалої військової агресії, здатність державних службовців ефективно володіти англійською мовою стає критично важливою складовою. Вирішення чого не лише сприяє зміцненню дипломатичних та економічних зв'язків, але й є передумовою для успішного впровадження реформ, зокрема у сферах оборони, освіти та правосуддя. У статті розглядаються актуальні вимоги до володіння англійською мовою у системах державної служби європейських країн, а також детально аналізуються спроби покращити цей рівень серед українських службовців. Дослідження вказує, що Уряд України активно впроваджує комплексні заходи для підвищення рівня володіння англійською мовою. Зокрема, це: співпраця з національними та міжнародними організаціями для обміну досвідом; організація семінарів та курсів підвищення кваліфікації англійською мовою; впровадження сучасних платформ самостійного навчання; створення спеціалізованих програм для службовців різних рівнів; надання грантів та інших мотиваційних інструментів для вдосконалення мовних навичок.

Ключові слова: адміністративні послуги, верховенство права, виконавча діяльність, глобалізація, громадянське суспільство, державна мова, державний службовець, євроінтеграція, ідентичність, мовна політика, наука, нормативне врегулювання, освіта, переконання та примус, публічно-правові відносини, публічне адміністрування, розпорядча діяльність.

The article demonstrates that the demand for English language proficiency is rapidly growing worldwide, as this language has firmly established itself as dominant in all key areas of public life—ranging from the economy and politics to science, education, and culture. English is one of the working languages of the European Union and the Council of Europe, highlighting its importance as a tool for international communication and cooperation. In the modern world, where globalization is creating increasingly close connections between nations, proficiency in English is no longer just an advantage but a necessity. Most national governments in Europe require proficiency in the official (state or national) language when appointing public officials. This practice reflects the multilingualism and multiculturalism policies promoted by the European Union. At the same time, there is increasing attention being paid to the necessity of English as a secondary mandatory tool for effective work in an international environment. For Ukraine, which currently faces existential challenges stemming from prolonged military aggression, the ability of public officials to effectively communicate in English becomes a critically important component. Solving this issue not only strengthens diplomatic and economic ties but also serves as a prerequisite for successful implementation of reforms, particularly in the areas of defense, education, and justice. The article examines the current requirements for English proficiency in the civil service systems of European countries and provides a detailed analysis of efforts to improve this level among Ukrainian officials. Research indicates that the Government of Ukraine is actively implementing comprehensive measures to enhance English language proficiency. Specifically, these include: Collaboration with national and international organizations to exchange experiences; Organization of seminars and training courses in English; Introduction of modern platforms for self-directed learning; Development of specialized programs for officials at various levels; Provision of grants and other motivational tools to improve language skills. Furthermore, an essential aspect is raising the overall level of language culture through the integration of English into educational programs and encouraging young professionals to acquire this language early in their careers. Such an approach will help build a highly professional civil service capable of functioning effectively within the framework of European integration processes. Thus, English proficiency among Ukrainian civil servants is a key factor in ensuring their competitiveness on the international stage, enhancing the efficiency of public administration, and building an open, inclusive society. The development of this competence should become one of the strategic priorities of state policy.

Key words: administrative services, civil society, education, executive activity, globalization, identity, language policy, public administration, public-law relations, regulation, rule of law, scientific research, state language, state servant, coercion and persuasion, directive activity, European integration.

Постановка проблеми. Ефективна комунікація англійською мовою має важливе значення в сьогодиншньому глобалізованому управлінні, впливаючи на все, від внутрішнього адміністрування до міжнародних відносин. Значимість володіння англійською мовою для українських держслужбовців неможливо переоцінити, особливо в контексті зусиль з відновлення країни та міжнародного співробітництва під час і після війни. Оскільки Україна стика-

ється з монументальним завданням відновлення, здатність її державних службовців ефективно спілкуватися англійською мовою стає ключовим питанням. Англійська мова, будучи мовою міжнародного спілкування, відкриває безліч можливостей для міжнародної допомоги, партнерства і співробітництва, які необхідні для відновлення і розвитку країни. Навички англійської мови полегшують пряму взаємодію з глобальними структурами, включаючи міжна-

родні організації, донорів та іноземні уряди, дозволяючи українським держслужбовцям відстоювати потреби своєї країни, вести переговори про підтримку і підключатися до глобальних мереж експертних знань і ресурсів.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі доктринальних поглядів вчених, теорії адміністративного права, діючого законодавства та західних стандартів розкрити деякі питання правового забезпечення вивчення англійської мови державними службовцями.

Виклад основного матеріалу. Англійська мова визнана світовою мовою з безліччю різних варіантів, як описано в основній роботі одного з провідних світових авторитетів у галузі англійської мови Девіда Крістала «Англійська як глобальна мова» [1]. У класичній книзі автор представляє фактичний опис розвитку англійської як глобальної мови та досліджує причини та навіщо історії, поточного статусу та майбутнього потенціалу англійської як міжнародної мови спілкування. Ніколи не існувало, яка була б настільки поширеною або якою розмовляло стільки людей, як англійська. Тому немає прецедентів, які б допомогли нам побачити, що відбувається з мовою, коли вона досягає справжнього світового статусу. Баланс між конкуруючими вимогами зрозумілості та ідентичності є особливо крихким, і на нього легко можуть вплинути соціальні зміни, такі як коливання в імміграційній політиці, нові політичні альянси або зміни в тенденціях населення країни. Тому поява англійської мови зі справжньою глобальною присутністю має значення, яке виходить далеко за межі цієї конкретної мови. Можливо, англійська в твоїй чи іншій формі назавжди опиниться на службі світової спільноти. [1, pp. 190–191].

Американський словник англійської мови Ной Вебстера нині визнано авторитетним джерелом інформації про сучасний американський варіант англійської мови. Під час Американського конституційного конвенту в 1787 році Ной Вебстер, зрозумів, що англійські словники, доступні США, неадекватні для опису періоду конституційних змін, і зайнявся справою свого життя – написанням свого американського словника англійської. У передмові до цієї роботи Вебстер пояснює: «Мова – це вираз ідей; і якщо народ однієї країни неспроможний зберегти ідентичність ідей, не може зберегти ідентичність мови. ... Але основні відмінності між народами цієї країни та всіх інших країн виникають через різні форми правління, різні закони, інститути та звичаї... Жодна людина в цій країні не буде задоволена англійськими визначеннями слів «конгрес», «сенат» та «асамблея», «суд» тощо, оскільки, хоча ці слова використовуються в Англії, у цій країні вони застосовуються для вираження ідей, які вони не виражають у тій країні [2].

Виклад основних положень. Англійська, як і португальська, французька, іспанська та голландська, спочатку стала світовою мовою через імперію. Коли європейці колонізували всі куточки світу, вони взяли свої мови із собою, і англійська стала мовою спілкування та державного управління в Індії, Південній Африці, Австралії, Сполучених Штатах, і це лише деякі з них. В даний час англійською розмовляють близько 1,5 мільярди людей у всьому світі, з яких більше мільярда використовують англійську як другу мову, і менше 400 мільйонів говорять нею як своєю рідною мовою.

Після Другої світової війни постімперські європейські держави створили спільний простір, який пізніше переріс у ЄС. Спочатку голландська, французька, німецька та італійська мови були визначені як робочі мови в ЄС, але коли в 1973 році приєдналася Великобританія, англійська мова стала офіційною мовою і поступово стала більш домінуючим у міру зростання її впливу. Після виходу Великобританії з Європейського союзу англійська мова залишається однією з робочих мов поряд із французькою та німецькою. Багатомовність є важливою частиною мовної політики

ЄС, і статус англійської мови має особливе значення в цій галузі політики як однієї з офіційних та робочих мов ЄС [3, pp. 293–308].

Використання англійської мови зросло з приєднанням Швеції, Фінляндії та Австрії у 1995 році. В інших країнах англійська замінила російську як другу мову, що викладається в школах, а коли ЄС відкрив свої двері для країн Східної Європи в 2004 і 2007 роках, роль англійської мови посилювалася, оскільки вона була просто загальною мовою, що найчастіше використовується.

Існували великі дебати про те, яку мову слід використовувати в інститутах ЄС. Але мови – це екосистеми, які розвиваються і змінюються природним чином у контекстах, де люди взаємодіють один з одним, і важко переконати громадян говорити один з одним мовою, з якою вони не знайомі, коли вони говорять мовою, яка дозволяє їм ефективно спілкуватися. Деякі посадовці пропонували використовувати стародавні або штучно створені мови, такі як латина або есперанто. Але мови розвиваються у спільнотах і дозволяють членам цих спільнот будувати відносини та обмінюватися ідеями. Есперанто не зміг стати світовою мовою, в основному тому, що не було носіїв мови та культури, що стоїть за мовою, тому він був відомий лише тим, хто був зацікавлений у відвідуванні симпозіумів для його обговорення.

Наразі, 24 мови рівноправно використовуються та визнані офіційними мовами Європейського Союзу. Англійська, французька та німецька мають вищий статус «процедурних» мов Європейської комісії (тоді як Європейський парламент приймає всі офіційні мови як робочі мови).

Французи часто обурювалися видатним становищем англійської мови в ЄС, де вона розглядалася як лінгва франка, мова яка є засобом міжетнічного спілкування, на відміну від французької, яка була справжньою офіційною мовою ЄС.

У 2021 році французький депутат Жюльєн Обер запропонував у Національній асамблеї зробити французьку мову єдиною робочою мовою в ЄС, але його пропозиція не віталася носіями інших мов, деякі з яких припустили, що англійська – найкращий вибір, оскільки вона стала нейтральною мовою, яка більше не є мовою жодної з великих держав-членів, і, незважаючи на зусилля французького головування в Раді в 2022 році, англійська залишається однією з робочих мов.

Німецький Бундестаг неодноразово закликав надати німецькій мові рівне положення в Європейській Комісії поряд з французькою та англійською, а використання німецької мови в інститутах ЄС зросло, як і кількість людей, які вивчають німецьку мову по всій Європі.

Французька та німецька, безперечно, вивчатимуться більше в інших країнах ЄС у майбутньому, але якщо будь-яка з них стане єдиною робочою мовою в інститутах ЄС, це створить політичну проблему, схожу на ту, коли англійська мова розглядалася як домінуюча культура, що була вирішена виходом Великобританії із Союзу.

Найважливіший фактор успіху – це розуміння того, що потрібне довгострокове зобов'язання для успішного навчання. Немає швидкого рішення, якщо потрібно досягти справжнього прогресу у вивченні англійської мови. Країни, які досягли найбільшого успіху, це ті, де різні міністерства та відомства взяли на себе реальні зобов'язання щодо вивчення англійської мови своїх державних службовців протягом багатьох років.

Функціонування англійської як мови міжнародного спілкування в Україні врегульоване на державному рівні. Президент України Володимир Зеленський підписав Закон України «Про застосування англійської мови в Україні», який офіційно закріплює англійську мову як одну з мов міжнародного спілкування в країні [4]. На основі рішення Уряду Великої Британії в Україні стартувала програма

Британського Євроатлантичного Мовного Тренінгу, розробленого у відповідь на українську ініціативу Future Perfect, яка надаватиме підтримку українським державним службовцям у вдосконаленні їхніх навичок володіння англійською мовою, що є життєво важливим для євроатлантичної інтеграції України [5].

Встановлення необхідного стандарту володіння розмовною англійською мовою залежатиме від типу громадської ролі. Органи державної влади матимуть враховувати фактори необхідні для ефективної роботи: тема, частота та тривалість розмовної взаємодії; комунікація включатиме словниковий запас спеціаліста; значення усної взаємодії для надання послуг тощо. Соціальні зміни неминучі. Мова динамічна і на розвиток ключових навичок для застосування англійської мови матиме вплив розробка

ефективної політики, навички міжнародних переговорів, спічрайтинг, лідерство та цифрові комунікації.

Висновки. Мова є ключовою частиною нашої ідентичності, вона визначає, хто ми є, і закріплює нашу культуру та світогляд, але вона також є інструментом для створення спільного світогляду. Там, де мова нав'язується проти волі народу та асоціюється з владою та пригніченням, вона може викликати обурення, але там, де це мова на вибір співтовариства, вона може створити почуття приналежності. Тому, звертаючись до євроанглійської мови в ЄС, країни – члени ЄС зможуть консолідувати свою спільну ідентичність, одночасно створюючи новий європейський різновид англійської мови, необхідний для відображення культури та інститутів і органів Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. David Crystal. English as a global language. Cambridge University Press. 2003. 229 p. 2023. URL: https://culturaldiplomacy.org/academy/pdf/research/books/nation_branding/English_As_A_Global_Language_-_David_Crystal.pdf
2. Noah Webster's. American Dictionary of the English Language. 1828. 2023. URL: <https://webstersdictionary1828.com/>
3. Neriman Hocaoglu Bahadır. The official language status of English within the EU institutions after Brexit. *Eastern Journal of European Studies*. 2020. August. 11(1). P. 293-308. URL: https://www.researchgate.net/publication/343432037_The_official_language_status_of_English_within_the_EU_institutions_after_Brexit
4. Про застосування англійської мови в Україні: Закон України від 04.06.2024 р. № 3760-IX. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-20#Text>
5. Українські держслужбовці підвищать рівень володіння англійською мовою за підтримки Великої Британії. 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrainski-derzhsluzhbovtsi-pidvyshchat-riven-volodinnia-anhliiskoiu-movoju-za-pidtrymky-velykoi-brytanii>

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ

THE STATE OF STUDY OF THE ISSUE OF CRIMINALIZATION OF PROFESSIONAL SPORTS

Самсонов О.В.,

аспірант кафедри кримінального процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

Цитряк В.Я., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено дослідженню стану наукової розробленості проблеми криміналізації професійного спорту в Україні. Акцентовано увагу на тому, що поширення злочинності у сфері професійного спорту згубно впливає на репутацію як окремих спортсменів і команд, так і спортивних організацій у цілому, знижуючи рівень довіри з боку глядачів, спонсорів та суспільства, а також завдає значних економічних збитків спортивній галузі.

Констатовано, що проблема протидії злочинності у сфері професійного спорту досі не отримала комплексного вирішення в кримінології, хоча і привертала увагу вчених. У роботі наголошено, що на дисертаційному та монографічному рівнях виконано вкрай невелику кількість досліджень, присвячених проблемам криміналізації професійного спорту, кримінологічному дослідженню злочинності у цій сфері та проблемам її запобігання.

Оглянуто наукові роботи з проблем попередження злочинності у сфері фізичної культури і спорту, у тому числі дослідження, присвячені протидії протиправному впливу на результати офіційних спортивних змагань, заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час зайняття спортом, спонуканню неповнолітніх до застосування допінгу, запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними спортивними (футбольними) угрупованнями.

За результатами огляду наявних наукових досліджень зроблено висновок, що усі вони мають важливе наукове та практичне значення і становлять теоретичну базу дослідження проблем протидії злочинності у сфері професійного спорту. У той же час констатовано, що ці дослідження об'єктивно не охоплюють усі актуальні на сьогодні аспекти досліджуваної проблеми, особливо з урахуванням сучасного політичного і соціально-економічного положення держави та змін у законодавстві.

У роботі наголошено, що комплексне кримінологічне дослідження проблем криміналізації професійного спорту є актуальним як для теорії кримінологічної науки, так і для потреб правозастосовної діяльності.

Ключові слова: спорт, професійний спорт, фізична культура, криміналізація, корупція, злочинність у сфері спорту, спортивна кримінологія.

The article is devoted to the study of the state of scientific development of the problem of criminalization of professional sports in Ukraine. The emphasis is on the fact that the spread of crime in the field of professional sports has a detrimental effect on the reputation of both individual athletes and teams, and sports organizations as a whole, reducing the level of trust from spectators, sponsors and society, and also causes significant economic losses to the sports industry.

It is stated that the problem of combating crime in the field of professional sports has not yet received a comprehensive solution in criminology, although it has attracted the attention of scientists. The work emphasizes that at the dissertation and monographic levels, an extremely small number of studies have been carried out on the problems of criminalization of professional sports, criminological research of crime in this area and problems of its prevention.

Scientific works on the problems of crime prevention in the field of physical culture and sports were reviewed, including studies devoted to countering illegal influence on the results of official sports competitions, causing harm to the life and health of a person during sports, inciting minors to use doping, and preventing crimes committed by youth sports (football) groups.

Based on the results of the review of available scientific studies, it was concluded that all of them have important scientific and practical significance and constitute a theoretical basis for studying the problems of combating crime in the field of professional sports. At the same time, it was stated that these studies objectively do not cover all the relevant aspects of the problem under study today, especially taking into account the current political and socio-economic situation of the state and changes in legislation.

The paper emphasizes that a comprehensive criminological study of the problems of criminalization of professional sports is relevant both for the theory of criminological science and for the needs of law enforcement activities.

Key words: sport, professional sports, physical culture, criminalization, corruption, crime in the field of sports, sports criminology.

Постановка проблеми. Як вид суспільної діяльності, професійний спорт не позбавлений впливу негативних явищ, зокрема злочинності, поширення якої згубно впливає на репутацію як окремих спортсменів і команд, так і спортивних організацій у цілому, знижуючи рівень довіри з боку глядачів, спонсорів та суспільства. Злочинність у спорті шкодить і економічній стабільності галузі.

У той же час, проблема протидії злочинності у сфері професійного спорту комплексного вирішення в кримінології досі не отримала, хоча і привертала увагу вчених.

Дослідження за темою. Питання протидії злочинності у сфері спорту знайшли відображення у роботах Д. О. Анісімова, О. І. Петренка, М. М. Рудика, О. Б. Сибалю, В. В. Сокуренька та інших дослідників.

Метою статті є визначення стану наукової розробленості проблеми криміналізації професійного спорту.

Викладення основного матеріалу. В Україні на дисертаційному та монографічному рівнях виконано вкрай невелику кількість досліджень, присвячених проблемам криміналізації професійного спорту, кримінологічному дослідженню злочинності у цій сфері та проблемам її запобігання.

При цьому, переважним чином, наявні роботи присвячені окремим питанням протидії злочинним проявам у сфері професійного спорту, насамперед, протиправному впливу на результати офіційних спортивних змагань та незаконному обігу допінгу.

Серед наявних дисертаційних та монографічних робіт чільне місце посідають дослідження Д. О. Анісімова, О. І. Петренка, М. М. Рудика, О. Б. Сибалю, В. В. Сокуренька тощо, в яких представлено аналіз ряду аспектів досліджуваної проблеми.

Дослідженню злочинності у спорті як кримінологічної проблеми присвячено дисертаційну роботу В. В. Сокурєнка «Кримінологічна характеристика та протидія злочинності у сфері фізичної культури і спорту» [12].

Автором виділено низку закономірностей, притаманних цьому виду злочинності, серед яких, зокрема, підвищена латентність злочинних діянь, особливо корупційних, криміналізація насамперед комерційних видів спорту, поширення розкрадань грошових коштів під час спорудження спортивних об'єктів, підвищення організованості груп спортивних фанатів, їх використання представниками організованої злочинності.

Серед заходів, спрямованих на попередження злочинності у сфері спорту, автором запропоновано державні програми навчання, перепідготовки, працевлаштування колишніх спортсменів, залучення до роботи з ними благодійних фондів, заходи психологічної реабілітації та соціальної адаптації.

Окремі проблеми кримінально-правової протидії злочинності у сфері спорту досліджено в дисертаційній роботі Д. О. Анісімова «Кримінальна відповідальність за протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань» [1].

Констатує фактичну відсутність судової практики застосування ст. 369³ КК України, автор зауважує, що це обумовлено насамперед високим ступенем латентності цього виду злочину.

Автором докладно розглянуто способи вчинення цих злочинів, серед яких, зокрема, підкуп, примушування або підбурювання чи вступ у змову, одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи.

Приділено увагу дослідженню особливостей суб'єктів вчинення цього злочину, серед яких виокремлено спортсменів, тренерів, менеджерів, спортивних агентів, представників медичного та іншого персоналу, власників, керівників та працівників юридичних осіб, що організовують змагання, керівників та працівників міжнародних спортивних організацій тощо.

В контексті диспозиції ст. 369³ КК України дисертантом запропоновано не обмежувати коло спортивних змагань лише змаганнями, внесеними до Єдиного календарного плану фізкультурно-оздоровчих і спортивних заходів України, а також підсилити покарання за вчинення цього злочину.

Важливим кримінально-правовим питанням протидії злочинності у сфері спорту присвячено дисертаційну роботу О. Б. Сибалю «Кримінально-правова характеристика заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час зайняття спортом» [11]. У дисертації досліджено теоретико-прикладні аспекти кримінально-правової характеристики заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час зайняття спортом. Автором доводиться, що межі зайняття спортом як поведінки, під час якої може заподіюватися шкода життю та здоров'ю особи, що підлягає кримінально-правовій оцінці, визначаються, з одного боку, формами прояву цієї діяльності (спортивними заходами) і, з іншого боку, її змістом (відповідністю спортивним правилам).

До умов правомірності заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час зайняття спортом запропоновано віднести: легальність виду спорту, дотримання спортивних правил, а також згоду особи на зайняття спортом.

Автором виокремлено випадки протиправного заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час зайняття спортом та сформульовано правила їх кримінально-правової кваліфікації. Окремо в дисертації окреслено коло неправомірних діянь організаторів спортивних заходів, спортивних суддів, тренерів, лікарів, визначено випадки, коли ці діяння тягнуть кримінальну відповідальність.

Дослідженню кримінально-правових аспектів боротьби зі спонуканням неповнолітніх до застосування допінгу присвячено дисертаційну роботу О. І. Петренка «Кримінальна відповідальність за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу» [8].

У роботі проаналізовано суспільну небезпечність спонукання неповнолітніх до застосування допінгу

та соціально-правову зумовленість відповідальності за його вчинення. Зазначено, що в Україні існує тенденція до зростання кількості спортсменів-юніорів, які потрапили в залежність від допінгу. За даними дослідження, тренери і наставники привчають молодих спортсменів до вживання заборонених препаратів вже з 13–14 років, не даючи їм можливостей досягнути успіхів у спорті власними силами та завдаючи величезної шкоди їхньому здоров'ю.

За результатами дослідження автор доходить висновку про неналежне забезпечення кримінальним законом захисту суспільних відносин, пов'язаних з охороною здоров'я та нормального фізичного розвитку неповнолітніх, які займаються фізичною культурою та спортом.

У роботі висвітлено досвід боротьби з допінгом в інших країнах та порівняно його з вітчизняним. Проведено детальний аналіз ознак спонукання неповнолітніх до застосування допінгу. Сформульовано теоретичні та практичні рекомендації щодо вдосконалення ст. 323 КК України, спрямовані на підвищення ефективності боротьби зі спонуканням неповнолітніх до застосування допінгу.

Низку важливих проблем, пов'язаних з кримінологічним дослідженням та запобіганням злочинності у сфері спорту, розглянуто у дисертації М. М. Рудика «Запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями в Україні» [10].

У роботі досліджено актуальні проблеми запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями в Україні, та сформульовано пропозиції щодо їх вирішення. Оцінено історико-правові передумови становлення та розвитку неформальних молодіжних рухів в Україні. Надано кримінально-правову характеристику злочинів, що вчиняються учасниками молодіжних футбольних угруповань, розкрито їх стан, структуру та динаміку, наведено їх детермінанти, визначено кримінологічно значущі ознаки особи правопорушника.

Так, в роботі надано авторське визначення злочинів, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями, запропоновано їх розподіл на чотири групи («передматчеві», «стадіонні», «післяматчеві», «ініціативні»).

Виявлено стійку тенденцію до зростання питомої ваги тяжких та особливо тяжких злочинів, ступеня їх організованості, більшої агресії та нетерпимості стосовно інших груп уболівальників та осіб, уповноважених забезпечувати охорону громадського (публічного) порядку.

Автором запропоновано низку заходів запобігання злочинам на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівнях з визначенням пріоритетних напрямів взаємодії правоохоронних органів та інших суб'єктів. Особливу увагу звернено на шляхи удосконалення правоохоронної діяльності відповідного спрямування.

В останні роки опубліковано низку наукових статей, присвячених розгляду проблемних питань протидії злочинності і сфері фізичної культури та спорту.

Питанням формулювання загального поняття злочинів у сфері фізичної культури та спорту, а також здійсненню їх класифікації присвячено роботу О. І. Петренка «Поняття та види злочинів у сфері фізичної культури та спорту» [9].

На думку автора, злочином у сфері фізичної культури та спорту є передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння, що завдає шкоди або створює загрозу її спричинення суспільним відносинам, які забезпечують повноцінний розвиток фізичної культури та спорту в країні, та які охороняються законом про кримінальну відповідальність.

Прогнозуючи появу пропозицій щодо створення нового окремого розділу КК України про спортивні злочини, автор справедливо відзначає, що об'єднання в окремий розділ не є можливим, оскільки діяльність у сфері фізичної культури та спорту стосується різних суспільних відносин, які вже охороняються існуючими в КК України розділами.

Серед злочинів у сфері фізичної культури і спорту О. І. Петренко пропонує виділити: 1) так звані «загальні», чийм безпосереднім об'єктом є відносини в інших сферах,

і лише додатковим факультативним – у сфері фізичної культури і спорту; 2) так звані «спеціальні», притаманні лише сфері фізичної культури і спорту – підкуп суддів та організаторів спортивних змагань, грубе порушення правил спортивних змагань та спонукання до застосування допінгу. Також автором запропоновано поділ злочинів цієї категорії залежно від суб'єкту злочину, який може бути як загальним, так і спеціальним, а також поділ за ознаками форми вини.

Важливим для розробки проблем підвищення ефективності протидії цьому виду злочинності є дослідження С. Ф. Денисова та С. Г. Кулика «Спортивна кримінологія як один з напрямів розвитку вітчизняної науки» [5]. Як зазначається авторами, з урахуванням наявності у структурі кримінологічної науки цілої групи галузей і окремих кримінологічних теорій, в умовах необхідності зміцнення національного духу, оздоровлення нації, виховання здорової молоді, підвищення престижу України на світовій спортивній арені актуальним є розвиток спортивної кримінології.

У визначенні кола злочинів, що можуть становити предмет спортивної кримінології, автори в цілому солідаризуються з О. І. Петренком. При цьому, на їх думку, до предмету недоцільно відносити злочини лише у сфері професійного спорту, оминаючи увагою злочини у сфері фізичної культури, дитячо-юнацького, резервного спорту, спорту ветеранів та інвалідів тощо.

У роботі В. В. Заборовського та В. В. Манзюка «Міжнародно-правові стандарти щодо боротьби з допінгом у професійному спорті» [6] розкриваються актуальні питання боротьби з допінгом у професійному спорті на міжнародному та національному рівнях, проводиться аналіз напрямів боротьби з допінгом з боку Всесвітньої антидопінгової організації, досліджуються положення законодавства зарубіжних країн.

Автори слушно зауважують, що основні зусилля вчених і практиків тривалий час зосереджені на вивченні впливу допінгу на організм професійного спортсмена, пошуку методів його виявлення, а також здешевлення процедур допінг-контролю. Натомість, вивченню організаційних основ боротьби з допінгом уваги приділено значно менше.

Дослідниками зроблено спробу оцінити ефективність існуючої системи боротьби з допінгом у спорті, виявити її позитивні аспекти та недоліки, визначити шляхи підвищення її ефективності.

Аналізу і осмисленню міжнародного досвіду запровадження і функціонування системи протидії корупційним проявам у спорті присвячено дослідження І. І. Башти

та М. В. Олійник «Міжнародний досвід боротьби з корупційними ознаками у спорті» [7].

Авторами слушно зазначається, що діяльність, пов'язана зі спортом, має на меті отримання величезного прибутку, і завдяки цьому є вкрай привабливою для злочинців, корупційна діяльність яких не лише наносить колосальні економічні збитки, а й викликає широкий суспільний резонанс, ставить під сумнів «принцип чесної гри» у спорті і підриває віру людей у всьому світі у чесність спорту.

В роботі аналізуються положення основних міжнародних нормативно-правових актів, прийнятих під егідою ООН, Ради Європи, Міжнародного олімпійського комітету, інших міжнародних інституцій, спрямованих на протидію поширенню корупційних проявів у сфері спорту, досліджується роль національних олімпійських комітетів, міжнародних та національних спортивних федерацій у цій сфері. Висвітлюються окремі аспекти діяльності Інтерполу у протидії корупційним правопорушенням у спорті, його взаємодії з міжнародним олімпійським рухом.

Автори доходять слушного висновку, що лише скоординована робота всіх держав за допомогою різних форм співпраці, заснована на взаємодопомозі і довірі, дасть змогу досягти вагомих результатів у боротьбі з корупцією в сфері спорту, що, своєю чергою, сприятиме досягненню високих спортивних результатів в усьому світі, заснованих на чесності і прозорості шляхів і способів їх досягнення.

Важливим кримінологічним та кримінально-правовим аспектам протидії злочинності у сфері спорту присвячено роботи О. Ф. Бантишева «Кримінально-правова боротьба з корупцією у спорті» [2], О. С. Бондаренко «Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: кримінально-правова характеристика» [3], Т. П. Гусака «Кримінологічна характеристика злочинів, скоєних футбольними уболівальниками та їх попередження» [4], О. А. Чувакова та О. І. Павлова «Протиправний вплив на результати офіційних футбольних змагань в Україні як різновид корупції» [13].

Висновки. Дослідження усіх наведених у статті авторів мають важливе наукове та практичне значення і становлять теоретичну базу дослідження проблем протидії злочинності у сфері професійного спорту.

У той же час, ці дослідження об'єктивно не охоплюють всі актуальні на сьогодні аспекти досліджуваної проблеми, особливо з урахуванням сучасного політичного і соціально-економічного положення держави та змін у законодавстві.

У зв'язку з цим, комплексне кримінологічне дослідження проблем криміналізації професійного спорту є актуальним як для теорії кримінологічної науки, так і для потреб правозастосовної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анісімов Д.О. Кримінальна відповідальність за протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: дис. ... д-ра філософії: 081 – «Право». Дніпро, 2022. 230 с.
2. Бантишев О.Ф. Кримінально-правова боротьба з корупцією у спорті. *Юрист України: наук.-практ. журнал*. Харків, 2018. № 1 (36). С. 9-13.
3. Бондаренко О.С. Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: кримінально-правова характеристика. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 213-217.
4. Гусак Т.П. Кримінологічна характеристика злочинів, скоєних футбольними уболівальниками та їх попередження. *Науковий вісник національного Ужгородського університету*. Серія ПРАВО. 2014. Вип. 25. С. 195-198.
5. Денисов С., Кулик С. Спортивна кримінологія як один з напрямів розвитку вітчизняної науки. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 50-річчю кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, (м. Харків, 09 грудня 2016 р.) / за ред. В. Тація, Б. Головкина. Харків: Право, 2016. С. 92-95.
6. Заборовський В.В., Манзюк В.В. Міжнародно-правові стандарти щодо боротьби з допінгом у професійному спорті. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія: ПРАВО. 2023. Випуск 76: частина 2. С. 220-226.
7. Олійник М.В., Башта І.І. Міжнародний досвід боротьби з корупційними ознаками у спорті. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*: Наук. збірник. 2019. № 2. С. 171-175.
8. Петренко О.І. Кримінальна відповідальність за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 207 с.
9. Петренко О.І. Поняття та види злочинів у сфері фізичної культури та спорту. *Форум права*. 2014. № 1. С. 406-411.
10. Рудик М.М. Запобігання злочинам, що вчиняються молодіжними футбольними угрупованнями в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 18 с.
11. Сибаль О.Б. Кримінально-правова характеристика заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час зайняття спортом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2015. 205 с.
12. Сокурченко В.В. Кримінологічна характеристика та протидія злочинності у сфері фізичної культури і спорту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 235 с.
13. Чуваков О.А., Павлов О.І. Протиправний вплив на результати офіційних футбольних змагань в Україні як різновид корупції. *Правова держава*. 2020. № 38. С. 147-152.

РОЛЬ МЕХАНІЗМУ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРОДАЖУ АКЦІЙ МІНОРИТАРНИМИ АКЦІОНЕРАМИ НА ВИМОГУ АКЦІОНЕРА – ВЛАСНИКА ДОМІНУЮЧОГО КОНТРОЛЬНОГО ПАКЕТА АКЦІЙ (SQUEEZE-OUT) У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

THE ROLE OF THE MECHANISM OF MANDATORY SALE OF SHARES BY MINORITY SHAREHOLDERS AT THE REQUEST OF THE SHAREHOLDER OWNER OF THE DOMINANT CONTROLLING PACKAGE OF SHARES (SQUEEZE-OUT) IN ENSURING THE SECURITY OF JOINT-STOCK COMPANIES

Походжук Т.Б., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри економічного права та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено науково-правовий аналіз механізму обов'язкового продажу акцій міноритарними акціонерами на вимогу акціонера-власника домінуючого контрольного пакета акцій (squeeze-out) та його ролі у забезпеченні безпеки діяльності акціонерних товариств. Аналізуються положення Директиви 2004/25/ЄС Європейського Парламенту та Ради про пропозиції поглинання та особливості закріплення процедури сквіз-аут у вітчизняному законодавстві. Досліджуються переваги та ризики процедури сквіз-аут у практиці акціонерних товариств, наводяться аргументи науковців щодо доцільності існування сквіз-ауту, а також проблемні аспекти, з урахуванням змін у вітчизняному законодавстві, пов'язані з прийняттям у 2022 році нового Закону України "Про акціонерні товариства". З'ясовано, що запровадження механізму сквіз-аут в українське законодавство не отримало одностайного сприйняття та схвалення науковою спільнотою. Основними дискусійними питаннями, на які звертається увага у дослідженнях є питання конституційності такого механізму, потреба удосконалення самої процедури, також проблема справедливої ціни для акціонерів, і, як наслідок, неможливість забезпечення балансу інтересів мажоритарних акціонерів та міноритарних акціонерів.

Як підсумок дослідження автор вказує, що процедура сквіз-аут загалом відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки акціонерних товариств. Така процедура може сприяти ефективному управлінню акціонерним товариством та убезпечити від неможливості отримання повного контролю над ним домінуючим власником. Запропоновано для ефективного функціонування процедури сквіз-аут внести відповідні зміни до Конституції України, враховуючи євроінтеграційні прагнення України. Такі зміни можуть передбачати виняток, який обумовлюватиметься, наприклад, виключним приватним чи економічним інтересом, який не дозволяє власнику повною мірою здійснювати конституційні права. Така процедура, навіть, після узгодження з Конституцією України, на законодавчому рівні, повинна передбачати якісний, належний та справедливий механізм її застосування на користь особи, права, якої обмежуються.

Ключові слова: акціонерне товариство, корпоративне управління, обов'язковий викуп акцій, сквіз-аут, безпека, корпоративний конфлікт.

The article provides a scientific and legal analysis of the mechanism of mandatory sale of shares by minority shareholders at the request of the shareholder holding a dominant controlling stake (squeeze-out) and its role in ensuring the security of joint-stock companies' operations. The article analyzes the provisions of Directive 2004/25/EC of the European Parliament and of the Council on takeover bids and the peculiarities of consolidating the squeeze-out procedure in the national legislation. The author examines the advantages and risks of the squeeze-out procedure in the practice of joint stock companies, provides arguments of scholars on the expediency of squeeze-out, as well as problematic aspects, taking into account changes in domestic legislation related to the adoption of the new Law of Ukraine "On Joint Stock Companies" in 2022. It is found that the introduction of the squeeze-out mechanism into Ukrainian legislation has not been unanimously accepted and approved by the scientific community. The main controversial issues highlighted in the studies are the constitutionality of such a mechanism, the need to improve the procedure itself, and the problem of a fair price for shareholders, and, as a result, the inability to balance the interests of majority and minority shareholders.

The author concludes that the squeeze-out procedure generally plays an important role in ensuring the security of joint stock companies. Such a procedure can contribute to the effective management of a joint-stock company and protect against the impossibility of obtaining full control over it by the dominant owner. It is proposed that for the effective functioning of the squeeze-out procedure, appropriate amendments should be made to the Constitution of Ukraine, taking into account Ukraine's European integration aspirations. Such amendments may provide for an exception based, for example, on an exceptional private or economic interest that does not allow the owner to fully exercise constitutional rights. Such a procedure, even after being harmonized with the Constitution of Ukraine, should provide for a high-quality, proper, and fair mechanism for its application in favor of the person whose rights are restricted at the legislative level.

Key words: joint-stock company, corporate governance, mandatory redemption of shares, squeeze-out, security, corporate conflict.

Постановка проблеми. Обов'язковий продаж акцій міноритарними акціонерами на вимогу акціонера – власника домінуючого контрольного пакета акцій (squeeze out) (далі – сквіз-аут) з'явився у вітчизняному законодавстві у 2017 році з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах» від 23.06.2017 № 1983-VIII [1] і наголошувалося, що запровадження процедур сквіз-аут, а також і селл-аут було спричинено виконанням вимог України щодо імплементації Директиви 2004/25/ ЄС Європейського Парламенту та Ради про пропозиції поглинання (далі – Директива 2004/25/ЄС) [2] в частині виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європей-

ським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [3]. На сьогодні маємо вже новий Закон України «Про акціонерні товариства» від 27.07.2022 № 2465-IX (далі – ЗУ «Про АТ») [4], який дещо змінив підхід до регулювання процедури сквіз-ауту і мав би її удосконалити та вирішити проблемні питання, проте, як свідчить практика та значна кількість наукових публікацій з цього питання, все ще залишаються гострими та актуальними проблеми правомірності та законності такого механізму позбавлення права власності міноритарних акціонерів, а також доцільності його використання в практиці акціонерних товариств з метою покращення корпоративного управління загалом. В цій статті також проаналізуємо проце-

дуру сквіз-ауту з точки зору її ролі у забезпеченні безпеки акціонерних товариств.

Аналіз праць. Питання примусового продажу акцій міноритарними акціонерами на вимогу власника домінуючого контрольного пакету акцій досліджувалися у працях таких вчених як: О. А. Беляневич, О. В. Бігняк, Л. М. Дорошенко, Ю. М. Жорнокуй, О. Р. Кібенко, О. В. Кологойда та інших. Проте значний динамізм вітчизняного законодавства, зокрема, прийняття у 2022 році нового ЗУ «Про АТ» породжує нові питання та виклики для науки та практики, що і зумовлює потребу у теоретичних дослідженнях.

Метою статті є визначення ролі обов'язкового продажу акцій міноритарними акціонерами на вимогу власника домінуючого контрольного пакета акцій у забезпеченні безпеки акціонерних товариств.

Виклад основного матеріалу. Примусовий викуп акцій (англ. мовою звучить як squeeze out – це «витіснення», «видавлювання») полягає у тому, що міноритарні акціонери (без врахування їх бажання) зобов'язані продати свої акції на вимогу мажоритарного акціонера і є завершальним етапом придбання таким акціонером акцій акціонерного товариства за допомогою процедури добровільної або обов'язкової пропозиції, у результаті якої таким мажоритарним акціонером придбано домінуючий пакет акцій (як правило, не менше 90–95% величини статутного капіталу залежно від законодавства конкретної країни) [5, с. 30].

Як було зазначено, процедури сквіз-аут, а також селлаут на рівні Європейського Союзу (далі – ЄС) передбачені Директивою 2004/25/ЄС. З аналізу положень цієї Директиви, можна зробити висновок, що важливу роллю сквіз-ауту є захист майнових інтересів саме міноритарних акціонерів. Власне у Директиві 2004/25/ЄС встановлено мінімальні положення щодо процедури сквіз-аут, а держави-члени можуть конкретизувати та деталізувати їх у своєму законодавстві. Зокрема зазначено, що держави-члени повинні забезпечити, щоб основні вимоги, передбачені цією Директивою, були дотримані, а також можуть встановлювати жорсткіші додаткові умови та положення, ніж ті, що містяться у цій Директиві, для регулювання пропозицій.

Також, відповідно до положень ст. 15 Директиви 2004/25/ЄС держави-члени повинні забезпечити, щоб offerent був спроможний вимагати від усіх власників решти цінних паперів продати йому/їй ці папери за справедливою ціною. Держави-члени можуть запровадити таке право у наступних ситуаціях: а) у разі, якщо offerent володіє акціями, що складають не менше, ніж 90% капіталу, що дає право голосу та 90% голосів у компанії-адресата offerти, або б) у разі, якщо, після прийняття пропозиції, offerent придбав або остаточно зобов'язався придбати цінні папери, що представляють не менше 90% капіталу адресата offerти, що забезпечує право голосу та 90% голосів, що були предметом offerти. У випадку, передбаченому пунктом (а), держави-члени можуть встановити вищий поріг, котрий, однак, не може бути вищим, ніж 95% капіталу, що дає право голосу.

Щодо вітчизняного законодавства, то на сьогодні маємо положення про сквіз-аут у ЗУ «Про АТ» [4]. Відповідно до ч. 4 ст. 95 цього Закону особа, яка є власником домінуючого контрольного пакета акцій товариства, або будь-яка її афілійована особа, або уповноважена особа протягом 90 днів з дня подання повідомлення до товариства та НКЦПФР про набуття права власності на домінуючий контрольний пакет акцій та за умови виконання нею дій, передбачених статтями 93 або 94 ЗУ «Про АТ» (крім випадків, коли положення ст. ст. 93 або 94 ЗУ «Про АТ» на неї не поширюються) має право надіслати до товариства публічну безвідкличну вимогу про придбання акцій в усіх власників акцій (публічна безвідклична вимога). У разі подання до товариства публічної безвідкличної

вимоги та здійснення заявником вимоги всіх інших дій, що вимагаються положеннями ст. 95 ЗУ «Про АТ», акції, що належать усім акціонерам товариства (крім осіб, що діють спільно з такою особою, та її афілійованих осіб) та самому товариству, у безумовному порядку відчужуються на користь заявника вимоги.

Важливо також звернути увагу, що за нормою ч. 18 ст. 95 ЗУ «Про АТ» наявність обмежень (обтяжень) в обігу акцій акціонерного товариства, зокрема арештів, інших публічних обтяжень, інших обмежень щодо розпорядження акціями чи обмеження щодо проведення операцій з акціями або застосування спеціальних економічних чи інших обмежувальних заходів (санкцій) не може бути перешкодою для здійснення обов'язкового продажу таких акцій заявнику вимоги. Публічна безвідклична вимога про придбання акцій заявником вимоги має вищий пріоритет над усіма обмеженнями (обтяженнями). Наявність обмеження (обтяження) акцій товариства, що належать іншим акціонерам, не впливає на право заявника вимоги придбати такі акції товариства.

Домінуючий контрольний пакет акцій на сьогодні встановлений у розмірі більше 95 відсотків простих акцій акціонерного товариства (п. 5 ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про АТ»).

У науці наводяться аргументи щодо доцільності існування такого механізму, а також протилежні аргументи щодо порушення такими нормами прав та законних інтересів міноритарних акціонерів.

Згідно зі ст. 27 ЗУ «Про АТ» кожною простою акцією акціонерного товариства її власнику – акціонеру надається однакова сукупність прав, включаючи права на: 1) участь в управлінні товариством; 2) отримання дивідендів; 3) отримання у разі ліквідації товариства частини його майна або вартості частини майна товариства; 4) отримання інформації про господарську діяльність товариства.

Акціонери – власники простих акцій товариства можуть мати й інші права, передбачені законодавством та статутом акціонерного товариства.

Отже, згаданий Закон визначає, що всі акціонери мають однакову сукупність прав, незалежно від кількості акцій, якими володіють. Проте на практиці, чим більша кількість акцій у акціонера, тим більший вплив на товариство він має, тим менше він залежить від голосів дрібних акціонерів, оскільки може приймати рішення без урахування голосів дрібних акціонерів, оскільки має переважачу більшість. З огляду на це вбачається, що власники невеликого пакету акцій не можуть створювати перешкод у діяльності товариства. Проте, в обґрунтування запровадження процедури сквіз-аут зазначається, що такі (міноритарні) акціонери створюють зайві витрати для товариства, оскільки суттєвого впливу на діяльність вони не мають, але, до прикладу, повідомляти їх про проведення загальних зборів товариство зобов'язане, нести інші витрати на них тощо, також вони можуть чинити спротив товариству, що буде ускладнювати господарську діяльність товариства загалом.

Акціонерні товариства є видом товариств зі складною структурою управління, в якому зосереджені різноманітні інтереси, як то: інтереси самого товариства, органів товариства та акціонерів. Як наслідок, можуть виникати різноманітні корпоративні конфлікти, у тому числі корпоративні дедлоки. Наявність таких конфліктів негативно відбивається на безпеці акціонерних товариств і може спричинити виникнення різноманітних ризиків у діяльності товариства, як то: неможливість виконання зобов'язань, недосягнення цілей, які перед собою ставили засновники акціонерного товариства, вимивання капіталу товариства, блокування діяльності товариства та неможливість прийняття важливих рішень, коли вимагається переважача кількість голосів акціонерів для схвалення рішення, а також ліквідація товариства та багато інших. В сучасних умовах функціонування та діяльності юри-

дичних осіб корпоративного типу, зокрема і акціонерних товариств, спостерігається тенденція до попередження виникнення корпоративних конфліктів з метою мінімізації їх негативних наслідків, шляхом застосування, до прикладу, корпоративного договору, де сторони можуть врегулювати спірні питання, застосування процедури медіації тощо. Саме досягненню балансу інтересів мажоритарних акціонерів та дрібних акціонерів, покращенню корпоративного управління та забезпечення безпеки діяльності акціонерних товариств загалом і може слугувати процедура сквіз-ауту.

До того ж, як зазначає Л. М. Дорошенко, імплементація норм, які стосуються процедури сквіз-аут мала на меті спрощення процедури вирішення проблемних питань діяльності акціонерних товариств, як-то:

- 1) наявність тягара "сплячих акціонерів";
- 2) подолання мажоритарними акціонерами кризових ситуацій, пов'язаних з корпоративним шантажем;
- 3) зменшення тягара адміністративних витрат при вирішенні важливих питань діяльності товариства тощо [6, с. 394].

Прибічники процедури обов'язкового продажу акцій, зокрема, О. В. Бігняк, зазначають, що така процедура має на меті захист інтересів міноритарного акціонера, якому в якості компенсації пропонується викуп акцій, які йому належать по справедливій ціні. Також ця процедура спрямована на попередження рейдерського захоплення, втягування акціонерного товариства в судові спори, наслідком якого є блокування управління товариством і завдання збитків. Проте, вчений наголошує, що така процедура буде цінною у механізмі захисту суб'єктивних корпоративних прав лише у випадку чітко регламентованої процедури [7, с. 47].

Сквіз-аут, на думку вчених, покращує корпоративне управління. Зі звіту НКЦПФР за 2021 рік, корпоративне управління – це система правил, практик і процесів, за допомогою яких встановлюються цілі компанії, визначаються способи їх досягнення та відбувається моніторинг результатів господарської діяльності. Належне управління вимагає відповідальності за досягнення кінцевої мети компанії, яка полягає у створенні довгострокової акціонерної вартості. Належному управлінню притаманна велика кількість практик та структур, які спільно сприяють досягненню цілей компанії. Корпоративне управління є одним з ключових елементів і передумовою успішної діяльності акціонерного товариства. Мета ефективного корпоративного управління – досягнення оптимального балансу інтересів усіх сторін: акціонерів, менеджменту, клієнтів, постачальників, кредиторів держави та суспільства. Корпоративне управління охоплює практично усі сфери діяльності акціонерного товариства – планування, внутрішній контроль, оцінка ефективності виробництва, розкриття інформації та багато іншого. Передовий світовий досвід з корпоративного управління свідчить про необхідність існування в законодавстві країн процедур, за якими особі, яка набула певної, дуже значної частки акцій компанії, надається право вимагати від міноритарних акціонерів продажу незначної частки акцій в капіталі компанії, яка їм належить, за справедливою ціною. Мета запровадження такого механізму – вдосконалення корпоративного управління акціонерним товариством. Механізм обов'язкового продажу акцій міноритарними акціонерами на вимогу акціонера – власника домінуючого контрольного пакету акцій товариства (squeeze out) обґрунтовується тим, що у суспільних інтересах вартість триваючого захисту прав міноритарних акціонерів стає непропорційною витратам та ризикам мажоритарного акціонера, коли меншість, що залишилася, скорочена до дуже низького рівня [8].

Щодо досягнення балансу інтересів у процесі механізму сквіз-аут, то з аналізу норм чинного ЗУ «Про АТ» вбачається, що інтересам міноритарного акціонера відповідають норми про таке. Ст. 95 цього Закону встановлено,

що публічна безвідклична вимога власника домінуючого контрольного пакета акцій про придбання акцій в усіх власників акцій є саме правом такого акціонера, який може надіслати її протягом 90 днів з дня подання повідомлення до НКЦПФР про набуття права власності на домінуючий контрольний пакет акцій і за умови виконання дій, передбачених ст. 93 та 94 ЗУ «Про АТ». У зв'язку з цим слушною є теза, висловлена Ю. М. Жорнокуєм, що такий механізм може бути застосований лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування вартості [5, с. 31]. Наступним у забезпеченні інтересів міноритарних акціонерів є встановлення справедливої ціни акцій. Також ст. 96 ЗУ «Про АТ» передбачено конкуруючу вимогу, тобто можливість акціонера, що відповідно до ст. 95 ЗУ «Про АТ» отримав публічну безвідкличну вимогу, протягом 20 робочих днів подати до товариства та НКЦПФР повідомлення про використання ним права на подання конкуруючої вимоги щодо обов'язкового продажу іншими акціонерами акцій на його вимогу. Проте, на практиці навряд чи часто акціонери можуть володіти такими значними коштами, щоб скористатися такою можливістю.

Запровадження механізму сквіз-аут в українське законодавство не отримало одностайного сприйняття та схвалення науковою спільнотою. Так і сьогодні у науковій літературі можна зустріти критичні зауваження щодо недосконалості правового регулювання механізму сквіз-ауту та висвітлення проблемних аспектів практики її застосування. Основними проблемними питаннями, які висвітлюються у низці робіт, до прикладу, К. В. Заблоцького [9], О. В. Кологойди та В. Стафійчука [10, с.111-131], є те, що механізм сквіз-ауту є неконституційним і потребує скасування, є потреба удосконалення самої процедури, також проблема справедливої ціни для акціонерів, і як наслідок, неможливість забезпечення балансу інтересів мажоритарних акціонерів та міноритарних.

Отже, неодноразово порушувалося питання щодо неконституційності процедури сквіз-ауту. За твердженням Ю. М. Жорнокуя, позбавлення фізичної особи власності, навіть якщо це здійснювалося на підставі закону, зачіпає основні права і свободи людини та громадянина і тому спонукає до встановлення обставин, за умов яких це може бути здійснено. З посиланням на положення ч. 4 ст. 41 Конституції України, згідно з якою, кожен має право володіти користуватися і розпоряджатися своєю власністю і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, оскільки воно є непорушним, вчений також звертає увагу на положення ч. 5 ст. 41 Конституції України. Так, відповідно до цієї норми примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Отже, потребує відповіді питання про можливість розгляду примусового викупу акцій мажоритарним акціонером «як винятку з мотивів суспільної необхідності». Зрозуміло, що застосування компенсаційних заходів («за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості») дещо згладжує конфлікт, який може виникнути в процесі діяльності акціонерного товариства [5, с. 31].

Підтримуючи також потребу у сквіз-ауті, Л. М. Дорошенко звертає увагу на те, що в Україні існували прецеденти, коли саме через міноритарних акціонерів здійснювалося рейдерство або корпоративний шантаж, що негативно впливало на господарську діяльність підприємства. Тому запровадженням процедури сквіз-аут держава забезпечує публічний інтерес, який полягає у тому, щоб не допустити існування в економіці акціонерних товариств з невіршеним або потенційним конфліктом у цілях забезпечення стабільності функціонування компаній [6, с. 405].

На думку, Ю. М. Жорнокуя, примусовий викуп акцій не суперечить Конституції України, оскільки має суспільну мету у вигляді загальних для акціонерного товариства благ, що полягають у забезпеченні балансу законних інтересів міноритарних та мажоритарних акціонерів, зменшенні адміністративних витрат товариства, попередженні неправомірного використання акцій міноритаріїв та створенні цивілізованих і законних механізмів витіснення міноритарних акціонерів з повною та справедливою компенсацією вартості їхніх акцій. Водночас позбавлення прав власності на акції без волевиявлення міноритарних акціонерів навіть за умови справедливої компенсації має бути крайнім заходом, коли вичерпані інші способи для усунення конфлікту інтересів та попередження корпоративного конфлікту. Саме механізм викупу мажоритарним акціонером акцій міноритарних акціонерів дозволяє досягнути рівноваги у правовому захисті інтересів вказаних категорій і, найголовніше, попередити можливість виникнення корпоративних конфліктів через стабілізацію функціонування товариства [5, с. 33].

З огляду на зазначене, звертаємо увагу на судову практику. На сьогодні вже існує велика кількість судової практики з питань застосування процедури сквіз-аут, проте в контексті цієї статті наведемо Постанову Великої Палати Верховного Суду від 24 листопада 2020 року у справі № 908/137/18 [11], оскільки саме ця справа є показовою при розгляді питання правомірності процедури сквіз-ауту у вітчизняному законодавстві. Суд зазначив, що забезпечення можливості примусового викупу акцій може відповідати інтересам суспільства. Проте ця процедура, як і будь-який інший спосіб примусового відчуження об'єктів права власності, має застосовуватись у виключних випадках задля досягнення легітимної мети та з дотриманням балансу інтересів усіх акціонерів, у тому числі щодо виплати власником домінуючого контрольного пакета акцій компенсації міноритарним акціонерам у розмірі справедливої вартості належних їм акцій (п. 7.22 Постанови).

Також у цьому рішенні сформульовано певне правило, за яким суди можуть оцінювати кожну процедуру сквіз-аут. Так, було вказано, що у разі оскарження міноритарними акціонерами процедури примусового відчуження належних їм акцій, суд має встановити: 1) чи проводилась ця процедура відповідно до норм закону; 2) чи здійснювалась вона з легітимною метою, а саме чи відповідали мотиви мажоритарних акціонерів суспільним інтересам у запровадженні цієї процедури; 3) чи є запропонована міноритарним акціонерам вартість викупу акцій справедливою, та відповідно, чи дотриманий критерій пропорційності втручання у права позивачів (п. 7.24 Постанови).

Щодо питання конституційності процедури сквіз-аут варто зазначити таке. За чинним нормативним регулюванням процедура сквіз-аут викликає питання щодо її конституційності, про що зокрема зазначалося у Зауваженнях Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону України про акціонерні товариства № 2493 від 25.11.2019 [12]. При цьому, як вже згадувалося вище, існує конституційна норма, яка дозволяє вилучати майно у громадян у певних випадках. Так, згідно з положенням ч. 5 статті 41 Конституції України примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Ця норма як виняток дозволяє обмеження свободи договору та вказує на суспільній необхідності. У цьому контексті

важливим є встановлення чи охоплюється процедура сквіз-аут терміном «суспільна необхідність».

Насамперед слід враховувати, що Конституція України є засадничим актом щодо галузевого законодавства, яке має містити норми, що повинні враховувати та розвивати відповідні конституційні приписи [13]. Пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми застосовуються безпосередньо. Законами України та іншими нормативно-правовими актами можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їх зміст [14]. Таким актом, зокрема є Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 № 1559-VI, у якому «суспільна необхідність» визначається як обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку [15].

Як можна прослідкувати, наведений термін не охоплює примусове відчуження акцій. Проте, аналіз змісту та обсягу «суспільної необхідності» дозволяє встановити, що примусове відчуження акцій є доволі сумнівним з позиції відповідності «загальнодержавним інтересам або інтересами територіальної громади», адже йдеться про інтереси приватної особи, власника. Навіть, якщо припустити, що можна розширити законодавчий термін «суспільна необхідність», включивши до нього інтереси власників, зокрема щодо процедури сквіз-ауту, то такий підхід не відповідатиме Конституції України, оскільки знівелює дійсною сутністю «загальнодержавних інтересів» чи «інтересів територіальної громади». У такому випадку можна буде розширювати цей термін безкінечно.

Відтак, вважаємо, що конституційний термін «суспільна необхідність» не включає процедури сквіз-аут як виняток з можливості позбавлення права власності, і цей конституційний припис не може бути розвинуто в такому контексті. Тому, задля можливості запровадження легітимної конституційної основи для процедури сквіз-аут слід внести відповідні зміни до Конституції України та передбачити певний виняток, обґрунтувавши його, наприклад, виключним приватним чи економічним інтересом, який не дозволяє власнику повною мірою здійснювати конституційні права.

Висновки. З огляду на проведені дослідження можна констатувати, що процедура сквіз-аут загалом відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки акціонерних товариств. Така процедура може сприяти ефективному управлінню акціонерним товариством та убезпечити від неможливості отримання повного контролю над ним домінуючим власником. Однак, незважаючи на це, така процедура не узгоджується із конституційним винятком вилучення права власності та не охоплюється суспільною необхідністю. При цьому євроінтеграційні прагнення України вимагають імплементації актів *acquis communautaire*, а тому для ефективного функціонування процедури сквіз-аут слід внести відповідні зміни до Конституції України. Такі зміни можуть передбачати виняток, який обумовлюватиметься, наприклад, виключним приватним чи економічним інтересом, який не дозволяє власнику повною мірою здійснювати конституційні права. Насамкінець зазначаємо, що процедура сквіз-аут, навіть, після узгодження з Конституцією України, на законодавчому рівні, повинна передбачати якісний, належний та справедливий механізм її застосування на користь особи, права, якої обмежуються.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах : Закон України від 23.06.2017 р. № 1983-VIII. Режим доступу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1983-19#Text>.
2. Directive 2004/25/EC of the European Parliament and of the Council of 21 april 2004 on takeover bids. Режим доступу. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0025>.
3. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 р. № 847-р. Режим доступу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
4. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465- IX. Режим доступу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>.
5. Жорнокуй Ю. Вкуп акцій мажоритарним акціонером: за та проти. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 30-34.
6. Дорошенко Л. М. Договори в корпоративному праві: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 542 с.
7. Бігняк О. В. Напрями вдосконалення корпоративного управління в аспекті захисту корпоративних прав учасників корпоративних відносин. *Часопис цивілістики*. 2017. № 22. С. 46-50.
8. Річний звіт НКЦПФР 2021. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Режим доступу. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/document/?id=12887934>.
9. Заблоцький К. В. Squeeze-out: конституційний чи не зовсім? *Юридична газета*. Електронний ресурс. Режим доступу. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/squeezeout-konstituciyniy-chi-ne-zovsim.html>.
10. Кологойда О., Стафійчук В. Процедура примусового продажу акцій (squeeze-out): законодавство та практика правозастосування. *Право України*. 2018. № 6. С. 111–131.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24 листопада 2020 р., судова справа № 908/137/18// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93336732>.
12. Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону України про акціонерні товариства № 2493 від 25.11.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2493&skl=10.
13. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 4-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Бівалькевича Богдана В'ячеславовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 8 розділу XI „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про Національну поліцію“ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v004p710-21#Text>.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v006p710-16#Text>.
15. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17.11.2009 № 1559-VI. Режим доступу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17/ed20241108#Text>.

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК УЧАСНИКИ ГЛОБАЛЬНОГО ПРАВОТВОРЕННЯ: ПОСТНАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ВИКЛИКИ

PARTICIPATION OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE LEGISLATIVE PROCESS: BALANCE OF NATIONAL INTERESTS AND INTERNATIONAL INFLUENCE

**Тильчик В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»**

**Француз-Яковець Т.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного, міжнародного прав
та публічно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»**

**Букач В.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»**

Стаття присвячена дослідженню участі міжнародних організацій у правотворчому процесі, аналізу їхнього впливу на національні правові системи та визначенню шляхів забезпечення балансу між міжнародними зобов'язаннями та національними інтересами. Автор розглядає сучасні тенденції глобалізації права та зростання ролі міжнародних організацій у формуванні правових стандартів, які дедалі частіше впливають на національні законодавства. У центрі уваги – проблематика гармонізації законодавства України з міжнародними нормами, зокрема в контексті євроінтеграції та співпраці з такими структурами, як Європейський Союз, Рада Європи, ООН, НАТО.

У статті визначено ключові проблеми, що виникають у процесі адаптації міжнародних стандартів до національного законодавства. Серед них виділено конфлікт між міжнародними нормами та національними інтересами, ризики втрати частини суверенітету, складнощі в імплементації міжнародних стандартів через внутрішні політичні та економічні чинники. Особливу увагу приділено викликам, що постали перед Україною в умовах військової агресії та необхідності післявоєнного відновлення.

Автор акцентує увагу на необхідності створення ефективної системи імплементації міжнародних норм, яка враховувала б національні інтереси, забезпечувала прозорість правотворчого процесу та передбачала активну участь громадськості. Зокрема, обґрунтовано, що успішна інтеграція України в міжнародні структури можлива лише за умови дотримання балансу між виконанням міжнародних зобов'язань та збереженням правової автономії держави.

Окремо увагу присвячено ролі Конституційного Суду України у забезпеченні відповідності національного законодавства міжнародним стандартам. Запропоновано шляхи посилення координації між Конституційним Судом, Верховною Радою та Урядом для гармонізації правових норм.

На основі аналізу сучасної практики зроблено висновки про те, що інтеграція міжнародних стандартів у національне законодавство є складним, але необхідним процесом, який сприяє зміцненню правової системи України, її міжнародного статусу та захисту прав громадян. Стаття пропонує рекомендації для вдосконалення правових механізмів, що забезпечують співпрацю України з міжнародними організаціями в правотворчій сфері.

Ключові слова: міжнародні організації, правотворчий процес, міжнародні зобов'язання, національні інтереси, суверенітет, євроінтеграція, гармонізація законодавства.

The article is devoted to the study of the participation of international organizations in the legislative process, the analysis of their influence on national legal systems and the identification of ways to ensure a balance between international obligations and national interests. The author considers current trends in the globalization of law and the growing role of international organizations in the formation of legal standards, which increasingly influence national legislation. The focus is on the issue of harmonizing Ukrainian legislation with international norms, in particular in the context of European integration and cooperation with such structures as the European Union, the Council of Europe, the UN, and NATO.

The article identifies key problems that arise in the process of adapting international standards to national legislation. Among them, the conflict between international norms and national interests, the risks of losing part of sovereignty, difficulties in implementing international standards due to internal political and economic factors are highlighted. Particular attention is paid to the challenges that Ukraine faced in the context of military aggression and the need for post-war reconstruction.

The author emphasizes the need to create an effective system for implementing international norms that would take into account national interests, ensure transparency of the law-making process and provide for active participation of the public. In particular, it is substantiated that the successful integration of Ukraine into international structures is possible only if a balance is maintained between the fulfillment of international obligations and the preservation of the legal autonomy of the state.

Special attention is paid to the role of the Constitutional Court of Ukraine in ensuring the compliance of national legislation with international standards. Ways of strengthening coordination between the Constitutional Court, the Verkhovna Rada and the Government for the harmonization of legal norms are proposed.

Based on the analysis of modern practice, the conclusions are drawn that the integration of international standards into national legislation is a complex but necessary process that contributes to the strengthening of the legal system of Ukraine, its international status and the protection of citizens' rights. The article offers recommendations for improving legal mechanisms that ensure cooperation between Ukraine and international organizations in the law-making sphere.

Key words: international organizations, law-making process, international obligations, national interests, sovereignty, European integration, harmonization of legislation.

Постановка проблеми. Питання участі міжнародних організацій у правотворчому процесі набуває дедалі більшої значущості в умовах глобалізації та посилення міжнародного співробітництва. В сучасному світі міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Європейський Союз (ЄС), Рада Європи, Світова організація торгівлі (СОТ) та інші, суттєво впливають на формування національних правових систем. Вони запроваджують стандарти, які сприяють гармонізації права, забезпеченню верховенства права, захисту прав людини та створенню сприятливого середовища для економічного розвитку.

Крім того, проблемний аспект теми участі міжнародних організацій у правотворчому процесі зумовлюється складнощами пошуку балансу між міжнародним впливом і національними інтересами. В умовах глобалізації правові системи держав усе частіше зазнають змін під впливом норм і стандартів, що запроваджуються міжнародними організаціями. Для України це питання є особливо важливим через інтеграційні процеси, які вимагають гармонізації національного законодавства із правовими актами Європейського Союзу та виконання зобов'язань у рамках міжнародних договорів. Проте така взаємодія породжує низку проблемних аспектів.

Одним із ключових викликів є необхідність збереження правової автономності на тлі посилення зовнішнього впливу. Важливим завданням залишається запобігання надмірній залежності від міжнародних норм, які не завжди враховують національні особливості чи історико-культурний контекст. Разом із тим, адаптація міжнародних стандартів потребує значного часу і ресурсів, що ускладнюється нестабільною внутрішньополітичною ситуацією та військовими викликами.

Особливий інтерес викликає проблема імплементації рекомендацій і стандартів, які нерідко виявляються декларативними або такими, що суперечать існуючим правовим традиціям країни. Україна стикається з питанням узгодження міжнародних вимог із потребами національного законодавства, що часто викликає внутрішній спротив через ризик втрати контролю над стратегічними аспектами правотворчості.

Крім того, правотворчий процес в Україні зазнає впливу сучасних викликів, пов'язаних із війною та необхідністю післявоєнного відновлення. Це передбачає активну участь міжнародних організацій у наданні експертної допомоги та фінансової підтримки, що також супроводжується ризиками порушення національного суверенітету. У цих умовах постає завдання вироблення ефективних механізмів співпраці, які б дозволяли захищати права громадян, водночас зберігаючи незалежність правової системи.

Таким чином, тема потребує глибокого дослідження для виявлення оптимальних шляхів гармонізації міжнародного впливу з національними інтересами, забезпечення балансу між зобов'язаннями перед міжнародними партнерами та внутрішньою правовою стабільністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основу написання статті покладено творчий доробок Т. Гоббса, Ж. Бодена, Г. Джозефа, С. Полі, У. Кузенка, В. Розумюка, І. Інжіна, О. Котуха та інших. Висновки статті базуються на основі аналізу правових документів міжнародних організацій, практики Європейського суду з прав людини та аналітичних оглядів за темою дослідження.

Постановка мети та завдань дослідження. Метою статті є визначення синергії участі міжнародних організацій у правотворчому процесі між національними інтересами та рівнем міжнародного впливу. Для реалізації цієї мети, передбачається вирішення таких наукових завдань: дослідити роль міжнародних організацій у правотворчому процесі; вивчити вплив міжнародних організацій на формування та гармонізацію національного законодавства; оцінити правотворчу діяльність міжнародних організацій у контексті російсько-української війни та визначити оптимальні шляхи гармонізації національного законодавства з міжнародними вимогами у процесі євроатлантичної інтеграції.

Результати дослідження. Глобалізація, яка динамічно розвивається, значною мірою трансформує характер міжнародних відносин, посилюючи взаємозалежність держав та недержавних суб'єктів. Одним із ключових наслідків цього процесу є посилення впливу міжнародного права на регулювання різноманітних сфер суспільного життя. У цьому контексті особливої актуальності набувають питання формування та імплементації міжнародних стандартів у національні правові системи, що має особливе значення для України в умовах її євроатлантичної інтеграції.

Участь міжнародних організацій у правотворчому процесі України є важливим компонентом її інтеграції до міжнародного співтовариства. Проте ця участь супроводжується низкою проблемних аспектів, які, головним чином, стосуються ризику обмеження національного суверенітету та впливу на національні інтереси. Однією з основних проблем є труднощі у забезпеченні балансу між збереженням державного суверенітету та виконанням міжнародних зобов'язань.

Проблема збереження суверенітету в умовах участі міжнародних організацій у національному правотворчому процесі значною мірою обумовлена кількома ключовими детермінантами. По-перше, це конфлікт між міжнародними нормами та національними інтересами, коли міжнародні стандарти можуть суперечити внутрішнім правовим традиціям чи пріоритетам. По-друге, тиск міжнародних організацій, що можуть наполягати на ухваленні законодавчих рішень, які не завжди відповідають національним інтересам. По-третє, активна участь міжнародних організацій інколи сприймається як втручання у внутрішні справи держави, що може розцінюватися як обмеження її суверенітету.

Питання співвідношення між міжнародними зобов'язаннями, суверенітетом та національними інтересами є одним із найскладніших у сучасній міжнародній політиці, особливо для країн, які прагнуть інтегруватися в міжнародні структури. Це питання викликає численні дискусії, у яких науковці сходяться на думці, що поняття державного суверенітету зазнало суттєвої трансформації в умовах глобалізації [1]. У сучасних умовах суверенітет більше не розглядається як абсолютне право держави самостійно вирішувати всі питання внутрішньої політики.

Як зазначає У. Кузенко, глобалізація є об'єктивною реальністю, яка впливає на політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток суспільства [2, с. 17]. Дослідник підкреслює, що при вступі до міжнародних чи міждержавних організацій держава не передає суверенітет у повному обсязі, а лише делегує окремі суверенні права у визначених сферах для досягнення спільних цілей. Таким чином, держави зберігають право на вихід із цих об'єднань і повернення делегованих прав, що свідчить про добровільність участі в міжнародних структурах та можливість збереження контролю над власним суверенітетом.

Отже, сучасний правотворчий процес в Україні потребує збалансованого підходу, який дозволить враховувати як міжнародні зобов'язання, так і національні інтереси, забезпечуючи гармонійний розвиток правової системи у контексті євроатлантичної інтеграції.

Передача частини суверенних прав міжнародним організаціям має на меті досягнення спільних цілей, які окремі держави складно реалізувати самостійно. Це стосується, зокрема, вирішення екологічних проблем, забезпечення глобальної безпеки та стимулювання економічного розвитку, які вимагають скоординованих зусиль багатьох країн. Попри делегування окремих повноважень, держави зберігають контроль над їх обсягом і характером, що підтверджує їхню спроможність захищати власний суверенітет у рамках міжнародного співробітництва.

Однак, нерівність у рівнях економічного розвитку, політичної стабільності та міжнародного впливу серед держав створює значні виклики для глобального правотворчого процесу. Як зазначає В. Розумюк, гетерогенність міжнародного співтовариства призводить до асиметрії між націями-державами. Лише деякі з них володіють атрибутами повної

самостійності, тоді як інші обмежуються лише формальними ознаками державності, такими як символи національної ідентичності та членство в міжнародних організаціях. У цьому контексті вплив «великих держав» є особливо вагомим. Потужні держави прагнуть формувати міжнародну систему та регіональний порядок відповідно до власних інтересів, використовуючи свою економічну, політичну та військову міць для встановлення домінування [3, с. 264].

Такий дисбаланс у системі міжнародних відносин створює нові ризики для суверенітету менш впливових держав. Пряме чи опосередковане втручання великих держав у внутрішню чи зовнішню політику менш розвинених країн є поширеним явищем, яке викликає занепокоєння в контексті захисту національних інтересів. Ця проблема посилюється через суперечності у сучасній міжнародній системі, де легітимне використання сили для захисту суверенітету стає дедалі складнішим через загальну заборону агресії у міжнародному праві.

Попри існування міжнародних норм, багато країн продовжують покладатися на військову силу як на інструмент реалізації своїх інтересів. Проте використання військової потужності без порушення міжнародного права стає все більш проблематичним, що посилює невизначеність у міжнародній системі, на чому й наголошують окремі дослідники [4, с. 44]. У таких умовах слабші держави стикаються з труднощами у відстоюванні свого статусу та легітимізації у глобальному контексті. Ця ситуація ускладнює правотворчий процес, оскільки асиметрія між державами впливає на формування міжнародних стандартів, які часто враховують інтереси сильніших суб'єктів.

Таким чином, сучасна міжнародна система вимагає пошуку нових підходів до балансування між глобальними цілями, національними інтересами та захистом державного суверенітету. Україна, як країна, що інтегрується в міжнародне співтовариство, стикається із зазначеними викликами, які вимагають всебічного аналізу та ефективних стратегій.

Передача частини суверенних прав міжнародним організаціям обґрунтовується необхідністю досягнення спільних цілей, які складно реалізувати в межах виключно національної юрисдикції. Це стосується, наприклад, вирішення глобальних екологічних проблем, забезпечення міжнародної безпеки чи стимулювання економічного зростання. При цьому держави мають можливість контролювати обсяг і характер делегованих повноважень, що підтверджує збереження основних елементів суверенітету.

Разом із тим, сучасна практика міжнародного права демонструє, що в разі конфлікту між міжнародними та національними нормами, міжнародне право часто визнається пріоритетним. Це відповідає принципу *pacta sunt servanda* (угоди мають виконуватися), який є одним із основних принципів міжнародного права [5]. У Конституції України [6] (ст. 9) також закріплено визнання пріоритету міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою, над національним законодавством, за винятком самої Конституції. Однак, реальна імплементація цього принципу стикається з низкою проблем практичного характеру.

Зокрема, міжнародне право не визнає абсолютного пріоритету будь-яких міжнародних норм над внутрішніми, якщо вони не ратифіковані або не відповідають національним інтересам. Це особливо актуально в умовах євроінтеграції України, де виконання низки міжнародних зобов'язань, наприклад у сфері енергетичної реформи, викликає суспільний спротив через негативний вплив на певні соціальні групи чи галузі економіки [7, с. 43].

Одним із ключових викликів є адаптація міжнародних зобов'язань до національної правової системи. Такі процеси часто супроводжуються суперечностями між конституційними засадами держави та зовнішньою політикою. Наприклад, положення Конституції України (ст. 157) унеможливають внесення змін до Основного Закону під час дії воєнного стану, що обмежує здатність держави адаптувати своє законодавство до вимог міжнародних організацій, таких як ЄС чи НАТО. Це створює правові бар'єри для проведення необхідних реформ у сфері євроінтеграції.

Крім того, на сучасному етапі державотворення назріла необхідність взаємодії Конституційного Суду України із зовнішньополітичними інституціями, зокрема із Верховною Радою та Урядом. Проте така взаємодія має відбуватися виключно у рамках координації процесів для забезпечення гармонізації національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями. Це фактично означає поступову «глобалізацію» конституційної юстиції, яка має враховувати міжнародні стандарти при розгляді конституційних питань.

Таким чином, ефективна імплементація міжнародних норм у національне законодавство є запорукою виконання міжнародних зобов'язань України. Водночас вона потребує комплексного підходу, який включає гармонізацію законодавчої бази, вдосконалення механізмів координації між державними інституціями та підвищення їхньої спроможності реалізовувати реформи. Цей процес є особливо важливим у контексті незворотності євроінтеграційного курсу України, закріпленого в Конституції.

Загалом вплив військової агресії проти України на її міжнародне становище, в аспекті участі міжнародних організацій у правотворчому процесі, виражається у такому:

По-перше, суттєво зросла активність міжнародних організацій у підтримці правових та інституційних реформ в Україні. Війна оголила слабкі місця у системі національного управління та правозастосування, що стимулювало міжнародні організації до надання експертної, фінансової та технічної допомоги. Такі структури, як Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ, активно долучаються до розробки та впровадження правових змін, спрямованих на посилення верховенства права, боротьбу з корупцією, забезпечення прав людини та адаптацію законодавства до європейських стандартів.

По-друге, військова агресія стала каталізатором для поглиблення інтеграції України у міжнародні структури. Наприклад, Угода про асоціацію з ЄС [8] набула нового значення в умовах війни, коли адаптація українського законодавства до *acquis communautaire* стала не лише питанням реформ, але й елементом стратегічної безпеки держави. Участь НАТО у наданні підтримки Україні також має важливий вплив на формування правового середовища у сфері безпеки та оборони, включаючи розробку нових законодавчих актів, які відповідають стандартам Альянсу.

По-третє, війна створила нові виклики для імплементації міжнародних норм. Значні зусилля, спрямовані на адаптацію українського законодавства до європейських стандартів, часто стикаються із внутрішніми та зовнішніми обмеженнями. Зокрема, впровадження реформ під час воєнного стану ускладнюється як обмеженнями Конституції України, так і необхідністю узгоджувати інтереси міжнародних партнерів з загальними потребами захисту національного суверенітету.

По-четверте, посилилась залежність України від рішень міжнародних організацій у контексті правотворчості. Це проявляється у більшій вагомості рекомендацій міжнародних структур, таких як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк чи Європейський банк реконструкції та розвитку. Їх участь у формуванні економічної політики України через вплив на законодавство нерідко викликає дискусії щодо збереження національного суверенітету.

По-п'яте, війна сприяла трансформації правового підходу до вирішення міжнародних конфліктів. Участь України у правотворчому процесі міжнародного співтовариства зміцнила її позиції як суб'єкта міжнародного права, зокрема у контексті ініціювання нових механізмів відповідальності за агресію, порушення прав людини та військові злочини. Прикладом цього є активна участь України у формуванні та просуванні ідеї спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії рф.

Таким чином, війна значно вплинула на міжнародне становище України, підвищивши значення її співпраці з міжнародними організаціями у правотворчому процесі.

Це співробітництво стало важливим інструментом для захисту суверенітету, просування реформ та зміцнення позицій України на міжнародній арені. Однак воно також породжує складні виклики, що потребують зваженого підходу до реалізації міжнародних норм з одночасним урахуванням національних інтересів.

Зважаючи на викладене констатуємо, що участь міжнародних організацій у правотворчому процесі України є багатограним і комплексним явищем, яке охоплює широкий спектр аспектів, починаючи від адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів і закінчуючи забезпеченням ефективного моніторингу виконання міжнародних зобов'язань. Для успішної інтеграції України в міжнародне співтовариство необхідно досягти стратегічного балансу між виконанням міжнародних зобов'язань та захистом національних інтересів, враховуючи як потреби держави, так і очікування громадянського суспільства.

Одним із ключових завдань є формування прозорого правотворчого процесу, який забезпечував би участь громадськості, експертного середовища та міжнародних партнерів. Це дозволяє не лише зменшити ризики виникнення конфліктів між міжнародними нормами та національними традиціями, а й сприяє підвищенню довіри до прийнятих рішень, як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні.

Особливе значення має робота над удосконаленням механізмів імплементації міжнародних стандартів, яка включає гармонізацію правової бази, адаптацію адміністративних процедур, розвиток кадрового потенціалу державних органів та запровадження інноваційних підходів до моніторингу ефективності виконання міжнародних зобов'язань, на чому наголошують ряд вітчизняних дослідників [9–11]. Важливим є забезпечення належного рівня професійної підготовки державних службовців і суддів для роботи з нормами міжнародного права, зокрема в умовах динамічних викликів, пов'язаних із війною та післявоєнним відновленням.

Не менш важливим є врахування специфіки політичного контексту, в якому Україна виконує свої міжнародні зобов'язання. Війна і зовнішня агресія створюють додаткові труднощі, які потребують оперативного ухвалення рішень, посиленої координації з міжнародними організаціями та гнучкого підходу до реалізації реформ. У цих умовах забезпечення суверенітету та національної автономії у прийнятті ключових правових рішень залишається пріоритетним завданням.

Отже, інтеграція України в міжнародне співтовариство залежить від здатності держави ефективно співпрацювати з міжнародними організаціями, дотримуючись принципів верховенства права, прозорості, підзвітності та демократичності. Лише за умови гармонійного поєднання міжнародних стандартів із національними інтересами можливе створення правового середовища, яке сприятиме стій-

кому розвитку країни, зміцненню її міжнародного статусу та забезпеченню прав і свобод громадян.

Висновки. Участь міжнародних організацій у правотворчому процесі України є важливим чинником її інтеграції до міжнародного співтовариства та забезпечення відповідності національного законодавства сучасним глобальним стандартам. Аналіз участі міжнародних організацій у формуванні та імплементації правових норм в Україні засвідчив як значний потенціал для модернізації правової системи, так і низку проблем, що виникають у цьому процесі.

По-перше, міжнародні організації відіграють ключову роль у розробці та впровадженні реформ у таких критично важливих сферах, як верховенство права, боротьба з корупцією, забезпечення прав людини та зміцнення безпеки. Ця співпраця сприяє підвищенню ефективності правозастосування, гармонізації законодавства із міжнародними стандартами та посиленню позицій України на міжнародній арені.

По-друге, адаптація міжнародних норм потребує дотримання балансу між виконанням зобов'язань перед міжнародними партнерами та захистом національних інтересів. Проблеми, пов'язані з можливим обмеженням суверенітету, конфліктом між міжнародними нормами та національними пріоритетами, а також впливом асиметрії між державами, зумовлюють необхідність вдосконалення правових і інституційних механізмів імплементації міжнародного права.

По-третє, військова агресія проти України стала каталізатором для активізації взаємодії з міжнародними організаціями. Ця взаємодія сприяє зміцненню правової та інституційної спроможності держави, але водночас вимагає посиленої уваги до забезпечення відповідності реформ національним інтересам, особливо в умовах воєнного стану.

По-четверте, ефективна імплементація міжнародних стандартів потребує комплексного підходу, який включає гармонізацію правової бази, підвищення професійної підготовки державних службовців, забезпечення прозорості правотворчого процесу та залучення громадськості до обговорення реформ. Особливої уваги заслуговує координація між національними органами влади та міжнародними партнерами для забезпечення цілісності та стабільності правової системи.

Таким чином, участь міжнародних організацій у правотворчому процесі України є складним і багатограним явищем, яке потребує стратегічного підходу, спрямованого на досягнення синергії між міжнародними зобов'язаннями та національними інтересами. Здатність України забезпечити ефективну співпрацю з міжнародними організаціями, зберігаючи суверенітет і правову автономію, є ключовою передумовою для її стійкого розвитку, успішної інтеграції в євроатлантичний простір та зміцнення позицій у глобальній системі міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Thomas Hobbes, Jean Bodin, Harold Joseph Laski Sovereignty and international law. Encyclopedia Britannica, November 18, 2024. URL: <https://www.britannica.com/topic/sovereignty>
2. Кузенко У. І. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: загальнотеоретичний аспект. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 14–19.
3. Розумюк В. М. Проблема національного суверенітету в сучасних міжнародних відносинах. *Проблеми міжнародних відносин*: 36. наук. Пр. К. : КИМУ, 2011. Вип. 3. С. 255–268.
4. Іжнін І. Проблема суверенітету і конфлікту у сучасних міжнародних відносинах. *Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини*. 2013. Вип. 32. С. 40–46.
5. Santiago Poli Pacta Sunt Servanda: Legal Concept Explained. VINTTI. Dec 27, 2023. URL: <https://www.vintti.com/blog/pacta-sunt-servanda-legal-concept-explained>
6. Конституція України. 28.06.1996р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Котуха О. С. Ідея панування права або правової держави в умовах глобалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 42–48.
8. Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_003#Text
9. Баймуратов М., Б. Кофман. Феноменологія міжнародних правових стандартів: роль, значення та управлінські можливості в умовах глобалізації. *Збірник наукових праць «ЛОГОС»*, вип. 22 грудня 2023 р.; Бостон, США, січень 2024 р., стор. 108–13 URL: <https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/1407>
10. Пекарчук А.В. Конституційно-правове регулювання правосуддя: сучасний стан. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 1. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/10/85-part-1.pdf#page=225>
11. Криворучко Л.С. Концепція запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 4 (57), 2024. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v4_2024/16.pdf

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЗА КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

DISCIPLINARY LIABILITY OF CIVIL SERVANTS OF THE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE FOR CORRUPTION OFFENSES UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW

Лошицький М.В.

доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки,
професор кафедри публічного та приватного права
Східноєвропейського університету імені Рауфа Аблязова

У статті розглядається питання щодо необхідності існування важливого аспекту: дисциплінарної відповідальності державних службовців кримінально-виконавчої служби за корупційні правопорушення в умовах правового режиму воєнного стану. Проводиться аналіз законодавчої бази та механізму контролю і впливу, серед яких основними є Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Закон України «Про запобігання корупції», Закон України «Про Державну службу», Закон України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України», Кодекс України про адміністративні правопорушення. Стаття містить рекомендації щодо покращення ефективності вживлення антикорупційних заходів. Акцентується увагу на тому, що співробітники кримінально-виконавчої системи, які вчинили адміністративні правопорушення, в першу чергу становлять значно більшу суспільну небезпеку порівняно з іншими особами, які порушують порядок управління, оскільки дрібні правопорушення є найбільш поширенішими та щоденними. Небезпека має прояви у постійному режимному обмеженні і протиправні дії співробітників негативно впливають на оперативну обстановку в установах виконання покарань. Співробітники ознайомлені з обмеженнями щодо використання засудженими заборонених предметів, з методами потрапляння їх у виправні установи, свідомо йдуть на порушення визначених законом правил, шляхом вчинення протиправних дій. Зроблено висновки, що притягнення до відповідальності державних службовців кримінально-виконавчої служби за корупційні правопорушення є ключовим аспектом забезпечення законності та ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи України в умовах воєнного стану. Умови воєнного стану впливають на послаблення контролю з боку держави за виправними колоніями, оскільки аспект перенаправлено в першу чергу на захист країни та збереження її цілісності та незалежності. Проте, в колоніях перебувають засуджені за державну зраду, шпигунство, диверсію тощо і надання в руки таким злочинцям предметів, які можуть в подальшому бути знаряддям злочину є протиправними діями проти держави. На даний час ефективна боротьба з корупцією вимагає комплексного підходу, який включає посилення законодавчої бази, механізмів контролю, освіти та стимулювання доброчесності.

Ключові слова: персонал, дисципліна, відповідальність, дисциплінарна відповідальність, зловживання службовим становищем, принципи, дисциплінарне провадження, юридична відповідальність, законність.

The article deals with the issue of the need for an important aspect: disciplinary liability of civil servants of the Criminal and Executive Service for corruption offenses under the legal regime of martial law. The author analyzes the legislative framework and the mechanism of control and influence, among which the main ones are the Law of Ukraine "On the State Criminal and Executive Service of Ukraine", the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", the Law of Ukraine "On Civil Service", the Law of Ukraine "On the Disciplinary Statute of the Internal Affairs Bodies of Ukraine", and the Code of Ukraine on Administrative Offenses. The article contains recommendations for improving the effectiveness of anti-corruption measures. The author emphasizes that employees of the penitentiary system who have committed administrative offenses primarily pose a much greater public danger than other persons who violate the management procedure, since minor offenses are the most common and daily occurrences. The danger is manifested in permanent regime restrictions and unlawful actions of employees have a negative impact on the operational situation in penal institutions. Employees are familiarized with the restrictions on the use of prohibited items by convicts, with the methods of getting them into correctional institutions, and deliberately violate the rules established by law by committing illegal actions. The author concludes that bringing to justice of the criminal executive service civil servants for corruption offenses is a key aspect of ensuring the legality and efficiency of the functioning of the Criminal and Executive system of Ukraine under martial law. The conditions of martial law affect the weakening of state control over correctional colonies, as the aspect is redirected primarily to the defense of the country and the preservation of its integrity and independence. However, there are convicts for treason, espionage, sabotage, etc. in the colonies, and providing such criminals with items that may later be used as tools of crime is an illegal act against the state. At present, the effective fight against corruption requires a comprehensive approach that includes strengthening the legal framework, control mechanisms, education and incentives for integrity.

Key words: personnel, discipline, responsibility, disciplinary liability, abuse of office, principles, disciplinary proceedings, legal liability, legality.

Постановка проблеми та актуальність статті. Збройна агресія росії проти суверенітету і територіальної цілісності України триває і тому наша державна спрямовує всі зусилля на подолання загарбників, проте невід'ємною частиною в боротьбі за демократичну державу та вільне суспільство залишається подолання корупції, яка є однією з найбільших загроз для розвитку та функціонування державних інституцій. Органи кримінально-виконавчої служби України виконують важливу роль щодо забезпечення правопорядку та обов'язкове виконання судових рішень. Ключові завдання спрямовані на забезпечення законності і підтримку довіри до співробітників даної служби шляхом притягнення до відповідальності співробітників за вчинення корупційних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань притягнення осіб до дисциплінарної відповідальності за корупційні правопорушення проводились:

М. І. Хавронюк, Є. А. Бовкун, О. Ю. Бусол, В. Д. Гвоздецького, Є. В. Глушка, А. І. Дьоміна, З. Р. Кісіль, Ю. В. Коваленка, І. В. Корулі, В. О. Лисенка, В. І. Литвиненка та ін. В той час проблеми запобігання проявам корупції в лавах правоохоронних органів залишаються актуальними.

Мета статті – дослідження дисциплінарної відповідальності персоналу державної кримінально-виконавчої служби України за вчинення корупційних правопорушень, аналіз законодавчої бази та механізмів контролю, рекомендації щодо покращення ефективності вживлення антикорупційних заходів.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення країни-агресора в лютому 2022 року призвело до тривалої жорстокої агресивної війни за цілість та свободу України, проте вона продовжує попри все це прогресувати у демократичних реформах і реформах верховенства права. Тематика цієї статті полягає у тому, що дисциплінарна від-

повідальність, на нашу думку, відіграє ключову роль щодо подолання корупційний посягань з боку службових осіб, оскільки допомагає запобігати правопорушенням у цій системі та забезпечує законність, стабільність і нормальну роботу кримінально-виконавчих органів. Водночас, антикорупційне законодавство України на даний час охоплює різні аспекти боротьби з корупцією.

Війна в країні внесла свої корективи, проте досягненням є відновлення системи електронного декларування, призупиненої після запровадження воєнного стану. Хоча і з деякими потенційними недоліками, пов'язаними з повноваженнями НАЗК та даними, що підлягають перевиці.

З 2019 року запрацював Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (Реєстр порушників) – це портал, де міститься інформація про всіх фізичних та юридичних осіб, які вчинили корупційні правопорушення. НАЗК адмініструє цей реєстр.

Зі статті 59 Закон України «Про запобігання корупції» вбачається, що відомості про осіб, яких притягнуто до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної або цивільно-правової відповідальності за вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, а також про юридичних осіб, до яких застосовано заходи кримінально-правового характеру у зв'язку з вчиненням корупційного правопорушення, вносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, що формується та ведеться Національним агентством.

Тобто, дані відомості вносяться та підлягають висвітленню, окрім відомостей про осіб, які входять до особового складу органів, що провадять оперативно-розшукову або розвідувальну чи контррозвідувальну діяльність, належність яких до вказаних органів становить державну таємницю, та яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, вносяться до розділу з обмеженням доступом Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення

Відповідно до статистики реєстру за період дії воєнного стану з 22.02.2024 року за кримінальні правопорушення притягнуто – 4203 особи; 3139 – за адміністративні правопорушення – 3139 осіб, без зазначеної категорії справи – 14 осіб; за дисциплінарними правопорушеннями – 869 осіб [9].

Проте, огляд статистики не дає можливості встановити поструктурно службових осіб, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення. На нашу думку з метою боротьби з корупцією необхідно висвітлювати перелік осіб із зазначенням саме державного органу, установи задля донесення інформації, як до населення країни так і до персоналу що система покарання працює.

Основними нормативно-правовими актами, які поширюються на Державну кримінально-виконавчу службу України є: Закон України «Про запобігання корупції», Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України».

Статтями 1, 65-1 Закону України «Про запобігання корупції» передбачено, що за вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень особи, зазначені в частині першій статті 3 цього Закону, притягаються до дисциплінарної відповідальності у встановленому законом порядку, зокрема у випадках коли до цих осіб судом не застосовано покарання або на них не накладено стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, пов'язаними з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, або такою, що прирівнюється до цієї діяльності.

Притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення, зокрема в частині позбавлення права обіймати публічні посади, завдяки яким є можливими службові зловживання, себе не виправдовують та провадження може тривати роками, зокрема кримінальне. В той час, як в порівнянні можливість застосування до публічних посадовців заходів дисциплінарної відповідальності є набагато вищою, ніж заходів кримінальної або адміністративної відповідальності, у силу самої динаміки державно-управлінської діяльності [10].

Персонал ДКВС України несе відповідальність за корупційні правопорушення, окрім, як, за Кримінальним кодексом України (статті 191, 410, 354, 364, 364-1, 365-2, 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2 тощо), так і відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення (стаття 172-4). Так, вищезазначені нормативно-правові акти передбачають різні види відповідальності, зокрема, кримінальну, адміністративну та дисциплінарну.

Дисциплінарним корупційним правопорушенням слід визнавати правопорушення: 1) яке містить ознаки корупції (використання службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей; неправомірна вигода як предмет (у разі прийняття) або мета (у разі обіцянки чи пропозиції); обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі; 2) за яке законом встановлено дисциплінарну відповідальність [4].

З аналізу статті 1 Закону України «Про запобігання корупції», вбачається, що специфічними ознаками дисциплінарного правопорушення, пов'язаного з корупцією можна визначити, що правопорушення не містить ознак корупції; порушує встановлені Законом України «Про запобігання корупції» вимоги, заборони та обмеження, правопорушення вчинене особою, зазначеною в ст. 3 вищенаведеного Закону та за нього законом встановлено дисциплінарну відповідальність.

Під вищенаведені ознаки підпадають правопорушення, зокрема, передбачені статтями 172-4–172-9 КУпАП.

В науковій літературі висловлювалась думка, що до дисциплінарної відповідальності за порушення передбачених Законом «Про запобігання корупції» обмежень особою може бути притягнуто у разі не погашення цих порушень нормами кримінального та адміністративного деліктного законодавства, тобто у разі, якщо не встановлено відповідальність за певні обмеження, передбачені відповідним законом [7].

Статтею 22 КУпАП передбачено можливість звільнення особи від відповідальності за вчинене адміністративне правопорушення з підстав малозначності, або у випадках, коли межа кримінальної чи адміністративної караності прямо визначена в законі.

Отже, можна дійти висновку, що дисциплінарними проступками можуть бути 1) малозначні правопорушення з підстав відносної нетривалості порушення; 2) малозначні з причини мізерності вартості подарунка (порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків) 3) подання завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, оскільки розмір недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, стосовно майна або іншого об'єкта декларування, що має вартість, якщо такі відомості відрізняються від достовірних на суму менше ніж 100 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (ст. 172-6 КУпАП).

Щодо малозначні правопорушення з підстав відносної нетривалості порушення це здебільшого порушення встановлених законом обмежень щодо зайняття іншою оплачуваною діяльністю або підприємницькою діяльністю; порушення встановлених законом обмежень щодо входження до складу правління, інших виконавчих чи контр-

ольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку; несвоєчасне подання без поважних причин декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; несвоєчасне повідомлення про відкриття валютного рахунка в установі банку нерезидента або про суттєві зміни у майновому стані тощо).

В той же час, можна поставити під сумнів існуюче правове регулювання, які саме правопорушення/проступки є за можливе визнавати дисциплінарним, а не адміністративним правопорушенням.

До таких дисциплінарних проступків на практиці відносять адміністративні правопорушення, передбачені ст. ст. 172-7, 172-8, 172-9 КУпАП: неповідомлення особою у встановлених законом випадках та порядку про наявність у неї реального конфлікту інтересів; вчинення дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів; незаконне використання особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень; нежиття передбачених законом заходів посадовою чи службовою особою органу державної влади, посадовою особою місцевого самоврядування, юридичної особи, їх структурних підрозділів у разі виявлення корупційного правопорушення.

З урахуванням вищевикладеного можна дійти висновку, що адміністративний проступок є підставою притягнення особи до дисциплінарної відповідальності. Проте, хотілось би зазначити, що такий проступок він є менш небезпечний для суспільства, в порівнянні зі кримінальним правопорушенням, тому, і, осуду менше за нього. Здебільшого в таких випадках особа, яка вчинила правопорушення, зазвичай усвідомлює, що його неправомірні дії не завдадуть суттєвої шкоди іншій особі. Це призводить до послаблення внутрішнього самоконтролю та руйнує ціннісні установки та створює умови для вчинення дисциплінарного проступку.

Дисциплінарна відповідальність, як вид юридичної відповідальності, що, поділяється на відповідальність за порушення трудової, навчальної, службової дисципліни.

Проте, як притягнення особи до кримінальної, так, і, до адміністративної відповідальності призводить до здійснення дисциплінарного провадження та, як наслідок вже накладення дисциплінарного стягнення.

Як злочин, так і проступок можуть здійснюватися особою під час діяльності в будь-якій сфері. Зокрема і в управлінській – адміністративній. Усі проступки є порушенням дисциплінарних правил, незначним відступом від загальноприйнятих норм поведінки. Злочини ж є проявом неприйняття особою засад суспільства. Зазначимо, що в першому випадку особа несе дисциплінарну відповідальність у вигляді стягнення, а в другому – кримінальну відповідальність у вигляді покарання [5].

Дисциплінарна відповідальність, як правовий інститут ґрунтується на принципах законності, невідворотності покарання у разі доведення вчиненого особою проступку та регулює однорідні відносини, які виникають в процесі притягнення персоналу кримінально-виконавчого органу до дисциплінарної відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність службових осіб ДКВС України: відповідальність за адміністративні правопорушення переважно регулюється дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ.

Частина 1 статті 15 КУпАП містить вичерпний перелік правопорушень за які відповідальність настає на загальних підставах. Проте, є виключення, зокрема, до осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ не застосовують такі види адміністративних стягнень, як штраф, виправні роботи та адміністративний арешт.

Передбачена процедура передачі матеріалів адміністративної справи, яка передбачає, що органи (посадові

особи) мають право замість накладення адміністративних стягнень передавати матеріали про правопорушення відповідним органам (посадовим особам) для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності.

Здебільшого вчинення адміністративних правопорушень, які тягнуть за собою відповідальність дисциплінарного характеру полягає у передачі заборонених в установах предметів, що полягає у прихованій передачі та/або спробі передачі будь-яким способом особам, що утримуються у слідчих ізоляторах чи установах виконання покарань, таких предметів, як то алкогольних напоїв, лікарських засобів, психотропних речовин та їх аналогів, що викликають одурманювання, предмети медичного призначення, мобільні телефони тощо.

Вичерпний перелік заборонених предметів завжди встановлювалася виключно на законодавчому рівні.

Вважаємо звернути увагу на те, що під час дії воєнного є найважливішим питанням щодо недопущення корупційних правопорушень персоналом ДКВСУ, в частині передавання заборонених предметів особам, які утримуються у слідчих ізоляторах чи установах виконання покарань. Оскільки дані предмети можуть стати новим предметом злочинного вчинення проти демократії та свободи країни, і використані на підтримку країни-агресора, як то передача мобільного телефону для користування.

Вважаємо, що керівництво ДКВС України повинно подавати звіти про свою діяльність, який повинен містити інформацію, зокрема, про кількість рішень про наявність дисциплінарних проступків та про накладені (застосовані) дисциплінарні стягнення.

Проте, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», відповідні дисциплінарні статuti з цього приводу замовчують такий розвиток. НАЗК відповідної статистики також не веде, на сайті НАЗК можна знайти інформацію з Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення лише поверхнево без категорій осіб, державних та інших органів, установ, де ці особи працювали на час вчинення дисциплінарного правопорушення, відсутні види вчинених ними проступків, відсутні інші відомості.

На сайті НАЗК міститься ціла Антикорупційна стратегія на 2021–2025 рік, проте вона не містить необхідності передбачити в законі, як безпосередній обов'язок керівництва всіх державних органів, установ щорічної публікації на вебсайті та подання до державного органу статистики повну інформацію щодо притягнення персоналу ДКВС України до дисциплінарної відповідальності, що можливо може включати в себе – кількість зареєстрованих дисциплінарних правопорушень працівників; звання, посаду та місце роботи на час вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, зокрема із зазначенням складу корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення та способу його вчинення, і, яке накладено стягнення та додаткові наслідки.

Завдяки подачі даної інформації Державний орган статистики може звести відомості для загального відома, як це, наприклад, відбувається на сайті Судової влади щодо кримінальних та адміністративних правопорушень. Публікація даних дозволить їх вивчити та проаналізувати у порівнянні з інформацією попередніх років та розташовану на інших інформаційних сайтах. Вважаємо, що інформацію з Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, яка містить відомості про відповідних осіб, – НАЗК зобов'язане відкрити для безоплатного цілодобового доступу згідно з ч. 3 ст. 59 Закону «Про запобігання корупції».

Висновки. Сучасні технології допомагають моніторити та здійснювати контроль діяльності персоналу ДКВС України. Також в цьому допомагає і приймає активну

участь Громадський контроль та прозорість. Проте, є необхідність у налагодженні взаємодії державних органів із громадськістю, громадськими організаціями та засобами масової інформації, з метою підвищення прозорості діяльності ДКВС України.

В першу чергу корупції в органах ДКВС України вимагає комплексного підходу, який включає профілактичні

заходи, зміцнення правової бази шляхом внесення змін до законодавства, покращення системи контролю, стимулювання доброчесності, висвітлення інформації щодо корупційних осіб та підвищення прозорості діяльності.

Дані системи правильно скоординовані зусиллям допоможуть досягти високого рівня законності, довіри до служби та подолання корупції в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 04.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
3. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 р. № 3460-IV. Дата оновлення: 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15#Text>
4. Хавронюк М.І. Дисциплінарна відповідальність за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення (законодавство, практика, пропозиції). Київ, 2024. 241 с. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/Havronyuk.-Dystsyplinarna-vidpovidalnist.pdf>.
5. Петков С. В. Поняття юридичної відповідальності посадових осіб та її місце в системі юридичної відповідальності. URL: http://www.adminpravo.blogspot.com/2013/10/blog-post_9777.html
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 19.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
7. Юридична відповідальність за корупційні правопорушення : підручник / [В.Я. Настюк, О.Ю. Синявська, В.В. Мартиновський та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Настюка. Харків: Право, 2019. 512 с.
8. Антикорупційна стратегія, затверджена Законом України «Про засади державної політики на 2021-2025 роки» від 20.06.2022 року № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#n93>
9. Офіційний сайт НАЗК, статистика реєстру за період з 24.02.2022 р. по 28.11.2024 р. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua/>
10. Ковалів М.В., Татусько Д.Р. Дисциплінарна відповідальність як засіб запобігання корупції. *Проблеми вдосконалення діяльності правоохоронних органів щодо виявлення, припинення та превенції корупційних проявів*: матеріали постійно діючого науково-практичного семінару (м. Львів, 28 травня 2021 року) / упорядник Ю.А. Хатнюк. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 29-33.

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Головач О.А., к.ю.н.,
старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут публічного права

Дерев'янко Н.З.,
доктор філософії в галузі права, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'ячука

Сфера адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності включає в себе достатньо великий масив норм адміністративно-деліктного права, якими встановлена відповідальність за правопорушення у сфері підприємництва. Тому дослідження підприємницької діяльності як об'єкта адміністративно-правового регулювання в контексті євроінтеграційних та глобалізаційних процесів буде не повним без аналізу складу основних адміністративних правопорушень у даній сфері суспільних відносин та формулювання пропозиції щодо удосконалення відповідних положень адміністративно-деліктного законодавства. Тож метою статті є дослідження інституту адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері підприємницької діяльності. Встановлено, що невідворотність адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері підприємницької діяльності є неодмінною умовою стабільного функціонування національної економіки, запобігання зловживанням з боку суб'єктів підприємницької діяльності, формування культури підприємництва та підвищення рівня довіри інвесторів до національного ринку. Визначено, що найбільш частими правопорушеннями у сфері підприємницької діяльності є порушення порядку провадження господарської діяльності (ст. 164 КУпАП), а саме: провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання або без подання повідомлення про початок здійснення господарської діяльності, якщо обов'язковість подання такого повідомлення передбачена законом, або без отримання ліцензії на провадження виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, або у період зупинення дії ліцензії у разі, якщо законодавством не передбачені умови провадження ліцензійної діяльності у період зупинення дії ліцензії, або без одержання документа дозвільного характеру, якщо його одержання передбачене законом (крім випадків застосування принципу мовчазної згоди).

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм протидії правопорушенням, адміністративна відповідальність, правопорушення у підприємницькій діяльності, невідворотність.

The sphere of administrative and legal regulation of entrepreneurial activity includes a fairly large array of norms of administrative and tort law, which establish liability for offenses in the sphere of entrepreneurship. Therefore, the study of entrepreneurial activity as an object of administrative and legal regulation in the context of European integration and globalization processes will be incomplete without an analysis of the composition of the main administrative offenses in this sphere of social relations and the formulation of proposals for improving the relevant provisions of administrative and tort law. Therefore, the purpose of the article is to study the institution of administrative liability for offenses in the sphere of entrepreneurial activity. It has been established that the inevitability of administrative liability for committing offenses in the sphere of entrepreneurial activity is an indispensable condition for the stable functioning of the national economy, the prevention of abuse by business entities, the formation of a culture of entrepreneurship and an increase in the level of investor confidence in the national market. It was determined that the most frequent offenses in the field of entrepreneurial activity are violations of the procedure for conducting economic activities (Article 164 of the Code of Administrative Offenses), namely: conducting economic activities without state registration as a business entity or without submitting a notification of the start of economic activities, if the obligation to submit such a notification is provided for by law, or without obtaining a license to conduct a type of economic activity subject to licensing in accordance with the law, or during the period of suspension of the license if the legislation does not provide for the conditions for conducting licensed activities during the period of suspension of the license, or without obtaining a document of a permitting nature, if its receipt is provided for by law (except for cases of application of the principle of tacit consent).

Key words: administrative and legal mechanism for combating offenses, administrative liability, offenses in entrepreneurial activity, inevitability.

Вступ. Сфера адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності включає в себе достатньо великий масив норм адміністративно-деліктного права, якими встановлена відповідальність за правопорушення у сфері підприємництва. Тому дослідження підприємницької діяльності як об'єкта адміністративно-правового регулювання в контексті євроінтеграційних та глобалізаційних процесів буде не повним без аналізу складу основних адміністративних правопорушень у даній сфері суспільних відносин та формулювання пропозиції щодо удосконалення відповідних положень адміністративно-деліктного законодавства.

Тож метою статті є дослідження інституту адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері підприємницької діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Адміністративно-правові засади здійснення підприємницької діяльності досліджували такі відомі вчені, як: Д. Бабенко,

О. Болгар, А. Боровик, С. Віннік, О. Дубинський, Л. Дудник, О. Клим, М. Ковальова, А. Ковач, А. Красовська, Х. Кульгавець, А. Ластовецький, С. Лисенко, Д. Парамонов, Ю. Сагайдак, Н. Саніахметова, В. Селіванов, В. Тильчик, Л. Хомко, К. Чаплигін, А. Чорна, О. Юшкевич.

Виклад основного матеріалу. Вчені адміністративісти приділяють значну увагу питанням адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері підприємницької діяльності. Так, О. Коваленко, з огляду на загальні та спеціальні ознаки адміністративної відповідальності за правопорушення у підприємницькій діяльності, а також з урахуванням проведеного аналізу наукових підходів до визначення понять «юридична відповідальність» та «адміністративна відповідальність» пропонує під адміністративною відповідальністю за правопорушення у підприємницькій діяльності розуміти передбачені нормами адміністративно-деліктного законодавства вид та міру обов'язку суб'єктів суспільних відносин

заснавати заходів адміністративно-правового примусу за недотримання та/або невиконання законодавчо встановленого порядку провадження підприємницької діяльності, що передбачає настання для особи правопорушника негативних наслідків матеріального характеру. Притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення у підприємницькій діяльності, на думку О. Коваленко доцільно визначити як застосування уповноваженими органами (їх посадовими особами) до особи-правопорушника за наявності необхідних підстав заходів адміністративно-правового примусу за недотримання та/або невиконання законодавчо встановленого порядку провадження підприємницької діяльності, що тягне за собою настання негативних наслідків матеріального характеру. Важливо також враховувати, що притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення у підприємницькій діяльності вимагає наявності таких необхідних підстав: фактична – факт вчинення особою адміністративного правопорушення у підприємницькій діяльності; юридична (нормативна) – наявність норми адміністративно-деліктного законодавства, згідно з якою протиправне винне діяння можна кваліфікувати саме як адміністративне правопорушення у підприємницькій діяльності; процесуальна – наявність процесуальних норм, якими регламентовано процесуальний порядок притягнення винної особи до адміністративної відповідальності, та документів, що мають бути оформлені відповідно до законодавчо встановлених вимог та процедури (протокол про адміністративне правопорушення у сфері підприємницької діяльності, постановою суду про притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері підприємницької діяльності [1, с. 233].

В. Васильєв, дослідивши адміністративно-правовий механізм протидії правопорушенням у сфері підприємницької діяльності в Україні, запропонував визначення поняття адміністративно-правової протидії правопорушенням у сфері підприємницької діяльності як комплексу адміністративно-правових заходів, які мають превентивний та примусовий характер, застосовуються уповноваженими суб'єктами з метою впливу на учасників правовідносин для забезпечення дотримання норм чинного законодавства та запобігання вчиненню правопорушень у сфері підприємництва [2, с. 28].

В Кодексі України про адміністративні правопорушення окрема Глава 12 присвячена адміністративним правопорушенням в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності. Так, до основних (найбільш поширених) адміністративних правопорушень у сфері підприємницької діяльності слід віднести зокрема наступні делікти:

- порушення правил торгівлі і надання послуг працівниками торгівлі, громадського харчування та сфери послуг, громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю (ст. 155 КУпАП). Так, порушення правил торгівлі, виконання робіт і надання послуг працівниками торгівлі, громадського харчування та сфери послуг, громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю, – тягне за собою накладення штрафу від одного до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (причому ст. 155 КУпАП в частині другій містить такий рудимент (мертву норму права) як відповідальність за продаж товарів зі складів, баз, підсобних приміщень підприємств (організацій) державної торгівлі (громадського харчування, сфери послуг) і споживчої кооперації на порушення встановлених правил, а так само приховування товарів від покупців, вчинене працівниками підприємств (організацій) державної торгівлі (громадського харчування та сфери послуг) і споживчої кооперації, які не є посадовими особами) [3];

- обман покупця чи замовника (ст. 155-2 КУпАП). Так, обмірювання, обважування, обраховування, пере-

вищення встановлених цін і тарифів або інший обман покупця чи замовника працівниками торгівлі, громадського харчування і сфери послуг та громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності під час реалізації товарів, виконання робіт, надання послуг – тягне за собою накладення штрафу від двох до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення правил торгівлі пивом, алкогольними, слабоалкогольними напоями, тютюновими виробами, електронними сигаретами та рідинами, що використовуються в електронних сигаретах, пристроями для споживання тютюнових виробів без їх згоряння (ст. 156 КУпАП). Так, роздрібна або оптова торгівля алкогольними напоями чи тютюновими виробами, рідинами, що використовуються в електронних сигаретах, без марок акцизного податку чи з підробленими марками цього податку – тягне за собою накладення штрафу від двохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією предметів торгівлі та виручки, одержаної від продажу предметів торгівлі. Також, згідно із ч. 2 ст. 156 КУпАП, продаж пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, тютюнових виробів, електронних сигарет, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, пристроїв для споживання тютюнових виробів без їх згоряння особою, яка не досягла 18-річного віку, або продаж тютюнових виробів в упаковках, що містять менш як 20 сигарет або цигарок, чи поштучно (крім сигар), або торгівля пивом (крім безалкогольного), алкогольними, слабоалкогольними напоями, винами столовими у заборонений рішенням відповідного органу місцевого самоврядування час доби – тягне за собою накладення штрафу від чотирьохсот до восьмисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення законодавства про захист прав споживачів (ст. 156-1 КУпАП). Так, відмова працівників торгівлі, громадського харчування та сфери послуг і громадян, які займаються підприємницькою діяльністю в цих галузях, у наданні громадянам-споживачам (крім споживачів фінансових послуг) необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про товари (роботи, послуги), їх кількість, якість, асортимент, а також про їх виробника (виконавця, продавця), у навчанні безпечного та правильного їх використання, а так само обмеження прав громадян-споживачів на перевірку якості, комплектності, ваги та ціни придбаних товарів – тягнуть за собою накладення штрафу від одного до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 156-1 КУпАП, відмова громадянину-споживачу в реалізації його права в разі придбання ним товару нена належної якості – тягне за собою накладення штрафу від одного до вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення порядку ведення податкового обліку, надання аудиторських висновків (ст. 163-1 КУпАП). Так, відсутність податкового обліку, порушення керівниками та іншими посадовими особами підприємств, установ, організацій встановленого законом порядку ведення податкового обліку, у тому числі неподання або несвоєчасне подання аудиторських висновків, подання яких передбачено законами України, – тягне за собою накладення штрафу у розмірі від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення порядку проведення готівкових розрахунків та розрахунків з використанням електронних платіжних засобів за товари або послуги (ст. 163-15 КУпАП). Так, порушення порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), у тому числі перевищення граничних сум розрахунків готівкою, недотримання установлених законодавством вимог щодо забезпечення можливості розрахунків за товари (послуги) з використанням електронних платіжних засобів – тягне за собою накладення

штрафу на фізичну особу – підприємця, посадових осіб юридичної особи від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення порядку провадження господарської діяльності (ст. 164 КУпАП). Так, провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання або без подання повідомлення про початок здійснення господарської діяльності, якщо обов'язковість подання такого повідомлення передбачена законом, або без отримання ліцензії на провадження виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, або у період зупинення дії ліцензії, у разі якщо законодавством не передбачені умови провадження ліцензійної діяльності у період зупинення дії ліцензії, або без одержання документа дозвільного характеру, якщо його одержання передбачене законом (крім випадків застосування принципу мовчазної згоди), – тягне за собою накладення штрафу від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва, сировини і грошей, одержаних внаслідок вчинення цього адміністративного правопорушення, чи без такої [3];

- недобросовісна конкуренція (ст. 164-3 КУпАП). Так, незаконне копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення, а так само імітація, копіювання, пряме відтворення товару іншого підприємця, самовільне використання його імені – тягне за собою накладення штрафу від тридцяти до сорока чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва і сировини чи без такої. Також, згідно із ч. 2 ст. 164-3 КУпАП, умисне поширення неправдивих або неточних відомостей, які можуть завдати шкоди діловій репутації або майновим інтересам іншого підприємця, – тягне за собою накладення штрафу від п'яти до дев'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, у відповідності до ч. 3 ст. 164-3 КУпАП, отримання, використання, розголошення комерційної таємниці, а також іншої конфіденційної інформації з метою заподіяння шкоди діловій репутації або майну іншого підприємця – тягне за собою накладення штрафу від дев'яти до вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 164-15 КУпАП). Так, умисне приховування громадянином – засновником (учасником) або службовою особою суб'єкта господарської діяльності своєї стійкої фінансової неспроможності шляхом подання недостовірних відомостей або неподання в установлені строк до господарського суду заяви про порушення справи про банкрутство юридичної особи у випадках, передбачених законом, якщо це завдало великої матеріальної шкоди кредиторів, – тягне за собою накладення штрафу від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 164-16 КУпАП). Так, зайняття видами господарської діяльності, щодо яких є спеціальна заборона, встановлена законом, за відсутності ознак діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, – тягне за собою накладення штрафу від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення законодавства про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 165-1 КУпАП). Так, порушення порядку нарахування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, неподання, несвоєчасне подання, подання не за встановленою формою звітності щодо єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових внесків на загальнообов'язкове державне

пенсійне страхування або подання недостовірних відомостей, що використовуються в Державному реєстрі загальнообов'язкового державного соціального страхування, іншої звітності та відомостей, передбачених законами України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» і «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», порушення встановленого порядку використання та здійснення операцій з коштами Пенсійного фонду України, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, фізичну особу – підприємця або особу, яка забезпечує себе роботою самостійно, від тридцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення порядку формування та застосування цін і тарифів (ст. 165-2 КУпАП). Так, порушення порядку формування, встановлення та застосування цін і тарифів, а також знижок, націнок, доплат до них – тягне за собою накладення штрафу на громадян у розмірі ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – у розмірі ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття (ст. 165-3 КУпАП). Так, порушення посадовими особами підприємств, установ, організацій, фізичними особами, які використовують найману працю, порядку використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, несвоєчасне або неповне їх повернення; несвоєчасне подання або неподання визначених Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» відомостей, подання недостовірних відомостей про використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, – тягнуть за собою накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності (ст. 165-4 КУпАП). Так, порушення посадовими особами підприємств, установ, організацій, фізичними особами – підприємцями, які використовують найману працю, фізичними особами, які не мають статусу підприємців та використовують найману працю, порядку використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування, несвоєчасне або неповне їх повернення, несвоєчасне подання або неподання встановленої звітності, подання недостовірної звітності щодо страхових коштів, несвоєчасне інформування Фонду соціального страхування України про річний фактичний обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг), нещасні випадки на виробництві та професійні захворювання, що сталися на підприємстві, про зміни технології робіт або виду діяльності підприємства – тягнуть за собою накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

- порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності (ст. 165-5 КУпАП). Так, порушення посадовими особами підприємств, установ, організацій, фізичними особами, які використовують найману працю, порядку використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування, несвоєчасне або неповне їх повернення, несвоєчасне подання або неподання встановленої звітності, подання недостовірної звітності щодо використання страхових коштів, – тягнуть за собою накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– зловживання монополюним становищем на ринку (ст. 166-1 КУпАП). Так, нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів в нерівне становище, або додаткових умов, що не стосуються предмета договору, в тому числі нав'язування товару, не потрібного контрагенту, обмеження або припинення виробництва, а також вилучення з обороту товарів з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монополюних цін, часткова або повна відмова від реалізації чи закупівлі товару за відсутності альтернативних джерел постачання або збуту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монополюних цін, інші дії, спрямовані на створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) інших підприємств, встановлення монополюних цін (тарифів, розцінок) на свої товари, а також дискримінаційних цін, що обмежують права окремих споживачів, – тягнуть за собою накладення штрафу на керівників (розпорядників кредитів) підприємств (об'єднань, господарських товариств тощо) у розмірі до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, – до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– неправомірні угоди між підприємцями (ст. 166-2 КУпАП). Так, укладення угод, спрямованих на встановлення (підтримання) монополюних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок, розподіл ринків за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи закупівель або за колом споживачів чи за іншими ознаками з метою їх монополізації, усунення з ринку або обмеження доступу на нього продавців, покупців, інших підприємств – тягне за собою накладення штрафу на керівників (розпорядників кредитів) підприємств (об'єднань, господарських товариств тощо) у розмірі до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, – до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– фіктивне банкрутство (ст. 166-17 КУпАП). Так, завідомо неправдива офіційна заява громадянина – засновника (учасника) або службової особи суб'єкта господарської діяльності, а так само громадянина – суб'єкта підприємницької діяльності про фінансову неспроможність виконання вимог з боку кредиторів і зобов'язань перед бюджетом, якщо такі дії завдали великої матеріальної шкоди кредиторам або державі, – тягнуть за собою накладення штрафу від семисот п'ятдесяти до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3].

В окрему групу слід виділити адміністративні правопорушення, які вчиняються суб'єктами владних повноважень та порушують права і законні інтереси суб'єктів підприємницької діяльності. Це, зокрема:

– дискримінація підприємств органами влади і управління (ст. 166-3 КУпАП). Так, заборона створення нових підприємств чи інших організаційних форм підприємництва в будь-якій сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво певних видів товарів з метою обмеження конкуренції, примушування підприємств до вступу в асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні та інші об'єднання підприємств, а також до пріоритетного укладення договорів, першочергової поставки товарів певному колу споживачів, прийняття рішень про централізований розподіл товарів, що призводить до монополюного становища на ринку, встановлення заборони на реалізацію товарів з одного регіону республіки в інший, надання окремим підприємцям податкових та інших пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших підприємств, що призводить до монополізації ринку певного товару, обмеження прав підприємств щодо придбання та реалізації товарів, встановлення заборон чи обмежень відносно окремих підприємств або груп підприємств – тягнуть за

собою накладення штрафу у розмірі до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– порушення вимог законодавства про дозвільну систему у сфері господарської діяльності (ст. 166-10 КУпАП). Так, порушення вимог законодавства про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: неповідомлення або несвоєчасне повідомлення дозвільним органом суб'єкта господарювання або адміністратора про відмову у видачі документа дозвільного характеру; порушення дозвільним органом встановлених законом строків видачі, переоформлення, анулювання, відмови у видачі документа дозвільного характеру, реєстрації декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства; невнесення або несвоєчасне внесення дозвільним органом у встановлені законом строки до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань прийнятих відповідно до закону рішень, поданих до дозвільного органу заяв і декларацій відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства та іншої інформації про документи дозвільного характеру і декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства, необхідної для ведення зазначеного реєстру; безпідставна відмова адміністратора суб'єкта господарювання у прийнятті заяви для одержання документа дозвільного характеру та документів, що додаються до неї; видача дозвільним органом документа дозвільного характеру без одержання погоджень, висновків та інших документів, необхідних згідно із законом для видачі документа дозвільного характеру; відмова дозвільного органу суб'єкту господарювання у видачі, переоформленні, анулюванні документа дозвільного характеру з підстав, не передбачених законом; відмова дозвільного органу суб'єкту господарювання у видачі документа дозвільного характеру при повторному розгляді документів суб'єкта з причин, раніше не зазначених у письмовому повідомленні заявнику (крім неусунення заявником чи усунення не в повному обсязі причин, що стали підставою для попередньої відмови); видача дозвільним органом документа дозвільного характеру, необхідність одержання якого не встановлена законом; анулювання документа дозвільного характеру дозвільним органом з підстав, не передбачених законом, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– порушення законодавства про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (ст. 166-11 КУпАП). Так, порушення встановлених законом строків для проведення державної реєстрації юридичної особи, фізичної особи – підприємця або громадського формування, вимагання не передбачених законом документів для проведення державної реєстрації, а також інші порушення встановленого законом порядку проведення державної реєстрації юридичної особи, фізичної особи – підприємця або громадського формування – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від чотирьохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– порушення законодавства у сфері ліцензування видів господарської діяльності (ст. 166-12 КУпАП). Так, порушення законодавства у сфері ліцензування видів господарської діяльності: не прийняття рішення, не оформлення, не видача (не надсилання) передбаченого законом документа органом ліцензування протягом встановленого законом строку; прийняття рішення, складання акта, видача розпорядження органом ліцензування, що не відповідає нормам законодавства у сфері ліцензування; невнесення в установлений законом строк до ліцензійного реєстру відомостей, обов'язкове внесення яких передбачено законодавством у сфері ліцензування; невиконання орга-

ном ліцензування у передбачений законом строк розпорядження про усунення порушень законодавства у сфері ліцензування – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від п'ятдесяти до вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– порушення порядку здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності (166-21 КУпАП). Так, порушення встановленого законом порядку здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, а саме: порушення строків здійснення заходів державного нагляду (контролю); порушення періодичності здійснення планових заходів державного нагляду (контролю); проведення заходів державного нагляду (контролю) за відсутності підстав, установлених законом; проведення планових заходів державного нагляду (контролю) без своєчасного письмового повідомлення або з порушенням строків такого повідомлення, якщо необхідність та строк зазначеного повідомлення встановлені законом; проведення позапланових заходів державного нагляду (контролю) без погодження відповідного центрального органу виконавчої влади або відповідного державного колегіального органу, якщо отримання такого погодження є обов'язковим відповідно до закону; здійснення заходів державного нагляду (контролю) без застосування акта перевірки, що містить перелік питань для проведення перевірки виконання вимог законодавства у сфері господарської діяльності; порушення встановленого Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» порядку відбору зразків продукції; проведення перевірки додержання вимог законодавства, нагляд (контроль) за додержанням якого не належить до повноважень органу державного нагляду (контролю), встановлених законом; висунення вимог щодо надання документів, інформації, зразків продукції, що не стосуються здійснення заходу державного нагляду (контролю); невнесення або внесення недостовірних відомостей чи відомостей не в повному обсязі щодо заходів державного нагляду (контролю) до інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду (контролю); ненадання або надання з порушенням встановленого законом строку акта перевірки, складеного за результатами заходу державного нагляду (контролю), – тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб органу державного нагляду (контролю) від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3];

– незаконні вимоги до документа, що подається суб'єктом господарювання до органу державної влади або органу місцевого самоврядування (ст. 166-24 КУпАП). Так, вимога посадової особи органу державної влади або органу місцевого самоврядування про наявність на документі, що подається суб'єктом господарювання, відбитка його печатки або нотаріального засвідчення вірності копії документа, якщо обов'язковість такого нотаріального засвідчення не встановлена законом, або відмова у прийнятті документа у зв'язку з відсутністю на ньому відбитка печатки суб'єкта господарювання або нотаріального засвідчення вірності копії документа, якщо обов'язковість такого нотаріального засвідчення не встановлена законом, – тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [3].

Висновки. Підсумовуючи слід зазначити, що невідворотність адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері підприємницької діяльності є неодмінною умовою стабільного функціонування національної економіки, запобігання зловживанням з боку суб'єктів підприємницької діяльності, формування культури підприємництва та підвищення рівня довіри інвесторів до національного ринку.

Найбільш частими правопорушеннями у сфері підприємницької діяльності є порушення порядку провадження господарської діяльності (ст. 164 КУпАП), а саме: провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання або без подання повідомлення про початок здійснення господарської діяльності, якщо обов'язковість подання такого повідомлення передбачена законом, або без отримання ліцензії на провадження виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, або у період зупинення дії ліцензії у разі, якщо законодавством не передбачені умови провадження ліцензійної діяльності у період зупинення дії ліцензії, або без одержання документа дозвільного характеру, якщо його одержання передбачене законом (крім випадків застосування принципу мовчазної згоди).

Слід наголосити на важливості притягнення до адміністративної відповідальності суб'єктів владних повноважень, які перешкоджають законній діяльності підприємців, зокрема, за порушення вимог законодавства про дозвільну систему у сфері господарської діяльності (ст. 166-10 КУпАП), порушення законодавства про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ст. 166-11 КУпАП), порушення законодавства у сфері ліцензування видів господарської діяльності (ст. 166-12 КУпАП) тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко О. В. Щодо поняття та ознак адміністративної відповідальності за правопорушення у підприємницькій діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 230–233.
2. Васильев В. М. Адміністративно-правовий механізм протидії правопорушенням у сфері підприємницької діяльності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 42 с.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : прийнятий від 07 груд. 1984 р. № 80731-Х. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>. (дата звернення: 21.10.2023).

ВИМОГИ ДО ДРЕС-КОДУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ

REQUIREMENTS TO THE DRESS CODE OF CIVIL SERVANTS IN THE LEGISLATION ON THE CIVIL SERVICE

Даниленко-Негара Ю.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню стану законодавчого регулювання вимог до дрес-коду державних службовців. Встановлено, що вимоги до зовнішнього вигляду державних службовців є комплексним поняттям та включає вимоги до їх зовнішнього сприйняття в усіх аспектах, зокрема вимоги до дрес-коду (одягу) державних службовців, зачіски, макіяжу, манікюру, пірсингу тощо та використовуваних аксесуарів. Обґрунтовується неприпустимість отождествлення понять «зовнішній вигляд» та «дрес-код» у законодавстві про державну службу.

Визначено, що поділ державної служби на адміністративну, спеціалізовану та мілітаризовану має прикладний характер, оскільки враховує особливості їх правового регулювання, специфіки вступу, у тому числі вимог до кандидатів, проходження та припинення, а також є застосованим і для цілей дослідження особливостей вимог до їх дрес-коду, оскільки для кожного з цих видів державної служби властиві власні вимоги до дрес-коду.

Охарактеризовано вимоги до дрес-коду державних службовців у розрізі поділу державної служби на адміністративну, спеціалізовану та мілітаризовану.

Встановлено, що для адміністративної державної служби є відсутні деталізовані вимоги до дрес-коду державних. Обґрунтовано, що державні службовці, які проходять адміністративну державну службу, використовують звичайний цивільний одяг, з урахуванням офіційно-ділового стилю та вимог пристойності. Спеціалізована державна служба характеризується встановленням спеціальних вимог до дрес-коду службовців, а саме визначенням спеціального форменого одягу, спеціальних відомчих знаків тощо (із можливістю за певних умов носити цивільний одяг). Мілітаризована державна служба характеризується обов'язковим носінням форменого одягу та чітким визначенням правил його носіння. Встановлено, що положення законодавчих актів, які регулюють проходження мілітаризованої служби, в частині вимог до дрес-коду є відсылними, або відсилають до інших нормативних актів, зазвичай, підзаконного характеру, якими затверджуються зразки одягу та правила його носіння, або уповноважують відповідні органи державної влади на визначення та затвердження зразків одягу та правил їх носіння.

Ключові слова: дрес-код, зовнішній вигляд, вимоги до державних службовців, законодавство про державну службу, державна служба, держаний службовець, правила етичної поведінки.

The article is devoted to the study of the state of legislative regulation of dress code requirements for civil servants. It is established that the requirements for the appearance of civil servants are a complex concept and include requirements for their external perception in all aspects, in particular, requirements for the dress code (clothes) of civil servants, hairstyles, makeup, manicure, piercing, etc. and accessories used. The inadmissibility of identifying the concepts of "appearance" and "dress code" in the legislation on civil service is substantiated.

It is determined that the division of civil service into administrative, specialized and militarized is of an applied nature, since it takes into account the peculiarities of their legal regulation, the specifics of entry, including requirements for candidates, passing and termination, and is also applicable for the purposes of studying the peculiarities of the requirements for their dress code, since each of these types of civil service has its own dress code requirements.

The requirements for the dress code of civil servants are characterized in terms of the division of civil service into administrative, specialized and militarized.

It is established that there are no detailed requirements for the state dress code for administrative civil service. It is substantiated that civil servants who undergo administrative civil service use ordinary civilian clothing, taking into account the official business style and requirements of decency. Specialized civil service is characterized by the establishment of special requirements for the dress code of civil servants, namely the definition of special uniforms, special departmental signs, etc. (with the possibility of wearing civilian clothes under certain conditions). Militarized civil service is characterized by the mandatory wearing of uniforms and a clear definition of the rules for wearing them. It has been established that the provisions of legislative acts regulating the passage of militarized service, in terms of dress code requirements, are either referential or refer to other regulatory acts, usually of a subordinate nature, which approve clothing samples and rules for wearing them, or authorize relevant state authorities to determine and approve clothing samples and rules for wearing them.

Key words: dress code, appearance, requirements for civil servants, civil service legislation, civil service, civil servant, rules of ethical behavior.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що поняття «дрес-код» використовується з метою визначення вимог до стилю одягу у всіх сферах суспільного життя. Незважаючи на те, що це поняття має іншомовне походження (від англійського слова «dress code»), воно активно вживається в українській мові та тлумачиться як стиль одягу, який відповідає етикету (певної фірми, певної установи, певних заходів та ін.) [1] або стиль одягу, обов'язковий для працівників певних установ і організацій, або на офіційних заходах згідно з традиціями, віросповіданням і та ін. [2]. У зв'язку з цим, спостерігається поступове проникнення цього поняття і в чинне законодавство, з метою врегулювання вимог до одягу у відповідному виді діяльності або сфері. Не є виключенням і сфера державної служби, в якій існування вимог до дрес-коду державних службовців є логічним та необхідним, зважаючи на здійснення останніми завдань та функцій держави.

У свою чергу в законодавстві про державну службу, насамперед Законі України «Про державну службу» (далі – Закон) [3], поняття «дрес-код» не використовується, хоча вже існують випадки його застосування на рівні підзаконного нормативного регулювання державної служби. Наприклад, згідно з положеннями абз. 2 п. 30 Методичних рекомендацій щодо процедури проведення адаптації новопризначених державних службовців у державних органах, затверджених наказом НАДС 05.08.2021 № 120-21 [4] наставнику впродовж першого тижня роботи новопризначеного державного службовця рекомендується розповісти йому про особливості зокрема питань дрес-коду державного органу. Враховуючи це, існує необхідність у дослідженні стану законодавчого регулювання вимог до дрес-коду державних службовців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вимоги, що висувуються до державних службовців

та правила етичної поведінки досліджували у своїх працях В. Б. Авер'янов, Л. Р. Біла-Тіунова, В. В. Васильківська, С. В. Ківалов, Т. О. Коломоець, В. К. Колпаков, Р. В. Негара, Н. С. Панова, Д. В. Приймаченко, В. В. Прокopenко, О. М. Стець, М. І. Хавронюк, О. П. Хамходера та ін. Разом з тим, вимоги до дрес-коду державних службовців не отримали належної уваги та загалом є малодослідженими у доктрині службового права. У зв'язку з цим, метою цієї статті є дослідження стану законодавчого регулювання вимог до дрес-коду державних службовців.

Виклад основного матеріалу. Зовнішній вигляд державних службовців є комплексним поняттям та включає вимоги їх зовнішнього сприйняття в усіх аспектах. У зв'язку з цим, вимоги до зовнішнього вигляду державних службовців передбачаються вимоги як до дрес-коду державних службовців, так і усі інші вимоги, які стосуються їх зовнішнього вигляду, наприклад, вимог до зачіски, макіяжу, манікюру, пірсингу тощо та використовуваних аксесуарів.

В наукових джерелах зазначається, що «дрес-код – це вимога щодо дотримання певних вказівок, які стосуються зовнішнього вигляду працівників, насамперед, одягу. Дрес-код визначає прийнятні кольори, відповідну довжину та характеристики речей, які заборонені чи навпаки дозволені. Іншими словами, дрес-код – це перелік правил і вказівок щодо одягу, який дозволено або заборонено носити» [5, с. 385]. Натомість в законодавстві трапляються випадки фактичного ототожнення зовнішнього вигляду та дрес-коду, як наприклад, у наказі Державної міграційної служби України від 05.11.2012 № 263 «Про затвердження рекомендацій щодо зовнішнього вигляду (дрес-коду) працівників Державної міграційної служби України» [6] вжито як тотожні поняття «зовнішнього вигляду» та «дрес-коду», що є неприпустимим та є наслідком недостатнього опрацювання вимог до зовнішнього вигляду та дрес-коду державних службовців.

Розпочати аналіз вимог до дрес-коду державних службовців необхідно з дослідження чинного законодавства про державну службу.

Як відомо, державна служба в Україні умовно поділяється на адміністративну, спеціалізовану та мілітаризовану. Цей класифікаційний поділ державної служби одночасно передбачається і законодавством, хоча й опосередковано, і визнається в теорії службового права. Окрім того, виокремлення зазначених видів державної служби має прикладний характер, оскільки враховує особливості їх правового регулювання, специфіки вступу, у тому числі вимог до кандидатів, проходження та припинення.

Цей найбільш поширений класифікаційний поділ різних видів державної служби є застосовним і для цілей дослідження особливостей вимог до їх дрес-коду, оскільки для кожного з цих видів державної служби властиві власні вимоги, які, до речі, також сприяють розмежуванню зазначених видів державної служби. Охарактеризуємо вимоги до дрес-коду державних службовців у розрізі видів державної служби.

Адміністративна державна служба регулюється Законом України «Про державну службу» [3]. Проходження цієї державної служби здійснюється у більшості державних органів на посадах державної служби, до яких чинним законодавством не встановлено додаткових спеціальних вимог. Адміністративна державна служба уявляє собою класичну діяльність з практичного виконання завдань і функцій держави.

Законом України «Про державну службу» не встановлено вимог до дрес-коду державних службовців. Єдиним положенням Закону України «Про державну службу», зміст якого опосередковано стосується, у тому числі зовнішнього вигляду, є обов'язок державного службовця дотримуватися правил етичної поведінки (п. 2 ч. 1 ст. 8) [3]. Отже, необхідно охарактеризувати правила етичної поведінки.

Правила етичної поведінки вже традиційно у національному законодавстві визначаються складовою превентивних антикорупційних механізмів, передбачених Законом України «Про запобігання корупції» [7]. Вимог до дрес-коду державних службовців положеннями зазначеного Закону також не встановлено, але в ч. 1 ст. 38 передбачено, що службовці під час виконання своїх службових повноважень зобов'язані неухильно додержуватися вимог закону та загальноновизнаних етичних норм поведінки. Звісно загальноновизнані етичні норми поведінки включають й вимоги щодо зовнішнього вигляду, у тому числі дрес-коду, у певних ситуаціях.

Відповідно до та на виконання абз. 1 ч. 2 ст. 37 Закону України «Про запобігання корупції» наказом НАДС від 05.08.2016 р. № 158 [8] затверджено Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування (далі – Загальні правила), які є узагальненим зібранням професійно-етичних вимог щодо правил поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, діяльність яких спрямована на служіння народу України і територіальній громаді шляхом забезпечення охорони та сприяння у реалізації прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина.

Зміст Загальних правил не оперує поняттям «дрес-код», проте в п. 6 розділу II передбачається, що одяг державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування повинен бути офіційно-ділового стилю і відповідати загальноприйнятим вимогам пристойності. У цьому положенні Загальних правил фактично і викладено вимоги до дрес-коду державних службовців.

Аналіз змісту наведених положень свідчить, що жодних конкретних вимог до зовнішнього вигляду не передбачено, у зв'язку з чим, такі державні службовці використовують звичайний цивільний одяг, з урахуванням офіційно-ділового стилю та вимог пристойності.

У свою чергу, відсутність у Загальних правил визначення понять «офіційно-діловий стиль» та «загальноприйняті вимоги пристойності» перетворює їх на оціночні, у зв'язку з чим, у кожному конкретному випадку їх можуть тлумачити та застосовувати по-різному. Наприклад, у Правилах носіння форменого одягу посадовими особами Державної митної служби України встановлено, що основні вимоги до одягу офіційно-ділового стилю – акуратність, стриманість і охайність, одяг має бути чистий та завжди добре випрасуваний, взуття – начищене і без збитих підборів, а також заборонено носіння джинсового, спортивного одягу, светрів, сорочок, футболок на випуск яскравого забарвлення з візерунками, логотипами тощо (абз. 3–4 п. 8 розділу I [9]).

Таким чином, державні службовці, які проходять адміністративну державну службу, використовують звичайний цивільний одяг, з урахуванням офіційно-ділового стилю та вимог пристойності.

Спеціалізована державна служба. До спеціалізованої державної служби належать дипломатична служба, служба в митних органах, служба в податкових органах, служба в органах прокуратури, служба в Національній поліції України, служба цивільного захисту, служба в судовій охороні та інші види державної служби стосовно яких законодавством передбачаються окремі спеціальні умови вступу, у тому числі вимоги до кандидатів, проходження та припинення в порівнянні із адміністративною державною службою.

Однією із таких особливостей є встановлення спеціальних вимог до дрес-коду. Наприклад, службовці митних органів – працівники митних органів мають формений одяг з відповідними знаками розрізнення, який видається безоплатно (ч. 1 ст. 552 Митного кодексу України [10]); службовці податкових органів – посадові особи контролюючих органів мають формений одяг з відповідними знаками розрізнення, який видається безоплатно в межах

кошторисних витрат (абз. 1 п. 343.4 ст. 343 Податкового кодексу України [11]); поліцейські мають єдиний однострій (ч. 1 ст. 20 Закону України «Про Національну поліцію» [12]), службовців органів цивільного захисту – особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту забезпечуються форменим одягом і відповідними знаками розрізнення (ч. 1 ст. 111 Кодексу цивільного захисту України [13]); службовці Бюро економічної безпеки України – ознакою належності до Бюро економічної безпеки України є символіка, формений одяг для осіб, які мають спеціальні звання, відомчі відзнаки та службове посвідчення працівника Бюро економічної безпеки України (ч. 1 ст. 27 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» [14]); співробітники Служби судової охорони забезпечуються за рахунок держави одностроєм і знаками розрізнення (абз. 1 ч. 8 ст. 163 Закону України «Про судову систему і статус суддів» [15]) тощо.

Примітно, що державні службовці, які проходять спеціалізовану державну службу за певних умов також можуть носити цивільний одяг. Наприклад, посадові особи Державної митної служби України та її територіальних органів за письмового дозволу керівника або керівника територіального органу можуть носити цивільний одяг офіційно-ділового стилю (абз. 1 п. 8 розділу I Правил носіння форменого одягу посадовими особами Державної митної служби України [9]).

Доцільним було б твердження, що усі види спеціалізованої державної служби мають обов'язковий формений одяг, але є приклади відсутності спеціально встановлених вимог до дрес-коду. Це, наприклад, дипломатична служба, оскільки положеннями Закону України «Про дипломатичну службу» [16] не передбачається вимог до дрес-коду дипломатичних службовців. Хоча, це скоріше за все, виключення аніж загальне правило, яке обумовлено насамперед прогалиною законодавства (адже дипломатичні службовці повинні мати формений одяг), а не особливістю цього виду спеціалізованої державної служби.

Зазвичай на затвердження зразків форменого одягу уповноважується вищі органи державної влади. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 552 Митного кодексу України [10] та абз. 2 п. 343.4 ст. 343 Податкового кодексу України [11] зразки форменого одягу посадових осіб митних та податкових органів затверджуються Кабінетом Міністрів України, а правила носіння їх форменого одягу затверджується Міністерством фінансів України. Аналогічне положення міститься і в ч. 2 ст. 20 Закону України «Про Національну поліцію», згідно з яким зразки предметів однострою поліцейських затверджує Кабінет Міністрів України.

В окремих випадках затвердження зразків форменого одягу здійснюється безпосередньо державними органами. Наприклад, згідно з ч. 4 ст. 27 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» [14] положення про опис та зразки форменого одягу для осіб, які мають спеціальне звання, про службове посвідчення працівника Бюро економічної безпеки України, про відомчі відзнаки визначаються Бюро економічної безпеки України.

Таким чином, спеціалізована державна служба характеризується встановленням спеціальних вимог до дрес-коду службовців, а саме визначенням спеціального форменого одягу, спеціальних відомчих знаків тощо. Поряд з цим, вимоги до дрес-коду службовців, які проходять спеціалізовану державну службу не є занадто формалізованими та допускають носіння цивільного одягу.

Мілітаризована державна служба. До мілітаризованої державної служби належать служба у Збройних Силах України та інших органах військового управління, служба у Державній прикордонній службі України, служба у Службі безпеки України, служба в Національній гвардії України, служба в Державній охороні органів державної влади та посадових осіб, служба в розвідувальних органах та інші

види державної служби проходження яких пов'язується із можливістю застосування зброї та/або спеціальних засобів примусу та/або фізичної сили, а також захистом Вітчизни. Усім цим видам державної служби притаманно встановлення обов'язкового носіння форменого одягу та чітке визначення правил його носіння. Це, з-поміж іншого, пояснюється необхідністю забезпечення однострою, однакового зовнішнього вигляду одягу службовців.

Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» для військовослужбовців устанавлюються військова форма одягу та знаки розрізнення [17], при цьому, військова форма одягу, згідно з ч. 3 ст. 7 зазначеного Закону, визначається як комплект одноманітних за конструкцією та регламентованих за зовнішнім виглядом предметів одягу, взуття та окремих видів спорядження, встановлений для військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань [17].

Аналіз законодавчих актів, які регулюють проходження мілітаризованої служби свідчить, що їх положення в частині вимог до дрес-коду є відсильними, або відсилають до інших нормативних актів, зазвичай, підзаконного характеру, якими затверджуються зразку одягу та правила його носіння, або уповноважують відповідні органи державної влади на визначення та затвердження зразків одягу та правил їх носіння. Наприклад, зразки військової форми, відповідно до ч. 5 ст. 7 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу», затверджуються Міністерством оборони України [18]; зразки спеціального одягу, взуття та спорядження, правила носіння військової форми одягу та зразки знаків розрізнення військовослужбовців Національної гвардії України, відповідно до ч. 3 ст. 20 Закону України «Про Національну гвардію України» [19], затверджуються Міністерством оборони України та Міністерством внутрішніх справ України; зразки та правила носіння військової форми одягу військовослужбовців Управління державної охорони України, відповідно до ч. 8 ст. 16 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [20], затверджуються відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» – розробляються Управлінням державної охорони України та затверджуються Міністерством оборони України.

Таким чином, для мілітаризованої державної служби характерно детальне встановлення військової форми одягу, правил її носіння та відповідних знаків розрізнення. При цьому, для різних органів, у яких відбувається проходження мілітаризованої державної служби встановлюються особливості дрес-коду.

Висновки. В результаті проведеного дослідження встановлено, що вимоги до зовнішнього вигляду державних службовців є комплексним поняттям та включає вимоги їх зовнішнього сприйняття в усіх аспектах, зокрема вимоги до дрес-коду (одягу) державних службовців, зачіски, макіяжу, манікюру, пірсингу тощо та використовувані аксесуари. Обґрунтовується неприпустимість отождолення понять «зовнішній вигляд» та «дрес-код» у законодавстві про державну службу.

Охарактеризовано вимоги до дрес-коду державних службовців у розрізі поділу державної служби на адміністративну, спеціалізовану та мілітаризовану. Встановлено, що державні службовці, які проходять адміністративну державну службу, використовують звичайний цивільний одяг, з урахуванням офіційно-ділового стилю та вимог пристойності; спеціалізована державна служба характеризується встановленням спеціальних вимог до дрес-коду службовців, а саме визначенням спеціального форменого одягу, спеціальних відомчих знаків тощо; для мілітаризованої державної служби характерно детальне встановлення військової форми одягу, правил її носіння та відповідних знаків розрізнення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник.ua: портал української мови та культури. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?sword=%D0%94%D0%A0%D0%95%D0%A1-%D0%9A%D0%9E%D0%94> (дата звернення 30.08.2024).
2. Горох: онлайн бібліотека. URL: <https://goroh.pp.ua/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/%D0%B4%D1%80%D0%B5%D1%81-%D0%BA%D0%BE%D0%B4> (дата звернення 30.08.2024).
3. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Дата оновлення: 30.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#top> (дата звернення 30.08.2024).
4. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо процедури проведення адаптації новопризначених державних службовців у державних органах: Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2021 № 120-21. Дата оновлення: 05.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0120859-21#top> (дата звернення 30.08.2024).
5. Боднарук М.І., Бурка А.В. Правила дрес-коду та дискримінація працівників. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 6. С. 384-389. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.62> (дата звернення 30.08.2024).
6. Про затвердження Рекомендацій щодо зовнішнього вигляду (дрес-коду) працівників Державної міграційної служби України: наказ Державної міграційної служби України від 05.11.2012 № 263. Дата оновлення: 05.11.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0263839-12#Text> (дата звернення 30.08.2024).
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. Дата оновлення: 04.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 30.08.2024).
8. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби 05.08.2016 № 158. Дата оновлення: 11.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення 30.08.2024).
9. Про затвердження Правил носіння форменого одягу посадовими особами Державної митної служби України: наказ Міністерства фінансів України від 24.06.2021 № 368. Дата оновлення: 24.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1101-21#Text> (дата звернення 30.08.2024).
10. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. Дата оновлення: 27.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#top> (дата звернення 30.08.2024).
11. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. Дата оновлення: 01.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#top> (дата звернення 30.08.2024).
12. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. Дата оновлення: 16.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text> (дата звернення 30.08.2024).
13. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. Дата оновлення: 19.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#top> (дата звернення 30.08.2024).
14. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. Дата оновлення: 30.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#top> (дата звернення 30.08.2024).
15. Про судостроїть і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Дата оновлення: 08.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top> (дата звернення 30.08.2024).
16. Про дипломатичну службу: Закон України від 07.06.2018 № 2449-VIII. Дата оновлення: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text> (дата звернення 30.08.2024).
17. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. Дата оновлення: 20.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#top> (дата звернення 30.08.2024).
18. Про затвердження Зразків військової форми одягу та загальних вимог до знаків розрізнення військовослужбовців та ліцеїстів військових ліцеїв: наказ Міністерства оборони України від 18.07.2017 № 370. Дата оновлення: 21.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1047-17#Text> (дата звернення 30.08.2024).
19. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 № 876-VII. Дата оновлення: 27.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#top> (дата звернення 30.08.2024).
20. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 04.03.1998 № 160/98-ВР. Дата оновлення: 17.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення 30.08.2024).

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF REASONABILITY IN THE PRACTICE OF THE ECtHR

Колпаков В.К. д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Курінний С.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Алімов К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

У статті досліджено питання реалізації принципу розумності у практиці ЄСПЛ. Вказано, що Європейський суд з прав людини відіграє вирішальну одну з провідних ролей у захисті основних прав індивідуальне правосуддя. З іншого боку, ґрунтуючись на статті 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Суд часто визначає «загальні принципи», пов'язані з тлумаченням та застосуванням Конвенції, які можуть застосовуватися незалежно від фактів та обставин окремої справи. Крім того, Суд розробив кілька стратегій, спрямованих на здійснення загального правосуддя. Наприклад, досить часто передбачає, що держава вживає «загальних заходів» у відповідь на рішення з метою гарантування дотримання Конвенції за межами окремого випадку, і все частіше визначає структурні або системні проблеми, що лежать в основі конкретного порушення Конвенції.

Зокрема у багатьох випадках об'єктом перегляду Суду, очевидно, є індивідуальне рішення, відповідно до його завдання запропонувати індивідуальне правосуддя. Такий перегляд застосовується, наприклад, якщо скарга стосується рішення національного суду щодо оскарження адміністративного рішення. У цих випадках індивідуальне рішення лежить в основі скарги, і логічно, що Суд розглядає конкретні обставини справи, щоб побачити, чи було втручання необхідним і пропорційним переслідуванню цілям. Отже, огляд принципу розумності у практиці Суду завжди зосереджене на індивідуальному рішенні. Багато інших заяв, поданих до Суду, стосуються обґрунтованості втручання Конвенції, спричиненого національним законодавством або рішеннями, що застосовують це законодавство в конкретному випадку.

Зроблено висновок, що підхід Суду до абстрактного або конкретного перегляду обґрунтованості законодавства ґрунтується на принципі розумності. Хоча позиція Суду за замовчуванням та перевага, здається, є індивідуалізованим, конкретним оглядом обставин справи, є багато випадків, коли підхід Суду є досить абстрактним, або елементи абстрактного огляду змішуються з оцінкою Судом індивідуального рішення. Ця ситуація може викликати питання про те, чи буде потрібно більш принциповий і послідовний підхід, і, якщо так, то як йому можна було б надати форму.

Ключові слова: принцип розумності, практика ЄСПЛ, прецедентне право, розумність, принципи права.

The article examines the implementation of the principle of reasonableness in the practice of the ECtHR. It is pointed out that the European Court of Human Rights plays a decisive one of the leading roles in the protection of fundamental rights of individual justice. On the other hand, based on Article 32 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Court often defines "general principles" related to the interpretation and application of the Convention, which can be applied regardless of the facts and circumstances of a particular case. In addition, the Court has developed several strategies aimed at administering general justice. For example, it quite often assumes that a State takes "general measures" in response to a decision to guarantee compliance with the Convention on a case-by-case basis, and increasingly identifies the structural or systemic problems underlying a particular violation of the Convention.

In particular, in many cases, the object of the Court's review is obviously an individual decision, in accordance with its task of offering individual justice. Such review applies, for example, if the complaint concerns a decision of a national court to appeal against an administrative decision. In these cases, the individual decision is at the heart of the complaint, and it is logical that the Court considers the specific circumstances of the case to see if the interference was necessary and proportionate to the objectives pursued. Therefore, the review of the principle of reasonableness in the Court's case-law is always focused on the individual decision. Many other applications submitted to the Court concern the validity of the Convention's interference caused by domestic law or decisions applying that law in a particular case.

It is concluded that the Court's approach to an abstract or concrete review of the validity of legislation is based on the principle of reasonableness. Although the Court's default position and preference appears to be an individualized, concrete review of the circumstances of the case, there are many cases where the Court's approach is rather abstract, or elements of abstract review are mixed with the Court's assessment of an individual judgment. This situation may raise questions about whether a more principled and coherent approach would be required and, if so, how it could be given shape.

Key words: principle of reasonableness, ECtHR practice, case law, reasonableness, principles of law.

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) відіграє вирішальну одну з провідних ролей у захисті основних прав індивідуальне правосуддя. З іншого боку, ґрунтуючись на статті 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [1], Суд часто визначає «загальні принципи», пов'язані з тлумаченням та застосуванням Конвенції, які можуть застосовуватися незалежно від фактів та обставин окремої справи.

Крім того, Суд розробив кілька стратегій, спрямованих на здійснення загального правосуддя. Наприклад, досить часто передбачає, що держава вживає «загальних заходів»

у відповідь на рішення з метою гарантування дотримання Конвенції за межами окремого випадку, і все частіше визначає структурні або системні проблеми, що лежать в основі конкретного порушення Конвенції.

Мета статті – дослідити питання реалізації принципу розумності у практиці ЄСПЛ.

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження стали загальнотеоретичні наукові праці, розробки провідних фахівців у галузі конституційного, адміністративного права: В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, В. М. Бевзенка А. С. Васильєва, Ю. А. Волкової, В. В. Галуцька, І. П. Голосні-

ченка, Є. В. Додіна, Г. В. Джагупова, О. В. Джафарової, В. В. Зуй, С. В. Ківалова, А. П. Ключниченко, Л. В. Ковалюк, А. Т. Ковальчук, Ю. М. Козлова, В. К. Колпакова, Т. О. Коломєць, А. Т. Комзюка, Ю. О. Легези, Д. М. Лук'янця, Р. С. Мельника, В. М. Манохіна, С. О. Мосьондза, Д. М. Овсянко, О. І. Остапенка, М. С. Студенікіної, Ю. О. Тихомирова, О. М. Якуби, О. П. Дем'янчука, О. В. Палагнюка, О. І. Дубенка та ін.

Виклад основного матеріалу. Зокрема у багатьох випадках об'єктом перегляду Суду, очевидно, є індивідуальне рішення, відповідно до його завдання запропонувати індивідуальне правосуддя. Такий перегляд застосовується, наприклад, якщо скарга стосується рішення національного суду щодо оскарження адміністративного рішення. У цих випадках індивідуальне рішення лежить в основі скарги, і логічно, що Суд розглядає конкретні обставини справи, щоб побачити, чи було втручання необхідним і пропорційним переслідуванню цілям. Отже, огляд принципу розумності у практиці Суду завжди зосереджений на індивідуальному рішенні.

Багато інших заяв, поданих до Суду, стосуються обґрунтованості втручання Конвенції, спричиненого національним законодавством або рішеннями, що застосовують це законодавство в конкретному випадку. Для ілюстрації можна згадати рішення Суду у так званій справі «податок на спальню», а саме йдеться про справу *JD та А проти Сполученого Королівства* [2].

Справа стосувалася внесення змін до законодавства про житлові пільги у Сполученому Королівстві, метою якої було привести рівень житлових виплат, отриманих бенефіціарами в соціальному орендованому секторі, у відповідність з кількістю спалень у їхньому будинку. У багатьох випадках це призводило до скорочення пільг, наприклад, якщо двоє бенефіціарів жили в будинку з трьома спальнями. Якщо таке скорочення відбулося, бенефіціар міг би скористатися системою дискреційних житлових платежів, що могло призвести до виділення спеціальної допомоги для компенсації скорочення.

Перша заявниця у цій справі жила в трикімнатному будинку разом зі своєю дочкою з особливими потребами. В результаті внесення змін до законодавства її житлові виплати були скорочені на 14 відсотків, оскільки вважалося, що вона має на одну спальню більше, ніж вона мала право. Заявниця успішно подала заявку на *dhr*, щоб задовольнити різницю, але, на її думку, законодавча поправка та супутня вимога продовжувати подавати заявку на *dhr* призвели до суттєвої дискримінації. Оцінюючи свої скарги, Суд вирішив взяти національну законодавчу систему в цілому як об'єкт своєї оцінки.

При цьому було відзначено, що наявність схеми *dhr* передбачала випадки особливих труднощів і дозволяла місцевій владі приймати індивідуальні рішення, як це також сталося у випадку з першим заявником. Отже, Суд дійшов висновку, що законодавство є пропорційним і не є невинуватим дискримінацією.

З цього випливає, що Суд розглянув справу першого заявника у цій справі, зосередившись на розумності та пропорційності законодавчої системи в цілому.

Цей підхід був підданий критиці двома (частково) незгодними суддями, які заявили, що Суду необхідно було розглянути ряд факторів, пов'язаних з особистою ситуацією заявника, таких як її фінансове становище та наявність інших джерел доходу. На думку незгодних суддів, відсутність уваги до таких факторів зробила оцінку пропорційності Суду «ірраціональною», а її міркування не дали достатніх підстав для того, щоб зробити будь-які висновки щодо обґрунтованості національного рішення.

Отже, у випадках, коли законодавство нібито спричинило порушення Конвенції, перше питання, яке виникає, полягає в тому, чи компетентний Суд переглядати обґрунтованість такого законодавства. На перший погляд, враховуючи прецедентне право Суду щодо вимог до прийнятності статті 34 Конвенції, можна очікувати, що він не має такої компетенції. Самого існування законодавства, яке

впливає на право Конвенції, недостатньо для того, щоб справа була прийнятною. Якби це було інакше, це могло б призвести до того, що це дозволить здійснити *actio popularis*, що не прийнято в системі Конвенції.

Наведене можна продемонструвати на прикладі справ *Ligue de musulmans de Suisse* та інших проти Швейцарії [3] та *Уардірі проти Швейцарії* [4], де заявники скаржилися на введення конституційного положення, що забороняє будівництво мінаретів.

Вони стверджували, що це положення порушить їхню свободу віросповідання статті 9 Конвенції, але Суд знайшов, що положення ще не почало виконуватися, і воно не мало практичного впливу на заявників. Він також підкреслює, що самої можливості застосування законодавства в якийсь невизначений час у майбутньому було недостатньо, щоб показати, що свобода віросповідання заявників була конкретно порушена. Насправді, Суд постановив, що заявники намагалися переглянути сумісність конституційного положення з Конвенцією абстрактно, тоді як Конвенція не дозволяє такого перегляду.

З цього випливає, що законодавство може бути об'єктом розгляду Судом лише в тому випадку, якщо заявники безпосередньо постраждали від нього. Крім того, Суд постановив, що заявники повинні мати дійсний особистий інтерес, який відрізняє їх від усіх інших осіб, на яких може вплинути те саме законодавство. Це також може бути вимогою, яку важко виконати, якщо скарга зосереджена на обґрунтованості законодавства як такого.

Наприклад, Суд постановив, що законодавча заборона на публікацію опитувань громадської думки за два тижні до парламентських виборів однаково вплинула на всіх виборців. Заявники в цій справі, які стверджували, що законодавство заважає їхньому праву на доступ до інформації, таким чином опинилися в тому ж становищі, що і всі інші. З цієї причини Суд вирішив не визнавати їхню заяву.

Ця прецедентна права, здається, обмежує кількість справ, коли Суд може безпосередньо переглянути обґрунтованість законодавства. Важливо вказати, що Суд прийняв кілька винятків з цього загального правила процедури. Найбільш актуальним є виняток, зроблений у справі *Dudgeon v the United Kingdom* [5], де заявник поскаржився на законодавство, яке криміналізувало гомосексуальну поведінку.

Хоча сам Даджон (ще) не піддавався кримінальному переслідуванню, Суд погодився з ним, що законодавство як таке має бути об'єктом його перегляду, а не його індивідуального застосування, оскільки «підтримання в силі оскаржуваного законодавства є постійним втручанням у право заявника на повагу до його приватного життя» і «в особистих обставинах заявника саме існування цього законодавства постійно і безпосередньо впливає на його особисте життя» [5].

Суд часто підтверджував цю позицію, також у випадках, коли вплив самого існування законодавчих заходів на окремих заявників був менш суттєвим і менш прямим. Як правило, для того, щоб заява була прийнятною, заявнику достатньо показати обґрунтовані та переконливі докази того, що законодавство має «вплив на (приватне) життя заявника», яке постійно впливає на нього, або що заявник «ризикують бути безпосередньо упередженим заходом, на який скаржитися» [6]. Потім Суд може зосередити свою увагу на оскаржуваному законодавстві та оцінити його сумісність з Конвенцією.

У таких випадках Суд може безпосередньо переглянути законодавство, але такі випадки зустрічаються відносно рідко. Інша ситуація відбувається набагато частіше, а саме непрямий огляд обґрунтованості законодавства. Ця ситуація виникає, коли індивідуальне рішення було прийнято на внутрішньому рівні, наприклад, адміністративним органом або судом або трибуналом, що впливає з (дискреційного або недискреційного) застосування законодавства.

У цих випадках це може бути індивідуальне рішення, яке впливає на права заявника на Конвенцію, наприклад, тому, що законодавство застосовувалося довільно або тому,

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. JD та А проти Сполученого Королівства URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#?%22fulltext%22:\[%22JD%20and%20A%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-196897%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/#?%22fulltext%22:[%22JD%20and%20A%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-196897%22])
3. Ligue des Musulmans de Suisse and Others o. Switzerland. No. 66274/09. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#?%22fulltext%22:\[%22Ligue%20de%20musulmans%20de%20Suisse%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-158216%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/#?%22fulltext%22:[%22Ligue%20de%20musulmans%20de%20Suisse%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-158216%22])
4. Ouadiri v. Switzerland. 65840/09. Decisions of 28 June 2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#?%22itemid%22:\[%22003-3602217-4080719%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#?%22itemid%22:[%22003-3602217-4080719%22])
5. Dudgeon v the United Kingdom URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#?%22itemid%22:\[%22001-57473%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#?%22itemid%22:[%22001-57473%22])
6. Volkova Yu. Ensuring the human rights to a healthy environment: normative regulation and practice of the ECtHR *Rocznik Administracji Publicznej*, 2023 (9), p. 375-394 DOI 10.4467/24497800RAP.23.020.18316
7. Volkova Yu. The impact of the case law of the European Court of Human Rights on certain issues of independence and immunity of administrative court judges *Юридичний науковий електронний журнал* № 11/2023 с. 762-765 DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/185>
8. Leheza Yu., Volkova Yu. Applicability of procedural reflection of the court in the settlement of electoral disputes (analysis of the practice of the ECtHR) *Правова позиція*, № 2 (35), 2022, с. 117-120 DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-2.24>
9. PERINÇEK V. SWITZERLAND URL: <https://cedem.org.ua/library/perinchek-proty-shvejsariyi-vp-perincek-v-switzerland/>
10. Гапіб проти Нідерландів URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#?%22itemid%22:\[%22001-177406%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#?%22itemid%22:[%22001-177406%22])
11. Лукак проти Румунії URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-125730%26filename%3D3DCASE%2520OF%2520LUPSA%2520v.%2520ROMANIA%2520-%2520%>

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 9, 2024

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024**